

નિવેદન

ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્સાટ એ ત્રણ બ્રહ્મો આયુર્વેદની વૃહત્તંત્રી અને સાવત્રકાશ, શાર્કાંધર અને માધવનિદાન એ સહુત્રી ગણાય છે આ મહત્વના છ બ્રહ્મો પૈકી સુશ્રુત અને વાગ્સાટ સસ્થાએ બહાર પાડ્યા છે અને સાવત્રકાશ હાલ છપાય છે એ પ્રથમ પ્રથમ ખંડમાં ઔષધિઓના શુભદોષના વર્ણનનો 'નિઘંટુ' નામનો ભાગ આવેલો છે, તેની વિશેષ ઉપયોગિતાને ક્ષીણે આ 'સાવત્રકાશ-નિઘંટુ' નામે પ્રકટ કરવામાં આવે છે

આ પ્રથમી વિશેષતા આ છે કે દરેક ઔષધિ આદિના અનેક જુદાજુદા નામો કેવા નિઘંટુ અર્થે દર્શાવે છે અને કેટલા સાધક, શુભદર્શક છે, તે સમજાવવા દરેક નામોના પ્રકૃતિ-પ્રત્યય-પૂર્વકની ક્ષેત્ર-તત્ત્વિત વ્યુત્પત્તિઓ તથા સામાસિક શબ્દોના વિગ્રહો પણ યથાસ્થિત આપવામાં આવ્યા છે ઉપરાંત પ્રત્યેક શ્લોકના અર્થ સમજી શકાય તે માટે પ્રત્યેક શ્લોકની નીચે તેનો અન્ય અર્થો છે અને તે પછી શુજરાતી ભાષાતર આપાયું છે વળી કયાક કયાક પ્રાસંગિક જરૂરી ટિપ્પણો પણ આપ્યા છે

આયુર્વેદમાં પ્રવેશ ઇચ્છનાર માટે નિઘંટુનો અભ્યાસ અતિ આવશ્યક ગણાય છે; કારણ કે આયુર્વેદના આઠ અંગોમાં ઔષધિ આદિના નામો તથા શુભો દર્શાવનાર પર્યાય-નામસમૂહ તે એક અગત્યનો શબ્દકોષ છે

આ પ્રથમ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય રીતે સામાન્ય માણસથી લઈને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, આયુર્વેદના અધ્યાપકો, વૈદ્યો વગેરે સૌ કોઈને ઉપયોગી થઈ શકે એ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે આ વિભાગમાં આયુર્વેદના ત્રણેયો ઉપયોગમાં લેવાયેલી ભાગભાગ બધી વનસ્પતિઓ વગેરેનો વિસ્તૃત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

અનુવાદ શુદ્ધ અને સરળ બનાવવા અનુવાદક શ્રી શાસ્ત્રી ગિરિભાઈ શર મયાશ કરે અથાગ પ્રયાસ કર્યો છે આ ઉપરાંત બાળ્યોત્પા વયોવૃદ્ધ રાજ્યવૈદ્ય શ્રી પ્રભાશંકર નાનસદ્ ગઢડાવાળાએ અનુભવપૂર્ણ સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન આપવાનો ઘણો પરિશ્રમ ક્ષીણો છે, તે માટે અહીં તેમને આભાર માનવામાં આવે છે મૂળ શ્લોકોના પાઠની શુદ્ધિ માટે મુખ્ય 'જગદીશ્વર પ્રેમ'ની તેમ જ કાશી 'ચૌખમ્બા સીરીઝ'ની પ્રતિભા મુખ્યત્વે આધાર લેવામાં આવ્યો છે એટલે મૂળ શ્લોકોમાં અશુદ્ધિ રહેવા ન પામે એ માટે ખનતી કાળજી રાખવામાં આવી છે

અક્ષરો ભાગવાનૂટવાથી અને દૃષ્ટિદોષથી કેટલીક ભૂલો રહી ગયેલી જણાઈ આવી છે, તે માટે પાન ૩૮૪ ઉપર શુદ્ધિપત્ર આપ્યું છે પ્રથમ એ પ્રમાણે પ્રથમ સુધારી લઈને વાચવા વિનંતિ છે પૂર્ણ તો એક પરમાત્મા જ હોઈ આ અનુવાદમાં કે મૂળ શ્લોકો, વ્યુત્પત્તિઓ કે વિગ્રહ-વ્યાખ્યાઓમાં કોઈ સ્થળે ભૂલ જણાય તો તે તરફ ધ્યાન દોરવા અભ્યાસીઓને વિદ્વાનેશને વિનંતિ છે, જેથી તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ ખીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે કરી લેવાશે

આપણા દેશની આ પ્રાચીન અને નિરોધિ આરોગ્યવિદ્યાનો કોડો ઉપયોગ કરી તેનો લાભ લઈ શકે એ હેતુથી આ દિશામાં સદગત સ્વામીજીના વખતથી આવા પ્રમાણુબ્રહ્મો તથા સામાન્ય જનતાને ઉપયોગી થાય એવા વેદકના પુસ્તકો પણ વખતોવખત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે

આ પછીના પાનમાં 'પ્રથમપરિચય' તથા સામાન્ય અનુક્રમ ઉપરાંત તેમને અકારાદિ અનુક્રમ પણ આપ્યો છે, તેથી આ પ્રથમ આવતી વનસ્પતિઓ વગેરે શોધવામાં સરળતા થશે આયુર્વેદમાં રસ ધરાવતા તેમ જ વનસ્પતિના શુભદોષના જિજ્ઞાસુઓ માટે આ નિઘંટુ ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે

ગ્રંથ પરિચય

‘નિર્ધટ્ટ’ એટલે ‘નિતરાં પચ્ચતિ—માતં એવં ઇપ્પહીતાન્ ત્રિવિધવર્ણપર્ણાવીભૂતાન્ વાચ્યાન્’ इति निरपट्ट—नाममप्रदुर्पो ग्रन्थः । निरुत्तेवाद घटि मापायाम् इत्यस्माद् घातोः ‘सुन्दरीन्.’ (उणा. १-७) इत्यस्माद् उः । એક સ્થળે અંબરૂરૂપે ક્ષીણેલા જુદાજુદા પદાર્થોના સિદ્ધિભિન્ન એકાધિક શબ્દોને જે ખરાબર જણાવે તેને શબ્દઅંબરૂરૂપ અંથ તે નિર્ધટ્ટ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશનો આ વિભાગ પણ આવા જ સ્વરૂપનો હોઈને. ઔપધ આદિનાં અનેક પર્યાયનામોને, શુદ્ધિને તથા કયાંક ઉત્પત્તિ આદિને પણ એકત્ર સંગૃહીત જણાવતો યથાર્થ નિર્ધટ્ટ કે શબ્દકોષ જ છે. આ નિર્ધટ્ટ સૌથી છેલ્લો પંડિત ભાવભિન્ને રચેલો હોઈને તેમા ખીજ સર્વ નિર્ધટ્ટો કરતાં ઔપધિ આદિ વધારે છે અને તે શુદ્ધ આયુર્વેદને જ અનુસરે છે.

આયુર્વેદમાં ઉપયોગી મનાયેલી નાનીમોટી વનસ્પતિઓ, ધાન્યો, સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓ, પારો, અબ્રક, ગંધક વગેરે ખનીજ દ્રવ્યો તથા તમામ જાતના રસો, ઘૃત, તેલ, દૂધ, મધ, માંસ, મૂત્ર, ક્ષારો વગેરેના શુદ્ધ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન આ નિર્ધટ્ટમાં અપાયેલું છે. કયા રોગમાં કયું ઔપધિ હિતકારક છે અથવા હાનિકારક છે તે આ નિર્ધટ્ટથી જાણી શકાય છે.

ભગવાન મુક્તને વનસ્પતિ માત્રના ચાર વર્ગો કહ્યા છે : (૧) ફૂલ આવીને ફળ આવે છે તે (વૃક્ષ), (૨) ફૂલ વગર ફળ આવે છે તે (વનસ્પતિ), (૩) લતા-વેલો વગેરે (વીરધ) અને (૪) ફળ આવ્યા પછી જેના છાડનો નાશ થાય છે તે (ઔપધિઓ). આ સામાન્ય વર્ગો ઉપરથી આયુર્વેદાચાર્યોએ તેના કપૂર, વાળો, જટામાંસી વગેરે સુગંધી ઔપધિઓનો સુગંધી વર્ગ; વડ, પીપળો, ઉમરડો જેવાં મોટાં વૃક્ષોનો વટાદિ વર્ગ; ખટ્ટ કંકણ કે ખટ્ટ પોચી નહિ એવી વનસ્પતિઓનો વર્ગ; શાકભાજી વગેરેનો વર્ગ : એ રીતે જુદા જુદા ૨૩ વર્ગો પણ પાડેલા છે.

ઔપધિઓના સખંધમા ભગવાન ચરકે કહ્યું છે કે,

અપર્ણીર્નામરૂપાભ્યાં જાનંતે હાનપા વને । અવિપાધિવ ગોપાધ વે ચાન્યે વનવચિન ।

ન નામજ્ઞાન્માત્રેણ રૂપજ્ઞાનેન વા પુનઃ । ઔપધીનાં પરં પ્રાપ્તિં કચ્છિદ્વેદિતુમર્હંતિ ॥

योगિપ્રામરૂપસ્તાસાં તત્ત્વવિદુચ્યતે ।

(ચરકસંહિતા અ. ૧૯૧ શ્લોક ૧૮-૨૦)

ઔપધિઓના નામ અને રૂપ તે જગલમાં રહેનારા ભરવડો પલુ જાણે છે, ઘેટાં ચારનારાઓ અને ગોવાળિયાઓ પલુ જાણે છે અને ખીજ વનવાસીઓ પલુ જાણે છે. પલુ ઔપધિના નામના જ્ઞાનથી કે તેને ઓળખવા માત્રથી ઔપધિનું તત્ત્વ ડાહ્યથી જાણી શકાતું નથી, પરંતુ કયા રોગમાં કઈ ઔપધિ યોજવી એ તથા તેના શુદ્ધોપને જે જાણે છે તે જ ઔપધિઓના તત્ત્વને જાણનારો છે.

વળી તેમજે બધાં દ્રવ્યોના શુદ્ધોપના આધારે મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. તે કહે છે કે :

ત્રિવિદોપપ્રથમનં કિંચિદ્ધાતુપ્રદુપગમ્ । ત્વચ્ચક્તો દિત ત્રિવિદ્ ત્રિવિધ ગ્રન્થમુચ્યત ।

(સુત્રસ્થાન અં ૧૯૧ શ્લોક ૧૧)

દ્રવ્યો ત્રણ પ્રકારનાં છે : (૧) કેટલાંક દ્રવ્યો દોષપ્રથમન કરનારાં એટલે વધેલા હોયને ઘટાડીને અને ઘટેલાંને વધારી સરખા કરનારાં છે, જેમ કે ગળો ઇત્યાદિ. (૨) કેટલાંક દ્રવ્યો ધાતુઓને દ્વિધિત કરનારાં છે, જેમ કે ફણસ, અફીણુ ઇત્યાદિ. (૩) કેટલાંક દ્રવ્યો તંદુરસ્તી સ્થાપનાર તથા વધારનાર છે, જેમ કે હરડે, આમળાં ઇત્યાદિ.

વેદક શાસ્ત્રમાં સૌથી મહત્વવંતું અંગ પથ્યાપથ્યનું છે. વાયુવાળાને વાયુવાણું તથા ઠંડું કે પિત્તવાળાને ઠંડું કે પિત્તવાણું દ્રવ્ય આપવામાં આવે, તેો રોગો અનેકગણા વધી જાય. એટલે કયું દ્રવ્ય વાયુ કરનાર, પિત્ત કરનાર કે ઠંડું કરનાર છે, એ જાણવું અતિ આવશ્યક છે. ખોરાકના હલકા-સારિપણા ઉપર પણ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; કારણ કે આમ લોકો ખજૂર, ફલાવર, કોળીજ, પાલખની સાથે વગેરેને સામાન્ય રીતે હલકાં ગણે છે, ચોખાને વાયુ કરનાર ગણે છે, મરચાંને તામસી ગણે છે, કાચાં શાક-ફળોમાં પુષ્કળ વિટામિન હોવાનું માનીને તે ઉપયોગી છે એમ માને છે, આ બધું વિપરીત ચાલે છે. આ અધારું ઉદ્દેશ્યવા માટે આવા પ્રથિનો તક્ષસ્પર્શી અભ્યાસ જરૂરનો છે. સામાન્ય જનતાને પણ આ પુસ્તકમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળી રહે તેમ છે.

શ્રંથમાં અમુક દ્રવ્યો અમુક રોગો મટાડે છે એવું જે કહ્યું છે તે રોગની નિરામ અવસ્થા માટે સમજવું. દ્રવ્યનાં રસ, ગુણ અને વીર્ય-ક્રિયા સ્થૂળ પૃથક્કરણથી જાણી શકાય, પરંતુ પ્રભાવ અને વિષાક માટે તેો મહત્વિત્રણીત શાસ્ત્રોને પ્રમાણમૂત માનવાં જોઈએ. તેથી આ શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા મૂકવાની જરૂર છે. દુનિયાનાં તમામ 'મટિરિયા મેડિકા' એટલે 'દ્રવ્યગુણ-વિજ્ઞાન'માં કેટલાંયે સ્થાનોમાં વખતોવખત ફેરફાર થતા જાય છે, જ્યારે ઋષિ-પ્રણીત આ પ્રથિમાં આપેલા વનસ્પતિઓના ગુણલક્ષણના નિર્ણયોમાં ફેરફાર ખતાવી શકાતો નથી એટલું જ નહિ પણ તેના ઉપર જેમ જેમ વિચાર અને સંશોધન થતાં જાય છે તેમ તેમ તેનામાં રહેલી સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિકતા અને અવિચળતા પ્રકટ થતી જાય છે.

આ પ્રથમાંથી અભ્યાસીને ઘણું જાણવાનું મળશે. જેમ કે જલકૃણની છાલ 'જલવંત્રી' કહેવાય છે. લવિંગના ગુણ માટે 'હિમ' શબ્દ યોગ્ય છે, છતાં તે ઠંડું તોડે છે એ એનો પ્રભાવ છે. કારમીરના કેસરને ઉત્તમ કહ્યું છે, જ્યારે ધરિની કેસરને અધમ કહ્યું છે. ઘણું નામો જે ત્રણ જાતનાં દ્રવ્યો માટે વપરાતાં હોય છે, તેથી જે સ્થાલકમાં જે રોગની વાત ચાલતી હોય તે પૂર્વાપરના સંબંધથી લક્ષમાં લઈને તેના યોગ્ય અર્થ કરવા; જેમ કે બેંચઆમલી અને ખીજડી એ બંનેનું એક જ નામ 'શિવા' છે. તદુપરાંત હરડેનું નામ પણ 'શિવા' છે. 'વિજયા' એ સાગનું તેમ જ હરડેનું પણ નામ છે. શેવૂતનું નામ 'કમુક' છે અને સોપારીનું નામ પણ 'કમુક' છે. મહુડાનું નામ 'મધુક' છે, એવી જ રીતે જેડીમધનું નામ પણ 'મધુક' છે. માટે સ્થાલકમાં એવા અનેકાર્થી શબ્દો આવતા હોય, ત્યાં પૂર્વાપરનો સંબંધ અને રોગ જોઈને તેમને અર્થ નક્કી કરવો જોઈએ. આ સિવાય કુલિંગન, હપ્પુષા, કાસુદેરો અગથિયો જેવી હાલ નહિ ઉપયોગમાં લેવાતી વનસ્પતિઓની ઓળખ થતા તે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ છે.

જે વનસ્પતિઓ ઓળખાય તેવી નથી તેનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રથકારે આપ્યું છે. જેમકે રટમા પૃષ્ઠ પર ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ નામના કંદની ઓળખાણ આપી છે. તેમજી કૃષ્ણમા પૃષ્ઠ પર અમુક ગૂગળ હાથીઓને અને અમુક ગૂગળ ઘોડાઓને આપવાનું કહ્યું છે, તે એ દર્શાવે છે કે પ્રથમા મનુષ્યો ઉપરાંત શક્ય હોય ત્યાં પશુઓના રોગનો પણ વિચાર કરીને તેમને માટેનાં ઔષધો ખતાવ્યાં છે. નાગરમેાથ જેવી ઘાસનાં મૂળની સામાન્ય ઔષધિઓ માટે પણ હીપન-પાચન-સ્રાહી વગેરે ગુણો ખતાવ્યા છે અને તે સંબંધી સંશય ન રહે તે માટે ત્યાં 'મુનિમિ: પ્રોક્તમ્' એમ જણાવ્યું છે.

ઉપર આપેલા દ્રવ્યોના ત્રણ પ્રકારના બેદને અનુસરીને દશ દશ નિર્ણય ઔષધિઓનું વર્ગીકરણ કરીને સગવાન ચરકે ૫૦ સમૂહોની 'દશમાની' જણાવી છે તે ઉપયોગી જણાયાથી પુસ્તકની છેવટે પાન ૩૮૧ ઉપર આપી છે. તેમાં રોગ અને દોષવવાર દસ દસ ઔષધોના જે ગણ (સુપ) આપેલા છે, તે દરેક ચિકિત્સકને ઘણા માર્ગદર્શક ને ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે.

આ નિવંદુમાં માંસવર્ગ પલ્લુ આપેલા છે. સગવાન મનુ કહે છે કે જે બીજાના પ્રાણુ છે તેને કોઈ પલ્લુ સમર્થે પોતાના પ્રાણુ આપવા પડે છે. આયુર્વેદમાં આ માંસને ઉપયોગ આપદ્ધમ માટે કહેલો સમજવાનો છે. મનુષ્યજીવન બીજા પ્રાણીઓના કરતાં મહત્ત્વનું અને ઉપયોગી કોઈ તેની રક્ષા માટે આપત્તિમાં માંસને ઉપયોગ કરવો પડે તો કેવી રીતે કરવો એ જણાવવાના હેતુથી જ આમાં માંસવર્ગ આપેલા છે.

કોઈ પલ્લુ દ્રવ્ય કે ઔષધિની ઉંદર, ઢેડઝરોળી વગેરે ખાનારી બિલાડીના આંતરડામાં થતી અસરો માણસ માટે હાનિ પડી શકે નહીં. એવી જ રીતે બીજાં નિર્લવ-નિરિન્દ્રિય દ્રવ્યોમાંથી વૈજ્ઞાનિક દબે બનતી ઔષધિઓનાં પરિણામ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ ઉપર અખતર કરીને મનુષ્ય શરીરને હાનિ કરી શકાય નહિ. રોગોના કારણરૂપ વાત-પિત્ત-કફનો પાયો બંધવા વગર એવાં દ્રવ્યોની એ રીતે શોધાયેલી દવાઓથી માણસના શરીરમાં બીજી કશી વિકૃતિ ન થઈને કાયમી ફાયદો થાય છે એમ કહી શકાતું નથી. કારણ કે એવી દવાઓના વપરાશથી એક રોગ મટીને તેમાંથી બીજા નવા વિકૃત રોગો ઉત્પન્ન થતા એવામાં આવે છે, તેમ જ સમાજમાં રોગનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.

હરડેમાં ટેનિન, ચેમ્યુસિક એસિડ, પાણી એ સર્વ પૃથક્કરણ કરવાથી મળી આવતાં દ્રવ્યો મેગાં કરીએ તો હરડે બનતી નથી. વળી દ્રવ્યનું પૃથક્કરણ કરવા માટે તેમાં બીજું દ્રવ્ય (કેમીકલ) નાખીને તેનાં તત્ત્વો છૂટાં પાડીને પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. તેથી જેમ ચૂનામાં હળદર નાખવાથી ત્રીજે જ પદાર્થ-કંકુ બની જાય છે તેમ દ્રવ્યોના પૃથક્કરણ માટે નાખવામાં આવતાં અન્ય દ્રવ્ય (કેમીકલ) ના સંયોગથી મૂળ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ બદલાઈ જતાં સાચું તત્ત્વ હાથમાં આવી શકે નહિ એ સમજાય તેવી વાત છે. અમુક દ્રવ્યમાં લોહ, તાંબુ કે ચૂનો છે તે આપણા કામની વાત નથી, પણ તે દ્રવ્યના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રસાવની વાત જાણવા-સમજવાની જરૂરની છે. અને તે વાત શાસ્ત્રના આધાર સિવાય સમજાય તેમ નથી. આયુર્વેદની ઔષધિઓના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક, પ્રસાવ વગેરે ખાબતો અન્ય કેમીકલના સંયોગ દ્વારા કરાયેલા પૃથક્કરણથી શોધાયેલાં નથી. મહર્ષિ વાગ્સટ જેવા પલ્લુ કહે છે કે 'મદ્દા સ્મૃત્વા બાયુષો વેદમ્' એટલે કે બ્રહ્માએ આયુર્વેદ યાદ કરીને કહ્યો છે. આટલી વાત જે સમજાઈ જાય તો જે 'કુકરબટેસી' અને 'એન્ડ્રીએસી' જેવાં શુષો-વર્ગ પાડવામાં આવે છે તે મિથ્યા અને કાળજોષ કરવા જેવું છે એ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

અનુક્રમણિકા

૧ હરીતકાદિવર્ગ ...	૧	૮ ધાન્યવર્ગ ...	૨૫૧	૧૬ નવનીતવર્ગ ...	૩૫૫
૨ કપૂરાદિવર્ગ ...	૫૬	૯ શાકવર્ગ ..	૨૬૬	૧૭ ધૂતવર્ગ ...	૩૫૬
૩ શુક્રાદિવર્ગ ...	૮૩	૧૦ માંસવર્ગ ...	૨૮૭	૧૮ મૂત્રવર્ગ ...	૩૫૮
૪ પુષ્પવર્ગ ...	૧૫૪	૧૧ કૃતાન્નવર્ગ ..	૩૧૦	૧૯ તૈલવર્ગ ...	૩૫૯
૫ વટાદિવર્ગ ...	૧૭૧	૧૨ વારિવર્ગ ...	૩૩૨	૨૦ સન્ધાનવર્ગ ...	૩૬૨
૬ આત્રાદિ ફલવર્ગ	૧૮૯	૧૩ દુગ્ધવર્ગ ..	૩૪૪	૨૧ મધુવર્ગ ...	૩૬૬
૭ ધાતુ-ઉપધાતુ, રસ- ઉપરસ, રત્ન-ઉપરત્ન, વિષ-ઉપવિષવર્ગ	૨૧૮	૧૪ દધિવર્ગ ...	૩૪૯	૨૨ ઇન્દ્રિયવર્ગ ...	૩૭૦
		૧૫ તક્રવર્ગ ...	૩૫૨	૨૩ અનેકાર્થ નામવર્ગ	૩૭૫

અકારાદિ અનુક્રમ

અ	અરીસો ...	૧૮૦	આખલીવડા ...	૩૧૮	
અગધિયાના ફૂલ ...	૨૭૪	અલંબુસા ...	૧૪૬	આમાના ફળનું પ્રપાનક	૩૨૮
અગધિયો ...	૧૬૮	અષ્ટ વર્ગના પ્રતિનિધિ	૨૮	આંખાહળદર ...	૪૩
અમુક અથવા અગર ...	૬૦	અષ્ટક વર્ગ	૨૪	આખો ...	૧૮૯
અથેડી ...	૧૪૧	અશોળિયો ...	૧૯	આમો (જગવી) ...	૧૯૨
અથેડો ...	૧૩૩	અળતો ...	૪૨	ઘ	
અથેડો રાતો ...	૧૩૩	અળવી ...	૨૬૯	ઘલ્લીસ મત્સ્ય ...	૩૭૭
અજમાના પાંદડાં ...	૨૭૩	અળસી ...	૨૬૧	ઘગોરિયો ...	૧૮૧
અડદ ...	૨૫૭	અળસીનું તેલ	૩૬૧	ઘજજવ	૩૨
અડદના વડા ...	૩૧૭	અકોવ (અખરોટ)	૧૧૪	ઘજજવનું ઝાડ ...	૧૦૯
અડદની રોટલી	૩૧૫	અથદક જળ	૩૪૧	ઘજજવની (કલિકારી)...	૧૦૧
અડદની વડીઓ	૩૧૮	આ		ઘજવારણી ...	૧૨૯
અડદનો લોટ	૩૧૫	આર્થ્ય મધ ..	૩૬૮	ઙ	
અતિવિષ ...	૪૬	આફુ ...	૮	ઙક્રીય કર્જ ...	૧૧૦
અબ (રાખેલા)	૩૧૦	આનૂષ પ્રાણીઓ	૨૮૯	ઙપલસરી ..	૧૩૭
અફીણુ ..	૫૨	આનૂષ-પલ્લવો	૨૯૨	ઙપલસરી ઘોળા #	૧૩૭
અફીણુના ડોડવા	૫૧	આનૂષમાના ફલચરો	૨૯૨	ઙદરકની	૧૫૩
અમક ...	૨૩૬	આમળા	૬	ઙબરો ...	૧૭૩
અમરવેલ ...	૧૪૩	આરનાલ	૩૬૩	ઙબી બેરિગણી	૯૧
અમુક મહિનામા અમુક જ		આસવ ...	૩૬૫	ઙટીટીનું ઘી	૩૫૭
પાણી હિતકારી ...	૩૪૨	આસુત ...	૩૬૩	ઙટીટીનું દૂધ	૩૪૬
અમ્લવેતસ-અમ્લખેદ	૨૧૭	આસોપાલવ	૧૬૪	ઙ	
અરકુસી ...	૧૦૩	આસોદ	૧૨૫	ઙનુ વગર થયેલા	
અરણી ..	૮૮	આસોદરો	૧૭૬	વરસ ...	૩૩૫
અરણુ	૮૯	આખલી	૨૧૬		
અરિષ્ટ ..	૩૬૪	આખલીના ફળનું પ્રપાનક	૩૨૮		

सखि तथा वृद्धि	२७
सामक	२५
ओ	
ओभरे	१३४
ओषु	२६४
ओरेका	१०
ओरग मलय	३०८
ओरगनु तेल	३६१
ओलयी लडीना नामो	६७
ओनयी (ओषु) कागीना नामो	६८
ओ-ओ	
ओगा	३३१
ओहायक मध	३६६
ओहिनिक जण	३०८
ठ	
ठठ मनुमा म्या माछला नो उपयोग	३६
ठठरो	७४
ठठ	३६
ठठु	३१
ठठी	३१६
ठधीर	३३३
ठठल	१६१
ठपास	११६
ठपिनो	२६
ठपूर	५६
ठपूगीमधुरी मधुका	८१
ठमग	१५४
ठमगमठ तथा ठमण	
ठना मूण	२८६
ठमणकाडी	२०६
ठया रोगमा पाथी शोड पीवु	३४०
ठरकाभव जण	३३५
ठरमहो	२०८
ठरनी	२६६
ठरन (ठरठठ)	१०६
ठरियावु	३१
ठरेणु (घागी-राती)	१०१
ठरेणु (पागी)	२६४

ठरन-ओ लतना	११०
ठपूरनाती	३२४
ठमरेग	३१६
ठमो	१४
ठनिका मलय	३०७
ठभुओ	४०
ठसुयाना मीर	३६५
ठसुयानु तेल	३६१
ठसुयाना नामो	२
ठमेखु	२८६
ठगुरी	५७
ठगथी	२६१
ठडोडी	१४६
ठडोव	७८
ठडोणा	२८०
ठडोना	२८०
ठकय के पाडल	८७
ठकडाशिगी	८८
ठकडी	२७३
ठकनासा	११०
ठकमाथी	१४०
ठडोपी	२६
ठक्यमो	३०४
ठकन	२४३
ठकपल	०८
ठरना (ओ लतना)	१७७
ठानुठ	२४८
ठासडो	११६
ठसुहरो तथा तेना पाद	१७४
ठागीपा	१०५
ठागु	१४
ठाणी भागी	२४३
ठागो ठयरो	१७३
ठाग	२६३
ठासनार तथा ठोवहार	१८६
ठाण	३६०
ठाणु प्रयानक	३०६
ठाणवडा	३१७
ठाटाथशुणियो	१६५
ठागु शेरडी	३७१
ठातारेणु शेरडी	३७१
ठासु	२२६

ठि ३	६५
ठुमुदिनी	१५७
ठुरग	२६४
ठुविजन (पानती जण)	२१
ठुन अथवा ठाम टो	१००
ठुण्डो	१६०
ठुवागो	४६
ठुवार	१३५
ठुवेव	१५०
ठुड	१०६८
ठुश मसि	१८४
ठुमाना पादु	२७३
ठुमो	१४८
ठुना वगेरेना माछला	३०६
ठुनाडियाना पादु	२७३
ठुसुक	२८५
ठुरडो	१८६
ठुवडीगोध	८०
ठुवडो	१६३
ठुवु धुव न पीवु	३४६
ठुसर	७०
ठुण	१६४
ठुणनी कून	२७४
ठुणनो कड	२८५
ठुमम	२१७
ठुम	१६६
ठुम रा	२६४
ठुमी	२७३
ठुमय ओर	२०३
ठुमशुत के ठुमशुत शेरडी	३७१
ठुमशुथा	२६२
ठुमानी वडीमो	३१८
ठुमणु	२७५
ठुमणु नानु	२७५
ठुमणुण	३६
ठुमनानु	११२
ठुमरनय (वधु थार)	५६
ठुमरदय (ओ थार)	५६
ठुमरायक (थाड थारो)	५६
ठुमरभडोनी	२६
ठुमरविचारी	१२०
ठुम धान्य	२६३
ठुम मध	३६७

ખ

ખજૂરી (ખારેક)	૨૧૨
ખડસલિયાના પાદડા	૨૭૩
ખડસલિયા પિતપાપડો	૧૦૪
ખડી (ચાક)	૨૪૧
ખડી સાકર	૩૭૪
ખપાટ	૧૧૫
ખરખોડી મીઠી	૧૮૧
ખરખૂચ અથવા સકરેટી	૧૯૭
ખનેલા (ખારેકડી)	૨૧૧
ખસખસ	૫૦
ખસખસનું તેલ	૩૬૧
ખાખરો	૧૮૨
ખાટા ગોળ લીધુ	૧૫
ખાપરિયુ	૨૪૦
ખારાનું લણુ	૫૪
ખા	૩૭૪
ખીચડી	૩૧૧
ખીજડી	૧૮૮
ખુરસાણી થોરના પાદડા	૨૭૩
ખુરાસાણી વજ્ર	૨૧
ખુરાસાની અજમે	૧૪
ખુરાસાની થોર	૮૯
ખજેર	૧૭૮
ખેર (દુર્ગધી)	૧૭૯
ખેર (ધોળા સારવળો)	૧૭૮
ખોટા માછલા	૩૧૮
ખોગ (તલનું)	૩૩૦

ગ

ગર્જ કાનના દહી માયી કરેન ઘી	૩૫૭
ગજાપીપર	૧૧
ગદમ	૧૮
ગરની માછાનીના શુલો	૩૦૮
ગરણી કાગા તથા ધોળા ફલવાળી	૧૦૮
ગરમાળો	૬
ગર્ગર મત્સ્ય	૩૦૭
ગલખી	૨૭૭
ગલતોરા	૧૫૨

ગળજીલી	૧૫૧
ગળજીલીના પાદડા	૨૭૩
ગળી	૧૩૦
ગળો	૮૩
ગળોના પાદડા	૧૭૩
ગધક	૨૩૫
ગધકોકિલા-ગધમાલતી	૭૯
ગધલાશી-કપૂરકાચની	૭૫
ગધપ્રસારણી-પ્રસારણી	૧૩૭
ગધારી-સીનણુ	૮૬
ગધી સમેરવો	૯૦
ગાજર	૨૮૪
ગાડર (પેટા)	૩૦૧
ગાડરનું વી	૩૫૭
ગાડરનું દૂધ	૩૪૬
ગાયનું ઘી	૩૫૬
ગાયનું દહી	૩૫૦
ગાયનું દૂધ	૩૪૫
ગાડું દહી	૫૧
ગાગળજી	૩૦૫
ગુલકારી જળ કચુ ?	૩૪૩
ગુદાશય	૨૯૦
ગુદ્ર	૧૧૯
ગૂગળ	૬૩
ગૂદા-ગૂદી	૨૧૦
ગેરુ	૨૪૧
ગોખરુ	૯૩
ગોખૂર	૩૫૮
ગોમે	૪૬
ગોરખસુડી	૧૩૦
ગોરોચન	૭૧
ગોગ	૩૭૩
ગોમ્વ	૨૯૨
ગ્રીધમમા કચુ પાણી સારુ ?	૨૪૧
ઘઉં	૨૫૬
ઘઉંલો	૭૬
ઘણ અથવા ગા નામે	૩૮૦
ધિનોડી	૨૭૮
ધિનોડી (કડવી)	૨૮૧
ધી	૩૫૬

વી કોને તથા કયા રોગ પર ન ફેલુ	૩૫૮
ધૂવગી	૩૩૦
ધેટા (ધળા)	૩૦૨
ધોળાનું માસ	૩૦૨
ધોળાનું વજ્ર	૨૦
ધોડીનું ઘી	૩૫૭
ધોડીનું દૂધ	૩૪૬
ચકલા	૨૯૮
ચણકમામ	૮૦
ચણુ	૨૫૯
ચણુની રોટલી	૩૧૫
ચણુનો ખાર	૫૪
ચણુમોર	૨૦૩
ચણુચી એટને ચણુના પાદ	૨૭૪
ચણુચી રાતી ધોળી	૧૧૧
ચતુરમ્લ	૨૧૮
ચતુરુ	૧૧
ચતુર્મીજ	૧૯
ચતક	૧૧
ચપા	૧૬૦
ચખેલી	૧૫૯
ચાક (ખડી)	૨૪૧
ચાતુરમ્લ તક	૭૦
ચાર અથવા ગા નામે	૩૮૦
ચારોગી	૨૦૫
ચિકાખાઈ	૧૦૦
ચિત્રો	૧૦
ચિનાઈકપૂર	૫૭
ચિલક	૧૧૩
ચીળો	૨૬૪
ચીખડું	૧૯૫
ચીની	૨૬૭
ચુલક અથવા ચમક	૨૪૦
ચુકો	૫૬,૦૭૧
ચેતકી હરડે ખામ કોને ?	૩
ચોપ્પા	૩૩૨
ચોપ્પા કે ભાત (રાધેલા)	૩૧૦
ચોપચીની	૨૧
ચોગા	૨૫૮
ચૌખ જળ	૩૪૦

ચ

छडीयो-पथरकूल ... ७३
 छान मध ... ३६८
 छारा ... ३२६, ३५२
 छशयुक्त मांस रांधवानी
 रीत ... ३२१
 छुवारी पारिक ... २१२
 छंउ ... २७१

जटाभांसी ... ७३
 जटाभारणा ... २०४
 जधरियो भाभरो ... १८७
 जयादिवा करतूरी ... ५८
 जलसरसाउयो ... १८७
 जयेभी ... ३२६
 जय ... २५५
 जयभार ... ५५
 जयनी धाखी ... ३३०
 जयनी राटली ... ३१५
 जवासे ... १३१
 जसत ... २२४
 जण उपरना वेला ... १५८
 जणपान विधि ... ३४२
 जण सेवानो समय ... ३४२
 जंगवी अडा ... ६५
 जंगवी मग ... ६५
 जंगवी हणदर ... ४४
 जंघालना शुणो ... ६०
 जंघालनी गणुतरी ... २८६
 जयदण ... ६६
 जलि ... ३२६
 जयत्री ... ६७
 जस ... १६७
 जस्यद राता कूलवाणी ... १६७
 जंगवप्राणीनी जति ... २८८
 जंखु (मोटो)ना आड ... २०२
 जंखुडी (नानी) ... २०२
 जियापोतो ... १८०
 जिगिनी ... १८१
 जयक ... २५
 जयनीय गणु ... ६६

जुई ... १६०
 जुनु धी ... ३५७
 जुनो गोज ... ३७४
 जुडीमध ... २८

अ

अीयां भाजलां (जुडु) ३०८
 अीपेटा ... १५१
 अूमभडी ... २७७
 अेरकायकुं ... २०१
 अेर वगेरथी भरेला जतन-
 वरनां मांस ... ३०५
 अेरी मध ... ३६६

ट

टंकणुभार ... ५५, २४०
 टंकारी ... ११३
 टाके ... २६६
 टिंडारी ... २७६
 टिंजरु ... १८७, २०१

ड

डभरो ... १६६
 डंभो (धोणो रातो) ... २६८
 डुगणी ... ५०
 डोखर ... १६६

त

तगर ... ६२
 तगरनी गाड ... ७७
 तज ... ६८
 तभास ... १८१
 तभासपत्र ... ६६
 तरतना मारेसां जतनवरानां
 मांस ... ३०४
 तरण्य ... १६६
 तल (काणा, धोणा, राता) ... २६१
 तलनी राटली ... ३१५
 तलनुं तेल ... ३५६
 तलनो जोज ... ३३२
 तलवट ... ३३२
 तलवणी (जे जतनी) ... १४८
 तजेकुं मांस ... ३२२
 ताड ... १६८

ताडागण्य ... ३३६
 तापसेकु शेरडी ... ३७१
 तापदरी ... ३१२
 तारभासिक (श्यामणी) ... २२८
 तावीसपत्र ... ७८
 तांणजे ... २६६
 तिनशनेतर ... १८६
 तिलक ... १६६
 तुलगी (काणा तथा धोणा) ... १६८
 तुवर ... २५६
 तुवर (राता पृथांवाणी) ... २६२
 तुवरनुं तेल ... ३६०
 तुपोदक ... ३६२
 तुंमडी (कडी) ... २७६
 तुंमडी (भाडी) ... २७६
 तुंखुरे के तुवर इण तुंमडे ... २३
 तुथु ... १८१
 तुथियां ... २७७
 तुणभल ... ३५
 तुतेर (काणा तथा राता) ... २६७
 तुतलना पररपर विरद
 शुणोना समन्वय ... ३६०
 तुतलनुं स्वयं ... ३५६
 तुपार जण ... ३३६
 तुथु अर्थवाणां नामो ... ३७७
 तुपुस ... १६७
 तुथुमाथु ... १३६
 तुथुं ... २२२
 तुत्रिकु ... ७
 तुत्रगतक ... ७०
 तुत्रिकुलां ... ७

थ

थेगी ... २६५
 थं ... ५३
 थरेक रोग पर विणया
 हरेउे सारी ... ३
 थशभूण ... ६४
 थडी ... ३४६
 थडी कर्क कतुमां सारुं
 ने भराय १ ... ३५१
 थडी साकर के गोज नापेल ३५१

हंडमत्स्य	३०७
हाडिम	२०६
हारहणहर	४४
हाडडी हाडडी	३७
हाल मध	३६६
हाण	३११
हुग्धकुपिका	३२६
हुषिणी	१४६
हृध	३२६, ३४४
हृध भांड, साकर, गेण नापेल	३४८
हृध सेववाना समय	३४८
हृधना शीणना शुषो	३४६
हृधनी शुडी शुडी अनुवावटी नी ओणप	३४७
हृधनी तर	३४८
हृधपाक	३१२
हृधपाक नाणियेरतो	३१२
हृधमांथी कडेल धी	३५७
हृषित न्णजे निहोष करवाना विषयो	३४३
हुडकां	३०४
हुवेदार	६१
हुवाड	२१०
ध	
धमसा	१३१
धंवर	१०२
धाष्ठा	१६
धाष्ठां प्रपानक	३२६
धान्य	२५१
धान्याम्ल	३६३
धारण पाष्ठी	३३४
धावडी	४०
धावडी	१८५
धूप	६५
धाष्ठी	१४
धाष्ठी आकडे	६८
धाष्ठी अेरडे	६६
धाभलु	१८५
धो (गांडावाणी)	१२२
धो (घोणा)	१२२
धो (लीडी)	१२१

न	
नपला तथा नपली	७१
नगोळी (घोणा तथा)	१०८
काणा फुलवाणी	११८
नडसल-अरु कोल	३३७
नदीनुं न्ण	६३
नलिका अथवा प्रवालाकृति-सुगंधा	२७४
नये गेण	१२७
नसोतर (काष्ठी)	१२६
नसोतर (घोष्ठी)	२६२
नंहीसुष्पी	१५२
नाकळी कळी	६६
नागडेसर	१४१
नागपुष्पी	८५
नागरवेल	२६५
नानवी	६०
नातो समेरवे	२००
नारंगी	१६५
नारियेणी	२१३
नासपात	२१०
निर्मणा	३४३
निहित न्ण कथं ?	३५१
नि सार हृधमांथी करेलुं हृडी	२४६
नीलम	११३
नेतर	१२७
नेपाणा नानानुं जाड	१२८
नेपाणा नानानुं पीण	३३८
नेपाणा मोटावुं जाड	३४
नेपाणा मोटावुं पीण	२६५
नेअर न्ण	३२०
नेरवेळ	२६६
न्यंके	२६६
प	
पकवडी	३०८
पक्षीआ	२६६
पक्षीआनां नामो तथा तेमना भांसना शुषो	२६६
पगवाणां न्णअरो	३०८
पगवाणां भाळवां	६०
पतंग	१२

पक्षक	१५५
पक्षिनी	२७८
परवण	२७३
परवणनां पांदां	२४७
परवाणां	३१३
परसुली-धुडो मे हो	२१
पलाशी	२६०
पलुंभुग	८२
पुपंटी अथवा पक्षावती	२१४
पहाडी पीडु	१२
पंअकोल	१७४
पंअवकल	२१८
पंआम्ल	२७६
पडोणा	३५१
पाका हृधनुं हृडी	३०६
पाडीन मत्स्य	३०३
पाडो	३३२
पाष्ठी	१४३
पातालगरुडी	२६३
पाटी	२४६
पानुं	३१६
पापड	१७१
पारसपीपणो	३००
पारवां	२३२
पारो	४०
पायाष्ठीभेद	२३०
पित्तण	३१५
पिष्टिका	२८१
पिंडार के पिंडालु	५६
पीतयंदन	३४४
पीधिलु पाष्ठी प्रयवाना समय	६
पीपर	११
पीपरीभुण	१७३
पीपण	१७१
पीपणो	२१३
पीडु	२४
पीडुडी नानी	२४३
पीणियो	६१
पीणो गेरणे	३७
पुकरभुण	३१६
पूरिका	३३७
पृथ्वी संबंधी-कौमन्वण	२६४
पृथत	

પોખરાજ ...	૨૪૬
પોતાની મેળે મરેલા	
જનવરતું માંસ...	૩૦૫
મોથી ...	૨૬૭
મોપણનાં બીજ ...	૨૦૭
મોપણી ...	૧૫૭
મોપણું ...	૧૫૭
મોળા ...	૩૧૩
મોક ...	૩૩૧
મૌતિક મધ ...	૩૬૮
મૌઆ ...	૩૩૧
મૌક શેરડી ...	૩૭૧
મનુડો ...	૨૯૧, ૨૯૮
મનીપન ...	૨૪૯
મપાનક ...	૨૦૮
મમડો ...	૨૯૧
મમડા મનુમાં કચુ પાણી	
મામ ?	૩૪૧
મોથી માછલી ...	૩૦૮
પલવો ...	૨૯૨
ફટકડી ...	૨૪૦
ફણસ (પુનસ) ...	૧૯૩
ફાલનાં ...	૨૦૮
ફેનિકા અથવા સતરકેણી	૩૨૪

બ

બકરાં ...	૩૦૧
બકરીનું ઘી ...	૩૫૬
બકરીનું દહીં ...	૩૫૧
બકરીનું દૂધ ...	૩૪૬
બકાન ...	૧૦૫
બટમોગરો ...	૧૫૮
બટાકાં ...	૨૯૬
બટાટા ...	૨૮૨
બથવો ...	૨૬૭
બદામ ...	૨૧૩
બપોરિયો ...	૧૬૭
બડેડાં ...	૫
બજેલાં માછલાં ...	૩૦૯
બાટી ...	૩૧૪
બાણપુષ્પ ...	૧૬૫
બાવળી ...	૪૫
બાવળ ...	૧૭૯

બિજોરું ...	૨૧૪
બિલ્વ ...	૫૩
બિલ્વ ...	૨૯૦
બીવી ...	૧૯૯
બુદીના લાકું ...	૩૨૫
બુલત પચમલ ...	૯૦
બે અર્થવાળાં નામ ...	૩૭૫
બેડી ભેરીગણી ...	૧૯૨
બેન્મુક ...	૫૮
બેડિયો કલાર ...	૧૫૩
બોડી અમરોદ ...	૧૪
બોરડી ...	૨૮૨
બોવસરી ...	૧૧૧
બોવસરી (મોટી) ...	૧૧૧
બહાપુત ...	૨૫૦
બાહી ...	૧૪૭

ભ

ભકુર મત્સ્ય ...	૩૦૬
ભરૂર ...	૭૮
ભરૂં ...	૭૮
ભારંગી ...	૩૯
ભાંગ ...	૫૧
ભાગરો ...	૧૩૮
ભિયામું ...	૫૦
ભનુચ ...	૧૨૧
ભેંતનું ઘી ...	૩૫૬
ભેંતનું દહીં ...	૩૫૦
ભેંતનું દૂધ ...	૩૪૫
ભોમપત્ર ...	૧૮૨
ભોમી મણી ...	૨૯૧
ભોમિઆમણી ...	૧૪૭
ભોમિપત્રી ...	૨૧૧
ભામર મધ ...	૩૬૭

મ

મકાઈ ...	૨૬૦
મખાના ...	૨૦૭
મગ ...	૨૫૭
મગનાં લીલાં વડાં ...	૩૧૯
મગનાં વડાં ...	૩૧૮
મગની વડીએ ...	૩૧૮
મચ્છ ...	૪૧

મઠ ...	૨૫૯
મળુડીલ ...	૨૩૮
મળ્યાક્ષી ...	૧૪૪
મથેલા દૂધના ગુણો ...	૩૪૯
મધ ...	૩૬૬
મધની ખાંડ ...	૨૭૪
મધુમાધરી ...	૧૬૨
મનોગુપ્તા ગેરડી ...	૩૭૨
મરડાશિંગી (મેડાશિંગી) ...	૧૪૨
મરવો ...	૧૬૮
મરી ...	૧૦
મસર ...	૨૫૯
મનુ ...	૩૫૨
મહાશતાવરી ...	૧૦૪
મહાશકર મત્સ્ય ...	૩૦૮
મહુંડો ...	૨૦૭
મંચુરી મત્સ્ય ...	૩૦૮
મંડ બનાવવાની રીત ...	૩૨૩
મંડક કે માંડા ...	૨૨
મઘ ...	૩૬૩
મઘ અમૃત જેવું છતાં રોગ	
કારી ક્યારે ?	૩૬૬
મઘ પીનાથી થતી એણાંબો	૩૬૬
મઘની બંધ નાશ કરવાનો	
ઉપાય ...	૩૬૬
માક્ષિક મધ ...	૩૬૭
માખણુ ...	૩૫૫
માઝા ...	૨૯૩
માછલાના ઇંડાં ...	૩૦૯
માણુમનુ મૂત્ર ...	૩૫૮
માણુમુખ ...	૨૪૬
માખંદ ...	૨૮૫
માવડાંકણી ...	૩૬
માંસ ...	૨૮૭, ૩૨૦
માંસના બેદો ...	૨૮૮
માંસને લોહાના સોપાથી	
પકાવવાની રીત ...	૩૨૨
માંસ લીધું ...	૨૧૧
માંડી ખરખોડી ...	૨૮૧
માંથુ ...	૩૭૦
માંથુ ...	૩૩
માંડીઆવળ ધેણી ...	૧૪૯
મંચુકંદ ...	૧૬૬

भुराभारती ...	७५
भुसनी ...	१०४
भुसनीभारिक ...	२१२
भुसनी जल पान भाण्डरियुं	११८
भुडीना गुणो	२६५
भुण ...	२८३
भुणानां पांढां	२७२
भुनना विपयमां सामान्य	
समन...	३५६
भुनी जलित्यो	२८६
भेयी	१८
भेदा तथा महाभेदा	२५
भोगरी	१६२
भोयिका मत्स्य	३०६
भोटो गज...	१७५
भोनी	२४७
भोतीचूरना लाडु	३२५
भोय	७४
भोर	२६६
भोरभुयु	२३६
भोरवेल	१३६
भोरशिखा	१५४
भोसमी गुनाय	१५८

५

धवान अजभो	१३
धावनाय-जुनार	२६५
रगतरोडीडा	१७६
रतवेलियो	१५०
रताणु (कांथा तथा पातणा)	२८३
रतानलि	५६
रतोनो	२४४
रतोनोना गुणो	२४७
रसवती	४४
रसायणु गुणु भाटेनो	
हरडेनो प्रयोग	५
राध (काणी, राती)	२६२
राधिकाणी, राती)तुं तेल	३६०
राज्यरो	२६४
राजवत	२४०
राजव	२६५
राज्य	२०६
रातो आडेडा	६८

रातो ओरडेडा	६६
रात्रे दही न भवाय छतां	
ज्या पदाथो साथे भवाय	३५१
राभयावण	१६३
राजना	३३
राण	६५
राणतुं तेल	३६१
राथेवा भांसना रसना गुणो	३०२
रिसामणी	१४६
रीगुणो	२८०
रुपामणी (तारमासिक)	२२८
रुपुं	२२१
रुथुका	७७
रुती	२४१
रुग प्रभाणे शीतण जणना	
गुणुगुण	३४२
रुज	२६४
रुटवी	३१४
रुदिल्ली	११०
रुदित मत्स्य	३०६
रुदिय	१२०

६

लघु पयभूल	६४
लनाभडा	२६७
लवारो	१५६
लविग	६७
लसथु	४८
लसथियो	२४७
लाय	४२
लाज	३३१
लापरी	३१४
लामळक	७६
लावा	२६७
लाना वीथु	२१५
लीथडेडा	१०४
लीथुगुं प्रयाणक	३२८
लुणी (नानी-गोटी-भाटी)	२७०
लोदानु किट्ट (मंडूर)	२२७
लोडुं	२२५
लोधर अने पाटिया लोधर	४७

७

वटवनी (पायाणुभेद)	१४४
वटाथु	२६०

वटाथुनां भांढां	२७४
वड वट	१७१
वडां	३१७
वणु	११६
वत्सनाभ	२४८
वरसांतुं जण	३४१
वरियाणी	१७
वभिंमत्स्य	३०७
वसंतमां कथु जण सारु	३४१
वडा (भांढा)	१४३
वंशक शेरडी	३७१
वंशपीण	२६४
वंशयोन	२३
वापयण	३३६
वायवरणो	१८६
वाराडीकंड	१२२, २८५
वारुणी	३६५
वाल	२५८
वायोण (जे जलती	
तथा काणी)	२७६
वानडिग	२२
वाणो (मुगधी)	७२
वाणो (काणो-वीरुणु)	३७२
वास	११७
पिकला	२०६
पिकिर जण	३४०
विधि विना दही भावायी	
नुकसान	३५२
विप (स्थावर)	२४८
विठ्ठर	२६१
वेदमिका रोटवी	११५
वेलियो पीपणो	१७२
वेसथु	३२०
वीडिधान्य	२५३

८

शालुपुष्पी	१३६
शतपौरक शेरडी	३७१
शतावरी	१२४
शरदमां कथुं पाणु	
सारु	३४१
शरप जो	१३०
शरु	१७५
शकुपी मत्स्य	३०७
शंभावली	१४५

शाक पकाववानी रीत	३२३
शाभोट ...	१८६
शाततो वोर ...	१००
शा पर तागुं व घी वापरुं ?	३५८
शासियोभा	२५१
शासिधान्य	२५१
शिभंड (श्रीभंड)	३२७
शिलाजित	२३१
शिवारस-लोभान	१६
शिंडाडी	३६३
शिणी धान्य	२५६
शुक्र	३६३
शीघु	३६५
शीमगानां फूल	२७५
शीमगे	१८४
शीशम	१७१
शी गोदा	२०७
शुद्ध भास पकाववानी रीत	३२०
शुद्धधान्य	२५६
शुगाटक भास	३२२
शुगुगक	२४६
शुगी मलय	३०७
शुडकदयु द्वध	३४६
शुटार्क	२६५
शुत	२०८
शुटरी	३७०
शुवाण	१५८
शुट दरडे कड ?	४
ध	
पडसणु	१३
पष्टिक	२५४
स	
सकणु	२४६
समुद्रशीघु	२४
समुद्रशेष	१६४
समेरवे	६०
सरगवानी फूल तथा मध	२७५
सरगवानी शींग	२८०
सरगवे काणो, घोणा, रातो	१०७
सरतुं लक्षणु	३५२
सर	३५२
सरसडा	१७४

सरसव (राता जने घोणा)	२६२
सरसवनां पांढरां	२७४
सरसवनी डांडवी	२८२
सरसवतुं तेल	३६०
सरोवरतुं जण	३३८
सर्पाक्षी	१४५
सर्पे करेला जलवरतुं तथा मुकायेतुं भांस	३०५
ससतुं	४६५
सहदक भांस	३२१
संयण	५४
संधान-आयो	३६२
संपाव	३२३
संवेदण शाके	२८७
साकर (घोणी तथा भांड)	२७४
साकरतुं सरपत	३२८
साकरिया भांड	२७४
साग	१८६
साण्णार	५५
साटोडी घोणी	१३५
साटोडी राणा फूलवाणी	१३६
साडी योभा	२५५
सायवे	३३०
सानरतुं भांस	२६५
सामुद्र जण	३३५
सामो	२६४
साभरवृषु	५३
सिधध मलय	३०६
सिद्धर	२३०
सिधावृषु	५२
सीसु	२२४
मुकायेलां माळवां	३६६
मुभड	५८
मुहसन	१५३
मुनिवरणुक	२७२
सुरभो	२३६
सुरा	३६५
सुवेमातुनी सुनी पोरक	२१२
सुवा	१७५
सुवाणी	३२५
सरणु	२८२
सर्पमुष्ठी	१४५
संड	७
सेव	३१३

मेवना वाडु	३२५
मेवण	२१३
मेनागेर	२४१
मेनामणी	२२७
सेतुं	२१६
सेपाडी	१६७
सेभवल्ली	१४२
सेगडी माडी	२४२
सेरापिटिक	२४६
सेवीर गोर	२०३, ३६२
सेतुं घी	३५७
सेतुं द्वध	३४
स्यलकमण	१५७
स्यलवल्ली-मेनवेव	११६
सेतोतान	२३६
ह	
हनुमानवेतो	११६
हरे	१
हरणीतुं द्वध	३४६
हरनाव	२३८
हरदेवडी	२०४
हरिणु	२६४
हरीसा भांस	३२१
हमिनकणु	२८५
हणर	४२
हंसरा	१४२
हाडसांकण व्ययवा	१३४
हारसींगार	१३४
हायणीतुं द्वध	३४६
हारिक	२४६
हारिल	२६८
हावाडव	२४६
हिलमोयिका	२७२
हिंग	१६
हिंगलो	२३४
हिंगुपनी	१४४
हीराकसी	२४२
हीरादणु	१७७
हीरागेण	२४३
हीरा	२४५
हेमंतमां शुं पाणु सा	३४१
हेमण	३३६
होवां (मे नतनां)	२६६

ભાવપ્રકાશ-નિઘંટુ

૧. હરીતકયાદિવર્ગ

હરરેની ઉત્પત્તિ વગેરેના પ્રશ્નો

હતિ રસગુણવીર્યાવિપાકપ્રમાવાળા સ્વસ્વાખ્યમિધાય કર્મિન્ દ્રવ્ય કે રસગુણવિપાકપ્રમાવા સતીતિ લોષવિતું દ્રવ્યગત્તાન્ રસગુણવીર્યાવિપાકપ્રમાવાનાહ । તન પ્રથમ હરીતકયા ઉત્પત્તિનામલક્ષણગુણાનાહ-દક્ષમિતિ-એમ રસ ગુણ વીર્યા, વિપાક તથા પ્રમાવાના સ્વરૂપો કહીને કયા દ્રવ્યમા કયા રસ, ગુણ વીર્યા વિપાક તથા પ્રમાન રહેલા છે, તે જાણવાના માટે દ્રવ્યમા રહેલા રસ ગુણ વીર્યા, વિપાક તથા પ્રમાન કહે છે તેમા પ્રથમ હરરેની ઉત્પત્તિ નામે લક્ષણો તથા ગુણો 'દક્ષ' ધત્યાદિ સ્ત્રોતોમા જાણાવે છે

દક્ષ પ્રજાપતિ સ્વસ્થમદિનૌ વાન્યમૃચતુ ।
કુતો હરીતકી જાતા તસ્યાસ્તુ કતિ જાતય ॥૧॥
રસા કતિ સમાહ્યાતા કતિ ચોપરસા સ્મૃતા ।
નામાનિ કતિ ચોકાનિ કિવા તાસા ચ લક્ષણમ્ ॥
કે ચ વર્ણા ગુણા કે ચ કા ચ કુચ પ્રયુજ્યતે ।
કેન દ્રવ્યેણ સયુક્તા કાશ્ચ રોગાન્ વ્યપોહતિ ॥૩॥
પ્રશ્નમેતદ્યથા પૃષ્ઠ મગવન્ વક્તુમર્હસિ ।
અશ્વિનોર્ચન શ્રુત્યા દક્ષો વચનમવધીત્ ॥૪॥

અન્ય - (એકદા) અશ્વિનો સ્વસ્થ દક્ષ પ્રજાપતિ વાન્યમ્ કચતુ - હરીતકી કુત જાતા ? તસ્યા તુ જાતય કતિ (સન્તિ) ? રસા કતિ સમાહ્યાતા ? ચ ઉપ રસા કતિ સ્મૃતા ? નામાનિ ચ કતિ ઉક્તાનિ ? તાસા ચ લક્ષણ કિવા (ચોક્ષમ્) ? ક ચ વર્ણા ? કે ચ ગુણા ? કા ચ કુચ પ્રયુજ્યતે ? કેન ચ દ્રવ્યેણ સયુક્તા (સતી) કાન્ રોગાન્ વ્યપોહતિ ? હ મગવન્ । એતત્

૧ આ ભાવપ્રકાશનિઘંટુ એ પડિત ભાવમિશ્ર ભાવપ્રકાશન થમા હરીતકયાદિવર્ગ થી આરંભી અનેકાર્થ-નામવગ સુધીના ૨૩ વર્ગોમા લગભગ ઘણીખરી ઔષધિઓ ધાતુઓ ઉપધાતુઓ રસો ઉપરસો રનો ઉપરતનો વિષો તથા ઉપવિષો આદિના પર્થાયનામોનો એકત્ર અર્થ કહેવા રચેનો એક સમ્રઠ અથવા શબ્દકોષ જ છે જેમા પ્રથમ હરીતકી-હરરેના પર્થાયનામોથી શરૂઆત કરી લગભગ બધી ઔષધિ આદિના પર્થાયનામો તથા ગુણુદોષ બતાવી તે તે ઔષધિ આદિનો કયા કયા રોગો પર ઉપયોગ થાય છે તે પશુ દર્શાવેલ છે એ ઉપરાત તે તે એકએક પર્થાયનામનો અર્થ વ્યાકરણદષ્ટિએ કહેવા થાય છે, તેમ જ તે તે નામ વ્યાકરણુ દારા કઈ રીતે સિદ્ધ રચેન છે અને તે તે નામ પાવામા શુ કારણુ છે, તે જાણુવા અહી ભાષાતરની નીચે અર્થ સહિત સસ્કૃત ઈન્દતત્કલિત-વ્યુત્પત્તિઓ તથા સામાસિક વિગ્રહો અપાયેન છે

પ્રશ્ન યથા પૃષ્ઠ (તયા) વક્તુમ્ અહસિ 'અશ્વિનો વચન શ્રુતા દક્ષ વચનમ્ અવધીત્ ॥

એકવેળા સ્વસ્થ બેઠેલા દક્ષપ્રજાપતિને અશ્વિનીકુમારોએ પૂછ્યુ, કે 'હરરે કયા પદાર્થમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે ? તેની બતો કેટલી છે ? તેમા રસ કેટલા કહ્યા છે ? ઉપરસ કેટલા માન્યા છે ? તેના નામો કેટલા કહ્યા છે ? તેઓનુ લક્ષણુ શુ છે ? તેઓના વર્ણુ અને ગુણો કયા કયા છે ? કઈ હરરેનો કયા ઝામમા ઉપયોગ થાય છે ? એ હરરે ન્યા પદાર્થની સાથે મળ્યાથી કયા રોગોને મટાડે છે ? હે મહારાજ ! આ અમારા પ્રશ્નના ધરાધર ઉત્તરો આપે દેવા ઘટે છે ' એવુ અશ્વિની કુમારોનું વચન સાભળી દક્ષપ્રજાપતિએ આ વચન કહ્યુ ૧-૪

હરરેની ઉત્પત્તિનુ કથન

પપાત ધિન્દુમૈદિન્યા શક્રસ્ય પિયતોઽમૃતમ્ ।
તતો દિવ્યાત્ સમુત્પન્ના સત્તજાતિર્હરીતકી ॥૫॥
અવય - શક્રસ્ય અમૃત પિયત મદિન્યા વિદુ પપાત તત દિવ્યાત્ સત્તજાતિ હરીતકી સમુત્પન્ના ॥
ઇદ્રુ ન્યારે અમૃત પીતા હતા, ત્યારે પૃથ્વી પર (તે અમૃતનુ) ટીપુ પડ્યુ હતુ, તે દિવ્ય ટીપામાથી સાત બતની હરરે ઉત્પન્ન થઈ છે ૫
હરરેના નામો, બતિ તથા આકૃતિ વગેરે હરીતકયમયા પથ્યા કાયસ્થા પૂતનામૃતા ।
હૈમવલ્યવ્યથા ચાપિ ચેતકી શ્રેયસી શિવા ॥ ૬ ॥

વ્યસ્યા વિજયા ચાપિ જીવન્તી રોહિણીતિ ચ ।
 વિજયા રોહિણી ચૈવ પૂતના ચામૃતાઽમયા ॥ ૭ ॥
 જીવન્તી ચેતની ચેતિ વિદ્યેયાઃ સત્ જાતયઃ ।
 અભાયુત્પન્ના વિજયા વૃત્તા સા રોહિણી સ્મૃતા ॥ ૮ ॥
 પૂતનાઽસ્થિમતી સૂક્ષ્મા કવિતા માંસગ્રાઽમૃતા ।
 પદ્મરેખાઽમયા પ્રોક્તા જીવન્તી સ્વર્ણવર્ણિની ॥ ૯ ॥
 ત્રિરેખા ચેતની દ્વેયા સતાનામિયમાકૃતિઃ ।
 વિજયા સર્વરોગેષુ રોહિણી વ્રણરોહિણી ॥ ૧૦ ॥
 પ્રલેપે પૂતના યોગ્યા શોધનાર્થેઽમૃતા હિતા ।
 અધિરોગેઽમયા શસ્તા જીવન્તી સર્વરોગહૃત્ ॥ ૧૧ ॥
 ચૂર્ણાર્થે ચેતની શસ્તા યથાયુક્ત પ્રયોજયેત્ ।
 ચેતની દ્વિવિધા પ્રોક્તા શ્વેતા કૃષ્ણા ચ વર્ણતઃ ॥ ૧૨ ॥
 પટ્ટહુલાવતા શુક્લા કૃષ્ણા ત્વેન્નાહુલા સ્મૃતા ।
 કાચિદાસ્વાદમાત્રેણ કાચિદ્રગ્ધેન મેદયેત્ ॥ ૧૩ ॥
 કાચિત્સ્પર્શેન દૃષ્ટ્યાન્યા ચતુર્ધા મેદયેચ્છિન્ના ।
 ચેતનીપાદપચ્છાયામુપસર્વન્તિ ચે નરાઃ ॥ ૧૪ ॥
 મિચ્યન્તે તત્ક્રમણાદેર પશુપક્ષિમૃગાદયઃ ।
 ચેતની તુ ધૃતા હસ્તે યાગ્નિષ્ઠિતિ દેહિનઃ ।
 તાગ્નિષ્ઠેત વેગેસ્તુ પ્રમાવાત્રાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય-હરીતની અમયા પવ્યા વ્યસ્યા પૂતના
 અમૃતા હૈમવતી અબ્યા ધપિ ચ ચેતની શ્રયસી શિવા
 વ્યસ્યા વિજયા અપિ ચ જીવન્તી ચ રોહિણી इति
 (નામાનિ), વિજયા ચ રોહિણી પૂતના ચ અમૃતા અમયા
 જીવન્તી ચ ચેતની इति સત્ જાતય એવ વિદ્યેયા ।
 (તત્ર) અભાયુત્પન્ના વિજયા, (યા) વૃત્તા સા રોહિણી
 સ્મૃતા, અસ્થિમતી સૂક્ષ્મા પૂતના કવિતા, માસલા અમૃતા,
 પદ્મરેખા અમયા, સ્વર્ણવર્ણિની જાવન્તી પ્રાક્ષા, ત્રિરેખા
 ચેતની દ્વેયા, ક્ષય મ્લનામ્ આકૃતિ, વિજયા સર્વારોગેષુ
 હિતા, રોહિણી વ્રણરોહિણી, પૂતના પ્રલેપે યાગ્યા, અમૃતા
 શોધનાર્થે હિતા, અમયા અધિરોગે શસ્તા, જીવન્તી
 સર્વરોગહૃત્, ચૂર્ણાર્થે ચેતની શસ્તા, યથાયુક્ત પ્રયોજયેત્,
 ચેતની વર્ણન દ્વિવિધા પ્રાક્ષા, શુક્લા ચ કૃષ્ણા, શુક્લા
 પટ્ટહુલા અવતા, કૃષ્ણા તુ પ્ક્રમણુલા સ્મૃતા, કાચિત્
 આસ્વાદમાત્રેણ મેદયેત્, કાચિત્ રગ્ધેન મેદયેત્,
 કાચિત્ સ્પર્શેન, અન્યા દૃષ્ટ્યા (હૃત્યેવ) ચતુર્ધા શિવા
 મેદયેત્ । ચ નરા (ચ) પશુપક્ષિમૃગાદય (અપિ) ચેતનીપાદ
 પચ્છાયામુ ઉપસર્વન્તિ, (તે) તત્ક્રમણાત્ એવ મિચ્યન્ત, ચેતની તુ
 દેહિન હસ્તે યાગ્નિ ધૃતા તિષ્ઠિતિ, તાવત્ પ્રમાવાત્ર વેગ
 તુ મિથેત, અત્ર સશય ન (અસ્તિ) ॥

હરીતકી,^૧ અભયા,^૨ પદ્યા,^૩ કાયરથા,^૪
 પૂતના,^૫ અમૃતા,^૬ હૈમવતી,^૭ અબ્યા,^૮
 ચેતકી,^૯ શ્રેયઃની,^{૧૦} શિવા,^{૧૧} વચરથા,^{૧૨}

વિજયા,^{૧૩} હવંતી,^{૧૪} અને ગહિણી^{૧૫} એટલા
 હરડેનાં મન્દૃત નામે છે. વિજયા, રોહિણી,
 પૂતના, અમૃતા, અભયા, હવંતી અને ચેતકી,
 એમ સાત હરડેની ભતો જ બાણવી.

તેમા જે તુલસા જેવી ગોળ હોય તે
 વિજયા; માધારણ ગોળ હોય તે રોહિણી;
 જે મોટા ઠંખિયાવાળી તથા પાતળી હોય તે
 પૂતના; આઝા ગર્ભવાળી હોય તે અમૃતા;
 પાચ રેખાવાળી હોય તે અભયા; સોના જેવા
 રંગવાળી હોય તે હવંતી, અને ત્રણ રેખા
 વાળી હોય તે ચેતકી કહેવાય છે; આમ
 હરડેની સાત ભતોની આકૃતિ સમજવી.

(આ માટે ભતિના અલગ અલગ ઉપ
 યોગ :) વિજયા સઘળા રોગો પર વપરાય છે,
 રોહિણી ત્રણને રુઝાવનારી છે, પૂતના લેપમા
 વપરાય છે, અમૃતા રેચ માટે હિતકારી છે,
 અભયા આખોના રોગમાં વખણાય છે, હવંતી
 સઘળા રોગોને દૂર કરનારી છે અને ચેતકી
 શૂર્ણ માટે ઉત્તમ છે; આમ યથાયોગ્ય તેઓને
 વાપરવી. ચેતકી રંગે બે પ્રકારની કદી છે :
 ધોળા રંગવાળી અને કાળા રંગવાળી. ધોળી
 છ આગળ લાલ્લી, અને કાળી એક આંગળા-
 ની માની છે. કોઈક હરડે માત્ર ખાવાથી,
 કોઈક માત્ર ગંધથી, કોઈક માત્ર સ્પર્શથી અને
 કોઈક માત્ર જોવાથી-એમ ચાર પ્રકારથી હરડે
 રેચ લગાડે છે. જે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી કે
 મૃગ વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીના ઝાડની
 છાયામા બાય છે, તેઓને તે જ શબ્દે રેચ
 લાગે છે ચેતકીને માણુમ જેટલીવાર હાથમા
 રાખે, તેટલીવાર તેના પ્રભાવથી તેને ઝાડા
 થાય છે, એમાં સશય નથી. ૬-૧૫

હરડેના આ પદર નામે તેના ગુણ પ્રમાણે
 યરાગર બધમેસતા અર્થવાળા છે, તે બાણુવા તેમ-
 ની વ્યુત્પત્તિ બાણુવી જરૂરી છે, એટલે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ
 તેગની વ્યુત્પત્તિ કે વ્યાખ્યા આ રીતે થાય છે.

૧. હરતિ સર્વાન્ રોગાન્ इति હરિતકી-હન્ હરણે-
 'હરહિ-' (હિમ-ઉગ્ના- ૭૧) इति इत્ક પ્રત્યય-
 ને સર્વ રોગોને દૂર કરે છે, અથવા-'હરિવર્ણ
 હતો યસ્યામ્ इति હરિતકી-સગ્રયાં વન્, ગૌરવિ-

નેના પિંગ્વો વણું મળેનો હોય છે તેથી હરીતકી.
 ૨. માલ્તિ મય યસ્યા સેવનાર્ રોગેભ્ય इति
 અમયા-નેના સેવનથી કેઈ રોગને મય રહેતો નથી,
 તેથી અમયા-હરડે

૩. પથ ઝનપેતા इति પથ્યા, 'ધર્મગપ્યવે'મિ
 યત્-ગ્રાપ્-આયુર્વેના કે શરીરના હિતના માગથી
 ને કદી દૂર થઈ નથી-સર્વ' રીતે હિતકારી છે,
 તેથી પથ્યા-હરડે

૪. કાયસ્તિપ્રતિ અનયા इति કાયસ્થા-'ધર્મ્ય
 કવિધાનમ્' इति વાર્તિકાત્ ક-ગ્રાપ્ નેના સેવનથી
 શરીર ખૂબ સ્વસ્થ-નીરોગી રહે છે, તેથી કાયસ્થા.

૫. પૂત કરોતિ પૂતવતિ-ત્ત્વરોતીતિ જિન્વ-પૂતવતિ
 શરીરમ્ મલાદિશોષનેન-इति પૂતના, 'શુદ્ધમન્યગ્રાપી'તિ
 ગૌણાદિકો યુષ્, ગ્રાપ્ મળ આદિની શુદ્ધ કરી શરીરને
 નિર્મળ અથવા દોષોથી રહિત-નીરોગી કરે. અથવા
 પૂત કરોતિ ઘ્રણમ્-ને પોતાના લેપથી વશુને શુદ્ધ
 કરે-રૂઝવે છે, તેથી પૂતના-હરડે

૬. 'ન સ્વિયન્તે મનુજા અકાલમરણાદિના યયા
 इति અમૃતા-'તનિમૃત્ત્વ્યા કિષ્' इति ઔષાદિકસ્તન્-
 ગ્રાપ્-નેના સેવનથી માણસો અકાળ મૃત્યુ વગેરેથી
 કમોતે મરે નહિ, તેથી અમૃતા-હરડે.

૭. હિમવતિ જાતા इति હેમવતી-ત્ત્વ જાત
 इति ગ્ણ-કોપ્-નિમાલપમા ને નીપને છે, તેથી હેમવતી

૮. ન વ્યા યસ્યા સેવનેન સા અવ્યા-નેના
 સેવનથી કેઈ પીકા કે રોગ કદી થાય નહિ તેથી
 અવ્યા-હરડે.

૯. ચેતવતિ-તમ્યકુ જ્ઞાન કરોતિ इति ચેતની-શ્ચુલ્,
 ગૌણદિ-નેનુ સેવન કરવામા આવે તો મનુષ્યમા
 ઉત્તમ જ્ઞાન ને પધારે છે, તેથી ચેતકી-હરડે.

૧૦. અતિસવેન પ્રસાસ્તા સર્વેશુભાલેપુ इति શ્રેયઙ્ઘી-
 ર્વમુજ્, પ્રસાસ્ય ધ, 'અતિકાલે'તિ ક્ષીપ્-હરકોઈ
 મનુના કાળમા ને અસત ઉત્તમ જ્ઞાન અસર કરે છે-
 સર્વ' પ્રકારે હિતકારી છે, તેથી શ્રેયઙ્ઘી-હરડે

૧૧. શિવ ક્રોતિ સર્વેપામ્ इति શિવા-'ગલ્લોતિ૦'
 इति જિન્વ, પચાચ્, ગ્રાપ્-હરકોઈ માણસનું ને કષ્ટાણુ
 જ કરે છે, દરેકને સુખકારક છે, તેથી શિવા-હરડે

૧૨. વય-ઔવન તિષ્ઠતિ અનયા इति વયસ્થા-
 અગ્રાપિ ધર્મ્યે ક ગ્રાપ્-નેને લીધે માણસનું ઔવન
 જીવન પર્થત દૃષ્ટી રહે છે-તેથી વયસ્થા-હરડે.

૧૩ 'વિજયત સર્વાન રોગાન્ इति વિજયા-અન્
 ગ્રાપ્-દરેક રોગને જીતે-કદી થા જ ન દે'-તેથી
 વિજયા-હરડે.

૧૪. 'જીવતિ ચિરકામ્ અમૃતજાતતાન્ इति
 જીવન્તી-'શનન્તાદ્કોપ્-ને અમૃતથી ઉત્પન્ન થયેથી
 લેવાથી લાભો કાળ જીવે છે, તેથી 'શનન્તી-હરડે.

૧૫. રોહતિ અમૃતસમ્પેગ इति રોહિણી-મહાદિ-
 ત્વાત્-જિન્વ, ક્રોતેતિ કોપ્-અમૃતસ્વરૂપે ને ગ્રેગે છે,
 તેથી રોહિણી અથવા આર્ય રોહતિ ઘ્રણે માલાદિ
 યસ્યા રેવેન इति રોહિણી-નેના લેપથી વશુમાં
 અવશ્ય માસાદિ ગ્રેગે-નેનાથી વશુ રૂઝાય છે,
 તેથી રોહિણી હરડે.

ચેતકી હરડે ખાસ કેને ?

નૃપાણાં સુકુમારાણાં કુમાનાં મેપજદ્વિપામ્ ।
 ચેતકી પરમા શસ્તા હિતા મુલવિરેચની ॥૧૬॥
 અન્વય-નૃપાણા સુકુમારાણા કુમાના મેપજદ્વિપા
 ચેતરી પરમા શસ્તા હિતા મુલવિરેચની (લેયા) ॥
 રાજા, કૌભજ માણસો, શરીરમાં હૃદયના
 અને જ્યેષ્ઠને ઔષધ ગમતું ન હોય, તેઓ
 માટે ચેતકી બહુ જ ઉત્તમ છે; કારણ કે તે
 હિતકારી છે અને સુખપૂર્વક રચ લગાડ-
 નારી છે. ૧૬

દરેક રોગ પર વિજયા હરડે સારી

સજ્ઞાનામપિ જાતીનાં પ્રધાના વિજયા સ્મૃતા ।
 સુપ્રપયોગા મુલમા સર્વરોગેષુ શસ્યતે ॥ ૧૭ ॥
 અન્વય-સજ્ઞાનામ અપિ જાતીના વિજયા પ્રધાના
 સ્મૃતા, સુપ્રયોગા મુલમા (ન સતી) સર્વરોગેષુ શસ્યત ॥
 હરડેની સાતે ભતિઓમા વિજયા મુખ્ય
 મનાયેથી છે, કારણ કે તે મળની સહેલી છે,
 તેને પ્રયોગ પણ સહેલી છે. અને સધળા
 રોગો પર તે વખલાય છે. ૧૭

હરડેના ગુણો

હરીતકી પશ્ચરસા લવણા તુ ન વર્તતે ।
 રુદ્ધોષ્ણા દીપની મેઘ્યા સ્વાહુષાકા રસાયની ॥૧૮॥
 ચક્ષુષ્યા લઘુપાયુષ્યા વૃહણી વાનુલોમિતી ।
 શ્વાસકાસપ્રમેહાનાં કુપ્રશોયોદ્વૃષ્ટમીન્ ॥ ૧૯ ॥
 વૈસ્વર્ગપ્રહ્ણીરોગવિચ્છવિપમન્જરાન્ ।
 ગુલ્માધ્માનતૃપાન્કર્ટિદિહિકા સ્પૃહ્ણદ્વમ્મયાન્ ॥૨૦॥
 કામલાં શલ્કમાનાહ મ્લીહાનં ચ યદ્દક્ષ્યા ।
 મદમરી મૂત્રકૃચ્છં ચ મૂત્રાઘાતં ચ નાશયેત્ ॥૨૧॥
 અન્વય-હરીતરી પશ્ચસ્તા (અસ્તિ), લવણા તુ ન
 વતત, (તયા ચ) રુદ્ધા ડળા દીપની મેઘ્યા સ્વાહુષાકા
 રસાયની ચક્ષુષ્યા લઘુ અપુષ્યા વૃહણી વાનુલોમિતી ચ
 (સતી) શ્વાસકાસપ્રમેહાનાં કુપ્રશોયોદ્વૃષ્ટમીન્, વૈત્વર્ગ-

પ્રત્નૌતેગરિચમનિવગનનરાન્ ગુરમાખાનકૃપાચ્છદ્દિહિવા-
વજ્જહ્નદાનવા, વામગં શુન્મ આનાહ સ્વીહાને તથા ચ
યદ્વત્ અમરી ચ મૂનદ્વન્તુ ચ મૂનાધાન નાશયેત્ ॥

હરટે ખાશ અમ મિવાય બાકીના
પાચે રસવાળી છે; વળી તે રૂક્ષ, ગરમ,
અગ્નિને દીપ કરનારી, બુદ્ધિને હિતકારી, મધુર,
પાકવાળી, રમાયનરૂપ, આંખોને હિતકારી,
આયુષને વધારનારી, શરીરનાં તરવોને વધાર-
નારી તથા પવનને મવળો કરનારી છે; તેમજ
શ્યામ, ઉષ્ણ, પ્રમેહ, અરશ, કોઠ, સોબ, પેટના કીડા, સ્વરભંગ, આડાનો રોગ,
મળબંધ, વિપમજ્જર, ગોળો, પેટનો તથા
પેડુનો આકરો, તરશ, ઊલટી, હેડકી, ચળ,
હૃદયના રોગ, કમળો, શૂળ, બરળ, જમણા
પડખાની ગાકતુ દરદ, પાણ્ણવી, મૂત્રકૃષ્ટ
અને મૂત્રાધાન, એટલા રોગોનો નાશ કરે
છે. ૧૮-૨૧

હરટે ત્રણે દાપને ફર કરે છે, તેનાં કારણો
સ્વાદુતિક્કપપાયત્વાત્પિત્તહત્કફહસુ સા ।
કટુતિક્કપપાયત્વાદમ્લત્વાદ્વાતહચ્છિયા ॥ ૨૨ ॥
અન્વય-સા તુ શિવા સ્વાદુતિક્કપાયત્વાન્ પિત્તહત્
કટુતિક્કપાયત્વાન્ કપહન્ અમ્લત્વાન્ વાહ્ન (પ્રેક્ષા) ॥
હરટેમા મધુર, તીખો અને તૂરો રસ
હોવાને લીધે તે (ખાવાથી) પિત્ત ફર કરે છે,
તીખો, કડવો અને તૂરો રસ હોવાને લીધે
કફ ફર કરે છે, અને ખાટો રસ હોવાને લીધે
વાયુને પણ ફર કરે છે. ૨૨

પિત્તકૃત્કટુકામ્લત્વાદ્વાતહત્ક કથં શિવા ।
પ્રમાણદ્વોપહન્ત્વં સિદ્ધં યત્તત્કાશયતે ॥ ૨૩ ॥
हेतुमिः शिष्यमोधार्यं नापूर्वं त्रियतेऽधुना ।
कर्मान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयमेदतः ॥ ૨૪ ॥
યત્તસ્તતો મૈતિ ચિન્ત્યં ધાત્વીલકુચયોર્યથા ।

અન્વય-શિવા વદુકામ્લત્વાન્ પિત્તહત્ વાહ્ન કથ
ન ? (હતિ ચેદુચ્ચત) પ્રમાણ વ્યંપહન્ત્વલ્લ યત્ સિદ્ધ તત્
શિષ્યમોધાર્યં હેતુમિ પ્રકાશ્યતે, અધુના અર્થ ન ક્રિયત ।
યથા ધાત્વીલકુચયો યુગે સામ્યમ્ કર્માન્યત્વમ્ આશ્રય-
મેદત (તથા શિવાયા ગુણે સામ્યમ્ કર્માન્યત્વમ્ આશ્રય-
મેદત) યત (શક્તિ) તત ન હતિ ચિન્ત્યમ્ ॥

‘હરટે તીખા અને ખાટા રસવાળી
હોવાથી વાયુને અને પિત્તને કેમ ન ઉત્પત્ત

કરે’ એવી અરી’ શંકા ન કરવી; કારણ કે
તેના પ્રભાવને લીધે દોષોને હણનારપણું તેણું
જે સિદ્ધ જ છે, તે જ અહીં શિષ્યોને અમળ-
વવા કારણે દેખાડી અમે પ્રકાશ કરીએ
છીએ; તે હમણાં કંઈ નહું કરી દેખાડતા
નથી; જેમ આમળાં અને રૂક્ષ શુભોમાં
મરખાં છે, છતાં કામ ભુદાં ભુદાં કરે છે,
એટલે શુભો સગ્રખા હોવા છતાં તે શુભોના
આશ્રયના ભેદને લીધે તેઓના કામ ભુદાં
ભુદા છે, તેમ હરટેમાં પણ તીખા અને
ખાટા રમના આશ્રયના ભેદને લીધે પિત્ત
કે વાયુને ઉત્પત્ત કરનારપણું નથી, એમ
વિચારી લેવું. ૨૩, ૨૪

હરટેમાં તે તે રસોનાં સ્થાનો
પર્યાયા મજ્જનિ સ્વાદુઃ સ્વાધ્યામમ્નો ધ્યવસ્થિતઃ ।
વૃન્તે તિક્કલ્ચચિ કટુપ્રસ્થિસ્વસ્તુવરો રસઃ ॥૨૫॥
અન્વય-પર્યાયા મજ્જનિ સ્વાદુ રસ, સ્વાધ્યામ
અમ્લ રસ, વૃન્તે તિક્ક રસ, ત્વચિ કટુ રસ, અસ્થિસ્થ
ગુર રસ (વર્તત) ॥

હરટેની મનઃમમાં મધુર રસ, નસમાં
ખાટો રસ, દીપ્તિયામાં કડવો રસ, છાલમાં
તીખો રસ અને ઠંજિયામાં તૂરો રસ
રહેલો છે. ૨૫

ત્રેષ હરટે કઈ?

નવા ક્ષિગ્ધા ઘના વૃત્તા ગુર્વી ક્ષિતા ચ યામ્મસિ ।
નિમજ્જેન્સા પ્રશસ્તા ચ કથિતાતિગુણપ્રદા ॥ ૨૬ ॥
અન્વય-(યા) નવા ક્ષિગ્ધા ઘના વૃત્તા ગુર્વી ચ
અમ્મસિ ક્ષિતા નિમજ્જે, સા પ્રશસ્તા ચ અતિગુણપ્રદા
કથિતા ॥

જે હરટે નવી, સિન્ધ, ધાટી, ગોળ
તથા ભારે હોય તેમ જ પાણીમાં નાખતાં
હૂંખી બંધ, તે હરટે વખણાયેલી અને બહુ જ
શુભ આપનારી કહેવાય છે. ૨૬

નવાદિગુણયુક્તત્વં તથેકન દ્વિકર્યતા ।
હરીતકપ્પાઃ ફલે યત્ર હર્યં તચ્છેષ્ટમુચ્યતે ॥ ૨૭ ॥

અન્વય-યત્ર હરીતકપ્પાઃ ફલે નવાદિગુણયુક્ત તથા
દ્વિકર્યતા (હતિ) દ્વયમ્ એકત્ર (દયતે), તત્ યેષ્ટમ્
ઉચ્યતે ॥

જે હરટેના ફળમાં નવીનપણું વગેરે

(ઉપર કહેવા) શુભો તથા બે રૂપિયાભાર વગ્ન,
એ બંને હોય તે ક્ષણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે ૨૭
હરડેના જુદા જુદા પ્રયોગથી જુદા જુદા ક્ષણ
ચર્ચિના વર્દ્યત્વ્યાદિ પેપિતા મલશોષિની ।

સ્વિદ્યા સપ્રાહિણી પથ્યા ભ્રજા પ્રોક્તા ત્રિદોષુત્ ॥
અન્વય - ચર્ચિતા પથ્યા અર્થે વચચિ પેપિતા મલ
શોષિના (ભવતિ) સ્વિદ્યા સપ્રાહિણી પ્રાક્તા પ્રજા
ત્રિદોષુત્ પ્રોક્તા ॥

આવેલી હરડે અગ્નિને વધારે છે, વાગેલી
હરડે રેવ્ય લગાડે છે, જરા ગમ્મ કરેલી
હરડે ઝાઝો રોકે છે અને રોકેલી હરડે ખે
દોષને મટાડનારી કહેલી છે ૨૮

ઝમ્મીલિની બુદ્ધિનલોદ્રિયાણા, નિર્મૂલિની
પિત્તકફાનિલાનામ્ । નિહ્સિની મૂનશઙ્ગ મલાના,
હરીતકી સ્યાત્સહ મોજનેત ॥ ૨૯ ॥

અન્વય - હરીતકી મોજનેત સહ બુદ્ધિલોદ્રિયાણામ્
ઝમ્મીલિના પિત્તકફાનિલાના નિર્મૂલિની મૂનશઙ્ગ મલાના
વિદ્યસિની સ્યાત્ ॥

હરડે ભોજનની સાથે ખાધી હોય તો
બુદ્ધિ, બળ તથા ધર્મિયોનો પ્રયાગ કરે છે,
વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે અને
મૂત્ર તથા વિષાના મળો વિખેરી નાખે છે ૨૯
અન્નપાનજ્ઞાન ધોષાન્ વાતપિત્તકફોદ્ધવાન્ ।

હરીતકી હરત્યાશુ મુક્તસ્યોપરિ યોજિતા ॥ ૩૦ ॥
અન્વય - મુક્તસ્ય ઉપરિ વાપિતા હરીતકી અન્નપાન
જ્ઞાન્ વાતપિત્તકફોદ્ધવાન્ ધોષાન્ આશુહરતિ ॥

જમ્યા પલી હરડે ખાધી હોય તો તે
અન્નપાનથી થયે ના અને વાત, પિત્ત તથા
કફથી ઉત્પન્ન થયે ના દોષોને તરત દૂર
કરે છે ૩૦

લ્વણેનૈકફ હૃતિ પિત્ત હૃન્નિ સશર્કના ।
પૂતેન વાતજાન્ રોગાન્ સર્વોગાન્ ગુહાન્વિતા ॥
અન્વય - હરીતકી લ્વણમ (સહ) કફ હાન્ત
સશર્કના પિત્ત હૃન્નિ પૂતેન (સહ) વાતજાન્ રોગાન્
હૃતિ ગુહાન્વિતા સર્વોગાન્ હૃન્નિ ॥

હરડે મીઠા સાથે ખાવાથી કફને મટાડે
છે, સાકરની સાથે ખાવાથી પિત્તને નાશ
કરે છે, ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુથી થયેલા
રોગોને મટાડે છે અને ગોળની સાથે ખાવા

થી સઘળા રોગોને નાશ કરે છે ૩૧
રસાયન શુભ મટેનો હરડેનો પ્રયોગ
સિન્ધુત્થશર્કરાગુઠીન્નામપુગુઠૈ ક્રમાત્ ।
વર્ષાદિન્નમયા પ્રાદ્યા રસાયનગુણેપિણા ॥ ૩૨ ॥

અન્વય - રસાયનગુણેપિણા (નેણ) ક્રમાત્ વર્ષાદિન્ન
તિ પૂર્વજરાગુઠાન્નામપુગુઠૈ (સહ) અમયા પ્રાદ્યા ॥

છથે ઋતુમા રસાયન શુભોને ધર્યતા
માણસે અનુક્રમે વર્ષાઋતુમા સિધાલુણની
સાથે શરદઋતુમા સાકરની સાથે હેમત
ઋતુમા સૂકની સાથે, શિશિરઋતુમા પીપર
ની સાથે, વસંતઋતુમા મધની સાથે અને
શીભઋતુમા ગોળની સાથે હરડે ખાવી ૩૦
હરડે કોણે ન ખાવી ?

અપ્પાતિલિત્તો ઘર્ષ્યવિત્તથ્, રુક્ષ કુશો
લઙ્ગયનકર્ષિતથ્ । પિત્તાધિનો ગર્ભવતી ચ નારી
વિમુક્તરક્તસ્વમયા ન વ્યાદેત્ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ - અપ્પાતિલિત્ત ચ વરુવિત્ત રુક્ષ કુશ
લઙ્ગયનકર્ષિત ચ પિત્તાધિક ગર્ભવતી નારી ચ વિમુક્તરક્ત
તુ અમયા ન વ્યાદેત્ ॥

મુસાફરી કરવાથી બહુ થાકેલાએ, બળ
વગરનાએ, રૂઠા થયેલાએ જાગળાશરીરવાળાએ,
લાઘણ કરી હોય તેણે અધિક પિત્તવાળાએ,
ગભવાળી સ્ત્રીએ અને જેણે ઠોહી કઠાબધુ
હોય તેણે હરડે ખાવી નહિ ૩૩

ખહેલાના નામે તથા શુભે

નિર્મીતકરિલ્લિક્ષ સ્યાનાશ્ન કર્ષણલસ્તુ સ ।
કલિદ્રમો મૂત્રવાસસ્તથા વલિયુગાલય ॥ ૩૪ ॥
નિર્મીતક સ્યાદુપાક કપાય ક્ષપિત્તજુત્ ।
ઉષ્ણધીર્ષ હિમસ્પર્શ મેદન વાસનાશનમ્ ।
રુક્ષ નેત્રહિત કેદય દુર્મિત્સ્વર્યનાશનમ્ ॥ ૩૫ ॥
નિર્મીતમજ્જા વૃદ્ધીર્દિક્ષકમાતરો લઘુ ।
કપાયો મદદૃચ્ચાય ધાત્રીમજ્જાપિ તદ્ગુણ ॥ ૩૬ ॥

અન્વય - નિર્મીતક ત્રિલિન્ન સ્યાત્ અપ ના સ
તુ કર્ષણ કલિદ્રમ મૂત્રવાસ તથા વલિયુગલય
(ફિતિનામન મગતિ) । નિર્મીતક સ્પાદુવાક કપાય ક્ષપિત્ત
જુત્ ઉષ્ણધીર્ષ હિમસ્પર્શ મેદન વાસનાશન રુક્ષ નેત્ર
હિત વદ્ય દુર્મિત્સ્વર્યનાશનમ્ । નિર્મીતમજ્જા વૃદ્ધીર્દિક્ષક
વાતદર લ્પુ કપાય ક્ષય ચ મદદર (અસ્તિ) ધાત્રી
મજ્જા અપિ તદ્ગુણ (જ્ઞેય) ॥

બિમીતક,^૧ અક્ષ,^૨ કર્પંદ્વલ,^૩ કલિદ્રુમ,^૪ ભૂતવાસ,^૫ અને કલિયુગાલય,^૬ એટલાં બહેડાંનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેઓમાં પહેલું નામ ત્રણે લિંગમાં વપરાય છે અને બાકીનાં પુલિંગમાં વપરાય છે. બહેડાંનું ક્ષણ મધુર પાકવાણું છે, તૂરું છે, કઠ્ક તથા પિત્તને મટાડનાર છે, ગરમ વીર્યવાણું છે, ટાઢા રપર્શવાણું છે, દસ્તને લેહનાર છે, ઉધરચને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે, નેત્રને હિતકારી છે, કેચ માટે સારું છે, અને કૃમિ તથા ઘેસૂરપણાનો નાશ કરે છે. બહેડાની મળ્જ તરસ, બિલટી, કઠ્ક તથા વાયુને મટાડનાર છે, હલકી છે, પૂરી છે, અને મદ કરનાર છે; આમળાની મળ્જ પણ તેવા જ શુભવાણી છે. ૩૪-૩૬

૧. વિગ્ન મૌત-રોગમયમ્ અસ્માત્, અથવા વિશિષ્ટે મયમ્ અસ્માત્ મૂનસ્ત્યોરાધ્યત્વાત્ इति विमीतक, वयोरैक्यात् विमीतकोऽपि-જેનાથી રોગનો બધ દૂર જતો રહે છે, અથવા ભૂતડ અને કલિયુગનું આશ્રય-સ્થાન હોવાને લીધે જેનાથી ખાસ બધ થાય છે, તેથી વિમીતક; સંસ્કૃતમાં 'બ' ને 'વ' એક ગણાય છે, તેથી બિમીતક પણ કહેવાય છે; એટલે બહેડું.

૨. અક્ષતિ-વ્યાપ્રોતિ સક્લશરીરે ગુણેન इति अक्ष-पचायच्च-गुणुने લીધે આખા શરીરમાં જે વ્યાપી જાય છે, તેથી અક્ષ-બહેડું.

૩. કર્પપ્રમાણ ફલં यस્ય સ્વ-કર્પફલ-જેનું ક્ષણ એક તોલા જેટલા વજનનું હોય છે, તેથી કર્પંદ્વલ-બહેડું.

૪. કલ્લે. દુમ્ કલિદ્રુમઃ-કલિયુગનું જે વૃક્ષ ગણાય છે, તેથી કલિદ્રુમ-બહેડું.

૫. મૂતાનામ્ વામ મૂતામ-મૂતાડાંઓને રહેવાનું જે સ્થાન હોય છે, તેથી ભૂતવાસ-બહેડું.

૬. કલિઃ इति नाम यस्य स-कलिनामा, कलिनामा चासौ युग कलियुग, कलियुगस्य आलय. कलियुगालय-કલિયુગનું જે રહેણાણ છે, માટે કલિયુગાલય-બહેડું.

આમળાનાં નામ તથા ગુણ

ત્રિપ્વામલક્રમાસ્પ્યાતં ધાત્રી તિપ્પફલામૃતા ।
હરીતકીસમં ધાત્રીફલં કિન્તુ વિરોપતઃ ॥ ૩૭ ॥
રક્તપિત્તપ્રમેહદં પરં વૃષ્યં રસાયનમ્ ।
હન્તિ વાતં તદ્સ્ત્વત્પિત્તં માપુર્યશૈત્યતઃ ।
ફર્કં રુક્ષકપાયત્વાત્ફલં ધાત્ર્યાગ્નિરોપજિત્ ॥ ૩૮

મન્વય-આમયકં યિપુ આલ્યતમ્, ધાત્રી તિપ્પ-
ફળા અમૃતા (इति नामानि आमलकस्य); ધાત્રીફલં
હરીતકીસમં, કિન્તુ વિરોપતઃ રક્તપિત્તપ્રમેહમ્ પરં વૃષ્ય
રસાયન (च अस्ति), તદ્ અમ્લત્વાત્ વાતં હન્તિ, માપુર્ય-
શૈત્યતઃ પિત્તં હન્તિ, રુક્ષકપાયત્વાત્ ફર્કં હન્તિ, (इत्येवं)
ધાત્ર્યાઃ ફલં ત્રિરોપજિત્ (अस्ति ॥

આમલક,^૧ ધાત્રી,^૨ તિપ્પફલા^૩ અને
અમૃતા^૪ એટલાં આમળાનાં (સંસ્કૃત) નામો
છે; તેઓમાં પહેલું નામ ત્રણે લિંગે વપરાય
છે, (અને બાકીનાં ત્રીલિંગે વપરાય છે.) ૩૭
આમળાનું ક્ષણ હરડેના ક્ષણ જેવું જ છે,
પણ તેમાં ક્રુક આ છે, કે આમળું રક્તપિત્ત
તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે, વીર્યને અત્યંત
વધારનાર છે અને રસાયન છે. આમળું ખાટું
હોવાને લીધે વાયુને હણે છે, મધુર તથા
ટાઢું હોવાને લીધે પિત્તને હણે છે, અને
રૂક્ષ તથા તૂરું હોવાથી કઠ્કને હણે છે; આમ
આમળું ત્રણે દોષોને છતનાર છે. ૩૮

૧. આ-સમન્તાત્ મન્વત-ધારયતિ રસાયનગુણાન્
ત્રિરોપગુણ નિત્યલક્ષ્મીં ચેતિ આમલકી, આદ્યલ્કાન્
મલ ધારણે-इति मौवादिवाद् धातोः 'कुन्' २, ३२ इति
औणादि-प्रत्ययः, 'जातेरि'ति डीप्, आमलक्याः फलम्
आमलकम् 'नित्यं वृद्ध' इति मयट्, तस्य 'फले लुक्'-
જે રસાયનના ગુણોને, ત્રિરોપનાશક ગુણોને તથા
કાયમ લક્ષ્મીને ધારણ કરે છે, તે આમલકી-
આમળાનું ઝાડ અને તેનું ક્ષણ-આમલક-આમળાં.

૨. ધીયતે-ધીયતે યા રસાયનાદિગુણાર્થિભિઃ. इति
धात्री-पेट् पाणे इत्यस्मात् 'प कर्मणि घृन्' 'पित्वात्
२-१-४१ इति डीप्-रसायन गुणुने धृञ्छता लोडो
જેને પીએ છે, સેવે છે, તે ધાત્રી-આમળાં.

૩. તિપ્પનિત્-ધીપ્યન્તે અસ્મિન્ કાર્વાણિ, અથવા
તુષ્પન્તિ અસ્મિન્ સર્વેષ્વપિ इति तिप्यम्-अप्यादि, -उणा०
४-११२, અથવા 'સૂર્યતિપ્પ.' इति निपातनात् कयत्
उपपेत च, तिप्य-मद्गत्य फल यत्याः; અથવા તિપ્પે-
કલિયુગે ફલ ચસ્માઃ સેવયા इति तिप्यफण-अजादित्वात्
दाय-ज्जेનું ક્ષણ માર્ગલિક છે અથવા જેને સેવવાથી
કલિયુગમાં મંગળ ક્ષણ મળે છે, તે તિપ્પફલા; આ
સંબંધે આવી શ્રુતિ છે, કે-'નિત્યમામલકે લક્ષ્મીર્નિત્ય
હરિતગોમયે, નિત્ય શહે ચ પદે ચ નિત્યે શુકે ચ વાતસિ-'
આમળામાં, ગાયના લીલા ઝાણમાં, શંખમાં, કમળમાં,
તથા ઘોળાં-સફેદ વજ્રમાં કાયમ લક્ષ્મી વસે છે,

આ કારણે પણ આમળાં એવવા યોગ્ય છે.

૪. ન-શિયતે જનાઃ જનયા આત્મવમણાદિના રસાયનાગ્રિતલાત્ રુતિ અસ્ત્યા 'તનિશુદ્ધ્યાં વિષ' इति ઔષાદિક્ષત્તન્-એના સેવનને લીધે રસાયન યુક્તે મળી રહેવાથી લોહાં અકાળમરણાદિ ક્ષેપેતે મરતા નથી, તે અમૃતા-આમળાં.

ચાણુ પ્રકરણ વિષેની સમમૂતી

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥३९॥
અન્યથ-દર યસ્ય ફલસ્ય વાદસ્ય વીર્યમરસિ તસ્ય તસ્ય મજ્જાનમ્ અપિ વીર્યેણ (તાન્શમ્) एव निर्दिशेत् ॥

આ પ્રકરણમાં (આમ સમજવાનું કે) જે જે ફળનું જેનું વીર્ય (ખતાનુયું) હોય, તેની તેની મજ્જા પણ તેવા જ વીર્યવાળી બાણુવી. ૩૯

ત્રિફલાનું લક્ષણ અને તેનાં નામો

पथ्याविभीतधारीणां फलैः स्यात्त्रिफला समै । फलत्रिकं च त्रिफला सा यदा च प्रकीर्तिता ॥४०॥
અન્યથ-પથ્યાવિભીતધારીણા ફલૈ સમૈ ત્રિફલા સ્યાત્, સા ચ ફલત્રિક ત્રિફલા ચ વદ પ્રકીર્તિતા ॥

હરદે, ઠાહેડાં અને આમળાં-એ ત્રણેનાં ફળો સમભાગે ભેગાં કરવામાં આવે, તે ત્રિફલા^૧, ફલત્રિક^૨ અથવા વરા^૩ કહેવાય છે. ૪૦

૧. ત્રયાણાં ફળાના સમાહાર ત્રિફલા-અજાદિલાત્ વાપ્-હરદે, ઠાહેડાંને આમળા એ ત્રણ ફળો સમ ભાગે ભેગાં કરાય, તે ત્રિફલા

૨. ફળના ત્રિક ફલત્રિકમ-ફળોનું ત્રિક-એટલે ત્રણ ફળો એકઠા-તે ફળત્રિક-ત્રિફલા.

૩. વિચિતે-સ્ત્રીવિચિત આરોગ્યકામૈ इति वरा-इत् વરો હત્યસ્માન્ 'મ્હટ્ટન્' इत्यन्-આરોગ્ય ધન્-તા લોહાં એને સ્વીકારે છે, તે વરા-ત્રિફલા.

ત્રિફલાના યુક્તે

त्रिफला कफपित्तघ्नो मेहकुष्ठहरा सरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥४१॥
અન્યથ-ત્રિફલા કફપિત્તાઘ્ની મેહકુષ્ઠહરા સરા ચક્ષુષ્યા દીપની રુચ્યા વિષમજ્વરનાશિની (સ્મૃતા) ॥

એ ત્રિફલા કફ તથા પિત્તને હણે છે, પ્રમેહ તથા કોબને મટાડે છે, ઝાડો ઉતારે છે, નેત્રને હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે

છે, રુચિ ઉપજાવે છે અને વિષમ જ્વરનેા નાશ કરે છે. ૪૧

સૂંઠનાં નામો

शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वमेपजम् । ऊरणं कटुमद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥ ४२ ॥
અન્યથ-શુણ્ઠી વિશ્વા ચ વિશ્વં ચ નાગરં વિશ્વમેપજમ્ । ઊરણં કટુમદ્રં ચ શૃંગવેરં મહૌષધમ્ (इति शुण्ठ्या नामानि) ॥

શુઠી,^૧ વિશ્વા,^૨ વિશ્વ,^૩ નાગર,^૪ વિશ્વ-લેપજ,^૫ ઊપણ,^૬ કટુમદ્ર,^૭ શૃંગવેર^૮ અને મહૌષધ,^૯ એટલાં સૂંઠનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. શુષ્ઠિ-પ્રતિહતિ વપામરણાદીન્ इति शुष्ठी-शुष्ठी प्रतिपत्ते-'अ' गौरादि-ने कङ्, आभवात् तथा पाणु वगेरेनो नाश करे छे-ते शुंठी-सूँ. २-३. विश्ववि-प्रविशति शुण्ठ्या हृदयादिप्रदेशान् रोगान्तोदाहर्ण इति विश्व-विश्व प्रविशन्-इत्यस्मात् औषादिक- 'अनुषुषि' इति सूत्रेण षट्-ने युष्ठा ६।२। रोगोने हूर करेया हृष्य आदि यधानोभा प्रवेशे छे, ते विश्व अथवा विश्वा-सूँ. ४. नगरे तनाम्नि देशे भाम्, अथवा न न गिरति वफम्-अरय वफ नाशयति इति नागरम्-तत्र भव इति अण्, अथवा नखादितान् सिद्धयति-ने नगर नामना देशभा उत्पन्न थाय छे अथवा कङ्गेना नाश नथी करती ऐभ नथी. पाणु अवरय कङ्गेना नाश करे छे ते नागर-सूँ. ५. विश्वेषां-सर्वेषा रोगाणा प्राय मेवजम्-औषधम् इति विश्वमेपजम्-ने लगभग अधा रोगोना औषधउप छे, ते विश्वलेपज-सूँ. ६. ऊरति-रुजति-मनकि विषधम् इति ऊरणम्-ऊप राजायाम् इत्यस्मात्-नन्वादेर्लु-ने केशाना मणनधने तोडे छे, ते उपण-सूँ. ७. कटति-आशुणोति तीक्ष्णतया सुखमिति कटु-कटिवद्विष्वा ये'ति औषादि उ, मन्दत-वल्याण करोति नेहजप्रदानेन इति मद्रम् 'फजेन्द्र' इति औषादि-निपाठ, तत्र कटु च तत्र मद्र चेति कटुमद्रम्-ने तीष्णी लो-राथी युष्णे तमतगावी दे छे, छतां आरौग्य आपवापुर्क कल्याणु करे छे, ते कटुमद्र-सूँ. ८. श्राम् इव वेर-शरीरम्-आहृतिवत्स्य तत्-नेनी आहृति शिअर नेवी लोष छे, ते शृंगवेर-सूँ. ९. महत् च तत् औषधम् महौषधम्-ने मोडुं औषध गज्याय छे, तथी महौषध-सूँ.

૧. શુષ્ઠિ-પ્રતિહતિ વપામરણાદીન્ इति शुष्ठी-शुष्ठी प्रतिपत्ते-'अ' गौरादि-ने कङ्, आभवात् तथा पाणु वगेरेनो नाश करे छे-ते शुंठी-सूँ. २-३. विश्ववि-प्रविशति शुण्ठ्या हृदयादिप्रदेशान् रोगान्तोदाहर्ण इति विश्व-विश्व प्रविशन्-इत्यस्मात् औषादिक- 'अनुषुषि' इति सूत्रेण षट्-ने युष्ठा ६।२। रोगोने हूर करेया हृष्य आदि यधानोभा प्रवेशे छे, ते विश्व अथवा विश्वा-सूँ. ४. नगरे तनाम्नि देशे भाम्, अथवा न न गिरति वफम्-अरय वफ नाशयति इति नागरम्-तत्र भव इति अण्, अथवा नखादितान् सिद्धयति-ने नगर नामना देशभा उत्पन्न थाय छे अथवा कङ्गेना नाश नथी करती ऐभ नथी. पाणु अवरय कङ्गेना नाश करे छे ते नागर-सूँ. ५. विश्वेषां-सर्वेषा रोगाणा प्राय मेवजम्-औषधम् इति विश्वमेपजम्-ने लगभग अधा रोगोना औषधउप छे, તે વિશ્વલેપજ-સૂં. ૬. ઊરતિ-રુજતિ-મનકિ વિષધમ્ इति ऊरणम्-ऊप राजायाम् इत्यस्मात्-नन्वादेर्लु-ने केशाना मणनधने तोडे छे, તે उपण-सूँ. ७. कटति-आशुणोति तीक्ष्णतया सुखमिति कटु-कटिवद्विष्वा ये'ति औषादि उ, मन्दत-वल्याण करोति नेहजप्रदानेन इति मद्रम् 'फजेन्द्र' इति औषादि-निपाठ, तत्र कटु च तत् मद्र चेति कटुमद्रम्-ने तीष्णी लो-राथी युष्णे तमतगावी दे छे, छतां आरौग्य आपवापुर्क कल्याणु करे छे, ते कटुमद्र-सूँ. ८. श्राम् इव वेर-शरीरम्-आहृतिवत्स्य तत्-नेनी आहृति शिअर नेवी लोष छे, તે શૃંગવેર-સૂં. ૯. મહત્ ચ તત્ ઔષધમ્ મહૌષધમ્-ને મોડું ઔષધ ગજ્યાય છે, તથી મહૌષધ-સૂં.

૬. ઊરતિ-રુજતિ-મનકિ વિષધમ્ इति ऊरणम्-ऊप राजायाम् इत्यस्मात्-नन्वादेर्लु-ने केशाना मणनधने तोडे छे, તે उपण-सूँ. ७. कटति-आशुणोति तीक्ष्णतया सुखमिति कटु-कटिवद्विष्वा ये'ति औषादि उ, मन्दत-वल्याण करोति नेहजप्रदानेन इति मद्रम् 'फजेन्द्र' इति औषादि-निपाठ, तत्र कटु च तत् मद्र चेति कटुमद्रम्-ने तीष्णी लो-राथी युष्णे तमतगावी दे छे, छतां आरौग्य आपवापुर्क कल्याणु करे छे, ते कटुमद्र-सूँ. ८. श्राम् इव वेर-शरीरम्-आहृतिवत्स्य तत्-नेनी आहृति शिअर नेवी लोष छे, તે શૃંગવેર-સૂં. ૯. મહત્ ચ તત્ ઔષધમ્ મહૌષધમ્-ને મોડું ઔષધ ગજ્યાય છે, તથી મહૌષધ-સૂં.

૮. શ્રામ્ इव वेर-शरीरम्-आहृतिवत्स्य तत्-नेनी आहृति शिअर नेवी लोष छे, તે शृंगवेर-सूँ. ९. महत् च तत् औषधम् महौषधम्-ने मोडुं औषध गज्याय छे, तथी महौषध-सूँ.

૯. મહત્ ચ તત્ ઔષધમ્ મહૌષધમ્-ને મોડું ઔષધ ગજ્યાય છે, તથી મહૌષધ-સૂં.

૧૦. શુષ્ઠિ-પ્રતિહતિ વપામરણાદીન્ इति शुष्ठी-शुष्ठी प्रतिपत्ते-'अ' गौरादि-ने कङ्, आभवात् तथा पाणु वगेरेनो नाश करे छे-ते शुंठी-सूँ. २-३. विश्ववि-प्रविशति शुण्ठ्या हृदयादिप्रदेशान् रोगान्तोदाहर्ण इति विश्व-विश्व प्रविशन्-इत्यस्मात् औषादिक- 'अनुषुषि' इति सूत्रेण षट्-ने युष्ठा ६।२। रोगोने हूर करेया हृष्य आदि यधानोभा प्रवेशे छे, ते विश्व अथवा विश्वा-सूँ. ४. नगरे तनाम्नि देशे भाम्, अथवा न न गिरति वफम्-अरय वफ नाशयति इति नागरम्-तत्र भव इति अण्, अथवा नखादितान् सिद्धयति-ने नगर नामना देशभा उत्पन्न थाय छे अथवा कङ्गेना नाश नथी करती ऐभ नथी. पाणु अवरय कङ्गेना नाश करे छे ते नागर-सूँ. ५. विश्वेषां-सर्वेषा रोगाणा प्राय मेवजम्-औषधम् इति विश्वमेपजम्-ने लगभग अधा रोगोना औषधउप छे, તે વિશ્વલેપજ-સૂં. ૬. ઊરતિ-રુજતિ-મનકિ વિષધમ્ इति ऊरणम्-ऊप राजायाम् इत्यस्मात्-नन्वादेर्लु-ने केशाना मणनधने तोडे छे, તે उपण-सूँ. ७. कटति-आशुणोति तीक्ष्णतया सुखमिति कटु-कटिवद्विष्वा ये'ति औषादि उ, मन्दत-वल्याण करोति नेहजप्रदानेन इति मद्रम् 'फजेन्द्र' इति औषादि-निपाठ, तत्र कटु च तत् मद्र चेति कटुमद्रम्-ने तीष्णी लो-राथी युष्णे तमतगावी दे छे, छतां आरौग्य आपवापुर्क कल्याणु करे छे, ते कटुमद्र-सूँ. ८. श्राम् इव वेर-शरीरम्-आहृतिवत्स्य तत्-नेनी आहृति शिअर नेवी लोष छे, તે શૃંગવેર-સૂં. ૯. મહત્ ચ તત્ ઔષધમ્ મહૌષધમ્-ને મોડું ઔષધ ગજ્યાય છે, તથી મહૌષધ-સૂં.

૧૦. શુષ્ઠિ-પ્રતિહતિ વપામરણાદીન્ इति शुष्ठी-शुष्ठी प्रतिपत्ते-'अ' गौरादि-ने कङ्, आभवात् तथा पाणु वगेरेनो नाश करे छे-ते शुंठी-सूँ. २-३. विश्ववि-प्रविशति शुण्ठ्या हृदयादिप्रदेशान् रोगान्तोदाहर्ण इति विश्व-विश्व प्रविशन्-इत्यस्मात् औषादिक- 'अनुषुषि' इति सूत्रेण षट्-ने युष्ठा ६।२। रोगोने हूर करेया हृष्य आदि यधानोभा प्रवेशे छे, ते विश्व अथवा विश्वा-सूँ. ४. नगरे तनाम्नि देशे भाम्, अथवा न न गिरति वफम्-अरय वफ नाशयति इति नागरम्-तत्र भव इति अण्, अथवा नखादितान् सिद्धयति-ने नगर नामना देशभा उत्पन्न थाय छे अथवा कङ्गेना नाश नथी करती ऐभ नथी. पाणु अवरय कङ्गेना नाश करे छे ते नागर-सूँ. ५. विश्वेषां-सर्वेषा रोगाणा प्राय मेवजम्-औषधम् इति विश्वमेपजम्-ने लगभग अधा रोगोना औषधउप छे, તે વિશ્વલેપજ-સૂં. ૬. ઊરતિ-રુજતિ-મનકિ વિષધમ્ इति ऊरणम्-ऊप राजायाम् इत्यस्मात्-नन्वादेर्लु-ने केशाना मणनधने तोडे छे, તે उपण-सूँ. ७. कटति-आशुणोति तीक्ष्णतया सुखमिति कटु-कटिवद्विष्वा ये'ति औषादि उ, मन्दत-वल्याण करोति नेहजप्रदानेन इति मद्रम् 'फजेन्द्र' इति औषादि-निपाठ, तत्र कटु च तत् मद्र चेति कटुमद्रम्-ने तीष्णी लो-राथी युष्णे तमतगावी दे छे, छतां आरौग्य आपवापुर्क कल्याणु करे छे, ते कटुमद्र-सूँ. ८. श्राम् इव वेर-शरीरम्-आहृतिवत्स्य तत्-नेनी आहृति शिअर नेवी लोष छे, તે શૃંગવેર-સૂં. ૯. મહત્ ચ તત્ ઔષધમ્ મહૌષધમ્-ને મોડું ઔષધ ગજ્યાય છે, તથી મહૌષધ-સૂં.

સૂક્ષ્મા ગુણો

શુષ્કી રુચ્યામગાતામ્ પાચની કટુકા લઘુ ।
ક્ષિગ્ધોષ્ણા મધુરા પાકે કષ્ણાતવિન્ન્યનુત્ ॥૪૩॥
ઘૃષ્ટ્યા સ્વર્યા ધમિગ્ધાસશૂલરાસદ્દામયાન્ ।
હન્તિ રૂઠીપદશોથાશંઆનાહોદરમાસ્તાન્ ॥૪૩ાા

અન્ય - (જય રુચ્યા ગુણા -) દુષ્ટી રુચ્યા આમ-
વાતના પાચની કટુકા લઘુ ક્ષિગ્ધા રુચ્યા પાકે મધુરા
કષ્ણાતવિન્ન્યનુત્ ઘૃષ્ટ્યા સ્વર્યા (મતી) ધમિગ્ધાસશૂ-
લામયાનાન્ શ્રીપરશોથાશંઆનાહોદરમાસ્તાન્ દન્તિ ॥

સૂઠ રુચિ ઉપજાવે છે, આમવાતને (એક
વ્રતના વાયુના દશને) મટાડે છે, પાચક
છે, તીષ્ઠી છે, હલકી છે, વિન્ય છે, ગરમ
છે, પાકમા મધુર છે, કઠક, વાયુ તથા મળના
બધને તોડનાર છે, વીર્યને વધાનાર છે,
સ્વરને મારે કરે છે અને હલકી, શ્યામ,
શૂન, ઉધરસ, હૃદયના રોગ, શ્લીષ્ણ - કાથી
પશુ નામનો રોગ. મોળ, અરશ, પેટું
ચડી આવણ અને પેટનો પવન-એટલા રૂરેને
મટાડનાર છે ૪૩, ૪૪

માત્રેયગુણભૃયિષ્ઠં તોયાશપરિશોપિ યત્ ।
સંગ્રહાતિ મ્લ તત્તુ ગ્રાહિ શુષ્ક્યાદયો યથા ॥૪૫॥
અન્ય - શત્ (શ્વમ) અગ્રવગુણભૃયિષ્ઠં (સત્)
તાશાપરિશોપિ (સ્વાત્) તત્ તુ મત્ સહક્રાતિ, (ક્રિતિ)
ગ્રાહિ (કથ્યત) યથા શુષ્ક્યાદય ॥

જે દ્રવ્ય અગ્નિના ગુણને વધારે ધરાવતુ
હોય અને તેથી બળના ભાગને સૂડવનાર હોય,
તે મળને રોકી રાખનાર હોય અને તેથી જ
તે આહી કહેવાય છે, જેમકે સૂઠ વગેરે. કપ
વિન્ન્યમદિની યા તુ સા કથ ગ્રાહિની મનેત્ ।
શક્તિવિન્ન્યમદે સ્યાગનો ન મલપાતને ॥૪૬॥

અન્ય - આ તુ વિન્ન્યમદિની (ક્ષિ) સા ગ્રાહિની
કથ મનેત્ / (ક્રિતિ) ચેન્ ઉચ્યત - વન વિન્ન્યમદે શક્તિ
સ્વાત્, (તત) મત્તમત્ર (શક્તિ) ન ॥

(અહીં આથી શકા થાય છે કે) સૂઠ
મળના બધને તોડનાર છે, છતા તે આહી
કેમ હોય? આનું સમાધાન આ છે, કે
બધને તોડવામા તેની શક્તિ છે, પણ મળને
પાડવામા તેની શક્તિ નથી. ૪૬

આહુનાં નામ તથા ગુણો

આદિકં શૂદ્ધેર મ્યાત્ કટુમદ્રં તથાદિકા ।
આદિકા મેદિની ગુર્મી તોષ્ણોષ્ણા રીપની મતા ॥૪૭॥
કટુમા મધુરા પાકે રુચ્યા વાતક્રાપહા । યે ગુણાઃ
કથિતા. શુષ્ક્યાસ્નેપિ સન્યાર્ટિકેપરિલા ॥૪૮॥
અન્ય - આદિકં શૂદ્ધેર તથા કટુમદ્રમ્ આદિકમ્
સ્વાત્, આદિકા મેદિના ગુર્મી ત, ગા રુચ્યા રીપની
કટુમા પાક મધુરા રુચ્યા વાતક્રાપહા મતા, યે ગુણાઃ
કથિતા સ અપિ સનિ આદિકં સન્તિ ॥

-આદિક, ^૧ શુદ્ધવે, ^૨ કટુમદ્ર ^૩ અને
આદિકા ^૪ એટલાં આહુના મશકૃત નામ છે.
આહુ હતને લેદનાર છે, ભાટે છે, તીક્ષ્ણ
છે, ગરમ છે, અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનાર છે,
તીષ્ઠું છે, પાકમાં મધુર છે, રુચ છે અને
વાયુ તથા કઠકને મટાડનાર છે. જે ગુણો
મઠમા છે તે મધુરા ગુણો આહુમાં પણ છે.

૧ આદ્યાંયા ભૂમી જાત - પૂર્વાત્તરારાદ્યાં - ક્રિતિ કુન્,
અન્યતિ વા વિક્ષા - વસુ' ઝોળાદિક, અટ્મમુલ્ક વા-
સમ્યા વન્ - અટ્મલિ કવન્ - અદે હિસામા. 'અદેદૈવ્ય'
ક્રિતિ રુઠ ઝોળાદિ - આદમ્ એ આદિકમ્ - બીની બીની
મા જે ઉત્પન્ન થાવ છે, અથવા જામને જે બીની
ની રે છે, અથવા આદ્ર એતુ જેતુ નામ છે
અથવા કકનો જે નામ કરે છે, તે આદ્ર - આહુ,
૨, ૩ નવર સૂક્ષ્મા નામોમાં અપાયે ન છે. ૪ નવર
તે આદ્ર પ્રમાણે ન છે. કેવળ શ્રીક્ષિગ વગેરે છે
જમ્યા પહેલાં આહુ અને લણ કાયમ ખાડું
મોજનાત્રે સદા પર્યં લગ્નાદિકમમણમ્ ।
અગ્નિસન્દીપન રુચ્યં જિહ્વાકળ્ડવિશોધનમ્ ॥૪૯॥

અન્ય - મોજનાને રુચ્યાર્તમણ સદા પર્યં
અગ્નિમદીપન દ્ય વિહ્વાકળ્ડવિશોધન (ચાક્ષિ) ॥

લોબનની પહેલાં લૂણ અને આહુ ખાડું
એ સર્વકાળ પઠ્ય છે, અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનાર
છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને જીભ તથા
કઠને સાદ કરનાર છે ૪૯

આહુ ક્યારે ન ખાવું ?
કુષ્ટપાણ્ડ્યામાયે શુચ્છે રુકોપિત્તે મ્ણે ઞરે ।
દાહે નિદાઘશાર્દોર્નિવે પૂજિતમાદ્રકમ્ ॥૫૦॥
અન્ય - કુષ્ટપાણ્ડ્યામાયે શુચ્છે રુકોપિત્તે મ્ણે ઞરે
દાહે નિદાઘશાર્દો આદ્ર ના પૂજિતમ્ ॥
પરતુ કોઠ, પાડુરોગ, (મૂત્ર)કૃમ્ણ, રક્ત
પિત્ત, મલ, જ્વર અને દાહ હોય ત્યારે અને

શ્રીભ તથા શરહસ્તુમાં આહુ ખાણું તે મારુ નથી. ૫૦

પીપરનાં નામો .

પિપ્પલી માગધી કૃષ્ણા વૈદેહી ચપલા કળા ।
 ઉપકુલ્યાંવળા શોષ્ટી કોલા સ્યાત્ તીક્ષ્ણતન્દુલા ॥

અન્ય - પિપ્પલી માગધી કૃષ્ણા વૈદેહી ચપલા કળા
 ઉપકુલ્યાંવળા શોષ્ટી કોલા તીક્ષ્ણતન્દુલા સ્યાત્ ॥

પિપ્પલી,^૧ માગધી,^૨ કૃષ્ણા,^૩ વૈદેહી,^૪
 ચપલા,^૫ કણા,^૬ ઉપકુલ્યા,^૭ ઊપલ્યા,^૮ શૌડી,^૯
 કૈલા^{૧૦} અને તીક્ષ્ણતન્દુલા^{૧૧} એટલાં લીંડી
 પીપરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૧

૧. પિપ્પલિ-પાત્રયતિ પૂર્યતિ વા રોગિણમ્ इति पिय-
 ली-पु पात्रनपूरणयो -વાહુલનાદ અત્ત્વ-પ્રોદરાદિ, ગોરા-
 દિષ્, જે રોગીનું રક્ષણ કરે છે, રોગીને આરોગ્યધી પૂરે,
 તે પિપ્પલી-પીપર.

૨. મગધેષુ મગા માગધી-ભવાર્થે અણ, 'ટિડ્ઠે'તિ ટીપ્
 મગધ દેશમા થાય છે, તેથી માગધી-પીપર.

૩. કૃષ્ણ વર્ણ અસ્તિ ગત્યા, અરોગ્યાય્,
 કર્પતિ-વિકલ્પતિ કપાચીન-ટ્પ વિદેહને-વાહુલવાન વર્ણ
 વિનાપિ ઔષાદિકો નક્-કૃષ્ણા-જ્ઞેનો રગ કાગેા છે
 અથવા કહ્ વગેરેને જે ખોતરી કાઢે છે, તે કૃષ્ણા-
 પીપર.

૪. વિદેહેષુ મવા-મવાર્થેડ ણ્, ટીપ્ ચ-વિદેહ
 દેશમાં થાય છે, તેમા વૈદેહી

૫. ચપલિ-સાન્વયતિ રોગિણમારોગ્યવાનેતિ ચપલા,
 ચપ સાન્વને-ટ્પાદિત્વા ઔષાદિક કલ્ચ-જે રોગીને
 આરોગ્ય આપી શાત પાડે છે, તેથી ચપલા-પીપર.

૬. કળાતિ-શબ્દયતિ આરોગ્યકામાન, કળ શબ્દે-
 અન્તર્માવિતપ્ત્યર્થ -પચાય્ચ કળા સન્તિ અત્પા વા-અર્થ-
 આય્ચ-ટાપ્ કળા-જે આરોગ્યધરણનારાઓને પેાતાનું
 મેવન કરવા આમ ત્રણ કરે-ખોવાવે અથવા જેમા
 કલિયા-કરકર હોય છે, તેથી કણા-પીપર

૭. ઉપકોલતિ-સત્ત્વાયતિ શ્વાસારોગ્યાન-જુજ
 સંસ્વાને, 'અપ્પ્યાદિ', અથવા ઉપગતા કુલ્યામ્ इति उप-
 कुल्या-જે શ્વાસારો રોગોને આહવાન કરે અથવા જે
 પાણીના ધોરિયા અથવા નીકે કે નાની નહેરોના
 કિનારે ઊગી રહી હોય છે, તેથી ઉપકુલ્યા-પીપર.

૮. ઓપતિ-દાહ કરોતિ તીક્ષ્ણત્વાત્ મુષે, ઉપ દાહે,
 વાહુલકાત્ ક્ષુન્, દીર્ઘારિપિ-કપ્ રુજાયામ્, કપલિ-
 રુજતિ-મનકિ-વાલ્કલેખાદિવીડમ્-इति ઉપળા કળળા
 વા-જે તીક્ષ્ણ-તીખી હોવાથી મોઠામા તખતમાટ કરી

મકે છે અથવા વાયુ કે કહ્ આદિની પીપરને મટાડે
 છે, તેથી ઉપલ્યા કે ઊપલ્યા-પીપર.

૯. શુષ્કયાં મયપાનપુરે મગા શોષ્ટી-મગર્થેડ ણ્
 ટીપ્ ચ ઠાડના પીપરમાં ૧૮૩ગી વચ્ચુ તરીકે હોય છે,
 તેથી શૌડી-પીપર.

૧૦. કોલતિ-સત્ત્વાયતિ રોગાન પ્રતિ-જુજ સત્ત્વાને,
 પચાય્ચ-જે રોગો પ્રત્યે અવગ્ન કરે અથવા આહ-
 વાન કરે છે, તેથી કૈલા-પીપર.

૧૧. તીક્ષ્ણા: તન્દુલા-કળા: યસ્યા સા-જ્ઞેના
 કલિયા તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણતન્દુલા-પીપર.

પીપરના મુષો

પિપ્પલી દીપની કૃષ્ણા સ્વાહુપાકા રસાયની ।
 અનુષ્ણા કટુકા ક્ષિગ્ધા વાતશ્લેષ્મહરી લઘુ: ॥૫૨
 પિપ્પલી રેચની હન્તિ શ્વાસકાસોદરજ્વરાન ।
 કુષ્પ્રમેહગુલ્માશોષ્ણીહૃદાલ્લામમાસ્તાન ॥૫૩ ॥

અન્ય - પિપ્પલી દીપની કૃષ્ણા સ્વાહુપાકા રસાયની
 અનુષ્ણા કટુકા ક્ષિગ્ધા વાતશ્લેષ્મહરી લઘુ । પિપ્પલી
 રેચની (સતી) શ્વામકાસોદરજ્વરાન કુષ્પ્રમેહગુલ્માશો-
 ષ્ણીહૃદાલ્લામમાસ્તાન હન્તિ ॥

પીપર અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, વીર્યને
 વધારનારી છે, મધુર પાકવાળી છે, રસાયન-
 રૂપ છે, ગરમ નથી, તીખી છે, સિન્ધુ છે,
 વાયુ તથા કહ્ને હરનારી છે, હલકી છે,
 રેચક છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, પેઠના રોગ,
 જ્વર, કોઠ, પ્રમેહ, ગાંઠ, અરશ, યરણ,
 શૂલ તથા આમવાયુને મટાડનારી છે. ૫૨, ૫૩
 ઘાટ્રી કપ્તપદા ક્ષિગ્ધા શીતલા મધુરા ગુરુ: ।
 પિત્તપ્રશમની સા તુ શુષ્કા પિત્તપ્રકોપિની ॥૫૪ ॥

અન્ય - ઘાટ્રી (પિપ્પલી) કપ્તપદા ક્ષિગ્ધા શીતલા
 મધુરા ગુરુ પિત્તપ્રશમની (અસ્તિ), શુષ્કા તુ સા પિત્ત-
 પ્રકોપિની (ભવતિ) ॥

એ પીપર જે લીલી હોય તેા સિન્ધુ
 છે, કહ્ કરનાર છે, ભારે છે, મધુર છે અને
 પિત્તને શમાવનારી છે; પણ જે સુકાયેલી
 હોય તેા પિત્તને કોપાવનારી છે. ૫૪

પીપરનાં અનુપાન

પિપ્પલી મધુસંયુક્તા મેદ:કષ્કવિનાશિની ।
 શ્વાસકાસજ્વરહરા કૃષ્ણા મેષ્યાશ્નિવર્દિની ॥૫૫ ॥

અન્ય - મધુસંયુક્તા પિપ્પલી મેદ કષ્કવિનાશિની શ્વાસ-
 વામજ્વરહરા કૃષ્ણા મેષ્યા અશ્નિવર્દિની (ભવતિ) ॥

મધની સાથે પીપર ખાવામાં આવે તો મેદ તથા કફનો નાશ કરે છે; શ્વાસ, ઉધરસ તથા જ્વર મટાડે છે; વીર્ય વધારે છે, બુદ્ધિ ને હિતકારી છે અને અગ્નિને વધારે છે. ૫૫

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।

कासाजीर्णरुचिश्वासहृत्पाण्डुकमिरोगनुत् ॥ ૫૬ ॥

અન્ય - જીર્ણજ્વરે અગ્નિમાન્દ્યે ચ ગુડપિપ્પલી શસ્યતે, (સા ચ) કાસાજીર્ણરુચિશ્વાસહૃત્પાણ્ડુકમિરોગનુત (મવતિ) ॥

જીર્ણજ્વર હોય તથા અગ્નિ મંદ હોય તો ગોળની સાથે પીપર ખાવી, એ ઉત્તમ છે. ગોળની સાથે ખાધેલી પીપર ઉધરસ, અજીર્ણ, અરુચિ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિની પીડા મટાડે છે. ૫૬

द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र मिपजां मतः ॥ ૫૭ ॥

અન્ય - અત્ર પિપ્પલીચૂર્ણાત દ્વિગુણ ગુડ મિપજા મત ॥

ગોળની સાથે પીપર ખાવી હોય તો પીપરના ભુકાથી બમણો ગોળ લેવો, એવો વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે. ૫૭

— મરીનાં નામો તથા ગુણો

મરિચં વેદ્ધજં કૃષ્ણમૂષળ ધર્મપત્તનમ્ ।
મરિચં કટુકં તીક્ષ્ણં દીપનં કફવાતગિત્ ।
ઉષ્ણ પિત્તકરં રુક્ષં શ્વાસશ્લક્રુમીન્ હરેત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્ય - મરિચ વેદ્ધજ ઈષ્ણમ્ કૃષ્ણં ધર્મપત્તનમ્ (ઈતિ નામાનિ) । મરિચ કટુક તીક્ષ્ણ દીપન કફવાતગિત્ । ઉષ્ણ પિત્તકર રુક્ષ (સત્) શ્વાસશ્લક્રુમીન્ હરેત્ ॥

મરિચ, ^૧ વેદ્ધજ, ^૨ કૃષ્ણ, ^૩ ઊષ્ણ અને ધર્મપત્તન ^૪ એટલાં મરીનાં (સંસ્કૃત) નામો છે. મરી તીખાં છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, ગરમ છે, પિત્ત કરનાર છે, રૂક્ષ છે અને શ્વાસ, શૂળ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૫૮

૧. ક્ષિયન્તે વિપક્વતા અને, મૂર પ્રાણવ્યાનો માતુલકાદીચ ઔષાદિ-દૂશમષ્યમપિ-નેનાથી એર. કફ અને વાયુ માયાં બંધ છે. તે મરીય અથવા મરિચ-મરિયાં.

૨. વેલ્લયત ઈતિ વેદ્ધ-વેદ્ધ ચલને, અન્તર્માચિતવ્યય, માવે ધનુ, વેદ્ધ જાયતે-વેદ્ધ-વેદ્ધ-તટે વા જાયત-અન્યેષ્વપિ-ઈતિ દ-વેદ્ધજમ્-ને શ્વાસ, શૂળ તથા

કરમિયાંનું અલન કરાવે-તેઓને ઠાંકી કાઢે; અથવા વેદ્ધા-તટ ઉપર ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વેલ્લય-મરી.

૩. ધર્મપતિ ક્ષિયતિ ક્ષમ્, કૃષ્ણં વર્ણ ચ, રૂપ વિલેપન-કૃષ્ણે-ઈતિ નમ્-ને કફને ખોતરી કાઢે અને કાળો રંગ પામે છે, તેથી કૃષ્ણ-કાળાં મરી.

૪. ઓપતિ ક્ષપતિ વા-દાહ કરોતિ તીક્ષ્ણનાત્, રુજતિ મનકિ વા ક્ષપાદીન્ ઈતિ ક્ષપન્, ઉપ વાહે અથવા ક્ષપ રુજાયામિતિખાતુભ્યા 'લ્યુટ્' પ્રાયય-દૂસ્તધાતૌ સજ્ઞાપૂર્વકવામ ગુણ-ને તીક્ષ્ણ હોવાથી દાહ કરે અથવા કક્ષાદિનો ને નાશ કરે છે, તેથી ઊષ્ણ કે ઊષ્ણ-મરી.

૫. ધર્મસ્ય પત્તન ધર્મપતન, ધર્મપતને જાત ધર્મપતનમ્ 'તજ જાત' ઈતિ જળ-ચત્તાપૂર્વકવામ દૃષ્ટિ-ધર્મરાજના શકેરમાં (સૌ પહેલાં) ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેથી ધર્મપતન-મરી.

લીલાં મરીના ગુણો

તદાર્દ્રં મધુરં પાકે નાત્યુળં કટુકં ગુરુ ।
કિંચિત્તીક્ષ્ણગુણં પ્રભેન્નપ્રસેકિ સ્યાદપિત્તલમ્ ॥ ૫૯ ॥

અન્ય - આર્દ્ર તત્ પાકે મધુર ન અત્યુળ કટુક ગુરુ કિંચિત્ તીક્ષ્ણગુણ પ્રભેન્નપ્રસેકિ અપિત્તલ સ્યાત્ ॥

લીલાં મરી પાકમાં મધુર છે, બહુ ગરમ નથી, તીખાં છે, ભારે છે, કાંઈક તીક્ષ્ણ ગુણવાળાં છે, કફને પલાળનાર છે અને પિત્તને વધારનાર નથી. ૫૯

ત્રિકટુલ્યં લક્ષણ્ય અને નામો

વિશ્વોપહુલ્યા મરિચં ત્રયં ત્રિકટુ કથ્યતે ।
કટુત્રિકં તુ ત્રિકટુ ત્રયણં વ્યોપ ડચ્યતે ॥ ૬૦ ॥

અન્ય - વિશ્વા ઉપહુલ્યા મરિચં ત્રય ત્રિકટુ કથ્યતે, કટુત્રિક ત્રિકટુ ત્રયણ વ્યોપ: (ઈતિ) ડ (નામના તદ્) ડચ્યતે ॥

સૂંઠ, પીપર અને મરી-એ ત્રણે ભેગાં કરાય ત્યારે ત્રિકટુ કહેવાય છે. કટુત્રિક, ^૧ ત્રિકટુ, ^૨ ત્રયુષણ ^૩ અને વ્યોપ ^૪ એટલાં ત્રિકટુનાં સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે. ૬૦

૧. ત્રયાણાં ઘષ ત્રિકમ્, 'ઘંતયાયા સજ્ઞા-સંષ' ઈતિ નમ્, કટુના-વિશ્વોપહુલ્યામરિચાનાં ત્રિકમ્-કટુ-ત્રિકમ્-સૂંઠ, પીપર અને મરી-એ ત્રયુષા ને સમુષાપ, તે ઠટુત્રિક.

૨. ત્રયાણાં કટુનાં સમાહાર ત્રિકટુ-ત્રયુ તીખી વસ્તુ-સૂંઠ, પીપર અને મરીનો સમુદાય-ત્રિકટુ.

૩. ત્રયાણામ્ ક્ષપાનાં સમાહાર-ત્રયુ દાહક-

વસ્તુ-સૂ.૬. મરી અને પીપરનો ભેગો સમુદાય, તે
-ચુપચુ.

૪ વિશેષેણ ઓપતિ દાહ કરોતિ-સીક્ષણત્વાત,
વિપૂર્વકાત ઉપ દાહે-હૃત્યરમાત અચ્-વ્યોય -ને ખૂન
ગરમ હોવાથી ખાસ દાહ કરે છે, તેથી વ્યોપ-ત્રિકટુ.

ત્રિકટુના ગુણો

ત્રૂપર્ણં દીપતં હન્તિ શ્વાસકાસન્વગામયાન્ ।
ગુલ્મમેહકફસ્થૌલ્યમેદઃસ્ત્રીપદ્મપીનસાન્ ॥ ૬૧ ॥

અન્ય -ત્રૂપર્ણ દીપન (સત્) શ્વાસકાસન્વગા
મયાન્ ગુલ્મમેહકફસ્થૌલ્યમેદઃ સ્ત્રીપદ્મપીનસાન્ હન્તિ ॥

ત્રિકટુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને શ્વાસ,
ઉધરસ, આમડીના રોગ, ગોળો, પ્રમેહ, કફ,
સ્થૂળતા, મેહ, લાથીપશુ રોગ અને સળેખમને
મટાડે છે. ૬૧

પીપરીમૂળનાં નામો તથા ગુણો

પ્રત્યિકં પિપ્પલીમૂલમૂર્ણં ચટકાશિરઃ ।
દીપતે પિપ્પલીમૂલં કટૂર્ણં પાચનં લઘુ ॥ ૬૨ ॥
રુદ્ધં પિત્તકરં મેદિ કફવાતોદરપહમ્ ।
આનાહપ્રીહગુલ્મમ્ કૃમિશ્વાસક્ષયાપહમ્ ॥ ૬૩ ॥

અન્ય -પ્રત્યિક પિપ્પલીમૂલમૂર્ણં ક્ષયણ ચટકાશિરઃ
હિતિ નામાનિ) । પિપ્પલીમૂલ દીપન કટુ ઉષ્ણ પાચનં
લુ રુદ્ધ પિત્તકરં મેદિ કફવાતોદરપહમ્ આનાહપ્રીહ-
લ્મમ્ કૃમિશ્વાસક્ષયાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

અથિક,^૧ પિપ્પલીમૂળ,^૨ ઊપચુ^૩ અને
પટકાશિર^૪ એટલા પીપરીમૂળના (ચંદ્રકૃત)
નામો છે. પીપરીમૂળ દીપન છે, તીચુ છે,
પરમ છે, પાચન છે, હલકુ છે, રૂદ્ધ છે,
પિત્ત કરનાર છે, દરતને લેદનાર છે અને કફ,
રાયુ, પેટના રોગ, આક્રી, ખરલ, ગોળો,
કૃમિ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે ૬૨, ૬૩

૧. પ્રત્યે પ્રતિકૃતિ પ્રત્યિકમ્, 'દ્વે પ્રતિકૃતૌ'
હિતિ કન્-ગાહ ન્યેપુ-ગાહ ન્યેવા આકારનુ ને હોય
છે, તે-પ્રત્યિક-ગડોડા

૨ વિપ્પલી મૂલ વિપ્પલીમૂલમ્-પીપરનું મૂળચુ
તે પિપ્પલીમૂળ-ગડોડા

૩ ઊપચુની વ્યુત્પત્તિ ઉપર સૂ.૬માં અપાઈ છે.

૪ ચટકાશિર હિતિ ચટકાશિર-ચકલીનું
બંધુ માયુ હોય એવા આકાર ધરાવે છે, તેથી
ચટકાશિર-ગ ડોડા.

ચતુરૂપણુ

ત્રૂપર્ણં સક્ષગામૂલં કથિતં ચતુરૂપણમ્ ।

ઘૌપસ્વૈવ ગુણા. પ્રોક્તા અધિકાશ્ચતુરૂપણે ॥૬૪॥
અન્ય -સક્ષગામૂલં ત્રૂપર્ણ ચતુરૂપણ કથિતમ્,
ચતુરૂપણે વ્યોવસ્ય એવ અધિકા ગુણા પ્રોક્તા ॥

સૂ.૬, મરી, પીપર અને પીપરીમૂળ એ
ચાર ભેગા કરવામાં આવે, એટલે ચતુરૂપણ^૧
કહેવાય છે, ચતુરૂપણમાં ઉપર કહેલા ત્રિકટુના
જ ગુણો (કર્ષક) અધિક કહેલા છે. ૬૪

૧. ચતુર્ણમ્ ક્ષયણાના સનાહાર ચતુરૂપણમ્-
ચાર ઊપચુ-સૂ.૬, પીપર મરી અને પીપરીમૂળ-
ગડોડા, એ ચાર ગરમ પદાર્થોનો ભેગો કરવો
સમુદાય-ચતુરૂપણુ.

ચવકનાં નામો તથા ગુણો

ભવેચ્ચર્ચં તુ ચવિકા કથિતા સા તથોપણા ।
કળામૂલગુર્ણં ચર્ચ્યં વિશેષાદ્ગુદજાપહમ્ ॥ ૬૫ ॥

અન્ય -ચર્ચ તુ ચવિકા ભવેત્, તથા સા ક્ષયણા
કથિતા, ચર્ચ કળામૂલગુણ (સત્) વિશેષાત્ ગુદજા-
પહમ્ (અસ્તિ) ॥

ચર્ચ,^૧ ચવિકા^૨ અને ઊપચુ^૩ એ ચવક
ના (સંસ્કૃત) નામો છે, ચવકમાં પીપરીમૂળના
ગુણ રહેલા છે અને એ ચવક ખાસ કરી
સુદના રોગો મટાડે છે. ૬૫

૧. ચર્ચતે-અર્ચતે 'શ્વલોર્ચત-પ્રવોદપદિ -ચર્ચમ્
ને ચવક હોવાથી ધણી જ સુક્રેનીએ ચારી ખવાય
છે, તેથી ચર્ચ-એટલે ચવક

૨. ચર્ચત-અર્ચતે હિતિ ચવિકા-ઔણદિક 'વતુન્
૨,૩૨' -અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩. ઓપતિ દાહ કરોતિ સીક્ષણત્વાત, ક્ષયતિ
હજતિ વા ક્ષયણીન્ હિતિ ક્ષયણ-લ્યુ -ને તીલચુ
હોવાથી દાહ કરે છે અથવા કફ આદિનો નાશ કરે
છે, તેથી ઊપચુ-ચવક

ગજપીપરનાં નામો

ચવિકાયાઃ ફલં પ્રાઢેઃ કથિતા ગજપિપ્પલી ।
કપિવહ્ની કોલવહ્ની શ્રેવસી વશિરઃ સા ॥૬૬॥

અન્ય -ચવિકાયા ફલ પ્રાઢેઃ ગજપિપ્પલી કથિતા,
સા ચ કપિવહ્ની કોલવહ્ની શ્રેવસી વશિરઃ (શ્વવિ
કથ્યત) ॥

ચવકના ક્ષણને વિદ્યાનો ગજપિપ્પલી^૧-
ગજપીપર કહે છે. કપિવહ્ની,^૨ કોલવહ્ની,^૩
શ્રેવસી^૪ અને વશિર^૫ એ પચુ ગજપીપરનાં

સંસ્કૃત નામો છે. ૬૬

૧. ગજ: દ્વ પિપ્પલી-૨. કપિ: દ્વ વણી-૩. કાલ: દ્વ વણી-દ્વિતિ ગજપિપ્પલી-કપિવણી-કોલવાદી-શ્મિ:સહ તસ્યા રોમ્ણાં સાદ્યમાન્-દાથી, વાનર તથા ખૂંડના જેવી સ્વાંટી જેને કોલ છે, તેથી ગજપિપ્પલી-કપિવણી-કોલવાદી-એટલે ગજપીપર.

૪. અતિરાવેન પ્રસાતા અતિસારાદિરોગેષુ દ્વિતિ ઘેયસી-ઝાડા વગેરે રોગોમાં જે ખૂબ વખણાઈ છે, તેથી શ્રેયસી.

૫. વટિ-કામયતે અતિસારાદિરોગનિવારણર્થ ચં વેચ: દ્વિતિ વશિર: વશ કાન્તી દ્વયસ્માન્ કિરચ ઔળા-દિર્વાહુલકાન્-આતસાર આદિ રોગો મટાડવા જેને વેશ કહે છે, તે વશિર-ગજપીપર.

ગજપીપરના ગુણો

ગજકૃષ્ણા કટુર્વાતમ્લેપ્મહદ્વદ્ધિવધિની ।

उष्णा निहन्त्यतीसारं श्वासकण्ठामयकृમીन् ॥૬૭

અન્વય:-ગજકૃષ્ણા કટુ. વાન્-લેપ્મહત્ વદ્ધિવધિની ઉષ્ણા (સતી) અતિસારં શ્વાસકણ્ઠામયકૃમીન્ નિહન્તિ ॥

ગજપીપર તીખી છે, વાયુ તથા કફને હરનારી છે, અગ્નિને વધારનારી છે અને ગરમ હોઈ ઝાડાના રોગને, શ્વાસરોગને, કંઠના રોગને તથા કૃમિઓને મટાડનારી છે. ૬૭

ચિત્રાનાં નામ તથા ગુણો

ચિત્રકોડનલનામા ચ પીટો ધ્યાલસ્તયોપળ: ।

ચિત્રક: કટુક: પાકે વદ્ધિશ્લેષપાચનો લઘુ: ॥૬૮॥

રુક્ષોષ્ણો મ્રહ્ણીકુષ્ઠશોયાર્શ:કૃમિકાસનુત્ ।

વાતસ્લેપ્મહરો ગ્રાહી વાતાર્શ:શ્લેષ્મપિત્તહત્ ॥૬૯॥

અન્વય:-ચિત્રક: અનલનામા ચ પીટ: સ્વાલ: તથા ઉપળ (દ્વિતિ નામાનિ); ચિત્રક: પાકે કટુક: વદ્ધિશ્લેષ પાચન: લઘુ: રુક્ષોષ્ણ. ગ્રાહી (સન્) મ્રહ્ણીકુષ્ઠશોયાર્શ: - કૃમિકાસનુન્ વાતસ્લેપ્મહર: વાતાર્શ:શ્લેષ્મપિત્તહત્ ॥

ચિત્રક,^૧ અનલનામા^૨ (એટલે નેટલાં અગ્નિનાં નામો છે તે બધાં નામો ધરાવનાર), પીટી,^૩ સ્વાલ^૪ અને ઉપળ^૫ એટલાં ચિત્રાનાં સંસ્કૃત નામ છે. ચિત્રો પાકમાં તીખો છે, અગ્નિને વધારનાર છે, પાચન છે, હલકો છે, રુક્ષ છે, ગરમ છે, દરતને પકડી રાખનાર છે અને ઝાડાનો રોગ, કોઠ, સોળ, અર્શ, કૃમિ, ઉધરસ, વાયુ, કફ તથા પિત્તને હરનાર છે.

૧. ચિત્ર-બુદ્ધિ પ્રાયતે રક્ષતિ વાતાદિરોગહારકત્

દ્વિતિ ચિત્રક:- ઋદ્ધ પાન્ને-‘આતોડનુવસર્ગે’ દ્વિતિ ક:- જે વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણેના દોષને દરનાર હોવાથી ચિત્તનું એટલે બુદ્ધિનું રક્ષણ કરે છે-તેને બરાબર સ્વસ્થ રાખે છે, તેથી ચિત્રક.

૨. અનલસ્ય નામાનિ દ્વ નામાનિ યસ સ-અગ્નિનાં નેટલાં નામો છે, તે બધાં નામો ધરાવે છે, માટે અનલનામા-ચિત્રો.

૩. પિટતિ-દ્વિનસ્તિ-સમ્યક્ ક્ષિપ્તિતિ વા પ્રહ્ણી-કુષ્ઠાદિરોગાન્ વાતાદિરોપાન્નેતિ પીટઃ-પિટ હિસાલોદ્ગમનો; અન્-વાહુલકાદ્ દોષય-જે સંપ્રદહ્ણી, કોઠ આદિ રોગોનો તથા વાતાદિ રોગોનો બરાબર નાશ કરે છે, તેથી પીટ-ચિત્રો.

૪. વાતાદિભ્ય: વિદ્ધમ્ આસમન્તાન્ અલતિ-ઉદમંકરોતિ-અન્ન મૂળપાત્રી, અડ ઉદમે વા-ઠલકોર્નમ્, પચાચન્-જે વાતાદિ દોષો કે પ્રદહ્ણી આદિ રોગોથી વિરદ્-તેઓને દૂર કરવા ચોપાસ ઉદ્ગમ કરે છે, તેથી વ્યાલ-ચિત્રો.

૫. ડાયુ-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર મ્હં વગેરેનાં નામોમાં ઘણે સ્થળે અપાઈ છે, તે બ્ર પ્રમાણે અહીં સમજાવી.

પંચકોલનું લક્ષણ

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચત્વચિત્રકનાગરૈ: ।

પञ्चभि: કોલમાત્રં યત્પञ્ચકોલં તદુચ્યતે ॥૭૦॥

અન્વય:-પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચત્વચિત્રકનાગરૈ: પચ્ચભિ: કોલમાત્રં યત્ (ચૂર્ણ કિયતે) તન્ પચ્ચકોલમ્ ઉચ્યતે ॥

પીપર, પીપરીમૂલ, ચવક, ચિત્રો અને મૂંઠ-એ પાંચ પદાર્થોનું એક તોલા ભાર જે ચૂર્ણ કરવામાં આવે, તે પંચકોલ^૧ કહેવાય છે. ૭૦

૧. પચ્ચભિ-પિપ્પલ્યાદિભિ: કોલં-કોલપ્રમાણં ચૂર્ણ યત્ કિયતે તન્ પચ્ચકોલમ્-પીપર વગેરે પાંચ દ્રવ્યોનું એક તોલાનાર જે ચૂર્ણ કરાય, તે પંચકોલ.

પંચકોલના ગુણો

પञ्ચકોલં રસે પાકે કટુકં રચિકૃન્મતમ્ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફવાતનુત્ ।

गुल्मश्लेष्मोदपानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥૭૧॥

અન્વય:-પચ્ચકોલં રસે પાકે કટુકં રચિકૃત્ તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચનં શ્રેષ્ઠં દીપનં કફવાતનુન્ પિત્તકોપનં ગુલ્મશ્લેષ્મો-દપાનાહશૂલઘ્નં મતમ્ ॥

પંચકોલ રસમાં તથા પાકમાં તીખું છે, રુચિ ઉપભવનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે,

પાચક છે, શ્રેષ્ઠ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, પિત્તને પ્રકોપ કરનાર છે અને ગોળો, બરલ, પેટને આક્રમી તથા શૂલ, એ રોગોને મટાડનાર છે. ૭૧

પદ્મપ્લવુ લક્ષણ તથા ગુણો
 પંચકોલં સમરિચં પદ્મપણમુદાટતમ્ ।
 પંચકોલગુણં તત્તુ રુક્ષમુષ્ણં ત્રિવાપહમ્ ॥ ૭૨ ॥

અન્વય-સમરિચ પચકોલં પદ્મપણમ ઉદાહતમ્, તત્તુ પચકોલગુણ સ્થામ્ ઊણ ત્રિવાપહમ (અસ્તિ) ॥

સૂક, પીપર, પીપરીમૂલ, અવક, ચિત્રો અને મરી-એ છ પદાર્થોને લેગા કરવામા આવે તે પદ્મપ્લુ^૧ કહેવાય છે, પદ્મપ્લુ પચકોલના જેવા ગુણોવાળુ છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે અને ઝેરને હુણુનાર છે. ૭૨

૧. પળામ્ ડગળાના-વિવલ્યારીના સમાહાર પદ્મ-પળામ્-પીપર વગેરે છ ગરમ દ્રવ્યોનો એકથા કરેલો સમુદાય, તે પદ્મપ્લુ

યવાનઅજમાની જાતનાં નામો

યવાનિમોગ્રગન્ધા ચ બ્રહ્મદર્માડજમોદિકા ।

સૈવોક્તા દીપ્યકા દીપ્યા તથા સ્વાચમ્સાહ્યા ॥ ૭૩ ॥

અન્વય-યવાનિકા ઉપગન્ધા ચ બ્રહ્મદર્મા ડજ-મોદિકા તથા સા એ દીપ્યકા દીપ્યા ઉક્તા, ચવસાહ્યા ચ સ્યાત્ ॥

યવાનિકા,^૧ ઉગ્રગંધા,^૨ બ્રહ્મદર્મા,^૩ અજમોદિકા,^૪ દીપ્યકા^૫ અને દીપ્યા^૬ એટલા યવાન(અજમા)ના સંસ્કૃત નામો છે, તેમ જ એટલા જવના નામ છે, તેટલા પણ યવાનના નામો ધાય છે. ૭૩

૧. ડુટ ચવ યવાની-'ઇન્દ્રવરુણે-તિ ડીવાનુકૌ, તતચ યવાની એ યવાનિકા-સ્વાયં કન્-એક જાતનો ખરામ જવ કૌય તેવી જે ધાગે, તેથી યવાનિકા-અજમે

૨. ઉગ્ર ગન્ધ યસ્યા સા ઉપગન્ધા-જેની ગંધ ઉગ્ર કૌય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા-અજમે

૩. બ્રહ્મણા દમ્યતે-દમ્યતે-દમી પ્રત્યે-ધન્વ ૩-૩-૧૬, 'કર્તુકણે ક્રુતા' હિતિ સમાસ જેને ખુદ બ્રહ્માએ સર જેલ છે, તેથી બ્રહ્મદર્મા-અજમે

૪. ડજ મોદયતિ, મુદ હર્ષે વ્યન્ત, 'કર્મણ્યન્' - અજાદિવાન્ ટાન્-અથવા અજેન મોદતે મોદતે વા પચામ્, ધન્ ઘા-અજમોદા, તતચ અજમોદા એ

અજમોદિકા-સ્વાયં ક-ને બ્રહ્માને આનંદ પમાડે અથવા જે પોતે બ્રહ્માથી આનંદ પામે છે, તેથી અજમોદિકા-અજમે

૫, ૬. દીપ્યતે, દીપ્યન્તુ શકા વા જાટર વહ્નિ, દીપે સાધુર્વા દીપ્યા-બ્રહ્મલોખ્યન્. તન્ સાધુ ઇતિ વા ચન્-ને જરોગ્નિને પ્રીતમ કરા અર્થ છે અથવા નીનાના પ્રકાશમાં જે સારી જાણ છે-તે દીપ્યા અને દીપ્યા એ દીપ્યન્-ડીપ્યા તે જ દીપ્યકા-અજમે.

યવાન-અજમાના ગુણો

યવાની પાચની રચ્યા તીક્ષ્ણોષ્ણા કદુકા લઘુઃ ।
 દીપની ચ તથા તિકા પિત્તલા શુક્રશૂલહત્ ।
 ઘાતસ્તેષ્મોદરાનાહુલ્મગ્રીહકૃમિપ્રણુત્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વય-યવાની પાચની રચ્યા ઊષ્ણા કદુકા તીક્ષ્ણા લઘુ ચ દીપની તથા તિકા પિત્તલા શુક્રશૂલહત્ પાત-સ્તેષ્મોદરાનાહુલ્મગ્રીહકૃમિપ્રણુત્ (જસ્તિ) ॥

યવાન(અજમે*) પાચન છે, રુચિ ઉપ જવનાર છે, ગરમ છે, તીખી છે, તીક્ષ્ણ છે, હલકી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કડવી છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને વીચ, શૂલ, વાયુ, કફ, પેટનુ ચડવું, ગોળો, બરલનુ દરદ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૪

બોડી અજમોદનાં નામો

અજમોદા ચરાશ્વા ચ મયૂરો દીપ્યક્સ્તયા ।

તયા બ્રહ્મજુશા પ્રોક્તા કાકોલી ચ સમસ્તકા ॥ ૭૫ ॥

અન્વય-અજમોદા ચરાશ્વા ચ મયૂર તથા દીપ્યક્ તથા બ્રહ્મજુશા કાકોલી ચ સમસ્તકા પ્રોક્તા (નામજિ) ॥

અજમોદા,^૧ ખરાશ્વા,^૨ મયૂર,^૩ દીપ્યક,^૪ બ્રહ્મજુશા,^૫ કાકોલી^૬ અને સમસ્તકા^૭ એટલા બોડી અજમોદના સંસ્કૃત નામો કહ્યા છે. ૭૫

૧ અજ મોદયતિ ઇતિ અજમોદા-પૂર્વવદ્-જે બ્રહ્માને અથવા બ્રહ્માને પ્રિય હોનાથી આનંદ પમાડે છે, તેથી અજમોદા-બોડી અજમે

૨ ચરમ્-તીક્ષ્ણતા અશુભ, ચરૈ અરયત વા અશાહ

૩ ચરકસ હિતામા અજમાને શવપ્રશમન (શબ ખેસાગાર) અને દીપનીય (જૂપ પ્રદીપ કરનાર) વળુવેલ છે, યવાની શમ્ નીચે અજમાનું વળુન કરતા તેને કંધવાતમ્ અને ક્ષુધાપ્રદીપક (જૂપ ઉવા ડનાર) વળુવેલ છે.

૪ સુશુતસાહિતામા તેને પાતકરનાશક, અરુચિ નાશક, દીપન, શુક્રમથપમ્ અને આમપાચન વળુવેલ છે.

વ્યાપ્તો, મદ્ય મોજને વા--'હવાદયથ' इति औणादिको व ,
'अविप्रुषि०' इति वा क्त-ने तीવ્યુપલ્યાથી વ્યાપ્ત છે
અથવા અવે-ને તે વધારે (મેઘર્થો) ખાચ છે, તેથી
પરસ્થ-મોડી અજમોદ

૩. મીનાતિ-હિનસ્તિ નેત્રાદિરોગાન્ કષાદીથેતિ
મયૂર-મીન-હિંચાશમ્-' મીનાતસ્તુર' ઉગાદિ-ને
આખના રોગ વગેરેને તથા ઠંડ વગેરેને મટાડે છે,
તેથી મયૂર-મોડી અજમોદ

૪. સીપ્પત, સીપ્પિતુ શાષ્પો વા વહ્નિમ્-હ્યાદિ
પૂર્વવત્-ને ગરમ કાંઈ દીપે છે અથવા જરારમિને
પ્રદીપ કરના સમર્થ છે, તેથી સીપ્પ-મોડી અજમોદ

૫. કુચયતિ-શ્લિષ્યતિ इति कृशा, कुशिर मूले,
कृष्णपेति क, कृष्ण कृशा कृशा-धराने केरनारी
અથવા તેમને ધણી જ પ્રિય-તે બ્રહ્મકુશા-મોડી
અજમોદ

૬. કાચયતિ-લાલુપતા વાયતિ સ્વકીયગુણ
इति काशली-क लोच्य इति स्वा-ध्वन्तात् याहुकान्
ઓલ્ક ઉગાદિ, વાતિવાચ હોવ-ને પોતાના ગુણોને
લીધે લન્યાવે છે, તે કાકાની-મોડી અજમોદ

૭. મસ્તકેન સદ વર્તેત સમસ્તકા-ને મસ્તક
નેના ગુચ્છાઓનાગી ક્ષેપ છે, તેથી સમસ્તકા-
મોડી અજમોદ

મોડી અજમોદના ગુણો

અજમોદા કટુસ્તીક્ષ્ણા દીપની ક્ષવાતનુત્ ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ।
નેત્રામયરુપચર્દાદિહિકાયસ્તિરુજો હરેત્ ॥ ૭૬ ॥

અન્યથ-અનમદા કટુ તીરણા દીપની ક્ષવાતનુત્
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघु (सती)
નેત્રામયરુપચર્દાદિહિકાયસ્તિરુજ હરેત્ ॥

મોડી અજમોદ તીષ્ણી છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને
પ્રદીપ કરનાર છે, ઠંડ તથા વાયુને મટાડનાર
છે, ગરમ છે, બળતરા કરનાર છે, મનને
ગમે ઝેવી છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ
ડનાર છે, હલકી છે અને નેત્રના રોગ,
કંક, જીલટી, હેટકી તથા નાભિથી નીચેના
ભાગના દરદને મટાડનાર છે ૭૬

પુરાણાની અજમાનુ નામ તથા ગુણો
પારસીકયવાની તુ યવાનીસદ્દતી ગુણે ।
विशेषात्पाचनी कृष्या प्रादिणी मादिनी गुरु ॥ ७७

અન્યથ-પારસીકયવાની તુ ગુણે યવાનીસદ્દતી,
विशेषात् पाचनी कृष्या प्रादिणी मादिनी गुरु (भवति) ॥

પુરાણાની અજમાના ગુણો યવાન-
અજમાના જેવા જ છે, પુરાણાની અજમો
ખાચ કરી પાચન છે, રુચિ ઉપગતનાર છે,
દસ્તને રોકનાર છે, મદ ઉપગતનાર છે અને
ભારે છે. ૭૭

૧ પારસીકે દેસે મવા પારસીકા-'કોષ્ઠાય'
इक्षु-पारसीका चासौ यवानी-पारसीकयवानी-पारसी
ઓના ધરના દેશમા ખાચ વધુ યવાની યવાની, તે
પારસીકયવાની-પુરાણાની અજમો

ધોણુ^૧ છરુ^૨, કાણુ^૩ છરુ^૪ અને ક્લો^૫ છ
છરનાં નામો તથા ગુણો

जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरक ।
कृष्णजीरक सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधन ॥ ७८ ॥
કાલાજાજી તુ સુપવી કાલિકા ચોપકાલિકા ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी प्रु कृष्णोपपुञ्जिका ॥ ७९ ॥
ઉપકૃષ્ટી ચ કૃષ્ટી ચ વૃહજીરક इत्यपि ।
जीरकप्रितयं रुक्षं कटुष्णं दीपन लघु ॥ ८० ॥
સગ્રાહિ પિત્તલં મેષ્ય ગર્ભાશાયવિશુદ્ધિરુત્ ।
ज्वरघ्न पाचन वृष्य बल्य रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्य पचनाध्मानगुल्मच्छद्यतिसारहत् ॥ ८१ ॥

અન્યથ-જીરક જરણ અજાજી કણા સીઘજીરક
स्यात्, कृष्णजीरक च सुगन्ध तथा एव उद्गारशोधन
કાલા (સ્યાત), અજાજી તુ સુપવી કાલિકા ચ ઉપકા-
લિકા પૃથ્વીકા કારવી પૃથ્વી પ્રુ કૃષ્ણા ઉપકૃષ્ટિકા ઉપકૃષ્ટી
ચ કૃષ્ટી ચ વૃહજીરક इत्यपि (गन्ता) स्यात् । जीरकप्रितयं
रुक्षं कटु उष्ण दीपन लघु सग्राहि पित्त मेष्य गर्भा
शयविशुद्धिहृत ज्वरघ्न पाचन वृष्य बल्य रुच्यं कफापह
चक्षुष्य पचनाध्मानगुल्मच्छद्यतिसारहत् (भरित) ॥

છરક,^૧ જરણ,^૨ અજછ,^૩ કૃષ્ટા,^૪
દીર્ઘછરક,^૫ એટલા ધોળા છરાના સસ્કૃત
નામો છે, કૃષ્ણછર,^૬ સુગધ^૭ ઉદગારશોધન,^૮
અને કાલા^૯ એટલા કાળા છરાના સસ્કૃત
નામો છે, અજછ,^{૧૦} સુપવી,^{૧૧} કાલિકા,^{૧૨}
ઉપકાલિકા,^{૧૩} પૃથ્વીકા,^{૧૪} કારવી,^{૧૫} પૃથ્વી,^{૧૬}
પૃથુ,^{૧૭} કૃષ્ટા,^{૧૮} ઉપકૃષ્ટિકા,^{૧૯} ઉપકૃષ્ટી,^{૨૦}

* ચરકસંહિતામાં છરાને શ્યપ્રશમન (શય
મટાડનાર) ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાત-કંક-નાશક,
અરુચિનાશક, દીપન, ગુલ્મ-થક્ષ-આગ્રહ (ગોળા
મન અને આમ પડતી બધ કરનાર) વણુવેલ છે

કુચી^૨ અને પૃથ્વી^૨ એટલા કલો છ
 છરાના સસ્કૃત નામો છે (કલો છ છરાના
 નામો કાળા છરાને પણ લાગુ થાય છે)
 ત્રણે છરા રૂક્ષ છે, તીચા છે, ગરમ છે,
 અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકા છે, દસ્તને
 રોકનાર છે, પિત્તને કરનાર છે, છુદ્ધિને
 હિતકારી અથવા પવિત્ર છે, ગર્ભાશયને સાફ
 કરનાર છે, તાવને મટાડનાર છે, પાચન છે,
 વીર્યને વધારનાર છે, બળ આપનાર છે,
 રુચિ ઉપભવનાર છે, કફને મટાડનાર છે,
 નેત્રને હિતકારી છે અને વાયુ, પેટનો
 આક્રમ, ગોળા, ઊંચટી તથા અતિસાર-જાડાને
 પણ મટાડનાર છે ૭૮-૮૧

૧ જવતિ-વેગત મચ્છતિ ગુણે શરેરે, જુ સૌંત્ર
 'જાતે વ' હિત રક્ ઓળાદિ, જિનાતિ વયો-હાનિ
 કરોતિ વા રાગામ્ 'જ્યા ત્યાહાનો' 'જ્યથ' હિત રક્
 તત્તથ 'શજ્ઞામ્' હિત કન્-જીર એવ જીરક-
 પોતાના ગુણે દારા વેગથી શરીરમા ને પકોની
 ભય અથવા રોગોની અનરથા ઓગ્રી કરે-રોગોને
 ઓગ્રા કરે છે, તેથી દરક-ધોણુ છે

૨ જરપતિ-વયોહાનિ કરોતિ રોગામ્ હિત
 જરણ-તૃપ્ વયોહાનો-નન્યાદેલ્યુ-ને રોગોની અનરથા
 છર્ચ કરે-નાશ કરે છે, તેથી દરજ્ય-છ

૩ અજ-સ્વામાવિક મન્દાપિત્તે અજતિ-ક્ષિપતિ
 -કમખ્યુ, અખ્યન્તવાદ્ ડોપ્ 'બહુલ સ્ત્ર-દસિ હિત
 વી ન-અજાગ્રી-ત્વામાવિક મદાગ્નિનો ને નાશ કરે
 છે, તેથી અગ્રજ-ધોણુ છે

૪ કળા શન્દની વ્યુત્પત્તિ પિપ્પરીના નામમા
 અપા છે, તે ત્યા નેષ્ટ લેતી.

૫ દીપ્ત્યાસૌ જીરક દીપ્તજીરક-લાગુધોણુ છે

૧ વૃણાશ્વતી જીર વૃણજીર-કાણુ છે

૨ મુષ્ટુ મન્ધ યક્ષ સ મુગન્ધ-નેની મધ
 સારી લેાય છે, તેથી મુગધ-કાણુ છે

૩ શોષયતિ હિત શોષન, ઉદ્ગારસ્થ શોષન-
 ઉદ્ગારશોષન-ઓગ્રકારને ને શુદ્ધ કરે છે, તેથી
 ઉદ્ગારશોષન-કાણુ છે

૪ કાલ વળ અસ્તિ મત્યા કાલા-અશૌઆવન્-
 નેનો રગ કાળો લેાય છે, તેથી કાલા-કાણુ છે

૧ અજાગ્રી-શન્દની વ્યુત્પત્તિ તો અહી ઉપર

૭ અપાર્ષ છે, તેનો અર્થ અહી કલા છ છે
 સમજવો

૨ મુતરા મુતત પ્રેક્ષેતિ હિત મુપવ, પૃ પ્રંગ્ણે-શ્વરા
 ણ-ઉપસર્ગાનુનોતિ, હિત પત્વ, મુપવ અસ્તિ મત્યા-
 વિપ્ત્ત્યાદિ-૪, ૧, ૪૧ નેની પ્રેરણા શરીરને ધણી
 સારી મગે છે, તેથી મુપવી-કનો છ છે

૩ વાક વળ અસ્તિ અમ્યા-ટન્-૫, ૧, ૧૧૫
 યદ્વા વાકી એ-સ્વાવે કન્-કન્દિશા-નેનો રગ કાળો
 છે, તેથી મલિકા-કનો છ છે

૪ ઉપગતા કાકિરમ્ દુરે ઉપકાકિરમ્-કાગ્રાશને
 પામે ન છે, તેની અથવા ગુણોથી ગળા છરાને મગણુ
 લેાય છે, તેથી ઉપકાલિકા-કલા છ છે

૫ પ્રવતે-પ્રવચાતા ભવતિ મુગ-હિત કુ વી 'પ્રવિષ્ઠ
 વિધરજા સપ્રસારામ્' હિત ઓળાદિ ક, 'વાવો
 મુગવચનાત્' હિત વા ડોપ્, પૃષ્ઠી ભવ પૃષ્ઠાકા-
 ને પોતાના ગુણોથી પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃષ્ઠીકા-
 કલો છ છે

૬ કાર-ક્રિયા વાતિ-વા મતિગન્ધનયો 'આતો
 ડનુપસૌ' હિત ક, ગૌરવિવાદ્ ડોપ્-અથવા વાથતે હિત
 વાર્-કૃન્દિશાશામ્ વ્યન્તાત્ સપદાદિક્વિપ્ કારમ્ અવતિ-
 રક્ષતિ-અવ રક્ષણાદૌ-અણ-ડોપ્ વ, સજ્ઞાપૂર્વકવાન વૃદ્ધિ-
 કારવી-ને શરીરની ક્રિયાને ગતિ આપે-મુથલે,
 અથવા શરીરના આકાળ નાશને ગુણે દારા રોકે-
 અન્કાલે છે તેથી કારવી-કલો છ છે

૭ પૃષ્ઠી ન મર પ પ્રમાણે છે ક્ષત વન્
 પ્રત્યય નથી

૮ પૃષ્ઠુ ન મર પ પ્રમાણે છે ક્ષત ડોપ્
 પ્રત્યય નથી

૯ કુળ્ણ વળ અસ્તિ મત્યા અથવા કવતિ
 ઉવરાદીન્-હિત વૃળ્ણા-નેનો રગ કાળો છે અથવા તાન
 વગેરેને ને દૂર કરે છે તેથી કુળ્ણા-કલો છ છે

૧૦ ઉપકુશ્વતિ-કુશ્વ કૌટિલ્ય-ગુન્દ ૨, ૧૩૩-
 ને કઈક કુટિલતાને પામે છે દત્ત રોકે છે, તેથી
 ઉપકુશ્વિકા-કલા છ છે

૧૧ કુશ્વતિ હિત કુશ્વ, કુશ્વ કૌટિલ્ય અન્
 જાતિતાત્ ડોપ્-કુટિલતાને પામનાર છે, તેથી કુશ્વો
 કલો છ છે

૧૨ કુશ્વોપગતા-ઉપકુશ્વો-કાળા છરાને મળણુ
 ઉપકુશ્વો લેાય છે, તેથી કલો છ છે

૧૩ વહન્-વાસૌ જીરક વહન્જીરક-મોની ન્વતન્
 છે-ગણુય છે તેથી વહન્જીરક-કનો છ છે

ધાણાનાં નામો

ધાન્યકં ધાનકં ધાન્યં ધાના ધાનેયકં તથા ।
કુનટી ધેનુકા છત્રા કુન્તુમ્યુગ વિનુમ્મકમ્ ॥૮૨॥
મન્ય-ધાન્યકં ધાન્ય ધાન્ય ધાના ધાનેયકં
તથા કુનટી ધેનુકા છત્રા વસ્તુમ્યુગ વિનુમ્મકમ્ (ઈતિ
નામાનિ) ॥

ધાન્યક,^૧ ધાનક,^૨ ધાન્ય,^૩ ધાના,^૪
ધાનેયક,^૫ કુનટી,^૬ ધેનુકા,^૭ છત્રા,^૮ કુન્તુ-
મ્યુગ^૯ અને વિનુમ્મક,^{૧૦} એટલાં ધાણાનાં
સંસ્કૃત નામો છે. ૮૨

૧. ધન્યક-ધાન્ય મહાવાયમિ, ધન-શબ્દે 'વિના-
શાયન' ૪,૧૫ ઇતિ ઉણાદિ સાધુઃ, અથવા ધાન્યમ્
અર્થિ-કૌટિલ્યન ગણતિ-અણ ૨,૨,૧ ધાન્યમિત્ત વાઙ્મિતિ
ધાન્યકમ્-ખોરામ્મા લોકો જેને ખાસ વાપુવે છે,
અથવા જે કૃતિલનાથી વાન્યમા પેઠી બધ છે, અથવા
જે ધાન્ય જેવા ગણાય છે, તેથી ધાન્યક-ધાણા.

૨. ધન્યત-શબ્દત વેપારતથા ઇતિ ધાન-ધમ્
ધાન એ ધાનજ-વરાયામ કન્-જે ખામ મન્યાલા તરીકે
કહેવાય છે, તેથી ધાનક-ધાણા.

૩. ધીયત ઇતિ ધાનમ્-હવાન્ ધારણવોવળયો-
સ્વુટ, ધાને-વાલને સાધુ ઇતિ ધાન્ય 'તન્ સાધુ' ઇતિ
યત્-જે શરીરના પોષણમા ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી
ધાન્ય-ધાણા.

૪. દયતિ-પુલ્યન્તિ-ધારયન્તિ વા શરીરે ગુણે
ઇતિ ધાના- 'સાપ્તસ્વજ્વલિભ્યા ન' ઇતિ ઉણાદને-
જે શુભો દારા શરીરનુ ધારણ-પોષણ કરે છે, તેથી
ધાના-ધાણા.

૫. ધાને-ધારણે વોવળે વ હિત સાધુ વેતિ ધાને-
યમ્-જાહન્યતિ' મદાઓં વ કન્-વોનેયકમ્-જે શરીરનું
ધારણ-પોષણ કરવામા હિતકારક અથવા ઉત્તમ છે,
તેથી ધાનેયક-ધાણા.

૬. કૌ નટતિ-નટ ભવસ્વન્દને-જન્, ગૌરાદિ,
યદા કુલિતા નટો દન-જે પૃથ્વી પર વ્લાય છે
અથવા બળે નિવ નટી રોય, તેમ નામે છે, તેથી
કુનટી-ધાણા.

૭. ધીયતે-વોયતે જનૈ ઇતિ ધેનુ-ધેટ્ પાને,
'ધેટ્ દ્ય' ઇતિ નુ-ઝોણાદિ, ધેનુ દ્ય, 'દ્યે
પ્રતિજ્ઞૌ' ઇતિ કન્-ધેનુકા-જેને લોકો ગાયની પેઠે
એટલે ગાયના પંચમ્ય જેવા શુભકારક ગણી
અગ્રિ પ્રદીપ કરવા પીએ છે, તેથી ધેનુકા-ધાણા.

૮. છત્રમ્ અસ્તિ ઠસ્મા, છત્રાકારતત્કવવાન્-

અર્ચાવન્, ટાન્-જેને છત્રી જેવા મુખા રોય છે,
તેથી છત્રા-ધાણા.

૯. કુલિગત્ જ્વલિતિકં રોમ તુમ્મતિ, તુલિ અદને-
વાહુલવા 'વસ્તુમ્યુગિ જાલિઃ' ઇતિ નિરંદાઘા ઠઃ
મુટ્ વ-જે કુટ્ તાવ વનેજેને મટાકે છે, તેથી
કુન્તુમ્યુગ-ધાણા.

૧૦. વિગત તુમ્-જ્વલિતિકં મુમ્ અમાન્, રોમ-
દેતિ કન્-અથવા વિનુમ્-વિરોપેણ વ્યક્તે મહર્ષ
કુન્તુમ્યુગેરિ વર્મણિ ક, સદાયા વ કન્-વિનુમ્મક-
જેનાથી તાવ વનેજે ગેગનું કુ.ખ મટે છે અથવા
ખોરાક માટે જેને ખાડી-ટૂટી છિન્નનિબ કરવામાં
આવે છે, તેથી વિનુમ્મક-ધાણા.

ધાણાના શુભા

ધાન્યકં તુવરં ત્રિમ્મમ્મનૃષ્યં મૂત્તલં લયુ ।
નિત્તં મટ્તુષ્ણાયોર્થં વ દીપને પાચનં સ્મૃતમ્ ॥૮૩॥
જ્વરણં રોચકં ગ્રાહિ મ્યાદુપાકિ ત્રિદોષનુત્ ।
તૃષ્ણાદાહ્યમિશ્યાસકાસકાર્દ્યકૃમિપ્રણુત્ ।
આદ્રે તુ તરણં મ્યાદુ વિદોષાત્પિત્તનાશિ નત્ ॥૮૪॥

અન્ય-ધાન્યકં તુર ત્રિમ્મમ્ અથ્થ મૂત્તલ્ લયુ
નિત્તં વટુ ઉપજીર્વ શોન વ પાચનં સ્મૃતમ્ (અર્થિ
વ) તન્ જ્વરણ રોચકં ગ્રાહિ મ્યાદુપાકિ ત્રિદોષનુ
તૃષ્ણાદાહ્યમિશ્યાસકાસકાર્દ્યકૃમિપ્રણુત્ (અર્થિ), આદ્રે
તરણ તુ તન્ વિદોષાન્ સ્વાદુ પિત્તનાશિ (વ મરિ) ॥

ધાણા* તરા છે, સિન્ગધ છે, વીર્ય માટે
સારા નથી, મૂત્ર ઉપજવનાર છે, હલકા છે,
કટવા છે, તીખા છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળા છે,
અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે, પાચન છે, જ્વરને
મટાડનાર છે, રુચિ ઉપજવનાર છે, દસ્તને
રોકનાર છે, મધુર પાકવાળા છે, ત્રણે દોષને
મટાડનાર છે અને તરશ, દાહ, વમન, શ્વાસ,
ઉધરસ, દૂષળાપણું તથા કૃમિઓને પણ
મટાડનાર છે. (લીલા ધાણાના શુભ સૂકા
ધાણાના જેવા જ છે; પણ) તે ધાણા લીલા,
કૂણા હોય ત્યારે ખાસ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય
છે અને પિત્તને નાશ કરનારા છે ૮૩, ૮૪

* ચરકસંહિતામાં ધાણાને તૃષ્ણાનિમ્મલક
(તરસ ઊપાવનાર) તથા શીતપ્રક્રમન (તાપ
બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને સર્વજ્વરનાશક, દીપક,
દાહનાશક, અરુચિનાશક અને કિલટી બંધ કરનાર
વર્ણવેલ છે.

વરિયાળી અને સુવાનાં નામો તથા ગુણો
શતપુષ્પા શતાહ્વા ચ મધુરા કારવી મિસિઃ ।
અતિલમ્બી સિતચ્છત્રા સંહિતા છત્રિકા ઝપિ ચ ॥૮૫
છત્રા શાલેયશાલીનો મિથ્રેયા મધુરા મિસઃ ।
શતપુષ્પા લઘુસ્ત્રીક્ષ્ણા પિત્તરૂદ્ધીપની કટુઃ ॥૮૬॥
ઉષ્ણા જ્વરાનિલરૂદ્ધેષ્મયણશૂલાશિરોગહત્ ।
મિથ્રેયા તદ્ગુણા પ્રોકા વિશેરાયોનિશ્લગ્નુત્ ॥૮૭
અગ્નિમાન્વહરી હ્રદ્યા ઘદ્વિદ્કુમિગ્નુકદ્વત્ ।

રૂદ્ધોષ્ણા પાચની કાસવમિરૂદ્ધેષ્માનિલાન્હરેત્ ॥૮૮
અન્યઃ-શતપુષ્પા શતાહ્વા ચ મધુરા કારવી મિસિઃ
અતિલમ્બી સિતચ્છત્રા સંહિતા ઝપિ ચ છત્રિકા છત્રા
શાલેયશાલીનો (ઈતિ નામનિ); મિથ્રેયા મધુરા
મિસિઃ (ઈતિ ચ મિસેનામાનિ) । શતપુષ્પા લઘુઃ સીષ્ણા
પિત્તરૂદ્ધ વીપની કટુઃ ઉષ્ણા જ્વરાનિક્ષેપમાનગુણ-
શિરોગહત્ । મિથ્રેયા તદ્ગુણા પ્રોકા, વિશેષ્યન્ શોનિ-
શ્લગ્નુત્ અગ્નિમાન્વહરી હ્રદ્યા ઘદ્વિદ્કુમિગ્નુકદ્વત્, હ્રદ્યા
ઉષ્ણા પાચની (ચ સા) કાસવમિરૂદ્ધેષ્માનિલાન્ હરેત્ ॥

શતપુષ્પા,^૧ શતાહ્વા,^૨ મધુરા,^૩ કારવી,^૪
મિસિઃ,^૫ અતિલમ્બી,^૬ સિતચ્છત્રા,^૭ સંહિતા,^૮
છત્રિકા,^૯ છત્રા,^{૧૦} શાલેય,^{૧૧} અને શાલીન^{૧૨}
એટલાં વરિયાળીનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ
મિથ્રેયા,^{૧૩} મધુરા^{૧૪} અને મિસિઃ^{૧૫} એટલાં સુવા*
નાં સંસ્કૃત નામો છે. વરિયાળી હૃદયકી છે, વીક્ષુ
છે, પિત્ત કરનાર છે. અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે,
વીપી છે, ગરમ છે અને જ્વર, વાયુ, કફ,
મલ્, શુષ્ક તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે.
સુવામા પશુ એ જ ગુણો છે, છતાં તે સુવા
આસ કરી ચોનિના શુભને, અગ્નિના મંદપણુને,
કૃમિને તથા વીર્યને હરે છે; મનને ગમે
એવા છે, વિદ્યાને બાધનાર છે, રૂક્ષ છે, ગરમ
છે, પાચન છે અને ઉષ્ણ, ઊલટી, કફ
તથા પવનને મટાડે છે. ૮૫-૮૮

૧. શત પુષ્પાનિ યસ્યા સા શતપુષ્પા- 'સદ્વક્ષણ્'*

× ચરકસંહિતામાં વરિયાળીને પ્રત્યશ્ચાપન
અને શક્યપ્રશમન કરનારી વર્ણવેલી છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં વરિયાળીને કફસંશમન
(કફ બેસાડનાર) ગણેલ છે.

* ચરકસંહિતામાં સુવાને લોહીમાથી પિત્ત
પ્રદી નાખનાર અને મ્તનમાંનું લોહી શુદ્ધ કરનાર
વર્ણવેલ છે.

ઈતિ યા-એને સો કૂવ થાય છે, તેથી શતપુષ્પા-
વરિયાળી.

૨. શત્ બાહ્યા યસ્યાઃ સા શતાહ્વા-એનાં ગો
નામો છે, તેથી શતાહ્વા-વરિયાળી.

૩. મધુ રસઃ અસ્તિ અસ્યા. મધુરા- 'કપઙ્ગવિ' *
ઈતિ મતર્થીયો ર-એગો રસ મીઠો હોય છે, તેથી
મધુરા-વરિયાળી ને સુવા.

૪. વારવીની વ્યુત્પત્તિ છરાનાં નામોમાં આપી છે.

૫. મસ્થતિ-પરિણમતિ ઉષ્ણતયા ઈતિ મિતિ -
મઘી પરિણામે- 'દ્વ' ણગાદિઃ. ઘ્રોરદારદિઃ-મિસિઃ-
ને પાકકાળે ઉપ્યુ તરીકે પરિણમે છે, તેથી મિસિ
વરિયાળી અને સુવા.

૬. અતિશયન લમ્બતે-આસંયયતિ તેષ્ય પિત્ત ચ,
જ્વરાદીન્વા દૂરીકરોતિ, લઘિઅરસંયમે-અન્વ જાતિત્વાચ દીપ્
અતિલમ્બી-એ તીવ્રપ્રવાને તથા પિત્તને અનિશય વડે
છે અથવા તાવ વગેરેને સમૂળા દૂર કરે છે, તેથી
અતિલમ્બી-વરિયાળી.

૭. સિતં વદ્ધ શુભ્ર વા છત્ર યસ્યા સા-સિતચ્છત્રા-
એનું જન અંધાય છે-એટલે એમાં છત્રી જેવા ગુરુછા
થાય છે અથવા જેના છત્રાકાર ગુરુછા સફેદ થાય
છે, તેથી સિતચ્છત્રા-વરિયાળી.

૮. સમ્યક્ ધીચતે સ્મ-ધાયંતે પુષ્યતે સ્મ વા મિપ-
મિર્ચ્યા રોગનિવારણાર્થમિતિ સહિતા, સર્વવ્યાદિ ક્રુધાન્
ધારણપોષણયોરિન્દ્રિયમાત્ કર્મણ ક્વ યા્ ચ-એને
વેલ લોકો ધણુ રોગો મટાડવા વાપરે છે, તેથી
સહિતા-વરિયાળી.

૯-૧૦. છત્ર-છત્રાક્ષાસ્તવકમ્ અસ્તિ અસ્યા.-
અશંભાદન્-છાદયતિ વા જ્વરાદિરોગાવેગમ્ ઔગાદિઃ
છત્ર (૪-૧૫૧) 'સ્મનમ્બન્' ઈતિ હ્રસ્વઘ-એને છત્રી
જેવા ગુરુછા થાય છે અથવા જ્વર આદિ-રોગોના
વેગને જે દાકી દે-રોકા દે છે, તેથી છત્રા-વરિયાળી,
છત્રા એવ છત્રિકા-પણુ તે જ પ્રમાણે.

૧૧. શાલીના મવન ક્ષેત્ર શાલેયમ્, તદ્ અસ્ય
અસ્તિ ઉત્પત્તિસ્થાનમ્- 'મીઠિવાલ્યોર્કફ્', 'લ્લભ અશ-
આયન્-અંચર પાકે એવુ ખેતર એનું ઉત્પત્તિસ્થાન
હોય છે, તેથી શાલેય-વરિયાળી.

૧૨. શાલ્યાપ્રવેશમ્ અર્હતિ-યુગલક્ષણમર્મ-ઈતિ
શાલીન- 'શાલીનકૌવીને'તિ સાધુ-એના ગુણો પ્રા-
પ્ચર જળવાઈ રહે, તે માટે બરાબર અંધ ઢાંકણુ(વાળા
ડબા-કોડી-શીશી વગેરેમાં રાખવો પડે છે, તેથી
શાલીન-વરિયાળી.

૧. મિથ્રયતિ સ્વસ્મિન્ શતપુષ્પાણાન્ મિથ્રા-અન્,

દ્યને-ગમ્યતે અગ્નિમાન્વાદિરોગનિવારણાધિમિઃ-ઈતિ ઇયા, મિથા વાગો ઇયા ચ-મિથેષા-શક્યત્વાદિ-ને પાનામાં પરિયાગીના ગુણોને [મિથ કરે છે, તેમ જ અગ્નિમાં વચ્ચાદિ રોગો મટાડવા લોકો જેને મેંવે છે, તેથી મિથેષા-મુખા.

૨-૩. મનુષ્ય, મિનિ-એ બે મુવાનાં નામોની વ્યુત્પત્તિ, પરિયાગીનાં ૩-૫ નામ પ્રમાણે થાય છે.

મેથી તથા ગદભનાં નામો તથા ગુણો મેથિકા મેથિની મેથી દીપની યદુપત્રિકા । યોધિની યદુવીજા ચ જ્યોતિર્ગન્ધફલા તથા ॥૮૯ વહરી ચક્રકા મન્યા મિથ્રપુષ્પા ચ ફેરથી । કુચ્ચિકા યદુપર્ણી ચ પિત્તજિહ્વાયુનુદ્ધ દ્વિયા ॥૯૦ મેથિકા ઘાતશમની શ્રુમ્પ્રાપ્તો જ્વરનાશિની । તતઃ સ્વલ્પગુણા ઘન્યા વાજિનાં સા તુ પૂજિતા ॥

અન્ય-મેથિકા મેથિની મેથી દીપની યદુપત્રિકા યોધિની યદુવીજા ચ જ્યોતિ મન્ધફલા તથા વહરી ચક્રકા મન્યા મિથ્રપુષ્પા ફેરથી કુચ્ચિકા યદુપર્ણી (ઈતિ નામાનિ, સા ચ) પિત્તજિહ્વા વાયુનુદ્ધ (અસ્તિ), દ્વિયા મેથિકા વાત-શમની *શ્રુમ્પ્રાપ્તો જ્વરનાશિની (અસ્તિ, કિન્તુ) ઘન્યા સ્વલ્પગુણા (મવતિ), સા તુ વાજિનો પૂજિતા ॥

મેથિકા,^૧ મેથિની,^૨ મેથી,^૩ દીપની,^૪ બહુપત્રિકા,^૫ યોધિની,^૬ બહુવીજા,^૭ ન્યોતિ,^૮ ગંધકલા,^૯ વહરી,^{૧૦} ચક્રિકા,^{૧૧} મંથા,^{૧૨} મિથ્રપુષ્પા,^{૧૩} ઠેરથી,^{૧૪} કુચ્ચિકા^{૧૫} અને બહુપર્ણી^{૧૬} એટલા મેથી* તથા ગદભનાં સંકૃત નામો છે. મેથી વાયુને શમાવનાર,

* સંકૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં-મેથીમા ચૂક મટાડવાના અને પાચનશક્તિ તેમજ કામવાસના વધારવાના ગુણો રહેલા છે, એમ મનાયેલું છે. અદ્ભુતથી, ખાવાની અરચિ, સ્ત્રીઓને થતો ઝાડો અને મંધિવાનાં દરદોષો ખાવા માટે મેથીમોદક, સ્વલ્પ મેથી-મોદક વગેરે નામથી તેના લાકુ બનાવવાની રીતો વર્ણવેલી છે અને તેમાં બધામાં ખીજ પુશ્પોદાશર પદાર્થોનો એક એક ભાગ અને બધાના સરવાળા નેટલી મેથી લેવા કહ્યું છે.

દક્ષિણના વૈદ્યો મેથીના ખીયાને પ્રથમ શેકાને પછી પાણીમાં બીજાની મરડાના દરદમાં આપે છે. મુશ્નુતસંહિતામાં મેથીને પિત્તશોષિતાનિલનાશક (પિત્ત કાઠી નાંખી લોકી સુધારનાર,) બુદ્ધિ (ચોષ્ટક), સ્તન્ય (સ્તનમાં લોકી શુદ્ધ કરી દધ ઉત્પન્ન કરનાર) ગણેલ છે.

દક્ષને મટાડનાર અને જ્વરને નાશ કરનાર છે; પણ ગદભમાં એથી એાછા શુભ છે અને તે ઘોરાઓને માટે બહુ મારી છે. ૮૯-૯૧

૧. મેપતિ-દિનરિતિ વાતક્રમચરણ-મેથુ મેપા-હિતનયો, અન્-જાતિત્વાદ દીપ્ મેથી, મેથી ઇવ મેથિકા-ને વાયુ, દક્ષ તથા તાવનો નાશ કરે છે, તેથી મેથિકા-મેથી.

૨-૩. મેથનિ-દિનસ્ત્રીયાદિપૂર્વગ, ઓળાદિક: દ્વ, 'શ્રુમ્પ્રાપ્તો દીપ્' ઇતિ વિશેષ-આ ૨-૩ નામોની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે, દક્ષ ઘોરાશક દરક છે, તે જ અહીં અતાવેલ છે.

૪. દીપયતિ વહિ-દીપી દીપ્તો-ઈતિ ષ્યન્તાદ મન્દા-દેન્યુ, જાતિત્વાદ દીપ્-અગ્નિને જે પ્રદીપ કરે છે, તેથી દીપની-મેથી.

૫. યદુનિ વદ્માણિ યદ્યા સા યદુપત્રિકા-જેમાં ધણું પાંદડાં હોય છે, તેથી યદુપત્રિકા-મેથી.

૬. યોધયતિ જટામિન્- 'સર્વપત્ન્યુ દ્વ' ઓળા-દિ-ને જટરાશિને પ્રદીપ કરે છે, તેથી યોધિની-મેથી.

૭. યદુનિ વીજાનિ યદ્યા: સા યદુવીજા-જેનાં બિયાં બહુ થાય છે, તેથી યદુવીજા-મેથી.

૮. યોતતે-પ્રવાચતે ગુણ - 'યુતેરિસિદ્ધાદેષ જ' - ડળાદિ-ને ગુણોથી પ્રકાશ છે, તેથી ન્યોતિ-મેથી.

૯. મન્ધપુષ્પાનિ ફલાનિ યદ્યા સા-જેના ૧૭ ગધનાળાં હોય છે, તેથી ગંધકલા-મેથી.

૧૦. વન્ન-સંક્રુણીતિ આત્માને પર્ણ: ઇતિ વદ્-કિપ્ ૩, ૨, ૧૮૦, શ્રુચ્છતિ-મચ્છતિ યદુવીજામ્-જ મતી-અવ દ્ ૪, ૧૩૧-ડળાદિ:, વહ વાતો અરિકેતિ વહરિ-પાદગથી ક્ષણે અને ધણા બીયાં પામે છે, તેથી વહરિ-મેથી.

૧૧. ચર્ક-ચક્રાચાર અસ્તિ અદ્યા - 'અન દ્વિ ઠનો' ઇતિ ઠન્, ટાયેક - ડાપ્-જેના ઊડનો આકાર ચક્રાકાર ગોળ હોય છે, તેથી ચર્કકા-મેથી.

૧૨. મન્થયતિ-વિલોઢયતિ-દિનરિતિ-વાતાદીન્, મન્થ વિલોઢને અન્-ડાપ્-મન્થા-વાયુ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી મન્થા-મેથી.

૧૩. મિથ્રાણિ-ગુન્ધાકારેણ પરસ્પર મન્થિશ્ચનિ પુષ્પાણિ યદ્યા સા-જેનાં ધૂષ યુન્ધાકારે પરસ્પર મળેલાં-મિથ્ર યવાં હોય છે, તેથી મિથ્રપુષ્પા-મેથી.

૧૪. ફેરવઃ-ગદ્મઃ, તસ્ય દ્યં પ્રિયા-ગધિડને જે વહાલી છે, તેથી ફેરવી-મેથી.

૧૫. કુચયતિ-સકોચયતિ-ચરાદીન્, કુચ કૌટિ-

સ્વાલ્પીભાવયો-સાપ્-તાવ વગેરેને ને ઓળા કરે છે, તેથી કુચિકા-મેથી

૧૧. ઘૃત્નિ પર્ણાનિ યસ્યા સા-ન્નેને પાદાં ધણાં હોય છે, તેથી અધુપર્ણી-મેથી

અશોળિયાનાં નામો તથા ગુણો

ચન્દ્રિકા ચર્મહન્ત્રી ચ પશુમેહનકારિકા ।
નન્દિની કારવી મદ્રા વાસપુષ્પા સુવાસરા ॥૨૨॥
ચન્દ્રશૂરં હિતં હિક્કાવાતશ્લેષ્માતિસારિણામ્ ।
અરુચવાતમદ્રેષિ યલપુષ્ટિચિન્દનમ્ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય-ચન્દ્રિકા ચર્મહન્ત્રી, પશુમેહનકારિકા નન્દિની કારવી મદ્રા વાસપુષ્પા સુવાસરા ચન્દ્રશૂરમ્ (ઈતિ નામાનિ) ચન્દ્રશૂર હિક્કાવાતશ્લેષ્માતિસારિણો હિત અરુચવાતમદ્રેષિ યલપુષ્ટિવિવર્ધન (ચારિત) ॥

ચંદ્રિકા,^૧ ચર્મહન્ત્રી,^૨ પશુમેહનકારિકા,^૩ નન્દિની,^૪ કારવી,^૫ મદ્રા,^૬ વાસપુષ્પા,^૭ સુવાસરા^૮ અને ચંદ્રશૂર^૯ એટલા અશોળિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. અશોળિયો હેડકી, વાયુ, કફ, આડા તથા હોઠીવાનો રોગ મટાડનાર છે, તેમ જ અળ અને પુષ્ટિને વધારનાર છે.

૧. ચન્દ્રયતિ-આહાર કરોતિ જનાનાં હિક્કાદિરોગ નિવારણપૂર્વકમિતિ ચન્દ્રિકા-‘તલરોતિ’ ઇતિ ષ્યન્તાત્ ષ્વુલુ-ને હેડકી વગેરે રોગો દૂર કરી લોકોને હાં ઉપખમે છે, તેથી ચન્દ્રિકા-અશોળિયો

૨. ચરતિ-મરછતિ પ્રાણિનાં શરીરોપરિ ઇતિ ચમ, મનિન્-ઉગાદિ-, હન્તિ ઇતિ હન્ત્રી, ત્વ, ‘જ્ઞે’તિ ઠીપ્ ચ-નર્મણ હન્ત્રી-ચર્મ-હન્ત્રી-પછી-સમાસ આમડીનો નાશ કરનાર હોવાથી ચર્મહન્ત્રી-અશોળિયો

૩. મિશ્રને ઇતિ મેહનમ, મિહ સેવને-ખાવે ત્યુદ, પશુનાં મેહન પશુમેહન, કરોતિ ઇતિ કારિકા-પશુમેહનસ્ય કારિકા-પશુમેહનકારિકા-પશુઓને પેશામ છાવનાર છે, તેથી પશુમેહનકારિકા-અશોળિયો

૪. મન્દયતિ-આનન્દ પ્રાપયતિ યલપુષ્ટિવર્ધનદ્વારા ઇતિ નન્દિની, ટુનદિ સમૃદ્ધો, ષ્યન્તાત્ નન્દ્યાદિત્યુ-મળપુષ્ટિ વધારનાપૂર્વક લોકોને ને આનન્દ પમાડે છે, તેથી નન્દિની-અશોળિયો

૫. કારલ્લીની વ્યુત્પત્તિ કલોશ્ચ ધરાના નામમા આપી છે

૬. મન્દતિ-ક્લ્મણ કરોતિ હિક્કાદિરોગાપનોદન-દ્વારા રોગિણામ્ ઇતિ મદ્રા-મદિ ક્લ્મણે, ‘જ્ઞેન્દ્ર-’

× સંસ્કૃત વૈદ્યક અંધોમા અશોળિયાને કોવત આપનાર અને પ્રાચનશકિત સુધારનાર ગુણે છે.

ઈતિ ઓળાદિ સાપુ-ને હેડકી વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી કયાણુ-મુખ્ય કરે છે, તેથી મદ્રા-અશોળિયો.

૭. વચતિ મત્ર ચિત્તમ્ ઇતિ વાસ-મુગન્ધ -‘હલ-ધે’તિ પર્-યાતેન યુક્તિનિ વાયુયુક્તિનિ-પુષ્પાણિ યસ્યા સા-ન્નેના દૂધ મુગધાર દેય છે, તેથી વામપુષ્પા-અશોળિયો

૮. સુગ્ર વાસ-મુવાત, મુવામ રાતિ દદાતિ રા દાને, આતોડપુવર્તમે વ ‘ઘર્-મુવાસરા-મુનામ-મુગ ધને ને આપે છે, તેથી સુવાસરા-અશોળિયો

૯. ચન્દતિ-આહારવતિ લોકાન્ યલપુષ્ટિવર્ધન-દ્વારા ઇતિ ચન્દ, ‘સ્નાયિતધિ’ ઇતિ ઉગાદિ. રક્, દ્યયતિ-વિષમ કરોતિ વાનાદિરોગેષુ ઇતિ શ્લ, ચન્દ-ધાતૌ શરય, ચન્દ્ર હવ યા શર-ચન્દ્રશૂર-ને અળ-પુષ્ટિ વધારનાપૂર્વક લોકોને હાં પમાડે છે, તેમ જ વાયુ આદિ રોગોનો નાશ કરવામા પ્રસક્ત કરે છે, અથવા ચદ નેવે શરો છે, તેથી ચન્દ્રશૂર-અશોળિયો

અતુર્ણીજ અથવા ચારદાણાનુ લક્ષણ મેધિકા ચન્દ્રશૂરશ્ચ કાલાડજાજી યવાન્તિકા ।
પતચતુષ્ટયં યુક્તં ચતુર્થાજમિતિ સ્મૃતમ્ ॥૨૪॥
અન્વય-મેધિકા ચ ચન્દ્રશૂર. વાગ અજાજી યવાન્તિકા-એતન્ ચતુષ્ટય યુક્તં ચતુર્થાજમ્ ઇતિ સ્મૃતમ્ ॥

મેથી, અશોળિયો, કાણુ શુર અને યવાન (અજમે)-એ ચાર મળીને ચતુર્ણીજ અથવા ચારદાણા કહેવાય છે. ૯-૪

ચારદાણાના ગુણો

તત્ત્વચૂર્ણ મશ્કિતં નિત્યં નિહન્તિ પવનામયમ્ ।
અર્જીને શૂલમાધ્માન પાર્શ્વદાલં કટિદ્વયયામ્ ॥૨૫॥
અન્વય-તત્ત્વ (ચેત) નિત્યં મશ્કિત (તર્હી) પવનામયમ્ અર્જીને શૂલમ્ આપ્માન પાર્શ્વશૂલ કટિદ્વયાથા નિહન્તિ ॥

ચારદાણાનુ શૂર્ણ નિત્ય ખાધું હોય તે વાયુના દરદ, અશુભ, શૂળ, આક્રેશ, પડખા તુ શૂળ અને કેડની પીડાને મટાડે છે.

હિંગનાં નામો તથા ગુણો

સહસ્રવેધિ જતુક ઘાહીકં હિહુ રામઠમ્ ।
હિહુગૂળ્યા યાચન ક્યં તીર્ણં વાતવલાસહત્ ।
શૂલગુલ્મોદપનાહરુમિમ્નં પિત્તવર્ધનમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય-સહસ્રવેધિ જતુક ઘાહીક હિહુ રામઠમ્ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાય)-હિહુ ઉગ્ણ યાચન હચ તીર્ણ વાતવલાસહત્ શૂલગુલ્મોદપનાહરુમિમ્નં પિત્તવર્ધન (વાસ્તિ) ॥

સહસ્રવેધિ,^૧ જતુક,^૨ બાહ્યીક,^૩ હિંચુ^૪
અને રામઠ^૫ એટલાં હિંગનાં સંસ્કૃત નામો
છે. હિંગ* ગરમ છે, પાચન છે, રુચિ ઉપ
બળનાર છે અને વાયુ, કફ, શૂળ, ગોળો,
પેટનો આક્રેશ તથા કૃમિઓનો નાશ કર
નાર છે અને પિત્તને વધારનાર છે. ૯૬

૧ સહસ્ર-વદુગુણસમૂહ વેધિતુ-કર્તુ શીલમસ્ય, વિષ
વિષાલે-‘મુખ્યજાતૌ’ इति णिनि-धथु। शुषु-ससुदाय
કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે. તેથી સહસ્રવેધિ-હિંગ

૨. જાયત-પ્રાદુર્ભવતિ વૃક્ષસ્વ. રસરુપેણિ જતુ-
‘ફલિપાટિ’-‘શ્વયોનાદિહ, જતુ હવ જતુકમ-‘હવે
પ્રતિહૃતૌ’ इति कन्-आऽना रसः। यती लाप जेती
જે દેાય છે, તેથી જતુક-હિંગ.

૩. કાઠીને-ઉદીચ્યદેશે ભવમ્-‘તદ્ર મન’ इत्यण्-
બાહ્યીક નામના ઉત્તરના દેશમાં જે થાય છે, તેથી
બાહ્યીક-હિંગ.

૪. દિનાતિ-શીઘ્ર ગચ્છતિ નાસાં, વધત ચ ગુર્ણ.
દ્વિમ-कफ वा हर्तुं गच्छति-द्वि गतो रूद्रो च, ‘મૂળવાદય’
શ્વયોનાદિક સાધુ-‘નાકમાં જે જલદી પડે તેથી જાય છે
અને ગુણોથી જે વધે છે, અથવા કરનો નાશ કરવા જે
પરાયી જાય છે, તેથી હિંચુ-હિંગ.

૫. રમઠ-ઉદીચ્યદશકિરોયે મવ ‘તદ્ર મવ’ इत्यण्.
રમન્ત વા જના બનન દશકિરન-‘ઉત્તમવારદેવવાત-
રમુ કીઝાયામ-‘રમવૃદ્ધિ’ इति अठ प्रत्यय-उणादि-
રમઠ નામના ઉત્તર દેશમાં જે થાય છે અથવા જે
ઉત્તમ મન્યાવા તરીકે ઠાવાયી જેને લીધે લોકો
આનંદ પામે છે તેથી રામઠ-હિંગ

ઘોડાવજના નામો તથા ગુણ

વ્યોમગન્ધા પદ્મગન્ધા ગોલોમી શતપર્વિકા ।
શુદ્રપત્રી ચ મહત્યા જટિલોમા ચ લોમશા ॥ ૯૭

* સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં હિંગને વાપરવા
પડતા તળવા માટે સુચવે છે અને આપણા
દેશ જેવા વનસ્પતિઆહારી લોકોમાં હિંગને પેટની
ચૂં મટાડવા મસાવામાં વાપરવા બહામણુ કરે છે;
તેમ જ યાનતંતુનાં દરદોમાં શૂળ કમી કરવા
માટે વાપરવા જણાવેલ છે; વળા એમ પશુ મનાયું
છે, કે હિંગનું હંમેશ મેવન રાખવાથી બેજવાળી
જાઓમાં ઉત્પન્ન થતો તાવ અટકે છે

અરક સંહિતામાં હિંગને શ્વાસ કરનાર, દીપનીય,
ચેતનાગ્રથાપન અને વાતકફ શમાવનાર વણુવેલ છે.
સુશ્રુતસંહિતામાં હિંગને કફહર, દીપક અને
ગોળો આદિ રોગોને દરનાર વણુવેલ છે.

વ્યોમગન્ધા પદ્મગન્ધા તિત્તોળ્યા ઘનિત્વિક્કિન્ન ।
વિચન્ધાઘ્માનશૂલમી શક્રમ્મૂત્રવિશોધિની ।
ગપસ્મારકફોન્માદ્ભૂતજન્વનિલાન્ હરેત્ ॥ ૯૮ ॥

અન્વય-‘વ્યા ઉમ્ગન્ધા પદ્મગન્ધા ગોલોમી શત-
પર્વિકા શુદ્રપત્રી ચ મહત્યા જટિલા ઉમા ચ લોમશા
(इति नामानि, गुणाश्च-) ઉમ્ગન્ધા વ્યા કટુકા નિષ્કા
ઉળ્યા ઘનિત્વિક્કિન્ન વિચન્ધાઘ્માનશૂલમી શક્રમ્મૂત્ર-
વિશોધિની ગપસ્મારકફોન્માદ્ભૂતજન્વનિલાન્ હરેત્ ॥

વ્યા,^૧ ઉમ્ગન્ધા,^૨ પદ્મન્ધા,^૩ ગોલોમી,^૪
શતપર્વિકા,^૫ શુદ્રપત્રી,^૬ મંગલ્યા,^૭ જટિલા,^૮
ઉમા,^૯ લોમશા,^{૧૦} એટલાં ઘોડાવજનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ઉમ્ગન્ધવાળી એ વજ તીખી છે, કઠલી
છે, વિષા તથા મૂત્રને સાફ કરનાર છે, વમન
તથા અગ્નિને કરનાર છે અને આડાની કબ
જિયાત, આક્રેશ, શૂળ, વાઈ, કફ, ઉન્માદ,
ભૂત, છવડા અને વાયુને દૂર કરે છે. ૯૭, ૯૮

૧. વચ પરિમાપને-‘ચિ-અન્તર્માદિત્યર્થવાદ-
વાચયતિ-જઠમપિ જનમ્-પચાવચ્-’-’ ors માણુને
પશુ બોવતો કરે છે, તેથી વ્યા-યોગવળ.

૨. ઉમ્ગન્ધ. યસ્યા સા-જેની ગંધ ધણી ઉમ
દેાય છે, તેથી ઉમ્ગન્ધા-યોગવળ.

૩. પદ્મગન્ધા-ગ્ન્યયો યસ્યા. સા-જેમાં છે
ગાડો દેાય છે, તેથી પદ્મન્ધા-યોગવળ.

૪. ગો-ગોલોમસદશા લોમ યસ્યા સા-જેશ્વો
ગોલોમસદશે લાસુનિક-‘અચ્’ इति योषविभागत्
સમામાન્ત-ગૌરાદિવાદ્ હૌપ્-જેમાં ગાયત્રી સ્વાદી
જેની સ્વાદી દેાય છે, તેથી ગોલોમી-યોગવળ.

૫. શત પર્વાણિ યસ્યા સન્તિ-ગૌરાદિત્વાત્ જ્ઞ,
શ્વન્તાન્ સ્વાયે કન્ વા ટાપ્-જેમાં સો ગાડો દેાય
છે, તેથી શતપર્વિકા-યોગવળ.

૬. શુદ્રાણિ પત્રાણિ યસ્યા સા-જેનાં પાંદં
ધણુ જ નાનાં દેાય છે, તેથી શુદ્રપત્રી-યોગવળ.

૭. મન્ગલે સાધુ-‘સજ સાધુ’ इति मन्-भंग
કરવામાં જે ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા-યોગવળ

૮. જટા અસ્તિ ઠાસ્યા-‘વિષ્ટાદિત્વાદિલ્-જે-
જટા દેાય છે, તેથી જટિલા-યોગવળ.

૯. ઉચ્યતિ-ઉચ્ચતયા સચદ્વપતે-ઉચ સમર્થે
‘શક્રમ્’ इत्यादिना (उणादि) रन् गयान्तादेश-જેમ
ઉચ્ચુ શુશુનો સંબંધ દેાય છે, તેથી ઉમા-યોગવળ

૧૦. લોમાનિ સન્તિ ઠાસ્યા-લોમદિત્વાત્ ઘ-
ટાપ્-જેમાં સ્વાદી દેાય છે, તેથી લોમશા-યોગવળ.

પુરસાણી વજનાં નામ તથા ગુણે

પારસીકવચા શુક્લા પ્રોક્તા હૈમવતીતિ સા ।
 હૈમવત્યુદિતા તદ્ભ્રાતં હન્તિ વિશેષતઃ ॥ ૧૧૧ ॥
 અન્વય-પારસીકવચા શુક્લા (ભવતિ), સા હૈમવતી
 इति प्रोक्ता, तद्वत् હૈમવતી ઉદિતા, વિશેષત વાતં હન્તિ ॥

પારસીકવચા,^૧ શુકલા,^૨ અને હૈમવતી^૩
 એટલાં પુરસાણી વજનાં સંસ્કૃત નામો છે.
 પુરસાણી વજના ગુણો વજના જેવા જ છે,
 પણ તે વિશેષે કરી વાયુનં મટાડે છે. ૯૯

૧. પારસીકે દેશે મલા-કોપધાચ' ક્વલ્પ, પાર-
 સીકા વાલો વચા પામીકવચા-પારસીઓના ધરાન
 દેશમાં થયેલી જે વજ તે પારસીકવચા કહેવાય છે.
૨. શુક્લઃ વર્ણ. અતિ અસ્થા-અશાશય-જેનો
 રંગ ઘેાડો હોય છે, તેથી શુક્લા-પુરસાણી વજ.
૩. હૈમવતિ જાતા હૈમવતી 'તત્ર જાત' ક્વલ્પ-
 ડીપ્-હિમાલયમાં જે થાય છે, તેથી હૈમવતી-
 પુરસાણી વજ.

કુલિંગન(પાનની જડ)નાં નામો તથા ગુણે

સુગન્ધાપ્યુગ્રન્ધા ચ વિશેષાત્કફકાસનુત્ ।
 સુસ્વરત્ચકરી રુચ્યા હૃક્ષ્ણમુલ્લાશોધિની ॥ ૧૦૦ ॥
 સ્થૂલપ્રન્થિઃ સુગન્ધા સ્યાત્તો હીનગુણા સ્મૃતા ॥
 અન્વય-સુગન્ધા અપિ ચ ઉગ્રગન્ધા વિશેષાત્ કફ-
 કાસનુત્ સુસ્વરત્ચકરી રુચ્યા હૃક્ષ્ણમુલ્લાશોધિની । સ્થૂલ-
 પ્રન્થિ સુગન્ધા સ્યાત્, તત્ હીનગુણા સ્મૃતા ॥

સુગન્ધા^૧ અને ઉગ્રગન્ધા,^૨ એ બે પાનની
 જડના સંસ્કૃત નામો છે. પાનની જડ વિશેષે
 કરી કફ તથા ઉધરસને મટાડે છે, સ્વરને
 સારો કરે છે અને હૃદય, કઠ તથા મુખને
 શુદ્ધ કરે છે; જાડી ગાઠવાળી પાનની જડમાં
 એથી ઓછા ગુણ છે. ૧૦૦, ૧૦૧

૧. સુગન્ધ ગન્ધ યસ્યા સુગન્ધા-જેની ગંધ
 સારી હોય છે, તેથી સુગન્ધા-પાનની જડ.
૨. ઉગ્ર ગન્ધ યસ્યા સા-ઉગ્રગન્ધા જેની ગંધ
 ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા-પાનની જડ.

ટીકા-યસ્યા લોકે 'કુલિંગન' इति नामान्तरम् ॥
 અપર સુગન્ધા સ્થૂલપ્રન્થિયરયા લોકે 'મહામરી' इति
 नाम ॥ જેનુ લોકમાં 'કુલિંગન' એવુ ખીજુ
 નામ છે, તે સિવાયની ખીજુ પણ પાનની જડ
 થાય છે, જે સુગંધી તથા જાડી ગાઠવાળી હોય
 છે; અને લોકમાં તેને 'મહાખરી' નામે કહે છે.

ચૌપચ્ચીનીનાં નામ તથા ગુણે

દ્વીપાન્તરવચા કિંચિત્તિક્ષોણ્યા વહ્નિદીપ્તિકૃત્ ।
 વિવન્ધાધ્માનશૂલમ્ની શક્ત્મૂત્રવિશોધિની ॥ ૧૦૨ ॥
 વાતવ્યાધીનપસ્મારમુન્માદં તનુવેદનામ્ ।
 વ્યપોહતિ વિશેષેણ ફિરજ્ઞામયનાશિની ॥ ૧૦૩ ॥
 અન્વય-દ્વીપાન્તરવચા કિંચિત્ તિક્ષા ડાળા વહ્નિ-
 દીપ્તિકૃત્ વિવન્ધાધ્માનશૂલમ્ની શક્ત્મૂત્રવિશોધિની (સતી)
 વાતવ્યાધીન્ અપસ્મારમ્ ઉન્માદં તનુવેદનાં વ્યપોહતિ,
 વિશેષેણ ફિરજ્ઞામયનાશિની (ચાસ્ત) ॥

દ્વીપાન્તરવચા^૧ એ ચૌપચ્ચીનીનું સંસ્કૃત
 નામ છે; ચૌપચ્ચીની કાંઈક તીખી છે, ગરમ
 છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વિષ તથા
 મૂત્રને સાફ કરનાર છે અને બધકોષ,
 આક્રોશ, શૂળ, વાયુના રોગ, વાઈ, ઉન્માદ
 અને શરીરની વેદનાને મટાડનાર છે. વિશેષે
 કરી જેમાં હાથ-પગ અલાર્થ બન્ય છે, એવા
 ફિરંગરોગને ખાસ મટાડે છે. ૧૦૨, ૧૦૩

૧. અન્યઃ દ્વીપ. દ્વીપાન્તરમ્, દ્વીપાન્તરે જાતા
 દ્વીપાન્તરજા, સા વાલો વચા-દ્વીપાન્તરવચા-મપૂરવ્ય-
 સ્કાદિ, શાકપાશ્વિવાદિથ-કેઈ ખીજા બેટમાં ઉત્પન્ન
 થયેલી હોવાથી દ્વીપાન્તરવચા-ચૌપચ્ચીની.

પલાશીનાં લક્ષણ તથા નામ-ગુણે

બધ દ્રુપાદ્વયમ્, તન્મધ્યે પ્રથમ ફલ મત્સ્યસદૃશ
 વિરુગન્ધ, દ્વિતીયમશ્વત્થફલસદૃશ મત્સ્યગન્ધ, તયોર્નામાનિ
 ગુણાથાદ-હવે પલાશી બે પ્રકારની છે, એકનુ ફલ
 માહલા જેવુ અને ફર્ગ ધવાણુ થાય છે; ખીજનું ફલ
 પીપળાના ટેટા જેવુ અને માહલા જેવી ગંધવાળું
 થાય છે, તે બનેના નામ તથા ગુણે કહે છે.

દ્રુપુયા પુષ્પવસ્તા ચ પરાશ્વત્થવ્યફલા મતા ।
 મત્સ્યગન્ધા પ્રૌહહન્ત્રી વિપત્તી ધ્વાદ્ધનાશિની ॥

અન્વય-દ્રુપુયા ચ પુષ્પવસ્તા (इतिवाग्नी प्रथमा),
 परा च अश्वत्थफला मत्स्यगन्धा ध्वादधनाशिनी (इति
 नास्त्री) પ્રૌહહન્ત્રી વિપત્તી મતા ॥

હુપુયા,^૧ અને યુગધરતા^૨ એ પહેલા
 પ્રકારની પલાશીના નામો છે; અશ્વત્થફલા^૩
 અને મત્સ્યગંધા^૪ એ ખીજા પ્રકારની પલાશી-
 ના નામો છે. ખીજા પ્રકારની પલાશી, ધ્વાંદ્ધ

x ફલ મત્સ્યસદૃશ ગન્ધ વર્ણ વા અશ્વત્થ-વ્યાપ્રોતિ-
 ભારદ્ વ્યાપ્રો-કર્મણ્ય-અળ્પનવાદ્ દીપ્-માસ જેવા ગંધ
 અથવા વર્ણને જે વ્યાપે છે, તેથી પલાશી.

નાશિની^૧ પણ કહેવાય છે; તે ધરણના
કરદને મટાડે છે અને ઝેરને હણે છે. ૧૦૪

૧. દ્વિતિ તિરસ્કારે અવ્યયમ્-દ્વિતિ રંગાણા
તિરસ્કારપૂર્વકં જાઝ્ઝ વર્ધિ પુણ્યતિ-દ્વિતિ હુણા, 'દ્યુપયે'-
તિ ન-ચાપ્-રોગોના તિરસ્કારપૂર્વકં વ્યંજનમિતે ને
પ્રતીક્ષ કરે છે, તેથી હુણા-પવાશી.

૨. પુણ્યત-નિક્ષયતે દ્વિતિ પુણા, પુણ્ય વિચરને-પન્,
વાપ્, વક્તયતિ-અર્થ્યનિ ઉદરરોગાર્દનિ-દ્વિતિ-અન્-અન્, પુણ્ય
ચામો વક્તા ન-પુણ્યસ્તા-વિકાગપૂર્વકં ને ઉદરોગ
આદિનો નાશ કરે છે, તેથી પુણ્યમન્તા-પવાશી.

૩. અશ્વત્થ્યમ્ ફલમિવ ફલ યસ્યા સા-નેતુ ક્ષી
પીપળાના ફળ જેવું ડાલ્ય છે, તેથી અશ્વત્થ્યકા-પવાશી.

૪. મત્સ્યસ્ય ગન્ધ દ્વિ ગન્ધો યસ્યા સા-નેતી
ગધ માઠાનાની ગધ જેવી ડાલ્ય છે, તેથી મત્સ્ય
ગન્ધા-પવાશી.

૫. ધ્વાદક્ષ-વાત્પક્ષિણ મત્સ્યમક્ષક તનામાનં વા
પક્ષિણ નાશાયતિ, યદ્વા ધ્વાદક્ષમદક્ષ વાત્પક્ષિ મયાનક ક્ષિપ
નાશાયતિ-'મુવ્યજાતી' દ્વિતિ ગિનિ-કાગડાને અથવા
માલલા ખાનાર ધ્વાક્ષ નામના પક્ષીને ને નસાડી
મૂકે છે, અથવા કાળ જેવા ભવંકર ઝેરનો ને નાશ
કરે છે, તેથી ધ્વાક્ષનાશિની-પવાશી.

ખેય પલાશીના ખાસ ગુણો

હુણા દીપની તિક્તા મૃદુણા તુવરા ગુરુઃ ।

પિત્તોદરસમોરાશંપ્રહણીગુલ્મશૂલહૃત્ ।

પરાપ્યેતદ્ગુણા પ્રોક્તા રૂપમેદો દ્વયોત્પિ ॥૧૦૫॥

અન્વય-હુણા દીપની તિક્તા મૃદુ-ગુણા તુવરા
ગુરુ (સર્વ)પિત્તોદરસમોરાશંપ્રહણીગુલ્મશૂલહૃત્ (અસ્તિ),
પરાપ્યિ એતદ્ગુણા પ્રોક્તા, (તથાપિ) દ્વયો અર્થિ રૂપમેદ
(અસ્તિ) ॥

પહેલા પ્રકારની પલાશી અગ્નિને દીપ્ત
કરનાર છે, કંઠવી છે, ફૂલી છે, ગરમ છે,
તૂડી છે, ભારે છે અને પિત્ત, પેટના રોગ,
વાયુ, અરશ, સંપ્રહણી, ગોળો તથા શુભને
હર કરે છે, બીજામાં પણ એ જ ગુણો છે,
પરંતુ ભરેના રૂપમા ભેદ છે. ૧૦૫

વાવડિંગનાં નામો

પુંલિ ક્ષીત્રે ત્રિઙ્ગુણઃ સ્યાત્ કૃમિઘ્નો જન્તુનાશન. ।

તણ્હુલચ્ચ તથા વેલ્લમમોષા ચિત્રતણ્હુલા ॥૧૦૬॥

અન્વય-વિઙ્ગુણઃ પુલિ ક્ષીત્રે (ચ) સ્યાત્, કૃમિઘ્નઃ
જન્તુનાશન ચ તણ્હુલ તથા વેલ્લમ્ અમોષા ચિત્રતણ્હુલા
(ચ સ્યાત્) ॥

વિઙ્ગ,^૧ કૃમિઘ્ન^૨ જન્તુનાશન,^૩ તંડુલ,^૪
વેલ્લ,^૫ અમોષા^૬ અને ચિત્રતંડુલા^૭ એટલાં
વાવડિંગનાં* મસ્કૃત નામો છે, તેમાં વિઙ્ગ
શબ્દ પુલિંગે અને નયુંસક લિંગે પણ
વપરાય છે. ૧૦૬

૧. વિઙ્ગિ-મિનતિ વર્ધિનાન્ય શ્વેત્પાનનિક્ષા-
દોષેતિ વિઙ્ગ-વિઙ્ગ મેદને, 'વિઙ્ગાદિન્ય કિષ' દ્વિ
ઓગાદિ ધાન્વ પ્રત્યય-અગ્નિની મરતને તથા થલ
આદ્યો, મળામધ વગેરેને ને તેરે-નાશ પમાડે છે,
તેથી વિઙ્ગ-વાવડિંગ.

૨. જ્વનોત્ જ્વનિ-'જમ્નુષ્ટરવૃક્ષેવ'તિ દ્વ-પેટના
કરમિયાઓનો ને નાશ કરે છે, તેથી-કૃમિઘ્ન-વાવડિંગ.

૩. નામાયતિ દ્વિતિ નાશન-નન્યાદેલ્યું, જન્વળ
નાશન-જન્વુનાશન-જન્તુઓનો ને નાશ કરે છે, તેથી
જન્તુનાશન-વાવડિંગ.

૪. તણ્હુલ-આદ્યન્ય ઉપયોગવિધિ દ્વિતણ્હુલ-
તણ્હુ આવા, 'સાનચિત્રણસિં' દ્વિતિ ઓગાદિર્નિપાત-
નેનો ઉપયોગ કરવા હન્યતા શોધે, જેને ખડે છે-
ટૂટે છે, તેથી તંડુલ-વાવડિંગ.

૫. વેલ્લ-વર્ધિ ઉદરકોષ્ટે રોગનાશાયતિ વેલ્લ-
વેલ્લ ચલો દ્વિતિ ધાનોરજ્-પેટના કામમાના કૃમિ
આદિને હર કરવા છેક મુઠ્ઠી પોતાનો ગુણુ પચેઆડે છે,
તેથી વેલ્લ-વાવડિંગ.

૬. મોહયતિ ફન્દરહિતલાત્ દ્વિતિ મોષા-પવાગ્ન-
ન્યજ્વનાદિલાત્ કુલમ્, ન મોષા અનોષા-કર્ણરહિત
અથવા નિષ્ફળ ડાલયથી ને શ્રેષ્ઠ પમાડે-મૂંઝવે-
તે મોષા, એવું ને નિષ્ફળ નથી, તેથી અમોષા-
તંડુલા-વાવડિંગ.

૭. ચિત્રા-અદ્ભુતા તણ્હુલા યસ્યા સા-નેતી
દાણા અદ્ભુત-આશ્ચર્યપરકે કોષ છે, તેથી ચિત્ર
વાવડિંગ.

વાવડિંગના ગુણો

વિઙ્ગ કઠુ તીક્ષ્ણોણ રૂઢં વર્ધિકરં હણુ ।

શૂલાધ્માનોદરશ્વેકમ્પટ્ટમિયાતવિવન્ધનુત્ ॥૧૦૭॥

* સુચતસંહિતામા વાવડિંગને તરીરમા
શક્તિ લાવવા તેમ જ રૂઢ અવન્ધ્યાની અસર
જન્ધાઈ ન આવે તેમ કરવા જેવીમધની સાથે
આપવા બવામથુ કરેથી છે.

અરકસંહિતામા વાવડિંગને કૃમિનાશક,
કષ્ટનાશક, અને શિરોવિરેચન (નાકમાથી પાણીને
પ્રવાહ કાઢનાર), ગુલ્મમથનાશક, તથા કાસશ્વાસર
તરીકે વધુવેલ છે.

અન્ય - (ગુણાધ) ગિઝ્ઝ કટુ તીક્ષ્ણેષુ રક્ષ વહિ
કર લયુ (સત) શ્લોકમાનોદરુષ્ણમક્રમિવાતવિગ્નપતુત ॥

વાવડિગ તીષા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્ષ,
અગ્નિ કરનાર અને હલકા હોઈ શૂલ, આક્રેરો,
પેટના રોગ, કફ, કૃમિ, વાયુ તથા આડાની
કષ્ટાગ્રિયાતને મટાડે છે ૧૦૭

તુપુરુ કે તુવરૂ ફલનાં નામો અને ગુણો
તુમ્બુર સૌરમઃ સૌરો વનજઃ સાનુજોન્ધકઃ ।
તુમ્બુર પ્રચિત વિક્તં ફટુ પાકેઽપિ તત્કટુ ॥૧૦૮॥
રુક્ષોળાં દીપન તીક્ષ્ણં રુચ્ય લયુ ત્રિશદ્ધિ ચ ।
વાતરુષ્ણાક્ષિપ્ણોઽષ્ટિરોરુમ્બુરુતાકૃમીન્ ।
કુષ્ઠશૂલાક્ષિપ્ણાસપ્તોઽકૃષ્ણાણિ નાશયેત્ ॥૧૦૯॥

અન્ય - તુમ્બુર સૌરમ સૌર વનજ સાનુજ
અન્ધક - (ઈતિ, નામાનિ, ગુણાધ) તુમ્બુર-તિક્ષ પ્રચિત,
કટુ તત્ પાકે અપિ કટુ, રુક્ષોળ દીપન તીક્ષ્ણ રુચ્ય લયુ
ચ વિદાદિ (સત) વાતરુષ્ણાક્ષિપ્ણોઽષ્ટિરોરુમ્બુરુતા-
કૃમીન્ કુષ્ઠશૂલાક્ષિપ્ણાસપ્તોઽકૃષ્ણાણિ નાશયેત્ ॥

તુપુરુ,^૧ સૌરભ,^૨ સૌર,^૩ વનજ,^૪
સાનુજ^૫ અને અધક^૬ એટલા તુપુરુનાં
સંસ્કૃત નામો છે. તુપુરુ કટુ છે, તીષુ છે,
પાકમાં પણ તીષુ છે, રુચ્ય છે, ગરમ છે,
અગ્નિને દીપ કરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, રુચિ
ઉપબવનાર છે, હલકુ છે, બળાતરા કરનાર
છે અને વાયુ, કફ, નેત્રના રોગ, ડાનના રોગ,
હોડના રોગ, માથાના રોગ, ભારેપણુ, કૃમિ,
કોઈ, શૂલ, અરુચિ, શ્વાસ અને બરણના
દરદનો નાશ કરે છે ૧૦૮, ૧૦૯

૧ તુમ્બુર-અર્ધતિ-નાશયતિ વાતરુષ્ણાક્ષિરોગ-
વિશેષાન્, તુવિ અરને-ઔષ્ણાદિક ઉચ્ચ-વાત કફ નેત્ર
રોગ આદિનો ને નાશ કરે છે તેથી તુપુરુ ક્ષણ

૨. મુરમે માપ સૌરમ્-મારે મ્ સૌરમ્
મતિ અસ્ય ગણાગચ્-સૌરમ-રોમા મુગધ લેપ
છ તેથી સૌરમ-તુપુરુ-તુપુરુ ક્ષણ

૩. મુરસ્ય અયમ્ ઉગ્ણત્વાન્, તસ્યદમિત્યન્-
ને ગરમ કાવાયી સર્પના સમઘનાયુ છે, તેથી
સાર-તુપુરુ ક્ષણ

૪ વને જાત-વનજ-સપ્તમ્યાં જનકે-વનમા
ઉત્પન્ થનાર છે, તેથી વનજ-તુપુરુ ક્ષણ

૫. સાનુનિ-પરેતગિચાર આત-પૂર્વેવ્ ઠ-પર્વતના
ચિખર પર ને થાય છે, તેથી-સાનુજ-તુપુરુ ક્ષણ

૬. અન્ધયતિ ઈતિ અન્ધ-અન્, અન્ધ કાયતિ-
કે શબ્દે-અન્તર્માવિતપ્પર્થત્વાત્ શબ્દયતિ, નેત્રરોગદર-
ત્વાદ 'આતોડનુપસર્ગે' ઈતિ ક-નેત્રના રોગ નાશ કરે-
નાર હોવાથી અન્ધ માથુસોને આમ ત્રે-પ્રોનાવે છે,
તેથી અન્ધક-તુપુરુ ક્ષણ

વંશલોચનનાં અથવા વાંસકપૂરનાં નામો
સ્પાદ્શરોચના વાંશી તુહા ક્ષીરી તુગા શુભા ।
ત્વક્ક્ષીરી વંશજા શુભ્રા વંશક્ષીરી ચ વૈળવી ॥૧૧૦॥

અન્ય - વશરોચના વાંશી તુહા ક્ષીરી તુગા શુભા
ત્વક્ક્ષીરી વશજા શુભ્રા વશક્ષીરી ચ વૈળવી (ઈતિ
નામી) સ્યાત્ ॥

વશરોચના,^૧ વાશી,^૨ તુગા,^૩ ક્ષીરી,^૪
તુગા,^૫ શુભા,^૬ ત્વક્ક્ષીરી,^૭ વંશજા,^૮ શુભ્રા,^૯
વશક્ષીરી^{૧૦} અને વૈળવી^{૧૧} એટલા વશલોચન-
વાસકપૂરના સંસ્કૃત નામો છે. (આ વાસકપૂર
તુ સંસ્કૃત નામ 'વશકપૂર'^{૧૨} પણ મળે છે.)

૧. રોચયતિ ઈતિ રોચના-નન્વાદેલ્યુ, ટપ્-વશસ્વ
રાચના સ્લયોરચયાત્ લોચના યા-વશરોચના-વાસને
શોભાવનાર-દીપાવનાર હોવાથી વશરોચના કે
વશરોચના-વાસકપૂર

૨ વશે મવા વાશી, 'તન્ મવ' ઈતિ અન્-અન્-
ન્તવાદ્ ઠીપ્ વાસમા ને થાય છે, તેથી વાશી-
વશરોચન-વાસકપૂર.

૩ તુમ્બુર-હિસ્યત્ લપ્વમનયા ઉચ્ચત્વાત્, ટુજ
મ્બુલાચ-તુજિ હિસ્યામ્, પવ્-ને હલકાઈ અથવા
તુરુપણુનો નાશ કરે છે, કેમકે ઉચ્ચ ભતિની
છ, તથા શુભ્રાથી શ્રદ્ધ છે, માટે તુગા-વશરોચન
કે વાસકપૂર

૪ ક્ષીરમ્ ભક્તિ સ્વરૂપમ્ અસ્યા-અદાગાચ્, મૌરદિ-
ત્વાદ્ ક્ષીપ્-વાસનુ ક્ષીર વ નેનુ સ્વરૂપ છે, તેથી
ક્ષીરી-વશરોચન કે વાસકપૂર

૫ તુ-પ્રસાદાં ગચ્છતિ-અન્યદ્રાપિ (વા ૩, ૨,
૪૮) ઈતિ પ્રસાદાયક-તુ' ગલ્યવર્ત્વકમ્ ગમેઽ-ટપ્
તુગા-પ્રસાદાને ને પામે છે, તેથી તુગા-વશરોચન
કે વાસકપૂર.

૬. શોભત ગુણે ઈતિ શુભા-શુભ દીપ્તો 'દુગ્ધધે'તિ ક,
ટપ્, યદ્વા શુ-મૂર્ચના માતિ-આત (૨, ૨, ૨) ઈતિ
ક, ટપ્ શુભા-ને શુભોથી શામે છે અથવા પૂર્ણિત
દાર્-પ્રકાશ છે, તેથી શુભા-વશરોચન કે વાસકપૂર.

૭ ત્વ-વશાય ક્ષીરમ્ ભક્તિ સ્વરૂપમ્ અસ્યા,
મૌરદિ-વાસમાથી ને ક્ષીરે વડે છે, તે નેનુ સ્વરૂપ

૩, તેથી ત્વક્ષીર્ણી-૧ શનોચન કે નાસ પૂર

૮ વયે વાના-ગમ્યો જનક-વસના-વાગમા ઉત્પત્ત થયે ન છે, તેથી-૧ શનોચન કે વાચકપૂર

૯ શામલ ગુણ શ્વન ચ્વ ઇતિ ગુપ્તા-ગુમ દીપ્તો શામ્યા વા, 'સ્વાયિં' જ્ઞયોગદિશ્વ રહ-? યુગોપી અથના પ્રોળાશથી દીપ્ત છે અથના શોભે છે, તેથી ગુપ્તા-૧ શનોચન કે નાસકપૂર

૧૦ યશસ્ય ક્ષારમ્ અસ્તિ સ્વરૂપમ્ અસ્યા ગૌરાદિ-વાસનુક્ષીર જેનુચ્ચ છે, તેથી વ શયીર્ણી-૧ શનોચન કે નાચકપૂર

૧૧ વેળો-વસો મગ્ના-તન મત્' દ્વયળ્ અણત સ્વાદુ ડીપ્-નાસમા જે ઉત્પત્ત થાય છે, તે વૈશુલી-૧ શનોચન-નાસકપૂર

૧૨ વશસ્ય કાર્ મ્ વશકપૂરમ્-નાસન જે કપૂર કવૈવાય છે, તથી ૧ શકપૂર-નાસકપૂર

૧ શનોચનના ગુણો

વંશજા વૃહણી વૃથ્યા વલ્યા સ્વાદી ચ્વીતલા । તૃણામાસજ્વરશ્વાસશ્વયપિત્તાશ્વકામલા ।

હરેત્કુષ્ઠ ઘ્રણ પાણ્ડુ કપાયા વાતકૂચ્છ્વજિત્ ॥૧૧૧ ॥
નાચય-વશના વૃહણી વૃથ્યા વલ્યા સ્વાદી ચ્વીતલા (સતી) તૃણામાસજ્વરશ્વાસશ્વયપિત્તાશ્વકામલા કુષ્ઠ ઘ્રણ પાણ્ડુ ચ્વી હરેત્ વાતકૂચ્છ્વજિત્ કપાયા ચ્વી (ભવતિ) ॥

૧ શનોચન કે વાસકપૂર શરીરની ધાતુઓ ને વધારનાર છે, મૈથુનની શક્તિ આપનાર છે, અળ આપે છે, મધુર છે, ઠંડું છે અને તરશ, ઉપરસ, નવર, શ્વાસ, ક્ષય, પિત્ત, રુધિરના દરદ, કમળો, કોઠ, મણુ, પાંડુરોગ તથા વાયુના રોગને મટાડે છે અને ઠપાય-તૃણ રસવાળું હોય છે. ૧૧૧

સમુદ્રદીલના નામો તથા ગુણો

સમુદ્રફેન ફેનશ્ચ ડિન્ધીરોઽધિચ્વપસ્તયા । સમુદ્રફેનશ્ચમુષ્યો લેલન શીતલશ્ચર ।
કપાયો વિપપિત્તમ્ કર્મરુક્ષ્મહલ્લુપુ ॥૧૧૨ ॥

અન્ય-સમુદ્રફેન ચ્વી ફેન ડિન્ધીર તથા અધિકક (ઈતિ નામાનિ, ગુણાય-) સમુદ્રફેન ચ્વીમુષ્ય લેલન શીતલ ચ્વી. કપાય વિપપિત્તમ્ કર્મરુક્ષ્મહલ્લુપુ (ભવતિ)

સમુદ્રફેન, ૧ ફેન, ૨ ડિન્ધીર અને અધિક

૩, એટલા સમુદ્રદીલના* સરકૃત નામો છે સમુદ્રદીલ ને ને હિતકારી છે, નામને ઉપેક્ષાર છે, ગીતવ છે, વચ્ચ છે, તૃણ રસ વાળું છે અને વિષ, પિત્ત, કાનના દરદ તથા કફને મટાડે છે અને હલકુ છે ૧૧૨

૧ સમ્યક્ ડનતિ-ક્રિયતિ-'સ્વાયિં' (ડળ-૨-૧૨) ઇતિ સ્વ અથના સર્માચના ઉદ્ગા વલ્લરવિજેન યસ્મિન્ સ, યદ્વા સદ્ સુદયા-મયાદયા વતન ઇતિ સમુદ્ર સ્વાયત વચન વાયુના ઇતિ વન-સ્વાયા સ્વદો, 'વન મીનો' ઇતિ ડળાદિ ગાધુ, સમુદ્રસ્ય વન સમુદ્રફેન-જે વાગી ગીતે ડીનારા ધરાવે છે, અથવા જેમા ધગી વળતના જલસ્ય પ્રાગીઓ નાગી ગીતે રહે છે અથવા જે મગાગ મર્ચામા ગે છે એના સમુદ્રનુ જે કીચુ છે, તેની સમુદ્ર ન-સમુદ્રકી

૨ વન શન્દની-સુત્પતિ ઉપર અપાર્ક છે

૩ 'ડિન્ધી, ઇતિ શ્વદ્મ ફેરયતિ, ફેર મ્નો કમ્પન ચ, અચ્, અળ વા-જે ડિન્ધી એવો અવાજ ધરાવે છે, તેની ડિન્ધીર-સમુદ્રદીલ

૪ વાગ ધીચન્ત ડસ્મિન્ ઇતિ અધિ-કમ્પ-ધિચરણ ચ્વી ઇતિ ઘાન કિ-જેમા પાણી ધાર્ણ પ્રાય છે, તે અધિ એને સમુદ્ર અને કે-મસ્તક ફળતિ, વદ્ધતિ ગદ્ધતિ યદ્વા વન જલેન વદ્ધતિ નિયત-ઈતિ કફ-વન મ્નો, વન નર્ચગનો, વન નિયતો 'અન્ય મ્યાડપિ દશ્યત' ઇતિ ડ અધે વફ ફવ-મગ્તકમા જે પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા પૃથ્વીમાથી જે નીપત્તે ડે-તે કફ સમુદ્રને ગળે કફ ડા ને અધિકક-સમુદ્રદીલ

અષ્ટક-વર્ગનું લક્ષણ

જોવર્ણમર્વો મેદ કાનોલ્વો વદ્ધિવૃદ્ધિકે । અષ્ટનાં ડળમિદ્રવ્યે ચયિતશ્ચરવાદિમિ ॥૧૧૩ ॥
અન્ય-જીવકમર્વો મદ વાનોલ્વો વદ્ધિવૃદ્ધિકે ઇતિ અટમ દ્રવ્યે અટમ, ચરવાદિમિ વપિત ॥

જીવક, સપભડ, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, સદ્ધિ અને વૃદ્ધિ, એ આઠ ઔષધિઓ મળીને અષ્ટકવર્ગ થાય છે, એ ચરક આદિ મુનિઓએ કહેલ છે ૧૧૩

૧ અટમ દ્રવ્યાણા સવ અટો દ્રવ્યાણિ પરિમાણ મસ્યતિ વા અટક 'સલ્યાયા સપ્તપ્રાણ્યયનુ' ઇતિ વન,

* સુશ્રુતસ હિતામા આ દળને ઉલ્લે (પિત્તને વધારો થવાથી શરીર ઉપર થતા નાન ફેલા) મગાડનાર વણુ વેલ છે

સમૈર્વર્ગ-વૃજ્યત વજ્યન-વિવાનીયમિતિ તમ અટકગ્રાસો વગ-અટકવગ-આઃ દ્ર-ઓનો સમુદાય અને તે ૩૫ જે વર્ગ, તે અટકવર્ગ

અટકવર્ગના ગુણો

અટકગર્ગા હિમ સ્વાદુર્ગુહણ ગુક્લો ગુહ ।
ભગ્નસન્ધાનકૃત્વામપ્લાસવલ્લવર્જન ।
યાતાપિત્તાન્નત્ત્વદ્વાહજ્વરમેહક્ષયપ્રણુ ॥ ૧૧૪ ॥

અન્ય-અટકગ હિમ સ્વાદુ વૃહણ શુક્ર ગુહ
મમત્તયાનરુત્ત્વ પામનગ્રાસસ્ત્રલવધન વાતપિત્તાન્નત્ત્વદ્વાહ વર
મેહક્ષયપ્રણુ (અસ્તિ) ॥

એ અટકવર્ગ શીતળ છે, મધુર છે, શરીરના ત્વચેને વધારનાર છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, ભારે છે, ભાગી ગયેલાને માધનાર છે, કામ, ઠંડ તથા બળને વધારનાર છે, તેમ જ વાયુ, પિત્ત, લોહીવિકાર, તરશ, બળ તરા, પ્રમેહ તથા ક્ષયનો રોગ મટાડે છે ૧૧૪

૭૨૬ તથા સ્પષ્ટકર્મી ઉત્પત્તિ વગેરે
જીવવર્ષમર્કો જ્યૌ હિમાદ્રિશિલ્તરોદ્ભવો ।
સ્ત્સોનકન્દવલ્કન્દો નિસારો સુશ્મપત્રકો ॥ ૧૧૫ ॥

અન્ય-જીવકપમર્કો હિમાદ્રિશિલ્તરોદ્ભવો જ્યૌ સ્ત્સો
નકન્દવલ્ નિસારો સુશ્મપત્રકો કન્દો (સ્ત) ॥

૭૫૩ અને સ્પષ્ટકર્મ-એ જે હિમાલયના શિખરમા ઉત્પત્ત થાય છે, એ એવ લસણના કદની પેઠે અદર ગર્ભ વગરના અને ઝીણા પાહડાવાળા કદ હોય છે ૧૧૫

જીવક કૂર્ચકાકાર ઋપમો વૃપશુદ્ધવત્ ।
જીવકો મધુરટ્ટહો હસ્વાન્ન કૂર્ચશીર્ષક ॥ ૧૧૬ ॥
ઋપમો વૃપમો ધીરો ત્રિપાળો દ્રાક્ષ હત્યપિ ।
જીવવર્ષમર્કો વલ્યો શીતો શુક્રરુકપ્રદો ।
મધુરો પિત્તદાહાન્નકાર્શ્યવાતક્ષયાપહો ॥ ૧૧૭ ॥

અન્ય-જીવક કૂર્ચકાકાર (મવતિ) ઋપમ
(વ) વૃપશુદ્ધવત્ (મવતિ) જીવક મધુરટ્ટહો હસ્વાન્ન
કૂર્ચશીર્ષક (હિત તસ્ય નામાનિ) ઋપમ વૃપમ ધીર
વિપાળ દ્રાક્ષ હત્યપિ (ઋપમતસ્ય નામાનિ સન્તિ તથાથ
ગુણા -) જીવવર્ષમર્કો વલ્યો શીતો શુક્રરુકપ્રદો મધુરો
પિત્તદાહાન્નકાર્શ્યવાતક્ષયાપહો (સ) ॥

૭૫૩ને આકાર કુચ્ચા જેવો અને સ્પષ્ટકર્મ
નો આકાર બળદના શીંગડા જેવો હોય છે
૭૫૩, ૧ મધુરશૃગ, ૨ હસ્વાગ ૩ અને કૂર્ચ
શીર્ષક ૪ એટલા ૭૫૩ના, તેમજ સ્પષ્ટકર્મ,

વૃષભ, ૬ ધીર, ૭ વિપાળ, ૮ અને દ્રાક્ષ ૯ એવા
પશુ સ્પષ્ટકર્મના સંસ્કૃત નામો છે એ બને ૩૬
બાળ આપનાર, ઠંડા, વીર્યને તથા કદને વધાર
નાર, મધુર હોઈ પિત્ત, દાહ, રુધિરના દરદ,
હબળાપણુ, વાયુ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે

૧ જીવતિ પ્રાણાન્ ધારયતિ રાગિણા દૌઘન્ય
નાશનદારેતિ જીવક, જાન પ્રાણધારણ-હિતિ ષ્યન્તાદ્ ષ્ચુલ્-
રોગીઓના દુખળપણુઓનો નાશ કરી તે દારા તે
ઓને જિન્દગી-પ્રાણુ ધારણુ કરાવે છે, તેથી ૭૫૩

૨ મધુર શુક્ર યસ્ય સ-જેનો અગ્રભાગ મીઠો
હોય છે, તેની મધુરશૃગ-૭૫૩

૩ હસ્તમ્ અજ્ઞ યસ્ય સ-જેનું કં. ટૂંકે ૧૫
છે તેથી હબળા-૭૫૩

૪ કૂર્ચકાર શીર્ષ યસ્ય સ-જેની ટોચ કુચ્ચા
જેવા આકારની હોય છે તેથી કૂર્ચશીર્ષ-૭૫૩

૫ ઋપતિ-નન્દતિ શરીરનન્દર્થક્રપદાનાયમ્ હિત
ઋપમ-ઋપા મર્કો, 'ઋપિઋપિમ્યા વિન્' હત્યોનાદિક
અમવપ્રયય -જે શરીરની અદર બળ આપવા પ્રવેશ
છે, તેથી ૫૫૩

૬ વપતિ-સિઘતિ લેહે વીચરપ્ધારીન્ હિત ઋપમ -
શુ સેચને અગ્રાપિ પૂલવૃદ્ધેગૌનાદિસ્ત્ર-શરીરમા જે
વીચ ૩૬ આંહને સીચે છે તેથી વૃપમ-૫૫૩

૭ દ્વાતિ-ધારયતિ વોષયતિ ચ વહમ્-ચાદિ
વપનેન ત્રુયાન્ ધારણવોયવો-હિતિ ધાતો 'સુસ્પાન્
ગુધિમ્ય કન્' હત્યોનાદિ કન્ પ્રયય ધુમાષ્વેતીત્વ ચ-
શરીરનું બળ વગેરે વધારી જે ધારણુ-પોષણુ કરે
છે તેથી ધીર-૫૫૩

૮ વ્યસ્તિ-વિશેષેણ ભવતિ વલ્ચીચોદિવધન લેહ
હિત વિપાળ-ત્રિપુલવાદ અસ મુવિ 'ચાનશ્'-(૨-૩-૧૨૧)
શ્લોરુપ ઉપસગપ્રાદુર હિત ષવમ્-જે શરીરમા બળ,
વીર્ય આંહને વધારનાર થાય છે તેથી ત્રિપાળુ-૫૫૩

૯ દ્રાક્ષ્યત-કાઠશ્યતે સર્વમધુરત્વાત હિત દ્રાક્ષ
દ્રાક્ષિકાહ્સાવામ્ કમળિષ્વ-મધુર ડોનાથી જેને સર્વ
નોડા ૭૫૩ છે તેથી દ્રાક્ષ-૫૫૩

મેહ તથા મહામેહાની ઉત્પત્તિ, નામો, ગુણો
મહામેદામિથ કન્દો મોરજ્ઞદો પ્રજાયતે ।

મહામેદા ડાનીમેદા સ્યાદિત્યુક્ત મુનીશ્વરે ॥ ૧૧૮ ॥
અન્ય-મહામેદામિથ કન્દ મારજ્ઞદો પાવત મહામેદા
સનામેદા સ્યાત્ હિત મુનીશ્વરે ઉક્તમ્ (અસ્તિ) ॥

મહામેદા નામનો કદ મોરગ વગેરે
સ્થળોમા થાય છે અને એ મહામેદા ખાણુમા

જ થનારી મેદા હોય છે, એમ મોટા મુનિ
ઓએ કહ્યું છે. ૧૧૮

ગુહ્યાર્કનિમઃ કન્દો લતાજાતઃ સુપાણ્દુરઃ ।
મહામેદામિયો જ્યૌ મેદાલક્ષણમુચ્યતે ॥૧૧૯॥
ગુહ્યકન્દો નસચ્છેયો મેદોધાતુમિવ સ્ત્રવેત્ ।
યઃ સ મેદૈત વિજ્ઞેયો જિજ્ઞાસાતપરર્જનઃ ॥૧૨૦॥

અન્ય - ગુહ્યાર્કનિમઃ સુપાણ્દુરઃ લતાજાતઃ કન્દઃ
મહામેદામિય હૈય, (અથ) મેદાલક્ષણમ્ ઉચ્યતે ॥
ય ગુહ્યકન્દઃ નસચ્છેય (સન્) મેદો-ધાતુમ્ इव
સ્ત્રવેત્, ય જિજ્ઞાસાતપરર્જનઃ મેદા इति વિજ્ઞેયઃ ॥

ધોળા-કૂણા આદું જેવો બહુ જ ધોળો
અને વેલામા જે થાય છે, તે મહામેદા
નામનો કંઈ બાણુવો. હવે મેદાનું લક્ષણ
કહીએ છીએ; જે ધોળો કંઈ નખથી કપાઈ
જાય એવો અને મેદધાતુના જેવો રસ ઝરતો
હોય, તેને જિજ્ઞાસામા તત્પર લોકોએ મેદા
બાણુવો. ૧૧૯, ૧૨૦

શલ્યપર્ણી મણિચ્છિદ્રા મેદા મેદોદ્રવાઽપ્ચરા ।
મહામેદા યમુચ્છિદ્રા ત્રિદન્તી દેવતા મણિઃ ॥૧૨૧॥

અન્ય - (અથ તસ્યા નામાનિ-) શલ્યપર્ણી મણિ-
ચ્છિદ્રા મેદા મેદોદ્રવા અપ્ચરા, મહામેદા યમુચ્છિદ્રા
ત્રિદન્તી દેવતા મણિ ॥

શલ્યપર્ણી,^૧ મણિચ્છિદ્રા,^૨ મેદા,^૩ મેદો
ફલાય^૪ અને અધ્વરા^૫ એટલાં મેદાનાં અને
મહામેદા,^૬ યમુચ્છિદ્રા,^૭ ત્રિદંતી,^૮ દેવતા^૯
અને મણિ^{૧૦} એટલા મહામેદાનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ૧૨૧

૧. શલિતિ-મચ્છતિ શરીરદો इति શલ્ય-શરાદિઃ,
શલ ગતી, અખ્યાદિત્વાન્ વક્, શલ્ય इव પર્ણ યસ્યા
સા-પાવકર્ણ૦' इति ડીપ્-જે શરીર વગેરેમા પેસી
જાય છે, તે શલ્ય-આયુ વગેરે; જેનુ પાંડુ' એ
શલ્ય જેનુ હોય છે, તેથી શલ્યપર્ણી-મેદા.

૨. મખ્યતે-શલ્યત રત્નસ્થેગેતિ મણિ, મણ શલ્ય-
'इन्'-(૪-૧૧૮) ઓળાદિ, મણે: इव ચ્છિદ્રાણિ યસ્યા
સા-જેમાં મણિ જેવાં છિદ્રો હોય છે, તેથી મણિ
ચ્છિદ્રા-મેદા.

૩. મેદમ્ અસ્તિ અસ્યા-અદોઆયન્-ટાપ્, મેદયતિ-
ચ્છિવતિ-મેદોધાતુમિવ સ્વરતિ एम या, અવ્-જેમાં મેદ
ધાતુ હોય છે અથવા મેદ ધાતુ જેવા રસને જે
ઝરે છે, તેથી-મેદા.

૪. મેદ इव ઉદ્રવ યસ્યા સા, યદ્વા મેદસ્ય ઉદ્રવો

યસ્યા સેવનાત્ સા-મેદોદ્રવ-મેદના જેવા રસની
જેમાંથી ઉત્પત્તિ હોય છે અથવા જેના મેદવથી
મેદની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી મેદોદ્રવવા-મેદા.

૫. ન ધરનિ-કૌટિલ્યં ન ક્ષોતિ સેવિતા યા, જ
કૌટિલ્ય-અચ્, યદ્વા અધ્યાન-શ્લોતોમાર્ગ રતિ-દદતિ
શરીરતત્વાનાં વર્ણન-રા દાનિ-આતોડુપમર્ગ કઃ-મેવેશી
જે કુટિલતા અથવા વેપરીત્ય કરતી નથી તેમજ
શરીરનાં તત્ત્વોને વધારી શ્લોતમૂઝપ માર્ગને જે
વ્યવસ્થિત કરી આપે છે, તેથી અધ્વરા-મેદા.

૬. મહતી યાગો મેદા-મોટી મેદા તે મહામેદા.

૭. વયુ इव છિદ્ર યસ્યા-જેમાં મણિ જેવાં
છિદ્ર હોય છે, તેથી વયુચ્છિદ્રા-મહામેદા.

૮. ત્રયઃ દન્તા યસ્યા સા-જેમાં ત્રણ દાંતા
હોય છે, તેથી ત્રિદન્તી-મહામેદા.

૯. દીવ્યતિ-પ્રચાશતે માપુર્વાદિગુણેદંકોવતિ-વિડુ
મોઠાદો-વચાય્, તત્ સ્વાર્થે તલ (૫, ૪, ૨૫)-
મધુરતા આદિ ગુણોથી જે જેવી સરેખી પ્રકામે છે,
તેથી દેવતા-મહામેદા.

૧૦. મખ્યતે-શલ્યતે રત્નમિવ કન્દુષુ-જે કંઠોમાં
રત્ન જેવી કરેલાય છે, તેવી મણિ-મહામેદા

મેદાયુર્ગુ શુરુ સ્વાદુ મૃચ્ચં સ્તન્યં કપાવહમ્ ।
મુંહણં શીતલં પિત્તરક્ષવાતજ્વરપ્રખુત્ ॥૧૨૨॥

અન્ય - (તયોઃ યુગ્મા.)-મેદાયુગ શુરુ સ્વાદુ વૃષ્ણ
સ્તન્યં કપાવહં વૃહણ શીતલ પિત્તરક્ષવાતજ્વરખુત્
(મવતિ) ॥

ખાંને મેદાઓ ભારે, મધુર, મૈથુનનું બળ
આપનાર, ધાવણ વધારનાર. કંઈ કરનાર
શરીરનાં તત્ત્વોને વધારનાર તથા શીતલ છે
અને રક્તપિત્ત રોગને તથા વાયુથી થયેલા
તાવને મટાડે છે. ૧૨૨

કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ,
નામે તથા ગુણે

જાયતે ક્ષીરકાકોલી મહામેદોદ્રવસ્યલે ।
યત્ર સ્પાત્ક્ષીરકાકોલી કાકોલી તત્ર જાયતે ॥૧૨૩॥

અન્ય - મહામેદોદ્રવસ્યલે ક્ષીરકાકોલી જાયતે, યત્ર
ક્ષીરકાકોલી સ્યાન્ તત્ર કાકોલી જાયતે ॥

ત્યાં મહામેદા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં જ
ક્ષીરકાકોલી થાય છે અને ત્યાં ક્ષીરકાકોલી
થાય છે ત્યાં કાકોલી થાય છે. ૧૨૩

પીનરીસહજાઃ કન્દઃ ક્ષીરં સ્વપતિ મખ્યવાન્ ।
સ પ્રોક્તઃ ક્ષીરકાકોલી કાકોલીલિહ્મમુચ્યતે ॥૧૨૪॥

અન્વય-પીવરીસદસાઃ ગન્ધવાન્ (યઃ) વન્દ-ક્ષીરં
સ્વતિ, સઃ ક્ષીરકાકોલી પ્રોક્તઃ, (અય) કાકોલીલિઙ્ગમ્
ઉચ્યતે ॥

ક્ષીરકાકોલીના કંદ આસોંદ જેવો હોય
છે, ગંધવાળો હોય છે અને તેમાંથી દૂધ
ઝાંઝા કરે છે. હવે કાકોલીનું લક્ષણ કહીએ
છીએ. ૧૨૪

यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चिद्भवेत्कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ॥१२५॥

અન્વય-યથા ક્ષીરકાકોલી સ્યાત્ તથા કાકોલી
અપિ ભવેત્, એષા કિંચિત્ કૃષ્ણા ભવેત્, અયમ્ ઉભયો.
અપિ ભેદ. (કથિતઃ) ॥

જેવી ક્ષીરકાકોલી હોય છે તેવી જ કાકોલી
પણ હોય છે, પરંતુ કાકોલી કાંઈક કાળી
હોય છે; એટલે તે બેમાં તફાવત છે. ૧૨૫
કાકોલી વાયસોલી ન વીરા કાયસ્વિકા તથા ।
સા શુદ્ધા ક્ષીરકાકોલી વયસ્વા ક્ષીરવલ્લિકા ॥૧૨૬॥
કથિતા ક્ષીરિણી ધોરા ક્ષીરશુદ્ધા પયસ્વિની ।
કાકોલીયુગલં સીતં શુદ્ધલં મધુરં ગુણ ।
વૃદ્ધાં યાતદાહાસ્તપિત્તશોષજ્વરાપહમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

અન્વય-કાકોલી વાયસોલી ન વીરા તથા કાય-
સ્વિકા (લાનિ નામાનિ); (યા) શુદ્ધા સા ક્ષીરકાકોલી
વયસ્વા ક્ષીરવલ્લિકા ક્ષીરિણી ધારા ક્ષીરશુદ્ધા પયસ્વિની
(હતિ નામમિ) કથિતા । કાકોલીયુગલં સીત શુદ્ધલં
મધુર ગુણ વૃદ્ધાં યાતદાહાસ્તપિત્તશોષજ્વરાપહમ્ (હ્યેમ્) ॥

કાકોલી,^૧ વાયસોલી,^૨ વીરા^૩ અને કાય
સ્વિકા^૪ એટલાં કાકોલીનાં નામો છે; જે કાકોલી
ધોળી હોય તે ક્ષીરકાકોલી,^૫ વયસ્વા,^૬ ક્ષીર-
વલ્લિકા,^૭ ક્ષીરિણી,^૮ ધારા,^૯ ક્ષીરશુદ્ધા^{૧૦} અને
પયસ્વિની^{૧૧} કહેવાય છે. અને કાકોલી
ઠંડી છે, વીર્યને વધારનાર છે, મધુર છે,
બારે છે, શરીરની ધાતુઓને વધારે છે
અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત રોગ, શોષ
તથા તાવને મટાડે છે. ૧૨૬, ૧૨૭

૧. કાયવતિ-લોહ્યતાં કાયવતિ જનાના માધુર્યાદિ-
ગુણે. -ક લૌત્યે-માહુલકાદોલચ ઉણાદિ જાતિવાદ
દોષ-માધુર્ય આદિ ગુણોને લીધે લોકોને જે લલચાવે
છે, તેથી-કાકોલી.

૨. વદન્તે-માન્વન્તિ આકાસો દીપ્તિમિતિ-વાયસા.-
વય ગતો- વયધ, ^૩ હૃત્યોનાદિરમન્, વાયસન્ બોલન્વતિ-

उत्क्षिपति, ओलढि उत्क्षेपणे-‘अ-येभ्योऽपि’ (३, २, १०१)
इति ङ, शकन्धादि-कागाम्येने ने ङमि उछाणे-
दूर रामे छे, तेथी वामसोली-काकोली.

૩. વિશેષેણ હૈંતેં ફ્યવતિ વા શરીરધાતુદ્વયે-
વિ-શરં ગતો, ‘દ્યુગપ્થે’તિ કઃ-ટાપ-શરીરની ધાતુઓને
વધારવા જે ખાસ વધારે ગતિ કરે છે; તેથી
વીરા-કાકોલી.

૪. કાયઃ તિષ્ઠતિ અનયા વીર્યવર્ધનત્વાત્, સ્થાષાતોઃ
ઘન્યે કઃ-કાયસ્થા એવ કાયસ્થિકા-વીર્યવર્ધક હોવાને
લીધે જેનાથી શરીર ટકાઉ અને છે, તેથી કાયસ્થિકા-
કાકોલી.

૫. ક્ષીરેણ યુક્તા કાકોલી-શાલપાર્થિવાદિ-ક્ષીર
ઝાંઝા કરે એવી જે કાકોલી, તે ક્ષીરકાકોલી.

૬. વયસિ સ્વીયત અનયા. વય તિષ્ઠતિ વા અસ્વાઃ
સેવનાત્ જનસ્વ, ઘન્યે ક-જેના સેવનથી માણસ
ઉંમરમાં ટકી રહે છે અથવા જેનાથી ઉંમર ટકી રહે
છે, તેથી વયસ્વા-ધોળી કાકોલી.

૭. ક્ષીરમ્ વહ્ની દ્વ-દ્વાર્યે વન્-દૂધની બહુ
વેલ હોય, તેમ દૂધ જેવું ક્ષીર ઝરે છે, તેથી
ક્ષીરવહ્ની-ધોળી કાકોલી.

૮. ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્વા, ‘અત ઈતિઠ્ઠો’-હતિ
દન્-નાન્તલાદ દોષ-જેમા દૂધ જેવું ક્ષીર હોય છે,
તેથી ક્ષીરિણી-ધોળી કાકોલી

૯. ધાર્યતે અનયા ક્ષીર માધુર્યાદિગુણથેતિ ધારા-
જે દૂધ જેવું ક્ષીર ધારણ કરે છે તેમ જ મધુરતા
આદિ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી ધારા-ક્ષીરકાકોલી.

૧૦. ક્ષીર શુદ્ધ યસ્વા, ક્ષીરેણ શુદ્ધા વા-જેવું
ક્ષીર દૂધ જેવું સફેદ હોય છે અથવા દૂધ જેવા ક્ષીરને
લીધે જે સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુદ્ધા-ક્ષીરકાકોલી.

૧૧. પ્રશસ્તં પય. અસ્તિ અસ્વા-‘અરમાવામેષા’-
હતિ પ્રશસ્તયે વિન્-જેવું ક્ષીરમ્પી દૂધ ઉત્તમ હોય છે.
તેથી પયસ્વિની-ક્ષીરકાકોલી.

શ્રદ્ધિ તથા વૃદ્ધિની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો
શ્રદ્ધિવૃદ્ધિશ્ચ કન્દો દ્વો મયતઃ કોશલાચલે ।
શ્વેતલોમાન્વિતઃ કન્દો લતાજાતઃ સરન્ગ્રકઃ ॥૧૨૮

સ એવ શ્રદ્ધિવૃદ્ધિશ્ચ મેદમપ્યેતયોર્મુવે ।
તુલગ્રન્થિસમા શ્રદ્ધિર્વામાયર્ત્તપ્લવા ચ સા ॥૧૨૯

વૃદ્ધિસ્તુ વૃદ્ધિનાયર્ત્તપ્લવા પ્રોક્તા મહર્ષિમિઃ ।
શ્રદ્ધિગુમં સિન્ધિલક્ષ્મ્યો વૃદ્ધેરપ્યાહયે હમઃ ॥૧૩૦

અન્વય.-શ્રદ્ધિ ચ વૃદ્ધિઃ દ્વો કન્દો કોશલાચલે
મવતઃ, (યઃ) લતાજાતઃ સરન્ગ્રક કન્દઃ શ્વેતલો-
માન્વિતઃ સઃ એવ શ્રદ્ધિઃ ચ વૃદ્ધિઃ (કપ્યતે); પ્લવોઃ

મેદમ્ અપિ વૃદ્ધે-શ્રદ્ધિ ત્વમ્પ્રિયમા, ગા વ ગમારાં-
પગ શ્રદ્ધિ તુ દક્ષિણાતગગ મદ્વિમિ પ્રાષ્ટા, શ્રદ્ધિ-
યુગમ મિદ્વિષ્યો (વપ્યંય), ફમે વૃદ્ધે અપિ આદ્ય ॥

શ્રદ્ધિ અને વૃદ્ધિ-એ એવ કદ કોશલ પર્વ
તમાં ધાય છે, જે બને કંઠ વેલામા ધાય છે,
છિત્રોવાળા હોય છે અને ધોળી રુછાટવાળા હોય
છે, તે જ શ્રદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કહેવાય છે.
તેઓમા જે બેઠ છે તે હું કહું છું, શ્રદ્ધિ
૩ની ગાઠ જેવી અને ડાબી તરફ વળેલા
ફળવાળી હોય છે અને વૃદ્ધિના ફળ જમણી
તરફ વળેલા હોય છે, એમ ગુનિઓએ કહેયું
છે શ્રદ્ધિયુગમ, સિદ્ધિ^૨ લક્ષ્મી^૩ અને વૃદ્ધિના
જેટલા નામો છે, તે આ બનેના પછુ નામો છે.

૧ શ્રદ્ધાતિ-વર્ષત વર્ષવર્ષમિપ્રાણાદિ માન્યામ્, શ્રુ-
વૃદ્ધો-કિન્- (૧-૧-૧૭૪)-જ્ઞેનાથી બગતીં તથા
પ્રાણાદિ વાઇ તેથી શ્રદ્ધિ શ્રદ્ધગ યુગશ્રદ્ધિયુગમ-
એ શ્રદ્ધિ-આનુ ૧૧-ક-તે શ્રદ્ધ અને વૃદ્ધિ

૨ સિદ્ધપતિ વગદિ અસ્યા-કિન્-જ્ઞેનાથી
બલાદિ ગદ ધાય છે, તે સિદ્ધિ-શ્રદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

૩ લગ્યતિ લગ્યત વા ગુણે-લક્ષ દર્શન, "લક્ષે
સુદ્ વ દ્વયોગદિક્કંઈ-જ્ઞે પોતાના ગુણો વડે
ઓળખાય છે, તેથી વડમી-શ્રદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

૪ વર્ષત વલાદિ અનયા વૃષ્ટ વૃદ્ધો-કિન્-જ્ઞેનાથી
બગ વગેરે વધ છે, તેથી વૃદ્ધિ એ જ શ્રદ્ધિ કે વૃદ્ધિ.

શ્રદ્ધિના ખામ ગુણો

શ્રદ્ધિર્થલ્યા ત્રિદોષઘ્નો શુક્લ્યા મધુરા ગુરુ ।
પ્રાણેશ્વર્યકરી મૂર્ચ્છાર્કપિત્તવિનાશિની ॥૧૩૧॥

અન્ય-શ્રદ્ધિ વલ્યા ત્રિદોષઘ્નો શુક્લ્યા મધુરા
ગુરુ પ્રાણેશ્વર્યકરી મૂર્ચ્છાર્કપિત્તવિનાશિની (મવતિ) ॥

શ્રદ્ધિ બળ આપનાર છે, ત્રણે દોષને
હણનાર છે, વીર્યને વધારે છે, મધુર છે, બારે
છે, પ્રાણ તથા ઐશ્વર્યને વધારે છે અને મૂર્છા
તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે ૧૩૧

વૃદ્ધિના ખામ ગુણો

વૃદ્ધિર્ગમેપ્રદા શીતા વૃદ્ધી મધુરા સ્મૃતા ।
વૃષ્ટ્યા પિત્તાશ્વરામની ક્ષતકાલક્ષ્યાપહા ॥૧૩૨॥

અન્ય-વૃદ્ધિ ગમપ્રદા શીતા વૃદ્ધી મધુરા વૃષ્ટ્યા
પિત્તાશ્વરામના ક્ષતકાલક્ષ્યાપહા સ્મૃતા ॥

વૃદ્ધિ સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, ઠંડી છે,
પુષ્ટિ આપનારી છે, મધુર છે, વીર્યને વધ

રનાર છે, પિત્ત તથા રુધિગ્ના દગ્દને યમાને
છે અને ક્ષત, ઉધરત તથા ક્ષયને મટાડે છે ૧૩૨

અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ

રામામય્યપ્તર્ગસ્તુ યતોડ્યમનિદુર્ગમ ।
તસ્માદમ્ય પ્રતિનિધિ ગૃહ્નીયાત્તદ્ગુણે મિપક્ ॥૧૩૩॥

અન્ય-અમ્ય અટાગ તુ ગમ્મ વ્પ વા
અનિદુર્ગમ (અવિત) તમાર મિય તદ્ગુણમ અવ
પ્રતિનિધિ ગૃહ્નીયાત્ ॥

(ઉપર્યુક્તા) આ અષ્ટવર્ગ નાનઓને પણ

બહુ જ દુર્લભ છે (મગનો નથી), ખાટે વેગે
તેના અરખા શુભવાળા પ્રતિનિધિને લેવુ. ૧૩૩

મુત્યવદા પ્રતિનિધિ, અન્ય અટાગમ્ય પ્રતિનિધિ
મદ્-યુષ્ય(આય)ના જેવુ જે ડાય તે તે
પ્રતિનિધિ કહેવાય છે આ અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધ
આરો કહે છે

મેદાગીર્યકાકોગીશ્રદ્ધિદ્વિદ્વેડપિ ચાસતિ ।
વરીવિદાયૈશ્વગ્ધાચારાહીશ્ચ ક્રમાશ્વપેત્ ॥૧૩૪॥

અન્ય-મેદાગીર્યકાકાશ્રદ્ધિદ્વેડ અપિ વ અનિ
(વેચ તદ્પ્રતિનિધિસ્મા) વરીવિદાયૈશ્વગ્ધાચારાહી ક્રમત
કિમેર ॥

મેદા, ઇવક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, શ્રદ્ધિ
તથા વૃદ્ધિ ન મળે તો (વેચે તેના પ્રતિનિધિ
રૂપે) વરી, વિદારો, અશ્વગધા અને વારાહી
નાબવા-અર્થોત્ મેદા અને મહામેદાને બદલે
શતાવરીનું મૂળ, ઇવક અને કષભને બદલે
વિદારીનું મૂળ, કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીને
બદલે આસોહનું મૂળ અને શ્રદ્ધિ તથા વૃદ્ધિને
બદલે વારાહીકદ વાપરવા (કારણ કે તેઓમા
તેમના જેવા જ ગુણો છે) ૧૩૪

દીકા-મદામદામદાસ્વાન શતાવરીનુમ્ । જંવર્કમ્
મકસ્વાન વિદારીમૂલ, કાકાલી-ક્ષીરકાકાલીસ્વાન-ડલાગ્ન-
મૂલમ્ । શ્રદ્ધિશ્રદ્ધિસ્વાન વારાહીકન્દ્ ગુણસ્તુલ્ય કિતેત્ ।
(અર્થ બાસાતરમા આવી વન્ય છે)

જેઠીમધનાં નામો તથા ગુણો

યદી મધુ તથા યદીમધુક ક્ષીતક તથા ।
અન્યત્ક્રીતનકં યત્તુ ભવેત્તોયે મધૂલિકા ॥૧૩૫॥

યદી હિમા ગુરુ સ્વાદ્દી ચમુષ્યા યલવર્ણસ્ત્ ।
સુક્ષિપ્ત્યા શુક્લ્યા કેશ્યા સ્થર્વા પિત્તાનિલાઝગિવ ।
મળશોવયિચ્છદિવૃષ્ટ્યાગ્લાનિક્ષાપહા ॥૧૩૬॥

અન્ય-યદી મધુ તથા યદીમધુક તથા ક્ષીતક

(હતિ નામાનિ) અન્યતઃ ક્ષાંતનક તોયે (મવતિ), તત્તુ મયુલિકા મહેત્ ॥ (ગુણાય-) યદી હિમા ગુરુઃ સ્વદ્વી ચક્રુષ્યા વલ્ગવર્ણટ્ટમ્ મુક્લિમ્થા શુક્લ્યા વેત્યા સ્વર્વા પિત્તા- નિગાઘજિત્ત્વ ઘણસોઠવિવિષ્વદ્વિત્તુળામ્લનિષ્પાપહા (મવતિ)

યદી,^૧ મધુ,^૨ યદીમધુક^૩ અને કલી- તક^૪ એટલાં જેડીમધનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાણીમાં પલ્લુ એક ભતતું જેડીમધ થાય છે, તે મધૂલિકા^૫ કહેવાય છે. જેડીમધ^૬ ઠંડું છે, ભારે છે, મધુર છે, નેત્રને હિતકારી છે, બળ તથા વર્ણ માટે ઉત્તમ છે, સિન્ધ છે, વીર્યને વધારનાર છે, કેશને તથા સ્વરને હિતકારી છે અને પિત્ત, વાયુ, લોહીના બગાડ, મલ્લ, સોજા, ઝેર, જીલટી, તરશ, ગ્લાનિ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૩૬

૧. યજ્ઞન્તે-પૂજયન્તિ વૈશા યાં ગુણે-યજ્ઞ પૂજા- યમ્, ક્તિચ્ (૩.૩, ૧૦૪) યદ્વા યજન્તિ-પૂજયન્તિ નાં મિપનો માધુર્ણાદિગુણહેતુના. યજેર્વાહુલક્રાત્ તિ, ડમયો 'કૃત્વિકારાદક્તિન' હતિ વા ઘૌપ્-જેને વૈશી માધુર્ણ આદિ ગુણોત્તમ કારણથી પૂજે છે-નખાણે છે, તેથી યદી-જેડીમધ.

૨. મન્વન્તે-જ્ઞાયતે ગુણવિશેષણ, મન જ્ઞાને-'ફલિ- પાટિન્' ક્લુગાદિ ડ, ધધ-વિશૈય ગુણોથી જે બળુચ્ચ ઓગખાય છે, તેથી મધુ-જેડીમધ.

૩. યદી મધુ ઇવ અત્સા, વપ (૫-૪-૧૫૪) જેની લાકડી મધ જેની મીઠી હોય છે, તે યદીમધુક- જેડીમધ.

૪. ક્લીમ્યતે હતિ ક્લીપમ્, ક્લીન્ન અપાર્ણ્યે, માવે કા, આમશાસ્ત્રમનિત્યમ્-હતિ ઇદમાવઃ, ક્ષીતમ્-અપાર્ણ્યે વલતિ ક્ષિપતિ શુષ્કવાત્, કલક્ષેપે-અન્યેભ્યોડપિ દરયતે' હતિ ડ, યદ્વા સપદાદિત્વાત્ કિય્-વાહુલવાદ્ વજોય, ક્ષી- ક્લીવત્વે તકતિ-હતિતિ ટ્યુપ્તવાદેવ, તક હસને-મૂલવિમુગા- દિત્વાત્ ક-જે વપ્થ એટલે વીર્ધવર્ધક હોવાથી 'વપ્થ'

x સુશ્રુતસંહિતામાં જેડીમધને ક્ષહર, મેહહર, દીપક, અને શુદ્ધમાદિ રોગહર ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં તેને કાંતિકર, (કાંતિ સુધારનાર) કંદાહતકર (રાગ સુધારનાર) દાહ પ્રશમન (દાહની શાંતિ કરનાર) રક્તશુદ્ધિકર (લોહી સુધારનાર) તથા કંદુમ (ચામડી ઉપર પિત્તની ફેહીઓ થઈ ખરજ આવે છે તેને શમાવનાર) ગણેલ છે; વળી તેને ત્રીકલ્પ, ઠંડું અને ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી કરેલ છે.

સકતાને દૂર કરે છે. તેથી કલીતક-જેડીમધ.

૫. મધુ ભાતિ-શુભાતિ, દદાતિ વા-'આતોડનુસર્પમે' હતિ ક-અન્યેપામપિ-૬.૩, ૧૩૦ હતિ વીધિ-જે મીઠાશ સ્વીકારે છે અથવા આપે છે. તેથી મધૂલિકા-પાણી- માં થતું એક ભતતું જેડીમધ.

કપિલાનાં નામો તથા ગુણો
કામ્પિહ્લઃ કર્કશશ્ચન્દ્રો રક્તાક્ષો રોચનોડપિ ચ ।
કામ્પિહ્લઃ કફપિત્તાશ્ચક્રમ્મિગુલ્મોદરઘ્ણાન્ ।
હન્તિ રેચી કદ્વળાશ્ચ મેહાનાહવિપામ્નુત્ ॥૧૩૭॥

અન્ય -કામ્પિહ્લઃ કર્કશઃ ચન્દ્ર રક્તાક્ષ. અપિ ચ રાચન (હતિ નામાનિ, ગુણાય-) કામ્પિહ્લઃ કફપિત્તાશ્ચ- ક્રમ્મિગુલ્મોદરઘ્ણાન્ હન્તિ, રેચી ચ કદ્વળા (સન્) મેહાનાહવિપામ્નુત્ (અરિત) ॥

કાપિહ્લ,^૧ કર્કશ,^૨ ચંદ્ર,^૩ રક્તાંગ^૪ અને રોચન^૫ એટલાં કપિલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કપિલો રેચક છે, કડવો છે, ગરમ છે અને કંદ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, કૃમિ, ગોળો, પેટના રોગ, મલ્લ, પ્રમેહ, આક્રેશ, ઝેર તથા પથરીને મટાડે છે. ૧૩૭

૧. કમ્પિહ્લાયા અદૂરભવઃ, યદ્વા કમ્પતે જનો વસ્ય તેવને વટુવાત્-કપિ કિંચિચલને, વાહુલકાદિહ્લ, કમ્પિહ્લઃ એવ કામ્પિહ્લ-પ્રજ્ઞાવણ-કમ્પિહ્લા નમરી કે નદીની નજીકમા થાય છે અથવા જેનું સેવન કરની વખતે કડવાશને લીધે માથુસ લગાર કપી બન્ય છે, તેથી કામ્પિહ્લ-કપિલો.

૨. શુભાતિ-હિનસ્તિ કફપિત્તકષિરવિકારાદોન્-હતિ વર્-અન્યેભ્યોડપિ દરયતે' હતિ વિચ્, વપ્થે-વન્છતિ શાન્તિ વા કદ્વળાતાં રેચકત્વ ચેતિ કદા-પવાચય્, વર્ વાસો વશશ-કર્કશ-જે કંદ, પિત્ત તથા લોહીવિકાર આદિનો નાશ કરે છે અને કડવાશ. ગરમપલ્લુ તથા રેચકપલ્લુ સુચવે છે, તેથી કર્કશ-કપિલો.

૩. ચન્દતિ-આહારયતિ રોમિણાં ચિત્ત-વદિ આહાર દને-'સ્ફાયતિચિન્' ઇ-યોગાદી રક્-જે રોગીના રોગ મટાડી તેના ચિત્તને આનંદી કરે છે, તેથી ચંદ્ર-કપિલો.

૪. રક્તમ્ અજ્ઞ વસ્ય સ-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગ-કપિલો.

૫. રોચન્તે-પ્રજ્ઞાસતે ગુણે-'કુચ્ચલ્યુચ્યં મહુલમ્' તિ લ્યુટ-જે ગુણોથી વધુ પ્રકાશે છે, તેથી રોચન-કપિલો.

ગરમાળાનાં નામો તથા ગુણો
આરવઘો રાજવૃક્ષઃ શમ્યાકચાતુરહુગુલઃ ।
આરવતો ધ્યાચિયાતઃ કૃતમાલઃ સુવર્ણકઃ ॥૧૩૮

કર્ણિકારો દીર્ઘફલઃ સ્વર્ણાક્ષઃ સ્વર્ણમૂષળઃ ।
 આરવ્યધો ગુરુઃ સ્યાદુઃ શ્લીતલઃ સંસનો ગુરુઃ ॥
 જ્વરહૃદ્રોગપિત્તાશ્વવાતોદાવર્તશૂલનુત્ ।
 તત્ફલં સંસનં કુચ્યં કુષ્ઠપિત્તકફાપહમ્ ।
 જ્વરે તુ સતતં પથ્યં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં પરમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

અન્યમ.—આરવ્યધઃ રાજશૂઃ શમ્યાક ચતુરશુલઃ
 આરવત. વ્યાધિધાત. કૃતમાલઃ સુવર્ણકઃ કર્ણિકારઃ
 દીર્ઘફલ. સ્વર્ણાક્ષઃ સ્વર્ણમૂષળ (હતિ નામાનિ, ગુણાથ—)
 આરવ્યધ ગુરુ સ્વાદુ. શ્લીતલ ધ્મનઃ ગુરુ (સન્)
 જ્વરહૃદ્રોગપિત્તાશ્વવાતોદાવર્તશૂલનુત્ (અસ્તિ) તત્ફલં સંસનં
 કુચ્યં કુષ્ઠપિત્તકફાપહમ્, જ્વરે તુ સતતં પથ્યં પર
 કોષ્ઠશુદ્ધિકરમ્ (અસ્તિ) ॥

આરવ્યધ,^૧ રાજશૂ,^૨ શમ્યાક,^૩ ચતુ-
 રશુલ,^૪ આરવત,^૫ વ્યાધિધાત,^૬ કૃતમાલ,^૭
 સુવર્ણક,^૮ કર્ણિકાર,^૯ દીર્ઘફલ,^{૧૦} સ્વર્ણાગ^{૧૧}
 અને સ્વર્ણમૂષળ^{૧૨} એટલા ગરમાળાનાં સંરક્ષીત
 નામો છે. ગરમાળો* બારે છે, મધુર છે, કંડો
 છે, મળને ખસેડનાર છે અને જ્વર, હૃદય
 ના રોગ, પિત્ત, લોહીનો અગાડ, વાયુ,
 ઉદામર્ત (આ રોગનું લક્ષણ રોગના અધિ-
 કારમા ઠહેવાયે;) તથા શૂલને મટાડે છે.
 ગરમાળાનું ક્ષણ મળને ખસેડનાર છે, સ્વચિ
 ઉપવર્ણવાર છે; કોઠ, પિત્ત તથા તાવને
 મટાડનાર છે, તાવમા તે સર્વકાળે પથ્યરૂપ
 છે અને કોઠાને ખહુ જ સાફ કરનાર છે.

૧. આ-સમન્તાત્ રચત-શક્યતે-હતિ આરક્-રો
 શક્યામ-સંપદાદિક્ત્વા કિપ્-આરજ રોગશાહ્યામપિ હન્તિ-
 કમંચ્ચળ, 'વહુલં તર્ણ' હતિ હન્તેર્વંધોડન્ત, 'બ્યુલોપી૦'
 હતિ અહોપ-યદ્વા આસમન્તાત્ રચ્યતે હતિ આરક્-રજ
 રોગે-સંપદાદિક્ત્વિ, આરજં રોગરાગમપિ હન્તિ-હતિ આર-
 મ્મયઃ-જેનું મેવન કષુ' હોય તે રોગની શંકાનો કે
 રંગનો પણ નાશ કરે છે-કદી રોગ થતો જ નથી,
 તેથી આરવ્યધ-ગરમાળો.

૨. રાજા ચાતો વૃક્ષાથ, શૂણાણં રાજા વા વૃક્ષરાજઃ-
 રાજદન્તાદિ, યદ્વા રોગાણાં રાજાન વૃક્ષતિ-છિન્નતિ-
 ઓમશ્ચ હેદને-શાહુલકાલ્સક-ઊનાદિ-જે શક્ષોનો રાગ
 છે અથવા રોગોના રાગ જેવા મોટા રોગોનો જે
 નાશ કરે છે, તેથી રાજશૂ-ગરમાળો.

* ચરકસંહિતામાં આને કંડુનાશક વર્ણવે છે.
 મુશ્વતસંહિતામાં કક્ષવાતપ્રથમન ગણેલ છે.

૩. મૂળમાં અહીં આના ત્રણ પાક મળે છે-
 શમ્યાકઃ શંપાકઃ શંપાકઃ-એ ત્રણેની વ્યુત્પત્તિ શુદ્ધી-
 વૃદ્ધી છે:-શામી-શામીવૃક્ષમ્ અર્કનિ-ગચ્છતિ ગુણશ્લ-
 શ્યાન્, અક કુટિલાયાં મતૌ-કર્મચ્ચળ-જે આડકતરી રીતે
 ખીલેલીના જેવા મુળોને અનુસરે છે, તેથી શંપાક-
 ગરમાળો.-સમ્યક્ પચ્ચતે-પાકો વા કમ્ય-સંપાક-જેનો
 પાક અથવા પાચન ઉત્તમ થાય છે, તેથી સંપાકઃ
 તેમ જ શ-મુચ પાકઃ અસ્ય-શંપાક-જેનું પાચન
 મુખકારક હોય છે, તેથી શંપાક-ગરમાળો

૪. ચતરાઃ અહુલયઃ પ્રમાણમ્ અન્ય પર્ણાઃ, તદ-
 યોગાત્ વૃક્ષોડપિ-ચતુરશુલ.-જેની ગાંડનું માપ ચાર
 આંગળનું હોય છે, તેની ગાંડવાળું તેનું આઠ હોવાથી
 તે પણ અચુરશુલ-ગરમાળો.

૫. આરવ્યતિ-નિઃસારયતિ મલં સારકવાન્, રેઠ
 શમ્યનો-ગિન્, વિચ્-આરેન્, તતથ અન્તિ સત્ત્વ
 ગચ્છતિ-સસનસ્વેનેતિ-અત-પવાચન્, આરેન્ ચત્તો
 અતથ-આરવત-જે સારક હોવાથી મળને ખદાર કરે
 છે, માટે કાયમ સંસનરૂપે શરીરમાં ગતિ કરે છે,
 તેથી આરવત-ગરમાળો.

૬. જ્વરાદિવ્યાધીન્ હન્તિ-હન દિનાયામ્-કર્મચ્ચ
 'હનસ્તોડચિજ્જલો.'-આધિયાત-તાવ વગેરે રોગોથી
 નાશ જે કરે છે, તેથી આધિયાત-ગરમાળો.

૭. કૃતા માલા અસ્ય સુર્લ. સ-જેનાં પુષ્પોની
 માળા કરાઈ હોય છે-જેને પંકિતઅદ પુષ્પો આવે
 છે, તેથી કૃતમાલ-ગરમાળો.

૮. મુદુ વર્ણો અસ્ય, મુદુ વર્ણાનિ વા અસ્યેન્વિ
 પાઠ-જેનો રંગ મુંદર હોય છે અથવા ખીલ પા-
 જેનાં પાંદડાં મુંદર હોય છે, તેથી સુવર્ણક અથવા
 સુવર્ણકઃ-ગરમાળો.

૯. કર્ણિકામ્ ક્ષયતિ-શ્દ ગતૌ-કમંચ્ચળ-જે કળીને
 પામે છે-જેમાં કળી આવે છે, તેથી કાણુકાર-ગરમાળો.

૧૦. દીર્ઘાણિ ફલાનિ અસ્ય સઃ દીર્ઘફલ-જેમાં
 ક્ષો લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘફલ-ગરમાળો.

૧૧. સ્વર્ણસદ્દશમ્ અર્જં અસ્ય, સેવનાદ્વા અસ્ય સ-
 જેનું સ્વરૂપ મોના જેવું હોય છે અથવા જેને સેવવા-
 થી માણસનું શરીર સોના જેવું તેજસ્વી થાય છે.
 તેથી સ્વર્ણાગ-ગરમાળો.

૧૨. સ્વર્ણમ્ ઇવ મૂષયતિ અસ્ય સેવિતારન્-
 આરોમ્યદાનેન-પીતાનું સેવન કરનારને આરોગ્ય આપી
 સોનાના જેવા સુશોભિત જે કરે છે, તેથી સ્વર્ણ-
 મૂષળ-ગરમાળો.

કડુનાં નામો તથા ગુણો ૨૧૫

કટુવી તુ કટુકા તિકા કૃષ્ણમેદા કટુમ્મરા ।
અશોકા મત્સ્યશકલા ચક્રાદ્વી શકુલાદની ॥૧૪૧
મત્સ્યપિત્તા કાણ્ડરુદા રોહિણી કટુરોહિણી ।
કટુવી તુ કટુકા પાકે તિકા રુદા હિમા લઘુઃ ॥
મેદિની દીપની દ્વયા કાફપિત્તજ્વરાપહા ।
પ્રમેહસ્વાસકાસાસ્ત્રદાહકુષ્ઠમિપ્રણુત્ ॥૧૪૩ ॥

અન્ય - કટુવી તુ કટુકા તિકા કૃષ્ણમેદા કટુ-
મ્મરા અશોકા મત્સ્યશકલા ચક્રાદ્વી શકુલાદની મત્સ્ય-
વિત્તા કાણ્ડરુદા રોહિણી કટુરોહિણી (રતિ નામભિઃ
કપ્યતે, ગુણાઃ-) કટુવી તુ કટુકા (સત્યપિ) પાકે
તિકા રુદા હિમા લઘુઃ મેદિની દીપની દ્વયા કાફ
પિત્તજ્વરાપદા પ્રમેહસ્વાસકાસાસ્ત્રદાહકુષ્ઠમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

કટુવી,^૧ કટુકા,^૨ તિકા,^૩ કૃષ્ણભેદા,^૪
કટુભરા,^૫ અશોકા,^૬ મત્સ્યશકલા,^૭ ચક્રાંગી,^૮
શકુલાદની,^૯ મત્સ્યપિત્તા,^{૧૦} કાંડરુદા,^{૧૧}
રોહિણી^{૧૨} અને કટુરોહિણી,^{૧૩} એટલાં કડુનાં
સંસ્કૃત નામો છે. કડુ કડવા રસવાળું છે,
પાકમાં તીખું છે, રુક્ષ છે, ઠંડું છે, હલકું
છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, અગ્નિને દીપ કરનાર
છે, હૃદયને હિતકારી છે અને કષ, પિત્ત,
બ્વર, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીના રોગ,
ઠાંડ, કોઠ તથા કૃમિઓને મટાડે છે.

૧. કટુતિ-આત્મગોતિ રોગમ્-સીકળતયા મુલ્લ વા
'અસ્તિજિહ્વિ' હ્યપ્ર ચનાતારુ-ઔષાદિ, 'ગોતો ગુણ
વચનન્' રતિ વા કીર્ત્-ને રોગને દાષા દે-દાષી
દે અથવા તીદધુતાથી મેદાને વ્યાપ કરે છે, તેથી
કટુવી-કડુ.

૨. કટુ એ કટુકા-સ્વાયે ક-કટુકા-કડુ.

૩. તજ્યતે સ્મ-સીકળીકૃતે સ્મ વહિમ્-તિજ
નિશાન-ગલ્બર્ષાદર્મક તિ કર્નરિક, યા-ને વ્હરશક્તિ-
ને પ્રદીપ કરે છે, તેથી તિકા-કડુ.

૪. કૃષ્ણ-કૃષ્ણવર્ણ મલ મિનતિ, કર્મણ્યુ, યદા
કૃષ્ણ (વર્ણ) મેરુ-હૈર. યસ્યા. સા-ને કાળા રંગના
(ખૂમ ચૂના) મળને બેદે-ઉખાડી કાઠે અથવા જેના
કુકા રંગે કાળા હોય છે, તેથી કૃષ્ણભેદા-કડુ.

૫. કટુ રસ મિમતિ-ધારવતિ પાકે 'સંગ્રામો મૃગુ'
રતિ ચન્, 'અસ્તિજિહ્વિ' રતિ મુમ્-ને પાકમાં તીખા
રસને ધારણ કરે છે, તેથી કટુભરા-કડુ.

૬. ન વિષતે રોગસંબન્ધી શોક યસ્યાઃ સેવનાત્-
નેતું સેવન કરવાથી રોગ નિમિત્તે શોક કરવો રહેતો

નથી, તેથી અશોકા-કડુ.

૭. મત્સ્યશકલામિવ-તદ્વત્ સ્વાદુત્વાત્-માહલાને
બળે કુકા હોય તેવા સ્વાદવાળું હોય છે, તેથી
મત્સ્યશકલા-કડુ.

૮. ચક્ર-ચક્રાકારમિવ અગ્ને યસ્યાઃ-ગોરાદિત્વાદ્
કીર્ત્-નેને દેખાય ચક્રાકાર હોય છે, તેથી ચક્રાંગી-કડુ.

૯. શકુલૈઃ-મત્સ્યમેદૈઃ અયતે-અતે કર્મણિ ત્યુટ્-
શકુલ નામનાં માહલાં જેને ખાય છે, તેથી
શકુલાદની-કડુ.

૧૦. મત્સ્યાના પિત્તમ્ દૃષ-તદ્વત્ રગદુત્વાત્-
માહલાતું બળે પિત્ત હોય એવા સ્વાદવાળું હોય
છે, તેથી મત્સ્યપિત્ત-કડુ.

૧૧. કાણ્ડેન રોહિતિ-દ્યુપથેતિ ક-ગળખી
વાવવાથી અથવા ગળખીરૂપે જે બગે છે, તેથી
કાંડરુદા-કડુ.

૧૨. અમર્યં રોહિતિ તિષ્ઠતયા 'આરશ્કાવ૦'
રતિ ગ્નિઃ 'શ્વેત્રેઓ દીપ્' -અવસ્ય કડવાશ સાથે
જે બગે છે, તેથી રોહિણી-કડુ.

૧૩. કટુધાસી રોહિણી-કટુરોહિણી-અવસ્ય કડવું
હોઈને જે બગે છે, તેથી કટુરોહિણી-કડુ.

કરિયાતાનાં નામો તથા ગુણો ૨૧૬

કિરાતતિક. કૈરાતઃ કટુતિકઃ કિરાતકઃ ।
કાણ્ડતિકો ડનાર્થતિકો મૂનિમ્બો રામસેનક ॥૧૪૪
કિરાતકો ડ્યો નૈપાલઃ સો ડ્યૈતિકો જ્વપન્તકઃ ।
કિરાત. સારકો રુક્ષઃ શીતલસ્તિકનો લઘુઃ ॥૧૪૫
સન્નિપાતજ્વરશ્વાસકાસાસ્ત્રદાહનુત્ ॥૧૪૬ ॥

અન્ય - કિરાતતિક, કૈરાત કટુતિક. કિરાતકઃ
કાણ્ડતિક સનાર્થતિકઃ મૂનિમ્બ. રામસેનક (મુનિ
નામ્નિ) ॥ (ય) અન્ય નૈગમ કિરાતકઃ (મગ્નિ),
સ અર્પેતિક જ્વરાન્તકઃ; (અય ચ ગુણા-) કિરાત
સારક રુક્ષ શીતલ તિત્તકઃ લઘુ (સન્) સન્નિપાત-
જ્વરશ્વાસકાસાસ્ત્રદાહનુત્ (તયા ચ) કાસસોથલુવા
કુષ્ઠવરવ્રણકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

કિરાતતિકા,^૧ કૈરાત,^૨ કટુતિકા^૩ કિરા
તક,^૪ કાંડતિકા,^૫ અનાર્થતિકા,^૬ મૂનિમ્બ^૭
અને રામસેનક^૮ એટલાં કરિયાતાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. બીજું નેપાલી કરિયાતું થાય છે;
તે અર્ધુ કડવું હોય છે અને બરને મટાડે છે.
કરિયાતું દસ્તને ગતિ આપનાર છે, રુક્ષ છે,
ઠંડું છે; કડવું છે, હલકું છે અને સન્નિપાત

બર, શ્યામ, કૃદ્ધ, પિત્ત, રુધિરના દરદ દે દાહ, ઉધરસ, સોજો, તરુશ, કોહ, તાવ, ગડગૂમડ-ધાવ તથા કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૪૪-૧૪૬

૧ કિરાતદેશ અસ્તિ જન્મસ્થાનમ્ અલ્પ-અર્ધ-આયુ-કિરાતયાગો તિફથ-નેતુ જન્મસ્થાન કિરાત દેશ છે અને સ્વામા ને કડુ હોય છે, તેથી કિરાતતિમ્-કરિયાતુ

૨ કિરાત મઝ - 'તન્ન મઝ' હલ્ચળ-કિરાત દેશમા ને થાવ છે, તેથી કિરાત-કરિયાતુ

૩ કટુ સ્વાદ તિફથ વાઙ્ પતિ કટુતિક્ - ને સ્વાદમા કડુ અને પાકમા તીષ્ણ હોય છે, તેથી કટુતિમ્-કરિયાતુ

૪ કિરાતદેશ જન્મસ્થાનમસ્યલાદિ પૂર્વવત્ કિરાત એવ કિરાતક-સ્વાર્થે કન્-કિરાત દેશ નેતુ જન્મસ્થાન છે તેથી કિરાતક-કરિયાતુ

૫ વાઙ્ તિક્ અલ્પ સ-નેતુ ડાણુ પશુ ક તુ હોય છે, તેથી કાઠતિક્-કરિયાતુ

૬ ન આર્યા અનાર્યા, અનાર્યાનાં-કિરાતાના પ્રિય અનાયપ્રિય અનાયપ્રિયવાસી તિફથ શાકપાષાણાદિ-આપ્ નદિ એવા અનાય કિરાત અથવા બિહ્ લોકોને ને પ્રિય હોય છે તથા પાકકાને તીષ્ણ હોય છે, તેથી અનાય તિમ્-કરિયાતુ

૭ મુવ નિમ્બ દ્વ જમ્બીનને બળે લી મડો હોય તેતુ કે રાથી સ્નિમ્-કરિયાતુ

૮ રામા વાનરચેનયવ, ય સ્વર્કમિગુણોનયા સત્રિપાતવ્વારિદોગશૂન પ્રતિ યાતિ इति राममेनક - 'પ્રાતિપદિકાદ્ પાન્વર્થે ક્લુલમિટ' એ તિ ણિજન્તાત્ સેનય્ इति નામપાતાત્પુર-શ્રીરામચરુ નેમ વાનરોની મેના સાથે શત્રુઓ સામે યદાર્ લઈ ગયા હતા તેમ ગોતાના યુષોરૂપી મેનાસાથે ને સત્રિપાતવ્વર આદિ ગેગો સામે યદાર્ લઈ જાય છે-તે તે રોગોને મટાડે છે તેથી રામમેનક-કરિયાતુ

કરુણના નામો

ઉક્ક કુટજમીઝ તુ યવમિન્દ્રયવ તયા ।

કલિન્ક ચાપિ કાલિન્ક તયા મદ્રયવ સ્મૃતમ્ ॥૧૪૭

અન્વય - કુટજમીઝ તુ યવ તથા મદ્રયવમ્ ઉક્કમ્, અપિ ચ (તદ્ ગવ) કલિન્ક કાલિન્ક તથા મદ્રયવ સ્મૃતમ્ ॥

કુટજમીઝ,^૧ યવ,^૨ ઇન્દ્રયવ,^૩ કલિ ગ,^૪ કાલિંગ^૫ અને ભદ્રયવ^૬ એટલા ઇન્દ્રયવ*ના

* મુશ્વતસ હિતામા ઇન્દ્રયવના મીઠા અને હાવ

સ સ્મૃત નામો છે, એમ (અમરસિ હે) કહ્યું છે

૧. કુટ-પરતાર્થે જાયત્ મ્-^૧ કામ્યાં જનઃ^૨ શ્યાદાદિનાદ્ રુચ્ય, કુટજસ્ય સ્વીવ-કુટર્કમીઝમ્-પદાત્ના શિખરે પર યતા ઇન્દ્રયવના આડને ને બી રોગ છે, તે ઇન્દ્રયવ.

૨ યાકારમદ્ય સીઝં યવમ્-કરવના લેવા આ કારતુ ને મિથુ હોય છે, તેથી યવ-ઇન્દ્રયવ

૩ ઇન્દ્રમદ્રસ્ય શ્રુસ્ય યાકાર સીઝમ્-ઇન્દ્રયવમ્-ઇન્દ્રુ નામ ધરાવતા શક્તુ જન્ લેવા આમરતુ ને મિથુ, તે ઇન્દ્રયવ-ઇન્દ્રયવ

૪. વાયાગા કર્કિ, યુગ વા ગઠસિ ત્રિશાપ્તનત્ ગયતિ વા-^૧ અન્યપ્રાપિ^૨ इति ટ - 'સવ ત્રિદે નિ મુકુટ મત ચ મુમ્-કળિયુગને પગેથી વળે અથવા ગાય, અથવા નળે રોગોને નાશ કરનાર હવાથી રોગોના જન્મને પગેથી વળે છે તેથી કલિંગ-ઇન્દ્રયવ

૫ કલિન્કમ્ એવ કાલિન્કમ્, કલિન્કનો વા મન્ન, પ્રજ્ઞાગ્નુ, 'તવ મઝ इति' વાળુ-કલિંગ તે જ કાલિન્ક અથવા કલિંગ દેશમા ને થાય છે તેથી કલિંગ-ઇન્દ્રયવ

૬ મન્દતિ-કન્વાણ કરાતિ મુન્વયતિ વતિ મદ્ર મદ્ર ચ ત્ત્ ય મદ્રયવમ્-સ્વાયુષ્મરી તથા મુખમરે જન્ નેતુ ને મિથુ, તે ભદ્રયવ-ઇન્દ્રયવ

કવચિન્દ્રસ્ય નામૈન મ્ભવેત્તદમિધાયકમ્ ।
ફલાનોન્દ્રયવાસ્તસ્ય તયા મદ્રયવા અપિ ॥૧૪૮

અન્વય - ક્વચિન્દ્રસ્ય નામ એવ તદમિધાયક મ્ભવેત્, તસ્ય ફલાનિ ઇન્દ્રયવા તયા મદ્રયવા ક્વિ (કપ્યન્ત) ॥

(ધન્વ તરિ કહે છે કે) કોઈ સ્થળે ઇન્દ્રના નામો જ ઇન્દ્રયવના આડને કહેનાર થાય છે એ આડના ને ઇન્દ્ર થાય છે, તે ઇન્દ્રયવ અને ભદ્રયવ પશુ કહેવાય છે ૧૪૮

ને મૂળ વાદિનાશક કહુનાશક, રત-પશોધક, આમ્ તિસારનાશક વધુવેલ છે.

ચરકમ્ હિતામાં આની હાવ અને નીલને શુભ વ્યાધિરે કહુનાશક, કૃમિનાશક વાતવિહારરે મત-પશોધક અને અશ્નિનિપૂન વધુવેલ છે

અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રમા આ આડની હાવ અને મીઠા સ્વાદ પ્રાગી જાગથી જાણાયેલા છે મરક્યાં દરદમા હાવ મપ્પ ઉપાય ગણાય છે બીજા પ્રકારે તાવનાશક અને પેટમાના જીવડા કાઠી નાખનાર ગણાય છે

ઇંદ્રયવના ગુણો

इन्द्रयवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरातिसाररक्ताशोचिमिवीसर्पकुष्ठनुत् ।
दीपनं गुदकीलाक्षवातास्त्रश्लेष्मशूलजित् ॥ १४२ ॥

અન્વય:-ઇન્દ્રયવં ત્રિદોષઘ્ન સંગ્રાહિ કટુ શીતલં (સત્) જ્વરાતિસારરક્તાશોચિમિવીસર્પકુષ્ઠનુત્ દીપનં ગુદકીલાક્ષવાતાસ્ત્રશ્લેષ્મશૂલજિત્ (અસ્તિ) ॥

ઇંદ્રયવ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે, દસ્તને રોકનાર છે, વીઆ છે, શીતલ છે અને જ્વર, ઝાડા, લોહીનો બગાડ, અરથ, ઊલટી, રતવા તથા કોઠને મટાડનાર છે; અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તેમ જ શુદ્ધના રોગને, લોહીવાને, લોહીવાળા કફને તથા શૂળને પણ મટાડે છે. ૧૪૯

મીંદળનાં નામો

मदनमूर्धनः पिण्डीनटः पिण्डीतकस्तथा ।

रहाटो मलयकः शल्पको विपपुष्पकः ॥ १५० ॥
અન્વય-મદનઃ મુર્ધનઃ પિણ્ડીનટઃ પિણ્ડીતકઃ તથા હાટઃ મલયકઃ શલ્પકો વિપપુષ્પકઃ (ઈતિ નામાનિ) ॥
મદન,^૧ મુર્ધન,^૨ પિંડીનટ,^૩ પિંડીતક,^૪ રહાટ,^૫ મરુબક,^૬ શલ્પક^૭ અને વિષ-બ્યક^૮ એટલાં મીંદળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૦

૧. મદ કરોતિ-મદયતિ-હર્ષયતિ વા શ્લપયતિ-નન્યા-ર્યુ-ન્ને કેફ લાવે, રોમાંચિત કરે અથવા બેબાન નાવે છે. તેથી મદન-મીંદળા.

૨. છર્દયતિ-વમન કારયતિ-છર્દ વમને-શ્લુ-ન્ને લટી કરાવે છે, તેથી મુર્ધન-મીંદળા.

૩. પિણ્ડી નટયતિ-નર્તયતિ-કર્મણ્યણુ-વચ્ચાદિ-મંડાકૃતિને નચવે-ધારણુ કરે છે, તેથી પિંડીનટ-મીંદળા.

૪. વિણ્ડીતનોતિ વિસ્તારયતિ, તન્નુ વિસ્તારે 'અન્વે-યોડકિ', ઇતિ ઢ-પિંડાકૃતિને વિસ્તારે-ધરે છે, તેથી પિંડીતક-મીંદળા.

૫. જર જરકન્યયો હાટયતિ-દીપયતિ ભ્રમવેલા-ભામ્-હટ ટીસો-ગિજન્તાત્ કર્મણ્યણુ-લમ વખને વરકન્યા-|| હાથને દીપાવે છે-શીભાવે છે. તેથી રહાટ-મીંદળા.

૬. મર્દ-નિજેલપ્રવેશ વાતિ-ગચ્છતિ ગચ્ચયતિ વા-તેજેલે આયમાન્તવાત્, વા ગતિગચ્ચનયોઃ ક્ષુન્-ઉગાદિ, નયોર્દેચમ્-નિભળ પ્રદેશમાં ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થાય અથવા ત્યાં પોતાની ગંધ લાવે છે, તેથી મરુબક-મીંદળા.

૭. શલ્પક-ગચ્છતિ શારીરસ્થગુણાદિરોગનાશાયી ગુણે. ઉન્મૂલપ્રદેશાન્, શલ્પક ગતો-અન્વ્યાદિવાત્ ચક્-ઉગાદિ.,

તત્તથ સ્વાયે ક-શરીરમાં થયેલા કોઈ વગેરેને મટાડવા પોતાના ગુણો દ્વારા તે તે રોગોના મૂળ પ્રદેશોમાં પહોંચી જાય છે, તેથી શલ્પક-મીંદળા.

૮. વિપુષ્પાણિ પુષ્પાણિ યસ્ય સ, અથવા વિપસ્ય પુષ્પમ્ ઇવ-ઇસાયે કન્-ન્નેનાં ફૂલ એરી હોય છે અથવા પોતે જ એરન્નું બળે ફૂલ હોય તેવું હોય છે, તેથી વિપુષ્પક-મીંદળા.

મીંદળના ગુણો

मद्वनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
वास्तिकद्विद्विधहरः प्रतिद्वयायमणान्तकः ।

रूक्षः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मप्रणापहः ॥ १५१ ॥
અન્વય-(અય ચ ગુણાઃ-) મદવનઃ મધુરઃ તિક્તઃ વીર્યોષ્ણઃ લેખનઃ લઘુઃ વાસ્તિક્ત્વ વિદ્વિધહરઃ પ્રતિદ્વાય-મણાન્તકઃ રૂઃ કુષ્ઠકફાનાહશોથગુલ્મપ્રણાપહઃ (અસ્તિ) ॥

મીંદળ મધુર છે, ઠંડવું છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, મળોને ખોતરનાર છે, હલકું છે, ઊલટી કરાવનાર છે, વિદ્વિધ નામના અંદરના ગૂમડાને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે અને સળેખમ, વજ્ર, કોઠ, કફ, આફરો, સોબ અને ગોળો મટાડનાર છે. ૧૫૧

રાસ્નાનાં નામો

राक्षा युक्तस्सा रस्या सुवहा रसना रसा ।
पलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥ १५२ ॥

અન્વય.-રાક્ષા યુક્તસ્સા રસ્યા સુવહા રસના રસા ઇલાપર્ણી ચ સુરસા સુગન્ધા શ્રેયસી તથા ॥ ૧૫૨ ॥
અન્વય.-રાક્ષા યુક્તસ્સા રસ્યા સુવહા રસના રસા ઇલાપર્ણી ચ સુરસા સુગન્ધા તથા શ્રેયસી (ઈતિ નામાનિ) ॥
રાસ્ના,^૧ યુક્તરસા,^૨ રસ્યા,^૩ સુવહા,^૪ રસના,^૫ રસા,^૬ ઇલાપર્ણી,^૭ સુરસા,^૮ સુગંધા,^૯ અને શ્રેયસી^{૧૦} એટલાં રાસ્નાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૨

૧. ગત્યતે-શબ્દતે 'કફવાતજિત્' ઇત્યાદિગુણયુક્તા, રાષ્ટ શબ્દે, યદ્વા રસ્યતે-આસ્વાયતે શોથાદિરોગિભિઃ.-રસ આસ્વાદને- 'રક્ષાસાક્ષા' ઇત્યુણાદિઃ સાધુ.-ન્નેને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનાર ઇત્યાદિ ગુણોવાળી કહેલ છે, અથવા સોને વગેરે રોગ નેએને થયા હોય તેવા રોગીએ નેને સ્વાદ લે છે, તેથી રાસ્ના.

૨. યુક્ત રસ યસ્યા સા-ન્નેનો રસ યોગ્ય છે, તેથી યુક્તરસા-રાસ્ના.

૩. રસે સાધુ રસા- 'તન્ન સાધુઃ' ઇતિ યત્-રસ માટે સારી અથવા રસથી યુક્ત હોય છે, તેથી રસ્યા-રાસ્ના.

૪. મુદ્ધુ વહતિ રસે, પ્રાપ્વતિ વા આરોગ્યમ્-સર્વ-

ચાતહરવાન્, વહ પ્રાપ્તે-અન્-અધા વાયુનો નાશ કરનાર દેવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય પમાડનારી અથવા ઉત્તમ રસને વધેનારી છે, તેથી સુવહા-રાગ્ના.

૫. રસ્યતે-આસ્વાદતે આરોગ્યકામૈ - 'શુભમન્યત્રાપિ' इति युक्-આરોગ્ય ઇષ્ટછાનારો લોકો જેનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેથી રસના-રાગ્ના.

૬. રમઃ અસ્તિ અસ્વા-અરોગાદ્યન્-જેમાં રમ રહેલ છે, તેથી રસા-રાગ્ના.

૭. દ્વાયા-શ્વ વર્ણાનિ યસ્યાઃ સા- 'વાઠ્ઠર્જ્જ્ઞ' इति હીપ્-જેનાં પાંદડાં એલચી જેવાં દેાય છે, તેથી એલા-પાળી-રાગ્ના.

૮. મુષ્ટુ રમઃ યસ્યાઃ સા-મુરલા-જેનો રસ ઉત્તમ દેાય છે, તેથી મુરસા-રાગ્ના.

૯. મુષ્ટુ ગન્ધઃ યસ્યાઃ સા-જેની ગંધ સારી દેાય છે, તેથી મુગંધા-રાગ્ના.

૧૦. અતિશયેન પ્રશસ્તા સર્વવાતરોગેષુ इति શ્રેયસી-ઈયમન્ (૫-૨-૫૭) પ્રશસ્ત્યસ્વ થઃ, ઉગિત્યેતિ હીપ્-સર્વ વાયુના રોગો પર જે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી અપગી-રાગ્ના.

રાસનાના ગુણો

રાક્ષામપાચિની તિક્તા ગુરુષ્ણા કફવાતજિત્ ।

શોથશ્વાસસમીરાશ્વવાતશૂલોદરાપદા ।

કાસજ્વરવિપાશીતિવાતિકામયષિષ્મહૃત્ ॥ ૧૫૩

અન્વય-રાક્ષા, કામપાચિની તિક્તા ગુરુ ઉષ્ણા કફવાતજિત્ શોથશ્વાસસમીરાશ્વવાતશૂલોદરાપદા, કાસ-જ્વરવિપાશીતિવાતિકામયષિષ્મહૃત્ ॥

રાસના કાચા મળને પકાવનાર છે, કડવી છે, ભારે છે, ગરમ છે, કષ્ટ તથા વાયુને છૂતનાર છે અને સોજા, શ્વાસ, વાયુ, લોહીવાતું દરદ, વાયુથી ચતુ મૂળ, પેટના રોગ, ઉદરમ, ભવર, એર, તાવ, એંશી પ્રકારના વાયુ ના રોગ તથા સિંધરોગને મટાડનાર છે. ૧૫૩

નેારવેલનાં નામો

નાકુલી સરસા નાગસુગન્ધા ગન્ધનાકુલી ।

નકુલેષ્ટા મુજજ્ઞાક્ષી સર્પાંહી વિપનાશિની ॥ ૧૫૪

અન્વય-નાકુલી સરસા નાગસુગન્ધા ગન્ધનાશિની નકુલેષ્ટા મુજજ્ઞાક્ષી સર્પાંહી વિપનાશિની (પ્રોક્તા) ॥

નાકુલી,^૧ સરસા,^૨ નાગસુગંધા,^૩ ગંધ નાકુલી,^૪ નકુલેષ્ટા,^૫ મુજ્જ્ઞાક્ષી,^૬ સર્પાંહી^૭ અને વિપનાશિની^૮ એટલાં નેારવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૪

૧. નકુલનામ્ इयं પ્રિયા, તમ્વેદમિત્યન્-અળ્લનામ્ ઈપ્ ચ, યદ્વા ન આકુલર્ય વિપસન્ધિચ વ્યા, યદ્વા નકુલેન દદ્યા વેતા વા-અન્-નોગિધાને જે પ્રિય દેાય છે, અથવા જેને લીધે એર સંબંધી મમમ મધ્ય થતી નથી, અથવા નોગિધાએ ન્દેમંથી કે પીધેલી દેાય છે, તેથી નાકુલી-નોરવેલ.

૨. રમેન સહિતા સરસા-રસયુક્તા દેવાથી સરસા-નોરવેલ.

૩. નાગસ્ય શ્વ મુતરાં મુષ્ટુ વા ગન્ધ યસ્યા. કા-જેની ગંધ ખૂબ જ સારી રીતે નાગના જેવી રહે છે, તેથી નાગસુગંધા-નોરવેલ.

૪. ગન્ધેન યુક્તા ગન્ધયુક્તા, ગન્ધયુક્તા વત્તો માતુલો ગન્ધનાકુલી-ગંધવાળી તે ગંધનાકુલી-નોરવેલ.

૫. નકુલનામ્ इय-નકુલેષ્ટ-નોગિધાને પ્રિય દેાય છે, તેથી નકુલેષ્ટા-નોરવેલ.

૬. મુજયત અનેન-મુજ પાકનાન્વ્યવહારયોઃ, 'મુજન્તુ ક્ષો' इति યાણુઃ, યદ્વા મુજતિ-કુટિલતાં યતિ-મુજો ક્ષો-ટિન્યે-ઇપ્પથે'તિક-મુજઃ શ્વ, મુજઃ ગન્, મુજેન-કૌટિ-લ્લેન વા ગન્હતિ- ગમેઃ મુષિ 'સ્રવ દિદ્વા' इति શ્વિ કિલ્લે કિલ્લે મુજગઃ 'મુજેગાન્ અત્તિ વ્યપ્તોમિ-અન્ વ્યાત્તો, વર્નગ્વન્, અળ્લનાન્વાચ હીપ્-જે હાથની પેટે વાકોચૂકો થાય અથવા વાકોચૂકો ચાને, તે મુજ્જ્ઞા-સર્પ; એ સર્પોને વ્યાપે-સર્પોથી વ્યાપ રોગ છે, તેથી મુજ્જ્ઞાક્ષી-નોરવેલ.

૭. સર્પસ્ય શ્વ અજ્ઞ યસ્યા સા હીપ્-જેનું અન્ સર્પ જેનું દેાય છે, તેથી સર્પાંહી-નોરવેલ.

૮. વિપ નાશયતિ इत्यેવશીલા- 'મુષ્યવત્તો, इति ણિનિ-ઉપ્પદમમાસ, -એરનો નાશ કરવાનો જેનો અભાવ હોય છે, તેથી વિપનાશિની-નોરવેલ.

નેારવેલના ગુણો

નાકુલી તુવરા તિક્તા કટુકોષ્ણા વિનાશયેવ ।

મોગિલ્લાશુશ્કિકાગુવિપજ્વરક્રમિવગાન્ ॥ ૧૫૫

અન્વય-નાકુલી તુવરા તિક્તા કટુકા ઉષ્ણા (શ્લી) મોગિલ્લાશુશ્કિકાગુવિપજ્વરક્રમિવગાન્ વિનાશયેવ ॥

નેારવેલ તૂરી છે, કડવી છે, તીખી છે, ગરમ છે અને સર્પનું એર, કદાગિયાત એર, વીંછીનું એર, ઉદરનું એર, તાવ, કૃમિ તથા નશુને મટાડે છે. ૧૫૫

નાની પીલુડીનાં નામો

માચિકા પ્રસ્થિકામ્પષ્ટા તથા ચામ્બાલિકામ્પિકા ।

મયૂરાવદલા કેશી સહસ્રા વાલમૂલિકા ॥ ૧૫૬

અન્વય-માચિકા પ્રસ્થિકા અમ્પષ્ટા તથા ચામ્બાલિકા

લિકા અમ્બિકા મયૂરવિદલા કેશી સહલા ચાલમૂલિકા (ઈતિ નામાનિ) ॥

માચિકા,^૧ પ્રસ્થિકા,^૨ અંબિકા,^૩ ખાલિકા,^૪ અખિકા,^૫ મયૂરવિદલા,^૬ કેશી,^૭ સહસા^૮ અને ખાલમૂલિકા^૯ એટલા નાની પીલુડીના સંસ્કૃત નામો છે

૧ મા અશ્વતિ-ચચ્છતિ-અમ્લરસ ત્યન્ત્યા, માપૂવકાત્ અશ્વ મતિપૂનનયો, ક, કન્, ટાપ હ્રસ્વથ-ને ખાગ રસને કની ઠોઝતી નથી તેથી માચિકા-નાની પીલુડી

૨ પ્રસ્થીયત અન્ન-પ્રપૂર્વકાત્ છા મતિનિરૂતી-ઈત્ય સ્માત્-આધારે-પ્રલય કવિધાનમ્, પ્રથ-પ્રસ્થાકાર અસ્તિ-અસ્યા-‘અત્ ઇનિદનો’ ઇતિ ઠન્ ઠચક, ટાપુ-નેનો આકાર પદ્યંતની ઉપરના શિખરપ્રદેશના નેવો ઠેવ છે, તેથી પ્રસ્થિકા-નાની પીલુડી

૩ અમ્બ્યત-સ્નેહેન મમ્યત પ્રાપ્યત યા જને અવિ મતો-કમળિ ધન્-અમ્યા માતા ઇવ તિષ્ઠતિ યા રમ્બ-તયા પલાતીસારાદિરોગિણામ્-‘મુપિ સ્થ’ ઇતિ ક, અમ્યા મ્નેતિ પત્વમ્-ચદ્ગોરિતિ હ્રસ્વથ-ને પદ્ય અપીસાપ આદિ રોગવાગાતું રક્ષણ કરતી ઠોઈને તેઓની બાહ્યે માતા ઊભી ડાય, તેવી છે, તેથી અમ્બા-નાની પીલુડી

૪ અમ્યા ઇતિ શબ્દ લાતિ-પ્લક્ષતિ-ધત માતૃવત્ શીતગુણસ્તવાત્-‘આતાડુપસર્ગે ક’ તતથ અમ્યાલા એવ અમ્યાલિકા ઇતિ સ્વાર્થે કે અત ઇવ દ્રુસ્વથ-ને માતા નેવી શીતલ ગુણવાળી નેનાથી માતાના પર્થોક્ષ્ય અમ્યા નામને ધારણ કરે છે તેથી અમ્યાલિકા-નાની પીલુડી

૫ અમ્યા એવ અવિદ્યા સ્વાર્થે ક, યદ્યા અમ્યા ઇતિ શબ્દ કાકતિ-શ્વદયતિ અમ્યાસદરુગુણસ્તવાત્ આતાડુ નુપસર્ગે ક-ને માતાસ્થ વ્ર છે અથવા માતા નેવા ગુણવાળી નેનાથી અમ્યા શબ્દને કહેવાય છે તેથી અમ્યાલિકા-નાની પીલુડી

૬ મીનાતિ હિનસ્તિ પક્ષતિસારાદિરાગન્ન ઇતિ મયૂરી-‘મીનાતેન્ન’ જાતિવાદ્ દીપ્ વિશિષ્ટાનિ દલાનિ યસ્યા મા વિદલા મયૂરી ચામી વિદલા ચેતિ મયૂરવિદલા યદ્યા મિનોતિ-હિનસ્તિ મર્ગાન્ન ઇતિ મયૂર મયૂરેણ વિદ સ્યને-વિષીયતે અથવા મયૂર દ્વ મિતિષ્ઠ દને યસ્યા મા-ને પદ્યતિસાર આદિ રોગોનો નાશ કરે છે અને નેના પાદ્ય ધણી બ્ર ઉત્તમ ગુરી જાતના દોષ છે અથવા સપાશ્ક મોર પક્ષીઓ નેને વિષેરી તોડી નામે છે અથવા મોર પક્ષી નેવા નેના પાદ્ય ધણી ગુરી જાતના દોષ છે, તેથી

મયૂરવિદલા-નાની પીલુડી

૭ ક્ષિન્નાતિ-વિગાષ્ઠે-કફપિત્તકષ્ઠાદિરોગન્ન-ક્ષિન્ન વિગાધાયામ્, ‘ક્ષિન્નેન્ લો લોપથ’ ઇત્યૌપાદિરન્ પ્રત્યય, જાતિવાવ ટોપુ- ને ક્ષ પિત્ત તથા ગળાના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કેશી-નાની પીલુડી

૮ સમાનગુણમન્ય હસતિ-હતો હસને-ર પ્રત્યય - ટાપુ ચ-સમાન ગુણવાળા ગીઝવ વૃક્ષોને ને હસે છે, તે સહસા અથવા સહજ ગુણ સન્તિ પ્રાપ અસ્વામ્-અશ-આયન્-નેમા લગભગ હજાર ગુણો છે, તેથી સહસા

૯ ચાલ મૂલ યસ્યા મા-નેતુ મૃગિયુ નાતુ અથવા દ્રેક ૧૫ છે, તેથી ખાલમૂલિકા-નાની પીલુડી નામો છે ૧૫૬

દીકા-પશિમદેશે ‘માડ્યા’ ઇતિ લોક પ્રસિદ્ધો વૃક્ષ વિશેષ-પશ્ચિમ તરફ મોડ્યા (પીલુડી) નામે લોકમા પ્રસિદ્ધ છે ૧૫૬

નાની પીલુડીના ગુણો

માચિકામ્લા રસે પાકે ક્રમયા શીતલા લઘુ । પન્વાતીસારપિત્તાસ્રફક્ષ્ણામયાપહા ॥ ૧૫૭ ॥

અન્ય - (ગુણાથ-) માચિકા રસે અમ્લા પાકે કષાય શીતલા લઘુ (સતી) પલાતીસારપિત્તાસ્રફક્ષ્ણામયા પહા (અસ્તિ) ॥

એ પીલુડી રસમા ખાટી છે, પાકમાં તૂટી છે, ઠંડી છે, હલકી છે અને પાકે અતિસાર, પિત્ત, રુધિરના દરદ, કફ તથા કઠના રોગને મટાડે છે ૧૫૭

તેજબલના નામો તથા ગુણો

તેજસ્વિની તેજત્રી તેજોદ્યા તેજની તથા । તેજસ્વિની ક્ષ્ણાસ્રાસાસ્યામયવાતહ્સ્ । પાચન્યુણ્ણા કદુસ્તિકા રુચિવહ્નિપ્રદીપિની ॥ ૧૫૮

અન્ય - તેજસ્વિની તત્વતી તેજોદ્યા તથા તેજની (ઇતિ નામાનિ-ગુણાથ-) તેજસ્વિની પાચની ડણા કદુ તિકા દર્શિવહ્નિપ્રદીપિના (સતી) ક્ષ્ણામયાસ્યા મયવાતહ્સ્ (અસ્તિ)

તેજસ્વિની,^૧ તેજવતી,^૨ તેજેહવા^૩ અને તેજની^૪ એટલા તેજબલના સંસ્કૃત નામો છે. તેજબલ પાચન છે, ગરમ છે, કઠકી છે, તીખી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને કફ, શ્વાસ, ઉધરમ, મોહાના દરદ તથા વાયુને મટાડે છે ૧૫૮

૧ પ્રસાદ તેજ અસ્તિ અમ્યા-નેતુ તેજ એટ

ઉચ્ચતા ઉત્તમ છે, જે ગરમ છે, તેથી તેજસ્વિની-તેજમલ

૨ તજ અસ્તિ અસ્યા-તજવતી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩ તજ હ્યતે-સ્પર્ષત-હેતુ સ્પર્શ્યામ્, 'આતોડ સુપર્ણે,' इति च, ટાપુ-જે તેજની અર્ધા અથવા સરસાર્ધ કરે છે તેથી તેને ક્ષવા-તેજમલ

૪ તજયતિ-જાટર વહિ પ્રવીપયતિ ઉચ્ચતાત-તિજ નિશાન, પ્યતાન્ નન્દાવેલ્યું, જાતિત્વાદ હીપ્-જે ગરમ પેવાની વદશમિને પ્રીમ કરે છે, તેથી તેજની-તેજમલ

માલકાંકણીનાં નામે

જ્યોતિષ્મતી સ્યાત્કટમી જ્યોતિષ્કા કહ્નનીતિ ચ ।

પારાવતપદી પળ્યા લતા પ્રોક્તા કહ્નુન્દની ॥ ૨૫૨

અન્વય-જ્યાતિષ્મતી કટમી જ્યાતિષ્કા કહ્નુની પારાવતપદી પળ્યા લતા કહ્નુન્દની इति च (नाम्ना) પ્રાકા સ્યાત્ ॥

જ્યોતિષ્મતી,^૧ કટલી,^૨ જ્યોતિષ્કા,^૩ કશુની,^૪ પારાવતપદી,^૫ પળ્યા,^૬ લતા^૭ અને કહ્નુન્દની^૮ એટલા માલકાકણી*ના સસ્કૃત નામે છે

૧ જ્યોતિ અસ્તિ અસ્યા-મતુપુ-(૫-૨-૧૪) જેમા તેજ-અગ્નિને ગુણુ રહેલ છે તેથી જ્યોતિષ્મતી માનકાકણી

૨ કટ इव भाति-મા લીલી-અયમ્યાડપિ દસ્યત-इति च गौरादित्वाद्डाप्-હાથીના લમણુ જેની જે દેખાય છે, તેથી કટની-માલકાકણી

૩ જ્યોતિ इव-इवायें कन्-ગણે જ્યોતિ હાય-અગ્નિ જેની ગરમ છે તેથી જ્યોતિષ્કા-માલકાકણી

૪ ક મુશ્મ અગ્નિ-પ્રાવયતિ-વહિવુદિસ્મૃતિ-પ્રદત્વાન્ અગિ ગતૌ-મૃગત્વાદિત્વાદ इ-उणादि क्तु शब्देन नीयत-ज्ञायत-इ, હીપ્-જે અગ્નિતીપક, શુદ્ધિ દાયક તથા સ્મૃતિદાયક હોવાથી મુખ આપનાર છે,

* મુક્તસ હિતામા તેને નજીબાધન ૨૮ પ્રશમન ગણેન છે

ગરકમ હિતામા તેને શિશિવિરચન વર્ણુ વેન છે તેના પાદડાના રસથી જીમ્નુ વડપણુ અટકે છે અને તેનાથી પેશામ વધારે આવે છે, ને જોઈરના આધિમા આપનાથી સોજા ઝોજા થાય છે તેના મૃગિયાથી ડિલગી થાય છે તેમ જ શુલામ લાગે છે પાદડાને રસ આપનાથી સ્ત્રીઓને ગર્ભેવ ન્નુ ફરી શરૂ થાય છે

અને તેથી જ 'કશુ' એ શબ્દથી ઝોજાખાણ માટે કશુની-માલકાકણી

૫ પરજીવ અવતિ-સ્ફટિ, પરાન્-ચન્નો-અદ્વચ્ચ અવતિ જ્ઞાનોપદેશનતિ પરાન્-અવ રક્ષાને, શતુપ્રવ્ય, 'દ્વિતિયા-૨-૧-૨૪, 'પચમી-૨-૧-૩૭, इति च विभागान् समास, પરાવત-દત્તાત્રેયસ્ય અવ ગુરુ તસ્યદમિત્યળુ, પારાવત, પારાવત इव पादा मूलनि यस्या सा पारावतपदी-નાનનો ઉપદેશ આપી શીખ ડવની જે રક્ષા કરે છે અથવા અલકારકે મોગ શુધુથી જે બચાવે છે, તે પનાવત-ચુરુદતાત્રેય, એ દતાત્રેયનો જે ગુરુ ગણાય છે, તે પારાવત-પારેવે એ પારેના જેવા જેના મૃગિયા લાય છે, તેથી પારાવતપદી-માલકાકણી

૬ પળ્યત-સ્ત્યત ગુર્ણ-પળ વ્યવહારે સ્તૃત્વ, 'અવયવપળ્ય' इति साधु-પોતાના ગુણોને લીધે જે વખણાય છે, તેથી પળ્યા-માલકાકણી

૭ લતતિ-આ સમન્તાત્ દન્તિ-મફવામ્ અનુ ણ-વાન્ લત આઘાત-અવ-અતિઉપ્ચુ પેવાથી મ્ તથા વાયુનો જે નાશ કરે છે, તેથી લતા-માલકાકણી

૮ ક-મુરુદારૂપમ્ एव कुन्द-विष्णुनयति-પ્રાવર્તે વુદિપ્રવર્વાન્ વકુન્દની-ગીન્-પ્રાવણે, હ હીપ્-જે શુદ્ધિ દાયક હોવાથી મુખસ્વરૂપ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી કહ્નુન્દની-માલકાકણી

માલકાકણીના ગુણો

જ્યોતિષ્મતી કટુસ્તિકા સરા કફસમીરજિત્ ।
મત્યુળ્યા વામની તીક્ષ્ણા વહ્નિશુદ્ધિસ્મૃતિપ્રદા ॥ ૨૬૦
જ્યાતિષ્મતી કટુ તિક્ષા સરા કફસમીરજિત્ અયુળ્યા વામની તીક્ષ્ણા (ચ સતી) વહ્નિશુદ્ધિસ્મૃતિ પ્રદા (ભવતિ) ॥

માલકાકણી તીખી છે, ડડવી છે, ઝાડો લાવનાર છે, કંકે તથા વાયુને જીતનાર છે બહુ ગરમ છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે અને શુદ્ધિ તથા સ્મૃતિને આપનાર છે

કંઠના નામે તથા ગુણો

કુષ્ઠરોગાહ્ય વાપ્ય પારિમાઘ્ય તથોત્પલમ્ ।
કુષ્ઠમુળ્ય કટુ સ્યાદુ મુક્લ તિક્કક લ્પુ ।
દન્તિ વાતાહ્નવીસર્પનાસકુષ્ઠમરત્કફાન્ ॥ ૨૬૧ ॥
અન્વય-કુષ્ઠરોગાહ્ય વાપ્ય પારિમાઘ્ય તથા ઉત્ત લમ્ (इति नामानि गुणान्) કુષ્ઠમ્ ઉળ્ળ કટુ સહ મુક્લં તિક્કક લ્પુ (सत्) वाताह्नवीसर्पनासकुष्ठमरत्कफान्-ત્કફાન્ દન્તિ ॥

કુષ્ઠરોગાહુવય,^૧ વા^૨,^૩ પારિભાવ્ય,^૩ ઉત્પલ^૪ અને કુષ્ઠ^૫ એટલા કઠનાં સંસ્કૃત નામો છે. (જે કોઈરોગના નામો છે, તે કઠનાં પણ નામ છે.) કઠ ગરમ છે, તીખું છે, મધુર છે, વીંચંને વધારનાર છે, કંડપું છે, હલકું છે અને વાયુ, લોહીનાં દરદ, રતવા. ઉધરસ, કોઠ તથા કંચને મટાડે છે. ૨૬૧

૧. કુષ્ઠનામા રોગ કુષ્ઠરોગ. માહુવ્યતીત્યાહ્વા - 'આતશ્વપતર્ગે' इति के प्राप्ते 'प्रमारणियमो जे वक्तव्य' 'इति ढ,' आह्वानिवायित-प्रायते, या प्राणणे, 'घनये क' 'अन्यत्रायि' इति जे वा, यद्वा आह्वानम् आह्व; सपदादिः-निवृप्-इयेते इति अय 'एव्', जाह्वा अयः-आह्वय-इरुषोम आह्वयो यस्य स -केलिनो रोग કુષ્ઠ જેનું નામ છે, તેથી કુષ્ઠરોગાહુવય-કઠ.

૨. વાપ્યાં મવ, મવાયેં ચન્' यद्वा उप्यते इति वाय - 'ऋहोर्ण्येत्' -ને વાયમાં થાય છે અથવા વવાય છે, તેથી વાપ્ય-કઠ.

૩. પરિમૂચત-તિરસ્કિચતે इति परिभाव - 'परौ भुव' इति घन्, रोगाणां परिभावय-प्रशमनाय साध इति पारिभाष्यम्-तत्र साधौ' इति घन् रोगोर्नोतिरस्कार अथवा प्रशमन કરવાને જે હિતકારી છે, તેથી પારિભાવ્ય-કઠ.

૪. ઝન્-ઝરુદ્ધતયા પલતિ-ગચ્છતિ-उष्णता कृतां चेति उल्लम्-अतिशय गरम तथा तीष्णशने शुष् प्राप्ति કરે છે, તેથી ઉત્પલ-કઠ.

૫. કુષ્ણાતિ-નિષ્કુપતિ-ત્રીરોરોતિ વાતાદિરોગાન્-કુપ નિષ્કર્ષે- 'હનિકુપિ-' इति उष्ण क्वचन्-ને વાયુ વગેરેના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કુષ્ઠ-કઠ.

પુષ્કરમૂળનાં નામો

उक्तं पुष्करमूलं तु पीष्करं पुष्करं च तत् । पद्मपत्रं च काश्मीरं कुष्मैदमिमं जगुः ॥ १६२ ॥
અન્વય-પુષ્કરમૂલ તુ પીષ્કર પુષ્કર તત્ ચ પદ્મ-પત્ર ચ કાશ્મીરમ્ ઉક્તમ્, ઇમ કુષ્મૈદ જગુ ॥

પુષ્કરમૂળ,^૧ પીષ્કર^૨ પુષ્કર,^૩ પદ્મપત્ર,^૪ અને કાશ્મીર^૫ એટલા પુષ્કરમૂળના સંસ્કૃત

* ચક્રદત્ત અને શાર્દૂંગધરમાં આ મૂળ યાને ખુશબોદાર અને જાગત કરનાર વણવેલા છે અને તેમને ઉધરસ, દમ, તાવ, પહલજમ્બી અને તચ્ચારોગમાં વાપરવા ભવામણ કરેલી છે.

અરકસંહિતામાં તેને શુક્રોપદન, લેખનીય

નામો છે. ૧૬૨

૧. પુષ્ણાતિ કૃદ્ધતાં તિષ્ણતા ચ- 'પુષ્ પુષ્ટો-પુષ્ઃ કિત્' 'શ્યૌષ્ણાદિ કરન્ પ્રત્યય-પુષ્કર, તસ્ય મૂલ-ને કડવાશ અને તીષ્ણાશને ધારણ કરે છે, તેથી યદ્વા પુષ્કરસ્ય-કમલસ્ય આકાર મૂલમ્ અસ્તિ મસ્ય-અથવા જેનું મૂળાયુ^૧ કમળ જેવા આકારનું હોય છે; તેથી પુષ્કરમૂળ.

૨. પુષ્કરસ્યાકારઃ અસ્તિ મસ્ય મૂલ-નેનાં મૂળિયાંને આકાર કમળ જેવો હોય છે, તેથી શૌષ્કર-પુષ્કરમૂળ.

૩. નંપર પરંશે શુભો.

૪. પદ્મસ્ય દ્વ પત્ર સ્ય તન્-નેનું પાન કમળ જેવું હોય છે, તેથી પદ્મપત્ર-પુષ્કરમૂળ.

૫. કશ્મીરેષુ મવ કાશ્મીરમ્-કશ્મીર દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાશ્મીર-પુષ્કરમૂળ.

પુષ્કરમૂળના ગુણો

પીષ્કરં કૃદ્ધકં તિક્તમુક્તં ઘાતકફજ્વરાન્ ।
હનિત્ શોથાર્કચિશ્વાસાન્વિશોષાત્પાશ્ચેશૂલનુત્ ॥ ૧૬૩ ॥
અન્વય-પીષ્કર વદુક તિક્તમ્ ઉક્તમ્; (તત્) વાતકફજ્વરાન્ (તથા) શોષાદર્શિશ્વાસાન્ હનિત્, પાશ્ચેશૂલનુત્ વિશેષાન્ (અસ્તિ) ॥

પુષ્કરમૂળ તીખું છે, કંડલુ છે અને વાયુ તથા કંચથી થયેલા તાવ, સોજા, અરુચિ તથા શ્વામને મટાડે છે, તેમ જ પડખાંના શૂળને વિશેષે કરી મટાડે છે ૧૬૩

દારુડીનાં નામો

કટુપર્ણી હૈમવતી હૈમશ્કીરી હિમાવતી ।
હેમાહ્વા પીતદુગ્ધા ચ તન્મૂલે ચોકમુચ્યતે ॥ ૧૬૪ ॥
અન્વય-કટુપર્ણી હૈમવતી હૈમશ્કીરી હિમાવતી હેમાહ્વા પીતદુગ્ધા (इति नामानि), તન્મૂલે ચ ચોકમ્ ઉચ્યતે ॥
કટુપર્ણી,^૧ હૈમવતી,^૨ હૈમશ્કીરી,^૩ હિમાવતી^૪ હેમાહ્વા^૫ અને પીતદુગ્ધા,^૬ એટલાં દારુડીના સંસ્કૃત નામો છે. દારુડીના મૂળત્

(ધાતુને ખાતળી કરનાર), શુક્રજનન (વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર) અને હંડકી મટાડનાર વણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને ચૌર્નદોષહર અને સ્તનયશોધન, વણ્યપ્રસાદન (આમડીને રંગસુધારનાર) તેમ જ ખુજની અને ખીજન વિકાર દૂર કરનાર વણવેલ છે

ચક્રદત્તમાં તેને હરડે, અજમો, હિંગ અને સૂડ સાથે મેળવી ઉધરસ, દમ, તાવ અને જટરાક્ષિ મંદ હૌર ત્યારે આપવા ભલામણ કરી છે.

નામ ચોક કહેવાય છે. ૧૬૪

૧. કટ્તનિ પર્ણાનિ યસ્યા સા-નેના પાદસા કડયા હોય છે, તેથી કટુપણી-દારડી.

૨. હિમવતિ મન-તપ્ર મન 'હ્યવળ્-અળ્ણન્ત્રગચ ટીપ્-હિમાવયમા ને થાય છે, તેથી દૈમવતી-દારડી.

૩. હેમવર્ણ ક્ષીર યસ્યા સા-નેતુ ક્ષીર સોના નેતુ યગ-તુ ને પીયું હોય છે, તેથી દેમક્ષીરા-દારડી.

૪. હિમમ્ અસ્તિ યસ્યા -મતુપ્ ૫-૨-૧૪ 'શરા-દીના ચેતિ વીર્ધે-નેમા હિમ રહેતુ છે, તેથી હિમા પતી-દારડી.

૫. હેમ इति आह्ला यस्या मा, यद्वा हेमनाम्ना आह्वयने-નેના નામ હેમ છે અથવા હેમ-મેનાના નામે ને કહેવાય છે, તેથી હેમાહ્વા-દારડી.

૬ પીત દુગ્ધ યસ્યા સા-નેતુ દૂધ-ક્ષીર પીયું હોય છે, તેથી પીતદૂગ્ધા-દારડી.

દારડીના ગુણો

હેમાહ્વા રેચની તિક્તા મેદિન્યુક્તેશકારિણી ।
કૃમિકૃષ્ટવિપાનાહરુફપિત્તાસ્રકુષ્ટનુત્ ॥ ૧૬૫ ॥

અન્યથ - (અવ તદગુણા -) હેમાહ્વા રેચની તિક્તા મેદિની ઉક્તેશકારિણી (મતી) કૃમિકૃષ્ટવિપાનાહરુફ-પિત્તાસ્રકુષ્ટનુત્ (મસ્તિ) ॥

દારડી રેચક છે, કડવી છે, આડો લાવ નાર છે, શરીરને ઢીલુ-થાકેલુ કરનાર છે અને છવડા, ખરજ, ઝેર, આક્રેરા, કફ, પિત્ત, લોહીના દરદ તથા કોહને મટાડે છે.

કાકડાશીંગીનાં નામે

શૂક્તી કર્કટશૂક્તી ચ સ્યાલ્પુલીરવિવાણિકા ।
અજશૂક્તી ચ વક્ત્રા ચ કર્કટાપ્યા ચ કીર્તિતા ॥

અન્યથ -શૂક્તી વક્ત્રશૂક્તી ચ શૂક્તીરવિવાણિકા સ્યાન્, (તયા) ચ અજશૂક્તી ચ વક્ત્રા ચ કર્કટાપ્યા ચીર્તિતા (નામનિ) ॥

શૂગી,^૧ કર્કટશૂગી,^૨ કુક્ષીરવિષાણિકા,^૩ અજશૂગી,^૪ વક્ત્ર^૫ અને કર્કટાપ્યા^૬ એટલા કાકડાશીંગીના સરકૃત નામે છે. ૧૬૬

* પ્રાચીન અન્ય વલક ધ્રુવોમાં કાકડા શીંગીને પાણિઠ, કફ કાકનાર અને ઉધરસ, દમ, તાવ, અરુચિ તથા પેટના દરદો મટાડનાર વધુવેલ છે ચરકસંહિતામાં તેને કાસહર (ઉધરસ મટાડનાર) તથા આચ્છી બધ કરનાર વધુવેલ છે યુક્તસંહિતામાં તેને છવન, પાણિક,

૧. શૂગાતિ-દિનાસ્તિ રાગાન્-શૂ હિયાયામ્, 'મખત-હ્યવ' इति मन् नुम् च ' गौरादिस्वाद् डीप्-ने धष्ण रोगिणेना नाश करे छे, તેથી શૂગી-કાકડાશીંગી.

૨. શૂગાતિ-દિનાસ્તિ જીગાન્, શૂ હિયાયામ્, 'અવ મ્યોડપિ દર્યત' इति चिच्, कटति-आवृणाति-कटे वर्ण-वरणयो -વનાવચ્, વ્ ચામો તદચ-વકટ, યદ્વા વક્ત્ર હમને, इति सौम्यो धातु -વસંતિ-હમતિ શુદ્ધ-વચનન્તુ इति वकट 'श्रावदिभ्योऽट्ठन्,' यद्वा चर्क म्बेन वर्ण ट्ठति, ट्ठ ग्नी, 'अन्यभ्योऽपि०' इति उ कट्ठ इव शूत्र यस्या मा-नुद् षण्णश्चोनी हिमा करनार अधवा तेना षण्णश्चोने इगनार अधवा धागा-भूपरा रगने धागण् उरता कडयथा नेतु शिपर अधवा आशी नेने गेय छे, તેથી વર્કટશૂગી-કાકડાશીંગી.

૩ કુક્ષી-કુલ સમ્ભ્યાને- 'ગમ્મીરાદયચ' इति ईरन्, यद्वा को लीरने-लीट् भ्लेण-बाहुलवाद् रक्, यद्वा कुक्म अत्य जस्ति 'अन इनिठ्ठो' कुलितम् ईर्यति कुलीर-जनकमक्षरत्वात्, रमेष्यन्, कुलीर इव दिगल यस्या सा-उत्पन्न उरनारने ष् षाई षता करयव नेतु नेने शिपर अधवा आशी होय छे, તેથી કુક્ષીરવિષાણિકા-કાકડાશીંગી.

૪. અજ इव शूत्र यस्या सा-नेने मकराना शी गण नेना आकारानु इण होय छे, તેથી અજશૂગી-કાકડાશીંગી.

૫ વક્ત્ર-વક્ત્રાવૃતિ વક્ત્રમ્ અસ્તિઅસ્યા -અવોઞ્ચવ્-નેમા વાકુચૂદ્-મકરના શીંગા નેના આકારનુ ઇણ થાય છે, તેથી વક્ત્રા-કાકડાશીંગી.

૬. વકટઃ આપ્યા યસ્યા મા, યદ્વા વક્ત્ર-નામ્ના આશ્યાયત્ર જને-ને ઉરચનાતુ નામ ધરાવે છે અથવા કરચનાના નામે નેને યોડો કહે છે, તેથી કર્કટાપ્યા-કાકડાશીંગી.

કાકડાશીંગીના ગુણો

શૂક્તી કયાયા તિક્તોષ્ણા કફગ્રાતક્ષયજ્વરાન્ ।
શ્વાસોઽર્ષગ્રાતત્કાસાહિકારચિવમીનુ હરેત્ १૬૭

અન્યથ - (ગચ ચ ગુણા -)શૂક્તી તપાયા તિક્તા ઉષ્ણા (મતી) કફગ્રાતક્ષયજ્વરાન્ શ્વામાર્ષ્વયત્કાસાહિકારચિવમીનુ હરેત્ ॥

કાકડાશીંગી તૂરી છે, કડવી છે, ગરમ છે અને કફ, વાયુ, ક્ષય, તાવ, શ્વાસ, ઊંચી ગતિનો વાયુ, તરસ, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ

મુદણુ (શરીરવધક) અને પિત્ત-શોણિતાનિધ નાશક ગણેન છે

તથા ઊલટીને મટાડે છે. ૧૬૭

કાયક્ષણનાં નામો

કટૂફલ: સોમવલ્કઞ્ચ કૈટયઃ કુમ્ભિકાઽપિ ચ ।
 ધ્રીપણિકા કુમુદિકા મદ્રા મદ્રવતીતિ ચ ॥૧૬૮॥
 અન્વય:-કટૂફલ: ચ સોમાલ્કઃ કૈટયઃ અપિ ચ
 કુમ્ભિકા ધ્રીપણિકા કુમુદિકા મદ્રા ચ મદ્રવતી इति
 (કચતે) ॥

કટૂક્ષલ,^૧ સોમવલ્ક,^૨ કૈટય,^૩ કુંભિકા,^૪
 શ્રીપણિકા,^૫ કુમુદિકા,^૬ ભદ્રા^૭ અને ભદ્ર-
 વતી^૮ એટલાં કાયક્ષણનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૮

૧. કટૂતિ-આરુગોતિ વાયુકફજ્વરાદિરોગાન્, વર્ષતિ
 વા તુવરતિક્કકુરુસાન્-કિન્-૨, ૨, ૧૦૮, કટૂ ફળમ્ યસ્ય
 સ:-નેનુ^૧ ક્ષણ વાયુ, કક્ષ, તાવ વગેરે રોગોને રોકે
 છે, તેમ જ તૂરો, કડવો તથા તીખો રસ વર્ષે^૨ છે,
 તેથી કટૂક્ષલ-કાયક્ષણ

૨. સોમ ફલ વલ્કં યસ્ય સ:-નેને ચંદ્ર નેવી
 સદૈઃ ળાલ હોય છે, તેથી સોમવલ્ક-કાયક્ષણ.

૩. કિટયંતે इति કેટ-કિટ વ્રાસે-ઘનુ, કેટ
 રતિ-દ્વાલિ અતિતિક્તલાત-ચતુર્વર્ગાદિવાન્ પ્યન્-કૈટયઃ.
 -ને અતિશય કઠ્યું હોવાથી વ્રાસ આપે છે, તેથી
 કૈટય-કાયક્ષણ.

૪. કું ભૂમિન્ ઉમ્મતિ-પૂરયતિ, ઉમ્મ પૂર્ણ-અચ્-
 ગૌરાદિ-કુમ્ભી દ્વા રસાભારલાત કુમ્ભિકા-દ્વાથેઞ્ચન્,
 રસોને આધાર હોવાથી બાણે કળથી કે પાણીની
 કાટી હોય, તેવું હોય છે, તેથી કુંભિકા-કાયક્ષણ.

૫. શ્રી વર્ણેણ યસ્યા સા, યદ્વા ધ્રીયુકાનિ વર્ણાનિ
 યસ્યા. સા-'પાકવર્ણને' इति કીપ્, સ્વાથેં ચ વન્-
 નેનાં પાંદડાંમાં શેાખા હોય છે અથવા નેનાં પાંદડાં
 શેાખાવાળાં હોય છે, તેથી ધ્રીપણિકા-કાયક્ષણ.

૬. કૌ મોદતે-મુદી હર્ષે, 'હરુપથે'તિ કઃ, સ્વાથેં ચ
 વન્-ઘાપ્ ઠવં ચ-કુમુદિકા-૦૨મીન પર કાલ્યુકુલ્યું રહે
 છે, તેથી કુમુદિકા-કાયક્ષણ.

૭. મન્દતે-ક્લ્યાણ મુરં ચ કરોતિ રોગિણા, મદિ
 કલ્યાણે મુખે ચ-'જ્ઞનેન્દ્ર' इति ર્ક-રોગીએનાં જે
 કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા-કાયક્ષણ.

૮. મદ્રમ્ અસ્તિ અસ્યા રોગિણામ્-મદ્રુપ્ વલ્લં કીપ્-
 નેમાં રોગીએનાં કલ્યાણ તથા સુખ છે, તેથી
 ભદ્રવતી-કાયક્ષણ.

કાયક્ષણના ગુણો

કટૂફલસ્તુવરસ્તિક્કઃ કટૂવાર્તાકફજ્વરાન્ ।
 હન્તિ શ્વાસમેહાર્શઃ કાસકષ્ઠામ્પાલ્હવીઃ ॥૧૬૯॥

અન્વય:- (તદ્ગુણાય-) કટૂફલ: તુવર: તિક્કઃ કટૂ-
 (સ્તુ) વાર્તાકફજ્વરાન્ શ્વાસમેહાર્શઃ કાસકષ્ઠામ્પાલ્હવીઃ
 હન્તિ ॥

કાયક્ષણ તૂરું છે, કડવું છે, તીખું છે
 અને વાયુ, કક્ષ, તાવ, શ્વાસ, પ્રમેહ,
 અરશ, ઉધરસ, કંઠના રોગ તથા અરુચિને
 મટાડે છે. ૧૬૯

ભારંગીનાં નામો તથા ગુણો

ભાર્ગી મૃગુમવા પદ્મા ફક્તી બ્રાહ્મણયટિકા ।
 બ્રાહ્મણ્યક્ષારવહ્લી ચ હરશાકષ્ઠ્ય હજ્જિકા ।
 ભાર્ગી રુક્ષા કટૂસ્તિક્તા રુચ્યોષ્ણા પાચની લઘુઃ ॥
 દીપની તુવરા ગુલ્મરચ્નુપ્રાશયેદ્ ધુવમ્ ।
 શોથકાસકફશ્વાસપીનસજ્વરમાસ્તાન્ ॥૧૭૧॥

અન્વય:-ભાર્ગી મૃગુમવા પદ્મા ફક્તી બ્રાહ્મણયટિકા
 બ્રાહ્મણી ગ્ધારવહી ચ હરશાકઃ ચ હજ્જિકા (इति नामानि
 ગુણાય-) ભાર્ગી રુક્ષા કટૂ: તિક્તા રુચ્યા ઉષ્ણા પાચની
 લઘુ: દીપની તુવરા (સતી) ગુલ્મરચ્નુત્ (અસ્તિ તથા
 ચ) શોથકાસકફશ્વાસપીનસજ્વરમાસ્તાન્ ધુવં નાશયેત્ ॥

ભાર્ગી,^૧ ભૃગુભવા,^૨ પદ્મા,^૩ ફક્તી,^૪
 બ્રાહ્મણ્યયટિકા,^૫ બ્રાહ્મણી,^૬ અંગારવહ્લી,^૭
 ખરશાક^૮ અને હંજિકા^૯ એટલાં ભારંગીનાં
 સંસ્કૃત નામો છે. ભારંગી રુક્ષ છે, તીખી છે,
 કડવી છે, રુચિ ઉષ્ણવનાર છે, ગરમ છે,
 પાચક છે, હલકી છે, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે,
 તૂરી છે, અને ગોળો, લોહીનાં દરદ, સોજો,
 ઉધરસ, કક્ષ, શ્વાસ, સળેખમ, તાવ તથા
 વાયુને નક્કી મટાડે છે. ૧૭૦, ૧૭૧

૧. મૃજ્જ્યતે इति મર્ગે-બ્રાજ પાકે-ઘનુ, 'બ્રસ્જો
 રોપયયો' इति રમ્, ચર્જોરિતિ કુલ્તમ્, યદ્વા મૃજ્જ્યતે
 इति મર્ગ:-મૃજી મર્જને-ઘનુ, મર્ગ:-મર્જનો વહ્નિગુણઃ
 અસ્તિ અસ્ત્યાં-દીપનલાત ઉષ્ણલાત્, જ્યોત્સ્નાવળ્-નેમાં
 અગ્નિનો પાચન ગુણ છે, કેમકે દીપન તથા ઉષ્ણ
 છે, તેથી ભાર્ગી-ભારંગી.

૨. મૃગો-ગિરિશિહરે મવત્તિ-અચ્-મૃગુમવા-પર્વતનાં
 શિખર પર ને થાય છે, તેથી ભૃગુમવા-ભારંગી.

૩. પદ્મે-પદ્માસં પુષ્યમ્ અસ્તિ અત્યાઃ-અઞ્જાજ્જવ-
 નેમાં કમળ નેવાં ફૂલ થાય છે, તેથી પદ્મા-ભારંગી.

૪. મનકિ ગુલ્માદિરોગાન્-મજો આમર્દને-વચાયન્,
 જાનિલાદ્ કીપ્-મૃગોદરાદિલાત મસ્ય ફ:-ને ગોળો.
 વગેરે રોગોને નાશ કરે છે, તેથી ફક્તી-ભારંગી.

૫. વ્રજગ્ન દ્ય વ્રાજ્ઞાની-દ્વદમર્થે અણુ-વ્રાજ્ઞાની ચાતૌ
યદિ વ્રાજ્ઞાનયદિ, વ્રાજ્ઞાનયદિ દ્વ નાસ્ત્રાજ્ઞાનપ્રકારતાત્,
દ્વાર્થે વન્-અભાની કે આભયુની જાણે લાકડી હોય-
એનું નેનું માંડ હોય છે, તેથી આભયુપ્રતિકા-ભારંગી.

૬. વ્રાજ્ઞાન દ્યમ્-પ્રિયા, દ્વદમર્થેણ-દૌપ્-અભાની
આ પ્રિય વસ્તુ છે, તેથી આદ્યગ્ની-ભારંગી.

૭. અક્ષરણા વક્ત્રી દ્વ, અક્ષરમચ્છી વા વક્ત્રી-
અંગારાઓની જાણે વેલ હોય અથવા અંગારા જેવા
રંગની વેલરૂપે જે જાણે છે, તેથી અંગારવક્ત્રી-ભારંગી.

૮. વ્વ શાક યસ્ય મ નેનું શાક કદળ થાય
છે, તેથી ખરશાક-ભારંગી.

૯. હન્તિ ગુમાદિરોગાન્-વચાયન્-પુષોદરાદિ ગોળો
વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી હન્તિ-ભારંગી.

પાપાણબેદનાં નામો તથા ગુણો

પાપાણમેદકોડરમધો ગિરિભિદ્વિવ્રયોજનઃ ।

અસ્મમેદો હિમસ્તિક્કઃ કપાયો વસ્તિગોષ્ઠનઃ ॥૧૭૨

મેદનો હન્તિ દોષારાંશુલ્લમરુદ્ધાસ્મહદ્વજઃ ।

યોનિરોગાન્ પ્રમેહાંશ્ચ છ્રીહરશ્લઘ્નગ્નિનિ ચ ॥૧૭૩॥

અન્ય - પાપાણમેદક અસ્મન્ ગિરિમિન્ મિન્ન-
યોજન (હતિ નામાનિ, ગુણાથ-) અસ્મમેદ હિમ
તિક્ક કપાયો વસ્તિગોષ્ઠન મેદન (સન્) દોષારાં-
શુલ્લમરુદ્ધાસ્મહદ્વજ યોનિરોગાન્ વ પ્રમેહાન્ વ છ્રીહરશ્લ-
ઘ્નગ્નિનિ હન્તિ ॥

પાપાણુબેદક,^૧ અશ્મક,^૨ ગિરિભિત્ત^૩
અને ભિન્નયોજન^૪ એટલાં પાપાણુબેદનાં સંસ્કૃત
નામો છે. પાપાણુબેદ કડો છે, કડવો છે, તૂરો
છે, નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર છે,
ઝાડો લાવનાર છે અને અર્થ, ગોળો, મૂળ
કુચ્છ, પથરી, છુદ્ધયા રોગ, યોનિના રોગ,
પ્રમેહ, ખરલનું દરદ, શૂલ અને વલુને
મટાડે છે. ૧૭૨, ૧૭૩

૧. પાપાણ-પાપાણરોગ મિનાતિ-વિદારયતિ-વસ્તિ-
શોષકતાન્-મિદિર વિદારણ-પ્શુલ્-જે નાભિથી નીચેના
ભાગને સાફ કરનાર હોવાથી પથરીના રોગને નાશ
કરે છે, તેથી પાપાણુબેદ.

૨. અસ્માન્-અસ્મરોગ હન્તિ-હન્ હિંસાયામ્-અમ-
નુષ્યકર્તુકે ચ-ફતિ ટક્-જે અસ્તિગોષ્ઠક હોવાથી પથ-
રીના રોગને નાશ કરે છે, તેથી અશ્મક-પાપાણુબેદ.

૩. ગિરિ મિનાતિ પ્રરોહેણ, મિદિર-ક્ષિપ્-જે ગંગી
નીકળાને પહાડને પથુ તોડે છે-ચીરી નામે છે,
તેથી ગિરિભિત્ત-પાપાણુબેદ.

૪. મિન્ન-વ્રણ યોજયતિ માંવાદિના, યુક્તિ યો-
ગ્યતાન્, મન્વાદિવ્યુ-જે વ્રણને માંચ વગેરેથી બેડે-
કરવે છે, તેથી મિન્નયોજન-પાપાણુબેદ.

ધાવડીનાં નામો

ઘાતકી ઘાતુપુષ્પી ચ તામ્રપુષ્પી ચ કુચ્છપ ।
મુમિક્ષા યદુપુષ્પી ચ વદ્ધિજ્વાલા ચ સા સ્મૃતા ૧૭૪
અન્ય-ધાવડી પાતુપુષ્પી ચ તામ્રપુષ્પી ચ શુભ્ર
મુમિક્ષા ચ યદુપુષ્પી ચ સા વદ્ધિજ્વાલા સ્મૃતા (ફનિ
નામાનિ) ॥

ઘાતકી,^૧ ઘાતુપુષ્પી,^૨ તામ્રપુષ્પી,^૩
કુંવરા,^૪ મુમિક્ષા,^૫ યદુપુષ્પી^૬ અને વદ્ધિ
જ્વાલા,^૭ એટલાં ધાવડીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. ઘાતુ કરોતિ-તત્કરોતિ-ફનિ ણ્યતાન્ પ્શુ-
ગોરાદિ-જે ઘાતુને કરે છે અથવા શરીરનું ધરદ-
પોષણ કરે છે, તેથી ઘાતકી-ધાવડી.

૨. ઘાતુ પુષ્પ રમ્યા સા-જેનું પુષ્પ પવ્ય શરીરનું
ધારણપોષણ કરનાર છે, તેથી ઘાતુપુષ્પા-ધાવડી.

૩. તામ્રણિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા-જેનાં ફૂલ પાષ
રંગના હોય છે, તેથી તામ્રપુષ્પા-ધાવડી

૪. વૃજ-હસ્તિવન્ત દ્વ પુષ્પમ્ અસ્યા 'ત્વમુ-
કુચ્છમ્યો ર' (વા. ૫.૨, ૧૦૦) હતિ ર; ય્પ ચ-જેનું
ફૂલ હાથીના દાંત જેવું હોય છે, તેથી કુંવરા-ધાવડી

૫. મુત્તરાં મિશ્ચયતિ-ચાચ્યતે તુવાદિશમનર્થ રોમિમિ,
મિશ્ચ યચ્ચાયામ્, ધન્-તૃપા આદિને દાંત કરવા રોમિ-
ઓ જેની ધણી જ માગણી કરે છે, તેથી મુમિક્ષા-
ધાવડી

૬. વદ્ધિનિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા-જેનાં ધણાં ફૂલ

+ ચક્રદત્ત અને શાહુગધરમાં ધાવડીના
પ્રાહી ગુણોને લીધે તેને વાટીને મધ સાથે મેળવીને
મરડાના વ્વદમાં આપવા લખે છે. સ્ત્રીઓને આનંદ
વધારે જતુ હોય ત્યારે આનું ફૂલ આપવા ભલામણ
કરે છે. તેમના ખીમ પ્રાહી ગુણો મારે બહારના
ભાગ પર વાટીને વ્યાપડવામાં આવે છે.

અરકસંહિતામાં ધાવડીના ફૂલને પુરીપસંક્ર
હણુ (મળ ઘટ કરનાર) મૂત્રવિરજનીય (પેશાને
રંગ નહતનાર) અને સ્ત્રીઓ ગર્ભવતી હોય ત્યારે
આ ફૂલને ગરબી આપનાર તથા રક્ષણ આપનાર
વણુવેલ છે.

મુશ્નુતસંહિતામાં તેમને પડવાતિસારનાશક
(જૂનો અતિસાર મટાડનાર), સંધાનીય (પ્રાહી
અથવા મ્તબક), વપ્ય (ગુમકાં વગેરે વ્રણ
સજવનાર) અને પિત્ત બેસાડનાર ગણેલ છે.

આવે છે, તેથી અઃપુપા-ધાવડી.

૭. વહને જ્વાગ દ્વ યા દસ્યત રક્ષુપ્ત્માત-
નેના ક્ષ્વ રાતા હેનાથી લોકા છેટથી નેને અમિની
ભ્યાળા ભેની રમે છે, તેથી વહ્નિન્વાલા-ધાવડી.

ધાવડીના ગુણે

ધાતકી કટુકા શીતા મૃદુરુત્તુવરા લઘુ ।
તૃણાતીસારપિત્તાસ્રવિપ્ત્વમિવિસર્પંજિત્ ॥ ૧૭૫ ॥

અન્ય - (અવ ચ ગુણા -) ધાવડી કટુકા શીતા
મૃદુરુત્તુવરા લઘુ તૃણાતીસારપિત્તાસ્રવિપ્ત્વમિવિસર્પંજિત્ ॥

ધાવડી તીખી છે, ઠંડી છે, કૌમળપથ્થું
કરનાર છે, તૂરી છે, હૃવકી છે અને તરશ, આંધ,
પિત્ત, લોહીના દરદ, ઝેર, કૃમિ તથા રતવાને
મટાડે છે. ૧૭૫

મજ્જાનાં નામા તથા ગુણે

મજ્જિષ્ઠા વિકસા જિહ્વી સમજ્ઞા કાલમેપિકા ।
મજ્જકર્ણો મજ્જીરી મજ્જી યોજનવલ્લપિ ॥ ૧૭૬ ॥
રસાયનપરુષા કાલા રક્તાહ્નો રક્તપટ્ટિકા ।
મજ્જીતકી ચ મજ્જીરી મજ્જૂપા વહ્નરજિની ॥ ૧૭૭ ॥
મજ્જિષ્ઠા મધુપા તિક્તા કપાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ।
મુરુરુષ્ણા વિપ્ત્વેષ્મશોથયોન્યક્ષિર્ણકર્ણક ।
રક્તાતીસારકુટાસ્રવીસર્પવળમેહનુત્ ॥ ૧૭૮ ॥

અન્ય - મજ્જિષ્ઠા વિકસા જિહ્વી સમજ્ઞા કાલમેપિકા
મજ્જકર્ણો મજ્જીરી મજ્જી યોજનવલ્લપિ અપિ ચ રસાયની
અરુષા કાલા રક્તાહ્નો રક્તપટ્ટિકા મજ્જીતકી મજ્જીરી
મજ્જૂપા વહ્નરજિની (હિતિ નામાનિ, ગુણાય -) મજ્જિષ્ઠા
મધુપા તિક્તા કપાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ગુણ ઉષ્ણા વિપ
ત્વેષ્મશોથયોન્યક્ષિર્ણકર્ણક રક્તાતીસારકુટાસ્રવીસર્પવળમેહનુત્
(અસ્તિ) ॥

મજ્જિષ્ઠા,^૧ વિકસા,^૨ જિહ્વી,^૩ સમજ્ઞા,^૪
કાલમેપિકા,^૫ મજ્જકર્ણો,^૬ મજ્જીરી,^૭ મજ્જી,^૮
યોજનવલ્લપી,^૯ રસાયની,^{૧૦} અરુષા,^{૧૧} કાલા,^{૧૨}
રક્તાહ્નો,^{૧૩} રક્તપટ્ટિકા,^{૧૪} મજ્જીતકી,^{૧૫}
મજ્જૂપા,^{૧૬} મજ્જીરી,^{૧૭} અને વહ્નરજિની^{૧૮}
એટલાં મજ્જાનાં સસ્કૃત નામો છે. મજ્જ

× અહુદ્દત્તમા શરીર ઉપરની ત્વચાને રગ
ખૂરો થઈને બીગડા બેખડી બન્ય છે, તે ઉપર
મજ્જાને મધમા વાની યોગ્યતા બન્યામણુ કરેલ છે
ચરકસંહિતામા મજ્જાને પૂરીબગમહણુ, ધૌવન
રથાપનાર અને ન્વરહર વર્ણવેલ છે.

સુસ્કૃતસંહિતામા તેને પુષ્પાતિસારનાશક,
સંધાનીય, મધ્ય અને પિત્ત કાદી નાખનાર વર્ણવેલ છે

મધુર છે, કડવી છે, તૂરી છે, સ્વરને સારી
કરનારી છે, ભારે છે, ગરમ છે અને ઝેર,
સોજામ, સોજા, યોનિના રોગ, નેત્રના રોગ,
કાનના રોગ, લોહીનો આટો, કોઠ, લોહીના
દરદ, રતવા, મણુ અને પ્રમેહને મટાડે છે.

૧. મજ્જા-શોભને વર્ણે તિષ્ઠતિ- 'મુપિ સ્વ 'હિતિ ક,
'અધ્યામ્બ.' હિતિ પલ્લમ્, ધૃપોદારદિ, યદ્વા અતિશયેન
મણુ-અતિશયેન તમવિદ્યનો-ને મુદ્દર રગમા રહે છે,
અથવા ને ખૂમ મુદ્દર હોય છે, તેથી મજ્જા-મજ્જા

૨ વિશેષેણ કસતિ-ગચ્છતિ ગુણસમૂહમ્, અન્-ટાપ્-
ને ઘણા ગુણોને ધારણુ કરે છે, તેથી વિકસા-મજ્જા
૩ જિહ્વતિ-ગચ્છતિ-રોગનાશનાર્થે વેદે-જિમિ ગત્તો-
ને રોગોનો નાશ કરના ઠગીરમા બન્ય છે, તેથી
જિહ્વી-મજ્જા

૪. સમન્તાત્ અજ્ઞતિ-ગચ્છતિ શરીરાન્ત ને શરી
રમા યોગ્યાસ પડેથી બન છે. તેથી સમ ગા-મજ્જા

૫ કાલ મિપતિ-સ્પષ્ટે રસાયનીત્વાત, મિપ સ્પર્શ
યામ્-ધુલ્-ટાપ્-ને રસાયની લેખાથી કાળ સામે
અર્ધા કરે છે, તેથી કાલમેપિકા-મજ્જા

૬ મજ્જકર્ણ વર્ણમત્યા - 'વાકર્ણે'તિ ટીપ્-નેના
પાદઃ દેહકા ગ્રેવા હોય છે, તેથી મજ્જકર્ણો-મજ્જા

૭ મજ્જતિ-મજ્જ આગચ્છને, મજ્જિ ગત્તો વા-ઉત્તમ
વર્ણ ગચ્છતિ-વાહુલકારીરત્, ગૌરાદિ-ને ઉત્તમ વર્ણુ
બળુપે-પામે છે, તેથી મજ્જીરી-મજ્જા

૮ મજ્જનિ-ગચ્છતિ મુન્દરવર્ણે ગુણનિવહં ચ-ને
ઉત્તમ વર્ણુને તથા ઘણા ગુણોને ધારણુ કરે છે,
તેથી મજ્જી-મજ્જા

૯ યોજનગમિની વહ્ની-એક યોજન મુધી પડેયે
તેરી વેનડી રૂપે ને ધાય છે, તેથી યોજન-મજ્જા

૧૦ રસાનામ્ અચનમિવ, રમા વા દ્યવન્ત અચા-
કર્ણે સ્યુન્-સેસાનુ બળુ આચરધાન છે, અથવા નેના
દારા રસો મેળવી શકાય છે, તેથી રસાયની-મજ્જા

૧૧ અહ્યા વર્ણે અસ્તિ અહ્યા-અસાગાવન્-
નેત્રો રગ લાલ હોય છે, તેથી અરુષા-મજ્જા

૧૨. મજ્જવતિ-ગચ્છતિ તુચ્છ કુપાદિરોગસમૂહમ્-
કાઠ વગેરે રોગોને ને તુચ્છ ગણી કાઠે છે, તેથી
કાલા-મજ્જા.

૧૩ રક્તમ્ અન્નં યસ્યા સા- 'અન્નગાન્' હિતિ
ટીપ્-નેનુ અંગ લાન હોય છે, તેથી રક્તાગી-મજ્જા

૧૪. રક્ત યદ્યિવસ્યા સા-નેની લાકડી અથવા
આખું લાકડું લાવ હોય છે, તેથી રક્તપટ્ટિકા-મજ્જા.
૧૫. તકતિ-હસતિ વિષ્ણુસ્થાદીન્, નક વ્યલે-

અન્-ગૌરાદિ, મળી પાત્રો તરી-મળ્યેતકાં-ઉત્તમ ગુણો
જાણ્યે અને તેથી જ એર તથા કક વગેરેને હમે-
તુ-૭કારે છે, તેથી બંડીતકી-મન્

૧૬. ગઝયતિ-વદનપ્રદશ પ્રદોતિ-સ્વરવર્ણટચ્યાન્-
ઓપવીયુ મુપ્યત્વાદ્વા-ગઠિ વદનવંદ્યો-પ્યત્વાદીરન્-ને
ચર તથા વર્ણકારૅ ડોવાયા મુખ પ્રદેશને પામે
છે અથવા ઓપધિઓમા મુખ્ય ગણ્ય છે, તેથી
ગંડીરી-મન્

૧૭. મન્વતિ ઉત્તમગ્ણ ગુણનિગ્રહ્ય અસ્યામ્-ટુમસ્જા
શુદ્ધો-મસ્જર્નુમ્ ચ' (ઉણા ૪-૭૭) હત્યૂપન્-
નેમા ઉત્તમ શુદ્ધ વર્ણ તથા ગુણમુદ્દાય રહે છે,
તેથી મળ્યા-મન્

૧૮. વહ્ન રજયતિ-હર્યેયસીગ-ગિનિ, નાન્તત્વાદ્
કોપ્-ને કપડાને રંગી દે એવા ચ્વનાવની છે, તેથી
વસ્ત્રગિના-મન્

ક્રમુખાના નામે તથા ગુણો

સ્યાલ્કુમુમ્બં વહ્નિશિલં વહ્નરજ્જકમિવ્યપિ ।
કુમુમ્બ વાતલં કુચ્છરકપિત્તકફાવહમ્ ॥૧૭૧॥

અન્વય -કુમુમ્બ વહ્નિશિલો વહ્નરજ્જકમિવ્યપિ સ્યાન્,
(તદ્ગુણાથ-) કુમુમ્બ વાતલ કુચ્છરકપિત્તકફાવહમ્
(અસ્તિ) ॥

કુમુલ,^૧ વહ્નિશિખર^૨ અને વસ્ત્રજ્જક^૩
એટલા કમુખાના મસ્કૃત નામે છે કમુખો
વાયુ કરનાર છે અને મૂતકૃચ્છ, રક્તપિત્ત તથા
કફને મટાડે છે. ૧૭૨

૧ કુસ્તિ-સમ્યક્ િગ્ન્યતિ વહ્નાદૌ રવકતવા-
કુલ સન્દેપને-કુસેદ્મમાવતા ' इति उम्ब -उणादि,
(૪-૧૦૬) શાલુકાન ગુણ -ને ૭૫૩ વગેરેને રગનાર
હોવાથી તેમા સારી રીતે વળે છે, તેથી કુમુન-કમુખો

૨. વહ્નિવ્ શિલા વસ્ત તા-નેની શિખા કે ટોચ
અગ્નિ જેવી હોય છે, તેથી વહ્નિશિખ-કમુખો

૩. વહ્ન રજયતિ-રજ રાગે-શ્ચુલ્-કપડાને જે રંગી
દેનાર છે, તેથી વસ્ત્રજ્જક-કમુખો

લાખ અને અળતાના નામે

લાક્ષા પલકપાલકો યાવો વૃક્ષામયો જતુ ।
અન્વય -લાક્ષા પલકપા અલક યાવ વૃક્ષામય
જતુ (इति नामानि) ॥

લાક્ષા,^૧ પલકપા,^૨ અલકત,^૩ યાવ,^૪
વૃક્ષામય^૫ અને જતુ^૬ એટલા લાખના સસ્કૃત
નામે છે. ૧૮૧

૧. વસ્ત્ર ગુણ -વહ્ન વર્ણન 'गुणेष०' इत्य, अ-

જાદિલાન્ ટાપ્-ને ગુણોથી જાણ્ય છે-અનુભવ
છે, તેથી લાક્ષા-લાખ

૨. પલ-મળાદિકૃષ્ટ માત્ર વપ્તિ-શિવતિ તુરન્
ત્યાન્-કય હિસાયામ્, મુગ્ધિગુજાદિલાન્ ક, વૃક્ષ
વપ્તિ-ને પોતે તૂરી હોવાથી નહ્ય વગેરેના ખરખ
માસનો નાત કરે છે, તેથી પલકપા-લાખ

૩. ન લજ્યત સ્મ, ઓલ્કર્જી મોદ-ચુલ્કર
તન્, યદા ન લજ્યત-સ્વાચત સ્મ અમચ્યત્યાન્, લ્ક
આસ્તાદને-લ, યદા ન રલ્ક આસ્તાન્-વપિગ્ધિવાદ
લ્ત્વમ્-ને શરમાય નહિ-છુપાય નહિ, અથવા અ
બક્ય હોવાથી જે ખવાય નહિ, અથવા જેનાથી
વધારે લાય ખીજી કઈ નથી, તેથી અલખ-લાખ

૪. યૌતિ, યુયતે વા-યુ મિથ્રને-શ્વદોરપ્' યવ
યાવ-પ્રજાણન્-ને મિથ્ર યાય છે અથવા મિથ્ર કરાય
છે, તેથી યાવ-લાખ

૫. વૃક્ષસ્ય આમય-આડના રોગરૂપે જે કૃચ્ચ
છે, તેથી વૃક્ષામય-લાખ

૬. જાયત-શ્ચામયસ્વેનેતિ-જની પ્રાહુર્માનિ-ફતિ
પાટિન્-હલ્યુ-તોડનાદેશચ-ને વૃક્ષના રોગરૂપે અથા
રસરૂપે ઉત્પન્ થાય છે, તેથી જતુ-લાખ

લાખ અને અળતાના ગુણો

લાક્ષા વર્ણ્યા હિમા યલ્યા ક્ષિમ્યા ચ તુવરા લ્યુ ।
અનુપ્પા કપપિતાસ્ત્રહિકાકાસજ્યરખ્ણતુ ॥૧૮૧॥
મળોર-ક્ષતવીસર્પકમિકુષ્ઠગદાપહા ।
અલકકો ગુણેસ્તદ્વદિરોપાદ્યજ્જનાશન ॥૧૮૨॥

અન્વય -લાક્ષા વર્ણ્યા હિમા યલ્યા ક્ષિમ્યા ચ તુવરા
લ્યુ અનુપ્પા (સતી) કપપિતાગ્ધિકાકાસ-વસ્ત્ર
મળોર ક્ષતવીસર્પકમિકુષ્ઠગદાપહા (અસ્તિ) ॥ અલક
ગુણ તદ્વત, વિશેષાન્ વ્યજ્જનાશન (અસ્તિ) ॥

લાખ વર્ણુને સારો કરનાર છે, કડી
છે, ખળ આપનાર છે, સિન્ધ છે, પરી છે,
ગરમ નથી અને કફ, પિત્ત, લોહીના દરહ,
ઉધરસ, તાવ, મળ, છાતીનું ક્ષત, રતવા,
કૃમિ અને કોહને મટાડે છે. લાખના અળતામાં
લાખના જેવા જ શુભો છે અને તે ખાસ કરી
ખીલને મટાડે છે. ૧૮૧, ૧૮૨

હુળદરનાં નામે

હરિદ્ધા કાશ્ચની પીતા નિશાસ્થ્યા ઘરવર્ણિની ।
કમિમ્ના હલ્દી યોપિત્ત્રિયા હ્રદવિલાસિની ॥૧૮૩॥
અન્વય -હરિદ્ધા કાશ્ચની પીતા નિશાસ્થ્યા ઘરવર્ણિની
કમિમ્ના હલ્દી યોપિત્ત્રિયા હ્રદવિલાસિની (મળ) ॥

હરિદ્રા,^૧ કાંચની,^૨ પીતા,^૩ નિશાખ્યા,^૪ વરવાણીની,^૫ કૃમિધા,^૬ હલદી,^૭ યોષિત્રિપ્રયા,^૮ અને હૃદયવિલાસિની^૯ એટલાં હળદરનાં સંસ્કૃત નામો છે. (નેટલાં રાતનાં નામ છે, તેટલાં હળદરનાં પણ નામો છે.) ૧૮૩

૧. હરિ-નીત વર્ણ શ્રુતિ-ગચ્છતિ-શ કૃત્સ્યાં ગમે-
'આતોડનુવસર્ગે ક', 'યદ્વા હરિમિદંયંતં, હરિત દ્રવતિ વા,
'અન્યેઽપિ દ્રવતે' इति इ-પીયા વણને ને
પામે છે અથવા પીળાં કિરણો વડે ને અનુસરણ
જે, તેથી હરિદ્રા-હળદર.

૨. કારચતે-દીપ્યતે પીતવર્ણેન યદા-'કરળાધિં'
તિ સ્વદ્, 'ત્રિજ્ઞે'તિ ડીપ્-નેના વડે હરકોઈ વસ્તુ
પીળા રંગથી પીવાવાય છે, તેથી કાચની-હળદર.

૩. પીચતે સ્મ પ્રમેહાદિરોગિમિ-પીઠ્ પાને-મા
તને વા, કર્મણ ક્, 'ધુમાસ્થે'તીત્વમ્-પ્રમેહ આદિ
રાગવાળા લોકો પોતાના રોગ દૂર કરવા નેને પીએ
છે, તેથી પીતા-હળદર.

૪. નિશા આહ્યા યસ્યા સા-રાત્રિનાં નેટલા નામો
છે, તે નામોથી કહેવાય છે, તેથી, નિશાખ્યા-હળદર.

૫. વરલાસી વર્ણય વલગં, ય. અસ્તિ અસ્યા.-
'અત્ત ઇન્દિત્તો'-'કરનેઓ ડીપ્',-નેનો રંગ કિતમ લેાય
છે, તેથી વરવાણીની-હળદર.

૬. કૃમીન હન્તિ-હન હિંસાયમ્, 'અમનુષ્યકર્ત્વ-
કે ચ' इति ટક્, અગાદિત્વા ટાપ્-પેટનાં કરમિયા
અથવા હરકોઈ જીવોનો નાશ કરે છે, તેથી
કૃમિધા-હળદર.

૭. હલતિ-વિલિપતિ મૂર્મિ-હલ તિલેલને-અચ્-હલ -
કર્મક, તમ્ અપિ દાયતિ, દૈવ્ શોષને-'આતોડનુવસર્ગે ક',
ગૌરાદિત્વા ડીપ્-પેતી કરનાર-હળદર વાવનારને પણ
ને શુદ્ધ કરે છે, પોતાના યુથુ દારા રંગી દે છે,
નીરોમી કરે છે, તેથી હલદી-હળદર.

૮. યોષિતા પ્રિયા-બ્રોએને ને પ્રિય હોય છે, તેથી
યોષિત્રિપ્રયા-હળદર.

૯. હ્રદે હૃદયં વિલસતિ ક્ષયેવશીલા-ખિનિઃ-પાણીના
ધરામાં-અથરામાં ને વિલસે છે-કાપે છે, અથવા
પીળાં કિરણોથી ને પ્રકાશે છે-શોભે છે, તેથી હૃદ-
વિલાસિની-હળદર

હળદરના ગુણો

હરિદ્રા કટુકા તિક્તા ક્ષુદ્રોષ્ણા કફપિત્તનુત્ ।

વર્ષા ત્યન્દોષમેહાશ્મશ્લેષપાણ્ડુરુગ્નાપહા ॥૧૮૪॥

ગન્ધય -(ગુણય-) હરિદ્રા કટુકા તિક્તા સ્થા

અષ્ટા કમપિત્તનુત્ વર્ષા ત્યન્દોષમેહાશ્મશ્લેષપાણ્ડુરુગ્નાપહા ॥

હળદર તીખી છે, કડવી છે, લૂખી છે,
ગરમ છે, વર્ણને સારા કરનાર છે અને કફ,
પિત્ત, આમડીના દોષ, પ્રમેહ, રુધિરના રોગ,
રોગ, પાંડુરોગ અને મળને મટાડે છે. ૧૮૪

આંખાહળદરનાં નામો

દાર્વી મેદામ્રગન્ધા ચ સુરભી દારુદાક ચ ।

કર્પૂરા પદ્મપત્રા સ્યાત્સુરીમત્સુરતારકા ॥ ૧૮૫

અન્ય -દાર્વી મેદા આમ્રગન્ધા ચ સુરભી દારુદાક
ચ વર્પૂરા વષપત્રા સુરીમત્ ચ સુરતારકા સ્યાત્ ॥

દાર્વી,^૧ મેદા,^૨ આમ્રગન્ધા,^૩ સુરભી,^૪
દારુદાર,^૫ કર્પૂરા,^૬ પદ્મપત્રા,^૭ સુરીમત્ અને
સુરતારકા^૮ એટલાં આંખાહળદરના સંસ્કૃત
નામો છે. ૧૮૫

૧. દુગ્ધાતિ-નિદારયતિ પિતાદીન્-દુ નિદારણે-
'દુસનિં' इति उष्ण-ગૌરાદિત્વા ડીપ્-ને પિત્ત આદિનો
નાશ કરે છે, તેથી દાર્વી-આંખાહળદર

૨. મેદ અસ્તિ અસ્યા-અર્શત્રાયચ્-નેમા મેદ-
ચીકાશ રહેવ છે, તેથી મેદા-આંખાહળદર

૩. આમ્રસ્ય ગન્ધ इव ગન્ધ યસ્યા સા-નેની
ગધ આંખા નેવી લેાય છે તેથી આમ્રગન્ધા-
આંખાહળદર.

૪. મુષ્ણુ રમતે-રમ રામચ્યે-ઔણાદિક્ ઇન્, 'કુદિ-
કારાદિક્તનઃ' इति ડીપ્-ને અધી જ્ઞાતની ચળને દૂર
કરવા સારી શક્યાત કરે છે, તેથી સુરભી-આંખા
હળદર.

૫. દુગ્ધાતિ લ્પચ इति દારુ-દ વિદારણે-'દુસનિં' इति
उष्ण-દારુણ દારુ દારુદાર-આમડીને ચીરી નાખતી
સર્વ જ્ઞાતની ચળનો ને નાશ કરે છે, તેથી દારુદાર-
આંખાહળદર.

૬. વ્યસ્ત-વ્યસ્તેષ્વરતિ સર્વજ્ઞપ્રદીનાસને-શ્ચ
સામર્થ્યે-અગાદિત્વા જર, ટાપ્-ને અધી ચળનો
નાશ કરવા સમર્થ છે, તેથી કર્પૂરા-આંખાહળદર.

૭. વષપત્રેન પત્ર યસ્યા સા-નેના પાત કમળના
નેવા હોય છે, તેથી પદ્મપત્રા-આંખાહળદર.

૮. મુષ્ણુ રાજતે-રાત્રી સીતો-'અન્યેઽપિ દ્રવતે'-इति
इ-ગૌરાદિત્વા ડીપ્-મુરી અસ્તિ ગન્ધ સુરીમત્-અપિત્તશય
પ્રકાશતી કાતિ નેમાં છે, તે સુગીમત્-આંખાહળદર.

૯. તારયતિ इति તારકા પ્લુઝ, સુરાણ તારકા,
શીતલાત્ સુતારકા-શીતળતાથી દેવોને પણ પ્રકાશ-
નાર-શાંત કરનાર છે, તેથી સુરતારકા-આંખાહળદર.

આંખાહળદરના ગુણો

આમ્લગન્ધા હરિદ્રા યા સા શીતા વાતલા મના ।
પિત્તહનમધુરા તિક્તા સર્વરુણદ્વિનાશિની ॥૧૮૬

અન્ય - (ગુણાચ) યા હૃદિ આમ્લગન્ધા સા
શીતા પિત્તહન મધુરા તિક્તા સર્વરુણદ્વિનાશિની મના ॥

જે હળદર આખા જેવા ગંધવાળી છે, તે
ઠાઠી છે, વાયુ કરનાર છે, પિત્તને હરનાર છે,
મધુર છે, કઠ્ઠવી છે અને સઘળા પ્રકારની
ચળનો નાશ કરનાર છે. ૧૮૬

જંગલી હળદરનાં નામો તથા ગુણો

અરણ્યહલ્દીકન્દ. કુષ્ટમાતાશ્વનાશન. ॥ ૧૮૭ ॥

અન્ય - આમ્લહલ્દીકન્દ કુષ્ટમાતાશ્વનાશન (અર્ણ) ॥

અરણ્યહલ્દીકન્દ^૧ એ ઠંદરૂપે થતી જંગલી
હળદરનું નામ છે, (શુભ્રસાતીમા તેને વનહળદર
પણ કહે છે,) એ કદ કોઢનો વાયુનો તથા
લોહીના દરદોનો નાશ કરે છે. ૧૮૭

૧ અરણ્ય મના હલ્દી-અરણ્યહલ્દી, અરણ્યહલ્દયા
કન્દ અરણ્યહલ્દીકન્દ-જંગલમાં થતી હળદરનું
મૂળ તે અરણ્યહલ્દીકન્દ-જંગલી હળદર.

દારુહળદરનાં નામો તથા ગુણો

દાર્વી દારુહરિદ્રા ચ પર્જન્યા પર્જનીતિ ચ ।
ફટકટેરી પીતા ચ મવેન્સવ પચમ્પચા ॥ ૧૮૮ ॥
સૈવ કાલીયકઃ પ્રોકસ્તયા કાલેયકોડપિ ચ ।
પીતદ્રશ્ચ હરિદુશ્ચ પીતદાર કપીતકમ્ ।
દાર્વી નિશાગુણા કિન્તુ નેત્રકર્ણાસ્વરોગનુત્ ॥૧૮૯

અન્ય - દાર્વી દારુહરિદ્રા ચ પર્જન્યા ચ પર્જની
તિ કટકટેરી ચ પીતા ચ સા એવ પચમ્પચા મવેન્
સા એવ કાલીયક તથા કાલેયક પ્રોક, અપિ ચ
પીતદુ ચ હરિદુ ચ પીતદાર કપીતકમ્ (દ્રવ્યપિ
કથ્યતે) દાર્વી નિશાગુણા (અર્ણ), કિન્તુ નેત્રકર્ણાસ્વ-
રોગનુત્ (મતિ) ॥

દાર્વી,^૧ દારુહરિદ્રા,^૨ પર્જન્યા,^૩ પર્જની,^૪
કટકટેરી,^૫ પીતા,^૬ પચમ્પચા,^૭ કાલીયક,^૮
કાલેયક,^૯ પીતદુ,^{૧૦} હરિદુ,^{૧૧} પીતદારુ^{૧૨}
અને કપીતક^{૧૩} એટલા દારુહળદરના સંસ્કૃત
નામો છે. દારુહળદરમાં હળદરના જેવા જ
ગુણો છે અને તે વિશેષે કરી નેત્રના રોગ,
કાનના રોગ તથા મોઢાના રોગને મટાડે છે.

૧. દાર્વી-આંખાહળદરનું ૧૪ નામ ગુણો.

૨. દારુહરિદ્રા-૩૫ તથા પિત્ત વધેરેને

તોનાગી હળદર તે દારુહરિદ્રા કહેવાય છે

૩. પિવર્તિ-ગરબ્ધિ પ્રમેહારિદોગિગમ્, પર્યન્તિ-સિર્બન
વા ડાળનામ્-પૂ પાત્રપૂર્ણયો, પ્રુપુ મેનન વા-‘પર્વન્ચ’
ડાળાદિ ૩-૧૦૩-સાધુ, ટાપુ-ને પ્રમેહ આરિદા
રોગીઓનું રક્ષણ કરે છે અથવા ઉપ્પુનારૂપ ગુણને
મીચે છે, તેથી પર્વન્ચ્યા-દારુહળદર

૪. પિવર્તિ દ્વિ પર્-પૂ પાત્રપૂર્ણયો -નિચ પ્રવગ,
પૂ વાગો જની ચ, પર સ્વારથ્ય વા જનયતિ-જન
પ્રાદુર્ભવિ, વ્યન્તાન્ ‘કમ્પચ્ચ’ અગ્નન્તલાચ દાપુ-ધરીગે
હિતમ ગીતે વ્યગ્થ કરે, ધણુજ પાને-પોને, પુષ્ટ મે
છે, તેથી પર્વન્ચી-દારુહળદર

૫. કટકિ-આરૂગાંતિ ઘોતોમાર્ગાન્ દ્વિ કટુ-અ
દોપવિગ્રેષ, તમ્ અપિ કટકિ-આરૂગાંતિ દ્વિ કટક-
‘મજ્જાચામ્’ (૩-૨-૪૬) ક્વચ્ચ ‘સજ્જાચામ્’ દ્વિ ઘો
વિમાગાન્ ગન્, ‘અહરિદાન્’ દ્વિ મુમ્, કટકટ-અપ્રોપા
રક ગુણમ્ ફર્યતિ-‘કમ્પચ્ચ’, અગ્નન્તલાચ દાપુ-એવ
નામના નાડીમાગોને દાપી દેતા ઉચ્ચ દોષોને દાપી
દેનાર ગુણને ગ્રેરે છે, તેથી કટકટેરી-દારુહળદર

૬. પીતા-હળદરનું ત્રીમું નામ ગુણો

૭. પવતિ દ્વિ પવ -પનાચન્, પર્વ-પાચક તિ
વિગ્રેષમપિ પવતિ દ્વિ પર્વવા-સજ્જાચામિતિ યોગવિનાશ
ચન્, મુમ્, ટાપુ-પાચન કરનારા પાચક પિત્તને પણ
બગાડ થતા દામી દેનાર છે, તેથી પર્વપચ્યા-દારુહળદર

૮. કાલ્સ વર્ણસ અર્થ નાશક ગોપવિક્ષેપ,
દમર્થે ‘વૃદ્ધાચ્ચ’-તત્ત્વ સ્વાર્થે કન્-આ એક એથી
આપધિ છે, કે જે કાળા રંગને દૂર કરે છે, મે
કાલીયક-દારુહળદર

૯. કલ્લો-કલિયુગો મવ ‘અપ્રિકલિબ્યા રક્’ ત્વ
સ્વાર્થે કન્-કલિયુગમા જે થાય છે, તેથી કાલેયક-
દારુહળદર

૧૦. પીતથાસી દુષ્ પીતદુ-પીળા ઝાડ તરીકે
જે થાય છે, તેથી પીતદુ-દારુહળદર

૧૧. હરિયાસી દુષ્ હરિદુ-પીળા ઝાડ તરીકે જે
થાય છે, તેથી હરિદુ-દારુહળદર

૧૨. પીત વ તર દારુ પીતદાર-પીળાં લાકડાં
જે થાય છે, તેથી પીતદાર-દારુહળદર

૧૩. ક જલ, તતુન્ય શ્વન્ગમપિ કમ્-મહુ
મતેન અપેરકારસ્ય લેપ, તા સ્વાર્થે કન્-પાણી લેપ
સર્કે રંગને પણ દાખવે છે, તેથી કપીતક-દારુહળદર

રસવર્તીનાં નામો તથા ગુણો

દાર્વીકયાચલમ્ હીરં પાર્વં પક્તવા યદા ઘનમ્ ।
તદા રસાજ્જનાચ્યં તન્નેત્રયોઃ પર્યં દિતમ્ ॥૧૯૦

રસાઙ્ગને તાર્ક્યશૈલ રસગર્ભે ચ તાર્ક્યજન્મ ।
 રસાઙ્ગન કટુ શ્લેષ્મવિપનેત્રવિકારનુત્ ।
 ઉષ્ણ રસાયન તિક્ત છેદન ઘ્રણદોષહૃત્ ॥૧૨૧॥
 અ ય્ય -દાર્શિકાધ્યયમ ક્ષોર (ભવેત્), પાદ ત્વત્તમ
 યદા ઘન (સ્યાત્) તદા તન્ નેત્રયો પરમ્ હિત રસાઙ્ગ
 (સ્યાન્) ॥ રસાઙ્ગને તાર્ક્યશૈલ રસગર્ભે ચ તાર્ક્યજન્મ (હિત
 નામાનિ, ગુણાઘ-) રસાઙ્ગન કટુ (સત્) શ્લેષ્મવિપનેત્ર
 વિકારનુત્, ઉષ્ણ રસાયન તિક્ત છેદન ઘ્રણદોષહૃત્
 (ભવતિ) ॥

દાર્શિકાધ્યયનો કવાય કરી તેમા તેના
 નેટલુ જ દૂધ નાખી કવાયનો અને દૂધનો
 ચોથો ભાગ બાળી નાખતા તે રાધુ ઘાટુ
 થઈ જાય, ત્યારે તે રસાઙ્ગન (રસવતી) કહે
 ગાય છે, એ રસાઙ્ગન અથવા રસવતી નેત્રને
 મહુ જ હિતકારી છે રસાઙ્ગન,^૧ તાર્ક્યશૈલ,^૨
 રસગર્ભ^૩ અને તાર્ક્યજન્મ^૪ એટલા રસાઙ્ગનના
 મસ્કૃત નામે છે રસાઙ્ગન તીષ્ણ છે, ગરમ
 છે, રસાયનરૂપ છે, કડવું છે, દોષને કાપનાર
 છે અને ઝેર, નેત્રના વિકાર તથા મધુના
 દોષને મટાડે છે ૧૯૦, ૧૯૧

૧ દાર્શિકાધ્યયમિષ્ટતપ્રમાણદુષ્યરુપા યા સ્વ તસ્મા
 વ્વાતે રસજ, અન્યતે અનેત્ર નેત્રમિતિ ઝઙ્ગનમ્, રસજ
 ચ તદ્ ઝઙ્ગન રસાઙ્ગનમ્, શાશ્વપાર્થિવાદિત્વાન્ સમાત -
 દાર્શી એટને દારહદારના કવાય સાથે તેના નેટલુ જ
 મેળવેલુ દૂધ અને તે મેળવે ઉકાળી ચોથા ભાગે
 જે માફી રહેતુ કાય તે રૂપી રસથી જે ઉત્પત થયેલુ
 ઝઙ્ગન તે રસાઙ્ગન

૨ તાર્ક્યનામ્નિ શૈલે પ્રથમ ભવ તાર્ક્યશૈલમ્-તાર્ક્ય
 નામના પર્વતમા પ્રથમ તૈયાર થયેતુ હવુ, તેથી
 તાર્ક્યશૈલ-રસાઙ્ગન

૩ પૂર્વોક્ત રસ ગર્ભે યસ્મિન્ તત્-ઉપર જલુ
 વેનો કવાય અને તે મિથ દૂધરૂપી રસ જેમા રહેનો
 હોય છે, તેથી રસગર્ભ-રસાઙ્ગન

૪ તાર્ક્યે તન્નામ્નિ પર્વતે પ્રથમ પાતમ્-સમ્પ્રથા
 ઝનેઈ તાર્ક્ય નામના પર્વતમા જે પહેતુ ઉત્પત
 થયેતુ છે, તેથી તાર્ક્યજન્મ-રસાઙ્ગન

બાવચીનાં નામે તથા ગુણે।

અવલ્ગુજો યાકુચી સ્યાત્સોમરાજી સુપર્ણિકા ।
 શશિલેખા કૃષ્ણફલા સોમા પૂતિફલીતિ ચ ॥૧૨૨॥
 સોમવહ્ની કાલમેપી કુષ્ઠાં ચ પ્રકીર્તિતા ।
 યાકુચી મધુરા તિક્તા કટુપાકા રસાયની ॥૧૨૩॥

ત્રિપ્લમ્બહૃદિમા રુચ્યા સરા શ્લેષ્માઘપિત્તનુત્ ।
 રુક્ષા હૃદ્યા શ્વાસનુષ્ટમેહનવરમૃમિપ્રણુત્ ॥ ૧૨૪ ॥
 તત્ફલ પિત્તલં કુષ્ઠપ્પાનિલહર વટુ ।
 કેદ્ય ત્વચ્ચં યમિશ્વાસકાસરોચામપાણુનુત્ ॥૧૨૫॥
 અન્વય -અગ્ન્યુષ યાકુચી સામરાજી સુપર્ણિકા
 શશિલેખા કૃષ્ણપાકા સોમા પૂતિફલીતિ (નામમિ પ્રયાન્
 (તથા) ચ સામગ્રી કાલમેપી ચ કુષ્ઠા પ્રકીર્તિતા ।
 યાકુચી મધુરા તિક્તા કટુપાકા રસાયની વિષ્મમ્બહૃ
 દિમા રુચ્યા સરા શ્લેષ્માઘપિત્તનુત્ રુક્ષા હૃદ્યા શ્વામકૃષ્
 મંદનમૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ), તત્ફલ પિત્તલ ઉષ્ઠપા
 નિલહર વટુ કદ્ય ત્વ ચ યમિશ્વામકામશોચામપાણુનુત્
 (અસ્તિ) ॥

અવગુજ,^૧ યાકુચી,^૨ સોમરાજી,^૩
 સુપર્ણિકા,^૪ શશિલેખા,^૫ કૃષ્ણફલા,^૬ સોમા,^૭
 પૂતિફલી,^૮ સોમવહ્ની,^૯ કાલમેપી^{૧૦} અને
 કુષ્ઠા^{૧૧} એટલા બાવચીના મસ્કૃત નામે છે
 બાવચી મધુર છે, કડવી છે, પાકમા તીળી
 છે, રસાયનરૂપ છે, આડાની કબજિયાત મટા
 ડનાર છે, ટાઢી છે, રુચિ ઉપજવનાર છે,
 આડાને ગતિ આપનાર છે, રૂક્ષ છે, મનને
 ગમે એવી છે, અને કફ, રુધિરના રોગ,
 પિત્ત, શ્વાસ, કોઠ, પ્રમેહ, જ્વર તથા કૃમિને
 મટાડે છે, બાવચીતુ ફલ પિત્ત કરનાર છે,
 કેશ તથા ચામડીને સારુ છે, તીષ્ણ છે,
 કોઠ, કફ વાયુ, બિવટી, શ્વાસ, ઉધરસ,
 સોબ, આમ અને પાનુરોગને મટાડે છે ૧૯૫

૧ વલ્ગુ-શોભન, ન વલ્ગુ અગ્ન્યુ બાલ્ગો -
 અશામનાત્ જાત - 'અન્યમ્યાડિપિ' इति व -ખરાન
 મ્યાનમાથી ઉત્પત થાય છે તેથી અવગુજ-બાવચી

૨ વાત કોચયતિ-કુચ શબ્દે તારે, શ્દા વાચ ગુજતિ-
 ગુજિ અવ્યક્તે શબ્દે-મૂલવિમુખાદિત્વાન્ ક, પ્રયાદરાદિ,
 ગોતારિવાદ દીપ્-જે વાયુનો બિચો શ ફ કરાવે-
 અપાનનાયુ ખૂમ લાવે અથવા વાહીનો ગુજરવ
 કરે-વાહીને અરપણ કરે છે, તેથી યાકુચી-બાવચી

* અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમા આના બીજાને ગરમ
 ગણેના છે અને કેટલાક નેકો તેને દત્ત ખુલાસે
 લાવનાર, મનગતિ કરનાર અને કામન સના વધારનાર
 પણ ગણે છે કોઠ તેમ જ ચોહીના બગાડથી યતા
 ચામડીના રોગમા વાપરના અને પિત્તાવકાર તેમ જ
 પેટના જલુ કાઢવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવા
 જાણવેલ છે

૩. સોમ દ્વ સોમેન ગારાજતિ-રાત્રી વીત્તો, 'અપવાન' ઇતિ 'સુપ્યજાતો' વા ગિનિ-અર્ધં જેથી ગોમ અથવા અર્ધ યજુ વડે જે ગોમે છે, તેથી સોમરાશ્ચ-આવયતી.

૪. મુષ્ટુ પળાગિ યજ્ઞા સા-જેના પાંદડા સારાં હોય છે, તેથી મુષ્પણુકા-માવયતી.

૫. શશિન લેચા દ્વ-અર્ધની બાણે કળા હોય તેવી બજ્યાય છે, તેથી શશિયેષા-માવયતી.

૬. જુષ્ણાનિ ફગાનિ ચમ્યા સા-જેના કૃણ રંગે કાળા હોય છે, તેથી કૃષ્યુવર્ણા-આવયતી.

૭. સોમ-ચન્દ્રગુણ અસ્તિ અસ્યા-અર્ધાઘાદ્-જેનેા યજુ અર્ધ જેવેા થીતળા હોય છે, તેથી સોમા-આવયતી.

૮. પૃતિ પઠ યસ્યા સા-જેનુ કૃણ શુદ્ધ-આદ્ હોય છે, તેથી પૃતિફલા-આવયતી.

૯. સોમસ્ય વાત્તે-અર્ધની વેલ હોવાથી મોભવત્વી-આવયતી.

૧૦. કાલ મિપતિ-સ્પર્ધત રસાયનસ્પતવાન-જે રસાયનકષ્પ ઠીવાયા કાળ-મૃત્યુ સામે પથુ સ્પર્ધા કરે છે, તેથી ગાવમેધો-માવયતી.

૧૧. કુષ્ટદ્વિન્તિ-દ્વન હિંસાયમ્, 'અમનુષ્યકનુકે ચે'તિ ટક્-ટિલ્લાદ્ દીપ્-કોદનો જે નાશ કરે છે, તેથી કૃદ્ધી-માવયતી.

કુંવાડિયાનાં નામેા

ચક્રમર્દઃ પ્રપુષ્ણાટો વદુષ્ણો મેપલોચનઃ ।

પષાટ. સ્વાદેહગજશ્ચક્રઃ પુષ્ણાટ ઇત્યપિ ॥ ૧૧૬ ॥

અન્વય-ચક્રમર્દ. પ્રપુષ્ણાટ વદુષ્ણ મેપલોચન પષાટ એમજ ચક્ર પુષ્ણાટ ઇત્યપિ સ્યાત્ ॥

અર્ધમર્દ,^૧ પ્રપુષ્ણાટ,^૨ દદુષ્ણ,^૩ મેપલોચન,^૪ પષાટ,^૫ એકગજ,^૬ ચક્ર,^૭ અને પુષ્ણાટ^૮ એટલા કુંવાડિયાના સસ્કૃત નામેા છે.

૧. ચક્ર-વદુરોષ સુદ્ધાતિ-સુદ ક્ષોદે, 'કર્મણ્યન્' અર્ધ એટલે દાદરના રોગનેા જે નાશ કરે છે, તેથી અર્ધમર્દ-કુંવાડિયો.

૨. પ્રવર્ષેણ પુમાસ નાટયતિ-નટ અવસ્યન્દને. 'કર્મણ્યન્' ને પુરુષને અતિશય ઝારે છે, તેથી પ્રપુષ્ણાટ-કુંવાડિયો.

૩. વદુ દ્વિન્તિ-દ્વન હિંસાયમ્, 'અમનુષ્યકનુકે ચે'તિ ટક્-જે દાદરના રોગનેા નાશ કરે છે, તેથી દદુષ્ણ-કુંવાડિયો.

૪. મેપસ્ય લોચનમ્ દ્વ પુણ યસ્ય સ-જેનું કૃણ બકરાની આબ જેવુ હોય છે, તેથી મેપલોચન કુંવાડિયો.

૫. પચમ્ દ્વ પચ્ચા વા પચ્ચમૂઠ્ વા અટ્ટિ-પ્ચ ગતૌ-અણ્-કમળ અથવા લક્ષ્મી અથવા કમળના સમુહને પામતી શોભાથી તેનું અનુકરણ કરવાર છે, તેથી પચ્ચાટ-કુંવાડિયો.

૬. એદ-મેપ એ ગજ યસ્ય મજ્જગત્-જે બકરો ભાગી નાંખે છે, તેથી એ બકરો જેને દાથી સમાન છે, તેથી એકગજ-કુંવાડિયો.

૭. ચક્ર-ચક્રાકાર પુપ ફઠ વ અરિત અસ્ય-અર્ધ ગાદ્ય-જેનું કૃણ તથા કૃણ ગોગાદાર પેાં જેવુ હોય છે, તેથી ચક્ર-કુંવાડિયો.

૮. પુમાસ નાટયતિ-પુમાન્ દ્વ નાટયતિ વા, નટ અવસ્યન્દને-અણ્, અચ્ વા-પરુષને ઝારે અથવા પુરુષા પેરે જે ઝરે છે, તેથી પુષ્ણાટ-કુંવાડિયો.

કુંવાડિયાના યજુષો

ચક્રમર્દો લઘુઃ સ્વાદુઃ રુક્ષઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
દૃષો હિમઃ વફશ્વાસકુષ્ઠદદ્રુમીન્દરેત્ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્વય-ચક્રમર્દ લઘુ. સ્વાદુઃ સ્થ હૃદ્ દિન (સન્) પિત્તાનિલાપહ વફશ્વાસકુષ્ઠદદ્રુમીન્ હરેત્ ॥

કુંવાડિયો હલકો છે, મધુર છે, કૃદ્ધ છે, હૃદયને ગમે એવો છે, ટાટો છે અને પિત્ત, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કોહ, હાદર તથા કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૯૭

હન્ત્યુષ્ણાં તત્પલ્લં કુષ્ઠકણ્ઠદ્વુવિપાનિલાન ।
ગુન્મકાસકૃમિશ્વાસનાશાન કટુક સ્મૃતમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

અન્વય-તત્પલ્લ ઝાળ (સન્) કુષ્ઠકણ્ઠદ્વુવિપાનિલાન ઇન્તિ, (તથા ચ) ગુન્મકાસકૃમિશ્વાસનાશન કટુક સ્મૃતમ્ ॥

કુંવાડિયાનુ કૃણ ગરમ તથા તીથું છે અને કોહ, અળ, હાદર, ઝેર, વાયુ, ગોષો, ઉધરસ, કૃમિ તથા શ્વાસને મટાડે છે. ૧૯૮

અતિવિપનાં નામેા

વિપા ત્યતિવિપા વિશ્વા શુક્લી પ્રતિવિપાર્ણા ।
શુક્લકન્દા ચોપવિપા મ્હુગુરા ઘુણવહ્નમા ॥ ૧૧૯ ॥

અન્વય-વિપા ત્વ અતિવિપા વિશ્વા શુક્લી પ્રતિવિપાર્ણા શુક્લકન્દા ચોપવિપા મ્હુગુરા ઘુણવહ્નમા ॥ ૧૧૯ ॥

વિપા,^૧ અતિવિપા,^૨ વિશ્વા,^૩ શુક્લી,^૪ પ્રતિવિપા,^૫ અરુણા,^૬ શુક્લકન્દા,^૭ ઉપવિપા,^૮ ભંજુરા^૯ અને ઘુણવહ્નમા,^{૧૦} એટલા અતિવિપનાં અસ્કૃત નામેા છે. ૧૯૯

૧. વેવેદિ વ્યાપ્નોતિ શરીરે વળ્ગતમ્-વિપ્લ વ્યાપ્નો-
'શુભવે'તિ ક, યપ્-ને ગરમ હોવાથી શરીરમાં
વ્યાપી ભવ છે, તેથી વિષા-અતિવિષ.

૨. વિષમ્ કાલિયામ્તા-પ્રાદિવલ્ગુરુપ-ને એરને
ઓળંગી ભવ છે, એરનેના નાશ કરે છે, એરથી પશુ
વધે છે, તેથી અતિવિષા-અતિવિષ.

૩. વિનાતિ શરીર તીક્ષ્ણવાત ક્ષકાદિનાચમર્થ, વિષ
પ્રવેશને-અમ્ પ્રુષિં-૧' હત્યોવાદિ. વચન્-ને તોદશુ
હોવાથી કષ્ટાદિને નાશ કરવા શરીરમાં પ્રવેગે છે,
તેથી વિષા-અતિવિષ.

૪. શાણસિ-હિન્સિત અતિસાર-આમત્રિયાદીન્-શુ
હિસાયમ્, 'શુણનેદુલ્લથ' इति ઓળાદિકો ગન્ કિન્
પુદ્ વ-ને આડાને, અચાંદિના અપકવ ભાગને તથા
એ વગેરેને નાશ કરે છે, તેથી શુ'ગી-અતિવિષ.

૫. પ્રતીપ વિષમ્ અલા-નેનું ઝર ખીળ એરથી
ઊલટું હોય છે, તેથી પ્રતિવિષા-અતિવિષ.

૬. શલ્ગ વળે અસ્તિ અસ્વા-અસોગાયન્-નેને
રંગ લાલ હોય છે, તેથી અરુણા-અતિવિષ.

૭. શુન્ક કન્દ: યથા: સા-નેને કાદો-મૂળ
સદેદ હોય છે, તેથી શુકલકદા-અતિવિષ.

૮. વિષમ્ ઉપગતા-એરની પાસે ગયેલ-સગમગ
એરી અથવા એરને નાશ કરે, તે ઉપવિષા-અતિવિષ.

૯. મજ્યતે સ્વયમેવેચેવશીલા-મજા આમદને-
'મજામામિદો ઘુલ્-૧-દાપ્-ને પોતાની મેજે બાગી
પડે એવા સ્વભાવનુ હોય છે, તેથી અશુરુરા-અતિવિષ.

૧૦. ઘુગાના વીટાના વલ્ગમા-ધુષુ નામના-લકડદુદ
કાઠાએને ને અતિશય પ્રિય છે, તેથી ધુષુવલ્ગમા-
અતિવિષ.

અતિવિષના ગુણો

વિષ સોષ્યા કદુસ્તિક્તા પાવની દીપતી હરેત્ ।
ક્ષપિત્તાનિસારાપ્રવિષકાસમિદુમ્નીન્ ॥ ૨૦૦ ॥

અન્ય-સા વિવા ઉષ્ણા કદુ તિક્તા પાવની (ચ)
દીપતી (સતી) ક્ષપિત્તાતિમારામનિપક્ષવમિદુમ્નીન્ હરેત્ ॥

એ અતિવિષ ગરમ, તીષુ, કડઠું, પાચ
ન, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને કફ, પિત્ત,
અતિસાર, આમ (અન્નાદિકને કાચો ભાગ),
એર, ઉધરસ, ઊલટી તથા ધૂમિને મટાડે
છે. ૨૦૦

લોધર અને પાદ્રિયાલોધરનાં નામે તથા ગુણો
લોધસ્તિરીટકથૈવ શાવરો માલવસ્તયા ।

દ્વિતીય: પદ્ધિકાલોધ: ક્ષુક: સ્થૂલવલ્કલ: ॥૨૦૧॥

જીર્ણવત્નો મૂહત્પત્ર: પદ્ધે લાક્ષાપ્રસાદન: ।

લોધ્રો ગ્રાહી લઘુ: દ્વીતશ્ચક્રુષ્ય: ક્ષુકપિત્તનુન્ ।
કયાવો રક્ષપિત્તામ્ગુન્વારતીસારશોયહન્ ॥૨૦૨

અન્ય-લોધ્ર તિરીટક: ચ શાવર દ્વ તથા
માલા: (इति नामानि); દ્વિતીય' પદ્ધિલોધ્ર: ક્ષુક.
સ્થૂલવલ્કલ: જીર્ણવત્નો મૂહત્પત્ર. પદ્ધે લાક્ષાપ્રસાદન:
(इति कथ्यते); લોધ્ર: ગ્રાહી લઘુ શીત ચક્રુષ્ય: ક્ષુ-
ક્ષિત્તનુન્ કયાવ: (सन्) રક્ષપિત્તામ્ગુન્વારતીસારશોયહન્
(अस्ति) ॥

લોધ્ર,^૧ તિરીટક,^૨ શાવર^૩ અને માલવ^૪
એટલા લોધરનાં સંસ્કૃત નામે છે. ખીળું લોધર
પદ્ધિકાલોધ્ર,^૧ કશુક,^૨ સ્થૂલવલ્કલ,^૩ છલું-
પત્ર,^૪ મૂહત્પત્ર,^૫ પદ્ધિ^૬ અને લાક્ષાપ્રસાદન^૭
એ નામે સંસ્કૃતમાં કહેવાય છે. લોધર* આડાને
રક્તનાર, હલકું, ઠંડું, નેત્રને હિતકારી અને
તરું હોઈ કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત. કષિરના
દરદ, તાવ, અતિસાર તથા એને મટાડે
છે. ૨૦૧, ૨૦૨

૧. દળદ્વિ-આગ્નોતિ મલ્લ ક્ષપિતાદીન્ (ક્ષપિતા-
દીંધ રોગાન્, કષિપુ આવરો-વાહુલકારન્ ક્ષિકાદિવાચ
સ્વચ્મ-ને આડાને રોડે, કફ-પિત્ત વગેરેને તથા
રક્તપિત્ત આદિ રોગોને મટાડે છે, તેથી લોધ્ર-લોધર.

૨. તીવંતે જ્વરાતીસારશોચાદિ અનેન 'કૃત્કૃષ્મ્ય
કોટન્' इति કૌટન્ પ્રસય, હલમ (૧૫-૧-૧૦૦)
રપાત્વ ચ, તત્ સ્વાયે કન્-નેનાથી તાવ. આડ.

* સ્કન્દમમા કૃત્તેષુ અપાણુ મટાડવા લોધર,
રસવતી અને નાગરમોધનું મિશ્રણ વાપરવા ભવા
મણુ કરેલ છે

અમૃતશાગરમા લોધર, જેદીમધ, કુલાવેલ
કટકડી અને રસવતી સરખે બાગે લઈ પાણીમા
ધસીને વાપરવા લખેલ છે.

અરકસંહિતામાં લોધરની ઊલ્લેખ રક્તશુદ્ધિકર
અને સમાહી (ત્ત ભક) ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદહર, જ્ઠહર ચોત્ત-
દોષહર ત્ત ભક, નણુશોધક, પક્ષાતિસારનાશક,
રક્તપિત્તહર અને રક્ત પ્રદરને મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં લોધરને ઠંડું, ગ્રાહી
ગણેલ છે અને આતરંગ, આપ તથા નામુરના
દરદોગા ઉપયોગી માનેલ છે. અપાણાં નરમ પરી
ગયાં હોય અથવા તેમાંથી લોહી નીકળતુ હોય ત્યારે
લોધરની ઊલ્લેખ ઉકાચો કેગળા કરવામાં વપરાય છે.

મોળ વગેરે ગંટ છે, તેથી તિરીટક-લોધર.

૩ શાયગામય પ્રિય; તસ્યેદમિત્યૂ-નિલ્લ લોકોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી શાયર-લોધર.

૪. માલગ્નામ્નિ દેશે મવ, મગર્થે અણ-માળવા દેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી માલવ-લોધર.

૧ પટિ જ્વ કાયતિ-પ્રવાશતે इति पटिका-
કે શબ્દે- 'આતોડનુપર્ણે' इति क-ટાપ-પટિકારૂપ
લોધ-પટિકાલોધ-જે લોધર પાટી જેવું હોય છે,
તેથી તે પટિકાલોધ-પાટિયાલોધર કહેવાય છે.

૨. પ્રામતિ-ગચ્છતિ કપાયતામ્ इति कसुक-कसु
પાદવિલ્લેપે-વાહુલ્કાત-સ્વાયે કન-જે વરા રસને પામે
છે, તેથી કસુક-પાટિયાલોધર.

૩. સ્થૂલ વલ્કલ યસ્ય સ-જેની જાલ જાડી
હોય છે, તેથી સ્થૂલવલ્કલ-પાટિયું લોધર.

૪. જીર્ણાનિ પત્રાણિ યસ્ય સ જીર્ણપત્ર-જેનાં
પાદજ શ્ચુ ડોય છે, તેથી શ્ચુપત્ર-પાટિયુ લોધર

૫. વૃદ્ધિનિ પત્રાણિ યસ્ય સ-જેના પાંદડાં મોટા
હોય છે, તેથી વૃદ્ધપત્ર-પાટિયુ લોધર

૬. પટ્ત ઋચ અસ્તિ-અત્ત ઇનિટનો-જેનો દેખાવ
પાળી જેવો હોય છે, તેથી પટ્ટી-પાટિયું લોધર

૭ તાલા પ્રસાદ્યતિ જ્વાલવાત્-નચ્ચાદિ-જે
વુર હોય છે તેથી લાખને સાક કરે છે, તેથી
લાક્ષાપ્રસાદન-પાટિયુ લોધર

લસણનાં નામે

लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।

મરિછો સ્તેચ્છકન્દશ્ચ યદનેષ્ટો રસોનકઃ ॥૨૦૩॥

અન્વય-લશુન તુ રસોન ઉગ્રગન્ધ મહૌષધમ્
અરિષ્ઠ વ સ્તેચ્છકન્દ યદનેષ્ટ રસોનક સ્યાત્ ॥

લશુન,^૧ રસોન,^૨ ઉગ્રગંધ,^૩ મહૌષધ,^૪
અરિષ્ઠ,^૫ મ્લેચ્છકન્દ,^૬ યદનેષ્ટ^૭ અને રસો
નક^૮ એટલા લસણના સસ્કૃત નામે છે. ૨૦૩

* હારિતમંહિતામા લસણની ઉત્પત્તિ નીચે
પ્રમાણે લખી છે -

સમુદ્રમથન કરાને જ્વારે અમત કાદવામા
આયુ, તે પ્રસંગે ટેવો અને દૈત્યોનો મોગો સગ્રામ
થયો. તે વખતે ગરડ તે અમતના કળશને ચાચમા
ધારીને ખવગમા લઈ ગયો. ગરડને સંગ્રામનો ચાક
લાગ્યો હતા તથા તે ચાક હોવા છતા વેગથી તે
ટોડતો હતો અને આકાશમા ઊડતો હતો, તેથી એ
આકુળવ્યાહુળ થઈ ગયો હતો; એ કારણથી એની
પામેના અમૃતના કળશમાથી અમૃતનાં ડીપાં નીચે

૧. અમૃતિ દ્વોગાદીન્, અનુતે વા રલાયનાદિ
ગુણાન્, અગ મોજને, અશૂદ્ધ વ્યાપ્તો વેલ્લસ્માન્ 'અમોન્મ્' વ'
દ્વ્યુનન્ પ્રવ્યય 'ઉગ્રાદિ, હમ્ અદૈશ્ચ-જે હૃદય-
રોગ વગેરે રોગોને ખાઈ જાય છે એટલે નાશ પમાડે
છે અથવા રસાયન આદિ ગુણોને વ્યાપે છે, તેથી
લધન-લસણ.

૨. એકેન અમ્લેન રસેન સ્વ-વર્જિત, યદા સ્વે-
આસ્વાદને સ્વયતે-સ્વજ્યતે ધાર્મિકે પાપહેતુવાન્, સ્વ
પરિહાણે-પરન્, યન્ વા, જેમાં એક ખાટો રસ એણે
છે, તેથી-રસોન, અથવા જે ખાવાથી પાપ લામે છે,
તેથી ધાર્મિક લોકો ખાવામાં જેનો ત્યાગ કરે છે,

પશાં હતાં. યુદ્ધથી ખરામ થયેલા તે પ્રદેશમા એકવાર
જે અમૃતનાં ડીપાં પશાં તે ત્યાં જ રવાં. પછી કળે
કરી તે સ્થળે આર વષનો દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી વનમા
સધળાં ઝાડ, કાંટા અને વેલા વગેરે બહુ મુકા-
ગયુ એ કારણને લીધે સધળા ઋષિઓ અતિથપ
મોટા સ કટમા પડ્યા. તે ઋષિઓમા એક ધરડે
ઋષિ હતો. તેનાથી ચલાતુ નહિ, તેના અગ્રો
સગળા શ્ચુ યઈ ગયા હતા, તેથી હાથમા લાકડી
લઈને તે ચાલતો હતો. રસ્તે ચાલવાથી તે ચાકી ગયો
હતો; તેના મુખમાથી સધળા દાંત પડી ગયા હતા.
જૂખથી પીડાઈને તે સ્થળે રડેનારા સધળા ઋષિઓ
મા તે પ્રસિદ્ધ હતો. એ ધરડે ઋષિ પશુ જૂખથી
પીડિત થઈ પૃથ્વી પર જે જે ફળદ્રૂપ ભાગો હતા
ત્યાં ત્યા ભટકતા હતા. એમ ભટકતા ભટકતા કોઈક
વાર પુષ્પયોગને લીધે મુન્દર છોડવા તેના જેવામા
આવ્યા. તે છોડ લીલા શેવાળના જેવા હતા તથા
તેની આસપાસ પૃથ્વી ઉપર ઘણુ લીલું ઘાસ જેવું
હતુ વેલા ધરડા ઋષિ જૂખથી પીડાયેલા હતા તેથી
તેમણે તેના પાદજા છ માસ સુધી ખાધાં, છ મહિ
ના પછી તેના સકા ડાળા ખાધા. અને તે પછી
એક મહિના સુધી તે ઋષિએ તેના કદ ખાધા, પછી
જ્યારે સકાળ થયો ત્યારે બધા ઋષિઓ એકા
થયા આ ધરડે ઋષિ પશુ જુવાન થઈને ત્યા
બધા ઋષિઓ હતા ત્યા ગયો, તેને જોઈને સગળા
ઋષિઓ વિચ્છમ પામ્યા અને તેને પૂછવા લાગ્યા
કે, 'તમે એવો શો ઉપાય કર્યો? કે જેથી ધરડા
મટીને જુવાન થયા?' પશુ તે ઋષિએ તેમને કાઈ
કંચું નહિ, ત્યારે સગળાએ મળીને તેને શાપ દીધો કે
'જે પરાઈ તેં ખાધો હશે તે આલોચોને અન્ન-
ધાર્યો તથા તે દુર્ગંધવાગો અને અપવિત્ર ધાર્યો'
એ રીતે લસણ ઉત્પન્ન થયુ છે

તેથી પણ રસોન-લસણ.

૩. ઉપ ગન્ધ યસ્ય સ-નેની ગન્ધ ઉમ્ હોય છે, તેથી ઉમગન્ધ-લસણ

૪. મહત્ત્વ તત્ત્વ ઔષધમ્-ને મોટું જોસડ ગણાય છે, તેથી મહૌષધ-લસણ.

૫. ન વિદયે રિદ્ધ-રોગાદિકમ્ અશુભ યસ્માત્, યસ્ય સેવનાદ્વા-નેનુ સેવન કરવાથી રોગાદિઉપ અશુભ રહેતુ નથી, તેથી અરિદ્ધ-લસણ

૬ મ્લેચ્છાના પ્રિય કન્દ-શાસ્ત્રપાર્થિવાદિ-ને મ્લેચ્છ ભતિના હલકા લોકોને પ્રિય એવો કદ છે અથવા મૂળિયાંરૂપે થાય છે, તેથી મ્લેચ્છકદ-લસણ

૭ યવનાનો-સનાતનધર્મચરિત્રુતાના વર્ણવતુષ્ય-વાચાનામ્ લોકનામ્ ઇષ્ટ-પ્રિય, ન તુ સનાતનધર્માવલ-સ્મિદ્વિજાતીનાં પ્રિય-સનાતન ધર્મને નહિ માનતા અને આરે વધુથી ખહાર ગણાતા યવન-હલકા લોકોને ને પ્રિય હોય છે, પણ સનાતન ધર્મને માનતા આઠાણ્યાદિ દિવ્ય વર્ણોને પ્રિય નથી, તેથી યવનેષ્ટ-લસણ

૮. ખીજ નખરનુ ને નામ છે, તે જ 'રસોન એવ રસોનક' 'એમ સ્વાર્થિક કન્ઠ પ્રત્યયાન્ત આહમુ નામ યધુ છે અને તેનો અર્થ તો ખીજ નામના એવો જ છે'

લસણની ઉત્પત્તિ

યદામૃતં વૈનતેયો જહાર સુરસત્તમાત્ ।

તદા તત્તોડપતાદ્વિન્દુ સ રસોનોડભવદ્ મુષિ ॥૨૦૪

અન્વય-વૈનતેય યદા સુરસત્તમાત્ અમૃત જહાર (તદા) તત (ય) વિન્દુ મુષિ અપતર સ રસોન અમવત્ ॥

ગરુડેણુ ઇદ્રની પાસેથી અમૃતનુ બધારે હરણુ કરી જતા હતા, ત્યારે તેમાથી ને ટીપુ પૃથ્વી પર પડયુ હતુ, તે જ લમણ થયેલ છે ૨૦૪

લસણનું 'રસોન' નામ કેમ ?

પદ્મમિશ્ર રસૈયુક્તો રસેનામ્લેન વર્જિતઃ ।

તસ્માદ્રસોન દત્યુક્તો દ્રવ્યાણા ગુણવેદિમિ ॥૨૦૫

અન્વય-(સ) પદમિ રસૈ યુક્ત ચ અમ્લેન રસેન વર્જિત (અસ્તિ), તસ્માત્ દ્રવ્યાણા ગુણવેદિમિ રસન શ્તિ ઉક્ત ॥

તેલસણુ પાચરસથી યુક્ત છે, માત્ર ખાટો રસ તેમા નથી, એટલે એક રસ તેમા જોહો છે, તેથી પદાર્થોના ગુણ બાજુનારાઓએ તેને

'રસોન' નામે કહેલ છે. ૨૦૫

લસણુમાં કયો રસ કયા ભાગમાં ?

કદુકશ્યાપિ મૂલેષુ તિક્તઃ પત્રેષુ સંસ્થિતઃ ।

નાલે કપાય ઉદિષ્ટો નાલામ્ લવણ સ્મૃતઃ ।

વીજે તુ મધુરઃ પ્રોક્તો રસસ્ત્તદ્ગુણવેદિમિ ॥૨૦૬॥

અન્વય-અપિ ચ (સ) મૂલેષુ કદુક, પત્રેષુ તિક્ત સસ્થિત, નાલે કપાય ઉદિષ્ટ, નાલામ્ લવણ. સ્મૃત, વીજે તુ તદ્ગુણવેદિમિ મધુર રસ પ્રોક્ત ॥

એ લસણનાં મૂળિયાંમાં તીખો, પાંદડાંમાં કડવો, નાળામાં તરો, નાળની અણીમાં ખારો અને ખીજમા તેના શુભ બાજુનારાઓએ મધુર રસ કહેલ છે. ૨૦૬

લસણના ગુણો

રસોનો ઈંદ્રણો વૃષ્યઃ ક્ષિગ્ધોષ્ણઃ પાચનઃ સ્વઃ ॥

રસે પાકે ચ કદુકસ્તીક્ષ્ણો મધુરકો મતઃ ॥૨૦૭

અન્વય-રસોન વૃદ્ધઃ વૃષ્ય ક્ષિગ્ધોષ્ણ પાચન સ્વઃ રસે ચ પાકે કદુક તીક્ષ્ણ મધુરક મત ॥

લસણુ યુષ્ટિકારક, વીચને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, પાચન, આડો ઉતારનાર, પાકમા તથા રસમા તીખુ, તીક્ષ્ણ અને મધુર મનાયુ છે. ૨૦૭

મગ્નસન્ધાનવૃત્કઞ્ચયો ગુરુપિત્તાશ્ચગૃહ્નિદઃ ।

ઘલવર્ણકરો મેઘાહિતો નેત્ર્યો રસાયન ॥ ૨૦૮ ॥

હૃદ્યોગત્રીણેઝ્યરકૃદ્વિશૂલવિન્ધગુન્માહચિકાસ શોકાન્ । દુર્નામકુદ્દાનલસાદજન્તુસમીરણશ્વા-સકપાશ્ચ હન્તિ ॥ ૨૦૯ ॥

અન્વય-(તથા ચ રસોન) મગ્નસન્ધાનવૃત્ કઞ્ચય ગુરુ પિત્તાશ્ચગૃહ્નિદ ઘલવર્ણકર મ્પાહિત નેત્ર્ય રસાયન (અસ્તિ) ॥ (અપિ) ચ હૃદ્યોગત્રીણેઝ્યરકૃદ્વિશૂલવિન્ધ-ગુન્માહચિકાસશોકાન્ દુર્નામકુદ્દાનલસાદજન્તુસમીરણ-શ્વાસકપાશ્ચ હન્તિ ॥

વળી તે ભાગેલાને સાધનાર, કદને આરો કરનાર, ભારે, પિત્ત તથા રુધિરને વધારનાર તથા બળ અને વર્ણુ માટે સારુ છે, યુદ્ધિને તથા નેત્રને હિતકારી છે, રસાયનરૂપ છે અને હૃદયના રોગ, બૂનો તાવ પેટનુ શુભ, આડાની કબાજિયાત, જોખો, અરુચિ, ઉદગમ, સોન, અરશ, કોદ, અગ્નિનુ મદપણુ. છવડા, વાયુ, શ્વાસ તથા કદને મટાડે છે. ૨૦૮, ૨૦૯

લસણ ખાનાગ્ને હિતકારી તથા
અહિતકારી શુ ?

મધ માસ તથામ્લં ચ હિત લઘુનસેવિનામ્ ।
ધ્યાયામમાતર્પણં રોપમતિનીરં પયો ગુહમ્ ।
રસોનમશ્નન્યુરુપસ્યજેદેનાપિરન્ટરમ્ ॥૨૧૦॥

અન્ય-લઘુનેવિની મધ માસ તથા ચ અમ્લ
હિતમ્ (અતિ જિ મુ) રસાનમ્ અમ્લ પુરુષ વ્યાયામ
ધ્યાનપ રોપમ્ અતિનીરં પયઃ શુભમ્-એતાન્ નિરન્ટર
સ્વનેત્ ॥

લસણ ખાવા ટેવાયેલાઓને મધ, માસ
અને ખાટા પદાર્થો હિતકારી છે, પણ લસણ
ખાતા માણસે પરિશ્રમ, વડકો, કોષ, ઘણું
પાણી, દૂધ અને ગોળ-એટલા પદાર્થોનો
સર્વકાળ ત્યાગ કરવેલો ૨૧૦

હુગળીના નામો તથા આમાન્ય ગુણો
પલાણદૂર્ધવનેષ્ટ્ય દુર્ગન્ધો મુલદૂપક ।
પલાણદૂસ્તુ શુષ્કેયો રસોનસદશો ગુણૈઃ ॥૨૧૧॥

અન્ય-પલાણુ ન ચવનેષ્ટ દુર્ગન્ધ મુલદૂપક
(હિત નામાનિ ગુણાચ-પલાણુ શુ ગુણ રસોનસદશ
શુષ્કે હ્યે ॥

પલાહુ, ૧ ચવનેષ્ટ, ૨ દુર્ગન્ધ અને મુખ
દૂષક ૩ એટલા હુગળીના સંસ્કૃત નામો છે
હુગળીને પણ લસણના જેવા જ ગુણોવાળી
વિદ્વાનોએ બતાવી ૨૧૧

૧ પલતિ-રક્તિ ચલવાયપ્રદાનન, પલ રક્ષણે-ચાલુ
કાદુ આડુ પ્રત્યય ઓળાદિક-ને બળ તથા વીર્ય
વવાગી નોડાન રક્ષણ કરે છે, તેથી પનાહુ-હુગળી
૨ ચવનષ્ટ-આ નામની યુત્પત્તિ લખણના
૭મા નામ પ્રમાણે સમજવી

૩ દુર્ગન્ધ ગમ્ય ત-નેની ગમ્ય ખરામ
હોય છે, તેથી દુર્ગન્ધ-હુગળી

૪ મુલ દૂપયતિ દુર્ગ પલાદેવ-ને દુર્ગની
હોવાથી જ મો ને પણ દૂપિત-દુર્ગ ની કરે છે, તેથી
મુખદૂષક-હુગળી

હુગળીના નિશેષ ગુણો
સ્વાદુ પાકે રસેડુણ્ય કમ્પૃષ્ઠાતિપિત્તલ ।
હરતે કેપલ ઘાંતે યલવીર્યકરો ગુરુ ॥૨૧૨॥

અન્ય-(સ ચ) પાકે રસે રસાદુ બલુણ્ય કમ્પ-
હુ ન અતિપિત્તલ (સ) વચવીર્યકર ગુરુ કેલે
વાત હરતે ॥

હુગળી યાકમા તથા રસમા મધુર છે,

ગરમ નથી, કઠક કરનાર છે, બહુ પિત્ત કર
નારી નથી, બળ તથા વીર્યને વધારે છે,
બાકે છે અને ડેવળ વાયુને જ મટાડે છે ૨૧૨
૨૧૨૦ બિલામાનાં નામો

મહાતકં ત્રિપુ પ્રોકમરુષ્કોડુષ્કતોડમિક ।
તથેગમિમુષ્કો મહ્લી વીરવૃક્ષશ્ચ શોકફટ્ ॥૨૧૩॥
અન્ય-માતક ત્રિપુ પ્રાકમ, અરુષ્ક-અરુષ્ક
અમિક તથા એ અમિમુષ્કો મહ્લી ન વીરવૃક્ષ શોકફટ
(હિત નામાનિ) ॥

મહાતક, ૧ આ એક નામ ત્રણે લિંગે
વપરાય છે, અરુષ્ક, ૨ અરુષ્ક, ૩ અમિક, ૪
અમિમુષ્કો, ૫ મહ્લી, ૬ વીરવૃક્ષ અને શોક
ફટ એટલા બિલામાનાં સંસ્કૃત નામો છે

૧ મહુ ઇવ અતિ-સતત ગચ્છતિ મલાનાં મેદુર્ણ
કારીરે-અત સાતત્યગમને, 'વતુન્' (ઉગા ૨-૧૨)
ને શરીરમા ખાવાની પેદ મગોને તોડવા ખાવાની
જેમ એકધારી ગતિ કરે છે, તેથી બ-વાન-બિલામ

૨ અહ-મમસ્થાન કાયતિ-વીર્યવતિ (પાતુગ્ન
અનેકાયતવાન્) સ્પર્શમાત્રેણ વ્રણકારકવાન્, કે શબ્દ-
'બાતોડુપયગે ક-ને માન રપશ' કરીને જ શરીરમાં
મમસ્થાનોમા ત્રણ-રોક્ષા કરી પીડા ઉપભવે છે,
તેથી અરુષ્ક-બિલામ

૩ અહ-ગ્રણ કરોતિ-દિવાવિમા-૦ હિત ટ
'નિલ્ય સમાસેડુનતપદસ્યસ્ય' હિત પ-ને પ્ર-
રોક્ષા કરે છે, તેથી અરુષ્ક-બિલામ

૪ અમિ ઇવ કાયતિ-દીપ્યત-અમિતત્વાયિકવત્
જેમા અમિતરપ વધારે નોવાથી જે અમિની પેદ
ગરમી કરે છે તેથી અમિક-બિલામ

* મુશ્વતસ હિતામા આ જાડની હાલને સ્તબ્ધ
અને રોચક ગણેલી છે, અન ફળના તેને આમી
ઉપર ફાલ્યા આણુનાર તેમ જ કૃમિ ઉપર ચાર
અને ઉર્ધ્વવાયુનો નાશ કરનાર વધુ વેલ છે

અરુક્ષ હિતામા આ ફળને ટીપનીય (૧૫
પ્રીમ કરનાર), બેન્નીય (મળ પાત્રો કરનાર)
વિગ્રહી (દાહ ઉત્પન્ન કરનાર) અને કૃષ્કર (મ
મટાડનાર) કહેલ છે

અન્ય વૈષક પ્રથિમા આ ફળને તીણ
ગરમ, બમ્લત કરનાર પાયક, માનતવુને દીર
આપનાર અને આમી ઉપર રોક્ષા આણુનાર ગણેલ
છે, તેમજ અલ્લભી કરસ આમીડીના રોગ અને
સાંધાના દરમ્યા રાપરવા શુગવેલ છે

૫. શક્તિ ઇવ મુલ્યમ્ અસ્વા-ગૌરુદિવાદુ દોષુ-
નેતુ મોહુઁ અશ્નિ નેતુઁ ગરમ હોય છે, તેથી અશ્નિ-
મુખી-બિલાયુઁ.

૬. મહાતિ-દિનક્તિ અશ્વોપમેગાવ-મજ્જ દિસાયામ્,
અન્, ગૌરુદિવાદુ દોષુ-શીખન કયાં વિના ને વાપયુઁ
દેશ્ય સો ને નાથ કરે છે, તેથી અસ્વી-બિલાયુઁ.

૭. વીરઃ ઇવ વૃષ્ટ ડુ સ્વર્શત્વાદ-નેનો 'સ્વપ્ન'
કરવો પણ મુકેલ હોય છે, એવા વીર-પુરુષ નેતુઁ
એ આડ હોય છે, તેથી વીરટલ-બિલાયુઁ

૮. શોફ ઇન્તતિ-ક્ષિન્તિ, કૃતી કૃતેને-ક્ષિપ્-ને
સોમને નાથ કરે છે, તેથી શોફૃપ-બિલાયુઁ.

બિલામાના ગુણો

મહાતકફલ્લં પચ્ચં સ્વાનુપાકરલં લઘુ ।
કયાયં પાચનં ક્ષિપ્ચં તીક્ષ્ણોષ્ણંદેદિ મેદનમ્ ॥૨૧૪
મેધ્યં વદ્ધિકરં હન્તિ કફવાતવ્રણોદરમ્ ।

કુષ્ટાર્શોમ્હૃણીગુલ્મસોફાનાહચ્ચરુમ્નીન ॥ ૨૧૫ ॥
અન્યથ - (અથ ગુણાસ્તુ-) અક્ષતવકલ પચ સ્વાદુ-
વત્પલ્લં લઘુ કયાવ પાચનં ક્ષિપ્ચ તીક્ષ્ણોષ્ણ દેદિ મેદન
મેધ્ય વદ્ધિકરં (સન્) કફવાતવ્રણોદર કુષ્ટાર્શોમ્હૃણી
ગુલ્મસોફાનાહચ્ચરુમ્નીન હન્તિ ॥

બિલામાનુ પાકુઁ ક્ષેણ પાકમાં અને રસ-
માં મધુર, હલકુઁ, તૂરં, માચન, સિન્ચ, વીક્ષુ,
ગરમ, મળને કાપનાર, ઝાડો લાવનાર, યુદ્ધિવધક અને
અશ્નિને કરનાર હોઈ કકે, વાયુ, મણુ, પેટના રોગ, કોઠ, અરથ, સંઘ
હણી (એક બાતનુ ઝાડાનું ફરક), ગોળો, સોબે, આરેરો, તાવ અને
શુવડાને મટાડે છે.

તન્મજ્જા મધુરો વૃષ્ટો મ્હૃણો વાતપિત્તહા ।
વૃન્તમારચ્કરં સ્વાદુ પિત્તમ્નં કેશ્યમશ્નિહન ॥૨૧૬ ॥

અન્યથ - તન્મજ્જા મધુર વૃષ્ટ વૃદ્ધ વાતપિત્તહા
(મક્ષિ), આરર વૃન્તસ્વાદુ પિત્તમ્ન કશ્યમ્ અશ્નિહન
(વાતિ) ॥

બિલામાનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધાર
નાર, યુદ્ધિ આપનાર અને વાયુ તથા પિત્તને
મટાડનાર છે. બિલામાનુ વીરિયુ મધુર.
પિત્તને હરનાર, કેશને હિતકારી અને અશ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ૨૧૬

મહાતકઃ કયાપોષ્ણઃ શુક્લો મધુરો લઘુઃ ।
યાત્યલેખોદરાનાહકુષ્ટાર્શોમ્હૃણીગદાન ॥
હન્તિ ગુલ્મન્વરંશ્ચત્રદ્ધિમાન્ચરુમિત્રપાન ॥ ૨૧૭

૧. અન્યથ-મહાતકઃ કયાપોષ્ણઃ શુક્લઃ મધુરઃ લઘુ
(સન્) યાત્યલેખોદરાનાહકુષ્ટાર્શોમ્હૃણીગદાન ગુલ્મન્વર
શ્ચિત્રદ્ધિમાન્ચરુમિત્રપાન હન્તિ ॥

બિલામાનું તૂરં, ગરમ, વીર્યને વધારનાર,
મધુર અને હલકું હોઈ વાયુ, કકે, પેટને
આરેરો, કોઠ, અરથ, સંઘહણીને રોગ,
ગોળો, તાવ, શિત્રનામને ઘોળો કોઠ, અશ્નિનું
મંદપણું, શુવડા અને મળને મટાડે છે. ૨૧૭

૨. ભાંગનાં નામે તથા ગુણો
મજ્જા ગજ્જા માતુલાની માદિની વિજયા જયા ।
મજ્જા કફહરી તિક્કા ગાહિણી પાચની લઘુઃ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણા પિત્તલા મોહમદ્વાગ્વદ્ધિવધિની ॥૨૧૮

અન્યથ - મજ્જા ગજ્જા માતુલાની માદિની વિજયા
જયા (હિતિ નામાનિ, ગુણાય-) મજ્જા કફહરી તિક્કા
ગાહિણી પાચની લઘુઃ તીક્ષ્ણા ઝણ્ણા પિત્તલા મોહમદ્-
વાગ્વદ્ધિવધિની (સ્વાત) ॥

ભંગા, ૧ ગેબ, ૨ માતુલાની, ૩ માદિની, ૪
વિજયા અને જયા ૬ એટલાં ભાંગનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ભાંગ કકેને હરનાર, કડવી, ઝાડાને
રોકનાર, વાયુ, હલકી, વીક્ષુ, ગરમ, પિત્ત
કરનાર અને મોહ, મદ, લાપણુ તથા
અશ્નિને વધારનાર છે. ૨૧૮

૧. મજ્જને અનયા કપાદિ તીક્ષ્ણવાત, મજ્જો
મામરને-હલથેતિ ઘન્-તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે જેનાથી
કકે વગેરે કપાય છે, તેથી ભંગા-ભાંગ.

૨. ગજ્જલે પ્રાનયા જેને માદક્ત્યાત-ગજિ શવ્દે
દૂર્વેત ઘન્, ડાપ્-કેરી હોવાથી જેને લીને માણુસ
ખૂન બકે છે, તેથી ગજ્જ-ભાંગ

૩. માતુલાવ-વત્તરત્ય સ્ત્રી ઇવ માદક્ત્યાત 'મલુ
લોપાધ્યાયયોર્દોષાનુ' -હિતિ ડોપ્ આનુક્-કેરી હોવા-
થી ધવરાની નળે સ્ત્રી હોય તેવી વ્યુત્પાય છે, તેથી
માતુલાની-ભાંગ.

૪ માદવનિ-મર કરોતિ-મદ્દાદિવાત ગિનિ-ને
મદ અથવા કૈક કરે છે-જેનાન મનાવે છે, તેથી
માદિની-ભાંગ.

૫ વિજયત કફમ્-અન્-ડાપ્-ને કકેને દુ કકે
છ, તેથી વિજયા-ભાંગ.

૬. એ બ્ર પ્રમાણે જયનિ કફમ્ હિતિ જયા-કકેને કરે
છ, તેથી જયા-ભાંગ.

અટ્ટીભના રોડવાનાં નામે તથા ગુણો
નિલમેદઃ લસનિલઃ ક્ષારસઘાપિ સ સ્મૃત ।
સ્પાન્લાલસફલોદ્ભૂતં ધરુચ્ચલે દ્વીતલં લઘુ ॥૨૧૯

ગ્રાહિ તિક્કં કપાયં ચ વાતકૃચ કફાઘ્નહૃત્ ।
 ધાતુનાં શોષકં રુક્ષં મદરુદ્ગામ્વિવર્ધનમ્ ॥૨૨૦॥
 અન્વય - તિલમેદ. સ્વસતિલઃ અપિ ચ ઇઃ ગાલસઃ
 સ્મૃત । ચાસસફલોદ્ભૂત વાન્વલ્લ ક્ષીતલં લઘુ. ગ્રાહિ
 તિક્કં ચ કપાય ચ વાતકૃત્ કફાઘ્નહૃત્ ધાતુનાં શોષકં
 રુક્ષં મદરુદ્ગ વામિવર્ધનં મુદુઃ મોહકરં કચ્યં સેવનાત્
 પુસ્તનાશનમ્ (અતિ) ॥

તિલલેહ, ^૧ ખસતિલ^૨ અને ખાખસ^૩
 એટલાં અશ્રીણુના ડોહવાનાં સંસ્કૃત નામે છે.
 તેની છાલ ઠડી, હલકી, આડાને રોકનાર,
 કહવી, તૂરી, વાયુને ઠરનાર, કફ તથા
 લોહીને મટાડનાર, ધાતુઓને સુકાવનાર, રૂક્ષ,
 મદ કરનાર, ભાષણને વધારનાર, વારંવાર
 મોહ કરનાર, ઋચિ ઉપભવનાર અને સેવન
 કરવાથી યુરુપણનો નાશ કરનાર છે. ૨૨૦

૧. તિલતિ-ક્ષિપતિ-તિલ સ્નેહે-‘દ્યુપયે’તિ ક -
 તિલસ્ય મેદ इव-તલનો મેદ-તેલ ધરાવનાર બાજે
 એક ખતનો તલનો પ્રકાર હોય તેવો જણાય છે,
 તેથી તિલમેદ-અશ્રીણુનું ડોહવું.

૨. જ્વાનિ-દ્વિન્દ્રયાણિ સ્વતિ-નિષ્કલીકરોતિ મદ-
 કૃત્વાદ-યાં અન્તકર્મણિ-‘આતોડનુપસંગેક’ -સ્વઘાતો
 તિલચ-દીપ્તિયોને શ્રેભાન કરી યંભાવી દે છે અને
 તેલ જેની વીકાશ ધરાવે છે, તેથી ખસતિલ-અશ્રીણુ-
 નું ડોહવું.

૩. સસપ્રકાર સ્વસસ-પ્રકારે દિત્વ, શુષોદરાદિ -
 દીપ્તિયોને શ્રેભાન કરે એવા પ્રકારનો હોય છે, તેથી
 ખાખસ-અશ્રીણુનું ડોહવું.

અશ્રીણુનાં નામે તથા ગુણો
 ઉક્ત સ્વસફલશીરમાફૂકમહિફેનકમ્ ।
 આફૂકં શોષણં ગ્રાહિ સ્ત્રેષ્માઘં વાતપિત્તલમ્ ।
 તપા સ્વસફલોદ્ભૂતવલ્લપ્રાયમિત્યપિ ॥ ૨૨૧ ॥
 અન્વય - સ્વસફલશીરમ્ આફૂકમ્ અહિફેનકમ્
 ઉચમ્ । આફૂકં શોષણં ગ્રાહિ સ્ત્રેષ્માઘં વાતપિત્તલ
 તપા સ્વસફલોદ્ભૂતવલ્લપ્રાયમ્ દ્યયપિ (સ્વેયમ્) ॥
 ખમ્ફલશીર, ^૧ આફૂક^૨ અને અહિફેનક^૩
 એટલા અશ્રીણુના સંસ્કૃત નામે છે. અશ્રીણુ
 શોષક, આડાને રોકનાર, કફને મટાડનાર અને
 વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. ઉપર કહેલ
 ડોહવાની છાલના જે ગુણો હોય છે, તેમાંના
 ઘણાખસ ગુણો અશ્રીણુમા પણ છે. ૨૨૧

૧. જ્વાનિ-દ્વિન્દ્રયાણિ સ્વતિ-નિષ્કલીકરોતિ ક્ષતિ
 ગ્વાનિ, ગ્વાનિ ક્ષતિનિ વસ્ય ઇઃ સ્વસફલઃ, તસ્ય
 શીરમ્ इव-જેનાં કૃષા દીપ્તિયોને નિશ્ચળ કરે છે,
 યંભાવી દે છે, તેવાં તેનાં આજુ બાજે શીર હોય તેવો
 તેનો જે રસ, તે જ ખસફલશીર-અશ્રીણુ.

૨. આ-શ્યત્ સર્વકૃત્કાર इव વેન^૧ અરિમન્ ફ્તિ-
 માફૂકમ્-શુષોદરાદિઃ-જેમાં સર્પનો લગાર ફૂંકોડો
 થતો હોય તેવો અવાજ કરવું શીણુ આવે છે, તેથી
 આફૂક-અશ્રીણુ. -

૩. અહેઃ-સર્વસ્ય વેન-ગરલમ્ इव પ્રાણવાતકૃત્વાદ-
 તતઃ સ્વયં કન્-સર્પનું બાજે ઝેર હોય તેવું પ્રાણવાતક
 નીવડે છે, તેથી અહિફેનક-અશ્રીણુ.

ખસખસનાં નામે તથા ગુણો
 ઉચ્યન્તે સ્વસવીજાનિ તે સ્વાલસતિલા અપિ ।
 સ્વસવીજાનિ ઘ્વ્યાનિ ઘ્વ્યાણિ સુગુરુણિ ચ ।
 જનયન્તિ કર્મં તાનિ શમયન્તિ સમીરણમ્ ॥૨૨૨॥
 અન્વય - (યાનિ) સ્વસવીજાનિ તે (એવ) સ્વાલસતિલા
 અપિ ઉચ્યન્તે । સ્વસવીજાનિ ઘ્વ્યાનિ ઘ્વ્યાણિ ચ
 સુગુરુણિ (સન્તિ), તાનિ કર્મં જનયન્તિ. સમીરણ
 (ચ) શમયન્તિ ॥

ખસખીજ^૧ અને ખાખસતિલ^૨ એ
 ખસખસનાં સંસ્કૃત નામે છે. ખસખસ બળ
 આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બહુ જ
 ભારે, કફને ઉત્પન્ન કરનાર તથા વાયુને માંત
 કરનાર છે. ૨૨૨

૧. સ્વસ્ય વીજાનિ-અશ્રીણુના ડોહવાનાં બિયા
 કે જે થાય છે, તેથી ખસખીજ-ખસખસ.

૨. સ્વાલસત્ય તિલા-અશ્રીણુના ડોહવાના તલ જેવો
 ઘણાક જે થાય છે, તેથી ખાખસતિલ-ખસખસ

સિંધાલુણનાં નામે તથા ગુણો
 સૈન્ધવોડશી રીતશિવં માણિમન્થં ચ સિન્ધુજમ્ ।
 સૈન્ધવં લવણં સ્વાદુ દીપનં પાચનં લઘુ ।
 ક્ષિમ્થં રુચ્યં હિમ ઘૃત્યં સૂક્ષ્મં નેત્ર્યં ત્રિદોષહૃત્ ॥ ૨૨૩ ॥
 અન્વય - સૈન્ધવ. અશ્રી, રીતશિવ માણિમન્થં ચ
 મિન્ધુજમ્ (ક્ષિતિ નામાનિ, ગુણાથ-) સૈન્ધવ લવણં સ્વાદુ
 દીપન પાચનં લઘુ ક્ષિમ્થ દચ્ચ હિમ ઘૃત્ય સૂક્ષ્મ નેત્ર્યં
 ત્રિદોષહૃત્ (અતિ) ॥

સૈન્ધવ, ^૧ આ નામ સ્ત્રીલિંગ સિવાય બેય
 લિંગે વપરાય છે; શીતશિવ, ^૨ માહિમથ^૩
 અને સિન્ધુજ^૪ એટલાં સિંધાલુણનાં સંસ્કૃત નામે

છે. સિંધાલુણ સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકુ, રિનગ્ધ, રુચિ ઉષ્ણવનાર, ઠડુ, મૈથુનની શક્તિ આપનાર, સૂક્ષ્મ, નેત્રને હિતકારી અને દોષને મટાડનાર છે. ૨૨૩

૧. સિન્ધુપુ મવ - 'કછાદિમયથ' દ્વલ્પ-સિધુ દેશમા ને થાય છે, તેથી સિન્ધ-સિંધાપૃથુ

૨. શીત ચ ત્વ શિવ ચ-ને શીતળ ગુણુનાળ અને મુખકારક છે, તેથી શીતાશવ-સિંધાલુણ.

૩ મળિમન્યનાત્રિ પર્વત ગ- મહિમન્ય નામના પર્વતમા ને ખૂનથાય છે તેથી નાલુમન્ય-સિંધાપૃથુ

૪ સિન્ધુપુ-જાત- સમ્યાં જનેડે -સિધુ દેશમા ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સિધુળ-સિંધાપૃથુ

સાંભરલુણનાં નામો તથા ગુણો

શાકમ્ભરીય કથિતે ગુડાપ્યં રૌમક તથા । ગુડાપ્યં લઘુ વાતમ્મલ્યુષ્ણ મેદિ પિત્તલમ્ ॥૨૨૪

તીક્ષ્ણોણ ચાપિ સૂક્ષ્મં ચામિપ્યન્દ્રિ કદુપાકિ ચ ॥ અન્વય -શાકમ્ભરીય ગુડાપ્ય તથા રૌમક કથિતમ્ । ગુડાપ્ય લઘુ વાતમ્મ અલ્યુષ્ણ મેદિ પિત્તલં તીક્ષ્ણોણમ્ અપિ ચ સૂક્ષ્મ ચ અમિપ્યન્દ્રિ ચ કદુપાકિ (અસ્તિ) ॥

શાકભરીય,^૧ ગુડાપ્ય^૨ અને રૌમક^૩ એ સાંભરલુણના સરકૃત નામો છે. ગોળના જે નામો છે તે બધા સાંભરલુણના પણ નામો છે સાંભરલુણ હલકુ, વાયુને હણનાર, બહુ જ ગરમ, આડો લાવનાર, પિત્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, (દહીની પેઠે) કઠે કરનાર અને પાકમા તીષ્ણ છે ૨૨૪, ૨૨૫

૧ શાકમ્ભરે દેશે મવમ્ રૂદ્ધાણ -શાકભર નામના દેશમા ને થાય છે તેથી શાકભરીય-સાંભરલુણ

૨ ગુડાપ્ય આલ્યા યાય તન્-ગોળના નેટલા નામો છે તે બધા નામો ને જોવાય છે તેથી ગુડાપ્ય-સાંભરલુણ

૩ હમાવા મવમ્-અળ (૪-૩-૫૩) સપાયા કન્ (૫ ૩-૦૫)-રમા નામના દેશમા પણ ને થાય છે તેથી રૌમક-સાંભરલુણ

દિગ્ધાર્થ લુણના નામો તથા ગુણો

સામુદ્રં યત્તુ લવણમ્પ્રીઝ વશિર ચ તત્ । સામુદ્રજં સાગરજ લવણોદધિસમ્મખમ્ ॥૨૨૬॥

સામુદ્ર મધુર પાકે સત્તિક મધુર ગુર । નાલ્યુષ્ણ દીપત મેદિ સક્ષારમવિદાહિ ચ ॥૨૨૭॥

શ્લેષ્મલં વાતમુક્તિકમરુક્ષ નાતિદીતલમ્ ॥૨૨૮॥

અન્વય -યત્ સામુદ્ર લવણ તત્ અક્ષીવ વશિર ચ સામુદ્રજ સાગરજ લવણોદધિસમ્મખમ્ (કદ્યત), સામુદ્ર મધુર પાકે સત્તિક મધુર ગુર જ અતિઉષ્ણ દીપત મેદિ સક્ષારમ્ ચ અવિદાહિ શ્લેષ્મલ વાતમુક્તિકમ્ અસ્થ ન અતિરીતલમ્ (અસ્તિ) ॥

સામુદ્ર,^૧ અક્ષીવ,^૨ વશિર,^૩ સમુદ્રજ,^૪ સાગરજ^૫ અને લવણોદધિસભવ^૬ એટલાં દરિધાર્થ, લુણના સરકૃત નામો છે. દરિધાર્થ લુણ મધુર, પાચન થતા તીખાથ સાથે મધુર, ભારે, બહુ ગરમ નથી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, આડો લાવનાર, ખારા રસવાળું અને બળ તરા કરનાર નથી, તેમજ કઠે કરનાર, વાયુને મટાડનાર અને ઠડવું છે, છતાં રૂક્ષ નથી અને અત્યંત ઠડું પણ નથી. ૨૨૬-૨૨૮

૧ સમુદ્રે મવ-તન્ મવ ' દ્વલ્પ-સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સામુદ્ર-દરિધાર્થ લુણ.

૨ અક્ષુ ઈ-શોભા અક્ષી, અક્ષી વાતિ વાયતિ વા, વા ગલિગન્ધનયા, ઓવે શોપળ, 'જાતોડ્યુપસર્ગે ક-' આખની શોભા અથવા તેજને વધારનાર છતાં વધારે મેનનથી આખનુ તેજ ઓધુ કરનાર પણ છે, તેથી અક્ષીવ-દરિધાર્થ લુણ

૩ ઉચ્યત્ ઇતિ વશિ-વશ કા તો 'ઇન્' (ઉણા ૪-૧૧૮) વશિ-કાન્તિ રાતિ-વદાતિ-કાતિને ને આપે છે, તેથી વશિર-દરિધાર્થ લુણ

૪ સમુદ્રન્ જાયત સ્મ-અન્વધ્યયિન્' ઇતિ જનક - સમુદ્રમાથી ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સમુદ્રજ-દરિધાર્થ લુણ

૫ સાગરાત્ જાયત સ્મ-પૂર્વવત્ ડ-સમુદ્રમાથી ને ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સાગરજ-દરિધાર્થ લુણ

૬ લવણમ્પ્રીઝો ઉદધિ લવણાદિ, લવણોદધિ સભવ યસ્ય તત્-ખારો સમુદ્ર જેનુ ઉત્પતિગથાન છે તેથી લવણોદધિસભવ-દરિધાર્થ લુણ

બિહલુણના નામો તથા ગુણો

વિઙ્ પાક્ય ચ દૃતક તથા દ્રાવિઙ્માસુસ્મ । ત્રિઙ્ સક્ષારમૂર્ધ્વાધ કકગાતાનુલોમનમ્ ॥૨૨૯॥

દીપત લઘુ તીક્ષ્ણોણ રૂક્ષ રચ્ય વ્યવાયિ ચ । વિગ્ધાનાહવિષ્મહદ્રમૌરવશુલુત્ ॥૨૩૦॥

અન્વય -વિઙ્ પાક્ય ચ દૃતક તથા દ્રાવિઙ્મ આમુ રમ્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) વિઙ્ સમારમ્ (સન્) કર્ષાર -કકગાતાનુગ્રામન દીપત લઘુ તીક્ષ્ણોણ રૂક્ષ રચ્ય ચ વ્યવાયિ (સન્) વિઙ્ ધાનાહવિષ્મહદ્રમૌરવ-

વિઙ્ પાક્ય ચ દૃતક તથા દ્રાવિઙ્માસુસ્મ । ત્રિઙ્ સક્ષારમૂર્ધ્વાધ કકગાતાનુલોમનમ્ ॥૨૨૯॥

દીપત લઘુ તીક્ષ્ણોણ રૂક્ષ રચ્ય વ્યવાયિ ચ । વિગ્ધાનાહવિષ્મહદ્રમૌરવશુલુત્ ॥૨૩૦॥

અન્વય -વિઙ્ પાક્ય ચ દૃતક તથા દ્રાવિઙ્મ આમુ રમ્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) વિઙ્ સમારમ્ (સન્) કર્ષાર -કકગાતાનુગ્રામન દીપત લઘુ તીક્ષ્ણોણ રૂક્ષ રચ્ય ચ વ્યવાયિ (સન્) વિઙ્ ધાનાહવિષ્મહદ્રમૌરવ-

આસ્તુ (અસ્તિ) ॥

ગિઠ, ૧ પાક્ય, ૨ કૃતક, ૩ દ્રાવિઠ્ય અને આસુર^૪ આટલા ગિઠલૂણના મસ્કૃત નામો છે ગિઠલૂણ ખારા રસવાણુ હોઈ કફને ઊંચો ચલાવનાર, વાયુને નીચો ચલાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકુ, તીલણુ, ગરમ, રૂક્ષ, રુચિ ઉપજાવનાર અને પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પાકનાર હોઈ ઝાઝાની કબોજિયાત, આંકરો, અવાઈ જલુ, હૃદયના દર્દ, આરોપણુ તથા શૂનને મટાડે છે ૨૨૯, ૨૩૦

દીના-કર્ષ વપમણ વાતે સ્વાસ્થ્યવિલ્લભ - (અથ આંતરમાં આપો છે) ૨૦૯ ૨૧૦

૧ વિનિ-ભિનિતિ વિચારીત્ રોગાન્, વિન મેદન 'શુભયે તિ ક - આઝની કમળિયાત યથેતેને ને તેડે છે તેથી ગિ - નિ - નયુ

૨ પચત યન્ સાણુ ઋહલાણ્યન્' વજોરિ નિ કુલ્મ પાકે વાસાણુ - ત્ત્ર સાણુરિ નિ યન્ - ને સારી રીતે પચે છે અથવા પાચનક્રિયામાં ને ઉત્તમ કામ કરે છે, તેથી પાચન-વિનયુ.

૩ ક્રિયત ભ્ન ઇતિ ક્ષમ્ કૃતમેવ કૃતમ્ - વનળિ ક્ષાન્તાન્ સ્વાયે કન્ - ને મનાવેહુ ડાય તેથી કૃતક-ગિઠલૂણ

૪ દ્રવિઠ્ઠે મવ - ત્ત્ર મ' હલ્કુ - દ્રવિઠ્ઠે દેશમાં ને વધારે થાય છે તેથી દ્રાવિઠ-ગિઠલૂણ

૫ અસુરાગમ્ ઇદ ધ્રિય લવળમ્ - ત્સ્યેદમિ ત્વળ્ - આ યુજુ અસુરોને પ્રિય ડેવ છે તેથી આસુર-ગિઠલૂણ સચળના નામો તથા ગુણો

સૌન્દર્ય સ્વાદ્રિચક્ર મયપાક ચ ત્તમતમ્ ।
રચક રોચન મેદિ દીપન પાચન પરમ્ ॥ ૨૩૧ ॥
સુસ્નેહ વાતવુશાતિપિત્તલ વિશદ લ્ણુ ।
હ્નાસ્તુદ્ધિદ સૂક્ષ્મ વિન-ધાનાહશૂલજિત્ ॥ ૨૩૨ ॥
અન્ય - સૌન્દર્યક દ્રવક સ્વાદ ત્ત મયપાક મતમ્
રચક રોચન મેદિ દીપન પર પાચન સુસ્નેહ વાતવુશ ન અતિ પિત્તલ વિશદ યુજુ ઉદ્ગારુદ્ધિદ સૂક્ષ્મ (સત્) વિન-ધાનાહશૂલજિત્ (અસ્તિ) ॥

સૌવર્ચલ, ૧ રુચક^૨ અને મધપાક^૩ એટલા સચળના સસ્કૃત નામો છે સચળ રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડો લાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન, સ્નિગ્ધ, વાયુને મટાડનાર, બહુ પિત્ત કરનાર નથી

અને ૨૧૨-૨૩૬, હવકો, ઝોડનારને સાર કરનાર તથા સૂક્ષ્મ હોઈ ઝાઝાની વ્યભિચાત, આંકરો તથા શૂળ મટાડે છે ૨૩૧, ૨૩૨

૧ સુતરાં વચ્ચે-દીપ્યત-વચે સીતો દ્યપલિત્ (ઉળાં ૧-૧૦૬) ડાન્, તત્ર પ્રણયણ મુચન્નમ મ મત્તેન્ - ને અત્યંત પ્રકારો-અગ્ને છે અથવા સુનર્ચલ^૨ એમાં ને ધાર છે, તેથી સૌવર્ચલ-સચળ

૨ રાચન-દીપ્યત દ્વ સીતો, કુન્ (ઉળાં ૨-૩૨) ને પ્રકારો-અગ્ને છે તેથી રુચક-સચળ

૩ મન્યમ-યેન વા પાવ વલ્લત્ - યુષના મિદ્યે વડે અથવા યુષ વડે ને પાકે છે અથવા ને ધીમેથી પાકે છે, તેથી અથપાક-સચળ

ખાગના લૂણના નામો તથા ગુણો
મૌદિદ પાગુલવળ યજ્ઞાતં ભૂમિત સ્વયમ્ ।
દ્વારં ગુરુ કટુ ક્ષિપ્ત શીતલ વાતનાશનમ્ ॥ ૨૩૩ ॥
અન્ય - અન્ ભૂમિત સ્વય જાત (તદ્) મૌદિ પાગુલવળ (ચ કપ્યત) ધાર ગુરુ કટુ ક્ષિપ્ત શીતલ વાતનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

૨ લૂણ જમીનમાંથી પેતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઔદ્ગિઠ અને પાણુ લવણુ કહેવાય છે, એ લૂણ ખારુ, ભારે, તીખુ, સ્નિગ્ધ, ઠંડુ અને વાયુનો નાશ કરે છે

૧ ઉદ્ભિનિતિ ભૂમિ મિદિર ક્ષિણે 'શુભયે તિ ક તત સ્વાયે પ્રણયણ-ને જમીનને કાઠી ઉપન થાય છે તેથી ઔદ્ગિઠ-ખારો

૨ પાગુલપ ગ્ણમ્ શાકપાર્થિવાદિ - ને ધૂળપે ધાર ડેવ છે તેથી પાણુ-લવણુ-યૂગિધુ લૂણ-ખારો સચળનો ખાર અને તેના ગુણો

ચળકામ્લકમ્લયુળા દીપન દન્તહર્ષણમ્ ।
લવળાનુરસ્ત રુચ્ય શૂલાર્જીવિન-ધનુન્ ॥ ૨૩૪ ॥
અન્ય - ચળકામ્લકમ્ અલુણ દીપન દન્તહર્ષણ લવળાનુસ્ત ૮-૪ ઘટાનાગમિન-ધનુન્ (અસ્તિ) ॥

સચળનો ખાર ખાટો બહુ જ ગરમ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, દાંતને (અખાવી) પ્રકુક્ષિત કરનાર ખારાશવાળો, રુચિ ઉપજાવ નાર અને શૂળ અણુ તથા મવળધને મટાડનાર છે ૨૩૪

૧ ચળનિ-દ્વદનિ સર્વેષ્વાડિ પ્રોતિમ્ ઇતિ વળક - વળ દાન-વધુન્ ઉળાદિ વળનેવ્યા જાતમ્ અન્નમ્ શાકપાર્થિવાદિ તત સ્વાયે પન્-સર્વને પ્રીતિદાવક-

ચલ્યામાથી ઉપરેલ ને અપાકરૂપ ખાર, તે ચલ્યાકારૂકક કહેવાય છે.

૪૫ખખાર અને સાણખારનાં નામો તથા ગુણો

પાત્ત્યઃ ક્ષારો યવક્ષારો યાવદ્દાક્ષો યવામ્રજઃ ।
સ્વૈજિકાડપિ સ્મૃતઃ ક્ષારઃ કાપોતઃ સુલ્લવર્ચકઃ ॥
કથિતઃ સ્વૈજિકામેદો વિશેષકૈઃ સુવર્ચિકા ।
યવક્ષારો લઘુઃ ક્ષિગ્ધઃ મુસુક્ષ્મો વહ્નિદીપનઃ ॥૨૩૬
નિહન્તિ શૂલ્યાતામગ્લેમશ્વાસગલામયાન્ ॥
પાણ્ડુશર્શિમ્હણીગુલ્માનાહર્ષીહરહદામયાન્ ॥૨૩૭

અન્ય-નામ્ય ક્ષાર યવક્ષાર યાવદ્દાક્ષ યવામ્રજ. (હતિ યવક્ષારનામિ, અથ) સ્વૈજિકા અપિ ક્ષાર વાગેત મુન્નચ્ચેવ સ્મૃત, વિશેષકૈઃ સ્વૈજિકામેદઃ મુરર્ચિકા કથિત । યવક્ષાર લઘુ ક્ષિગ્ધ મુસુક્ષ્મ વહ્નિદીપન (તન્) શૂલ્યાતામગ્લેમશ્વાસગલામયાન્ પાણ્ડુશર્શિમ્હણી-ગુલ્માનાહર્ષીહરહદામયાન્ હન્તિ ॥

પાક૩૫,^૧ ક્ષાર,^૨ યવક્ષાર,^૩ યાવદ્દાક્ષ અને યવામ્રજ^૪ એટલાં ૪૫ખખારના સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ચિકા,^૧ ક્ષાર,^૨ કાપોત^૩ અને સુખવર્ચક^૪ એટલાં સાણખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિશેષ ભલ્બનારા લોકો એક ભતના સાણખારને સુવર્ચિકા^૧ પણ કહે છે. ૪૫ખખાર હલકો, રિનગ્ધ, બહુ જ સૂક્ષ્મ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શૂલ, વાયુ, અપકવ ભાગ, કફ, શ્વાસ, તથા ગળાનાં દરદને મટાડે છે; તેમ જ પાંડુરોગ, અરથ, સગ્રહણી, ગોળો, મલબધ, ખરાગળા દરદને અને હૃદયના દરદને થલુ મટાડે છે. ૨૩૫-૨૩૭

૧. પાત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બિહલ્બુનાં ખીળ નામ પ્રમાણે બાબુની.

૨. કારત્તિ-સમ્યક્ ચલતિ સૂક્મત્વાન્ પ્રતિશરીરા-વ્યવમ્-ક્ષાર સચ્ચલને- 'જ્વલિતિવસન્તે-વ્યોળ' ને મૂક્યમ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોમાં ખરાખર ગતિ કરે છે, તેથી ક્ષાર-યવક્ષાર-૪૫ખખાર ખાર

૩. યગ્ના ક્ષાર-૦૪વનો ખાર

૪. યવાના શક્ત યવદ્દાક્ષ, તન્ જાત-અન્ ૦૪વનાં (શખામાં) ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી-યાવદ્દાક્ષ-૦૪વખખાર.

૫. યવાનામ્ અપ યવામ, તમાન્ જાત - 'પથમ્યાં' (૩-૨-૧૮) હતિ ઠ-૦૪વની અણી-શિખામાંથી ઉત્પન્ન ને થાય છે, તેથી યવામ-૪૫વનો ખાર.

૧૦. સ્તરીમ્ અગ્નૈ-મુર્યુત્ક-ઝર્ષે મર્જને-મ્, સર્જને અસ્તિ અસ્ત્યા, 'અત હ્નિત્તો' -હતિ ઠન્, તત્તથ વાપ્-સ્વર્ચિકા-ને નામોમાં સારી રીતે મેળવી શકાય છે, તેવા ને ક્ષાર તે સ્વર્ચિકા-સાણખાર.

૨. ક્ષાર-ક્ષાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર ૪૫ખખારના ખીળ નામમાં પ્રથમ અપાર્થ છે

૩. વપોતચેવ વળે અસ્તિ અસ્ત્ય, 'અગ્નઃઆચ્' -નેના રંગ ડોવા નેવા ડોય છે, તેથી કાપોત-સાણખાર.

૪. મુચ વર્ચયતિ લીપ્યતિ શરીરમ્, વર્ચે દીપ્તો-મુન્ ને શરીરને અનાયામે દીપાવે છે, તેથી સુખ વર્ચક-સાણખાર.

૫. મુષ્ટુ વર્ચે અસ્તિ અસ્ત્ય, વર્ચોત અસ્ત્યાત્ 'અત હ્નિત્તો', હતિ ઠન્, વાપ્-ને સારી રીતે પ્રકાશે છે, અગ્ને છે, તેથી સુવર્ચિકા-સાણખાર.

સ્વૈજિકાલ્પગુણા તસ્માદ્વિશેષાદ્ગુલ્મશૂલહત્ ॥
સુવર્ચિકા સ્વૈજિકાવદ્ગોદ્દવા ગુણતો જાતઃ ॥૨૩૮

અન્ય-સ્વૈજિકા તસ્માન્ અલ્પગુણા. વિશેષાન્ ગુલ્મ-શૂલહત્; સુવર્ચિકા ગુણત સ્વૈજિકાવત્ જાતે યોદ્ધવા ॥ સાણખાર ૪૫ખખારથી એાછા શુભુવાળો છે અને વિશેષે કરી ગોળાને તથા શૂલને મટાડે છે. સુવર્ચિકાક્ષારમા પથ્થુ સાણખારના નેવા જ શુભો છે, એમ લોકોએ સમજવુ.

ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો

સૌભાગ્યં ટંકણં ક્ષારો ઘાતુદ્રાવકમુચ્યતે ।
ટંકણં વહ્નિકૃત્કર્ષં કમ્પહૃદ્વાતપિત્તકૃત્ ॥૨૩૯ ॥

અન્ય-સૌભાગ્ય ટંકણ ક્ષારઃ ઘાતુદ્રાવકમ્ (સ્તિ-નામકમ્) ઉચ્યત, ટંકણ વહ્નિકૃત્ સ્વ કમ્પહૃત્ વાતપિત્ત-કૃત (અસ્તિ) ॥

સૌભાગ્ય,^૧ ટંકણ,^૨ ક્ષાર^૩ અને ઘાતુ દ્રાવક^૪ એટલાં ટંકણખારના સંસ્કૃત નામો છે. ટંકણખાર અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, કફને હરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૨૩૯

૧. મુષ્ટુ મગ્મ-લેધર્ચ ઘાતુદ્રાવકત્ત્વસ્મ્ અસ્તિ વચ્ચ સ મુમ્મ, મુમ્મલ્લ મલ્-બ્યન્, સૌભાગ્યમ્ અસ્તિ અસ્ત્ય-અગ્નઃઆચ્-ધાતુએને આળનાર તરીકે મહા-સામર્થ્ય નેનામાં છે, તેથી સૌભાગ્ય-ટંકણખાર.

૨. ટંકણવન્તે-વચ્ચન્ત ઘાતવઃ શવેન દ્રવીચ્ચલ્-ટંકિ વચ્ચન-કરણે યુન્-નેના વડે ઘાતુએને એાળાણી તે ઘાતુએને એકરૂપે બાંધી રકાય છે, તેથી ટંકણ.

૩. ક્ષાર-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ૪૫ખખારના ખીળ નામમાં નેવી.

૪ કારણી-૨ મ્હાં-મ્હાં-પાવ્યત, પાત્તા કારણ-
વાવ્યએને આગાનારે પાવ્યી-ધાવના-૧-૨ કાવ્યખાર
એ ખાં અને ત્રણ ખાં

સ્વજિકા યાવગ્રમ્ ચ કારણ્યમુદાહતમ્ ।
ટક્ટુણેન યુત તત્તુ કારણ્યમુદીરિતમ્ ।
મિલિત તૂળ્યગુણવૃદ્ધિરોવાદ્ગુન્મહત્પરમ્ ॥૨૪૦॥
અન્ય-સ્વજિકા ચ યાગુદ-કારણ્યમ ઉગ
હામ્ । તત્તુ ટક્ટુણ યુ કારણ્યમ ઉદીરિતમ્ । મિલિત
(તાર ત્રય) તુ વિગવાત્ ગુણગુણવૃ (મર્તા) પર
ગુલ્મહત્ (સ્વાત) ॥

આજીખાર અને જવખાર એ બે મળે
ત્યારે કારણ્ય (બે ખાર) ઠહેવાય છે, અને
તેમા ટક્ટુણખારને પણ મેળવવાખાં આવે
ત્યારે કારણ્ય (ત્રણ ખાર) ઠહેવાય છે એ
ત્રણે ભેગા મળી વિશેષ ઉપલુ શુભ -રે છે
અને ગોળાને મટાડે છે ૨૪૦

આ. કારણે તે કારણ્યક
પદાશયત્રિશિપરિચિજ્ઞાઈતિલનાલજા ।
યવજ સ્વજિકા ચેતિ કારણ્યમુદાહતમ્ ।
કારણ્ય પત્તેડમિના તુલ્યા ગુલ્મશૂલહરા મ્હામ્ ॥૨૪૧॥
અન્ય-વગણવત્રિશિપરિચિજ્ઞાઈતિલનાલજા યવજ
ચ સ્વજિકા-ઈતિ કારણ્યમ્ ઉગ્રતમ્ । એ કારણ્ય
અમિના તુલ્યા (મન્ત) મ્હા ગુલ્મશૂલહર (મન્તિ) ॥

ખાખરાનો ખાર, ઘેરનો ખાર, અઘેડા
નો ખાર, આબવીનો ખાર, આકડાનો ખાર,
તવના નાળનો ખાર, જવખાર અને સાજીખાર
એ આઠ ખાર (ભેગા કરાય ત્યારે તે)
કારણ્યક ઠહેવાય છે એ (આઠ ભેગા કરેલા)
ખારે અગ્નિ બેવા છે અને ગોળાને તથા
શુળાને અલ્પત મટાડે છે ૨૪૧

૧ અઘે અવચા સન્તિ અચ અટકમ્ કારણ્ય
ખામ અટકકારણ્યમ-ભેગા કરેવા આઠ કારણ્ય-કારણ્યક
ચુખના નામે તથા ગુણે

ચુક સહસ્રવેધિ સ્યાદ્રસામ્લ શુક્રમિલ્યપિ ।
ચુકમત્યમ્લમુષ્ણ ચ દીપન પાચન પરમ્ ॥ ૨૪૨ ॥
શૂલગુલ્મવિગ્ધામગ્રાત્પ્લેમ્હર સરમ્ ।
વમિતુળ્યાસ્યઘૈરસ્યહૃપીડાવદ્ધિમાન્ધહત્ ॥ ૨૪૩ ॥
અન્ય-ચુક સહસ્રવેધિ રસામ્લ ગુક્રમ્ ક્યપિ સ્યાત્
ચુકમ્ અતિગમ્લ ચ ઉગ્ર દીપન પર પાચન (સત્)
શૂલગુલ્મવિગ્ધામગ્રાત્પ્લેમ્હર સર વમિતુળ્યાસ્યઘૈર
સ્વદ્ધીપાગ્રાદિમાન્ધહત્ (અસ્તિ) ।

ચુક,^૧ સહસ્રવેધિ,^૨ રસામ્લ^૩ અને
શુક્રમ્ એમલા ચુખના મન્દુત નામે છે ચુક
બહુ ખાગે, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને
બહુ જ પાચન હોઈને શુળ, ગોળો, મ્હા
બધ, આમવાત તથા ઠકને મગડનાર, યાગે
લાવનાર તેમ જ ઊવટી તરણ, મોઢાનુ રન
અલ્પતપણ, દુસ્થની પીડા અને અગ્નિનું
મદપણ મટાડે છે ૨૪૨, ૨૪૩

૧ ચુકચી-અવચતિ-કૃતિચી ચુકચી રોગ
રાગી અનન દતિ ચુકમ્, 'ક્રમ્લદ્ર૦' (ગ્ણા - ૨૯)
દતિ માપુ -રેને લીધે રોગી માચુચ યવ આદિ
રોગોને ૨૨ કરે ૭ તથા ચુક મેળે ચુક

૨ સપ્ત યાં તુ કીર્તમ્ય-નિચિ મ્હા, 'કુળ્મશૂલ'.
દતિ ગ્નિ-રે દગરોને ખાગા મ્હા નામે ૭ તથા
મદસ્રવેધિ-ચુક

૩ સ્મન અમ્લ ત્મા ગ અમ્લ યમ્લ ત્-રે ૨૧
વડ ખાડુ ગાય છે અથવા જેનો રસ ખાડા ગાય
છે, તેથી રમાત-ચુક

૪ ગુરુ વળ ગામ્લ અમ્લ-અગ્રાચ-રેનો
રગ ઘોળો તેમ જ તેથી ગુમ્લ-ચુક
બાવપ્રકાશમા ઉરીતકચાદિવર્મ પ્રકરણ ત્રમાશ

૨. કપૂરશાદિવર્ગ

કપૂરના નામે, ગુણે તથા બે પ્રકાર
પુષ્પિ જ્ઞોપે ચ કપૂર સિનામ્નો હિમગાલુક ।
ઘનસારથ્થક્રસશો હિમનામાપિ સ સ્મૃત ॥ ૧ ॥
કપૂર: શીતલો ઘ્રપ્યશ્ચુપ્યુષ્ણે લેખનો લલુ ।
સુરમિમ્સુરસ્તિક કફપિત્તવિપાહ ।
દાહતુળ્યાસ્યઘૈરસ્યમદોદૌર્ગધનાશન ॥ ૨ ॥
કપૂરો દ્વિવિધ પ્રોત્ પલાપ્ક્યપ્રમેદત ।
પન્થાત્પૂરત પ્રાહુરપ્કચ ગુણત્તરમ્ ॥ ૩ ॥
અન્ય-કપૂર પુમિ ચ જ્ઞોપે (સ્વાત) મિત્ર
હિમવાગ્ક ઘનગાગ ચ દ્રસ્ય હિમનામા અપિ જ
સ્થત । કપૂર શીતક કૃષ્ય ચપુષ્ય લેખન ત્વુ
સુરમિ મધુર નિક કફપિત્તવિપાહ દાહતુળ્યાસ્ય
ઘૈરસ્યમદોદૌર્ગધનાશન (અસ્તિ) । કપૂર પન્થાત્ત
પ્રમેદત દ્વિવિધ પ્રાક પલાત્ કપૂર અપક ગુણત્ત
(વિદ્યામ) પ્રાહુ ॥

* કપૂર આદિ યવા ત કપૂરાન્ય કપૂરાઈને
વગ-સમુચ-કપૂરાદિવગ-કપૂર-માદિને સમુદાય

કપૂર,^૧ આ નામ પુલિ જે તથા નપુમક લિ જે પણ વપરાય છે, સિતાબ્ર,^૨ હિમવાલુક,^૩ ઘનસાર,^૪ ચદ્રસર^૫ અને હિમનામા^૬ એટલા કપૂરના^૭ સસ્કૃત નામે છે. વળી એ ચદ્રના અને હિમના નામે પણ કહેવાય છે કપૂર ઠડુ, વીધંને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર, હલકું, સુગધી, મધુર અને કડવું હોઈ કંઈ, પિત્ત, એર, દાહ, તરથ, મોઠાતુ વિરસપણું, મેદ તથા કુર્ગંધ પછું મટાડે છે કપૂર પાકું અને કાચું એમ બે પ્રકારનું છે, તેમા પાકા કરતા કાચાને વિકાનો વધારે શુભવાણું કહે છે ૧,૩

૧ કિરતિ વિશ્વિપતિ, વૃણાતિ દિનસ્તિ વા મરુકક પિત્તપિયારીન, કરોતિ વા વીયરુદ્ધિ-નરહિત ચ-કૃ વિશેષે, કૃા હિંયાયમ, ડુરુમ્ કરને-વા વિચ્-કૃ પૂવંત શરીર વૈતિ-પૂરી આપ્યાયન-^૧ શુપથે તિ ક-વદ્ર ચાસૌ પૂચ્ચ કપૂર-એ મળ, કંઈ, પિત્ત, એર વગેરેનો નાશ કરે છે, વીધં વધારે છે અને નેત્રને હિતકારી છે, તેમ જ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી કપૂર-કપૂર

૨ સિત-શ્વેત્ય ઘનન ચન્દ્ર વા અપ્રતિ-ગચ્છતિ-^૧ 'કનખ્યન્' યદ્વા સિત-શોરુપમ્ અપ્રયતિ રત્નવદ્મ, યદ્વા સિતમ્ અપ્રમિવ શુરુત્વાન-હતિ સિતાબ્ર -એ ધોળાશને, ઘનનને તથા ચદ્ર જેવા શુભને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા પોતામા ધોળાશને સબધ પમાડે છે, અથવા ધોળું હોનાથી સહેદ વાહળા જેડુ જે જણાય છે, તેથી સિતાબ્ર-કપૂર

૩ હિમા વાલુકા યસ્ય સ-ગના ૨૦૪કણુ શીતળી હોય છે, તેથી હિમવાલુક-કપૂર

૪. ઘન-દદ સારો યસ્ય સ, યદ્વા ઘનસ્ય-શ્વેતાશ્વસ્ય સાર ઇવ શીતલાનુ સિતાબ્રાકારત્વાઃ-જેનો સાર ઉત્તમ હોય છે અથવા પોતે શીતળ તથા ધોળા વાહળોને આકાર ધરાવતું હોનાથી ધાળા વાદળાનો જણે સાર હોય તેડું છે તેથી ઘનસાર-કપૂર

૫ ચન્દ્રસ્ય સજ્ઞા ચન્દ્ર ઇતિ સજ્ઞા વા યસ્ય સ-ચદ્રના જેટલા નામે છે, તેટલા નામે પણ જે કહે વાય છે, તેથી ચદ્રસર-કપૂર

x રાજનિઘ કુમા કપૂર બે જાતનું વણુવેલું છે પકન અને અપકવ

વેધો ભીમબેની કપૂરને સાધારણ કપૂર કરતા ઘણું જલદ અને કામદાસના વધારનાર ગણે છે

૬ હિમસ્ય સજ્ઞા, હિમમ્ ઇતિ વા મજ્ઞા યસ્ય સ-હિમના જેટલા નામે છે, તેટલા નામે પણ જે કહેવાય છે, તેથી હિમનામા-કપૂર

ચીનાઈ કપૂરનું નામ તથા ગુણે

ચીનાકસબ ધર્પૂર કફક્ષયકર સ્મૃત ૧ કુષ્ઠરુપ્ડવમિહરસ્તયા તિક્તરસશ્ચ સ ॥૪॥

અન્યવ-ચીનાકસહ ૧ કપૂર કફક્ષયકર સ્થ, તથા વ મ કુષ્ઠરુપ્ડવમિહર ચ તિક્તરસ (મરતિ) ॥

ચીનાઈ કપૂર કંઈ, કોઈ, અળ તથા વખતને મટાડે છે, અને તે કડવા રસવાળું હોય છે

૧ ચીન-ચેતવસ્તુત્રાકારમ્ અન્તિ-ગચ્છતિ-અક વતૌ 'કમંચ્યુ' -ચીન એને વોળા કપકાના સ્વતરના તાતાણાના જેવા આકારને જે પામે છે, તેથી ચીનાઈ-ચીનાઈ કપૂર

કસ્તૂરીનાં નામે

મૃગનાભિર્મૃગમદ કથિતસ્તુ સહસ્રમિત્ ૧

કસ્તૂરિકા ચ કસ્તૂરી ષેષમુપ્યા ચ સા સ્મૃતા ॥૫

અન્યવ-મૃગનાભિ તુ મૃગમદ કથિત, સા ચ સહસ્રમિત્ કસ્તૂરિકા કસ્તૂરી ચ વેષમુપ્યા સ્થતા ॥

મૃગનાભિ,^૧ મૃગમદ,^૨ સહસ્રમિત્,^૩ કસ્તૂરિકા,^૪ કસ્તૂરી^૫ અને વેધમુપ્યા^૬ એટલા કસ્તૂરીના સસ્કૃત નામે છે ૫

૧ મૃગસ્ય નાભિ-મૃગની નાભિમા થી હોઈ તેની નભિકપ છે તેથી મૃગનાભિ-કસ્તૂરી

૨ મૃગસ્ય મદ-મૃગના મદ્ધ છે, તેથી મૃગમદ-કસ્તૂરી

૩ સહસ્ર મિનત્તિ-મિદિર વિદારણે-વિષ્-હળરી વસ્તુને બેદનાર-પોતાની સુનાસની અસર કરનાર છે તેથી સહસ્રમિત્-કસ્તૂરી

૪ કસ્તૂરી એવ કસ્તૂરિકા-સ્વાર્થે કન્-કસ્તૂરી એ જ કસ્તૂરિકા પણ કહેવાય છે

૫ કમ્તિ-ગર્જની ગન્ધ અસ્થા સવન ઇતિ કસ્તૂરી-ક્ષ ગ્નો લગ્નોદિલાનુ કર (અળા ૪-૧૦), ઘ્રોદોદાદિ, ગોરાદિ -જેની ગંધ બંને પ્રસરે-જેના છે, તેથી કસ્તૂરી

૬ વિચ્ચન્તે-મિચ્ચન્ત એમિ પદાર્થો-વેધા, વળે વન્, વેષેષુ મુપ્યા-જેનાથી મીન પદાર્થો બેદાય-વી ધાય તેના પદાર્થોમા મુખ્ય, અસરકારક પદાર્થોમા શ્રેષ્ઠ છે, તેથી વેધમુપ્યા-કસ્તૂરી

કસ્તૂરી ત્રણ જાતની

કામરુપોદ્ગવા વૃણા નેપાલી નીલવર્ણયુક્ ૧ કાશ્મીરી કપિલચ્છાયા કસ્તૂરીત્રિવિધા સ્મૃતા ॥૬

અન્ય-કામમ્પોદ્રા કસ્તૂરી છુગા નેગરી નીલ-
વર્ણનુ વાસ્તીની વર્ણનુગા (કન્યા) ત્રિવિધા મૃતા ॥

કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી કાળી હોય છે,
નેપાળની કસ્તૂરી લીલા રંગની હોય છે
અને કાશ્મીરની કસ્તૂરી પિંગળા રંગની હોય
છે; એ રીતે કસ્તૂરી ત્રણ પ્રકારની યાય છે. ૬

ત્રણે કસ્તૂરીના ગુણો

કામરૂપોદ્રવા ઘ્રેણા નેપાળી મધ્યમા ભવેત્ ।
વાસ્તીરદેશસમ્ભૂતા કસ્તૂરી હ્યવમા મતા ॥ ૭ ॥
કસ્તૂરિકા કદ્દુસ્તિક્તા ક્ષારોષ્ણા શુક્રઠા ગુરુઃ ।
કફગાતપિચ્છર્દિ-શીતવૌર્ગન્ધયમોષ્ણહૃત્ ॥ ૮ ॥

અન્ય-(ત્ર) કામમ્પોદ્રા કસ્તૂરી ઘ્રેણા, નેગરી
મધ્યમા મતન, વાસ્તીરદેશમ્ભૂતા હિ અમા મા ।
કસ્તૂરિકા કદ્દુ તિકા મારા ઠણા શુક્રઠા ગુદ (મતી)
કફગાતપિચ્છર્દિ-શીતવૌર્ગન્ધયમોષ્ણહૃત્ (અસ્તિ) ॥

તેમા કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી ઋષ, નેપાળ
ની મધ્યમ અને કાશ્મીરની અધમ છે. કસ્તૂરી
તીખી, કડવી, ખારી, ગરમ વીર્યને વધારનાર
અને ભારે હોઈ કફ, વાયુ, ઝેર, ઊલટી, શીત,
ડુર્ગંધપણું તથા શોષને મટાડે છે. ૭, ૮

બેદમુષકનુ નામ તથા ગુણો

લતાકસ્તૂરિકા તિક્તા સ્વાદ્વી વૃષ્યા હિમા લઘુઃ ।
ચમ્પુષ્યા છેદિની શ્લેષ્મતૃષ્ણાવસ્ત્યાસ્પરોગહૃત્ ૯
અન્ય-લતાકસ્તૂરિકા તિક્તા સ્વાદ્વી વૃષ્યા હિમા
લઘુ ચમ્પુષ્યા છેદિની (મતી) શ્લેષ્મતૃષ્ણાવસ્ત્યાસ્વ-
રોગહૃત્ (માર્તિ) ॥

બેદમુષક લતાકસ્તૂરિકા^૧ કહેવાય છે. એ
બેદમુષક કડવી, મધુર, વીર્યને વધારનાર,
ઠાઠી, હલકી, નેત્રને હિતકારી, મળોને છેદ
નાર અને કફ, તરશ, મૂત્રાશયના રોગ તથા
મોઢાના રોગને મટાડે છે. ૯

૧. લતાસ્વા કસ્તૂરી, સ્વદ્વ મુગ્ધમ્ભવાન્-ને વેવ
રૂપે હોઈને કસ્તૂરી જેવી મુગધી હોય છે, તેથી લતા-
કસ્તૂરિકા કહેવાય છે.

જખ્યાદિયાં કસ્તૂરીનું નામ તથા ગુણો
ગન્ધમાર્જારીચીયં તુ વીર્યવૃદ્ધકફવાતહૃત્ ।
કળ્પકુહરં નેત્ર્યં મુગ્ધ્યં સ્વેદગન્ધનુત્ ॥ ૧૦ ॥
અન્ય-ગન્ધમાર્જારીચીયં તુ વીર્યવૃદ્ધ કફગાતહૃત્
કળ્પકુહરં સ્વેદગન્ધનુત્ નેત્ર્યં મુગ્ધ્યં (ચાસ્તિ) ॥

જખ્યાદિયાં કસ્તૂરી ગંધમાર્જારીચીયં^૨ કહે-

વાય છે; એ કસ્તૂરી વીર્યને વધારનાર અને
કફ, વાયુ, અગ, ઠોઢ તથા પતીનાનો મધ
મટાડનાર, નેત્રને હિતકારી તથા મુગધી
હોય છે. ૧૦

૧. ગન્ધયુક્તઃ માર્જારઃ. ગન્ધમાર્જારઃ, ગન્ધમાર્જાર
વીર્ય-ગંધવાળા ગિવાડનું એટલે વણિયનું જે વીર્ય
હોય છે, તે ગંધમાર્જારીચીયં કહેવાની કસ્તૂરીની
એક વાત છે.

મુખડનાં નામો

શ્રીચણ્ડં ચન્દનં ન સ્ત્રી મદ્રધીન્નલપર્ણિકા ।
ગન્ધસારો મન્થયજસ્તયા ચન્દ્રદ્યુતિશ્ચ સઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્ય.-શ્રીચણ્ડ ચન્દન, ન સ્ત્રી, મદ્રધીઃ તંપર્ણિક
ગન્ધનાર મલયત્ર તથા ચન્દ્રદ્યુતિ. (કથ્યતે) ॥

શ્રીખંડ,^૧ ચંદન,^૨ આ બે નામો સ્ત્રીલિંગે
નથી, પણ પુલિંગે તથા નૃપુંસકલિંગે છે;
બદ્રશ્રી,^૩ તૈલપર્ણિક,^૪ ગંધસાર,^૫ મલયત્ર^૬
તથા ચંદ્રદ્યુતિ^૭ એટલાં મુખડનાં સંક્રુત
નામો છે. ૧૧

૧. ધિવા ચણ્ડકન-ગોખાનો અથવા વદમીતે
મળે અમુક આગ હોય તેવું હોય છે, તેથી શ્રીખંડ-
મુખડ.

૨. ચન્દયતિ-આલ્પદ્યતિ જનાનું મુગ્ધપલ્લવ
શીતશ્રવા, ચદિ આલ્પદને-ચન્દયતિનું -ને મુગધી
તથા શીતળ હોવાથી હોકાને આનંદ પમાડે છે-
તેથી ચંદન-મુખડ.

૩. મદ્રાથી ચલ્ય સ-જેની ગોના તથા સપતિ
લોખને મુખડગ હોય છે, તેથી બદ્રશ્રી-મુખડ.

૪. તિગ્ના પર્ણનાવ પર્ણાનિ ચલ્યા સા તિલર્ણો,
'પાર્શ્વજે તિ ઠીપ્, તિલર્ણો એ તિલર્ણિકા-સ્વાયે ક્વ
હલ્ય, તત્ -'લગ્ન જાગ' કલ્પન-જેનાં પાર્શ્વ તલનાં
હોડના પાંદડાં જેવા હોય છે, તેવા ઝાડમાં જે યાય
છે, તેથી તૈલપર્ણિક-મુખડ.

૫. ગન્ધનાનું સારો યલ્ય, ગન્ધ એ સારો વા યલ્ય-
જેનો સાર ગંધવાળો હોય છે અથવા મુગધે એ જ
જેનો સાર હોય છે, તેથી ગંધસાર-મુખડ.

૬. મલયે પવેતે જાત -'સમન્થા જનેદં' -મલય નામના
પર્વતમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મલયત્ર-ચંદન

૭. ચન્દ્રસ્યેવ ઝન્મલા સુનિવેલ્ય સ-જેની કાંતિ
ચંદ્ર જેવી ઉન્મલ્લળ હોય છે, તેથી ચંદ્રદ્યુતિ-ચંદન

શ્રેષ્ઠ મુખડનાં લક્ષણ
સ્યાદે તિક્તં કષયે પીતં છેદે રક્તં સત્તો સિતમ્ ।
મ્નિયકોટરસંયુક્તં ચન્દનં શ્રેષ્ઠમુખડતે ॥ ૧૨ ॥

અન્ય - (ચત્) સ્વાદે તિક્ત, કષે પીત, હ્રેદે રક્ત, તનાં સિતં પ્રત્યિહોટરમયુક્તં (ભાતિ તન) ચન્દનં શ્રેષ્ઠમ્ ઉચ્યત ॥

જે સુખડ સ્વાદમાં કડવી, ઘસતાં પીળી, કાપતાં શતી, સ્વરૂપે ઘોળી અને ગાઠો તથા કોતરવાળી હોય તે સુખડ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

સુખડના ગુણો

ચન્દનં શ્રીતલં રુદ્રં તિક્તમાહ્વાદનં લઘુ ।
ધ્રમશોપવિપન્લેપ્મતૃષ્ણાપિત્તાસ્રદાહનુલ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્ય - ચન્દન શ્રીતલં રુદ્ર તિક્તમ્ આહ્વાદનં લઘુ ધ્રમશોપવિપન્લેપ્મતૃષ્ણાપિત્તાસ્રદાહનુલ્ (અસ્તિ) ॥

સુખડ ઠંડી, રૂક્ષ, કડવી, સુખ આપનાર, હલકી અને શ્રમ, શોષ, ઝેર, કફ, તરશ, પિત્ત, લોહીનાં દસ્ત અને દાહને મટાડે છે. ૧૩

પીતચંદનનાં નામો તથા ગુણો

કાલીયકં તુ કાલીયં પીતામં હરિચન્દનમ્ ।
હરિપ્રિયં કાલસારં તથા કાલાનુસાર્યકમ્ ।
કાલીયકં રક્તગુણં વિરોપાહ્યજ્ઞનાશનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્ય - કાલીયક તુ કાલીય પીતામ હરિચન્દનં હરિપ્રિય કાલસાર તથા કાલાનુસાર્યકમ્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) કાલીયક રક્તગુણ વિરોપાત્ વ્યજ્ઞનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

કાલીયક,^૧ કાલીય,^૨ પીતામ,^૩ હરિચંદન,^૪ હરિપ્રિય,^૫ કાલસાર^૬ અને કાલાનુસાર્યક^૭ એટલા પીતચંદનના સંસ્કૃત નામો છે. પીતચંદનમાં રતાંજલિના જેવા જ ગુણો હોય છે અને તે વિશેષે કરી ખીલને મટાડે છે. ૧૪

૧. શરીરસ્યકાલસ્ય વર્ણસ્ય દ્વદ નાશકમ્-‘શ્વદાન્ત’, સ્વાયં વન્-શરીરમાં રહેલા કાળા રંગનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાલીયક-પીતચંદન

૨. કાલીય-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પશુ ઉપર પ્રમાણે બે છે. કવળ કન્નપ્રત્યય નથી-કાલીય-પીતચંદન.

૩. પીતમ્ આતમન્તાદ્ માતિ-‘આતથોપસર્ગે.’ ઇતિ ક-ને ચોપાસ પીણુ હોય છે, તેથી પીતામ-પીતચંદન

૪. હરે પ્રિય ચન્દન, હરિવર્ણ વા ચન્દન હરિચન્દનમ્-શ્રીહરિને પ્રિય અથવા હરિ-પીંગળા રંગનું જે ચંદન છે, તેથી હરિચંદન-પીતચંદન.

૫. હરે પ્રિય ચન્દનમ્-શ્રીહરિ-ભગવાનને પ્રિય જે ચંદન છે, તેથી હરિપ્રિય-પીતચંદન.

૬. કાલેન વર્ણેન સ્વિયે-સૂત્રનો-પ્યત્-કાળા રંગથી

જે રંગુ રહે છે, તેથી કાલસાર-પીતચંદન.

૭. અનુસ્મિતે ઇતિ અનુસાર્યમ્-પ્યત્, કાલેન વસ્તુના અનુસાર્યમ્-તત્ સ્વાયં વન્-કાળી વસ્તુ વડે જે અનુસાર્ય છે એટલે કાળામાં જે કીક જણાય છે, તેથી કાલાનુસાર્યક-પીતચંદન.

રતાંજલિનાં નામો

રક્તચન્દનમાખ્યાતં રક્તાઙ્ગં શુદ્ધચન્દનમ્ ।
તિલપર્ણે રક્તસારં તત્પ્રવાલફલં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય - રક્તચન્દન રક્તાઙ્ગ શુદ્ધચન્દનં તિલપર્ણે રક્તસારમ્ આખ્યાતમ્, તત્ પ્રવાલફલં સ્મૃતમ્ ॥

રક્તચંદન,^૧ રક્તાંગ,^૨ શુદ્ધચંદન,^૩ તિલપર્ણ,^૪ રક્તસાર^૫ અને પ્રવાલફલ,^૬ એટલાં રતાંજલિનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫

૧. રક્ત ચ તત્ ચન્દનમ્-રંગુ ચંદન તે રક્તચંદન-રતાંજલિ.

૨. રક્તમ્ ગત્ત યસ્ય તત્-જેનું સ્વરૂપ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગ-રતાંજલિ.

૩. શુદ્ધ ચ તત્ ચન્દનમ્-કડવું ચંદન ડોવાથી શુદ્ધચંદન-રતાંજલિ.

૪. તિગ્નામિત્ત વર્ણાનિ યસ્ય તત્-જેના પાંદડાં તલના હોડ જેવા હોય છે, તેથી તિલપર્ણ-રતાંજલિ

૫. રક્ત સારો યસ્ય તત્-જેનો સાર લાલ હોય છે, તેથી રક્તસાર-રતાંજલિ.

૬. પ્રવાલસદસ્ય ફલ યસ્ય તત્-જેનું કૃળ પ્રવાલ જેવું હોય છે, તેથી પ્રવાલફલ-રતાંજલિ.

રતાંજલિના ગુણો

રક્તં શીતં ગુરુ સ્વાદુ છર્દિતૃષ્ણાસપિત્તહત્ ।
તિક્તં નેત્રહિતં વૃષ્યં જ્વરવ્ષળવિવાપહમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્ય - રક્ત શીતં ગુરુ સ્વાદુ છર્દિતૃષ્ણાસપિત્તહત્ તિક્તં નેત્રહિતં વૃષ્યં જ્વરવ્ષળવિવાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

રતાંજલિ^x ઠાંડી, ભારે, મધુર, કડવી, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર અને ઊલટી, તરશ, રક્તપિત્તનો રોગ, તાવ, મણુ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૬

x ચરકસંહિતામાં આના લાકડાને કાતિકર (શરીરની કાતિ સુવારનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પિત્ત, કફ તથા અરુચિનો નાશ કરનાર, મૂષ્ય (આમીનો રંગ સુધારનાર), બ્વરોપશમન (તાવ ઉતારનાર) તથા છર્દિ-કંહર (ઊલટી અને ચેળ બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે.

પતંગનાં નામે

પતંગ રક્તસારં ચ સુરંગ રજનં તથા ।

પટ્ટરજ્જકમાણ્યાતં પત્તરં ચ કુચન્દનમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્ય - પતંગ ચ રક્તસાર ગુણે તથા રજનં પટ્ટ-
રજ્જકમ્ પત્તર ચ કુચન્દનમ્ (ઈતિ નામનિઃ) આગ્યાનમ્ ॥

પતંગ,^૧ રક્તસાર,^૨ સુરંગ,^૩ રજન,^૪
પટ્ટરજ્જક,^૫ પત્તર^૬ અને કુચન્દન^૭ એટલાં
પતંગનાં (લાકડાનાં) સંસ્કૃત નામે છે. ૧૭

૧. પતન્-ઉત્તમન્ ગચ્છતિ ગુણસામ્ય પીતવન્દ-
નેન સદ્, દાહનાશકાં ચ વિગેયાન્-ગમેદં -> પીત-
ચન્દન સાથે સમાન ગુણ પામે તથા આગ દાહનો
નાશ કરવાપાત્રું ધારણ કરે છે, તેથી પતંગ.

૨. રક્ત સારો વ્યવ તન્-જેનો આરે લાય ઠેવ
છે, તેથી રક્તસાર-પતંગ.

૩. સુચુ રક્તો વ્યવ તન્-જેનો રંગ આરો ઠેવ
છે, તેથી સુરંગ-પતંગ.

૪. રજયતિ રજ્યત વા અનેન-નવાદેલ્યું; કરણે વા
સ્વુદ્-જે રંગી દે છે, અથવા જેના વડે રંગાય છે,
તેથી રજન-પતંગ.

૫. પટ્ટવ રજ્જક-પટ્ટને રગનાર હોવાથી પટ્ટ
રજ્જક-પતંગ.

૬. પતતિ-ગચ્છતિ માપુર્યંશોલ્યાદિગુણાન્, પલ્લ ગત્તો,
ઔષાદિક કર્ત્વ, નિપાતનાન્ તસ્ય દ્વિત્વ ચ-જે મધુરતા,
શીતળતા આદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પત્તર-પતંગ.

૭. કુલ્લિત ચન્દનમ્-એક ગતતું હવકું ચન્દન
છે, તેથી કુચન્દન-પતંગ.

પતંગના ગુણો

પતંગ મધુરં શીતં પિત્તરુષ્પ્મગ્નણાહ્નુત્ ।

હરિચન્દનવદ્વેચં વિશેષાદાહનાશનમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય - પતંગ મધુર શીતં પિત્તરુષ્પ્મગ્નણાહ્નુત્ હરિ-
ચન્દનવત્ વેચમ્, વિશેષાત્ દાહનાશનમ્ અસ્તિ ॥

પતંગનું લાકડું મધુર અને કંડું હોઈ
પિત્ત, કફ, વજ્ર તથા લોહીવિકારને મટાડનાર
છે; એમાં પીતચન્દનના જેવા જ ગુણો છે
અને તે વિશેષે કરી દાહનો નાશ કરે છે. ૧૮

+ મુશ્રુતસંહિતામાં પતંગના લાકડાને ત્રણ
(વજ્ર રજનનાર), લીલાટી બંધ કરનાર, કંડુનાશક,
રક્તપિત્તહર, દાહનાશક, પિત્ત-વરનાશક અને સંધા-
નીય (મ્હી) ગણેવ છે.

બધાં ચન્દનો વિશે

ચન્દનાનિ તુ સર્વાણિ સદશાનિ રસાદિમિ ।
ગન્ધેન તુ વિગેયોઽસ્તિ પૂર્વઃ શ્રેષ્ઠતમો ગુણઃ ॥૧૬॥

અન્ય - સર્વાણિ ચન્દનાનિ રસાદિમિ તુ સદશ-
(સન્તિ), ગન્ધેન તુ વિગેય. અસ્તિ, (તથાપિ) પૂર્વઃ શ્રેષ્ઠ-
તમઃ (અસ્તિ) ॥

સઘળા પ્રકારનાં ચન્દનોમાં રસ વગેરે
સરખાં છે; માત્ર ગંધનો ફેરફાર છે. સઘળાં
ચન્દનોમાં સુખડ સર્વોત્તમ ગુણવાળી છે. ૧૬

અગુરુ અથવા અગરનાં નામે

અગુરુ પ્રવરં લોહં રાજાહં યોગજં તથા ।

વંશિકં કૃમિજં વાપિ કૃમિજગ્નચમનાર્યકમ્ ॥ ૨૦ ॥

અન્ય - અગુરુ પ્રવર લોહ રાજાહં યોગજ દવરં
તથા વશિક કૃમિજં અપિ વા કૃમિજગ્નમ્ અનાર્યકમ્
(ઈતિ નામાનિ) ॥

અગુરુ,^૧ પ્રવર,^૨ લોહ,^૩ રાજાહં,^૪
યોગજ,^૫ વંશિક,^૬ કૃમિજ,^૭ કૃમિજગ્ન^૮ અને
અનાર્યક^૯ એટલાં અગુરુનાં સંસ્કૃત નામે છે.

૧. ન વિચંતે ગુરુ અન્યન્ સૌમન્થિકં શ્ર્યં સ્વાદ
જેનાથી આરે અથવા એટ બીજું કોઈ સુગંધી ક્ષ
નથી, તેથી અગુરુ-અગર.

૨. પ્રવરેણ ત્રિવરે-સ્વક્રિયતે સૌલોકં સુખ્ય
સ્વાન્-જૂન્ વરણે 'પ્રહરદ્' इति अन्-જે સુગંધી ઠેવાથી
રેક લોકો જેને ખૂમ સ્વીકારે છે, તેથી પ્રવર-અગર.

૩. સુખ્ય-ગદ્ગદપતે સર્વેર્જનગુણાધિક્યાન્, દૃહ ગદ્ગદ-
વન-જેનામાં ધણા જ ગુણો હોવાથી સર્વે રોગો
જેને હરે છે-જેના તરફ લવચાય છે, તેથી લોહ-
અગર.

૪. રાજાનમ્ અહંતિ મહાપ્યેત્વાન્, અહં પૂજાવાન્,
'અહં પ્રસાસ્યામ્' इत्यच्-જે મહાકર્મતી ઠેવાથી
રાજાને લાયક ગણાય છે, તેથી રાજાહં-અગર.

૫. યોગાન્ જાયતે-અન્યેષ્વપિ' इति जनेरं-જે

* ચરકસંહિતામાં અગુરુને શીતપ્રક્રમ (દહ
હર કરનાર) અને કાસહર (ઉધરસ મટાડનાર)
ગણેવ છે.

મુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાત-કફહર, વજ્રપ્રક્રમ
કર (સરોરનો રંગ સુધારનાર), કંડુનાશક અને
કુશનાશક ગણેવે છે. અગુરુના લાકડાને પાણીમાં
ઉકાળીને પાણી પાવાથી તાવની ખીમારીમાં લાગી
તરણ ઓછી થાય છે; અને તે મૂગી અથવા ફેરના
દરદમાં પણ ઉપયોગી ગણાય છે.

અમુક અમુક ઉપાયો કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યોગ્ય-અગર.

૬. વંશઃ-વંશગુણ-અસ્તિ અગ્ર-‘અત દ્વિચ્છા’ં હિતિ ઠ્ઠ-એમાં વાંસના નેવા ગુણો હોય છે, તેથી વંશિક-અગર.

૭. કૃમિભિઃ જન્યતે ‘અન્યેષવી’તિ ઠ્ઠ-એ પ્રીડા-એ વડે ઉત્પન્ન કરાય છે, તેથી કૃમિભ-અગર.

૮. કૃમિભિઃ અગ્ને સ્મ, અદ મદ્યને-કર્મણિ કા, ‘અરોજમિદ્’ હિતિ જગદેશઘ-પ્રીડાએએ નેને ખાધું’ હોય છે, તેથી કૃમિભ-અગર.

૯. અન્યે દેશે જાતમ્-‘સામ્યા જનેઃ’-અનાર્થ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેયું’ હોવાથી અનાર્થ-અગર.

અગુરુના ગુણા

ગુરુર્ણ કદુ ન્વચ્યં તિક્તં તીક્ષ્ણં ચ પિત્તલમ્ ।
ગ્નુ કર્ણાશ્ચિરોગમ્ શીતવાતકફપ્રણુત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યઃ-(ગુણાઃ) અગુરુ ઝાણ કદુ સ્વચ્ય તિક્તં (તીક્ષ્ણં પિત્તલં લઘુ કર્ણાશ્ચિરોગમ્ શીતવાતકફપ્રણુત્ અસ્તિ) ॥

અગર ગરમ, તીખું, ચામડીને હિતકારી, કડકું, તીક્ષ્ણ, પિત્ત કરનાર, હલકું અને ડાનના રોગ, નેત્રના રોગ, શીત, વાયુ તથા કફને મટાડે છે. ૨૧

ઠ્ઠાં ગુણાધિકં તત્તુ લોહવદ્ધારિ મજ્જતિ ।
મગુરુપ્રમથઃ સ્નેહઃ રુષ્ણાગુરુસમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્યઃ-ક્રુણ (અગુરુ), ગુણાધિક (અવતિ) તત્તુ લોહવત્ વારિ મજ્જતિ, અગુરુપ્રમથ સ્નેહ ક્રુણાગુરુ-સમઃ સ્મૃતઃ ॥

ને અગર કાળા રંગનું હોય છે, તેમાં અધિક શુષ્ક હોય છે અને તે અગર લોહાની પેઠે પાણીમાં ડૂબી જાય છે. અગરમાંથી બનાવેલા તેલમાં કાળા અગરના જેવા જ શુષ્કો છે. ૨૨

દેવદારનાં નામો

દેવદાર સ્મૃતં દારુમદ્રં દાર્વિન્દ્રદાર ચ ।
મસ્તદારુ દુકિલિમં કૃત્રિમં સુરમૂહઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્યઃ-દેવદાર દારુમદ્ર દારુ દ્વિન્દ્રદાર ચ મસ્ત-દારુ, દુકિલિમ કૃત્રિમ સુરમૂહ સ્મૃતમ્ ॥

દેવદાર, ^૧ દારુભદ્ર, ^૨ દારુ, ^૩ ધંદ્રદાર, ^૪ મસ્તદારુ, ^૫ દુકિલિમ, ^૬ કૃત્રિમ અને સુર-મૂહક એટલા દેવદારનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૩

૧. દેવાની દારુ, દારુના વા દેવ-રાજદન્તાદિ-

દેવદાર-દેવેનું લાકડું’ અથવા લાકડાંમાં શેષ ગણાય છે, તેથી દેવદાર-દેવદાર.

૨. દારુ મદ્રં દારુમદ્રમ્-લાકડાંમાં ઉત્તમ હોવાથી દારુમદ્ર-દેવદાર

૩. દારવતિ વિવન્ધારિરોગાન્-મળમધ આદિ રોગોનો ને નાશ કરે છે, તેથી દાર-દેવદાર

૪. દ્વિન્દ્ર દારુ, દારુનાં વા દ્વિન્દ્ર-રાજદન્તાદિઃ-દ્વિન્દ્રદાર-ધંદ્રનું લાકડું’ અથવા લાકડાંઓમાં ઈઃ-શેષ છે, તેથી ધંદ્રદાર-દેવદાર.

૫. મસ્તિ-પરિણમતિ ઝકમ્-મસી પરિણામે, અકર્મવાન્ કતોરિ ક-મસ્ત વ તત્ દારુ મસ્તદારુ-ને ખૂન ગ્રેયું’ તૈવાર થાય છે, તેથી મસ્તદારુ-દેવદાર.

૬. કિલિતિ-ક્રીડતિ લઘુલાન્-કિલિ શ્રેયસ્વીકૃતયોઃ, યાદુલકાન્ કિમન્-દુષ્ટામી કિલિમથ દુકિલિમ-ને હલકું હોવાથી ખૂન ગ્રેયું છે અથવા ને સંદેહપથું ધરાવે છે, એવું નેવું’ ઝાડ હોય છે, તેથી દુકિલિમ-દેવદાર.

૭. ત્રિપયા નિરૂતં કૃત્રિમમ્-કુટુન્ન કરણે-‘કિવત વિત્ર’, ‘વત્રેમમ્’-નેને અમુક ક્રિયાઓ કરી ઉગાડયું’ હોય છે, તેથી કૃત્રિમ-દેવદાર.

૮. સુવિ રોહતિ મૂહઃ, રુદ વીજગ્મનિ પ્રાદુર્ભવિ ચ, ‘શુગ્ધે તિ ક, મુરાણ મૂહઃ-દેવેનું’ ઝાડ અથવા ઉત્તમ ઝાડ ગણાય છે, તેથી સુરમૂહ-દેવદાર.

દેવદારના ગુણો

દેવદાર લઘુ સ્નિગ્ધં તિક્ષ્ણં કદુપાકિ ચ ।
વિવન્ધાધ્માનશોયામતન્દ્રાહિકાઝ્વરાશ્ચજિત્ ।
પ્રમેહપીનસલ્પેમ્કાસકળ્ડ્રસમીરનુત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્યઃ-દેવદાર લઘુ સ્નિગ્ધ તિક્ષ્ણ ચ કદુપાકિ (સત્) વિવન્ધાધ્માનશોયામતન્દ્રાહિકાઝ્વરાશ્ચજિત્ પ્રમેહ-પીનમ્-લેપ્મકાસકળ્ડ્રસમીરનુત્ (અસ્તિ) ॥

દેવદાર હલકું, સ્નિગ્ધ, કડકું, ગરમ અને પાકમાં તીખું હોઈ મળબંધ, આક્રેદો, સોબ, આમ, નિદ્રા જેવું આબસ, હેડકી, તાવ, લોહીના દરદ, પ્રમેહ, સળેખમ, કફ, ઉધરસ, ચળ તથા વાયુને મટાડે છે. ૨૪

પીળા યેરજનાં નામો તથા ગુણો

સરલઃ પીતવૃક્ષઃ સ્વાસ્થ્યા સુરમિદારુકઃ ।
સરલો મધુરસ્તિકઃ કદુપાકરસો લઘુઃ ॥ ૨૫ ॥
સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કર્ણકળ્ડાશ્ચિરોગરક્ષોદરઃ સ્મૃતઃ ।
કાફાનિલસ્વેદદગ્ધકાસમૂર્છાવિગ્નાપઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્યઃ-સરલ. પીતવૃક્ષ. તથા સુરમિદારુક. સ્વાત્ (હિતિ નામાનિ ગુણાઃ)-સરલ મધુરઃ તિક્ત. કદુપાકરસઃ

લઘુઃ ક્ષિપ્તોષ્ણઃ ક્ષણંચાક્ષિરોગરક્ષાંહર કપાનિલરવેદનાહ-
ચામનૂર્છામ્પ્રવાદ મ્વાઃ ॥

મરલ,^૧ પીતવૃક્ષ,^૨ અને મુરબિદ્વારુક,^૩
એટલાં પીળા ઊંડાનાં સંસ્કૃત નામે છે.
પીળા બેરલો મધુર, કડવો, પાકમાં તીષ્ણ,
હલકાં, ત્રિગ્ધ અને ગરમ હોઈ કાનના રોગ,
ગળાના રોગ, નંત્રના રોગ, ભૂતાદિકની પીડા,
કંક, વાયુ, પચીનો, દાહ, ઉધરસ, મૂછો
તથા ત્રણને મટાટે છે. ૨૫,૨૬

૧. સરિત-ગન્ઠતિ યત્તારાહિત્યં ગુણનિરહ ચ,
ચ મનો-શુભુલ્લાપ અલ્પ-ને સીધાપણું તથા યુધ્ધ-
સમુદાયને પામે છે, તેથી મરલ-પીળા બેરલો.

૨. પીતથામી ત્રણ-પીતવૃક્ષ-નેનું ગાંડ રંગ
પીળું હોય છે, તેથી પીતવૃક્ષ-પીળા બેરલો.

૩. મુરબિદ્વાગી રાહ, સ્વાયં કન-નેનું સાકડું
મુગલી હોય છે. તેથી મુરબિદ્વારુક-પીળા બેરલો

બે બાતનાં તગરનાં નામે

કાલાનુસાર્યં તગર કુટિલં નહુપં નતમ્ ।
અપરં પિષ્ઠતગરં દણ્ડહસ્તી ચ વર્હિણમ્ ॥ ૨૭ ॥
અન્વય-કાલાનુસાર્યં તગર કુટિલં નહુપ નતમ્
(ઈતિ પ્રવચ્ચ નામાનિ), અપર પિષ્ઠતગર દણ્ડહસ્તી ચ
વર્હિણમ્ (ઉચ્યંતે) ॥

કાલાનુસાર્યં,^૧ તગર,^૨ કુટિલ,^૩ નહુપ
અને નત^૪ એટલાં તગરનાં સંસ્કૃત નામે છે.
બીજી બાતનું પણ એક તગર થાય છે, તેનાં
પિંડતગર,^૧ કંડુરતી^૨ અને બર્હિણ^૩ એટલાં
નામે છે. ૨૭

૧ કાંત્રિય વર્ષેન મૃગમત્રેન વા અનુસ્થિપત-અનુ-
સૂ ગર્તા-‘ક્રહ્લોચ્યંત’-ને કાળા રંગ વડે અથવા કત્તરી
નેવા રંગ-ગંધ વડે અનુસારીય છે, તેથી કાલાનુ-
સાર્ય-તગર.

૨. મીર્ચન્તે પ્રાણા અનેનેતિ, ગરં વિપમ્, ગુ નિગરણ
‘મુદારપ્.’ તસ્ય-કોઢસ્ય પ્રસિદ્ધવિપચ્ય વા ગર-તસ્ય
નાશકત્વાન્ ‘ત’-ગરમ્-ને પ્રાણુ ગણે છે-દરે છે, તે
ગરઃ અને ને ‘ત’ એટલે શુંડ અથવા કુહરને એરૂપ

* ચરકસંહિતામાં તગરને શીતપ્રશમન (ટાક
મટાડનાર) અને ચેતનાશ્ચાપન (બેશુદ્ધિ મટાડનાર)
વધુ વેલ છે.

મુશ્નુતસહિતામાં તગરને વાત-કંકર, વિપ-
હર, વધુ પ્રસાદન અને કંક-કુહનાશક વધુ વેલ છે.

હોય છે, તેથી અથવા પ્રસિદ્ધ એરનો પણ નક
કરે છે, તેથી-તગર.

૩. કુટિત-વકતાં પ્રમોતિ પુષ્પે-કુટ કૌટિલે-
‘મિથિલાવચ’ ફર્તિલ્ (ઉગા) -નેનું ફૂલ વાંટું રેત
છે, તેથી પોતે પણ કુટિલ કહેવાય છે, તેથી કુટિલ-તગર

૪. નહુપે-વદ્યપને ઉષ્ણવાદિગુણે-નહુ કન્થને-
ઔષાદિક ઉચ્ચ પ્રત્યય-ઉપયુતા આદિ યુગો વડે ને
યુક્ત હોય છે, તેથી નહુપ-તગર.

૫. નમ્યને મ મુગન્ધિપ્રદ્યૈવિશેષત્વાન્ વિપાદિકિર્નિ
ણમ પ્રદ્યન્તે-વર્મણિ કઃ-નેને ઉત્તમ તરીકે ગણી બીજાં
મુગંધી પ્રદ્યો નમે છે અથવા એર આદિ પણ તેની
સામે નાશ પામતાં હોઈ નમે છે, તેથી નત-તગર

૧. પિષ્ઠતગર્ય તગર-શાકપાચિવાદિઃ-પિંડ નાનું
એક બાતનું ને તગર તે પિંડતગર-એક બાતનું તગર

૨. દન્ડ દ્વ હતા-દન્તમ અન્વ ઈતિ દાહરસ્ત્ર-
તાદ્ય પુષ્પમ્ અલ્પ અસ્તિ-અત ઈન્દિત્તો-દન્-નેનું ઠીકું
લાકડી નેનું હોય છે, એનું પુષ્પ બેમાં આવે છે.
તેથી કંડુ-તી-એક બાતનું તગર.

૩. વર્હમ્-વત્ર વિસ્તાર’ પ્રવારો વા અર્પિત અન્-
‘વત્રવર્હ્યામિતન્.’-નેને પાદમાં ઘણાં હોય. તેથી
વિસ્તાર અથવા પ્રચાર પણ ઘણાં હોય છે, તેથી
બર્હિણ-એક બાતનું તગર.

બેય બાતના તગરના ગુણો

તગરદ્યયમુષ્ણં સ્યાત્સ્વાદુ ક્ષિગ્ધં લઘુ સ્મૃતમ્ ।
વિપાપસ્મારશ્ચાક્ષિરોગદોષત્રયપાપહમ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્વય-તગરદ્યયમ્ ઉષ્ણં સ્યાત્, સ્વાદુ ક્ષિગ્ધં ત્વ
વિપાપસ્મારશ્ચાક્ષિરોગદોષત્રયપાપહ સ્મૃતમ્ ॥

બંને તગર ગરમ, મધુર, સિન્ધ અને
હલકાં હોઈ એર, વાઈ, શુળ, નેત્રના રોગ તથા
ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૨૮

પદ્મકનાં નામે તથા ગુણો

પદ્મકં પદ્મગન્ધિ સ્યાત્તથા પદ્માહર્યં સ્મૃતમ્ ।
પદ્મકં તુવરં તિકં શીતલં વાતલં લઘુ ॥ ૨૯ ॥
વીસર્પદાહવિસ્ફોટકુષ્ઠરૂપ્લેપ્માસ્તપિત્તનુત્ ।
ગર્મસંસ્થાપનં રુચ્યં ધમિમ્રણતુપાપ્રણુત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ-પદ્મકં પદ્મગન્ધિ સ્યાત્, તથા પદ્માહર્યં
સ્મૃતમ્ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાઃ-) પદ્મકં તુવરં તિકં
શીતલં વાતલં લઘુ ગર્મસંસ્થાપનં રુચ્યં (સત) ધમિમ્રણ
વિસ્ફોટકુષ્ઠરૂપ્લેપ્માસ્તપિત્તનુત્ ધમિમ્રણતુપાપ્રણુત્ (અતિ)

પદ્મક^૧ પદ્મગન્ધિ^૨ તથા પદ્માહર્ય^૩
એટલાં પદ્મકનાં સંસ્કૃત નામે છે; તેમ જ
નેટલાં કમળનાં નામે છે, તે સઘળાં

પદ્મના પશુ નામો છે પદ્મક વૃક્ષ, કંડુ, કંડુ, વાયુ કરનાર, હલકુ, ગર્ભને સ્થાપનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ રતવા, દાહ, વિરેંદ્રાટક, ડોહ, કંઈ, રત્નાપિત્ત, રોગ, ઊવટી, મધુ તથા તરશને મટાડનાર છે.

૧ પદ્મમ્ દ્વ કાયતિ-આત્માનમ્, 'કે શબ્દે' આ તોડુપસર્ગે ક, -મણે પોતે કમળા હોય તેમ કમળના નામે પોતાને જણાવે છે, તેથી પદ્મક

૨ પદ્મસ્ય ગપ્તા યસ્ય તત્-એની ગપ કમળ જેરી કાર છે, તેથી પદ્મસ્યધિ-પદ્મક

૩ પદ્મમ્ ઇતિ આહ્યો યસ્ય તત્-કમળ એનું જેનું નામ છે-કમળના મધા નામોથી તે કડનાય છે, તેથી પદ્માન્ન-પદ્મક

ગૂગળનાં નામો સંસ્કૃત

ગુમ્બુલુર્દેવધૂપથ જટામુ કૌશિક પુર ૧ કુમ્બોલ્લુલ્લકને જ્ઞેને મહિપાક્ષ પલક્રુપ ॥૩૧॥

અથ - ગુમ્બુલુ વ દેવધૂપ જટામુ કૌશિક. પુ કુમ્બોલ્લુલ્લક જ્ઞેને મહિપાક્ષ પલક્રુપ (ઈતિ નામાતિ) ॥ ગુમ્બુલુ, ૧ દેવધૂપ, ૨ જટામુ, ૩ કૌશિક, ૪ પુર, ૫ કુમ્બોલ્લુલ્લક, ૬ આ નામ નપુસક વિજે છે, મહિપાક્ષ અને પલક્રુપ એટલા ગૂગળનાં અસ્મૃત નામો છે. ૩૧

૧ ગુપ્તિ-ઈતિ વલમિતિ ગુન્-વ્યાધિ, ગુપ સ્ત્રે, કિન્, ગુજ ગુક્તિ-રક્ષતિ-કનુલક્રુદ્ ડ, હલયોરેકયાદ ગુમ્બુલુ-શરીરનુ બળ હરી નેનારા રોગોથી ને મચાવે છે તેની ગુમ્બુલુ-ગૂગળ

૨ દેવાના ધૂપ-ને દેવોનો વૂપ ગણાય છે તેથી દેવધૂપ-ગૂગળ

૩ જટા વાતિ-યા પ્રાણે ઉગાદિ કુ-ને જટાને પામે છે તેથી જટામુ-ગૂગળ

અરકસ હિતામા ગૂગળે પુરીષવિરજનાય (મળનો રંગ ન નાર), અર સાક કરનાર કંઈકર અને અવગ્યાનના તથા દેહસાના દર મગ નાર ગભેન છે,

સુશ્રુતસ હિતામા તેને મે-કંઈ-હર અને યોનિદોહર ગણેન છે

અન્ય વૈદ્યો ગૂગળને પરમિથે અને બીજા ગૂગળા ધી સાથે મેળવી, તેમ જ ખૂબ્જી વગેરેના તથા ખરાય નાસર અને જખમ ઉપર લગાવવા તેને લીંબુના રસ અને ડોપરેન તેન સાથે મેળવીને આપવા બલામજુ કરે છે

૪. કાશે મવ -અધાત્માદિતાત ઠન્-ને દોડામા યાના ધાય છે, તેથી કૌશિક-ગૂગળ

૫ ગુપ્તિ-અમે ગુક્તિ રાગનિવારણમ્, પુર અપ્રગમે, દુગુપે તિ ક-ને રોગોને દૂર કરવા આગળ ધરે છે, તેથી પુર-ગૂગળ

૬ કે જામ્ ઉમ્મતિ-પૂચ્ચતિ ઇતિ કુમ્બ ઉમ્મ પૂળ કમગ્ચ્ચ, શવન્વાદિ, કર્ચ્ચ વ તન્ સમ્ કન્દુ રામ્-પુકોદ્દાદિ, કન્દુત્ લાતિ-લા દાને જાનોડુપ સર્ગે ક ' તત સ્વાયે કન્, કુમ્બોલ્લુલ્લકાવાગ્ન વૃક્ષનોશાન્નિયત્મ્ ઇવથે -ને પોતામા પાણી ભરે છે, તે કુ -પીકા, તેમ જ ઉપર જતા ને સ્વાયે પેચાગા ધારણુ કરે છે, તે ઉપખન-આડિણુયો, એ ઘડા જેવા તથા આડિણુના આકાર જેવા જાડના દોડામાથી ને નીકળે છે તેથી કુમ્બોલ્લુલ્લક-ગૂગળ

૭ મહિપત્સ્ય અક્ષિ ઇવ ઇયામ - 'અક્ષાડદસાનમ્' ઇતિ જન્ સમાસાત -ને પાડાની આખ જેવા કાગો પેચ છે, તેથી મહિપાક્ષ-ગૂગળ-એ સાગૂગળ

૮ પલ માસ કયતિ-દિનસ્તિ-મેદાપ્રજ્વાલ્ અતિ લેખન્દશાવ-ને મદનો નાશ કરે છે અને મળને પશુ ખૂપ ઉપેદી કાંટે છે, માટે માત્ર ઓપુ કરે છે, તેથી પલક્રુપ-ગૂગળ

ગૂગળની પાચ જાત

મહિપાક્ષો મહાનીલ કુમુદ પથ ઇત્યાપિ ૧

હિરણ્ય પદ્મમો જ્ઞેયો ગુમ્બુલો પદ્મ જાતય ॥૩૨॥ અથ - મહિપાક્ષ મહાનીલ કુમુદ પદ્મ પદ્મ હિરણ્ય ઇત્યપે જ્ઞેય, એ ગુમ્બુલો પદ્મ જાતય (મન્તિ) ॥

મહિપાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને પાચમો હિરણ્ય, એમ ગૂગળની પાચ જાતો છે

૧ પાચ ગૂગળની ઓળખ

મૃદ્ધાજનસવર્ણસ્તુ મહિપાક્ષ ઇતિ સ્મૃત ૧

મહાનીલસ્તુ વિજ્ઞેય સ્વનામસમલક્ષણ ॥ ૩૩ ॥

કુમુદ કુમુદામ સ્યાત્ પક્ષો માળિન્યસન્નિમ્ ૧

હિરણ્યાક્ષસ્તુ દેમાભ પદ્મના લિઙ્ગમીરિતમ્ ॥૩૪

અથ (તત) મૃદ્ધાજનસવર્ણ સુ મહિપાક્ષ ઇતિ સ્મૃત, મહાનીલ સુ સ્વનામસમલક્ષણ વિજ્ઞેય, કુમુદ કુમુદામ સ્યાત્, પદ્મ માળિન્યસન્નિમ હિરણ્યાક્ષ સુ દેમાભ (અવતિ, ઇવ) પદ્મના લિઙ્ગમ્ ઈરિતમ્ ॥

ને ગૂગળ ભમરા જેવા અને આજુ જેવા ગવાળો હોય તે મહિપાક્ષ કહેવાય છે, ને ગૂગળ પોતાના નામ જેવા જ બહું નીલા રગવાળો હોય તે મહાનીલ કહેવાય છે, ને

ગૂગળને રંગ કુમુદ (ચંદ્રવિદારી પોષણ)ના જેવો હોય તે કુમુદાબ કહેવાય છે; જે ગૂગળ માણેક જેવો હોય તે પદ્મ કહેવાય છે અને જે ગૂગળ મોના જેવો હોય તે (હિરણ્ય અથવા) હિરણ્યાલ કહેવાય છે. એમ પાંચેનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. ૩૩,૩૪

કયો ગૂગળ કોને હિતકારી ?

મહિપાશ્વો મહાનીલો ગજેન્દ્રાણાં હિતાયુર્મો ।
હયાનાં કુમુદઃ પદ્મઃ સ્વસ્ત્યારોગ્યકરો પરો ॥૩૫॥
વિશેષેણ મનુષ્યાણાં કનકઃ પરિકીર્તિતઃ ।
કદાચિન્મહિપાશ્વસ્થ સ્મૃતઃ કૈશ્ચિન્નૃણામપિ ॥૩૬॥
અન્ય-મહિપાશ્વ મહાનીલ ઉમો ગજેન્દ્રાણાં હિનો, ઉમુદ- પદ્મ હયાનાં પરો સ્વસ્ત્યારોગ્યકરો (મતો) । કનક મનુષ્યાણા વિશેષેણ (હિત) પરિકીર્તિત, કદા ચિન્ વ મહિપાશ્વ નૃણામ્ અપિ (હિત) કેન્નિ સ્મૃત. ॥

મહિપાશ્વ અને મહાનીલ એ જે ગૂગળ હાથીઓને હિતકારી છે, કુમુદ અને પદ્મ એ જે ગૂગળ ઘોડાઓને ખૂબ હિતકારી તથા આરોગ્ય કરનારા છે અને હિરણ્યાશ્વ ગૂગળ વિશેષે કરી નાણસોને હિતકારી છે. કોઈક અમથે મહિપાશ્વ ગૂગળ પણ માણુઓને હિતકારી થાય છે, એમ કેટલાક વિકાનોએ કહ્યું છે. ૩૫,૩૬

ગૂગળના ગુણો

ગુગ્ગુલુવિશદસ્તિકો વીર્યોળ્લાઃ પિત્તલઃ સરઃ ।
કપાય કટુકઃ પાકે કટૂ રુષ્ઠો લઘુઃ પરઃ ॥ ૩૭ ॥
ભગ્નસન્ધાનરૂઢ્ય. સૂક્ષ્મઃ સ્વર્યો રસાયનઃ ।
દીપનઃ પિચ્છિલો વલ્યઃ કફગાતરણાપચીઃ ॥૩૮॥
મેદોમેહાદ્મગાનાંશ્ચ ક્ષેદકુષ્ઠામમારુતાન્ ।
પિટ્તિકાગ્રન્થિશોફાશોગ્ણ્ડમાલાદૃમીઙ્ગયેત્ ॥૩૯॥
અન્ય-ગુગ્ગુલુ વિશદ તિક્ત વીર્યોળ્ણ પિત્તલ સર કપાય કટુક પાકે કટૂ રુષ્ઠ પર લઘુ ભગ્નસન્ધાનરૂઢ્ય વૃષ્ય સૂક્ષ્મ સ્વર્યે રસાયન દીપન પિચ્છિલ વલ્ય (સન્) કફગાતરણાપચી મેદામેહાદ્મ ગાતાન્ ક્ષેદકુષ્ઠામમારુતાન્ ચ પિટ્તિકાગ્રન્થિશોફાશો ગ્ણ્ડમાલાદૃમાન્ જયેત્ ॥

ગૂગળ સ્વચ્છ, કડવો, ગરમ વીર્યવોળો, પિત્ત કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, તૃસો, તીખો, પાડમાં પણ તીખો, રૂક્ષ, બહુ જ હલકો,

લાંગેલાને સાંધનાર, મૈથુનની શક્તિ વધાનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર માટે ત્રારો, રમાયનરૂપ, અગ્નિને પ્રતીમ કરનાર, ચીકણો અને બળ આપનાર હોઈ કઠ, વાયુ, મણ, ગંડમાગાની જ એક અવસ્થા રૂપ અપચી રોગ મેદ, પ્રમેહ, પથરી, વાહુ, મટેલપણુ, દોઢ, તથા આમવાતને મટાડે છે; તેમ જ દ્રાહ્વીઓ, ગાંક, મોખ, અન્થ, ગંડમાળ, કરમિયાં તથા જંતુઓને મટાડે છે. ૩૭-૩૯

માધુર્યાચ્છમયેદ્ વાતં કપાયત્વાચ્ચ પિત્તહા ।
તિક્તવાત્કફજિત્તેન ગુગ્ગુલુઃ સર્વદોષહા ॥૪૦॥
અન્ય-ગુગ્ગુલુ માધુર્યાન્ વાત કમયેન્ વ કપાય ત્વાન્ પિત્તહા (અસ્તિ) તિક્તવાત્ (ચ) કફજિત્ત (અસ્તિ, શ્યવ) સર્વદોષહા (કચ્ચ) ॥

ગૂગળ મધુર હોવાથી વાયુને શમાવે છે, તૃસો હોવાથી પિત્તને મટાડે છે અને કડવો હોવાથી કફને છુને છે, એમ ગૂગળ ત્રણે દોષને હણનાર કહેવાય છે. ૪૦

નવામૃના ગૂગળની ઓળખ તથા ગુણો
સ નયો વૃહ્ણો વૃષ્યઃ પુરાણસ્વતિલેખન ।
ક્ષિગ્ધઃ કાશ્ચનસંકારાઃ પક્વજન્મ્ફલોપમ ॥૪૧॥
નૂતનો ગુગ્ગુલુઃ પ્રોકઃ સુગન્ધિર્યસ્તુ પિચ્છિલ્લ ।
અન્ય-સ (ચેત્) નવ વૃહ્ણ (ચ) વૃષ્ય (મવતિ), પુરાણ તુ અતિલેખન (ઉક્ક), વ વૃ ક્ષિગ્ધ કાશ્ચનસંકારા પક્વજન્મ્ફલોપમ સુગન્ધિ પિચ્છિલ (સ્યાન્) સ નૂતન પ્રોક ॥

તે ગૂગળ જે નવો હોય તેા પુષ્ટિ આપે છે અને મૈથુનની શક્તિ વધારે છે, બીજો હોય તેા તે મળોને બહુ જ ઉખેડે છે, જે ગૂગળ ત્રિગ્ધ, મોના જેવા રગચળો, પાકેલા બાણુ જેવો, સુગંધી અને વીડણો હોય તે નવો કહેવાય છે. ૪૧,૪૨

શુષ્કો દુર્ગન્ધકશ્ચૈવ ત્યક્તપ્રવૃત્તિયર્ગકઃ ॥૪૨॥
પુરાણઃ સ તુ વિજ્ઞેયો ગુગ્ગુલુર્વીર્યવજિત ॥૪૩॥
અન્ય-(૫ તુ) શુષ્ક ચ દુર્ગન્ધક ત્યક્તપ્રવૃત્તિયર્ગક ગુગ્ગુલુ વીર્યવજિત (સ્યાન્) મ પુરાણ વિજ્ઞેય વર્ગક ગુગ્ગુલુ વીર્યવજિત (સ્યાન્) મ પુરાણ વિજ્ઞેય પણ જે ગૂગળ સૂકો તથા દુર્ગંધી હોય અને જેમા સ્વાભાવિક શુષ્ક, વર્ણ અને સામર્થ્ય ન રહ્યા હોય, તેને બૂનો સમજવો.

ગૂળળ સેવનારે શુ' ત્યજ્યુ' ?

અમ્લં તીક્ષ્ણમર્જીર્ણં ચ દ્યવાયં ધ્રમમાતપમ્ ।
મઘં રોપં ત્યજેત્સમ્યગ્ગુણાર્થી પુરસેવકઃ ॥ ૪૪ ॥

અન્ય-પુરસેવક. મમ્યકુ ગુણાર્થી (જેત તદ્દિ)
અમ્લં તીક્ષ્ણમ અર્જીર્ણં ચ દ્યવાયં ધ્રમમ આતપં મઘં ચ
રોપ સ્વજેત ॥

ગૂળળળુ' સેવન કરનારાને જો તેનો પૂરે-
પૂરે લાભ લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ખાટા,
તીક્ષ્ણ, કાચા કે ન પચે તેવા પદાર્થ, મૈથુન,
પરિશ્રમ, તડકો, મઘ અને રોપનો ત્યાગ
કરવો જોઈ એ. ૪૪

દેવદારના ગુંદરૂપ ધૂપનાં નામો તથા ગુણો
શ્રીવાસઃ સરલસ્રાવઃ શ્રીવેદ્યો વૃક્ષધૂપકઃ ।
શ્રીવાસો મધુરસ્તિક્તઃ ક્ષિગ્ધોષ્ણસ્તુવરઃ સરઃ ॥ ૪૫ ॥
પિત્તલો ઘાતમૂર્ધાંશિસ્વરોગકફાપહઃ ।
રક્ષોમ્નઃ સ્વેદદોર્ગન્ધયૂક્તઃ ક્રુદ્ધવ્રણપ્રણુત્ ॥ ૪૬ ॥

અન્ય-શ્રીવાસ સરલસ્રાવ શ્રીવેદ્ય વૃક્ષધૂપકઃ
(હિતિ નામાનિ, ગુણાથ-) શ્રીવાસ મધુર. તિક્તઃ
ક્ષિગ્ધોષ્ણ સ્તુવર. સર પિત્તલ (સન્) ઘાતમૂર્ધાંશિસ્વર-
રોગકફાપહ રક્ષોમ્નઃ સ્વેદદોર્ગન્ધયૂક્તઃ ક્રુદ્ધવ્રણપ્રણુત્ (અસ્તિ)

શ્રીવાસ,^૧ સરલસ્રાવ,^૨ શ્રીવેદ્ય^૩ અને
વૃક્ષધૂપક^૪ એટલા દેવદારના ગુંદરના સંસ્કૃત
નામો છે; એ ગુંદર મધુર, કડવો, સિંગ્ધ, ગરમ,
તૂરો, આડો ઉતારનાર અને પિત્ત કરનાર હોઈ
વાયુ, માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, સ્વરભંગાદિ
રોગ, કફ, શાક્ષાની પીડા, પસીનો, હુર્ગંધ
પશુ, જૂ, અળ તથા મજી મટાડે છે. ૪૫, ૪૬

૧. ક્રિયા વાસ, અસ્મિન્ વા-૫૯મીના રકેદાણુ
૩૫ અથવા ૯૯મીનું જેમા રકેદાણુ છે, તેથી શ્રીવાસ-
દેવદારનો ગુંદર.
૨. સરલસ્ય-દેવદારશુક્લસ્ય ધ્રાવ-શ્વ-દેવદારના
આડનો જે રસ હોય છે. તેથી સરલસ્રાવ-
દેવદારનો ગુંદર.
૩. ક્રિય-શ્રીસંજ્ઞકસ્ય દેવદારશુક્લસ્ય વેદ્યો-નિર્વાસઃ-
શ્રીનામે કહેવાતા દેવદારનો જે રસ હોય છે, તેથી
શ્રીવેદ્ય-દેવદારનો ગુંદર.
૪. વૃક્ષસ્ય-દેવદારો. ધૂપઃ તતઃ સ્વાર્થે કન્-દેવ-
દારના આડનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી વૃક્ષધૂપક-
દેવદારનો ગુંદર.

રાજાનાં નામો તથા ગુણો

રાલસ્તુ શાલનિર્વાસસ્તથા સર્જરસઃ સ્મૃતઃ ।
દેવધૂપો યક્ષધૂપસ્તથા સર્વૃત્સથ સઃ ॥ ૪૭ ॥
રાલો હિમો ગુણસ્તિક્તઃ કવાયો બ્રાહ્મકો હરેત્ ।
દોષાન્નસ્વેદવીસંપન્નવ્રણવિપાદિકાઃ ।
મ્હમ્ભામિદગ્ધાશ્રીશલાતીસારનાશનઃ ॥ ૪૮ ॥
અન્ય-રાલઃ તુ શાલનિર્વાસ. તથા સર્જરસઃ સ્મૃત,
તથા દેવધૂપઃ યક્ષધૂપઃ ચ સ. સર્જરસઃ સ્મૃત । (હિતિ
નામાનિ, ગુણાથ-) રાલ હિમ. ગુદ. તિક્તઃ કવાયઃ
બ્રાહ્મકઃ (સન્) દોષાન્નસ્વેદવીસંપન્નવ્રણવિપાદિકાઃ હરેત્,
(તથા ચ) મ્હમ્ભામિદગ્ધાશ્રીશલાતીસારનાશન ॥

રાલ,^૧ શાલનિર્વાસ,^૨ સર્જરસ,^૩ દેવધૂપ,^૪
યક્ષધૂપ^૫ અને સર્વરસ^૬ એટલાં રાજાનાં
સંસ્કૃત નામો છે. રાજ ટાડી, ભારે, કડવી,
તૂરી અને આડને રોકનાર હોઈ દોષ, લોહીનાં
દરદ, પસીનો, રતવા, તાવ, મજી, પગ કાટે
છે તે રૂપ-વિપાદિકા નામનું પગનું દરદ, અહો
કે ભૂતપ્રેત, ભાગેલું અશિદાહ, અલક્ષ્મી, શૂળ
તથા અતિસાર-આડને મટાડે છે. ૪૭, ૪૮

૧. રાતિ-દરાતિ મુચ્ચમ્ અલક્ષ્મીનાચનેન, રા દાને-
વાહુલકાવ લક્-જે અલક્ષ્મીનો નાશ કરી મુખ આપે
છે, તેથી રાલ-રાજ.
૨. શાલસ્ય નિર્વાસઃ-માગના આડનો જે રસ
હોય છે, તેથી શાલનિર્વાસ-રાજ.
૩. સર્જરસ્ય-સાલશુક્લસ્ય રસ-સાગના આડનો રસ
હોવાથી સર્જરસ-રાજ.
૪. દેવાનાં ધૂપ-દેવોનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી
દેવધૂપ-રાજ.
૫. યક્ષાનુ ધૂપર્વાત-ધૂપ સનાપે-' આવાદ્ય આર્થ-
ઘાતુકે વા-'કર્મણ્ણ-યદોને પીડા કરે, હાકી કાટે
છે, તેથી યક્ષધૂપ-રાજ.
૬. સર્વે રસ્યંતે-આસ્વાશ્લે-રસ આસ્વાદને-જુરાદિ
બદન્ત ધ્યન્ત, ઘન્, અન્ વા. યદા સર્વે રસા અસ્મિન્
નાનાકૃતિગન્ધવચ્ચાત-જેનો સર્વ લોહો ગ્વા અનુભવે
છે અથવા જેની આકૃતિ તથા ગંધ અનેક
જાતનાં હોવાથી જેમા મધા રસો જણાય છે, તેથી
સર્વરસ-રાજ.

કુંદરૂપનાં નામો તથા ગુણો

કુન્દુસ્તુ મુકુન્દઃ સ્યાત્સુગન્ધઃ કુન્દ દત્યપિ ।
કુન્દુર્મધુરસ્તિક્તકસ્તીક્ષ્ણસ્ત્વચ્ચઃ કન્દુર્હૈરત્ ।
જ્વરસ્વેદમ્હાલક્ષ્મીમુલ્લરોગકફાનિલાન ॥ ૪૯ ॥

અન્ય-કુન્દુરઃ તુ મુકન્દઃ મુગન્ધઃ વન્દઃ દ્યવિ
સ્વાન્, કુન્દુરઃ મપુરઃ તિક્તઃ તદિશઃ સ્વન્થઃ કદુઃ
(સન્) જ્વરસ્વેદપહાલકમીમુરારોગક્રમ્ફાનિલાન્ હરેન્ ॥

કુંડુર, ^૧ મુકુંદ, ^૨ મુગધ ^૩ અને કુંદ ^૪
એટલાં કિંદરનાં સંસ્કૃત નામે છે. કિંદર
મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, આમીને સારો અને
તીખો હોઈ તાવ, પસીનો, અહ-ભૂત અલક્ષ્મી,
મોઠાના રોગ, કફ તથા વાયુને મટાડે છે. ૪૯

૧. કું-મૂમિમ્ ઉનત્તિ-વિલયતિ-ઉન્દી વલેદને-
'જ્વરાદયથ' -દ્યુગ્નાદિદ્વિપ્રત્યયાન્તઃ સાધુ -ને જમીનને
બીની કરે છે, તે કુંદુર-કિંદર-સસ્વપ્રાયુદર.

૨. મુક્તિ દદાતિ પ્રહમ્ભ્યો મુલરોગાદિભ્યથેતિ
મુકન્દ-હુદાન્ દાને 'અતોડુપસર્ગે' તિક્ત -વૃગોદરાદિ -
ને અહ-મતના વળગાડી તથા મોઠાના રોગ વગેરેથી
માણસને છાડાવે છે, તેથી મુકુંદ-કિંદર-સસ્વપ્રાયુદર.

૩. મુષ્ટુ ગન્ધો યસ્ય સ-મુગન્ધઃ-એની ગંધ
મારી હોય છે, તેથી મુગધ-કિંદર-સસ્વપ્રાયુદર.

૪. કું-મૂમિમ્ ઉનત્તિ વિલયતિ-ઉન્દી વલેદને-
કમ્ભ્યન્-ચકન્વાદિ -ને જમીનને બીની રાખે છે,
તેથી કુંદ-કિંદર-સસ્વપ્રાયુદર.

શિલારસ-લોખાનનાં નામે

સિલ્હકસ્તુ તુરુષ્કઃ સ્વાયતો યવનદેશજઃ ।
કપિતૈલં ચ સંપ્યાતસ્તયા ચ કપિનામકઃ ॥૫૦॥
અન્ય-સિલ્હક તુ તુષ્ક સ્વાન્, યત યવન-
દેશજઃ (અસ્તિ), કપિતૈલં તથા ચ કપિનામક સહ્યાત ॥

શિલારમ યવનોના દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે,
માટે તેનું 'તુરુષ્ક' એવું નામ છે. સિલ્હક, ^૧
તુરુષ્ક, ^૨ યવનદેશજ, ^૩ કપિતૈલ ^૪ અને કપિ
નામક ^૫-એટલા શિલારમનાં સંસ્કૃત નામે
કદ્યાં છે. ૫૦

૧. શ્રિષ્ટિ-મપુરતાન્, વૃષ્યાવાથ-ત્રિદ પ્રીતો-
અન્તર્માવિતખ્યાન્ત્ વાહુલકાર્ લક્-વૃગોદરાદિઃ, તત.
સ્વાયે કન્-ને મધુર તથા વીર્યવર્ધક હોવાથી લોકોને
પોતાના પર પ્રીત કરાવે છે. તેથી સિલ્હક-શિલા-
રસ-લોખાન.

૨. તુલોર્થિ-સ્વરાં કરોતિ છુકાન્તિદ્વદો જ્વરાદિ-
નાચને ચ, તુર ત્વરણે-વાહુલકાર્ મુગ્નાભાવથ સ્વાયે કન્-
ને વીર્ય તથા ક્રાંતિ વધારવા અને તાવ વગેરેનો
નાશ કરવા ઉતાવળ કરે-અડધી અચર કરે છે, તેથી
તુરુષ્ક-શિલારસ-લોખાન.

૩. યવનાનાં દેશઃ યવનદેશઃ 'તત્ર જાતઃ' -'કમ્ભ્ય
જનેઃ' -યવન લોકોના દેશ-તુકુંદેતાન વગેરેમાં ઉત્પન્ન
થાય છે, તેથી યવનદેશજ-શિલારસ-લોખાન.

૪. કપીનાં તૈલમ્-અર્થાન્ કપિભિઃ શિલાના દર્શને
નિષ્પાદિતં તૈલમ્-વાંત્રાઓએ શિલાઓ તોડીને ઉત્પન્ન
બનેલ તેવરૂપ હોવાથી કપિતૈલ-શિલારસ-લોખાન.

૫. કપેર્નામ યસ્ય સઃ-વાંદરાનાં નેટલાં નામે
છે, તેટલાં નામેથી ને કરેવાય છે, તેથી કપિનામક-
શિલારસ-લોખાન.

શિલારસ-લોખાનના ગુણો

સિલ્હકઃ કદુકઃ સ્વાદુઃ ક્ષિગ્ધોષ્ણઃ મુક્કાન્તિદ્વદ્ ।
વૃષ્યઃ કષ્ઠયઃ સ્વેદકુષ્ટજ્વરદાહપ્રહાપહઃ ॥૫૧॥

અન્યઃ-સિલ્હકઃ કદુકઃ સ્વાદુઃ ક્ષિગ્ધોષ્ણઃ મુક્કાન્તિ
દ્વદ્ વૃષ્ય કષ્ઠયઃ સ્વેદકુષ્ટજ્વરદાહપ્રહાપહઃ (અસ્તિ) ॥

શિલારસ-લોખાન તીખો, મધુર, ક્ષિન્ધ,
ગરમ, વીર્યને વધારનાર, ક્રાંતિ આપનાર,
શકિત આપનાર, કઠંને હિતકારી અને પસીનો,
કોઠ, તાવ, દાહ તથા અહ ભૂતનો નાશ કરે છે. ૫૧

બાયકુંડનાં નામે તથા ગુણો

જાતીફલં જાતિકોશં માલતીફલમિત્યપિ ।
જાતીફલં રસે તિકં તીક્ષ્ણોષ્ણં રોચનં લઘુ ॥૫૨॥
કદુકં દીપનં ગ્રાહિ સ્વયં શ્લેષ્માનિલાપહમ્ ।
નિહન્તિ મુલવૈરસ્યં મલદોર્ગન્યકૃષ્ણતાઃ ।
કૃમિકાસવમિશ્વાસરોગપીનસહદ્રુજઃ ॥૫૩॥

અન્યઃ-જાતીફલં જાતિકેશં માલતીફલમ્ इत्यपि
(કષ્યતે નામઃ) : જાતીફલ રસે તિક્ત તીક્ષ્ણ
રોચનં લઘુ કદુકં દીપન ગ્રાહિ સ્વયં શ્લેષ્માનિલાપહ
(સવ) મુલવૈરસ્યં મલદોર્ગન્યકૃષ્ણતાઃ કૃમિકાસવ-
મિશ્વાવરોગપીનસહદ્રુજઃ નિહન્તિ ॥

બાતીફલ, ^૧ બાતિકેશર અને માલતીફલ ^૨
એટલાં બાયકુંડનાં સંસ્કૃત નામે છે. બાયકું
રસમાં કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપબવનાર,
હલકું, તીખું, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, આગને
રોકનાર, સ્વરને હિતકારી અને કફ તથા
યવનોના નાશ કરે છે; તેમ જ મોઠાનું વિરમ
પણું, મળ, હુર્ગંધપણું, કાળાચ, કૃમિ, ઉપરચ,
ઊલટી, શ્વાસ, શોષ, સળેખમ અને હૃદયનાં
દરદોને મટાડે છે. ૫૨, ૫૩

૧. જાત્યાઃ ફલ જાતીફલમ્-બાઈનું ફળ હોવાથી
બાતીફલ-બાયકુંડ.

૦ જાતે કોશ ફવ જાતિકોશમ્-ગર્ધનો નાથે
 દોડો હોય તેડુ ડોય છે તેથી ભતિકોશ-ગવધુણ
 ૩ માગત્યા કમ્ માલતીકમ્-માનતી એને
 ભર્તનુ ફળ હોવાથી માલતીફલ-ગવધુણ

બાનત્રીના નામે તથા ગુણો

જાતીફલસ્ય ત્વન્ પ્રોક્તા જાતીપત્રી મિપચર્વૈ ।
 જાતીપત્રી લઘુ સ્વાદુ કટૂણ્ણા રુચિવર્ણકૃન્ ।
 ક્ષકાસગમિશ્વાસલુપ્ણાકૃમિવિપાપહા ॥૫૪॥
 અવય-જાતીફલસ્ય ત્વક્ મિપચર્વૈ જાતીપત્રી
 પ્રોક્તા જાતીપત્રી લઘુ સ્વાદુ કટૂણ્ણા રુચિવર્ણકૃન્
 ક્ષકાસગમિશ્વાસલુપ્ણાકૃમિવિપાપહા (ગરિત) ॥

બાવધુણની છાલને ઉત્તમ વૈદ્યોએ ભતીપત્રી^૧
 કહી છે ભવની હવકી, મધુર, કડવી, ગરમ,
 રુચિ કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને
 કંદ, ઉધરસ, ઊવટી ધાસ, તરશ, કૃમિ તથા
 એરને મટાડે છે ૫૪

૧ જાત વત્રી વર્તીવત્રી-બાવધુણનાં છાન, ત
 ભતીવત્રી-બાવની

લાવિગના નામે તથા ગુણો

લવઙ્ગ દેવકુસુમ શ્રાસજ્ઞ શ્રીપ્રસૂનકમ્ ।
 લવઙ્ગ કટુકં તિત્ત્વ લઘુ નેત્રહિત હિમમ્ ॥૫૫॥
 દીપન પાચન કલ્પ કફપિત્તાસ્ત્રનાશકૃત્ ।
 તૃણા હર્દિ તથાભ્માન શૂલ્માશુ વિનાશયેત્ ॥૫૬॥
 કાસ શ્વાસ ચ દિક્ષા ચ ક્ષય ક્ષપયતિ ઘ્રુમ્ ॥૫૭॥
 અવય-લવઙ્ગ દેવકુસુમ શ્રાસજ્ઞ શ્રીપ્રસૂનકમ્ (ઈતિ
 ગમાનિ ગુણાન-) લવઙ્ગ કટુકં તિત્ત્વ લઘુ નેત્રહિત હિમ
 દીપન પાચન કલ્પ કફપિત્તાસ્ત્રનાશકૃત્ (અસ્તિ અપિ ચ)
 તૃણા હર્દિ તથા આભ્માન શૂલ્મા આશુ વિનાશયેત્ ચ
 કાસ શ્વાસ ચ દિક્ષા ચ ક્ષય ક્ષપયતિ ॥

લાવગ,^૧ દેવકુસુમ,^૨ શ્રીસૂત્ર^૩ અને
 શ્રીપ્રસૂનક^૪ એટલા લવિગના* સકૃત નામે
 છે લવિગ તીષ્ણ કડવું, હલકુ, નેરને
 હિતકારી, ટાકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન,
 રુચિ ઉપભવનાર અને કંદ, પિત્ત, લોહીના
 રોગ, તરશ, ઊલટી, આશરો, શૂળ, ઉધરમ,
 ધાસ, હેડકી અને ક્ષયને અવશ્ય મટાડે છે

* વૈદ્યો લવિગને ઉપ્પ્ય પાચક ત્દ ફર કરનાર
 અને આમ મેયાકનાર ગણે છે તેમ જ પેટની ચુક
 એસાવાને તેમજ તરશ ઊપાવવાને અને ઊલટી
 વાયુ વગેરેને નષ કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે

૧ ભુનાતિ-છિન્નતિ કફ પિત્તચ મિ, લૂલ્ છન્ન,
 'તરત્યાદિભ્યઃ' (ઉણા ૧-૧૨૦) ફવચ્-ને કંદનો
 તથા પિત્તનો પશુ નાશ કરે છે, તેથી લવગ-લવિગ

૦ દવાનો કુસુમ યદ્વા કુસુમવુ દેવ ફવ, રાજ
 દન્તાદિ યદ્વા દવયાગ્ય કુસુમ દવકુસુમ-ને દેવાનુ
 ફન ગણાય છે અથવા ફનોમા દેવ જેવુ છે
 અથવા દેવોને યાગ ફૂલ છે તેથી દવકુસુમ-લવિગ

૩ ધિયા સજ્ઞ વસ્ય તન્-વ મીન્દ જેટલા નામ
 છે, તેટલા નામ ધરાવે છે તેથી ધીસજ્ઞ લવિગ

૪ ધિયા પ્રમૂત તત સ્વાર્થ કન્-વ.ગીનુ પુપ્પ
 ગણાય છે તેની શ્રીપ્રસૂનક-લવિગ

ભડી એલચીના નામે

પલા સ્થૂલા ચ યહુલા પૃથ્વીકા ત્રિપુટાપિ ચ ।
 મદ્રૈલા વૃદ્ધેલા ચ ચન્દ્રવાલા ચ ત્રિપુટિ ॥૫૮॥
 અવય-પ્રગ સ્થૂલ ચ યહુલા પૃથ્વીકા ત્રિપુટા
 અપિ ચ મદ્રૈલા વૃદ્ધવા ચ ચન્દ્રવાલા ચ ત્રિપુટિ
 (ઈતિ નામાનિ) ॥

એલા,^૧ સ્થૂલા,^૨ બહુલા,^૩ પૃથ્વીકા,^૪
 ત્રિપુટા,^૫ ભદ્રૈલા,^૬ બૃહદેલા,^૭ ચન્દ્રવાલા^૮
 અને ત્રિપુટિ^૯ એટલા ભડી એલચીના સકૃત
 નામે છે ૫૮

૧ પ્લવતિ-પ્રેરયતિ વલ્લિમ્ ઉગ્ણલાલ-ફલ પ્રણ,
 વચાય ચાન-ને ઉપ્પ્ય અથવા ગરમ હોવાથી જરૂર
 મિને ત્રરણા આપે છે પ્રગમ કરે છે-તેથી એલા-
 એલચી

૦ સ્થૂલવતિ-વૃદ્ધિ પ્રાનાતિ સ્થૂલવૃદ્ધન વચાય ચ -
 જ શણે ભડી હોન છે તેથી સ્થૂલા-મોગી એલચી
 ૩ યહુતિ વીજાનિ ભાતિ-દવાતિ, લા લાને-આલાને
 ચ આનોડુસુમયે ક-ને ધણુ ધિયા આપે છે અથવા
 ધારણુ કરે છે તેથી હુલા-મોગી એલચી

૪ પ્રયત-પ્રવયાતા મવતિ વિસ્તારે ગુર્ણા-પ્રવ
 પ્રવયાન કફત્રીકાદયઃવ ઇતિ સાધુ-ને વિત્તારમા
 અથવા ગુણોથી પ્રખ્યાન છે તેથી ર્દીન-મોગી
 એલચી

૫ ત્રોણિ પુતાનિ યલ્લા સા-નેને તથુ ૫૬
 (બાનના તથુ માગ) હાન છે તેથી ત્રિપુટા-એલચી

૬ મદ્રા ચાર્તો પ્લા-ને કલાણુ તથા સુપ્પ
 કારક છે ૭ દીપન છે, તેથી ભદ્રૈલા-મોગી એલચી

૭ શુદ્ધી ચાર્તો પ્લા-જ શણે મોગી ડોય છે,
 તેથી બૃહદેલા-મોગી એલચી

૮ ચન્દ્રસ્ય-વપૂરસ્ય વાગ ફવ-કપૂરગન્ધિવાલુ-

નેત્રી મધ કપૂર નેત્રી ડોવાથી નબ્બે કપૂરની છોડરી ડોવ, નેત્રી છે, તેથી ચંદ્રમાલા-મોટી એલચી.

૯. નિશિવા કુટિ-કૌટિલ્યમ્ અસ્થા, ચક્ષુ નિશ્ચાન્તા કુટિ-નેત્રી વાકાઈ નક્કી થયેલી હોય છે અથવા ૫૯૩મી ઝૂંપડીમાથી ને નીકળે છે, તેથી નિ'કુટિ-મોટી એલચી.

બડી એલચીના ગુણો

સ્થૂલેલા કટુકા પાકે રસે ચાનલહૃદયુઃ ।
 રુદ્ધોષ્ણા શ્લેષ્મપિત્તાસ્રકણ્ડશ્વાસતૃપાપહા ॥૫૨॥
 હૃદ્ધાસિપિવસ્થ્યાસ્પશિરોરુચ્ચમિકાસનુત્ ॥ ૬૦ ॥
 અન્વય - (ગુણાથ-) સ્થૂળ એલા પાકે રસે ચ કટુકા અનલહૃત્ શ્ચુ સ્થૂળા ઉષ્ણા શ્લેષ્મપિત્તાસ્રકણ્ડશ્વાસતૃપાપહા હૃદ્ધાસિપિવસ્થ્યાસ્પશિરાસુમિકાસનુત્ (અસ્તિ) ॥

બડી એલચી પાકમાં અને રસમાં તીષ્ઠી, અશિને પ્રતીક્ષ કરનાર, હલકી, રૂક્ષ, ગરમ અને કષ્, પિત્ત, લોહીના દરદ, ચ્ચળ, શ્વાસ, તગ્ન ઊગકા કે મોળ, ઝેર, મૂત્રાશયના રોગ, મોઢાના રોગ, માથાના રોગ, ઊલટી તથા ઉધરસને મટાડે છે. ૫૯, ૬૦

ઝીણી કાગદી એલચીના નામે તથા ગુણો સુક્ષ્મોપકુચ્ચિકા તુલ્યા કોરજી દ્રાવિઢી નુટિઃ ।
 ઘલા સુક્ષ્મા કફશ્વાસકાસાશામૂચ્ચુહૃત્ ।
 રસે તુ કટુકા શીતા લઘ્વી વાતહરી મતા ॥ ૬૧ ॥
 અન્વય - સુક્ષ્મા ઉપકુચ્ચિકા તુલ્યા કોરજી દ્રાવિઢી નુટિ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાથ-) સુક્ષ્મા એલા રસે તુ કટુકા શીતા લઘ્વી વાતહરી કફશ્વાસકાસાશામૂચ્ચુહૃત્ મતા ॥

ચૂક્ષ્મૈલા, ^૧ ઉપકુચ્ચિકા, ^૨ તુલ્યા, ^૩ કોરગી, ^૪ દ્રાવિઢી અને નુટિ ^૫ એટલા ઝીણી એલચીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ઝીણી એલચી રસમા તીષ્ઠી, ટાઢી, હલકી અને વાયુ, કષ્, શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ તથા મૂત્રકૃચ્છને મટાડનાર મનાઈ છે.

૧. સુક્ષ્મા નામ એલા સુક્ષ્મા-ઝીણી એલચી
૨. ઉપકુચ્ચિકા-કૌટિલ્ય અન્યતાં ચ ગચ્છતિ-નુચ કૌટિલ્યાલ્પીમાનયો-ચ્ચુચ્-ને વાકાઈને તથા સુક્ષ્મ-પાયુને પામે છે, તેથી ઉપકુચ્ચિકા-ઝીણી એલચી.
૩. નુદતિ-અન્યથતિ કષાદીન-નુદ અન્યને, 'પાતુ-નુદિ' (ઉગા. ૨-૭) ઇતિય ક્-ને કષ્ વગેરેને નાશ કરે છે, તેથી નુત્યા-ઝીણી એલચી.
૪. નુરતિ-શબ્દ કરોતિ વાયુસ્પન્ન, વાયુરત્વાત્, નુર શબ્દ, માહુલવાદકન્, ગૌરાદિવાદ્ દીપ્-ને વાયુ

દરનાર ડોવાથી અપાનવાયુનો સન્ધ કરાવે છે, તેથી કોરગી-ઝીણી એલચી.

૫. દ્રવિઢ દેશે મવા-મવાયે અળ હોપ્ ચ-૯૧ દ્રવિઢ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રાવિઢી-ઝીણી એલચી.
૬. નુદ્યન્ત-ટિગન્તે કપાદયોડનયા-નુદ છટે 'શુગ્ધાન્' ઇતિ (ઉગા. ૪-૧૦૦) ઇન્-નેત્રીથી કષ્ વગેરે કપાય છે, નાશ કરાય છે, તેથી નુટિ-ઝીણી એલચી.

બડી તજનાં નામે તથા ગુણો
 ત્વકુપત્રં ચ વરાઙ્ગં સ્યાદ્ મૂઙ્ગં ચોચં તયોન્કટ્મ્ ।
 ત્વચ્ચ લઘ્વણં કટુઙ્ગં સ્વાદુ તિત્તં ચ રુક્ષકમ્ ॥ ૬૨ ॥
 પિત્તલં કફવાતમ્નં કણ્ડવામારચિનાશનમ્ ।
 હૃદ્ધસ્તિરોગવાતાશઃકૃમિપીનસચુક્રહૃત્ ॥ ૬૩ ॥

અન્વય - ત્વકુપત્ર ચ વરાઙ્ગ ચ્ચ ચોચ તથા ઉક્ત્ત સ્યાન્ । ત્વચ્ચ લઘુ ઉષ્ણા કટુક, સ્વાદુ તિત્તં ચ રુક્ષં પિત્તઞ્ચ કફવાતમ્ન કણ્ડવામારચિનાશન હૃદ્ધસ્તિરોગ-વાતાશઃ કૃમિપીનસચુક્રહૃત્ (અસ્તિ) ॥

ત્વકુપત્ર, ^૧ વરાગ, ^૨ ભુંગ, ^૩ ચોચ, ^૪ અને ઉત્કટ ^૫ એટલાં બડી તજનાં સંસ્કૃત નામે છે. બડી તજ હલકી, ગરમ, તીષ્ઠી, મધુર, કઠવી, રૂક્ષ અને પિત્ત કરનાર હોઈ કષ્, વાયુ ચ્ચળ, અપકવ રસ (આમ) તથા અરશિને તેમજ હૃદયના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, અરશ, કૃમિ, મળોખમ તથા વીર્યને પણ હરે છે.

૧. ત્વકુ દન પત્ર વસ્ય તત્-નેનુ પાંકું છાંડે-નેનુ ડોય છે, તેથી ત્વકુપત્ર-તજ.
૨. વર્મ અન્ન વસ્ય તત્-નેનુ આમ એ' હોય છે તેથી વરાગ-તજ.
૩. નિર્મલિ ઉગ્ણતાદિગુણાન્, મૂઙ્ગ મળે 'શ્ચ વિપ્રત્ ચ' (ઉગા. ૧-૧૨૫) ઇતિ મન્-ને ઉક્ત્ત આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ભુંગ-તજ.
૪. પ્રશન્ત ચોચ-ત્વકુ અસ્તિ અલ્પ-અરશાન્-નેત્રી છાવ ઉત્તમ હોય છે, તેથી ચોચ-તજ.
૫. અધિકગન્ધવત્વાન્ ઉત્કટ-'તમોર્થેતિ કર્દ-અતિશય વધારે મધવાળી ડોવાથી ઉત્કટ-તજ

પાતળી તજનાં નામે તથા ગુણો
 ત્વકુ સ્વાદી તુ તનુત્વકુ સ્યાત્તયા દારહસિતા મતા ।
 ઉકા દારહસિતા સ્વાદી િ. પાનિલો ॥ ૬૫ ॥
 સુરભિઃ શુકલા વર્ણ્યાં મુલશોપતૃવાપહા ॥ ૬૫ ॥
 અન્વય - સ્વાદી તુ ત્વકુ તનુત્વકુ સ્યાન્ તથા શુકલ સિતા મતા । દારહસિતા સ્વાદી તિક્તા સુરભિ શુક્લા

અનિલવિત્તહત્ વ મુરગોપત્વુપાદા ઉક્તા ॥

ત્વક્, ^૧ સ્વાદ્રી, ^૨ તનુત્વક ^૩ અને દારુસિતા ^૪ એટલાં પાતળી તજનાં સંસ્કૃત નામેા છે. પાતળી તજ મધુર, કડવી, તીખી, મુગંધી. વીધને વધારનાર, વર્ચુને આરો કરનાર અને વાયુ, પિત્ત, મોઢાનેા શોષ તથા તરથને મટાડનાર છે.

૧. ત્વચતિ-સર્ગોતિ-વાયુપિતાદીન્-ત્વચ સંરણે-ક્વપ્ વાયુ, પિત્ત વગેરેને જે ઘાતો દે છે, તેથી ત્વક-પાતળી તજ.

૨. સ્વચત-અદાયતે જન મધુન્વાત્ મુરમિલાષ-વદ આસ્વાદને-રણ્-વાતો-ઇતિ દીપ્-મુગંધી ધવાથી લોઢા જેનો સ્વાદ લે છે, તેથી સ્વાદ્રી-તજ.

૩. તનુશ્ચો ત્વક્, તનુસ્ત્વક યદ્યા વા-પાતળી પ્રલક્ષ્ય છે અથવા જેની ઝાવ પાતળી હોય છે, તેથી તનુત્વક-પાતળી તજ.

૪. દારુસ્પા મિતા, દારુણિ સિતાર વા માધુર્ચાન્-કાકાકંપ સાકર અથવા લાકડામાં બાણે સાકર હોય તેરી મધુરતા ધરાવે છે, તેથી દારુસિતા-પાતળી તજ.

તમાલપત્રનાં નામેા તથા ગુણો

પત્રં તમાલપત્રં ચ તથા સ્યાત્ પત્રનામકમ્ ।
પત્રકં મધુરં કિવિત્તીક્ષ્ણોર્ણં પિચ્છિલ્લં લઘુ ।
નિહન્તિ કફવાતાશોહિલ્લાસારુચિપીનસાન્ ॥૬૬॥

અર્થ-પત્ર ચ તમાલપત્ર તથા પત્રનામકમ્ (હિતિ નામાનિ, ગુણાય-) પત્રક મધુર કિવિન્ તીક્ષ્ણોર્ણં પિચ્છિલ્લ લઘુ (સત્) કફવાતાશોહિલ્લાસારુચિપીનસાન્ નિહન્તિ ॥

પત્ર, ^૧ તમાલપત્ર ^૨ અને પત્રનામક ^૩ એટલાં તમાલપત્રના સંસ્કૃત નામેા છે. તમાલ-પત્ર મધુર, કાર્ષક તીક્ષ્ણ તથા ગરમ, ચીકણું, હલકું અને કડક, વાયુ, અરશ ઊબકા કે મેળા, અરુચિ તથા સજેઅમને મટાડનાર છે ૬૬

૧. પતન્તિ-ગન્ઠતિ નાશમનેન કફાદય, પલ્લ પત્રને 'શક્ષી' ઇત્યનેન કર્ણે ણ્-જેના વડે કહ આદિના રોગો નાશ પામે છે તેથી પત્ર-તમાલપત્ર.

૨. તમાલસ પત્રમ્-તમાલના પાનકપ જે હોય છે, તેથી-તમાલપત્ર.

૩. પત્રમ્ ઇતિ નામ યસ્ય તત્-જેનું નામ પત્ર એટલે પાંદડાનાં જેટલા નામ છે, તે અર્થાય નામ તમાલપત્રનાં પણ છે, તેથી તે પત્રનામક કહેવાય છે.

નાગકેસરનાં નામેા

નાગપુષ્પઃ સ્મૃતો નાગઃ કેસરો નાગકેસરઃ ।
ચામ્પેયો નાગકિન્નલકઃ કથિતઃ કાશ્ચનાહયઃ ॥ ૬૭

અર્થ-નાગપુષ્પ નાગઃ કેસર. નાગકેસર. સ્મૃતઃ (તથા ચ સ એવ) ચામ્પેય. નાગકિન્નલકઃ કાશ્ચનાહયઃ કથિત. ॥

નાગપુષ્પ, ^૧ નાગ, ^૨ કેસર, ^૩ નાગકેસર, ^૪ ચાંપેય, ^૫ નાગકિન્નલક ^૬ અને કાંચનાહુવધ ^૭ (સોનાનાં નામવાળો) એટલાં નાગકેસરનાં સંસ્કૃત નામેા છે. (આ શબ્દો જ્યારે તેનાં ફૂલને લાગુ પાડવામાં આવે, ત્યારે નપુંસક લિંગમાં વપરાય છે.) ૬૭

૧. નાગાન્ધયુક દક્ષિમદાન્ધયુક વા પુણ યસ્ય સ-જેનું ફૂલ સર્પ જેવી ગંધવાળું અથવા હાથીના મદ જેવી ગંધવાળું હોય છે, તેથી નાગપુષ્પ-નાગકેસર.

૨. ન ગન્ઠતિ ઇતિ અગ -'અન્યેવપિ' ઇતિ વ, ન અગ. ઝરાદિનાશનાયમ્, યદ્વા નગે પવતે ભવઃ, 'તત્ર મત્' ઇત્યણ, નાગ-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા નથી જતુ એમ નહિ, પણ જે અર્થય જાય છે અથવા પહોડામાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નાગ-નાગકેસર

૩. કેસરા સન્તિ અસ્ય-અર્જાગણ્-જેને કેસરા-તાંતણા હોય છે, તેથી કેસર-નાગકેસર.

૪. નાગાલ્યા વસરા સન્તિ યસ્ય-જેના કેસરા નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકેસર.

૫. ચમ્પાયા અલ્પ પુમાન્ 'કીમ્બ્યો હક્' અપા નામની નદીનુ સતાન એટલે તે નદીના કિનારે ખાસ થાય છે. તેથી ચાંપેય-નાગકેસર

૬. નાગાલ્યા વિન્નલકા કેસરા યસ્ય સ-જેના કેસરો નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકિન્નલક-નાગકેસર.

૭. કાશ્ચનાહયો યસ્ય-મેાનાના જેટલાં નામેા છે, તેટલા નામે જે કહેવાય છે, તેથી કાંચનાહુવધ-નાગકેસર.

૪ અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રોમાં નાગકેસરનાં સુકવેલા ફૂલને વાટીને ઘી સાથે મેળવીને દૂજતા અરશ તેમજ પગના તર્ણિયામાં થતી બળતરા મટાડવા બલા-મણુ કરી છે; અને આ આડની ઝાલ તથા મૂળિયાં પાણીમાં બીજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધે છે અને બીજમાંથી કચરીને કાઢેલું તેલ સધિવા પર વાપરવા જીણાવેલ છે.

નાગકેસરના ગુણે।

નાગપુષ્પં કરાપોષ્ણં રુક્ષં લઘ્વામપાચનમ્ ।

જ્વરકળદૂતપાસ્ત્રેરચ્છદિહ્વાપનાશનમ્ ।

દૌર્ગન્ધ્યકુમ્ભવીસર્પક્રમ્પિત્તવિપાપહમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્ય-નાગપુષ્પ કરાપોષ્ણ સ્ફુલ્લુ આમપાચન
જ્વરકળદૂતપાસ્ત્રેરચ્છદિહ્વાપનાશન દૌર્ગન્ધ્યકુમ્ભવીસર્પક્ર-
મ્પિત્તવિપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

નાગકેસર તૂરું, ગરમ, રૂક્ષ, હલકું,
અપકવને પકાવનાર અને તાવ, યાળ, તન્શ,
પશ્ચીનો, ઊલટી, ઊખકા કે મોળ, ડુર્ગંધખળું,
કોઠ, રતવા, કંક, પિત્ત તથા એરને મટાડે છે.

ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકનાં લક્ષણ
ત્વગેલાપનકૈસ્તુલ્યૈસ્ત્રિમુગન્ધિ ત્રિજાતકમ્ ।
નાગકેસરસંયુક્તં ચાતુર્જાતકમુચ્યતે ॥ ૬૯ ॥

અન્ય-ત્વગ-લાપનકૈસ્તુલ્યૈ ત્રિમુગન્ધિ ત્રિજા-
તકમ્ ડચ્યત, નાગકેસરસંયુક્ત (તન્) ચાતુર્જાતકમ્ ડચ્યતે ॥

તન્, એલચી અને તમાલપત્ર મમલાગે
લેગા કરવાથી તે ત્રિમુગધી^૧ અથવા ત્રિજા
તક^૨ કહેવાય છે અને તેઓમા નાગકેસર
પથ્થુ એડવાથી તે ચાતુર્જાતક^૩ કહેવાય છે. ૬૯

૧. ત્રિમિ મુગન્ધાનિ-સ્વગેલાપનાણિ તુલ્યાનિ યસ્મિન્
તત્-તન્, એલચી ને તમાલપત્ર એ ત્રય મુગધી
પદાર્થો નેમા સરખા ભાગે મળ્યા ડેાય, તે ત્રિમુગન્ધિ.

૨. ત્રિમિ જાત ત્રિજાત, તત્ સ્વાયે કન્-તન્, એલચી ને તમાલપત્ર એ ત્રયથી અનેતુ-ત્રિજાતક.

૩. ચતુર્મિ-ત્વગેલાપનકનાગકેસરે જાતમ્, તત્ સ્વાયે
ચ કન્ પ્રસાદ્ય-તન્, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગ-
કેસર એ ચાર ભેગા મળી અનેતુ ડેાય, તે ચાતુર્જાતક
ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકના ગુણે।

તદ્ દ્વયં રેચન રુક્ષ તીક્ષ્ણોષ્ણં મુલગન્ધહત્ ।
લઘુ પિત્તાશ્નિકૃદ્ધર્મ્યં કફગાતવિપાપહમ્ ॥ ૭૦ ॥

અન્ય-તદ્ દ્વય રેચન સ્ફુલ્લુ તીક્ષ્ણોષ્ણ મુગન્ધહત્
કફગાતવિપાપહમ્ લઘુ પિત્તાશ્નિકૃદ્ધર્મ્યં (અસ્તિ) ॥

એ ત્રિજાતક તથા ચાતુર્જાતક બને રેચક,
રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ મોઢાની ડુર્ગંધ,
કંક, વાયુ તથા એરને મટાડે છે; હલકાં છે,
પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર છે અને વર્ણ માટે
પથ્થુ સારા છે. ૭૦

કેસરનાં નામે।

કુલ્લકુમં ઘુષ્ણં રક્તં કાસ્મીરં પીતકં વરમ્ ।
સકોચં પિશુનં ઘીરં શાલ્કીકં શોણિતામિઘમ્ ॥ ૭૧ ॥

અન્ય-કુલ્લમ ઘુષ્ણ રક્ત કાસ્મીર પીતક વ
સકોચ પિશુન વીર શાલ્કીક શોણિતામિઘમ્ (દ્વિ નાનાન્)
કુલ્લકુમ,^૧ ઘુષ્ણ,^૨ રક્ત,^૩ કાસ્મીર,^૪
પીતક,^૫ વર,^૬ મકેચ,^૭ પિશુન,^૮ ઘીર,^૯
ખાલ્કીક^{૧૦} શોણિતામિઘ^{૧૧} એટલા કેમના
મંસ્કૃત નામે છે, તેમ જ એટલાં શોણિતા
નામે છે તે મધ્યાંય કેમરના પથ્થુ નામે છે ૭૧

૧. 'કુલ્લમ' દ્વિ શબ્દઃ વાચકત્વેન અન્નિ અલ-
અર્થાદયત્. યદ્વા કુલ્લમ-જાર્ણવન શિરોદ્ગર્ભાદિ-
નાશનર્થે જનૈઃ-કુલ્લ આદાને, વાહુલ્કાકુમ્ 'આર્ક'ં
સ્ત્યન્ 'કુમ્' દ્વિ યોગવિભાગાદુમ્-કુલ્લ' એ
શબ્દ નેના ડેકેનાર છે અથવા માથાનો ગોળ, ત
આદિ મટાડવા યોગ નેને ડીકાડે છે, તેથી કુલ્લ-કેસર

૨. ઘુષ્ણન કટુદ્ધવાદિગુણવિશેષોડનન, ઘુષ્ણ રક્ત
ઓષાદિક ક્ષણકુ વાહુલ્કાન્, ઘુષ્ણેદગદિતત્ વ
સથ, યદ્વા-ઘુષ્ણત અન અદ, ઘુષ્ણ-કાન્તિ કરોતિ વં
ઘુષ્ણ, 'ઘુષ્ણતુન્' (ડગ્ના ૧૮૬) દ્વિ ણ નિભાવ
દ્વિ હૈમવીનાયમ્-તીખાશ વગેરે ગુણોને ને બધું
છે અથવા નેનાથી શરીરે વેપન કરાય છે અથ
શરીરની કાતિને ને ડરે છે, તેથી ઘુષ્ણ-કેસર

૩. રચ્યત સ્મ રાગ કરોતિ સ્મ-રજ રાગ, 'ગ્ન
વાન્' દ્વિ વતોરિ ક ને-રગી દે છે, તેથી રક્ત-કેસર

૪. વચાતિ વચ્યત વા વચા શબ્દ, 'કરોમુદ્ વ
શ્લ્યોષાદિરિત્-વર્નારેણ મમ્, અન્-કરમીઃ દેશન
ને થાય છે, તેથી કાસ્મીર-કેસર

૫. પીત-પીતર્ણ કાયતિ-વચ્યતિ, કં દન્-
'આનોડનુપસંગે' દ્વિ વ ને-પીળા ડગને બધું
છે, તેથી પીતક-કેસર

૬. ત્રિયતે-સ્વીક્રિયતે વમિવ્યક્તારોગારાગર્ણમ્-
દ્વન્ વર્ણ, 'મદ્ધુન્' દ્વિ વ-ડાવટી, ખીલ વગેરે રોગો
મટાડવા લોકો નેને પસંદ કરે છે, તેથી વર-કેસર

૭. સન્ચ્યત સન્ચોચતિ વા, યદ્વા મન્ચોચતિ
સન્ચોચ્યત વા, ઘુષ્ણ સપચેનકૌટિલ્યપ્રતિડમ્મવિલેનગુ-
પન્, અન્ વા-ને મીઝમા મિશ્ર કરાય છે, પોને
વાકાઈ ધારણ કરે છે અથવા દોષોનું ડે રોગોનું
રોકાણ કરે છે અથવા ખોતરી કાઢવું કરે છે, તેથી
મકેચ-કેસર

૮. પિશનિ-ગવ્યવાન્ પ્રાણોતિ-પિશ ગવ્યવે-
'કુષિપિશિમિશિમ્ય ચિત્'ં હ્યુનન્-ડગાદિ ને-અપથે
રપે દેખાવ પામે છે, તેથી પિશુન-કેસર

૯. વચાતિ-વચ્યતિ ઉચામ વર્ણ ગન્ધ વ-કુષ્ણ
ધારણારો-સુષ્ણામુષિમ્ય કન્ ડગાદિ, 'ધુમાયે' ડે

ત્વમ્—ઉત્તમ રંગ તથા ગંધ ધારણ કરે છે, તેથી ધીર—કેસર.

૨૦. વન્હતે—પ્રાધાન્ય યાતિ—વદ પ્રાધાન્યે, યાદુલ-કારીવન્—વહીકવ્રેને ભવ 'વન્હાદિવ્યથ' દરવળ્—ને દેશોમાં મુખ્ય ગણ્યાતા યાદીક દેગમાં થાય છે, માટે યાદહીક—કેસર.

૧૧ શોણિતસ્ય અભિપા યસ્યત્—યોહીનાં નેટલાં નામે છે, તે નામેથી ને કહેવાય છે, તેથી શોણિતા-ભિધ—કેસર.

કાશ્મીરી કેસર

કાશ્મીરદેશજે ક્ષેત્રે કુઙ્કુમં યદ્ભવેદ્ધિ તત્ ।

સૂક્ષ્મકેસરમારકં પદ્મગન્ધિ તદુત્તમમ્ ॥ ૭૨ ॥

અન્ય (અય તન્માતય -) કાશ્મીરદેશજે ક્ષેત્રે સૂક્ષ્મકેસરમ્ આરક પદ્મગન્ધિ યત્ કુઙ્કુમ ભવત્ તત્ હિ ઉત્તમમ્ (ભવતિ) ॥

કાશ્મીરદેશના ખેતરમાં ને ઝીણું, રાતું અને કમળ સરખા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. ૭૨

ખાલ્હીકી કેસર

ખાલ્હીકદેશસંજાતં કુઙ્કુમં પાણ્ડુર મતમ્ ।

કેતલીગન્ધયુક્તં તન્મધ્યમ સૂક્ષ્મકેસરમ્ ॥ ૭૩ ॥

અન્ય—ખાલ્હીકદેશસંજાત (યત્) પાણ્ડુર કેતલી-ગન્ધયુક્ત સૂક્ષ્મકેસર કુઙ્કુમ તત્ મધ્યમ મતમ્ ॥

ખાલ્હીક દેશમાં ને ઝીણું, ધોળાશવાળું અને કેવડા નેવા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે મધ્યમ મનાય છે. ૭૩

ધરાની કેસર

કુઙ્કુમં પારસીકે યન્મધુગન્ધિ તદીરિતમ્ ।

ઈપ્તપાણ્ડુરવર્ણે તદધમ સ્થૂલકેસરમ્ ॥ ૭૪ ॥

અન્ય—પારસીકે ઈપ્ત પાણ્ડુરવર્ણ મધુગન્ધિ સ્થૂલ-કેસર યત્ કુઙ્કુમ (ભવતિ) તત્ અધમમ્ ઈરિતમ્ ॥

પારસીઓના ધરાનમાં ને બાડું, બરા ધોળા રંગવાળું અને મધ નેવી ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે અધમ કહેલ છે. ૭૪

કેસરના ગુણે

કુઙ્કુમં કટુકં ક્ષિપ્તં શિરોરુમ્બજનનુજિત્ ।

તિક્તં વમિહરં વર્ણ્યં વ્યક્તદોષત્રયાપહમ્ ॥ ૭૫ ॥

અન્ય—(ગુણાય—) કુઙ્કુમ કટુક ક્ષિપ્ત તિક્ત વર્ણ્ય શિરોરુમ્બજનનુજિત્ વમિહર વ્યક્તદોષત્રયાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

કેસર તીષ્ણું, સિન્ધ, કડવું, વર્ણને માટે સારું અને માથાતું દરદ, મજ્જ, શ્વડાં, ઊલટી,

ખીલ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૭૫

ગોરોચનનાં નામે તથા ગુણો

ગોરોચના તુ મહત્ત્યા વન્યા ગૌરી ચ રોચના ।

ગોરોચના હિમા તિક્તા વદ્યા મહ્લકાન્તિદા ।

વિપાલક્ષ્મીપ્રદોન્માદગર્ભેન્નાયક્ષતાસ્રહત્ ॥ ૭૬ ॥

અન્ય—ગોરોચના તુ મહત્ત્યા વન્યા ગૌરી ચ રોચના (હિતિ નામાનિ, ગુણાય—) ગોરોચના હિમા તિક્તા વદ્યા મહ્લકાન્તિદા વિપાલક્ષ્મીપ્રદોન્માદગર્ભેન્નાયક્ષતાસ્રહત્ ॥

ગોરોચના,^૧ મંગલ્યા,^૨ વંધા,^૩ ગૌરી^૪

અને રોચના^૫ એટલાં ગોરોચનનાં સંસ્કૃત નામે છે. ગોરોચન ટાડું, કડવું, વશકારક,

મંગલકારક, કાતિદાયક અને ઝેર, ચ્લક્ષ્મી,

અહ—ભૂત, ઘેલછા, ગર્ભસ્થાવ, ક્ષત તથા લોહીનાં

દરદને મટાડનાર છે. ૭૬

૧. ગો જાતા રોચના—ગોરોચના—ગાયના કાળખમાં કે ક્યેનમાં ઉત્પન્ન થતું સુગંધી પિત્ત તે—ગોરોચન.

૨. મહ્લે સાયુ, 'તત્ર સાયો' હિતિ ય— મંગળ-માં ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા—ગોરોચન

૩. વન્યત મહ્લભિમિ, વન્દિતુ યોગ્યા વા મહ્લ-લત્વાત—વદિ અભિવાદનસ્વભો—'મહ્લોખ્યત્'—મંગળ

ધન્યતા લોકો નેને વંદન કરે છે અથવા ને મંગલકારી હોવાથી વંદન કરવા યોગ્ય છે, તેથી વંધા—ગોરોચન.

૪. ગૌર વર્ણ અસ્તિ અસ્યા—અર્ચાગાયત્ર, ગૌરા-તિલાચ હીપ્—નેનો રંગ ધોળા હોય છે, તેથી

ગૌરી—ગોરોચન

૫. રોચત—પ્રજાશત મહ્લકાન્તિપ્રદેર્ણુને—મંગળ તથા કાતિદાયક ગુણો વડે ને પ્રકાશ છે, તેથી

રોચના—ગોરોચન.

નખલા તથા નખલીનાં નામે

નલં વ્યાગ્રનલં વ્યાગ્રાયુધં તચ્ચક્રકારકમ્ ।

નલં સ્વલ્ય નલ્લી પ્રોક્તા હનુર્હૃદ્વિલાસિની ॥ ૭૭ ॥

અન્ય—નલં વ્યાગ્રનલ વ્યાગ્રાયુધ (ચ) તત્ ચક્રકારક (પ્રોક્તમ્), સ્વલ્ય નલ નલ્લી હનુ હૃદ્વિલા-સિની પ્રોક્તા ॥

નખ,^૧ વ્યાગ્રનખ,^૨ વ્યાગ્રાયુધ^૩ અને ચક્રકારક^૪ એટલાં નખલાનાં સંસ્કૃત નામે છે. નખી,^૧ હનુ^૨ અને હૃદ્વિલાસિની^૩

એટલા નખલીના (ઝીણા નખલાનાં) નામે છે.

૧. ન વિચત સમ્ અન નલ; નલ શ્વ આક્રિ-રસ્તિ અસ્ય—અર્ચાગાયત્ર—નેની આક્રિત નખ નેવી હોય

છે, તેથી નખ—નખલો નામે પ્રાણીભ્ય ન્ય સુગંધી દ્રવ્ય

૨. વ્યાગ્રમ્ય નવમિત્ર-શુભ્રાદિ -વાપનો નખે નખ ઠોપ તેવો આકાર જેનો ઠોપ છે, તેથી વ્યાગ્ર-નખ-નખનો નામે પ્રાણીગ્રમ્ય મુગધી ૬૨૫.

૩. વ્યાગ્રમ્ય આયુષમિત્ર-વાધનું નખે આયુષ-તેનો નખ ઠોપ તેવો આકાર ધરાવે છે, તેથી વ્યાગ્રાયુષ-નખનો નામે પ્રાણીગ્રમ્ય મુગધી ૬૨૫.

૪. ત્રણાવૃત્તિમત્ત્વેન ચક્રવત વેગન કરોતિ-કૃ-પ્ચુ-નખ જેવી આકૃતિ ધરાવનાર ઠોઈ ચક્ર જેવો ગોળ આકાર ધારણ કરે છે, તેથી ચક્રકારક-નખનો.

૧. નવમ્ અસ્તિ અસ્ય-અન્, ગોરાદિ-નખ જેવી આકૃતિ જેની ઠોપ છે, તેથી નખી-નખની.

૨. હન્તિ મહાભૂતારીન્ કમ્પુષ્ટરિપારીધ-હન્-‘પુષ્ટિહિન્’ ઇચ્છુ-ને ગ્રહ, ભૂત, કદ, કોઠ, ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી હન્-નખની.

૩. હદે વિલસતિ, હદ વા વિલાસયતિ ઇચ્ચેવશીલ, લસ્-‘મુલ્જાતૌ’-ઈતિ ણિનિ, ‘ઋત્વેમ્યો ઠીર્’-કુકાન-મા વિનાસ કરે અથવા તેને જે શેખાવે એવા રાખાવની છે, તેથી હદવિવાગિની-નખની.

નખલા તથા નખલીના ગુણો

નલદ્રવ્યં ગ્રહસ્ત્રેભવાતાસ્ત્રજ્વરકુષ્ટહત્ ।

લઘૂષ્ણં શુનલં વર્ષ્યં સ્વાદુ મ્ળવિપાપહમ્ ॥ ૭૮ ॥

અલક્ષ્મીમુલકદોર્ગન્ધ્યહત્પાકરસયોઃ કટુઃ ॥ ૭૯ ॥

અન્ય-નલદ્રવ્યમ્, ડગ્ળ શુનલ વર્ષ્ય સ્વાદુ મ્ળ-સ્ત્રે-ભવાતાસ્ત્રજ્વરકુષ્ટહત્ લઘુ મ્ળવિપાપહમ્ અલક્ષ્મીમુલકદોર્ગ-ન્ધ્યહત્ પાકરસયોઃ કટુ (અસ્તિ) ॥

ખન્ને નખલા હલકા, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, મધુર અને ગ્રહ-ભૂત, કદ, વાયુ, બોહીના દરદ, તાવ, કોઠ, મળ, ઝેર, અલક્ષ્મી તથા મુખના હુર્ગંધ-પણુને મટાડનાર છે અને પાક તથા રસમા તીખાં ઠોપ છે. ૭૮, ૭૯

૧૨ મુગધી વાળાનાં નામે તથા ગુણો
વાલં હૃદયેરર્થાહિષ્ટોદીચ્યં કેશામ્બુનામ ચ ।
વાલકં શીતલં રુક્ષં લઘુ દીપનપાચનમ્ ।
હૃદ્યાસાગ્નિચીવર્ષદ્રોગામાતિસારજિત્ ॥ ૮૦ ॥

અન્ય-આઠ હૃદયેરર્થાહિષ્ટોદીચ્યં કેશામ્બુનામ ચ (ઈતિ નામાનિ, મુગધી-) વાલક શીતલ રુક્ષ લઘુ દીપન-પાચન હૃદ્યામાહચીવર્ષદ્રોગામાતિસારજિત્ (અસ્તિ) ॥

વાલ, ૧ હૃદયેર, ૨ વર્ષદ્રો, ૩ ઉદીચ્ય ૪ એટલાં વાળાનાં સંસ્કૃત નામે છે-અને કેશામ્બુ-નામ-૫કેશનાં તથા પાણીનાં જેટલાં નામે છે, તે

મુગધીવાળાના પશુ નામે છે. વાળો ઠંડો, રુક્ષ, હલકો, અગ્નિને પ્રદીપ કરતો અને પાચન હોઈ ઊગકા-મેળ, અરુચિ રતવા, હૃદયના રોગ તથા કાચ્યાને ખૂબ વહેલા આડાને મટાડનાર છે. ૮૦

૧. વાલવતિ-સંસ્થાતિ હૃદ્યાસારીન્ રોગાન્-કૃ સ્વર્ણ-ગ્ન્યન્તાન્ પવાચક-ને ઊગકા-મેળ વગેરે રોગો ને દાખી દે છે, તેથી વાલ અથવા ખાલ-વાળો

૨. હૃદયુક વેર-સારીરમટ્ટતિર્વા સ્ય-નેની આકૃતિ શરમાળ-સ કાચ્યો યુક્ત ઠોપ છે, તેથી હૃદયેર-વાળો

૩. વર્ષદિ-વૃદ્ધે તિષ્ઠતિ-‘મુષિ સ્પ’ ઇતિ ક-ને દર્મમાં રહે છે-નખની વચ્ચે ડાંગે છે, તેથી વર્ષદિ-વાળો.

૪. ડવીચિ જાત-‘મુગાગામ’ ઇતિ ચ-ને ઉવ્દેશમા થાય છે, તેથી ઉદીચ્ય-વાળો

૫. કેશશ અમ્બુ ચ કેશામ્બુની, કેશામ્બુના નમ્ સ્ય તત્-માથાના વાળ તથા પાણીના જેટલાં નામે છે, તે નામે જે કહેવાય છે, તેથી કેશામ્બુનામ-વાળો

કાળા-ચોરણ વાળાનાં નામે તથા ગુણો
સ્વાદીરણં વીરતરુરં ચ વહુમૂલકમ્ ।
વીરણં પાચનં શીતં વાન્તિહૃદ્યુ તિક્કમ્ ॥ ૮૧ ॥

સ્તમ્બનં જ્વરનુદ્ધાન્તિમદજિત્કમ્પિતહત્ ।

તુળ્યાસ્ત્રવિપવીસર્પકૃષ્ટદાહમ્ળાપહમ્ ॥ ૮૨ ॥

અન્ય-વીરણ વીરતરુ વીર ચ વહુમૂલકં સ્વા, વીરણ પાચન શીત સ્તમ્બન લઘુ તિક્કમ વાન્તિહૃદ્ય-જ્વરનુદ્ધાન્તિમદજિત્ કમ્પિતહત્ તુળ્યાસ્ત્રવિપવીસર્પ-કૃષ્ટદાહમ્ળાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

વીરણ, ૧ વીરતરુ, ૨ વીર અને બહુ મૂલક, ૪ એટલા કાળા વાળાનાં સંસ્કૃત નામે છે. કાળો વાળો પાચન, ઠંડો, વીર્યને ઘણા વનાર, હલકો, કડવો અને ઊલટી, તાવ, શ્રમ, મદ, કદ, પિત્ત, તરશ, બોહીતું દરદ, ઝેર, રતવા, મૂત્રકૃષ્ટ, દાહ તથા મળને મટાડનાર છે. ૮૧, ૮૨

૧. વિ-પશિષ્યમ્ ઈચ્યતિ-પ્રેરવતિ-મુગધુકાત્, યદ્વા વિશિષ્ટવનમ્ ઈચ્યતિ નચ્યાદલ્યુ - જે મુગધીના ઠોનાથી પશીને પશુ પ્રેરણા કરે અથવા ઉત્તમ માણુમેને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીરણ-કાળો વાળો

૨. વીરનામા તદ-શકન્વાદિ-ને વીર નામને ધારણ કરતું આ છે, તેથી વીરતરુ-કાળો વાળો

૩. વિશેષેણ ઈચ્યતિ-પ્રેરવતિ સર્વાન્ મુગધિત્વાદિ-

ને સુમધનર હોઈ હરકોઈને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીર-કાળો વાળો.

૪. ઘૂહનિ મૂળાનિ યસ્ય તત્-જેને ધણા મળિયા હોય છે, તેથી અદુઃખવક-કાળો વાળો.

કાળા વાળાના ઝાડનાં મૂળનાં નામો તથા ગુણો

વીરણસ્ય તુ મૂલં સ્યાદુશીરં નલદં ચ તત્ ।
અમૂળાલં ચ સેવ્યં ચ સમગન્ધિકમિત્યપિ ॥૮૩॥

ઉશીરં પાચનં શીતં સ્તમ્બનં લઘુ તિક્કકમ્ ।

મધુરં જ્વરહ્રાન્તિમદનુલ્કફપિત્તહત્ ।

તૃણાસ્ત્રવિપવીસર્પદાહકૃચ્છૂન્નગ્નાપહમ્ ॥૮૪॥

અન્વય-વીરણસ્ય મૂલ તુ ઉશીર નલદમ્ અમૂળાલ વ સેવ્યમ્ અપિ ચ તત્ સમગન્ધિકમ્ इत्यપિ સ્યાત્ । ઉશીર પાચન શીત સ્તમ્બન લઘુ તિક્કક મધુર જ્વરહ્રાન્તિમદનુલ્ક-કફપિત્તહત્ તૃણાસ્ત્રવિપવીસર્પદાહકૃચ્છૂન્નગ્નાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

૭૩ ઉપર જણાવેલા કાળા વાળાનું જે મૂળિયુ હોય છે, તે ઉશીર,^૧ નલદ,^૨ અમૂળાલ,^૩ સેવ્ય^૪ અને સમગધિક^૫ એમ પછુ કહેવાય છે. એ મૂળિયાદિય વાળો પાચન, ઠંડો, વીર્યને થંભાવ નાર, હલકો, કડવો અને મધુર હોઈ તાવ, ઊલટી, મઠ, કંક, પિત્ત, તરથ, લોહીના દરદ, એર, રતવા, દાહ, મૂતકૃચ્છુ ને મણને મટાડે છે.

૧. ઉચ્યતે-इष्यते सर्वमाधुर्यादिगुणवत्त्वात्-વશ-કન્તો-‘વરો કિત્’ (ઉળા. ૪-૩૧) इति ईर्य-જેમા મીદાશ વગેરે ગુણો ડેવાથી સર્વ^૧ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી ઉશીર-વાળાનું મૂળ.

૨. નલ-ગન્ધે દદાતિ, દયત વા-હુદાનુ દાને, દેહ પાલને વા, ‘આલોડનુપસર્ગે ક’-જે ગધ આપે છે તથા સાચવે છે, તેથી નલદ-વાળાનું મૂળ

૩. મૂળાલમ્ ઇવ-સાદર્યેડન નન્-જાણે કમળનુ નાજ હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૂળાન-વાળાનું મૂળ

૪. સેવિહુ યોગ્યં જ્વરદિનાશકત્વાત્, પેટુ સેવને-‘શ્વહલોર્પથત્’-તાવ વગેરેનો નાશ કરનાર હોનાથી જે સેવવાયોગ્ય છે, તેથી સેવ્ય-કાળા વાળાનું મૂળ

૫. સમ-સર્વદા તુલ્યસ્ય ગન્ધ અસ્તિ અસ્ય-‘અત ઇનિત્નો’-इति ઠન્-જેની ગધ સર્વકાળ એક સરખી હોય છે, તેથી સમગધિક-વાળાનું મૂળ.

જટામાંસીનાં નામો તથા ગુણો

જટામાંસી ભૂતજટા જટિલા ચ તપસ્વિની ।
માંસી તિક્તા કપાયા ચ મેઘ્યા કાન્તિબલપ્રદા ।
સ્વાદ્વી હિમા ત્રિદોષાન્નદાહવીસર્પકુચ્છુત્ ॥૮૫॥

અન્વય-જટામાંસી ભૂતજટા જટિલા ચ તપસ્વિની (इति नामानि, गुणाश्च-) માંસી તિક્તા ચ કપાયા મેઘ્યા કાન્તિબલપ્રદા સ્વાદ્વી હિમા ત્રિદોષાન્નદાહવીસર્પ-કુચ્છુત્ ॥

જટામાંસી,^૧ ભૂતજટા,^૨ જટિલા^૩ અને તપસ્વિની^૪ એટલા જટામાંસી*ના સસ્કૃત નામો છે. જટામાંસી કડવી, તૂરી, પવિત્ર અથવા પુદ્ધિવર્ધક, કાતિ તથા બળને આપનારી, મધુર અને ટાઢી હોઈ ત્રણે હોય, લોહીનાં દરદ, દાહ, રતવા તથા કોઠને મટાડે છે. ૮૫

૧. જટા અસ્તિ અસ્યા-અરંભાચ્-ટાપ્, ચદ્વા જટતિ-ત્રિદોષનાશકગુણસમુદાય મચ્છતિ, જટ સપાત-અ્, ટાપ્, તથા મન્યત-જ્ઞાયત વૈવર્મેઓદિગુણવિશેષયુક્તા, મન જ્ઞાન-‘મનેર્દોષિચ’ इति (ઉળા. ૩-૬-૪૦) સ, ગૌરાદિ, જટા ચામો માસી જટામાંસી-જેને જટા ડાય છે અથવા ત્રણે દોષોનો નાશ કરનાર ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેથી ‘જટા,’ તેમ જ પુદ્ધિ-વર્ધક આદિ વિશેષ ગુણવાળી જે હોય છે, એમ વૈદો જેને જાણે છે, તેથી માસી-(આવા બે નામ છૂટાં અહીં પાડી શકાય છે અને તે બેયનો કર્મધારય સમાસ થતા એક થતા એક નામ પછુ) જટામાંસી થાય છે.

૨. ભૂતસ્ય જટા ઇવ વા દર્યતે-જાણે ભૂતડાની જટા હોય તેવી જે દેખાય છે, તેથી ભૂતજટા-જટામાંસી

૩. જટા અસ્તિ અસ્યા-પિચ્છાદિત્વાદિલ્-ટાપ્-જેને જટા હોય છે, તેથી જટિલા-જટામાંસી

૪. તપ અસ્તિ અસ્યા જટિલ્કવાત્-જટાધારી હોવાથી જાણે તપ કરતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી તપસ્વિની-જટામાંસી

છડીલો અથવા પથ્થરકૂલનાં નામો તથા ગુણો
શૈલ્યં તુ શિલાપુપ્પં વૃદ્ધં કાલાનુસાર્યકમ્ ।
શૈલ્યં શીતલં હૃદય કફપિત્તહરં લઘુ ।

કળ્કુકુપ્પાશ્મરીદાહવિપહૃદ્ ગુદરક્તહત્ ॥૮૬॥

અન્વય-શૈલ્યં તુ શિલાપુપ્પ વૃદ્ધ કાલાનુસાર્યકમ્ (વચ્યત, ગુણાશ્ચ-) શૈલ્ય શીતલ હૃદય લઘુ કફપિત્તહર

* ચરકસહિતામાં આને વિકૃત ચેતનાતુ યથાપન કરનારી અને ગાડપણુ, વાઈ તથા વાપુના વિકાર ઉપર અકરીર ગણેલ છે

મુશ્નુતસહિતામાં આને વાતકક્રહર, વધુ પ્રસાદન, કક્રુ-ક્રુનાશન અને પીડાશામક વધુવેલ છે.

વપ્તુદામરીદાદગિપહ્ન ગુરસ્પહા (અસ્તિ) ॥

શૈલેય,^૧ શિલાપુષ્પ,^૨ વૃદ્ધ^૩ અને ઠાલા-
નુસાર્યક એટલાં છીડીલાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
છીડીલા ઠાઠો, હૃદયને ગમે એવો, હલકો અને
કઠ્ઠ, પિત્ત, ચળ, કોઠ, પથરી, દાહ, એર
તથા ગુદાના લોહીરૂપ આડાને મટાડે છે. ૮૬

૧. શિલાયા મવ 'નવાદિબ્ય.' इति दृक्-शिलाभां
ને યાય છે, તેથી શૈલેય-છીડીલા-પથરૂપ.

૨. શિલાયા પુષ્પમ્ इव-शिलानुं एष्ये कृय
તેવું હોય છે, તેથી શિલાપુષ્પ-છીડીલા.

૩. વધેન સ્મ શિલાયા ગુર્ણનાં- 'गल्यर्वाकर्मक'
इति क्त्वरिक्त -ને શિલામાં વધેતું હોય છે અથવા
ને ગુણોથી વધુ હોય છે, તેથી વૃદ્ધ-છીડીલા.

૪. કાલ્પે વર્ણેન અનુલિપ્યે- 'कद्रलोप्येन्' -ને
ઠાળા ૨ ગથી યુક્ત હોય છે, તેથી ઠાલાનુસાર્યક છીડીલા.

મેઘના નામો તથા ગુણો

मुस्तकं न खियां मुस्तं त्रिषु वारिदिनामकम् ।

कुरविन्दश्च सप्यातोऽपरः क्रोडकसेरुक ॥ ८७ ॥

भद्रमुस्तं च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः ।

मुस्तं कद्रु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥ ८८ ॥

कषायं कफपित्तास्रतृज्वरारुचिजन्तुहृत् ।

अनूपदेशे यज्ञात मुस्तकं तत्रशस्यते ।

तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥ ८९ ॥

અન્ય - મુસ્તક લિયા ન, મુસ્ત ત્રિષુ (પ્રયુગ્તે),
વારિદિનામક ચ કુરવિન્દ, અગ્ર ક્રોડકસેરુક સપ્યાત,
ભદ્રમુસ્ત ચ ગુન્દ્રા તથા ચ નાગરમુસ્તક (इति तन्नाय
सन्ति), મુસ્ત કદ્રુ હિમં ગ્રાહિ તિક્ત દીપનપાચન કષાય
કફપિત્તાસ્રતૃજ્વરારુચિજન્તુહૃત (અસ્તિ), ચન્ મુસ્તકમ્
અનૂપદેશે જાત તત્રશસ્યત, તત્રાપિ નાગરમુસ્તક મુનિભિ
વર પ્રોક્તમ્ ॥

મુસ્તક,^૧ આ નામ પુલ્લિંગે તથા નપુંમક
લિંગે છે; અને મુસ્ત^૨ આ નામ ત્રલિંગે
વપરાય છે; તેમ જ વારિદિનામક^૩-એટલે
મેઘનાં જેટલાં નામો છે તે સઘળા મેઘનાં
પણ નામો છે; કુરવિન્દ^૪ અને ખીજી કોઠ
કસેરુક^૫ કહેવાય છે; તેમ જ ભદ્રમુસ્ત^૬
ગુન્દ્રા^૭ અને નાગરમેઘ^૮ એ નામો પણ
મેઘની જાતો છે. મેઘ તીષ્ઠી, ઠાઠી, આડાને
રોકનાર, કડવી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન
અને તરી હોઈ કઠ્ઠ, રક્તપિત્તનો રોગ, તરશ,

તાવ, અરચિ તથા છવડાને મટાડનાર છે.
તેમાં પણ જે મેઘ આઝા પાણીવાળા પ્રદેશમાં
ઉત્પન્ન થઈ હોય તે વખણાય છે અને તેમાં
પણ નાગરમેઘને મુનિઓએ ઉત્તમ કહી
છે. ૮૭-૮૯

૧. મુસ્તયતિ-સમ્યક્ इन्ति कफपित्तास्रतृज्वरारुचि-
मुस्त समानेषु-ને કઠ્ઠ, રક્તપિત્તનો રોગ, તરશ,
તાવ વગેરેને બરબર મટાડે છે, તેથી મુસ્ત-મેઘ

૨. મુસ્તયતિ-અર્થ-મુસ્તમ્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૩. વારિદિ-મેઘ, તમ્ નામ યત્વ તત્-નેટલાં
મેઘનાં નામો છે, તે બધાં જેનાં નામો છે, તેથી
વારિદિનામક-પણ મેઘ કહેવાય છે.

૪. મુસ્ત વિન્દતિ-વિદુલ લામે- 'अनुपसर्गहिमं'
इति च -ને કુર દેશમાં ખાસ યાય છે, તેથી કુર વિન્દ-મેઘ

૫. ક્રોડસ્ય-વરાહસ્ય પ્રિય કનઠ-जलकद्रुके
इव-इवायं च-નુંડને પ્રિય બલકદ-કમેરુ જેની જે હોય
છે-નુંડને જે ધણી ગમે છે, તેથી ક્રોડકમેરુ-મેઘ.

૬. મન્દતે-મદિ કન્યાણે ગુલે ચ 'कद्रु' इति
राषु, यद्वा मद्र करोति 'तकरोती' तिष्यन्तादન્-મદ ચ દ્વ
મુસ્ત ચ-ને કશ્વાણુ તથા મુખ કરનાર હોય છે
તેથી બદ્ધમુક્ત-મેઘ.

૭. ગા-जल द्राति-गच्छति-શા મ્નો 'अतोऽनु
सर्गे क 'पृयोदरादिः-ને પાણીમાં ડાગે છે, તેથી
ગુન્દ્રા-મેઘ.

૮. નગરે મવ નાગર, નાગર ચ તન્ મુસ્તક, જા
નાગરાણા પ્રિય મુસ્તકમ્-નાગમાં થનાર અથવા નગર
વામીઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી નાગરમેઘ

કચૂરાનાં નામો તથા ગુણો

कचूरो वेधमुष्यश्च द्राविडः कल्पकः शटी ।

कचूरो दीपनो रुच्यः कद्रुकस्तिक एव च ॥ ९० ॥

सुगन्धिः कद्रुपाकः स्यात् कुष्ठाशौचिणकासनुत् ।

उष्णो लघुहरेच्छ्वासं गुल्मजातकफकृमीन् ॥ ९१ ॥

અન્ય - કચૂરે ચ વેધમુષ્ય દ્રાવિડ કલ્પક શટી

(इति नामानि, गुणाश्च) कचूरं दीपन रुच्य कद्रुक

तिक्त एव च सुगन्धि कद्रुपाक उष्ण लघु (घट)

कुष्ठाशौचिणकासनुत् स्यात् श्वास गुल्मजातकफकृमीन् हरेत् ॥

કચૂર,^૧ વેધમુષ્ય,^૨ દ્રાવિડ,^૩ કલ્પક

કે કાટપક અને શટી^૪ કે શટી-એટલાં કચૂરાનાં

સંસ્કૃત નામો છે. કચૂરો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,

રુચિ ઉપભવનાર, તીષ્ઠો, કડવો, સુગંધી અને

પાકમાં તીષ્ઠો, ગરમ તથા હલકો હોઈ કોઠ,

અરસ, મધુ, ઉધરસ, શાસ, ગોળો, વાયુ, કંક તથા કરમિયાં કે છવડાંને મટાડે છે. ૯૦, ૯૧

૧. કર્વતિ-ગચ્છતિ શીપનદ્યદિગુણવિશેષાન્, કર્વં ગતૌ, કર્વેતિ-વ્યયથતિ વા મુદ્ધાવીન્, કર્વં વ્યયને-લગ્નાદિ-ત્સાન્ (જ્ઞા. ૪-૧૦) કર્-વૃણોદરાદિ-નીપન, સચિ-કારક આદિ વિશેષ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, અથવા કોઈ વગેરેને જે મટાડે છે, તેથી કચૂર-કચૂરો.

૨. પિચ્ચતે इति वेध-घन्, वेधे-કુદ્ધાદિનાશને-મુત્ય, તત સ્વાર્થે કન્-કોઈ વગેરેનો નાશ કરવામા જે મુખ્ય ગણ્ય છે, તેથી વેધમુખ્યક-કચૂરો.

૩. દ્રવિઢે દેશે જાત-તન્ન જાત' ક્ષ્યન્, સ્વાર્થે ચ કન્-દ્રવિઢ દેશમા જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રાવિ-કચૂરો.

૪. કર્વતે-સમર્થો ભ્રાતિ શાસાવીન્ રોગાન્ હન્તુ સક્તિન્ ચ શીપયિતુમ્, કુદ્ધાદિરોગનિવારણ વા કર્તુમ્ ડગ્ગાલાન્-ટૂપ્ સામર્થ્યે-વ્તુન્, 'હુપો રો જ' इति कल्पक, -यद्वा कल्पे-કુદ્ધાદિનાશકર્યયોગવિષો ભવ-'તન્ન મન્' ક્ષ્યન્, કાલ્પ, તતઃ સ્વાર્થે ચ કન્-કાલ્પક-ને ગરમ હોવાથી શાસ આદિ રોગોનો નાશ કરવા તથા અગ્નિને પ્રદીપ કરવા સમર્થ છે, તેમજ કોઈ વગેરે રોગો મટાડવા જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તેથી કલ્પક, અથવા કોઈ વગેરેનો નાશ કરનાર પ્રયોગની વિધિમા જે શાસ હોય છે, તેથી કાલ્પક-કચૂરો.

૫. શટતિ-હજતિ શાસગુલ્માવીન્ ડગ્ગાલાન્-શટ રજાદો, શટ હિસાદો વા, અન્, શૌરદિ-જે ગરમ હોય છે, તેથી શાસ, ગોળો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શટી કે શટી-કચૂરો.

મુરામાંસીનાં નામો તથા ગુણો

મુરા ગન્ધકુટ્ટી દૈત્યા મુરભિઃ શાલ્પર્ણિકા ।
મુરા તિક્ષા હિમા સ્વાદ્વી લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા ૧૨
જ્વરાસ્ટ્મભૂતરક્ષોઘ્નો કુદ્ધકાસવિનાશિની ॥ ૧૩ ॥

અન્ય-મુરા ગન્ધકુટ્ટી દૈત્યા મુરભિ શાલ્પર્ણિકા (इति नामानि, गुणाश्च-) મુરા તિક્ષા હિમા સ્વાદ્વી લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા જ્વરાસ્ટ્મભૂતરક્ષોઘ્નો કુદ્ધકાસવિનાશિની (શક્તિ) ॥

મુરા,^૧ ગંધકુટ્ટી,^૨ દેત્યા,^૩ સુરભિ^૪ અને શાલ્પર્ણિકા^૫ એટલા મુરામાંસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મુરામાંગી કડવી, ટાઢી, મધુર અને હલકી હોઈ પિત્ત, વાયુ, તાવ, લોહીનાં દરદ, શૂત, રાક્ષસ, કોઈ તથા ઉધરસને મટાડે છે. ૯૨, ૯૩

૧. મુરતિ-વેદ્યતિ મુરભિગન્ધ, મુર વેદ્યને, 'હુગુષે' ति क-डाप्-ने मुगंधी गंधने वीही वणे છે, તેથી મુરા-મુરામાંસી.

૨. ગન્ધસ કુટ્ટી इन्-मुगंधनी णक्षे कोट्टी अथवा ओरही होय, તેવી હોવાથી ગંધકુટ્ટી-મુરામાંસી.

૩. રિતે इयं प्रिया-'दित्यदित्य०'ति प्य-दितिने જે પ્રિય હતી, તેથી દૈત્યા-મુરામાંસી

૪. મુદ્ધ રમતે રમ્યતે વા પ્રાણન્દ્રિય પ્રતિ મન્તુ ગન્ધને, રમ રમસ્યે-'સ્વવેપાતુમ્ય इन्' ડગ્ગાદિ-જે ગંધકારા ધ્રાણેન્દ્રિય તરફ જવા એકદમ ઉતાવળ કરે છે, તેથી સુરભિ-મુરામાંગી.

૫. શાલ્પર્યવે વર્ણાતિ યસ્યા સા-જેના પાંદડાં શાલ્પ દક્ષિના જેવા હોય છે, તેથી શાલ્પર્ણિકા-મુરામાંગી

ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીનાં નામો

શટી પલાશી પદ્મપ્રન્થ્યા સુવ્રતા ગન્ધમૂલિકા ।
ગન્ધારિકા ગન્ધયધૂર્ધ્વઃ પૃથુપલાશિકા ॥ ૧૪ ॥

અન્ય-શટી પલાશી પદ્મપ્રન્થ્યા સુવ્રતા ગન્ધમૂલિકા ગન્ધારિકા ગન્ધયધૂ વધૂ પૃથુપલાશિકા (इति नामानि) ॥

શટી,^૧ પલાશી,^૨ પદ્મપ્રથા,^૩ સુવ્રતા,^૪ ગંધમૂલિકા,^૫ ગંધારિકા,^૬ ગંધયધૂ,^૭ વધૂ અને પૃથુપલાશિકા^૮ એટલા ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૪

૧. શટતિ-હજતિ શોષકાસાદીન્ ક્ષયાતિકાદિ-ગુણયુક્તાવાન્-શટ રજાદો-અન્-ગૌરાદિત્વાન્ ડીપ્-જે ટૂરી, કડવી વગેરે ગુણોવાળી હોવાથી સોગ્ગ, ઉધરસ વગેરેને મટાડે છે, તેથી શટી-કપૂરકાચલી.

૨. પલે-માસે આશા યસ્યા સા-ગૌરાદિ, જાતિ-ત્વાદ્વા ડીપ્-જેને (ખાતરમા) માસની આશા રહે છે અથવા મધુનાશક હોવાથી જેના દારા માસ માટે આશા રહે છે, તેથી પલાશી-કપૂરકાચલી.

૩. પદ્-મહવ પ્રન્થ્યા યસ્યા સા-જેને છથીયે વધારે ગાદો હોય છે, તેથી પદ્મપ્રથા-કપૂરકાચલી.

૪. મુદ્ધ વ્રત શૌષાદિદુશ્વરોગ્નાશનસ્ય યસ્યા સા-સોગ્ગ વગેરે દુષ્ટ રોગોનો નાશ કરવાક્રમ જેનું ઉત્તમ નત છે, તેથી સુવ્રતા-કપૂરકાચલી

૫. ગન્ધયુક્તાનિ મૂલ્યાનિ યસ્યા સા-જેના મૂળિયાં ગંધવાળા હોય છે, તેથી ગંધમૂલિકા-કપૂરકાચલી.

૬. ગન્ધમ્ ઋચ્છતિ-વ્યાપ્રોતિ-ઋ ગતૌ, અન્, ડીપ્, તત સ્વાર્થે કન્-જે ગંધને વાગે છે-ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધારિકા-કપૂરકાચલી

૮. વહતિ इति वधू-'वहो धध' इन्-गन्धस्य वधू-

ગધને વહેતી હોનાથી ગધવધૂ-કપૂરકાયથી.

૯. રહનિ ગન્ધ ગુણનિહ ચેતિ વધૂ-પૂરેન્ ક - ગધને તથા ગુણસમુદાયને જે વરે છે, તેથી વધૂ-કપૂરકાયથી.

ગંધપલાશી-કપૂરકાયલીના ગુણો

ભવેન્નન્ધપલાશી તુ કયાયા ગ્રાહિણી લઘુ. ।
તિષ્ઠતા તીક્ષ્ણા ચ કટુકાનુષ્ણાડડસ્યમલનાશિતી ।
શોયકાસવ્રણશ્વાસદાહસિધ્મપ્રહાપહા ॥ ૧૫ ॥

અન્યથા-(ગુણાથ-) ગન્ધવગતી તુ કયાયા ગ્રાહિણી લઘુ તિક્ષા ચ તીક્ષ્ણા કટુકા અનુષ્ણા(સતી) આસ્યમન્ના-શિતી શોયકાસવ્રણશ્વાસદાહસિધ્મપ્રહાપહા મવેત્ ॥

ગધવલાશી તૂટી, આડાને રોકનાર, હલકી, કડવી, તીક્ષ્ણ, તીખી, અને ગરમ ન હોઈને મોઢાના મેલનો નાશ કરનાર છે તેમજ સોબ, ઉધરસ, વ્રણ, શ્વાસ, શૂળ, મિઠમ નામનો કોઢનો રોગ તથા ચર્દ-ભૂતાદિનો નાશ કરનાર છે. ૯૫

બે જાતના ઘઉંલાનાં નામો

પ્રિયઙ્ગુ ફલિની કાન્તા લતા ચ મહિલાહ્વયા ।
ગુન્દ્રા ગુન્દ્રફલા શ્યામા વિષ્ણુસેનાહ્નનાપ્રિયા ॥૧૬

અન્યથા-પ્રિયઙ્ગુ ફલિની કાન્તા લતા ગુન્દ્રા ગુન્દ્ર-ફલા શ્યામા વિષ્ણુસેનાહ્નના પ્રિયા ચ મહિલાહ્વયા (હતિ નામાનિ) ॥

પ્રિય શુ,^૧ ફલિની,^૨ કાતા,^૩ લતા,^૩ શુ દ્રા,^૪ શુ દ્રફલા,^૫ શ્યામા,^૬ વિષ્ણુસેના,^૬ અગના^૬ અને પ્રિયા^{૧૦} એટલા બે જાતના ઘઉંલાના સંસ્કૃતનામો છે, તેમજ મહિલાહ્વયા^{૧૧}-એટલે શ્રીના જેટલા નામો છે તે સઘળાં ઘઉંલાના પણ નામો છે ૯૬

૧. પ્રિય-ગુણસમૂહ ગ ઠતિ પ્રાપ્નોતિ-^૧ સ્વગ્વાદૌ વ્યથ-^૨ હતિ (ઉગા ૧-૩૭) નિપાત -જે પ્રિય ગુણસમુદાયને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પ્રિયશુ-ધઉલા. ૧

૨. ફલગનિ-વાયુવિતાદિનાશનસ્થાણિ સન્તિ અસ્થા 'અલ ફલિઠનો' ફલિનિ, 'શ્વેત્યો દીર્ઘ'-તાવ, પિત્ત આદિનો નાશ કરવારૂપ જેના ખાસ ફળ છે, તેથી ફલિની-ધઉલા

૩. કમ્યત સ્મ-દ્યુત સ્મ સર્વેજરાદિનાશકત્વાન્, કમુ કાન્તો-નિદમાવે ક્ (૩-૨-૧૦૨)-અનુનાસિક સ્વ'તિ દીર્ઘ-તાવ વગેરેનો નાશ કરનાર હોનાથી સર્વ લોહો જેને ધમ્ છે છે, તેથી કાતા-વઉલા

૪. લ્લતિ-આગમન્તાર હન્તિ વાયુવિતારીન્-સ્થ વાપાત-સૌન્, પનાચન્-ટાર્-તાયુ તથા પિત્ત વગેરે નો જે ખરાબર નાશ કરે છે, તેથી લતા-ધઉલા

૫. ગુન્દ્રયતિ-શુર્ણત્ત ગુન્મારીન્, ગુન્દ્રિ દોદે-પવ ચન્, ટાપ્-ગોળા વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ગુન્મ-વઉલા

૬. ગુન્દ્રાણિ ફલગનિ યન્થા મા-જેના ફળો ગોળો વગેરેને મટાડનાર છે, તેથી ગુન્દ્રફલા-ધઉલા

૭. શ્યામ દર્ણ અન્નિ અસ્થા -અરોચાયન્-જેનો રંગ કાળો હોય છે, તેથી શ્યામા-ધઉલા

૮. વિશ્વહ મિનોતિ-વનાતિ-શૈલ્યાદિગુણન્ પિર ધન્ધને-^૧ કૃદ્યુસિ (ઉગા. ૩-૧૦) હતિ ન, યુ', ટાપ્-શીતળતા આદિ ગુણોને જે ચોપાસ થા છે કરે છે, તેથી વિન્દ્યમેના-વઉલા

૯. પ્રવસ્થાનિ અજ્ઞાનિ સન્તિ અસ્થા -'અજ્ઞાન્ કલ્યાણ' (ગ. ૫-૨-૧૦૦) હતિ ન, ગુન્-જેના દ્રેન્ અગો ઉત્તમ હોય છે, તેથી અગના-કાગ

૧૦. પ્રીણતિ સર્વાન્ લોકાન્, પ્રીન્ તપને કાન્તી ચ-^૧શુષ્ણે'તિ ક-ટાપ્ જે મર્વ' લોકોને તૃપ્ત કરે છે, ખુશ કરે છે, તેથી પ્રિયા-ધઉલા

૧૧. મહિલાયા આહ્વયો યસ્યા સા - શ્રીના જેટલા નામો છે, તે બધા નામો ધઉવા ૫૫ છે, તેથી તે મહિલાહ્વયા ક'નાય છે

બેય જાતના ઘઉંલાના ગુણો

પ્રિયઙ્ગુ શીતલા તિન્કતા તુવરાનિલપિત્તહૃત્ ।
સ્ફાતિયોગદૌર્ગન્ધ્યસ્વેદદાહજ્વરાપહા ॥૯૭

ગુન્મટ્ટુવિષમોહમ્ની તદ્દન્નન્ધપ્રિયઙ્ગુકા ।
તત્ફલં મધુર રુક્ષં કયાય શીતલ ગુરુ ।
વિચન્ધાધ્માનરલકુન્સંપ્રાહિ ક્ષપિત્તજિત્ ॥૯૮

અન્યથા-(ગુણાથ-) પ્રિયઙ્ગુ શીતલા તિક્ષા તુવરાનિલપિત્તહૃત્ સ્ફાતિયોગદૌર્ગન્ધ્યસ્વેદદાહજ્વરાપહા ગુન્મટ્ટુવિષમોહમ્ની (અસ્તિ), તદ્દન્ ગન્ધપ્રિયઙ્ગુકા (મર્વતિ), તત્ફલ મધુર રુક્ષં કયાય શીતલ ગુરુ (સત)વિચન્ધાધ્માનરલકુન્ સંપ્રાહિ ક્ષપિત્તજિત્ (અસ્તિ) ॥

ઘઉંલા શીતળ, કડવા અને તરા હોઈ વાયુ, પિત્ત, લોહીનું અધિકપણું, ડુર્ગ ધપણું, પચીનો, દાહ, તાવ, ગોળો, તરશ, ઝેર તથા મોહને મટાડે છે. પ્રિય શુ નામના ઘઉંલામાં જે ગુણો છે, તેજ ગધપ્રિયશુ નામના ઘઉંલામાં પણ છે ઘઉંલાનું ફળ મધુર, રુક્ષ, તરુ, ઠંડું અને ભારે હોઈ મળબધ, આફરો તથા બળને કરનાર,

ગાઠાને રોકનાર અને કક્ક તથા પિત્તને મટાડનાર છે ૯૭,૯૮

મરિયા જેની રેણુકાના નામે

રેણુકા રાજપુત્રી ચ નન્દિની કપિલા દ્વિજા ।
મસ્મગન્ધા પાણ્ડુપત્રી સ્મૃતા કૌન્તી હરેણુકા ॥૧૯॥
અન્ય-રેણુકા રાજપુત્રી નન્દિના કપિયા દ્વિજા
મસ્મગન્ધા પાણ્ડુપત્રા કૌન્તી ચ હરેણુકા સ્મૃતા ॥

રેણુકા,^૧ રાજપુત્રી,^૨ નન્દિની,^૩ કપિયા,^૪
દ્વિજા,^૫ ભસ્મગન્ધા,^૬ પાણ્ડુપત્રી,^૭ કૌન્તી^૮ અને
હરેણુકા^૯ એટલા રેણુકાના સરકૃત નામે છે

૧ રણ અસ્તિ અસ્યા-પ્રાણાદિલાન્ ટન્, હમુ
ચતાન્તાન્ ક-ચ્ચદા રેણુવે રેણુના- 'મત્યામ' ફિતિ
કન્-જેના કપિયા અથવા રજપુત્રો કોય છે તેથી
અથવા કણિયાત્રપ જ ડાનાથી રેણુકા વડેના છે

૨ રાજ-ચન્દસ્વ પુત્રા હવ અણુનાન્-જે ગરમ
નથી તેથી રાજ-ચન્દ્રની તીતથા ગુરનાળી પુત્રી
કોય તેથી છે, તેથી રાજપુત્રા-રેણુકા

૩ નન્દિ-મમુદ્વપતિ ગુણસમુદ્ધવા દુનદિ મમુદ્વો-
પ્રહાદિલાન્ ણિનિ-કમ્મ્યો કીપ્-જે ગુણમદ્ધિથી
સમદ્-મરચક ભરેરી છે તેથી નન્દિની-રેણુકા

૪ કપિત્ર યણ અસ્તિ અસ્યા-અશઆચ્-ટાપ્-
જેના ગગ પીગો-લાલપીતો ડાય છે તેથી કપિના-
રેણુકા

૫ દ્વિર્વાલા-વના પ્રાદુમ્બિ- 'અન્યવ્વિ' ફિતિ ઢ-
જે મે વાર બેગે છે તેથી દ્વિજા-રેણુકા

૬ મસ્મન ગચ, મસ્મગચ અસ્તિ અસ્યા-
અશઆચ્-ટાપ્-જેની ગધ ભસ્મ જેવી કોય છે
તેથી મરમગધા-રેણુકા

૭ પાણ્ડુ પત્ર યસ્યા મા-જાતિવાદ્ ચાપ્-જેના
પાદા કકક કીકા-ધોળાશ પડતા કોય છે તેથી
પાણ્ડુપત્રી-રેણુકા

૮ કુતિપુ કૈણેપુ મવા-તત્ર મવ 'હયણ્
અણ્-તત્વાદ્ કૌ-કુન્તિ નામના દેશમા જે થાય છે
તેથી કૌન્તી-રેણુકા

૯ હરતિ-વગસવાતાથીન્ રાગન્-હમ્ હરણે કુહમ્યા
મેણુ- (અણ ૦-૧) ફિતિ ણુ તત સ્વાયે કન્ ટાપ્
-જે કક્ક તથા વાયુ ગરેરેના રોગોને દૂર કરે છે,
તેથી હરેણુકા-રેણુકા

રેણુકાના ગુણો

રેણુકા કટુકા પાકે તિક્કાણુણા કટુલ્લેષુ ।
પિત્તલા દીપની મૈધ્યા પાચની ગર્ભપાતિની ।
ચલાસવાતયૈકલ્પસુદ્ધકણ્ડુવિપદાહનુત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અન્ય- (ગુણાચ) રણુના કટુતા વાપ તિક્કા
અણુણા કટુ લણુ પિત્તજ દીપની મધ્યા પાચની
ગર્ભપાતિની વગસવાતયૈકલ્પસુદ્ધકણ્ડુવિપદાહનુત્ (અસ્તિ) ॥

રેણુકા તીખી, પાખા કકડવી, ગરમ
નથી, હલકી, પિત્ત કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ
કરનાર, બુદ્ધિને હિતકારી પાચન, ગર્ભને
પાડનાર અને વક્ર, વાયુ, વિહ્વગપણ, તરશ,
ચળ, ઝેર તથા દાહને મટાડનાર છે ૧૦૦

તગરની ગાઠના નામે

પ્રનિયર્પણે પ્રનિયક ચ કાચપુચ્છ ચ મુચ્છમ્મ ।
નીલપુણ્ય મુગન્ધ ચ કથિન તૈલર્પણકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

ગવચ-પ્રનિયર્પણ પ્રનિયક ચ કાચપુચ્છ ચ મુચ્છ
નાચુણ્ય મુગન્ધ ચ તૈલર્પણક કથિનમ્ ॥

પ્રથિપર્ણ^૧ અથિદ,^૨ કાકપુલ્ક,^૩ મુચ્છ,^૪
નીલપુણ્ય^૫ મુગધ^૬ અને તૈલપર્ણક^૭ એટલા
તગરની ગાઠના સરકૃત નામે છે ૧૦૧

૧ પ્રયો પ્રચય ફવ પ્રનિયુક્તાનિ વા પ્ણાનિ
વસ્ય ત્-જેની ગાઠમા પાદા કોય છે અથવા જેના
પાદા ગાઠ જેવા કોય છે અથવા જેના પાદા
ગાઠવાળા કોય છે, તેથી પ્રનિયપર્ણ-તગરની ગાઠ

૨ પ્રથિવિ કાચતિ-કૈશવ્દે-આતાડનુપસર્ગે તિ ક,
ચ્ચા પ્રચય સન્તિ-અસ્ય વ્રીધાદિલાન્ ટન્-જે ગાઠ જેણુ
લાગે છે અથવા જેને ગાઠો કોય છે તેથી પ્રથિયક-
તગરની ગાઠ

૩ કાચસ્વ પુરુમિવ, ચ્ચા કાચસ્વે પુરુ વસ્ય
ત્-કાગડાનુ ભણે પૂહુ રોય અથવા કાગડા જેનું
જેને પૂહુ કોય છે તેથી કાકપુલ્ક-તગરની ગાઠ

૪ મુચ્છ ફિતિ મુન્-મુદ્ શબ્દે મપદાદિક્ષિપ્, મુત-
શબ્દ છપતિ-હિનતિ, છો છેવને-આતાડનુપસર્ગે ક 'તત
સ્વાયે કન્-જે આનાજેનો નાશ કરે છે જેમા કોઈ
અવાજ હોતો નથી તેથી મુચ્છક-તગરની ગાઠ

૫ નીલ પુણ્ય વસ્ય ત્-જેનું પુ પ નીન કોય
છે તેથી નીલપુણ્ય-તગરની ગાઠ

૬ મુચ્છ ગપ્થા વસ્ય ત્-જેની ગધ મારી
કોય છે તેથી મુગન્ધ તગરની ગાઠ

૭ તૈલ્યુક્તમિય પર્ણ વસ્ય ત્-જેનું પાદક ભણે
તેનવાળું કોય તેનું ચીકણું ને ચળકણું કોય છે
તેથી તૈલપર્ણક-તગરની ગાઠ

તગરની ગાઠના ગુણો

પ્રનિયર્પણે તિક્તતીક્ષ્ણં કટૂણ્ય દીપન છણુ ।
કાચાતવિપશ્વાસકણ્ડુરૈગ્ન્યનાશનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

અન્ય- (ગુણાથ-) પ્રત્યયર્ષણે તિષ્ઠતીત્થ વદુ
 ણ્ણ દીપન લ્પુ (સન્) વકાત્તવિપધાનમ્દૌગ્ન્ય-
 નાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

તગરની ગાઠ કડની, તીક્ષ્ણ, તીખી, ગરમ,
 અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને હવડી હોઈ
 કદ્, વાયુ, ઝેર, શ્વામ, ચળ અને દુર્ગંધ
 પછાનો નાશ કરનાર છે ૧૦૦

ભ૩૦ અથવા એઽ જાતની તગરની
 ગાઠના નામે તથા ગુણો

સ્વૌણ્યક વર્હિર્હૈ શુભ્યર્હૈ ચ કુકુરમ્ ।
 શીર્ણરોમશુક ચાપિ શુભપુષ્પ શુભચ્ચદમ્ ॥૧૦૩॥
 સ્વૌણ્યક વદુ સ્વાદુ તિક્ત ક્ષિગ્ધં ત્રિદોષનુત્ ।
 મેઘાશુભકર દચ્ચ રશ્નોઘ્નં જ્વરજન્તુજિત્ ।

હન્તિ કુદ્રાન્નત્ત્વદ્વાહદૌગ્ન્યતિલકાલકાન્ ॥૧૦૪॥
 અન્ય-સ્વૌણ્યક વર્હિર્હૈ શુભ્યર્હૈ ચ કુકુર શીળ
 રામશુક અપિ ચ શુભપુષ્પ શુભચ્ચદમ્ (શ્વિતિ નામાનિ,
 ગુણાથ-) સ્વૌણ્યક વદુ સ્વાદુ તિક્ત ક્ષિગ્ધ ત્રિદોષનુત્
 મધાશુભકર દચ્ચ રક્ષાન્ જ્વરજન્તુજિત્ (સત્)
 કુદ્રાન્નત્ત્વદ્વાહદૌગ્ન્યતિલકાલકાન્ હન્તિ ॥

સ્થૌણ્યક,^૧ અર્હિર્હૈ,^૨ શુકબર્હૈ,^૩ કુકુર,^૪
 શીર્ણરોમશુક,^૫ શુકપુષ્પ અને શુક
 ચ્ચદ એટલા ભ૩૦ના સકૃત નામે છે (આ
 ભ૩૦ મારવાડમા પ્રસિદ્ધ છે.) ભ૩૦ તીખુ,
 મધુર, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મગડનાર, ખુદિ
 આપનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજવ
 નાર, રાક્ષસ-ભૂતને હણનાર અને તાવ, જીવડા,
 કોદ, લોહીના દરદ, તરશ, દાહ, દુર્ગંધપણુ અને
 તિવકાવક નામના કુદ્ર શેગને મટાડનાર છે

૧ સ્થુણવા અપ્ત્યમિવ-તત્સર્વાયે જાયમાન્તવાત,
 'શ્વામ્યો વક્' તત શ્વાયે વન્-ગણે થાભનીનું
 મનાન હોય, તેમ તેની પાસે કિતવ થાય છે,
 તેથી સ્થૌણ્યક-ભ૩૦

૨ વર્હિર્હૈ વહમિવ વર્હૈ-મૂલ યસ્ય તત્ તત્સાદ્યવાન-
 મેરપક્ષીનુ જ્વણે પીહુ હોય તેના મૂળિયાવાણુ જેવાથી
 બર્હિર્હૈ-ભ૩૦

૩ શુભ્યર્હૈ વહાણિ-વર્ણાનિ યસ્ય તન્-પોપતના પીછા
 જેના જેને પાન હોય છે, તેથી શુકબર્હૈ-ભ૩૦

૪ કુકુરસદશ ગન્ધ અસ્ય અસ્તિ-કુકુરસદ્
 સદ્ગન્ધેડન લક્ષણિક-જેની ગંધ નાના કરકરિયા-
 કૃતરા જેની હોય છે, તેથી કુકુર-ભ૩૦

૫ શીર્ણાનિ રોમાણિ યસ્ય સ શીળરોમ, સ

શામો શુક દ્વ-જેની ગામી ખગી પડી જેવ એવે
 જાણે પોપા હોય તેવુ જાણે છે, તેથી શીર્ણરોમ
 શુક એવુ મન્ નામ પ યુ છે

૬ શુભપ્રિય શુભળગ વા પુષ્પ યસ્ય-જેનું પોપને
 પ્રિય અથવા પોપ જેવા રગવાણુ જેવાથી શુકપુષ્પ-
 ભ૩૦

૭ શુભચ્ચદ દર ચ્ચદ-વર્ણ યસ્ય તન્-પોપના
 પીછા જેવુ જેનું પાદ ૩૧ છે, તેથી શુભચ્ચદ-ભ૩૦

ભ૩૦ અથવા એઽ જાતનાં અધિપર્ણના
 નામે તથા ગુણો

નિશાચરો ધનહર કિતવો ગણહાસક ।
 રોચકો મધુરસ્તિક કટુ પાકે વદુર્ન્યુ ॥૧૦૫॥
 તીક્ષ્ણો હૃયો હિમો હન્તિ કુષ્પફળદૂષકાનિલાન્ ।
 રક્ષોઽશ્રીસ્વેદમેદોઽન્નજ્વરગન્ધવિવઘ્નગાન્ ॥૧૦૬॥
 અન્ય-નિશાચર ધનહર કિતવ ગણહાસક
 (શ્વિતિ નામાનિ ગુણાથ-) રોચક મધુર તિક્ત કટુ
 પાક વદુ લ્પુ તીળ હૃય હિન્ (સન્) કુષ્પફળક
 નિગાન્ રક્ષોઽશ્રીસ્વેદમેદોઽન્નજ્વરગન્ધવિવઘ્નગાન્ હન્તિ ॥

નિશાચર,^૧ ધનહર,^૨ કિતવ^૩ અને ગણ
 હાસક^૪ એટલા ભ૩૦ના સકૃત નામે છે
 ભ૩૦ રુચિ ઉપજવનાર, મધુર, કડવુ, તીખુ,
 પાકમા પણુ તીખુ, હલકુ, તીક્ષ્ણ, મનને ગમે
 એવુ અને ટાહુ હોઈ ડોદ, ચળ કદ્, વાયુ,
 રાક્ષસાદિ, અલક્ષ્મી, પક્ષીનો, મેદ, લોહીના
 દરદ, તાવ, દુર્ગંધ, ઝેર તથા ત્રણને મગડે છે
 ૧ નિશાચરતિ રક્ષોન્નવાન્ વરેષ્ટ-રાક્ષસોનો
 નાશ કરનાર હોવાથી રાત્રે ખાસ વપરાય છે તેથી
 નિશાચર-ભ૩૦

૨ ધન હરતિ રાચકમધુરતાદિગુણેન્ હરતલુપમનઽન્
 -રુચિ ઉપજવનાર તથા મધુરતા આદિ શુદે ને
 લીધે ધન હરનાર હોવાથી ધનહર-ભ૩૦

૩ કિતવ જ્ઞાન વાતિ-પ્રાપ્તિ, કિ જ્ઞાને-માને ક
 વા ગતિમ-પનયો-‘આતોઽપુપસર્ગે ક’-જે જ્ઞાન વડે પ્રાપ્ત
 થાય છે, તેથી કિતવ-ભ૩૦

૪ કુષ્પદિરોગિણાં ગણ હાયતિ-તન્નિગરક્ત્વેન્-
 કેદિવા વગેરે રોમીઓના સમુદાયને તેમના રોગ મગડી
 જે દસાવે છે-આન દી કરે છે, તેથી ગણહાસક-ભ૩૦

૫ તાલીસપત્રનાં નામે તથા ગુણો
 તાલીસમુક પત્રાદ્યં ધાત્રોપન્ ચ તસ્મૃતમ્ ।
 તાલીસ લ્પુ તીક્ષ્ણોણ શ્વાસકાસકાનિલાન્ ।
 નિહન્યયચિગુલ્મામવહ્નિમાન્ધક્ષયામયાન્ ॥૧૦૭॥

અન્ય-તાલીસ પત્રાન્વય ઉક્તમ્, તત્ત્વ ધાત્રી-
પત્ર સ્મૃતમ્ । તાલીસ લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણ (સન્) શ્વાસવાસક-
કાનિઝાન્ અરુચિગુહામવદિમાન્યહયામયાન્ નિહન્તિ ॥

તાલીસ,^૧ પત્રાદ્ય^૨ અને ધાત્રીપત્ર^૩
એટલા તાલીસપત્રનાં સંસ્કૃતનામે છે. તાલીસ
પત્ર હલકુ, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ શ્વાસ,
ઉધરસ, કફ, વાયુ, અરુચિ, ગોળો, અપકવરસ,
અગ્નિનું મંદપણ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૦૭

૧. તાલી દ્વ રોગાન્ સ્વતિ-માશયતિ, યોડન્ત-
કર્મણિ-‘આતોડનુપસૈં ક’-ને તાલીની પેઠે રોગોનો
નાશ કરે છે, તેથી તાલીસ-તાલીસપત્ર.

૨. પત્રેણ આન્વ-ત્રેમા પાદઃ ખૂમ હોય છે,
અથવા ત્રેનુ નામ પત્રશબ્દથી યુક્ત હોય છે, તેથી
પત્રાદ્ય-તાલીસપત્ર

૩. ધાત્ર્યા દ્વ પત્રમ્ અન્વ-ત્રેના પાદઃ આમગાં-
ના ગ્રાહના પાદઃ ત્રેના હોય છે, તેથી ધાત્રીપત્ર-
તાલીસપત્ર.

કકોલનાં નામે તથા ગુણો

કકોલં કોલકં પ્રોક તથા કોપફલં સ્મૃતમ્ ।
કકોલં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં તિક્તં હૃદ્યં રુચિપ્રદમ્ ।
આસ્યદ્વૈર્ગન્યહૃદ્વોગકફવાતામાન્યહૃત્ ॥ ૧૦૮

અન્ય-કકોલ કોલકં પ્રોક, તથા કોપફલ
સ્મૃતમ્, કકોલ લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણ તિક્ત હૃદ્ય રુચિપ્રદમ્
આસ્યદ્વૈર્ગન્યહૃદ્વોગકફવાતામાન્યહૃત્ (અસ્તિ) ॥ ૧૦૮

કકોલ,^૧ કોલક^૨ અને કોપફલ^૩ એટલા
કકોલના સંસ્કૃત નામે છે. કકોલ હલકુ,
તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવુ, હૃદયને ગમે એવું
અને રુચિ આપનાર હોઈ મુખતુ દુર્ગંધપણુ,
હૃદયના રોગ, કફ, વાયુ તથા આધળાપણું
મટાડનાર છે. ૧૦૮

૧. વકત્તે-લોલુપતા ગચ્છન્તિ જના અન્ન-સપદાદિ-
ક્ષિપ્, કોલતિ-સમયાપતિ ગુણનિવહમ્, કુલ નસ્યને-
અભાદિલાત્ ણ, તત્ત્વ કક્ ચ તત્ત્વ વીલ ચ કકોલમ્
-ત્રેમા ગુણોને લીલે માણુમે લાન્યુ થાય છે,
અને જે ગુણસમુદાયના સમ્બંધપ હોય છે, તેથી
કકોલ-કકોલ.

૨. કાલમેવ કોલકમ્-ત્રે ગુણસમુદાયના દગલાહપ
છે, તેથી કોપક-કકોલ.

૩. કાવે પત્ર વસ્ય તત્ત્વ-ત્રેનુ ક્ષણ દોહામા હોય
છે, તેથી કોપફલ-કકોલ

ગંધકોકિલા અને ગંધમાલતીનાં નામે તથા ગુણો

ક્ષિન્ધોષ્ણા કાકહૃત્તિક્તા સુગન્ધા ગન્ધકોકિલા ।
ગન્ધકોકિલયા તુલ્યા વિદ્યેયા ગન્ધમાલતી ॥ ૧૦૯

અન્ય-ગાન્ધકોકિલા ક્ષિન્ધા ઉષ્ણા વપ્હૃત્ તિક્તા
સુગન્ધા (અસ્તિ તયૈવ), ગન્ધમાલતી ગન્ધકોકિલયા
તુલ્યા વિદ્યેયા ॥

ગંધકોકિલા^૧ સિન્ધ, ગરમ, કફને હર
નાર અને સુગંધી છે, તેમજ ગંધમાલતી^૨
પણુ ગંધકોકિલા જેવી જ બાણવી. ૧૦૯

૧. ગન્ધપ્રપાના કોકિલા દ્વ કૃષ્ણવર્ણવસ્ત્રાન્-ત્રેમાં
ગંધ મુખ્ય હોય છે, અને કાળો રંગ હોવાથી બાણે
કોવલ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધકોકિલા

૨. ગન્ધેન માલતી દ્વ-ગંધને પીધે બાણે માલતી
અથવા ગંધ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધમાલતી.

લામજ્જકનાં નામે

લામજ્જકં સુનાલં સ્યાદમૃણાલં લયં લઘુ ।
દ્વિષ્ટકાપયકં સેવ્યં નલદં ચાવદાહકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

અન્ય-લામજ્જક સુનાલ અમૃણાલ લય લઘુ દ્વ
કાપયક સેવ્ય નલદ ચ અવદાહક સ્યાત્ ॥

લામજ્જક,^૧ સુનાલ,^૨ અમૃણાલ,^૩ લય,^૪
લઘુ,^૫ ઈષ્ટકાપયક,^૬ સેવ્ય,^૭ નલદ^૮ અને અવ
દાહક^૯ એટલા લામજ્જકના સંસ્કૃત નામે છે.

૧. ભક્તિ-આદદતિ દોપાન્ન ઇતિ લા-અવ્, ક્ષિપ્
વા, લા મજ્જારૂપ સારો વસ્ય તત્-વપ્-દોષોને અહણુ
કરનાર અથવા કાષ્ઠમા રાખનારો મજ્જારૂપી સાર
જેનો હોય છે, તે લામજ્જક-વીરણુમૂળ, જેને
ખસ કહે છે-એટલે સુગંધીવાળા જેવું જ એક
ગતનુ ધાસ હોય છે.

૨. સુષુ નાલં વસ્ય તત્-ત્રેનુ નાળ સુષુ હોય
છે, તેથી સુનાલ-લામજ્જક

૩. મૃણાલમ્ દ્વ-સાદર્યેડન્ નન્-બાણે કમળનો
દાડ્યો હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃણાલ-લામજ્જક

૪. લીલત-શિષ્યવતિ ભૂમિ, લીલ્-શિષ્ય-અન્-ત્રે
જ્ઞાન પર ખૂબ બનેલુ-વળગેલુ હોય છે, તેથી
લય-લામજ્જક

૫. લઘ્વત દાપનય, લઘ્વ્યત વા સર્વેમૃમિસ્થતાન્,
લયિ ગતૌ ‘લઘ્વિયથોર્નલોપથ’ ઇત્યુ (ઉષ્ણા ૧-૧૧)
જે ત્રણે દોષને મટાડે છે અથવા જ્ઞાન પર
પથરાતુ તેવાથી બધા જેને ઝોળાગે છે, તેથી
લઘુ-લામજ્જક.

૧. દટ્ટાયાનવિ પન્થા ચમ્ય તન્, યદ્વા દટ્ટા
 દ્વ દ્વઃ પન્થા ચમ્ય તા, અથવા દ્વ કાચમ અગત-
 વાચુર્યેચ તા-ચન્ જેનો માર્ગ દિટ્માં પજી થાય
 છે. દિટ ઉપર પજી જે ગ્રામી નીકળે છે અથવા
 જેનો માર્ગ દિટ જેવો મગ્જ્યત દોષ છે અથવા
 અપાનવાયુ જેને દષ્ટ દોષ છે-એટલે જેને
 એવવાથી આપાનવાયુની મારી છટ થાય છે, તેથી
 દષ્ટઃપથક-લામ-૧૮૩.

૭. મંચિતુ ચમ્ય મંચિતોપપ્રમાત્-જે પ્રો
 દોષોનો નાશ કરનાર એવાથી દરમોર્થથી મેતી શકાય
 છે, તેથી મેચ-વામ-૧૮૪ક.

૮. નત્ત ગમ્થ દ્વાનિ દગ્ત વા-પુગ્મ્ વાનિ, દેન્
 પાન્ન વા, 'આનોડનુપગ્મો વ'-જે ગંધને આપે છે
 અથવા પામે છે-આચે છે, તેથી નવ-વામ-૧૮૫ક

૯. અત્રીયત્ત દાદ્ અસ્માન્, યદ્વા અત્રીયત્ત
 ગમ્થત્ત દાદ્ ગ્નેન સીવગ્ત્તાન્-જે શીતળ દોષવાથી
 મગતળ અથવા તાહનો નાશ કરે છે અથવા શીતળ
 દોષવાથી જેના વડે દાદ્ શાન્ કરાય છે, તેથી
 અવદાદક-લામ-૧૮૬

લામજ્જકના ગુણો

લામજ્જકં હિમં નિપતં લઘુ રોપત્રયાસ્ત્રજિત્ ।
 ત્વગામયચ્ચેદદૃષ્ટ્ત્વાદાહપિત્તમ્ચરોગનુન્ ॥ ૧૧૧ ॥
 અન્વય-લામજ્જક હિમ તિક્ક લઘુ (સન્) રોપત્રયા-
 સ્ત્રજિત્ ત્વગામયચ્ચેદદૃષ્ટ્ત્વાદાહપિત્તમ્ચરોગપ્રનુન્ ॥

લામજ્જક ટાડું, ઠડડું અને હલકુ હોઈ
 ત્રણે દોષ, લોહીનો અગાડ, ચામડીના રોગ,
 પક્ષીના, મૂત્રકૃન્ધ, દાહ તથા રક્તપિત્ત રોગને
 મટાડનાર છે. ૧૧૧

ચલુકખાખનાં નામો

પલાલાલુક્કમૈલેયં સુગન્ધિ હરિવાલુકમ્ ।
 પલાલાલુક્કમૈલાલુ કવિન્ધ્યં પચ્ચમીરિતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥
 અન્વય-પલાલાલુક્કમ રેણ્યેય સુગન્ધિ હરિવાલુકમ્
 પલાલાલુક્કમ્ પલાલુ કવિન્ધ્ય પચ્ચ મીરિતમ્ ॥

એલાવાલુક,^૧ એલેય,^૨ સુગધિ,^૩ હરિ
 વાલુક,^૪ એલાવાલુક,^૫ એલાલુ,^૬ કપિન્ધ્ય^૭
 અને પચ્ચ એટલાં ચલુકખાખનાં સંસ્કૃત નામો
 કહ્યાં છે. ૧૧૨

૧. અચતિ-પ્રેચતિ જાટર વહિમ્, ફલ પ્રેરણે-પચાગ્ચ-
 ટાપ્, અગ્નિ દ્વ વચતિ-પ્રાણચતિ વિપાદિનાસાક્ષ્યાન્-
 વન્ પ્રાણને, વાહુલકાડુમ્, સ્વાયં વન્, 'દયામોરિ'તિ વા
 હસ્તમ-જે વદશમિને પ્રદીપ કરે છે, તેથી એવા-

એલગ્નીઃ ને એલગ્નીની પેડે જે વચાટે-એ વચેરેનો
 નાશ કરે છે, તેથી એલવાલુક-અચુકખાખ.

૨. દટ્ટાયા અચમ્-શ્રીઝો દટ્ટ-પૃથ્વીનું જે
 ચંતાન ગણાય છે, તેથી એલેન-અચુકખાખ.

૩. મુચ્ચુ મળ્લો ચમ્ય તા-જેની ગંધ મારી રે
 છે, તેથી મુગધિ-અચુકખાખ.

૪. હરિવલે વાલુકમ્-શાસ્ત્રવિદિતિ-શ્રીયા અથવા
 બ્રુગ રંગ ધરાવે છે તથા હૃદયને ગળ આપે છે
 તેથી હરિવાલુક-અચુકખાખ.

૫. પડેલું નામ તેજ પાંચમું છે.

૬. અગાડ એ અગાડ-ટ્ટોરોગદિવ્ય કલ્પનં
 'તોલોવ-અવાવાયુ ઉપરથી એલાયુ રૂપાય છે; અ
 જુદું નામ અર્થમાં ખાસ વિરોધના વચુરવું વડે

૭. વચ્ચ. વિદ્વન્તિ અત્ર-ટ્ટોરોગદિ-જેના પ
 વાંદરાચા ખામ એમ છે, તેથી કપિન્ધ્ય-અચુકખાખ

૮. અગ્નિ ગ્નેન સ્થિરમ્, પૂમ્ પન્નં 'ક્લેન્-
 જેનાથી લોહી માદ્ થાય છે-સોધીવિકાર મટે છે
 તેથી પચ-અચુકખાખ.

અચુકખાખના ગુણો

પલાલાલુ કટુકં પાકે કારાયં શીતલં લઘુ ।
 હન્તિ કળ્મશ્ચન્દ્રિત્કૃત્કાસારુચિહૃદ્ગ્જઃ ।
 યલાસવિપપિત્તમ્ચકુષ્ઠમ્બ્રગવલ્કમીન્ ॥ ૧૧૩ ॥
 અન્વય-પલાલાલુ કટુક પાકે વચ્ચ રીતં ત્વ
 (સન્) કળ્મશ્ચન્દ્રિત્કૃત્કાસારુચિહૃદ્ગ્જઃ ક્લેન્વિવિવિ
 સ્વદમ્બ્રગવલ્કમીન્ હન્તિ ॥

અચુકખાખ તીખા, પાકમાં તૂગ, ઠાક
 અને હલકા હોઈ અળ, મણ, ઊલટી, તરશ, ડિ
 રસ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, કક, એર, રાન
 પિત્તનો રોગ, કોઠ, મૂત્રકૃન્ધ તથા કૃમિનો
 નાશ કરે છે. ૧૧૩

કેવડીમોથનાં નામો

કુટશટં દાસપુરં વાનેયં પરિપેલ્લવમ્ ।
 છવગોપુરગોતર્દકૈવર્તીમુસ્તકાનિ ચ ॥ ૧૧૪ ॥
 મુસ્તાવપેલ્લવપુટં શુકાહ્વં સ્યાદ્વિનુષ્કમ્ ।
 અન્વય-કુટશટં દાસપુરં વાનેયં પરિપેલ્લવં ચ જ્વ
 ગોપુરગોતર્દકૈવર્તીમુસ્તકાનિ મુસ્તાવત્ પેલ્લવપુટં શુકા
 વિનુષ્કમ્ સ્યાત્ । (હિતિ નામાનિ) ॥

કુટશટ,^૧ દાસપુર,^૨ વાનેય,^૩ પરિપેલ્લવ,^૪
 પેલ્લવ,^૫ ગોપુર,^૬ ગોતર્દ,^૭ કેવર્તીમુસ્તક,^૮
 મુસ્તાવત્ પેલ્લવપુટ,^૯ શુકાહ્વ,^{૧૦} ને વિનુષ્ક^{૧૧}
 એટલાં કેવડીમોથનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૪

૧. કુટલિતિ કુટલ-કુટલ કૌટલ્યે, શનન્ત, કુટલ-
વનામ્ભવત્ નટલિ, વચાચ્-ને વાટી ધર્ષને નાચે છે,
તેથી કુટલ-કેવડીમોથ

૨. દાસા(શા)ન્-કર્મર્જન વિવિ-પાલ્યતિ-પૂર્યતિ
યા, લપામાહરવાત્, મુ પાલનપૂર્ણયા, મૂલમિજાદિ-
ત્વાત્ ક-ને મન્હીમારોનો આહાર હોનાથી તેમનું
પાલનપાપણુ કરે છે, તેથી દાસ(શ)પુર-કેવડીમોથ.

૩. વને-જલે મન્-નવાવિત્વાત્ ઢક્-પાણીમા જે
યાય છે, તેથી વાનેય-કેવડીમોથ

૪. વરિત વેળ્ય કોમન્-વરિવેચન્-પ્રાદિસવાલ-
જે નોપાસ કામળ હોય છે, તેથી વરિવેચન-કેવડીમોથ.

૫. પ્રત્ન જલદગોપિ-સ્લહુ મર્તો, અન્-ને પાણી
ઉપર તર છે-પથરાય છે, તેથી પ્થન-કેવડીમોથ

૬. શા-જન વિષર્તિ-વાગ્યતિ-મુ પાલને, પૂર્વવત્ ક-
યદ્વા મૌ જલ પુલમ્ભ નિવાસત્વાત્-ને પાણીને સાચવે
છે અથવા પાણી જેનું રહેવાણુ હોવાથી જેને શંકર જેવું
છે, તેથી શોપુર-કેવડીમોથ

૭. શા-જલ ન્દ્યયતિ-નદ શલ્દે-કર્મચ્ચન્-પાણીને
જે ગળવે છે-આનાજ વરાવે છે, તેથી ગોર્નદ-કેવડી-
મોથ

૮. વર્જાના જાતિ કૌર્તર્તો, મુક્તયતિ સપાતયતિ-
શ્વુર-ક્ષલ્ત્વા મુક્તયન્-મન્-ગ્રીમારોની આખી ગતને
પામે તેમને આહાર હોનાથી એકી કરાવનાર
પથના મન્-ગ્રીમારોની જે મોથ ગણાય છે, તેથી
ત્વર્ગીપુરત-કેવડીમોથ.

૯ મુક્તા દ્વ દતિ મુક્તાવત્-વેળ્ય-કોમલ પુટ ચ્ચ
ત્-નેનું પક મોથના જેવું કામળ હોય છે, તેથી
પુરનાવત્પેનપુટ-કેવડીમોથ

૧૦. શુકલ્ય આહ્વા વચ્ચ તત્ શુકાહ્વ યદ્વા શુક
વ આભાતિ યદ્વા શુકમિવ આભાતિ-આપ્લેશ્વદ્ મા દીર્ઘો-
અન્યવચિવં' ફિતિ ડ-ને પોપટના નામે કહેવાય છે,
તેથી શુકાહ્વ, અથવા જે પોપટ જેવી જણાય છે
તેથી શુકામ, અથવા જે વીર્ષ જેવી જણાય છે, તેથી
શુકામ-કેવડીમોથ (અહીં મન્-પાલ નિવડુમા
શુકાહ્વ મળે છે અને આરપ્રકાશ નિવડુમા શુકા
મુદા પુરતકોમા 'શુકામ' તથા 'શુકામ' એના
મે પામે મળે છે)

૧૧. વિશેષેણ તુપત સ્મ-વ્યગત સ્મ કૌર્તે-તુદ
વ્યને, કર્મણ ક-નેને (મન્હીમારો) ધણી જ વ્યથા
કરે છે, ઉપાડી કાઠે છે, કેમકે તેઓને તે આહાર
હોય છે, તેથી વિતુમક-કેવડીમોથ.

કેવડીમોથના શુણો

નિતુમકં હિમ તિપ્તં કપાય કટુ કાન્તિદમ્ ।
વકપિતાસ્ત્રવીસર્પકુટુકગ્ઢ્વિવિમગ્નુત્ ॥ ૨૨૫ ॥

અન્ય-વિતુમક હિમ તિપ્ત કપાય કટુકાન્તિદ
કપિતાસ્ત્રવીસર્પકુટુકગ્ઢ્વિવિમગ્નુત્ (અસ્તિ) ॥

કેવડીમોથ ઠાઠી, ઠડવી, તૂરી, તીખી
અને કાતિ આપનાર હોઈ કક, રક્તાધિત્તનો
રોગ, રતવા, કોહ, ચળ તથા ઝેરને મટા
ડનાર છે. ૧૧૫

મ્પૃક્કા-કપૂરીમધુરીનાં નામો

સ્પૃક્કા-સ્પૃક્કા બ્રાહ્મણી દેવી મરુન્માલા લતા લઘુ: ।
સમુદ્રાન્તા વધ: કોટિવર્ગો લઘ્વોપિકેત્યપિ ॥૧૨૬॥

અન્ય-સ્પૃક્કા અમૃક્ બ્રાહ્મણી દેવી મરુન્માલા
લતા લઘુ સમુદ્રાન્તા રથુ' કોટિવર્ગો લઘ્વોપિકા
(સા કચ્યત) ॥

સ્પૃક્કા, ^૧ અસ્પૃક્ક, ^૨ શ્રાભણી, ^૩ દેવી, ^૪
મરુન્માલા, ^૫ લતા, ^૬ લઘુ, ^૭ સમુદ્રાન્તા, ^૮ વધુ ^૯
કોટિવર્ગો ^{૧૦} અને લ કોપિકા ^{૧૧} એટલા કપૂરી
મધુરીના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૬

૧ સ્પૃક્કા સર્વે: કુદાદિત્વગુણિભિ સર્વદોષહરવાન્,
સ્પૃક્કા સર્વો-બાહુલવાન્, કક્ પ્રત્યય, પ્રયોદતાદિવાન્
સલોપે પૃક્કા ફલ્યવિ-ને સર્વ દોષોને દૂર કરનાર
હોવાથી કોહ વગેરે સર્વ રોગવાળાઓ, જેને સ્પર્શ
અથવા ઉપેયોગ કરે છે, તેથી સ્પૃક્કા અથવા પૃક્કા
પણુ કરનાય છે, આ સ્પૃક્કા 'કપૂરીમધુરી' નામનું
એક જાતનું શાક છે

૨ અલ્પન્ત-શિવ્યન્ત મિલિલા દોષા અન્ધા-અનુ
શ્લેષ્ણ-બાહુલવાદ્ દન્ પ્રત્યય-ઉળા-ને બધા દોષોને
દૂર કરે છે તેથી અસ્પૃક્ક-સ્પૃક્કા-કપૂરીમધુરી

૩. ત્રાઘ્ણ હ્ય સર્વદોષહરવાન્ દ્વદર્શ્યે અન્-અન્ન-
ન્તલાલ્પ દીપ્-ને સર્વો દોષોને દૂર કરનાર હોનાથી
બલ અથવા બલનાના સમપનાળી છે, તેથી
શ્રાભણી-કપૂરીમધુરી

૪ દીવ્યતિ-કૌર્તેતિ માપુર્યાદિયુષ્ણ, દિષ્વ કૌર્તદો-
અન્-ગૌરિત્વાદ્ હોન્-ને મધુરતા આદિ શુણો સાથે
રમનારી-તે તે શુણોથી યુક્ત છે માટે દેવી-કપૂરી
મધુરી.

૫ મહદ્ગ્નિ-દ્વૈરપિ મન્યત ધાયત સર્વદોષહરવાન્,
મલ ધારો-ચન્ ધન્-ને સર્વ દોષોને દૂર કરતી હોવાથી
દેવો પથુ જેને ધારણુ કરે છે, તેથી મરુન્માલા-
કપૂરીમધુરી

૬. સ્તતિ-આહ્નિત વહુનુ કુષ્ટાદિરોગાન્ સારાન્ દોષોંચ,
સ્ત આપાને-અવ-ટાપ્-ને કોઠ વગેરે પણા રોગોને
તથા અથા દોષોને ઠણે છે, તેથી લના-કપૂરીમધુરી.

૭. સદ્ગતે હધિરવિવાર, લયિગનો-લક્ષ્મીગોનેગોષ્વ
સ્ત્વોનાદિક ઠ-ને સોહીવિકારને પશુ મટાડે છે, તેથી
લયુ-કપૂરીમધુરી.

૮. સમુદ અન્ત. અભ્યાઃ, લક્ષ્મીને જાયમાનવાન્-
ને લંકાબેટ પર થાય છે, તેથી સમુદ્રને કિનારે
નેનો અન્ત અથવા સમીપવર્તી છે, તેથી સમુદ્ર-તા-
કપૂરીમધુરી.

૯. વહતિ માધુયેશ્યત્વાદિગુણાન્, વહ પ્રાણે-
'વહો ધશ' હત્યુ-ડનાદિ-ને મધુરતા. વીધવધકતા
આદિ ગુણોને વડે છે-ધારણ કરે છે, તેથી વધુ-
કપૂરીમધુરી.

૧૦. કોટિભિર્યૈરંપંતિ મધુ, શુષુ સેવને-અવ-ટાપ્-
ને કરોડા ઉપરાત વર્ગોએ મધ ઝરે છે, તેથી
કોટિવધો-કપૂરીમધુરી.

૧૧. લક્ષ્યામુખ્યત-ડુવ્ વોજસતાને-વ્યુન્-ડનાદિ
'વલિસ્વપી'તિ ધપસારણમ્, ટાપ્, 'પ્રલયસ્થાત્ વાન્-
સ્તીત્વમ્-ને લંકામા વવાય છે, તેથી લકોપિકા-
કપૂરીમધુરી.

સ્પૃષ્ઠા-કપૂરીમધુરીના ગુણો

સ્પૃષ્ઠા સ્વાહી હિમા વૃષ્યા તિક્ષા નિલિલદ્રોપનુત્ ।
કુષ્ઠકણ્ઠવિપસ્વેદદાહાધ્રીજ્વરસ્પતહસ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્વય-સ્પૃષ્ઠા સ્વાહી હિમા વૃષ્યા તિક્ષા નિલિલ-
દ્રોપનુત્ કુષ્ઠકણ્ઠવિપસ્વેદદાહાધ્રીજ્વરસ્પતહસ્ (અસ્તિ) ॥

કપૂરીમધુરી મધુર, ટાઢી, વીધને વધાર-
નાર અને તીખી હોઈ સધળા હોષ, કોઠ, ઝળ,
ઝેર, પશીનો, ઘાઠ, અસક્ષમી, ટાવ
તથા લોહીનો બગાડ મટાડનાર છે. ૧૧૭

પર્પટી અથવા પક્ષાવતીનાં નામો

પર્પટી રક્ષતા કૃષ્ણા જતૂકા જનની જની ।
જતુકૃષ્ણામ્નિસંસ્પર્શા જતુકૃષ્ણવર્તિની ॥ ૧૧૮ ॥

અન્વય-પર્પટી રક્ષતા કૃષ્ણા જતૂકા જનની જની
જતુકૃષ્ણા અમિત્સર્શા જતુકૃષ્ણ વર્તિની (હિતિ નામાનિ) ॥

પર્પટી,^૧ રંગના,^૨ કૃષ્ણા,^૩ જતૂકા,^૪
જનની,^૫ જની,^૬ જતુકૃષ્ણા,^૭ અમિત્સર્પર્શા,^૮
જતુકૃષ્ણ^૯ અને ચકવર્તિની^{૧૦} એટલાં પર્પ
ટીના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૮

૧. પર્પટિ-મચ્છતિ તુવરતિપસ્વાદિગુણાન્, પર્પ ગનો-
ઓનાદિક અટ્વ પ્રત્યય', ગૌરાદિવાદ્ ઢીપ્-ને તૂરાશ,

કડવાશ વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પર્પટી-
પક્ષાવતી.

૨. રગ્યન્ અન્યા કારીર વર્ણસ્ત્વાન્-'કરણા' ર્જી
સ્તુદ્, ટિલ્વમ્બુકાં ઢીપ્ ઇચિત્ત મગ્નતિ-અસ્થમતિત્વાદિવદ-
ને શરીરને વર્ણુ' અદક્ષી રંગી નામો છે, તેથી
રંગના-પક્ષાવતી.

૩. કૃષ્ણઃ વર્ગઃ અસ્તિ અભ્યાઃ-અરંગાવદ્, ટાપ્,
ઘ્ઠા કરંતિ વિપક્ષગાઠીન્-કૃષ્ય વિલેગને-મ્બુલક્ષન્ મ્,
ટાપ્-નેનો રંગ કામો હોય છે અથવા ઝેર તથા ધણ
વગેરેને ને દૂર કરે છે, તેથી કૃષ્ણા-પક્ષાવતી.

૪. જાયને વૃષ્ટકણ્ઠકપાદિનાચ. અનયા-જનો પ્રદુ-
ર્ભવિ-'ઉલ્કાવદય' હિતિ સાધુ, જતુકાદાવ્ સ્પર્શ
કનિ જતુકા હત્યાપિ-નેનાથી કોઠ. ઝળ, ક્ષ વગેરેનો
નાશ થાય છે, તેથી જતુકા અથવા જતુકા-પક્ષાવતી.

૫. જનયતિ આરોગ્ય કુષ્ટાદિરોગિણામ્, જનો પ્રદુ-
ર્ભવિ-મ્યન્તાન્ 'કૃત્યલ્યુટો ઘટુલ્મ્' હિતિ સ્તુદ, ટિલ્વ
ઢીપ્-ને કોટિકા વગેરે રોગોએને નીરોગી કરે છે.
તેથી જનની-પક્ષાવતી.

૬. જાયને આરોગ્યમનયા-જની પ્રદુર્ભવિ-'જન્નિ-
ધમિમ્યામિણ્' 'જનિવચ્'ને'તિ ન રૂદ્ધિ, 'કુદિકાઉદ્ધિ'ન
હિતિ વા ઢીપ્-નેનાથી રોગોએને આરોગ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે, તેથી જની-પક્ષાવતી.

૭. જતુરિવ કૃષ્ણા-ને લાખ જેવી કાળી ઢોલ
છે, તેથી જતુકૃષ્ણા-પક્ષાવતી.

૮. અમિરિવ સ્પર્શોં યસ્યાઃ કુષ્ટાદીનામ્-કોઠ વગેરે
રોગોનો સમૂહો નાશ કરતી ઢોલાથી તે રોગોને
અમિ જેવા અપર્શવાળી હોય છે, તેથી-અમિ
સર્પર્શો-પક્ષાવતી.

૯. જતુ કરોતિ-કૃમ ચિપ્-ને લાખને ઉત્પન્ન કરે
છે, તેથી જતુકૃષ્ણ-પક્ષાવતી

૧૦. ચકમિત્ વર્તિતું શીલ્મસ્થા-નેટુ વર્તિ-
સ્વભાવ અથવા આકૃતિ ચક જેવી હોય છે, તેથી
ચકવર્તિની-પક્ષાવતી.

પર્પટી અથવા પક્ષાવતીના ગુણો

પર્પટી તુવરા તિક્ષા શિશિરા વર્ણહૃદયુઃ ।
વિપક્ષગાઠી કણ્ઠકપાપિત્તાસ્રકુષ્ઠનુત્ ॥ ૧૧૯ ॥

અન્વય-(ગુણાઘ-) પર્પટી તુવરા તિક્ષા શિશિરા
વર્ણહૃદયુઃ વિપક્ષગાઠી કણ્ઠકપાપિત્તાસ્રકુષ્ઠનુત્ (હર્તિ) ॥

પર્પટી તૂરી, કડવી, ટાઢી, વર્ણને મારી
કરનારી અને હલકી હોઈ ઝેર, મણ, ઝળ,
ક્ષ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ રક્તપિત્તરોગ
તથા કોઠને મટાડનાર છે. ૧૧૯

नलिका अथवा प्रयासाकृति-मुग्धानां नामो
नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नदी ।

घमन्यञ्जनकेशी च निर्मया सुषिरा नली ॥१२०

अन्वयः-नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नदी घमनी
अञ्जनकेशी निर्मया सुषिरा च नली (इति नामानि) ॥

नलिका,^१ विद्रुमलता,^२ कपोतचरणा,^३
नदी,^४ घमनी,^५ अञ्जनकेशी,^६ निर्मया,^७
सुषिरा^८ अने नली^९ अटलां नलिकानां
संस्कृत नामो छे. १२०

१. नलति-नन्धयुक्ता भवति णञ् मन्धे-अच्, गौरादि,
स्वार्थे कन् 'केडण' इति ह्रस्वश्च-ने पुष्पण गंधयुक्ता होय
छे, तेथी नलिका.

२. विद्रुमस्य कला इव-अथे परवाणांनी वेप
होय तेवी न्पुय्य छे, तेथी विद्रुमलता-नलिका

३. कपोतस्य चरण इव, रफणत्तान्-अथे
कथ्यरना पण होय तेवी लाव रंगती होय छे,
तेथी कपोतचरणा-नलिका.

४. नदति-सन्धते, नद सन्धते-अच्, गौरादि -ने
इरफा करे छे. नाम्या करती होय तेवी लागे छे,
तेथी नदी-नलिका.

५. घमन्यन्ते-कथ्यन्ते अनया स्वीययुगा उपयोग-
द्वारा-धमिः लौट् -' अरिष्टिष्ठ' इत्यमि. प्रत्यय उणादि -
'कृदिकारात्' इति डीप्-ने छिपथेभ्यो द्वार पोताना
शुषो न्पुयावे छे, तेथी घमनी-नलिका.

६. अञ्जनमिव केशा यस्यां सा-नेनी उं'ताड
आं'अथु नेवी काणी होय छे, तेथी अञ्जनकेशी-
नलिका.

७. निर्मलं मध्यमस्या, मध्यानिर्मलं वा सुषिरात्वात्-
अइरना भागभा वन्धे पोली होय छे, तेथी मध्य
भाग विनानी अथवा वन्धे पोली ते निर्मया-नलिका.

८. सुषिरास्ति अस्यां अरिभवाच्च, सुषिरस्ति अस्या
वा 'अयसुषि' इति र' हाप्-नेभां पोलाथु होय छे, तेथी
सुषिरा-नलिका.

९. पडेला नाम प्रभाषे व्युत्पत्ति तथा अर्थ छे.
नलिका अथवा प्रयासाकृति मुग्धाना गुष्ठो
नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् ।
कृच्छ्राम्भवात्तृष्णास्त्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥ १२१ ॥

अन्वयः-नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्त-
हृत् कृच्छ्राम्भवात्तृष्णास्त्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा (अस्ति) ॥

नलिका टाढी, छलकी, नेत्रने छितकारी
अने कक्ष, पित्त, मूत्रकृच्छ्र, पथरी, पाथु,

तरश, लोहीने भगाड, डोड, अण तथा
तावने भंटाडनार छे. १२१

प्रपौंडरीक अथवा पुंडरीनां नामो तथा गुष्ठो
प्रपौंडरीकं पौण्डर्यं चक्षुष्यं पौण्डरीयकम् ।

पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुनलं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्ण्यं पित्तकफप्रणुत् ॥ १२२ ॥

अन्वयः-प्रपौंडरीकं पौण्डर्यं चक्षुष्यं पौण्डरीयकम्
(इति नामानि, पुष्पध-) पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं
शुनलं हिमं चक्षुष्यं पाके मधुरं वर्ण्यं पित्तकफप्रणुत् ॥

प्रपौंडरीक,^१ पौंडर्यं,^२ चक्षुष्यं^३ अने
पौंडरीयक^४ अटला प्रपौंडरीकनां संस्कृत
नामो छे. प्रपौंडरीक मधुर, कडु, तूठं, वीर्यं ने
पधारनार, टाडुं, नेत्रने छितकारी, पाकभां
मधुर, वर्णने सारे करनार अने पित्त तथा
कक्षने भंटाडनार छे. १२२

१. पुण्डरीकेण कर्तुं पौण्डरीकम्-'कोदे' इत्यण्, यद्वा
स्वार्थे अण्, प्ररुष्ट पौण्डरीकं-ने लजाभग धोमा उभया
नेपुं होय छे, तेथी प्रपौंडरीक-पुंडरी

२. पुण्डर्यति-णण्डर्यति-पित्त कर्क च मधुरतिक्त-
कषायत्वाद्, पुडि खण्डने-अच्, पुण्डर्य अर्थ-प्रधान पुण्ड-
र्यं, शकन्धादि, पुण्डर्यमेव पौण्डर्यम्-स्वार्थे'उप'ने
मधुर, कडु तथा तूठं होवाथी पित्त अने कक्षने
तोडनारभा भुष्य छे, तेथी पौंडर्य-पुंडरी.

३. चक्षुषे दित्त-शरीरावयवाद् यद्-ने आपने
छितकारी छे, तेथी चक्षुष्य-पुंडरी.

४. पुण्डं-तिलकम् ऋच्छति-'सुष्यजातो' इति णिनि,
शाकं, पुण्डरी इव आचरति पुण्डरीयति-क्यच्, पुण्डरीयति
इति पुण्डरीयकम्, ततः स्वार्थे अण्-अथे तिलकवापुं
होय तेपुं ने लागे छे, तेथी पौंडरीयक-पुंडरी.

इति श्रीलायप्रकाशनां कर्पूरादिवर्ग
प्रकरेण समाप्त

३ : गुह्यादिवर्ग

गणोनी उत्पत्ति, नामो तथा गुष्ठो
अथ लङ्केश्वरो मानी रावणो राक्षसाधिपः ।
रामपत्नीं बलात्सीतां जहार मद्रनातुरः ॥ १ ॥
तवस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम् ।
बुतो वानरसंग्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥ २ ॥
हने तस्मिन् सुरारातो रावणे बलमर्षिते ।
दैवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽस्ति राघवे ॥ ३ ॥
तत्र मे वानराः केचिद्वाक्षसेनिहता रणे ।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतकण्ठिभिः ॥ ४ ॥

તતો યેષુ પ્રદેશેષુ કપિગાત્રાત્પરિચ્યુતાઃ ।
 પાંચુપવિન્દ્યઃ પેતુસ્તેષ્યો જાતા ગુરુચિકા ॥ ૫ ॥
 ગુરુચી મધુપર્ણી સ્યાદમૃતામૃતવહરી ।
 હિન્ના હિન્નદ્રવા વત્સાદનીતિ ચ ॥ ૬ ॥
 જીવન્તી તન્નિકા સોમા સોમવહ્ની ચ કુન્ડલી ।
 ચન્દ્રશણિકા ધીરા વિશલ્યા ચ રસાયની ॥ ૭ ॥
 ચન્દ્રહાસા વયઃસ્થા ચ મન્ડલી દેવનિમિતા ।
 ગુરુચી કટુકા તિષ્ઠતા સ્વાદુપાકા રસાયની ॥ ૮ ॥
 સંપ્રાહિણી કરાચોષ્ણા લઘ્વી વલ્યાગ્નિદીપની ।
 દોષત્રયામતૃદ્વાહમેહકાસાંશ્ચ પાણ્ડુતામ્ ॥ ૯ ॥
 કામલાકુષ્ઠવાનાઘ્નચ્ચરુમિવર્મીન્ હરેત્ ।
 પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શઃકૃચ્છ્રહૃદ્રોગવાતનુત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય.-અર લઘુશ્ચ: માર્ગ રાક્ષાધિય: રાવણ:
 મદનાતુર (મન્) રામપત્ની મીતાં કમન્ જહાર । ત્ત:
 યશ્યાન્ રામ વાનરમૈન્યેન યુત. (મન્) જાયાનહારિણ
 ત ણિુ રળમૂર્ધેનિ જપાન । યન્નર્મિતિ તસ્મિન્ મુરારાતી
 રાવણે હૃતે (સનિ) મહાશક્ત. દેવરાજ: રાવણે અતિ પરિ-
 ગુટ । તત્ર ર્ણે ય કેન્વિત્ વાનરા રાક્ષસં નિહતા: તાન્
 દન્દ અમ્નવૃષ્ટિમિ સંમિચ્ય જીવયામામ । ત્ત: કપિગાત્રાન્
 યેષુ પ્રદેશેષુ પરિચ્યુતા પાંચુપવિન્દ્ય પેતુ: તેન્ય. ગુરુચિકા
 જાતા । ગુરુચી મધુપર્ણી અમૃતા અમૃતવહરી હિન્ના હિન્ન-
 દ્રવા હિન્નદ્રવા વત્સાદની ઇતિ ચ સ્નાન્ । જીવન્તી તન્નિકા
 સાંમા સાંમર્તી ચ કુન્ડલી ચન્દ્રશણિકા ધીરા વિશલ્યા
 ચ રસાયની ચન્દ્રહાસા વયઃસ્થા મન્ડલી ચ દેવનિમિતા
 (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) ગુરુચી કટુકા તિષ્ઠા સ્વાદુ-
 પાકા રસાયની સંપ્રાહિણી કરાચા ણ્ણા લઘ્વી વલ્યા
 અમિરીપર્ણી (સતી) દોષત્રયામતૃદ્વાહમેહકામાન્ ચ
 પાણ્ડુતાં કામલાકુષ્ઠવાનાઘ્નચ્ચરુમિવર્મીન્ હરેત્ (તયા ચ)
 પ્રમેહશ્વાસકામાર્શઃ કૃચ્છ્રહૃદ્રોગવાતનુત્ (અતિ) ॥

લંકાનો અભિમાની રાજા અને રાક્ષસો-
 નો અધિપતિ રાવણ કામાતુર થઈ રામચંદ્ર-
 છની સ્ત્રી સીતાને બળાત્કારે હરી ગયો હતો.
 ત્યારે બળવાન રામચંદ્રએ વાનરોના સૈન્ય-
 ની સાથે રહી સ્ત્રીનું હરણ કરનારા એ શત્રુને
 યુદ્ધના મોખરે માર્યો હતો. બળથી ગર્વ
 પામેલો એ દેવશત્રુ રાવણ મરાયો, તે પછી
 હનર નેત્રોવાળો દેવતાઓનો રાજા ઇંદ્ર રામ-
 ચંદ્રે ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો હતો. એ
 યુદ્ધમાં રાક્ષસો વડે ને કોઈ વાનરો મરાયા
 હતા, તેઓને ઇંદ્રે અમૃતની વૃષ્ટિથી સિંચી-
 ને જીવતા કયાં હતા. એ વખતે (અમૃતથી

બીજાથેલા) વાનરોનાં ગાત્રોમાંથી ને ને
 સ્થળે પર અમૃતનાં છાંટા પડ્યા હતા;
 તેમાંથી ગયો ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનાં નામે
 ગુરુચી,^૧ મધુપર્ણી,^૨ અમૃતા,^૩ અમૃત
 વહરી,^૪ હિન્ના,^૫ હિન્નદ્રવા,^૬ હિન્નોદ્રવા,^૭
 વત્સાદની,^૮ જીવન્તી,^૯ તન્નિકા,^{૧૦} સોમા,^{૧૧}
 સોમવહરી,^{૧૨} કુંડલી,^{૧૩} ચન્દ્રશણિકા,^{૧૪}
 ધીરા,^{૧૫} વિશલ્યા,^{૧૬} રસાયની,^{૧૭} ચંદ્ર
 હાસા,^{૧૮} વયઃસ્થા,^{૧૯} મન્ડલી^{૨૦} અને દેવ
 નિમિતા^{૨૧} એટલાં ગણોનાં સંસ્કૃત નામો છે.
 ગણો* તીર્થી, કુન્ડલી, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ,
 આડને રાંડનાર, તૂટી, ગરમ, હલકી, બધ
 આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રણે
 દોષ. આમ, તરથ, દાહ, પ્રમેહ, ઉષ્ણ,
 પાંડુરોગ, કમળો, કોહ, વાયુ, લોહીનો બગાડ
 તાવ, કૃમિ, ઊલટી, શ્વાસ, અરથ, મૂત્રક્રમ
 તથા હૃદયના રોગને મટાડનાર છે. ૧-૧૦

૧. ગુરુતિ-રક્ષતિ રોગેભ્યઃ-ગુરુ રક્ષો-મધુકર્મ
 ક્વચ્ચ, ટિરવાન્ હાન્-ને રોગોર્થી રક્ષા કરે છે. તે
 ગુરુચી-ગણો.

૨. મધુનિ પર્ણાનિ યન્વાઃ સા-‘વાકકર્મ’ ઇતિ ર્-
 નેનાં પાંદડાં મધ નેવાં મધુર હોય છે, તેથી મધુ-
 પર્ણી-ગણો.

૩. ન વિચતે મૃત-મરણં વસ્વાઃ અમૃતસ્પન્દ-
 ને અમૃત સ્વરૂપ હોવાથી કદી મરતી નથી, તેથી
 અમૃતા-ગણો.

૪. અમૃતસ્વા વહરી-શાકપાર્થિવાદિઃ-ને અમૃ-
 સ્વરૂપ વેદી છે, તેથી અમૃતવહરી-ગણો.

૫. હિચતે સ્મ જનૈર્ગુણાધિમિર્વા-હિરિદ્ર દ્રવ્યકલ્પ-
 નેનાં પાંદડાં મધ નેવાં મધુર હોય છે, તેથી મધુ-
 પર્ણી-ગણો.

* કેરલાક વૈદ્યકે શાસ્ત્રકારે મુદતને અંતરે
 આવતા તેમ જ ખીલ જતના તાવ અટકાવવાને
 તેમ જ કામવાસના વધારવાને ગણોમાં તલ-સિંધુ
 વગેરે ગરમ પદાર્થો મેળવીને આપવા જલામળ કર
 છે. કમળા તથા સંધિવાના દરદમાં પણ નેને ઉપયોગી
 ગણે છે. ગણોનાં પાંદડાંને મધ સાથે વાટીને યુદ્ધમાં
 પર ચોપડાય છે અને તેલમાં વાટીને માથા પર
 ચોપડવાથી શરીરથી કુખરું માથું મટી જાય છે.
 ગણોસરવ પેશાબના દરદ માટે અને બરહતી માં
 માટે ધણું જ અકરારી ગણાય છે. સંધિવામાં મધ
 ઉકાળીને પાય છે, ને તેથી પેશાબ વધારે થાય છે.

કર્મણિ કાઃ, ઘા-શુભને દુઃખતા લેકો જેને છેદે-કાપે છે, તેથી ડિના-ગણો.

૧. ડિનાડિપિ રોહિતિ પુનઃ અમ્ભાસ્વસ્વાન્, વહ યોજનમ્નિ પ્રાદુભિતિ ચ-દુગ્ધપેતિ કઃ, ઘા-જેને કાપી હોય તોપણ અમ્ભતમય રોવાથી ફરી ગળ્યા બ કરે છે, તેથી ડિનારહા-ગણો.

૭ ડિનાપુત્રવિ યા-ઉત્પૂર્વક-મૂ મતાયમ્, અચ ઘા-જેને કાપી હોય તોપણ ફરી ગણે છે, તેથી ડિનોહમવા-ગણો.

૮. વલ્લેવ્યત-અદ મહાનં-સ્તુ-વિરાદ્ ડીપ્-જેને નાનાં વાહરહા તથા નાના બાળકો પછી (અત્ય ડપે) ખાય છે, તેથી વાસારહી-ગણો.

૯. જીવિતિ સર્વેરાલમ્ અમુત્સ્યત્વાન્-જીવ પ્રાણધારણ-શનન્નાદ્ 'અમિત્તે'તિ ડીપ્-જે અમુત્સ્ય રોવાથી સર્વ ડાળ છવતી બ રહે છે, તેથી છવતી-ગણો.

૧૦. તન્નયતિ-વુદ્ધ્યમારણ કર્તોતિ સર્વેવાં રોગ-પ્રારણ-તન્નિ વુદ્ધ્યમારણ-વુદ્-સર્વ લોકોના રોગો ડ ફરી રહેનાં કુદુભોનું જે ધારણપોષણ કરે છે. તેથી તન્નિકા-ગણો.

૧૧. સોમગુણઃ શક્તિ અસ્યાં વિશેવાન્-અશંઆચ્-જ્-જેમાં ચંદ્રનો અમ્ભતમય ગુણ વધારે છે, તેથી સોમા-ગણો.

૧૨. સોમસ્ય વર્ગી-નુદ્દાહારિશામકન્નાન્-જે તૃપ્તા. ૫૬ વગેરેને શાંત કરે છે. તેથી ચંદ્રની વેડી યજ્ઞાય છે, તેથી સોમવહી-ગણો.

૧૩. વુણ્ડલ-વૃક્ષોપરિ વેદ્યમ્ અસ્તિ અસ્યા, યદ્વા ઙ્ગિ ડાહે, રક્ષણે ચ-વુણ્ડલ-રક્ષતે ઇતિ વુણ્ડલ, તદ્ અસ્તિ-અસ્યા-અશંઆચ્ ગૌરાદિ-જે ડાડ ઉપર વી ટાપાઈ રહે છે, અથવા જેના સ અધથી લોકોનું રક્ષણ થયા કરે છે, તેથી કુંડની-ગણો.

૧૪. ચક્રે-મજ્જાકારકુદરોગે દદુરોગે વા પ્રતિકાર-સ્વ લક્ષણ-વિહન યસ્યા હા, તત સ્વાયં કન્, 'પ્રત્યય-સ્વાન્' ફીત્વમ્-ગોળાકાર કોડના રોગ ઉપર તથા દાનર ઉપર તેને મટાડવાના સાધનરૂપે જેમા ચિદ્ન યોન છે, તેને મટાડવા જેમા નિશાની હોય છે. તેથી ચક્રક્ષણ્ણિકા-ગણો.

૧૫. ઘ્વાતિ-પારયતિ કટુતિકાદિગુણાન્, ડુધાન્ ધારણારી, 'સુમુધાન્' (ઉળા ૨-૨૪) ઇતિ કન્, 'ધુમાસ્વાન્' ફીત્વમ્-ઘા-જે તીખાશ, કડવાશ વગેરે શુભોને ધારણ કરે છે, તેથી ધીરા-ગણો.

૧૬. વિપ્ત મપતિ શત્ય-વ્રમમ્ અસ્યા પર્ણવિભ્રાત્ ઇતિ વિશલ્યા-જેના પાંદડાને મધ સાથે વાટી લગાડ-

વાથી મુખમાં મટે છે, તેથી વિશલ્યા-ગણો.

૧૭. રસાનામ્ અયનમ્-આપ્રદસ્વાનમ્ ઇા ઇતિ સ્વાયની-ગૌરાદિ-અથા રસોનું બળે આયત્તરથાન હોય-અથા રમે જેમાં રહે છે, તેથી રસાયની-ગણો.

૧૮. ચન્દ્ર ઇા હાસ-પ્રમા અસ્યા સવિ, ઘા, યદ્વા ચન્દ્ર હર્મતિ ઇા તત્તદ્દશગુણગુહરગાન્-હમે હર્મને- 'કર્મણ્ય' -અણન્તવાચ ડીપ્-જેના સર્વમાં ચંદ્ર જેવી ક્રાંતિ હોય છે અથવા જેમાં ચંદ્ર જેવા શુભો હોય છે, તેથી ચંદ્રને બળે હસની હોય તેવી છે, તેથી ચંદ્રહાસા કે ચંદ્રહાગી-ગણો.

૧૯. વય યોજન તિપ્તિ અલ્યા-સ્વાયનરૂપત્વાન્, સ્વા-વનયે કવિધાનમ્-જે રસાયનરૂપ હોવાથી જેના મેવનથી યુવાવયઠા ટકી રહે છે, તેથી વય સ્વા-ગણો.

૨૦. મજ્જલમ્ અસ્તિ અસ્યા વૃક્ષોપરિ-ઝાડ ઉપર ગોળાકારે જેનું કેલાનું હોય છે, તેથી મંડની-ગણો.

૨૧. દેવેન-દન્દ્રેણ રામનૈનિક રાનરજીરનાયમ્મલ્-વૃદ્ધો હતાત્વા મુચિતૈરુચ્ચાનિન્દુભિનિનિના-અંદ્રેવે ધીરામના વાનર સૈનિકોને સચ્ચન કરવા અમ્ભતની વૃદ્ધિ કરી, ત્યારે બમીન પર પડેલાં તેનાં ટીપાઓમાથી જે નિર્માણ કરાઈ છે, તેથી દેવનિર્મિતા-ગણો.

નાગરવેલનાં નામે તથા ગુણો તામ્બૂલવહી તામ્બૂલી નામિની નામવહી । તામ્બૂલ વિશદે હચ્યં તીક્ષ્ણોષ્ણ તુવરં સરમ્ ॥૧૧ વચ્યં તિપ્તં કટુ ક્ષારં રક્તપિત્તકરં લઘુ । વલ્યં શ્લેષ્માસ્વદૌર્ગન્ધ્યમલવાતથ્રમાપહમ્ ॥૧૨॥

અન્ય-તામ્બૂલવહી તામ્બૂલી નામિની નામવહી (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) તામ્બૂલ વિશદ હચ્ય તીક્ષ્ણોષ્ણ તુવર સરમ્ વચ્ય તિપ્ત કટુ ક્ષાર રક્તપિત્તકર લઘુ વલ્ય (મત) શ્લેષ્માસ્વદૌર્ગન્ધ્યમલવાતથ્રમાપહમ્ (અસ્તિ)

તામ્બૂલવહી,^૧ તામ્બૂલી,^૨ નામિની^૩ અને નાગવહી^૪ એટલા નાગરવેલના સંસ્કૃત નામે છે. નાગરવેલનું પાન સ્વચ્છ, રુચિ ઉપબ-વનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, તૂરું, ઝાડાને લાવનાર, પથ કરનાર, તીપ્ત, કડવું, ખારું, રુધિરને તથા પિત્તને કરનાર અથવા રક્તપિત્તનો રોગ કરનાર, હલકું તથા બળ આપનાર હોઈ કદ, મોઢાનું હુર્ગંધપણું, મળ, વાયુ તથા શ્રમ મટાડનાર છે. ૧૧,૧૨

૧ તામ્બૂલિ-વ્યાયતિ બલ વિના ઉષ્ણત્વાત-તમુ ન્લાનો કિર, 'અનુનાસિરે'તિ સીર્ષવઃ યોલતિ-અન્નતિ જલે ઉષ્ણત્વાદેવ, શુદ્ધ મજ્જન, 'દુગ્ધપે'તિ ક, ગૌ-

દિત્વાદ દીપ્. તામ્ ચામૌ યુગી ચ-પુરોદરાદિત્વાદ દીપેત્વમ્, તામ્બૂલ્યાવ્યા વાગી-સારાગાદિત્વાદિ-ને ગરમ દોવાથી પાણી વિના કરમાય છે અને તેથી જ પાણીમાં જ ડૂબી રહે છે, એવી તાંબૂની નામની વેવડી-તાબૂલવહી-નાગરવેવ.

૨. ઉપરના નામમાં જ તાબૂવી નામ સમાયુ છે, તે સમજ લેવું

૩ નાગા સન્તિ અસ્યામ્, તપા પ્રિયન્વાત્-અત દ્વિચ્છૌ' इति इन्-નાન્તવાદ 'ઋષેભ્યો દીપ્' -નાગ નામના સર્પોને પ્રિય દોવાથી તેમાં તેઓ દોષ છે, તેથી નાગિની-નાગરવેલ.

૪. નાગાના વહરી-નાગોની જે વેવ ગણાય છે, તેથી નાગવસ્તરી.

ખીલીનાં નામો તથા ગુણો

વિલ્વ શાણ્ડિલ્યશૈલ્યૌ માલ્દરૂપીફલાવપિ ।
શ્રીફલસ્તુવરસ્તિક્તો ગ્રાહી રૂક્ષોઽભિપિત્તકૃત્ ।
યાતશ્લેષ્મહરો યલ્યો લયુરુણશ્ચ પાચનઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્યવ -વિલ્વ શાણ્ડિલ્યશૈલ્યૌ માલ્દરૂપીફલો અપિ, (હતિ નામાનિ, ગુણાય-) શ્રીફલ તુવર તિક્ત ગ્રાહી રૂક્ષ અભિપિત્તકૃત્ યાતશ્લેષ્મહર યલ્ય લયુ ઉણ ચ પાચન (અસ્તિ) ॥

ખિલ્વ,^૧ શાંડિલ્ય,^૨ શૈલ્ય,^૩ માલ્દરૂ અને શ્રીફલ^૪ એટલાં ખીલીનાં અંસ્કૃત નામો છે. તેનું ફળ-ખીલુ^૫ તૂરું, કઠલું, આડાને રોક નાર, રૂક્ષ, અગ્નિ તથા પિત્તને કરનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, બળ આપનાર, હલકું, ગરમ અને પાચન છે. ૧૩

૧. બિલ્તિ-મિત્તિ વાત શ્લેષ્માણ ચ, બિલ મેદને ઉલ્વાદિ. (ઉણાં ૪-૧૫) -જે વાયુ તથા કફને તોડે છે, તેથી બિલ્વ-મીની.

૨. શાણ્ડે-હજતિ વામાદીન્, શાકિ દ્વાયામ્- 'સલિલં' (ઉણા ૧-૫૪) -દ્વયાદિના દલ્ચ, શાકિ રસ્ય ગોપ્રાપ્ત્યમ્- 'ગર્ગાદિભ્યો યન્,' શાણ્ડિલ્ય દ્વ, યદ્વા શાણ્ડયતિ-હજ કરોતિ, પૂર્વેવ્ત્ દ્વલ્ચિ 'ગુણવચનપ્રાણાણં'- હતિ સ્વાયેં પ્વન્-કામાદિ શત્રુઓના જે નાશ કરે

* ચરકસંહિતામાં ખીલાને મૂળવ્યાધકર (હરસ મટાડનાર), સોળ ઉતારનાર અને આડામા આમ પડતા અપકાનવા તેના મગજ ઉપયોગી ગણે છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રમ્ભાતિસારનાશક અને પિત્તશામક ગણે છે.

છે, એવા શંકિય પ્રપિના વંશજ-શાંકિલ્ય અનિ એવા ગુણો ધરાવનાર અથવા વાયુ તથા કફ કાપનાર દોવાથી શાંકિલ્ય-ખીલી.

૩. શિન્દ્યવસ્માસ્યં શૈલ્ય, -શ્વેતિ વા-શિન્દ્યુ જલ્લે સંતાન-નટ દોષ, તેમ તેના જેનું દલકું વધે ગુણો ધરાવે છે, તેથી શૈલ્ય-ખીલી

૪. માં-સ્કમૌ પરેપાં ભુજાતિ-છિન્તિતિ સ્વદ્યુર લગ્મ્યા-લ્લ્લ્ છેદને-માહુલ્કાદ ર્લ્-પોતાના ગુરોની લગ્મી વડે ખીલ્ઓની લગ્મીને જે તોડે છે-તરખરે છે, તેથી માં-સ્કમૌ-ખીલી.

૫ પ્રિયા પદ-મ્યાનમ્, પ્રિયા વા પ્રિય ક્વ યલ્ય મ -જેનું ફળ લગ્મીનું મ્યાન અથવા લગ્મીને પ્રિય ગણાય છે, તેથી પ્રીક્ષલ-ખીલી.

ગંભારી-સીવલુનાં નામો તથા ગુણો

ગમ્મારી મદ્રપર્ણી ચ શ્રીપર્ણી મધુર્ણિકા ।
કાદમીરી કાદમરી હીરા કાદમર્યઃ પીતરોહિણી ॥
કૃષ્ણવૃન્તા મધુરસા મહાકુસ્મિકાપિ ચ ।
કાદમરી તુવરા તિક્તા વીર્યાળ્ણા મધુરા ગુરુ શીપ દીપની પાચની મેલ્યા મેદિની અમશોગજિત્ ।
દોષલ્પ્ણામશ્લાશોંવિપદાહજ્વરાપહા ॥ ૧૬ ॥

અન્યવ -ગમ્મારી મદ્રપર્ણી ચ શ્રીપર્ણી મધુર્ણિકા કાદમીરી કાદમરી હીરા કાદમર્યઃ પીતરોહિણી કૃષ્ણ વૃન્તા મધુરસા ચ મહાકુસ્મિકા અપિ, (હતિ નન્દિ ગુણાય-) કાદમરી તુવરા તિક્તા વીર્યાળ્ણા મધુરા ગુરુ શીપની પાચની મેલ્યા મેદિની અમશોગજિત્ દોષલ્પ્ણામશ્લાશોંવિપદાહજ્વરાપહા (અસ્તિ) ॥

ગભારી,^૧ ભદ્રપર્ણી,^૨ શ્રીપર્ણી,^૩ મધુ પર્ણિકા,^૪ કાદમીરી,^૫ કાદમરી,^૬ હીરા^૭ કાદમર્યઃ,^૮ પીતરોહિણી,^૯ કૃષ્ણવૃતા,^{૧૦} મધુ રસા,^{૧૧} અને મહાકુસ્મિકા^{૧૨} એટલા ખીલુ નાં અંસ્કૃત નામો છે સીવલુ તૂરી, કઠલી ગરમ વીર્યાળી, મધુર, ભારે, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, પાચન, છુદિને હિતકારી અને ગરબે લગાડનાર હોઈ ભ્રમ, શોષ, દોષ, તરસ, આમ, શૂળ, અરસ, ઝેર, દાહ તથા તાવને મટાડનાર છે. ૧૪-૧૬

૧. ક-ગલ વિમત્તિ-હુસ્તુ ધારણપાપણ્ય, 'સ્પ્યન્,' પુરોદરાદિત્વાત્ મલ્લમ્-જે પાણીને ધારણ કરે છે-જળિતરવ વધુ ધરાવે છે, તેથી ગભારી-સીવલુ

૨ મદ્રાણિ-મદ્રત્યાનિ મુલ્કકારીણિ ચ ન્જ-૨ે યસ્યા સા-પાકકર્ણે તિ દીપ્-જેના પાદડા વધુ માવ

લિક તથા મુખકારક છે તેથી ભદ્રપણી-ગંભારી-સીવણુ.

૩. શ્રીયુક્તિવર્ણાનિ યસ્યા સા-પાકર્ણે તિ ડીપ્-નેનાં પાંડડા ગેભાપમાન ડેાય છે તેથી શ્રીપણી-ગંભારી-ગીવણુ.

૪. મધુદ્વ વર્ણાનિ યસ્યા સા-પાકર્ણે તિ ડીપ્-સ્વાર્થે ચ ક્વ, ટર્. હસ્થ-નેના પાંડડા મધ નેયાં મીઠાં ડેાય છે, તેથી મધુપણી-ગીવણુ.

૫-૬. કદમીરદેવો ભવા 'તત્ર ભવ' હત્યણુ-અળ-ન્તસ્વાચ ડોપ, તથા કાશતે-લીશ્વતે માધુર્ચાદિગુણે, કાશ શીલો, 'અન્વેમ્યોડિપિ'ં' इति मनिन्. 'वने र चे'ति डीर्घो, -કામ્બીર દેશમાં ને થાય છે, તેથી કામ્બીરી-સીવણુ, તેમજ મધુરના આદિ યુગોની ને પ્રકાશે છે, તેથી કામ્બીરી-સીવણુ.

૭. હરતિ ધ્રમશોપદોપારીન- 'નુરુરુ' (ડળા ૩૧૬) इति रे निपात्यते (इति हेमचन्द्र-अभिधान-चिन्तामणि-स्योपज्ञटीकायाम्) ને બ્રમ, ગોપ, દેવ પગેરે દૂર કરે છે, તેથી હીરા-ગીવણુ.

૮. કામ્બીરીશબ્દ અહિ અમ્બ વાચક: 'અન્વેમ્યો-ડિપિ દદ્યતે' (વા ૫-૨-૩૨૦) इति यप्- કામ્બરી એવે શબ્દ નેનું નામ મૂચવે છે માટે કામ્બરી-સીવણુ.

૯. પીતા સતી રોહિતિ દ્વયેવશીલા-રહ સીજન્મનિ પ્રાદુર્ભાવે ચ-'મુખ્યજાતો' इति जिनि, માન્તસ્વાદ્ 'ક્ષેમ્યો ડીર્', 'જામ્-ને અભાવથી જ પીળી બેગે છે, તેથી પીતરોહિતી-ગીવણુ.

૧૦. કૃષ્ણ ધૃત યસ્યા સા-નેનુ ડીટુ કાણુ ડેાય છે, તેથી કૃષ્ણધૃતા-ગીવણુ.

૧૧. મધુ દ્વ રસ યસ્યા સા-નેનેા રસ મધ નેવે મીઠા ડેાય છે, તેથી મધુરસા-સીવણુ.

૧૨. મહત્ ક્રમુમ યસ્યા સા-નેનુ કૃપ મેટું થાય છે. તેથી મહાક્રમુમિકા-સીવણુ.

સીવણુના ડૂળના ગુણો

તત્કલં શુંહર્ણ વૃર્થં ગુરુ કેદ્યં રસાયનમ્ ।

ઘાતપિત્તપારકક્ષયમૂત્રવિચયન્યનુત્ ॥ ૧૭ ॥

સ્વાદુ પાકે હિમં સ્તિગ્ધં તુવરામ્લં વિચુદ્ધિકૃત્ ।

હન્યાદ્વાહત્વાધાતરક્તપિત્તક્ષતક્ષ્યાન્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય - તત્કલં શુંહર્ણ વૃર્થં ગુરુ કેદ્ય રસાયન (સન્) વાતપિત્તપારકક્ષયમૂત્રવિચયનુન્ પાકે સ્વાદુ હિમ ક્રિષ્ણ તુવરામ્લ વિચુદ્ધિકૃત (સન્) વાહત્વાધાતરક્તપિત્તક્ષતક્ષ્યાન્ હન્યાન્ ॥

સીવણુનુ ડૂળ પુષ્ટિકારક, વીર્ધને વધારનાર,

બારે, કેશને હિતકારી, રસાયન, પાકમાં મધુર, ટાકું, સ્તિગ્ધ, તૂરું, ખાકું અને કોઠાને સાક કરનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, તરશ. લોહીને બગાડ, ક્ષય, મૂત્રકૃમ્લ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતને મટાડે છે. ૧૭, ૧૮

બે બાતની કાંકથ કે પાડલાનાં નામે

પાટલિ. પાટલાડમોઘા મધુદ્વતી ફલેરુહા ।

કૃષ્ણવૃન્તા કુવેરાક્ષી કાલસ્થાલ્યલિવહ્નમા ॥૧૧॥

તામ્રપુષ્પી ચ કથિતા પરા સ્પાત્પાટલા સિતા ।

મુક્કતી મોક્ષકો ઘન્ટાપાટલિઃ કાષ્ઠપાટલા ॥૨૦

અન્વય - પાટલિ પાટલા ડમોઘા મધુદ્વતી ફલેરુહા કૃષ્ણવૃન્તા કુવેરાક્ષી કાલસ્થાલી અલિવહ્નમા ચ તામ્ર-પુષ્પી કથિતા, પરા પાટલા સિતા મુક્કક મોક્ષક ઘન્ટા પાટલિ કાષ્ઠાટલા સ્પાત્ ॥

પાટલિ,^૧ પાટલા,^૨ અમોઘા,^૩ મધુદ્વતી,^૪

ફલેરુહા,^૫ કૃષ્ણવૃતા,^૬ કુવેરાક્ષી,^૭ કાલ-

સ્થાલી,^૮ કાચસ્થાલી,^૯ અલિવહ્નમા^{૧૦} અને

તામ્રપુષ્પી^{૧૧} એ એક બાતની કાંકથનાં સંસ્કૃત

નામે છે. બીજી પાટલા,^૧ સિતા,^૨ મુક્કક,^૩

મોક્ષક,^૪ ઘંટા,^૫ પાટલિ^૬ અને કાષ્ઠપાટલા^૭

એ ધોળી કાંકથનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૯, ૨૦

ટીકા-કાલસ્થાલીત્યન વાચસ્થાલીત્યકે-'કાલસ્થાલી'

ને બદલે 'કાચસ્થાલી' એવે પાઠ કેટલાકના

મતમાં છે. ૨૦

૧. પાતિ-રક્ષિતિ દોષવ્રયાદ્ इति पा -ક્રિપ, દલતિ-

વૈક્રમ્ય કરોતિ રોગાન્મા इति उक्ति, उन् वैकृत्ये 'सर्व-

घातुम्भ इन्', પાથાસૌ દલિચ પાટલિ -> ત્રણે દોષથી

રક્ષા કરે છે અને રોગોને ગજરાવે છે, તેથી પાટલિ

-કાંકથ.

૨. પાટ-વિસ્તાર ભાતિ-આદત્તે-'આતોડનુપસર્ગે ક-

ને વિસ્તાર તથા ફેલાવે પામે છે, તેથી પાટલા-

કાંકથ.

૩. ન મોઘા-નિષ્કલા ત્રિદોષજન્યવિકારે-ને

ત્રિદોષના હરકાઈ વિકારમાં નિષ્ફળ નથી, તેથી

અમોઘા, અથવા મોહયતિ ત્રિદોષજાન્ રોગાન્, મુદ્

દૈચિત્યે-વ્યન્તાન્ પચાચન્, ન્યહવાદિત્વાત્ કુત્વમ્-ને

ત્રણે દોષના રોગોને મૂઝવે છે, તેથી મોઘા એવુ

કાંકથનું નામ પથુ અહીં મૂળમાં મૂચવ્યું છે.

૪. મધોવેસન્તસ્ય દ્વતી દ્વ તદપ્રસારતાન્-વસંત-

ન્સુતમાં સૌની પાંડલા ફાલે છે-પુષ્પોવાળી થાય છે.

તેથી તેની મુચ્ચ જાણે દૂતી યૌય તેવી છે, તેથી મંદુદૂતી-કાંકચ.

૫. વલ્લે રોહિતિ-દદ્દ વીજગમનિ પ્રાદુર્ભાવે વા-‘દ્યુ-પથેતિ ક-દ્દ્ય યૌય તેા જિગે અથવા રોગનિવારણુપ ક્ષણ માટે જે જિગે છે, તેથી ક્ષેપદા-કાંકચ.

૬. કૃષ્ણ વૃન્તં યસ્યા સા-જેનું નીંદું કાણુ યૌય છે, તેથી કૃષ્ણવૃન્તા-કાંકચ.

૭. કુનેરસ્ય અક્ષિ દ્વ અક્ષિ યસ્યા સા-અરણોડ-દર્શનાન્’ દ્યય્વ, મૌગદિવાદ્ દીપ્-જેની આંખ કુખેગ-ની આંખ જેવી યૌય છે, તેથી કુખેરાશી-કાંકચ.

૮. કાલસ્ય-કૃષ્ણવર્ણસ્ય કાચરવ વાલ્યાલી-પાત્ર-જે કાળા રંગનું જાણે પાત્ર યૌય તેવી લાગે છે, તેથી કાચ(કે કાચ) પાત્રી-કાંકચ.

૧૦. અલીમા વદ્મા-મમરાઓને જે વહાલી યૌય છે, તેથી અવિવધના-કાંકચ.

૧૧. તામ્રાણિ પુગાણિ યસ્યા સા-જેનાં કૂવ લાલ યૌય છે. તેથી તામ્રપુપા-કાંકચ.

૧. પાટના-વાગી કાંકચ, આની વ્યુત્પત્તિ ઉપર બીજા ન મન પ્રમાણે સમજવી.

૨. સિત વર્ણ અપિ યસ્યા-‘અસંગાયન્’-જેનો રંગ ધોળો યૌય છે, તેથી સિતા-ધોળી કાંકચ.

૩. મુષ્ણાનિ અરુચિશ્વાસાદિરોગાન્-મુપ સ્તેય-‘સુદુમ્બુશિમુષિમ્ય ક’ (ઉગા. ૩, ૪૧) इति क, તતઃ સ્વાર્થે કન્-જે અર્થિ. શ્વાસ આદિ રોગોને દૂર કરે છે, તેથી મુકક-ધોળી કાંકચ

૪. માક્ષયતિ રંગમ્, મુચે સન્નન્તાદકમ્માણિ-જન્તાદ્-તત સ્વાર્થે કન્-જે રોગને છૂટનાની કરેજ પાડે છે, તેથી મોક્ષક-ધોળી કાંકચ.

૫. હન્તિ દોષપ્રયમમિ-હન્તાશે માહુલકાન્ પલ્લ વ-જે ત્રણે દોષનો નાશ કરે છે. તેથી ઘંટા-ધોળી કાંકચ.

૬. ‘પાટલિ’ આ નામની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પડેવા નંબરના જ નામ પ્રમાણે છે.

૭. કાષ્ઠમિવ કઠિના પાટલા-જે લાકડા જેવી કઠણ યૌય છે, તેથી કાટપાટલા-ધોળી કાંકચ.

બંને કાંકચના ગુણો

પાટલા તુવરા તિષ્ઠાનુષ્ણા દોષત્રયાપહા ।
અરુચિશ્વાસશોવાસ્ત્વચ્છદિદિકાત્પાહરી ॥ ૨૧ ॥

અન્ય-પાટલા તુવરા તિષ્ઠા અનુષ્ણા દોષત્રયાપહા
અરુચિશ્વાસશોવાસ્ત્વચ્છદિદિકાત્પાહરી (અસ્તિ) ॥

(બંને) કાંકચ તૂરી, કડવી, ગરમ તથા ત્રણે દોષને હણનાર હોઈ અરુચિ, શ્વાસ, સોબ,

લોહીનો ખગાડ, ઊલટી, હેડકી તથા તરબને મટાડનાર છે. ૨૧

કાંકચનાં ફૂલ તથા ફળના ગુણો

પુષ્પં કયાયં મધુર હિમં હૃદયં કમ્પાસનુન્ ।
પિત્તાનિસારહૃતકણ્ઠયં વલ્લે દિલ્લાસપિત્તહૃ ॥૨૨॥
અન્ય-પુષ્પ કયાય મધુર હિમ હૃદય કમ્પાસનુ
વલ્લે કણ્ઠયં પિત્તાનિસારહૃત દિલ્લાસપિત્તહ (અસ્તિ) ॥

કાંકચનું ફૂલ તૂરું, મધુર, ટાહું, દુર્બલ ગમે એવું અને કંક તથા લોહીના ખગાડને મટાડનાર છે. કાંકચનું ફળ કંકને હિતકર્મી છે અને પિત્ત, આડાનુ દરદ, હેડકી, લોહીનો ખગાડ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૨૨

અરણીનાં નામો

અગ્નિમન્યો જયઃ સ સ્વાચ્છ્રીપર્ણો ગણિકારિકા ।
જયા જયન્તી તર્કારી નાર્દેવી વૈજયન્તિમા ॥૨૩॥
અન્ય-૫ અગ્નિમન્ય જય શ્રીપર્ણો ગણિકારિકા
જયા જયન્તી તર્કારી નાર્દેવી વૈજયન્તિમા સ્વદ ॥

અગ્નિમન્ય,^૧ જય,^૨ શ્રીપર્ણ,^૩ ગણિકારિકા,^૪ જયા,^૫ જયન્તી,^૬ તર્કારી,^૭ નાર્દેવી^૮ અને વૈજયન્તિકા^૯ એટલાં અરણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૩

૧. અગ્નિ મળ્યાતિ-મન્ય વિલેખને, કમ્પેન્-અગ્નિને જે મથે છે-ધસાતાં પોતામાંથી જે ખડક કાઢે છે, તેથી અગ્નિમન્ય-અરણિ.

૨. જયતિ-શ્વયથુવાત્કપાણ્ડુરોગાન્-ત્રિ પુન્-પચાય્-જે સોબ, વાયુ કંક. તથા પાંડુરોગને મટાડે છે, તેથી જય-અરણિ.

૩. શ્રી. પર્ણેણ યસ્યા સા-‘પાકર્ણે’તિ હૃન્-જેનાં પાટલામા શોભા તથા લક્ષ્મી પમે છે, તેથી શ્રીપર્ણી-અરણિ

૪. ગમ્યતે इति गणि-गण सत्व्याने, ‘इक् इत्-दिभ्य,’ गणि-गगना करोति स्वकीयामुत्तमना, क्ण प्यन्, अणन्तात्वाद दीप्-स्वार्थे च कन्, यद्वा गणयति इति गणिका, क्णच्छति इति आरिका-पुल्ल, गणिका वा आरिका-गणिकारिका-ज्जे પોતાની ઉત્તમ તરીકે અર્થ તરી કરાવે અને રોગાદિ તરફ ધસારો કરે છે, તેથી ગણિકારિકા-અરણિ.

૫. બીજા નામ પ્રમાણે

૬. જયતિ ક્ષક વાત પાણ્ડુ કાપિ વીર્યોગવા-શન્નાદ્ દીપ્-જે ઉષ્ણ વીર્યવાળી હોઈ કંક, વાઈ તથા પાંડુરોગને છતે છે, તેથી જયન્તી-અરણિ

૭. તર્કમ્ શ્વચ્છતિ-પ્રાપ્તિ જનનાં ગુણાધિક્યાત્, શ્વગતી, 'કર્મણ્ય' અપાન્તલાદ્ ડીપ્-યુએની અધિવતી-ને લીધે લોકેના તર્કને એટલે ઉત્તમ તરીકેના પ્રતિ પાનને જે પામે છે, તેથી તર્કોરી-અરણ્ય

૮ નદા મગ 'નગાદિ-વો હક્-નદી પર જે વાય છે, તેથી નાદેથી-અરણ્ય

૯. વિજયન્તસ્વ-શ્વન્દસ્ય હ્ય પ્રિયા યજ્ઞોપકોમિત્વાદ્, શ્વન્દવેણ્, શોપ સ્વાર્થે ચ કન્, યદા વૈજયન્તી-પતા કેવ આપધીનામ્, શ્રેષ્ઠવાન્- 'હવે પ્રતિહૃતો' -ઈતિ કન્-યજોમા પ્રથમ અગ્નિ કદના જેને ખાસ ખપ પડે છે, તેથી ઇંદને જે પ્રિય છે અથવા ઔપધિએમા શ્રદ્ધાનાથી જાણે પોને સર્વોચ્ચતા દર્શાવતી પતાકા હોય તેની ઇ. તેથી વૈજયન્તિગ-અરણ્ય.

અરણ્યીના ગુણો

અગ્નિમન્ય શ્વયયુદ્ધોર્થોળ. ક્ષકગાતહત્ ।

પાણ્ડુસ્તુ કટુકસ્તિસ્તસ્તુવરો મધુરોઽન્નિદઃ ॥૨૪
અન્ય-અગ્નિમન્ય વીર્યોળ કટુક તિત્ત તુવર મધુરઃ અન્નિદ શ્વયયુદ્ધ નક્તાતહત્ પાણ્ડુસ્તુ (અસ્તિ) ॥

અરણી ગરમ વીર્યવાળી, તીખી, કડવી, તૂરી, મધુર અને અગ્નિ કરનાર હોઈ સોમ, કદ્, વાયુ અને પાંડુને મટાડનાર છે ૨૪

અરણ્ય અથવા મોઠા અરણ્યનાં નામે તથા ગુણે

સ્વોનાકઃ શોપણશ્ચ સ્યાન્નટકટ્વદ્ગુણ્ડુકાઃ ।

મળ્ડકર્ણપત્રોળેશુકનાસકુટમટા ॥ ૨૫ ॥

દીર્ઘવૃન્તોઽરણ્યશ્ચાપિ પૃથુશ્ચામ્યઃ કટમ્મર. ।

સ્વોનાકો દીપનઃ પાકે કટુકસ્તુવરો હિમઃ ॥

ગ્રાહી તિન્તોઽનિલકેમ્પિપિત્તકાસપ્રણાશન ।

ટુણ્ડુકસ્ય ફલં શાલં રુક્ષં ઘાતકાપ્પાપહમ્ ॥ ૨૭ ॥

હૃદયં કપાયં મધુરં રોચનં લઘુ દીપનમ્ ।

ગુલ્માર્શં કુમિદ્મોઠં ગુલ્વાતિપ્રકોપનમ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય-સ્વોનાક શોપણ નટ-કટવદ્-ટુણ્ડુકા મળ્ડકર્ણ-પત્રોળે-શુકનાસ-કુટમટા દીર્ઘવૃન્ત આલુ અપિ ચ પ્રુપશિન્વ ચ કટમ્મર સ્વાત્ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ) -સ્વોનાક દીપન પાકે કટુક તુવર હિમ પ્રાદી તિત્ત (સન્) અનિલ-કેમ્પિપિત્તકાસપ્રણાશન (અસ્તિ) । ટુણ્ડુકસ્ય ફલં શાલં-રુક્ષ વાતકાપ્પાપહ હ્ય કપાય મધુર રોચનં લઘુ દીપન, મોઠં-ગુલ્માર્શં કુમિદ્મ ગુલ્ વાતપ્રકો-પનમ્ (અસ્તિ)

૧. સ્વોનાક, ૨. શોપણ, ૩. નટ, ૪. કટવ ગ, ૫. ડુંડુક, ૬. મડુંકપણ, ૭. પત્રોળ, ૮. શુકનાસ, ૯. કુટ-

મટ, ૧૦. દીર્ઘવૃન્ત, ૧૦. અરણ્ય, ૧૧. પૃથુશિખ, ૧૨. અને કટભર, ૧૩. એટલાં અરણ્યના નશ્વૃત નામે છે. અરણ્ય અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, પાકમાતીએ, તૂરી, ટાટો, આડાને રોકનાર અને કડવો હોઈ વાયુ, કદ્, પિત્ત તથા ઉદરસને નાશ કરનાર છે. અરણ્યું નામું ડુંગ રક્ષ, હૃદયને ગમે એવું, તૂરુ, મધુર, રુચિ ઉપભવનાર, હલકુ, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને વાયુ તથા કદને હરનાર છે. અરણ્યું મોટું ડુંગ ગોળો, અરશ તથા કૃમિને હરનાર, ભાદે અને વાયુને પ્રકોપ કરનાર છે. ૨૫-૨૮

૧. સૌચ્યતિ સર્વપદાર્થાન્, ધિવુ તન્મુચતાનં, વાહુલનાન, 'સ્વહ્વાદ્વુ.' ઇતિ વલ્પ ક, અન્ત-રક્તવાદ્ યન્ તત્તો ગુણ -'સ્વોન નિપણસ્યર્થો', તન અર્કતિ-કુટિચ ગન્છતિ, અચ્યત-ગમ્યતે વા, અઠ કુટિ લાય ગતૌ-અન્, ઘ્ન વા સર્વર્થોર્થય-રંકેક પદાર્થોમા જે પરાધારી રે છે એવા સ્વર્ગ વડે અથવા તેના કિરણો વડે જે વક ગતિ કરે છે, તેથી સ્વોનાક-અરણ્ય.

૨. શોપયતિ વાયુ-કેમ્પિપિત્તાન્, શુષ્કેન્વન્તાન્નવા-દિત્યુ-વાયુ કદ તથા પિત્તનો જે નાશ કરે છે, તેથી ગોપણ્ય-અરણ્ય.

૩. નટતિ-ટુલ્ય કરોતિ ગુણાધિક્યાત્, ણટ નૃત્તો-પચાશન્-પણા ગુણેને લીધે જાણે નામે છે, તેથી નટ-અરણ્ય.

૪. કહ્નિ ગ્રહાનિ વલ્પ સ -જેનાં અગ્રો તીખા હોય છે, તથા કટવ ગ-અરણ્ય.

૫. ટુણ્ડુ ઇતિ કાયતિ-ક શબ્દે- 'અતોઽનુપલ્લેક' - કુદ્ એવો જે અપાજ કરે છે, તેથી ડુંડુક-અરણ્ય

૬. મળ્ડક દ્વર્ણ-વલ્પ સ -જેનાં પાદા પેડા જેવા હોય છે, તેથી મડુંકપણ-અરણ્ય.

૭. પત્રે કર્ણં વલ્પ સ -જેના પાનમા શન હોય છે, તેથી પત્રોળ-અરણ્ય.

૮. શુક્લસ્ય નાસા દ્વ પુપ્પ વલ્પ સ -જેનું કૂપ પોપટની આય જેવું હોય છે, તેથી શુકનાસ-અરણ્ય

૯. કુટતિ ઇતિ કુટવ-કુટ કૌટિલ્યે-શાન્ત, કુટવ-વક્રોમવન્ નટતિ-નટ સન્દને-પચાયન્-જે વાકે થઈને નામે છે, તેથી કુટમટ-અરણ્ય.

૧૦. રીષે ક્વન્ત વલ્પ સ -જેનું દીકું લાલું હોય છે, તેથી દીર્ઘવૃન્ત-અરણ્ય

૧૧. ઇવતિ-ગન્છતિ ગુણવિશેષાન્, શ્વ ગતૌ 'અર્તે-રઠ' (ઉગા-૪-૭૧) ઇવહ - કપિલિકાદિ

(વા. ૮, ૨-૧૯) इति सं लः-→ विशेष गुणाने धारणु करे છે, તેથી અરણુ.

૧૨. પૃષ્ઠી શિશ્યા યમ્ય મ-→ની શીંગ પદોગા દોષ છે, તેથી પૃથુશિષ્યમ-અરણુ.

૧૩. વટ-ગુણાતિશયં વિમતિ-કુદુમ્ પાળનાપ વયો 'સહ્યા મૃત્' इति मन्-→ અધ્યાના ગુણને ધારણુ કરે છે, તેથી કટ'અર-અરણુ.

પૃહુત્પંચમૂલનુ લક્ષણુ

શ્રીફલઃ સર્વતોમદ્રા પાટલા ગણિકારિકા ।
સ્વોનાકઃ પચ્ચમિશ્ર્વતઃ પચ્ચમૂલં મહન્મતમ્ ॥ ૨૧ ॥

અન્ય-શ્રીફલ સર્વતોમદ્રા પાટલા ગણિકારિકા ચ મ્યાનાસ-ઈતિ પચ્ચમિ મહત્ પચમૂલ મતમ્ ॥

ખીલી, સીવણુ, કાકચ, અરણી અને અન્ડુ એ પાચ ભેગા કરવાથી 'પૃહુત્પંચમૂલ' કહેવાય છે. ૨૯

પૃહુત્પંચમૂલના ગુણે

પચ્ચમૂલં મહત્તિક્તં કયાયં કફનાતનુત્ ।
મધુરં શ્વાસાસન્નમ્પુણં લઘ્વમ્નિદીપનમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્ય-મહત્ પચમૂલ તિક્ત કયાયં મધુરમ્ ઉળ્ળમ્ અમ્નિદીપન લઘુ (સન્) ક્ફનાતનુત્ શ્વાસકાસન્નમ્ (અરિવ) ॥

એ પૃહુત્પંચમૂલ કડવું, તૂરું, મધુર તથા ગરમ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કફ, વાયુ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. ૩૦

સમેશનાના નામે તથા ગુણે

શાલિપર્ણી સ્થિરા સૌમ્યા ત્રિપર્ણી પીવરી મુહા ।
વિદારિગન્ધા દીર્ઘાદ્દી દીર્ઘપત્રાન્ગમત્યપિ ॥ ૩૧ ॥

શાલિપર્ણી ગુહગૃહ્ણદિગ્જ્વરશ્વાસાતિસારજિત્ ।
શોષદ્રોપનયહરી વૃદ્ધપ્યુક્તા રસાયની ।

ત્રિક્તાર વિપહરી સ્વાદુઃ શ્વતકાસરુમિપ્રણુ ॥ ૩૨ ॥

અન્ય-શાલિપર્ણી સ્થિરા સૌમ્યા ત્રિપર્ણી પીવરી મુહા વિદારિગન્ધા શીર્ષાદી શીર્ષપત્રા અણુમતી અપિ (इति नामानि, गुणाश्च-) શાલિપર્ણી ગુહ વૃદ્ધગો રસાયની તિક્ત સ્વાદુઃ (સર્તા) હર્ષદિગ્જ્વરશ્વાસાતિસારજિત્ શોષ દ્રોપનયહરી વિપહરી શ્વતકાસરુમિપ્રણુ ઉક્તા ॥

શાલિપર્ણી,^૧ સ્થિરા,^૨ સૌમ્યા,^૩ ત્રિપર્ણી,^૪ પીવરી,^૫ મુહા,^૬ વિદારિગન્ધા,^૭ દીર્ઘાંગી,^૮ દીર્ઘપત્રા^૯ અને અણુમતી^{૧૦} એટલા સમેશનાના સસ્કૃત નામે છે. સમેશને બારે, પુષ્ટિકારક, રસાયનરૂપ, કડવેા અને મધુર હોઈ ઊલટી. તાવ, શ્વાસ, અડાતુ કરક, શોષ,

ત્રણે દોષ, ઝેર, ક્ષત, ઉધરસ તથા કૃનિને મટાડનાર છે. ૩૧, ૩૨

૧. શાલિપર્ણી પર્ણાનિ યસ્યા સા-પાદ્મજો' નિ દોષ-નેનાં પાદમ્બ ડાંગે જેવાં દોષ છે. તેથી શાલિપર્ણી-સમેશને.

૨. ત્રિપર્ણી શરીરે ચિર 'અજિરશ્ચિર' (સ્ખ ૧, ૫૩) इति माधु-→ શરીરમાં લાભો કામ છે છે, અથવા પોતે મજબૂત દોષ પૂખ ટકે છે, તેથી સ્થિરા-અમેશને.

૩. શોમ કેવતા બાસા-ચન્દ્રગુણાધિતવાન, 'સેનટ્ ટપ્ણ, યદ્વા મોમઃ દ્વા મોમ, તત્તથતુર્વર્ગાદિત્વત્ પદુ વાન્-→ ચન્દ્રના ગુણોથી શુભા દોષ અંદ દેવનાવશે છે અથવા અંદ નેવો છે, તેથી સૌમ્યા-સમેશને.

૪. ત્રીણ પર્ણાનિ વાસ્યા મા-નેને એક એક ત્રણ પાન દોષ છે, તેથી ત્રિપર્ણી-સમેશને.

૫. વ્યાયતે-વષેતે અગ્રોવાદે-ચ્યંટ દ્વો-બન્ધા સંપ્રસારણ ચ' इति वनिष्, છોલાન્ 'વનો ર વ' इति द्रोत्रो-→ અગાપાગ વડે ખૂબ વધે છે તેથી પીવરી-અમેશને.

૬. મૂહનિ-સટ્પોતિ દોષત્રય, મુદ્ધ સ્વાસે-ઈ વષે'તિ ક, વાન્-→ ત્રણે દોષોને દાખી ડે છે, તેથી મુહા-સમેશને.

૭. વિદાર્યા ગન્ધ વિદારિગન્ધ, 'રુપાન્નિ હ્યવ-સ અસ્તિ અસ્યા-અર્શઆચ્' ટપ-નેની ચે વિદારીકક જેવી દોષ છે, તેથી વિદારિગન્ધ-સમેશને.

૮. શીર્ષમ્ અગ્ર યસ્યા. સા-નેનું ૩૯ લઘુ દોષ છે, તેથી શીર્ષાંગી-સમેશને.

૯. શીર્ષ પત્ર યસ્યા સા-નેનું પાન પશુ લઘુ દોષ છે, તેથી શીર્ષપત્રા-સમેશને.

૧૦. અશવ સન્તિ અસ્યા-શીર્ષમૂલજ્વાલ-નેન મુળિયા વણું લાગા દોષ છે, તેથી અણુમતી-સમેશને.

નાનો સમેશને અથવા ગાંધી સમેશનાના નામે તથા ગુણે

પૃષ્ઠિપર્ણી પૃથક્પર્ણી ચિત્રપર્ણ્યહિપર્ણ્યપિ ।
ક્રોષ્ટુનિમા સિંહપુચ્છી કલ્પશી ધાવનિગુંદા ॥ ૩૩ ॥
પૃષ્ઠિપર્ણી ત્રિદોષગ્ની વૃષ્યોળ્યા મધુરા સરા ।
હન્તિ શ્વજ્વરશ્વાસરુક્તાતીસારતુદ્ધયમી ॥ ૩૪ ॥
અન્ય-પૃષ્ઠિપર્ણી પૃથક્પર્ણી ચિત્રપર્ણી અર્ધવર્ણ અપિ ક્રોષ્ટુનિમા સિંહપુચ્છી કલ્પશી ધાવનિ, મુહા (પુ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) પૃષ્ઠિપર્ણી ત્રિદોષગ્ની રુપા

મધુરા મરા(સતી) દાહજ્વરશ્વાસરક્તાતીમાત્સ્વની હન્તિ ॥

૧ પૃષ્ઠિપર્ણી,^૧ ૨ પૃથ્વપર્ણી,^૨ ચિત્રપર્ણી,^૩ અહિપર્ણી,^૪ કોષ્ટુવિન્ના,^૫ સિહપુષ્પી,^૬ કલશી,^૭ ધાવનિ^૮ અને શુહા^૯ એટલા નાના સમેરવાના સસ્કૃત નામો છે નાનો સમેરવો ત્રણે દોષને હરનાર, વીર્યને વધારનાર, ગરમ, મધુર તથા ઝાડો લાવનાર હોઈ દાહ, તાવ, શ્વાસ, લોહીનો ઝાડો, તરથ તથા ઊલટી મટાડનાર છે.

૧ પૃષ્ઠિ (શિ) -અલ્પ પર્ણ યસ્યા સા-^૧ પાકક જે તે કીપ્-નેના પાન નાના હોય છે, તેથી પૃષ્ઠિ(શિ) -પર્ણી-નાનો સમેરવો.

૨ પૃથ્વ-અલ્પ પર્ણ યસ્યા સા-^૨નેનુ પાન નહિ વળગેલુ-છટુ હોય છે, તેથી પૃથ્વપર્ણી-નાનો સમેરવો.

૩ ચિત્ર પર્ણ યસ્યા સા-^૩નેનુ પાન રંગરેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રપર્ણી-નાનો સમેરવો.

૪ અહિ ઇવ પર્ણ યસ્યા સા, યદ્વા અહિરામ્ય પર્ણાનિ યસ્યા સા-^૪નેનુ પાન સાપ નેતુ હોય છે, અથવા મૂળથી માટી જેને પાન હોય છે, તેથી અહિપર્ણી^૪ અથવા અપિપર્ણીકા-એવુ પણ નામ અમરકાપમા છે-નાનો સમેરવો.

૫ ક્ષોષ્ટુમિ-ગદમ્ વિન્ના-વિચારિતા ઇવ, દત્તેવ વા-^૫પ્રેશઆમે ભાજી વિચારી હોય અથવા આપી હોય, તેની પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ક્ષોષ્ટુવિન્ના-નાનો સમેરવો.

૬ સિદ્ધ્ય પુચ્ચ યસ્યા સા સિદ્ધપચ્ચાકારપુષ્પ વત્વાત્ -^૬ 'અપમાનાત પશાચ પુષ્પાન્વ' इति કીપ્-નેના કૃત સિદ્ધના પૃષ્ઠા જેવા થાય છે તેથી સિદ્ધપુષ્પી નાનો સમેરવો.

૭ કલમ્-અર્જીર્ણ ઇયતિ-ત્નુક્રાતિ ઉપ્પાત્વાત્-^૭ સો તનુકર્ણે-ઇન્ (ઉણાદિ ૪-૧૧૮) ચાહુલકાદા કારભેષ-^૭ 'કુદિકારાદક્તિન इति કીપ્-ને ગરમ થેનાથી અશ્વત્થુને મોહુ કરે છે તેથી કલશી-નાનો સમેરવો.

૮ ધાવનિ-મચ્છનિ શુદ્ધયતિ વા ત્રિવાપહનના-^૮ ધમ્-પાનુ ગતિશુદ્ધયો ચાહુલકાદનિ-ને શરીરના ત્રણે રંગ દૂર કરવા ગતિ કરે છે અને તે દારા શરીરને શુદ્ધ કરે છે, તેથી ધાવનિ-નાનો સમેરવો.

૯ શુહા નામ મોટા સમેરવાના ૭૧ નામ પ્રમણે છે.

૭૧ બોરી ગણીના નામો

યાતાંત્રી ક્ષુદ્રમખ્ડાકી મહતી વૃહતી કુલી ।
દિગ્ચુલી રાષ્ટ્રિકા સિંહી મહોષ્ટી દુષ્પ્રધર્ષિની ॥૩૫

અન્વય -ચાર્તાકી ક્ષુદ્રમખ્ડાકી મહતી વૃહતી કુલી દિગ્ચુલી રાષ્ટ્રિકા સિંહી મહોષ્ટી દુષ્પ્રધર્ષિની (હતિ નામાનિ) ॥
વાર્તાકી,^૧ ક્ષુદ્રભ ટાકી,^૨ મહતી,^૩ બુહતી,^૪ કુલી,^૫ હિ શુલી,^૬ રાષ્ટ્રિકા,^૭ સિહી,^૮ મહોષ્ટી^૯ અને દુષ્પ્રધર્ષિણી^{૧૦} એટલા ઊભી ભોરી-ગણીના સસ્કૃત નામો છે. ૩૫

૧ વાર્તામ્-આરોગ્યમ્ આકચયતિ-પ્રાપયતિ-પાચન્યા દિગુણાધિવધાન્-અક કુટિલાયાં ગતી-કર્મણમ્, અળ્પ ન્તવાદ ડોપ્, યદ્વા વાર્તા-પ્લુ-તુચ્ચમ્ અકમ્-રોગાદિ દુ સ જાયત યસ્યા સેવનાત્-જાતિવાદ કીપ્-ને પાચન આદિ શુણેની અધિકતાથી આરોગ્યને પમાડે છે અથવા નેના સેવનથી રોગાદિના કુપ્પુ તુચ્ચ જથ્થા છે, તેથી વાર્તા-ગિની ભોરી ગણી.

૨ મટાતે-શ્રિયતે ગુણસમૂહૈન, યદ્વા મળ્યતે-કપ્યતે પાચન્યાદિગુણયુક્તા મિપર્મિરિતિ મખ્ડાકી ક્ષુણ્ણતિ-દિન-સ્તિ કફાદીન્ इति-ક્ષુદ્રા ચાર્તા મખ્ડાકી, મટ મૂતો, મળ શબ્દે ચ-^૨ 'વિનાકાદયથ' (ઉણા ૪-૧૫) इति સાથુ-જાતિવાદ કીપ્-ને યથુસમૂહથી ભરેલી છે અથવા વૈદ્યો જેને પાચની આદિ શુણેનાળી કહે છે, માટે ભટાની તેમ જ ક્ષ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ક્ષુદ્રભ ટાકી-ગિની ભોરી ગણી.

૩ મહત્-પૂચ્યતે ગુણે-મદ પૂગાયામ્ વતમાને પૂચન્મ-હન્મગદિ ત્યાદિ-ઉણાદિસૂત્રન મિપાયતે ઉગતિવાચ કીપ્-ને યુણેથી પૂચ્ચ છે માટે મહતી-ગિની ભોરી ગણી.

૪ વૃહતિ-વપતે ગુણે-શુદ્ વૃદ્ધો 'પૂચન્મહદ્' इत्याદિરુણાદિ શન્મન્તો મિપાય, શન્મન્તવાદુમિનયેતિ કીપ્-ને યુણેને હીરે વધે છે-મધી ચડિપાતી છે, તેથી વૃહતી-ગિની ભોરી ગણી.

૫ કોલતિ-સમ્યક્ સ્થાયતિ-શબ્દ કરોતિ સર્વો ત્વૃટ્તારુપ સમ્યક્ હન્તિ વા રોગાન્ કુઠ મસ્યાને ઇગુપ્થે તિ ક-ગોરાદિ-ને પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ જથ્થાવે છે અથવા રોગોનો મરામત નાશ કરે છે, તેથી કૃની-ગિની ભોરી ગણી.

૬ દિગ્ચુ ઇવ વર્ણ ભક્તિ-ભ આદાન-આતેડનુપર્ણે ક-ગોરાદિ-ને હિગ જેવો રંગ ઝનીકારે છે, તેથી હિગ્યુલી-ગિની ભોરી ગણી.

૭ રાજત-કીપ્યત ગુણવિશષ્ટે રાજુ કીર્ણો, ઉણાદિ ઇન્ પ્રચ્ચ, પિવાદ કીપ્, ત્ત સન્નાર્પ કન્, 'ઇપા પોરિ તિ હ્વ ય-વિશેષ યુણેથી જે ગામે છે, તેથી રાષ્ટ્રિકા-ગિની ભોરી ગણી.

૮ દિનસ્તિ કુષ્ઠજ્વરારિરોગમ્ગાન્-દિશિ દિશા-

પવાવન્-પુગોદાદિનાદ યર્ણવિવયવ, જાતિનાદ દીપ્-
ને કો તાર વગેરે રોગપી મુગનાઓનો નાવ
કરે છે, તેથી ત્રિહી-ગિખા મેરી ગણી

૯ ઓપતિ-દગધાન કરાતિ કપાદાન્ રાગાદીન્
उष्णगान-उप दाहे-शून, પિરનાદ દીપ્, ડાટ્ટી, મહતી
ચામો ડાટ્ટી મહાશ્રી-મ્ વગેરેને તથા ખીખા રોગોને
ને અત્યંત ઠાંગી નાને છે, તેથી મદો દી-ગિખા
મેરી ગણી

૧૦ દુ મેન પ્રષુત્યત ઝમીશ્ણ શ્રાગશ્ણકામાદિ
રાગે - કટુગામીષ્ય 'દતિ ણિનિ, નાતવાદ્ 'ક્રમન્વો
ડાપ્' -શ્વાસ યગ ઉધરસ વગેરે રોગો નેની ચામે
વારવાર મદાસુશ્નીએ કુમના મ્ની લક, એટને
તેમની સામે ૧૨ા ૧૨ ટપ્પર ઝીને ડ તેથી કુપ્પ
ધર્ષિણા-ગિખા મેરી ગણી

— ઊભી ભોરી ગણીના ગુણો

વૃહતી ગ્રાહિણી દયા પાચની કફગતહત્ ।

કટુતિક્તાસ્પૈરસ્પમગરોચકનાશિની ।

उष्णा कुष्ठज्वरश्यासशूठमासाग्निमान्चित्र ॥૩૬

ભવય -વૃહતી ગ્રાહિણી હયા પાચના ઉષ્ણા કટુ
તિક્તા (સતી) કફગતહત્ આસ્પૈરસ્પમગરોચકનાશિની
કુષ્ટ-વરશાસશૂઠમાસાગ્નિમાન્ચિત્ત્ (અતિ) ॥

ઊભી ભોરી ગણી આડાને રોડનાર, મનને
ગમે એવી, પાચન ગરમ, તીખી અને કડવી
હોઈ કદ વાયુ મોઠાણુ વિરસપણુ, મળ,
અરુચિ હોઠ, તાવ, શ્વાસ, શૂળ, ઉધરસ
તથા અગ્નિ મદપણુ મટાડે છે ૩

બેઠી ભોરી ગણીના નામો તથા ગુણો

कण्टकारी तु दु स्पर्शा शुद्रा व्याघ्री निदिग्धका ।

कण्डालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा ॥૩૭॥

શુદ્રાયા શુદ્રમખ્યાયા વૃહતીતિ નિગદ્યતે ।

श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेन्द्रतिका ॥૩૮

ગર્મદા ચન્દ્રમા ચટ્ટી ચટ્ટપુષ્પા પ્રિયઢ્કરી ।

कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघु ॥૩૯

રૂઢોષ્ણા પાચની કાસશ્વાસજ્વરકફાનિલાન્ ।

निहति पीतसं श्यासपार्श्वपीडाहृदामयान् ॥૪૦

ભવય -કણ્ટકારી તુ દુ સ્પર્શા શુદ્રા વ્યાઘ્રી નિદિ
ગિદકા કણ્ડાલિકા કણ્ટકિની ધાવની તથા વૃહતી, (હિતિ
નામાનિ), (કિંચ) શુદ્રાયાં શુદ્રમખ્યાયાં વૃહતી હિતિ
નિગદ્યત શ્વેતા ક્ષુદ્રા ચન્દ્રહાસા લક્ષ્મણા ક્ષેન્દ્રતિકા
ગર્મદા ચન્દ્રમા ચટ્ટી ચટ્ટપુષ્પા પ્રિયઢ્કરી (હયપિ નામાનિ
સ્વતે શાશ્વતક્રમે શ્વેતપુષ્પાયા ગુણા -) કણ્ટકારી

સરા તિક્તા કટુકા દીપની લઘુ ક્ષ્ણા પાચ
(સતી) પીતસ શ્યાગર્શ્વપીડાહૃદામયાન્ નિહતિ ॥

૦ ટડાગી,^૧ દુ સ્પર્શા,^૨ શુદ્રા,^૩ વ્યાઘ્રી,^૪

નિદિગ્ધકા,^૫ ઠંડાલિકા,^૬ ઠંડકિની,^૭ ધવની^૮

અને પૃહતી,^૯ એટલા બેઠી ભોરી ગણીના

સ સ્ફૂટ નામો છે ઊભી અને બેઠી બંને ભોરી

ગણી 'પૃહતી' એવા નામથી ઓગામ

છે (શાશ્વત કોપમા કહ્યુ છે કે,) 'બેઠી ભોરી

ગણી અને બીજી ભોરી ગણી એ બંને પૃહતી

કહેવાય છે ' શ્વેતા,^૧ ક્ષુદ્રા,^૨ ચન્દ્રહાસા^૩

લક્ષ્મણા,^૪ ક્ષેન્દ્રતિકા,^૫ ગર્મદા,^૬ ચટ્ટમા^૭

ચટ્ટી,^૮ ચટ્ટપુષ્પા^૯ અને પ્રિયઢ્કરી^{૧૦} એવા

ધોળા કૃતવાળી ભોરી ગણીના નામો છે બેઠી

ભોરી ગણી મગને ખનેડનાર, ઠંડી, તીખી

અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, હલકી, રૂઢા

અને પાચન હોઈ સળેળામ, શ્વાસ પડવાની

પીડા તથા હૃદયના રોગોને મગડ છે ૩૭-૪૦

૧ કણ્ટકારુ હયપિ-શુદ્રા ગો કમલ્લગ કમલ્લ

સ્વાદ્ દીપ્-નેમા કાગા ઠેપ છે, તેથી કટકારી-એ

ભોરી ગણી

૨ દુ મેન સ્પૃત્યત-કમલ્લ-યાસવાદ-દીપ્

હિતિ ચટ્ટ ટાપ્-મગી ગવાથી નેને મ્પક્ષ ક રે

મુકેલ ૧૨ છે તથી દુ સ્પર્શા-બેઠી ભોરી ગણી

૩ ક્ષુદ્રા નામની -યુત્પતિ બીજી ભોરી ગણી

ખીખા નામમા છે

૪ વ્યાગિવ્રતિ-ગાચપ્રહણ કરાતિ-ધ્રા ગચ-ગ્મ

વ્યાગ્રાદિભિરિતિ લિગ્નાન્ 'માતથાપર્ણ' હિ ક- ન ડ

પાગ્રા૦ હિતિ શ ગોરાદિ-ને ગધ મદપણુ કરે

તેથી વ્યાઘ્રી-બેઠી ભોરી ગણી

૫ નિતરાં દિપ્ત સ્મ ઉષ્ણત્વાદિગુણે-દિહ ઉચ્ચ

કમણિ ક-ગ્પ્ સ્વર્ણે ચ કન્-ને ઉચ્ચુતા આદિયુ

અત્યંત વ્યામ છે તેથી નિદિગ્ધકા-બેઠી ભોરી ગણી

૬ કણ્ટકારુ-ઉત્તપ્ષ્ટાપૂર્વકં ચિન્ત્યત-પીતમખા

દ્રોગાદિયુકે-કટિ શોકે-શોક હહ આપ્યાનમ્-અન્વ

ઉષાદિ નાતિત્વાદ્ દીપ્, સ્વાર્ણે કન્ ટાપ્ હસ્ત-મ્

ખમ શ્વાસ હૃદયરોગ આદિ રોગવાળા ઘોડા

ઉત્ક્રાપૂર્વક સંભારે છે તેથી કણ્ડાલિકા-બેઠી ભોરી ગણી

૭ કણ્ટકા સન્તિ અસ્વામ્-અત દ્વિત્ત્વો મન્વ

સ્વાદ્ દીપ્-નેમા કાગા હો ૧ છે તેથી કટકારી

બેઠી ભોરી ગણી

૮ ધાનની શન્દની વ્યુત્પત્તિ નાના સમેરવાના આત્મા નામ પ્રમાણે છે

૯ મુદતી શન્દની વ્યુત્પત્તિ ૩બી ભોગી ગણી ના મોથા નામ પ્રમાણે છે

૧૦ શ્વેત વર્ણ અસ્તિ અસ્યા પુમેપુ-અર્શાયાન્ વાપુ-એના કૂલ ધોળા હોનાથી જે ધોળા ભોગી ગણી કહેવાય છે તે વેતા-ભોગી ગણી

૧૧ તુલા-શન્દની વ્યુત્પત્તિ ૧બી ભોગી ગણીના નીળ નામમાથી સમજવી

૧૨ ચન્દ્ર દ્વ દામ-શ્વેતપુષ્પવ્યા યસ્યા સા- ધોળા કૂનકેયે ચદ્ર જેટલા હાવ્ય જેમા હોય છે, તેથી ચન્દ્રદાસા-યોગી ભોગી ગણી

૧૩ શ્વેત અસ્તિ અસ્યા શ્વેતપુષ્પવ્યા ગુણવ્યા ચ- કમ્યા અથ્વ ઇતિ ન-જેમા ધોળા કૂવની તથા મુણોની ગોના હોય છે, તેથી ઇ મથ્યા ધોળા ભોગી ગણી

૧૪ શ્વેત દ્વા દ્વ, દ્વાયે કન્દ, વાપુ દ્વ- પોનાના મેતરમા બલે બોનાનાથી જેય તેથી વ્યુત્પા ઓ તેથી શ્વેતનિકા-યોગી ભોગી ગણી

૧૫ ગર્ભ દદાતિ ગુણવિશેષવાન્- ગતાડુરતોક - એના ખામ વિશેષ મુણને લીધે સ્ત્રીઓને ગર્ભ ગાને છે તેથી ગર્ભદા-યોગી ભોગી ગણી

૧૬ ચન્દ્ર દ્વ માતિ શ્વેતપુષ્પવ્યા અથ્વ અથ્વિ દરયત્ ઇતિ ૩ વાપુ-વાળા કૂનોનાથી ધોળા થી બલે ચદ્ર હોના તરી પ્રકાશ ઓ તેથી ચન્દ્રમા-યોગી ભોગી ગણી

૧૭ ચન્દ્ર અસ્તિ અસ્યા અર્શાયાન્-જાનિ-ગદ્ હાપુ ચન્દ્ર-અહ્લાદયતિ ગુણવિશેષે - રાપાયા તરી તિ રવ્ લીવ-જેનો ચ-મુણ છે, અથવા વિશય મુણોથી જે આનન્દ પ્રમાટે છે તેથી ચન્દ્ર-યોગી ભોગી ગણી

૧૮ ચન્દ્ર દ્વ પુષ્પ યસ્યા સા- પાકકળણ- ઇતિ હોપુ-જેના કૂલ ચદ્ર જેવા ધોળા જેય છે તેથી ચન્દ્રપુષ્પા-ધોળા ભોગી ગણી

૧૯ પ્રિય કરતિ રામિણી રોગાપનયનદ્વારા, વાચ્યા સ્ત્રીણા વ ગર્ભપ્રદાનદ્વારા 'ક્ષેમપ્રિયમેદેણ વ દ્યયેન જાતુ શ્વ-ગૌરિવાદ્ હોપુ-યોગીઓના રોગો દૂર કરી ને તેમજ નાગણી સ્ત્રીઓને ગર્ભપ્રદાન કરી તેમજ જે પ્રિય કરે છે તેથી પ્રિય કરી-યોગી ભોગી ગણી

બને ભોગી ગણીના કુળના મુણો

તમો ફલ કદુ રહે પાકે ચ કદુક મથેત્ । શુકસ્ય રેચન મેદિ તિસ્ત પિતામિહહુ ॥ ૬૨

હન્યાત્કમલત્વન્દુકાસમેદ્ કૃમિજ્વરાન્ । તદ્વત્પ્રોક્તા સિતા શુદ્ધા વિશેષાદ્ગર્ભકારિણી ॥ ૬૨
અન્ય-તમો પત્ત રહે કદુ પાકે ચ કદુક, શુકસ્ય રેચન મેદિ તિસ્ત પિતામિહહુ લયુ મથત્ । (તથ) કમલત્વન્દુકાસમેદ્ કૃમિજ્વરાન્ હયાત્, મિતા તદ્વત્ પ્રોક્તા, શુદ્ધા વિશેષાત્ ગર્ભકારિણી પ્રોક્તા ॥

બને ભોગી ગણીના ડોડવા તીખા, પાકમા પણ તીખા, વીર્યના રેચક, ઝાડો લગાડનાર, કડવા, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર અને હલકા હોય છે, તેમજ વદ, વાયુ, ચગ, ઉધરસ, મેદ, કૃમિ અને તાવને મટાડનાર છે ધોળા કૂવ વાળી ભોગી ગણી પણ બેડી ભોગી ગણીની જ બન હોઈ બેડી ભોગી ગણી જેવા જ મુણ વાળી છે, પણ એ ધોળા કૂવવાળી ભોગી ગણી વિશેષે કરી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રખાવનારી છે

ગાખનેના નામો તથા મુણો
ગોશુર શુરકોઽપિ સ્યાત્ત્રિકુષ્ઠ સ્વાદુકુષ્ઠક । ગોશુરકો ગોશુરકો યનશૂક્ષ્ણાદ્ ઇત્યપિ ॥ ૬૩ ॥
પલ્લક્ષ્યા શ્વદ્રણ ચ તથા સ્યાદિશુગધિકા । ગોશુર શીતલ સ્વાદુર્થલપ્દ્ વસ્તિશોધન ॥ ૬૪ ॥
મધુરો દીપનો વૃષ્ય પુષ્ટિદશ્વાશ્મરીહર । પ્રમેહશ્વાસકાસારો વૃક્ષદ્રોગવાતનુરુ ॥ ૬૫ ॥

અન્ય-ગોશુર શુરક ઝપિ સ્યાત્ તથા ચ ત્રિકુષ્ઠ સ્વાદુકુષ્ઠ ગાન્ધક ગાશુર ગનશૂક્ષ્ણા ઇત્યપિ સ્યાત્ તથા ચ પલ્લક્ષ્યા શ્વદ્રણ શુગધિકા ચ સ્યાત્ (ઇતિ નામાનિ ગુણાન-) ગોશુર શીતલ સ્વાદુ વસ્તિશોધન મધુર દીપન વૃષ્ય પુષ્ટિદ ચ અમરીહર પ્રમેહશ્વાસકાસારો વૃક્ષદ્રોગવાતનુરુ (અસ્તિ) ।
ગોશુર,^૧ શુરક,^૨ ત્રિકુષ્ઠ,^૩ સ્વાદુકુષ્ઠક,^૪ ગોકટક,^૫ ગોશુરક,^૬ વનશૂક્ષ્ણા,^૭ પનકયા,^૮ શ્વદ્રણ અને ઇશુગધિકા,^૯ એટલા ગોખ રુના સરકૃત નામો છે ગોખરુ ટાંઠો, મધુર, બલ આપનાર, મૂનાશયને સાફ કરનાર, સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધા

x ચરકસ હિતામા ગોખરને મૂતવિરચનીય શુક્રનેહર અને શેફર ગણેન છે
મુશુતસ હિતામા તેને રને મસશમન, પિત્ત શમન અને મૂતદોરનવારક ગણેન છે અને આની ઊલ તથા પાદબને કફહર, ગીપન શુ મથલનાશક અને કૃમિહર વણવેન છે

રનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પથરી, પ્રગેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, અર્શ, મૂત્રક્રમ્હ, હૃદયના રોગ તથા વાયુને મટાડનાર છે ૪૩-૪૫

૧ ગા - પૃથિવ્યા ધુર દ્વ તીષ્ણવ્યવસ્થાન્ ધુર વિભગ્ન-રુપથે તિ ક-પૃથ્વીના નળે બાને ગૈય તેવો તી ધુ કાગારો ગૈય છે તેથી ગોમુર-ગોખર

૨ ધુર દ્વ-દ્વાથે કન્-વળે અન્નો કે બાને ગૈય તેવો લાગે છે, તેથી મુરક-ગોખર

૩ કણ્ઠતિ-ગણ્ઠતિ પ્રાણનામવ્યવપુ તીષ્ણતા, કટિ મ્નો-અન્-કણ્ઠ, ગ્રય કણ્ઠા વસ્ય સ-પ્રાણીઓ ના અરયવોમા પેસી નય એવા તીષ્ણ તથ કાટા નેને ડાય છે તેથી ત્રિકટ-ગોખર

૪ કણ્ઠ એવ કણ્ઠક-સ્વાથે કન્ સ્વાદુ કણ્ઠક વસ્ય સ-નેનો કાટો વ્વાદિષ્ ડાય છે, તેથી સ્વાદુ કટ-ગોખર

૫ ગ - પૃથિવ્યા કણ્ઠક દ્વ-પૃથ્વીના નળે મટો ડાય તેવો ડાય છે, તેથી ગોકટક-ગોખર

૬ ગાં પૃથિવ્યા ધુર દ્વ દ્વાથે કન્-પૃથ્વીના નળે અન્નો કે બાને ડાય તેવો ડાય છે તેથી ગોમુરક-ગોખર

૭ શ્વન્નમ્ અટતિ ગ્હાટ-અટલ કમપ્યન્-વનસ્ય ગ્હાટ દ્વ-વગનનુ નળે શી ગોક ડાય તેવો લાગે છે તેથી વનશુગાટ-ગોખર

૮ પલ મામ કપતિ હિનસ્તિ-તી ણવાન્ કપ હિમાયામ્ મૂકવિમુજાદિવાન્ ક પ્રુપોદરાદિ ટપ્-ને પ્રાણીઓના માસને વી રી નાપે છે તેવો તીષ્ણ આણીઓ ગૈય છે તેથી પનકા-ગોખર

૯ ગુન દશ દ્વ કૃતરાની નળે દાઠ ડાય એવી આણીઓ ગૈય છે તેથી શ્વ-ગોખર

૧૦ દ્વમોગચ દ્વ ગયા યસ્યા સા કપ ટાપ પ્રલ્લવસ્યાદિ તીવ ચ-લક્ષીની નેવી ગધ ડાય તેવી ગધનારો ડાય છે તેથી દક્ષુગધ-ગોખર

લઘુપચમૂલના લક્ષણ

શાન્તિર્ણાં પૃષ્ઠર્ણાં વાર્તાની કણ્ઠકારિકા ।
ગમેચુર પશ્ચમિશ્ચૈતે કનિષ્ઠ પશ્ચમૂલકમ્ ॥૪૬॥

અર્ચ - શાન્તિર્ણાં પૃષ્ઠર્ણાં વાર્તાની કણ્ઠકારિકા ચ મોધુર-પૈત્તે પશ્ચમિ કનિષ્ઠ પચમૂલક (સ્વાત) ॥

અચેરવો, ગધીસચેરવો, ઊભી લોરી ગણી, ઊંડી લોરી ગણી અને ગોખર-એ પાચ લેગા કરાય ત્યારે લઘુપચમૂલ કહેવાય છે ૪૬

લઘુપચમૂલના ગુણ

પશ્ચમૂલ લ્હુ સ્વાદુ ઘલ્લં પિત્તાનિલાપહમ્ ।
નાત્યુષ્ણ વૃહક ગ્રાહિ જ્વરધ્વાસામ્મરીપ્રણુ ॥૪૭॥

અર્ચ - પ્હુ પચમૂલ સ્વાદુ ન અતિ ઊણ વૃહક વૃદ્ધ વ્ય (સત) પિત્તાનિલાગ્હ જ્વરધ્વાસામ્મરીપ્રણુ (અસ્તિ)

લઘુપચમૂલ મધુર, ખટુ ગમન નથી, પુષ્ટિ આપનાર, ઝાડાને મેકનાર અને બળ આપનાર હોઈ પિત્ત, વાયુ તાવ, શ્વાસ તથા પથરીને મટાડનાર છે ૪૭

દશમૂલનું લક્ષણ અને ગુણ

ઉમાગ્યા પશ્ચમૂલાભ્યાં દશમૂલમુદાહતમ્ ।
દશમૂલ ત્રિદોષઘ્ન શ્વાસકાસશિરોરજ ।
ત દ્રાશોયજ્વરાનાહપાર્શ્વપીડારુચીર્હરત્ ॥૪૮॥

અર્ચ - ઉમાગ્યાં પચમૂલાભ્યાં દશમૂલમ્ ઉત્તમ હતમ્ । દશમૂલ ત્રિદોષઘ્ન (સત) શ્વાસકાસશિરોરજ ત દ્રાશાયજ્વરાનાહપાર્શ્વપીડારુચી હરત્ ॥

લઘુપચમૂલ અને (૨૯,૩૦ શ્લોકમાં કહેલ) પૃષ્ઠપચમૂલ-એ બન્ને મગી દશમૂલ કહેવાય છે દશમૂલ ત્રણે દોષને હરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, માથાનું દરદ, નિદ્રા લેકુ આળસ, સોજા, તાવ, આક્રેશ, પડખાની પીડા અને અરુચિને મટાડનાર છે ૪૮

મીઠી ખરખોડીના નામે

જીવન્તી જીવની જીવા જીવનીયા મચુસ્ત્રા ।
મજ્જલ્યનામધેયા ચ શાકશ્ચેષ્ટા પચસ્વિની ॥૪૯॥

અર્ચ - જીવન્તી જીવની જીવા જીવનીના મચુસ્ત્રા મજ્જલ્યનામધેયા શાકશ્ચેષ્ટા ચ પચસ્વિની (હતિ નાનતિ) ॥

૭વતી,^૧ ૭વની,^૨ ૭વા,^૩ ૭વનીયા,^૪ મધુસ્વા,^૫ મગલ્યનામધેયા,^૬ શાકશ્ચેષ્ટા અને પચસ્વિની^૭ એટલા મીઠી ખરખોડીના સમ્કૃત નામે છે ૪૯

૧ જીવતિ-પ્રાણાન્ ઘાત્યતિ દસ્ય સવદા જીવ પ્રાણધારણે-અનન્તાદ્ ડોષ-ને પેતે અવકાળે અને છે તેથી ૭વતી-મીઠી ખરખોડી

૨ જીવ્યતે અનયા જન રીધગ્ગાચ રમાયનરના ને રસાયનપ હોવાથી નેના સેનથી માફત વ તો ૭વે છે તેથી ૭વની-મીઠી ખરખોડી

૩ જીવયતિ ચિર સ્વસ્થેવકાન્ ઘલ્લત્વાદ્ દોષવચ્ચ ત્વાચ-ને પેતે બળ આપનાર તથા ત્રિદોષઘ્ન

હોવાથી પોતાને સેવનારાઓને વધુ કાળ બિચાડે છે, તેથી છવા-મીઠી ખરખોડી.

૪. જીવનાથ હિતા-તરુને હિતમિતિ છે, ટાપ-ને છવન માટે હિતકારી છે, તેથી છવનીયા-ખરખોડી.

૫. મન્યતે-શાવતે મધુરા ફલિ મધુ, છવતિ પવ ફલિ ઘરા-પ્રથમ મન જ્ઞાને 'ફલિપાટિ' ઇલુ' ઘચ, તત' હુ ગર્ભે-અર્-મધુયાસી છવા વ મધુછવા-ને મીઠી લાગે છે તેમ જ નેમાથી દૂધ ઝરે છે, તેથી મધુછવા-મીઠી ખરખોડી. (અમરકોશમા મધુ અને સવય, એવાં બે નામ છતાં પાસાં છે.)

૬. મત્તલ્યે નામયેવ યત્યા સા-નેનુ નામ પશુ મગવપુષ્પા અથવા માંગલિક છે, તેથી મંગલ-મધેયા-મીઠી ખરખોડી.

૭. છાનેનુ યેષા-શાકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી શ્રેષ્ઠ-મીઠી ખરખોડી.

૮. પવ અસ્તિ અસ્યા -'શામલામૈષા' ફલિ વિનિ - પત્તરાવદ 'અતેઓં ફીપુ'-નેમા દૂધ હોય છે, તેથી વિગ્વિની-મીઠી ખરખોડી.

મીઠી ખરખોડીના ગુણો

સીતલી શીતલા સ્વાદુ ક્ષિપ્ત્યા દોષત્રયાપહા ।
સાપની ચલ્કરી ચમુપ્યા પ્રાહિણી લ્પુ ॥૫૦॥
અન્ય-(ગુણાવ-) જીવન્તી શીતળ દમ્હાદુ રિતગ્યા
તેવપ્રચલદા દ્વાવની યન્કરી ચમુપ્યા પ્રાહિણી લ્પુ
(અસ્તિ) ॥

મીઠી ખરખોડી ટાઢી, મધુર, ક્ષિપ્ત, ત્રણે હોપને હળનાર, રસાયનરૂપ, ધણ આપ તાર, નેત્રને હિતકારી, આડાને રોકનાર અને હલકી છે. ૫૦

જંગલી મગનાં નામો

મુરખળી વાકુળળી સૂર્યવર્ણ્યલ્પિકા સહા ।
તિષ્ઠમુદ્ગા વ સા પ્રોક્તા તયા માર્જાલ્પિચરા ॥૫૧॥

અન્ય-મુદ્ગળળી વાકુળળી સૂર્યળી અલ્પિકા
પદા વ સા વાગુદ્ગ તથા માર્જાલ્પિચરા પ્રાક્તા ॥

મુગખળી, ૧ દાકખળી, ૨ મૂર્ખળી, ૩ અદિષ ઠા, ૪ સહા, ૫ ઠાડમુદ્ગા અને માર્જાલ્પિચરા એટલાં જંગલી મગના સ્મૃત નામો છે. ૫૧

૨. મુદ્ગળ્પલ્પિચર વર્ગને શક્તિ અસ્તા - વાકુળળી ઠા ઠોપુ-નેમે મગના છેડાને નેમા પાવ હોય છે, તેથી મુદ્ગખળી-જંગલી મગ.

૩. વાકુ હવ જલ્પ વર્ગ વાકા સા-નેનાં પાવ

કાગડા જેવાં કાળાં હોય છે, તેથી કાકખળી-જંગલી મગ.

૩. સૂર્યે હવ ક્ષતશોષણ વર્ગ યસ્યા સા-સૂર્યની પેઠે ક્ષત તથા સોને મટાડનારું જેનુ પાંદડું હોય છે, તેથી મૂર્ખપળી-જંગલી મગ.

૪. અલ્પા પ્રમાણેન-સજ્ઞાવી કન્, ટાપુ ફલ્પ વ-કદમાં જે નાની હોય છે, તેથી અલ્પિકા-જંગલી મગ.

૫. સહતે સૂર્યસ્વ તાપ સ્વય શીતલાવ-પદ વર્ણે-પવાવુ-પોતે શીતળ મુખ્યતાથી હોવાથી સૂર્યના તાપને જે રોકન કરે છે. તેથી સહા-જંગલી મગ.

૬. ફેવનુ ક-જલ કાકમ, 'ફેવદયે' ફલિ કો વારેશ; કારેન-ફેવલેન મુદ ગછતિ, સ્વય શીતલાવ, 'મનેષ' ફલિ ઠ યદા કારા મુદ્ગા-ફેવપ્રાતા યસ્યા, યદા કાકવર્ણા-રયામા મુદ્ગા યસ્યા સા વાકુમુદ્ગા-ને પોતે શીતળ હોવાથી યેહા પાણીથી મધુલ રહે છે, અથવા (ખેરાકણે મગનાથી) જેના વિષે કાગડા આનદ પામે છે અથવા જેના મગ કામા રંગના હોય છે, તેથી કાકમુદ્ગા-જંગલી મગ.

૭. માર્જાલ્પેવ ગમ્બો યસ્યા સા-નેની ગધ ખિવાડાના જેવી હોય છે, તેથી માર્જાલ્પિકા-જંગલી મગ.

જંગલી મગના ગુણો

મુરખળી દિમા ક્ષ્યા તિક્તા સ્વાદુશ્ચ મુકમ્લા ।
ચમુપ્યા ક્ષતશોષણી પ્રાહિણી જ્વલદાહનુત્ત ।
દોષત્રયહરી ભચી પ્રહ્લપ્યશોડિતિસારજિત્ત ॥૫૨॥
અન્ય-(ગુણાવ-) મુરખળી દિમા ક્ષ્યા તિક્તા
વ સ્વાદુ મુકમ્લા ચમુપ્યા પ્રાહિણી દોષત્રયહરી ભચી
ક્ષતશોષણી જ્વલદાહનુત્ત, પ્રહ્લપ્યશોડિતિવાગ્જિત્ત (અસ્તિ) ॥

જંગલી મગનું ઝાડ ટાઢું, રૂક્ષ, કડવું, મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, આડા ને રોકનાર, ત્રણે હોપને હળનાર, હલકું અને ક્ષત, મોઝ, તાવ, દાહ, અહળીદોષ, અર્થ અને અતિનારદોષ મટાટે છે. ૫૨

જંગલી અડદનાં નામો તથા ગુણો

માપળળી સૂર્યવર્ણી વામ્યોઝી હવપુલ્લિકા ।
પાવવૃલ્લિમિશાવળી વ શ્ણાટુન્તા મદાસહા ॥૫૩॥
માપળળી દિમા તિક્તા ક્ષ્યા મુકવલ્પાશ્ચરુ ।
મધુરા પ્રાહિણી શોષણીવિચચ્ચરાર્જિત્ત ॥૫૪॥
અન્ય-માપળળી સૂર્યવર્ણી વામ્યોઝી હવપુલ્લિકા
પાવુ નેમનારનો ફાવવૃલ્પા વ મદાસહા (ફેવ
વમારિ, ગુણાવ-) માપળળી દિમા તિક્તા ક્ષ્યા-

શુક્રદશમ્યુત્તર મધુરા પ્રાદિર્ણી (મત્તી) શોષવાતપિત્તજરનાસ્ત્ર-
જિત્ત (અસ્તિ) ॥

માપવર્ણી,^૧ સૂર્યવર્ણી,^૨ કાંબોત્ત,^૩ હૃય
પુચ્ચિકા,^૪ પાંડુ,^૫ લોમશપર્ણી,^૬ કૃષ્ણવૃંતા^૭
અને મહામહા^૮ એટલાં જંગલી અડદના
આડના નામે છે. એ આડ ટાકું, કંકણુ, રેશુ;
વીર્ય, બળ તથા લોહીને કરનાર; મધુર અને
આડને રોકનાર હોઈ મોળ, વાયુ, પિત્ત, તાવ
તથા લોહીનો ખગાડ મટાડનાર છે. ૫૩, ૫૪

૧. માપરસ્યે વર્ણાનિ યાયા. સા-પારજન્મે' ઈતિ
દીપ્-નેનાં પાદસં અડદના હોડના જેવા હોય છે,
તેથી માપવર્ણી-જંગલી અડદનું આડ.

૨. સૂર્યસન્ધ્યા શોષવાત્ત્ર વર્ણ યથા સા-નેનું
પાંદુ પશુ ગ્ર્યની પેઠે મોળને તથા વાયુ મટાડે
છે, તેથી સૂર્યવર્ણી-જંગલી અડદનું આડ.

૩. કમ્બોજ કેશે મવા-ત્ત્ર મર 'ઇલ્લુ-જળ
ન્તત્વાદ્ દીપ્-કમ્બોજ દેશમા જે થાય છે, તેથી
કાંબોત્ત-જંગલી અડદનું આડ.

૪. હૃયસ્ય પુચ્ચિમિવ વર્ણાનિ યસ્યા સા-ગૌત્તિ-
ત્વાદ્ દીપ્, સ્વાયં કન્, હસ્ત ટાપ્ ચ-નાડના પૂંજડા
જેવા જેના પાત હોય છે, તેથી હૃયપુચ્ચિકા-
જંગલી અડદનું આડ.

૫. વચ્ચપત્તે-જાયને કેતકીચૂલિતનિમ્પીતમાગાધ-
વર્ણવત્વાન્ જને-પડિ ગ્નો, મુખવાદિત્વાન્ કુ.-
ઝોળાદિક, શ્વેદરાદિત્વાદીર્ધત્વમ્-જેને ૨ગ ક્રેધડાની
૨જ જેવા અર્થો પીળા તથા સફેદ હોવાથી લોકો
જેને ઝોળાખા લે છે, તેથી પાંડુ-જંગલી અડદનો હોડ.

૬. લોમાનિ સન્તિ ઇપાં-લોમાદિત્વાત્ શ, લોમ-
શાનિ વર્ણાનિ સન્તિ યસ્યા -નેનાં પાદસં ઈંડાડવાળા
હોય છે, તેથી લોમશપર્ણી-જંગલી અડદનો હોડ.

૭. કૃષ્ણ યન્ત યસ્યા સા-નેનું ડીકું કાણું
હોય છે તેથી કૃષ્ણવૃંતા-જંગલી અડદનો હોડ.

૮. મહતી ચામૌ મહા-શીતત્વાન્-'આન્મહત'
હ્યાત્વાન્-જે શીતળ હોવાથી તાપને ખૂબ સહન
કરી શકે છે, તેથી મહાસહા-જંગલી અડદનો હોડ.

શુવનીયગણનાં લક્ષણ તથા ગુણો

અષ્ટવર્ગઃ સયટીકો જીવન્તી મુદ્રપર્ણિકા ।
માપવર્ણો ગ્ણોઽયં તુ જીવનીયગ્ણઃ સ્મૃતઃ ॥૫૫॥
જીવનો મધુરશ્વાપિ નાશ્ચા સ પરિકીર્તિતઃ ।
જીવનીયગ્ણઃ પ્રોક્તઃ શુક્રકૃદ્ વૃંહણો દિમઃ ॥૫૬॥

ગુર્યામ્પ્રદઃ સ્તન્યકાકૃત્ પિત્તરક્તહૃત્ ।
તૃણાં શોષે જ્વરે દાહં રક્તપિત્તં વ્યપોહિત્ ॥૫૭॥

અન્યઃ-સયટીકઃ અઠાગઃ જીવન્તો મુદ્રપર્ણિક
માપવર્ણો અય ત્તુ ગ્ણઃ જીવનીયગ્ણ સ્મૃત । મ
નાશ્ચા જીવનઃ અપિ ચ મધુરઃ પરિકીર્તિત । જીવન્
ગ્ણઃ શુક્રકૃદ્ વૃંહણ. દિમ ગુદ. ગર્ભપ્રદ સ્તન્યકરહૃદ
પિત્તરક્તહૃત્ (તન્) તૃણાં શોષે જ્વર દાહ રક્ત
વ્યપ ક્રિતિ ॥

(હરીતકયાદિ વર્ગના ૧૧૩મા શ્લોકમાં
કહેલ) અષ્ટવર્ગ, જેઠીમધ, ખરખોડી, જંગલી
મગ અને જંગલી અડદ એ મર્વ મળી
શુવનીયગણ કહેવાય છે. તે શુવન અને
મધુર એ નામે પણ કહેવાય છે. એ શુવ
નીયગણ વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર,
ટાઢો, ભારે, ગર્ભ રાખનાર, ધાવણ તથા
કફને કરનાર હોઈ પિત્ત, તરશ, શોષ, તાવ,
દાહ તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડે છે. ૫૫-૫૭

૧. જીવયતિ રોગિણમ્-જીવ પ્રાણવાણે, વ્યવસ્થ
ત્યુ-રોગીને જે જનાડે છે, તેથી શુવન-શુવનીયગણ

૨. મધુર ગુણ અસ્તિ અસ્ય-અરશ્વાધુ-જે
શુષ્ય મધુર છે, તેથી મધુર-શુવનીયગણ

ધોળા તથા રાતા એરડાનાં નામે તથા ગુણો

ગુદ્ધ પરુડ મામણ્ડશ્ચિત્રો ગન્ધર્વહસ્તકા ।
પચ્ચાહ્લો વર્ધમાનો દીર્ધવંડો વ્યડમ્બકઃ ॥૫૮॥

યાતાસ્તિસ્તરુણશ્ચાપિ રુચ્ચુશ્ચ નિગદ્યતે ।
સ્પત્તોડપરો રુચ્ચુકઃ સ્વાદુરચ્ચુકો રુચ્ચૃત્તયા ॥૫૯॥

વ્યાઘ્રપુચ્ચશ્ચ યાતાસ્તિશ્ચુરુસ્તાનપત્રકઃ ।
પરુડયુમ્ મધુરગુણં ગુરુ વિનાશયેત્ ॥૬૦॥

શૂલશોષકટીવસ્તિશિરઃપીઠોદરજ્વરાન્ ।
બ્રષ્પશ્ચાસકપાનાહકાસ્તકુષ્ઠામ્મારતાન્ ॥૬૧॥

અન્યઃ-શુક્ર પરુડ આમણ્ડ ચિત્ર ગન્ધર્વહસ્તક
પચાહ્લ વર્ધમાનઃ દીર્ધવંડ વ્યડમ્બક વાગ્યરિ ક્રી
ચ તરુણઃ ચ દ્યુક નિગદ્યતે । અપરઃ રક્ત સ્વક
ડરચ્ચુકઃ તથા રુચ્ચુ ચ વ્યાઘ્રપુચ્ચ વાતારિ વસુ ઉગ્ણ
પત્રક સ્થાતઃ । પરુડયુમ્ મધુરમ્ ઉગ્ણ ગુરુ (હર)

શુક્રશોષકટીવસ્તિશિરઃપીઠોદરજ્વરાન્ બ્રષ્પશ્ચાસકપ
વાપરુષામ્માહતાન્ વિનાશયેત્ ॥

શુકલૈરંડ,^૧ આમહ,^૨ ચિત્ર,^૩ ગન્ધર્વ
હસ્તક,^૪ પંચાંશુલ,^૫ વર્ધમાન,^૬ દીર્ધવંડક,^૭
વ્યડમ્બક,^૮ યાતારિ,^૯ તરુણ^{૧૦} અને રુચ્ચુ^{૧૧}

એટલા ધોળા એરડાના સસ્કૃત નામો છે. તેમજ રક્તૈરડ, ^૧ રુબૂક, ^૨ ઉરુબૂક, ^૩ રુબૂ, ^૪ વ્યાપ્રપુચ, ^૫ વાતારિ, ^૬ ચચુ અને ઉત્તાન પત્રક એટલા રાતા એરડાના નામો છે બંને એરડા મધુર, ગરમ તથા ભારે હોઈ શૂળ, સોબા, કેડના દરદ, મૂત્રાશયની પીડા, માથાનુ દરદ, પેટનુ દરદ, તાવ, બ્રૂધમ* (બદ) નામનો રોગ, શ્વાસ, કફ, આક્રોશ, ઉધરસ, કોઠ અને આમવાતને મટાડે છે ૫૮-૬૧

૧ આ-સમન્તાત્ ફર્યતિ-ગમયતિ કમ્પયતિ ચ વાયુમ્, આપૂર્વક-ફર ગતો કમ્પને ચ-દ્યસમાદ ણિજન્તાદ્ વાહુલકાદ્ અઘ્ચ પ્રત્યય ઉગાદિ-ને વાયુને ચોપા થી હાકી ગઠે, કપાની દે છે, તેથી એરડ-ભો એરડે.

૨ આ-સમન્તાત્ મણ્વયતિ-મૂપયતિ શરીર વાવાદિ ગરિનાશનન-આપૂર્વક મઠિ મૂષાયામ્ અચ્-વાયુ વગેરે ભોનો નાશ કરી શરીરને ચોપામ સુગોભિત નાવે છે, માટે આમડ-વોગો એરડે.

૩ ચિત્રયતિ-આચર્ય કરોતિ વાધવાદિરોગનિવારણે, ઇન્ન બદ્ધસુતારો-અચ-વાયુ વગેરે રોગોને દૂર કરવામા આશ્રય ઉપભવે છે, તેથી ચિત્ર-ધોગો એરડે.

૪ ગધર્વસ્ય-મૂગમેદસ્ય હસ્ત ઇવ હસ્ત-પત્ર સ્વ સ-ગધવ નામના એક જાતના મૂગના પથ ત્રા નેના પાન હોય છે તેથી ગધર્વ-હસ્તક-વોગો એરડે.

૫ પથ અઝુલક પત્રાપ્રરૂપા પ્રમાણમસ્ય-તપુરપ ચાકુટે 'હ્યવ્-પાદડાના આગના ભાગોશ્ચી પાચ આગળી જેનુ પ્રમાણ હોય છે તેથી પચાણુલ-ધોગો એરડે.

૬ વર્ધત-છિન્નપિ શ્લેઠાદાનુ રોગાન્, વધ છેદનપુર ણલો, સુતારિવો મ્વાદિ-વાનચ્-ને યા વગેરે રોગો નો નાશ કરે છે તેથી વર્ધમાન-ધાગા એરડે.

૭ સીષ દણ્ડ યસ્ય સ-નેનો ઠોડો લાગો હોય છે, તેથી સીર્ષ-ધોગો એરડે.

૮ વ્યક-મનમ્-અમ્બયતિ-ઇષયતિ હૃતિ વ્યકમ્બક-અધિ ક્ષન-પ્યન્તાદ્ વચુલ્-મગને ને પાડે છે તેથી વ્યક-ધોગો એરડે.

૯ વાસ્ય અરિ-શત્રુ-વાયુનો ને શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-ધોગો એરડે.

૧૦ તરતિ-શ્લવતે કષ્ટદિનાશન, 'શ્રોસ્ય લા વા'

* આનુ લક્ષણ્ય રોગોના પ્રશ્નભૂમા કરેવાથી.

(ઉગા ૨-૫૪) હ્યૂનન્-કક આદિનો નાશ કરવા ને કૂદે છે-પૂમ કામ કરે છે, તેથી તરણુ-ધોગો એરડે.

૧૧ રૌતિ-શબ્દ કરાતિ શ્લ્લયદિરોગાન્ પ્રતિ, ક શબ્દે-ઔગાદિક ઉત્ત્ વચરારૈવ્યમ્-શળ આદિ રોગો પ્રત્યે ને આસ્વાન કરે છે, તેથી રબૂક-ધોગો એરડે.

૧ રક્ષાશ્ચો પરણ્ડ-રક્તૈર-રાતો એરડે.

૨ રબૂક-ઉપર ૧૧મુ નામ ગુએ.

૩ ઉઠ-મહાન્ત વાયુ વાયતિ-શોપયતિ-આવૈ શાપળ-ઉલ્લકાદયથ હ્યૂક, ઇવચરૈવ્યમ્-ને મોટા વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી ઉરુબૂક-રાતો એરડે.

૪ રૌતિ-શબ્દ કરોતિ વાનાદિરાગાન્ પ્રતિ-ક શબ્દે-કૂ પ્રત્યય-ને વાયુ વગેરે રોગો સામે શબ્દ કરે છે-આપૂર્વક કર છે, તેથી રબૂ-રાતો એરડે.

૫ વ્યાઘ્રસ્ય પુઝમ્ ઇવ પુઠ યસ્ય સ-નેને નાથના પૂછડા જેનુ પૂછકું હોય છે, તેથી વ્યાપ્રપુઠક-રાતો એરડે.

૬ વાતસ્ય અરિ-શત્રુ-વાયુનો શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-રાતો એરડે.

૭ ચચતિ-પ્રાપ્નોતિ સામર્થ્ય વાતપ્રધાનરાગનિવા રણર્થ-ચચ ગતો-વાહુલકાદ્-વાયુ નેમા મુખ્ય િપ એવા રોગો મટાડવા ને સમર્થ ધરાવે છે, તેથી ચચુ-રાતો એરડે.

૮ ઉત્તાનાનિ પત્રાણિ યસ્ય સ-નેના પાદડા યતા હોય છે, તેથી ઉત્તાનપત્રક-રાતો એરડે.

બંને એરડાના પાનના ગુણો

પરણ્ડપત્ર વાતાત્ન કફકૂમિવિનાશનમ્ । મૂનકૃચ્છહરં ચાપિ પિત્તરક્તપ્રકોપનમ્ ॥૬૨॥

અન્ય-પરણ્ડપત્ર વાતાત્ન કફકૂમિવિનાશને મૂન કુચ્છહરમ્ અપિ ચ પિકારકપ્રકોપનમ્ (અસ્તિ) ॥

એરડાનુ પાહડું વાયુને, કફને, કૃમિને, અને મૂત્રકૃમ્ધને મટાડનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરનો પ્રકોપ કરનાર છે ૬૨

એરડાના પાનના આગલા ભાગના ગુણો વાતાર્થપ્રદલં ગુલ્મયસ્તિશૂલહર પરમ્ । કફવાતકૂમીન્ હન્તિ વૃદ્ધિ સતવિધામ્પિ ॥૬૩॥

અન્ય-વાતાથપ્રદલ ગુલ્મયસ્તિશૂલહર પર કફવાત કૂમીન્ ઇતવિધા વૃદ્ધિ અપિ હન્તિ ॥

એરડાના પાનનો આગળનો ભાગ ગોળાને, મૂત્રાશયના શળને તેમજ કફને, વાયુને, કૃમિને અને સાત પ્રકારની વધરાવળને મટાડે છે ૬૩

એરડાનાં કૃષીના તથા મજાતના ગુણો

પરણદફલમત્યુષ્ણ ગુલ્મદાલાનિલાપહમ્ ।

યકૃત્ત્રોદોદરાશ્ચાગ્નિ ષટ્ક દીપનં પરમ્ ।

તદ્ગુલ્મજ્ઞા ચ વિદ્યુમેદી વાતશ્લેષ્મોદરાપદા ॥૬૪॥

અર્થ-પરણદફલમ્ અત્યુષ્ણ ગુલ્મદાલાનિગાઠ
યકૃત્ત્રોદોદરાશ્ચાગ્નિ ષટ્ક પરં દીપનમ્ (અતિ), તદ્ગુલ્મ
જ્ઞા ચ મવા વિદ્યુમેદી વાતશ્લેષ્મોદરાપદા (અતિ) ॥

એરડાનું કૃષીઅતિશય ગરમ હોઈ ગોળો,
શણ, વાયુ, જમણા પડખાનો કાળજનો રોગ,
ડાબા પડખાનો બરોળનો રોગ તથા અરથને
મટાડે છે, તેમજ સ્વાદમા તે લીધું હોઈ
અગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત કરે છે અને તે જ
પ્રમાણે તેની મજાત પણ તેવા જ શુભવાળી
હોવા ઉપરાંત વિષાણુ મળને તોડે છે અને
વાયુ, કફ તથા પેટના રોગોનો પણ નાશ
કરે છે ૬૪

ગોળા અને ગતા આકડાનાં નામે

અલર્કા ગુણરૂપ સ્યાન્મન્દારો વસુષોડપિ ચ ।

શ્વેતપુષ્પ સદાપુષ્પ સગાલાકં પ્રતાપસ ॥૬૫॥

રક્તો પરોડકંનામા સ્યાદર્કુપર્ણો વિચીરણ ।

રક્તપુષ્પ શુક્લફલસ્તયા સ્ફોટ પ્રતીતિત ॥૬૬॥

અર્થ-અલર્કા ગુણરૂપ મન્દાર અર્થે ચ વસુક
શ્વેતપુષ્પ સદાપુષ્પ સગાલાક અર્થે ચ પ્રતાપસ સ્યાત્ ।
પર રક્ત અવનામા સ્યાન્ અર્કુપર્ણા વિચીરણ રક્તપુષ્પ
શુક્લ તથા સ્ફોટ પ્રતીતિત ॥

અલર્ક,^૧ શુભ્રણુ,^૨ મદાર,^૩ વસુક,^૪
શ્વેતપુષ્પ,^૫ સદાપુષ્પ,^૬ સગાલાક^૭ અને પ્રતા
પસ^૮ એટલા ધોળા આકડાના સસ્કૃત નામે
છે, તેમજ અર્કનામ -^૧સૂર્યના સઘગા નામ
વાળો, અર્કપલ્,^૨ વિદીરણુ,^૩ રક્તપુષ્પ,^૪
શુક્ર-ફલ^૫ અને સ્ફોટ^૬ એટલા રાતા ફૂલવાળા
આકડાના સસ્કૃત નામે છે ૬૫, ૬૬

* ચક્રદત્ત લખે છે કે-આકડાના મૂળિયાની
ઠાલ આપવાથી શરીરની અદરના પ્રાણી વધારે
જ્યામા નાંકે છે તેવચારોગમા તેમજ જેની અદરના
અવયવો મોગ ધર્મ ગયા હોય ત્યારે અને પેટના
છત્ત ૧, ઉધરસ જતદર વગેરે રોગમા ઘણી ચારી
અસર કરે છે આકડાનું દૂધ આપવાથી સખત
જુલામ લાગે છે અને ચોપડનાથી ચામડી લાલ
મજ જાય છે તેના ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર

૧ અન્તિ-સમયો મવતિ વાતકુશ્પાદિનાશન, ખુ
વતિ આનાને અંતેતુપે, મઠ મૂળગદી-શિપૂ, મ્ વર્ણો
અર્કચ-વાયુ, કોઠ વગેરેનો નાશ કરવા જે સમર્થ
છે તેમ જ ધોળા કૂચોથી પેટાને જે શુભ્રણુ છે
તે ધોળા આકડા-અલર્કા મદેવાય છે

૨ ગુણમયત્વાદ ગુણા એવ સ્વ યસ્ય ઝ
નાનારાદ ગુણા-મહુનિ રૂપાણિ યસ્ય સ-શુભ્રણુ
હોવાથી શુભ્રણુ, અથવા અનેક જાતના આકડા થાય
છે, તેથી ગણુણુ એવું પણ નામ મળે છે-વાગે
આકડા

૩ મદારુ સ્વર્તિ, મન્દૈવો અવન-ક ગતો, યન-
માદા લોકોને જે દવાક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે અથવા
માદાઓ જેને દવાક્રમે મેળવે છે અથવા મદ-મૂળ
નોકા પણ જેને મેળવી લે છે, તેથી મદાર-ધૈની
આકડા

૪ યસતિ અસ્મિન્ સાર્વકુશ્પવાદિગુણવિહ-
વસ નિગર-‘શુસ્તિહિ’ દ્યુગાદિહ, સ્વાર્થે ચ ક્વ-
જેમા સારકપણુ, કોઠ આદિ રોગોને નાશ કરવા
પણુ વગેરે ખામ ગણો રહે છે, તેથી વસુ-
ધોળા આકડા

૫ શ્વેતપુષ્પ ગુણાણિ યસ્ય સ-જેના ફૂલ ધાગ
ગેત છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ-ધોળા આકડા

૬ સદા પુષ્પાણિ યસ્ય સ-જેને સર્વકાળ પુષ્પ
આવે છે, તેથી સદાપુષ્પ-ધોળા આકડા

૭ ચાલ્વાસો અન્ત ચાલારં, ચાલારન્મન્દાર
સદ વતત સગાલાક-આત સૂર્યના જેના મુળોથી શુક્ર
હોય છે તેથી સગાલાક-ધોળા આકડા

૮ પ્રતાપ-ચતુસ્તજ સ્વતિ-નાસયનિ તાળા ન-

કૌનત આપનાર જેની ચૂક મટાડનાર ૨૬૫
છે અને ઉધરસ જેમ સજેષ્મ તથા અરચિના
અપાય છે તેના મૂળિયાની ઠાલ આકડાના ફૂલનાં
પલાગી રાખીને સૂકવી આ ઠાલને દેવતામા નાખી
તેનો ધુમાડો આરાગા નેવાથી ઉધરસ મગી જાય છે
સ્વીપવ (હાથીપયુ) અને અર્ચીદના રોગમા મજા
યાની ઠાલ ઠાસમા વાગીને ચોપ વાથી આર મ
થાય છે

ચક્રકમ હિતામાં આને બેદનીય સ્વેદાખ
(પરસેવો લાવનાર) વમનોપગ (ઝિલગી લાવનાર)
મ્દર ચેનિહોલદર, આગ્યાનોપગ (પિચાકરું
ઓપધ) અને આના બીજને મૂર્તવરેચનીય ગણેલ છે

સુશ્રુતસ હિતામા આને કૃમિકુશ્પપ્રશમન ૨૬૬
ગોપન અને વાતવિકારનાશન વણુવેલ છે

ષોડન્તકર્મણિ- 'માતોડુપસર્ગો' इति कः-ने तीक्ष्ण
 અને ગરમ હોવાથી આંખના તેજનો નાશ કરે છે,
 તેથી પ્રતાપસ-ધેયો આકડો.

રાતા આકડાનાં નામોની વ્યુત્પત્તિઓ

૧. અર્કસ નામની સન્તિ યસ્ય-સૂર્યના જેટલાં
 નામો છે, તે ખર્ષાં નામો જે ધરાવે છે, તેથી અક-
 નામો-રાતો આકડો.

૨. અર્કસદ્વાનિ લીક્ષણુણાનિ પચાણિ યસ્ય-જેનાં
 પાંદડાં સૂર્યના જેવા તીક્ષ્ણ ગુણોવાળાં હોય છે,
 તેથી અક'પથ્યુ-રાતો આકડો.

૩. વિકિરતિ-વિક્ષિપતિ શ્વાસકાસારો પ્રમૃતિરોગ-
 નિવૃદ્ધ, વિપુલક-ક વિદ્યેષે- 'કુપ્પો' इत्युणादिः क्युन्,
 હવં સ્પર્શવં ચ, યાદુલકાર્દીષઃ-શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ
 વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિકીરણુ-
 રાતો આકડો.

૪. રક્ષણાણિ પુષ્પાણિ યસ્ય સ-જેના ફૂલ
 રાતાં હોય છે, તેથી રક્ષાપુષ્પ-રાતો આકડો.

૫ શુક્લર્ણ કલ યસ્ય સ-જેનું ફળ ધોણું
 હોય છે, તેથી શુક્લકલ-રાતો આકડો.

૬. સ્કોટિ-વિકસતિ સર્વકાલ, સ્કોટિ વિકસતે,
 અન્-જે સર્વકાળ વિકસિત રહે છે, તેથી સ્કોટ-
 રાતો આકડો.

બેચ આકડાના ગુણો

અર્કદ્વયં સરં ઘાતકુષ્ઠકમ્પ્વિપચ્છાન્ન ।
 નિહન્તિ ધ્રીહગુલ્માર્શઃશ્લેષ્માદસાહુક્રમીન્ ॥૬૭॥

અન્ય-અર્કદ્વયં સર (સર્) ઘાતકુષ્ઠકમ્પ્વિપ-
 ચ્છાન્ન ધ્રીહગુલ્માર્શઃશ્લેષ્માદસાહુક્રમીન્ નિહન્તિ ॥

ખને આકડા ખાને ખરોડનાર હોઈ
 વાયુ, કોઠ, ચળ, જેર, મધુ, ધરણતુ દરદ,
 ગોળો, અરશ, કકે, પેટનું દરદ, આડાતુ
 દરદ અને કૃમિને મટાડનાર છે. ૬૭

ધોળા આકડાના દૂલના ગુણો

મલકંકુસુમં વૃથં લઘુ દીપનેપાચનમ્ ।
 મરોચકપ્રસેકાર્શં કાસશ્વાસનિવારણમ્ ॥૬૮॥
 અન્ય-મલકંકુસુમ વૃથ દીપનવાચને (મર)
 મરોચકપ્રસેકાર્શં કાસશ્વાસનિવારણમ્ (અસ્તિ) ॥

ધોળા આકડાતુ દૂલ વીધને વધારનાર,
 હલકું, અમિને પ્રતીક્ષ કરનાર અને પાચન
 હોઈ અરશિ, લાળ પડવાનો રોગ, અરશ,
 ઉધરસ તથા શ્વાસને અટકાવનાર છે. ૬૮

રાતા આકડાના દૂલના ગુણો

રક્તકીપુષ્પં મધુરં સતિકં કુષ્ઠકમિદ્ધં કફનાશનં ચ ।
 અર્શો વિપં હન્તિ ચ રક્તપિત્તં સંગ્રાહિ ગુલ્મે
 શ્વયયો હિતં તત્ ॥૬૯॥

અન્ય-રક્તકીપુષ્પ મધુર સતિક સંગ્રાહિ કુષ્ઠકમિદ્ધં
 ચ કફનાશનં ચ અર્શો વિષં રક્તપિત્તં હન્તિ, તત્ ગુલ્મે
 શ્વયયો હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

રાતા આકડાતું દૂલ મધુર, કડવું અને
 આડાને રોકનાર છે, તેમ જ કોઠ, કરમિયા-
 છવજંતુ, કકે, અરશ, જેર અને રક્તપિત્તરોગ
 નો નાશ કરે છે તથા ગોળાના રોગમાં અને
 તે સોજમાં હિતકારી છે. ૬૯

આકડાના ક્ષીરના ગુણો

ક્ષીરમર્કસ્ય તિપ્તોષ્ણં ક્ષિપ્તં સલ્લવણં લઘુ ।
 કુષ્ઠગુલ્મોદરહરં શ્રેષ્ઠમેતદ્ વિરેચનમ્ ॥૭૦॥

અન્ય-અર્કસ્ય ક્ષીર તિપ્તોષ્ણ ક્ષિપ્ત સલ્લવણ લઘુ
 (સત) કુષ્ઠગુલ્મોદરહરમ્, એતદ્ શ્રેષ્ઠ વિરેચનમ્ (અસ્તિ)

આકડાતું ક્ષીર કડવું, ગરમ, સિન્ધુ,
 ખારાશ્યાણુ અને હલકુ હોઈ કોઠ, ગોળો તથા
 પેટના દરદને મટાડે છે, તેમ જ વેચ દેવામાં
 એ ધણુ જ ઉત્તમ છે. ૭૦

પુરાનાની ધોરનાં નામો

સેહુન્ડઃ સિંહતુન્ડઃ સ્યાદ્વજી વજ્રદુમ્ભોડપિ ચ ।
 સુધા સમન્તદુગ્ધા ચ ક્ષુકં ક્ષિયાં સ્યાત્ સહી ગુડા ॥

અન્ય-સેહુન્ડ. સિંહતુન્ડ વજી વજ્રદુમ્ભોડપિ ચ
 ગુધા સમન્તદુગ્ધા ક્ષુકં સહી ગુડા ચ ક્ષિયા સ્યાત્ ॥

સેહુડ, સિંહતુન્ડ, વજી, વજ્રદુમ્ભોડ,
 સુધા, સમ તડુગ્ધા, ક્ષુક, સુહી અને
 ગુડા એટલા પુરાસાની ધોરનાં સરકુવ
 નામો છે, તેઓમા છેલ્લા પાચ શ્રીલિંગ છે.

૧. 'સી' इति सप्त हुण्ड-गुणत लीक्षणान्,
 हुडि वषे-परायण-परोदयदि-जे तीक्ष्ण धाराशी
 रीसकरो ओलावी दे છે, તેથી મેંડ, મીટુડ કે
 મિટુડ-શ્યુ નામોવાગે-પુરાસાની ધોર.

૨. સિદ્ધમ તુન્ડમિવ તુન્ડ-ગુપ યસ્ય સ-જેનું
 દૂલ સિદ્ધના મોડા જેવું હોય છે, તેથી સિદ્ધતુન્ડ-
 પુરાસાની ધોર.

૩. વજ્ર-વજ્રનામ અસ્તિ મર્ય-અન દ્વિદ્વગો-
 વજ્રના નામે જે કહેવાય છે, તેથી વજી-પુરા-
 સાની ધોર.

૪. વજ્રનામા દુમ-શાળપાર્શ્વવાદિ-જેનું આ વજ્રના નામે કહેવાય છે, તેથી વજ્રદમ-પુરાસાની થેાર.

૫. મુતરાં ઘીયત-પીયત ગુલ્મિપ્રવૃત્તિંગિમિઃ, મુપ્લેઠ-ધેટુ પાને, 'આત્યાંગમને' ક્ષયદ્, ક્ષીત્વાન્ ટાપ્-ગોળા વગેરેના રોગીઓ રોના દૂધને ખાવ પીએ છે, તેથી મુધા-પુરાસાની થેાર.

૬. સમન્તાન્ દુગ્ધ યસ્યા સા-જેનામાં ચારે તરફ દૂધ-એટલે ક્ષીર ક્ષાય છે, તેથી સમંતદુગ્ધા-પુરાસાની થેાર.

૭. સ્વચતિ-ઉદ્ગિતિ મમન્તાન્ ક્ષીરમ્-ણ્ણ ઉદ્ગિતિ-ક્ષિ-જે ચારે આશુથી ક્ષીરને ખહાર કાઢે છે, તેથી મુદ્ધ-પુરાસાની થેાર.

૮. પૂર્ણવાતાય 'શુપ્પધાન્ કિન્ત' (અળા૦૪-૧૨૦) ફિનિ ફન્, વા હીવ્ (ગ૦ ૪-૧-૪૫) સુદ્ધી-ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ સમજવો.

૯. ગુડતિ-વેચન ક્રોતિ સમન્તાન્, ગુડ વેચન- 'શુપ્પધે'તિ કઃ-ટાપ્-જે આપાસ ક્ષીરથી તથા તીક્ષ્ણતાથી યુક્ત છે, અથવા કોઈ ખેતર વગેરેને પોતાની વાડથી વીટે છે, તેથી ગુડા-પુરાસાની થેાર.

પુરાસાની થેારના ગુણ

સેહુળ્લો રેચનસ્તીક્ષ્ણો દીપનઃ કટુકો ગુરુઃ ।
શૂલમટ્ટીલિકાખ્માનકફગુલ્મોદરાનિલાન્ ॥ ૭૨ ॥
અન્માદમોહકુપ્પાર્શ્વઃશોથમેદોડમપાણ્ડુતાઃ ।
ઘ્ણશોથજ્વરપ્ત્તીહવિપદૂર્પવિપ્ હરેત્ ॥ ૭૩ ॥

અન્ય-સેહુળ્લઃ રેચનઃ તીક્ષ્ણઃ દીપનઃ કટુકઃ ગુરુ (સન્) શૂલમ્ અટ્ટીલિકાખ્માનકફગુલ્મોદરાનિલાન્ અન્માદમોહકુપ્પાર્શ્વઃશોથમેદોડમપાણ્ડુતાઃ ઘ્ણશોથજ્વર-ક્ષીહવિપદૂર્પવિપ હરેત્ ॥

આ થેાર રેચક, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીખો અને ભારે હોઈ શૂલ, અધીલિકા નામનો મૂત્રાઘાત રોગ, આક્રો, કક્, ગોળો, પેટનું દરદ, વાયુ, ઘેલછા, મોહ, કોહ, અરથ, સોળ, મેદ, પથરી, પાંડુરોગ, મણ, તાવ, ખરલનું દરદ, ઝેર અને દૂર્ણવિપ^x નામના ઝેરને હરનાર છે. ૭૨, ૭૩

x આ દૂર્ણવિપને હૈમકોપમાં જ્ઞ્યાન્યું છે કે 'દૂર્ણવિપ ત્વર્ણવકોપઘાદિમિ.'-ઓપથ કે મંત્રપ્રયોગ વગેરેથી જે પ્રભાવરહિત થાય, તેને દૂર્ણવિપ સમજવું.

પુરાસાની થેારના ક્ષીરના ગુણો

અણવીર્યં સુદ્ધીક્ષીરં સ્તિગ્ધં ચ કટુકં લઘુ ।
ગુલ્મિનાં કુષ્ટિનાં ચાપિ તથેવોદરોગિણામ્ ।
હિતમેનદિરેકાથં યે ચાન્યે દીર્ઘરોગિણઃ ॥ ૭૪ ॥

અન્ય-સુદ્ધીક્ષીરમ્ અણવીર્યં સ્તિગ્ધં કટુકં લઘુ ચ (સન્) ગુલ્મિનાં કુષ્ટિનામ્ અપિ ચ તથેવ ઉદરોગિણામ્ અન્યે ચ વ દીર્ઘરોગિણ (મન્તિન હેવા) વિરેકાથે પ્તદ્ હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

થેારનું ક્ષીર ઉષ્ણવીર્ય, સિન્ધ, વીધું અને હલકું હોઈ ગોળાના દરદી, કોહના દરદી, પેટના દરદી તથા ખીન પછુ જે કોઈ કાંબા દરદવાળા હોય તેઓને રેચ લેવાના કામમાં હિતકારી છે. ૭૪

શાતલા થેારની ખોટા જાત (ચિકાખાઈનાં નામે શાતલા સતલા સારા વિમલા વિદુલા ચ સા । તથા નિગદિતા ભૂરિકેના ચર્મકપેત્યપિ ॥ ૭૫ ॥

અન્ય-શાતલા સતલા સારા વિમલા વિદુલા ચ સા ભૂરિકેના ચર્મકયા ક્ષયપિ નિગદિતા ॥

શાતલા,^૧ સમલા,^૨ સારા,^૩ વિમલા,^૪ વિદુલા,^૫ ભૂરિકેના^૬ અને ચર્મકયા^૭ એટલા શાતલાનાં અસ્તુત નામે કહ્યાં છે. ૭૫

૧. શાત-મુજ્જ લાતિ-લા વાને-'ભાતોડવપત્તે ૬, ટાપ્-જે મોગ વગેરે રોગો મટાડી રોગીને મુખ આપે છે, તેથી શાતલા-થેારની એક જાત-ચિકાખાઈ

૨. સા પ્રકારાન્ લાતિ-પૂર્વવત્ કઃ-જે સાત પ્રકારે પ્રદણુ કરે છે, તેથી સમલા-ચિકાખાઈ.

૩. સાર-પિત્તશામકારિરૂપ ઉત્તમગુણ કૃતિ અસ્યા-જેમાં પિત્તશામક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી રહી રહ્યો છે, તેથી સારા-થેારની એક જાત-ચિકાખાઈ

૪. વિગ્લા મલા યસ્યા-સા-જેનાથી મળ જાણે રહે છે, તેથી વિમલા-થેારની એક જાત-ચિકાખાઈ

૫. વિઘટે-જાયતે વાતલશીતલવાદિગુણે-વિદહને-ઝોળાદિઃ કુલ્બ્, ટાપ્-જે વાયડી તથા શીતલ અદિ ગુણોથી જ્ઞ્યાય છે-ઝોળાખાઈ છે. તેથી વિદુલા-એક જાતનો થેાર-ચિકાખાઈ.

૬. મૂર્ય. કેના. યસ્યા. સા-જેનાં ધણું જિથાય છે, તેથી ભૂરિકેના-એક જાતનો થેાર-ચિકાખાઈ

૭. કચલિ-હિનસ્તિ ક્ષતિ કયા-ચામડીને કચળી કાઢે છે-ચામડીના રોગ મટાડે છે. માટે ચર્મકયા-એક જાતનો થેાર-ચિકાખાઈ.

શાતલા ધોરની બીજી જાત ચિકાખાઈના ગુણો
શાતલા કટુકા પાકે વાતલા શીતલા લઘુ ।
તિક્ત્તા શોયમ્ફાનાહપિત્તોદાવર્તરક્તજિત્ ॥૭૬॥

અન્ય - શાતલા પાકે વટુકા વાતલા શીતલા લઘુ
તિક્તા (સતી) શોયમ્ફાનાહપિનોદાવર્તરક્તજિત્ (અમિત) ॥

શાતલા પાકમા તીખી, વાયુ કરનાર,
ટાઠી, હલકી અને કડવી હોઈ સોબા, કફ,
આક્રેશ, પિત્ત, ઉદાવર્ત્ત નામનો રોગ અને
કોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૭૬

ઇંદ્રપુષ્પી અથવા કલિહારીનાં નામે
કલિહારી તુ હલિની લાઠ્ઠી શકપુષ્પયપિ ।
વેશલ્યામ્નિશિલાનન્તા વદ્વિવક્રના ચગર્ભનુલ્ ॥૭૭॥

અન્ય - કલિહારી તુ હલિની લાઠ્ઠી શકપુષ્પી અપિ
વ વિશલ્યા અમ્નિશિલા અન્તા વદ્વિવક્રના ચ ગર્ભનુલ્
(હિતિ માપ્તિ) ॥

કલિહારી,^૧ હલિની,^૨ લાગલી,^૩ શક
પુષ્પી,^૪ વિશલ્યા,^૫ અમ્નિશિખા,^૬ અનન્તા,^૭
વદ્વિવક્રના^૮ અને ગર્ભનુલ્^૯ એટલા કલિહારી
નાં સંસ્કૃત નામે છે. ૭૭

૧. વનીન-મલાન હરતિ-સારક્તવાન, હનુ હાળે-
'કર્મણ્ય' અળ્ળગત્વાદ્ ઢીપ્-ને સારક કોવાથી પેટના
મળને પાડે છે-તેથી કલિહારી.

૨. હલતિ-વિલિસતિ મલાન-હલ વિલેપને-'સવં
પાતુમ્ય હનુ' હનુઓદિવિનુ નાનરવાદ્ ઢીપ્-ને મળોને
ખેતરી કાઢે છે, તેથી હલિની-કલિહારી.

૩. લઘુતિ-ગચ્છતિ તોષણતામુળ્ળતાં ચ-ભમિ મતો-
વાહુલવાદલ્-વીષય, ગૌરાદિ-ને તીન્ધુપથ્યુ તથા
ગરમ પથ્યુ પારથ્યુ કરે છે, તેથી લાગલી-કલિહારી.

૪. શકસ્ય-અનુનરોરિવ પુષ્ય વસ્યા મા-ઇંદ્ર-
વૃક્ષ કે અનુનરૃક્ષ આખાં જેવા જેને ફૂલ હોય
છે. તેથી શકપુષ્પી-કલિહારી.

૫. વિગત શાલ્યમ અન્યા-જેનાથી તથ્ય મરે છે,
તેથી વિશલ્યા-કલિહારી.

૬. અમે દિન્ના હવ તોષણોળ્ળવાન-તીન્ધુ
તથા ગરમ હોવાથી અમ્નિની ખાણે શિખા હોય
તેથી છે, તેથી અમ્નિશિખા-કલિહારી.

૭. નાસ્તિ-અન્ત વસ્યા સા-છિપ્રાયમયિ જાન-
માન્તવાદ્-કાપ્થા છતા ફરી જે જીયા કરે છે, તેથી
જેનો અન્ત અથવા નાસ નથી. મરે અનન્તા-
કલિહારી.

૮. વદ્વેનંકવમિવ તોષણોળ્ળવાન-ને તીન્ધુ

તથા ગરમ હોવાથી અમ્નિનું ખાણે સુખ હોય તેથી
છે, તેથી વદ્વિવક્રના-કલિહારી.

૯. ગર્ભ નુદતિ-શુદ્ધ પ્રોળે-ક્ષિપ્-ગર્ભને જે
ખસેડી કાઢે છે, તેથી ગર્ભનુલ્-કલિહારી.

ઇંદ્રપુષ્પી અથવા કલિહારીના ગુણો
કલિહારી સરા કુદ્દશોકાશોમ્બ્રણશૂલજિત્ ।
સશારા શ્લેષ્મજિત્તિક્ત્તા કટુકા તુવરાપિ ચ ।
તીષ્ણોળ્ળ્યા કૃમિહલ્હૃષ્ટી પિત્તલા ગર્ભપાતિની ॥૭૮॥

અન્ય - (ગુણાથ-) કલિહારી સરા સશારા તિક્તા
કટુકા અપિ ચ તુવરા તોષણા ર્ણ્યા લઘુ (સતી) પિત્તલા
ગર્ભપાતિની કુદ્દશોકાશોમ્બ્રણશૂલજિત્ શ્લેષ્મજિત્ કૃમિ
હનુ (અમિત) ॥

કલિહારી મળોને ખસેડનાર, ખારાશ
વાળી, કડવી, તીખી તેમ જ તૂરી, તીક્ષ્ણ,
ગરમ અને હલકી હોઈ પિત્ત કરનાર, ગર્ભને
પાડનાર અને કોઠ, સોબા, અરશ, મણુ,
શૂલ, કફ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૮

ધોળી તથા રાતી કરેણનાં નામે તથા ગુણો
કરવીર. શ્વેતપુષ્પ: શતકુમ્ભોઽધ્યમારક: ।
દ્વિતીયો રક્તપુષ્પશ્ચ ચન્ડાતો લગુડસ્તયા ॥૭૯॥
કરવીરદ્યં નિન્તં કરાયાં કટુક ચ તત્ ।
ઘ્ણલાઘવકુન્નેરનોપકુદ્દમ્બાપહમ્ ।
વીર્યોળ્ળં કૃમિક્ષુદ્ધર્મ્ મશિતં વિપવન્મતમ્ ॥૮૦॥

અન્ય - કરવીર શ્વેતપુષ્પ શતકુમ્ભ અધ્યમારક,
દ્વિતીય ચ રક્તપુષ્પ ચન્ડાત તથા લગુડ (હિતિ
નામાનિ, દ્વયો ગુણાથ-) તન્ કરવીરદ્ય તિક્ત કપાય
ચ કટુક (સત્) વીર્યોળ્ળ ઘ્ણલાઘવકૃત્ નેરનોપકુદ્દ-
મ્બાપહ કૃમિક્ષુદ્ધર્મ (અસ્તિ) મશિત (વેત્) વિપ-
વત્ મતમ્ ॥

શ્વેતપુષ્પ,^૧ કરવીર,^૨ શતકુલ^૩ અને
અધ્યમારક,^૪ એટલા ધોળી કરેણના સંસ્કૃત
નામે છે, અને રક્તપુષ્પ,^૫ ચન્ડાત^૬ તથા
લગુડ,^૭ એટલાં રાતી કરેણનાં નામે છે. બન્ને
કરેણુ કડવી, તૂરી, તીખી અને ઉષ્ણવીર્ય
હોઈ મળ્યને હલકુ કરનાર, તેમજ નેત્રનું ઊંડકું,
કોઠ, મણુ, કૃમિ તથા ચળને મટાડનાર છે;
થણુ ને ખાવામાં આવે તો ઝેર સમાન
મનાય છે. ૭૯, ૮૦

૧. શ્વેત પુષ્પ વસ્ય સ-જેનાં ફૂલ ધોળાં દેાય
છે. તેથી શ્વેતપુષ્પ-કરેણુ.

૨. ઘ્વ-પદ્મ વીરયતિ-વીર વિકાન્તી-‘કર્મણ્ય’-
ને પોતાના પાનને વધારે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કરવીર-
કરેણુ.

૩. શત કુમ્ભા-મૂલપર્ણસ્થા યસ્ય સ -નેને મેં કંડો
શૂળિયાં કે પાન હોય છે, તેથી શતકુંભ-કરેણુ.

૪. મારયતિ इति मारक -મૃ-શ્વુલ્, અધાનાં મારક.
વિપસ્પત્વાત-એરી હોવાથી ઘોડાઓને ને મારે છે,
તેથી અશ્વમારક-કરેણુ.

૧. રક્તં પુષ્પ યસ્ય સ -નેનાં ફૂલ લાલ હોય છે,
તેથી રક્તપુષ્પ-લાલ કરેણુ.

૨. ચण्डम्-उग्रम् अतति-अन सातत्यगमने-
‘કર્મણ્ય’ -ને એરી હોઈ કામમ ઉગ્રતા ધરાવે છે,
તેથી ચંડાત-રાતી કરેણુ

૩. लगति-सङ्गं करोति उष्णवीर्यस्य-लगे संगे-औणा
दिकलन्-इलयोरक्यात्-लग्नु -ને ઉષ્ણ વીર્યરૂપે સંગ
કરે છે, તેથી લગ્નુ-રાતી કરેણુ

ધતૂરાનાં નામે તથા ગુણે

धत्तूरधूर्तधुस्त्र उन्मत्तः कनकाह्वयः ।
देवता क्तिवस्तूरी महामोही शिवप्रियः ॥ ८१ ॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ।

धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठमुत् ॥ ८२ ॥

कपायो मधुरस्तिको यकालिक्षायिनाशकः ।

उष्णो गुरुवर्णश्चेष्मण्डकृमिविपापहः ॥ ८३ ॥

અન્યથ -ધતૂરધૂર્તધુસ્ત્રા ઉન્મત્ત કનકાહ્વય
દેવતા ક્તિવ તૂરી મહામોહી શિવપ્રિય માતુલ ચ
મદન (ઈતિ નામાનિ), અસ્ય ફલે માતુલપુત્રક (પ્રયુ
જ્યત) ॥ ધતૂર મદવર્ણાગ્નિવાતકૃજ્જ્વર કુષ્ઠ કપાય
મધુર તિક્ક યકાલિક્ષાયિનાશક જ્વરકુષ્ઠમુત્ત મળ
ઉષ્ણમણ્ડકૃમિવિપાપહ (અસ્તિ) ॥

ધતૂર,^૧ ધૂર્ત,^૨ ધુસ્ત્ર,^૩ ઉન્મત્ત,^૪
કનકાહ્વય^૫-સુવર્ણના નામેવાળો, દેવતા,^૬
ક્તિવ,^૭ તૂરી,^૮ મહામોહી,^૯ શિવપ્રિય,^{૧૦}
માતુલ^{૧૧} અને મદન,^{૧૨} એટલા ધતૂરા
ના સસ્કૃત નામે છે. ધતૂરાનો ઠોડવો
માતુલપુત્રક^{૧૩} કહેવાય છે. ધતૂરો મદ કરનાર,
વર્ણને સારો કારનાર, અગ્નિ તથા વાયુને
કરનાર, ગરમ, ભારે, તૂરો, મધુર અને કડવો
હોઈ બૂ તથા લીખનો નાશ કરનાર તેમજ
તાવ, કોઠ, મધુ, કંક-સળેખમ, ચળ, કૃમિ તથા
એરને મટાડનાર છે. ૮૧-૮૩

૧. પયતિ ધાતૂ મળાનેપ્માર્દીષ ઉષ્ણક, ઘેટૂ પાને, વાહુલકારૂ-પુષોદરાદિ -ને ઉષ્ણ દેવને શર્કીરની ધાતુઓને તથા પ્રણુ-કંક વગેરેને ધી ઘા છે, તેથી ધતૂર-ધતૂરો

૨. ધૂર્વ્યતે સ્મ-હિર્યતે સ્મ યુકાદિજ્જુબ્ધ, ધૂર્વો હિસાયાં-કર્મણિ ક, યદ્ધા ધૂર્વતિ સ્મેતિ ‘મલિદિ પૂજાવ્યેન્વથે’તિ ચકારાન્ કર્નેરિ ક યદ્ધા ધૂર્વં કુન્દ માને ક, તદ્ અસ્તિ અલ્પ ઘર્ષણાચન્-શ્-ક-વગેરે વાંતુઓને ને નાશ કરે છે અથવા પ્રણુ વર્કિ નો નેનાથી નાશ કરાય છે, તેથી ધૂર્ત-ધતૂરો

૩. ધૂલયતિ કાન્તિયુક્ત કરોતિ શરીર વર્ણે કૃત્વાન્-ધૂલ કાન્તિરુણે-ક્ષિપૂ, તથા ચ તૂલે-હિન્દી જન્તુ મળાદીષ-નુરી ત્વરણહિમનયો -‘શુનપે’નિ ક, તનો ધૂધાસો તૂલેતિ કર્મણાય, પુષોદરાદિત્વા ફલિ ત્વમ્, યદ્ધા ધુન્વતિ-કમ્પયતિ ચિત્ત સેવનેન મદકૃત્વા-ધૂલ કમ્પને- ઔણાદિક કર સ્તુટ ચ-ને શર્કીરે રગ પદની નામે છે, કેમકે અગ્નિવર્ધક છે, તેથી શરીરને તેજસ્વી કરે છે; તેમજ પ્રણુ-વાંતુ વગેરેને ને નાશ કરે છે, અથવા ને કંક કરનાર ઠોડવો ને સેવન કથું હોય તો ચિત્તને બમારી દે છે તેથી ધુન્વર કે ધુન્વર-ધતૂરો.

૪. ઉન્મત્ત કરોતિ સેવિતાર મદકૃત્વાદ તે ઉન્મત્ત યતિ-ઉન્મત્તયતિ इति उन्मत्त.-પચાવચ્-ને કંક લાત નાર હોનાથી પોતાનું સેવન કરનારને બેના-ગાડો કરી નામે ડ, તેથી ઉન્મત્ત-ધતૂરો

૫. કનકમ્ આહ્વયો યસ્ય સ -મેનાના નેના નામે છે, તે વધારી ને કરેવાય છે, તેથી કનક-હ્વય-ધતૂરો

૬. વીચ્યતિ-ક્રીડતિ શિવપ્રિયત્વેન વિવરિન્ન વરવેતિ દેવ-વિભુ ક્રીડાયા-પચાવચ્, તનો શ્વ વ દેવતા-સ્વાયે તદ્-ને શિવને પ્રિય હોવાથી તથા એ વગેરેનો નાશ કરનાર હોનાથી દેવ નેવો પ્રમા-આનંદ પામે છે, તેથી દેવતા-ધતૂરો.

૭. ક્તિગા-ધૂર્તલોકા મન્તિ યસ્ય પ્રાહ્લ-ઘર્ષણાચન્, યદ્ધા કિનાન્-નિકટગાસકૃત સેવિત્ત વચ્ચતિ-મદકૃતિ-મદકૃત્વાત્-વધુ ગતો-‘અન્વ્યાડ’ દયત’ इति ड-ન-સની હોડો નેને મદકૃત કરનાર હોય છે, અથવા નેની સમીપ વાસ કરનારમાં તથ સેવન કરનારાઓમાં કેશી અસર ઉપજાવે છે-કે કરે છે, તેથી ક્તિવ-ધતૂરો

૮. ત્યંતે-હિનસ્તિ મળાવીનુ ધુદ્જન્તુર વેતનં વ સેવનેન, તૂર હિસાયામ્-પચાવચ્-જાતિત્વાદ હીન્-ને તથ

વગેરેનો તથા જૂ વગેરે શુદ્ધ જંતુઓનો તથા સેવન કરનારની સાનનો પણ નાશ કરે છે, તેથી પૂરી-ધંત્રે.

૯. મોહ્યતિ इति मोही-मुह वैविरये-महादित्वात्-अति-शय કેही પદાર્થ હોવાથી ધણો જ મોહ કરે છે-એલાન મનાવે છે. તેથી મહામોહી-ધંત્રે.

૧૦. શિવસ્ય પ્રિય શિવપ્રિય-શંકરને પ્રિય છે, થી શિવપ્રિય-ધંત્રે.

૧૧. મા અસ્તિ-નાસ્તિ તુલા यस્ય સઃ. યદ્વા ા-થી તુલા यस્ય સ કનકનામરવાત્-જેની કોઈ પલના નથી અથવા શોભા કે શુશુકંપતિ એ જ જેની તુલના છે; કેમકે સોનાનાં નામો ધરાવે છે, તેથી માતુલ-ધંત્રે.

૧૨. મદયતિ-હર્ષયતિ અજ્ઞાનિ મદકરતાત્, યદ્વા મદયતિ-હર્ષયતિ ઘ્ણાદિનોશનેન, મરી હર્ષલેખનો.-નન્વાદેત્યુ-જે કેક ઉપખવી અંગોને ઢીલા કરે છે અથવા પ્રભુદિને નાશ કરી હર્ષ ઉપખવે છે, તેથી મદન-ધંત્રે.

૧૩. માતુલસ્ય-ધત્તરસ્ય પુત્ર इव-इवाथે કન્-ધંત્રે: રાનો જાણે પુત્ર હોય તેવા તેનો ડોડવો-તેનુ કળ-માતુલપુત્રક કહેવાય છે.

અરડૂસીનાં નામો

વાસનો વાશિકા વાસા મિપદમાતા ચ સિંહિકા ।
સિંહાસ્યો વાજિદન્તા સ્યાદાટરૂપો ડટરૂપકઃ ॥૮૪॥
ઠાટરૂપો વૃપસ્તામ્નઃ સિંહવર્ણશ્ચ સ સ્મૃતઃ ।

અન્વય -વાસક. વાશિકા વાસા મિપદમાતા સિંહિકા સિંહાસ્યઃ વાજિદન્તા આટરૂપ ચ આટરૂપક સ્યાત્, ઠ. આટરૂપ વૃપ તામ્ન ચ સિંહવર્ણ સ્મૃત ॥

વામક,^૧ વાશિકા,^૨ વાસા,^૩ બિષ્કુ માતા,^૪ સિંહિકા,^૫ સિંહાસ્ય,^૬ વાજિદંતા,^૭ આટરૂપ,^૮ અટરૂપક,^૯ વૃષ,^{૧૦} તામ્ન^{૧૧} અને મિંહપર્ણ,^{૧૨} એટલા અરડૂમીના સસ્કૃત

x રાજનિધંતુમાં લખે છે કે-અરડૂસીના આડની હાલમા કઃવાપણુ રડકુ છે અને હાલ તથા પાંદળને દીપન, રોચક અને આમનાશક વણુવેલા છે: અને આ ગુણોને લીંચે તે જૂની સમઢણી અને કકુ ઉપર વપરાય છે. હાલનો ઉકાળો મેથી ત્રણુ ઓસની માત્રામા આપવાથી બદલજીમાં દર યાય છે. વૈદ્યો આની હાવને તાવની બીમારીમાં અને નમળાઈમાં પૌષ્ટિક તરીકે વાપરે છે અને પ્રસવ થયા પછી સ્ત્રીઓને આ આડની હાવ તથા પાંદળનો ઉકાળો કરીને પાવાની બનાવણુ કરે છે.

નામો છે. ૮૪

૧. વામયતિ વાયુમાત્મનિ તિક્તતુવત્વં ચ, વસેષ્ય-ન્તાદ્ પ્બુલ્, યદ્વા વસ્તે-આચ્છાદયતિ શ્વાસાદીન્ રોગાન્-વસ આચ્છાદને-પ્બુલ્-જે પોતામાં વાયુને વસાવે છે, તેથી વાયુકારક છે તેમજ કડવાશ તથા તૂરાપણુ ધારણુ કરે છે, અથવા શ્વાસ આદિ રોગોને જે દાખી દે છે, તેથી વાસક-અરડૂસી.

૨. વાસ્યતે સ્વર્યતાત્-વાશ શબ્દે-‘ગુરોથ હલ્’ હત્યઃ, સ્વાયેં વન્, ટાપ્, શ્વ ચ; યદ્વા ઉચ્યતે-ચ્યતે શ્વાસાદિ-નિવારણાર્થે વૈદ્યઃ, વશ વાન્તૌ-સંજાયાં પ્બુલ્-જે સ્વરને હિતકારી હોવાથી સારો અવાજ કરાવે-ધાંટો સુધારે છે અથવા શ્વાસાદિ રોગ મટાડવા વૈદ્યો જેને ધચ્છે છે, તેથી વાશિકા-અરડૂસી.

૩. વાસયતિ કપ્પનાશકત્વાદિગુણાન્ સ્વસ્મિન્, ઘ્ણન્તાદ્ વસેઃ પનાયન્-ટાપ્-કદ્દેનો નાશ કરનારપણુ વગેરે ગુણોને પોતામાં જે વસાવે છે, તેથી વાસા-અરડૂસી.

૪. મિપર્જા માતા इव રોગિણાં રોગનિવારણદ્વારા ઘનાર્ણવક્રવાન્-રોગીઓના રોગ મટાડી વૈદ્યોને ધનાદિ અપાવે છે, તેથી વૈદ્યોની જાણે માતા હોય તેથી છે, તેથી મિપદુમાતા-અરડૂસી.

૫. હિન્સ્તિ કાસાદીન્ રોગમૃગાન્ इति સિંહી, હિત્તિ હિસાયામ્-પનાયન્, પ્રયોદરાદિ, ગૌરાદિઃ, સ્વાયેં વન્ દુસ્વથ-ઉવસ વગેરે રોગોર્ણી હરણુનો જે નાશ કરે છે, તેથી સિંહિકા-અરડૂસી.

૬. સિંહસ્ય આત્મમિવ આસ્ય-ગુપ યસ્ય સઃ-સિંહના મોઢા જેનુ જેનુ કૂલ કોવાથી સિંહાસ્ય અરડૂસી.

૭. વાજિનઃ દન્તા इव દન્તાઃ-જૈસરા યસ્યા સા-જેના કેસરા થોડાના દાંત જેવા હોય છે, તેથી વાજિદન્તા-અરડૂસી

૮. અટન્તિ इति અટા-અટ ગતૌ-પનાયન્, તાન્ અટાન્-ગન્છતો ધ્રમતો વા ક્ષવાદીન્ રોગાન્ રોષતિ-હિન્સ્તિ-ઠપ હિસાયામ્, મૂલવિમુખાદિત્વાત ક, તતઃ અટરૂપ એવ-આટરૂપ સ્વાયેંડળ્, પ્રયંદરાદિત્વાદ્ લીર્ષત્વમ્-જે અટન કરતા-પ્રસરતા ક્ષય આદિ રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી આટકપ-અરડૂસી.

૯. અટરૂપ એવ અટરૂપકઃ સ્વાયેં વન્-ઉપર પ્રમાણે જ પ્રટૃતિ, પ્રત્યય તથા અર્થ સમજવો.

૧૦. વર્ષતિ-સિવાતિ મધુ, વૃષ સેવને, ‘વૃષપથે’ તિક્-જે મધને સિંધે છે, તેથી વૃષ-અરડૂસી.

૧૧. તામ્ન વર્ગઃ અસ્તિ અસ્ય, અર્સામયન્, યદ્વા તાયતે-આઈસ્વત-શયવાસાદિરોગિમિમાંન્દાનિવારણાર્થેમ્-તસુ કાદક્ષાયામ્, ‘અમિતપ્યોદીર્ઘચ’ (અગા ૨-૧૬)

દ્વયોગાદિકા રક્ પ્રયયા સ્વીકૃત્વ ચ-જેનો ૨૫ ભાગ
 હોય છે અથવા ક્ષય કે ઉધરમ નગેરના ગોળીઓ
 પોનાનો રોગ દૂર કરના જેને કહે છે, તેથી તામ્ર-
 અરદૂરી

૧૦ સિંહ શ્વર્ણ સ્વય શ્વાસાદિરાગમુગનિવારણે-
 શ્વામ આદિ રોગોત્તપી મૃગેને હાળી કાઢના જેનું
 પાકુ પથ્થુ મિહ જેનું કોય છે, તેથી સિંહપથ્થુ-
 અરદૂરી

અરદૂરીના ગુણો

ઘાસકો વાતકૃત્ સ્વય^૧ કફપિત્તાશ્નનાશન ॥
 તિક્તસ્તુવરકો હૃદ્યો લઘુ શીતસ્તુઢકિત્તિહૃત્ ॥
 શ્વાસકાસજ્વરચ્છદિમંદકુષ્ઠકષયાપહ ॥ ૮૫ ॥

અન્વય -વાસક વાતકૃત્ સ્વય તિક્ત તુવરક
 હૃદ્ય ગ્ધુ શીત (સન્) કફપિત્તાશ્નનાશન તુઢકિત્તિહૃત્
 શ્વાસકાસજ્વરચ્છદિમંદકુષ્ઠકષયાપહ (અસ્તિ) ॥

અરદૂરી વાયુ કરનાર, સ્વર્ગને માટે સાગી,
 કઠી, તૂટી, હૃદયને હિતકારી, હૃદયકી અને
 ઠંડી હોઈ શકે, પિત્ત, લાહીનો ખગાડ કે
 રક્તપિત્ત, તરશની પીડા, શ્વામ, ઉધરસ, તાવ,
 ઊવટી પ્રમેહ, કોઠ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે

ખડસલિયા પિત્તપાપડાના નામો તથા ગુણો

પર્પટો વરતિક્કશ્ચ સ્મૃત પર્પટશ્ચ સ ॥
 કથિત પાનુપર્યાયસ્તથા ક્ષત્તનામક ॥ ૮૬ ॥
 પર્પટો હૃતિ પિત્તાશ્નમ્મલ્લુપ્પાકફજ્વરાન્ ॥
 સમ્રાહી શીતલસ્તિકો દાહનુદ્રાતલો લઘુ ॥ ૮૭ ॥

અન્વય -પર્પટ ચ વરતિક્ક સ્મૃત સ ચ પર્પટક
 પાનુપર્યાય તથા ક્ષત્તનામક કથિત ॥ પર્પટ સમ્રાહી
 શીતલ તિક્ક વાતલ લઘુ (સન્) દાહનુદ્ર (તથા ચ)
 પિત્તાશ્નમ્મલ્લુપ્પાકફજ્વરાન્ હન્તિ ॥

પર્પટ,^૧ વરતિક્ક,^૨ પર્પટક^૩ એ ખડમ
 લિયા પિત્તપાપડાના સંસ્કૃત નામો છે તેમજ
 પાશુપર્થોય^૪ એટલે ૨૪-ધૂળના નામોથી તથા
 કવચનામક^૫-ખખતરના નામોથી પણ તે કહે
 વાય છે ખડસલિયો પિત્તપાપડો આડાને રોડ
 નાર, ટાઢો, કડવો, વાયુ કરનાર અને હલકો
 હોઈ હાડને મટાડનાર છે, તથા પિત્ત, લોહીનો
 ખગાડ અથવા રક્તપિત્તનો રોગ, ખ્રમ, તરશ,
 તથા તાવને પણ મટાડે છે ૮૬, ૮૭

૧ પર્પટિ-ગચ્છતિ શીતલવાદિગુણાન્-પર્પ ગતો,
 'શકાદિભ્યોડટન્' દ્વયોગાદિ અટન્ પ્રત્યય -જે શીત

ળતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પર્પ-
 ખ-અનિયો પિત્તપાપડો

૪ વર તિક્ક શ્વાસ્ય સ-જેનો ૩ વે સ
 ઉત્તમ હોય છે, તેથી વરતિક્ક-ખ-અનિયો પિત્તપાપડો
 ૩ પર્પટ ૧૪ પર્પટ સ્વાયં ક્ષન્-પર્પટા ૧૫
 પ્રમાણે સમજવુ

૪ પાશો પર્યાય સ્વય મ-જેનો ૩ ધૂળ
 જેટલા નામો છે, તે મધા નામોથી પણ આ પિ
 પાપડો કહેવાય છે, તેથી પાશુપર્થોય-ખ અનિ
 પિત્તપાપડો

૫ કવચસ્ય નામાનિ સ્વય સ-ખખતરના જેવ
 નામો છે તે મધા આ પિત્તપાપડાના પણ નામો-
 તેથી મધનામ-ખ અનિયો પિત્તપાપડો

લી ખડાના નામો

નિમ્બ મ્યાલ્પિચુમર્દશ્ચ પિચુમન્દશ્ચ તિક્ક ॥
 અરિષ્ટ પારિમદ્રશ્ચ હિટ્તુનિયાસં ઇત્યપિ ॥ ૮૮ ॥

અન્વય -નિમ્બ પિચુમર્દ ચ પિચુમન્દ તિક્ક
 અરિષ્ટ ચ પારિમદ્ર ચ હિટ્તુનિયાસ ઇત્યપિ સ્ત ॥

નિબ,^૧ પિચુમર્દ,^૨ પિચુમદ,^૩ તિમ્બ^૪
 અરિષ્ટ,^૫ પારિમદ્ર,^૬ અને હિટ્તુનિયાસ^૭ એ
 લી ખડાના સંસ્કૃત નામો છે ૮૮

* આયુર્વેદમા તે મનુ વપુન નીને પ્રક
 છે તેની હાવ પાચક, ક ની અને ગ્રાહી છે તે
 પા ૩ વડેના નેટની પોગીસ ગનાવવામા ૨૫
 રનાથા ગૂમ ની ગા વેગઈ તથ છે પાદ વા
 ને શીતવાના નના ઉપર લગાવવાથી
 કાયદો થાય છે પાદ નો રસ પાવાથા ૫
 ય ૧ નીડગી વ્તય છે અને કમરો તથા
 પર નીકગીતા ગૂમ ના ૨૬ પર અપાય છે
 ચક્રદત્તામા ખગમ નામુર ઉપર ની ૫
 પા ૧ અને તથ વાગીને તેની પોગીસ માદ
 બવામણુ શ્વેલ છે અને ની મડાના ક્ષમ
 ણી)ને વુવાન તથા પેના છત ૧ કાઠી નાખ
 માટે વાપરવા લખેન છે ખીજનુ તેન ગરિત
 ગૂમગ અને કોઠ ઉપર વધી સારી અસર કરે છે
 ચરકસંહિતામા લી ખડાને દીપની
 કહનાશકે ગણે છે

મુશ્વતસંહિતામા આને મ્હુવાતહનન
 શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર સોજે આવી
 થી હોય તેને મગ નાર ગણેલ છે આના કમર
 ક્ષણે પ્રગેહના દરદમા ઉપયોગી અને તાવની મર
 ખેસાડનાર ગણે છે

૧. નિમ્બતિ-સિવતિ શ્વાય તિક્તના ચ, ણિવિ સેવને પવાયચ-શ્વયોરેક્યમ્-ને શીતળતાને સિંચે છે, તેથી નિંબ-લીંબડો.

૨. પિત્તુ-કુષ્ઠમેદ મન્દવતિ-મૃદુ ક્ષોદે-પ્યન્તાત 'કર્મ-પ્યણ-' કોઠના રોગને ને નાશ કરે છે, તેથી પિત્તુ મન્દ-લીંબડો.

૩. પિત્તુ મન્દવતિ-મન્દ મન્દવા ગતી, પ્યન્તાત 'કર્મપ્યણ-અર્થ' ઉપર પ્રમાણે જ છે.

૪. તિક્ત રમ્-અસ્તિ અસ્ય-અર્ચાગયન્, સ્થાઈ ચ કન્-નેને રસ કડવો ડોષ છે, તેથી તિક્તક-લીંબડો.

૫. ન રિષ્ટમ્-અગુમં યસ્ય સેવનાન્-નેતુ સેવન કરવાથી અશુભ થતુ નથી, તેથી અરિષ્ટ-લીંબડો.

૬. વસ્તિ: મદ્ર યસ્ય સેવનાત, તત સ્થાઈ અન્-તુ સેવન કરવાથી આરે આગ્નુથી કલ્યાણ જાય છે, તેથી પારિબદ્ર-લીંબડો; યદ્વા પારમ્ અસ્યા ત-અત્ત ઇનિં, પારિ-પાર ગત મદ્ર યસ્ય સેવનાત-થવા નેતુ સેવન કરવાથી પરિપુર્ણ કલ્યાણ થાય, તેથી પારિબદ્ર-લીંબડો.

૭. હિડ્ગાત્કાર હિડ્ગમ્ધો વા નિર્વામો યસ્ય-નેનો રસ અથવા યંદ્ર હિગ નેવા આકારને તથા હિગ, નેવી ગધયાંતો ડોષ છે. તેથી હિંચુ નર્વાસ-લીંબડો.

લીંબડાના તથા તેનાં પાન અને ફળના ગુણો નેમ્બ: શીતો લઘુગ્રાહી કટુપાકોઽગ્નિવાતનુત્ ।
મ્હઘ: શ્રમવૃદ્ધકાસજ્વરાચિષ્કૃમિપ્રણુત્ ॥ ૮૧ ॥

ગ્નિપિત્તરુફચ્છદિકુષ્ઠહૃદ્લાસમંહનુત્ ।
નેમ્બપત્રં સ્મૃતં નેત્ર્યં કૃમિપિત્તનિગ્રમણુત્ ॥ ૯૦ ॥

ગતલં કટુપાકં ચ સર્વારોચન્કુષ્ઠનુત્ ।
નેમ્બફલં રસે તિપ્ત પાકે તુ કટુ મેદનમ્ ॥

લેમ્બ લઘુપૂર્ણં કુષ્ઠજ્ઞ ગુલ્માર્શં કૃમિમેહનુત્ ॥ ૯૧ ॥

અન્ય-નિમ્બ શીત લઘુ ગ્રાહી કટુપાક અહ્ય (મત્) અગ્નિવાતનુત્ શ્રમવૃદ્ધકાસજ્વરાચિષ્કૃમિપ્રણુત્ ગ્ન-વેતરુફચ્છદિકુષ્ઠહૃદ્લાસમંહનુત્ (અસ્તિ). નિમ્બાત્ર નેત્ર્ય ગાલં ચ કટુપાક (મત્) સર્વારોચન્કુષ્ઠનુત્ કૃમિપિત્ત-વિગ્રમણુત્ (અસ્તિ). નિમ્બકલ રસે તિક્ત પાકે તુ કટુ મેદન લેમ્બ ત્પુ ડણ ચ (મત્) વૃષ્ઠજ ગુલ્માર્શ-કૃમિમેહનુત્ (અસ્તિ) ॥

લીંબડો ટાંઠો, હલકો, ઝાડાને રોકનાર, પાકમાં તીખો અને મનને ન ગમે એવો હોઈ અગ્નિ, વાયુ, શ્રમ, તરશ, તાપ, અરુચિ, કૃમિ, મજ, પિત્ત, કંક, બેલટી, કોઠ, મોળ-

બીબકા તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. લીંબડાનું પાકડું નેત્રને હિતકારી, વાયુ કરનાર તથા પાકમાં તીખું હોઈ સઘળી અરુચિ, કોઠ, કૃમિ, પિત્ત તથા ઝેરને મટાડનાર છે. લીંબડાનુ ફળ રસમાં કડવું, પાકમાં તીખું, ઝાડો લગાડનાર, ત્રિગ્ધ, હલકું અને ગરમ હોઈ કોઠ, ગોળો, અરશ, કૃમિ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૮૯-૯૧ બકાનનાં નામો

મહાનિમ્બ: સ્મૃતોદ્રેકા રમ્યકો વિપમુષ્ટિક: ।
કેશા મુષ્ટિનિમ્બસ્થ કાર્મુકો જીવ હત્યપિ ॥ ૯૨ ॥
અન્ય-મહાનિમ્બ ઉદ્રેકા સ્મૃતા (તથા) રમ્યક વિપમુષ્ટિક કેશા મુષ્ટિ નિમ્બક ચ વાનુક જીવ: હત્યપિ (જયતે) ॥

મહાનિંબ,^૧ ઉદ્રેકા,^૨ રમ્યક,^૩ વિષ મુષ્ટિક,^૪ કેશા,^૫ મુષ્ટિ,^૬ નિંબક,^૭ કાર્મુક અને ૯૨^૮ એટલાં બકાનનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯-૨

૧. મહૌઘામો નિમ્બ મહાનિમ્બ-એક ભતનો મોટો લીંબડો જ હોવાથી મહાનિંબ-બકાન.

૨. ઉદ્રિચંતે હિમણુને સ્થાવરેન કપાયત્રેન ચ નિમ્બાન્, ઉત્પૂર્ણાત રિચિરુ વિરેચને હત્યસ્માદુષ્ણ, 'ચજાં-રિ તિ વૃત્ત, ડાન્-શીતળતા, ક્ષેપતા તથા વૃણશના ગુણ-થી લીંબડાના કરતા ને અધિવાતી છે. તેથી ઉદ્રેકા-બકાન

૩ રમ્યતે અનન ધ્રમચ્છદિકુષ્ઠારોગિમિ, સુ કોઠાયા-પ્યન્, સજાયા ચ કન્-નેને લીધે શ્રમ, શવટી તથા કોઠ વગેરેના રોગોમાને પોતાના રોગો દૂર થતા આનંદ થાય છે, તેથી રમ્યક-બકાન.

૪. વિષ મૂલિકાયા મુષ્યત-નારયતે એનેન, મુપ સ્તય-કિન્-સજાયાં ચ કન્-નેનાથી ઉદરનુ ઝેર નાશ કરાય છે, તેથી વિષમુષ્ટિક-બકાન.

૫. ક્ષિત્તાનિ-વિવાષ્ઠ કપપિત્તધ્રમાવીન્ રોગાન્-ક્રિચુ વિવાષ્ઠ- ક્ષિત્તેન્ લો લોપધ ' હત્યોળાદિ અન્-પ્રતય, લકાસ્ય ચ લોપ, અજાદિતાન્ ડાન્-ને કંક, પિત્ત, શ્રમ આદિ રોગોને મટાડે છે, તેથી કેશા-બકાન

૬. મુષ્યત-નારયત અન્યા પ્રમેહરુદિ-મુપ સ્તય, કિન્-પ્રમેહ આદિ રોગોને ને નાશ કરે છે, તેથી મુષ્ટિ-બકાન.

૭. નિમ્બ દા કાયતિ વિશેષગુર્ણ-કં શબ્દ- 'શાતાકુપવને' દત્તિ ક-અમુક આસ ગુણોથી ને લીંબડા નેવી કહેવાય છે, તેથી નિંબક-બકાન

૮. વૃષ્ટારોગનિગ્ણાપ્યાય કર્મણે પ્રવતિ 'કર્મણ-

અવસ્થા-કેટલા વગેરે રોગોને અટકાવવા રૂપ કમં માટે જે સમર્થ થાય છે, તેથી કામુક-ગકાન.

૯. જીવયતિ શ્યામગુલ્માદિરોગિણી રોગનિવારણેન, જીવ પ્રાણધારણે-પ્યન્તાન્ પચાચ-શ્વાસ, ગોષો વગેરેના રોગોને ગેગ મટાડી જે બિન્વાડે છે, તેથી શ્વ-ગકાન.

બકાનના ગુણો

મહાનિમ્બો હિમો રુદ્ધસ્તિકો ગ્રાહી કપાયકઃ ।
કફપિત્તધ્રમચ્છદિકુપ્પુદ્ધલાસરક્તજિત્ ।
પ્રમેહશ્વાસગુલ્માશોમૂષિકાવિપનાશનઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય-મહાનિમ્બઃ હિમઃ સ્સઃ તિક્તઃ ગ્રાહી કપાયક (સન્) કફપિત્તધ્રમચ્છદિકુપ્પુદ્ધલાસરક્તજિત્ પ્રમેહ-શ્વાસગુલ્માશોમૂષિકાવિપનાશનઃ (અસ્તિ) ॥

બકાન ટાઢી, રૂક્ષ, કડવી, આડાને રોક નાર અને તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, બ્રમ, ઊલટી, કોઢ, મોખ-ઊખકા, લોહીનો બગાડ, પ્રમેહ, શ્વાસ, ગોષો, અરશ, તથા ઉદરના ઝેરનો નાશ કરે છે. ૯૩

કરંજ (કરંજ) નાં નામો તથા ગુણો

પારિભદ્રો નિમ્બતરુમન્દારઃ પારિજાતકઃ ।
પારિભદ્રોડનિલશ્લેષ્મશોયમેદઃક્રુમિપ્રણુત્ ।
તત્પત્રં પિત્તરોગઘ્નં કર્ણવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય-પારિભદ્ર નિમ્બતરુ મન્દાર પારિજાતક (ક્ષિતિ નામાનિ, ગુણાય-) પારિભદ્ર અનિલશ્લેષ્મશોય-મેદ ક્રુમિપ્રણુત (અસ્તિ). તત્પત્ર પિત્તરોગઘ્ન કર્ણવ્યાધિ-વિનાશનમ્ (મપતિ) ॥

પારિભદ્ર,^૧ નિખતરુ,^૨ ગંદાર^૩ અને પારિજાતક^૪ એટલા કરંજની એક બલતાં સંસ્કૃત નામો છે. એ વાયુને, કફને, સોબને, મેદને તથા ક્રુમિને મટાડે છે; એના પાંદડાં પિત્તરોગને તથા કાનના રોગને મટાડે છે. ૯૪

૧. પારમ્ અસ્થાસ્તિ-^૧ અત ઙ્ગિ-^૨ પારિ-પારં મત મદ વસ્ય, યદ્વા પરિતો મદ વસ્ય-પ્રજ્ઞાયન્-નેના મંબંધકી પરિપૂર્ણ કલ્યાણ થાય છે, તેથી પારિભદ્ર-કરંજની એક બલ.

૨. નિમ્બાલ્ય તરુનિમ્બમદશો વા તરુ-લીંબડાના નામનું અથવા લીંબડા જેવું જે આડ હોય છે,

x અરકસંહિતામાં કરંજના તેલને લેખનીય (ધાતુ પાતળી કરનાર) ગણાય છે

સુશ્રુતાસંહિતામાં આને કફવાતપ્રશમન, રક્ત-શોષન, કુદ્ધ તથા કફમેહોનિવારક ગણાય છે.

તેથી નિખતરુ-કરંજની એક બલ

૩. મન્દા અરા વસ્ય મઃ, મન્દમ્ શ્વચ્છિ ક-ન્દ મનો, 'કર્મણ્યન્', યદ્વા મન્દતે-મ્નુવતે જન્, મદે સુત્યાદો. 'અગ્નિમદિમન્દિભ્ય આરુન્-નેના આગ એવો હોય છે, અથવા જે ધીમી અસર કરે છે, અથવા અમુક ખાસ ગુણોને લીધે લોકો જે વખણે છે, તેથી મંદાર-કરંજની એક બલ.

૪. પારિ-પારં મ્તા જન્મ વસ્ય મઃ, યદ્વા પારિ-સમુદ્રાન્માન, સ્વાયં વન્-નેનો જન્મ સકળ ધરેડો ગણાય છે અથવા સમુદ્રમાંથી જેનો જન્મ થયો છે, તેથી પારિજાતક-એક બલતનું કરંજ વક્ષ.

કાંચનારનાં તથા કોવિદારનાં નામો તથા ગુણો

કાચનારઃ કાચનારકો ગણ્ડારિઃ શોણપુષ્પકઃ ।
કોવિદારશ્ચમરિકઃ કુદાલો યુગપત્રકઃ ॥ ૧૫ ॥
કુણ્ડલી તામ્રપુષ્પશ્ચાશ્મન્તકઃ સ્વલ્પકેસરી ।
કાચનારો હિમો ગ્રાહી તુવરઃ શ્લેષ્મપિત્તનુવ ॥ ૧૬ ॥

ક્રુમિકુપ્પુદ્ધબ્રંશગણ્ડમાલાવ્રણાપહઃ ।

કોવિદારોડપિ તદ્વત્યાત્તયોઃ પુષ્પં લઘુ સ્મૃતમ્ ।

રુક્ષં સંપ્રાહિ પિત્તાશ્મપદરક્ષયકાસનુત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વય-કાચનારઃ કાચનારક ગણ્ડારિઃ શોણપુષ્પ (તથા ચ) કોવિદારઃ ચમરિકઃ કુદાલઃ યુગપત્રક કુણ્ડલી તામ્રપુષ્પઃ અશ્મન્તકઃ ચ સ્વલ્પકેસરી (ક્ષિતિ નામનિ, ગુણાય-) કાચનારઃ હિમઃ ગ્રાહી તુવર. (સન્) શ્લેષ્મ પિત્તનુવ ક્રુમિકુપ્પુદ્ધબ્રંશગણ્ડમાલાવ્રણાપહઃ (અસ્તિ) કોવિદારઃ અપિ તદ્વત્ સ્યાન્, તયો- પુષ્પ લ્પુ ર્શં સંપ્રાહિ (સન્) પિત્તાશ્મપદરક્ષયકાસનુત્ (અસ્તિ) ॥

કાંચનાર,^૧ કાંચનક,^૨ ગંડારિ^૩ અને શોણપુષ્પક,^૪ એટલાં કાંચનારનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોવિદાર,^૫ ચમરિક,^૬ કુદાલ,^૭ યુગપત્રક,^૮ કુંડલી,^૯ તામ્રપુષ્પ,^{૧૦} અશ્મન્તક^{૧૧} અને સ્વલ્પકેસરી^{૧૨} એટલા કોવિદાર નામની કાંચનારની જ એક બલતાં નામો છે. કાંચનાર ટાઢો, આડાને રોકનાર અને તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, ક્રુમિ, કોઢ, આમણ, ગંડમાલા અને મધુને મટાડનાર છે. કોવિદારના પલ્લુ એ જ ગુણો છે; એ બલતાં પુષ્પ હલકા, રૂક્ષ અને આડાને રોકનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ અથવા રક્તપિત્ત રોગ, પ્રદર, ક્ષય તથા ઉદરસને મટાડનાર છે. ૯૫-૯૭

૧. કાચન-કાચનવર્ણ શ્વચ્છિતિ પુષ્પે-કર્મ-કર્મણ્યન્-નેનાં કુલ મોનેરી થાય છે, તેથી કાંચનાર

૨. કાચનમ્ इव कायति-प्रकवशते पुष्पैः, के चन्दे 'आतोऽनुपलगे.' इति क-न्ते सोनेरी ફૂંબોથી મોના જેવો પ્રકાશ છે, તેથી કાચનક-કાંચનાર

૩. गण्डस्य-गण्डमालारोगस्य अरि. નાશકત્વાત-ને ગંડમાલા રોગનો શત્રુ હોઈ નાશ કરે છે, તેથી ગચારિ-ગચનાર.

૪. शोषानि-रक्तपीतवर्णानि पुष्पाणि यस्य स-નેનાં ફૂલ લાલપીળા હોય છે, તેથી શોષપુષ્પ-કાંચનાર

૧. कु-भूमि विदारयति-द्व विदारणे 'कर्मण्यण्'-पुपो-इरादि-न्ते જમીનને ફાડી નામે છે અથવા મથુને મટાડે છે, લોહીવિકાર દૂર કરે છે, તેથી કોવિદાર-કાંચનારની એક જાત.

૨. चमरम् अस्ति अस्य-'अत इनिटनी' इति ठन्-नेने ચામર જેવા ગુચ્છા થાય છે, તેથી ચમરિક-કાંચનારની એક જાત.

૩. कुम् उद्गायति-दत्त विदारणे-'कर्मण्यण्'-शक-न्यादि-ઉપરના પહેલા નામ કોવિદાર જેવો જ અર્થ થાય છે.

૪. युग-युगम पत्र यस्य स-નેને બેઠકાકાપે પાન પાંચ છે, તેથી યુગપત્રક-કોવિદાર.

૫. गुण्डल-कुण्डलनम-कुण्डलानुकरणम् अस्ति अस्य-'अत इमि.'-નેતુ અનુકરણ-ફેલાણુ કુંડલાકાર-કુંડળ જેવું ગોળાકાર હોય છે, તેથી કુંડલી-કોવિદાર.

૧. ताम्रानि-रक्तवर्णानि पुष्पाणि यस्य स-નેના ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી તામ્રપુષ્પ-કોવિદાર.

૭. अम्लोऽप्यन्त करोति-'मन्तयतर्णुर्' -ને પથરા ને પથુ તોડી નામે છે. તેથી અરમન્તક-કોવિદાર

૮. स्वल्पा केसरा यस्य स-નેને કેસરા ધથુ જ થોડા હોય છે, તેથી સ્વલ્પકેસરી-કોવિદાર

કાળા, ધોળા તથા રાતા સરગવાનાં નામે શોમાઝન શિમ્લતીક્ષ્ણગન્ધકાક્ષીવમોચકા । તદ્વીજં શ્વેતમરિચં મધુશિમ્લુઃ સ્લોહિતઃ ॥૧૮॥
અન્ય-શોમાઝન શિમ્લ-તીક્ષ્ણગન્ધક-અક્ષીવ-મોચકા (ઇતિ નામાનિ), તદ્વીજં શ્વેતમરિચં (કષ્યત) મધુશિમ્લુઃ સ્લોહિત ડચ્યત ॥

શોભાજન,^૧ શિમ્લ,^૨ તીક્ષ્ણગન્ધક,^૩ અક્ષીવ^૪ અને મોચક^૫ એટલાં સરગવાનાં

* કેટલાક વૈદ્યો મગવાને ગરમ, તીક્ષ્ણ, પેશાબ વધારનાર અને ચામડી પર લગાડવાથી ચામડીને લાલ કરનાર ગણે છે, બીજાને પથુ ગરમ

સમ્પૂર્ણ નામે છે. સરગવાનું બીજ શ્વેત-મરિચ-ધોળું મરી કહેવાય છે. રતાશવાળો સરગવો મધુશિમ્લુ^૬ કહેવાય છે. ૯૮

૧. शोभाम् अनक्ति विशेषगुणं सुन्दरपुष्पैश्च, अङ्ग-व्यक्तिसङ्क्षणारी, कर्तारि ल्युट् 'बहुलमन्व्यद्राधि' इति युज्-वा-भ्यास गुणोने લીધે તથા સુંદર પુષ્પોથી જે ગોભા પ્રકટ કરે છે, તેથી શોભાજન-સરગવો

૨. शिनोति-तीक्ष्णताम् आवहति, शिन् निशाने-'जन्वादबध' इत्यादि (४-१०२) निपात-ने तीક્ષ્ણતા ધારણુ કરે છે, તેથી શિશ્ન-સરગવો

૩. तीक्ष्ण गन्ध यस्य स-'शोषाङ्गिभावा' इति कप्-नेनी ગંધ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણગન્ધ-સરગવો

૪. न क्षीयते क्षीवयति वा, क्षीव् मठे-एचलच्, क्वयो-रैक्यम्-ने મઠ અથવા કક કરતો નથી, તેથી અક્ષીવ-સરગવો.

૫. मोचयति नानारोगेभ्य-ण्युल्-ने અનેક જાતના રોગોથી ઊંડાવે છે, તેથી મોચક-સરગવો.

૬. मधु-मधुसदृशकिंचिद्रक्तवर्णमापुर्योगविशेषयुक्त-दासौ शिम्ल-मधुशिम्ल-शाकपार्थिवदि-ने મધ જેવા કકક રાતા રંગનો અને વધારે પડતી મીઠાશ-ગુણવાળો હોય છે, તેથી મધુશિમ્લુ-રાતો સરગવો

ગણે છે અને તેને શ્વેતમરીચના નામથી ઝોળાખે છે.

હારિતસંહિતામાં સરગવાની બે જાત વર્ણવી છે-લાલ અને સફેદ. ચામડી લાલ કરવામા લાલ કરતા સફેદ વધારે ગુણુ ધરાવે છે, તોપથુ અદર ખવડાવવાતા ઉપયોગ માટે લાલ જાત વધારે પસંદ કરાય છે અને તે કાળજી તથા ખરલની ગામ મોની ચર્મ હોય ત્યારે અપાય છે. શરીરના અદરના ભાગમા ઉડિા સોળે હોય ત્યારે મુળિયાની જાનો ઉકાળો કરી સોળ ઉપર ગેક કરવામા તે વપરાય છે, તેમ જ પેશાબની થેથીમા થયેલી પથરી ઉપર પથુ ઉપયોગી ગણે છે આ જાડનો ગુંદર તલના તેવ સાથે મેળવીને કાનમાં ચમકા આપતા હોય ત્યારે રેડવાથી આરામ થાય છે.

ચરકસંહિતામાં આ જાડની જાલ તથા મુળિયા-ને શિરોવિરોધન અને રવેદોષ (પસીનો લાવનાર), ગણેલ છે.

- સુશુતસંહિતામાં આને કહેદોનિવારક, શિર-ચલનાસક અને ગુદમવિદધિનાસક ગણેલ છે.

સરગવાના ગુણો

શિશુઃ કટુઃ કટુઃ પાકે તીક્ષ્ણોષ્ણો મધુરો લઘુઃ ।
 દીપનો રોચનો રુક્ષઃ ક્ષારસ્તિક્તો વિદાહકૃત્ ॥૧૨૨
 સંગ્રાહી શુન્ઠલો હૃદયઃ પિત્તરક્તમ્રોપનઃ ।
 ચક્ષુષ્યઃ કફવાતઘ્નો વિદ્રધિશ્વયયુકૃમીન્ ॥૧૦૦
 મેદોઽપચીવિપત્તીહગુલ્મગણ્ડઘ્નપાન્ હરેત્ ।
 શ્વેતઃ પ્રોક્તગુણો જ્ઞેયો વિશેષાદાહકૃદ્રવેત્ ॥૧૦૧
 શ્રીહાનં વિદ્રધિં હન્તિ ઘ્નપ્નઃ પિત્તરક્તહૃત્ ।
 મધુશિશુઃ પ્રોક્તગુણો વિશેષાદીપનઃ સરઃ ॥૧૦૨॥
 શિશુવલ્કલપત્રાણાં સ્વરસઃ પરમાર્તિહૃત્ ।
 ચક્ષુષ્યં શિશુઞ્ચં વીજં તીક્ષ્ણોષ્ણં ત્રિપનાશનમ્ ।
 અત્યૃથં કફવાતઘ્નં તદ્વસ્યેન શિરોઽર્તિનુત્ ॥૧૦૩॥

અન્યથા - (અથ તદ્ગુણા -) શિશુઃ કટુ પાકે (અપિ)
 કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણ મધુર લઘુ દીપન. રોચનઃ રુક્ષઃ
 ક્ષારઃ તિક્ત વિદાહકૃત્ સંગ્રાહી શુન્ઠલ હૃદય પિત્તરક્ત-
 પ્રમોપન ચક્ષુષ્ય કફવાતઘ્ન (સન્) વિદ્રધિશ્વયયુકૃમીન્
 મેદોઽપચીવિપત્તીહગુલ્મગણ્ડઘ્નપાન્ હરેત્, શ્વેત (શિશુ)
 પ્રોક્તગુણ જ્ઞેય વિશેષાદાહકૃદ્રવેત્ । (તયા ચ)
 શ્રીહાન વિદ્રધિં હન્તિ, ઘ્નપ્ન પિત્તરક્તહૃત્ (અસ્તિ) ।
 મધુશિશુ પ્રોક્તગુણ (સન્) વિશેષાદીપન સરઃ
 (અસ્તિ) । શિશુવલ્કલપત્રાણા સ્વસ પરમાર્તિહૃત્
 (અસ્તિ), શિશુઞ્ચ વીજ ચક્ષુષ્ય તીક્ષ્ણોષ્ણમ્ અત્યૃથ વિપ
 નાશન કફવાતઘ્નં તદ્ વસ્યેન શિરોઽર્તિનુત્ (અવતિ) ॥

સરગવે તીષ્ણો, પાકમા પશુ તીષ્ણો,
 તીક્ષ્ણ, ગરમ, મધુર, હલકો, અગ્નિને પ્રદીપ
 કરનાર, રુચિ ઉપજવનાર; રુક્ષ, ખારો,
 ઠંડવો, દાહ કરનાર, આડાને રોકનાર, વીર્યને
 વધારનાર, હૃદયને ગમે એવો, પિત્ત તથા
 લોહીનો પ્રકોપ કરનાર, નેત્રને હિતકારી અને
 કદ, વાયુ, અંદરનું ગૂમડું, સોજા, કૃમિ, મેદ, ગળાની
 ગાંઠ, એર, બરલત્તુ દરદ, ગોળો, ગંડમાળ તથા
 મણુને મટાડનાર છે. ઘેળો સરગવે પશુ ઉપર
 કહેલા ગુણવાળો છે; પરંતુ તે વિશેષે કરી દાહ
 કરે છે અને બરલત્તુ દરદ, અંદરનું ગૂમડું, મણુ,
 પિત્ત તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. રાતો સરગવે
 પશુ એ જ ગુણોવાળો છે અને તે વિશેષે કરી
 અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે. સરગવાની ઘાલ
 અને પાંદડાંનો રસ ભારે પીડાને મટાડનાર છે.
 સરગવાનું બીજ નેત્રને હિત

કારી, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ વીર્યને વધ
 નાર નથી, પશુ એર, કદ તથા વાયુનો વાધ
 કરનાર છે; એ બીજનું નસ્ય દેવામાં આવે
 તો તેથી માથાનું દરદ મટે છે. ૯૯-૧૦૩
 ઘેળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી ગરણીનાં
 નામે તથા ગુણો

આસ્ફોતા ગિરિકર્ણો સ્યાદ્વિષ્ણુઝાન્તાપરાજિતા ।
 અપરાજિતે કટુ મેષ્યે શીતે કષ્ટયે સુદૃષ્ટિ ॥૧૦૪
 કુષ્ઠમૂત્રત્રિદોષામશોથઘ્નવિપાપહે ।
 કપાયે કટુકે પાકે તિક્તે ચ સ્મૃતિશુદ્ધિ ॥૧૦૫
 અન્યથા - આસ્ફોતા ગિરિકર્ણો વિષ્ણુઝાન્તા નર
 જિતા (હિતનાની) સ્યાત્, અપરાજિતે કટુ મેષ્યે શી
 તે કષ્ટયે સુદૃષ્ટિ કપાયે કટુકે પાકે ચ તિક્તે સ્મૃતિશુદ્ધિ
 કુષ્ઠમૂત્રત્રિદોષામશોથઘ્નવિપાપહે (સ્) ॥

આસ્ફોતા,^૧ ગિરિકર્ણી^૨ વિષ્ણુઝાન્તા,^૩
 અને અપરાજિતા^૪ એટલા ગરણીનાં સંસ્કૃત
 નામે છે. બંને ગરણી તીષ્ણી, પવિત્ર, ઠાંદી, કદને
 હિતકારી, દષ્ટિને સારી કરનાર, તૂરી, પાકમાં
 તીષ્ણી, સ્મૃતિ તથા શુદ્ધિને આપનાર અને
 કોઈ, ગૂમડું દરદ, ગણુ દોષ, આમ, સોજા
 મણુ તથા એરને મટાડનાર છે. ૧૦૪, ૧૦૫

૧. આસમન્તાત્ સ્ફોટયતિ-વિકાસયતિ સ્મૃતિશુદ્ધિ
 ચ, સ્ફુટિર વિકસને-વ્યન્તાત્ અન્-પુરોરરાદિત્વાત્ સ્ત
 ત, યન્-એ સ્મરણશક્તિ તથા શુદ્ધિને ખૂબ વધારે
 છે, તેથી આસ્ફોતા-ગરણી.

૨. ગિરિ-ગાભ્યમુવિકાકર્ણે યસ્યા સા, લક્ષ્ણં
 તુલ્યપત્રત્વાત્-પાકર્ણેતિ ડીપ્-નાની ઉંદરડીના ખાં
 જેવાં જેના પાંદડાં ઢોલ છે, તેથી ગિરિકર્ણી-ગરણી

૩. વિષ્ણુઝાન્તા-ઝાન્તા મેષ્યલક્ષ-ર્ણવ
 હોવાથી વિષ્ણુ વડે જે વ્યાસ મનાય છે. તેથી
 વિષ્ણુઝાન્તા-ગરણી.

૪. ન પરાજીયતે સ્ત ઓપચન્તર્યાં વિશેષાન્
 સ્વાન્, પરાલેકાન્ જિ જયે-દ્વ્યસ્માન્ કર્મણિ ક્, યન્
 જે ખાસ ઉત્તમ ગુણોવાળી હોવાથી બીજા એ
 ધિઓથી કરી જિતાર્થ નથી, તેથી અપરાજિતા-ગરણી
 ઘેળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી ગરણીનાં નામે
 સિન્દુવારઃ શ્વેતપુષ્પઃ સિન્દુકઃ સિન્દુવારક ।
 નીલપુષ્પી તુ નિર્ગુન્ઠી શોફાલી મુવહા ચ સા ૧૦૬
 અન્યથા - સિન્દુવાર શ્વેતપુષ્પઃ સિન્દુકઃ સિન્દુવારક.
 નીલપુષ્પી તુ નિર્ગુન્ઠી શોફાલી સા ચ મુવહા (કાન્ઠો) ।
 સિન્દુવાર,^૧ શ્વેતપુષ્પ,^૨ સિન્દુક^૩ અને

સિદ્ધવારક^૧ એટલા ધોળા ફૂલવાળી નગોડ
ના સન્ધુત નામો છે તેમ જ નીલપુષ્પી,^૨
નિશુંડી,^૩ શેકાલી^૪ અને સુવહા^૫ એટલા
કાળા ફૂલવાળી નગોડના નામો છે ૧૦૬

૧ સ્વન્દત-પ્રકાતિ, સ્વન્દૂ પ્રક્ષાળ 'સ્વન્દે
સપ્રસારણ ધથ' इत्यौणादिह-बाहुलकाद् अत्र धा न,
सिन्दु वृणाति कारयति वा सिन्दुवार-वृष्ण वरण, वृत्
आवरण वा, 'कमण्यण-ने रसने स्वीकारे छे अथवा
रसथी व्याप्त १५ छे तेथी सिद्धवार-नगोड.

૨ અત્યાગિ પુષ્પાણિ યસ્ય સ-નેના ફૂલ ધોળા
હોય છે તેથી શ્વેતપુ ૫-નગોડ

૩ સિન્દુ એવ સિન્દુક-સ્વર્થે કન્-ને રસમય
હોય છે, તેથી સિન્દુક-ધોળા ફૂલવાળી નગોડ.

૪ સિન્દુવાર એવ સિન્દુવારક-અર્થ વગેરે પહેલા
નામ પ્રમાણે

૧ નાલાગિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા-નેના ફૂલ કાળા
થાય છે, તેથી નીલપુષ્પી-નગોડ

૨ નિગુણ્ડલિ-અત્યન્ત રક્ષતિ કૃમિકુષ્ટાદિરોગ્ય-
નિરૂપતક-ગુહિ રક્ષાયમ્-શુભયે'તિક-વૃગોદરાદિ, યદ્વા
યુવા-વેદનામિત્તા, ગૌરાદિત્વાદ વીપ-ને કરમિયા,
કોઠ વગેરે રોગોથી રક્ષા કરે છે અથવા કોઠ
અતના વેદનથી રહિત રોય છે તેથી નિશુંડી-નગોડ

૩ શેરલ ક્ષિતિ શેષા-શ્વીડ સ્વજ બાહુલકાત્ ક-
(ઉણાદિ) શેષા-અન્ન યસ્યા સા મુગન્ધિત્વાત
'દિકારાદિક્તિ' શ્વિ વા હીપ્-નેમા સુગ ધ હોવાથી
મરા મર્ડ રહે છે, તેથી શેકાલી-નગોડ

૪ મુદુ વદતિ આમોદમ્, વહ પ્રાપ્ને-પચાવન્-ને
તમ સુગ ધને ધારણુ કરે છે, તેથી સુવહા-નગોડ

ખન્ને નગોડના યુગ્લે

સિન્દુક સ્મૃતિદસ્તિક કપાય કટુકો લઘુ ।
ર્યો નેત્રહિતો હન્તિ શૂલશોચામમારતાન્ ૧૦૭
મિમુકુષ્ઠાચિત્રેખન્નરાહીલાપિ તદ્વિધા ।

સિન્દુવારદલ જન્તુવાતરુએમ્હરં લઘુ ॥ ૧૦૮ ॥

અન્ય-સિન્દુક સ્મૃતિદ તિક કપાય કટુક
યુ કેદ્ય નેત્રહિત (સન્) શૂલશોચામમારતાન્ વૃમિ
પ્રાહ્વિક્ષેખન્નવાન્ હન્તિ, નીલા અપિ તદ્વિધા (અસ્તિ),
વેન્દુનારદત ઋ (સન્) જન્તુવાતરુએમ્હરં (અસ્તિ) ॥

ખન્ને નગોડ સ્મૃતિ આપનાર, કઠડી,
ડૂરી, તીખી, હલકી, કેશને સારી, નેત્રને
હેતકારી અને શૂળ, સોળ, આમવાયુ, કૃમિ,
કોઠ, અરુચિ, કફ તથા તાવને મટાડનાર

છે નગોડનું ફૂલ હલકુ અને છવડા, વાયુ
તથા વર્કને હરનાર છે ૧૦૭, ૧૦૮

ધરજવના ઝાડના નામો

કુટજ કૂટજ કૌટો વન્સમો ગિરિમહિકા ।
કાલિહ શનશાલો ચ મહિકાપુષ્પ ઇત્યપિ ।
ઇન્દ્રો યવફલ પ્રોકો વૃક્ષક પાણ્ડુરુમ ॥ ૧૦૯
અન્ય-કુટજ કૂટજ કૌટ વન્સક ગિરિમહિકા
કાલિહ શનશાલો ચ મહિકાપુષ્પ ઇત્યપિ (તથા ચ)
ઇન્દ્ર યવફલ રક્ષક પાણ્ડુરુમ પ્રાક ॥

કુટજ,^૧ કૂટજ,^૨ કૌટ,^૩ વન્સક,^૪ ગિરિ
મહિકા,^૫ કાલિગ,^૬ શકશાખી,^૭ મહિકાપુષ્પ,^૮
ઇન્દ્ર,^૯ યવફલ,^{૧૦} વૃક્ષક^{૧૧} અને પાણ્ડુરુમ^{૧૨}
એટલા ધરજવના ઝાડના સ્મૃત નામો છે. ૧૦૯

૧ કુટે-ગિરિશુજ જાયત સ્મ-'સામ્યા જનઠ',
પ્રપાદરાદિ-પતના શિખર ઉપર ને ઉત્પન્ન થાન
છે, તેથી કુટજ-ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૨ કૂટજ-ની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે

૩ કૂટે-ગિરિશુજ ભવ 'તન્ન મન્ન' इत्यण्-પતના
શિખર ઉપર થાય છે, તેથી કૌજ-ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૪ વદતિ-વીપનવાદિયુગાન્, વદ વ્યક્ત્યા વાચિ-
'વૃન્નવદિવચિદનિકમિકપિન્ન્ય સ' તત સજ્યા કન્-
દીપનપશ્ય આદિ પોતાના યુગોને ને જણાવે છે
તેથી વન્સક-ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૫ ગિરે મહી હવ-હવ્યે કન્-પતનેા બાણે
મેાડરોટોય તેી છે, તેથી ગિરિમહિકા-ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૬ કલિન્દ્રદેશે ભવ-મનાથે અણ્-કલિગરેશમા
ને થાય છે, તેથી કાલિગ-ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૭ શકનામા શાલો-વૃક્ષ-શાકાવિનાદિ-ને ઝાડ
ધરના નામથી કહેવાય છે તેથી શકશાખી-ઇન્દ્ર
જવનુ ઝાડ

૮ મહિકાયા ઇવ પુષ્પ યય સ-નેનુ કૂન મોગરા
જનુ હોય છે તેથી મહિકાપુ ૫-ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૯ ઇન્દ્રતિ-પરમમ્ પૃથર્થ પ્રાપ્નોતિ ગુણાનામ્ ઇન્દ્ર
હન-દિદિ પરમથર્થે ક્ષન્દન્દ્ર ઇતિ રન્-ધરની પેડે
યુગોના પરમ ઐશ્વર્યને ને પામે છે, તેથી ઇન્દ્ર-
ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૧૦ યવસન્ન ષઠ યરત સ-નેનુ ક્ષળ જવના
નેનુ કોય છે તેથી યવફલ-ઇન્દ્રજવનુ ઝાડ

૧૧ હ્રસ્વ વૃક્ષ વૃક્ષક, યદા વૃક્ષતિ-ડિનતિ
કફપિતાદિનિકરાન્-ઉણાદિ (૩-૬૬) સક્, તત
સ્વાયે કન્-જનુ ઝાડ નાનું કોય છે, તેથી અયના

કેવલિત વગેરે વિકારોનો જે નાશ કરે છે, તેથી વૃક્ષક-કેવલવનું ઝાડ.

૧૨. વાણુરઘાસી દુમ-વેનું ઝાડ ઘોળા રંગનું અથવા ઘોળા ને પીળા મિશ્ર રંગનું હોય છે, તેથી પાણુરુમ-કેવલવનું ઝાડ.

દીર્ઘજ્યના ઝાડના ગુણો

કુટજઃ કટુકો રુશ્નો દીપનસ્તુવરો હિમઃ ।

અર્શોઽતિસારપિત્તાસ્ત્રફટુષ્ણામકુષ્ઠુત્ત્વ ॥૨૧૦॥

અન્ય-કુટજ કટુક સ્ફ ઈપન. તુરઃ હિમ. (સન્) અર્શોઽતિમાવિત્તાસ્ત્રફટુષ્ણામકુષ્ઠુત્ત્વ (અસ્તિ) ॥

દીર્ઘજ્યનું ઝાડ તીખું, રૂક્ષ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર. તૂરું અને ટાકું હોઈ અરશ, અતિસાર, રક્તપિત્તનો રોગ, કફ, તરશ, આમ તથા કોઠને મટાડનાર છે. ૧૧૦

૨. જે જાતનાં કર્ણનાં નામો તથા ગુણો

કરણો નક્તમાલશ્ચ કરજશ્ચિરવિલ્વકઃ ।

દૂતપૂર્ણકરણોઽન્યઃ પ્રકીર્યઃ પૂતિકોઽપિ ચ ॥૨૧૨॥

સ ચોક્તઃ પૂતિકરજઃ સોમવલ્કશ્ચ સ સ્મૃતઃ ।

કરજઃ કટુકસ્તીક્ષ્ણો વીર્યોષ્ણો યોનિદોષહૃત્ ૧૧૨

કુષ્ઠોદ્રાવર્તગુલ્માર્શોઽગ્નિહૃમિરુપાપહઃ ।

તત્પત્ર કફવાતાર્શોઽકૃમિરોયહરં પરમ્ ॥૨૧૩॥

મેદનં કટુકં પાકે વીર્યોષ્ણં પિત્તલં લઘુ ।

તત્ફલં કફવાતલ્પં મેહાર્શોઽકૃમિકુષ્ઠજિત્ ।

દૂતપૂર્ણકરણોઽપિ કરજસદશો ગુણં ॥૨૧૪॥

અન્ય-કરજ ચ નચમાલ કરજ ચિરવિલ્વક

(હિતિ કથ્યત), અન્ય. દૂતપૂર્ણકરજ પ્રકીર્ય અપિ ચ

સ પૂતિક ઉક્ત, સ ચ પૂતિકરજ ચ સોમવલ્ક સ્મૃત ।

કરજ કટુક તીક્ષ્ણ વીર્યોષ્ણ યોનિદોષહૃત્ વૃષ્ઠોદ્રાવર્ત

ગુલ્માર્શોઽગ્નિહૃમિરુપાપહ (અસ્તિ), તત્પત્ર પર મેદન પાકે

કટુક વીર્યોષ્ણ પિત્ત લઘુ (સત્) કફવાતાશ્ચ કૃમિરોય-

હર (ભવતિ) । તત્ફલ કફવાતલ્પ મેહાર્શોઽકૃમિકુષ્ઠજિત્

(અસ્તિ), દૂતપૂર્ણકરજ અપિ ગુણ કરજસદશ (ભવતિ) ॥

કરં, ^૧ નક્તમાલ, ^૨ કરજ ^૩ અને ચિર-

વિલ્વક ^૪ એટલા કર્ણનાં સંસ્કૃત નામો છે.

તેમ જે દૂતપૂર્ણકરં, ^૧ પ્રકીર્ય, ^૨ પૂતિક, ^૩

પૂતિકરં ^૪ અને સોમવલ્ક ^૫ એટલાં કર્ણની

ખીણ જાતના નામો છે. કરં, તીખો, તીક્ષ્ણ,

લઘુવીર્ય, યોનિના દોષને હરનાર અને કોઠ,

ઉદાવર્ત રોગ, ગોળો, અરશ, કૃમિ, મણુ તથા

કફને મટાડનાર છે. કરંનાં પાંદડાં લાંબાકાળે

મળ તોડનાર, પાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્ત

કરનાર અને હલકાં હોઈ કફ, વાયુ, અગ્નિ, કૃમિ તથા સોજનને આત્યંત મટાડનાર છે. કરંનું ફળ કફ, વાયુ, પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ તથા કોઠને મટાડનાર છે. દૂતપૂર્ણકરંમાં પણ કરંજના જેવા જ ગુણો છે. ૧૧૧-૧૧૪

૧. ક-મુચ જલં વા રજયતિ-કર્મણ્ય-મુખ અથવા પાણુને જે રંગી દે છે, તેથી કરં.

૨. નર્કાં માલ-પારણ યસ્ય, યદ્વા નષ્ટમ્ જ્ઞ-મન્તાદ્ અગ્નિ-અલ્ ભૂષણાદૌ-પચાયન્-વેનું ધાતુ પોપથુ રાત્રિ છે, અથવા રાત્રિના વખતે યા પાણુથી જે શોભે છે, તેથી નક્તમાલ-કરં.

૩. કરેણ-શ્વાતાસ્મેજ જન્યંતે-અન્યગ્રાપિ' હિતિ, યદ્વા પૂર્વત્ ક-મુચ જલં વા 'રજયતિ-સ્વજરવ.' ઈતિ નિર્દેશાદ્ અગ્નિહૃત્યપિ નલોપઃ, સદ્વાર્વકલ્પન ઈદ-વેને ડાળા વાટીને ઉત્પન્ન કરાય છે, ઉમાગ્ર છે તેથી કરં-કરં.

૪. ચિરં વિલિતિ-મિનતિ મચ, ત્વિ મેદને-વુન્-વાદ્ વ-સંપ્રાપ્યં કન્-વે લાંબા કાળે મળને લે છે, તેથી ચિરવિલ્વક-કરં.

૧. દૂતપૂર્ણકરણે રતેન પૂર્ણ કરજ-જે ઘી જેમ રમથી ભરેલો હોય છે, તેથી દૂતપૂર્ણકરં-પદ્ એક જાતનો કરં થાય છે.

૨. પ્રકીર્યંતે-વિશિષ્યન્તે વૃષ્ઠાદયોઽનેન, કૃતિને અન્યાદિવાત (૪-૧૧૨) ડાળાદિયન્-વેનાથી કફ વગેરે રોગો મરે છે, તેથી પ્રકીર્ય-કરંની ખીણ જાત

૩. પૂતે કાયતિ-દુર્ગન્ધ હાપયતિ-કં શ્વરે-જાનેનુપ-ઈતિ ક-વે દુર્ગન્ધને અથવા પવિત્રતાને ગુણો છે, તેથી પૂતિક-કરંની ખીણ જાત

૪. પૂતિશાસો કરજય-પૂતિકરજ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૫. સોમગુણુક વલ્કઃ યસ્ય સ-વેની અર્થ યંના જેવા સૌમ્ય ગુણુવાળો હોય છે, તેથી સોમવલ્ક-કરંની ખીણ જાત.

૩ ઉદકીર્યં નામના ત્રીજા કરંજનાં નામો

ઉદકીર્યસ્તૂતીયોઽન્યઃ પદ્મવ્યો હસ્તિવાહની ।

મકંટી વાયસી ચાપિ કરજી કરમજિજ્ઞા ॥૧૧૫॥

અન્ય-અન્ય તૂતીય. (કરજ) ઉદકીર્ય-વ્ય પ્રન્ય. હસ્તિવાહની મકંટી વાયસી અપિ વ કરજી વ

મજિલા (ઈતિ નામમિ કથ્યતે) ॥

વળી ત્રીજે ઉદકીર્ય, ^૧ પદ્મવ્ય, ^૨ હસ્તિ વાહણી, ^૩ મકંટી, ^૪ વાયસી, ^૫ કરજી અને કરમજિજ્ઞા, ^૬ એટલાં ઉદકીર્ય નામના કરંજનો

બતના સસ્કૃત નામો છે ૧૧૫

૧ ઉદનેન ક્રીયને-વિક્ષિયતે-કુ વિદ્યેને 'અન્યાદિ' - પાણીથી ને ધેરાય અથવા ફે નાય છે, તેથી ઉદક્રીય-એક બતનો કરજ

૨ વડ્ પ્ર વયા ચલ્પ સ- 'અષ્ પ્રત્યન્વવપૂર્વાન' इत्यत्र 'अष्' इति यागविभागान् समामान्तोऽच्, यद्वा वड् प्रत्या चल्प स-नेने ७ गाडी ४મ છે તેથી ૫૬૩૫-એક બતનો કરજ

૩ હસ્તિના વાહની ઇવ-હાથીની નજી મદિરા ડેપ તેવો તેને મં. ૨૨૧નાર ૨૧નાથી હસ્તિવાહની-એક બતનો કરજ

૪ મરુતિ-ગઠતિ વમ્યારોગાન્ પ્રતિ, મર્ક ગતૌ, સોન્ તસાન્ 'શકાદિમ્યાઽડન્' इति (उणा० ४-८१) अन् प्रत्यय, गौरादि-ફાલની વગેરે રોગોનો નાશ કરના ને કામ કરે છે, તેથી મર્કની-એક બતનો કરજ

૫ વાયસાનામિય પ્રિયા-દ્વમર્ષે અળ, અળ્લન્ત ત્વાદ ડીપ્ યદ્વા વચત-મઠતિ કુષ્ઠાદિરોગાન્ પ્રતિ વય ગર્ભે, 'વયથ' इति (उणा २-१२०) असच् जातित्वाद् डीप्-ને કામ એવોને પ્રિય ડેપ છે અથવા કોઈ વગેરે રોગોનો નાશ કરના ને કામ કરે છે, તેથી વાયસી-એક બતનો કરજ

૬ ક રજયતિ- 'કમળ્યળ, અળ્લન્તત્વાદ ડીપ્-પ્રથમ આપાયેન કરજ શબ્દ પ્રમાણે જ અર્થ છે

૭ મનકિ इति भक्षिका-પ્વુલ, વરસ્ય મક્ષિકા-પ્રાથને મસગાયે તેવો હોન છે તેથી કરમનિકા-એક બતનો કરજ

ઉદક્રીય ૨૨ જના યુષ્ઠો

ફરજા સ્તમ્ભની તિક્તા તુવરા કદુપાકિની । વીર્યાળ્લા વમિપિતાશ કૃમિકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ ॥૧૧૬॥

અન્ય (તદ્ગુણાથ) કર્ણે સ્તમ્ભની તિક્તા તુવરા કદુપાકિની વીર્યાળ્લા (સર્તી) વમિપિતાશ કૃમિકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ (અસ્તિ) ॥

એ કરજ નીચેને ૨૧ બાવનાર, કડવો, તુરો, પાકમા તીષો અને ઉષ્ણવીર્ષ હોઈ જીવટી, પિત્ત, અરશ, કૃમિ, કોઈ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે ૧૧૬

ધોળી તથા રાતી ચણોડીના નામો
એતા ગુહ્યચટા પ્રોકા કૃષ્ણલા ચાપિ સા સ્મૃતા ।
રક્તા સા કાકચિઝી સ્વાત્કાકાન તી ચ રક્તિકા ।
કાકાદની કાકવીલુ સા સ્મૃતા કાકવહરી ॥૧૧૭

અન્ય-એતા ગુહ્યા ચચટા પ્રાકા અરિ ચ સા કૃષ્ણજા સ્મૃતા સા ચ રક્તા કાકચિયા કાકાનતી રક્તિકાસ્વાન્ સા કાકાદની કાકવીલુ કાકવહરી સ્મૃતા ॥

(ધોળી અને રાતી એમ બે પ્રકારની ચણોડી છે, તેમા) ઉચટા^૧ અને કૃષ્ણવા,^૨ એ ધોળી ચણોડીના નામો છે, અને કાઠ ચિચી,^૩ કાકાનતી,^૨ રક્તિકા,^૩ કાકાદની,^૪ કાકવીલુ^૫ તથા કાકવહરી,^૬ એટલા રાતી ચણોડીના સસ્કૃત નામો છે ૧૧૭

૧ ઉન્ ઝર્ષ્ ચટતિ-ગઠતિ મૃષ્ટરાદિગુર્ણ, ઉત્પૂવનાન્-ચ્ ગતૌ, અષ્, ટ્-નીય નધક આદિ ગુણોને લીધે ને ખૂ । ઉચ્ચ પ્રકારની ડેપ છે તેથી ઉચ્ચગ-ધોળી ચણોડી

૨ કૃષ્ણ વળમવિ લાતિ-લા અદાન-આતોડુ પસર્ગે इति क, ટ્-ને અમુક ભાગમા કા । ૨ગ પશુ ધરાવે છે તેથી કૃષ્ણલા-ધોળી ચણોડી

૩ ચિમ્ इति ज्यथैक शब्द विनोति, चिन् चयन- 'અન્યમ્યાઽપિ' इति इ गौरादि वाक्यार्ण वाक्या वा चिचौ-કામગાના નેવા રગનાળી અથવા કામ ડાઓની બજો આપલી ડેપ તેવી કહેનાય છે, તેથી કાકચિચી-રાતી ચણોડી

૪ કાકા અનન્તા અસ્યા તપા મધ્યત્વાત્ જાતિ ત્વાદ ડીપ્-પોતાનો ને ખોરાક કોનાની નેના પર કામગા ઘણા ડેપ છે તેથી કાકાનતી-રાતી ચણોડી

૫ રક્ વળ અસ્તિ અસ્યા સજ્ઞાયા કન્ ટ્-ઇલ્લ ચ નેનો ૨ગ રાતા હોન છે તેથી રક્તિકા-રાતી ચણોડી

૬ કાકૈ અથ અદ મદ્યને કમણિ ત્વુર્ ટિસ્વાદ ડીપ્ ભગ । ચો નેને ખાય છે તેથી કાકાદની-રાતી ચણોડી

૭ કાકાના વીલુ ઇવ તદ્વચ્ચત્વાન્-ખોરાકપ ડોવાથી મગડાઓની નાપે પીનડી ડેપ તેવી છે તેથી કાકવીન-રાતી ચણોડી

× ચઠકસા ચણોડી બે બતની વહુ વેલી છે લાલ અને સફેદ ચણોડીના બીજા ઝેરી ગણાય છે અને યાનતપુના દરદોમા તે ખરડાનાય છે, તેમજ ત્વચારોગ અને નામુર ઉપર ચોપ । નામા પશુ વપરાય છે ચણોડીના મૂળિયા જલની લાવ નાર ગણવા છે
ચરકસ હિતામા સફેદ ચણોડીને દાહશામક તથા પિત્તશામક ગણેન છે

૬. વાતના વહી-કાગઝાએની વેળ મથાય છે, તેથી કાગઝાવહી-રાતી ચખોડી.

ધોળી તથા રાતી ચખોડીના ગુણો ગુહાઢ્યં તુ કેદયં સ્યાદ્વાતપિત્તજ્વરાપહમ્ । મુલશોષધ્રમશ્વાસતૂળ્ણામદવિનાશનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥ નેત્રામયહરં વૃષ્યં ઘલ્યં ક્ષુદ્રઘ્ણં હરેત્ ।

૨મીન્દ્રલુતકુઘાનિ રક્તા ચ ઘનલાપિ ચ ॥ ૧૧૯ ॥ અન્વય - ગુહાઢ્યં તુ કેદયં વૃષ્ય ઘલ્ય (સત્) વાતપિત્તજ્વરાપહ મુલશોષધ્રમશ્વાસતૂળ્ણામદવિનાશન નેત્રામયહર સ્યાત્, રક્તા ચ ઘનલા અપિ ચ ક્ષુદ્રઘ્ણ કૃમીન્દ્ર લુતકુઘાનિ ચ હરેત્ ॥

ખંત્રે ચણોઠી કેશને હિતકાગી, વીર્યને વધાગનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાત, પિત્ત, તાવ, ગુબનેા શોષ, બ્રમ, શ્વાસ, તરશ, મદ, નેત્રના રોગ, અળ, મણ, કૃમિ, ઊદરોરોગ તથા ગેઠને મટાડનાર છે. ૧૧૮, ૧૧૯

કૌચાના ઝાડના નામે તથા ગુણો કપિસ્કન્ધરાત્મગુના વૃષ્યા પ્રોક્તા ચ મર્મટી । અજરા ક્ષુદ્રાડ્વ્યક્તા દુ સ્પર્શા પ્રાવૃપાયણી ૧૨૦ લાક્ષ્ણી શુશિર્મ્વી ચ સૈવ પ્રોક્તા મહર્ષિભિ । કપિક્ષુદ્રમૃંશુશુ વૃષ્યા મધુરા વૃહણી ગુરુ ॥ ૧૨૨ ॥ તિન્તા વાતહરી ઘલ્યા કફપિત્તાક્ષનાશિની । તદ્વીજ વાતશમનં સ્મૃતં વાજીરુ પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

અન્વય - કપિસ્કન્ધ આત્મગુના વૃષ્યા ચ મર્મટી અજરા ક્ષુદ્રા અધ્યક્તા દુ સ્પર્શા પ્રાટ્ટપાયણી પ્રોક્તા, સા એ મહર્ષિભિ લાક્ષ્ણી ચ શુશિર્મ્વી પ્રાક્તા કપિક્ષુદ્ર મૃશુશુ વૃષ્યા મધુરા વૃહણી ગુરુ તિન્તા વાતહરી ઘલ્યા કફ પિત્તાક્ષનાશિની (અસ્તિ) તદ્વીજ વાતશમન પર વાજી રુ સ્મૃતમ્ ॥

૦પિકન્ધ, ૧ આત્મગુના, ૨ વૃષ્યા, ૩ મર્મટી, ૪ અજરા, ૫ ક્ષુદ્રા, ૬ અધ્યગા, ૭ દુ સ્પર્શા, ૮ પ્રાવૃપાયણી, ૯ લાગલી અને શુશિર્મ્વી, ૧૦ એટલા કૌચાના ઝાડના મહર્ષિઓએ સસ્કૃત નામે કહ્યા છે એ ઝાડ વીર્યને બહુજ વધારનાર, મધુર, સુષ્ટિગાંઠ, ભારે, ડાડુ, વાયુને હરનાર, બળ આપનાર અને કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડનેા નાશ કરનાર છે તેમું બિયુ વાયુને શાત કરનાર તથા અત્યંત વાહકરણ કહેલ છે.

૧. વપતિ-હિન્તિ (વર્ષ-વષ દિશાવામ્-વપેષ્ટ' હતિ (ગળા ૧-૮૪) ક, વપીનામ અપિ કષ્ટ - ને ચામડીનેા નાશ કરે છે, તે ચેળ, વાદરાને પથ

ને ચેળ ઉપગત્તવે છે, તેથી કપિકન્ધ-કૌચાનું ગા.

૨. આત્મના-સ્વયમંવ ગુતા મિના દુ સ્પર્શાત્વા-કેષ્થી પથુ ંપર્શ કરવી મુશ્કેલ દેવાથી ને પોતાથી જ આપોઆપ રક્ષાયેલ હોય છે, તેથી આત્મગુના-ગ યા.

૩. વર્પતિ-સિન્તિ રેત, વૃષુ સેત્તને, 'શુષ્ણે'તિ વ-શુષ-વામુવ પુરુષ, તસ્મિ હિતા, હિતાર્થે ચત્-વીર્યં બિચ્ચન કરનારી, કામી પુમાને હિતગારી-વીર્યવર્ધક છે, તેથી વૃષ્યા-કૌચા.

૪. મર્મતિ-ગચ્છતિ વૃષ્યગરિગુણાન્. મર્મં મ્લો 'શ્વાકાદિશ્ચોડન્' ગૌરદિ, યદ્વા મર્મટી દ્વ વષ્ટકારિત્વેન ત્રિવિધચેડાજનકલાન્-ને વીર્યવર્ધક આદિ ગુણો ધગવે છે, તેથી અથવા ચેળ કરાવી માકકા નેત્રી અનેક રોગો કરાવે છે, તેથી મર્મટી-ગ યા.

૫. ન વિદ્યત જરા યસ્યા સેવનાન્ વૃહણવાદિ ગુણશિષ્ટે-પૌષ્ટિક આદિ વિગેળ ગુણોથી યુક્તા પાવાને ક્ષીધે નેતુ એવન કવવાથી ઘડપથુ આવતુ નથી, તેથી અજરા-કૌચા.

૬. ક્ષુદ્ર રાતિ સ્પર્શત્ 'આતોડુનપમગે ક,' ઘરુ પુષોદરાદિત્વાદ્ દુસ્તત્વમ્-નેને ંપર્શ કરવાથી ચેળ આવે છે, તેથી ક્ષુદ્રા-કૌચા.

૭ ન વિદ્યા વિપરીતગુણ વિરુદ્ધ વા અન્ન યસ્યા, યદ્વા અન્ને અન્ન-શક્તમિવ અન્ન યસ્યા, યદ્વા ન મિન્નન્ન અન્ન-વીજ યસ્યા: હતિ અધ્યગા-દ્વલમર-નેતુ એક પથુ અગ વિપરીત અથવા વિરુદ્ધ ગુણુત્થાથી નથી અથવા ઘે ટાના શો ગડાં નેતુ નેતુ અગ હાય છે તેથી અધ્યગા, અથવા નેતુ બિયુ ફેટુ નેતુ નથી, તેથી 'અધ્યગા એમ અમરકોપમા કહેા છે, માગે ને અધ્યગા પથુ કહેવાય છે, તે કૌચા.

૮. ડુ છેન સ્પુરયત્-ધમ્-નેને ંપર્શ કરવે મુરકેવ હોય છે, તેથી દુ સ્પર્શા-કૌચા.

૯ પ્રવર્ષેણ વર્પતિ હતિ પ્રાટ્ટ ક્ષિપ્ માણમિત્ત હલન્તાના ગાપ્-પ્રાટ્ટપાયામ્ અયન યસ્યા સા, યદ્વા પ્રાટ્ટપામ્ ઇતિ અયત વા કર્તરિ લ્યુદ્, તિત્વાદ્ ડમ્-ચોમાસામા ને થાય છે, તેથી પ્રાટ્ટપાયણી-કૌચા.

૧૦. લાન્-હલ, તસ્ય આકાર અસ્તિ અરવા - અશાખાચુ, ગૌરદિ-નેનેા આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી લાગલી-ગ યા.

૧૧. શલ્યુષ્ણા શિન્વી યસ્યા સા-નેત્રી શી અશ્વીદાર હોય છે તેથી શકશિખી કૌચા.

રૈહિણીનાં નામે તથા ગુણો માંસરોહિણ્યતિરહા ઘન્તા ચર્મનરી વૃશા । પ્રહારવહી વિક્રમા વીરવલ્યપિ કષ્યતે । સ્યાન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા શોષવ્રયાપહ ॥

અન્વય - માસરોહિણી અતિરહા પૂતા ચર્મકરી દૃશ્ય પ્રહારવહી વિક્રપા વીરવતી અપિ કથ્યંતે, માસરોહિણી કૃષ્યા સરા દોષનયાપહા સ્યાન્ ॥

માસરોહિણી,^૧ અતિરુહા,^૨ પુતા,^૩ ચર્મકરી,^૪ કૃષ્યા,^૫ પ્રહારવહી,^૬ વિક્રપા,^૭ અને વીરવતી એટલા રોહિણીનાં સરકૃત નામો છે. રોહિણી વીર્યને વધારનાર, મળને ખસેડનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે ૧૨૩

૧. માસ રોહયતિ શ્યેવશીલા, હહ વીજન્મનિ પ્રાદુર્ભવિ ચેતિ વ્યન્તાત્ 'મુખ્યગામી' इति गिनि, नान्त त्वाच्च डौष्-भासने च २ अवे છે, તેના સ્વભાવવાળી હોવાથી માસરોહિણી-રોહિણી

૨. અતિશયન યદતિ, હહ-દ્યુગ્ધે તિ ક, ડાપ-ને ધણી જ ગમે છે, તેથી અતિરુહા-રોહિણી

૩. રૂન્તમ્ અસ્તિ અમ્યા, અશગાદ્યચ્, ડાપ-નેને દીકું હોવ છે, તેથી પુતા-રોહિણી

૪. કરોતિ इति कर्-अच्, डाप चर्मण कर्-प्रणादिषु, जातित्वाद् डौष्-अणु वगेरेने अनी तेभा ચામકી કરનાર હોવાથી ચર્મકરી-રોહિણી

૫. હૃદયતિ-તન્નુરોતિ મલ્લન સારક્લાત-દૃશ્ય તન્ન-કરણે 'દ્યુગ્ધે તિ ક-ને' મળને ઓછા કરે છે, કેમકે સારક છે, તેથી કૃષ્યા-રોહિણી

૬. પ્રહારસ્ય વેદનોપશમનાર્થો રોષિણી ચાલો વહી-શાકપાર્શ્વિવાદિ-પ્રહારની વેદના શાત કરનાર તથા ઝનનારી વેહકી હોવાથી-પ્રહારવહી રોહિણી

૭. વિશેષેણ ક્ષયતિ-હિનસ્તિ દાપત્રયમ્ ક્ષય ત્લાયામ્, અન્, ડાપ-ને ત્રણે દોષોનો ખાસ નાશ રે છે, તેની વિક્રપા-રોહિણી

૮. વીરયન્તિ-વિગમ્યન્તિ इति वीरा-वीर विकान्तौ ल्, वीरा गुणा हान्ति अस्या-मत्तु, 'मादुषयाया' ति वत्तम्, 'उगित्त्वे ति डौष्-नेभा धण्य ७ पराक्रमी श्लो २ છે, તેથી વીરવતી-રોહિણી

ચિહ્નકૃતું નામ તથા ગુણે

ચેલ્લકો વાતાનિર્હારો શ્લેષ્મણો ધાતુપુષ્ટિહૃત્ । તમેયો વિપવચસ્ય ફલ મત્સ્યનિપૂતનમ્ ॥ ૧૨૪

અન્વય - ચિલ્લક વાતાનિર્હાર શ્લેષ્મણ ધાતુપુષ્ટિહૃત તમેય (અસ્તિ), વસ્ય ફલ વિપવ મત્સ્યનિપૂતનમ્ (ભવતિ) ॥

ચિહ્નકૃતૌ વાયુને હરનાર, કંકને મટાડનાર, ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને ગરમ છે. ચિહ્નકૃતૃ કૃષ્ણ ઝેરની પેઠે માછલાઓને મારી શકનાર છે. ૧૨૪

૧. ચિન્તિ-શિથિલ કરોતિ વાયુ ક્ષય વ આપ્ત-ત્યાત્, ચિન્તૌ શિથિલ્યે-પ્ણુલ પુષોદરાદિવાન્સ્ય હ-ને ગરમ હોવાથી વાયુ તથા કંકને નાશકરૂં છે, તેથી ચિહ્નકૃત.

ટંકારીનું નામ તથા ગુણે
ટંકારી વાતાન્નિક્ષતાં શ્લેષ્મણો દીપની લઘુઃ । શોયોદરવ્યથાહન્ટ્રી હિતા પીટવિસર્પિણામ્ ॥ ૧૨૫

અન્વય - ટંકારી વાતાન્નિક્ષ તિષ્ઠા શ્લેષ્મણી દીપની લઘુ (સતી) શોયોદરવ્યથાહન્ટ્રી (ભવતિ, તથા ચ) પીટવિસર્પિણા હિતા (અસ્તિ) ॥

ટંકારી વાયુને છતનાર, કડવી, કંકને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે, અને સોજા તથા પેટની ખીડાને હણનાર છે. લાકડાની ઘોડી લઈ ચાલનારા લૂલા લગડાને સારી છે ૧૨૫

૧. રુક્-નર્મ્મ્ શ્લેષ્મણિ વાતાન્નિક્ષિત્યાન્-શ્લ મત્તો 'વર્મ્મણ્' ડૌષ-ને વાયુને તથા કંકને છતનાર હોવાથી ગર્ કરે છે, તેથી ટંકારી
નેતરનાં નામો

વેતસો નમ્રક. પ્રોક્તો વાનીરો વચ્ચુલસ્તથા । મધ્રુપ્પશ્ચ વિદુલો રથ શીતશ્ચ કીર્તિત ॥ ૧૨૬ ॥

અન્વય - વેતસ નમ્રક વાનીર તથા વચ્ચુલ પ્રોક્ષ (તથા ચ) મધ્રુપ્પ વિદુલ રથ ચ શીત વીર્તિત ॥
વેતસ. નમ્રક,^૨ વાનીર,^૩ વચ્ચુલ,^૪ અપ્રપુષ્પ,^૫ વિદુલ,^૬ રથ^૭ અને શીત^૮ એટલા નેતરના સરકૃત નામો છે. ૧૨૬

૧. ફંચત સ્મ इति क्ष-ज्ञानम् 'इण गतौ' 'नपुसके' भावे क, वा-विकरपस्य क्ष-ज्ञान स्वति-पोऽन्तवर्मेणि 'आतथोपसर्गे' इति क, यदा क्यत-वेर्- तन्नुसताने- 'वेनस्तुट् च' इति असत् प्रत्ययस्तुट् च-ने विक्रपना गानो नो नाश करे છે અથવા ને વણાય છે-અદરના ખાગમા રેસાઓથી ગૂચાય છે, તેમ જ પુરુશી વગેરેમા ગૂચાય છે, તેથી વેતસ-નેતર

૨. નમતિ શ્યવંશીલ, જમ પ્રહલવે-નમિકમ્પિ-સ્મયસન્' इति शीलै र, तल स्वार्थेकन्-ने नमे છે, એવા સ્વભાવનું હોન છે, તેથી નમ્રક-નેતર

૩. વાયતિ-ઓવે શાળ્ય-ક્ષિપ્, વાં-ગુક્કમ્ આસન-ન્તાત નીર થસ્ય સ-નેની આસપાસ પાણી મુકાયેલ હોવ છે, તેથી વાનીર-નેતર

૪. વજ્જતિ-ગજ્જતિ इत्य नम्रता च, वज गतो-वाहृक्वाद् उलव नुम् च-ने शीतगता तथा नम्रताने पामे છે, તેથી વચ્ચુલ-નેતર

૧. વાતના વચ્ચે-ગામડાઓની વેલ ગણાય છે, તેથી કાકડવચ્ચે-રાતી ચળોડી

ધોળી તથા રાતી ચળોડીના ગુણો ગુણાગ્રયં તુ કેશ્યં સ્યાદ્વાતપિત્ત-વરાપહમ્ ।

મુલશોષધમધ્યાસતૃષ્ણામદવિનાશનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

નેનામયહરં વૃષ્યં ઘલ્યં ફળદ્રૂયણ હરેત્ ।

ઈર્માન્દ્રલુભકુષ્ઠાનિ રક્તા ચ ધવલાપિ ચ ॥૧૧૯

અન્વય-ગુણાદ્ય તુ કેશ્ય વૃષ્ય કલ્ય (રાત્) વાતપિત્તજરાપહ મુલશોષધમધ્યામતૃષ્ણામદવિનાશન નેનામયહર સ્યાત્, રક્તા ચ ધવલા અપિ ચ ફળદ્રૂયણ ઈર્માન્દ્ર લુભકુષ્ઠાનિ ચ હરેત્ ॥

ખલે ચણ્ણેહી કેશને હિતકાગી, વીર્યને વધાગનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાત, પિત્ત, તાવ, મુખનો શોષ, બ્રમ, શ્વાસ, તરશ, મદ, નેત્રના રોગ, ચળ, ઘણ, કૃમિ, ઊંઠરીરોગ તથા કોઠને મટાડનાર છે ૧૧૮, ૧૧૯

કૌશ્યાના ગાડના નામે તથા ગુણો

કપિકચ્છુરાતમગુતા વૃષ્યા પ્રોક્તા ચ મર્ઝટી ।

અજરા કળ્દુરાડ્યજ્ઞા દુ સ્પર્શા પ્રાવૃપાયણી ૧૨૦

લાઙ્ગલી શૂકશિમ્વી ચ સૈવ પ્રોક્તા મહર્પિમ્બિ ।

કપિકચ્છુર્ધૃશ વૃષ્યા મધુરા વૃહ્ણી ગુર ॥૧૨૧॥

તિન્નતા વાતહરી વલ્યા કપિપિત્તાન્નનાશિની ।

તદ્વીજ વાતશમન સ્મૃતં વાજીર પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

અન્વય-કપિકચ્છુ આતમગુતા વૃષ્યા ચ મર્ઝટી અજરા કળ્દુરા અચ્છા દુ સ્પર્શા પ્રાવૃપાયણી પ્રાક્તા, સા એવ મહર્પિમ્બિ લાઙ્ગલી ચ શૂકશિમ્વી પ્રોક્તા, કપિકચ્છુ વૃશ વૃષ્યા મધુરા વૃહ્ણી ગુર તિન્નતા વાતહરી વલ્યા કપિ પિત્તાન્નનાશિની (અસ્તિ) તદ્વીજ વાતશમન પર વાજી વર રહ્યમ્ ॥

૧ કપિકચ્છુ, ૨ આતમગુતા, ૩ વૃષ્યા, ૪ મર્ઝટી, ૫ અચ્ચરા, ૬ કડુરા, ૭ અચ્ચગા, ૮ દુ સ્પર્શા, ૯ પ્રાવૃપાયણી, ૧૦ લાગલી, ૧૧ અને શૂકશિમ્વી, ૧૨ એટલા કૌશ્યાના ગાડના મહર્પિમ્બોએ સસ્કૃત નામે કહ્યા છે એ ગાડ વીર્યને બહુ વધારનાર, મધુર, પુષ્ટિકારક, બાટે, ઠંડુ, વાયુને હરનાર, બળ આપનાર અને કંક, પિત્ત તથા લોહીના અગાડને નાશ કરનાર છે તેનું બિયુ વાયુને શાત કરનાર તથા અત્યંત વાહકરણ કહેલ છે

૧. ક્ષતિ-હિનહિ ત્વચં-કષ હિસાયમ્-‘કષેચ્ચ ચ’ હિત (ગળા ૧-૮૪) ક, કમીનામ્ અપિ કચ્છ - જે ગામડીને નાશ કરે છે, તે એગ, વાદશને પથ

જે એળ ઉપનવે છે, તેથી કપિકચ્છુ-કૌશ્યાનુ ગાડ.

૨. આતમના-સ્વયમેવ ગુણ રક્તિના દુ સ્પર્શવાત-કોઈ થી પથુ અર્થા કૃમી મુકેલ હોવાથી જે પોતાથી જ આપોઆપ રક્ષાયેલ હોય છે, તેથી આતમગુતા-ગ ચા.

૩. ક્ષતિ-સિન્નતિ રેત, શુ સેચ્ચને, ‘શુષ્યપે’તિ ક-શુષ-વામુક પુરુષ, તસ્મે હિતા, હિતાર્થેન્ન-વીર્ય’ મિચ્ચન કરનાર, કામી પુરુષને હિતકારી-વીર્યવધક છે, તેથી વૃષ્યા-કૌશ્યા

૪. મર્ઝટિ-ગચ્છતિ શુષ્યવાદિગુણાન્. મર્ઝ ગર્ભ ‘શાકાદિમ્યોડટ્ટ’ ગૌરાદિ, યદા મર્ઝટી દા કળ્દુરા સ્તિવેન વિધિવચેઞ્જનકલ્પાન્-જે વીર્યવધક આદિ ગુણો ધરાવે છે તેથી અથવા એળ ઠરાવી માકડા જેવી અનેક અણ કરાવે છે, તેથી મર્ઝટી-કૌશ્યા

૫. ન વિચત જરા યસ્યા સેવનાન્ વૃહ્ણત્વાદિ ગુણવિશિષ્ટ-પૌષ્ટિક આદિ વિશેષ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જેનું સેવન કરવાથી ઘડપર આવતુ નથી, તેથી અચ્ચરા-કૌશ્યા

૬. કળ્દુ રતિ સ્પર્શાત્ ‘આતોડનુપસર્ગે ક’, ટાપુ પુષોદરાદિત્વાદ દુ સ્પર્શાત્-જેને અર્થા કૃમવાથી એળ આવે છે. તેથી કડુરા-કૌશ્યા

૭ ન વિચત વિપરીતગુણ વિરુદ્ધ વા અન્ન યસ્યા, યદા અન્ન અન્ન-શુદ્ધમિદ્ અન્ન યસ્યા, યદા ન વિન્નમ્ અન્ન-મીજ યસ્યા’ હિત અચ્ચગા-શુષ્યમર-જેનું એક પથુ અગ વિપરીત અથવા વિરુદ્ધ ગુણોથી નથી અથવા જેટાના શીગડા જેવું જેનું અગ હોય છે તેથી અચ્ચગા, અથવા જેનું બિયુ છૂકું ઠાવુ નથી, તેથી ‘અચ્ચગા એમ અમરકોપમા કહેલ છે, માટે જે અચ્ચગા પથુ કહેવાય છે, તે કૌશ્યા

૮ દુ શ્ચેન સ્પૃચ્ચતે-પન્-જેને સ્પર્શ કરવે મુરકેલ નેય છે, તેથી કુ-પર્શા-કૌશ્યા

૯. પ્રવૃષ્ણ વર્ષતિ હિત પ્રાટ્ટ વિષ્, માણમિત્ત હલન્તાનાં ગાપ્-પ્રાટ્ટયામ્ મચ્ચન યસ્યા સા, યદા પ્રાટ્ટામ્ ઇતિ અલ્પત વા કર્તારિ સ્વુન્, ટિલ્વાદ્ કૌપ-ઓમાસામા જે થાય છે, તેથી પ્રાટ્ટાપથી-કૌશ્યા

૧૦. લાઙ્ગ-હલ, તસ્ય માત્તર અસ્તિ અરયા-અશાખવચ્, ગૌરાદિ-જેનો આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી લાગલી-કૌશ્યા

૧૧. શૂકશુકા શિમ્વી યસ્યા સા-જેની શીખા અર્થોદાર હોય છે તેથી શૂકશિમ્વી કૌશ્યા

રૌહિણીનાં નામે તથા ગુણો માંસરોહિણ્યતિરુદ્ધા વૃન્તા ચર્મકરી કુશા । પ્રહારવહી વિક્રયા ધીરવલ્પિ કલ્પતે ।

આન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ૧૨૩

આન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ૧૨૩

આન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ૧૨૩

આન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ૧૨૩

આન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ૧૨૩

આન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ૧૨૩

આન્માંસરોહિણી વૃષ્યા સરા દોષત્રયાપહા ૧૨૩

અન્ય-માસરોહિણી અતિરહા મૃન્તા ધર્મવરી વૃશા પ્રહારવલી વિક્રયા વીલેલી અપિ કચ્ચેને, માસરોહિણી વૃષ્યા યરા દોષનયાદ્યા સ્યાત્ ॥

માંસરોહિણી,^૧ અતિરહા,^૨ વૃંતા,^૩ યર્મકરી,^૪ વૃશા,^૫ પ્રહારવલી,^૬ વિક્રયા,^૭ અને વીરવતી^૮ એટલાં રોહિણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. રોહિણી વીર્યને વધારનાર, મળને ખસેડનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૧૨૩

૧. માસ રોહયતિ इत्येवशीला, हृद् बीजजन्मनि प्रादुर्भावे चेति प्यन्तात् 'मुयजातो' इति ङिति, नान्त त्याच डीप्-भासने ञे २अने છે, તેવા સ્વભાવવાળી હોવાથી માંસરોહિણી-રોહિણી

૨. અતિરાયેન રોહતિ, હૃ- 'શુપથે'તિ ક, ટ્-ને ધણી જ ઝગે છે, તેથી અતિરહા-રોહિણી

૩. વૃન્તમ્ અસ્તિ અસ્યા, અર્ધાગાયત્, ટ્-નેને દીકું હોય છે, તેથી વૃંતા-રોહિણી.

૪. કરોતિ इति क्रा-अच्, टाप्, कर्मण क्रा-वृणादिषु, जातित्वाद् डीप्-नञ् पत्रेरेने ३अनी તેમાં આમઠી કરનાર હોવાથી યર્મકરી-રોહિણી.

૫. હૃદયતિ-તનુકરોતિ મલાનુ સારકત્વાન્-હૃશ તનુ-વરણે 'શુપથે'તિ ક-ને મળને ઝોછા કરે છે. કેમકે સારક છે, તેથી વૃશા-રોહિણી

૬. પ્રહારસ્ય વેદનોપશમનાર્થાં રોપિણી વાસો વશી-શાકપાર્થિવાદિ-પ્રહારની વેદના શાત કરનાર તથા રુઝવનારી વેલડી હોવાથી-પ્રહારવલી રોહિણી

૭. વિશેષેણ ક્ષપતિ-હિનસ્તિ દોષનયમ્, કષ્ હિસાયમ્, અન્, ટાપ્-ને ત્રણે દોષોને ખાસ નાશ કરે છે, તેથી વિક્રયા-રોહિણી.

૮. વીરચન્તિ-વિકામ્યાન્તિ इति वीरा-वीर विक्रान्तौ अच्, वीरा गुणा सन्ति अस्या-मनुष्य, 'मादुपघाया' इति क्लम, 'उगिक्रिये'ति डीप्-नेमा धण् ७ पराङ्गमी ગુણો રહે છે, તેથી વીરવતી-રોહિણી

ચિહ્નક્રુ^૧ નામ તથા ગુણો

ચિહ્નકો વાતનિર્હારો શ્લેષ્મણો ધાતુપ્રુષ્ટિટ્ ॥ આગ્રેયો વિપવચસ્ય ફલં મત્સ્યનિપૂદનમ્ ॥ ૧૨૪

અન્ય-ચિહ્નક વાતનિર્હાર શ્લેષ્મણ ધાતુપ્રુષ્ટિટ્ આગ્રેય (અસ્તિ), યસ્ય ફલ વિપવત મત્સ્યનિપૂદનમ (મવતિ) ॥

ચિહ્નક^૧ વાયુને હરનાર, કફને મટાડનાર, ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને ગરમ છે. ચિહ્નકક્રુ^૨ રૂપ ઝેરની પેઠે માછલાંઝોને મારી નાખનાર છે. ૧૨૪

૧. ચિહ્નિ-શિશિલ વરોતિ વાયુ વક વ આગ્રેય-ત્વાત, ચિહ્ન:શિશિલ્યે-શ્ચુત્ પ્રયોદરાદિલાસ્ય હ-ને ગરમ, હોવાથી વાયુ:તથા કફનો નાશ કરે છે, તેથી ચિહ્નક.

ટંકારીનું નામ તથા ગુણો

ટંકારી વાતજિત્ક્રતા^૧ શ્લેષ્મણો દીપની લઘુ: ॥ શોથોદરચ્ચયાહ-ત્રી હિતા પીટવિસર્પિણામ્ ॥ ૧૨૫

અન્ય-ટંકારી વાતજિત્ તિષ્ઠા શ્લેષ્મણી દીપની લઘુ (સતી) શોથોદરચ્ચયાહ-ત્રી (મવતિ, તથા ન) પીટવિસર્પિણાં હિતા (અસ્તિ) ॥

ટંકારી^૧ વાયુને શતનાર, કડવી, કફને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનાર અને હલકી છે; અને સોજ તથા પેટની પીડને હણનાર છે. લાકડાંની ઘોડી લઈ ચાલનારા લૂલાલંગડાને સારી છે ૧૨૫

૧. ટંક-ગર્વમ્ મ્હચ્છતિ વાતપ્રક્રિસ્વાન્-પદ ગતૌ 'કર્મણ્ય' ડીપ્-ને વાયુને તથા કફને શતનાર હોવાથી ગર્વ કરે છે, તેથી ટંકારી.

નેતરનાં નામો

વેતસો નમ્રક: પ્રોક્તો વાનીરો વચ્ચુલસ્તથા ॥ અશ્રુપુષ્પશ્ચ વિદુલો રથ: શીતશ્ચ કીર્તિત: ॥ ૧૨૬ ॥

અન્ય-વેતસ નમ્રક વાનીર તથા વચ્ચુલ પ્રોક્ત. (તથા વ) અશ્રુપુષ્પ વિદુલ રથ વ શીત કીર્તિત ॥ વેતસ,^૧ નમ્રક,^૨ વાનીર,^૩ વચ્ચુલ,^૪ અશ્રુપુષ્પ,^૫ વિદુલ,^૬ રથ^૭ અને શીત^૮ એટલાં નેતરના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૬

૧. હૈવતે સ્મ इति इत-ज्ञानम् 'इण्' गतौ 'नयुसके' भावे क, वा-विकल्पस्य इत-ज्ञान सति-पौडन्तकर्मणि 'आतशोपसर्गे' इति क, यद्वा ऊयत-वेत् तन्मुसतामे- 'वेनसूद्' च' इति अस्य प्रत्ययसूद्' च-ने विकल्पना ज्ञानનો નાશ કરે છે અથવા ને વણાય છે-અંદરના આગમા રેસાઝોથી ગૂઠાય છે, તેમ જ પુરશી વગેરેમાં ગૂઠાય છે, તેથી વેતસ-નેતર.

૨. નમતિ इत्येवशील, णम प्रह्वल्ये-'नमिकम्पि-स्यजस' इति शीले र, त्त स्वर्षे कन्-ने નમે છે, એવા સ્વભાવનુ હોય છે, તેથી નમ્રક-નેતર.

૩. વાયતિ-ઓવે શોષણે-ક્વિ, વા-શુષ્કમ્ આ સમન્તાત્ નીર ચસ્ય સ-નેની આસપાસ પાણી સુકાયેલુ હોય છે, તેથી વાનીર-નેતર.

૪. વજતિ-ગચ્છતિ શૈલ્ય નમ્રતા વ, વજ ગતૌ-વાહુકાદ્ ઊલ્લ્ વુમ્ વ-ને શીતળતા તથા નમ્રતાને પામે છે, તેથી વચ્ચુલ-નેતર.

૫. અગ્રમિત્ર અગ્રમયે વા પુષ્પ યસ્ય સ-નેન્ડુ
ફલ વાદળા નેતુ હોષ છે, અથવા વાદળાના અમયે
નેને ફૂલ આવે છે, તેથી અમપુષ્પ-નેતર

૬. વેતિ ય વૈવા, વિયત-શાયત વા વૈવૈર્નિશિપ-
ગુણેભ્ય, વિદ ણાને-વાહુલકાદુલન્ ગુણામાવચ્-નેને વૈવો
વિગેષ યુજો ઉપરથી બને છે, તેથી વિદુલ-નેતર

૭ રમન્તે અન્ન દાહશોષાદિરોગિણ, ત્યાં દાહા
દિનિરાસ્ત્રતાન્, સ્મ ક્ષીઝયામ્-‘હનિતુપિર્ણીન્મિન્’ હિતિ
(ઉણા-૦૨-૨) ક્યન્ પ્રલય-નેના વિષે દાહ, સોન
વગેરેના રોગીએ પોતાના ગેગા મટવાથી આનદ
પામે છે, તેથી રથ-નેતર

૮. શીતયુગ અસ્તિ જસ્ય-જસઞ્ચ-નેમા
શીતળ યુષ્ ઠાપ છે, તેથી શીત-નેતર

નેતરના ગુણે।

યેતસ' શીતલો દાહશોષાશંયોનિસ્ક્રમ્ણુત ।

હન્તિ વીસર્પકૃચ્છ્રાસપિત્તાસ્મરિક્ષ્માનિલાન્ ॥૧૨૭

અન્ય-યેતસ શીત (સન્) દાહશોષાશંયોનિસ્ક
પ્રણુ (તયા) વીસર્પકૃચ્છ્રાસપિત્તાસ્મરિક્ષ્માનિલાન્ હન્તિ ॥

નેતર ઠડું હોઈ દાહ, સોન, અરથ,
ચેાનિના રોગ, રતવા, મૃતકૃન્ધ્ર, લોહીને
બગાડ, પિત્ત, રક્તપિત્ત રોગ, પથરી, કંક તથા
વાયુને મટાડનાર છે. ૧૨૭

જલવેતસ-જલબબવાનાં નામે તથા ગુણે।
નિકુચ્ચન્ પરિવ્યાપો નાવેયો જલવેતસ ।

જલજો વેતસ શીત કુષ્ઠદ્વાતકોપન ॥૧૨૮॥

અન્ય-વેતસ-નિકુચ્ચ પરિવ્યાપ નાવેય જલવેતસ
(હિતિ નામાનિ, ગુણાથ-) જલજ વેતસ શીત (સન્)
કુષ્ઠહન્ વાતકાપન (અરિત) ॥

નિકુચ્ચ,^૧ પરિવ્યાપ,^૨ નાદેય^૩ અને
જલવેતસ^૪ એટલા જલબબવાના સસ્કૃત
નામે છે. જલબબવે ઠડા હોઈ કોહને મટાડ
નાર અને વાયુને કોપાવનાર છે. ૧૨૮

૧ નિતરાં કુષ્ઠતિ-અતિશયન કૌટિલ્ય યાતિ-કુચ
કૌટિલ્યે-અન્, તત સ્વાયે કન્-ને અતિશય વાકાર્ઠ
પામી શકે છે-પૂન વગે તેથી નિકુચ્ચ-જલ-
બબવા-પાણીમાં થતું એક નેતર

૨ પતિત વિચ્યત-યથ તાઢને-ઘન્-ને ચોપાસ
વીધાય ડોકાય-કચરાન છે, તેથી પરિવ્યાપ-પાણી
માં થતું એક નેતર-જલબબવે।

૩ ત્યાં મવ 'નવાદિવો ઢક્-ને' નદીમાં થાય
છે, તેથી નાદેય-જલબબવે।

૪. જલે જાત વેતસ-સાકપાવિવાદિ-પાણીમાં
થતાં નેતર૩૫ હેવાથી જલવેતસ-જલબબ-વે।

સમુદ્રશોપનાં નામે તથા ગુણે।
હિજલો હિજલશ્ચાપિ નિચુલશ્ચામ્બુજસ્તયા ।
જલનેતસવદ્વેચો હિજલોઽયં વિગાપહ ॥ ૧૨૯ ॥

અન્ય-હિજલ હિજલ અપિ ચ નિચુલ તયા ચ
અમ્બુન (હિતિ નામાનિ) । અય હિજલ જલવેતમવત્
વેય વિગાપહ (અસ્તિ) ॥

હિજલ,^૧ હિજલ,^૨ નિચુલ^૩ અને
અમ્બુન^૪ એટલાં સમુદ્રશોપનાં સસ્કૃત નામે છે,
એમાં જલબબવાના જેવા જ ગુણે બાહુવા
અને વિશેષે કરી ઝેરને તે નાથ કરે છે. ૧૨૯

૧ ઘટિ હિતિ હન્, હન્ ગર્તો-ક્ષિ, તુક્ ચ, હન્
જલ યસ્ય સ-નેને ગિગના માટે પાણી ખાસ
નેઈએ છે, તેથી હિજલ-સમુદ્રોપ-પાણીમાં થતું
એક નેતર

૨. હિનોતિ-મલતિ વર્ષત વા, હિ ગતિશ્દયો
ક્ષિ, તુક્ ચ, હિત્ જલ યસ્ય સ-પાણી નેને
ઉગાડનાર તથા વધારનાર છે તેથી હિ-જલ-
સમુદ્રશોપ

૩ નિતરાં ચોલતિ-સમુચ્ચયતિ, ચુલ સમુચ્ચયે-
ચુરાદિવેઽપિ ચુરાદીના ગિજ્વા, ‘શુપર્થે’તિ ક-ને અતિ
શય ગિચુ વગે છે, તેથી નિચુલ-સમુદ્રોપ

૪. અમ્બુનિ જાત, જની પ્રાદુર્ભવે ‘સમ્યા જનેઈ’-
ને પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અમ્બુન-સમુદ્રોપ
અ-કોલ કે અખરેહનાં નામે તથા ગુણે।

અહોટો દીર્ઘકોલ સ્યાદ્કોલશ્ચ નિકોચક ।
અહોટક કદુસ્તીક્ષ્ણ ક્ષિગ્ધોષ્ણસ્તુચરો લઘુ ॥૧૩૦

રેચન કૃમિશૂલામરોફમ્પ્રહવિવાપહઃ ॥ ૧૩૧ ॥

અન્ય-અહોટ દીર્ઘકોલ અહોલ ચ નિકોચક
સ્વાન્ । અહોટક કદુ તીણ ક્ષિગ્ધોષ્ણ તુર લઘુ
રેચન (સન્) કૃમિશૂલામરોફમ્પ્રહવિવાપહ. વિસર્પક-
પિત્તામ્બુપકાદિવિવાપહ (અસ્તિ) ॥

અહોટ,^૧ દીર્ઘકોલ,^૨ અહોલ^૩ અને
નિકોચક^૪ એટલા અહોલના સસ્કૃત નામે
છે. અહોલ તીષો, તીલુ, રિનગ્ધ, ગરમ,
તૂરો, હલકો અને રચક હોઈ કૃમિ, શૂલ,
આમ, સોન, ઝાઈ જલુ, ઝેર, રતવા, કંક,

× મુશ્તરસંહિતામાં આને સારક, કુષ્ઠોપહર,
વિપનાશક અને પ્રયુરોપક ગણેય છે.

પિત્ત, લોહીનો બગાડ-પિત્તરક્ત તથા ઊંદર કે સર્પનું જેર મટાડનાર છે. ૧૩૦, ૧૩૧

૧. અહ્યતે-લહ્યતે વિશેષગુણે, અકિ લક્ષણે-વાહુલ્યાદોત-ને વિશેષ ગુણોથી આળખાય છે, તેથી અકોટ-અકોલ કે અખરોટ.

૨. દીર્ઘકોલ-વદતીફલસદૃશ ફલયસ્ય-નેનુ કૃપા ખેરના નેનુ લ મગોળ કૃપા છે, તેથી દીર્ઘકોલ-અકોલ-અખરોટ.

૩. અહ્યતે-લહ્યતે વિશેષગુણે, અકિ લક્ષણે-વાહુલ્યાદોત-અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે

૪. નિતરં કુચ્યતે-નાર શબ્દ. ક્રિયતે અનેન-જટુતીક્ષ્ણત્વાદ્, નિર્વૃલ્ક-કુચ શબ્દે તારે-‘જ્વાલિમ્બો-ચુન્’ (ઉળા૦૫-૩૫)-અતિશય તીખો તથા તીવ્રશુ ઠોવાને લીવે જેને લીધે રોગીને મોગે અવાજ નીકળી જાય છે, તેથી નિકાચક-અકોલ કે અખરોટ અકોલના કૃપાના ગુણે

તત્ફલં શીતલં સ્વાદુ શ્લેષ્મણં ઘૃહ્ણં ગુરુ ।
વલ્યં વિરેચનં ઘાતપિત્તદાહશ્યામ્લજિત્ ॥ ૧૩૨ ॥

અન્વય-તત્ફલ શીત શ્વાદુ શ્લેષ્મણ વૃહ્ણ ગુરુ બલ્ય વિરેચન (સત્) ઘાતપિત્તદાહશ્યામ્લજિત્ (અસ્તિ) ॥

અકોલનુ કૃપા ઠંડું, સ્વાદિષ્ઠ, કઠને તોડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, બળ આપ નાર અને રૈચક હોઈ વાયુ, પિત્ત, દાહ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૩૨

ચાર જાતની ખપાટનાં નામે

ચલા વાટ્યાલિકા વાટ્યા સેવ વાટ્યાલકાડપિ ચ ।
મહાચલા પીતપુષ્પા સહદેવી ચ સા સ્મૃતા ॥૧૩૩॥
તતોન્યાતિચલા પ્રપ્યપ્રોન્તા કઠ્ઠતિકા ચ સા ।
ગાજ્ઞેરુકી નાગચલા પ્રપા હસ્યા ગવેચુમા ॥૧૩૪॥

અન્વય-ચલા વાટ્યાલિકા વાટ્યા સા એવ ચ વાટ્યાલકા અપિ (કચ્યત), મહાચલા પીતપુષ્પા (મરતિ), સા ચ સહદેવી સ્મૃતા । તત અન્યા અતિવચા ક્ષય પ્રોષ્ઠા, સા ચ કઠ્ઠતિકા, (તથા ચ) ગાજ્ઞેરુકી નાગચલા પ્રપા હૂંવા ગવેચુમા (પ્રાચ્યત) ॥

ખુલા,^૧ વાટ્યાલિકા,^૨ વાટ્યા^૩ અને વાટ્યાલકા^૪ એ ખપાટની પહેલી જાતના સંસ્કૃત નામે છે. મહાખુલા,^૧ પીતપુષ્પા,^૨ અને સહદેવી^૩ એ ખપાટની બીજી જાતના નામે છે. અતિખલા,^૧ ક્ષયપ્રોષ્ઠા^૨ અને કંકતિકા^૩ એટલા ત્રીજી ખપાટનાં નામે

છે; પછી ગાજેરુકી,^૧ નાગખલા,^૨ અપા^૩ અને ગવેચુકા^૪ એ ચોથી ખપાટના નામે છે.

૧. ચલતિ-ચટ્ટાંગતિ મલ પ્રાદિત્વાદ્, ચલ સવરણે-પચાચન્, ટાપ્, ચદ્વા વલમ્ અસ્તિ અસ્યા સેવનાત્-અર્ધાચાચ-ને પ્રાદિ ઠોવાથી ઝાડો રોકે છે અથવા જેને સેવવાથી બળ આવે છે, તેથી ખલા-પહેલી ખપાટ.

૨ વાટીમ્ અલતિ-ભૂપયતિ, અલ ભૂપણાદો ‘કર્મણ્યન્’ અગ્ન્યત્ત્વાદ્ ડાપ્, તન સ્વાર્થે કન્, ટાપ્-ચ-ને વાટીને શોભાવે છે, તેથી વાટ્યાલિકા-પહેલી ખપાટ.

૩ ચાટયં હિતા, હિતે ચ, ટાપ્-ને વાટીને હિત કારી હોય છે, તેથી વાટ્યા-પહેલી ખપાટ

૪. વાટીમ્ અલતિ-ભૂપયતિ, અલ ભૂપણાદો ‘કર્મણ્યન્’, તત સ્વાર્થે કન્-અર્થ ખીજ નામ પ્રમાણે

૧ મહતો ચાસો ચલા-મહાચલા-મોગી ખીજ ખપાટ.

૨ પીતાનિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા-નેના કૃપ પીળા કૃપા છે, તેથી પીતપુષ્પા-બીજી ખપાટ.

૩ કેનચિત્ સહ દીભ્યતિ-લતાસ્પત્ત્વાદ્, દિવુ કીઝાદો પચાચન્-ગોરાદિત્વાદ્ ડીપ્-ને વેલીરૂપ ઠોવાથી કોઈ ઝાડ વગેરે સાથે વધે છે, તેથી સહદેવી-બીજી ખપાટ.

૧ અતિશયતિ વલમસ્તિ અસ્યા સેવનાત્-અર્ધાચાચ-નેનુ સેવન કરવાથી ઘણુ બળ આવે છે, તેથી અતિ ખલા-ત્રીજી ખપાટ

૨ ક્ષ્યં મૃગે પ્રોષ્ઠા, ક્ષપિમિ અપ્રોષ્ઠા વા-નેને મૃગલાઓએ જણાવી છે અથવા જેને ક્ષપિઓએ જણાવી નથી, તેથી ક્ષયપ્રોષ્ઠા-ત્રીજી ખપાટ

૩ કઠ્ઠતિ-પ્રપ્રોતિ માધુર્યાદિગુણાત્, વકિ મતો-વાહુલ્યાદતન્, ગોરદિ, સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ‘કેષ્ણ’ इति હૂસ્વચ-મધુરતા આદિ ગુણોને જે પામે છે, તેથી કંકતિકા-ત્રીજી ખપાટ.

૧ ગાઝાયા इद् ગાઝમ્-इदમર્થે અગ્, ગાઝ જલ ફેરવતિ-ક્ષિપતિ ગાધુર્યાતિશયાત્-‘મૃગવાદયથ’ (ઉળા૦ ૧,૨૦) इति સાધુ-અતિશય મીઠાસને લીધે મગાના પાણીનો પણુ જે તિરસ્કાર કરે છે, તેથી ગાજેરુકી-ચોથી ખપાટ

૨ નાગનાં-હસ્તિના ચલા-નેનુ સેવન કરવાથી હાથીઓને બળ આવે છે અથવા માણુસને હાથી જેવું બળ આવે છે, તેથી નાગચલા-ચોથી ખપાટ.

૩ ક્ષપતિ-ક્ષિપતિ વાતાદિન્ રાંગમ્, ક્ષપ હિસા યામ્-પચાચન્, ટાપ્-ને પાધુ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી અપા-ચોથી ખપાટ.

૪. ગવિ-મૂનો ઇષ્ટે-વર્ષતે-ઇષ વૃદ્ધો, વાહુલ-

વાદ ડ, સજ્ઞાયા વન્, ટાપ્-૦/મીન ઉપર ને વધે છે, તેથી અવેધુકા-એથી નાની ખપાટ.

આરે જાતની ખપાટના ગુણો યલાચતુષ્ટયં શીતં મધુરં યલ્કાન્તિકૃત્ ।
ક્ષિગ્ધ ગ્રાહિ સમીરાષ્પિત્તાશ્લક્ષતનાશનમ્ ॥૧૩૫॥
યલામૂલત્વચર્ચ્ચર્ણં પીતં સક્ષીરશર્કરમ્ ।
મૂત્રાતિસાર હરેતિ દષ્ટમેતન્ન સંશયઃ ॥ ૧૩૬ ॥
હરેન્મહાત્તલા કૃચ્છ્ર ભવેદ્વાતાનુલોમની ।
હન્યાદતિત્તલા મેહ પયસા સિતયા સમમ્ ॥૧૩૭॥

અન્ય - યજનચતુષ્ટય શીત મધુર યજનકાન્તિકૃત્ ક્ષિગ્ધ ગ્રાહિ (મૃત) સમીરાષ્પિત્તાશ્લક્ષતનાશનમ્ (અસ્તિ) । યલામૂલત્વચર્ચર્ણં પીતં (વેત) મૂત્રાતિસાર હરતિ, એવદ્ દષ્ટ, ન સશય । મહાત્તલા કૃચ્છ્ર હરેત્ વાતાનુ લામની ભવેત્, અતિવલા પયસા સિતયા સમ મેહ હન્યાત્ ॥

આરે ખપાટ, ઠંડી, મધુર, ઘણ તથા ઠાતિ આપનાર, સિન્ધ અને ઝાડાને રોક નાર હોઈ વાયુ, લોહીનો ઘગાડ, પિત્તરક્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરનાર છે ખપાટના મૂળની છાલતુ ચૂર્ણ એ દૂધ અને સાકરની સાથે પીધુ હોય તો તે બહુમૂત્રપણાના રોગને મટાડે છે, એ અમે નજરે જોયુ છે, એમા સશય નથી. મહાખલા નામની ખપાટ મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે અને વાયુને સવળો ચલાવે છે અતિખલા નામની ખપાટ એ દૂધ અને સાકરની સાથે પીધી હોય તો તેથી પ્રમેહ મટે છે. ૧૩૫-૧૩૭

હનુમાનવેલાનુ લક્ષણ, નામો તથા ગુણો પુનઃકારકારસ્તાલ્પવિન્દુમિભોર્લિચ્છિતા સદા ।
લક્ષ્મણા પુત્રજનની વસ્ત્રગન્ધાકૃતિર્ભવેત્ ।
કથિતા પુનઃદાઽધર્મ્ય લક્ષ્મણા મુનિપુત્રૈવ ॥૧૩૮॥
અન્ય - પુનઃકારકારકાલ્પવિન્દુમિ સદા લિચ્છિતા લક્ષ્મણા વસ્ત્રગન્ધાકૃતિ પુત્રજનની ભવેત્, લક્ષ્મણા અશય પુનઃદા મુનિમિ કથિતા ॥

હનુમાનવેલો સર્વ કાળ પૂતળીઓના આકારના રાતો નાના છાટણવાળો હોય છે અને તેનો ગંધ તથા આકાર બકરાના જેવો હોય છે લક્ષમણ^૧ અને પુત્રજનની^૨ એ બે હનુ માનવેલાના સસ્કૃત નામો છે એ વેલો અવશ્ય પુત્રને આપનાર છે, એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે ૧૩૮

૧. પુનઃકારકારકાલ્પવિન્દુના લક્ષ્મી અસ્તિ અસ્યા, 'લક્ષ્મ્યા અષ' ઇતિ ન, ટાપ્, યદ્વા લક્ષ્મણ-પુનઃકારકારવિન્દુસ્વ ચિહ્નમ્ અસ્તિ અસ્યા-અર્ધાગાવન્, ટાપ્, યદ્વા લક્ષ્યત પુનઃકારકારવિન્દુસ્વચિહ્નેન, લક્ષ્ દર્શન- 'મનિન્' (રુગા ૦ ૪-૧૪૫), ક્ષિયા ટાપ્-પૂતળા જેવા આકારના નાના છાટણાઓની યોના જેને હોય છે, તેથી અથવા પૂતળાના આકારના છાટણાઓ પી ચિહ્ન જેને હોય છે અથવા એ ચિહ્ન ઉપરથી જે યોગખાત છે, તેથી લક્ષમણ-હનુમાનવેનો

૨ જનદતિ ઇતિ જનની-વ્યન્તાન્ જની પ્રાદુર્ભવિ દ્વયસ્માત્ 'કૃત્યલ્પુટો' ઇતિ કર્તૈરિ લ્પુટ્, ટિલ્વાદ્ દીપ્, પુનસ્વ જનની- પુત્રને ઉપજાવે છે-અવશ્ય પુત્ર આપે છે, તેથી પુત્રજનની-હનુમાનવેનો

અર્ધવધી કે સોનવેલાનાં નામો તથા ગુણો સ્વર્ણવહ્ની રપ્તપલા કાકાયુ કાકવહ્ની ।
સ્વર્ણવહ્નીશિર પીઙા ત્રિદોવાન્ હન્તિ દુગ્ધદા ૧૩૯
અન્ય - સ્વર્ણવહ્ની રક્તપલા કાકાયુ કાકવહ્ની (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) સ્વર્ણવર્ગી શિર પીઙા ત્રિદોવાન્ હન્તિ, દુગ્ધદા (ચ અસ્તિ) ॥

સ્વર્ણવહ્ની,^૧ રક્તકૃલા,^૨ કાકાયુ^૩ અને કાકવહ્ની^૪ એટલા સ્વર્ણવહ્નીના સસ્કૃત નામો છે સ્વર્ણવહ્ની માથાની પીડાને અને ત્રણે હોથને મટાડે છે તથા ધાવણ વધારે છે ૧૩૯

૧ સ્વર્ણમિવ પીતા વહ્ન-જે મેના જેવી પીળી હોય છે, તેથી સ્વર્ણવહ્ની-સોનવેલ

૨ રક્તનિ ફલાનિ યસ્યા સા-જેના રૂળ રાતા વેન્દુને હોય છે, તેથી રક્તકૃલા-સોનવેલ

૩ કાકસ્વવ દૌર્ભમ્ ગાયુ યસ્યા સા, યદ્વા કાકાનામ્ ગાયુ-પ્રાપ્તિસ્થાન તેણા પ્રિયત્વાત્, યદ્વા કાકાનામ્ ગાયુ યસ્યા-જેનું આયુષ કાગડાના જેવું લાંબુ હોય છે અથવા કાગડાઓને પ્રિય હોનાથી જેના પર કાગડા ઘણા આવે છે અથવા કાગડાઓને જેનાથી આયુ મળે છે, તેથી કાકાયુ-સોનવેલ

૪ કાકાના પ્રિયા વહ્ની-જે કાગડાઓને પ્રિય વેની છે, તેથી કાકવહ્ની-સોનવેલ

વધુ કે કપાસના નામો તથા ગુણો કાર્પાસી તુષ્ટિકેરી ચ સમુદ્રાન્તા ચ કથ્યતે ।
કાર્પાસી લ્પુ કોળ્લા મધુરા વાતનાશિની ॥૧૪૦॥
તત્પલાશ સમીરર્ષ્ને રપ્તરૂમૂત્રવર્ધનમ્ ।
શુન્કર્ણપીઙાનાદપૂયસ્વાવિનાશનમ્ ।
તદ્દીજ સ્તન્યદ્ કૃપ્ય ક્ષિગ્ધ કાકર ગુદ ॥ ૧૪૨ ॥
અન્ય - કાર્પાસી ચ તુષ્ટિકેરી ચ સમુદ્રાન્તા ચ

કાર્પાસરી વ્યવર્તે, (સા ચ) ત્વુ કોષ્ઠા મયુરા (સતી) યાનનાશિની (અસ્તિ), તત્પલાશ સમીરણ રક્ષદ્વત મૂનવર્ધન છુવ્વર્ણવીડનાદવ્યક્તાવલિનાશનમ્ (અસ્તિ), તદ્વીજ સ્તન્યદ શ્વ્ય ક્ષિપ્થ કક્કર ગુરુ (અસ્તિ) ॥

કાર્પાસી,^૧ તુંડિકેરી^૨ અને સમુદ્રાંતા^૩ અને કાર્પાસકી^૪ એટલા વણના સસ્કૃત નામો છે વણ હલકું, જરા ગરમ, મધુર અને વાયુને નાશ કરનાર છે. વણતુ પાંદડું વાયુને હણે છે, મૂત્રને તથા લોહીને વધ રે છે, અને કાનની ફેાડકી, કાનનો અવાજ તથા જાનમાંથી પરતુ અરતું વગેરેને પણ મટાડે છે. વણતુ કૃષ્ ધાવણુને તથા વીર્યને વધારે છે, તેમજ સિંગધ હોઈ કફ કરનાર અને હારે છે ૧૪૦, ૧૪૦

૧. ક્રિયત વાતનાશો વજાદિક વાનયા- 'ક્રુજ પાસ' (ગુણ ૦ ૪-૪૫), જાતિવાદ ડીપ્, ટ્રોપોદરાદિ, યદ્દા રસથે અણુ-નેનાથી વાયુનો નાશ તથા વચ્ચ વગેરે કરાય છે, તેથી કાર્પાસી-વણ કે કપાસ.

૨. તુણ્ડ-મુજમસ્તિ ઇયાં તુણ્ડિકાનિ-શરીરાણિ, 'અત્ ઇનિઠનો' ઇતિ ઠન, તુણ્ડિકાનિ ઇયતિ-ગચ્છતિ વજ્રસ્પેગાચ્છાદકરનાન્-ઈર ગતિપ્રેરણથો - 'કર્મ વ્યણુ -ને વચ્ચરેપે દાકનાર હેવાથી મનુષ્યોના શરીર પૃ ન્મય છે, તેથી તુંડિકેરી-કપાસ

૩ સમુદ્ર અન્ત યત્યા સા, યદ્દા મુદયા સદ્ વર્ત માન અન્ત-સમીપ યસ્યા સા આચ્છાદકત્વાન્-નેનો વ્યત વચ્ચરેપે થતો હેવાથી તે વચ્ચરેપે મુદ્રા અથવા નિશાનીનામે છે, તેથી અમુદ્રાના-કપાસ

૪. કર્પાસ્યા વિકાર ફલ વા કર્પાસ, તત સ્વાયે કન્, તદ્ અસ્તિ અસ્યા-અવ્, જાતિવાદ ડીપ્-નેતુ કૃષ્ કપાસ ગણાય છે, તેથી કાર્પાસકી-વણ કે કપાસ

વાંસનાં નામો તથા ગુણો

વંશસ્ત્વહૂસારકર્માત્વચિસારત્તુણ્મજાઃ ।
શતપર્વા શતફલી વેણુમસ્કરતેજના ॥ ૧૪૩ ॥
વંશ. સરો હિમ સ્વાદુ કયાયો વસ્તિશોધન ।
હેદન ક્ષપિત્ત્વઃ કુષ્ઠાશ્વમ્નશોથજિત્ ॥ ૧૪૪ ॥
અન્વય-વશ ત્વહૂસાર-કર્માત્-સ્વચિસાર-ત્તુણ્મજા શતપર્વા શતફલી વેણુ-મસ્કર-ત્તવના (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) વશ સર હિમ સ્વાદુ કયાય વસ્તિશોધનઃ હેદન ક્ષપિત્ત્વઃ કુષ્ઠાશ્વમ્નશોથજિત્ (અસ્તિ) ॥

૧૨,^૧ ત્વહૂસાર,^૨ કર્માર,^૩ ત્વચિસાર,^૪ ત્તુણ્મજા,^૫ શતપર્વા,^૬ શતફલી,^૭ વેણુ,^૮ મસ્કર^૯ અને તેજના^{૧૦} એટલાં વાંસનાં સસ્કૃત

નામો છે વાંસ મળને ખસેડનાર, ટાંદો, મધુર, તૂરો, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, મળના ગાંઠાને કાપનાર અને કફ, પિત્ત, ક્રોધ, લોહીનો અગાઠ, મણુ તથા મોળને મટાડનાર છે. ૧૪૩, ૧૪૪

૧. વનતિ-શવ્દ કરોતિ, વન શવ્દ-વાહુલવાન્ શ, યદ્દા ઉદયત-શયત સરત્વાદિગુણજનન-વશ વાન્તો-ધ્વ, સજ્ઞાપૂર્કિત્વાત વૃદ્ધિ. 'સલ્યા વર્યેન' ઇતિ નિદરાન્તુમ્-ને અવાજ કરે છે, તેથી અથવા સારક આદિ ગુણોને લીધે વેગોને દુષ્ટ છે, તેથી વશ-વાસ.

૨. ત્વકૃ ત્વચિ વા સારં યસ્ય સ-નેનો સાર હાલકપે ન્ ડાય છે, તેથી ત્વહૂસાર-વાસ.

૩ કર્મ-ક્રિયામ્ ક્રુજતિ-ક્ર ગતો 'કર્મવ્યણુ' -અતિતશોધનઆદિ ક્રિયાને ને રે છે, તેથી કર્માર-વાસ

૪. ત્વચિ સાર યચ્ 'હલદન્તાન્' -ઇતિ વાજ્ઞક-હાલમા નેનો સાર છે, તેથી ત્વચિસાર-વાસ.

૫. તુણુ ધ્વજ દ્વ શ્ચેત્વાન્-ઉત્તમ હેવાને લીધે ધાસની ભતોમા ને ધમ્ન નેવો છે, તેથી તુણુધ્વજ-વાસ

૬ શત પર્વાણિ યસ્ય સ-નેનો સો ગા ઠો અથવા સાધા હેા છે, તેથી શતપર્વા-વાસ

૭ શત ફળાનિ યસ્ય, યદ્દા યા ઇવ ફળાનિ યસ્ય (ઇતિ અમર) -નેનો સો કૃષ્ હેાય છે અથવા અમર-કેશના પ્રમાણે નેનો કૃષ્ ન્વ નેવા હેાય છે, તેથી શતફલી કે વચ્ચલ-વાસ

૮. વેણતિ-વેણુ નિશામનવાદિનાદનામગમજ્ઞાન-ચિન્તામુ-વાહુલકાદુ, યદ્દા અજતિ-ગચ્છતિ ગુણવિષ્ણે-પાન્, ક્ષિપતિ વા ક્ષપાદૈથિતિ 'અજિટીમ્યો નિચ' - ઇતિ શુ, 'અજેર્વી' આદેશચ-વાસળીના વાદિતકપે ને પ્રદણુ કરાય છે અથવા વિશેષ ગુણોને ને ધારણુ કરે છે અને કફ વગેરેનો ને નાશ કરે છે, તેથી વેણુ-વાસ

૯ મસ્કત-પ્રાપ્તિ આરોગ્યમનેન વુષ્ઠાદિરોગિવર્ગ, મસ્ક ગતો-વાહુલકાદુ અર, યદ્દા મદ્દત-મૂયવતિ શરીર વ્રણશોષાદિરોગિણા રાગનિવારણેન, મકિ મળ્ડને-અર પ્રત્યય, આગમ્શોષસ્ય અનિત્યત્વાન ભુમ્, 'મસ્કરમસ્ક-રિણો વેણુપરિવ્રાજકથો' ઇતિ મુદ્-ક્રોધ વગેરેના રોગી એા નેનાથા આરોગ્ય પામે છે, અથવા મણુ-સોઅ વગેરેના રોગવાળાએના તે તે રોગો મટાડી તેમના શરીરને ને સુશોભિત કરે છે, તેથી મસ્કર-વાસ

૧૦. સજયતિ-તીક્ષ્ણયતિ શક્ષ જાઠર વર્ધિ ચ, તિજ નિશાને-જ્ય્વાદેલ્વુ -ને શસ્ત્રને તથા ન્દરાશિને.

તેજ કરે છે, તેથી તેજન-વાંસ.

વાંસના કુણા અંકુરના ગુણો

તત્કારીરઃ કટુઃ પાકે રસે રુદ્ધો ગુરુઃ સરઃ ।

કર્પાયઃ કફવૃન્સ્વાદુવિદાહી ઘાતપિત્તલઃ ॥૧૪૫॥

અન્યય-તત્કારીર પાકે રસે કટુ રુદ્ધ ગુરુ સર
કર્પાય (સન્) કફવૃન્ સ્વાદુ વિદાહી ઘાતપિત્તલ
(અસ્તિ) ॥

વાસનો કુણો અંકુર પાકમાં તથા રસમાં
તીખો, રૂક્ષ, ભારે, મળને ખસેડનાર, તૂરો, કઠક
કરનાર, સ્વાદિષ્ઠ, દાહ કરનાર તથા વાયુને
અને પિત્તને વધારનાર છે. ૧૪૫

વાંસના જવના ગુણો

તદ્યાસ્તુ સરા રુદ્ધા. કપાયા કટુપાકિનઃ ।

વાતપિત્તક્રુરા ડખ્ખા વદ્ધમૂનાઃ કફાપહાઃ ॥૧૪૬॥

અન્યય-તંદવા તુ સરા રુદ્ધા કપાયા કટુપાકિન
વાતપિત્તક્રુરા ડખ્ખા વદ્ધમૂના કફાપહા (સન્તિ) ॥

વાસના જવ (જેવા રૂખ) મળને
ખસેડનાર, રૂક્ષ, તૂરા, પાકમાં તીખા, વાયુ
તથા પિત્તને કરનાર, ગરમ, મૂત્રને રોકનાર
અને કઠને તોડનાર છે. ૧૪૬

નડસલ-ખરુનાં નામો તથા ગુણો

નલ. પોટગલ^૧ શૂન્યમધ્ય^૨ ધમનસ્તથા ।

નલસ્તુ મધુરસ્તિન્તઃ કર્પાયઃ કફરપ્તજિત્ ।

ડખ્ખો હૃદ્ધસ્તિયોન્યર્તિદાહપિત્તવિસર્પહૃત્ ॥૧૪૭॥

અન્યય-નલ પોટગલ વ શૂન્યમધ્ય તથા ધમન
(વચ્ચત), નલ તુ મધુર તિત્ત કર્પાય ડખ્ખ
(સન્) કફરપ્તજિત્ હૃદ્ધસ્તિયોન્યર્તિદાહપિત્તવિસર્પહૃત્
(અસ્તિ) ॥

નલ,^૧ પોટગલ,^૨ શૂન્યમધ્ય^૩ અને
ધમન^૪ એટલાં ખરુના મસ્કૃત નામો છે.
ખરુ મધુર, કડવુ, તૂરુ અને ગરમ હોઈ
કઠક, લોહીનો ખગાડ, હૃદયની પીડા, મૂત્રા-
શયની પીડા, યોનિની પીડા, દાહ, પિત્ત,
તથા રતવાને મટાડે છે. ૧૪૭

૧ નલતિ માધુર્યાદિગુણાન્, નલ વચ્ચે-અન્-મધુ-
રતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી નલ-નર.

૨. પોટેન-સન્ધેષેણ મલતિ-અસ્તિ કફવદીન્,
ઘવતે વા માધુર્યાદીન્ રસાન્ન હિતિ પોટગલ-ગત્ અરને
(શ્વાદિ, લ્લને-ચુપદિ) અન્-જેનો સંબધ યાથી
કઠાદિ નાશ પામે છે અથવા મધુરતા આદિ રસોને

જે અરે છે, તેથી પોટગલ-નર.

૩. શૂન્ય મધ્ય યસ સ શુષ્કિત્વાદેન્-એન્ડર
પોતુ^૫ લેાય છે, તેથી શૂન્યમધ્ય-નર.

૪. ધમતિ-ધ્વાન કરોતિ મુપિત્તવાદેન્, ધમ ધ્વાને
સૌત્ર, વાહુત્કાદુ મુવ્-જે અંદર પોતુ^૫ લેવાથી
અવાજ કરે છે, તેથી ધમન-નર.

મુંજની જાત-પાનખાજરિયુ^૬ અને
મુંજનાં નામો

મદ્રમુજઃ શરો વાળસ્તેજનશ્ચમુનેષ્ટન. ।

મુજો મુજાતકો વાળ સ્થૂલદર્મઃ મુમેજલ ૧૪૮

અન્યય-મદ્રમુષ શર વળ તજન ચમુનેષ્ટન
(તયા) મુજ મુજાતક વાળ સ્થૂલદર્મ મુમેજલ,
(હિતિ દ્વયોર્નામિ) ।

ભદ્રમુંજ,^૧ શર,^૨ ખાણ,^૩ તેજન^૪ અને
ચમુવેષ્ટન^૫ એટલા પાનખાજરિયાનાં સંસ્કૃત
નામો છે, તથા મુંજ,^૬ મુંજતક,^૭ ખાણ,^૮
સ્થૂલદર્મ^૯ અને મુમેજલ^{૧૦} એટલાં મુંજનાં
સંસ્કૃત નામો છે. ૧૪૮

૧. મુજવતે-શોષ્યતે અનેન ગામાદિ, મુજિ માર્કને-
વન્-જેનાથી આમ વગેરેનું ગોધન થાય છે, તેથી
મુજ, મદ્રથાવો મુજ મદ્રમુજ-કથ્થાણકારી મુજ
જાતનુ ધાસ-પાનખાજરિયુ

૨ શુષ્કાતિ-હિનસ્તિ વાહવૃષ્ણાદીન્ મધુરિશિર-
સ્વાન્, શુ હિસાયમ-અન્-જે મધુર તથા શીતળ યેવાથી
દાહ તથા તરશ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શર-
પાનખાજરિયુ

૩. વળત-શ્ચવને, વળ શવ્દે-વન્, વાળ હિતિ
શવ્દ અસ્તિ અસ્ય-જેને યાણુ એવો શમ્દ નામ-
તરીકે લાયુ છે, તેથી યાણુ-પાનખાજરિયુ.

૪ તજન શમ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ વાસના
છ-ના નામ પ્રમાણે છે.

૫. વેષ્ટવતિ હિતિ વેષ્ટન-નન્યાદેર્ણુ, વદ્ધોર્થેશ
શેત્યાદિગુણેન્-શીતળતા આદિ ગુણોથી નેત્રને વીટી
લાઈ તેના રોગને દૂર કરે છે, તેથી ચમુવેષ્ટન વદ્ધ
વદ્ધ વેષ્ટવતે અનેન નેત્રગોળે, ફળે સ્વુર-અથવા આખના
રોગમાં જેને આખ પર વીટવામાં આવે છે, તેથી
ચમુવેષ્ટન-પાનખાજરિયુ.

૬. મુજ-વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર જુઓ
૭. મુજવ્વ હિતિ નામ ગતિ-ગચ્છતિ, ગત સાતત્ય
ગમને 'કમ્બેણ' તત સ્વાયં વન્-મુજ નામને પામે છે,
તેથી મુંજતક-મુંજ.

૮. વાળ-ઉપર ત્રીજા પ્રમાણે આ નામ સમજવું.

૪. સ્થૂલથાસી દર્શ- દ્વા-ગણે મોટો દર્શ હોય, તેવું હોય છે, તેથી મૂંઝવણ-મુંઝવણ.

૫. ગુદ્ધ મેલલા યસ્ય સ-નેનો કેડકદોરો સારો બને છે, તેથી મુંઝવણ-મુંઝવણ.

પાનખાજરિયું અને મુંઝવણ ગુણો

મુઝદ્વયં તુ મધુરં તુવરં ગિશિરં તથા ।

દાહતૃષ્ણાવિસર્પામમૂત્રદૃચ્છાક્ષિરોગજિત્ ।

દોષત્રયહરં વૃષ્યં મેલલાસુપુન્યતે ॥૧૫૦॥

અન્ય-મુઝદ્વયં તુ મધુરં તુવરં તથા શિશિરં વૃષ્ય (સત્) દાહતૃષ્ણાવિસર્પામમૂત્રદૃચ્છાક્ષિરોગજિત્ દોષત્રય-હર (મવતિ), મેલલાનુ ઉપયુજ્યતે ॥

ખત્રે મુંઝ મધુર, તુલાં, ટાલોં અને વીર્યને વધારનાર હોઈ દાહ, તરશ, રતવા, આમ, મૂત્રદૃચ્છ, નેત્રના રોગ તથા ત્રણે દોષને હરનાર છે. મુંઝ મેખસા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. ૧૪૯, ૧૫૦

કાસડાનાં નામો

કાશઃ કાશેશુરદિષ્ટઃ સ સ્યાદિશુરસસ્તથા ।

દક્ષવાલિકેશુગન્ધા ચ તથા પોટંગલઃ સ્મૃતઃ ॥૧૫૧॥

અન્ય-કાશઃ કાશેશુ- ઉદિષ્ટ તથા સઃ દક્ષસઃ સ્યાત્, તથા ચ દક્ષવાલિકા દક્ષગન્ધા પોટંગલ સ્મૃતઃ ।

કાશ,^૧ કાશેશુ^૨ કહેવાય છે, તેમ જ ઇશુરસ,^૩ ઇક્ષવાલિકા,^૪ ઇશુગંધા,^૫ અને પોટંગલ^૬ એ પશુ કાસડાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. ૧૫૧

૧. કાશતે માપુર્યાદિગુર્મ, કાશુ વીર્ણો-અન્-મધુ-સ્તા આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કાશ-કાસડો.

૨. ઇષ્યતે સર્વેમધુરત્વાત-ઇષ ઇચ્છાયામ, 'ઇષે વસુઃ' (ઉપા ૩-૧૫૦), 'પડો કઃ સિ' -જે મધુર દોષવાથી સર્વ પ્રાણીઓ વડે ઇષ્યાય છે, તેથી ઇશુ-શેલડી; કાશસ્ય. ઇશુ કાશેશુ-કાસડાને શેલડી અથવા શેલડી જેવો જે મીઠો હોય છે, તેથી કાશેશુ-કાસડો.

૩. ઇશો રસ ઇવ રસો યસ્ય સ-નેનો રસ શેલડીના જેવો મીઠો હોય છે, તેથી ઇશુરસ-કાસડો.

૪. ઇક્ષુગામ્ આલિઃ ઇવ વાયતિ-પ્રકાશતે તત્ત્વા-સ્વાત્, કૈ શાન્દે-સુપીંતિ યોગિવિમાણા ક-ટાપુ-શેલડી જેવો હોઈને શેલડીની જાણે પંકિત હોય, તેવો લાગે છે, તેથી ઇક્ષવાલિકા-કાસડો.

૫. ઇશોગન્ધ ઇવ ગન્ધો યસ્યા- સા-નેની ગંધ પશુ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇશુગંધા-કાસડો.

૬. પોટેન-સંલેપેણ ગચ્છતિ મૂત્રદૃચ્છપિત્તજાદિ-રોગાન્, ક્ષાતે વા માપુર્યાદિગુણાન્-ગલ અર્દને પચાલન્-નેના સંબંધથી મૂત્રદૃચ્છ તથા પિત્તના રોગો વગેરે નાશ પામે છે અથવા મધુરતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી પોટંગલ-કાસડો

કાસડાના ગુણો

કાશઃ સ્યાન્મધુરસ્તિપ્તઃ સ્વાદુપાકો હિમઃ સરઃ ।
મૂત્રદૃચ્છાસ્મદાહાસ્ત્રક્ષયપિત્તજરોગજિત્ ॥૧૫૨॥

અન્યઃ-વાશ. મધુરઃ તિક્તઃ સ્વાદુપાકઃ હિમઃ સરઃ (સન્) મૂત્રદૃચ્છાસ્મદાહાસ્ત્રક્ષયપિત્તજરોગજિત્ સ્યાત્ ॥

કાસડો મધુર, કડવો, પાકમાં મીઠો, ટાલો અને મળોને ખસેડનાર હોઈ મૂત્રદૃચ્છ, પથરી, દાહ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા પિત્ત સંબંધી રોગને મટાડે છે. ૧૫૨

ગુદ્ધ નામે ખડનાં નામો તથા ગુણો

ગુન્દ્રઃ પટેરકો રચ્છઃ શુદ્ધવેરામમૂલકઃ ।
ગુન્દ્રઃ કપાયો મધુરઃ શિશિરઃ પિત્તરક્તજિત્ ।

સ્તન્યઃ શુક્રરજોમૂત્રશોધનો મૂત્રદૃચ્છહૃત્ ॥૧૫૩॥
અન્ય-ગુન્દ્ર. પટેરક. રચ્છ. શુદ્ધવેરામમૂલકઃ

(ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) ગુન્દ્ર. કપાયઃ મધુર શિશિર સ્તન્ય. (સન્) પિત્તરક્તજિત્ મૂત્રદૃચ્છહૃત્ શુક્રરજોમૂત્ર-શોધનઃ (ગત્તિ) ॥

ગુદ્ધ,^૧ પટેરક,^૨ રચ્છ,^૩ અને શુદ્ધ-વેરામમૂલક,^૪ એટલાં ગુદ્ધના સંસ્કૃત નામો છે. ગુદ્ધ, તુલાં, મધુર, ટાલું અને ધાવણને વધારનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્ત-રક્તરોગ તથા મૂત્રદૃચ્છને મટાડનાર છે; તેમ જ વીર્ય, રજ અને મૂત્રને સાફ કરે છે. ૧૫૩

૧. મોદતે-કીઝલિ જલ્યુકપ્રવેશે, ગુદ્ધ કીઝાયમ્-માહુલકાન્દ રક્, પૃષોદરાદિ-ને જગવાળા પ્રદેશમાં તાજુ રહે છે, તેથી ગુદ્ધ-એક જાતનું ખડ.

૨. પટ્ટિ-ગચ્છતિ શિશિરવાદિગુણાન્, પટ ગત્તૌ-માહુલકાન્દ રક્, સ્વાયે કન્-ને શીતલતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પટેરક-ગુદ્ધખડ.

૩. રમતે જલપ્રાયવેશે, સુ કીઝાયમ્, 'શસ્યાદિ-ખ્યાચ્ક' ઇતિ શ્રીમોજમતેન છક્ પ્રત્યય, કિત્વાદન્-નાસિકલોપ, 'છે વ' ઇતિ તુગાગમથ-ને જલમય-ખૂબ બેજવાળા પ્રદેશમાં તાજુ રહે છે, તેથી રચ્છ-ગુદ્ધખડ.

૪. શુદ્ધવેરામ્-આરક, તદ્ ઇવ આમાતિ, 'આત્થોપ-સર્વે' ઇતિ કે-શુદ્ધવેરામ મૂલં યસ્ય સઃ-નેનું મૂળિધું આદુ જેવું હોય છે, તેથી શુદ્ધવેરામમૂલક-ગુદ્ધખડ.

ખટની એક ગતિ એરકાનાં નામે તથા ગુણે।
પરકા ગુન્દમૂલા ચ । શવિગુંદ્રા શરીતિ ચ ।
પરકા ત્રિશિરા ધૃપ્યા ચશ્રુપ્યા યાતકોપિની ।
મૂત્રકૃન્દ્યામરીદાહપિત્તશોજિતનાશિની ॥ ૧૫૫ ॥
અન્યથા-પરકા ગુન્દમૂત્ર ચ સિવિઃ ગુન્દા ચ
'શરી' इति (નામાર્નિ, ગુણાથ-) 'પરકા ત્રિશિરા ધૃપ્યા
ચશ્રુપ્યા યાતકોપિની' મૂત્રકૃન્દ્યામરીદાહપિત્તશોજિત-
નાશિની (અસ્તિ) ॥

એરકા,^૧ શુદ્રમૂલા,^૨ શિખિ,^૩ શુદ્રા,^૪
અને શરી^૫ એટલાં એરકા(નામે ખટની બાત)-
નાં સંસ્કૃત નામે છે. એરકા ટાટી, વીધને
વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, વાયુને પ્રકાપ
કરનાર અને મૂત્રકૃન્દ્ય, પથરી, દાહ, પિત્ત,
તથા લોહીવિકારને નાશ કરનારી છે. ૧૫૪

૧. ઘૃતિ-ગન્ધતિ શુદ્ધવાદિગુણાન્, ણ્ ઘૃતો,
વાહુલચાદ્ ર સ્વાર્થે કન્, ટાપ્ ચ-વીધવધકે આદિ
ગુણોને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી એરકા-તે નામે
એક ધાસ.

૨. ગુન્દસ્થેવ મૂકં યત્યા સા-ત્તેનાં મુળિયાં
શુદ્રધાસના ત્તેનાં ડોષ છે, તેથી શુદ્રમૂલા-એરકા.

૩. સિવં કરોતિ મૂત્રકૃન્દ્યાદિરાગિણામ્ इति
સિવયતિ, તતઃ 'સર્વેપાતુભ્ય' इन्, સ્વયોરેક્યાચ-સિવિઃ-
મૂત્રકૃન્દ્ય આદિ રોગોવાગાએના ને રોગોઃ મટાડી
જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી શિખિ-એરકા.

૪. ગોદતે-ક્રીડતિ સમુદાદિતીરે, ગુદ ક્રીડાયામ્-
વાહુલચાદ્ રક્, ઘ્નોદરાદિઃ, ટાપ-ત્તે સમુદના કિનારા
વગેરે ઉપર તાજ રહે છે, તેથી શુદ્રા-એરકા.

જે બાતના કુશ અથવા દાહનાં નામે
કુશો ધર્મસ્વથા વહિઃ સૂચ્યમો યમમૂષ્ણઃ ।
તતોઽન્યો દીર્ઘપત્રઃ સ્યાત્કુરપત્રસ્તથૈવ ચ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્યથા-કુશઃ ધર્મઃ તથા વહિઃ સૂચ્યમઃ યમમૂષ્ણઃ,
સ્તઃ અન્યઃ દીર્ઘપત્રઃ તથા ચ કુરપત્રઃ એ સ્યાત્ ॥

કુશ,^૧ દર્ભ,^૨ બહિ,^૩ સૂચ્યથ^૪ અને
યમમૂષ્ણ^૫ એટલાં કુશનાં કે દાહનાં સંસ્કૃત
નામે છે. એ સિવાયનાં બીજાં જે લાંબાં પાન-
વાળાં દાહ થાય છે, તેનાં નામ દીર્ઘપત્ર^૬ અને
કુરપત્ર^૭ છે. ૧૫૫

૧. કૌં શેતે, ક્રીડે સ્વયે-અન્યેઽવ્યોઽપિન્' इति इः,
ચ્છા કુશ્યતિ ભૂમિ, કુશિદ્-સ્થેપે-દ્યુષ્ઠેતિ કઃ-ત્તે જમીન
પર પધારાયેલ રહે છે, તેથી કુશ-દાહપ્રાપ્તી પહેલી બાત.

૨. દમ્બને વિદોપત્રત્વાદિગુણઃ, દમ્બી પ્રત્યે-વન્-
ત્રિદોપનાશક આદિ ગુણોથી જે યુક્ત છે, તેથી દમ્બ-
દાહકા.

૩. વૃદ્ધિ-વધેતે જયુષ્ણઝંઝે, વૃદ્ધિ વૃદ્ધી 'વૃદ્ધિ-
કોષય' (ઉણા. ૨-૧૦૧) इति इત્યપ્ત્યયે સાન્ત,
'સર્વેપાતુભ્ય इन्' इति इત્યપ્ત્યયે દ્વારાત્ત્ય-ત્તે જળ-
મુક્ત પ્રદેશમાં વધે છે, તેથી બહિ-મ્ અથવા
બહિ-દાહ.

૪. સૂત્રી इन् અમં યસ્ય ન-ત્તેની અણી સૌષ્ઠ
ત્તેની તીવ્રત્વ ડોષ છે, તેથી સૂચ્યથ-દાહ.

૫. મૂષ્ણયતિ इति મૂષ્ણઃ, નન્વાઝંઝ્યું, યન્સ્ય મૂષ્ણઃ-
વચને શોભાવનાર છે, તેથી યમમૂષ્ણ-દાહ.

૬. દીર્ઘાણિ પત્રાણિ યસ્ય સ-ત્તેનાં પાંદડાં લાંબાં
ડોષ છે, તેથી દીર્ઘપત્ર-નામનો બીજો દાહ.

૭. કુર इन् લીક્ષ્ણં પત્રં યસ્ય ન-ત્તેનું પાંદડું
અથવા ત્તેનું તીવ્રત્વ ડોષ છે, તેથી કુરપત્ર-બીજો
બાતનો દાહ.

એવ બાતના કુશ કે દાહના ગુણો
ધર્મસ્થયં ત્રિદોષખં મધુરં તુવરં હિમમ્ ।
મૂત્રકૃન્દ્યામરીદાહપિત્તશુદ્ધમૂત્રદરાશ્ચજિત્ ॥ ૧૫૬ ॥
અન્યથા-ધર્મસ્થયં ત્રિદોષખં મધુરં તુવરં હિમ (જન્)
મૂત્રકૃન્દ્યામરીદાહપિત્તશુદ્ધમૂત્રદરાશ્ચજિત્ (અસ્તિ) ॥

એ બાતે બાતના દાહ તથા ડોષને હર-
નાર, મધુર, તૃણ અને ટાટા હોઈ મૂત્રકૃન્દ્ય,
પથરી, તરશ, મૂત્રાશયની પીડા, પ્રદર તથા
લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૫૬

રૌદ્રિય નામના ધાસનાં નામે
કસ્તૂરં રૌદ્રિયં દેવજગ્ધં સૌગન્ધિકં તથા ।
મૂત્રીકં વ્યામપૌરં ચ શ્યામકં ધૂમગન્ધિકમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

અન્યથા-કસ્તૂરં રૌદ્રિયં દેવજગ્ધં સૌગન્ધિકં તથા
મૂત્રીકં વ્યામપૌરં શ્યામકં ચ ધૂમગન્ધિકમ્ (इति नामानि) ॥

કસ્તૂર,^૧ રૌદ્રિય,^૨ દેવજગ્ધ,^૩ સૌગ-
ન્ધિક,^૪ મૂત્રીક,^૫ વ્યામપૌર,^૬ શ્યામક, અને
ધૂમગન્ધિ^૭ એટલાં રૌદ્રિયનાં સંસ્કૃત નામે છે.

૧. કસ્તિત ત્વળ-ત્વળે ચ જાતો' इति કોઃ
કન્ આદિચ-ત્તે ધાસની બાતમાં નિંધ ગણાય છે,
તેથી કસ્તૂર-રૌદ્રિય નામનું ધાસ.

૨. રૌદ્રિ-જલપ્રાયદેશે, 'રૌદ્રિય' (ઉણા.
૧-૪૧) इति इत्यન્ વૃદ્ધિ-જળ વધારે ડોષ એવા
પ્રદેશમાં જે રહે છે, તેથી-રૌદ્રિય નામે ધાસ.

૩. દેવેઃ અયતે મ્બ, અર મયગે-યમેણિ કઃ, 'અરે-

જમ્બિ.' इति जम्बोदशय-देवोऽमे-ने आधु છે, તેથી દેવજન્મ-રૌહિય નામે ધાસ.

૪. મુગન્ધ-પ્રયોજનમ્ અસ્ય-પ્રયોજનમ્' इति ઠ્ઠુ-મુગધ માટે નેનો ખપ પડે છે, તેથી સાગધિક-રૌહિય નામે ધાસ.

૫. મુવિ સીઠ્ઠે-ગન્ઠિતિ, સીઠ્ઠ ગતી-અન્-પૃથ્વી પર ને જાય છે-પથરાય છે, તેથી જૃતીક-રૌહિય નામે ધાસ.

૬. વિશેષેણ અવ્યતે-ગન્ઠતે, અમ ગત્યામ્-ધન-વ્યામમ્, પુરે મવં પૌર-મવાયે અન્, વ્યામ ચ તત્ પૌર ચ-એક વામ મુધી પડોચનાર અને શકેરમાં ધાય છે, તેથી વ્યામપૌર-રૌહિય નામે ધાસ.

૭ ધૂમસ્વ દ્વ ગન્ધ અસ્ય-અન ઇનિઠનો' इति ઠ્ઠુ, ધૂમગન્ધિક-નેની ગંધ ધુમાડા નેવી હોય છે, તેથી ધૂમગધિક-રૌહિય નામે ધાસ.

રૌહિય નામના ધાસના ગુણો

રૌહિયં તુવરં તિક્તં કટુપાકં દ્યપોહતિ ।

હત્કળઠવ્યાધિપિત્તાશ્લકાસકફજ્વરાન્ ॥૧૫૮॥

અન્ય- (ગુણાથ-) રૌહિય તુવર તિક્ત કટુગક (સત્) હલ્લવ્યાધિપિત્તાશ્લકાસકફજ્વરાન્ વ્યપોહતિ ॥

રૌહિય તરું, કડવું તથા ધાકમાં તીષ્ણ હોઈ હૃદયનાં દરદ, કંઠનાં દરદ, પિત્ત, લોહીને બગાડ કે પિત્તરક્ત, શૂણ, ઉધરસ, કફ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૫૮

ભૂતૃણ ધાસનાં નામે

ગુહ્યવીજં તુ મૂત્રીકં મુગન્ધં જમ્બુકપ્રિયમ્ ।

મૂત્રણં તુ મ્બેજ્જના માલાતૃણકમિત્યપિ ॥૧૫૯॥

અન્ય-ગુહ્યવીજ તુ મૂત્રીક મુગન્ધ જમ્બુકપ્રિય મૂત્રણ તુ છના માલાતૃણકમ્ ઇત્યપિ મ્બેજ્જ ॥

શુદ્ધાબીજ,^૧ ભૂતીક,^૨ મુગધ,^૩ જલુકપ્રિય,^૪ ભૂતૃણ,^૫ છના^૬ અને માલાતૃણક,^૭ એટલાં ભૂતૃણ ધાસનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૫૯

૧. ગુહ્યં વીજ યસ્ય તત્-નેનું' બીજ ગુમ હોય છે, તેથી શુદ્ધાબીજ-ભૂતૃણ ધાસ.

૨. મૂત્રીક-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ રૌહિય ધાસના પાચમા નામ પ્રમાણે છે

૩. મુહ્ધુ ગન્ધો યસ્ય તત્-નેની ગંધ સાગી હોય છે, તેથી મુગંધ-ભૂતૃણ ધાસ.

૪. જમ્બુમાના પ્રિયન્-શિક્ષાગોને ને પ્રિય હોય છે, તેથી જમ્બુકપ્રિય-ભૂતૃણ ધાસ.

૫. મુગ મુવિ વા તૃણ-જમ્બીનન્' કે જમ્બીન પર પથરાતું ને ધાસ કહેવાય છે, તેથી જૃતીક નામે ધાસ.

૬. છદતિ છાદયતિ વા મૂમિમ્, છદ અપવારણે-નન્ (જના. ૪-૧૫૯), 'હમ્બનન્' इति हल्वः-જમ્બીનને ને હાંડી ? છે. તેથી છના-મૂતૃણ ધાસ

૭. માલાતૃણાણિ તૃણાણિ યસ્ય તત્-નેનાં તરણ્યાં માળાના જેવા આકારનાં હોય છે, તેથી માલા તૃણક-ભૂતૃણ ધામ.

ભૂતૃણ ધાસના ગુણો

મૂત્રણં કટુકં તિક્તં તીક્ષ્ણોષ્ણં રેચનં લઘુ ।

વિદાહિ ટીપનં રુક્ષમનેચ્યં મુલકોષ્ઠનમ્ ।

અતૃપ્યં વહુવિટુકં ચ પિત્તરક્તપ્રદૂપણમ્ ॥૧૬૦॥

અન્ય-મૂત્રણ કટુક તિક્ત તીક્ષ્ણોષ્ણ રેચન લઘુ વિદાહિ ટીપન રુક્ષ (સત્) અનેચ્ય મુલકોષ્ઠનમ્ અતૃપ્ય વહુવિટુક ચ પિત્તરક્તપ્રદૂપણમ્ (અસ્તિ) ॥

ભૂતૃણ તીષ્ણ,^૧ કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રેચક, હલકું, દાહ ઉપબવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા રુક્ષ હોઈ નેત્રને હિતકારી નથી, મોઠાને સાફ કરનાર છે, પીચવર્ધક નથી, વિષ્ટા ઘણી લાવનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરને પ્રકોપ કરનાર છે. ૧૬૦

લીલા રંગની ધ્રોનાં નામે

નીલદૂર્વા રુહાનન્તા માર્ગવી શતપર્વિકા ।

શષ્યં સહસ્રવીર્યા ચ શતવહ્ની ચ કીર્તિતા ॥૧૬૧॥

અન્ય-નીલદૂર્વા રુહા અનન્તા માર્ગવી શતપર્વિકા શષ્ય ચ સહસ્રવીર્યા ચ શતવહ્ની કીર્તિતા ॥

નીલદૂર્વા,^૧ રુહા,^૨ અનન્તા,^૩ માર્ગવી,^૪ શતપર્વિકા,^૫ શષ્ય,^૬ સહસ્રવીર્યા^૭ અને શતવહ્ની^૮ એટલાં લીલા રંગની ધ્રોના સંસ્કૃત નામે છે. ૧૬૧

૧. નીલા જાતો દૂર્વા-નીલા રંગની ધરો નીલદૂર્વા કહેવાય છે.

૨. રોહિતિ સર્વત્ર સ્વભાવાદેવ-ને યાગાવિક રીતે જ અધે જગી નીકળે છે, તેથી રુહા-ધ્રો.

૩. ન વિચતે અન્તઃ યસ્યા. સા સર્વકાલં વિચ-માનસ્વાત્-નેનો કદી અત કે નાશ નથી, કેમકે હરકોઈ કાળે તે મચી શકે છે, તેથી અનન્તા-લીવી ધ્રો.

૪. શ્ચો દ્વ પ્રિયા-ને ભૃષ્ય ઋષિને ખાસ પ્રિય હતી, તેથી માર્ગવી-ધ્રો.

૫. શત પર્વાણિ યસ્યા સા-શેપાત્ इति क्, યપ્.

‘પ્રત્યયસ્યાત્’ ફરીત્વ ચ-નેને સો પર્વ-સાંધા અથવા ગાંઠા કે કાતરીઓ હોય છે, તેથી શતપર્વિકા-ધ્રો.

૬. શસ્ત્યે-હિસ્યતે પદવાદિમિ., યદા શુષ્યતિ શ્રીષ્ઠ શસુ હિસાધો, શુષ શોષણે વા શ્વસમાન્ ‘સખ્યાલ્ય-શ્વપ્’ इति (उणा० २-२८) इति निराति - पशुभ्यो वज्रे नेना नाम करे छ अथवा ने वलदी सुकार्ण न्य छ, તેથી શ્વપ-લીલી ધ્રો.

૭. સહ્ય વીર્યાણિ યસ્યા સા-નેનાં એક હ-તર પરાક્રમે કે શુભો છે, તેથી સહસ્તવીર્યા-વીવી ધ્રો.

૮. શતસહ્યાના વદ્રી, શાશ્વચિવાદિ-સો પર્વોની સંખ્યાનાથી વેદી હોવાથી શતવક્ત્રી-ધ્રો.

લીલા રંગની ધ્રોના ગુણો

નીલદૂર્વા હિમા તિક્તા મધુરા તુવરા હરેત્ ।
કફપિત્તાશ્લવીસર્પતૃષ્ણાદાહત્વગામયાન્ ॥૧૬૨॥

અન્ય - નીલદૂર્વા હિમા તિક્તા મધુર તુવર (સ્ત્રી)
કફપિત્તાશ્લવીસર્પતૃષ્ણાદાહત્વગામયાન્ હરેત્ ॥

લીલી ધ્રો ટાલી, કડવી, મધુર તથા તૂરી હોઈ કઠ, પિત્ત, લોહીનો ખગાડ કે પિત્ત રક્તરોગ, રતવા, તરથ, દાહ તથા આમડીના રોગને મટાડે છે. ૧૬૨

ધોળી ધ્રોનાં નામે તથા ગુણો

દૂર્વા શુક્લા તુ ગોલોમી શતવીર્યાં ચ કષ્યતે ।
શ્વેતા દૂર્વા કપાયા સ્યાત્સ્વાદ્વીમ્પ્યા ચ જીવની ।
તિક્તા હિમા વિસર્પાસ્રતૃપ્તિકફદાહહૃત્ ॥૧૬૩

અન્ય - શુક્લા તુ દૂર્વા ગોલોમી ચ શતવીર્યાં કષ્યતે । શ્વેતા દૂર્વા કપાયા સ્વાદ્વી મ્પ્યા જીવની તિક્તા હિમા ચ (સતી) વિસર્પાસ્રતૃપ્તિકફદાહહૃત્ સ્યાત્ ॥

શુકલદૂર્વા,^૧ ગોલોમી,^૨ અને શતવીર્યાં^૩ એટલાં ધોળી ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામે છે. ધોળી ધ્રો તૂરી, મધુર, મધુને મટાડનારી, જિવાડનારી, કડવી, ટાલી અને રતવા, લોહીનો ખગાડ, તરથ, પિત્ત, કઠ તથા દાહને મટાડનાર છે ૧૬૩

૧. દૂર્વતિ-હિનસ્તિ વિસર્પાવીન્ રોગાન્, દૂર્વિ હિસા-યામ્-અન્, ટાન્-રતવા વગેરે રોગોને ને નાશ કરે છે, તે દૂર્વો-ધ્રો

૨. ગો: લોમાનિ ગોલોમાનિ, ગોલોમસુ જાતા, ‘ત્વજ જાત’ હત્યન્, સજ્ઞાપૂર્વકત્વાપ્ત વૃદ્ધિ-ગામના સ્વા-તામાં ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી ગોયામી-ધોળી ધ્રો.

૩. શત વીર્યાણિ યસ્યા સા-નેના મો પરાક્રમે અથવા પ્રનાવો છે, તેથી શતવીર્યા-ધોળી ધ્રો.

ગાંઠાવાળી ધ્રોનાં નામે તથા ગુણો

ગण्डदूर्वा तु गण्डाली मन्स्याक्षी शकुलाक्षकः ।
गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी प्राहिणी लघुः ॥
તિક્તા કપાયા મધુરા વાતવૃન્કટ્ટુપાવિની ।
દાહર્તૃષ્ણાવલાસાસ્ત્રકુટ્ટપિત્તચરપહા ॥૧૬૫॥

અન્ય - ગણ્ડદૂર્વા તુ ગણ્ડાલી મન્સ્યાક્ષી શકુલાક્ષક- (શ્તિ નામાનિ, ગુણાય-) ગણ્ડદૂર્વા હિમા લોહદ્રાવિણી પ્રાહિણી લઘુ તિક્તા કપાયા મધુર વાતવૃન્ કટ્ટુપાવિની (સતી) દાહર્તૃષ્ણાવલાસાસ્ત્રકુટ્ટપિત્તચરપહા (અસ્તિ) ॥

ગંડદૂર્વા,^૧ ગંઠાલી,^૨ મન્સ્યાક્ષી^૩ અને શકુલાક્ષક^૪ એટલાં ગાંઠાવાળી ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામે છે. ગાંઠાવાળી ધ્રો ટાલી, લોહાને રસ કરનારી, આડાને રોડનારી, હલકી, કઠવી, તૂરી, મધુર, વાયુ કરનારી અને પાકમાં તીખી હોઈ દાહ, વરથ, કઠ, લોહીનો ખગાડ, કોઠ, પિત્ત તથા તાવને મટાડનારી છે. ૧૬૫

૧. ગણ્ડયુક્તા દૂર્વા-શાકરાચિવાદિ-ગાંઠાવાળી ધ્રો તે ગંડદૂર્વા.

૨. ગણ્ડતિ-મ્પિથ પ્રાણોતિ, ગઢિ વદનૈવદેશે-શાહુલ્ક-વાદાલન્, યદા ગણ્ડમ્ અલતિ, ગચ્છતિ. અલ ગયાદી- ‘કર્મભ્યણ્’, અણ્ણન્તવાદ હોવ્-ને ગાંઠાએને પ્રાપ કરે છે, તેથી ગંઠાલી-ગાંઠાવાળી ધ્રો.

૩. મન્સ્યસ્ય ઇવ અક્ષિ યસ્યા - ‘અક્ષ્ણોડરસનાન્’ હત્યન્ સમામાન્ત -નેને માઝાના નેની આપ હોય છે, તેથી મન્સ્યાક્ષી-ગાંઠાવાળી ધ્રો.

૪. શકુલ્સ્ય મત્સ્યસ્ય ઇવ અક્ષિ યસ્ય ચ - ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ થાય છે.

વારાહીકંદ કે હીરવિહારીની ઓળખ

વારાહીકન્દસંશસ્તુ પશ્ચિમે ગૃષ્ટિસંજકઃ ।
વારાહીકન્દ પ્યાન્યેશ્વર્મકારાલુકો મતઃ ।
અનુપસમ્ભવે દેશે વરાહ ઇવ લોમવાન્ ॥૧૬૬॥

અન્ય - પશ્ચિમે તુ વારાહીકન્દવરણ્ ઘૃષ્ટિસંજક- (ઉચ્યતે), અનુપસમવે દેશે વરાહ ઇવ લોમવાન્ (ય. ભવતિ સ) વારાહીકન્દ એવ (કષ્યત, વા) અન્વે. ચર્મકારાલુક મત (અસ્તિ) ॥

પશ્ચિમમાં તે વારાહીકંદ નામના કંદને ‘ગૃષ્ટિ’ નામે કહે છે. ન્યાં ઘણું પાણી હોય છે એવા દેશમાં સ્વર નેવાં રુંઠાવાળી ને

કંદ યાચ છે, તે જ વારાહીકંદ^x કહેવાય છે; બીજા હોકા એ કંદને 'અર્ધકારાહુક' પણ કહે છે. ૧૬૬

વારાહીકંદનાં કે વિદારીનાં નામો તથા ગુણો વિદારી સ્વાદુકન્દા ચ સા તુ ક્રોધી સિતા સ્મૃતા ।
 દ્વ્યુગન્ધા ક્ષીરવહ્ણી ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની ॥૧૬૭
 ચારાહવદના ગૃષ્ટિર્વદરેત્યપિ કથયતે ।
 વિદારી મધુરા ક્ષિગ્ધા વૃંહણી સ્તન્યશુક્લદા ॥૧૬૮
 સીતા સ્વર્યા મૂનલા ચ જીવની વલવર્ણદા ।
 ગુરુઃ પિત્તાન્નપવનદાહાન્ હન્તિ રસાયની ॥

અન્ય-મા તુ વિદારી સ્વાદુકન્દા ક્રોધી સિતા સ્મૃતા (તથા) દ્વ્યુગન્ધા ક્ષીરવહ્ણી ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની ચારાહવદના ગૃષ્ટિ ચદરા હ્યપિ કથયતે । વિદારી મધુરા ક્ષિગ્ધા વૃંહણી સ્તન્યશુક્લદા સીતા સ્વર્યા મૂનલા ચ જીવની વલવર્ણદા ગુરુ રસાયની (સની) પિત્તાન્ન પવનદાહાન્ હન્તિ ॥

વિદારી,^૧ સ્વાહુકંદા,^૨ ક્રોધી,^૩ સિતા,^૪ ધંધુમધા,^૫ ક્ષીરવહ્ણી,^૬ ક્ષીરશુક્લા,^૭ પયસ્વિની,^૮ વારાહવદના,^૯ ગૃષ્ટિ^{૧૦} અને બદરા^{૧૧}

x આ વારાહીકંદને જ અથવા તેના જેવી જ તેની એક જનને ક્ષીરવિદારી કે વિદારીકંદ કહે છે. યુગ્ધરાત્રીમાં આને કુક્કરકંદ અથવા કમ્બેલાની ગાંડ કે કાગેની ગાંડ પણ કહે છે; છતાં કુક્કરકંદ તરીકે તે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. હંદા જે નામો ગામડી ભાષામાં મળે છે તે કે મહનપાલ નિર્મલુમા વિદારી-કંદની જે જાતને અવગ અલગ જાણવેલ છે, તેમ જ વારાહીકંદને પણ અલગ જાતવેલ છે, તેમ જ આ પ્રથમાં પણ મિથવર્ગના ૧૫૪મા મ્લોકમાં જ્યકને બદલે વિદારીકંદ તથા જે પ્રકારની ઋષિને બદલે વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવા જણાવી તે જેવને જુગીજુગી જાત તરીકે સૂચવેલ છે, છતાં અગ્રી જોતા એમ લાગે છે, કે તેઓના નામ યુગો એક દેવાથી તેઓ એક જાતની જ ઔષધિ મંભવે છે. અમરકોશમાં તે વિદારી તથા ક્ષીરવિદારીનાં અવગ અવગ નામો આપ્યાં છે, છતાં ક્ષીરવિદારી જે જ વારાહીકંદ જાણાય છે. કદાચ ક્ષીરવાગી વિદારી તે વારાહીકંદ અને ક્ષીર વિદારી હોય તે વિદારીકંદ હોય, એમ મંભવે છે; આમાં જે સત્ય હોય તે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સમજી શકે તેવું છે.

વારાહીકંદને કુક્કરકંદ તથા વિદારીકંદને ભોંપ-કોણું જાણી ભેવને અવગ સૂચવેલ છે.

એટલાં વિદારીકંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિદારી-કંદ મધુર, ક્ષિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, ધાવણુ તથા વીર્યને વધારનાર, જીવન દેનાર, બળ તથા સારા વર્ણને આપનાર, બારે અને રસાયન-રૂપ હોઈ પિત્ત, લોહીનો અગાડ કે રક્તાપિત્ત, વાયુ તથા દાહને મટાડે છે. ૧૬૭-૧૬૮

૧. વિદારયતિ ભૂમિ પિતાદોષ, વૃ વિદારણે, પ્યન્તાલ પચાચ્, ગૌરાદિ.-> જમીન કાઢી બહાર નીકળે છે, તથા પિત્ત વગેરેનો પણ નાશ કરે છે, તેથી વિદારી-વારાહીકંદ.

૨. સ્વાદુ કન્દ યસ્યા સા-નેનું કંદ વ્યાધિ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંદા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૩. ક્રોચતિ-આહાને કરોતિ પિત્તાહવાદિરોગાણા, વૃશ આહાને-સિતનિ. 'ઈતિ (અપા ૧-૬૧) તુન્, 'ક્રિયાં ચ' ઈતિ વૃજ્યન્-ઋષ્યેભ્યો હંપ્-> પિત્ત, લોહી-વિકાર, દાહ વ્યાદિ રોગોને આહવાન કરે છે, તેથી ક્રોધી-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૪. સિતઃ વર્ણ અસ્તિ ઝમ્યા-અર્જગાચ્, ઘર્પ-નેનો રંગ ઘેળો હોય છે, તેથી ગિતા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૫. દ્વ્યુગેન્ધ દ્વ ગન્ધો યસ્યા-નેની ગંધ શેલ-ડીના જેવી હોય છે, તેથી ધંધુમધા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૬. ક્ષીરયુક્તા વક્ત્રી-શામ્પાચિવાદિ-નેની વેદી ક્ષીરવાગી હોય છે, તેથી ક્ષીરવહ્ણી-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૭. ક્ષીરમ્ દ્વ શુક્રા-ને દ્ધ જેવી સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુક્લા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૮. પય અસ્તિ ઝસ્યાઃ-અસમાયોગાં' ઈતિ વિનિ, નાન્તત્વાદ્ દ્વીપ્-નેમા ક્ષીર હોય છે, તેથી પયસ્વિની-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૯. વરાહવેદં વારાહમ્-દ્વમર્ષેડ્ણ, વારાહમિત્ત વદનં યસ્યા-વરાહ એટલે ખુંડના મોઠા જેવું જેવું મોટું હોય છે અથવા ખુંડના નામે જે કહેવાય છે, તેથી વારાહવદના-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૦. ગર્ષતિ-હિન્તિ દારાદિરોગાન્, ઘૃપ દિનાવાં, કિન્, યદ્વા વૃદ્ધાતિ માપુર્ધાદિગુણાન્, કિન્-વૃષોદરાદિઃ-> દાહ વ્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે અથવા મધુ-રતા વ્યાદિ યુગોને પ્રદબ્ધ કરે છે, તેથી ગૃષ્ટિ-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૧. વદતિ-સ્પિરતો યતિ રમાયન્નગ્વાન્, ઘદ સ્થયે-વાહુલવા ગાન્, ઘર્પ-ને રસાયનરૂપ દેવાથી

રિચરતા અથવા મનપૂનાઈ પમાટે છે, તેથી અદ્વા-વિદ્યારીકર કે વારારીકર.

મુસલીનાં નામો તથા શુભો

તાલમૂલી તુ વિઙ્કરિમ્સલી પરિકીર્તિતા ।

મુસલી મધુરા શુભા વીર્યાળા વૃહ્ણી મુઃ ।

તિકા રસાયની હન્તિ મુદ્ગાન્યનિલં તયા ॥૧૭૦

અન્યઃ-તાઝમૂલી તુ વિઙ્કરિ: મુસલી પરિકીર્તિતા ।

મુસલી મધુરા શુભા વીર્યાળા વૃહ્ણી મુઃ: તિકા રસાયની (સ્ત્રી) મુદ્ગાનિ તયા અનિલ હન્તિ ॥

તાલમૂલી^૧ અને મુસલી,^૨ એ બે મુસલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મુસલી મધુર,

વીર્યને વધારનાર, ઉચ્ચ વીર્યવાળી, પુષ્ટિકારક, ભારે, કડવી અને રસાયનરૂપ હોઈ શુભાનાં દરદ તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૭૦

૧. મુસલિ-તમ્બલિ મુરોગમનિલ ચ, મુમન્કને, શ્યાદિત્વાર (ઉળાં ૧-૧૦૬) વલ્લ, જાતિવાદ હીપ્-ને શુભા રાગને તથા વાયુને મટાડે છે, તેથી-મુસલી.

૨. તાલમદ્ધા મૂલ યથા સા, 'પાઠ્ઠર્ણે'તિ હીપ્-નેનુ મળિયુ તાઝના નેનુ હેલ છે, તેથી તાલમૂલી-મુસલી.

શતાવરી અને મહાશતાવરીનાં નામો

શતાવરી યદુમુનાડ્મીરિન્દીવરી વરી ।

નારાયણી શતપદી શતવીર્યાં ચ પીવરી ॥૧૭૧

મહાશતાવરી ચાન્યા શતમૂલ્યૂર્વૃક્ષિકા ।

સહસ્ત્રવીર્યાં હેતુદ્ધા ઋષ્યપ્રોક્તા મહોદરી ॥૧૭૨॥

અન્ય-શતાવરી યદુમુતા અમીઠ ઈન્દ્રીવરી વરી નારાયણી શતપદી શતવીર્યાં ચ પીવરી । અન્યા ચ મહાશતાવરી શતમૂલી કર્ષ્વરગ્ડિકા મહાવરીયાં હેટુ ઋષ્યપ્રોક્તા ચ મહોદરી (વૃષ્ટે) ॥

શતાવરી,^૧ ળદુમુતા,^૨ અભીરુ,^૩ ઇંદ્રીવરી,^૪ વરી,^૫ નારાયણી,^૬ શતપદી,^૭ શતવીર્યાં અને પીવરી,^૮ એટલાં શતાવરીનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ મહાશતાવરી,^૯ શતમૂલી,^{૧૦} કર્ષ્વરગ્ડિકા,^{૧૧} સહસ્ત્રવીર્યાં,^{૧૨} હેટુ,^{૧૩} ઋષ્યપ્રોક્તા^{૧૪} અને મહોદરી^{૧૫} એટલાં મહાશતાવરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૧, ૧૭૨

૧. શતન વીર્યાળા આરુણેતિ આમાનં, આશ્-પ્વેશ્વરવૃક્ષવરણે-શ્યમલાદ પચાચ-ગોરાદિત્વાદ્ હીપ્-સો પરાક્રમો અથવા પ્રભાવો વરે પોતાને ને વ્યાપ કરે છે, તેથી શતાવરી.

૨. યદુઃ મુના દ્વા મૂલાનિ યસ્યા સા-નેને મળિવાંશ્વો યજ્ઞા પુત્રો હેલ છે, તેથી યદુમુતા-શતાવરી.

૩. ન ચિમેતિ વાયોઃ રિક્તપ્રત્યાગ, મિત્રી મંદ- 'મિયામુકુલ્લનો' (ઉળાં ૨-૨-૧૦૪) ક્ષિતિ કુ-નેનાં પાંદડાં ગિધર રસનાં હેવાથી ને વાયુથી ડરતી કે કંપની ગથી, તેથી અભીરુ-શતાવરી

૪. ઈન્દ્રીવરમ્ અસ્તિ અસ્વા, નીલાંતલમ્'શુપુવ-ત્વાન્-શરોગાયન્-નેનાં ફૂલ કાયાં કમળ નેનાં હેલ છે, તેથી ઈન્દ્રીવરી-શતાવરી.

૫. શુભોતિ મન્થેન ક્ષિત્રિયન્, શુન્ દાળે, વગવન્-ગોરાદિ-ગંધ વરે પ્રાણેન્દ્રિયને ને વરે છે-શ્વીકારે છે-શુભી કરે છે, તેથી વરી-શતાવરી.

૬. નારાયણામ્બા, નારાયણો દા વેન્તા અમ્બા-જાતાયં વેન્તાયં વા અન્, અન્નન્તાન્વાદ્ હીપ્-પ્રારાપશુથી ઉત્પન્ન થઈ છે અથવા નારાયણ નેનાં હેલ છે, તેથી નારાયણી-શતાવરી.

૭. શત શાદા-મૂલાનિ યસ્યા, 'વાદોડ્મ્બલરસવાન' ક્ષિતિ વા હીપ્, વાદ. પચ-નેને સો મળિયાંશ્વ પચ હેલ છે; તેથી શતપદી-શતાવરી.

૮. શત વીર્યાળિ યસ્યા-નેનાં પરાક્રમો અથવા પ્રભાવો પશુ સો છે, તેથી શતવીર્યાં-શતાવરી.

૯. ધ્યાક્રને-વધેતે મુળવિરંધે, જૈઠ્ઠ શુદ્ધો-ધાયોઃ સંપ્રમાણ ચે'તિ ક્ષિત્રિય, ક્ષિત્વાન્ 'વનો ર ચે'તિ હીક્રી-ને અમુક ખાસ શુભોપી વરે છે-અધિવાળી છે, તેથી પીવરી-શતાવરી.

૧૦. મહલી વાલો શતાવરી-મોદ્રી શતાવરી તે મહાશતાવરી.

૧૧. શત મૂલાનિ યસ્યા-નેને સો મળિયાં હેલ છે, તેથી શતમૂલી-મહાશતાવરી.

૧૨. કર્ષ્વ વઠઃ યસ્યા સા-અન્નાગ્નક્રમેન્નો વજ્જ્યમ્' ક્ષિતિ હીપ્, તત સાથે વન્, ક્ષ્વલ-નેનું મથુ' શિન્ડુ' હેલ છે, તેથી કર્ષ્વકર્ષિકા-મહા-શતાવરી.

૧૩. સહલં વીર્યાળિ યસ્યા: સા-નેનાં પરાક્રમો હનર છે, તેથી સહસ્ત્રવીર્યાં-મહાશતાવરી.

૧૪. હિનોતિ-વધેતે મુળેઃ, હિ ગતિરુદ્ધવો-વમિ-નનિ.' ક્ષિતિ (ઉળાં ૨-૫૨) શુન્-ને શુભોપી વધે છે અથવા વ્યાપ છે, તેથી હેટુ-મહાશતાવરી.

૧૫. શ્વૈ-શ્વૈઃ પ્રોક્તા પ્રપમ્-નેને સૌની પહેલાં દરશિયાંઓએ જાણવેલ છે, તેથી ઋષ્યપ્રોક્તા-મહાશતાવરી.

૭. મહત્ ઉદર યસ્યા સા, નૈકગુણપૂર્ણત્વાત-ને
અનેક ગુણોથી ભરપૂર છે, તેથી મોટા પેટવાળી-
વિશાળ ગુણોથી ભરેલી છે, તેથી મહેદરી-મહા-
શતાવરી.

બન્ને શતાવરીના ગુણો

શતાવરી ગુરુઃ શીતા તિક્તા સ્વાદી રસાયની ।
મેધાગ્નિપુષ્ટિદા ક્ષિમ્ધા નેત્ર્યા ગુલ્માતિસારજિત્ ॥
શુક્રસ્તન્ધકરી વલ્યા વાતપિત્તાશ્વથોયજિત્ ।
મહાશતાવરી મેધ્યા હૃદ્યા કૃપ્યા રસાયની ।
શીતવીર્યા નિહન્યશોઘ્રહૃણીનયનામયાન્ ॥૧૭૪॥

અન્વય -શતાવરી ગુરુ શીતા તિક્તા સ્વાદી રસા
યની મેધાગ્નિપુષ્ટિદા ક્ષિમ્ધા નેત્ર્યા શુક્રસ્તન્ધકરી વલ્યા
(સતી) ગુમાતિસારજિત્ વાતપિત્તાશ્વથોયજિત્ (અસ્તિ) ।
મહાશતાવરી મેધ્યા હૃદ્યા કૃપ્યા રસાયની શીતવીર્યા (સતી)
અશોઘ્રહૃણીનયનામયાન્ નિહન્તિ ॥

શતાવરી ભારે, ટાઢી, કડવી, મધુર,
રસાયનરૂપ, છુદ્ધિ માટે સારી, અગ્નિને
વધારનાર, સ્ત્રિગંધ, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને
તથા ધાવણને વધારનારી અને બળ આપનારી
હોઈ ગોળો, અતિસાર, વાયુ, પિત્ત, રુધિર-
નાં દરદ કે પિત્તરક્તરોગ તથા સોજાને મટાડે છે.
મહાશતાવરી છુદ્ધિ માટે સારી, હૃદયને ગમે
એવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયનરૂપ અને શીત
વીર્યવાળી હોઈ અરશ, અહૃણીરોગ તથા નેત્રના
રોગને મટાડનારી છે ૧૭૩, ૧૭૪

આસોદનાં નામો

ગન્ધાન્તા વાજિનામાદિરશ્વગન્ધા હયાદ્વયા ।
વરાહકર્ણી વરદાડવરદા કુષ્ઠગન્ધિની ॥ ૧૭૫ ॥

અન્વય - ગન્ધાન્તા વાજિનામાદિ અશ્વગન્ધા હયાદ્વા
વરાહકર્ણી વરદા અવરદા કુષ્ઠગન્ધિની (કષ્યતે) ॥

ગંધાંતા,^૧ વાજિનામાદિ,^૨ અશ્વગંધા,^૩
હયાહ્વા,^૪ વરાહકર્ણી,^૫ વરદા,^૬ અવરદા,^૭
અને કુષ્ઠગંધિની,^૮ એટલા આસોદનાં સંસ્કૃત
નામો છે. (ઘોડાને હરકોઈ પર્યાયશબ્દ
આગળ મૂકી છેડે ગંધ શબ્દ લગાડવાથી
આસોદનું નામ થાય છે.) ૧૭૫

૧. ગન્ધ અન્ત યસ્યા સા-નેનો છેડે ગંધરૂપ
અથવા ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધાંતા-આસોદ.

૨. વાજિન નામ આદિ યસ્યા સા-નેનો નામની
શર્યાતમાં ઘોડાનું નામ (અને છેડે ગંધ શબ્દ) હોય

છે, તેથી વાજિનામાદિ-આસોદ

૩. અશ્વય ગન્ધ ઇ ગન્ધો યસ્યા સા-નેની ગંધ
ઘોડાના જેવી હોય છે, તેથી અશ્વગંધા-આસોદ.

૪. હયસ્ય આહ્વાયો યસ્યા સા-વોડાનુ નામ જે
ધરાવે છે-જેટલા ઘોડાના નામ છે, તેથી કહેવાય છે,
માટે હયાહ્વા-આસોદ

૫ વરમ્-આરોગ્ય દદાતિ રસાયનીત્વાત્, હુદાન્
દાને- ' આતોડવપર્ગે ' इति क, યા-ને રસાયનીરૂપ
હોવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય આપે છે, તેથી વરદા-આસોદ.

૬. વરાહસ્ય વર્ણ ઇવ વર્ણ-પત્ર યસ્યા સા-
' પાકર્ણે તિ ડો-નેનુ પાન ભૂડના કાન જેવુ હોય
છે, તેથી વરાહકર્ણી-આસોદ.

૭. અવરદા-હુદયન્ રોગાન્ શોથારીન્ ઘતિ-સ્વપ્ન-
યતિ, દો અવરણને, ' આતોડવપર્ગે ' इति क, યા-
સોભ વગેરે કુષ્ઠ રોગોને ને નાશ કરે છે, તેથી
અવરદા-આસોદ.

૮. કુષ્ઠલ્લ ગન્ધ ઇવ ગન્ધો યસ્યા સા-નેની
ગંધ કોઠ રોગના જેવી અથવા કંઠ કે ઉપવેટ જેવી
હોય છે, તેથી કુષ્ઠ ગંધિની-આસોદ.

આસોદના ગુણો

અશ્વગન્ધાનિલચ્છેષ્મશ્ચિત્રશોથક્ષયાપહા ।
વલ્યા રસાયની તિક્તા કપાયોષ્ણાતિશુક્લા ॥

અન્વય -(ગુણાથ-) અશ્વગન્ધા વલ્યા રસાયની
તિક્તા કપાયા ઉષ્ણા (સતી) અતિશુક્લા અનિલ
ચ્છેષ્મશ્ચિત્રશોથક્ષયાપહા (અસ્તિ) ॥

આસોદ, બળ આપનારી, રસાયનરૂપ,
કડવી, તૂરી, ગરમ તથા વીર્યને અત્યંત
વધારનાર હોઈ વાયુ, કંઠ, શ્વેત્રનામને કોઠ,
સોભ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૭૬

દાળીપાટનાં નામો

પાઠામ્મણ્ઠામ્મણ્ઠી ચ પ્રાચીના પાપચેલિકા ।
एकाष्टीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिकिका ॥ ૧૭૭

અન્વય -પાઠા અમ્મણ્ઠા અમ્મણ્ઠી ચ પ્રાચીના
પાપચેલિકા એકાષ્ટીલા રસા પાટિકા વરતિકિકા પ્રોક્તા ॥

પાઠા,^૧ અબધા,^૨ અબધકી,^૩ પ્રાચીના,^૪
પાપચેલિકા,^૫ એકાષ્ટીલા,^૬ રસા,^૭ પાટિકા^૮
અને વરતિકિકા^૯ એટલાં દાળીપાટનાં
સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૭

૧. વજ્રને-શરમુચ્યતે યા વિપાદિનાસાકુણા વંધે,
૫૪ વ્યક્ત્યાં વાચિ, યમ્-નેને રેઘો ઝેર વગેરેનો નાશ
કરનાર ગુણુવાળી સ્પષ્ટ બહુરે કરે છે, તેથી પાઠા-

કાળીપાટ.

૨. અમ્યા-માતા इव तिष्ठति ઘ્નારિતોગિણાં તદોગનિવારણદ્વારા રક્ષસ્વાત્, સ્વાધાતોઃ 'મુપિ સ્વ.' इति क, 'અમ્યામ્ય.' इति फलम्, 'ઢપાગોરિ'તિ ह्यः, ઢપ-ઢપ આદિ રોગનાખોખોના તે તે રોગો દૂર કરી માતાની પેઠે તેઓનું ને રક્ષણ કરે છે, તેથી અમ્યામ્યા-કાળીપાટ.

૩. અમ્યાય-ચિકિત્સવકશદ્વાય-તત્પ્રવચાપનાર્થે तिष्ठति-અભિપ્રેતિ इति-અમ્યઠ-વૈવઃ, સ્વા ધાતોઃ 'મુપિ સ્વ.' इति क, તત તમ્ અમ્યઠે કાયતિ-આદાનાર્પમાદ્વયતિ રોગિણાં ઘ્ને-વૈવચ્ચે 'અતોડ્વુપમર્મે' इति क, ગોતદિત્વાદ્ ઢીપ્-પોતાના વૈવ નામને પ્રખ્યાત કરવા ને તેવાર રહે છે, એવા વૈવને રોગીઓના રોગ મટાડવા પોતાને પ્રલુપ્ત કરવા ને યોલાવે છે, તેથી અમ્યામ્યા-કાળીપાટ.

૪. પ્રાચિ મવા-'વિમાપાવેઃ' इति रा, ઢપ્-પૂવદેશમાં ને ધાય છે, નેથી પ્રાચીના-કાળીપાટ.

૫. પાપે-રોગિણિ ચલતિ, ચલ વિલસતે, પચાદો 'વેલટ્' इति निपातनाद् टिङ्शक्तौ ઢીપ્, યદ્વા પુનઃ પુનઃ અતિશયન વા પચતિ-इति पचेयंत्पुनःपुनः अञि-પાપકિ इति पापच-वायुः, તમ્ ઈરયતિ-કમ્પયતિ-इति 'કમ્-પ્યપ્', અળ્યન્તવાદ્ ઢીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ઢપ્-ને રોગીઆ તેના રોગ દૂર કરવા વિલાસ કરે છે અથવા વાયુનો ખાસ નાશ કરે છે, તેથી પાપચેલિકા-કાળીપાટ.

૬. ઇકમ્ અરિય इव-તદ્વત્ કઠિન વાઙ્ઠે ભાતિ-'અતોડ્વુપમર્મે' इति क, સુપામાદિત્વાત્ પાલ વીધેષ, ઢપ્-એક હાડકાં નેવા કદણુ ધાળાને ને સ્વીકારે છે, તેથી એકાકીલા-કાળીપાટ.

૭. રસ્યતે-આસ્વાયતે વાદ્વાદિતોગશમનાર્થે રોગિણિ, રસ આસ્વાદને, કર્મણિ ઘન્, ઢપ્-દાહ આદિ રોગ દૂર કરવા રોગીઓ નેનો સ્વાદ લે છે, તેથી રસા-કાળીપાટ.

૮. પાઠા ઇવ પાઠિકા-સ્વાર્થે કન્, ઢપ્ इत्વં ચ-ને પાઠા કહેવાય છે, તે ન્ પાઠિકા-કાળીપાટ.

૯. વરા ચાસૌ તિક્કા ચ, તત સ્વાર્થે કન્, ઢપ્ इव ચ-ને અતિશય ઉત્તમ કડવાશ ધારણ કરે છે, તેથી વરતિકિકા-કાળીપાટ.

કાળીપાટના શુભો

પાઠોષ્ણા કટુકા તીક્ષ્ણા યાતસ્તેમ્પહરી લઘુઃ ।

હન્તિ શૂલ્કચ્ચરચ્છદિક્ષુપ્રાતીસારહ્રુદ્મજઃ ।

વાહકળ્ઢવિયશ્ચાસક્રમિયુલ્મગરવ્રણાન્ ॥ ૧૭૮ ॥

અન્ય-પાઠા ઉષ્ણા કટુકા તીક્ષ્ણા લઘુઃ (રાતી) વાલ્કલેમ્પહરી શૂલ્કચ્ચરચ્છદિક્ષુપ્રાતીસારહ્રુદ્મજઃ વાહકળ્ઢ-વિયશ્ચાસક્રમિયુલ્મગરવ્રણાન્ હન્તિ ॥

કાળીપાટ ગરમ, તીખી, તીક્ષ્ણ તથા હલકી હોઈ વાયુ, કફ, શૂળ, તાપ, ઊલટી, ઠાહ, અતીસાર, હૃદયના રોગ, દાહ, ચળ, ઝેર, શ્વાસ, કૃમિ, ગોળો અને ઝેરી મલુને મટાડે છે. ૧૭૮

ધોળા નસોતરનાં નામો

શ્વેતા ત્રિવૃતા મળ્ડી સ્યાત્ત્રિવૃચ ત્રિપુટાપિ ચ ।

સર્વાનુભૂતિઃ સરલા નિશાતા રેચનીતિ ચ ॥ ૧૭૯ ॥

અન્યઃ-શ્વેતા ત્રિવૃત મળ્ડી ત્રિવૃત્ ત્રિપુટા અપિ

ચ સર્વાનુભૂતિઃ સરલા નિશાતા ચ રેચની इति स्यात् ॥

શ્વેતા,^૧ ત્રિવૃતા,^૨ ભંડી,^૩ ત્રિવૃત્,^૪

ત્રિપુટા,^૫ સર્વાનુભૂતિ,^૬ સરલા,^૭ નિશાતા^૮

અને રેચની^૯ એટલાં ધોળા નસોતરનાં સંસ્કૃત

નામો છે. ૧૭૯

૧. શ્વેતઃ વર્ણઃ અસ્તિ અમ્યાઃ, 'અશંશાયન્-

નેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શ્વેતા-ધોળું' નસોતર.

૨. ત્રિવિ. અમ્યવૈ. વૃતા-ત્રયુ અવયવોથી ને

ત્રીટાથેલ હોય છે, તેથી ત્રિવૃતા-ધોળું' નસોતર.

૩. મળ્ડતે-પરિમાપતે ઉષ્ણાવાદિગુણાન્-મડિ

પરિમાપને અન્-ગોતદિ-ઉષ્ણુના વગેરે શુભોને ને

નિશાવે છે, તેથી ભંડી-ધોળું' નસોતર.

૪. ત્રીન્ અમ્યવાન્ ઘ્નોતિ, શૂન્ વરણે-ત્રિપ્-ને ત્રયુ

અવયવોને સ્વીકારે છે, તેથી ત્રિવૃત્-ધોળું' નસોતર.

૫. ત્રયઃ પુટા ત્રયાઃ ઘા-નેને ત્રયુ પડ હોય

છે, તેથી ત્રિપુટા-ધોળું' નસોતર.

૬. સર્વાં શતુભૂતયઃ અસ્માઃ, સર્વૈર્વાં અનુભૂયતે રેચક-

તયા-આપારે કર્મણિ વા કિન્-સર્વ' અનુભવો નેમાં

રહેલા છે અથવા સર્વ લોકો નેને રેચક તરીકે

અનુભવે છે, તેથી સર્વાનુભૂતિ-ધોળું' નસોતર.

૭. સારતિ-નચ્છતિ ઉષ્ણાવાદિગુણાન્-ઉષ્ણુતા વગેરે

શુભોને ને પામે છે, તેથી સરલા-ધોળું' નસોતર.

૮. નિતરાં શ્યક્તિ-તન્વક્રોતિ પિત્તજ્વરાદિદુ.તમ્,

શો તન્વકરણે-વાહલક્ષ્ણ તન્ (ઉષ્ણા ૧-૮૫) તત. ઢપ્-

ને પિત્તજ્વર આદિ રોગના દુઃખને અલંત દૂર કરે છે,

તેથી નિશાતા-ધોળું' નસોતર.

૯. રેચવતિ-રિચિર્ વિરેચને-લુટ, ટિરવાદ્ ઢીપ્-

ને રેચ કરાવે છે, તેથી રેચની-ધોળું' નસોતર.

ધોળા નસોતરના શુભો

શ્વેતા ત્રિવૃદ્વેચની સ્યાત્સ્વાદુરુષ્ણા સમીપ્હત્ ।

રુક્ષા પિત્તજ્વરચ્છેપ્પિત્તશોથોદ્રાપહા ॥ ૧૮૦ ॥

અન્યઃ-શ્વેતા ત્રિવૃત્ રેચની સ્વાદુઃ ઉષ્ણા સમીર-

હત્ રક્ષા (સતી) વિત્તજ્વરુક્ષેપિત્તશોષોદરામદા
સ્વાત્ ॥

ધોણું નસોતર રેચક, મધુર, ગરમ અને
રૂક્ષ હોઈ વાયુ, પિત્તનો તાવ, કફ, પિત્ત,
સોબા તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૧૮૦

કાળા નસોતરનાં નામો

ત્રિવૃત્ત શ્યામાર્ધચન્દ્રા ચ પાલિન્દી ચ મુષેણિકા ।
મસૂરવિદલા કાલકેશિકા કાલમેપિકા ॥૧૮૧॥

અન્ય-શ્યામા ત્રિવૃત્ત અર્ધચન્દ્રા ચ પાલિન્દી
ચ મુષેણિકા મસૂરવિદલા કાલકેશિકા કાલમેપિકા
(શ્લિ માનસિ કથ્યતે) ॥

૧. શ્યામત્રિવૃત્ત,^૧ અર્ધચંદ્રા,^૨ પાલિન્દી,^૩
મુષેણિકા,^૪ મસૂરવિદલા,^૫ કાલકેશિકા^૬ અને
કાલમેપિકા,^૭ એટલાં કાળા નસોતરનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ૧૮૧

૧. શ્યામઃ વર્ણે ગણિત અસ્તિ અસ્ત્યા, શ્યામા વાસો
નિશ્વર-જ્ઞેના રંગ કામો હોય છે, તે શ્યામત્રિવૃત્ત-
કાણું નસોતર.

૨. અર્ધઃ ચન્દ્રઃ યસ્યા દ્વયોદેલયોઃ-ટાણું-જેની
બંને દાળનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે, તેથી
અર્ધચંદ્રી-કાણું નસોતર.

૩. પાલમતિ-રક્ષતિ પિત્તજ્વરાદિરોગિણમ્, પાલ
રક્ષણે-પાહુલકાલ કિન્દચ્, ગૌરાદિઃ-પિત્તનત્વર આદિ
રોગવાળાનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી પાલિન્દી-કાણું
નસોતર.

૪. મુષ્ટુ ઇનયા-મુળરૂપયા યાતિ, સેનાશવ્દાદ
'સત્વાવશાઠં'શ્લિષિચ્, પચાકચ્, 'શ્લિ સજ્ઞાયમગ્નત્'
શ્લિ પલમ્, ટ્વાયે કન્, ટાણ્, ફલ્લ ચ-પેતાતાના યુષ્ઠે-
રૂપી ઉત્તમ સેના સાથે જે કામ કરે છે, તેથી
મુષેણિકા-કાણું નસોતર.

૫. મસૂરવત્ પિદલ યસ્યા સા, ટાણું-જેની દાળ
મધુરના જેવી હાય છે, તેથી મધુરવિદલા-કાણું નસોતર.

૬. કાલ કેશ હવ પનાદિ યસ્યા સા, કાલ-
કેશી, ત્વાણ્વાદ્ ડીપ્, તતઃ સ્થાયે કન્, ટાણ્, 'હપાલો-
રિ'શ્લિ દ્વાઃ-જેનાં પાંદડાં વગેરે કાળા હોય છે, તેથી
કાલકેશિકા-કાણું નસોતર.

૭. કાલ મિપતિ-સ્વપેતે લીઝવિરેચનીત્વાર્, નિવ
સ્વપાંચામ્-'કર્મયણ્', અળનાતવાદ્ ડીપ્, તતઃ સ્થાયે
કન્, ટાણ્, દ્વસ્વપ-તીન રેચને લગાડતી કોનાથી કાળ
સાથે સ્પર્શ કરતી કાળ જેવી છે, તેથી કાલમેપિકા-
કાણું નસોતર.

કાળા નસોતરના યુષ્ઠા

શ્યામા ત્રિવૃત્તતો હીનગુણા તીવ્રવિરેચની ।

મૂર્છાદાહમદધ્રાન્તિકખ્ડોત્કર્ષણકારિણી ॥૧૮૨॥

અન્ય-શ્યામા ત્રિવૃત્ત તતઃ હીનગુણા તીવ્રવિરેચની
મૂર્છાદાહમદધ્રાન્તિકખ્ડોત્કર્ષણકારિણી (અસ્તિ) ॥

કાણું નસોતર યુષ્ઠા નસોતર કરતાં
ઓછા યુષ્ઠવાળું છે, બહુ જ રેચક છે અને
મૂર્છા, દાહ, મદ, પ્રમ તથા કંઠનું ધસાવું
કરે છે. ૧૮૨

નાના નેપાળાનાં ઝાડનાં નામો

લઘુદન્તી વિશલ્યા ચ સ્યાલુલુમ્બરપર્ણપિ ।

તથૈરણ્ડફલા શીઘ્રા ર્ચેનવખટા ઘુપાપ્રિયા ।

વારાહાઙ્ગી ચ કથિતા નિકુમ્બશ્ચ મકૂલકઃ ॥૧૮૩॥

અન્ય-લઘુદન્તી ચ વિશલ્યા અપિ ચ લુલુમ્બર-
પર્ણો તથા ચ ણ્ડફલા શીઘ્રા ર્ચેનવખટા ઘુપાપ્રિયા
વારાહાઙ્ગી નિવુમ્બઃ ચ મકૂલક કથિતા ॥

લઘુદંતી,^૧ વિશલ્યા,^૨ ઉદુંબરપર્ણી,^૩
એરંડફલા,^૪ શીઘ્રા,^૫ ર્ચેનવખટા,^૬ ઘુપાપ્રિયા,^૭
વારાહાઙ્ગી,^૮ નિકુલક^૯ અને મકૂલક^{૧૦} એટલાં
નાના નેપાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૩

૧. દામ્પ્યતિ યુલુકુરુદાન્, દમ્પ્યન્તે વા લુહાદય.
અનયા શ્લિ દન્તી, દમ્પુ ઉપશમે-'હસિમ્' (ઉળા ૩,
૮૬) શ્લિ તન્, જાતિત્વાદ્ ડીપ્, લઘ્વી વાસો દન્તી-
લઘુદન્તી-જે યુલુના રોગ તથા કોલ વગેરેને મટાડે
છે, તે દંતી-નેપાળા; તે નાનો લઘુદંતી કહેવાય છે.

૨. વિગત મવતિ શલ્યમ્-અદમશુલાશોલ્ય યસ્યા-
જેનાથી પથરી, શ્લેષ્મ અથવા અરક્ષ વગેરેનાં દુ ખ
પથ્ય મટે છે, તેથી વિશલ્યા-નાનો નેપાળા.

૩. લુલુમ્બરમ્ પર્ણાનિ હવ પર્ણાનિ ગણિત યસ્યા-
જેના પાંદડાં ઉંખરાના પાન જેના હોય છે, તેથી
ઉંદુંબરપર્ણી-નાનો નેપાળા.

૪. ણ્ડફલમ્ હવ ફળાનિ યસ્યા-જેનાં ફળ એરં-
ડના ફળ જેનાં હોય છે, તેથી એરંડફલા-નાનો
નેપાળા.

૫. શીઘ્ર રેચનત્વમ્ ગણિત યસ્યા-અસંગાપન્-
જે જલથી રેચ લગાડે છે, તેથી શીઘ્રા-નાનો નેપાળા.

૬. ર્ચેનવખટમ્-ગણિત શીઘ્ર રેચકવગુણમ્, ર્ચેન
મતો-'શ્યાલ્લાઠં' શ્લિ (ઉળા. ૨-૪૬) શ્લિ
લીત્વાર્-'વર્ણાન્વુલ્લાદ્' શ્લિ ર્ચેન વધ, ર્ચેનવી પવ્લા
હવ ર્ચેનવખટા-જે જલથી રેચક યુલુ ધરાવતી કોના-
થી બને છે પંદરી હોય, તેમ રોગીને તરત રેચની

ચ્યના કરે છે, તેથી સ્યેનપંડા-નાનો નેપાળો.

૭. યુગાપ્યકાષ્ઠમક્ષક્રીડાપ્ય પ્રિયા-ધુણુ નામના લક્ષ્મીદેવીને જે પ્રિય હોય છે, તેથી ધુણુપ્રિયા-નાનો નેપાળો.

૮. વરાહમ્ ૬૬ વારાહમ્ શબ્દમ્, વારાહમિત્ અર્થે યસ્યા સા-નેનું અંગ જ્ઞાના નેનું હોય છે, તેથી વારાહંગી-નાનો નેપાળો.

૯. કુ-ભૂમિ વિમતિ, વજ્રવૃષ્ટાદિરોગનિવારણેન, હુસ્મ્ ઘાતો 'શુભ' દત્તિ (૩, ૨, ૪૬) સુપ્રેણ રત્ન પ્રલયઃ, ઠા ચ ડિહા, નિયત. વાગ્નો કુમ્મઃ નિકુમ્મ-ને કોઠ, એળ વગેરેને મટાડી અવરય નવી આમડી લાવે છે, તેથી નિકુમ્મ-નાનો નેપાળો.

૧૦. મહુતે-મગ્ધયતિ શરીરે કુષ્ટકર્ણવાદિરોગ-નિવારણદ્વારા, મતિ મગ્ધને-વિદ્યામૂલક' (૮ળા૦ ૪-૧૦), ગતિઃ સ્વાયં કન્, આગમશાસ્ત્રસ્ય અનિત્યત્વાત્ર સુમ્-ને કોઠ, એળ તથા લોહીવિકાર મટાડી શરીરને શોભીતુ કરે છે, તેથી મહુલક-નાનો નેપાળો.

મોટા નેપાળાના ઝાઝાનાં નામે

દ્રવન્તી શામ્વરી ચિત્રા પ્રત્યક્ષપર્ણાચ્ચુરુર્ણપિ ।

ચિત્રોપચિત્રા ન્યમ્રોઘી સુતશ્રેણ્યોરુપુપર્ણપિ ॥૧૮૪

અન્ય - (સા વૃદ્ધન્તી) દ્રવન્તી શામ્વરી ચિત્રા પ્રત્યક્ષપર્ણા આપુર્ણા અપિ ચિત્રોપચિત્રા ન્યમ્રોઘી સુત-થેની આપુર્ણા અપિ (કવિતા) ॥

દ્રવન્તી,^૧ શાંખરી,^૨ ચિત્રા,^૩ પ્રત્યક્ષપર્ણી,^૪ આપુર્ણી,^૫ ચિત્રોપચિત્રા,^૬ ન્યમ્રોઘી,^૭ સુત-શ્રેણી^૮ અને આપુર્ણી^૯ એટલાં મોટા નેપાળાનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૮૪

૧. દ્રવન્તી-મરુદ્ધતિ રેચક્રવાદિગુણાન્, હુ ગતો-રાજન્તાદ્ હીયુ-ને રેચકપથુ વગેરે ગુણો ધારણુ કરે છે, તેથી દ્રવન્તી-મોટા નેપાળો.

૨. શા કૃણોતિ દાહાદિવારણેન, વુમ્ વરણે 'શમિ ઘાતો.' ક્ષયન્, ગોરાદિ, સાગેન્ડુન ચ-ને દાહ વગેરેને મટાડી સુખ આપે છે, તેથી શાંખરી-મોટા નેપાળો.

૩. ચિત્ર રુપમ્ શક્તિ અસ્યા-અસંગાયન્, ટપુ-નેનું રૂપ અદ્ભુત અથવા રંગભેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રા-મોટા નેપાળો.

૪. પ્રત્યક્ષિ મૂપિક્ષ્ણાંનારાણિ પત્રાણિ યસ્યા, 'પાકર્ણો'તિ હીયુ-નેનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન નેવાં હોઈ પશ્ચિમ આશુ હોય છે, તેથી પ્રત્યક્ષપર્ણી-મોટા નેપાળો.

૫. આલો-મૂપિક્ષાયાઃ વર્ણાકારાણિ પત્રાણિ યસ્યા ણ-ઉંદરડીના કાન નેવાં નેના પાંદડાં હોય છે,

તેથી આપુર્ણી-મોટા નેપાળો.

૬. ઉપગા ચિત્રમ્ ઉપચિત્રા, ચિત્રા વાગ્નો ઉપ-ચિત્રા ચ ચિત્રોપચિત્રા-રંગભેરંગીપણાને પામેણે અને અદ્ભુત ગુણોવાળો હોવાથી ચિત્રોપચિત્રા-મોટા નેપાળો.

૭. ન્યમ્ દળદ્દિ યદુમુલ્કવાન્, અન્, ગોરાદિ; યદા ન્યસં દળદ્દિ, કર્મન્ડુ-અર્થા મૂળિયાંવાગ્નો હોવાથી નીચેનો ભાગ રોકે છે, તેથી ન્યમ્રોઘી-મોટા નેપાળો.

૮. મુતાનાં-કઠાનાં મૂલાના ચ ગ્રેણી યસ્યાઃ યા-રૂણે તથા મૂળિયાંની પાંકિત નેને ટેલ છે, તેથી મુતપ્રેણી-મોટા નેપાળો.

૯. આલો. વજ્રવૃષ્ટે વર્ણ યસ્યાઃ ણ, 'પાકર્ણો'તિ હીયુ-ઉંદરડીના કાન નેવાં નેને પાન ટેલ છે, તેથી આપુર્ણી-મોટા નેપાળો.

અને નેપાળાના ગુણો

દન્તીદ્વયં સરં પાકે રસે ચ કટુ દીપનમ્ ।

ગુદાહુકુરાદમશુલાશીતકણ્ઠકુણ્ઠવિદાહનુત્ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણં દન્તિ પિત્તાશ્લકપફરશોયોદરક્રમીન્ ॥૧૮૫

અન્ય - દન્તીદ્વય સર પાકે રસે ચ કટુ દીપન તીક્ષ્ણ (સન્) ગુદાહુકુરાદમશુલાશીતકણ્ઠકુણ્ઠવિદાહનુત્ (અરિત, તથા) પિત્તાશ્લકપફરશોયોદરક્રમીન્ દન્તિ ॥

અને નેપાળા રેચક, પાકમા તથા રસમાં તીષ્ણ, અશિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ ગુદાનો રોગ, પથરી, શૂળ, અરશ, ચળ, કોહ, દાહ, પિત્ત, લોહીનો ખગાહ કે પિત્તરક્તરોગ, કફ, સોબા, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૧૮૫

નાના નેપાળાના ધીજનું નામ તથા ગુણો

શુદ્રદન્તીફલં તુ સ્યાન્મધુરં રસપાકયોઃ ।

શીતલં સ્થવિષ્ણુત્ ગરશોચક્રપાપહમ્ ॥૧૮૬॥

અન્ય - શુદ્રદન્તીફલં તુ રસપાકયો મધુર શક્તિ સ્થવિષ્ણુત્ ગરશોચક્રપાપહ સ્યાત્ ॥

નાના નેપાળાનું ધીજ શુદ્રદન્તીફળ^૧ કહેવાય છે; એ ધીજ રસ તથા પાકમાં મધુર, ટાઢું, વિષા તથા મૂત્રને કાઢનાર અને ઝેર, સોબા તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૮૬

૧. શુદ્રા વાગ્નો દન્તી શુદ્રદન્તી, શુદ્રદન્ત્યા. ફલ-નાના નેપાળાનું ફળ તે શુદ્રદન્તીફળ કહેવાય છે.

મોટા નેપાળાના ધીજનાં નામે તથા ગુણો જયપાલો દન્તીવીજં વિષ્યાતં તિન્તિલીફલમ્ । જયપાલો ગુઠઃ સિન્ધો રેચીપિત્તક્રપાપહઃ ॥૧૮૭॥

અવયવ - (બૃહદ્ તાફઝ) જયપાલ દન્તોદીજ તિન્તિલીકલ વિદ્યાન, જયપાલ ગુહ ક્ષિત્ત્ય રેવો પિત્તક્રમાપ્ત (અસ્તિ) ॥

૧ વ્યપાલ, ૧ દત્તીબીજ ૨ અને તિન્તિલી કૃત્ ૩ એટલા મેળા નેપાળાના બીજના સસ્કૃત નામો પ્રપચાત છે, એ બીજ ભારે, સિન્ધ અને રેચક હોઈ પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે ૧૮૭

૧ રોગાણામ્ ઉપરિ રઘ્ઘ જય પાલયતિ-રક્ષતિ પુનરુપતિવારણ, પાલ રક્ષણ-કર્મણ્ય-રોગો ઉપર મેળ વેના બંને ફરી તેને નહિ ઉત્પન્ન થતા દર્દ બાળની ગમે છે, તેથી વ્યપાન-મેળા નેપાળાનું બી

૨ દલા વીજ-નીબીજ-મોટા નેપાળાનું બી
૩ તિન્તિલ્યા ફલમિવ બાહુર્યા-આકારમા આગનીના ફલ જેવું ડેવાયા તિન્તિલીફલ-મોટા નેપાળાનું બી

એ જાતની ડંદનાં પીના નામો પેન્દ્રીદ્રવારુણી ચિત્રા મવાક્ષી ચ મવાદની । વારુણી ચ પરપ્પુક્તા સા વિશાલા મહાફલા । શ્વેતપુષ્પા મૃગાક્ષી ચ મૃગેવોર્મૃગાદની ॥ ૧૮૮ ॥
અવયવ - એ દ્રા દ્રાદ્રાદ્રુણી ચિત્રા ચ ગગામી ગવા દની (હતિ પ્રયમયા નામાનિ) પરા અપિ સા વારુણી વિશાલા મહાજ્વા શ્વેતપુષ્પા મૃગાક્ષી ચ મૃગવોર્મ મૃગાદની રુચા ॥

૧ ઈન્દ્રી, ૧ ઇદ્રવારુણી, ૨ ચિત્રા, ૩ ગવાક્ષી અને ગવાદની ૪ એટલા પહેલી ઇદ્રવારુણીના સસ્કૃત નામો છે, તેમ જ વારુણી, ૧ વિશાલા, ૨ મહાફલા, ૩ શ્વેતપુષ્પા, ૪ મૃગાક્ષી ૫ મૃગેવોર્મ અને મૃગાદની ૭ એટલા ધોળા ફલવાળી બીજી ઇદ્રવારુણીના સસ્કૃત નામો કહ્યા છે ૧૮૮

૧ ઈન્દ્રસ્ય દ્ય પ્રિયા-દ્રા-દ્રમયે અન્-અણન્ત

* મ સસ્કૃત વૈદ્યક મ ધોમા દામણુ કડુ તીથુ અને ધણે જુનામ લાવનાર વજુ વેલ છે અને પિત્તવિકાર ઝાડાની કમળિયાન તાન તથા પેળના જુવડાની બીમારીમા અપાય છે તના મળિયાથી જુનામ લાગે છે અને કમળો કાગ બમા પાગીનો બરાવો બલર મુરુયાનના આધિ અને મધિસા પર સારી અચર કરે છે

ચરકમ હિતા તથા મુશ્વતમ હિતામા આ ફળને વિમગનાશ મનાધન અને પિચમગી આપ વાયા ઉચોગી ગણે । છે

સ્વાદ ટીપ્-ઇન્દ્રને જે પ્રિય હોય છે, તેથી એન્દ્રી-ઇદ્રવારુણી-પડેની ઇદ્રામણી

૨ ઈદ્ર વાયતિ દવતારુષ્ણેન વૃન્ વરણ-‘કુહવા રિન્’ હતિ (રુણા ૨, ૫૩) ચાહુલકાદુ ણ્વન્તાદિવ્યુ નન્, જત્વ, જાતિવાદ ટીપ્-ઇન્દ્રને પેતાના દેવરૂપે જે પ્રીકારે છે તેથી ઇદ્રવારુણી-પડેની ઇદ્રામણી

૩ ચિનાતિ-તિષાદિગુણાન્-ચિન ચચન અમિ ચિન્’ હતિ (રુણા ૪-૧૬૪) વન પ્રલય, ટાપ્-કડવાશ વગેરે ગુણોને જે અહણુ કરે છે તેથી ચિત્રા પડેલી ઇદ્રામણી

૪ ગા-મૃમિમ્ અણ્ણાતિ-વ્યાપ્રાતિ અહુ વ્યાપ્તો કમળણ્ય અણ્ણન્તવાદુ ટીપ્-પૃથ્વી પર જે બાપે છે-પથરામ છે તેથી ગનાક્ષી-પડેલી ઇદ્રામણી

૫ ગોમિ અદત-મદ્યતે અદ મક્ષણ, કમણિ લ્યુદ્, ટિલ્લાદુ ટીપ્-ગાયો જેને ખાપ છે તેથી ગનાદની-પડેલી ઇદ્રામણી

૧ વરુણસ્ય દ્ય પ્રિયા, દ્રમયે અન્-વરુણુદેવને જે પ્રિય હોય છે, તેથી વારુણી-બીજી ઇદ્રામણી

૨ વિશેષેણ શ્વલતિ-ચલતિ કામચાદિરોગાદિવાર ક્ષિતુ પ્રીથિયા વ્યાનુ વા-વિપ્વલ્લાત શ્વલ ચલને, હ્યસમાત ‘જ્યલ્તિકલસન્તમ્યોળ -હ્યનનળ ટાપ્ યદ્વા વિશતિ પ્રવિશતિ અન્ વીર્યોળવાદિગુણનિહ વિશ પ્રવેશને-‘તમિવિક્ષિવિદિ’ હતિ (રુણા ૧-૧૧૦) વાલ્ન પ્રલય-કમળો વગેરે રોગોને મગાવા જે ખામ કામ કરે છે અને પૃથ્વી પર લાના મારી જે વધારે ચાને છે તેથી અધના જમા ઉચ્ચવીનતા વગેરે ગુણો પ્રવેશ છે તથા નિશાતા-બીજી ઇદ્રામણી

૩ મહત્ જત્વ મલ્યા સા-જેનું ફળ પડેલી દ્રતા મોદુ હોય છે તેથી મહાફલા-બીજી ઇદ્રામણી

૪ શ્વેતાનિ પુષ્પાણિ યર્યા-જેના ફલ ધોળા હોય છે તેથી શ્વેતપુષ્પા-બીજી ઇદ્રામણી

૫ મૃગાન્ અણ્ણાતિ-વ્યાપ્રાતિ મદ્યસ્પેણ, અહુ વ્યાપ્તો-કમળણ્ય-જ મૃગનાઓના ખેરાકડવ હોય છે, યદ્વા મૃગસ્ય અધિ દ્રા પુણ યસ્યા-અધના મૃગની વ્યાપ જેવુ જેનું ફળ હોય છે તેથી મૃગાક્ષી-બીજી ઇદ્રામણી

૬ મૃગપ્રિયા દ્રાઈ-વર્ષેન્દ્રી-મૃગોને પ્રિય મકડી ફળ હોય છે, તેથી મૃગેવોર્મ-બીજી ઇદ્રામણી

૭ મૃગ અદત અદ મક્ષણ કમણિ લ્યુદ્-મૃગલા જેને ખાપ છે તેથી ગનાદની-બીજી ઇદ્રામણી

બંને ઇદ્રામણીના ગુણો મગાદિનીદ્ય તિક્ત પાકે વૃન્ સર લ્યુ । વીર્યાળ કામચાપિત્તકફક્રોઠોદરાપહમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

શ્વાસકાસાપહં કુટુમ્બમપ્રિયમણપ્રણુત્ ।
 પ્રમેહમૂઢગર્ભામગ્ગઙામયત્રિપાપહમ્ ॥ ૧૧૦ ॥
 અન્વય - ગમ્પાદિનીદ્વય તિષ્ઠ વારે કટુ સર લ્પુ
 વીર્યોષ્ણ (સન્) કામલાવિષ્કવર્ષાહોદરાવહ શ્વામ-
 વાગાવહ કુટુમ્બમપ્રિયમણપ્રણુત્ પ્રમેહમૂઢગર્ભામગ્ગઙા-
 મયવિપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

બન્ને ઇડવારુગી કડવી, પાકમા તીખી,
 આડાને ખરેડનાર, ફલકી અને ઉષ્ણવીર્ય
 હોઈ કમળો, પિત્ત કફ, બરલતુ દરદ, પેટના
 રોગ, શ્વાન, ઉષ્ણમ, કોઠ, ગોળો, ગાઠ,
 મણુ, પ્રમેહ, ગર્ભાનબધી રોગ, અપકવ
 ગડરોગ તથા એને મટાડે છે ૧૮૯, ૧૯૦
 ગળીનાં નામો તથા ગુણો

નીલી તુ નીલિની તૂલી માલા ઘોલા ચ નીલિકા ।
 રક્ષની શ્રીફલી તુલ્યા ગ્રામીણા મધુપણિકા ॥ ૧૧૧ ॥
 ફૂંતકા કાલકેશી ચ નીલપુષ્પા ચ સા સ્મૃતા ।
 નીલિની રેચની તિક્તકા કેશ્યા મોહભ્રમાપહા ॥ ૧૧૨ ॥
 ડળ્લા હન્યુદરગ્રીહવાતરક્તકફાનિલાન્ ।
 આમગ્રાતમુદાવર્તે મદ ચ વિપમુરુતમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વય - નીલા તુ નીલિના વૃગી વાગ દાલ ચ
 નીપિચા રક્ષની શ્રીફલી તુલ્યા ગ્રામીણા મધુપણિકા
 ફૂંતકા કાલકેશી ચ સા નીપુષ્પા સ્મૃતા (ઇતિ નામાનિ,
 ગુણાથ-) નીલિની રેચની તિક્તકા કશ્યા ડળ્લા (સની)
 મોહભ્રમાપહા (અસ્તિ તથા ચ) ડરદગ્રીહવાતરક્તકફાનિલાન્
 આમગ્રાતમુ ઉદાવર્તે મદ ચ ડદ્ધત વિપ હન્તિ ॥

નીલી,^૧ નીલિની,^૨ તૂલી,^૩ કાલા,^૪
 ઘોલા,^૫ નીલિકા,^૬ રબની,^૭ શ્રીકેશી,^૮ તુલ્યા,^૯
 આમીણા,^{૧૦} મધુપણિકા,^{૧૧} કવીતકા,^{૧૨} કાલ
 કેશી^{૧૩} અને નીલપુષ્પા^{૧૪} એટલા ગળીના
 સંસ્કૃત નામો છે. ગળી રેચક, કડવી, કેશ
 માટે સારી અને ગરન હોઈ મોઠ, બ્રમ, પેટના
 રોગ, બરલતુ દરદ, વાતરકા રોગ, કફ,
 વાયુ, આમવાયુ, ઉદાવર્ત, મદ અને ભારે
 એરનેા નાશ કરે છે ૧૯૧-૧૯૩

૧ નીલ વળ નિપાવર્તવેન અસ્તિ ગચ્યા,
 'નીલાદોષધો' ઇતિ દીપ્-એમાથી ગયાને ૨ગ બને
 છે, તેથી નીલી-ગળી

૨ નીક વર્ણ ઇત્યાદિ વૃગવન્-અત્ હનિ 'ઇતિ ઇન્,
 નાન્તત્વાદ્ દીપ્-અર્થ' ઉપર પ્રમાણે નીલિની-ગળી

૩ તૂલિ-નિગ્નવતિ-અન્તર્ગતે નીલગળી યદિનિ-

ચાલયતિ, તૂર નિષ્કર્મે- 'સ્વેચ્ચાતુલ્ય ઇન્' ઇત્યોનાદિક
 ઇન્ પ્રલયન્, જાતિત્વાદ્ દીપ્-એ પોતામા રહેલા
 નીલ વળને બહાર કાઢે છે, તેથી તૂલી-ગળી
 ૪. શ્વલ્યન્ત-શ્ચિયન્ત મોહભ્રમાદયા વયા, કઠુ ભેપે-
 પ્-એનાથી મોઠ, બ્રમ વગેરે ૨૦ છે, તેથી
 કાલા-ગળી

૫. શ્વેલયતિ-ઉદ્દિગતિ ઉદરાદિરોગન્, હુન્ ઉક્ષેપે-
 પ્વાવચ્-એ પેના રોગ વગેરેને મગડે છે, તેથી
 ઘોલા-ગળી

૬. નીગા ઇન્ નીલિન્-નીકેશવ્યાદ્ સ્વાર્થે ચન્,
 ટાપ્-અર્થ' પેના નામ પ્રમાણે

૭ મધુવતિ વજ્રાચીન્-લ્યુર્-કિલાદ્ ટીપ્, રક્ષ
 રચત વજ્રાદિગ્મનના-કરણ લ્યુર્-નજ વગેરેને ને ૨ ગી
 દ છે, અથવા નેનાથો વલ વગેરે ગાન્ છે, તેથી
 રબની-ગળી.

૮ શ્રીપુક ફળનસ્તિ ગચ્યા, જાતિત્વાદ્ 'પાક-
 ક્ષે'તિ ટીપ્-એનેુ ઇપ્ આમાપમાન ઇન્ છે, તેથી
 શ્રીકેશી-ગળી

૯. તુદતિ-વ્યયયતિ મદવિપારીન્, તુદ વ્યયન્-
 'પાતુવુદિ' ઇતિ (ડળા ૨-૭) ઘર્ પ્રલયન્, યદ્
 તુલ્યયતિ-આરુણાતિ આમગ્રાતમુદાવર્તે ચાપિ, તુલ્ય ડાવ-
 રણે-પવાવચ્, ટાપ્-એ મ, એર વગેરે મગડે છે
 અથવા આમવાયુ તથા ઉદાવર્ત' રોગને પશુ દાગી
 દે છે, તેથી તુલ્યા-ગળી

૧૦ પ્રામે મયા-'મગાદ્ ચગ્નો' ઇતિ ગન્
 પ્રલયન્-એ ગામડામા થાન છે, તેથી ગ્રામીણા-ગળી

૧૧ મધુનિ પ્ણાનિ યચ્યા સા 'પાકર્ષણે તિ દીપ્,
 સ્વાર્થે ચન્, ટાપ્, 'ટપારિ તિ હસ્તલમ્-એના પાદઙ
 મીમા ડેપ છે, તેથી મધુપણિકા-ગળી

૧૨ કીતક-મર અસ્તિ ગચ્યા, ગર્ભાવચ્, ટાપ્
 કપિચદિલાન્ રલ્તમ્-એનેુ વેચ્યાપુ ઘણુ થાપ છે તેથી
 કવીતકા-ગળી

૧૩ વાક કેશ ઇન્ પનાદિ યચ્યા સા-એના
 પાદઙ વગેરે કાળા વાળ નેવા-લગભગ કાળા ડેપ
 છે. તેથી કાલકેશી-ગળી

૧૪ નીલાનિ પુષ્પાણિ યચ્યા-એના ફૂન પોતાના
 ૨ગ નેવા નીલવણી ઇપ છે, તેથી નીલપુષ્પા-ગળી

✓ શરપ્ ખાનાં નામો તથા ગુણો
 શરપુહ્નઃ ગ્રીહશમુર્નીલીટૃશારનિશ્ચ સઃ ।
 શરપુહ્નો ઘરુહ્ગીહમુલ્મમણવિપાપહઃ ।
 તિક્તઃ કપાયઃ કાસાન્નશ્વાસજ્વરહરો લ્પુ ॥ ૧૧૪ ॥
 અન્વય - શરપુહ્ન ગ્રીહશમુ (અસ્તિ), સ ચ નીલી-

રૂપાદિતિ (ભવતિ) શરપુષ્પ તિત્ત વપાય શુ (સન્) યદ્વત્કાંદાહુલ્મમણવિપાહ વાસાસ્થામજ્વરહર (અન્તિ) ॥

શરપુષ્પ, ૧ પ્લીહશત્રુ^૩ અને નીલીવૃક્ષા-કૃતિ^૩ એટલા શરપુષ્પાના સન્કૃત નામે છે શરપુષ્પો કડવો, તૂરો અને હલકો હોઈ જમણા પડખાની ગાંઠ, બરલ, ગોળો, વ્રણ, એર, ઉધરસ, લોહીનો ખગાડ, શ્વાસ તથા તાવને મટાડે છે ૧૯૪

૧ શરવ જ્વ પુષ્પ યસ્ય ન-એને ગાડના મૂળ લાગમા રંગા પુષ્પ । જેવા મૂળમા પુષ્પ । હોય તે તેથી શરપુષ્પ

૨ વ્લાન શત્રુ -> બરબરોગો ખાસ શત્રુ ગણાય છે, તેથી પ્લીહશત્રુ-શરપુષ્પો

૩ નીલી ગામા વૃક્ષ, તસ્ય જ્વ અહુલિયસ્ય સ-એની ગાદૃતિ ગળીના ગાડ જેવી નીચ છે, તેથી નીલીવૃક્ષાકૃતિ-શરપુષ્પો

જવાસો અને ધમામાના નામે તથા ગુણો વાસો યવાસો દુસ્પર્શા ઘનવાસ કુનાશક । દુરાલભા દુરાલભમા સમુદ્રાન્તા ચ રોદિની ॥૨૧૫ ગાન્ધારી કચ્છુરાન્તા વપાયા હરવિપ્રહા । યાસ સ્વાદુ સસ્તિકસ્તુવર શીતલો લયુ ॥૨૧૬ ચક્રમેદોમદધ્રાન્તિપિત્તારુક્રુષ્કાસજિત્ । તૃષ્ણાવિસર્પેનાતાસ્ત્રયમિજ્વરહર સ્મૃત । યવાસસ્ય ગુણેસ્તુલ્યા યુધરુતા દુરાલભા ॥ ૨૧૭

અન્વય -શ્વાસ યવાસ દુસ્પર્શ ધનવાસ કુનાશક દુરાલભા દુરાલભમા સમુદ્રાન્તા ચ રોદિની (શ્લોક વાગ્ય નામાનિ અથ દુરાલભનામાનિ) ગાન્ધારી કચ્છુરા અન્તા વપાયા હરવિપ્રહા (શ્લોક અથ દ્વાયગુણા -) યસ સ્વાદુ સસ્તિક તુર શીતલ શુ (મર) ચક્રમેદોમદ ધ્રાન્તિપિત્તારુક્રુષ્કાસજિત્ તૃષ્ણાવિસર્પેનાતાસ્ત્રયમિજ્વરહર સ્મૃત । યવાસસ્ય ગુણ તુલ્યા દુરાલભા યુધરુતા ॥ યામ, ૧ યવાસ, ૨ દુસ્પર્શ, ૩ ધનવાસ, ૪ અને કુનાશક^૫ એટલા જવામાના મરુકૃત

↑ મરુકૃત વેપક્રમ થોમા જવામાને ગાડો ખુલાસે લાનનાર પરાગ વધાગાર અને કદનો નાશ કરનાર ગરુડ છે, અનુ જે સરન નીચે છે, તે ઉધરસ ઉર અપાય છે ચક્રવર્તમા જવાસાને મળી શુદ્ધ મરનાર મરન અને ક્રોડાસ્ત્રક ગણાય છે મુશ્કતમ દ્વિતામા જવાસાને ઉદ્દમશિખા નામ થી વધુ તતા તેને કદને દર પ્રૃત્તુદર અને

નામે છે તેમજ દુરાલભા,^૧ દુરાલભા,^૨ સમુદ્રાતા,^૩ રોદિની,^૪ ગાધારી,^૫ કચ્છુરા,^૬ અનતા,^૭ કપાય^૮ અને હરવિપ્રહા^૯ એટલા ધમામાના સન્કૃત નામે છે જવામા મધુર, મળને ખસેડનાર, કડવો, તૂરો, ટાઢો અને હલકો હોઈ કદ, મેઢ, મઢ, બમ, પિત્ત, લોહીનો ખગાડ, ગેઢ, ઉધરમ, તરશ, રતવા, વાતરકારોગ જીવટી તથા તાવને મટાડે છે જવામાને ગુણો છે, તે જ ધમા સામા છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે ૧૯૫-૧૯૭

૧ ચરદા શ્લોક વસ્ય પ્રવલ, મારે વ્ષ, યામ-પ્રવલ વપમદોમદાદિવય અન્તિ અસ્ય-અશ ગાયત્રુ-મ્ક ગે મઢ આદિનો નાશ કરના જેનો પ્રવલ નેય છે તેથી યાસ-જવાસો

૨ ચાન્તિ-મિશ્રાડમિશ્રા મતિતિ ચોડ્યં સહ, યુ મિશ્રાડમિશ્રા ચ વ્રતન્યગિન્નિ-ઇત્યાસ પ્રત્યય -એ ખી નની સાથ મિશ્ર ધાર છે અને મિશ્ર થતો વધુ નથી, તેની વાસ-જવામા

૩ દુસ્પર્શ સ્વસ્થ રાસેર્શવાન્ દ્વિતિ દુસ્પર્શ, સ્વસ્થ આમશન-વન્ જે બરબટ ધનાથી જેનો સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે તેથી દુસ્પર્શ-જવામા

૪ ધનવ યામ મરુદ્વે જાયમાન ગાન્-નિર્બળ પ્રદશમા થના ધવાની ધનવાસ-જવામા

૫ દુ મૂળ નાશવતિ સમારાર્ય, ણશ શ્વશન-પ્યસ્તાન્ પવાદ્ય તદ સ્વાર્થે કન્-જમીન પર પધરાક ને જમીનને જે આવા વના નથી, તેથી ધનાશ - જવાસા

૬ દુરોન આશ્ચર્ય-ગુમ્મ પ્રાપ્તિ-શ્વદુ મુન્ શ્લોક વાગ્ય અનિલ-ગા મુમ-જેનો સ્પર્શ મુને ન હોય છે અથવા જે મળવો મુને નેય છે તેથી દુગવના-જવામા

૭ દુરાલભાની -યુર્ષાત તથા અર્થ નધુ ઉપર ગમાએ છે કેવળ મુમ આગમ વધાએ છે

૮ મુમ શ્લોક વસ્ય સા-સમદ્ર જેની પામે

ગુ મનાશક ગણેન છે ગમી તે જ પુતકમા તેને ગિરિમણિકાના નામથી વખતા વાતપિત્તમશમન વળગે છે

ચક્રવર્ત દ્વિતામાં તેને સારક ગણેન છે અને નાના જવામાની ઉવરમ ઉપર દરેકે પીપ તથા ધરના ચૂણ મા મર અને માખણ સાથ આપવાની બલામણ કરેય છે

હોય છે, કેમકે અમુકકિનારે તે ખામ કાંચે છે, તેથી સમુદ્રાન્તા-ધમામા.

૧. સંદયતિ સ્પષ્ટાર કન્ધુમુખ્યાઃ, સ્વિદ્ અધુરિમાચ્ને, પ્યન્તાડ્ લ્યુદ્, ક્ષીપ ચ-પોતાનો ન્પર્શ કરવાનારને જે ચેળ ઉપનવી રંગારે છે, તેથી રાદની-ધમામા.

૫. ગન્ધારદેવે મના-મગૈર્ અન્, અળ્પન્ત્તાદ્ કાંપુ-ને ગધાર દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગાધારી-ધમામા.

૬. કન્દુ રાતિ સર્વાંત, રા દાને 'આતોડુપમર્ગે ક' વૃષોદરાદિત્વા દ્વિત્વમ્-નેને સ્પર્શ કરવાથી ચેળ આવે છે, તેથી કન્દુરા-ધમામા.

૭. ન વિચત અન્ત યસ્યા સા, મર્ગકાલ જાય-માનત્વાન્-ને સર્વકાંચે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેથી અન-તા-ધમામા.

૮. કપાય સ્ત અસ્તિ અસ્વા-અર્દાગ્રાયન્ જેનો રમ પૂરો હોય છે, તેથી કપાયા-ધમામા.

૯. હરસ્યવ વિપ્રહા યસ્યા સા-નેનુ શરીર શિવ જેનુ વાણુ ધાય છે, તેથી હરવિગ્રહા-ધમામા.

બે બાતની ગોરખમુડીનાં નામો તથા ગુણો મુળી મિશ્તુરપિ પ્રોક્તા ધ્રાવણી ચ તપોધના ।

ધ્રવણાહ્યા મુષ્ટિતિકા તથા ધ્રવણશીર્ષિકા ॥૧૯૮॥

મહાધ્રાવણિકાન્યા તુ સા સ્મૃતા મૂકદમ્બિકા ।

કદમ્બપુષ્પિકા ચ સ્યાદ્ધ્રવણાતિતપસ્વિની ॥ ૧૯૯ ॥

મુળી તિક્તા કટુઃ પાકે વીર્યાળ્લા મધુરા લઘુ ।

મેઘ્યા ગળ્ડાપર્વત્કચ્છ્રમિયોન્વતિપાણુહૃત્ ॥ ૨૦૦ ॥

સ્ત્રીપદારચ્યપસ્મારહ્મીહેમદોગુદાર્તિનુત્ ।

મહામુળી ચ તત્તુલ્યા ગુણૈરુક્તા મહર્ષિમિઃ ॥ ૨૦૧ ॥

અન્ય-મુળી મિશ્તુ અપિ ચ ધ્રાવણી તપોધના ધ્રવણાહ્યા મુષ્ટિતિકા તથા ધ્રવણશીર્ષિકા પ્રાપ્તા । અન્યા તુ સા મહાધ્રાવણિકા મૂકદમ્બિકા કદમ્બપુષ્પિકા અન્યથા ચ અતિતપસ્વિની સ્મૃતા સ્યાત્ । મુળી તિક્તા પાકે કટુ વીર્યાળ્લા મધુરા લઘુ મેઘ્યા (સતી) ગળ્ડાપર્વત્કચ્છ્રમિયોન્વતિપાણુનુત્ સ્ત્રીપદારચ્યપસ્મારહ્મીહેમદો ગુદાર્તિનુત્ (અસ્તિ) । મહામુળી ચ ગુણે તત્તુલ્યા મહર્ષિમિઃ ઉક્તા ॥

મુડી,^૧ બિશુ,^૨ શ્રાવણી,^૩ તપોધના,^૪ શ્રવણાહવા,^૫ મુશિતિકા^૬ અને શ્રવણશીર્ષિકા^૭

એટલા ગોરખમુડીના સન્કૃત નામો છે, તેમજ મહાશ્રાવણિકા,^૧ ભૂકદમ્બિકા,^૨ કદમ્બપુષ્પિકા,^૩

અન્યથા^૪ અને અતિતપસ્વિની^૫ એટલાં મોટી ગોરખમુડીનાં સન્કૃત નામો છે. ગોરખમુડી

કહવી, પાકમા તીખી, ઉચ્ચવીર્ય. મધુર, હલકી અને યવિત્ર હોઈ ગંડમાખા કે ગડમુડા, અપચી

નામનો ગંડમાખાની બાતનો એક રોગ, મૂત-કૃન્દુ, કૃમિ, ચોનિની પીડા, પાંડુરોગ, સ્ત્રીપદ

કે હાથીપશુ નામનો રોગ, અરુચિ, વાઈ, ખરલતુ દર્દ, મેઘ તથા ગુદાની પીડાને

મટાડનાર છે. તેમજ મોટી ગોરખમુડીમાં

પણુ એવા જ ગુણો છે, એમ મહર્ષિઓએ

કહ્યું છે. ૧૯૮-૨૦૧

૧. મુષ્ટિ-અળ્પચ્ચતિ ગળ્ડાદીનુ રોગાન્, મુષ્ટિ સળ્ડને પચાણુ, જાતિત્વાદ્ કાંપુ-ને ગૃમ્હા-ગાઠ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી મુડી-ગોરખમુડી.

૨. નિદાન દ્રવ્યવર્તી-ગ' સનાશત્મિકા ડ ' -ને રોગીઓ પ્રત્યે પોતાને સ્વીકારવા માગણી કરે છે, એવા રનખાવની છે, તેથી બિનુ-ગોરખમુડી

૩. ધ્રાવણ્ય દ્રવ્ય-દ્વયમર્થે અન્, અપાન્તત્વાદ્ કાંપુ-અવણુ નક્ષત્રનુ અથવા કાનનુ જે આ નામ ધરાવે છે, તેથી શ્રાવણી-ગોરખમુડી.

૪. રોગિણા રોગનિદારણપ્ત્ત્વ ઇવ ઇન વરગ સા-રોગીઓના રોગ દૂર કરવાણ્પ તપ્ એ જ જેનું ધન છે, તેથી તપોધના-ગોરખમુડી

૫. ધ્રાવણમ અટો યસ્યા સા-નેને અવણુ નક્ષત્રથી રહેવાય છે એટલે અવણુના જેટલા નામો છે, તેથી ઓળખાય છે, માટે અવણુહવા-ગોરખમુડી.

૬. મુષ્ટિ-અળ્પચ્ચત્ત્વ ઇમ ગળ્ડાદિરોગિમિઃ વર્દના રાગનિવારણાર્થ, મુષ્ટિ સળ્ડને-વમણિ ક્, સ્ત રાઈ વન્, ટાપ્, દ્વલ્ ચ-ગડમુડા આદિ રોગનાણા લોભિ અથવા

પેત્રી રોગોને મટાડવા જેને કાપે છે, તેથી મુશિતિકા.

૭. ધ્રાવણમ્ ઇવ શીર્ષિ યદ્યા સા-'શીર્ષિકામાપા' ઇતિ કપ્, ટાપ્, દ્વલ્ ચ-જેનુ માથુ અથવા અચ્છાભાગ કે રોચે અવણુ એટલે કાન જેવા હોય છે, તેથી શ્રવણશીર્ષિકા-ગોરખમુડી.

૧. મહતી વાસી ધ્રાવણી-મહાધ્રાવણી, તત્ સ્વાર્થે વન્, 'દ્વાપોરે તિ દ્વલ્ચ-ને મોટી શ્રાવણીના નામે કરવાય છે, તે મોટી ગોરખમુડી

૨. મુરિ કદમ્બ ઇવ મૂકદમ્બ, તત્ 'સજ્ઞાયા વન્' અત્ ઇત્ ચ-પૃથ્વી પર નહીં કદમ્બકા હોય, તેવી વૃણાય છે તેથી શ્રુકદમ્બિકા-મોગી ગોરખમુડી

૩. કદમ્બત્વ પુણમિત્ પુણ યસ્યા સા કદમ્બપુષ્પા, તત્ સ્વાર્થે વન્, ટાપ્ દ્વલ્ ચ-જેનો દૃપ કદમ્બના દૃપ

નેવા હોય છે, તેથી કદબપુષ્પિકા-મોટી ગોરખમુડી
૪. ન વિચરે યસ્યા સેવનાત્ ગણદિરોગણા વ્યવા-
નેના સેવનથી ગૂમડાં વગેરેની પીડા રહેતી નથી,
તેથી અપ્યથા-મોટી ગોરખમુડી.

૫. અતિશયિત તપ મસ્તિ અસ્યા - 'અસ્માયામેધાં'
ઈતિ વિનિ, નાસ્તત્વાદ્ ડીપ્-નેતુ રોગના નિવારણુપ
તપ અતિશય-ધણુ છે, તેથી અતિતપસ્વિની-મોટી
ગોરખમુડી

અધેડાનાં નામેા

અપામાર્ગેસ્તુ શિખરી હ્રાષ્ણશલ્યો મયુરક. 1
મર્કટી હુમ્મહા ચાપિ ત્રિણિહી છરમજ્જરી ॥૨૦૨॥
અન્ય - અપામાર્ગે તુ શિવરી અષ-શલ્ય મયુરક
મર્કટી દુમ્મહા ત્રિણિહી અપિ ચ છરમજ્જરી હિ (વચ્ચતે
નામભિ ॥)

અપામાર્ગ,^૧ શિખરી,^૨ અધ-શલ્ય,^૩
મયુરક,^૪ મર્કટી,^૫ હુમ્મહા,^૬ કિણ્ણીહી^૭ અને
ખરમજ્જરી^૮ એટલા અધેડાનાં સંસ્કૃત નામેા છે.

૧. અપમુચ્યન્તે-વિનાશયન્તે છવિપ્રમુતયો વ્યાધયોઽનેન,
અપૂર્વકામ્યુન્ શુદ્ધો ઇત્યસ્માદ્ 'હલ્થે'તિ કરણે ધનુ-
નિદ્રાયામનિદ્રાત્ કુલ્યમ્, 'ઉપગમ્ય વનિ' ઇતિ
દીપ્-નેના વડે ઊલટી વગેરે ગેગો મટે છે, તેથી
અપામાર્ગ, અથના અપરિષ્ટ આસન્નાન્ માર્ગઃ અલ્ય-
નેનો માર્ગ મોપાસ હલકો હોય છે-હલકી જમીન
પર જે ઊગે છે, તેથી અપામાર્ગ-અરેડો

૨. શિવરમ્ ઉદ્રવસ્થાનમ્ પ્રાવણ અસ્તિ અલ્ય,
'અત ઇનિ' ઇતિ ઇન્-નેતુ ઉત્પતિ-યાન લગભગ
ડિયાથુનાળી જમીન હોય છે તેથી શિખરી-અરેડો.

૩. અષ શલ્ય યસ્ય સ-નેને નીચેના બાગમા
કાટા ગેય છે, તેથી અધ શલ્ય-અરેડો

૪ મયુરસ્ય પ્રતિવૃત્તિ ઇર- 'દ્વે પ્રતિકૃત્નો' ઇતિ
કન્-ગોરખમુડીની વનણે નકલ અથવા પ્રતિમા હોય
તેવા હોય છે, તેથી મયુરક-અરેડો

૫ મર્કટિ-ગચ્છતિ તીક્ષ્ણસ્મિગ્ધુગાન્, મર્ક ગ્નો-
સૌર, 'શગદિવ્યોઽષ્ટન્' ગૌરદિ -ને તીક્ષ્ણતા આદિ
ગુણોને ધારણુ કરે છે, તેથી મર્કટી-અરેડો.

૬ તુ હેન ગુણ અષ શલ્યનાન્, દુરપૂર્વકાદ્ મહ
ઉપાદાને ઇત્યસ્માન્ 'ઈરદ્દુ' ઇત્યનેન કમણિ રાઠ-
નેને નીચેના બાગમા કાગ વાય છે, તેથી જેને
મહણુ કરવા મુરકેલ વાય છે, મારે હુમ્મહા-અરેડો.

૭. કિણિન -મણાન હન્તિ- 'અન્યમ્યડપ્' દ્વિતિદ,
યદા ત્રિણિનો-મણાન્ ગિર્હત-ગોહાક્તો, 'અપોઽનુવ-
ર્ણો વ' ગૌરદિ -ને મણુ, ગૂમડા વગેરેનો નાશ કરે

છે-મટાડે છે, તેથી કિણ્ણીહી-અરેડો
૮. છરા મજ્જરી યસ્યા -નેની માગર ખરમજ્જરી
અથવા કચેર હોય છે, તેથી ખરમજ્જરી-અરેડો
અધેડાના ગુણુ

અપામાર્ગઃ સરસ્તીક્ષ્ણો દીપનસ્તિક્કકઃ કટુઃ ।
પાચનો રોચનમ્હૃદિકાફમેદોઽનિલાપહઃ ।

નિહન્તિ હ્રદુઆધ્માશ કણ્ઠશૂલોદરાપચી ॥૨૦૩॥
અન્ય - અપામાર્ગે સર તીક્ષ્ણ દીપન તિક્કક
કટુ પાચન રોચન (સન્) હૃદિકાફમેદોઽનિલાપહઃ-
(અસ્તિ, તપાચ) હ્રદુઆધ્માશ કણ્ઠશૂલોદરાપચી નિહન્તિ ॥

અધેડો મળને ખસેડનાર, તીક્ષ્ણ, અશિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, કડવો, તીખો, પાચક અને
રુચિ ઉત્તેજવનાર હોઈ ઊલટી, કકે, મેદ, વાસુ,
હૃદયના રોગ, આદરો, અરશ, ચળ, શળ,
પેટના રોગ તથા અપચી નામની ગંડમાળની
વ્રતની ગાઠોને મટાડનાર છે. ૨૦૩

રાતા અધેડાનાં નામેા

રકોન્યો વશિતો વૃત્તપલ્લો ધામાર્ગવોઽપિ ચ ।
પ્રત્યકર્ણી કેશપર્ણી કથિતા કપિપિપ્પલી ॥૨૦૪॥

અન્ય - રક્ત વશિર વૃત્તપલ્લ ધામાર્ગે અપિ
ચ પ્રત્યકર્ણી કેશપર્ણી કથિપિપ્પલી કથિતા ॥

વશિર,^૧ વૃત્તપલ્લ,^૨ ધામાર્ગ,^૩ પ્રત્યક-
ર્ણી,^૪ કેશપર્ણી^૫ અને કપિપિપ્પલી^૬ એટલા
રાતા અધેડાના સંસ્કૃત નામેા છે. ૨૦૪

૧. ડચ્યત-દ્રષ્યતે વાતવિશ્મમ્કત્વાદિગુણે, વશ
કાત્તો, કાલકવન હરન્-ઉષાદિ -નાશુને રોકનારપર્ણ
આદિ શુભુવાયો હેવાથી તે તે રોગો દૂર કરવા જેને
ધ્વજનામા આવે છે, તેથી વશિર-રાતા અરેડો

૨. વૃત્ત પલ્લ યસ્ય સ-નેતુ હ્ણ ગોળાકાર
હોય છે, તેથી વૃત્તપલ્લ-રાતા અરેડો

૩. ધામ્ન અર્ગ-માર્ગ ધામાર્ગ, ધામાર્ગ વતિ-
ગચ્છતિ દીપનલાન, વા ધાતો 'જાતાઽનુપર્ણો' ઇતિ વ -
ને દીપન તથા પાચન હેવાથી તેના માર્ગે વનય
છે-જદરાશિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી ધામાર્ગ-રાતા
અધેડો

૪ પ્રત્યધિ પર્ણાનિ યસ્યા તા- 'વાલ્કચે'તિ હૈવ-
નેના પાદસ પશ્ચિમ તરફ જતા હોય છે, તેથી
પ્રલકપર્ણી-રાતા અરેડો

૫. કપિરેશમદ્દશવંશુષ્માનિ પર્ણાનિ યસ્ય, પૂર્વવન્
હૈવ-નેના પાદસ વાલ્કના વાળ જેની ડાહ્યાવાળાં
હોય છે, તેથી કેશપર્ણી-રાતા અધેડા. આવા જ

આશયથી અમરકાશમાં 'ક્રીશપણી' એવું નામ લખ્યું છે.

૧. ધર્મવર્ણા રક્તા પિપ્પરી દ્વા-લાવ મેદાવાળા માકડના રંગની-રાત્રી નજી પીપર દેવ તેવો દેવાધી કપિપિપ્પરી-રાતો અપેરા.

રાતો અધેડાના ગુણો

અપામાર્ગાડરુગો યાતવિષ્ટમ્ની કફરુદ્ધિમઃ ।
રુક્ષ. પૂર્વગુણેન્યૂત. કથિતો ગુણવેદિમિ. ॥૨૦૫॥

અન્ય-અહળ અપામાર્ગ યાવિષ્ટમ્ની કફરુદ્ધિમ્ રુક્ષ (સન્) ગુણવેદિમિ પૂર્વગુણે ન્યૂત કથિત ॥

રાતો અધેડો વાયુને રોડનાર, કંક કંક નાર, ઠાઠો, રૂક્ષ અને પહેલા અધેડાથી એછા ગુણવાળો છે, એમ ગુણ વાલકનારાઓએ કહ્યું છે.

રાતો અધેડાના ધીજના ગુણો

અપામાર્ગફલે સ્વાદુ રસે પાકે ચ ટર્જસ્મ્ ।
નિષ્ટમિ યાતલે રુદ્ધ રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥૨૦૬॥

અન્ય-અપામાર્ગફલ રસે સ્વાદુ પાક ચ ટર્જસ્મ વિષ્ટમિ યાતલે રુદ્ધ રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ (અસ્તિ) ॥

અધેડાનું ધીજ રસમાં મધુર, પાકમાં માડ પચે એવું, આડાને રોડનાર, વાયુ કરનાર અને રૂક્ષ હોઈ લોહી તથા પિત્તને સાફ કરનાર છે તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર પણ છે ૨૦૬

એખરાનાં નામો

કોનિલાક્ષસ્તુ કાકેશુરિશુરઃ શુરકઃ શુરઃ ।
મિશુઃ કાળેશુરપ્યુક્ત ઇશુગન્ધેશુમાલિકા ॥૨૦૭॥

અન્ય-કોનિલાક્ષ તુ કાકેશુ શુર શુરક શુર મિશુ કાળેશુ શુગન્ધેશુમાલિકા અપિ ઉક્ત ॥

કોકિલાક્ષ,^૧ કોકેશુ,^૨ ઇશુર,^૩ શુરક,^૪ શુર,^૫ ભિશુ,^૬ કારેશુ,^૭ ઇશુગન્ધા^૮ અને ઇશુમાલિકા^૯ એટલા એખરાના સંસ્કૃત નામો છે. ૨૦૭

૧. કોકિલસન્દશમ્ અક્ષિ યસ્ય, કોકિલશબ્દસ્ય કોનિલાક્ષિનાદર્યેડન લાક્ષણિકત્વમ્ 'અક્ષોડરર્શનાદ્' હ્યયન્ સમાસાન્ત -નેને કોપલ જેવી આખ દેવ છે, તેથી કોકિલાક્ષ-એખરો

૨. કાસ્ય શુરિવ તસ્મિન્ન્યાન્-કાગડાની નજી એવડી હોય તેમ તેઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કોકેશુ-એખરો

૩. શુગન્ધશ મન્થ રતિ-આનાડનુપસર્ગે' ફિત્તિ ક-નેની ગધ મેલડીના જેવી દેવ છે, તેથી ઇશુર-એખરો.

૪. શુરુલ્લ્યન્નાર શુર ફલ વાતામયમૂર્તિના છેદક-છેદનદ્રવ્યસ્ય, ફાળે કન્-વાયુ મંબધી આમ વગેરેને કાપનાર દ્રવ્યરૂપે દેવાથી તેઓને છેડવા નજી અઓ દેવ તેવો છે. તેથી શુરક-એખરો.

૫. શુરતિ-છિન્નતિ ગાનાદિરોગાન્, શુર છેદે-શુગન્ધેતિ ક શુર ક્વેતિ શુર-અર્થ ઉપ પ્રમાણે છે.

૬. મિશન શ્વેદસીત મ્તરીયગુણમશ્ચિન્નુન્-મનાશનમિશ્ન ડ -મેતાના ગુણનો લાભ લેવા કન્-નારાઓની જે માગણી કરે છે, એના નવામને દેવાથી મિશુ-એખરો

૭. કાન્ન શુરિવ-ગાતરીઓ વડે નજી મેલડી મેવ તેવો લાગે છે, તેથી કારેશુ-એખરો

૮. શુગન્ધશ મન્થો યસ્યા -નેની ગધ મેવડીના જેવી ગય છે, તેથી ઇશુગન્ધા-એખરો

૯. ફલોર્ગન દા માલુચેન્, ફાળે કન્, શુર ફલ ચ-મેલડીની નજી આગડી ગય તેમ તેના જેવા મધુર ગુણવાળો છે, તેથી ઇશુમાલિકા-એખરો.

એખરાના ગુણો

શુરક શીતલો વૃષ્યઃ સ્વાદ્વન્દ્યઃ પિત્તલસ્તયા ।
તિક્તો વાતામશોયાશ્મન્નુજ્વાલદષ્ટનિલાસ્મજિત્ ॥

અન્ય-શુરક શીત વૃષ્ય સ્વાદુ-અન્ન પિત્તલ તયા તિક્ત (સન્) ગાનાશ્વાશ્વામવૃષ્ણદષ્ટનિલાસ્મજિત્ (અસ્તિ) ॥

એખરો ઠાઠો, વીંધને વધારનાર, મધુર, ખાટો, પિત્તકર્તા, અને કડવો હોઈ વાયુ સબંધી આમ, મોલ, પથરી, તરશ, નેત્રના રોગ, વાયુ તથા લોહીને બગાડ અને વાતરક્ત-રોગને મટાડે છે.

હાડસાકળ અથવા હારમ્ની ગારનાં નામો-ગુણો
પ્રત્યમાનસ્થિસહારી વજ્રાહ્નો ચાસ્થિગ્રાહલા ।
અસ્થિસહારકઃ પ્રોક્તો વાતશ્લેષ્મહરોડસ્થિયુક્ ॥
ઉષ્ણઃ સર ક્રમિન્નથ દુર્નામિદ્રોડશ્ચિરોગજિત્ ।
રુક્ષઃ સ્વાદુલુચુવૃષ્ય પાચનઃ પિત્તલઃ સ્મૃતઃ ॥

અન્ય-પ્રત્યમાન્ અસ્થિસહારો વજ્રાહ્નો ચ અસ્થિ-ગ્રાહલા ચ અસ્થિસહારક પ્રોક્ત (વિદ્ધિ, ત ચ) અસ્થિયુક્ ઉષ્ણ સર રુક્ષ સ્વાદુ વૃષ્ય પાચન પિત્તલ (સન્) વાતશ્લેષ્મહર ક્રમિન્ન ચ દુર્નામિદ્ર અશિરાવજિત્ સ્મૃત ॥

શ્ચિમાન્,^૧ અસ્થિસહારી,^૨ વજ્રાગ્ની^૩ અને અસ્થિશૂબલા^૪ એટલા હાડસાકળનાં સંસ્કૃત નામો છે. હાડસાકળ હાડકાને બેડનાર,

ગરમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, મધુર, હલકી, વીર્યને વધારનાર, પાચન અને પિત્ત કરનાર હોઈ વાયુ, કફ, કૃમિ, અરશ તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે. ૨૦૯, ૨૧૦

૧. પ્રત્યય સન્તિ અલ્પ-મતુષ્-ને ગમી હોય છે, તેથી પ્રંથિમાન-હાડસાકળ.

૨. અસ્થીનિ સહરતિ-સથાજયતિ ક્ત્યેવશીલ - 'મુખ્યજાતો'ં' इति णिनि-ने હાડકાને સાધી દે એવા સ્વભાવની છે, તેથી અરિધન-હારી-હાડસાકળ

૩ વજ્રમિવ અઠ વસ્ય પ્રયોગાચ-નેનુ અગ વજ્ર નેપુ હોય છે અથવા નેનો પ્રયોગ કરવાથી શરીર વજ્ર નેપુ બને છે, તેથી વજ્રગી-હાડસાકળ

૪. અસ્થન શૂઠ્ઠાણ દ્વયસયોજનદેતુલાત-હાડકાને સાધી દેવામા કારણરૂપ તેષ પેતે બધે હાડકાની સાકળ હોય તેની છે, તેથી અચિશુ ખલા-હાડસાકળ

વાતનાશક હાડસાકળનો પ્રયોગ
કાણકં ત્વગિરહિતમસ્થિશૂઠ્ઠાલાયા, માપાદ્રં
દ્વિદલમકચ્ચુનં તદર્ધમ્ ।

સમ્પિષ્ટ તદ્વત્તતસ્તિલસ્ય તેલે, સમ્પકં
વટકમતીપ વાતહારિ ॥ ૨૧૧ ॥

અન્ય-(-પ્રયોગ-) અસ્થિશૂઠ્ઠા ત્રયા ત્વગિરહિત
કાણકમ્ (તથા ચ) અન્નૂન માપદ્રિં દ્વિદત્ (મિથ
કૃત્વા) તદ્વત્તત્તર્ધ સમ્પિષ્ટ (કુચાર), તત તિલસ્ય
તેલે પક (તદ્) વટકમ્ અનીય વાતુરિં મનિ ॥

હાડસાકળની છાલ ઠાઠી નાખેલી દાડલી
ને અડદની પલાખેલી ફેાતરા વગરની લીની
દાળખા મેળવી, એને અરધી વાટી તેના વડા
કરી તલના તેલમા પકાવી ખાધા હોય તે વાયુ
ના તમામ રોગ જતા રહે છે. ૨૧૧

કુંવારનાં નામે તથા ગુણો
કુમારી ગૃહકન્યા ચ કન્યા ધૃતકુમારિકા ।
કુમારી મેદિનો શીતા તિક્તા નેત્ર્યા રસાયની ॥
મધુરા વૃહણી યલ્યા વૃષ્યા વાતચિપ્રમણ્ત ।
ગુલ્મઘ્રીટપદ્મદ્વિષ્કાન્ધવરહરી હરેત્ ।
પ્રન્યમ્નિદમ્પવિસ્ફોટપિત્તરન્તત્વગામ્રયાન્ ॥ ૨૧૩ ॥

અન્ય-કુમારી ગૃહકન્યા કન્યા ચ ધૃતકુમારિકા
(इति नामानि, गुणाश्च-) કુમારી મેદિનો શીતા તિક્તા
નેત્ર્યા રસાયની મધુરા વૃહણી યલ્યા વૃષ્યા (સતી) વાતચિપ્ર
મણ્ત ગુલ્મઘ્રીટપદ્મદ્વિષ્કાન્ધવરહરી (અસ્તિ, તથા)
પ્રન્યમ્નિદમ્પવિસ્ફોટપિત્તરન્તત્વગામ્રયાન્ હરેત્ ॥
કુમારી,^૧ ગૃહકન્યા,^૨ કન્યા^૩ અને ધૃત

કુમારિકા^૪ એટલાં કુવારનાં સસ્કૃત નામે છે.
કુંવાર મળને લેહનાર-આડો લગાડનાર, ટાઢી,
કડવી, નેત્રને હિતકારી, રસાયનરૂપ, મધુર,
પુષ્ટિ આપનાર અને બળ આપનાર હોઈ
વાયુ, એર, ગોળો, ખરલનું દરદ, જમણા
પદખાની ગાંઠનું દરદ, વધરાવળ, કફવર, ગાંઠ,
અગ્નિહાલ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, હોહીનો બગાડ
કે પિત્તરક્ત તથા આમહીના રોગને મટાડે છે.

૧. કુમારી દ્વ, યદ્વા કુમારયતિ-ક્રીઢત સ્વરૂપેનાપિ
જલેન શીતગ્તવાત, કુમાર ક્રીઢાયમ્-જન્મ, ગોરાદિ,
યદ્વા કાનયત પુષ્ટિદાતુમન્યેભ્ય રસાયનત્વાત, ક્ષુ કા તો
'કમે કિદુષ્કોપધ્યા' (उणा० ૩-૧૩૪) इत्यारन्
પ્રત્યય 'વ્યસિ પ્રપમે' इति डीप्-नण्ये કુવારી હોય
તેની છે, અથવા થોડા પાણીથી પણ ને તા
રહે છે, કેમકે શીતળ છે, અથવા પોતાને એવ-
નારાઓને પુષ્ટિ તથા બળ આપવા ને કહે છે, તેથી
કુમારી-કુવાર.

૨. રહે કન્યા દ્વ માધુર્યાદિગુણુક્તવાત-મધુરતા
આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેથી ધરમા બધે
કન્યા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી ગૃહકન્યા-કુવાર.

૩. વનતિ કન્યત્વા રસાયનવાદિગુણે-કની લીતો-
'અન્યાદિ' (उणा. ૪-૧૧૨) રસાયનપણુ આદિ
ગુણોથી ને પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા-કુવાર.

૪. ધૃતકુવા કુમારિકા, દરે દલિત ધૃતસમાનરસ્ય
સ્થાવિણીત્વાત, શાકપાર્થિવાદિત્વાત્ સમાસ.-ને ધીથી
બરેથી બધે કુવારકા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી
ધૃતકુમારી-કુવાર.

ધોળી સાટોડીનાં નામે તથા ગુણો

પુનર્નવા શ્વેતમૂલા શોષઘ્નો દીર્ઘપન્નિકા ।
કટુ કપાયાનુરસા પાણ્ડુર્મી દીપની પરા ।
શોફાનિલગરણ્ણેષ્મહરી ઘ્વણ્ણોદ્રમ્ણણ્ણ ॥ ૨૧૪ ॥
અન્ય-પુનર્નવા શ્વેતમૂલા શોષઘ્નો દીર્ઘપન્નિકા (इति
नामानि, गुणाश्च-) (पुनर्नवा) कटु कपयानुरसा परा
दीपनी (सती) पाण्डुर्मी शोफानिग्नरक्षेष्महरी म्रण्या
उद्रमण्णत् (अस्ति) ॥

પુનર્નવા,^૧ શ્વેતમૂલા,^૨ શોષઘ્નો^૩ અને
દીર્ઘપન્નિકા^૪ એટલા ધોળી સાટોડીના સસ્કૃત
નામે છે. ધોળી સાટોડી તીળી, તરી અને
અગ્નિને બાહુ જ પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ ખાંડુરોગ,
સોબ, વાયુ, એર, કફ, વજ્ર અને પેટના

રોગને મટાડે છે. ૨૧૪

૧. પુનર-અભિષેક કરાવવા વા હેતુ: વાસ્તુ-અભિષેકવિનાશકારણનાં કારણે, 'શુભરૂપ'—કુરી કુરી—કાવચ માટે જે તાકી રહે છે અથવા પાંદુ વગેરે રોગોનો નાશ કરનારા ખાસ શુભોને વીરે વેણી જેને વારંવાર વખાળે છે, તેથી પુનર્નવા—આટોડી.

૨. શોષાન્તિ મૂઝાન્તિ યત્યાઃ ગા—જેનાં મૂળિયાં ઘાણાં દેખ છે, તેથી શ્વેતમુખા—સાટોડી.

૩. શોષે દ્વિત્વે—'અમુખ્યારૂદ્ધ' ક્ષિતિ દુક્-વિદિત્ત્વ 'દિશ્કે' વિ દીપ્ત-સોગનો રોગ જે મટાડે છે, તેથી શોષધી—સાટોડી.

૪. દીર્ઘાણિ વદાણિ યત્યાઃ ગા, જાતિત્વાદ્ દીપ્ત, શોષે વન્, યા હમ્મદ—જેનાં પાંદડાં લાંબાં દેખ છે, તેથી દીર્ઘવિકા—આટોડી.

સાતાં કૂલવાળી સાટોડીનાં નામો

પુનર્નવાપરા રક્તના રક્તપુષ્પા શિલાટિકા ।

શોષધી શુદ્રવર્ણમૃત્યુરેતુઃ કટિલ્લકઃ ॥૨૧૫॥

અન્ય—અરુ રક્ત પુનરગ રક્તપુષ્પા શિલાટિકા શોષધી શુદ્રવર્ણમૃત્યુરેતુ કટિલ્લક (ક્ષિતિ નામાનિ) ॥

પુનર્નવા,^૧ રક્તપુષ્પા,^૨ શિલાટિકા,^૩ શોષધી,^૪ શુદ્રવર્ણમૃ, ^૫ મૃત્યુરેતુ અને કટિલ્લક^૬ એટલાં સાતી માટોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. પુનર્નવા—ઉપર ઘોળીના ૧લા નામ પ્રમાણે.
૨. રક્તનિ પુષ્પણિ યત્યા સા—જેનાં કૂલ લાલ દેખ છે, તેથી રક્તપુષ્પા—સાતાં કૂલવાળી સાટોડી.
૩. શિલામ્ અટતિ—બટ ગતી—વમ્બળ્, અગ્નન્તાદ્ દીપ્—શિલાદી, ત્ત. સ્વોષે વન્, યાર્, હસ્તલ વ—જે શિલા ઉપર વળે છે અથવા ડોળી નીકળે છે, તેથી શિલાટિકા—સાતાં કૂલવાળી સાટોડી.
૪. શોષે દ્વિત્વે ક્ષિતિ શોષધી—સોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી શોષધી—સાતા કૂલવાળી સાટોડી.
૫. વર્ણામુ મવતિ ક્ષિતિ વર્ણમૃ, છુદ્ધા વર્ણો વર્ણમૃ શુદ્રવર્ણમૃ—વર્ણો ઋતુમાં થતી શુદ્રવનરપતિ છે, તેથી શુદ્રવર્ણમૃ—સાતાં કૂલવાળી સાટોડી.
૬. મૃત્યુ—મેષ: કેતુચિહ્ને સ્વયં યા, વર્ણામુ જાય-માનત્વાદ્—મેષ જેને ડોળવાનું ચિહ્ન છે, કેમકે વરસાદ થતાં જે ડોળી નીકળે છે, તેથી મૃત્યુરેતુ—સાતાં કૂલવાળી સાટોડી.
૭. કટિ—આરૂણોતિ શ્લેષાદીન્, કટ્ટે વર્ણવરણ-યો—યાદુલયાદ્ ઠહ, યદ્વા કટ્તિ—શોક કરોતિ વર્ણા વિના વર્ણાજન્મત્વાન્, કટ્ટ શોકે પૂર્વવદ્ ક્ષા, ત્ત:

સાતાં વન્—પટિલ્લક, કટિલ્લક, શ્વેતવે પાટકમ અમ-કોષે દર્યને—કે વયોગેને જે મટાડે છે, તેથી કટિ-લ્લક; અથવા વરસાદ હોવ તેને થાય છે, માટે વરસાદ વિના જે ગાંક કરે છે, તેથી કટિલ્લક—આવા જે પાઠ અમરકોષમાં મળે છે, જેના અર્થ—સાતાં કૂલવાળી સાટોડી.

સાતી સાટોડીના ગુણો

પુનર્નવારૂણા તિપ્તવા કટ્ટવાકા હિમા લ્લુઃ ।

ઘાતવ્યા પ્રાદિષી શ્લેષ્મપિત્તરક્તવિનાશિની ॥૨૧૬॥
અન્ય—અરુણ પુનર્નવા તિપ્તવા કટ્ટવાકા હિમા લ્લુઃ વાગ્ર પ્રાદિષી (સતી) શ્લેષ્મપિત્તરક્તવિનાશિની (અસિ) ॥

સાતી સાટોડી કલ્પો, પાકમાં તીખી, ટાટી, હલકી, વાયુ કરનાર, આડાને કાટનાર અને પિત્ત તથા લોહીનો બગાડ કે પિત્ત-સ્થાવરોગોનો નાશ કરનાર છે. ૨૧૬

પ્રસારણી કે ગંધપ્રસારણીનાં નામો

પ્રસારણી રાજવલ્લા મદ્રવર્ણી પ્રતાપની ।

સર્ણી સારણી મદ્રા ઘલા ચાપિ કટ્ટમ્મરા ॥

અન્ય—પ્રસારણી રાજવલ્લા મદ્રવર્ણી પ્રતાપની સર્ણી સારણી મદ્રા ઘલા ચાપિ વ કટ્ટમ્મરા (ક્ષિતિ નામાનિ) ॥ પ્રસારણી,^૧ રાજવલ્લા,^૨ ભદ્રવર્ણી,^૩ પ્રતાપની,^૪ સર્ણી,^૫ સારણી,^૬ ભદ્રા,^૭ ઘલા,^૮ અને કટ્ટવરણી,^૯ એટલા ગંધપ્રસારણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૧૭

૧. પ્રસાર્યેત અન્નમ્ અનયા મૃબ્દવ્યાદિત્ત્વ 'વરણે સ્યુદ' દિવાદ્ દીપ્, અત્ દત્ત વ—વૈર્થ—વર્ધક, અલદાયક આદિ શુભોવાળી યોનાથી જેના વડે મનુષ્ય પોતાના શરીરને બળવાન તથા પુષ્ટ કરી શકે છે, તેથી પ્રસારણી.

૨. કઠાના—કરપદ્રવ્યાગા રાજા દ્વ, પૂર્વોક્તુપન-સ્વાદ—'રાજદન્તાદિઃ'—જે વૃષ્ય તથા અન્ય આદિ શુભોવાળી યોનાથી બળ આપનારાં દ્રવ્યોની જાણે રાણી હોય તેવી છે, તેથી રાજવલ્લા—ગંધપ્રસારણી.

૩. મદ્રાણિ વર્ણાનિ યત્યા—જેનાં પાંદડાં પથ્થુ કથ્યાલુકારી છે, તેથી ભદ્રવર્ણી—ગંધપ્રસારણી.

૪. પ્રવૃટ્ત તાપવતિ વીર્ણાજ્વલન્—જન્વાદિ, ગૌર-દિશ્—જે ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી ઘણી જ ગરમી કરે છે, માટે પ્રતાપની—ગંધપ્રસારણી.

૫. સર્ણિ—સ ગતી—સ્યુદ, દીપ્—અર્થ—નીમે સ્તુઓ. ૬. સર્ણિ—સ ગતી, વ્યન્તાસ્યુદ, દિવાદ્ દીપ્—જે

શરીરમાં બર્ડ આ કામ કરે છે તેથી સારાગી-
ગધપ્રસારણી

૭ મન્દત-રતણ મુલ ચ કરાલિ ગુણદૂરા મદિ
તલ્યાળ મલે ચ- કવેન્દ્ર તિ સાધુ, ટાપુ-ને રોતાના
શુભોતારી મેનન રનારનં પ્યાથુ તથા મુખ કરે છે
તેથી ભાગ-ગધપ્રમારગી

૮ વચ્ચ અસ્તિ અત્યા મેગ્નેન અશોગચચ-નેનુ
સેનન રનાયી માહુમોમા બળ આવે છે, તેથી
મલા-ગધપ્રમારગી

૯ કટુમ્-બદ્ધમુત ગુણાનિશય નિર્માતિ વૃચત્વાદિક-
મજ્જાયા મૂડાંમ્ इति सूत्र, ટાપુ-ને અદ્ભુત ઉચ્ય
શુભો ધારણ કરે છે તેથી જ ભરા-ગધપ્રમારણી
ગધપ્રમારગીના શુભો

પ્રસારણી મુદ્દ્યુપ્યા વલસન્ધાનટ્સરા ।
વીર્યાપ્યા વાતદ્દત્તિન્તા વાતરક્તકાપહા ॥૨૧૮

અન્ય-(ગુણાથ-) પ્રમારણી મુદ્દ્યુપ્યા વચ
મધાનટ્સ સાઠ વીર્યોષ્ણા તિલા (સની) વાતદ્દત્ત વાત
રક્તકાપહા (અસ્તિ) ॥

ગધપ્રમારણી ભારે, વીર્યને વધારનાર,
બળ આપનાર, માધનાર, મળને ખમ્બેડનાર,
ઉબહુવીર્ય અને ઠડવી હોઈ વાયુ, વાતરક્ત
રોગ તથા કફને મટાડે છે ૨૧૮

ઉપવચ્ચગેના નામે

શુભા તુ શારિયા શ્યામા ગોપી ગોપનમ્ચ્ચ સા ।
હન્દ્રવવન્નપના સુગન્ધા કલ્લગ્નિન્તા ॥ ૨૧૯ ॥

અન્ય-શુભા તુ શારિયા હદ્રવવન્નપના સુગન્ધા
વન્નગ્નિન્તા શ્યામા ગોપી સા ચ ગોપવધુ (વચ્ચન) ॥

કાળી ઉપવસરીના શારિવા,^૧ ધંદ્રવવકવત્
પત્રા,^૨ સુગન્ધા,^૩ કલલગ્નિકા,^૪ શ્યામા,^૫
ગોપી^૬ અને ગોપવધુ^૭ એટલા મરશ્રુત
નામે કહેવાય છે (આ ઉપવસરી^૧ કાળા કૂલ
વાળી અને ધંદ્રવવના જેવા પાદડાવાળી
થાય છે) ૨૧૯

૧ શીયત ધારણ વા શારિ -નુ દિગ્લાયમ્ વુગ્ગુ-
-(રુગા- ૪-૧૫૨) દ્વિ દ્વગ્નપ્રચ્ચ-શારિ જિષ

• અન્ય વૈદ્યો આ ઉપવસરીને મોઢી મુધારનાર,
પાચક અને ચોકાશવાળી ગણે છે અને ખલ્લજા
ત્વચારોગ તથા વિરોધક રોગમાં વાપરવા બતાવ્યું
કરે છે

નમ્ અસ્તિ અત્યા ગમિમાન્વાદિરાગનારનાથમ્ 'અન્ય
ધ્યાડવિ હદ્યત' इति वाक्चिवाद मत्तर्धे व टापु-अग्निमाध
વગેરે રોગો મટાડના જેનો ઉપયોગ કરાય છે તેથી
સારિયા-કાળી ઉપવસરી

૨ હદ્રવવ એ હદ્રવચ્ચ, તદ્ભૂ વચ્ચ વસ્તા
સા-જેના પાઠા દૃબ્બવના ઝાડના જેના થાય છે,
તેથી ધંદ્રવવકવત્-કાળી ઉપવસરી

૩ મુદ્ધુ ગન્ધ વસ્તા સા-જેની ગધ સારી થાય
છે, તેથી સુગન્ધા-કાળી ઉપવસરી

૪ વલા ચાસો ઘટ્ટા રૂવ અતીસારાદિરાગનિવાર
ત્વરુપકરુનુગવરાર, રૂવર્થે સત્યા વા વન્ન, ટાપુ,
હસા રૂવચ-ઝાડા વગેરેને મટા નારપથુ વગેરે રૂપ
બરેર શુભવાળી હોવાથી પોતાના તે શુભોને વગા
ડી બંધે કરતી સુદરે બળુ ઘટ્ટી કોન તેવી છે,
તેથી કવધટિક-કાળી ઉપવસરી

૫ શ્યામ પુષ્પમ્ અસ્તિ અત્યા, અશાગચચ-નેનુ
ફૂન કાણુ થાય છે તેથી શ્યામા-કાળી ઉપવસરી

૬ ગાપયતિ-રક્ષતિ ગમિમાન્વાદિરાગિણ, શુભ
રક્ષણ-અચ્, ગોરાદિ-અગ્નિમ દ્વચ્ચ વગેરે રોગનાજાઓ
નુ રક્ષણ કરે છે તેથી ગોપી-કાળી ઉપવસરી

૭ ગોપાયતિ-રક્ષતિ વાપનયાત્ इति गोपी, વહતિ
મુળનિ-હમ્ इति वधु, 'વહા વધ' इति (રુગા- ૧-૮૩)
ક પ્રત્યય ગોપી ચાસો વધુ ગાપવધુ-બલુ દેરોથી
રક્ષા કરનારી અને તેના શુભોને ધાણુ કરનારી છે
તેથી ગોપવધુ-કાળી ઉપવસરી

ઘોળી ઉપવચ્ચગેનાં નામે

ધવલા શારિવા ગોપી ગોપન્યા હશોદરી ।
સ્ફોટા શ્યામા ગોપવહ્લીલ્લાડડસ્ફોતા ચ ચન્દ્રના ॥

અન્ય-ધવલા શારિવા ગોપી ગાપન્યા હશોદરી
સ્ફોટા શ્યામા ગોપવગા ગ્તા આસ્તાલા ચ ચંદના (વચ્ચત) ॥
તેમજ ઘોળી ઉપવસરીના ધવલા,^૧
શારિવા,^૨ ગોપી^૩ (ગોપા), ગોપકન્યા,^૪
કૃશોદરી,^૫ રક્ષેટા,^૬ શ્યામા,^૭ ગોપવહ્લી,^૮
લતા,^૯ આરક્ષેતા^{૧૦} અને ચંદના^{૧૧} એટલા
મરશ્રુત નામે કહેવાય છે (અને તે ઘોળા
કૂલવાળી, બલુ જેવા પાદડાવાળી તેમજ
હીરવાળી વેલરૂપે થાય છે) ૨૨૦

દીવા-શ્યમાઈ જમ્બૂત્પત્રા દુગ્ધમમા પ્રાતિ
મવતિ । મો વાતીતિ ગાપા ગાપન્યા શ્યામાત્પેન શુભા
મ્નેતાવિ શારિવા કચ્ચત । શામ્બલ શારિવાદક્ષ પ્રવુષ
ત્વા । તથા 'શારિવાઈ નિશિ શ્યામા શ્યામો ચ

હાસિગિતામિતિ ॥ આ પૃથ્વ્ય જ્વલુડી જેવા પાંચપાયાળી અને ક્ષીરવાળી વેલ થાય છે. સ્વામા એ ક્ષત્ર પત્રે ઉપલસરીને લાગુ પડે છે, કાચ્ય કે સાધત કોપમાં 'ઉપલસરી અને સત્રિ એ પત્રે સ્વામા કહેવાય અને હરિત તથા કૃષ્ય એ પત્રે વર્ણ પશુ ન્યામ કહેવાય,' એમ જ્વલુડીયુ છે.

૧. ધવલ પુષ્પમ્ અસ્તિ અથ્વા -અરંગાયચ્-રંગુ કૃપ ધોયુ' દોષ છે, તેથી ધવલા-ધોળી ઉપલસરી.

૨. શારિવા નામ કાળી ઉપલસરીના ૧૫૫ નામ પ્રમાણે મમજુ.

૩. ગોપી ઉપર કાળી ઉપલસરીનું કુટું નામ જુ-આ

૪. ગોપી જાસો વન્યા વનતિ-સીવ્યત વિનેય શુભ -વર્મા વાસો-અન્યાદિ -રોગોર્થી રક્ષાયુ કરે છે અને પોતાના આમ શુભોર્થી ને પ્રકાશે છે, તેથી ગોપવ-યા-ધોળી ઉપલસરી

૫. વૃશમ્ ઉદર-મચ્ચનાયા ચલ્યા-જેનો મપ્પા ભાગ પાતળો દોષ છે તેથી કૃદાદરી-ધોળી ઉપલસરી.

૬. સુરુન્તિ-વિકમન્તિ ધમગ્નિ પુષ્પાણિ અથ્વા, સુરુ વિકમને-આધારે ઘનુ, ગપ્-જેના ધોળા ની બીધે છે, તેથી રક્ષાતા-ધોળી ઉપલસરી.

૭. સ્વાચ્ચન-ગચ્છતિ સ્વાદુન્વાદિયુગનિવહ રચત ગતો 'ઉપિયુચિ' (ઉષા. ૧-૧૪૫) इति मन्, ઘપ્-મરુતા આદિ શુષ્કસમુદાયને જે વારુ કરે છે, તેથી ન્યામા-ધોળી ઉપલસરી

૮. ગોપાયતિ-રક્ષતિ ઘાપનચ્કોપાન્નુ इति ગોપી, ગુપ્ રક્ષણે-અન્ ગોરાદિ, ગોપી જાસો રત્ની इति માપક્ષી-ત્રણે દોષોના પ્રાપ્ત્યથી રક્ષાયુ કરના ને વેલી છે, તેથી ગોપવ-ની-ધોળી ઉપલસરી

૯. વૃત્તિ-વેદ્ય શુક્રકરવાદિયુગર્મ, વૃક્ષાદિક ચ, કતિ સોદા ઘાતુર્વેદ્યાય, વવાચ્, ઘર્-વીવવવક આદિ શુષ્કસમુદાયને જે ધારયુ કરે છે, તેમ જ પીળ' આ આદિ વીટી રહે છે, તેથી લના-ધોળી ઉપલસરી.

૧૦. આ-અમન્તાવ રુષ્ટોન્તિ-વિશીવેન્તિ કારણદિ રોગા અથ્વા, સુદિટ્ટ વિશરણે-કરણે ઘનુ, પ્રપોવરાદિલાઠ ટ્વય ત, ઘપ્-જેના વડે ઉપરસ વગેરે રોગો સ પશુ' નાશ પામે છે, તેથી આરોગતા-ધોળી ઉપલસરી

૧૧. ચન્દયતિ-આહ્વાદયતિ જ્વરતીસારાદિરોગિણ સ્તેવા રોગનિવારણદ્વારા, ચદિ આહ્વાદને-પ્યન્તા રુ લ્યુ -તાવ, આઠ વગેરેના રોગીઓને તેમના ઝોગો દૂર કરી ને આનદી કરે છે, તેથી અદના-ધોળી ઉપલસરી.

પત્રે ઉપલસરીના શુભો

શારિવાયુગલં સ્વાદુ ત્રિવધ્ શુક્રકરં મુકુ ।
અગ્નિમાન્ધારુચિશ્વાલ્મસામધિપનાશનમ્
દોષવ્રયાશ્ત્રમદરજ્જરતીસારનાશનમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

આમ -શારિવાયુગલં સ્વાદુ ત્રિવધ્ શુક્રકર મુકુ (મુ) અગ્નિમાન્ધારુચિશ્વાલ્મસામધિપનાશન દોષવ્રયાશ્ત્ર પ્રદરજ્જરતીસારનાશનમ (જલિ) ॥

પત્રે ઉપલસરી મધુર, સિન્ધ, વીધે કરનાર અને ભારે હોઈ અસ્તિની મંદતા, અરુચિ, શ્વામ, ઉધરમ, આમ, ઝેર, ત્રણે દોષ, લોહીનો ખગાડ, પ્રદ, તાવ તથા અતીગરનો નાશ કરે છે ૨૨૧

ભાંગરનાં નામો

મુદ્ગરાજો મુદ્ગરજો માર્કરો મુદ્ગ ઇવ ચ ।

મદ્ધારવઃ કેશરાજો મુદ્ધારઃ કેશરસન ॥ ૨૨૨ ॥

અન્વય -મુદ્ગરાજ મુદ્ગરજઃ માર્કો મુદ્ગ ઇવ અતારવ કેશરાજ મુદ્ધાર કેશમ્ન (હિતિ નામાનિ) ॥

ભાંગરા, ભાંગ, માર્કવ, ભૂગ, અગારક, કેશરા, ભૂગાર અને કેશ રંગનાં એટલાં ભાંગનાં અસ્કૃત નામો છે.

૧. મુદ્ગ દર રાજત-રાનુ વીસો-જન-ને ભમગાની ૫ ગોમ છે, તેથી ભૂગ-ભાંગર.

૨ મુદ્વાનુ રચયતિ-‘વમચ્ચણ’-પ્રવાદરદિતાર નમવ, ન્કોરવિધાનસામર્થ્ય રુદ્ધિ-અમશ્યોને જે આન પમાડે છે, તેથી ભૂગ-ભાંગરો.

૩ મારવતિ-કેશશોક્ત્ય વિનાશયતિ-મારીતિ જ્ય ન્તાવ વિપુ, ણિરોપે માદુ, તત ક્યત-અચ્ચતે-કુદ શર્ચે-‘કરરુ’, માદુ જાગો કાચ-માકંચ-માથાના વાળની લોગાશનો નાશ કરનાર છે, એમ ને કહેવાય છે, તેથી માર્કવ-ભાંગરો

૪. વિમર્તિ-ધારયતિ કેરવચ્ચલવાદિયુગાન્, પોપયતિ વ વચ્ચલવાત-કુદ્ગુઠ ધારણપોષણદો, ‘મુન ચિમુદ્ વ’ इति (ઉષા. ૨-૧૨૫) મન્ પ્રત્યય-જે વાગી મા’ તથા આમી માટે સારો-વગેરે શુભો ધોયુ કરે છે તથા બળવધક દોનાની પુષ્ટિ-રક પશુ છે, તેથી ભૂગ-ભાંગરો.

૫. અગ્નિ ઇયતિ-નીહ્ણોષ્ણતાવ, ચલ્યવાચ-ઘ ગર્તો-‘વમચ્ચણ’, તા સાર્યે વન્, યદ્વા અહિતિ-ગચ્છતિ

* મુદ્ગતસ હિતામાં આને કદશાયા, વેતકક-કન્થુ અને કેશરવન વણવેલ છે

પ્રત્યક્ત રસાયનસ્વત્વાત્, અગિ ગતૌ- 'અક્તિમદિં' इति (उणा. ३-१३४) आन्त, तत्र राशे कन्-ने रसा- यनइयं होनाथी शरीरना दरेक अ गोमा पडेअनी मय छे, तेथी आंगारउ-आंगरे।

६. केशा राजन्त अनेन केदयत्वात्, राज् दीप्तौ- कणे घन्-ने केशने छितकारी होवाथी नेने वीधे केश सुशोभित (काणा) थाय छे, तेथी केशराज्-आंगरे।

७. भृत्तान् इयति-प्राप्नोति, तेषां प्रियत्वात्-अ गतौ, 'कर्मव्यण्'-ने अमश-अनेने प्राप्त क्ने छे अेटले अमश-अनेने प्रिय होनाथा नेना छपर तेअने आवे अ, तेथी भृगार-आंगरे।

८. रजयति इति रजन, केशानां रजन-केदयत्वात्- ने केशने छितकारी होवाथी तेअनेने रगी हे छे-काणा सुशोभित करे छे, तेथी केशरजन-आंगरे।

ભાંગરાના ગુણો

भृत्तारः कटुकस्तीक्ष्णो रुद्धोष्णः कफघ्नानुत्तु ।
केदयस्त्वच्यः वृमिश्वासकासशोथामपाण्डुत्तु ।
दन्त्यो रसायनो वल्य कुष्ठनेत्रशिरोतिन्नुत् ॥ २२३ ॥
अन्वय-(गुणाय-) बृत्तार कटुक तीक्ष्ण रुद्धोष्ण केदय त्वच्य दन्त्य रसायन वल्य (सन्) कफघ्नानुत्तु कुमिश्वासकासशोथामपाण्डुत्तु कुष्ठनेत्रशिरो- तिन्नुत् (अस्ति) ॥

ભાંગરો તીષ્ણો, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, ગરમ, કેશને સારા કરનાર, આમડી માટે સારો, દાંતને સારો, રસાયનરૂપ તથા બળ આપ નાર હોઈ કફ, વાયુ, કૃમિ, શ્વાસ, ઉધરમ, સોબ, આમ, પાડુરોગ, કોટ નેનની ખીડા તથા માથાની ખીડાને મટાડે છે. ૨૨૩

શબ્દપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

शणपुष्पी स्मृता घण्टा शणपुष्पसमाकृति ।
शणपुष्पी कटुस्तिक्ता वामिनी कफपित्तजित् ॥ २२४ ॥
अन्वय-शणपुष्पी घण्टा शणपुष्पसमाकृति स्मृता, शणपुष्पी कटु तिक्ता वामिनी कफपित्तजित् (अस्ति) ॥

શબ્દપુષ્પી, ઘટ્ટા અને શબ્દપુષ્પસમા કૃતિ એટલા શબ્દપુષ્પીના સસ્કૃત નામો છે. શબ્દપુષ્પી તીષ્ણી, કડવી તથા ઊંડટી કરાવ નાર હોઈ ઠંડ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૨૪

૧. શણપુષ્પસદૃશો પુષ્પ યસ્વા સા, શણશબ્દસ્ય ત્વપુષ્પસાદરયે લક્ષણિત્વમ્, 'પાકરણે તિ ડીપ્-નેતું

શબ્દ શબ્દના કૃત્વ નેતુ હોય છે, તેથી શબ્દપુષ્પી.
૨. ઘણ્ટયતિ-ઘણ્ટસદૃશ શબ્દ કરોતિ ક્વપિત્તજયે, ઘટ્ટિ શબ્દકરણે-અર્થ, ઘ્-ને ક્ષ તથા પિત્તને છતવા માટે ઘંટ નેવો અર્થાત કરે છે, તેથી ઘંટા-શબ્દપુષ્પી.
૩. શણસ્ય પુષ્પ, ત્વ સમા આદૃતિ યસ્વા-એના કૃત્વની આકૃતિ શબ્દના કૃત્વ નેની હોય છે, તેથી શબ્દપુષ્પસમાકૃતિ-શબ્દપુષ્પી.

ત્રાયમાણુનાં નામો તથા ગુણો

बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिसानुजा ।
त्रायन्ती तुवरा तिका सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्माहोभ्रमशूलविषमणुत् ॥ २२५ ॥

अन्वय-बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिसानुजा (इति नामानि, गुणान्मु-) त्रायन्ती तुवरा तिका सरा (सती) पित्तकफापहा ज्वरहृद्रोगगुल्माहोभ्रमशूलविष- मणुत् (अस्ति) ॥

બલભદ્રા, ત્રાયમાણુ, ત્રાયન્તી અને ગિરિસાનુજા એટલા ત્રાયમાણુના સંસ્કૃત નામો છે. ત્રાયમાણુ તૂળી, કડવી અને મળને અસેડનાર હોઈ પિત્ત, કફ, તાવ, હૃદયના રોગ, ગોળો, અરથ, બ્રમ, શૂળ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૨૨૫

૧. મન્દતે-વૃત્યાણ મુલ્ક વ કરોતિ, મદિ વૃત્યાણે મુલ્કે વ-'કરજેન્દ્ર.' इति (उणा० २-२८) रनि निपाल्यते, ततश्चाप, बलेन भद्र-ने गण वडे कल्याणु तथा सुप्र करे छे, તેથી બલભદ્રા-ત્રાયમાણુ

૨. ત્રાયતે-રક્ષતિ જ્વરહૃદ્રોગવિષાદિભ્યઃ, શૈટ્ટપાઠને- 'લટ શત્રુશાનત્રો' इति शानच्, 'आने मुक्' दाप्- ताव ह्येतो रोग, जेर वगेरेथी ने रक्षणु करे छे, તેથી ત્રાયમાણુ

૩. ત્રાયત ત્રાણ વા-ગા, સર્વદિશ્વાર્ કિપ્, ના અયતિ, ઇ મતૌ-મૌવાદિ, શાન્તતાદ્ વીપ્, 'શમ્વ્યનોરિંતિ મુમ્-તાવ વગેરે રોગોર્થો રક્ષણુ કરવાના કારણે ને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્રાયન્તી-ત્રાયમાણુ.

૪. ગિરે સર્વો જાન્તે રમ-'સત્મયા જનેડે,' दाप्- परंतना शिपर पर ने उत्पन्न थाय छे, તેથી ગિરિસાનુજા-ત્રાયમાણુ

મોરવેલનાં નામો

मूर्धा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्मृता ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णवि ॥ २२६ ॥
अन्वय-मूर्धा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्मृता मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी अवि (इति

નામાત્રિ) ॥

મૂર્વા,^૧ મધુરસા,^૨ દેવી,^૩ મોરટા,^૪ તેજની,^૫ સુવા,^૬ મમૂલિકા,^૭ મધુશ્રેણી,^૮ ગોઠણી^૯ અને પીલુપર્ણી^{૧૦} એટલા મોરવેલનાં સસ્કૃત નામો છે. ૨૨૬

૧. મૂર્વતિ-અપ્રતિ માયુર્ગદિરમાનુ, મુર્વી વ્યવને, મ્હુ, યા-ને મુગ્ગતા વગેરે રસોને ધારણ્ય કરે છે, તેથી મૂર્વા-મોરવેલ

૨. મધુ સ્વ યસ્યા સા-જેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરયા-મોરવેલ.

૩ દીવ્યતિ-કીરતિ સ્વીચયુષ્ય પિતાશ્વદિરોગ-નિવારણે, વિષુ કીકારો-અન્, પચાદો દવટ્તુ ઇતિ નિગત-માન્ દિલ્લાદ દીપ્-પોતાના યુષ્ણે કારા પિપ્ત, લોહી-વિકાર આદિ રોગો મટાડી ને આનંદ પામે છે, તેથી દેવી-મોરવેલ

૪. મુરતિ-સમ્વર્ વેષ્ણે કરોતિ ત્રિદાપાર્વીનામ-સુર સવેષ્ણે 'શ્વાદિભ્યાડન્વ' (રુણા. ૪-૮૧) ને ત્રિદેવ આદિને અરામર રસે ધારે છે, તેથી મોરટા-મોરવેલ

૫ તત્તિ-રક્તિ કુષ્ઠાદિરોગ્ય, તજ પાન્ને-સ્વુટ, દિલ્લાદ દીપ્-કોઠ વગેરે રોગોથી ને બચાવે છે, તેથી તેજની-મોરવેલ

૬ યતિ-મન્વતિ મેહાદિરોગાન્વ પ્રતિ, હુ મ્તો-અન્, સ્વપ્નવ્યવસ્થાદુગ્ધાભાર-ને પ્રમેહ આદિ રોગો સામે ધર્મી બચ છે, તેથી સુવા-મોરવેલ

૭ મધુ યતિ-આતાડનુપર્ણે ક 'અન્યયામપી'તિ વીષ, સ્વ સ્વાર્થ કન્, યપ્ ઇત્વં ચ-ને મીઠાશને અહથુ કરે ડ-વીકારે છે તેથી મધુલિકા-મોરવેલ

૮ મધુન પ્રેણ અસ્યામ-કુદિતારવક્તિ' ઇતિ વા દીપ્-જેમા મીઠા રસની તો હાર-એક ધારા હોય છે, તેથી મધુશ્રેણી-મોરવેલ

૯. મો વળ દપ્ પન્ યસ્યા સા, 'પાકવળ તિ દીપ્-જેના પાન ગાયના કાન જેવા ટોય છે, તેથી ગોઠણી-મોરવેલ

૧૦ પીકો દ્વ પર્ણાનિ યસ્યા સા-પાકવળે તિ દીપ્-જેના પા ડ પીડીના પાન જેવા હોય છે, તેથી પીડુપર્ણી-મોરવેલ

મોરવેલના યુષ્ણે

મૂર્વા સરા શુક્ર સ્વાદુસ્તિકા પિપ્તાશ્વમેહનુવ ।
ત્રિદોષતૃષ્ણાહૃદ્રોગકળ્કુદુષ્ટુજ્વરપપ્હા ॥ ૨૨૭ ॥

અન્યવ-(ગુણાસ્તુ-) મૂર્વા સરા પુહ સ્વાદુ તિકા (સતી) પિપ્તાશ્વમેહનુવ, ત્રિદોષતૃષ્ણાહૃદ્રોગકળ્કુ

કુપ્પવચપ્હા (અસ્તિ) ॥

મોરવેલ મળને ખસેલનાર, બારે, મધુર, અને કડવી હોઈ પિપ્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિપ્તરોગ, પ્રમેહ, ત્રણે દોષ, તરશ, હૃદયના રોગ, યજા, કોઠ તથા તાવને મટાડે છે. (આને બદલે નાની પીલુડી વપરાય છે.) ૨૨૭

પીલુડીની જાત કાકમાચીનાં નામો તથા યુષ્ણે કાકમાચી ઘાઠ્ઠામાચી કાકાહ્યા ચંચ વાયસી ।
કાકમાચી ત્રિદોષત્રી ક્ષિગ્ધોષ્ણા સ્વસ્તુક્રુદા ॥ ૨૨૮ ॥

તિકા રસાયની શોષયુષ્ણાશોષ્યરમેહજિત્ ।
કટુનેરહિતા હિકાઠ્ઠદિહૃદ્રોગનાશિની ॥ ૨૨૯ ॥
અન્યવ-વારમાચી ધ્યાહસમાચી કાકાહ્યા વાયસી
એ વ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાશ્વ-) કાકમાચા ક્ષિગ્ધા
રુણા સ્વસ્તુક્રુદા તિકા રસાયની કટુ નેરહિતા (સર્વો)
ત્રિદોષત્રી શોષયુષ્ણાશોષ્યરમેહજિત્ હિકાઠ્ઠદિહૃદ્રોગનાશિની
(અસ્તિ) ॥

કાકમાચી,^૧ ધ્વાક્ષમાચી,^૨ કાકાહ્યા^૩ અને વાયસી^૪ એટલાં એક જાતની પીલુડીનાં સસ્કૃત નામો છે. કાકમાચી સિન્ધ, ગરમ, સ્વરને સારો કરનાર, વીધને વધારનાર, કડવી, રસાયનક્રમ, તીખી, નેત્રને હિતકારી અને ત્રણે દોષ, સોજા, કોઠ, અરશ, તાવ, પ્રમેહ, હેડકી, ઊલટી તથા હૃદયના રોગને મટાડનાર છે. ૨૨૮, ૨૨૯

૧. વાકાન્ મચત-ધારવતિ-પૂચ્યતિ વા, મતિ ધારણો-શુક્રપૂનનુ, કમળ્યુ, આગમશાસ્ત્રસ્ય અનિત્વ ત્વાત્તુમ્, અપન્તત્વાદ દીપ્-ને કાકમાચોને પોતા પર ખેચાડે ડ, સતકારે છે, તેઓને પ્રિય તેવાથી કાકમાચી-પીડુડી એક જાત

૨ એ જ પ્રમાણે ધ્યાહશાન્-કાકાન્ મચને ક્ષ્ણા પૂર્વેવ ઉપર પ્રમાણે છે

૩ વાકસ્ય આઠ્ઠા યસ્યા સા-કાકમાચા નાં ને કહેવાય છે, તેથી કાકાહ્યા-કાકમાચી

૪ વાયસાનામ્ દ્ય પ્રિયા-દ્વરમેષે ણ્, અપન્તત્વા દીપ્-કાકમાચોને ને પ્રિય હોય છે, તેથી વાયસી-કાકમાચી

કાકમાચાનાં નામો તથા યુષ્ણે
કાકમાચા તુ કાકાહ્યા કાકતુષ્ણકા ચ સા ।
કાકમાચા કાકાચોષ્ણા કટુકા રસપાકયો ।
કાકમાચામની તિકા શોષારોશ્વિકુહલ્ ૨૩૦
અન્યવ-વાકમાચા તુ વાકાત્રી, સા ચ વાકતુષ્ણ

ફળા (કથ્યતે), કાકનાસા કપાયા ડાળા રસપાકયોઃ કટુકા વામની તિક્ષા (સતી) કપમ્પી શોધાશં શિત્ર-કુષ્ઠહૃ (અસ્તિ) ॥

કાકનાસા,^૧ કાકાંગી^૨ અને કાકતુંડ-કલા^૩ એટલાં કાકનાસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાકનાસા તૂરી, ગરમ, રસ તથા પાકમાં તીખી, ઊલટી કરાવનાર અને કડવી હોઈ કફ, સોબા, અરશ તથા શિત્રનામના કોઢને મટાડે છે. ૨૩૦

૧. કાકસ્ય નાસાસદશ ફળ યસ્યાઃ સા-નેતું ક્ષણ કાગડાની ચાંચ નેતું હોય છે, તેથી કાકનાસા.
૨. કાકસ્ય શદ્દે નાસાસ્વં, તત્સદશમ્ શદ્દ-પદં યસ્યા સા, ગૌરાદિ-કાગડાનું અંગ એટલે ચાંચ, તેના નેતું નેતું અંગ એટલે ક્ષણ હોય છે, તેથી કાકાંગી-કાકનાસા.

૩. કાકસ્ય તુષ્ઠં-તત્સદશ ફળ યસ્યાઃ સા-કાગડાના મોઢા નેતું એટલે ચાંચ નેતું નેતું ક્ષણ હોય છે, તેથી કાકતુંડકલા-કાકનાસા.

અથેડીનાં નામો

કાકજઙ્ઘા નદીકાન્તા કાકતિક્ષા મુલોમશા ॥ પારાવતપદી દાસી કાકા ચાપિ પ્રકીર્તિતા ॥૨૩૧॥

અન્ય-કાકજઙ્ઘા નદીકાન્તા કાકતિક્ષા મુલો-મશા પારાવતપદી દાસી અપિ ચ કાકા પ્રકીર્તિતા ॥

કાકજઙ્ઘા,^૧ નદીકાન્તા,^૨ કાકતિક્ષા,^૩ સુલોમશા,^૪ પારાવતપદી,^૫ દાસી^૬ અને કાકા^૭ એટલાં અથેડીના સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૨૩૧

૧. કાકસ્ય જઙ્ઘા ઇવ જઙ્ઘા-અવયવો યસ્યા-નેતેતે અમુક ભાગ કાગડાની બાધ નેતેતે હોય છે, તેથી કાકજઙ્ઘા-અથેડી

૨. નદી કાન્તા-પ્રિયા યસ્યા-નેતે ભગવા મારે નદી વધારે પ્રિય હોય છે, તેથી નદીકાન્તા-અથેડી.

૩. કાક ઇવ-કાકમાસમિવ તિક્ષા, અન્ કાકશઙ્ઘ-સ્તન્મસિ લાક્ષણિક-ને કાગડાના માસ નેતેતે કડવી હોય છે, તેથી કાકતિક્ષા-અથેડી

૪. મુલ્લ મુલ્લા વા લોમાનિ યસ્યા-લોમાદિલાન્ શ, ડાન્-નેતે ધણી મુદર ૩૭૭૩ હોય છે, તેથી સુલોમશા-અથેડી

૫. પારાવતસ્યેવ પાદો-મૂલ-યસ્યા સા-નેના મૂળિયાં પારેવાના પગ નેવાં હોય છે, તેથી પારાવતપદી-અથેડી.

૬. દસ્યતે-નાદ્યતે રોગિણાં રોગનિવારણર્થં યા, દયુ ઉપસય-કર્મણિ પન્-રોગીઓના રોગો મટાડવા નેના

નાશ કરવામાં આવે છે, તેથી દાસી-અથેડી.

૭. કાચતિ-શઙ્ઘાચતિ વાહ્યચતિ વા કપપિત્તારીન્ જેતુમ્, કે શબ્દે-‘ ઇન્મીવા. ’ ઇતિ (ડાળા. ૩-૪૩) કન્ પ્રત્યય, ડાન્-કફ, પિત્ત વગેરેના નાશ કરવા ને તેઓ પ્રત્યે આહવાન કરે છે, તેથી કાકા-અથેડી.

અથેડીના ગુણો

કાકજઙ્ઘા હિમા તિક્ષા કપાયા કપપિત્તજિત્ ॥ નિહન્તિ જ્વરપિત્તાસ્ત્વજ્વરકાઙ્ઘવિપક્ષ્મીન્ ॥૨૩૨॥
અન્ય-કાકજઙ્ઘા હિમા તિક્ષા કપાયા (સતી) કપપિત્તજિત્ (અસ્તિ, તથા) જ્વરપિત્તાસ્ત્વજ્વરકાઙ્ઘવિપક્ષ્મીન્ નિહન્તિ ॥

અથેડી ઠાઠી, કડવી અને તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, તાપ, લોહીનો અગાડ કે રક્ત-પિત્તથી યુક્ત તાપ, ચળ, એર તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૩૨

નાગપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

નાગપુષ્પી શ્વેતપુષ્પા નાગિની રામદ્વૈતિકા ॥ નાગિની રોચની તિક્ષા તીક્ષ્ણોષ્ણા કપપિત્તનુત્ ॥ વિનિહન્તિ વિપ્ શૂલં યોનિવોષ્પવમિહ્મીન્ ॥૨૩૩॥
અન્ય-નાગપુષ્પી શ્વેતપુષ્પા નાગિની રામદ્વૈતિકા (ઈતિ નામાનિ, ગુણાલુ-) નાગિની રોચની તિક્ષા તીક્ષ્ણા ડાળા (સતી) કપપિત્તનુત્ વિપ શૂલ યોનિ-વોષ્પવમિહ્મીન્ વિનિહન્તિ ॥

નાગપુષ્પી,^૧ શ્વેતપુષ્પા,^૨ નાગિની^૩ અને રામદ્વૈતિકા^૪ એટલાં નાગપુષ્પીનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાગપુષ્પી રુચિકારક, કડવી, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ કફ, પિત્ત, એર, શૂળ, યોનિના રોગ, ઊલટી અને કૃમિને મટાડે છે. ૨૩૩

૧. નાગસ્ય-નાગનેસસસ્ય પુષ્પમિત્વ પુષ્પ યસ્યાઃ સા-પાકર્ષણે ‘તિ ઢીન્-નેના કૂલ નાગકેસરના કૂલ નેવાં હોય છે, તેથી નાગપુષ્પી.

૨. શ્વેતાનિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા-નેના કૂલ વેાળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પા-નાગપુષ્પી.

૩. નાગ-નાગનેતરપુષ્પસાદર્યમ્ અસ્તિ અસ્યા પુષ્પે-‘ ઝત ઇનિ. ’ ઇતિ ઇન્, નાન્તલાદ્ ઢીન્-નેના કૂલમાં નાગકેસરના કૂલની સમાનતા હોય છે, તેથી નાગિની-નાગપુષ્પી.

૪. રામસ્ય દ્વૈતી ઇવ-શ્વર્ષે કન્, ડાન્, ‘ ઢગોરિ તિ હસ્તલ ચ-રામની બાણે દ્વૈતી હોય, તેવા નામે ને કહેવાય છે, તેથી રામદ્વૈતિકા-નાગપુષ્પી.

મરડાશીંગી કે મેડાશીંગીનાં નામે તથા ગુણે।
 મેપશૂઘ્રી વિયાળી સ્યાન્મેપવદ્યજગૃહ્નિકા।
 મેપશૂઘ્રી રસે તિત્તા વાતલા શ્યાસફરસહ્નુ।
 રુક્ષા પાકે કટુસ્તિક્તા ઘ્રણરૂએમાદિદાનુત્ત ॥૨૩૪॥
 અન્યવ:-મેપશૂઘ્રી વિયાળી મેપશૂઘ્રી મરડાશીંગી
 સ્યાન, (શ્તિ નામાનિ, ગુણાન્-) મેપશૂઘ્રી રસે તિત્તા
 વાતલા સ્યા પાકે કટુ. તિત્તા (સતી) શ્યાસમ્પહ્નુ
 ઘ્રણરૂએમાદિદાનુત્ત (અસ્તિ) ॥

મેપશૂઘ્રી,^૧ વિયાળી,^૨ મેપવહી^૩ અને
 અબશૂઘ્રિકા^૪ એટલાં મરડાશીંગીનાં સંસ્કૃત
 નામે છે. મરડાશીંગી^૫ રસમાં કડવી, વાયુ
 કરનાર, રૂક્ષ અને પાકમાં તીખી હોઈ શ્યાસ,
 ઉધરસ, મધુ, કફ તથા નેત્રનાં શુષ્કને મટાડનાર છે.

૧ મેપ: શુક્રમ્ અસ્વાઃ, મેપશૂઘ્રસ્ત્કષ્ટકે કાશ્મિકઃ,
 ગૌરાદિ -એની શીંગ અથવા ફળ બકરાનાં શીંગાં
 નેનાં હોય છે, તેથી મેપશૂઘ્રી-મરડાશીંગી.

૨. વિયાળ-મેપશૂઘ્રવદ્ય ફલમ્ અસ્તિ અસ્વાઃ,
 અગાઝાચ્, ગૌરાદિલાદ્ હીપ્-એને બકરાનાં શીંગાં
 નેનાં ફળ થાય છે, તેથી વિયાળી-મરડાશીંગી.

૩. મેપશૂઘ્રાસાફરયુક્તા વહી-શાકપાર્થિવાદિ:-
 ને બકરાના શીંગાં નેનાં ફળવાળી વેહડી છે, તેથી
 મેપવહી-મરડાશીંગી.

૪. મનસ્ય શુક્રમ્ હવ ફલ વસ્વા સા-ગૌરાદિલાદ્
 હીપ્, ત્તઃ સ્વાર્થે વ્દ, ય્પ્, 'દયાગોરિ'તિ હવચ-એતુ'
 ફળ બકરાનાં શીંગાં નેતુ' હોય છે, તેથી અબ-
 શૂઘ્રિકા-મરડાશીંગી.

મરડાશીંગીના ફળના ગુણે।
 મેપશૂઘ્રીફલ્ટે તિક્તં કુષ્ઠમેહકફપ્રયુત્ ।
 દીપનં છંસન કાસહ્રમિત્રણવિયાગપહમ્ ॥ ૨૩૫ ॥
 અન્યવ:-મેપશૂઘ્રીફલ્ટ તિક્ત દીપન છંસન (સન્)
 કુષ્ઠમેહકફપ્રયુત્ વાસહ્રમિત્રણવિયાગપહમ્ (અસ્તિ) ॥

મરડાશીંગીનું ફળ કડવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
 કરનાર અને મળને નીચે પાડનાર હોઈ ઠોઠ,
 પ્રમેહ, કફ, ઉધરસ, કૃમિ, મધુ તથા ઝેરને

× વેદકશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ શીંગ
 કાનની અંદરની ફોલીએ મટાડવા વપરાય છે,
 તેમ જ બાળકના પેટમાં આવતી અંક, આંતરડાના
 રોગ અને પેટના કુલાવામાં પથુ વપરાય છે.
 મુશ્કુતસંહિતામાં આને વાતપિત્તશામક અને
 સ્તંભક ગણેની છે.

મટાડનાર છે. ૨૩૫
 હંસરાજનાં નામે તથા ગુણે
 હંસપાદી હંસપદી કીટમાતા ત્રિપાદિકા।
 હંસપાદી ગુરુઃ શીતા હન્તિ રક્તવિયઘ્નનાન્ ।
 વિસર્પદાહાતીસારહૃતામૂતાગ્નિરોહિણીઃ ॥ ૨૩૬ ॥
 અન્યવ:-હંસગરી હંસગરી કીટમાતા ત્રિપાદિકા (શ્તિ
 નામાનિ, ગુણાન્-) હંસગરી ગુરુઃ શીતા (સતી)
 રક્તવિયઘ્નનાન્ વિસર્પદાહાતીસારહૃતામૂતાગ્નિરોહિણીઃ હન્તિ ॥

હંસપાદી,^૧ હંસપદી,^૨ કીટમાતા^૩ અને
 ત્રિપાદિકા^૪ એટલાં હંસરાજનાં સંસ્કૃત નામે
 છે. હંસરાજ ભારે તથા ઠંડા હોઈ હોહીને
 બગાડ, ઝેર, મલુ, રતવા, દાહ, અતીસાર,
 લૂતા નામને રોગ, ભૂતપીડા તથા અશ્નિ-
 રોહિણી નામના રોગને મટાડનાર છે. ૨૩૬

૧. હંસસ્ય હવ પાદા-પર્ણાનિ યસ્વાઃ સા-પાદસ્ય
 સોપોઙ્ગહૃત્યાદિવ્ય' હિતિ પાદમાથે ક્લિયાં હીપ્-એનાં પાંદમાં
 હંસના પગ નેનાં હોય છે, તેથી હંસપાદી-હંસરાજ.

૨. હસગરી-ઉપર પ્રમાણે બધું છે, કેવળ પદ-
 આદિશવિશેષતા-પદ' આદેશ વિશેષ છે.

૩. કીટાનાં માતા હવ, મૂત્પેુ કીટાનામુવપમાનત્ત-
 નેનાં મૃગિયામાં કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી
 કીડાઓની જલ્દે માતા હોય તેવા છે, તેથી કીટ
 માતા-હંસરાજ.

૪. પ્રયઃ પાદાઃ મૂલાનિ યસ્વાઃ ના, પાદસ્ય પા
 માથે ક્લિયાં હીપિ સ્વાર્થે કનિ યારિ 'દયાગોરિ'તિ હવ
 એને ત્રણ મૃગિયાં હોય છે, તેથી ત્રિપાદિકા-હંસરાજ

સોમવહીનાં નામે તથા ગુણે
 સોમવહી સોમલતા સોમશ્કીરી દ્વિજમિયા।
 સોમવહી ત્રિદોષમ્ની કટુસ્તિક્તા રસાયની ॥૨૩૭॥
 અન્યવ-સોમવહી સોમલતા સોમશ્કીરી દ્વિજમિ
 (શ્તિ નામાનિ, ગુણાન્-) સોમવહી ત્રિદોષમ્ની ક
 તિક્તા રસાયની (અસ્તિ) ॥

સોમવહી,^૧ સોમલતા,^૨ સોમશ્કીરી,
 અને દ્વિજમિયા^૪ એટલાં સોમવહીનાં સંસ્કૃત
 નામે છે. સોમવહી ત્રણે દોષને મટાડનાર
 તીખી, કડવી અને રસાયનરૂપ છે. ૨૩૭

૧. સોમસ્વા સોમલતાગુણા વા દક્ષી-અંક
 અથવા અંકના નેવા ગુણવાળા વેલી દેવાથી-સોમવહી

૨. સોમસ્વા સોમલતાગુણા વા લ્હા-અર્થ ઉપ
 પ્રમાણે.

૩. સોમલતાગુણે ક્ષીરં યસ્વા સા-એડું ક્ષીર

ચંદ્રના જેવા શુભોત્પાણું હોય છે, તેથી સોમશીરી-
મોભવણી

૪. દ્વિજાનો-યાજ્ઞિકબ્રાહ્મણાનો પ્રિયા-જે પારિકે
બ્રાહ્મણોને પ્રિય હોય છે, તેથી દિર્ઘપ્રિયા-સોમભવણી.

અમરવેલનાં નામો તથા શુભો

આકાશવહ્ની તુ ધૃષ્ટિઃ કથિતામરવહ્ની ।
સ્વવહ્ની પ્રાહિણી તિક્તા પિચ્છિલ્લાક્યામયાપહા ।
તુવરામ્નિકરી હયા પિચ્છસ્ત્રેપ્મામનાશિની ॥ ૨૩૮ ॥

અન્ય-આકાશવહ્ની તુ ધૃષ્ટિઃ અમરવહ્ની સ્વવહ્ની
કથિતા, (સા ચ) પ્રાહિણી તિક્તા પિચ્છિલ્લા તુવરા અમ્નિ-
કરી હયા (સતી) અધ્યામયાપહા પિચ્છસ્ત્રેપ્મામનાશિની
(અસ્તિ) ॥

આકાશવહ્ની,^૧ અમરવહ્ની^૨ અને
ખવહ્ની^૩ એટલાં અમરવેલનાં સંસ્કૃત નામો
છે. અમરવેલ આડાને શેકનાર, કડવી, ચીકણી,
તૂરી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને હૃદયને
પ્રિય લાગે એવી હોઈ નેત્રના શેકને હર
નારી તથા પિત્ત, કફ અને આમને મટાડ
નારી છે. ૨૩૮

૧. આકાશય વહ્ની દ્વ-અલુચ્ચિત્વાત-જેની
શિખા ધણી જ બીચી હોય છે, તેથી આકાશની
બધું વેલ હોય તેવી લાગે છે, તેથી આકાશવહ્ની

૨. અમરા પાતી વહ્ની, સર્વકાલસ્થિતિમત્વાત-
જે સર્વકાળ રહે છે, તેથી અમર વિનાની હોઈ
અમરવહ્ની-અમરવેલ.

૩. જે સ્થિત વહ્ની, અલુચ્ચિત્વાત-જે ધણી જ બીચી
હોવાથી આકાશમા રહેતી વેલ ગણાય છે, તેથી
ખવહ્ની-અમરવેલ.

પાતાલગરુડીનાં નામો તથા શુભો

છિલિહિષ્ટો મહામૂલઃ પાતાલગઢહાક્યઃ ।
છિલિહિષ્ટઃ પરં વૃષ્યઃ કપ્પમઃ પવનાપહઃ ॥ ૨૩૯ ॥

અન્ય-છિલિહિષ્ટઃ મહામૂલ પાતાલગઢહાક્ય
(હિતિ નામાનિ, ગુણાય-) છિલિહિષ્ટ પરં વૃષ્ય કપ્પમ
ગાપહ (અસ્તિ) ॥

છિલિહિષ્ટ,^૧ મહામૂલ^૨ અને પાતાલ-
ગરુડ,^૩ એટલાં પાતાલગરુડીનાં સંસ્કૃત નામો

૩. પાતાલગરુડી વીર્યને અહુજ વધારનાર
મને કફ તથા વાયુને મટાડનારી છે. ૨૩૯

૧. 'છિરિ' હિતિ મલ્લકશાવકકોદેરયઃ શાવ્દ,
લયીરિકયાત-'છિલિ'હિતિ મલ્લકશાવ્દ-સદશ ખ્વનિ
ત્વા હિષ્ટ-નચ્છતિ કફં વાયુ ચ હન્તુઃ, વૃષ્યનાં

વા મહામૂલૈયાંતુમિતિ છિલિહિષ્ટ-હિષ્ટિ ગયનાદવો-
અવ, વૃષોદરાદિત્વાત્ ઇત્ય ટ-જે રીંછ જેવા
અવાજ કરી કફ તથા વાયુને નાશ કરવા બન્ય
છે અથવા મોટાં મૂળિયાંથી જમીનમાં ઊડી બન્ય
છે, તેથી છિલિહિષ્ટ-પાતાલગરુડી કે પાતાલવૃંચડી.

૨. મહત્ મૂલ વ્યસ સ-જેનાં મૂળિયાં મોટાં હોય
છે, તેથી મહામૂલ-પાતાલગરુડી કે પાતાલવૃંચડી.

૩. પાતાલગમી ગરુડઃ હ્રવ-મહામૂલત્વાત, પાતાલ-
ગરુડ હિતિ આહ્યો વ્યસ સ-જેનાં મૂળિયાં ઘણા
ઊંડાં જતાં હોય છે તેથી પાતાલમાં બાણુ ગરુડપક્ષી
જન્મ હોય તેવી હોવાથી પાતાલગરુડ નામે જે આજા-
ખાય છે, તેથી પાતાલગરુડહવય-પાતાલગરુડી.

એક વૃક્ષ ઉપર બીજા વૃક્ષરૂપે થતી વંદાનાં
કે આંદાનાં નામો તથા શુભો

વન્દા વૃક્ષાદની વૃક્ષમધ્યા વૃક્ષરૂપિ ચ ।
વન્દાકઃ સ્યાદ્દિમસ્તિન્તઃ કપાયો મધુરો રસે ॥
મજ્જત્યઃ કફવાતાહરશ્લોમણવિપાપહઃ ॥ ૨૪૦ ॥

અન્ય-વન્દા વૃક્ષાદની વૃક્ષમધ્યા અપિ ચ વૃક્ષરૂપા
(હિતિ નામાનિ, ગુણાય-) વન્દાક હિમ તિક્ત કપાય
રસે મધુર મજ્જત્ય (સન્) કફવાતાહરશ્લોમણવિપાપહઃ
(અસ્તિ) ॥

વંદા,^૧ વૃક્ષાદની,^૨ વૃક્ષમધ્યા^૩ અને
વૃક્ષરૂપા,^૪ એટલાં વંદાવૃક્ષનાં સંસ્કૃત નામો
છે. વંદાવૃક્ષ ટાહું, કડવું, તૂલું, મધુર અને
મંગલકારી હોઈ કફ, વાતરક્ત રોગ, ભૂત-
રાક્ષસ, મજ્જ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૨૪૦

૧. વન્યતે-અભિકાયત સ્વયતે વા જનૈર્મજ્જત્યત્વાત-
વદિ અભિવાદનસ્વત્વો-'મુરોષ્' હિતિ અ, ટાપ્-જે
સાંગલિકે હોવાથી લોકો વડે વદન તથા સ્તુતિ
કરાય છે, તેથી વંદા.

૨. વૃક્ષ અતેભનયા, વૃક્ષસ્ય ઉપરિ જાયમાનત્વાત,
અદ મશ્ણે-સ્વદ્, ટિલ્વાદ્ કીપ્-જે ખીન્ન કોઈ આડની
ઉપર જ થાય છે, તેથી એ વૃક્ષને જ આહાર કરે
છે, તેથી વૃક્ષાદની-વદા

૩. વૃક્ષ એ મધ્ય વ્યસ સા-જે વૃક્ષ ઉપર
પોતે બીજી હોય તે જ વૃક્ષ જેનો ખોરાક છે, તેથી
વૃક્ષમધ્યા-વંદા.

૪. વૃક્ષ રોહિતિ-વૃક્ષે વા રોહિતિ 'મૂલવિમુજાદિત્વાત
ક' યદ્વા 'શુપર્યે'તિ ક, ટાપ્-જે વેલરૂપે હોઈને જ
આ પર બીજી હોય, તેના પર અથવા બીજા કોઈ
આ ઉપર ચઢે છે, તેથી વૃક્ષરૂપા-વંદા.

પાપાણ્બેદની ભાત વટપત્રીનાં નામો તથા ગુણો
વટપત્રી તુ કથિતા મોહિની રેચની મુદ્ધઃ ।

વટપત્રી કયાયોષ્ણા યોનિમૂનગદાપદા ॥૨૪૧॥

અન્વય-વટપત્રી તુ મોહિની રેચની મુદ્ધઃ કથિતા,
(સા) વટપત્રી કયાયા ડણ્ણા (સતી) યોનિમૂનગદા-
પદા (અસ્તિ) ॥

વટપત્રી,^૧ મોહિની^૨ અને રેચની^૩
એટલાં વટપત્રીનાં સંસ્કૃત નામો વિદાનોએ
કહ્યાં છે. વટપત્રી તૂરી તથા ગરમ હોઈ
યોનિના તથા મૂત્રના રોગને મટાડે છે. ૨૪૧

૧. વટસ્યેવ પત્ર યસ્યાઃ સા, ગૌરદિત્વાદ્ ડીવ-
નેનાં પાંદડાં વડના આડનાં પાન નેનાં હોય છે,
તેથી વટપત્રી-પાપણ્બેદની ભાત.

૨. મોહયતિ જનન્ ગુણે-મ્નાદિત્વાન્ ગિનિઃ,
નાન્તલાદ્ ડીવ-ને પોતાના શુભોચી લોકોને મોહ
પમાડે છે, તેથી મોહિની-વટપત્રી.

૩. રેચયતિ ઇતિ રેચની, રિચિરૂ પ્રમગમાવે-તન્ચાદિઃ,
ગૌરાદિ-ને રેચ લગાડે છે, તેથી રેચની-વટપત્રી.

હિંશુપત્રીનાં નામો તથા ગુણો

હિહ્સુપત્રી તુ કવરી પૃથ્વિકા પૃથુકા પૃથુઃ ।

હિહ્સુપત્રી ભવેદુષ્ટ્યા તીક્ષ્ણોષ્ણા પાત્તનો કટુઃ ॥

હૃદ્વસ્તિસ્તિવિવચ્ચાર્શી-શ્લેષ્મગુલ્માનિલાપદા ॥૨૪૨॥

અન્વય-હિહ્સુપત્રી તુ કવરી પૃથ્વિકા પૃથુકા પૃથુઃ
(ઇતિ નામમિ કથિતા, ગુણાસ્તુ-) હિહ્સુપત્રી દસ્યા
તીક્ષ્ણા ડણ્ણા પાત્તનો કટુઃ (સતી) હૃદ્વસ્તિસ્તિવિવચ્ચાર્શી-
શ્લેષ્મગુલ્માનિલાપદા ભવેત્ ॥

હિંશુપત્રી,^૧ કવરી,^૨ પૃથ્વિકા,^૩ પૃથુકા^૪
અને પૃથુ,^૫ એટલાં હિંશુપત્રીનાં સંસ્કૃત
નામો છે. હિંશુપત્રી રુચિ ઉપભવનાર, તીક્ષ્ણ,
ગરમ, પાચક અને તીખી હોઈ હૃદયના
રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, આડાની કષબ્ધિયાત,
અરશ, કફ, ગોળો તથા વાયુને મટાડે છે.

૧. હિહ્સુન इव पत्रं यस्या सा, गौरदि-नेनां
પાંદડાં હિંગના વૃક્ષના પાન નેનાં હોય છે, તેથી
હિંશુપત્રી. (આને કેટલાક બલુક્ષણ કહે છે.)

૨. કૃપતિ ઇતિ વરી, કૃત્ વરણે-અન્, ગૌરાદિઃ, કસ્ય-
જલસ્ય વરી-કવરી-ને પાણીને વધારે માગે છે, તેથી
કવરી-હિંશુપત્રી.

૩. પ્રયતે-પ્રહયાતા ભવતિ ગુણે, પ્રય પ્રહ્યાને-
'કર્મરિકાદયઃ' ઇતિ (ડણ્ણા. ૪-૨૦) સાધુ-ને
શુભો વડે પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વિકા-હિંશુપત્રી.

૪. પ્રયતે ઇતિ પૃથુઃ, તતઃ સ્વાયં કન્-અર્થઃ ઉપર
પ્રમાણે.

૫. પ્રયતે-પ્રય પ્રહ્યાને-'પ્રયિન્નદિપ્તરજાં સંપ્રકારમ્'
(ડણ્ણા. ૧-૨૮) ઇતિ ક્-અર્થઃ ઉપર પ્રમાણે.

બીજી ભાતની હિંશુપત્રીનાં નામો તથા ગુણો
વંશપત્રી વેણુપત્રી પિષ્ટા હિહ્સુગિરાટિકા ।

હિહ્સુપત્રીગુણા વિજ્ઞેવંશપત્રી ચ કીર્તિતા ॥૨૪૩॥

અન્વય-વંશપત્રી વેણુપત્રી પિષ્ટા હિહ્સુગિરાટિકા
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાય) વંશપત્રી ચ વિજ્ઞે હિહ્સુપત્રીગુણા
કીર્તિતા ॥

વંશપત્રી,^૧ વેણુપત્રી,^૨ પિંડા^૩ અને
હિંશુગિરાટિકા^૪ એટલાં બીજી ભાતની હિંશુ-
પત્રીનાં સંસ્કૃત નામો છે. (આને જ કેટલાક
ટિકામારી કહે છે.) ઉપર હિંશુપત્રીના જે
શુભો કહ્યા, તેવા જ આ બીજી હિંશુપત્રીમાં
હોય છે. ૨૪૩

૧. વંશસ્યેવ પત્ર યસ્યા સા, જાતિત્વાદ્ ડીવ-
નેનાં પાંદડાં વાંસનાં પાન નેનાં હોય છે, તેથી
વંશપત્રી-બીજી ભાતની હિંશુપત્રી.

૨. વેણો. इव पत्रं यस्या सा-અર્થઃ ઉપર પ્રમાણે.

૩. પિષ્ટે પિષ્ટ્યને વા, પિઙિ સઘનાં-અન્, ધ્નુ વા-
ને પોતાના શુભોને હિંશુપત્રી સાથે એકઠા કરે છે-
તેના નેવા જ શુભો ધરાવે છે, તેથી પિંડા-બીજી
ભાતની હિંશુપત્રી.

૪. હિહ્સુન इव शिरा-पत्रशिराम् અટતિ, કર્મન્વપ્,
અપન્તલાદ્ ડીવ, તત્ સ્વાયં કન્, યા, ક્ત્વત્વં ચ-ને
હિંગના આડનાં પાનની નસ નેવી નસ હોય છે
તેથી હિંશુગિરાટિકા-બીજી ભાતની હિંશુપત્રી.

મત્સ્યાક્ષીનાં નામો તથા ગુણો

મત્સ્યાક્ષી યાલ્હિકા મત્સ્યગન્ધા મત્સ્યાદ્નોતિ ચ ।

મત્સ્યાક્ષી ગ્રાહિણી શીતા કુષ્પિત્તકફાલજિત્ ॥

લઘુસ્તિપતા કયાયા ચ સ્વાદ્વી કટુવિપાકિની ॥

અન્વય-મત્સ્યાક્ષી યાલ્હિકા મત્સ્યગન્ધા મત્સ્યાદ્નો
ઇતિ ચ (નામાનિ, ગુણાય-) મત્સ્યાક્ષી ગ્રાહિણી
શીતા લઘુઃ તિષ્ઠા કયાયા સ્વાદ્વી ચ કટુવિપાકિની
(સતી) કુષ્પિત્તકફાલજિન્ (અસ્તિ) ॥

મત્સ્યાક્ષી,^૧ યાલ્હિકા,^૨ મત્સ્યગન્ધા^૩
અને મત્સ્યાદ્નો^૪ એટલાં મત્સ્યાક્ષીનાં સંસ્કૃત
નામો છે. મત્સ્યાક્ષી આડાને રોકનાર, ઠાંડી,
હલકી, કડવી, તૂરી, મધુર અને પાકમાં
તીખી હોઈ દોઢ, પિત્ત, કફ તથા લોહીના

ખગાડને મટાડે છે. ૨૪૪

૧. મત્સ્યસ્ય અક્ષિ ઇવ પુષ્પ યસ્યા સા-વહુ-
ધૌહી સપ્તયગ્નો -' ઇતિ વન્, પિત્તવાદ્ ડૌપ્-નેતુ' કૂલ
માછવાની આખ જેવુ હોય છે, તેથી મત્સ્યાક્ષી

૨. યત્કિલ્લવેદો મવા-મવાર્ષે અણ્, અજાદિલ્લાત
ટાપ્-ને બન્ધુક દેશમા ધાય છે, તેથી બાલ્ધિકા-
મત્સ્યાક્ષી.

૩. મત્સ્યસ્ય ગન્ધ ઇવ ગન્ધો યસ્યા -નેની ગધ
માછવાના જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગન્ધા-મત્સ્યાક્ષી

૪. મત્સ્ય ઇવ યા અચતે-આસ્વાયતે, કર્મણિ ન્યુદ્-
ને ખાવામા પશુ માછવાં જેવી લાગે છે, તેથી
મત્સ્યાદની-મત્સ્યાક્ષી.

સર્પાક્ષીનાં નામે તથા ગુણો

સર્પાક્ષી સ્થાન્તુ ગળ્ડાલી તથા નાડીકલાપકઃ ।
સર્પાક્ષી કટુકા તિક્ત્વા સોષ્ણા કૃમિનિક્ષન્તતી ।
વૃધ્ધિકોન્દુરસર્પાણાં વિપન્ની ઘ્રણરોપિણી ॥૨૪૫॥

અન્વય-સર્પાક્ષી તુ ગળ્ડાલી તથા નાડીકલાપક
સ્થાત્ । સર્પાક્ષી કટુકા તિક્ત્વા સોષ્ણા ઘ્રણરોપિણી (સતી)
કૃમિનિક્ષન્તતી વૃધ્ધિકોન્દુરસર્પાણાં વિપન્ની (અસ્તિ) ॥

સર્પાક્ષી,^૧ ગંડાલી^૨ અને નાડીકલાપક,^૩
એટલા સર્પાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામે છે. સર્પાક્ષી
તીષ્ઠી, કઠવી, ગરમ અને મધુને રુઝાવનાર હોઈ
કૃમિ, પીછીનું ઝેર, ઉંદરનું ઝેર તથા સર્પના
ઝેરને નાશ કરે છે. ૨૪૫

૧. સર્પસ્ય અક્ષિ ઇવ પુષ્પ યસ્યા સા-નેતુ કૂલ
સર્પની આખ જેવુ હોય છે, તેથી સર્પાક્ષી.

૨. ગળ્ડમ્ અક્રમિ-નર્મણ્યન્, અણ્નાદ્ ડૌપ્-ને
ગડમ્-નષ્ટ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ગડાવી-
સર્પાક્ષી.

૩. ગાડીનાં-નાકનાં કલાપ સમૂહો યસ્મિન્ સ -
'શોષાદા' ઇતિ કપ્-નેમા નાળ અથવા નસેનો સમુદાય
હોય છે. તેથી નાડીકલાપક-સર્પાક્ષી.

શંખપુષ્પીનાં નામે તથા ગુણો

શંખપુષ્પી તુ શક્ત્યા મહત્વકુસુમાપિ ચ ।
શંખપુષ્પી સરા મેષ્યા વૃષ્યા માનસરોગહત્ ॥
રસાયની કરાવોષ્ણા સ્મૃતિકાન્તિયલામિદા ।
દોષાપસ્મારભૂતાધ્રીકુષ્ટરમિવિગમણુત્ ॥૨૪૬॥

અન્વય-શંખપુષ્પી તુ શક્ત્યા ચ મહત્વકુસુમા
અપિ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાય-) શંખપુષ્પી સરા મેષ્યા
વૃષ્યા માનસરોગહત્ રસાયની કરાવ્યા ઉષ્ણા (સતી)
સ્મૃતિકાન્તિયલામિદા દોષાપસ્મારભૂતાધ્રીકુષ્ટરમિવિગમણુત્

(અસ્તિ) ॥

શંખપુષ્પી,^૧ શંખાક્ષી^૨ અને મંગલ્ય-
કુસુમા^૩ એટલાં શંખાવલીનાં સંસ્કૃત નામે
છે. શંખાવલી મળને ખસેડનાર, પવિત્ર,
બુદ્ધિવર્ધક, વીર્યને વધારનાર, મનના રોગને
મટાડનાર, રસાયનરૂપ, તૂટી તથા ગરમ
હોઈ રમૂતિ, કાંતિ, બળ તથા અક્ષિને આપ-
નાર છે અને દોષ, વાઈ, ભૂત અલક્ષ્મી,
કોઈ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

૧. શંખ ઇવ પુષ્પ યસ્યા સા 'પાલકર્ણે'તિ ડૌપ્-
નેતુ કૂલ શખ જેવુ હોય છે, તેથી શંખપુષ્પી-
શંખાવલી.

૨. શંખ ઇતિ આજ્ઞા યસ્યા સા-નેતુ' નામ શંખ
છે-એટલે શંખના નામે જે કહેવાય છે, તેથી
શંખાક્ષી-શંખાવલી.

૩. મન્ત્રસ્ય કુસુમ યસ્યા સા-નેતુ કૂલ મંગલિક
ગણાય છે, તેથી મંગલ્યકુસુમા-શંખાવલી.

સૂર્યમુખીનાં નામે તથા ગુણો

અર્કપુષ્પી કૂરકર્મા પયસ્યા જલકામુકા ।
અર્કપુષ્પી કૃમિશ્લેષ્મમેહપિત્તવિકારજિત્ ॥૨૪૮

અન્વય-અર્કપુષ્પી કર્કર્મા પયસ્યા જલકામુકા
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાય-) અર્કપુષ્પી કૃમિશ્લેષ્મમેહ-
વિત્તવિકારજિત્ (અસ્તિ) ॥

અર્કપુષ્પી,^૧ કૂરકર્મા,^૨ પયસ્યા^૩ અને
જલકામુકા^૪ એટલા સૂર્યમુખીનાં સંસ્કૃત
નામે છે. સૂર્યમુખી કૃમિ, કક, પ્રમેહ તથા
પિત્તના વિકારને મટાડે છે. ૨૪૮

૧. અર્કસદશં અર્કેશપુષ્પતુલ્ય વા પુષ્પ યસ્યા સા-
નેતુ કૂલ સૂર્ય જેવું અથવા આકાશના કૂલ જેવું
હોય છે. તેથી અર્કપુષ્પી-સૂર્યમુખી.

૨. કર્ક કર્મ-કૃત્યારીનો નિનાશનરૂપ યસ્યા સા-
નેતુ કર્ક કૂર હોય છે-એટલે કીડા વગેરેના નાશ
કરવારૂપ હોય છે, તેથી કૂરકર્મા-સૂર્યમુખી.

૩. પયમ વિકાર -'ગોપલગાયેત્' ટાપ્-ને પાણીના
વિકારરૂપ હોય છે-અર્થાત્ જેને પાણી ખૂન
જોઈ એ છે, તેથી પયસ્યા-સૂર્યમુખી.

૪. કામવત્ ઇત્યેવંશોભા- 'લ્પવનરદ૦' ઇત્યુત્ત્વ-
ટાપ્, જલસ્ય કામુકા-જલકામુકા-પાણીને જે ધમ્ છે છે,
એવા શંખાવલી હોય છે, તેથી જલકામુકા-સૂર્યમુખી.

રિસામણીનાં નામે

લજ્જાલુ: સ્યાચ્છ્રમીપત્રા સમજ્ઞા જલકારિકા ।
રક્તપાદી નમસ્કારી નામ્ના પદિરિકેત્યપિ ॥૨૪૨॥

અન્વય-લજ્જાલુ શમીપત્રા સમજ્ઞા જલકારિકા
રક્તપાદી નમસ્કારી નદિરિકા ક્યપિ નામ્ના સ્યાત્ ॥

લલ્લમણુ,^૧ શમીપત્રા,^૨ સમંગા,^૩ બલકા-
રિકા,^૪ રક્તપાદી,^૫ નમસ્કારી^૬ અને પદિરિકા^૭
એટલાં રિસામણીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૨૪૨

૧. લલ્લત સ્વશાન્ત કૃષેવશીલા-ગોલરજી મીઠા
ચામુ, ક્ષયસ્માન્ આડુવ પ્રત્યય -નેને અડવાથી શરમાય
એવા અભાવની હેાય છે, તેથી લલ્લમણુ-રિસામણી.

૨. શમ્યા રૂપ વપ્રાણિ યસ્યા. સા-નેનાં પાંદડા
ખીજડીના જેવાં હેાય છે, તેથી શમીપત્રા-રિસામણી.

૩. સમ્યક્ અદ્વિનિ-ગચ્છતિ-રક્ષપિત્તાદીન્ વિના
શમિતુમિતિ સમજ્ઞા-ને રક્તપિત્ત આદિ રોગોને નાશ
કરવા બરાબર કામ કરે છે, તેથી સમંગા-રિસામણી.

૪. કરોતિ ક્ષિયતે વા કારિકા-‘કરોરિ માને વા
વ્યુટ્’ ટાપુ, અત ક્ષ્વ ચ, જલસ્ય કારિકા-શીતલક
ત્વાન્-પાણીને કરનાર અથવા પાણીની જ એક
રચનાદ્રુપ છે, કેમકે શીતળ ગુણથી ખાસ યુક્ત છે,
તેથી જલકારિકા-રિસામણી.

૫. પ્કા પાદા-મૂલાનિ યસ્યા: સા-નેના મળિયા
રાતાં હેાય છે, તેથી રક્તપાદી-રિસામણી.

૬. નમ: કરોતિ ક્ષયેવશીલા-નમ્બ્રવાન્, ‘મુચ્યન્તો’
इति णिनि -ને નમસ્કાર કરવાના અભાવવાળી-નમ
હેાય છે, તેથી નમસ્કારી-રિસામણી.

૭. સદતિ-સ્થયે પ્રાગ્યતિ અતીસારાદિરોગવિના-
શનેન વપુષ, સદે સ્થયે- આજર-શિશિરો’ इति संघु,
तत: स्वायं कन्, टार्, अत इत्वं च, यद्वा खदिर: -તર્પન
સદશપત્રાકાર યદા ક્ષદિર-તદનમલસ: અસ્તિ મસ્યા,
‘અત ક્ષિનિત્તો’ इति ट्, कस्येकं, टार्, इत्वं च
-આમ વગેરે રોગો મટાડી શરીરને ને સ્થિર કરે
છે, તેથી અથવા નેના પાંદડાં તથા રસ ખેરના
નેવાં હેાય છે, તેથી પદિરિકા-રિસામણી.

રિસામણીના ગુણો

લજ્જાલુ: શીતલા તિક્ત્વા કવાયા ક્ષપિત્તજિત્ ।
રક્તપિત્તમતીસારં યોનિરોગાન્વિનાશાયેત્ ॥૨૫૦॥

અન્વય-લજ્જાલુ: શીતલ તિક્ત્વા કવાયા (સતી)
ક્ષપિત્તજિત્ રક્તપિત્તમતીસારં યોનિરોગાન્ વિનાશાયેત્ ॥

રિસામણી ઠાંઠી, સીખી તથા સૂરી હોઈ
કેકે, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અતીસાર તથા યોનિના
રોગોને મટાડે છે. ૨૫૦

રિસામણીની જાત અલંબુપાનાં નામે
તથા ગુણો

મલમ્બુવા સ્વસ્ત્વમ્ ચ તથા મેદોગલા સ્મૃતા ।
મલમ્બુવા લયુ: સ્વાદુ: કૃમિપિત્તક્રપાપહા ॥૨૫૧॥

અન્વય-મલમ્બુવા ચ મલમ્બુ તથા મેદોગળ
સ્મૃતા । અલંબુવા લયુ સ્વાદુ: (સતી) કૃમિપિત્ત-
ક્રપાપહા (અસ્તિ) ॥

અલંબુપા,^૧ ખરત્વકુ^૨ અને મેદોગલા^૩
એટલા રિસામણીની બીજી જાતનાં સંસ્કૃત
નામે છે. એ જાત હલકી તથા મધુર હોઈ
કૃમિ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ૨૫૧

૧. અર્લ પુળાતિ, કૃમિપિત્તક્રપાન્ હવા, પુપ્પુટ્ટે-
‘શુપ્પયે’તિ ક:; વૃષોદાગદિત્વન્ પત્વ વ:; ટાર્-કરમિયા,
પિત્ત તથા કફને નાશ કરી ને ધણું પોષણ
કરે છે, તેથી અલંબુપા-રિસામણીની એક જાત.

૨. સ્વા ત્વક પસ્યા સા-નેની ધાલ ખરત્વક
હેાય છે, તેથી ખરત્વક-રિસામણીની એક જાત.

૩. મલતિ-મલ નિગલ્લે. અહ્, ટાર્, મેદવ. જ્ઞા
મેદોગળા-ને મેદુ જેવા રસને ઝરે છે, તેથી મેદો
ગલા-રિસામણીની એક જાત.

દુધેલીનાં નામે તથા ગુણો

દુગ્ધિકા સ્વાદુપર્ણી સ્વાત્ક્ષીરાવી ક્ષીરિણી તથા ।
દુગ્ધિકોષ્ઠા ગુરુ રક્ષા વાતલા ગર્ભકારિણી ॥૨૫૨॥

સ્વાદુક્ષીરા કદુક્ષિન્નતા સ્પષ્ટમૂના મલાપહા ।
સ્વાદુવિષ્મિની વૃષ્ટ્યા કક્ષુકુહુમિષ્ણવ્ ॥૨૫૩॥

અન્વય-દુગ્ધિકા સ્વાદુપર્ણી ક્ષીરાવી તથા ક્ષીરિણી
સ્વાત્, દુગ્ધિકા ડળા ગુદ રક્ષા વાતલા ગર્ભકારિણી
સ્વાદુક્ષીરા કદુ તિષ્ઠા સ્પષ્ટમૂના મલાપહા સ્વાદુ વૃષ્ટ્યા
વિષ્મિની (સતી) ક્ષુકુહુમિષ્ણવ (અસ્તિ) ॥

દુગ્ધિકા,^૧ સ્વાદુપર્ણી,^૨ ક્ષીરાવી^૩ અને
ક્ષીરિણી^૪ એટલાં દુધેલીનાં સંસ્કૃત નામે છે.
એ દુધેલી ગરમ, સારું, રૂઠું, પાચુ કરનાર,
ગર્ભ રાખનાર, મીઠા ક્ષીરવાળી, સીખી,
કઠવી, મૂત્ર લાવનાર, મળને નાશ કરનાર,
મધુર, ધીર્ધને વધારનાર તથા મળને રોકનાર
હોઈ મળ, કફ, વાયુ તથા કૃમિને મટાડે છે.

૧. દુગ્ધમ્ અસ્તિ અસ્યા-‘અત ક્ષિનિત્તો’ इति
ट्, कस्येकं, टार्-નેનાં દુધ અથવા ક્ષીર હેાય
છે, તેથી દુગ્ધિકા-દુધેલી.

૨. સ્વાદુને વર્ણનિ યસ્યા સા-‘વાકર્ણે’તિ ટોપ-

નેનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ઠ હોય છે, તેથી સ્વાદુપર્ણી-
દુધેલી.

૩. ક્ષીરમ્ અસ્તિ-અવ રક્ષણદૌ-ક્ષમ્પ્યન્-અળન્ત-
ત્વાદ્ ડીપ્-ને ક્ષીરને ધારણ કરે છે, તેથી ક્ષીરાની-
દુધેલી.

૪. ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્યા:-'અત્ ઇનિન્' ઇતિ ઇન્,
નાન્તત્વાદ્ ડીપ્-નેમા ક્ષીર ધય છે તેથી ક્ષીરિણી-
દુધેલી.

ભૌમ્યામલીનાં નામો

મૂયામલકિકા પ્રોક્તા શિવા તામલકીતિ ચ ।
યદુપત્તા યદુફલા યદુવીર્યાં જટાપિ ચ ॥૨૫૬॥
અન્વય-મૂયામલકિકા શિવા તામલકી ઇતિ ચ
યદુપત્તા યદુફલા યદુવીર્યાં અપિ ચ જટા પ્રોક્તા ॥

ભૂમ્યામલકિકા,^૧ શિવા,^૨ તામલકી,^૩
ખડુપત્તા,^૪ ખડુફલા,^૫ ખડુવીર્યાં^૬ અને જટા^૭
એટલાં ભૌમ્યામલીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. આ સમન્તાન્ મલતે-ધારયતિ-વિકલ્પાયમધુરા-
દિયુગાન્-મલ ધારણે- 'યદુન્' (અર્થા ૨-૩૨) જાતિ
સ્વાદ્ ડીપ્, તત્ સ્વાષે કન્, ડાપ્, 'દષપારિ'તિ દ્વચ-
સ્વમ્, મૂને. આમલકિકા-ને કડવી, તૂરી તથા મધુર
રસ ધારણ કરે છે, અને ભૌંય સાથે સંબંધ પામે
છે-ભૌંય પર પપરાય છે, તેથી ભૂ-યામલકિકા-ભૌંય-
આમલી.

૨. શિવમ્ અસ્તિ અસ્યા વિગાસાનાવાદિર્ષોઢિનાનામ્-
અર્ષોઢાચ્-તરશ, ઉધરસ વગેરેથી પીડાતા રોગીઓનું
નેમાં કપાણુ રહેવું છે, તેથી શિવા-ભૌયઆમલી

૩. તનુશાંતી આમલકી, શુષોદરદિ.-તામલકી-ને
નાની આમલી ગણાય છે, તેથી તામલકી-ભૌયઆમલી.

૪. વહ્નિ પત્રાણિ યસ્યા સા-નેને ધણા પાંદડાં
રોય છે, તેથી ખડુપત્તા-ભૌયઆમલી.

૫. વહ્નિ પત્રાણિ યસ્યા મા-નેને ધણા ઇળ
રોય છે, તેથી ખડુફલા-ભૌયઆમલી.

૬. વહુ વીર્ય યસ્યા સા-નેનું સામર્થ્ય ધણું
રોય છે, તેથી ખડુવીર્યાં-ભૌયઆમલી.

૭. જટતિ જટ્યતે વા મૂયા નદ, જટ સપાતે,
અચ્, ધન્ વા-ને ભૌય સાથે એકઠી મળી ગય
છે-મૂયા પપરાય છે, તેથી જટા-ભૌયઆમલી.

ભૌંયઆમલીના ગુણો

મૂધાત્રી વાતરુક્તિકા કપાયા મધુરા હિમા ।
વિપાસાકાસપિસાસ્ત્રકફકળદુશ્વતાપહા ॥૨૫૭॥

અન્વય-મૂધાત્રી વાતરુક્તિ નિપા કપાયા મધુરા હિમા
(સતી) વિપાસાકાસપિસાસ્ત્રકફકળદુશ્વતાપહા (અસ્તિ) ॥

ભૌંયઆમલી વાયુ કરનાર, કડવી, તૂરી,
મધુર અને ટાઢી હોઈ તરશ, ઉધરસ, પિત્ત,
લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, મળ તથા
ક્ષતને મટાડનાર છે. ૨૫૫

એ અતની પ્રાક્ષીનાં નામો તથા ગુણો
બ્રાહ્મી કપોતવદ્ધા ચ સોમવદ્ધી સરસ્વતી ।
મણ્ડુકપર્ણી માણ્ડુકી ત્વાષ્ઠી દિવ્યા મહૌષવી ॥
બ્રાહ્મી હિમા સરા તિક્તા લઘુમંથ્યા ચ શીતલા ।
કપાયા મધુરા સ્વાદુપાકાયુષ્યા રસાયની ॥૨૫૭
સ્વર્યા સ્મૃતિપદ્યા કુષ્ઠપાણ્ડુમેહાસ્રકાસજિત્ ।
વિપશોયજ્વરહરી તદ્દમ્-મણ્ડુકપર્ણિની ॥૨૫૮॥

અન્વય-બ્રાહ્મી કપોતવદ્ધા સોમવદ્ધી ચ સરસ્વતી
(જ્વિ પ્રથમયા નામ્નિ, દ્વિતીયા-) મણ્ડુકપર્ણી માણ્ડુકી
ત્વાષ્ઠી દિવ્યા મહૌષવી (કચ્ચતે, દ્વયોર્ગુણાય-) બ્રાહ્મી
હિમા સરા તિક્તા લઘુ મેથ્યા ચ શીતલા ક્વાયા મધુરા
સ્વાદુપાકા આયુષ્યા રસાયની સ્વર્યા (સતી) સ્મૃતિપદ્યા
કુષ્ઠપાણ્ડુમેહાસ્રકાસજિત્ વિપ શોયજ્વરહરી (અસ્તિ),
મણ્ડુકપર્ણિનો તેદ્દત્ ॥

બ્રાહ્મી,^૧ કપોતવદ્ધા,^૨ સોમવદ્ધી^૩ અને
સરસ્વતી^૪ એટલા બ્રાહ્મીનાં સંસ્કૃત નામો છે.
મંડુકપર્ણી,^૫ માણ્ડુકી,^૬ ત્વાષ્ઠી,^૭ દિવ્યા^૮ અને
મહૌષધિ^૯ એટલા બ્રાહ્મીની ખીજ અત કે
નેના પાંદડાં વળી બંધ છે, તેનાં નામો છે.

બંને બ્રાહ્મી ટાઢી, મળને ખસેડનાર,
કડવી, હલકી, યુદ્ધિને હિતકારી, તૂરી, મધુર,
પાકમા મધુર, આયુષ માટે સારી, રસાયન
રૂપ, સ્વરને સારો કરનાર અને સ્મૃતિ
આપનાર હોઈ કોઈ કોઈ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, લોહીનો
બગાડ, ઉધરસ, એર, સોજ તથા તાવને
મટાડે છે. ૨૫૬-૨૫૮

૧. વ્રહ્મણ હ્યમ્-દ્વમર્થે અન્, 'વ્રાહ્મોઽજાતી'
હ્યણિ ટિલોપ-ને બ્રહ્માના કે બ્રહ્મ-પરમેશ્વરના
સમધવાળી છે, તેથી બ્રાહ્મી.

૨. કપોત વશષતે-પ્રતાયતે અનયા-વમુ પ્રન્મને
દ્વચ્ચમાર્ વન્, વન્ને, ડાન્-નેના સારા હોયું-પક્ષી
છાડ છે, તેથી કપોતવદ્ધા-બ્રાહ્મી.

૩. સોમસ્ય વદ્ધો-સોમ્યુગનાન્-ને સૌમ્ય શીતળ
ગુણાળી કોવાળી અંદની વેલ મળાય છે, તેથી
સોમવદ્ધી-બ્રાહ્મી.

૪. સર-પ્રમરણીલ જ્ઞાનવર્તિ અર્થાઃ

મૃત્યુવૈદ્યપ્રદવાત-અસ્થ્યે મનુષ્ય, 'મતોર્નો વધ'-
અગિતવાત્ ડોષ-ને શુદ્ધિવધક તથા સ્મરજ્ઞશકિતિવાયક
દેવાથી નેનું મેવન કરવાથી વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાય છે, તેથી સરન્વની-બાહી.

૧. મગ્ધકવન્ પર્ણ યસ્યા સા-પાત્કર્ણેતિ ડોષ-
નેનાં પાંદરાં દેહકા નેવાં યોય છે, તેથી મંદુકપર્ણી-
બીજી બાહી.

૨. મગ્ધકસ્ય હ્ય-તસદ્દાપર્ણવત્વાત્-દ્વદમયે અણ-
અણન્તત્વાદ્ ડોષ-દેહકા નેવાં પાંદરાં દેવાથી જ
તેના સંબંધવાળી ને ગણાય છે, તેથી માંદકી-
બીજી બાહીની જ્ઞાત.

૩. ત્વષ્ટુઃ હ્ય પ્રિયા-દ્વદમયે અણ, અણન્તત્વાદ્
હોષ-વિશ્વકર્માને ને પ્રિય છે અથવા તેમના સંબંધ-
વાળી છે, તેથી ત્વાષ્ટ્રી-બીજી બાહીની જ્ઞાત.

૪. દિવિ મલા દિવ્યા, પ્રયમે દિવ્યમૂલો જાતવાત-
મવાયે સત્, ટાપ્-ને પ્રથમ દેવતાઈ શ્રુમિમાં ધયેસી
દેવાથી દિવ્યા-બીજી બાહી.

૫. મહતી ચાસૌ ઓષધિ-'સવંતોઽક્ષિત્રવાંદ૦'
હિતિ વા ડોષ-ને મોટી ઔષધિ ગણાય છે. તેથી
મહાપૃથ્વી-બીજી બાહી.

કૂખાનાં નામો તથા ગુણો

દ્રોણા ચ દ્રોણપુષ્પી ચ ફલેપુષ્પા ચ કીર્તિતા ।
દ્રોણપુષ્પી ગુરુઃ સ્વાદુઃ રુક્ષોઽષ્ણા ઘાતપિત્તક્રુત્ ॥
સનીઘ્ણાલઘ્ણા સ્વાદુપાકા કટૂવી ચ મેદિની ।
કફામકામલાશોયતમકશ્વાસજન્તુજિત્ ॥૨૬૦

અન્વય-દ્રોણા ચ દ્રોણપુષ્પી ચ ફલેપુષ્પા કીર્તિતા
(નામભિ) । દ્રોણપુષ્પી ગુરુ સ્વાદુઃ રુક્ષા ડષ્ણા સતી-
ઘ્ણાલઘ્ણા સ્વાદુપાકા કટૂવી ચ મેદિની (સતી) ઘાતપિત્ત
ક્રુત્ કફામકામલાશોયતમકશ્વાસજન્તુજિત્ (અસ્તિ) ॥

દ્રોણા,^૧ દ્રોણપુષ્પી^૨ અને ફલેપુષ્પા^૩
એટલાં કૂખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કૂખો ભારે,
મધુર, રૂક્ષ, ગરમ, તીક્ષ્ણતાવાળો, ખારાશ
વાળો, પાકમાં મધુર, તીખો અને ઝાડો
લાવનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, કમળો,
સોવ્ત, તમકરોગ, શ્વાસ તથા છવડાં મટાડે છે.

૧. દ્રોણ-દ્રોણશુષ્કપુષ્પસદૃશં પુષ્પમ્ ગતિ અસ્થા -
અર્શઝાવચ્-ટાપ્-નેને દ્રોણ નામના ફૂલઝાડ નેનું
ફૂલ હોય છે, તેથી દ્રોણા-કૂખો.

૨. દ્રોણસ્ય પુષ્પમિવ પુષ્પં યસ્યા સા, 'પાત્કર્ણે-'
હિતિ ડોષ-નેને દ્રોણ નામના ફૂલઝાડના ફૂલ નેનું
ફૂલ હોય છે, તેથી દ્રોણપુષ્પી-કૂખો.

૩. ફલે-ફલમુને પુષ્પં યસ્યાઃ સા-નેને ફળના
આગવા ભાગમાં ફૂલ આવે છે, તેથી ફલેપુષ્પા-કૂખો.

બે જાતની તલવણીનાં નામો
સુવર્ચલા સૂર્યમક્તા વરદા યદરાપિ ચ ।

સૂર્યાવર્તા રવિપ્રીતાડપરા પ્રહ્લમુદુલંભા ॥૨૬૧॥

અન્વય-સુવર્ચલા સૂર્યમક્તા વરદા યદરા અપિ ચ
સૂર્યાવર્તા રવિપ્રીતા (હિતિ પ્રથમાયા નામાનિ), અપરા
વ્રહ્મમુદુલંભા (કલ્પયતે) ॥

સુવર્ચલા,^૧ સૂર્યબક્તા,^૨ વરદા,^૩ બદરા,^૪
સૂર્યાવર્તા^૫ અને રવિપ્રીતા^૬ એટલાં પહેલી
તલવણીનાં સંસ્કૃત નામો છે અને બીજી બ્રહ્મ
મુદુલંભા^૭ કહેવાય છે. ૨૬૧

૧. સુષ્ટુ વર્ચયતિ-દીપયતિ શરીરે વિદ્યમાર્દવ
વિનાશય, સુપૂલ્ક-વર્ચે દોષાવિતિ પ્વન્તાત્ 'વૃષાદિમ્ય
કટૂવ' (ડણા ૧-૧૦૬) હિતિ કલ્પ, ટાપ્-
મળખંધ વગેરેને મટાડી શરીરને ને દીપાવે છે-
તેમથી કરે છે, તે સુવર્ચલા-તલવણી.

૨. સૂર્યસ્ય મક્તા હવ-સૂર્યની જાણે બક્તા હોય
તેથી ગણાય છે, તેથી સૂર્યબક્તા-તલવણી.

૩. વરમ્-આરોગ્યં દદાતિ-વરદા 'અતોઽનુપસવે
કઃ'-ટાપ્-ને ઉત્તમ આરોગ્ય આવે છે, તેથી વરમ-
તલવણી.

૪. વદતિ-સ્થેયં પ્રાયયતિ શરીરે વિસ્ફોઝદિ-
વિનાશનેન, વદ સ્થેય-બાહુલવાદ્ અનન્, ટાપ્-વિન્દોઽક
વગેરે રોગો મટાડી શરીરમાં ને ચિરંજીવતા પમાડે છે,
તેથી બદરા-તલવણી.

૫. સૂર્યં હવ આવર્તેત, તદ્રક્તવાત-ને સૂર્યની
બક્તા હોઈ સૂર્યની પેઠે તે તે દિશા તરફ વળ્યા
કરે છે, તેથી સૂર્યાવર્તા-તલવણી.

૬. રવિઃ પ્રીતઃ યસ્યા-નેના પર સૂર્ય પ્રસન્ન
રહે છે, તેથી રવિપ્રીતા-તલવણી.

૭. વ્રહ્મણાઽપિ મુતરં દુઃક્લેન ભયતે, દુરપૂર્વકવ્
હ્રુભમ્ પ્રાતો-'શ્વદુ મુલ' હિતિ સજ્ઞ, ટાપ્-ને બ્રહ્માને
પણ મળવી મુરકેલ હોય છે, તેથી બ્રહ્મમુદુલંભા-
બીજી તલવણી.

પહેલી તલવણીના ગુણો
સુવર્ચલા હિમા રુક્ષા સ્વાદુપાકા સરા ગુરુ ।
અપિત્તલા કટુઃ ક્ષારા વિષ્ટમ્મકફઘાતજિત્ ॥

અન્વય-સુવર્ચલા હિમા રુક્ષા સ્વાદુપાકા સરા ગુરુ
અપિત્તલા કટુ ક્ષારા (સની) વિષ્ટમ્મકફઘાતજિત્
(અસ્તિ) ॥

પહેલી તલવણી ઠાઢી, રૂક્ષ, પાકમાં મધુર, મળને ખસેડનાર, ભારે, ગરમી કરનાર નથી પણ તીખી અને ખારી હોઈ મળખંધ, ક્ષ્ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૬૨

ખીજ તલવણીના ગુણે

અન્યા તિક્તા કાયાયોષ્ણા સ્પા રૂક્ષા લઘુઃ કટુઃ ।
નિહન્તિ કફપિત્તાશ્વાસકાસાહચિજ્વરાન્ ॥
વિસ્ફોટકુષ્ઠમેહાશ્લયોનિઠ્ઠકૃમિપાણ્ડુતાઃ ॥૨૬૩॥

અન્ય-અન્યા તિક્તા કપાયા ઉષ્ણા સ્પા રૂક્ષા લઘુઃ કટુઃ (સતી) કફપિત્તાશ્વાસકાસાહચિજ્વરાન્ વિસ્ફોટકુષ્ઠમેહાશ્લયોનિઠ્ઠકૃમિપાણ્ડુતા નિહન્તિ ॥

તલવણીની ખીજ બલ-પ્રકાસુદુર્લભા કડવી, તૂરી, ગરમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, હલકી અને તીખી હોઈ ક્ષ્, રક્તપિત્તને રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ, ચોનિના રોગ, કૃમિ તથા પાડુપણ મટાડે છે. ૨૬૩

ફૂલ વગરની કંકોડીનાં નામે

વન્યા કર્કોટકી દેવી કન્યા યોગેશ્વરીતિ ચ ।
નાગારિન્કદમની વિપકળ્ટકિની તથા ॥૨૬૪॥

અન્ય-વન્યા કર્કોટકી દેવી કન્યા યોગેશ્વરી ચ નાગારિ નકદમની તથા વિપકળ્ટકિની હિતિ (વ્યતે) વંધ્યા,^૧ કકોટકી,^૨ દેવી,^૩ કન્યા,^૪ યોગેશ્વરી,^૫ નાગારિ,^૬ નકદમની^૭ અને વિપ કંટકિની^૮ એટલા ફૂલ વગરની કંકોડીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૨૬૪

૧ કનાતિ ફલપ્રસૂતિમ્, વન્ય વન્યને-અન્યાદિઃ (ઉળા ૪-૧૧૨)-એ ફળની ઉત્પત્તિને રોકે છે-ફળ વિનાની હોય છે, તેથી વધ્યા-કંકોડી.

૨. કન્તિ-હસતિ સપદર્પ વિનાય, કન્ક હસને-ઉળાદિ-ઓટ પ્રસય, તત સ્વર્પે કન્, ગૌરાદિ-એ સર્પના ગર્વને નાશ કરી હમે છે, તેથી કકોટકી-કંકોડી.

૩. દીપ્યતિ-ક્રોડતિ વિસર્પવિપાદીન્ હતા, દિવુ ક્રોડાદૌ-અવ્, દેવદ્ હિતિ પચાદૌ નિપાતનાદ્-ટિલ્વાદ્ હીવ્-એ રતવા તથા એર વગેરેનો નાશ કરી આનંદ પામે છે, તેથી દેવી-કંકોડી

૪. કનતિ-દીપ્યતે વન્યત્વતીરિણલવિવનાશકત્વાદિ ગુણે-કની દીપ્તી-અન્યાદિ (ઉળા. ૪-૧૧૨)-ફળ રહિતપણ્; તીવ્યુપણ્ તથા એરનો નાશ કરવાપણ્

વગેરે ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા-કંકોડી.

૫. યોગાનામ્-વિપનાશકાદીનામ્-ફેશરી-જે વિપનાશક યોગોની રાણી છે, તેથી યોગેશ્વરી-કંકોડી.

૬. નાગાનાં-સર્વાણામ્ અરિ.-તદ્વિપનાશકત્વાત્-સર્પોના એરનો નાશ કરનાર કોવાથી-સર્પોની શત્રુ છે, તેથી નાગારિ-કંકોડી.

૭. દમયતિ હિતિ દમની, નકાણા દમની, યદ્વા નકા દમ્યન્તે અનયા-દમુ ઉપશમે-જરણે લ્યુદ્-ટિલ્વાદ્ હીવ્-જેનાથી મગરમટો પણુ વશ થાય છે, તેથી નક દમની-કંકોડી.

૮. વિપયુક્તં વળ્ટકમ્ અસ્તિ અસ્યા-‘અત હિનિ,’ હિતિ હન્, ગાન્ત્વાદ્ હીવ્-જેનો કોટો એરી હોય છે, તેથી વિપકંટકિની-વંધ્યા કંકોડી

ફૂલ વગરની કંકોડીના ગુણો

વન્યા કર્કોટકી લઘ્વી કફસુદ્રણશોધિની ।
સર્પદર્પહરી તીક્ષ્ણા વિસર્પવિપહારિણી ॥૨૬૫

(અન્ય-) વન્યા કર્કોટકી લઘ્વી કફસુદ્રણશોધિની તીક્ષ્ણા સર્પદર્પહરી વિસર્પવિપહારિણી (અસ્તિ) ॥

એ કંકોડી હલકી, ક્ષ્ને નાશ કરનાર, મધુને સાફ કરનાર, તીક્ષ્ણ, સર્પના અભિમાનને હરનાર અને રતવા તથા એરને મટાડનાર છે. (જેને સર્પ કર્યો હોય તે આથી જીવે છે, એ પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે.) ૨૬૫

ઘોળી મીઠીઆવળનાં નામે તથા ગુણો માર્કેળિકા ભૂમિવહ્લી માર્કેળી મૃદુરેચની ।
માર્કેળિકા કુષ્ઠહરી કર્ષાધ-કાયશોધિની ॥
વિપદુર્ગન્ધકાસપ્ત્રી ગુલ્મોદરવિનાશિની ॥૨૬૬॥

અન્ય-માર્કેળિકા ભૂમિવહ્લી માર્કેળી મૃદુરેચની (હિતિ નામાનિ, ગુણાથ-) માર્કેળિકા કુષ્ઠહરી કર્ષાધ-કાયશોધિની વિપદુર્ગન્ધકાસપ્ત્રી ગુલ્મોદરવિનાશિની (અસ્તિ) ॥

માર્કે ડિકા,^૧ ભૂમિવહ્લી,^૨ માર્કે ડી^૩ અને મૃદુરેચની^૪ એટલા ઘોળી મીઠીઆવળનાં સંસ્કૃત નામે છે; તેમજ ઘોળી મીઠીઆવળ*

* વેદ્યક અર્થોમાં મીઠીઆવળને ક્ષ્ અને અટકી રહેલું પિત્ત કાઢી નાખનાર, મગજ સ્વચ્છ કરનાર અને સાધારણ રીતે શરીર સાફ કરનાર ગણેલું છે. સંધિયા ઉપર તે ધણી અકર્તીર ગણાય છે અને તેનાથી ખીત તથા ફેશ્યા મટી જાય છે, પેટના જીવડાં નીકળી જાય છે અને હરસ થવાનો સંબંધ દૂર થાય છે.

ઉપર તથા નીચે ઠાયાને સાફ કરનાર હોઈ ઠાઠ, એર, હુઈંધ, ઉધરસ, ગોળો તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૨૬૬

૧. મૃગજ્ઞોઃ અપત્ય માર્જેઞ્ઞ, સેન મૃઘા વળો માર્જેઞ્ઞી, અળ્પન્તાદ દીપ્, તત સ્થાઈં ધન્, ઠાપુ દુસ્વથા મૃકંડુ મપિના પુત્ર માકંડ નામના મુનિએ જેને ઉત્પન્ન કરી છે, તેથી માકંડિકા-મીંઠીઆવળ.

૨. મૂમિસત્રમા વહ્ની-મૂમિસત્રા-ને બોધ ૫૨ પથરાયેલી વેલએ થાય છે, તેથી મૂમિસત્રાલી-મીંઠીઆવળ.

૩. માર્જેઞ્ઞી-પડેલા નામ પ્રમાણે: કેવળ આર્થિક પ્રત્યય નથી.

૪. મૃદુ મયા સ્થાપ તથા રેવમતિ-કર્કરી ત્યુદ્-ટિત્વાદ દીપ્-ને કોમળ વૈચ કરાવે છે, તેથી મૃદુરેચની-મીંઠીઆવળ.

બે જાતની કૂકડવેલનાં નામો તથા ગુણો દેવદાલી તુ વેળી સ્યાત્કર્કરી ચ ગરાગરી। દેવતાહો વૃત્તકોશસ્તયા જીમૂત હત્યપિ ॥૨૬૭॥ પીતા પરા સ્વસ્વર્શા વિપદ્મી ગરનાશિની। દેવદાલી રસે તિક્ષા કપાશં.શોષપાણ્ડુતાઃ। નાશયેદ્દામની તિક્ષા ક્ષયદિક્ષાક્રમિજ્વરાન્ ॥

અન્ય - દેવદાલી તુ વેળી કર્કરી ગરાગરી દેવતાઝ વૃત્તકોશ તથા જીમૂત હત્યપિ સ્યાત્. પરા પીતા વરસ્વર્શા વિપદ્મી ગરનાશિની (શસ્ત્ર)। દેવદાલી રસે તિક્ષા કામનો તિક્ષા (સતો) કપાશં શોષપાણ્ડુતા ક્ષયદિક્ષાક્રમિજ્વરાન્ માસોદેશ ॥

દેવદાલી,^૧ વેળી,^૨ કર્કરી,^૩ ગરાગરી,^૪ દેવતાઝ,^૫ વૃત્તકોશ^૬ તથા જીમૂત^૭ એટલાં કૂકડવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમજ અર-રપશો,^૧ વિપદ્મી^૨ અને ગરનાશિની^૩ એટલાં પીળી કૂકડવેલ^૪નાં સંસ્કૃત નામો છે. કૂકડવેલ રસમાં કઠવી, વમન કરાવનાર અને કઠવી હોઈ કકે, અરશ, સોબ, પાંડુપણું, ક્ષય, હેડછી, કૃમિ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ૨૬૭, ૨૬૮

૧. દેવેન-મેષોદેવેન દાલ-દલને યસ્યા સા, મોરા દિત્વાદ દીપ્-મેષના ઉદયથી જે કારે છે-ચિરાય

x ધણા વૈદ્યો આનું ફળ ધણું કડવું હોવાથી તેને કઠલીક ઔષધિઓના ઉકળામાં મેળવે છે. ધોડાના પેટમાં જીવંત થયાં હોય, ત્યારે પથુ આનું ફળ મસાલા સાથે ખરાબવામાં આવે છે.

છે, તેથી દેવદાલી-કૂકડવેલ.

૨. ઘેળતિ-વિશામયતિ જાનાતિ વા મેષોદયં, વૈષ્ણુ વિશામનવાદિત્રાદાનજ્ઞાનચિન્તાયુ, ક્યસ્માત્ 'સર્વધાતુમ્ય દન્' ક્યુષ્ણાદિરિન્ પ્રત્યયઃ, સત્તઃ 'કૃદિક્ષાદિક્ષિનઃ' ક્ષતિ દીપ્-ને મેષના ઉદયને વળે છે અથવા સાંખ્યે છે, તેથી વેળી-કૂકડવેલ.

૩. કર્કરિ-હરણિ રિપં પ્રતિ-તમાશાકવવાન્, કર્ક હસને-સૌનાત્ 'શકાદિમ્બોડટન્' મોરાદિ -ને ૬૨૩૧૬ એરને હાડી કારે છે, કેમકે તેનો નાશ કરનાર છે, તેથી કર્કરી-કૂકડવેલ.

૪. ગર-વિપમ આગિરતિ વિપદ્મીન્વાન્-ગુ ત્રિણે, અચ્, મોરાદિ.-ને ૬૨૩૧૬ એરનો નાશ કરે છે, તેથી ગરાગરી-કૂકડવેલ

૫. દેવમ્-હિન્દ્રવં તાઝયતિ ચરાપર્શતવાત્, સઝ આપાતે-કર્મજ્ઞ-અળ્પન્તાદ દીપ્-નેનો ૨૫૨^૧ અર-પચ્ચેડો રોવાયી-પર્શ થતા દીપ્ષિને જે આધાત પડેવાયે છે, તેથી દેવતાઝ-કૂકડવેલ.

૬. વૃત્ત કોશ યસ્યઃ સઃ-નેનો દોડો ગોળા હોય છે, તેથી વૃત્તકોશ-કૂકડવેલ

૭. જીવન મૂત-વદ્મ મનેન વિપવીક્ષિતાનામ્, મૂઢ વચ્ચને-કર્મણિ ક-ગુણોદરાદિ -એરથી પીણવેલા લોકોનું જીવન જીવે બાધું હોય છે-સાંચુ હોય છે, તેથી જીમૂત-કૂકડવેલ

૧. ચર. સ્વર્શ યસ્યા સા-નેનો ૨૫૨^૧ અરપચ્ચેડો અથવા કરેર હોય છે. તેથી અરરપશો-પીળા કૂકડવેલ.

૨. વિપં હન્તિ-અમનુષ્યકર્તૈકે વે'તિ હન્તેટક-અમ-હને'ત્યુપધાલોય', 'હિન્તેરિ'તિ કુત્વં ચ-એરનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિપદ્મી-પીળી કૂકડવેલ.

૩. ગરં-વિષ નાશયતિ ક્ષેવેશીલા-સુપ્યજાતા વિ'તિ જિનિ, નાન્તાવાદ દીપ્-એરનો નાશ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેથી ગરનાશિની-પીળી કૂકડવેલ. કૂકડવેલના કૃષ્ણા ગુણો

દેવદાલીફલં તિક્ષાં ક્રમિમ્બેલ્પવિનાશનામ્।

સંસન્તં ગુલ્મશૂલ્મમ્શોષં વાતજિત્પરમ્ ॥૨૬૯

અન્ય - દેવદાલીફલ તિક્ષા ક્ષયન પર નાશુજિત્ ક્રમિમ્બેલ્પવિનાશનં ગુલ્મશૂલ્મમ્ અશોષમ્ (અસ્તિ) ॥

કૂકડવેલનું ફળ કઠવું, મળને સ્થાપથી નીચે પાડનાર, વાયુને અત્યંત મટાડનાર અને કૃમિ, કકે, ગોળો, શૂળ તથા અરશનો નાશ કરનાર છે.

રતવેલિયાનાં નામો
જલોપિપ્પલ્યમિહિતા શારદી શકુલાદની।
મત્સ્યાદની મત્સ્યગન્થા લાઙ્ગલીત્યપિ કીર્તિતા ॥

अन्वय - जलपिप्पली शारी अमिहिता, शकुलादनी मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली इत्यपि कीर्तिता (पण्डितैः) ॥

जलपिप्पली,^१ शाली,^२ शकुलादनी,^३ मत्स्यादनी,^४ मत्स्यगन्धा,^५ अने लाङ्गली,^६ अयेतलां रतवेलियानां मन्कृत नामो छे. २७०

१. जलस्य पिप्पली इव-पाणीनी जले पीपर होय तेवो होय छे, तेथी जलपिप्पली-रतवेलियो.

२. शरदि भवा- 'सधिवेला.' इत्यण-अणन्ताद् डीप्-शरद्वस्तुभां ने थाय छे, तेथी शारदी-रतवेलियो.

३. शकुलै अघते, तेसा प्रियत्वात्-अद भरणे- 'इत्य-स्युट -' इति स्युट्- 'टिड्' इति डीप्-भाळवांअने प्रिय होवाथी तो भाळवांअने नेने भाय छे, तेथी शकुलादनी-रतवेलियो.

४. मत्स्यै अघते-पूर्ववत् स्युट् डीप् च-अर्थं उपर प्रभाषे.

५. मत्स्यानां गन्ध इव गन्धो यस्या-नेनी गन्ध भाळवां नेरी होय छे, तेथी मत्स्यगन्धा-रतवेलियो.

६. लाङ्गलस्याकार अस्ति अस्या-नेने आकार धजना नेवे होय छे, तेथी लाङ्गली-रतवेलियो.

रतवेलियाना गुणो

जलपिप्पलिका ह्या चक्षुष्या शुकला लघुः ।

संप्राहिणी हिमा रुक्षा रक्तदाह्रणापहा ।

कटुपाकरसा रुच्या कपाया वह्निवर्द्धिनी ॥२७१

अन्वय - जलपिप्पलिका ह्या चक्षुष्या शुकला लघु संप्राहिणी हिमा रुक्षा कपाया कटुपाकरसा रुच्या वह्नि वर्द्धिनी (सती) रक्तदाह्रणापहा (अस्ति) ॥

रतवेलियो हुदयने प्रिय लागनार, नेत्रने छितकारी, वीर्यने वधासनार, डलको, आडाने रोकनार, टाढो, इक्ष, तूरो, पाकमा तीणो, रुचि उपभवनार तथा अग्निने वधासनार होई बोहीने अगाड, दाड तथा मधुने मटाडे छे.

गणेश्वरीनां नामो तथा गुणो

गोजिहा गोजिका गोभी दार्विसा खरपणिनी ।

गोजिहा यातला शीता प्राहिणी कर्फापत्तनुत् ॥

ह्या प्रमेहकासास्त्रघ्नज्वरहरी लघुः ।

फोमला तुवरा तिका स्वादुपाकरसा स्मृता ॥

अन्वय - गोजिहा गोजिका गोभी दार्विसा खर पणिनी (इति नामानि, गुणान्मु-) गोजिहा यातला

शीता प्राहिणी कर्फापत्तनुत् ह्या लघु फोमला तुवरा तिका स्वादुपाकरसा (सती) प्रमेहकासास्त्रघ्नज्वरहरी स्मृता ॥

गोजिहा,^१ गोजिका,^२ गोली,^३ दार्विका^४

अने खरपणिनी^५ अयेतला गणेश्वरीनां संस्कृत नामो छे. गणेश्वरी वायु करनार, टाढो, आडाने रोकनार, कक्ष तथा पित्तने मटाडनार, हुदयने गमे अयेवी, डलको, कोमण, तूरी, कडवी तथा पाकमां मधुर होई प्रमेह, उधरस, बोहीने अगाड, मधु, तथा तावने मटाडनार कही छे.

१. गोः जिहा इव आहृत्या-नेने आकार गायनी लभ नेवे होय छे, तेथी गोजिहा-गणेश्वरी.

२. गो गोजिहाकारा जाता, 'अन्वेषोऽपि' इति ड, तत स्वार्थे कन्, अत इव च- गोशब्दस्य गोजिहासादृश्येऽत्र लक्षणिकत्वम्-ने गायनी लभ नेवे आकारे उत्पन्न अर्थ होय छे, तेथी गोजिका-गणेश्वरी.

३. गो- गोजिह्वेव भाति- 'सुपि स्थ' इत्यत्र 'सुपी'ति योगविभागात् आकारान्तसर्वपाठुभ्य सुपुपदे कः, सती गौरदित्वाद् डीप्-ने गायनी लभ नेवे आकारनी लक्ष्य छे, तेथी गोभी-गणेश्वरी.

४. दारयति कर्फपत्तप्रमेहादीन्, दु विदारणे-उल्का दित्वात् (उणा. ४-१५) साधु, गौरदित्वाद् डीप्, तत स्वार्थे कन्, टाप्, 'इयापोरि'ति ह्रस्वत्व च-ने कक्ष, पित्त, प्रमेह वगेरेने नाश करे छे, तेथी दार्विका-गणेश्वरी.

५. खराणि पर्णानि यस्या सा- 'पाककर्म'ति डीप्, तत स्वार्थे कन्, टाप्, पूर्ववत् ह्रस्वत्व-नेना पांक्ष परमर्थो, कर्कोर अथवा परछट होय छे, तेथी खरपणिनां-गणेश्वरी.

जीपदानां नामो तथा गुणो

विज्ञेया नागदमनी बलामोटा विपापहा ।

नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च ॥२७४

बलामोटा कटुस्तिका लघुः पित्तरुफापहा ।

मूत्ररुच्छ्रघ्नान् रक्षो नाशयेज्जालगर्दम् ॥२७५

सर्वग्रहप्रशमनी नि.दोषविपनाशिनी ।

जयं सर्वत्र कुरते धनदा सुमतिप्रदा ॥२७६ ॥

अन्वय - नागदमनी बलामोटा विपापहा नागपुष्पी नागपत्रा च महायोगेश्वरी इति (नामानि, गुणान्मु-) बलामोटा कटु तिका लघु (सती) पित्तरुफापहा (अस्ति), मूत्ररुच्छ्रघ्नान् रक्षः जालगर्दं नाशयेत्

(તથા ચ) સર્વપ્રદ્યુત્તમનો નિરોધવિપનાશિની (મતી) સર્વેષુ જય કુરુતે, ધનદા મુમતિપ્રદા (ચારિત) ॥

નાગદમની,^૧ બલામોટા,^૨ વિપાપહા,^૩ નાગપુખી,^૪ નાગપત્રા^૫ અને મહારોગેશ્વરી^૬ એટલા ઝીપટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઝીપટો તીખો, કડવો તથા હલકો હોઈ પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃણ્ણ, મણુ, રાક્ષસ-ઓહ, બલગર્દભ નામને પિત્તગ્રન્થ ક્ષુદ્રરોગ, સર્વ શકસંબંધી પીડા અને સર્વ પ્રકારના ઝેરને મટાડે છે; સર્વ રથો જય કરે છે, ધન આપે છે તથા સારી ખુદિ આપે છે. ૨૭૪-૨૭૬

૧. નાગા દમ્યન્તે ધનયાન્તેવા વિપમ્ભલાત્, કર્ણે સ્યુટ્, 'હૃત્યલ્યુટ' इति वा ल्युट्, टित्वाद् डीप्-सर्पोना ઝેરને નાશ કરનાર હોવાથી જેના વડે સર્પોને વશ કરી શકાય છે, તેથી નાગદમની-ઝીપટો.

૨. ચલેન્ આસમન્તાત્ મોટપતિ-મર્દયતિ સર્વ વિપરણામદાવીન્, મુટ શોદે-અન્, ટાન્- પોતાના અળથી ચારે બાજુથી મધા ઝેર, રાક્ષસો તથા પ્રયો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી મલામોટા-ઝીપટો.

૩. વિપાણિ અપહ્નન્તિ સર્પાણિ 'અન્યેષ્વપિ દયત' इति घालन्ताद् कारकान्तरेष्वपि ङ-ને બધા ઝેરને નાશ કરે છે, તેથી વિપાપહા-ઝીપટો.

૪. નાગાકાર પુણમ્ અસ્તિ અસ્મા-પાકર્ણે તિ ડોપ્-જેનુ ક્લ નાગના જેવા આકારનું હોય છે, તેથી નાગપુખી-ઝીપટો.

૫. નાગજેનરસદશા પત્રમ્ અસ્તિ અસ્મા-જેના પાહડા નાગેસરના જેવા હોય છે, તેથી નાગપત્રા-ઝીપટો.

૬. મહાન્તથ ચે યોગા વિપાદિનાશકા, તેમમ્ દેશ્વરી હ્વ-ઝેર આંત્રો નાશ કરનારા જે મોટા પ્રયોગો છે, તેઓની બાજે શાંખી હોય, તેની ડેવાથી મહારોગેશ્વરી-ઝીપટો.

ગલતોરાનાં નામો તથા ગુણો

વેહ્નત્વો જગતિ વીરતરઃ પ્રસિદ્ધઃ ।

શ્વેતાસિતારુણવિલોહિતનીલપુષ્પઃ ॥

સ્વાઝાતિતુલ્યકુમુમઃ શમિસૂક્ષ્મપત્રઃ ।

સ્વાત્કણ્ઠવી વિજલદેશજ એવ વૃક્ષઃ ॥ ૨૭૭ ॥

વેહ્નત્વો રસે પાકે તિકસ્તુષ્પાકાપહઃ ।

મૂત્રાપાતાસ્મજિદ્ માર્દ્દી યોનિમૂત્રાનિલાતિજિત્ ॥

અન્ય-વેહ્નત્વ જગતિ વીરતઃ પ્રસિદ્ધ, એવ વૃક્ષ શ્વેતાસિતારુણવિલોહિતનીલપુષ્પ જાતિતુલ્યકુમુમ શમિસૂક્ષ્મપત્ર કણ્ઠવી વિજલદેશજ સ્વાત્ । વેહ્નત્વ

રસે પાકે તિક્ષ્ણઃ માર્દ્દી તૃણાકાપહ મૂત્રાપાતાસ્મજિત્ યોનિમૂત્રાનિલાતિજિત્ (અસ્તિ) ॥

વેહ્નતર,^૧ વીરતર,^૨ અતિતુલ્યકુમુમ,^૩ શમિસૂક્ષ્મપત્ર,^૪ કંટકી^૫ અને વિજલદેશજ^૬ એટલાં ગલતોરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગલતોરા નાં ફૂલ ધોળા, કાળાં, થોડાં રાતાં, ખૂબ રાતાં અને નીલા રંગનાં થાય છે. ગલતોરો રમમાં તથા પાકમાં કડવો, આડાને રોકનાર; તરથ, કફ તથા મૂત્રની અડચણ; પથરી, ચોનિની પીડા તથા વાયુની પીડાને હરનાર છે. ૨૭૭, ૨૭૮

૧. વેહ્ન યયા સ્યાન્ તથા તરતિ, તુ-અન્-એ ડાલતો-નુકતો બાજે તરતો હોય એવો ભાગે છે, તેથી વેહ્નતર-ગલતોરો.

૨. વીરધાસો તઠ-એ વીરવૃક્ષ કહેવાય છે, તેથી વીરતર-ગલતોરો.

૩. જાતે મુલ્યાનિ કુમુમાનિ યસ્ય-એને બાઈ જેવાં ફૂલ આપે છે, તેથી અતિતુલ્યકુમુમ-ગલતોરો.

૪. શમિવત્ સુસ્માણિ પત્રાણિ યસ્ય-એને ખીબડી જેવા ખૂબ નાના પાત્રાં હોય છે, તેથી શમિસૂક્ષ્મ પત્ર-ગલતોરો.

૫. કણ્ઠકા સન્તિ અસ્ય-અત ઇનિ-એને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી-ગલતોરો.

૬. વિગત જલ યસ્માન્-વિજલધાસો દેશ તપ્ર જાયત રમ-સમ્પ્રયા જને-એ પાણી વિનાના નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વિજલ દેશજ-ગલતોરો.

નાકકી કણ્ઠીનાં નામો તથા ગુણો

હિન્દીની શ્વરુત્તીક્ષ્ણા હિન્દીકા પ્રાણદુ પદા ।

હિન્દીની કટુકા રુચ્યા તીક્ષ્ણોષ્ણા વહ્નિપિત્તવૃ ।

વાતરક્તહરી કુષ્ઠશ્મિવાતકાપહા ॥ ૨૭૭ ॥

અન્ય-હિન્દીની શ્વરુત્તીક્ષ્ણા હિન્દીકા પ્રાણ-દુ પદા (इति नामानि, गुणस्तु-) હિન્દીની કટુકા રુચ્યા તીક્ષ્ણા ઉષ્ણા (મતી) વહ્નિપિત્તવૃ વાતરક્ત-હરી કુષ્ઠશ્મિવાતકાપહા (અસ્તિ) ॥

હિન્દીની,^૧ શ્વરુત્,^૨ તીક્ષ્ણ,^૩ હિન્દીકા^૪ અને પ્રાણદુ:ખદા^૫ એટલા હી કણ્ઠીનાં સંસ્કૃત નામો છે. હી કણ્ઠી તીખી, રુચિ ઉપબવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિ તથા પિત્તને કરનાર હોઈ વાતરક્ત રોગને હરે છે અને કોહ, કૃમિ તથા કફને મટાડે છે. ૨૭૯

૧ છિઙ્ઙુ ઇતિ અવ્યક્ત નામિકાશબ્દ વનતિ-
પ્રવાસત અનયા, વરણે લ્યુટ્-ટિત્વાદ યાન્-નેને લીધે
છિઙ્ઙુ એવે અસ્પષ્ટ નાકનો શબ્દ પ્રકટ થાય છે-
નેનાથી છીક આવે ડ તેથી છિઙ્ઙની-નામ-
છીકણી

૨ ક્ષવ-છિક્ષા કરોતિ, કિપ્-ને છીક કરે છે
તેથી ક્ષવકૃત્-નાકછીકણી

૩ તીક્ષ્ણ ગુણ અસ્તિ અસ્યા -અસામાદન્, યાન્-
નેનો યુગ ની છુ ડાય છે તેથી તીક્ષ્ણા-નાકછીકણી

૪ ટિક્ક ઇતિ અવ્યક્ત શબ્દ કરોતિ 'અન્યવર્ષિ
દદયત' ઇતિ ડ ટિક્કા-કૃતમ્ અસ્તિ અસ્યા, મશગાળન્,
તત સ્વાર્થે કન્ યાન્ અત ઇત્વ ચ-નેનાથી છીક
આવે છે તેથી ટિક્કિકા-નાકછીકણી

૫ ધ્રાણસ્ય દુ સ્થ દદાતિ- આલોપ્તુપ્સર્ણો-ઇતિ ક -
યાન્-ને ધ્રાણે દિયને ક્ષ પ્ છે છે, તેથી ધ્રાણુદુ ખદા-
નાકછીકણી

ઘોડિયાકલારના નામે તથા ગુણો

કુકુન્દરસ્તામ્રચૂડ સૂક્ષ્મપત્રો મૃદુચ્છદ ।
કુકુન્દર કટુસ્તિકો જ્વરરક્કફાપહ ।
તન્મૂલમાર્દે નિ ક્ષિત વદને મુલશોપહત્ ॥૨૮૦

અન્યવ-કુડુ-દર તામ્રચૂડ સૂક્ષ્મપત્ર મૃદુચ્છદ
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) કુકુન્દર કટુ તિક્ક (સન્)
જ્વરરક્કફાપહ (અસ્તિ) માર્દે તન્મૂલમ્ વદન નિ
ક્ષિત (સત્) મુલશોપહત્ (મયતિ) ॥

કુકુદર,^૧ તામ્રચૂડ,^૨ સૂક્ષ્મપત્ર^૩ અને
મૃદુચ્છદ^૪ એટલા ઘોડિયાકલારના સન્કૃત
નામે છે ઘોડિયાકલાર તીખો તથા ધ્રુવો
હોઈ તાવ, લોહીનો બગાડ તથા કંકને
મટાડે છે ઘોડિયાકલારનું લીલુ મૂળ મોઢામા
રાખ્યું હોય તો તેથી મુખનો શોષ મટે છે

૧ કુક્ષિત સ્ફુન્યતે-ઉદ્ધિવત મુલશોપનિગર
નાયમ્ આદ્રમૂલધિમિ-સ્ફુદિ આપ્રવળ-મદ્યુરાદયથ'
(ઉષ્ણ ૧-૪૧) ઇતિ સાયુ-મોઢાનો શૌર દૂર કરવા
નેતુ લીલુ મુગિયુ ધ્રુવતા લોકો નેને ખરાય રીતે
ઉખાડી કાઢે છે તેથી કુકુદર-ઘોડિયાકલાર

૨ તામ્ર-રક્તવર્ણ ચૂડા શિલા વલ્લ સ-નેની
શિખા લાલવણી હોય છે, તેથી તામ્રચૂડ-ઘોડિયા
કલાર

૩ સૂક્ષ્મણિ વત્રાણિ વલ્લ સ-નેના પાદના ધણુ

ખારીક હોય છે, તેથી મુ-મપત્ર-મોડિયાકલાર
૪ મૃદુનિ છદાનિ વલ્લ સ-નેના પાદના કોમળ
હોય છે, તેથી મૃદુચ્છ-મોડિયાકલાર

સુદર્શનના નામે તથા ગુણો
સુદર્શના સોમવહ્ની ચક્રાહ્વા મધુપર્ણિકા ।
સુદર્શના સ્વાદુરુષ્ણા કાફશોફાક્ષવાતજિત્ ॥૨૮૧

અવચ-સુદર્શના સામવહ્ની ચક્રાહ્વા મધુપર્ણિકા
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) સુદર્શના સ્વાદુ ઉષ્ણા (સતી)
કાફશોફાક્ષવાતજિત્ (અસ્તિ) ॥

સુદર્શના,^૧ સોમવહ્ની,^૨ ચક્રાહ્વા^૩ અને
મધુપર્ણિકા^૪ એટલા સુદર્શનના સન્કૃત નામે
છે સુદર્શન મધુર તથા ગરમ હોઈ કંક, સોબ,
લોહીનો બગાડ તથા વાયુને મટાડે છે ૨૮૧

૧ સુષ્ટુ દર્શન વલ્લ યદ્વા સુષ્ટુ દરયત 'મા
પાયા શાસિવુષિશિમુપિન્ચો યુન્-નેતુ દર્શન અથવા
દેખાય સારો હોય છે, તેથી સુદર્શના

૨ સામકલ્મગુણયુક્તા અતેવ સામસ્ય વા વહ્નો-
ને ચદની કલા નેવા ગુચ્ચુનાગી હોઈને ચદની
વેવ કડેનાય છે, તેથી સોમવહ્ની-સુદર્શન

૩ વિષ્ણોથક-સુદર્શનમિતિ આહ્વા યલ્લા -વિષ્ણુના
ચક્ર-સુદર્શનના નામે ને કડેનાય છે, તેથી ચક્રાહ્વા
-સુદર્શના

૪ મધુનિ પ્ણાનિ વલ્લ સા-પાકર્ષેતિ ઠાપ્,
વત સ્વાર્થે કન્, યાન્ હસ્વ-નેના પાદના મીઠા હોય
છે તેથી મધુપર્ણિકા-સુદર્શન

ઉદરકનીના નામે તથા ગુણો
આચુકર્ણા ત્વાચુકર્ણપર્ણિકા મૂદરીમવા ।
આચુકર્ણા કટુસ્તિકા કપાયા શીતલા લઘુ ।
વિપાકે કટુકા મૂત્રકાપામયદમિપ્રણુત્ ॥૨૮૨ ॥

અન્યવ-આચુકર્ણો તુ આચુકર્ણપર્ણિકા મૂદરીમવા
(ઇતિ નામાનિ ગુણાત્-) આચુકર્ણો કટુ તિક્કા
કપાયા શીતલા લઘુ વિપાકે કટુકા (સતી) મૂત્રકા
મયદમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

આચુકર્ણિકા,^૧ આચુકર્ણપર્ણિકા,^૨ મૂદરી
મવા^૩ એટલા ઉદરકનીના સન્કૃત નામે છે
ઉદરકની તીખી, કડવી, તૂરી, ટાઢી, હલકી
તથા પાકમા તીખી હોઈ મૂનને રોગ, વધ
સબધી રોગ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૮૨

૧ આચા વર્ણે હવ પત્ર વલ્લા નેના પાદના

ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે, તેથી આશુકર્ણિકા-
ઉંદરકની.

૨. આગોઃ વર્ણે દ્વર પર્ણ યસ્યાઃ—જેનું પાંદડું ઉંદર-
રના કાન જેવું હોય છે, તેથી આશુકર્ણપર્ણિકા-
ઉંદરકની.

૩. યુગ્મિ દરી—ગુહા મૂદરી, મૂદર્યા ભવતિ—અર્ચ, યાગુ-
બનીનમાં રહેલું દર, જેને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન હોય
છે, તેથી બૂદરીભવા-ઉંદરકની.

ભારશિખાનાં નામો તથા ગુણો

મયૂરાહશિખા પ્રોક્તા સહસ્રાહિમંચુચ્છદા ।
નીલકણ્ઠશિખા લઘ્વી પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિત્ ॥

અન્ય—મયૂરાહશિખા સહસ્રાહિ મંચુચ્છદા પ્રોક્તા ।
નીલકણ્ઠશિખા લઘ્વી (સતી) પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિત્
(ગત્તિ) ॥

મયૂરશિખા,^૧ સહસ્રાહિ,^૨ મધુચ્છદા^૩ અને
નીલકંઠશિખા^૪ એટલા ભારશિખાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. (ભારને પર્થાય શબ્દ આગળ
મૂક્યા પછી શિખા શબ્દ મૂકવામાં આવે
એટલે ભારશિખાનું નામ થાય છે.) ભારશિખા
હલકી હોઈ પિત્ત, કફ તથા અતિસારરોગને
મટાડે છે. ૨૮૩

૧. મયૂરાહર્ણ શિખા—શાકરાયિનાદિ—શિખા
શબ્દની પૂર્વે ભારપક્ષીનું કોઈપણ નામ મૂકવાથી
જેનું નામ તૈયાર થાય છે, જેમકે મધુરશિખા-
નીલકંઠશિખા, ઇત્યાદિ તે—ભારશિખા

૨. સહસ્રાણિ અહ્ય—રોગપર્નાસાકગુણા સન્તિ
અસ્યા—યદ્વા સહસ્રાણિ ગુણાનામ્ અહિતિ—આપોતિ, અહ
વ્યાપ્તિ—દ્વન્, યદ્વા સહસ્રાણિ પિતાદિરોગાણામ્ આસમન્તાન્
હન્તિ—આહુત્વેત્ત્વ દ્વન્ દિગ્યામ્—શ્લ્યસ્માત્ ડિન્ ઉણાદિ-
ટિલોપઃ આહો હ્લ્વચ—જેમાં હળરો રોગોપી સર્પોનો
નાશ કરનારા ગુણો છે; અથવા તેવા હળરો ગુણોથી જે
વ્યાપ્ત છે, અથવા પિત્ત વગેરે હળરો રોગોનો જે
નાશ કરે છે, તેથી સહસ્રાહિ—ભારશિખા.

૩. મધુનિ છદાનિ યસ્યા સા—જેનાં પાંદડાં મીઠાં
હોય છે, તેથી મધુચ્છદા—ભારશિખા.

૪. નીલકણ્ઠર્ણ શિખા—શાકરાયિનાદિ—અર્થ ૧લા
નામ પ્રમાણે છે.

પ્રતિ શીલાવપ્રકાશમાં શુદ્ધસ્યાદિવર્ગે મમાસ

૪ : પુલ્પવર્ગ

કમળનાં નામો

યા પુંસિ પત્રો નલિનમરવિન્દં મહોત્પલમ્ ।
સહસ્રપત્રં કમલં જાનપત્રં કુશેશયમ્ ॥ ૧ ॥

પુદ્ગલ્હં તામરમં સારસં સરમીઠહમ્ ।
બિસપ્રસૂનગાજીવપુષ્કરામ્નોરહાણિ ચ ॥ ૨ ॥

અન્ય.—યદા યા પુમિ, નલિનમ્ અરિન્દ મહોત્પલ્
મરુપત્રં કમલં જાનપત્ર કુશેશયં પદ્મહં તામરમ સારસ
મરુતોહં ચ બિસપ્રસૂનગાજીવપુષ્કરામ્નોરહાણિ ચ (દ્વિતિ
નામાનિ) ॥

પદ્મ^૧ (પુલ્લિગ તથા નપુંસકલિંગ છે),
નલિન,^૨ અરવિન્દ,^૩ મહોત્પલ,^૪ સહસ્રપત્ર,^૫
કમલ,^૬ જાનપત્ર,^૭ કુશેશય,^૮ પદ્મરુહ,^૯
તામરમ,^{૧૦} સારમ,^{૧૧} સરસીરુહ,^{૧૨} બિસ-
પ્રસૂન,^{૧૩} રાહુવ,^{૧૪} પુષ્કર^{૧૫} અને અલો-
રુહ,^{૧૬} એટલાં કમળનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. પદ્મા અસ્મિ ઇસ્મિન્ તપિનામલ્વાન્—અસંગાય
ચ, યદ્વા પદલે—પ્રાપ્યલે સુખ્યાદલ્પદિનામોદ્દેને શિલ્યમા-
યોદિયુક્તત્વાન્—વદ ગતૌ—અર્તિસ્તુયુ. (ઉણા. ૧-૧૪)
હિતિ મન્—જેમાં દત્તમી—ગોખા હોય છે; કેમકે તેમ
જેનું રહેલાય છે; અથવા શીતળતા તથા મધુરતા
આદિ ગુણોવાળું કોવાથી જેના વડે તરફ, દાહ
વગેરેનો નાશ કરાય છે, તેથી પદ્મ—કમળ.

૨. નલિન—ગન્ધયુક્તં ભવતિ—જટ ગન્ધે—દ્વન્ (ઉણા.
૨-૪૯)—જે ગંધયુક્ત હોય છે, તેથી નલિન—કમળ.

૩. અર—શૌર્ય લિપ્તાં વિન્દતિ, મુન્દરત્વાત્, અઉઠારુણિ
પનાણિ વા વિન્દતિ—‘ગવાદિપુ વિન્દે’—હિતિ શા—જે સુદ
કોનાથી તરત મેળવવાની ઇચ્છા કરાવે છે અથવા
જે આરા જેવા આકારની પાંખડીઓવાળું હોય છે,
તેથી અરવિન્દ—કમળ

૪. મહુચ ત્વ ડલ્પમ્—ડન્—કર્ણે જલસ્યોપરિ-
વલતિ—ગચ્છતિ—પટ ગતૌ—પવાશ્ચ—જે પાણીની ઉપર
ધણુ ડોસુ બળ્ય છે, તેથી મહા—ઉત્પલ—મહોત્પલ—કમળ.

૫. સહસ્ર પનાણિ યસ્ય સત્—જેને એક હળર
મુથી પાંખડીઓ થાય છે, તેથી સહસ્રપત્ર—કમળ.

૬. ક—જલમ્ અલતિ—મૂદરયતિ—અટ મૂદરણાદૌ, મૂ-
વિમુજાદિત્વાન્ કઃ, યદ્વા કમ્યતે—ફ્યત્વ દરશનાદેવ—કન્ડ
કાન્તો—‘હવાદિમ્બ’ (ઉણા. ૧-૧-૬) કચ્, યદ્વા
કમગ્ર અલ્તિ ઇસ્મિન્—અસંગાય—જે પાણીને શોષાવે
છે, અથવા દેખતા જ લેવાની ઇચ્છા કરાવે છે.

અથવા લક્ષ્મીને રહેવાય છે, તેથી કમળ.
 ૭ શ્વેત પત્તાણિ સ્વસ્થ સ્વ-એને કેટલાંકને મો
 પાખડીઓ પશુ હોય છે, તેથી શતપત્ત-કમળ.

૮. કુચ્ચે-જલે જોત- 'અધિકણે શેત' હત્યન્, 'શયવસાં' હત્યલુક્-ને પાણીમા રહે છે, તેથી કુચ્ચેશય-કમળ.

૯ પદ્મે રોહિતિ-રહ પ્રાદુર્ભવિ- 'દ્યુગ્ધે'તિ ક- 'તત્પુરુષે કૃતી'ત્યલુક્-ને કાદવમા બેગે છે, તેથી પકેરહ-કમળ.

૧૦ તામરે-જલે સક્તિ-સ્વપિતિ-પસ સ્વો- 'અન્વે-ન્યોડપિ' 'હતિ ઢ, યદા તન્વત-વાદ્યયત-હતિ તામ-તમુ કાઠશ્યામામ્-ચન્, 'નોદાત્તોમદેશય'તિ નિવેષસ્વ અનિત્યત્વાત્ વૃદ્ધિનિવેષ, તતથ રસ્યતે'હતિ રસ-રસ આસ્વાદને સુપદારદન્ત- 'પૂર્વ', તામ ચ તત્ રસ ચ-તામરસમ્-ને પાણીમા રહે છે અથવા બેને દેખતા જ લેવાની ઇચ્છા થાય છે તથા મધુર હોવાથી સ્વાદિષ્ટ પશુ હોય છે, તેથી તામરસ-કમળ.

૧૧. શરણિ મવ- 'વન્ન મવ' હત્યન્-ને લગભગ તળાવોમા થાય છે, તેથી શારસ-કમળ.

૧૨. સરસ્યા રોહિતિ- 'દ્યુગ્ધે'તિ ક-ને નાની તળાવડીમા પશુ થાય છે, તેથી સરસીરહ-કમળ.

૧૩ વિસત્ય-મુગ્ધાસ્થ પ્રસૂત-પુર્વ-ને પોતાના છોડવાના કામળ ઘડાનું ફૂલ છે, તેથી વિસપ્રમુત-કમળ.

૧૪ કેસરાળા રાજી અસ્તિ અસ્ય- 'અન્વેન્યોડપિ દ્યયતે' હતિ વ-નેમા કેસરાળોની પકિત હોય છે, તેથી રાણવ-કમળ.

૧૫ પુષ્પાતિ-પુષ્ટિ કરોતિ-વિરપાઠવિવર્ગીની વિના દ્ય, પુવ પુરો- 'પુવ કિત્' (ઉગા ૪-૪) હતિ કન્ત્ પ્રત્યય-વિરકેટક, રતવા વગેરેના નાશ કરી શરીરની જે પુષ્ટિ કરે છે, તેથી પુષ્કર-કમળ.

૧૬ અમ્ભસિ-રોહિતિ, રહ ધાતો 'દ્યુગ્ધે'તિ ક-ને પાણીમા બેગે છે, તેથી અભ્રારહ-કમળ.

કમળના ગુણો

કમલં શીતલં વર્ણયં મધુરં ક્ષપિત્તગિજ્ઞા ।
 તૃષ્ણાદાહાસ્તવિસ્ફોટવિવર્ણવર્ણનાશનમ્ ॥ ૩ ॥
 ત્રિદોષત સિત્તં પદ્મં પુષ્કરીકમિતિ સ્મૃતમ્ ।
 રક્તં કોક્કનદ્ શ્વેય નીલમિન્દીવરં સ્મૃતમ્ ॥ ૪ ॥
 ધવલં શીતલં શીત મધુરં ક્ષપિત્તગિજ્ઞા ।
 તસ્માદ્વપગુર્ણં કિઞ્ચિદ્વ્યદ્રક્તોત્પલાદિકમ્ ॥ ૫ ॥
 અન્વય- (અથ ચ ગુણા-જમલ શીતને દર્શ્ય મધુર ક્ષપિત્તગિજ્ઞ તૃષ્ણાદાહાસ્તવિરપાઠવિવર્ણવર્ણનાશનમ્

વિદોષત સિત્ત પદ્મ 'પુષ્કરીકમ્' હતિ સ્મૃતમ્, રક્તં 'કોક્કનદ' શ્વેયમ્, નીલમ્ 'ઇન્દીવર' સ્મૃતમ્ । ધવલ શીતલ શીત મધુર (સન્) ક્ષપિત્તગિજ્ઞ (અસ્તિ) તસ્માદ્ અન્વય રક્તોત્પલાદિકં કિંચિન્ અલ્પગુણ (ભવતિ) ॥

કમળ ટાડું, પર્ણને ચારો કરનાર તથા મધુર હોઈ કદં, પિત્ત, તરશ, હાહ, લોહીનેક બગાડ, વિરકેટક, ઝેર તથા રતવાનો નાશ કરે છે. વિશેષે કરી ઘોણું કમળ 'પુ'ડરીક' કહેવાય છે. રાતું કમળ 'કોકનદ' કહેવાય છે અને કાણુ કમળ 'ઇદીવર' કહેવાય છે. ઘોણું કમળ ટાડું અને મધુર હોઈ કદં તથા પિત્તને મટાડે છે. ત સિવાયના બીજાં રાતીં કમળ વર્ગે કમળો એથી કાંઈક ઓછા શુભલાયાં હોય છે. ૩-૫

૧. પુષ્કયતિ-મૂવયતિ આત્માન શ્વેતવર્ણેન, મરઃ શોભયા, વપુષ્ જનસ્થ ક્ષપિત્તનાશનેન, પુષ્ટિ મૂવાયામ્- 'કર્કરીકાવય' (ઉગા. ૪-૨૦) હત્યરીકન્-ને પોતાને ઘોળા રમથી ગોળાવે છે, પોતાની શોભા વડે સરોવરને શોભાવે છે, તેમ જ કદં તથા પિત્તનો નાશ કરી માણસના શરીરને શોભીતુ કરે છે, તેથી પુડરીક-ઘોણું કમળ.

૨. કોક્કન-ચક્રવાકાન્ નદતિ-વાદ અલ્પકે શબ્દે-અન્તર્માવિતપ્પયર્ણિ 'મૂલવિમુજાદિવાત્' ક-ને ચક્રવાક પક્ષીઓને આનંદના શબ્દો કરાવે છે, તેથી કોકનદ-રાતુ કમળ.

૩. ઇન્વતિ પરમમ્ દૈશ્વર્યં પ્રાપ્નાતિ-હિ પરમૈશ્વર્યે-હન્ (ઉગા ૪-૧૧૮) 'કૃદિકારાલ્' હતિ હીવ્-ઇન્દી-તક્ષ્મી, તથા વરમ્-દ્યમ્-ઇન્દીવરમ્-શ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્યને ધારણુ કરતી લક્ષ્મીદેવીને વધારે વહાણું હોનાથી ઇન્દીવર-કાણુ કમળ.

પદ્મિની-કમળના છોડનાં નામો

મૂલનાલદલોત્પુલ્લફલૈ સમુદિતા પુનઃ ।
 પદ્મિની પ્રોચ્યતે પ્રાજૈવિસિન્યાદિ ચ સા સ્મૃતા ॥
 અન્વય-મૂલનાલદલોત્પુલ્લફલૈ સમુદિતા પ્રાજૈ-પદ્મિની પ્રોચ્યત, સા ચ પુન વિસિન્યાદિ પ્રોક્તા ॥
 મૂળ, નાળ, પત્ત, પ્રકુલિત પુષ્પ અને ફળ એ સઘળા અવયવોવાળું કમળનું જે આઠ ત જ પદ્મિની,^૧ વિસિની,^૨ નલિની,^૩ અને કમલિની^૪ ઇત્યાદિ નામોથી વિદાને વડે કહેવાય છે ૬

રીતિ-આદિસંસ્કારક્રિયા કમલિનીત્યાદિ-અર્થદિ
શબ્દથી નલિની, કમલિની વગેરે નામે સમજવામાં

૧. વ્યગ્નિ સન્નિ અસ્વામ્-અત્ દ્વિ. નાન્તવાદ્
દીર્ઘ-એમાં કમળો દેવા છે, તે પદ્મિની-કમળનો છે.
૨. ક્વિમ-મૂળામ્ અક્તિ અસ્વામ્-એમાં કમળ
મૂળાલ-દોડો દેવા છે, તેથી પદ્મિની-કમળનો છે.
૩. નન્નિનિ-કમલાનિ સન્નિ અસ્વા-એમાં કમળો
દેવા છે, તેથી નલિની-કમળનો છે.
૪. કમલાનિ સન્નિ અસ્વામ્-એમાં કમળો દેવા
છે, તેથી કમલિની-કમળનો છે.

પદ્મિની-કમળના છેલ્લા યુગ્મે

પદ્મિની શીતલા શુર્વો મધુરા લવણા ચ સા ।
પિત્તાસ્ત્વકફસ્તુદ્રુક્ષા યાતવિષ્મકારિણી ॥ ૭ ॥

અર્થ-સાં ન પદ્મિની શીતલા શુર્વો મધુરા લવણ
સ્થા (સતી) યાતવિષ્મકારિણી પિત્તાસ્ત્વકફસ્તુ (અક્તિ) ॥

તે પદ્મિની ઠંડી, ભારે મધુર, ખારી તથા
રૂક્ષ હોઈ વાયુ તથા મળાબંધને કરે છે અને
પિત્ત, લોહીનો ખગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૭

પદ્મિનીના અવયવોનાં નામો તથા યુગ્મો
સંવર્તિકા તવદલં થીજકોશસ્તુ કર્ણિકા ।

કિન્નલકઃ કેસરઃ પ્રોકો મરુદ્વો રસઃ સ્મૃતઃ ॥
પદ્મનાલં મૂળાલં સ્યાત્તથા વિસમિતિ સ્મૃતમ્ ।

સંવર્તિકા હિમા તિક્તા કપાયા દાહલ્પ્રયુત્ ॥૧૨
મૂલકૃત્ત્વગુદ્ધ્યાધિરકપિત્તવિનાશિની ।

પદ્મસ્ય કર્ણિકા તિક્તા કપાયા મધુરા હિમા ॥
મુલવૈશયલ્પ્લઘ્વી તુષ્ણાસ્ત્વકફપિત્તનુત્ ।

કિન્નલકઃ શીતલો વૃષ્યઃ કપાયો બ્રાહ્મકોડપિ સઃ ॥
કફપિત્તવાદાહલ્પ્કાશોવિપશોયજિત્ ।

મૂળાલં શીતલં વૃષ્યં પિત્તદાહાસ્ત્વજિદ્ મુરુ ॥૨૨
દુર્ગરં સ્વાદુપાકં ચ સ્તન્યાનિલકફપ્રદમ્ ।

સંગ્રાહિ મધુરં રૂઠં શાલ્કમપિ તદ્ગુણમ્ ॥ ૨૩ ॥
અર્થ- (પદ્મિન્યા.) મવદલ સંવર્તિકા, થીજકોશ.
તુ કર્ણિકા, કેસર કિન્નલક પ્રોક, સઃ મરુદ્વ.

સ્મૃત ॥ પદ્મનાલ મૂળાલ સ્વાદુ તથા વિમ્બુ દ્વિ
સ્મૃતમ્ । સંવર્તિકા હિમા તિક્તા કપાયા (સતી) દાહ-
લ્પ્રયુત્, મૂલકૃત્ત્વગુદ્ધ્યાધિરકપિત્તવિનાશિની (અક્તિ),

પદ્મસ્ય કર્ણિકા તિક્તા કપાયા મધુરા હિમા લઘ્વી (સતી)
મુલવૈશયલ્પ્લઘ્વી તુષ્ણાસ્ત્વકફપિત્તનુત્ (મવતિ), કિન્નલક.

શીતલ વૃષ્યઃ કપાયઃ (સન) ઇ બ્રાહ્મક અપિ (અક્તિ) ।
(લયા ચ) કફપિત્તવાદાહલ્પ્કાશોવિપશોયજિત્ (મવતિ) ।

મૂળાલ શીતલ વૃષ્યં પિત્તદાહાસ્ત્વજિદ્ મુરુ દુર્ગરં સ્વાદુ-
પાકં સંગ્રાહિ મધુર ચ સ્થે (સત્) સ્તન્યાનિલકફપ્રદમ્

(અક્તિ) । શાલ્કમ્ અપિ તદ્ગુણમ (મવતિ) ॥

પદ્મિનીનાં નવાં પાંદડાંનું નામ સંવર્તિકા^૧
છે. જેમાં કમળાકાકટી થાય છે તે ભાગ-

ખીજકોશ દે કલ્પિંકાર (ટાટી) કહેવાય છે;
પદ્મિનીનું કેસર^૨ કિન્નલક^૩ કહેવાય છે અને

રસ મરુદ્વ^૪ કહેવાય છે. પદ્મિનીનું નાળ
મૂળાલ^૫ અથવા બિસ^૬ કહેવાય છે, સંવર્તિકા

ટાટી, કડવી તથા વૂરી હોઈ દાહ, તરથ,
મૂલકૃત્ત્વ, યુદાના રોગ તથા રક્તપિત્તને મટાડે

છે. કમળખી ટાટી કડવી, વૂરી, મધુર, ટાટી
અને હલકી હોઈ મોહને સ્વચ્છ કરે છે,

તરથ, લોહીનો ખગાડ, કફ તથા પિત્તને મટાડે
છે. પદ્મિનીનું કેસર ઠંડું; વીર્યને વધારનાર,

વૃષં તથા આંધને રોકનાર હોઈ કફ, પિત્ત,
તરથ, દાહ, લોહીનો ખગાડ, અરથ, ઊર તથા

રોગને મટાડે છે. પદ્મિનીનું નાળ ઠંડું, વીર્ય-
ને વધારનાર, ભારે, માંડ પચે એવું, પાકમાં

મધુર, ધાવણુ વધારનાર, વાયુ તથા કફને
કરનાર, આંધને રોકનાર, મધુર અને રૂક્ષ હોઈ

પિત્ત, દાહ તથા લોહીનો ખગાડને મટાડે
છે. કમળના શાલ્કકંઠમાં^૭ પશુ નાળના જેવા જ

યુગ્મો છે. ૯-૧૩

૧. સમ્યક્ વર્તન, સમ્-વૃ-કર્તરિ પુરુ-સ્ય-અ
દ્વ વ-ને ઉત્તમ પ્રકારનું દેવા છે, તેથી સંવર્તિકા-
કમળના છેડાનું નવું પાંદડું-કુંપળ.

૨. કર્ણિકા અન્તર દ્વ- કર્ણિકાવ્યાં પ્ત
અન્તરે' દ્વિ વ્ત, સ્વ, દ્વ વ-ને કાનની
આશ્લક્ષ્ય જેવી દેવા છે, તેથી કલ્પિંકા-કમળનો

ખીજકોશ-ટાટી.

૩. કે-જલે સરતિ-અન્-હલદન્તાર-મ્યલ્ક-એ
પાણીમાં સરે છે-દેવાય છે, તેથી કેસર.

૪. કિન્નલ જલતિ-અપવારયતિ આત્માન્-જલ
અપવાણે-બહુલકાલ વ-ને પોતાને કંઈક છુપાવે છે-
ટાંકે છે, તેથી કિન્નલક-કેસર.

૫. મરુદ્વ અપિ દક્તિ-અવસ્થયતિ ક્ષમજનક
ત્યાલ, દો અવસ્થાએ- આલોડનુપરર્થે ક-વ્યોદેવદે,
યદા મરુદ્વપિ અન્દતિ-અન્દતિ, અદિ ધન્યને-કર્મવ્યન્-

શકત્યાદિ-ને મરુદ્વ-એને પશુ ખંડિત કરે છે-
ખેમાન ખનાવે છે; અથવા મરુદ્વને પશુ ભાષે છે-

યંભાવી દે છે-એવો ને કામોદીપક દેવા છે, તેથી

મકરંદ-પુષ્પરસ

૬. મૃગયે-દિશ્યેને સ્તનેનાપિ સમદેન અતિકામલ-
ત્યાત્, મૃગ હિસાપામ્ 'તમિવિન્નિવિઙ્ગિણિ.' ઇતિ વાલ્મ
(ઉગા. ૧-૧૧૮)-ને અતિશય ધોડું મસળાવાથી
પણ નાશ પામે છે, સ્ત્રીમગાઈ નવ છે, એવું અતિ-
શય કોમળ હોય છે, તેથી મૃણાલ-કમળનાળ.

૭. વિશતિ-પ્રેરવતિ સ્વાત્મન ઉપયોગર્થે જનાન્
વૃક્ષાદિગુણયુક્ત્યાત્-ને વીરંધક આદિ શુભુરાણું
હોવાથી પોતાનો ઉપયોગ કરતા હોકોને પ્રેરણા કરે
છે, તેથી મિસ-કમળનાળ.

૮. ચરતિ-સુગોતિ ચરતિ વા મુવિ ય-જાલ
ચત્રત્તરાણશો - 'શલિમષ્ટિઙ્યામ્કમ્' (ઉગા. ૪-૪૨)
ગિટાદ્ વૃદ્ધે -ને જમીનમાં પોતાને ઢાંકે છે અથવા
આને છે-ને શાવક-કમળકંદ.

સ્થલકમળના છોડનાં નામે તથા ગુણો
પદ્મચારિણ્યપતિચરાણ્યયા પદ્મા ચ શાપ્દા ।
પદ્માનુષ્ઠ્યા કદુસ્તિકા કયાયા કફયાતજિત્ ।
મૂનકુન્ડાદમશૂનન્વી દ્વાસકાસવિવાપદા ॥૧૩॥
અર્થ - પદ્મચારિણી અતિવરા અચ્ચા પદ્મા ચ
શારદા (ઈતિ નામાનિ, ગુણસ્તુ-) પદ્મા અનુષ્ઠ્યા કદુ-
તિકા કયાયા (સત્તી) કફયાતજિત્ મૂનકુન્ડાદમશૂનન્વી
શ્વાસકાસવિવાપદા (અસ્તિ) ॥

પદ્મચારિણી^૧, અતિચરા,^૨ અચ્ચયા,^૩
પદ્મા,^૪ અને શારદા^૫ એટલા સ્થલકમળના
છોડનાં સસ્કૃત નામે છે. તે છોડ ગરમ
નથી, પણ તીખો, કડવો અને તૂસા હોઈ કદ,
વાસુ મૂનકુન્ડ, પથરી, શુળ, શ્વાસ, ઉધરસ
તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૪

૧. ગુર્ગે-પદ્મમ્ દ્વ ચરિતું શ્રીલમસ્યા 'મુચ્યજાતૌ'
ઈતિ ણિનિ-જાન્ત્વાદ્ ઢીપ-ને ગુણોમા કમળની પેડે
વર્તવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, તેથી-પદ્મચારિણી-
સ્થલકમળનો છોડ

૨. અતિશયેન ચરતિ-ચર મનો, પવાવન્-ને ખૂબ જ
આને છે, તેથી અતિચરા-સ્થલકમળનો છોડ.

૩. ન વ્યલે-વિમેતિ સ્વલલિતિ વા શીતાતાપાદિભ્ય-
વ્યય મુદ્ગચ્છલનયો-પવાવન્-ને ટાંદ, ટડકા વગેરેથી
ડરતી નથી કે ગમરાતી નથી, તેથી અચ્ચયા-
સ્થલકમળનો છોડ.

૪. પદ્માનિ સન્તિ અસ્યામ્-અર્શામ્બવ્, યપ્-નેમાં
કમળો હોય છે, તેથી પદ્મા-સ્થલકમળનો છોડ

૫. શારદિ મવ શારદં-એતવમ્ અસ્તિ અસ્યા -

અર્શામ્બવ્-ટાપ્-નેમાં શરદમ્બુમાં ચતુ ધોણું કમળ
થાય છે, તેથી શારદા-સ્થલકમળનો છોડ.

પોયણીનાં નામે તથા ગુણો
શ્વેતં કુવલયં પ્રોક્ત કુમુદં કૈરવં તયા ।
કુમુદં પિચ્છિલ્લં સ્નિગ્ધં મધુરં હ્રાદિ શીતલમ્ ॥
અન્ય-શ્વેતં કુવલય કુમુદ તયા કૈરવ પ્રોક્તમ્,
કુમુદ પિચ્છિલ્લ સ્નિગ્ધં મધુર (સત્) હ્રાદિ શીતલ
(મવતિ) ॥

ધોણું પોયણુ કુવલય,^૧ કુમુદ^૨ તથા કૈરવ^૩
એ નામેથી કહેવાય છે. એ પોયણુ ચીકણુ,
સ્નિગ્ધ તથા મધુર હોઈ સુખ આપનાર અને
ઠંડું છે. ૧૫

૧. નૌ-પૃથિવ્યા વલય-વક્રુણમિવ શોભાકરત્વાત્-
ને શોભાને કરનાર હોઈ પૃથ્વીનું નણું કંકણુ કે
કડું હોય તેવું લાગે છે, તેથી કુવલય-પોયણુ.

૨. નૌ મોદત-મુદ હર્ષે-દ્યુપર્થેતિ ક-ને પૃથ્વી
પર આનંદ પામે છે, તેથી કુમુદ-પોયણુ.

૩. કે-જલે તેતિ-ક શબ્દે-પવાવન્, યદ્વા કેરવસ્ય-
હસ્ય હદં પ્રિયમ્-દ્વમર્ષે અણ્-ને પાણીમાં અવાજ
કરે છે અથવા દંસને ને પ્રિય હોય છે, તેથી
કૈરવ-પોયણુ.

કુમુદિની કે પોયણીનાં નામે તથા ગુણો
કુમુદતી કૈરવિકા તયા કુમુદિનીતિ ચ ।
સા તુ મૂલાદિસર્વાઙ્ગૈસ્તુકા સ્મુદિતા હૃદયૈઃ ।
પદ્મિન્યા ચે ગુણાઃ પ્રોક્તાઃ કુમુદિન્યાશ્ચ તે સ્મૃતાઃ ॥
અન્ય-યા મૂલાદિસર્વાઙ્ગૈ સ્મુદિતા સા તુ હૃદયે કુમુદતી
કૈરવિકા તયા ચ કુમુદિની ઇતિ ડક્તા, પદ્મિન્યા ચે
ગુણા પ્રોક્તા, તે ચ કુમુદિન્યા સ્મૃતા ॥

મૂળ આદિ સઘળા અવયવોથી સંયુક્ત
પોયણીનો ને છોડ તે કુમુદતી,^૧ કૈરવિકા^૨
તથા કુમુદિની^૩ કહેવાય છે. ઉપર પદ્મિનીના
ને ગુણો કહ્યા છે, તે જ ગુણો આ કુમુદિનીમાં
પણ હોય છે. ૧૬

૧ કુમુદાનિ સન્તિ અસ્યા- 'કુમુદનવેતલેભ્યો ડ્મતુર્' -
'શય' ઇતિ વલ્લમ્- 'ઝગિત્યે તિ ઢીપ્-નેમા પોયણુ થાય
છે, તે એનો છોડ-કુમુદતી

૨ કેરવસ્ય-હસ્ય ઇય પ્રિયા-દ્વમર્ષેડ્ણ-અણ્તાદ્
ઢીપ્-તત્ સ્વાર્થે કન્, 'કવાપોરિ તિ હૃલ્લક્ષ-હંસને ને
પ્રિય હોય છે, તેથી કૈરવિકા-કુમુદિની.

૩ કુમુદાનિ સન્તિ અસ્યામ્- 'અત ઇનિ' નાન્ત્વાદ્
ઢીપ્-નેમાં પોયણુ હોય છે, તેથી કુમુદિની-પોયણી.

જળ ઉપરના વેલા તથા રોવાળનાં નામો
તથા ગુણો

વારિપર્ણી કુમ્મિકા સ્યાચ્છૈગલં શૈવલં ચ તત્ ।
વારિપર્ણી હિમા તિક્તા લ્પ્વી સ્વાદ્વી સરા કદ્દુઃ ॥
દોષત્રયહરી રુક્ષા શોણિતજ્વરશોષપ્હન્ ॥ ૧૭ ॥
શવાલ તુવરં તિક્તં મચુરં શીતલં લઘુ ।
ક્લિગ્ધં દાહત્વપાપિત્તરજ્વરહરં પદ્મ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય-વારિપર્ણી કુમ્મિકા સ્વાદ, તત્ શૈવલ
ચ શૈવલ (તુ અન્યત્), વારિપર્ણી હિમા તિક્તા લ્પ્વી
સ્વાદ્વી સરા કદ્દુ રુક્ષા (સતી) દોષત્રયહરી શોણિતજ્વર-
શોષપ્હન્ (અસ્તિ), શવાલ તુવર તિક્ત મચુર શીતલ
લઘુ ક્લિગ્ધ (સન્) પરં દાહત્વપાપિત્તરજ્વરહરમ્ (અસ્તિ) ॥

વારિપર્ણી^૧ તથા કુમ્મિકા^૨ એ જળ ઉપર
પાંદડાંના જે વેલા થાય છે, તેનાં સંસ્કૃત નામો
છે. શેવાલ^૩ અને શૈવલ^૪ એ શેવાળનાં નામો
છે. કુમ્મિકા ટાઢી, કડવી, હલકી, મધુર, મળને
ખસેડનાર, તીખી, ત્રણે દોષને હરનાર અને
રૂક્ષ હોઈ રુધિર, વાવ તથા શેષને હરનાર છે.
તેમજ શેવાળ તૂરી કડવી, મધુર, ઠડી, હલકી
અને સ્નિગ્ધ હોઈ દાહ, તરશ, પિત્ત, લોહીનો
ખગાડ તથા તાવને અત્યંત મટાડે છે. ૧૭, ૧૮

૧ વારિણિ વર્ણાનિ યસ્યા સા-‘પાવકર્ષે તિ ડીપ્-
નેના પાદા પાણી ઉપર થાય છે, તેથી અથવા
વારિ પિપ્પતિ-વૂ પાલનપૂર્ણયો ‘વાવસ્વસ્વયતિમ્યો ન’
(ઉગ્ગા ૩-૬) ‘જાતરિતિ ડીપ્-પાણી જેવું’ રક્ષણ
કરે છે તથા યુષ્ઠિ કરે છે, તેથી વારિપર્ણી-પાણી
ઉપર થતો પાંદડાંનો વેનો

૨ કુમ્મિકા અસ્તિ અસ્યા -‘ઘત ઇન્દ્રિયો’-હિત ઠ્ઠ-
ઠ્ઠયક, ઠ્ઠ-પાણીનું પૂરણ અથવા ભરણપોષણ કરે
છે, તે કુમ્મિકા-પાણી પર થતો પાણીનો વેનો

૩ જલે શેતે-તિપ્પતિ-‘શીતો યુક્તુ લ્પ્વ વલ્ન વાલન’
(ઉગ્ગા ૪-૩૮) તત સ્વાર્થે અન્-શૈવલ-જે જળમા
રહે છે, તેથી શેવાળ

૪ શૈવલ-શ-મ્દની ન્યુતપતિ પથુ ઉપરના શેવાલ
પ્રમાણે છે.

મોરમી ગુલાખનાં નામો

શતપત્રી તરુણ્યુકા ફર્ણિકા ચારુસરા ।
મહાપુમારી ગન્ધાહ્યા લાક્ષારુણ્યાતિમ્મુલા ॥

અન્ય-શતપત્રી તરુણી ફર્ણિકા ચારુસરા મહા-
કુમારી ગન્ધાહ્યા લાક્ષારુણ્યા અતિમ્મુલા ઉક્તા ॥

શતપત્રી,^૧ તરુણી,^૨ કર્ણિકા,^૩ ચારુ

કેસરા,^૪ મહાકુમારી,^૫ ગંધાહ્યા,^૬ લાક્ષા
કૃષ્ણા^૭ અને અતિમ્મુલા^૮ એ ગુલાખના
સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯

૧. શત પત્રાણિ યસ્યા સા-જાતિત્વાદ ડીપ્-જેને
સ્રો પાખીએ હોય છે, તેથી શતપત્રી-ગુલાખ.

૨ તરતિ પ્રયમે વયસિ-‘ત્રો રથ ભો વા’ (૩-૫૪
ઉગ્ગા.) ઇત્યન્ન ‘વયસિ પ્રયમે’ ઇતિ ડીપ્-જે ગુલાખી
માં જ રહે છે, તેથી તરુણી-ગુલાખ.

૩. કમળની કર્ણિકા પ્રમાણે જ અર્ધી કર્ણિકા છે.

૪. ચારવ કેસરા યસ્યા સા-જેના કેસરા મુદર
હોય છે, તેથી ચારુકેસરા-ગુલાખ.

૫. મહતી વાગો કુમારી-જે મોટી કુ વારકા હોય
તેમ હાગે છે, તેથી મહાકુમારી-ગુલાખ.

૬. ગન્ધેન આહયા-ગન્ધાહયા-જે ગન્ધથી યુક્ત
હોય છે, તેથી ગંધાહ્યા-ગુલાખ.

૭. કૃપતિ-વિલિખતિ-આકર્ષણ કરોતિ વિસાદેતિ
કૃષ્ણા-કૃપ વિલેખને-ઉગાદિનેક પ્રત્યય-કૃપ્, કૃષ્ણ
અનયા શૈલ્યાદિ ‘પુરોષ હલ’ ઇત્ય પ્રત્યય-લાક્ષા વાગો
કૃષ્ણા-સુગંધી હોવાથી ચિત્તાનુ જે આકર્ષણ કરે છે,
તેમ જ છે, જેનાથી શીતળતા આદિ ગુણો નેવાય
અથવા અનુભવાય તેથી લાક્ષારુણ્યા-ગુલાખ

૮. અતિશયિત મ્હુ ગુણ અસ્તિ અસ્યા-તિપ્પા
દિત્વાત લ્પ્-જેનો ગુણ અતિશય મુદર હોય છે,
તેથી અતિમ્મુલા-ગુલાખ.

મોરમી ગુલાખના ગુણો

શતપત્રી હિમા હયા મ્રાહિણી શુક્લા લઘુ ।
દોષત્રયાન્નજિવ્વર્ણ્યા તિક્તા કટ્ટવી ચ પાવતી ॥

અન્ય-શતપત્રી હિમા હયા મ્રાહિણી કૃષ્ણા લઘુ
વર્ણ્યા તિક્તા ચ પાવતી (સતી) દોષત્રયાન્નજિવ્
(અસ્તિ) ॥

ગુલાખ ટાહું, હૃદયને ગમે એવું, આડાને
રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, વર્ણને
સારો કરનાર, કડવું, તીખું અને પાચક હોઈ
ત્રણે દોષ તથા લોહીના ખગાડને મટાડે છે. ૨૦

ખટમોગરાનાં નામો તથા ગુણો

નૈપાલી યથિતા તઝ્ઝૈઃ સતલા નવમાલિકા ।
વાસન્તી શીતલા લ્પ્વી તિક્તા દોષત્રયાન્નજિવ્ ॥

અન્ય-તઝ્ઝૈ નૈપાલી સતલા નવમાલિકા વાલ તી
યથિતા, (સા ચ) શીતલા લ્પ્વી તિક્તા (સતી)
દોષત્રયાન્નજિવ્ (અસ્તિ) ॥

૫ડિતોએ નૈપાલી,^૧ સતલા,^૨ નવમા

લિકા^૩ અને વાસંતી^૪ એટલાં બટમોગરા^૫નાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. બટમોગરા ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૧

૧. નેપાલકરો મવા-મવાયેં અણ, અળ્ળન્તવાદ્ ડીપ્-ને નેપાળ દેશમાં થાય છે, તેથી નેપાલી-બટમોગરા.

૨. સપ્ત પર્ણાનિ મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણિ વા લતિ-આદતે મુગ્ધવ્યુક્તશ્વાત, લાઆદને-‘અતોડરુપસેંક’-ઘપ્-ને સાત પાનવાળી હોય છે, અથવા મુગ્ધ-યુક્ત હોવાથી મન, બુદ્ધિ તથા પાચ ગાને દ્રિયો એ સાતને આકર્ષી લે છે, તેથી સપ્તલા-બટમોગરા.

૩. નમ-સ્તુત્યા માલા યસ્યા સા-‘શેપદે’તિ ક્વ-નેની માળા વખાણવા લાવક હોય છે, તેથી નવ માલિકા-બટમોગરા.

૪. ઘસન્તે પુષ્યતિ-‘કાલાન્ સાધુપુષ્યત.’ હ્યણ્, અળ્ળન્તવાદ્ ડીપ્-વસંતઋતુમાં ને કાયે-ફલે છે, તેથી વાસંતી-બટમોગરા.

લવારાનાં નામો તથા ગુણો

શ્રીપદી પટ્ટપદાનન્તા વાર્ષિકી મુક્તઘનના ।
વાર્ષિકી શીતલા લઘ્વી તિક્કા દોષત્રયાપહા ।
ઘર્ણાક્ષિમુલરોગમ્ની તત્તેલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥૨૨॥
અન્વય-શ્રીપદી પટ્ટપદા અનન્તા વાર્ષિકી મુક્ત ઘનના (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) વાર્ષિકી શીતલા લઘ્વી તિક્કા (સતી) દોષત્રયાપહા ઘર્ણાક્ષિમુલરોગમ્ની (અસ્તિ), તત્તેલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥

શ્રીપદી,^૧ પટ્ટપદા,^૨ અનંતા,^૩ વાર્ષિકી^૪ અને મુક્તઘનના^૫ એટલાં લવારાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લવારો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મુખના રોગને મટાડે છે. લવારાના તેલમાં પણ એવા જ ગુણો હોય છે. ૨૨

૧ ધ્રિયા પદમ્ અસ્યા-જાતિવાદ્ ડીપ્-લદ્ધીનું કે શોભાનું નેમા સ્થાન હોય છે, તેથી શ્રીપદી-લવારો

૨ પટ્ટ પદા યસ્યા, યદ્વા ઘર્ણા-મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણાં પદ મસ્યાં-મુગ્ધવેનાશ્ચત્યાત્-નેને છ મૂળિયાં હોય છે અથવા મુગ્ધને લીધે મન સહિત ગાને દ્રિયોનું નેમાં આકર્ષણ યદ્ધ સ્થાન અને છે, તેથી પટ્ટપદી-લવારો.

× ચક્રકેતમાં બટમોગરાના તામ્ પાંદડાંને રસ નરમ મસ ઉપર મોપડવા તથા મેહામા ફેલા પડ્યા હોય ત્યારે પાંદડાં વાપરવા બદલામણ કરી છે.

૩ ન વિયતે અન્તો યસ્યા ગુણાનામ્-નેના ગુણોનો અત કે પાર નથી તેથી, અનંતા-લવારો.

૪. વર્ણાનુ મવા-‘વર્ણાભ્યષ્ટક’-‘ઉચ્ચેક’, ‘ટિઙ્ઠે’તિ ડીપ્-ને વર્ણાનુતુમા થાય છે, તેથી વાર્ષિકી-લવારો.

૫ મુક્ત ઘન્યન યસ્યા-નેનું ઘન અથવા ડીડું છું હોય છે, તેથી મુક્તઘનના-લવારો.

બે બતની ચંબેલીનાં નામો તથા ગુણો

જાતિર્જાતી ચ સુમતા માલતી રાજપુત્રિકા ।
ચેતિકા હ્યગન્ધા ચ સા પીતા સ્વર્ણજાતિકા
જાતોયુગં તિક્કમુષ્ણં તુવરં લઘુ દોષજિત્ ।

શિરોક્ષિમુલદન્તાતિવિપકુઘાનિલાસજિત્ ॥૨૩॥

અન્વય-જાતિ ચ જાતી સુમતા માલતી રાજ-પુત્રિકા ચેતિકા ચ હ્યગન્ધા, સા ચ પીતા સ્વર્ણજાતિકા (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) જાતોયુગ તિક્કમ્ ઉષ્ણ લઘુ (સત્) દોષજિત્ શિરોક્ષિમુલદન્તાતિવિપકુઘા-નિલાસજિત્ (અસ્તિ) ॥

બતિ,^૧ બતી,^૨ સુમતા,^૩ માલતી,^૪ રાજપુત્રિકા,^૫ ચેતિકા^૬ અને હુદ્યગધા^૭ એટલાં ચંબેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ણ-બતિકા^૧ એ પીળા ફૂલવાળી ચંબેલીનું નામ છે. બત્રે ચંબેલી કડવી, ગરમ, તૂરી અને હલકી હોઈ દોષને છતનાર તેમજ માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, મુખના રોગ, ઝેર, ઠાંઠ, વાયુ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૪

૧ જાયતે-પ્રાદુર્ભવતિ તિક્કારિણ્યુક્તા દોષજિત્ શિરોક્ષ્યાદિરોગહન્તી ચેતિ-જની પ્રાદુર્ભવે હત્યસ્વાત્ ‘કિન્ચકો વૈ’તિ કતૈરે કિચ્, ‘જનસને’ત્યાત્વમ્, ‘ક્રુદિ કારાદકિન્’ હતિ વા ડીપ્-ને કડવાશ વગેરે ગુણથી મુક્ત હોઈ દોષોનો તથા મરતક આખવગેરેના રોગોનો નાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બતિ-ચંબેલી.

૨. જાતી-આ ખીંગુ નામ પણ ઉપર પ્રમાણે.

૩. સુદ્ધ મન્યતે-જાયતે વૈવે, મન જ્ઞાને-અમુન્ (ઉપા. ૪-૧૮૧), યદ્વા શોભનં મન અર્થાં દોષજિ-સ્વાત્, ‘મુમનાયાથ પત્રેણ’ હતિ મુદ્ધતે દર્શનાત ટાબન્તોડપિ-નેને વૈલો બરાબર જાણે છે, તેથી અથવા દોષને છતનારી હોવાથી નેના કારણે મન સારુ રહે છે અથવા દરેકનું મન નેના વિષે સારા અભિપ્રાયવાળું છે, તેથી સુમતા-ચંબેલી.

૪. માં-લક્ષ્મીં વ્યતિ-વૈષ્યતિ-વ્રત સૌત્રો વૈષ-માર્થ, તસ્યાદ્ ‘મૂલવિમુજાદિસ્વાત્’ કઃ, ઘૌઉદિ, યદ્વા

માલં-ક્ષેત્રં વનં વિષ્ણુ યા તનોતિ- 'અન્યથ્યોડયિ' इति चः
 ને શોભા અથવા લક્ષ્મીને પીંટાય છે-શોભાયમાન
 હોય છે, તેથી અથવા ક્ષેત્ર, કે વનનો વિગ્તાર
 પમાડે છે અથવા વિષ્ણુભગવાનને ચડે છે, તેથી
 માલતી-અંબેલી.

૫. રાજચન્દ્રસ્ય પુત્રી इव-શિરોડક્ષિમુક્તાદિરોગ-
 નાશચ્ચવાદ-इवार्થે कन्, टाप्, ह्रस्वत् च-ને માથાના,
 આંખના તથા મોઠાં વગેરેના રોગનો નાશ કરનાર
 હોવાથી ગુણમાં જાણે અંદરાબનની પુત્રી હોય તેવી છે,
 તેથી રાજપુત્રી-અંબેલી.

૬. ચેતયતિ-સમ્યક્ જ્ઞાપયતિ સોમન્વિકાદિકાન્
 સ્વકીયાન્ ગુણાન્, ચિત્તી સંજ્ઞાને-અન્યન્તાણ્યુલ્-ટાપ્-અત
 इत्वं च-સુગંધીપણું વગેરે પોતાના ગુણોને ને સારી
 રીતે જણાવે છે, તેથી ચેતિકા-અંબેલી-જાઈ.

૭. હૃદયસ્ય પ્રિયઃ ह्यः- 'હૃદયસ્ય પ્રિય' इति यत्,
 'હૃદયસ્ય હૃદયવદં' इति हृद् आदेशः, ततः-હ્યઃ ગન્ધઃ
 यस्या सा-નેની ગંધ હૃદયને પ્રિય થાય છે, તેથી
 હૃદયગંધા-અંબેલી જાઈ.

૮. સ્વર્ગમિવ પીતપુષ્પા જાતિ, તત જ્ઞાથે કન્,
 टाप्-સોના જેવા પીળા રંગનાં ફૂલવાળી અંબેલી તે
 સર્ણુજાતિકા કહેવાય છે.

એ જાતની જૂઠ્ઠાં નામો તથા ગુણો
 યૂષિકા ગણિકાઅષ્ટા સા પીતા હેમપુષ્પિકા ।
 યૂથીયુગં હિમં તિક્તં કટ્ટપાકરસં લઘુ ॥ ૨૫ ॥
 મધુરં તુવરં દુર્લભં પિત્તમ્ કફવાતલમ્ ।
 ઘ્નણાન્નમુલદન્તાક્ષિશિરોરોગવિપાપહમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય-યૂષિકા ગણિકા અષ્ટા (તયા) સા
 પીતા હેમપુષ્પિકા (કચ્ચતે), યૂથીયુગ હિમ તિક્ત કટ્ટ-
 પાકરસં લઘુ મધુર તુવર હ્ય (સત્) પિત્તમ્ કફવાતલં
 ઘ્નણાન્નમુલદન્તાક્ષિશિરોરોગવિપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

યૂષિકા, ૧ ગણિકા ૨ અને અંબેલી ૩ એટલાં
 જૂઠ્ઠાં સંસ્કૃત નામો છે. હેમપુષ્પિકા ૪ એ
 પીળાં ફૂલવાળી જૂઠ્ઠાં નામ છે. ખાતે જૂઠ્ઠાં
 ટાઢી, કંડવી, પાકમાં તથા રસમાં તીખી,
 હલકી, મધુર, તૂરી અને મનને ગમે એવી
 હોઈ કંઈ, તથા વાયુને ક્ષરનાર અને પ્રજી,
 લોહીવિકાર, યુષ્મના રોગ, શંતના રોગ,
 નેત્રના રોગ, માથાના રોગ તથા એરને મટાડે છે.

૧. યૂષ્મ પુષ્પાણામ્ અસ્તિ અસ્યા - 'અત જ્ઞિત્થો' -
 इति च-ટ્ટ્વેક -ટા-નેને ફૂલનાં જૂઠ્ઠાં આવે

છે, તેથી યૂષિકા-જૂઠ્ઠાં.

૨. ગણ-પુષ્પાણાં ગુણઃ અસ્તિ અસ્યા- 'અત જ્ઞિત્થો'
 इति च, ट्ट्वेकः, टाप्-અર્થે ઉપર પ્રમાણે; અથવા
 ગણના દ્રવ્ય ચિત્તાવદેકપુષ્પયુક્તવાત-ચિત્તને આકર્ષે
 તેવાં મુગંધી પુષ્પોથી જાણે આકર્ષક વેગ્યા ટોય
 તેવી જણાય છે, તેથી ગણિકા-જૂઠ્ઠાં.

૩. અમ્યા इव तिष्ठति रक्षित्री वृणादिरोगिणाम्
 'મુષિ સ્ય' इति क, 'અમામ્બે'તિ પત્વમ્, 'દયાણી-
 રિતિ હસ્તવમ્-પ્રણુ આદિ રોગોવાળાનું રક્ષણ કરતી
 ટોઈ જાણે તેમની માતા બની હોય તેવી છે, તેથી
 અમ્યા-જૂઠ્ઠાં.

૪. હેમ इव पीत पुष्प यस्याः सा- 'પાકરણે'તિ
 टीप्, कप्, ह्रस्वत्-નેનું ફૂલ સોના જેવું પીણું હોય,
 તે હેમપુષ્પિકા મોનેરી-જૂઠ્ઠાં.

અંબાનાં નામો

ચામ્પેયશ્ચમ્પકઃ પ્રોક્તો હેમપુષ્પશ્ચ સ સ્મૃતઃ ।
 एतस्य कलिका गन्धकलोति कथिता बुधैः ॥ ૨૭ ॥
 અન્યઃ-ચામ્પેય. ચમ્પક. પ્રોક્ત, સ ચ હેમપુષ્-
 સ્મૃત, બુધેઃ એતસ્ય કલિકા ગન્ધકલોતિ इति कथिता ॥
 અંબેય, ૧ અંબક ૨ અને હેમપુષ્પ ૩ એટલાં
 અંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિદ્વાનોએ અંબાની
 કળીનું નામ ગંધકલોતિ ૪ કહેલ છે. ૨૭

૧. ચમ્પાયા અપત્યં પુમાન્- 'સ્ત્રીઓ દર્ક' -અસદ્
 કાળમાં પ્રથમ અંબાનગરીમાં કે અંબા નામની ઠોઈ
 સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી અંબેય-એટલે અંબે.

૨. ચમ્પયતિ ચમ્પયે વા વિષાદિનાશકવમ્, ચમ્પિ
 ગત્યામ્ 'ચવુન્' (उणा. ૨-૩૨) એર વગેરેના નાશ-
 કરવાપણું આદિ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી અંબક-અંબે.

૩. હેમવર્ણે પુષ્પમ્ અસ્ય, સંજ્ઞાયં કન્-નેનું ફૂલ
 સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમપુષ્પક-અંબે.

૧. ગન્ધઃ ફલ સાર્થં યસ્યાઃ સા- 'પાકરણે'તિ
 टीप्-નેનું ફૂલ અથવા સાખ્ય ગંધ છે, તેથી ગંધ-
 કલોતિ-અંબકળી.

અંબાના ગુણો

ચમ્પકઃ કટ્ટકસ્તિકઃ કપાયો મધુરો હિમઃ ।
 विषहृमिहः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् ॥ ૨૮ ॥
 અન્યઃ-ચમ્પક. કટ્ટક તિક્ત કપાય. મધુર હિમ
 (સન્) વિષહૃમિહર કૃચ્છ્રકફવાતાસ્રપિત્તજિત્ (અસ્તિ) ॥
 અંબે તીખો, કંડવો, તૂરી, મધુર અને
 ટાઢો હોઈ વિષ, કૃમિ, મૂત્રકૃમ્, કંઈ, વાત-
 રક્તરોગ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૮

ખેલસરીનાં નામો તથા ગુણે
 યકુલો મધુગન્ધશ્ચ સિંહકેસરફસ્તયા ।
 યકુલસ્તુવરોડ્નુળ્લાઃ કટ્ટપાકરસો ગુરુઃ ।
 કફપિત્તવિપશ્ચિત્રકૃમિદન્તગદાપદ્મઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્ય-ચકુલઃ મધુગન્ધઃ તથા ચ સિંહકેસરકઃ
 (કષ્યતે), યકુલઃ દુર. અનુળ્લાઃ કટ્ટપાકરસઃ ગુરુઃ
 (સન્) કફપિત્તવિપશ્ચિત્રકૃમિદન્તગદાપદ્મઃ (અસ્તિ) ॥

ખકુલ,^૧ મધુગન્ધ^૨ અને સિંહકેસરક^૩
 એટલાં ખેલસરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખેલ-
 સરી તૂરી છે, ગરમ નથી, પાકમાં તીખા
 રસવાળી તથા ભારે હોઈ કઠ્ક, પિત્ત, એર,
 શ્વેત્ર નામનો કોઈ, કૃમિ તથા ઠાંતના રોગને
 મટાડે છે. ૨૯

૧. વહુતે-ગચ્છતિ કફપિત્તવિપ્રત્વાદિગુણવિશેષં
 વર્કિત્તયર્થઃ ભ્વાદિઃ, તસ્માદ્-વાહુલવાહુલ્ચ, ઉગાદિઃ,
 આગમશાસ્ત્રય અનિત્યત્વાત્ર ગુમ્, યદા ઉચ્યતે-વર્ણયેતિ
 કવિભિઃ. इति वहुलः, अत्र बवयोरैक्यं न मन्यते
 बहुभिवैयावाणेः, कैश्चिन्मन्यतेऽपि-ને કઠ્ક પિત્ત, એર
 વગેરેનો નાશ કરવપણું વગેરે વિશેષ ગુણો ધારણ
 કરે છે, તેથી વહુલ અથવા ખકુલ-ખેલસરી.

૨. મધુ-મધુરઃ ગન્ધઃ યસ્ય સ-નેની ગન્ધ
 મીઠી હોય છે, તેથી મધુગન્ધ-ખેલસરી.

૩. સિંહકેસરકઃ કેસર ગન્ધિ અસ્ય, સંશ્રામા કન્,
 નેને સિંહના નેના કેસરા હોય છે, તેથી સિંહ-
 કેસરક-ખેલસરી.

ખેટી ખેલસરીનાં નામો તથા ગુણે
 શિવમહી પાશુપત પ્કાષ્ટીલો શુકો વસુઃ ।
 શુકોડ્નુળ્લાઃ કટ્ટસ્તિકઃ કાકપિત્તવિપાપદ્મઃ ।
 યોનિશૂલકૃપાદાહકુષ્ઠશોથાશ્વનાગનઃ ॥ ૩૦ ॥
 અન્ય-શિવમહી પાશુપત પ્કાષ્ટીલ શુક વસુ.
 (इति नामानि, गुणाश्च-) શુકઃ અનુળ્લા કટ્ટ. તિકઃ
 (સન્) કાકપિત્તવિપાપદ્મ યોનિશૂલકૃપાદાહકુષ્ઠશોથા-
 શ્વનાગ (અસ્તિ) ॥

શિવમહી,^૧ પાશુપત,^૨ એકાષ્ટીલ,^૩ શુક^૪
 અને વસુ^૫ એટલાં ખેટી ખેલસરીનાં સંસ્કૃત
 નામો છે. ખેટી ખેલસરી ગરમ નથી, પહુ
 તીખી અને કડવી હોઈ કઠ્ક, પિત્ત, એર,
 યોનિનું શૂળ, તરશ, દાહ, કોઈ, સોજા તથા
 લોહીના ખગાડને મટાડે છે. ૩૦

૧. શિવમહી મહી-શિવને પ્રિય મોગરો ગણાય
 છે, તેથી શિવમહી-ખેટી ખેલસરી.

૨. વસુતે-શિવસ્ય અર્થ પ્રિયઃ-શ્વર્ગ્યેડ્ણ-ને
 થંકરને પ્રિય હોય છે, તેથી પાશુપત-ખેલસરી.

૩. એવમ્ અસ્થિ દ્વ કઠિને કણ્ઠ લાતિ-આતો-
 ડ્નુપસર્ગે ક-મુગામાદિત્વાત્ પત્ત્વે દીપેત્વ ચ-નેને હાડકાં
 નેનું કક્ષુ એક ગણું હોય છે, તેથી એકાષ્ટીલ-
 ખેટી ખેલસરી.

૪. વાતિ-મુગન્ધયુકો ભવતિ, વા ગતિગન્ધનયોઃ-
 વાહુલકાત્ કુક, વસુનોડકારસ્તોત્વં વા, વવયોર્કેચ્યં ચ-
 ને સુમધયુક્તા હોવાથી શુક-ખેટી ખેલસરી.

૫. વસ્તે-આચ્છાદયતિ કફં પિત્તં યોનિશૂલાદીચ,
 વસ આચ્છાદને-‘શ્વરુશ્ચિદિનપ્પસિવશિન્’ इति (उणा.
 ૧-૧૦) ઉ. પ્રત્યયઃ-ને કઠ્ક, પિત્ત, યોનિશૂલ વગેરેને
 દાખી દે છે, તેથી વસુ-ખેટી ખેલસરી.

કઠ્કખનાં નામો તથા ગુણે
 કદમ્બઃ પ્રિયફો નીપો વૃત્તપુષ્પો હલિપ્રિયઃ ।
 કદમ્બો મધુરઃ શીતઃ કપાયો લવણો ગુરુઃ ।
 સરો વિષ્ણમ્કુશ્કઃ કફસ્તન્યાનિલપ્રદઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્ય-કદમ્બ પ્રિયકઃ નીપઃ વૃત્તપુષ્પઃ હલિપ્રિયઃ
 (इति नामानि, गुणाश्च-) કદમ્બ. મધુરઃ શીતઃ કપાયઃ
 લવણ ગુરુઃ સરઃ વિષ્ણમ્કુશ્ક રુક્ષ (સન્) કફસ્તન્યા-
 નિલપ્રદઃ (અસ્તિ) ॥

કઠ્કખ,^૧ પ્રિયક,^૨ નીપ,^૩ વૃત્તપુષ્પ^૪ અને
 હલિપ્રિય^૫ એટલાં કઠ્કખનાં સંસ્કૃત નામો
 છે. કઠ્કખ મધુર, ઠાંઠો, તૂરો, ખારો, ભારે,
 મળને ખસેડનાર, અંગેને થંભાવી દેનાર
 અને રૂક્ષ હોઈ કઠ્ક, ધાવણ તથા વાસુને
 વધારનાર છે. ૩૧

૧. કદતિ-હિનસિત્ત વદ્વનોછાં સરત્વાત્, કદ હિંતાથઃ
 શીતઃ, તસ્માત્ ‘કુકદિકટિ-’ इति (उणा. ૪-૮૨)
 અમ્બુ પ્રત્યયઃ-ને સારક હોવાથી ક્ષબ્ધિવાતનો
 નાશ કરે છે, તેથી કઠ્કખ.

૨. પ્રીણાતિ-તર્પવતિ મુગન્ધેન લોકાન્, પ્રીન્ તર્પણે,
 ‘વસુન્ શિલ્પિશંશયોઃ’ (उणा. ૨-૩૨), તતઃ સ્વાર્થે
 કન્-ને સુમધથી લોકોને તૃપ્ત કરે છે, તેથી
 પ્રિયક-કઠ્કખ.

૩. નયતિ-પ્રાપયતિ કફસ્તન્યાનિલાન્ માષુર્ચાદિ-
 ગુણયુક્તવાન્, નીન્ પ્રાપણે-‘વાનીવિધિમ્. પ.’ (उणा.
 ૩-૨૩) વાહુલકાદ્ ગુણાભાવઃ-ને મધુરતા આદિ
 ગુણોવાળો હોવાથી કઠ્ક, ધારણ તથા વાસુને વધારે
 છે, તેથી નીપ-કઠ્કખ.

૪. વૃત્ત પુષ્પ યસ્ય સ-નેનું રૂક્ષ ગોળ હોય

છે, તેથી વૃત્તપુષ્પ-કુંજા.

૫. હલમ્ અસ્તિ અયમ્ અયુષમિતિ હલી-ચલ-
દેવ', 'અત્ દનિઠ', તસ્ય હલિનઃ પ્રિયઃ મુરઘ્યા અધિ-
વાસનાન્-મદિરાને ને મુગધી બનાવે છે, તેથી
બળદેવછને ને પ્રિય ગણાય છે; કેમકે કદંબની
મુગધવાળી મદિરા તેમને વધારે પ્રિય છે, તેથી
હલિપ્રિય-કુંજા.

કુંજાનાં નામો તથા ગુણો

કુબ્જકો મદ્રતરુણી વૃહત્પુષ્પોઽતિકેસરઃ ।
મહાસહા કળ્પકાઢ્યા નીલાલિકુલસદ્કુલા ॥
કુબ્જકઃ સુરમિઃ સ્વાદુઃ કપાયાનુરસઃ સરઃ ।
ત્રિદોષશમનો વૃષ્યઃ શીતહર્તા ચ સ સ્મૃતઃ ॥
અન્યથા-કુબ્જક મદ્રતરુણી વૃહત્પુષ્પ. અતિકેસર
મહાસહા કળ્પકાઢ્યા નીલાલિકુલસદ્કુલા (હતિ નામાનિ,
ગુણાસ્તુ-) કુબ્જક સુરમિ સ્વાદુઃ કપાયાનુરસ સર
ત્રિદોષશમનઃ વૃષ્ય સ ચ શીતહર્તા સ્મૃત ॥

કુબ્જક,^૧ ભદ્રતરુણી,^૨ બૃહત્પુષ્પ,^૩ અતિ-
કેસર,^૪ મહાસહા,^૫ કંટકાઢ્યા^૬ અને નીલાલિ-
કુલસદ્કુલા^૭ એટલા કુંજાનાં સંસ્કૃત નામો
છે. કુંજોડા મુગધી, મધુર, તૃણ રસને અનુસર-
નાર, આડો લાવનાર, ત્રણે દોષને શમાવનાર,
વીધને વધારનાર અને ઠાઠને હરનાર કહેલ છે.

૧. કૌ ઉચ્ચતિ-ઉચ્ચ આર્જવે-અર્ચ, યદ્વાકુ-શૈવત્
ઉચ્ચમ્-આર્જવમ્ અસ્ય, શક્ત્યાદિ, સહાયા કન્-નેનું
જમીન પર સરળપણુ અથવા નમવાપણુ હોય છે
અથવા જમીન પર લગાર ને નમેલાપણુ જણાવે
છે, તેથી કુંજક-કુંજોડા.

૨. મદ્રા-મદ્રદાયિકા ચાસી તરુણી ઇવ શ્યવત્વાન્-
ને વીધવંધક હોવાથી કોઈ ઉષ્ણ પ્રકારની જાણે
સ્ત્રી હોય તેવો છે, તેથી ભદ્રતરુણી-કુંજોડા.

૩. વૃદ્ધન્તિ પુષ્પાનિ યસ્ય સ-નેનાં મૂલ મોટાં
થાય છે, તેથી બૃહત્પુષ્પ-કુંજોડા.

૪. અતિશયિતા કેસરા યસ્ય સ-નેનામ્ કેસરા
ધણા જ હોય છે, તેથી આતિકેસર-કુંજોડા.

૫. સહતે ઇતિ સહા-વહ મયંગે-અર્ચ, ટાપ્, મહતી
ચાસી સહા-' સન્મહત્'-હતિ તત્પુષ્પ, 'આન્મહત્ -'
હત્યાત્વમ્-ને ધણું જ મસળણું વગેરે સહન કરી
શકે છે, તેથી મહાસહા-કુંજોડા.

૬. કળ્પકૈ માહયા-કાંટાઓથી ને પુક્ત હોય
છે, તેથી કંટકાઢ્યા-કુંજોડા.

૭ નીલાલ વે કલ્પ, તેનાં ફૂલ-સુવાદાવ', તેન

સંકુલા-આસા મુગધ્યુક્તવાન્-ને મુગધનાર હોવાને
લીધે ઢાળા બમરાઓનાં ઢોળાંઓથી આપ હોય છે,
તેથી નીલાલિકુલસદ્કુલા-કુંજોડા.

મેાગરાનાં નામો તથા ગુણો

મલ્હિકા મદ્યન્તી ચ શીતભીરુઃ ભૂપદી ।
મલ્હિકોષ્ણા લઘુર્વૃષ્ણા તિક્તા ચ કટુકા હરેત્ ।
વાતપિત્તાસ્યદ્ગવ્યાધિકુષ્ઠાદવિપ્રવળાન્ ॥૩૪
અન્યથા-મલ્હિકા મદ્યન્તી ચ શીતભીરુ ચ ભૂપદી
(હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) મલ્હિકા ડાળા લઘુ જગ
તિક્તા ચ કટુકા (સતી) વાતપિત્તાસ્યદ્ગવ્યાધિકુષ્ઠાદવિ-
વિપ્રવળાન્ હરેત્ ॥

મલ્હિકા,^૧ મદ્યન્તી,^૨ શીતભીરુ^૩ અને
ભૂપદી^૪ એટલાં મેાગરાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
મેાગરો ગરમ, હલકો, વીધને વધારનાર,
ઠડવો અને વીધો હોઈવાત, પિત્ત, મુખના
રોગ, નેત્રના રોગ, ઠોઠ, અરુચિ, ઝેર તથા
ગ્રણને મટાડે છે. ૩૪

૧. મલ્હિકા-ધારવતિ મુગધમ્, મહ ધારણે-'સર્વથા
વુચ્ય ઇત્' (ઉષા. ૪-૧૧૮) ક્ષિકારાદલિન. હતિ
વા ડીપ્, સ્વાયે કન્, ટાપ્-ને મુગધને ધારણ કરે છે,
તેથી મલ્હિકા-મેાગરો.

૨. મદ્ કરોતિ-ડાળાવાદ શ્યવત્વાચ-'તત્કરોતિ
તદાચટે' ઇતિ જિજ્ઞન્તાપ્રમથાતો- શમ્પન્તાદ્ 'રમિત-
દે'તિ ડીપ્-ને ગરમ તથા વીધવંધક હોવાથી મદ
અથવા કામોત્તેજના કરે છે, તેથી મદ્યન્તી-મેાગરો.

૩. શીતાદ્ વિમેતિ હત્યવંસીલા. ત્રિમી મયે-
'મિય કુલકુલનો' -હતિ કુ-હંડીથી ને ડે છે, એવા
સ્વભાવનો હોય છે, તેથી શીતભીરુ-મેાગરો.

૪. મુવિ પદમ ગત્વા સર્વેપુષ્પરૂપે મુલ્યવાન્,
ગૌત્વિ-પૃથ્વી પરનાં સર્વ પુષ્પાડમાં નેનું મુખ્ય તરંગે
સ્થાન છે, તેથી ભૂપદી-મેાગરો.

મધુમાધવીનાં નામો તથા ગુણો

માધવી સ્યાલ્લુ વાસન્તી પુષ્કકો મળ્ડકોઽપિ ચ ।
અતિમુક્તો વિમુક્તશ્ચ કામુકો ધ્રમરોત્સવઃ ।

માધવી મધુરા શીતા લઘ્વી દોષત્રયાપહા ॥૩૫

અન્યથા-માધવી તુ વાસન્તી પુષ્કક મળ્ડક અપિ
ચ અતિમુક્ત. વિમુક્ત ચ કામુકઃ ચ ધ્રમરોત્સવ
સ્યાત્, માધવી મધુરા શીતા લઘ્વી (સતી) દોષત્રયા-
પહા (અસ્તિ) ॥

માધવી,^૧ વાસન્તી,^૨ પુષ્કક,^૩ મંડક,^૪
અતિમુક્ત,^૫ વિમુક્ત,^૬ કામુક^૭ અને ધ્રમ-

રોત્સવ એટલાં મધુમાધવીના સસ્કૃત નામો છે મધુમાધવી મધુર, ટાઢી અને હલકી હોઈ ત્રણે દોષને મટાડે છે ૩૫

૧ મરો-વસન્ત પુષ્યતિ-‘કાલાત્ સાધુપુષ્યત્’-હત્યન્, ઝળન્તાદ્ દીન્-નેને વસન્ત-મનુમા ૬૫ આવે છે તેથી માધવી-મધુમાધવી

૨ વસન્તે પુષ્યતિ-હત્યાદિ પૂર્વન્ત સર્વ કાર્યમ્-વાસન્તી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩ પુષ્યતિ-સ્વપ્રવતિ દોષમય માધુર્યાદિગુણ ચુક્તરાત્-પુષ્ટિ સ્વજન્ ‘સ્વાધિન્’-ઈતિ (ઉપા ૨-૧૨) રક્, સ્વર્ષે કન્-મધુરતા આદિ ગુણોને વીધે તથા દોષોનો ને નાશ કરે છે, તેથી પુષ્ક-મધુમાધવી

૪ મગ્ધયતિ-મૂવયતિ શરીર દાપનય દુરીટ્ય-મઙિ મૂશયામ્-પ્લુન્-તથા દોષોને દૂર કરી શરીરને ને સુશોભિત કરે છે, તેથી મડક-મધુમાધવી

૫ અતિમાન્ત સુષ્કાં શૌક્લ્યન્-‘અલ્યાદય’-ઈતિ તત્પુલ્ક-‘મોહિચારિતિ હસ્થ, યદ્વા સુક્લાન્-વિર-કાન્ અતિક્લાન્-ને ધોખાશને લીરે મોતીથી પથ્થુ આડયાતી હોય છે અથવા વિરાગી-સુકા પુરોષોને ને ત્યન્ છે, તેથી આતિસુકા-મધુમાધવી

૬ વિશેષાત્ સુચ્યત સ્મ વિરક્-‘વિપૂર્વકાદ્ સુલ્લ મોહણે હ્યસ્માન્ કર્મણિ ક્-ખાસ કર્મને વિરક્ત પુરોષોએ નેને છોડી નીધેલ છે, તેથી વિમુક્ત-મધુ-માધવી

૭ કામયત રાગિનન્ હત્યવશીલ, ચમુ કાન્તી-‘લપતપદ’-હત્યુકન્-ને રાગવાળા-શોખાન લોકોને કન્-છે છે, એવો અભાવ ધરાવે છે, તેથી ડમુક-મધુમાધવી

૮ પ્રમતાગામ્ ઉત્સવ દ્વ-મુગધેન આનન્દ પ્રદવાન્-ને મુગધ વડે આનન્દથી ડેવાથી ભમ રાઓનો બળે ઉત્સવ૩૫ છે તેથી અમરોત્સવ-મધુ માધવી

એ જાતના કેવડાનાં નામો તથા ગુણો
કેતક સ્વિકાપુષ્પો જમ્બૂક ક્રકચ્છદ્ ।
સુવર્ણકેતકી ત્વન્યા લઘુપુષ્પા સુગન્ધિની ॥ ૩૬ ॥
કેતક વટુક સ્વાદુર્લુપુસ્તિક કાપાપહ ।
ઉષ્ણા તિક્તરસા શ્રેયા સ્વમુષ્પા હેમકેતકી ॥ ૩૭ ॥
અન્ય-કેતક સ્વિકાપુષ્પ જમ્બૂક ક્રકચ્છદ (કમ્બે) અન્યા સુવર્ણકેતકી સુ લઘુપુષ્પા સુગન્ધિની (પાચ્યત), કેતક વટુક સ્વાદુ, લઘુ તિક્ત કાપાપહ (અસ્તિ), હેમકેતકી ઉષ્ણા તિક્તરસા ચઘુષ્ણા હેમા ॥

કેતક, સ્વિકાપુષ્પ, જમ્બૂક અને

કકચ્છદ એટલાં કેવડાનાં સસ્કૃત નામો છે, તેમજ સુવર્ણકેતકી, લઘુપુષ્પા, અને સુગન્ધિની એટલા પીળા ફૂલવાળા કેવડાનાં સસ્કૃત નામો છે. કેવડો તીખો, મધુર, હવકો, કડવો અને કઠ્કને મટાડનાર છે. તેમ જ પીળો કેવડો ગરમ, કડવા રસવાળો અને નેતરને હિતકારી છે ૩૬, ૩૭

૧ ક્ષેતવન્તિ-નિવસન્તિ ક્લુન્સ્વાદુપ્રમૃતયા ગુણા અસ્મિન્ પિત નિવાસે-વયુન્ (ઉપા ૨-૩૨) ક્ષેત્ર-નેમા તીખાશ મોગશ ત્રગેરે ગુણો રહે છે, તેથી કેતક-કેવડો

૨ સ્વિકામદસા પુષ્પ યસ્ય સ-નેનુ કૂલ મંય નેનુ અહીંનાગુ કોમ ઇ, તેનાં સ્વિકાપુષ્પ-કેવડો

૩ જમતિ-અસ્તિ ક્ષપમ્, જમુ અદને-‘ઉલ્લકાદિ તાન્ (ઉપા ૦ ૪-૪૧) સાપુ-ને કઠ્કનો નાશ કરે છે તેથી જમ્બૂ-કેવડો

૪ ક્ષ્વલુન્વારહરા યસ્ય સ-નેન્યા પાદસા કર વત નેવા ડોર છે, તેથી કકચ્છદ-કેવડો

૫ મુવળપદસા ક્ષેતકી-સુવર્ણકેતકી-શાકપાશ્વિવા દિ-મોના નેવો પીળો કેવડો-સુવર્ણકેતકી-સોનેરી કેવડો કહેવાય છે

૬ લઘુ પુષ્પ યસ્યા સા-નેનુ કૂલ નાનુ હોય છે તેથી લઘુપુષ્પા-સોનેર કેવડો

૭. મુલુ ગમ્ય અસ્થા, અત ઈન્નિ-‘નાન્તવાદ્ દોષ-નેનો ગધ સાશે હોય છે, તેથી સુગન્ધિની-સોનેરી કેવડો.

રામબાવળાનાં નામો તથા ગુણો
કિઠ્ઠિરાતો હેમગૌર પીતક પીતમદ્રક ।
કિઠ્ઠિરાતો હિમસ્તિક્તઃ કપાયશ્ચ હરેવસ્તો ।
કપાપિત્તપિપાસાચ્ચદાહરોવપમિક્ષ્મીન્ ॥ ૩૮ ॥
અન્ય-કિઠ્ઠિરાત હેમગૌર પીતક પીતમદ્રક (ઈતિ નામાનિ ગુણાતુ-) કિઠ્ઠિરાત હિમ તિક્ત ચ કપાય (સન્) કપાપિત્તપિપાસાહરોવપમિક્ષ્મીન્ હરેત ॥

કિઠ્ઠિરાત, હેમગૌર, પીતક અને પીતમદ્રક એટલા રામબાવળાના સસ્કૃત નામો છે. રામબાવળ ટાઢો, કડવો અને તૃશિ હોઈ કઠ્ક, પિત્ત, તરશ, લોહીનો બગાડ, દાહ, શોષ, ઊલટી તથા કુમિને મટાડે છે ૩૮

૧ કિચિત્ કિરતિ-ક્ષિપતિ ચિત્ત રોમિણામિતિ કિઠ્ઠિ-સુવર્ણકેતકો મર્ગ કિવ્લક-ક વિશેષે-‘સ્વપ્રધે’તિ

ક', ઋત્ન इत्वं रपरख च, किङ्करि-तादशं वर्णम् अतति-
सततं गच्छति पुष्पेषु, अत गातरयगमने-कर्मण्यण्-
ने गोपीना शोडाना मितने कंठिक आकारे अेवा
मोना जेवा रंगने ने कायम डूलभां धारण्यु करे छे,
तेथी किङ्किरात-રામખાવળ.

૨. હેમ इव गौरः वर्ण. पुष्पेषु यस्य स-नेनां
डूलभां मोना जेवा ઉચ્ચત્વલ રંગ રહેલો હોય છે,
તેથી હેમગૌર-રામખાવળ.

૩. पीतरणं वायति-प्रकाशते-कै घातोः 'सुपि
स्य' इत्यत्र योगविभागान् क-ने मोनेरी पीणा रंगने
પ્રકાશે છે, તેથી પીતક-રામખાવળ.

૪. पीतरणः सन्, यद्वा पीतधातो भद्रश्च कफपित्तादि
रोगिणाम्-ने પીળા રંગને હોઈને અથવા નેને
પીવો હોય તો કક, પિત્ત, તરશ આદિથી પીડાતા
રોગીઓને સુખ-કલ્યાણ કરે છે, તેથી પીતમદ્ક-
રામખાવળ.

पीणी करेणुनां नामो तथा शुद्धा
कर्णिकारः परिव्याधः पादपोत्पल इत्यपि ।
कर्णिकारः कट्टस्तिकस्तुवरः शोचनो लघुः ।
रजनः सुखदः शोचन्लेष्मासृग्मणकुष्ठजित् ॥३२
અન્વય-કર્ણિકાર પરિવ્યાધઃ પાદપોત્પલ इत्यपि
(વખ્યતે), કર્ણિકારઃ કટ્ટ તિક્ત સુવર શોચન લઘુ
રજન સુખદ (સન્) શોચન્લેષ્માસ્રુગ્મણકુષ્ટજિત્
(અસ્તિ) ॥

કર્ણિકાર, ૧ પરિવ્યાધ ૨ અને પાદપોત્પલ ૩
એટલા પીળી કરેણુના સંસ્કૃત નામો છે.
પીળી કરેણુ કડવી, તીખી, તૂટી, કોડાને
સાફ કરનાર, હલકી, રંગ આપનાર તથા
સુખદાયી હોઈ સોજા, કક, લોહીનો અગાડ,
મણુ તથા કોઈને મટાડે છે. ૩૬

૧. कर्णिकाम् इत्यति प्रथम यः पुष्पाणाम्-ऋ गतो-
कर्मण्यण्-नेनां दूषेणी प्रथम कणी याय छे, तेथी
કર્ણિકાર-પીળી કરેણુ.

૨. परित. विध्यति शोधादीन् रोगान्, व्यघ ताडने-
'द्व्यादध्यचो' इति च-ने सोजા વગેરે રોગોનો
નાશ કરે છે, તેથી પરિવ્યાધ-પીળી કરેણુ.

૩. द्रुमे उत्पल-तदाकार पुष्पं यस्य-नेना आडभां
કમળના આકારનું ફૂલ યાય છે, તેથી દ્રુમેત્પલ-
પીળી કરેણુ.

આસોપાલવનાં નામો તથા શુદ્ધા

अशोको हेमपुष्पश्च यज्जुलस्ताम्रपह्वयः ।

કહેલિઃ પિષ્કપુષ્પશ્ચ ગન્ધપુષ્પો નટસ્તયા ॥૪૦॥

अशोकः शीतलस्तिको घ्राही वर्ण्यः कपायकः ।
दोषापचीतृपादाहृमिशोषविपाचजित् ॥४१॥

અન્વય-અશોક હેમપુષ્પ વજ્જુત. તામ્રપહ્વયઃ વક્રંતિ
પિષ્કપુષ્પઃ ચ ગન્ધપુષ્પઃ તથા નટઃ (ઈતિ નામનિ,
ગુણસ્તુ-) અશોક શીતલ. તિક્તઃ ગ્રાહી વર્ણ્ય કપાયક
(સન્) દોષાપચીતૃપાદાહૃમિશોષવિપાચજિત્ (અસ્તિ) ॥

અશોક, ૧ હેમપુષ્પ, ૨ વંજુલ, ૩ તામ્ર
પહ્લવ, ૪ કંઠેલિ, ૫ પિંડપુષ્પ, ૬ ગંધપુષ્પ, ૭
અને નટ ૮ એટલા આસોપાલવનાં સંસ્કૃત
નામો છે. આસોપાલવ ટાઢો, તીખો, આડાને
રોકનાર, વણુને સારો કરનાર અને તૂટી હોઈ
હોય, અપચી નામનો રોગ, તરશ, દાહ,
કૃમિ, શોષ, ઝેર તથા લોહીના અગાડને
મટાડે છે. ૪૦, ૪૧

૧. न विद्यते शोकः अस्मात् अस्वीतृपादिपीडितानां
तप्राशक्तत्वात्-અપચી, તૃપા આદિથી પીડા પામતા
લોકોને નેનાથી શોક રહેતો નથી; કેમકે તે તે
રોગોનો તેનાથી નાશ યાય છે, માટે અશોક-
આસોપાલવ.

૨. हेमसदृश पुष्प यस्य स-નેનું ફૂલ મોના
નેના રંગનું હોય છે, તેથી હેમપુષ્પ-આસોપાલવ.

૩. वर्जति-गच्छति शीतलत्वादिगुणविरैष. वज्र
गतौ-बाहुल्यकाद् उलून्, लुम् च-शीतलता आदि भास
शुद्धोને જે ધારણુ કરે છે, તેથી વંજુલ-આસોપાલવ.

૪. ताम्रवर्णानि पाह्वानि यस्य स-નેનાં ફૂલાં
પાંદાં તાંબા જેવાં લાલ હોય છે, તેથી તામ્રપહ્લવ-
આસોપાલવ.

૫. कङ्को-यम इव इलति-क्षिपति क्रमिशोषविश-
कीन्, हल क्षेपे-तृदादि-सवेषात्तुभ्य दन्-शकन्वादि
पृषोददादिर्वा-કૃમિ, શોષ, ઝેર વગેરેનો યમરાજની
પેડે જે નાશ કરે છે, તેથી કંઠેલિ-આસોપાલવ.

૬. पिण्ड इव सदत पुष्प यस्य स-નેનું ફૂલ
પિંડ જેવું લાગેણુ અથવા નેડાપેનું હોય છે, તેથી
પિંડપુષ્પ-આસોપાલવ.

૭. गन्धयुक्तं पुष्प यस्य स-નેનું ફૂલ સુગંધવાળું
હોય છે, તેથી ગંધપુષ્પ-આસોપાલવ.

૮. नटति-नृत्यति नर्तक इव, यद्वा नटति-हिनसि
दोषसोपादीन्-નટ નૃતો હિસને ચ-પનાયન્-ને નૃત્ય
કરનારની પેડે નામે છે અથવા દોષોનો તથા શોષ
વગેરેનો ને નાશ કરે છે, તેથી નટ-આસોપાલવ.

બાણપુષ્પનાં નામે તથા ગુણે।

અમ્લાતોડમ્લાટન પ્રોક્તસ્ત્યામ્લાતક इत्यपि ।
 કુરુણ્ટકો વર્ણપુષ્પ સ પવોક્તો મહાસહ ।
 અમ્લાટન. કપાયોળ્ણ ક્ષિગ્ધ સ્વાદુષ્ચ તિક્તક ॥૪૨
 અન્વય - અમ્લાત અમ્લાટન તથા અમ્લાતક
 इत्यपि પ્રોક્ત, સ એવ કુરુણ્ટક વર્ણપુષ્પ મહાસહ
 ઉક્ત । અમ્લાટન કપાયોળ્ણ ક્ષિગ્ધ સ્વાદુ ચ તિક્તક
 (મવતિ) ॥

અમ્લાત,^૧ અમ્લાટન,^૨ અમ્લાતક,^૩
 કુરુટક,^૪ વર્ણપુષ્પ^૫ અને મહાસહ^૬ એટલા
 બાણપુષ્પના સંસ્કૃત નામે છે. બાણપુષ્પ વૃદી,
 ગરમ, સિન્ધ, મધુર અને કડવો હોય છે. ૪૨

૧ ન મ્લાયતિ-ન્લે હૃદય-વાહુલકાત્-તન્-ઉગાદિ -
 ને એકદમ કરમાતો નથી, તેથી અમ્લાત-માણુપુષ્પ
 ૨ ન મ્લાયતિ-‘મુપિ સ્વ’ इत्यत्र मुपि इति योग
 વિભાગાત્, યદ્વા ‘અન્વેષ્ય’ इति इ, અમ્લ સન્
 ગટતિ-ત્સુદ-ને કરમાય નહિ તેવો રહે છે, તેથી
 અમ્લાટન-માણુપુષ્પ

૩ અમ્લાત એવ અમ્લાતક-સ્વાર્થે કન્-અર્થ
 પડેલા નામ પ્રમાણે

૪ કુર્વતે-છિદયતે જનૈ ઉપયોગાર્થ, કુરુ છેદને-આહુ
 લકાદ્ અપ્, તત સ્વાર્થે કન્-નેને લોકો ઉપયોગ
 માટે કારે છે તેથી કુરુટક-માણુપુષ્પ

૫ વર્ણયુક્ત પુષ્પ વર્ણ સ-નેનુ કૂલ રગવાણુ
 હોય છે, તેથી વર્ણપુષ્પ-માણુપુષ્પ

૬. મહાસહ-નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ કુળગ
 ના પાંચમા નામ પ્રમાણે છે

આર જાતના કાટાઅશોળિયાનાં નામે
 સૈરેયક શ્વેતપુષ્પ સૈરેય કટસારિકા ।
 સહાચર સહચર સ ચ મિન્દ્યપિ કથ્યતે ॥૪૩॥

કુરુણ્ટકોડન પીતે સ્વાદ્રકો કુરુચક સ્મૃત ।
 નીલે ઘાળા દ્વયોક્તો દાસ આર્તંગલશ્ચ સ ॥૪૪॥

અન્વય - સૈરેયક શ્વેતપુષ્પ સૈરેય કટસારિકા
 સહાચર સહચર સ ચ મિન્દી અપિ કથ્યતે । અન પીતે
 કુરુણ્ટક સ્વાત્, રકે કુરુચક સ્મૃત, નીલે ઘાળા
 દ્વયો ઉક્ત, સ ચ દાસ આર્તંગલ (ઉક્ત) ॥

સૈરેયક,^૧ શ્વેતપુષ્પ,^૨ સૈરેય,^૩ કટ
 સારિકા,^૪ સહાચર,^૫ સહચર^૬ અને ભિદી^૭
 એટલા કાટાઅશોળિયાના સંસ્કૃત નામે છે.

× કેટલાક વૈદ્યક ધ્રામા કાટા અશોળિયાને
 કૌવત આપનાર, પાચનશક્તિ સુધારનાર અને તેના

પીળો કાટાઅશોળિયો કુરુટક^૮ કહેવાય છે,
 રાતો કાટાઅશોળિયો કુરુણક^૯ કહેવાય છે
 અને કાળો કાટાઅશોળિયો બાણુ,^{૧૦} દાસ^{૧૧}
 તથા આર્તંગલ^{૧૨} કહેવાય છે. આ નામેમા
 બાણુ શબ્દ સીલિંગ તથા પુલિંગ પણ છે.

૧. સૈરે-સૂચકાવરણાદિતપ્રદેશે ભવ, ‘નયાદિ
 મ્યો વક્’, તત સ્વાર્થે કન્, યદ્વા સૈરસ્યમ સૈર-સૈરા
 કારમ્ અહતિ, પ્રત્યયસ્તુ ઠ્ઠ્ એવ-ભ્યા સૂચ્ય આવતો
 હોય તેના પુણા પ્રદેશમા જે થાય છે અથવા સૂચ્ય
 જેવા આકારને કૂલમા ધારણુ કરે છે અથવા જેના
 છોડનો આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી સૈરેયક-
 કાટાઅશોળિયો

૨ શ્વેત પુષ્પ યસ્ય સ-નેનુ કૂન ઘોણુ હોય
 છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ-કાટાઅશોળિયો

૩ સૈરેય-નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પડેલા
 નામ પ્રમાણે છે

૪ કટમ્-ઉત્કટ સરતિ શ્વેતવશીલા મુસ્મિન્મવાત્-
 ‘સુવ્વજાતાવિ’તિ જિનિ, તત સ્વાર્થે કન્, યાપ-ને
 અતિશય સિન્ધપણાનો ગુણુ સ્વે છે, તેથી કટ-
 સારિકા-કાટાઅશોળિયો

૫. સહ ચરતિ-પચાચ-‘અન્વેષ્યામગી’તિ દૌર્લભ્યમ્-ને
 કોડની સાથે કામ કરે છે તેથી સહાચર કાટાઅશોળિયો

૬ ઉપર પ્રમાણે જ સહચર નામની વ્યુત્પત્તિ
 તથા અર્થ છે, કૂલ દીર્ઘ થયેલ નથી

૭ મિન્દતિ-પીતરકનીશ્ચાયવાનુ પ્રાપ્નોતિ મિદિ
 અવયવે-ઔગાદિક ઇન્-‘કૃદિકાદક્તિન इति वा डीप्-
 ને લાલ, પીળા, કાળા વગેરે રંગના અવયવો ધારણુ
 કરે છે-તે તે શુદ્ધ શુદ્ધ રંગનો પણ થાય છે, તેથી
 ભિદી-કાટાઅશોળિયો

૮ કુરુણ્ટક-નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર
 બાણુપુષ્પના ચોથા નામ પ્રમાણે છે

૯ કુસ્તિવ ઈષદ વા રવ અલીનામન, અલ્પ
 મલનદત્વાત્-જેમા પુષ્પરસ એહો હોય છે, તેથી
 બમરાઓનો શબ્દ થોડો હોય છે અથવા અરામર
 હોતો પણ નથી તેથી કુરુણક-રાતો કાટાઅશોળિયો

૧૦ વળ્યતે-શબ્દપતે વર્ણવે વા કવિભિ, વળ શબ્દે
 કર્મણિ ઘન્, -વવોરૈક્યમ્-ને કવિઓ વણુવે છે, તેથી
 વાણુ અથવા માણુ-કાળો કાટાઅશોળિયો

૧૧ દસ્યતે-નાર્યતે કુણાદિરોગિના કૃતે ચો વૈદૈ -
 ખીજને પાણીમા પચાવવાથી ચીકાશનાળા થયેલા
 પાણીને ઉધરસ મટાડનાર ગણે છે

દસુ ઉપશય-કમણિ ઘનુ-કોટિયા વગેરે રોગીઓના રોગો મગા ના વૈદ્યો જેનો નાશ કરે છે, તેથી દાસ-કાગો કાટાઅરોગિયો

૧૦ આતે દ્વ ગતિ-સ્રવતિ રસ, મુક્તિગતવાલ-ગત દાણ-પચાવન્-આતિ રિનગ્ગ હોનાથી બાલો દુ ખિ યારો ડેવ તેમ રસ ઝરે છે, તેથી આતંગન-ગંગો કાટાઅરોગિયો

આરે કાગાઅરોગિયાના ગુણો

સૈરેય કુષ્ટવાતાસ્રકફરુઢ્ઢવિપાપહ ।

તિત્તોષ્ણો મધુરોડનન્તુ સુક્ષિધ્ય કૈશરચ્છન ॥ ૬૫ ॥
અન્વય-સૈરેય તિત્તોષ્ણ મધુર અનન્તુ સુક્ષિધ્ય કૈશરચ્છન (તથા) કુષ્ટગતાસ્રકફરુઢ્ઢવિપાપહ (અસ્તિ) ॥

કાગાઅરોગિયો તીષ્ણો, ગરમ તથા મધુર છે, ખાટો નથી તેમ જ સારી પેટે રિનગ્ગ, કેશને રગનાર અને કોઠ, વાતરક્ત નામનો રોગ, કંક, ચગ તથા ઝેરને મટાડે છે ૪૫

ઝાલેરના નામો તથા ગુણો

કુન્દ તુ કથિત માધ્ય સદાપુષ્પં ચ તત્સ્મૃતમ્ ।
કુન્દ શીત લઘુ શ્લેષ્મશિતોરુગિવપિત્તહૃત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વય-કુન્દ તુ માધ્ય કથિત તત્ ચ સદાપુષ્પ સ્મૃતમ્, કુન્દ શીત લઘુ (તત્) શ્લેષ્મશિતોરુગિવ પિત્તહૃત્ (અસ્તિ) ॥

કુદ, ૧ માધ્ય ૨ અને સદાપુષ્પ ૩ એટલા

ઝાલેરના સસ્કૃત નામો છે ઝાલેર ટાડું અને હલકું હોઈ કંક, માથાનું દરદ, ઝેર તથા પિત્તને મટાડનાર છે ૪૬

૧ કુ-મૂર્ધિ દાયતિ દતિ વા-દૈપ શાધને દો અવ લખને વા-આતોડ્ઠુપસંગે દતિ ક યદા કુપ્પ્યત-શન્વયે-વપ્યતે કવિમિ મુન્દરદન્તાનામુપમયા સૌગધ્યાતિશયાથ-કુણ શન્દે-અદ્વાદયથ (ઉણ ૪-૧૯) દતિ દ-ને જાગીને સાક કરે છે અથવા ખડિત કરે છે, તેથી અથવા આતિશય મુગધી હોનાથી કવિઓ જેને વધુ વે છે તેમ જ સુદર દાતની હિપમા દે છે તેથી કુન્દ-મેગરો.

૨ માપે સાધુ 'તન સાધુ' દતિ યત્, યદા માપે ભવ-દિગાદિવાદ યત્ દતિ પ્રાચ -ને માવ માસગા ઉત્તમ યાય છે તેથી માધ્ય-મેગરો.

૩ શદા-સવકાલ પુષ્પ્યતિ પુષ્પ વિકસને-પચાવન્-ને સવકાળ વિકસે છે, તેથી સદાપુષ્પ-મેગરો.

મુચુકુદનાં નામો તથા ગુણો

મુચુકુન્દ ક્ષત્રવૃક્ષશ્ચિત્રક પ્રતિવિષ્ણુક ।

મુચુકુન્દ શિર પીઠાપિત્તાસ્વાગિયનાશન ॥ ૬૭ ॥

અન્વય-મુચુકુન્દ ક્ષત્રવૃક્ષ ચિત્રક પ્રતિવિષ્ણુક ।
(દતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) મુચુકુન્દ શિર પીઠાપિત્તાસ્વાગિયનાશન ॥

મુચુકુદ, ૧ ક્ષત્રવૃક્ષ, ૨ ચિત્રક અને પ્રતિવિષ્ણુક એટલા મુચુકુદ ના સસ્કૃત નામો છે મુચુકુદ માથાના દરદને, પિત્તરક્ત કે રક્તપિત્ત રોગને તથા ઝેરને મટાડે છે ૪૭

૧ મુચતિ મુગધ કુદ દ્વ-મુચ્છ માદાણ-વાલુ-કાલ કુ-ઉણાદિ-ને ઝાલેરની પેરે મુગધ છાડે છે તેથી મુચુકુદ

૨ મુચુકુદ દતિ ક્ષત્રનામકો-વૃક્ષ-શાકપાર્થિવાદિ-ને મુચુકુદ નામના ક્ષત્રિના નામે ઝોળખાય છે તેથી ક્ષત્રવૃક્ષ-મુચુકુદ

૩ ચિત્રણ ચિત્ર દ્વ વા કાયતિ-કે શદ-અવ-લ્પી'તિ હ -ને ચિત્ર વૃક્ષના નામે અથવા તેના જેવો પોતાને જણાવે છે તેથી ચિત્ર-મુચુકુદ

૪ પ્રતિવિષ્ણુ વિષ્ણુચરય સ-પ્રતિવિષ્ણુ, પ્રતિવિષ્ણુ-મુચુકુદનામા કાયતિ સ્વાત્માનમ્-નેનાથી વિષ્ણુ વિરદ્ હતા એટલે શ્રીકૃષ્ણ જેના શત્રુ હતા એવા મુચુકુદ રાગના નામે જે ઝોળખાય છે, તેથી પ્રતિવિષ્ણુક-મુચુકુદ

તિલકનાં નામો તથા ગુણો

તિલક શુરક શ્રીમાન્ પુરુપચ્છિન્નપુષ્પક ।

તિલક કટુક પાકે રસે ચોષ્ણો રસાયન ॥

કફકુષ્ટમીન્ યસ્તિમુલદન્તમદાન્ હરેત્ ॥ ૬૮ ॥

અન્વય-તિલક શુરક શ્રીમાન્ પુરુપચ્છિન્નપુષ્પક (દતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) તિલક પાકે રસે ચ કટુક ઉણ રસાયન (તત્) કફકુષ્ટમીન્ યસ્તિમુલદન્ત મદાન્ હરેત્ ॥

તિલક ૧, શુરક, ૨ શ્રીમાન્, ૩ પુરુપચ્છિન્ન

અને છિન્નપુષ્પક, ૪ એટલા તિલકના સસ્કૃત નામો છે (આનુ ચુજરાતી નામ ફેટલાક તલબાવરડી કહે છે) તિલક પાકમા તથા તથા રસમા તીષ્ણો, ગરમ અને રસાયન હોઈ કંક, કોઠ, કૃમિ, મૂત્રાશયના દરદ, મુખના રોગ તથા દાતના રોગને મટાડે છે ૪૮

૧ તિલક-શિષ્ટિ કષ્ટકુષ્ટારોગિણામુપરિ, ત્થાં રાગનિગારણે હૃત્વા-તિલ સ્હને-વચુન્ શિલ્પિતશ્વો

* ચક્રદરમા લખે છે કે આ જાડના ફૂલની ધ્યાએ ઝોખાની કાટમા વાગીને માથા ઉપર નોપડવાથી આધારીથી મરી જાય છે

હતિ (ઊળા ૨-૨૨), યદ્વા તિલ્લુ દ્વેતિ દ્વર્ષે કન્-
કદ્ કોઠ, વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી
તેઓના પર જે રનેહ ધરાવે છે અથવા તલના છેડ
નેવો જે થાય છે, તેથી તિલ્લુ કરેનાય છે.

૨ ક્ષુભિ-વિલિપ્તિ કફનુશ્ચીવ, ક્ષુર વિલેખને-
પૂવત્ કન્ પ્રત્યય-કદ્, કોઠ વગેરેને જે ખોતરી
કાઠે-મટાડે છે તેથી ક્ષુરક-તિલક

૩ ધી અસ્તિ અસ-મનુષ્-જેની ગોઆ સારી
હોય છે, તેથી શ્રીમાન્-તિલક

૪. પુરતિ-એવે મન્ડતિ સવપુષ્પશ્યાનાં રસાયનત્વાદ-
પુર અગમને-‘પુર કુપન્’ (ઊળા ૪-૭૪)-જે
બધા ફૂલગોઠામા અમેસર ગણાય છે, કેમકે રસાયન
છે, તેથી પુરપ-તિલક

૫. હિન્ને પુષ્પ સ્સ સ-જેનુ ફૂલ છેદાયેલુ-
ચિરાક્યાણું જે થાય છે, તેથી હિન્નપુષ્પક-તિલક

બપોરિયાના નામો તથા ગુણો

બન્ધૂકો બન્ધુજીવશ્ચ રક્તો માધ્યાદ્વિકોઽપિ ચ ।
બન્ધૂક કફકુદ્ધાદ્દી યાતપિત્તહરો લઘુ ॥૪૨॥

અન્વય-બન્ધૂક ચ બન્ધુનીવ રક્ત અપિ ચ
માધ્યાદ્વિક- (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) બન્ધૂક કફ-
કુદ્ પ્રાદી લઘુ (સન્) વાતપિત્તહર (અસ્તિ) ॥

બન્ધૂક, ^૧ બધુછવ, ^૨ રક્ત અને માધ્યા
દ્વિક એટલા બપોરિયાના સરકૃત નામો છે.
બપોરિયો કદ્ કરનાર, દસ્તને રોકનાર અને
હલકો હોઈ વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે ૪૯

૧ યનાતિ ચિત્ત મુન્દપુષ્પવાત્, મલં જાપિ પ્રાદિ-
ત્વાદ્, વન્ય કન્યને-‘વલ્લકાદયશ્ચ’ (ઊળા ૪-૪૧)
इत्यूक प्रत्यय-જેનુ ફૂલ સુદર હોવાથી લોકોના
ચિત્તને આકર્ષે છે, તેથી અથવા ગ્રાહી ગુણવાળો
હોવાથી આંખને રોકે છે, તેથી બન્ધૂક-બપોરિયો

૨ વન્ધુ હ્વ જીવ-જન્મ અસ્ય વાયુપિત્તહર
યદ્વા વન્ધુરિવ જીવયતિ વાતાદિરોગિણ-અર્ચ-જેનુ પાણી
વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનાર હોવાથી રોગીને
બધુ જેનુ છે જેનુ પોતાનુ જ્ઞાન પશુ પાણી છે,
અથવા વાતપિત્તના રોગીઓને બધુની પેઠે જે
જિવાડે છે, તેથી બધુછવ-બપોરિયો

૩ રક્ત વળ અસ્તિ અસ્ય પુષ્પે-અશઆયન્-
જેના ફૂલમા રાતો રગ હોય છે, તેથી રક્ત-
બપોરિયો

૪ અહ મધ્ય-મધ્યાહ્ન, મધ્યાહ્ન મવ-‘કાલાદ્
ઠવ્’-બપોરના વખતે જેનુ ફૂલ વેધડે છે, માટે

માધ્યાહ્નિક-બપોરિયો

બસુદના નામો તથા ગુણો

ઓદ્ગુપ્પું જપા ચાય ત્રિસન્ધ્યા સારુણાસિતા ।
જપા સમ્રાહિણી કેદ્યા ત્રિસન્ધ્યા કફવાતજિત્ ૫૦

અન્વય-ઓદ્ગુપ્પું જપા, અય સા અરુણા અસ્તિતા
ત્રિસન્ધ્યા (વધ્યત), જપા સમ્રાહિણી કેદ્યા (મવતિ),
ત્રિસન્ધ્યા કફવાતજિત્ (અસ્તિ) ॥

ઓદ્ગુપ્પું અને જપા એ બસુદનાં
સંસ્કૃત નામો છે એ બસુદ આડાને રોકનાર
અને કેશને માટે સારી છે. જે બસુદ રાતા
અને કાળા ફૂલવાળી થાય છે, તે ત્રિસન્ધ્યા
કહેવાય છે. એ બસુદ કદ્ તથા વાયુને
મટાડે છે. ૫૦

૧ આ-ઈવ્ન ડનતિ-ફિચતિ-ડન્દી વલેદને-
‘સ્માયિતયિ’ (ઊળા ૨-૧૨) હતિ રક્, વાહુલકાદ
દસ્ય ક્લવમ્-ઓદ્ ગુણ સસ્ય-જેનુ ફૂલ લગાર બીનું
રોકે છે, તેથી ઓદ્ગુપ્પું-બસુદ

૨ જપતિ-વ્યક વદતિ સ્વકીયાનુ-ગુણાન્, જપવ્યકા-
યાં વાચિ, અર્ચ-ટાપ્, જે પોતાના ગુણોને સ્પષ્ટ બધાવે
છે, તેથી જપા-બસુદ

૩ તિલ્લ સન્ધ્યા અસ્યા પુષ્પકાઠ-જેના પુષ્પ
નેા સમય ત્રણે સંધ્યાએ હોય છે, તેથી ત્રિસન્ધ્યા-
રાતી અને કાળી-બસુદ

રાતાં ફૂલવાળી બસુદનાં નામો તથા ગુણો
સિન્દૂરી રક્તવીજા ચ રક્તપુષ્પા સુકોમલા ।
સિન્દૂરી વિપપિત્તાસ્રવટ્ણાવાન્તિહરી હિમા ॥૫૧॥

અન્વય-સિન્દૂરી રક્તવાજા રક્તપુષ્પા ચ સુકોમલા
(હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) સિન્દૂરી હિમા વિષપિત્તાસ્ર-
વટ્ણાવાન્તિહરી (અસ્તિ) ॥

સિદ્દરી, ^૧ રક્તબીજ, ^૨ રક્તપુષ્પા અને
સુકોમલા એટલા કેવળ રાતા ફૂલવાળી
બસુદના સરકૃત નામો છે એ બસુદ ટાઢી
છે અને ઝેર, પિત્તરક્ત કે રક્તપિત્ત, તરશ
તથા વમનને મટાડે છે. ૫૧

૧ સ્યન્દતે-પ્રસ્થતિ શૈલ્યમ્-સ્યન્દ પ્રસ્થવે-‘સ્યન્દે
સપ્રસારણ વ’ (ઊળા ૧-૬૮) इत्यस्त् प्रत्यय,
સપ્રસારણ ચ, જાતિત્વાદ્ ડીપ્-જે શીતળતાને ઝેર છે,
તેથી સિદ્દરી, અથવા સિન્દૂરસદશો વળ અસ્તિ અસ્યા-
અશઆયન્-પૂવવદ્ ડાપ્-જેનો રગ સિદ્દર જેવો લાન
હોત છે, તેથી સિદ્દરી-રાતી બસુદ

૧. રક્તં ક્ષીજં યસ્યા - તેનું ગિયુ લાન હોય છે, તેથી રક્તનીજન-રાતી જનમુદ.

૨. રક્ત પુષ્પ યસ્યા - તેનું ફૂલ રાતુ હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા-રાતી જનમુદ.

૪. મુતરા વામન-મુકોમન-ને અતિશય કેમળ હોય છે, તેથી મુકોમનના રાતી-જનમુદ.

અગધિયાનાં નામો તથા ગુણો

અયાગસ્ત્યો ઘણ્ણસેનો મુનિપુષ્પો મુનિદ્રુમઃ ।

અગસ્તિઃ પિત્તવક્રજિહ્વાતુષ્કવરો હિમઃ ।

રુદ્ધો ઘાતકરસ્તિકઃ પ્રતિદયાયનિવારણ ॥૫૨॥

અન્વય - અથ અગસ્ત્ય વહ્ણસેન મુનિપુષ્પ મુનિદ્રુમ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) અગસ્તિ હિમ રુદ્ધ વાતકર તિક (મન્) પિત્તવક્રજિહ્વા તુષ્કવર પ્રતિદયાયનિવારણ (અસ્તિ) ॥

અગસ્ત્ય,^૧ વગસેન,^૨ મુનિપુષ્પ^૩ અને મુનિદ્રુમ^૪ એટલા અગધિયાનાં મરુદ્ધ નામો છે અગધિયો ઠાઠો, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર, અને કડવો હોઈ પિત્ત, કફ, શોથિયો તાવ તથા મળેખમને મટાડે છે ૫૨

૧ અગ-વિન્ધાત્વલ સ્વાયતિ-સ્ત્રાપ્તિ, સ્ત્ય-શબ્દ-સવાતયા - 'આતોડુપર્ણો ક' - અગસ્ત્ય ઇતિ મુનિનામ અસ્તિ અત્ય તત્ત્રિવલ્લાટ, અગ્રાગાધવ્-વિધ્યાઅધને થ આવી દેનાર અગન્ત્ય ઋષિને પ્રિય હોવાથી તેમના નામે ને ઝોળખાન છે, તેથી અગસ્ત્ય-અગધિયો.

૨ વહ્ણમિવ દુષ્પ્ર-સેના-પુષ્પ યસ્ય સ - તેનું ફૂલ કનઈ તેનું ધોણુ ડાય છે તેથી વગસેન-અગધિયો

૩ મુને-અગસ્ત્યસ્ય પ્રિય પુષ્પ યસ્ય સ - તેનું ફૂલ અગસ્ત્ય મુનિને પ્રિય હતુ, તેથી મુનિપુષ્પ-અગધિયો

૪ મુને-અગસ્ત્યસ્ય પ્રિય દ્રુમ - અગન્ત્ય મુનિને પ્રિય ઝાડ તરીકે કહેવાય છે, તેથી મુનિદ્રુમ-અગધિયો

કાળી તથા ધોળી તુલસીનાં નામો

તુલસી સુરસા ધામ્યા સુલભા યદુમજ્જરી ।

અપેતરાક્ષસી ગૌરી શલ્ક્રી દેવદુન્દુમિ ॥૫૩॥

અન્વય - તુલસી સુરસા ધામ્યા સુલભા યદુમજ્જરી અપેતરાક્ષસી ગૌરી શલ્ક્રી દેવદુન્દુમિ (ઈતિ નામાનિ) ॥

તુલસી^૧, સુરસા,^૨ ધામ્યા,^૩ સુલભા,^૪ યદુમં જરી,^૫ અપેતરાક્ષસી,^૬ ગૌરી^૭, શલ્ક્રી^૮ અને દેવદુન્દુમિ^૯ એટલા તુલસીના મરુદ્ધ નામો છે. ૫૩

૧. તુલામ્-ઉપમાં ઘાટવ્ય વા અસ્વતિ-ક્ષિપતિ-

અમુ દોષે-અન્-શકન્વાદિ-ગૌરાદિશ-ને પોતાની ઉપમા અથવા સરખામણીને દૂ કરે છે-અનેથી નથી, એની અનપમ હોવાથી-તુલસી

૨. સુદુ રત યસ્યા સા-નેનો ગ્લ હિતમ રોષ છે, તેથી મુન્-મા-તુલસી

૩. પ્રામં મવા-મવાયે-પ્રામાયસ્તૌ' ઇતિ ચ, યન્-ને ગામલામા એટલે નિરાગી જમીનમા જ ખાન થાય છે, તેથી પ્રામ્યા-તુલસી.

૪. મુનેન લખ્યત- 'દ્યુમ્ સુ' ઇતિ સ્મૃ, યન્-ને મુખેથી મળી શકે છે-મગવી સમ્બી છે, તેથી મુલખા-તુલસી

૫. ક્ય મજય યસ્યા સા-નેને ધણી જ માજર થાય છે, તેથી યદુમં જરી-તુલસી

૬. અપેતા રાક્ષસા યદ્વા રાક્ષસરસાનિ વાપ્તિ યન્ના દર્શનાત્-ગૌરાદિ -નેના દર્શનથી રાક્ષસો અને રાક્ષસો નેવાં પાપો જતા ગ્હે છે, તેથી અપેતરાક્ષસી-તુલસી

૭. ગૌર વળ અસ્તિ અસ્યા, અગ્રાગાધવ્, ગૌરિ-નેનો રંગ ધોળા હોય છે, તેથી ધોળી તુલસી ગારી કહેવાય છે

૮. દ્વઃ દ્વઃ ઇન્તિ- 'અનનુષ્વરત્વે ચે'તિ ઇન્તદ્- 'યમ્હને સુગયાઓ, 'હોહન્તરિ તિ સુલ્, ટિલ્લાદ દ્વા-ને ધી રોગનો નાશ કરે છે, તેથી શલ્ક્રી-તુલસી

૯. દવાના દુન્દુમિરિર હૃપપ્રદત્વા-દેવોને ને આનદદાયક છે, તેથી તેમની ગણે નાખત અથવા નગારુ હોય તેવી ગણાય છે, તેથી દેવદુન્દુમિ-તુલસી

કાળી તથા ધોળી તુલસીના ગુણો

તુલસી કદુકા તિક્તા હૃયોળ્લા દાહપિત્તહૃદ ।

દીપની કુષ્ઠૃષ્ટ્રાક્ષપાશ્વૃક્ષક્ર્જાતજિત્ ॥

ગુહા ઘૃણ્ણા ચ તુલસી ગુણેસ્તુલ્યા પ્રકીર્તિતા ॥૫૪॥

અન્વય - (ગુણાસ્તુ-) તુલ્લાં કદુકા તિક્તા હૃણ્ણ ઘૃણ્ણા દીપની (સત્તી) દાહપિત્તહૃદ કુષ્ઠૃષ્ટ્રાક્ષપાશ્વૃક્ષક્ર્જાતજિત્ (અસ્તિ), ગુહા ચ કૃણ્ણા તુલ્સી ગુણે સુર્યા પ્રકીર્તિતા ॥

તુલસી તીખી, કડવી, હૃદયને ગમે એવી અને ગરમ તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ ઠાંક, પિત્ત, કૌંઠ, મૂત્રકૃમ્હ, લોહીનો અગાડ, પડખાની પીડા, કફ તથા વાયુને મટાડે છે ધોળી તથા કાળી તુલસી શુષ્કોમા સરખી જ કહી છે ૫૪

મરવાનાં નામો

માહતોડસી મહ્યકો મરુન્મરુરપિ સ્મૃત. ।

ફળી ફળિજ્ઞક્ર્જાપિ પ્રસ્થપુષ્પ. સમીરણ ॥૫૫॥

અન્ય - અસૌ માહત મહ્યત મહત્ મદ અપિ સ્મૃત , અપિ ચ પળી ફળિબ્દક પ્રસ્થપુષ્પ સમીરણ (વચ્ચત) ॥

મારુત,^૧ મરુબક,^૨ મરુત,^૩ મરુ,^૪ રેણુ,^૫ રેણુબજક,^૬ પ્રસ્થપુષ્પ^૭ અને સમીરણુ^૮ એટલા મરવાના સંસ્કૃત નામે છે. ૫૫

૧. મહત અય સમ્પ-વી, તદુત્પાદક્ત્વાન્-દ્વદર્શ્યેણુ -આ મરવો વાયુકારક હોનાથી વાયુના સબધવાનો છે, તેથી માત્ર કહેવાય છે

૨. મરૌ-નિર્જલપ્રદેસે યાતિ-ગચ્છતિ, યા મતિગન્ધ-નયા - 'હુન્' (ઝળા. ૨-૩૦) - વચ્ચોરૈક્યમ્-ને નિર્જળ પ્રદેશમા યાય છે, તેથી મર-નક-મરવો.

૩. ક્ષિયન્ત અનન વૃક્ષાદિવિપાણિ- 'મૃષોહતિ' (ઝળા ૧-૧૪) - જેના ઉપયોગથી વીછા વગેરેના ઝેર નાશ પામે છે, તેથી મરત-મરવો.

૪. ક્ષિયન્ત અનેન વૃક્ષાદિવિપાણિ-રેખવાતાદય, 'મૃષ્ણી.' (ઝળા ૧-૭) - જેના ઉપયોગથી વીછી વગેરેનું ઝેર તથા કષ્ટ, વાયુ વગેરે નાશ પામે છે, તેથી મર-મરવો.

૫. પળા - સર્પળાસદરાપનાણિ સન્તિ અસ્ય-શ્રોહ્યા-દિવાન્ દન્, અદન્તલ્લે હુ 'અત દ્વિતી' - જેને સર્પની રેણુ જેવા પાદડા હોય છે, તેથી રેણુ-મરવો.

૬. પળા જાત દ્વ અસ્માન્-પળાતુલ્યપત્તવાન્, યદ્વા પળી ઝજ્જક-દૂરાદ્ વજેક અસ્ય, તદ્વિપન્વાન્ ઝર્મી પૃષ્ઠોદરાદી-જેના પાદડા સર્પની રેણુ જેવા હોય છે, તેથી જેમાથી ભણે સાપ ઉત્પન થયો હોય એમ ધારે છે, તેથી અથવા સર્પના ઝેરનો નાશ કરનાર હોનાથી જેને સાપ દૂરથી છોડે છે-જેની પામથી સાપ દૂર નાસે છે, તેથી રેણુબજક-મરવો.

૭. પ્રસ્થે-મવતાદિશિલ્લરે પુષ્પ્યતિ, પુષ્પ વિકસને, પચાચ-પવંત વગેરેના શિખર ઉપર અથવા મુડુ ઝોળા પાણીવાળા પ્રદેશ પર જે ફાયે છે, તેથી પ્રસ્થપુષ્પ-મરવો.

૮. સમ્પ્રકૃ દૈર્યતિ જાઠર વહ્નિ તીક્ષ્ણોળ્લાદ-મિપ્રતલાચ, નન્યાદિલાત્ લ્યુ.-જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ છે તથા અગ્નિપ્રદાયક છે, તેથી જ્વરાગ્નિને જે ધરાવર ઝેર છે, માટે સમીરણુ-મરવો.

મરવાના ગુણે

મહદમિપ્રદો હૃદયસ્તીક્ષ્ણોળ્ણ' પિત્તલો લઘુ: ।
 વૃક્ષિકાદિવિપન્નેખવાતકુષ્ઠમિપ્રગ્નુત્ ।
 કાઠુપાપ્કસો રુચ્યસ્તિક્તો રુક્ષ' મુગન્ધિક: ॥૫૬॥

અન્ય - મહદ્ અમિપ્રદ હૃદય તીક્ષ્ણોળ્ણ પિત્તલ લઘુ (સન્) વૃક્ષિકાદિવિપન્નેખવાતકુષ્ઠમિપ્રગ્નુત્ કઠુપાપ્કસ હન્ય તિક્ત સ્થ મુગન્ધિક (અસ્તિ) ॥

મરવો અગ્નિ કરનાર, હૃદયને ગમે એવો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર અને હલકો હોઈ વીછી આદિનાં ઝેર, કષ્ટ, વાયુ, કોષ્ટ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે; પાકમાં કડવો, રુચિ ઉપજાવનાર, તીખો, રુક્ષ અને મુગધી છે. ૫૫

ડમરાનાં નામે

ઝકો દમનકો દાન્તો મુનિપુત્રસ્તપોધન. ।
 ગન્ધોલ્કટો પ્રહ્લજટો વિનીતઃ ફલપત્રક ॥૫૭॥

અન્ય - દમનક દાન્ત મુનિપુત્ર તપોધન ગન્ધોલ્કટ પ્રહ્લજટ વિનીત ફલપત્રક ઝક ॥

દમનક^૧, દાંત,^૨ મુનિપુત્ર,^૩ તપોધન,^૪ ગધોલ્કટ,^૫ પ્રહ્લજટ,^૬ વિનીત^૭ અને ફલ-પત્રક^૮ એટલા ડમરાના સંસ્કૃત નામે છે ૫૭

૧. દમયતિ મૂષ્પ્રેતવિપારીન્, દમ્ ઉપશમે-પ્યન્તાદ્ નન્યાદેલ્યુ, તત સ્પર્થે કન્-જે ભૂતપ્રેત તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી દમનક-ડમરો.

૨. દમયતિ-ઉપશમયતિ કુષ્ઠકન્ધવારીન્, દમ્ ઉપશમે-ક્ષૌરિ ક્- 'વા દાન્તશાન્ત' હિતિ સ્ત્રેણ ણિજન્તો નિષ્પાન્તો નિપાતિત-કોષ્ટ, યેળ વગેરેનો ને નાશ કરે છે, તેથી દાન્ત-ડમરો.

૩. મુને પુત્ર દ્વ હૃદત્વાન્ વિપારિનાશકત્વાચ-હૃદયને ગમે એવો અને ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર લેવાથી ભણે કોઈ મુનિનો પુત્ર હોય તેવો છે, તેથી મુનિપુત્ર-ડમરો.

૪. વિપારિપીઢિતાના પીઢાનાશકત્વરૂપ તપ એવ ધનં યલ્લ સ -ઝેર વગેરેથી પીઢા પામતા લોકોની પીઢનો નાશ કરવો, એ રૂપી તપ જેનું ધન અથવા સર્વજ્વ છે, તેથી તપોધન-ડમરો.

૫. ગન્ધેન ઝલ્કટ-ઝમ્ર-ઝત્તમો વા-જેની ગધ ઉલ્કટ, ઉગ્ર અને ઉત્તમ હોય છે, તેથી ગન્ધોલ્કટ-ડમરો.

૬. પ્રહ્લણો જટા દ્વ મહત્ત્વ યલ્લ સ -પ્રહ્લ નિષ્પાની જટા જેવું ગીચપણું અથવા ઝૂડ જેને હોય છે, તેથી પ્રહ્લજટ-ડમરો.

૭. વિનીયતે સ્મ વિપક્ષ્ણાદિનાશનાર્થે જને, વિપૂર્વેકાદ્ ગીચ પ્રાણે ક્ષત્પમાત્ કર્મણે ક્ -ઝેર, કોષ્ટ વગેરેનો નાશ કરના લોકો જેને ખાસ લઈ ભય છે, તેથી

વિનીત-અમરો.

૮. કમ્બિ-મનોહરણિ કૃષ્ણાણિ ચ વર્ષાણિ કમ્બ
 ણ-મેવાદ વિમાદેતિ વ્યુ-નેનાં પાંદરાં મનોહર તથા
 ત્રીવંવધક છે, તેથી કલ્પવધ-અમરો.

અમરાના ગુણો

દમનસ્તુયરસ્લિનો હૃષો મૃષ્યઃ મુગન્ધિયકઃ ।
 પ્રહસ્તુદ્ધિવકુષ્ટાસ્ત્રાદ્ધિદકળ્પુદ્ધિદોપજિત્ ॥ ૫૮ ॥

અન્નમ - દમનઃ ગુણઃ તિષ્ઠઃ હૃષઃ કૃષ્યઃ મુગન્ધિયઃ
 પ્રહસ્તુઃ વિપુલાવ્યેદકળ્પુદ્ધિદોપજિત્ (અભિ) ॥

અમરો ત્રેણ, તીખો, હૃદયને ગમે એવો,
 વીથને વધારનાર તથા મુગંધી હોઈ ભૂતપ્રેત,
 એર, દોહા, લોહીનો બગાડ, ચરિરની બીનાથ,
 એજ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૫૮

તુલસીની ભાત-અખંડીનાં નામો તથા ગુણો

ચંચૈતી સુચરી તુલ્લી સ્વપુષ્પાજગન્ધિકા ।
 પર્ણાસસ્ત્રાજ્ઞે તુ કટિજ્જલુકેરલ્કો ॥ ૫૯ ॥
 તપ્ત શુક્લેઝ્જંકઃ પ્રોક્તો વટપથસ્તોઽપરઃ ।
 ચરૈતીપ્રિતયં ક્ષણં શીતં કટ્ટુ વિદાહિ ચ ॥ ૬૦ ॥
 સીક્ષ્ણં રુચિકરં હૃદયં દીપનં લઘુપાકિ ચ ।
 પિત્તલં કફવાતાસ્રકળ્પુદ્ધિમિવિષાપહમ્ ॥ ૬૧ ॥

અવદ-ચંચૈતી સુચરી તુલ્લી સ્વપુષ્પા અજગન્ધિકા
 પર્ણાણિ. (કમ્બલ) । તપ્ત શુક્લે તુ કટિજ્જલુકેરલ્કો (ક્ષિ
 નામદ્રવ્યં પ્રવુજ્યત), તપ્ત શુક્લે ઝંજંકઃ, તત્ અપરઃ
 વટપથ. પ્રોક્તઃ । ચરૈતીપ્રિતય સ્થ સીત કટ્ટુ વિદાહિ ચ
 સીક્ષ્ણ રુચિકર હૃદય દીપન ચ લઘુપાકિ (સ્વ) પિત્તલ
 કફવાતાસ્રકળ્પુદ્ધિમિવિષાપહમ્ (અભિ) ॥

અખંડી,^૧ સુચરી,^૨ તુલ્લી,^૩ ખરપુષ્પા,^૪
 અજગન્ધિકા^૫ અને પશ્ચાંસ^૬ એટલાં અખંડી
 નાં સંસ્કૃત નામો છે; પરંતુ કાળી અખંડી
 કટિલર^૭ અને કુદેરક^૮ કહેવાય છે. ધોળી
 અખંડી અજક^૯ કહેવાય છે અને ત્રીજી
 ભાતની અખંડી વટપત્ર^{૧૦} કહેવાય છે. ત્રણે
 અખંડી રૂક્ષ, ટાઢી, કડવી, દાહ કરનાર,
 તીક્ષ્ણ, રુચિ ઉપજાવનાર, હૃદયને ગમે એવી,
 અક્ષિને પ્રદીપ કરનાર, પાકમાં હલદી અને
 પિત કરનાર હોઈ કકે, વાતરક્ત રોગ, અળ,
 કૃમિ તથા એરને મટાડે છે. ૫૯-૬૧

૧. ચંચૈતી-અતિશય સ્વીકરોતિ વિવિધાન્ ગુણાન્-
 ષ્ઠ્ય વરણે-ચક્રુલગ્નાત્ત પવાયન્-ગૌરાદિ-ચાયૌરેકચાન્

ચંચૈતી-એનેક ભાતના મુલોને અતિશય સ્વીકારે
 છે, તેથી અખંડી-તુલસીની એકે ભાત.

૨. સુચર મુલઃ અભિ અમ્બા-અરોમાદર-ગૌરિ-
 યદા સર્ગોત્તિ-દિશ્વોભિ કલ્પલાવવિષારીન્-ગુ-સાંત્રો દિશ્વર્ભ-
 ' શિવરાષ્ટ્રાટ ' (રુઘા. ૧-૧) કમ્બદિગ વારુ-
 નેનો રસ કંકે ત્રેણ દોષ છે, તેથી અથવા કકે,
 વાયુ, એર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી તુલ્લી-
 અખંડી તુલસી.

૩. તુલ્લયતે-દિશ્વર્ભે રિવાદિકમનવા, ગુરિ દિશ્વર્ભ-
 પરુ, ચ્ચૈતી-દિશ્વર્ભે, યદા ગુદ્ધસ્વાન્-ગુરો-નેનાથી
 એર વગેરેનો નાશ કરાય છે, તેથી અથવા કકે
 યતી દોનાથી તુલ્લી-અખંડી તુલસી.

૪. મરુણિ પુષ્પાણિ કમ્બા. છા-નેનાં રૂઠ કેર-
 ખરલટ થાય છે, તેથી ખરપુષ્પા-અખંડી તુલસી.

૫. અજસ્ય મ્બ હા મ્બાં યમ્બાઃ છા-નેની
 મંધ બકરાના નેની દોષ છે, તેથી અજગન્ધિકા-
 અખંડી તુલસી.

૬. પર્ણાણિ અસ્વાતિ, અમુ દોષને-કમ્બલ, ક્ષુ
 વર્ણોઃ અસતિ-દીપ્ત્યને, અમ દીપ્તો પવાયન્-એ પાંદરને
 ખેરરી પાડે છે અથવા પાંદરાં વડે ને દીપે છે,
 તેથી પશ્ચાંસ-અખંડી.

૭. કટિનમપિ જરવતિ-સીક્ષ્ણતાન્ દીપન્સ્વાઠ,
 જૂપ વચોહાનો, બ્ધન્તાન્ કમ્બલ, પુષ્પોદગદિઃ-ને તીલ્ક
 તથા દીપન દોવાથી કલ્પુ વગુને પશુ ખચાતી રે
 છે, તેથી કટિલર-કાળી અખંડી.

૮. સુષ્ટિ-પ્રતિહરિતકફવાતારીન્. સુષ્ટિપ્રતિપલે-
 ' વતિકટ્ટુટિ ' (રુઘા. ૧-૫૮) ક્ષ્વેરુઃ, આગ-
 શાસ્ત્રસ્ય અનિત્યત્વાત્ર મુન્-ને કકે, વાયુ વગેરેનો નાશ
 કરે છે, તેથી કુદેરક-કાળી અખંડી.

૯. અજંચતિ ક્ષુર્યાદિગુણાન્, અજ અજંને-અક્ષા-
 ણ્યુન્-ને ધોળાશ વગેરે મુલોને મેળવે છે અથવા
 પમાડે છે, તેથી અજક-ધોળી અખંડી.

૧૦. વટપથે વન્ વસ્ય છા-નેનાં પ.ન વખી
 ઝાડ નેનાં દોષ છે, તેથી વટપત્ર નામે કહેવાતી
 ત્રીજી અખંડીની ભાત.

ઇતિ શ્રીબાવચકાશમાં પુષ્પાદિવર્ગ સમાપ્ત

૫ : વટાદિવર્ગ

વડના નામે

વટો રક્તફલ શુક્રી ન્યગ્રોધ સ્કન્ધજો ધ્રુવ ।
ક્ષીરી વૈશ્રવળાવાસો યદુપાદો વનસ્પતિ ॥ ૧ ॥

અન્ય-વટ રક્તપત્ર-શુક્રી-ન્યગ્રોધ સ્કન્ધજો ધ્રુવ ક્ષીરી વૈશ્રવળાવાસ યદુપાદ વનસ્પતિ (શ્લિ નામાનિ) ॥

૧ વટ,^૧ રક્તફળ,^૨ શુક્રી,^૩ ન્યગ્રોધ,^૪ રક્તધન,^૫ ધ્રુવ,^૬ ક્ષીરી,^૭ વૈશ્રવળાવાસ,^૮ યદુ પાદ^૯ અને વનસ્પતિ^{૧૦} એટલા વડના સંસ્કૃત નામે છે ૧

૧ વટતિ-વેદ્યતિ મૂળદશ વ્યામગદશ કફપિત્ત પ્રણાદૌધ, વટ વેદને-વત્વાવત્-ને જન્મીનના તથા આકાશના અસુક પ્રદેશને વીગે તે છે તેમ જ કક્ષ પિત્ત મધ્ય વગેરે રોગોને પશુ વેરી લઈ મટાડે છે, તેથી વટ-વડનું ઝાડ

૨ રક્ત ફલ યસ્ય સ-નેતુ ક્ષણ લાન રગતુ થાય છે તેથી રક્તફલ-વડ

૩ શ્દ્ધમ્ અસ્ય અસ્તિ-અત્ત ઇનિં-નેની રોચ શિખરાકાર હોય છે, તેથી શુક્રી-વડ

૪ ન્યગ્ર છળદિ રુપિર આવરણે-વમખ્યન્-ને નીચેના પ્રદેશને પશુ રોકે-ધેરે છે તેથી ન્યગ્રોધ-વડ

૫ સ્કન્ધાત્ જાયતે-અયેવપિ દરવતે' ઇતિ વ-ને થડમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી રક્તધન-વડનું ઝાડ

૬ ધ્રુવતિ-સ્વિરીભરતિ ધીષકાલ ધ્રુ સ્થિરે-અન્-ને લામે કાળ રિધર ર-ટા છે તેથી ધ્રુવ વડનું ઝાડ

૭ ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્ય-અત્ત ઇનિં-નેને ક્ષીર હોય છે તેથી ક્ષીરી-વડનું ઝાડ

૮ વૈશ્રવળસ્ય-ચક્ષુષતે કુચેરસ્ય આવાસ યસ્મિન્-નેમા યક્ષરાજ કુમેરોના વાસ હોય છે, તેથી વૈશ્રવળાવાસ-વડનું ઝાડ

૯ યદુવ પાદા-મૂલાનિ યસ્ય સ-નેને ધણી મૂળિયા હોય છે તેથી યદુપાદ-વડ

૧૦ વનસ્વ પતિ-પારસ્કરાદિત્વાત્ સમુત્કો નિપાત-નેને કૂન વિના ક્ષણ આવે છે તેવું ઝાડ હોવાથી વનસ્પતિ-વડ

વડના શુદ્ધો

વટા ક્ષીતો ગુરુર્ગ્રાહી કફપિત્તવ્રણાપહ ।

વર્ણ્યા વિસર્પદાહમ્ કપાયો યોનિદોષહત્ ॥ ૨ ॥

અન્ય- (ગુણાલુ-) વટ ક્ષીત ગુરુ માહી વપ્ય કપાય (સન્) કફપિત્તવ્રણાપહ વિસર્પદાહમ્

યાનિદોષહત્ (અસ્તિ) ॥

૧૭ ટાઢો, ભારે, આઠાને રોકનાર, વહુને સારો કરનાર અને તૂરો હોઈ કક્ષ, પિત્ત, મધ્ય, રતવા, દાહ તથા યોનિના દોષને મટાડે છે ૨

પીપળાનાં નામે તથા ગુણો

યોધિદ્ર પિપ્પલોડ્શ્વત્યશ્ચલપત્રો ગજાશન ।
પિપ્પલો દુર્જર ક્ષીત પિત્તશ્ચેષ્મવ્રણાલ્પજિત્ ॥

ગુરુસ્તુવરકો રુક્ષો વર્ણ્યા યોનિવિશોધન ॥ ૩ ॥

અન્ય-યોધિદ્ર પિપ્પલ અશ્વત્થ વગ્ગપત્ર ગજાશન (શ્લિ નામાનિ, ગુણાલુ-) પિપ્પલ દુર્જર ક્ષીત (સન્) પિત્તશ્ચેષ્મવ્રણાલ્પજિત્ ગુરુ સ્તુવરક રુક્ષ વપ્ય યાનિદોષવિશોધન (અસ્તિ) ॥

૧ યોધિદ્ર^૧ પિપ્પલ,^૨ અશ્વત્થ,^૩ ચલ પત્ર^૪ અને ગજાશન^૫ એટલા પીપળાના સંસ્કૃત નામે છે પીપળો માડ પથે એવો અને ટાઢો હોઈ પિત્ત, કક્ષ, મધ્ય તથા લોહીના અગાડને મટાડનાર, ભારે, તૂરો, રુક્ષ, વહુને સારો કરનાર અને યોનિના દોષોને દૂર કરનાર છે ૩

૧ શુષ્કલ-શાયત દુર્જરતાદિગુણયુક્ત, ઘુષ અવ ગમને-સવધાનુચ્ચ દન્, તત્ત યોધિદ્રાસૌ દુષ્વ નેતુ પાચન થવુ મુરકેલ છે એવા આડરૂપે ને જળાય છે, તેથી યોધિદ્ર-પીપળો

૨ પિપ્પલ-જલમસ્તિ અસ્ય મૂલે સિત્તલાત્-અર્થે ગાઢવ-નેના મૂળિયામા પાણી સિંચાય છે, તેથી કાયમ પાણીના સંબંધના ને રહે છે તેથી પિપ્પલ-પીપળો

૩ વટશાલમ્લયાવપેક્ષ્યા ન શ્વ-ચિર તિષ્ઠતિ-સુપિ સ્વ ઇતિ ક, યદ્વા અશ્વત્ય-જલમ્ અસ્ય અસ્તિ અગાઢવ-વડ, શીમગો વગેરે ગ્રાડોના કરતા લામે કાળ ને ટકતો નથી પશુ એટલો કાળ ટકે છે તેથી અથવા નેને કાયમ પાણી સાથે સંબંધ રહે છે તેથી અશ્વત્ય-પીપળો

૪ વગ્ગપત્ર દલાનિ યસ્ય સ-નેના પાદ્યા કાયમ ચાસા કરે છે, તેથી ચલદલ-પીપળો

૫ ગૈ અરયતે, અશ મોન્ને-રમણિ લ્યુર-નેને હાથીએ વધારે ખાય છે, તેથી ગજાશન-પીપળો

પારસપીપળાના નામે તથા શુદ્ધો પારીશોડ્ય પલાશશ્ચ કફપિત્ત કમળહલુ ।
ગર્દભાણ્ડ ધન્દ્રાલ કપીતનસુપાર્શ્વકો ॥ ૪ ॥

પારીવો દુર્જરઃ સ્તિગ્ધઃ કૃમિગુપ્તકાક્રમદઃ ।
 ફલેઽમ્લો મયુરો મૂલે કપાયઃ સ્વાદુમજ્જકઃ ॥૫॥

અન્યઃ-અન્યઃ પારીવાઃ વનાસઃ કપિચૂરાઃ વમગ્નુઃ
 શર્દભાગઃ કન્દરુકઃ ચ કપીતનનુશર્દૌ (ઈતિ નામાનિ,
 ગુણાથ-) પારીવઃ દુર્જરઃ સ્તિગ્ધઃ ફલે ઇમ્લઃ મૂલે મયુરઃ
 કપાયઃ સ્વાદુમજ્જકઃ (અન્) કૃમિગુપ્તકાક્રમદઃ (અનિ) ॥

૦૧૧૦ પારીવ, ૧ પલાશ, ૨ કપિચૂત, ૩ કમ-
 ડલુ, ૪ ગર્દભાંડ, ૫ કંદરાલ, ૬ કપીતન અને
 સુપાર્શ્વક એટલાં પારસપીપળાનાં સંસ્કૃત
 નામો છે. પારસપીપળો માંડ પચે એવો,
 સ્વચ્છ, કૃષ્ણમાં ખાટો, મૂળમાં મધુર, તૃણ,
 મીઠા ગર્ભવણો અને કૃમિ, વીધ તથા કંકને
 વધારનારો છે. ૪,૫

૧. પારવતિ પાવંતે વા-નૂ પૂર્વો-ચુરાદિઃ; અચ્,
 ષ્ઠ વા-નોરાદિઃ; પારી-જલપૂરં રયતિ-તનુકરોતિ, સ્વતિ-
 અન્તં નયતિ વા-પારીવા-વઃ-ને પાણીના પૂરને ઓણું
 કરે છે અથવા નાશ પમાડે છે, તેથી પારીશ-વ-
 પારસપીપળો.

૨. પ્રશસ્તાનિ પલાશાનિ-વનાણિ સન્તિ અસ્વ-
 અરોગાયચ્, ચદ્વા પલ્-માંમમ્ અશ્રાતિ, અશ મોજને-ધ્મ-
 ણ્યુ-નેનાં પાંદડાં સુંદર હોય છે, તેથી અથવા
 માંસને ને (ખાતર કાર) ખાય છે, તેથી પલાશ-
 પારસપીપળો.

૩. કપીનાં ચૂત દમ તલ્પિચત્વા-વાંદરાઓના બળે
 આંગો હોય તેવો તેઓને પ્રિય હોય છે, તેથી
 કપિચૂત-પારસપીપળો.

૪. ક્વચ્-જલ્કચ્, મગ્નપંતે ઇતિ મગ્ન-સારઃ, ષ્ઠ,
 સં ભાતિ ભખ્તે વા-મિત્તદવાદિત્વાન્ માચુ-પાણીનો સાર
 ને મદ્ય કરે છે, તેથી કમડલુ-પારસપીપળો.

૫. મદ્મં-મન્ધવિદોયમ્ અમતિ-પ્રાગ્ભોતિ, અમ મત્યા-
 વિયુ-અમન્તાઙ્ઙઃ (અળા. ૧-૧૧૪)-ને અમુક
 ભતની ખાસ ગંધ ધરાવે છે, તેથી ગર્દભાંડ-
 પારસપીપળો.

૬. કન્દરં-ગુહાં ભાતિ-આનોઙ્જુપસર્ગે કઃ-ને યઃ
 વગેરેમાં કોતરો-ગુહાઓ ધરાવે છે, તેથી કંદરાલ-
 પારસપીપળો.

૭. તનોતિ ઇતિ તન-અચ્, યાઃ-લક્ષ્મ્યાઃ તનઃ
 ફૂલનઃ; કપીનાં કપેર્દળેત્ય વા ફૂલનઃ-કપીતન-ને વાંદરા-
 ની અથવા વાંદરાના રંગ જેવી શોભા વિસ્તારે છે, તેથી
 કપીતન-પારસપીપળો.

૮. સોમનં પાર્શ્વે ચત્વ સઃ-નેનું પડણું-ખાણુને

બાગ સુંદર હોય છે, તેથી સુપાર્શ્વક-પારસપીપળો
 વેલિયા પીપળાનાં નામો

નન્દિવૃક્ષોઽથાત્યમેદઃ પ્રરોહી ગજપાદપઃ ।
 સ્વાલીવૃક્ષઃ ક્ષયતરઃ ક્ષીરી ચ સ્વાહનસ્પતિઃ ॥૬॥

અન્યઃ-નન્દિવૃક્ષઃ અથાત્યમેદઃ પ્રરોહી ગજપાદપઃ
 સ્વાલીવૃક્ષઃ ક્ષયતરઃ ક્ષીરી ચ વનસ્પતિઃ સ્વાત્ ॥

નન્દિવૃક્ષ, ૧ અથાત્યમેદ, ૨ પ્રરોહી, ૩ ગજ-
 પાદપ, ૪ સ્વાલીવૃક્ષ, ૫ ક્ષયતર, ૬ ક્ષીરી અને
 વનસ્પતિ એટલાં વેલિયા પીપળાનાં સંસ્કૃ-
 તનામો છે. ૬

૧. નન્દનં નન્દિ-દુર્નરિ સમુદ્ધૌ-ઈન્ (અળ
 ૪-૧૧૮) નન્દા વૃક્ષ -ને સમૃદ્ધિનું આઠ ગુણ્ય છે
 તેથી નન્દિવૃક્ષ-વેલિયો પીપળો.

૨. અથાત્યસ્ય-પિચ્છલસ્ય મેદઃ-ને પીપળાની ઘ
 એક ભત છે, તેથી અથાત્યમેદ-વેલિયો પીપળો.

૩. પ્રકર્ષેણ રોહતિ-દ્વયેવંશીતઃ-મુખ્યજાતિવિધિ
 ણિનિ; ચદ્વા પ્રરોહા-અદુરાઃ સન્તિ અસ્વ-અન હિનં-ને
 ધણી ન દીર્ઘાઓ અથવા અંકુશ ધાય છે, તેથી
 પ્રરોહી-વેલિયો પીપળો.

૪. ગજાનાં-પ્રિયઃ પાદપ-ને હાથીને પ્રિય આ
 છે, તેથી ગજપાદપ-વેલિયો પીપળો.

૫. સ્વાલ્યં વૃક્ષ-ને આઠ લાકડાનાં વાસણો,
 રમકડાં વગેરે બનાવવામાં ખાસ ઉપયોગી છે, તેથી
 સ્વાલીવૃક્ષ-વેલિયો પીપળો.

૬. ઇવહેતુકઃ તઃ-અપ્પરમાહિત્કદુગાદસવાદિ-
 ગુણવુક્તવાન્-ને ગરમ, આડો રોકનાર તથા પાકમાં
 તીખા રસવાળો કેવાગી ક્ષયરોગનું કારણ આ છે,
 તેથી ક્ષયતર-વેલિયો પીપળો.

૭. ક્ષીરી-વડનું સાતમું નામ જુઓ.

૮. વનસ્પતિ-વડનું દશમું નામ જુઓ.

વેલિયા પીપળાના ગુણો

નન્દિવૃક્ષો લઘુઃ સ્વાદુસ્તિક્તકસ્તુવર ઉષ્ણકઃ ।
 કટુપાકરસો દ્રાહી વિપવિત્તકપ્લાહજિત્ ॥૭॥

અન્યઃ-નન્દિવૃક્ષઃ લઘુઃ સ્વાદુઃ તિક્તઃ ક્ષુભ
 ઉષ્ણકઃ કટુપાકરસઃ દ્રાહી (અન્) વિપવિત્તકપ્લાહ-
 જિત્ (અસ્તિ)

વેલિયો પીપળો, હલકો, મધુર, વીળો,
 તૃણ, ગરમ, પાકમાં કડવો અને આડો
 રોકનાર હોઈ ઝેર, પિત્ત, કંક તથા લોહીના
 ઘગાડને મટાડનાર છે. ૭

ઉંબરાનાં નામે તથા ગુણો

उडुम्यरो जन्तुफलो यशाङ्गो हेमदुग्धरुः ।
उडुम्यरो हिमो रूक्षो गुग्गु पिक्तकफाम्नजित् ॥
मधुरस्तुवरो वण्यो म्रणशीघनरोपणः ॥ ८ ॥
અન્ય-उडुम्यर जन्तुफल यशाङ्गः हेमदुग्धरुः
(इति नामानि, गुणाश्च-) उडुम्यर हिम रूक्ष गुह-
मधुर तुवर वण्ये म्रणशीघनरोपण पित्तकफाम्नजित्
(अस्ति) ॥

ઉડુંબર,^૧ જંતુફલ,^૨ યશાંગ^૩ અને હેમ
દુગ્ધરુ^૪ એટલાં ઉંબરાનાં સંસ્કૃત નામે છે.
ઉંબરો ઠાંડો, રૂક્ષ, ભારે, મધુર, તૂરો, વણ્યને
સારો કરનાર, મણુને સાફ કરનાર, મેઝાવનાર
અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના ખગાડને
મટાડનાર છે. ૮

૧. उडुङ्घितम् अम्यरमनेन-उच्यतात्, यद्वा
उत्-अधिशयेन अभ्यस्ते-वर्ष्यते वाङ्घ्रियङ्घ्रजत्वात्, अमि
शब्दे-माहुलकात् वरन्, वृषोदरुदि-ने धणो जिये
डोवाथी છેક આકાશમા પકોચે છે અથવા યવના
અંગ તરીકે વાસિકો જેવુ ધણું વણ્યું કરે છે,
તેથી ઉડુંબર-ઉંબરો.

૨. जन्तः फले यस्य स-नेना इणमा जंतुमे
डोय છે, તેથી જંતુફલ-ઉંબરો.

૩. यज्ञम् अङ्गति-गच्छति समित्वाष्टत्वात्, अमि
गती-कर्मण्यण्-यशमा डोभवानी समिधत्वं लाकुं
ડોવાથી યજમા જે ઉપયોગી તરીકે જાય છે, તેથી
યશાંગ-ઉંબરો

૪ हेमवर्णं दुग्ध यस्य स-शेषाद् विभाषेति क्यु-
नेनुं क्षीर सोना नेया रंजनु डोय છે, તેથી હેમ
દુગ્ધરુ-ઉંબરો

કાળા ઉંબરાનાં નામે તથા ગુણો

वाकोदुम्बरिका फल्गुमलयुर्जधनेफला ।
मलयुः स्वभ्रमृत्तिका शीतला तुवरा जयेत् ॥
कफपित्तप्रणाशिनकुष्ठपण्डुवरोकामलाः ॥ ९ ॥
અન્ય-વાકોદુમ્બરિકા ફલ્ગુ મલયુ જધનેફલા
(इति नामानि, गुणाश्च-) मलयु स्वभ्रमृत्तिका
शीतला तुवरा (सती) कफपित्तप्रणाशिन चिन्तप्रणपण्डव
शंफामला जयेत् ॥

કાકોદુમ્બરિકા,^૧ ફલ્ગુ,^૨ મલયુ^૩ અને
જધનેફલા^૪ એટલાં કાળા ઉંબરાના સંસ્કૃત
નામે છે. કાળો ઉંબરો મળખધ-કબળિયાત
કરનાર, કડવો, ઠાંડો અને તૂરો હોઈ કફ,

પિત્ત, મણુ, ચીતરી, કોઠ, પાંડુ, અરશ તથા
કમખાને મટાડે છે. ૯

૧. वासप्रिया कवचर्णा वा उडुम्यरा-सहायां कन्,
'हृषाणेति' ति ह्रस्वत्व च-कागाम्भिने प्रिय अथवा कागाम
नेवा रंजनां ઉંબરો તે કાકોદુમ્બરિકા-કાળો ઉંબરો.

૨ कचति-निष्पत्ते शीतलत्वान्निष्पद्युक्ता, फल
निष्पत्ती-'फलिपाटि.' इति साधु-शीतलपण्डुं आदि
गुणोऽथी युक्त ने उत्पन्न थाय છે, તેકુ-કાળો ઉંબરો.

૩. मलं यवते, गु युगुसायान्-किप्-बाहुलकाद् चीर्षं,
यदा कण्ठे-पारयति साम्प्रदृत्त्वगुण, मन् धारणे-बाहुलकाद्
अयू, यदा मलयू इति पाठे मलात् पातात् युनाति-
पूय क्वने-किप्-ने भगने थंभावी भराग करे છે,
અથવા જે મળને બંધ કરવાનો શુભ ધરાવે છે, તેથી
અથવા મળથી-પાપથી પવિત્ર-શુદ્ધ કરે છે, તેથી
મલયુ કે મલપૂ-કાળો ઉંબરો.

૪. जन्ते-मध्यप्रदेशे फल यस्या सा-नेने
नधमा એટલે મધ્યપ્રદેશમાં ફળ આવે છે, તેથી
જન્તેફલ-કાળો ઉંબરો.

પીપળાનાં નામે તથા ગુણો

प्लक्षो जटी पर्करी च पर्कटी च ह्रियामपि ।
प्लक्षः कषाय. शिशिरो म्रणयोनिगदापहः ॥
दाहपित्तकफाम्नः शोथहा रकपित्तहृत् ॥ १० ॥
અન્ય-પ્લક્ષ જટી ચ પર્કરી ચ પર્કટી હ્રિયામ્
અપિ (મ્યુખ્યત્વે), પ્લક્ષ કષાય શિશિર (સત્) મ્રણયોનિ-
ગદાપહ દાહપિત્તકફામ્ન શોથહા રકપિત્તહૃત્ (અસ્તિ) ॥

૧. प्लक्ष,^૧ જટી,^૨ પર્કરી^૩ અને પર્કટી^૪
એટલા પીપળાના સંસ્કૃત નામે છે. છેલ્લાં બે
નામે ઓતિંગે પણ વપરાય છે. પીપળા તૂરી
અને ઠાંડી હોઈ મણુ, ચોનિના રોગ, દાહ,
પિત્ત, કફ, લોહીનો ખગાડ, સોજા તથા
રક્તાપિત્તને મટાડે છે. ૧૦

૧. प्रक्षति शैथ कषायत्व च, हर सचलने-
'अन्वेभ्योऽपि' इति च-वर्णलिकादित्वाद् लक्ष्मः; यदा
इत्यस्ते-मध्यते म्रणदाहानिनिवारणार्थं जनै, प्लक्ष मण्णे-
कर्मणि षण्, यदा प्लक्षति-अर्धो गच्छति जयाद्वारा-अन्-
ने शीतलता तथा तूराशने अरे છે, અથવા મણુ, દાહ
વગેરે મટાડના જેને લોહી ખાય છે અથવા વડવાઈ
એ દારા જે નીચે જાય છે, તેથી પ્લક્ષ-પીપળ.

૨. जटति-सवातीभवति, जट सवतो-सर्वधातुभ्य
इन्-'हृदिकारुदिकिन् इति वा ङीप्, यदा जटा सन्ति
अस्य-'शिवदिव्य इन्'-ने વઘવાઈકે એકડી થઈ જાય

છે અથવા જેને વડવાનં એા થાય છે, તેથી જરી-પીપળ
૩, ૪ યુચ્ચતે-સમ્યક્ સ્વચ્ચતે મળાદિયુ, ધૃવી સર્વે-
માહુચ્ચાર વર કટ વા પ્રત્યય, ગૌરાદિ-જેનો નથુ
વગેરે મટાડવા સારો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી
પકંરી અને પકંટી-ને નામ પીપળના ગણાય છે

મરસડાનાં નામો

શિરીષો મળિંડલો મળ્ડી મળ્ડીરશ્ચ કપીતન ।
શુક્રપુષ્પ શુક્રતરુમ્દુપુષ્પ શુક્રપ્રિય ॥ ૧૧ ॥

મન્યવ-શિરીષ મળિંડલ મળ્ડી વ મળ્ડીર કપી
તન શુક્રપુષ્પ શુક્રતરુ મ્દુપુષ્પ શુક્રપ્રિય (કપ્યત) ॥

શિરીષ,^૧ બડિલ, ^૨ બડી, ^૩ બડીર, ^૪ કપી
તન, ^૫ શુક્રપુષ્પ, ^૬ શુક્રતરુ, ^૭ મ્દુદુપુષ્પ અને
શુક્રપ્રિય^૮ એટલા મરસડાના સસ્કૃત નામો છે.

૧ શુભાતિ-હિનસ્તિ દાપશોધારીન્, યદ્વા શીયતે-
હિંચ્યત સ્વલ્પેનાપિ સમર્દેન યલુપ્પમ્-અતિકોમલત્વાત્,
'શુભ્યા કિન્' इति (उणा ४-२७) ईपन्-જે
દોષોનો તથા સોળનો નાશ કરે છે અથવા જેનું
ફૂલ અત્યંત કોમળ હોવાથી થોડા જ સ્પર્શ આદિ
થી કરમાય છે, તેથી શિરીષ-મરસડો।

૨. મળ્ડિતિ-કલ્યાણ પરોતિ પાતમળવિપાદિવીડિ
તાનામ્, મડિ કલ્યાણે- 'સલિકલ્યને' इति (उणा
૧-૫૪) इलच् प्रत्यय-ઉધરસ, મણુ એર વગેરેથી
પીડાતા લોકોનું તે તે રોગ મટાડી જે કલ્યાણુ કરે
છે, તેથી બડિલ-મરસડો।

૩ મળ્ડિતિ- 'સર્વધાતુચ્ચ ઇન્ - 'કૃદિતારાદક્તિન'
इति वा दाप्-મળ્ડી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે

૪ મળ્ડિતિ-માહુલકાદ્ ઈર-મળ્ડીર-અર્થ ધીબન
નામ પ્રમાણે છે

૫ કપીતન-પારસપીપળાનુ ઉચુ નામ જુઓ

૬ શુક્રપ્રિય, શુક્રવજ્રવા સદ્ધ વા પુષ્પ યસ્ય
સ-જેનું ફૂલ પોષ્પને પ્રિય હોય છે, અથવા પોષ્પની
આચના જેવું હોય છે, તેથી શુક્રપુષ્પ-મરસડો।

૭ શુકાના પ્રિય તરુ-શુકાપર્ષિવાદિ-જે આડ
પોષ્પને પ્રિય હોય છે, તેથી શુકતરુ-મરસડો।

૮ મ્દુ પુષ્પ યસ્ય સ-જેનું ફૂલ કોમળ હોય
છે, તેથી મ્દુપુષ્પ-મરસડો।

૯ શુકાનાં પ્રિય-પોષ્પને પ્રિય હોવાથી શુક
પ્રિય-મરસડો।

મરસડાના ગુણો

શિરીષો મધુરો-નુપ્પન્તિકશ્ચ તુવરો લઘુ ।
શાય્વોયવિસર્પમ કાસમળવિપાપહઃ ॥ ૧૨ ॥

મન્યવ-શિરીષ મધુર અનુપ્પન્તિક તુવર વ
લ્હુ (સન્) દોષશોષવિક્ષપન કામમળવિપાપહ (અસ્તિ) ॥

સરસડો મધુર છે, ગરમ નથી, કડવો,
તૂરો અને હલકો હોઈ દોષ, મોઝ, રતવા,
ઉધરસ, મણુ તથા એરને મટાડે છે. ૧૨

ક્ષીરવૃક્ષો અને પંચવલ્કલનાં સ્વરૂપ તથા ગુણો
ન્યમ્રોઘોદુમ્બરાશ્વત્યપારીવપ્લક્ષપાદપા ।

પદ્મૈતે ક્ષીરિણો વૃક્ષાસ્તેપા ત્વક્ પશ્ચવલ્કલમ્ ॥ ૧૩ ॥

ક્ષીરવૃક્ષો હિમા ઘર્ણ્યા યોનિરોમવ્રણાપહા ।

રુક્ષા કપાયા મેદોન્ના વિસર્પામયનાશના ॥ ૧૪ ॥

શોયપિત્તકફાશ્ચન્ના સ્તન્યા મન્નાસ્થિયોજકા ।

ત્વક્ પશ્ચક હિમં પ્રાહિ વ્રણશોયવિસર્પજિત્ ॥ ૧૫ ॥

તેપાં પત્ર હિમં પ્રાહિ કફનાતાશ્ચનુલ્લુપ્તુ ।

વિષ્ટમ્માધ્માનજિત્ તિત્ત કપાય લઘુલ્લેપનમ્ ॥

મન્યવ-ન્યમ્રોઘોદુમ્બરાશ્વત્યપારીવલ્કલપારપા-૬

પત્ર ક્ષીરિણ વૃક્ષા (ઉચ્યન્તે) તેપાં ત્વક્ પશ્ચવલ્કલ

(इति कथ्यते, तद्गुणास्तु-) ક્ષીરવૃક્ષો હિમા ઘર્ણ્ય

યોનિરોમવ્રણાપહા રુક્ષા કપાયા મેદોન્ના વિસર્પામ

નાશના સ્તન્યા મન્નાસ્થિયોજકા શાયપિત્તકફાશ્ચન્ના

(सन्ति) । ત્વક્ પશ્ચક હિમં પ્રાહિ વ્રણશોયવિસર્પજિ

(अस्ति), તેપાં પત્ર હિમં પ્રાહિ લઘુ તિત્ત કપાય લઘુલ્લે

(सत्) કફનાતાશ્ચનુલ્લુપ્તુ વિષ્ટમ્માધ્માનજિત્ (अस्ति) ॥

વડ, ઉંબરો, પીપળો, પારસપીપળો

અને પીપળ એ પાચ વૃક્ષો ક્ષીરી વૃક્ષ (ક્ષીર

વાળા આડ) કહેવાય છે અને એ પાચ

વૃક્ષોની છાલ પચવલ્કલ કહેવાય છે ક્ષીરવૃક્ષો

ટાઢા, વર્ણને સારો કરનારો, યોનિના રોગને

તથા મણુને મટાડનારા, રૂક્ષ, તૂરો, મેહને

તોડનારા, રતવાનો રોગ મટાડનારા, ધાવણ

વધારનારા, ભાગેલા હાડકાને જોડી દેનારા

અને સોળ, પિત્ત, કફ તથા લોહીના અગ્નાડને

મટાડનારા છે પાચેની છાલ ટાઢી, આડને

રોકનાર અને મણુ, સોળ તથા રતવાને મટાડ

નાર છે પાચેના પાઢડા ટાઢા, આડને રોકનાર,

હલકા, કડવા, તૂરા તથા જલદી મળને

ઉખેડનારા હોઈ કફ, વાતરુપ નામનો રોગ,

મળખંધ તથા આક્રાને મટાડે છે ૧૩-૧૬

ટીકા-કેષિતુ પારીવલ્કલને શિરીષ વેતલ વા વરુ વદ

ન્તીતિ વિશેષ-મેટલાક કહે છે કે પારસપીપળાને ખરો

મરસડાને અંથયા વેતલને ક્ષીરવૃક્ષોમા ગણવા

મોટા ગજના ઝાડનાં નામે તથા ગુણો

શાલસ્તુ સર્જકાર્પ્યાશ્વકર્ણકાઃ શસ્પસંવરઃ ।
અશ્વકર્ણઃ કપાયઃ સ્વાદુ મળસ્વેદકફક્રમીનુ ॥
મ્રણ્વિદ્રધિવાધિર્વયોનિકર્ણગદાન્દુરેત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્ય - શાલઃ તુ સર્જકાર્પ્યાશ્વકર્ણકાઃ શસ્પસંવરઃ
(સ્તિ નામાનિ, ગુણાય-) અશ્વકર્ણઃ કપાયઃ સ્વાનુ,
(તથા વ) મળસ્વેદકફક્રમીનુ મ્રણ્વિદ્રધિવાધિર્વયોનિ-
કર્ણગદાન્દુ હરેત્ ॥

શાલ,^૧ સર્જ,^૨ કાર્પ્ય,^૩ અશ્વકર્ણક,^૪
અને શસ્પસંવર^૫ એટલાં મોટા ગજના ઝાડનાં
સંસ્કૃત નામે છે. એ ઝાડ તૂરું હોય છે અને
મધુ, પસીનો, કક, કૃમિ, ક્ષમ નામનો રોગ,
વિદ્રધિ નામનો રોગ, બહેરાશબ્દુ, ચેનિના
રોગ તથા કાનના રોગને મટાડે છે. ૧૭

૧. શાલ્મતે-છાપ્યતે મળાદિનાચાક્રવેન વૈવે:-
શાલુશ્ચાયામ-કર્મણિ ઘનુ-અશ્વકર્ણકમ્-ત્રણુ આદિનો
નાશ કરનાર તરીકે વૈલો જેને વખાણે છે, તેથી શાલ-
મોટા ગજ. યદ્વા સખ્યતે-ગમ્યતે મળાદિતોગિભિઃ, સલ
ગતી-કર્મણિ ઘનુ-ત્રણુ આદિ રોગમાળા લોકો જેને
મેળવે છે, તેથી શાલ-એવો દેલાદિ પાક પથુ છે.

૨. સર્ગ્યતે-અર્ગ્યતે મ્રણ્વિદ્રધિવાધિર્વયોનિકર્ણગદાનાશાયે
વૈવે, પર્જ અર્જને-કર્મણિ ઘનુ-અશ્વકર્ણક, વિદ્રધિરોગ
તથા બહેરાશ વગેરેનો નાશ કરવા વૈલો જેને
મેળવે છે, તેથી સર્જ-મોટા ગજ.

૩. કૃપતિ-વિલિલતિ ક્રક ક્રમીર્થ, કૃપ વિલેલને-
'કૃપયે'તિ ક', તતઃ વાનુવૈર્ણ્યદિત્વાત્ ક્ષ્યન્-કક તથા
કરમિર્થા વગેરેને જે ખોતરી કાટે છે, તેથી કાર્પ્ય-
મોટા ગજ.

૪. અશ્વસ્ય કર્ણ હવ પત્રમ્ અસ્ય, હર્ણયે કનુ-
નેનાં પાંદડા ઘેાડાના કાન જેવાં હોય છે, તેથી
અશ્વકર્ણક-મોટા ગજ.

૫. શસ્પેઃ સમિચતે, કનુ વરણે-'મ્રહ્દદ'-'શ્વપ્-
ને ધાન્યોથી વીંટાયેનો રહે છે, તેથી શસ્પસંવર-
મોટા ગજ.

ગજની ઝાડ-સર્જનાં નામે તથા ગુણો
સર્જકોડ્યનોડજકર્ણઃ સ્વાચ્છાલો મરિચપત્રકઃ ।
મજકર્ણઃ કટુસ્તિકઃ કપાયોષ્ણો ધ્યપોહતિ ॥
કફપાણ્ડુમ્બુતિગદાન્દુ મેહકુષ્ઠવિયમપાન્નુ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય - અન્ય સર્જકઃ મજકર્ણઃ શાલઃ મરિચપત્રક-
સ્વાદુ । મજકર્ણ કટુઃ તિકઃ કપાયોષ્ણઃ (ઘનુ)
કફપાણ્ડુમ્બુતિગદાન્દુ મેહકુષ્ઠવિયમપાન્નુ વ્યરોહતિ ॥

સર્જક,^૧ અશ્વકર્ણ,^૨ શાલ^૩ અને મરિચ-
પત્રક^૪ એટલાં ખીલ ગજ-સર્જનાં સંસ્કૃત
નામે છે. સર્જ^૫ તીખો, કડવો, તૂરો અને
ગરમ હોઈ કક, પાંડુરોગ, કાનના રોગ, પ્રમેહ,
કોહ, એર, તથા મધુને મટાડે છે. ૧૮

૧. સ્વજતિ કટુતિક્કપાયોષ્ણતામ્, સ્વજ વિસર્ગે-
ષ્ણુલ, યદ્વા સર્ગ્યતે-અર્ગ્યતે કફપાદિપીઠિતૈઃ, પર્જ અર્જને-
કનુનુ (ઝળા. ૨-૩૨)-કડવાશ, તીખાશ, તૂરાશ
અને ઉષ્ણનાને જે પ્રકટ કરે છે, તેથી અથવા કક
આદિથી પીડાતા લોકો જેને મેળવે છે, તેથી
સર્જક-ગજની એક ઝાડ.

૨. અશ્વસ્ય કર્ણ હવ પત્ર યસ્ય સ-જેને બકરાના
કાન જેવાં પાંદડાં હોય છે, તેથી અશ્વકર્ણ-ગજની
એક ઝાડ.

૩. શાલ-મોટા ગજનું પડેનું નામ શુભો.

૪. મરિચસ્વેવ પત્ર યસ્ય સ-'શિવાદુ વિમાયે'તિ
કનુ-જેને મરિચનાં જેવાં પાન આવે છે, તેથી
મરિચપત્રક-ગજની એકઝાડ.

શરુનાં નામે

શરુની ગજમધ્યા ચ સુવહા સુરમી રસા ।
મહેરણા કુન્દુરુકી વહુની ચ મહુષ્ણવા ॥ ૧૯ ॥

અન્ય - શરુની ગજમધ્યા ચ સુવહા સુરમિ રસા
મહેરણા કુન્દુરુકી વહુની ચ મહુષ્ણવા (કપ્યતે) ॥

શરુકી,^૧ ગજમધ્યા,^૨ સુવહા,^૩ સુરમિ,^૪
રસા,^૫ મહેરણા,^૬ કુંદુરુકી,^૭ વહુકી^૮ અને મહુ-
ષ્ણવા^૯ એટલાં શરુનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૯

૧. શલિતિ-ચલતિ રક્ષિત્તાવીનુ હન્તુ પુષ્ટિ ચ
કર્તુ, શલ ચલને-કનુનુ (ઝળા. ૨-૩૨૭), શ્વોદ-
રાદિ, ગૌરાદિષ, યદ્વા દન્યાદિપાટે-સલતિ-મચ્છતીલાદિ
પૂર્વવત્-સલ ગતી કનુનુ, શ્વોદરાદિગૌરાદિષ, યદ્વા સત્ક-
ત્ય લવ્યતે આસ્વાયતે ગર્જઃ પિત્તલેષ્માતિસારિમિષ, લક
આસ્વાદને-કનુનુ-જે રક્તપિત્ત આદિ રોગોનો નાશ
કરવા કામ કરે છે તેમ જ પુષ્ટિ કરે છે અથવા
હાથીઓ અને પિત્ત, કક તથા ઝાડના રોગોએ
જેનો આદરપૂર્વક સ્વાદ લે છે, તેથી શરુકી કે
સરુકી-શરુ.

૨. ગર્જ. મધ્યતે-'મ્રહ્લોષ્ણવ', ઘનુ-હાથીઓ
જેને ખાય છે, તેથી ગજમધ્યા-શરુ.

૩. સુરતાં વહતિ દુવત્તવશૈભ્યાદિગુણાન્, વહ પ્રાણે-
પચાઘનુ, ઘનુ-તૂરાશ અને શીતળતા આદિ ગુણોને
જે ખાસ ધારણુ કરે છે, તેથી સુવહા-શરુ.

૪. મુદ્ધુ રમતે-અતિસારયન્ જેતું, રમિ રમસ્યે-
'સવેપાતુમ્ય દન્', આગમશાસ્ત્રસ્ય અનિત્યત્વાત્ર તુમ્-
અતિસાર વગેરે રોગોને મટાડવા ને સારી રીતે
ઝડપી કામ કરે છે, તેથી મુરખિ-શરુ.

૫. રસ્યતે-આસ્વાગતે ગર્જે: પુષ્ટિમાયે, રસ આસ્વા-
દને-વન્, સુરાદેરન્તપાતુત્વાત્ર શુદ્ધિ-જેનેા હાથીએા
તથા પુષ્ટિ ઇચ્છતા લોકો આદ લે છે, તેથી
રસા-શરુ.

૬. મહત્ ઈરણમ્ યસ્યા: સા, યદ્વા મહમ્-ઉત્તવમ્
ઈરયતિ ગજાદીનામ્, ઈર ગતો પ્રેરણે ચ-નન્યાદેત્યુન્, ટાપ્-
નેની મોટી પ્રેરણા અથવા ગતિ છે; તેમ જ હાથી
વગેરેને ને મોટા ઉત્સવની તથા આનંદની પ્રેરણા
કરે છે અથવા તેઓને ને ઉત્સવ જેવો આનંદ
પમાડે છે, તેથી મહેરણા-શરુ.

૭. ઇમ્ ઉનત્તિ-ઉન્દયતિ વા, ઉન્દી હ્રેદને- 'જન્વા-
દય.' (ઉળા. ૯-૧૦૨) इति साधु; ततः बुन्दुदः
इव-તત્પ્રતિજ્ઞતિ:- 'દ્વે પ્રતિજ્ઞતો' -इति कन्, गौरदि:-
પાલક શાક જેવો ને હોય છે, તેથી કુંદુરકી-શરુ.

૮. વાઢે-ઘટ્ટોતિ તુવસવાદિગુણાન્, વણ સવરણે
વવુન્ (ઉળા ૨-૩૨), ગૌરદિ:-ત્રાશ વગેરે ગુણોને
ને ખાસ સ્વીકારે છે, તેથી વણકી-શરુ.

૯. વહુ યથા સ્યાન્ તથા સ્વતિ તુવર શીતં ચ
રસમ્, સુ ગતૌ-પચાદચ્, ટાપ્-જે ત્રસ તથા શીતળ
રસને ધણુ જ પ્રમાણમાં કરે છે, તેથી અદુસ્તવા-શરુ.

શરુના ગુણો

શાહક્રી તુવરા ક્રીતા પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિવ્ ।
રક્તપિત્તવ્રણહરી પુષ્ટિકૃત્સમુદીરિતા ॥ ૨૦ ॥

અન્વય:-શાહક્રી તુવરા ક્રીતા પુષ્ટિકૃત્ (સતી)
પિત્તશ્લેષ્માતિસારજિવ્ રક્તપિત્તવ્રણહરી સતુચીરિતા ॥

શરુ તૂરું, ટાહું તથા પુષ્ટિ કરનાર હોઈ
પિત્ત, કષ્ઠ, અતિસાર, રક્તપિત્ત તથા મથુને
મટાડનાર કહેવાય છે. ૨૦

એ જાતના શીશમનાં નામો

શિશાપા પિચ્છિલા ડ્યામા કૃષ્ણસારા ચ સાગુઠઃ ।
કપિલા સૈવ મુનિભિર્મર્સગર્ભેતિ કીર્તિતા ॥ ૨૧ ॥

અન્વય-શિશાપા પિચ્છિલા ડ્યામા કૃષ્ણમાર સા ચ
અગુઠઃ, સા એવ કપિલા મુનિભિ: મર્સગર્ભેતિ કીર્તિતા ॥

શિ'શપા,^૧ પિચ્છિલા,^૨ શ્યામા,^૩ કૃષ્ણ-
સારા^૪ અને અશુરુ^૫ એટલાં શીશમનાં
સંસ્કૃત નામો છે. ને શીશમ કપિલા^૬-
પીંગળા-રંગનું હોય છે, તેને મુનિઓએ

ભરમગર્ભો^૨ કહેલ છે. ૨૧

૧. 'શિમ્' इति धव्यकशब्दं शब्देन वा शपति छेत्तारं,
शप वाक्ये, पचादच; यद्वा शिम्याभिः शपति- 'देविका-
शिशापा.' इति निर्देशाद् 'वा' वर्णलोपः, द्य-
પોતાના કાપનારને 'શિ' એવા અરપટ અવાજથી
અથવા પોતાની શીંગો દારા શાપ દે છે, તેથી
શિ'શપા-શીશમ.

૨. पिच्छा-कुटनम् अस्ति अस्याः, विच्छादित्वद्
इलच्, टाप्-જેને કૂટની પડે છે અથવા ખૂન છોડવી
પડે છે અથવા જેમાં ચીકાશ ખાસ કરીને હોય
છે, તેથી પિચ્છિલા-શીશમ.

૩. श्यामः वर्णः अस्ति अस्याः, अर्शआद्यच्-જેનો
રંગ કાળો હોય છે, તેથી શ્યામા-શીશમ.

૪. कृष्णः सार. यस्याः सा-જેનો સાર કાળો
હોય છે, તેથી કૃષ્ણસારા-શીશમ.

૫. न विद्यते गुः अस्या. कश्चिद् अन्यः वृष-
જેનાથી ભારે બીજું કોઈ ઝાડ નથી, તેથી અન્ય-
શીશમ.

૧. कपिलवर्णं पुष्पम् अस्ति अस्याः, अर्शआद्यच्-
જેનું ફૂલ પીંગળા રંગનું હોય છે, તેથી કપિલા-
પીંગળા શીશમ.

૨. मस्य गर्भे यस्या. सा शुकसारत्वात्-જેનો
સાર કે અંદરનો ભાગ સફેદ હોય છે, તેથી ભરમ-
ગર્ભો-પીંગળા શીશમ.

શીશમના ગુણો

શિશાપા કટુકા તિક્તા કપાયા શોષહારિણી ।
ઉષ્ણવીર્યા હરેન્મેદ્-કુષ્ટશિવ્રવમિહ્રમીન ॥

અસ્તિસ્વપ્નદાહાસ્ત્રવલાસાન્ ગર્ભપાતિની ॥ ૨૨ ॥

અન્વય:-શિશાપા કટુકા તિક્તા કપાયા (સતી) શોષ-
હારિણી, ઉષ્ણવીર્યા (સતી) ગર્ભપાતિની (તથા જ) મેદ-
કુષ્ટશિવ્રવમિહ્રમીન્ અસ્તિસ્વપ્નદાહાસ્ત્રવલાસાન્ હરેત ॥

શીશમ તીખી, કડવી અને તૂરી હોઈ
શોષને હરનારી તથા ઉષ્ણવીર્ય હોઈ ગર્ભને
પાડનાર તથા મેદ, કૌઠ, ચીતરી, ઊલટી,
કૃમિ, મૂત્રાશયના રોગ, મથુ, દાહ, લોહીની
અગાઠ તથા કષ્ઠને મટાડે છે. ૨૨

આરોંદરનાં નામો

કકુમ્બોડ્ગુનનામાર્યો નદીસર્જશ્ચ કીર્તિતઃ ।
દ્વન્દ્વેનીરવૃક્ષાશ્ચ ધીરશ્ચ ધવલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય-કકુમ્બ ગુનનામાર્યવ નદીસર્જઃ ચ દ્વન્દ્વ-
ચ નીરવૃક્ષઃ ચ ધીરઃ ચ ધવલઃ કીર્તિતઃ ॥

કકુલ,^૧ અર્જુનનામાખ્ય,^૨ નદીસર્જ,^૩

ઇંદ્રદુ,^૧ નીરવૃક્ષ,^૨ વીર^૩ અને ધવલ^૪ એટલાં આસોદરાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. (પાંડવ અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે તે સઘળાં આસોદરાનાં પણ નામો છે.) ૨૩

૧. કકુમ.—દિશ. સન્તિ અસ્ય યદુવિસ્તારવત્વાન—અસંગાયન્—જેનો વિસ્તાર ધણો જ હોય છે, તેથી સઘળી દિશાઓ જેને ફેલાવા માટેની હોય છે, તેથી કકુમ—આસોદરા.

૨. અર્જુનસ્ય નામ, સદ્ આલ્યા વસ્ય સઃ—અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે, તેથી જે કહેવાય છે, તેથી અર્જુનનામાખ્ય—આસોદરા.

૩. નચા સજે—નદીનું જે ગજવૃક્ષ ગણાય છે, તેથી નદીસર્ગ—આસોદરા.

૪. હન્દસ્ય હન્દ દુ, દા વા દુ—જે ઇંદ્રનું અથવા દરેક વૃક્ષોમાં ઇંદ્ર જેવું જાડ છે, તેથી ઇંદ્રદુ—આસોદરા.

૫. વીરધાસો વૃક્ષચ—દૃઢકાયત્વાત, યદ્વા નીરજ. વૃક્ષ—નીરવૃક્ષ—સ્ત્યપિ પાઠ—શરણ્યાદિ.—જેનું લાકડું ઘણું જ મજબૂત હોય છે, તેથી જે વીરવૃક્ષ કહેવાય છે અથવા પાણી પાસે યતુ વૃક્ષ હોવાથી નીરવૃક્ષ પણ કહેવાય છે, એટલે વીરવૃક્ષ તથા નીરવૃક્ષ—એવાં બે નામો પણ અહીં મળે છે.

૬. વિશ્લેષણે દીર્યતિ—પ્રેર્યતિ ક્ષિતિ હ્યત્યાન્, દીર ગતૌ વ્રમ્યને ચ—પવાયન્—જે હૃદયને ગમે તેવો હોવાથી ખાસ ચિત્તને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીર—આસોદરા.

૭. ધવલ વર્ણ. અભિ અસ્ય પુષ્પે—અર્શંગાયન્, વદ્વા—ઘાવતિ મન અન્, યદ્વા ઘાવતિ—શુદ્ધયતિ અનેન દધિર વ્રણાદિક ચ, ઘણુ ગતિશુદ્ધયો—વૃષાદિત્વાત વલ્લ્ચ (લગ્ના ૧-૧૬) જેના ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે, અથવા જે હૃદયને ગમતું હોવાથી જેમાં મન દોડે છે, અથવા લોહીવિકાર તથા મણુને જે મટાડે છે, તેથી ધવલ—આસોદરા.

આસોદરાના શુભો

ફલુમઃ શીતલો હૃદ્યઃ ક્ષતક્ષયવિપાક્ષજિત્ ।
મેદોમેહમ્પ્રાન્ હન્તિ તુવરઃ કર્કષિત્તહૃત્ ॥ ૨૪ ॥

, અન્ય—કલુમ શીતલ હૃદ્ય તુવરઃ (સન્) ક્ષતક્ષયવિપાક્ષજિત્, મેદોમેહમ્પ્રાન્ હન્તિ, કર્કષિત્તહૃત્ (ચારિત) ॥

આસોદરા ટાઢો, હૃદયને ગમે એવો અને તરો હોઈક્ષત, ક્ષય, એર, લોહીનો ખગાડ, મેદ, પ્રમેહ, મથુ, કંક તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૪

હીરાદખણનાં નામો

વીજક. પીનસારશ્ચ પીનશાલક હત્યપિ ।

યન્ધૂકપુષ્પઃ પ્રિયકઃ સર્જકચ્ચાસનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્ય—વીજક ચ પીતમાર પીતશાલકઃ—હસવિ (તપા) ચ યન્ધૂકપુષ્પ પ્રિયક સર્જક—અમન સ્મૃત ॥

ખીજક,^૧ પીતસાર,^૨ પીતશાલક,^૩ બધૂક પુષ્પ,^૪ પ્રિયક,^૫ સર્જક^૬ અને અસન^૭ એટલાં હીરાદખણનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૨૫

૧. વીજન કાલતિ—પ્રવાદતે, કે જાન્દે—અન્યથેવપિ દર્યતે” હિત વ—જે પોતાના મૂળ કારણુ રસાયનાદિ શુભોથી પ્રકાને છે. તેથી ખીજક—હીરાદખણુ.

૨. પીત સાર વચ્ચ વ—જેનો સાર પીળો હોય છે, તેથી પીતસાર—હીરાદખણુ.

૩. પીતમ સારંગ સાવ્યત—શ્યાવતે, શાઢ્ શ્યાવાશામ—કર્મણિ પન્, હલ્યાર્શ્વકયમ્; યદ્વા પીત પન્ ગાર ચ કાલતિ—પ્રાગ્ગોતિ, શલ મગો—કર્મણ્, તતઃ સ્વાર્થેન્—જે પીળા રંગના સારથી વખણાય છે અથવા જેના ફળ તથા સાર પીળા રંગનાં હોય છે, તેથી પીતશાલક—હીરાદખણુ.

૪. યન્ધૂકસ્તેવ પુષ્પાણિ વચ્ચ સ—જેને બપોરિયાના જેવા ફૂલ હોય છે, તેથી બધૂકપુષ્પ—હીરાદખણુ.

૫. પ્રીણાતિ—વર્ચયતિ રંગિણી શરીર લલ્લેશાશ્ચ રસાયનત્વાત્ ત્વચ્ચત્વાત્ કેર્યવાશ્ચ, પ્રીન્ તપોને—વચુન્ (લગ્ના. ૨-૩૨)—જે રંગીઓના શરીરને, આમડીને તથા વાળને વૃમ કરે છે, કેમકે રસાયનરૂપ છે, તેમ જ આમડીને તથા માથાના વાળને પણ કિતકારી છે, તેથી પ્રિયક—હીરાદખણુ.

૬. યજતિ પીત સાર્, યદ્વા સચ્યતે—અચ્યતે અનેન આરોગ્ય રસાયનત્વાત્, યજ વિસર્ગે—જ્વલુ, યદ્વા પર્જ અર્ચને વચુન્—જે પીળા રંગનો સાર બહાર કાઢે છે અથવા કિતપન કરે છે અથવા રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી ઉત્તમ આરોગ્ય મેળવાય છે, તેથી સર્જક—હીરાદખણુ.

૭. અસ્યતિ—ક્ષિપતિ કુષ્ઠાદીન્ રોગાન્, અમુક્ષેષ્ણે—નચ્ચાદેલ્લુ—કેહ વગેરે રોગોને જે મટાડે છે, તેથી અસન—હીરાદખણુ.

હીરાદખણના શુભો

વીજક કુષ્ઠવીસર્ખિચમ્મેહુપદ્મનીન્ ॥
હન્તિ મ્લેપ્પાક્ષપિત્તં ચ ત્વચ્ચઃ કેર્યો રસાયન. ૨૬
અન્ય—વીજક ત્વચ્ચ કેર્ય રસાયન (સન્)
કુષ્ઠવીસર્ખિચમ્મેહુપદ્મનીન્ મ્લેપ્પાક્ષપિત્તં ચ હન્તિ ॥
હીરાદખણુ આમડી માટે સારી, કેશને સારા કરનાર તથા રસાયનરૂપ હોઈ કોઈ,

રતવા, ચીતરી, પ્રમેહ, યુદાના રોગ, કૃમિ, ક્ષ, લોહીના બગાડ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૬
ખેરનાં નામો તથા ગુણો

અદિરો રક્તસારથ ગાયત્રી દન્તધાવનઃ ।
ફળ્ટકી ઘાલપત્રઃ વહુશલ્યઃ ચ મહિયઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્યઃ-અદિરઃ રક્તસારઃ ગાયત્રી દન્તધાવનઃ
ફળ્ટકી ઘાલપત્રઃ ચ વહુશલ્યઃ ચ મહિયઃ (ઈતિ
નામાનિ) ॥

અદિર, ૧ રક્તસાર, ૨ ગાયત્રી, ૩ દંતધાવન, ૪
કંટકી, ૫ બાલપત્ર, ૬ બહુશલ્ય અને મહિય
એટલાં ખેરનાં* સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭

૧. અદિર-સ્થિતાં પ્રાપયતિ દન્તાનાં, હિનસ્તિ ચ
ફળ્ટકુષ્ટમ્પાદીન્, અદ સ્થિયં હિંસાયો ચ-અજિર-
ચિશિરો* ઈતિ (ઉળા. ૧-૫૩) ચિરન્-એ દાંતને
સ્થિર બનાવે છે, તથા ચેળ, કોઠ, કૃમિ વગેરેનો
નાશ કરે છે, તેથી અદિર-ખેર.

૨. રક્તનું સારો વ્યય સઃ-એનો સાર લાલ
રંગનો હોય છે, તેથી રક્તસાર-ખેર.

૩. ગાયન્તં ત્રાયતં-સ્વચંતવાન્, ં શબ્દે- માતોડુવ-

* મહનપાલનિઘંટુમાં લખે છે કે : આ ઝાડ-
ના ઘેરા રંગનાં લાકડા અને કાચી શી ગોને ઉકાળી
તેમાંથી સત્ત્વ કાઢે છે, તેને કાથો કહે છે. કરિયાતાને
પાણીમાં બીજવી તે પાણીમાં ૧૦-૧૨ ટ્રેન કાથો
નાખી યુદતને અંતરે આવતા તાવની બીમારીમાં
આપવાથી ઘણી સારી અસર થાય છે. લોહીના
બગાડને લીધે અપાણુમાંથી લોહી નીકળતું હોય,
સારે કાથો અપાણુ ઉપર ધસવાથી તેમ જ અવડા-
વવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

અરકમાં ખેરની બીજને કુદનાશક (કોઠ મટાડ-
નાર) વધુ વિ છે; અને સુખુતમાં તેને મેદર, કુદ
નાશક અને મેદશોષક ગણેલ છે. તે પુસ્તકોમાં
કાથાને સ્તબ્ધ ગણેલ છે. ખેરનાં પાંદડાંને ઉકાળો
કરીને આપવાથી પેશાબસ્થાનાનાં દરદ મટી જાય છે;
અને લોહી સાફ થાય છે. વૈવો કાથાને કડો, ગ્રાહી
અને પાચક ગણે છે અને ગળાની અંદરનાં દરદ,
મોઠાની ગરમી, ફૂલેલાં અવાળાં, ઉધરસ, ઝાડો
અને મરડાના દરદમાં ઉપયોગી ગણે છે. બૂનાં
નાસુર, ગૂમડાં અને ફેલાલા ઉપર તેને વાટીને ચોપડે
છે. કાથાને બીજ દવાઓ સાથે મેળવીને આપવા
મટે શાકુબંધર, અકદલા અને કૌષ્ઠ્યપરત્નાવલી
પુસ્તકોમાં ઘણાં મિશ્રણો વધુ વિલાં છે.

સર્વે' ઈતિ કઃ, ગોતદિઃ-એ સ્વરને હિતકારી દેવાથી
ગાનારનું રક્ષણ કરે છે, તેથી ગાયત્રી-ખેર.

૪. દન્તાન્ ઘાવતિ-શોષયતિ, ધાવુ મતિશુદ્ધાં,
નન્ચાદેલ્યુઃ-દાંતને જે શુદ્ધ કરે છે, તેથી દંતધાવન-ખેર.

૫. ફળ્ટકા. સન્તિ અલ્પ-અન ઈનિ૦-એને કાંડા
હોય છે, તેથી કંટકી-ખેર.

૬. વાલુ ઇવ સૂક્ષ્મં પત્રં વ્યય સઃ-એનાં પાંદડાં
ઘણાં જ નાનાં હોય છે, તેથી બાલપત્ર-ખેર.

૭. વહુનિ શયાનિ-ફળ્ટકમ્પાણિ યસ્મિન્ સ-
એમાં કાંટાકાં ઘણાં શલ્ય હોય છે, તેથી બહુશલ્ય-ખેર.

૮. યતાય હિતઃ સમિત્વાષ્ટવાન્-હિતે ધઃ, વ્દા
યત્ન ઇદંતિ 'યત્તદિવગ્મ્યાં ધલ્વનો' ઇત્યાદિયો પ-
એનું લાકડું યતમાં દેખાવાની સમિધ તરીકે ઉપયોગી
છે, તેથી મહિય-ખેર.

ખેરના ગુણો

અદિરઃ શીતલો દન્ત્યઃ ફળ્ટકાસાહચિપ્રણુ ।
તિક્કઃ કરાયો મેદોમ્નઃ કૃમિમેહજ્વરવ્યગ્નાન્ ॥

શ્વિત્રશોધામપિત્તાક્ષપાણુકુષ્ટકફાન્ હરેત્ ॥૨૮॥

અન્યઃ-(ગુણસુ) અદિરઃ શીત્કઃ દન્ત્યઃ તિક્ક
ક્રવાયઃ (સન્) ફળ્ટકાસાહચિપ્રણુ મેદોમ્નઃ કૃમિમેહજ્વર
વ્યગ્નાન્ શ્વિત્રશોધામપિત્તાક્ષપાણુકુષ્ટકફાન્ હરેત્ ॥

ખેર ટાંડો, દાંતને હિતકારી, કડવો અને
તૂરો હોઈ વ્યળ, ઉધરસ, અરુચિ, મેહ, કૃમિ,
પ્રમેહ, જવર, મણુ, ચીતરી, સોબ, આમ,
રક્તપિત્તરોગ, પાંડુરોગ, કોઠ તથા કક્ષને
મટાડે છે. ૨૮

ઘોળા સારવાળા ખેરનાં નામો તથા ગુણો

અદિરઃ શ્વેતસારોડ્યઃ કદરઃ સોમવલ્કલઃ ।

કદરો વિશદો વર્ષ્યો મુલત્રોગકાકાક્ષજિત્ ॥૨૯॥

અન્યઃ-અન્યઃ શ્વેતસારઃ અદિરઃ કદરઃ સોમવલ્કલ
(કચ્ચતે) । કદરઃ વિશદઃ વર્ષ્યઃ (સન્) મુલત્રોગ
કાકાક્ષજિત્ (અસ્તિ) ॥

શ્વેતસાર, ૧ કદર અને સોમવલ્કલ
એટલાં ઘોળા સારવાળા બીજાં ખેરનાં સંસ્કૃત
નામો છે. એ ખેર સ્વચ્છ તથા વર્ષુને સારો
કરનાર હોઈ સુખના રોગ, કક્ષ તથા લોહીના
બગાડને મટાડનાર છે. ૨૯

૧. શ્વેતવર્ણઃ સારો વ્યય સઃ-એનો સાર ઘોળા
રંગનો હોય છે, તેથી શ્વેતસાર-ઘોળા સારવાળો ખેર.

૨. વ્દાપિ-વિદારયતિ ઈતિ દરઃ, કૃ વિદારણે-વર્ષ્ય-
વન્, કદર-વલ્કલવલ્કલવલ્કલ દરઃ-વિદારણઃ કદર-

પાણીના તત્વરૂપ કંકનો ને નાશ કરે છે, તેથી કંદર-ધોળા સારવાળો ખેર.

૩. સોમવર્ણ વસ્ત્રં વસ્ય સઃ-જેની ઊલ ચંદ્ર જેવા રંગની-ધોળા ધોય છે, તેથી મોખવસ્ત્ર-ધોળા સારવાળો ખેર.

દુર્ગંધી ખેરનાં નામો તથા ગુણો
 હરિમેદો વિટ્સદિરઃ કાલસ્કન્ધોઽરિમેદકઃ ।
 હરિમેદઃ કપાયોષ્ણો મુલ્લદન્તગદાઽન્નિત્ ॥
 હન્તિ ફણ્ડવિપત્તેષ્ઠમિદ્મિદુષ્ટપ્રહયગાન્ ॥ ૩૦ ॥
 અન્વય-હરિમેદ. વિટ્સદિર. કાલસ્કન્ધ. અરિમેદક (હતિ નામાનિ, ગુણાય-) હરિમેદ કપાયોષ્ણ મુલ્લદન્ત-ગદાઽન્નિત્ કણ્ડવિપત્તેષ્ઠમિદ્મિદુષ્ટપ્રહયગાન્ હન્તિ ॥

હરિમેદ,^૧ વિટ્સદિર,^૨ કાલસ્કન્ધ^૩ અને અરિમેદક^૪ એટલાં દુર્ગંધી ખેરનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખેર તૂરો અને ગરમ હોઈ સુખના રોગ, દાંતના રોગ, લોહીનો ખગાડ, ચળ, ઝેર, કંક, કૃમિ, કોઠ, ગ્રહ-ભૂતાદિક તથા મધુને મટાડે છે. ૩૦

૧. હૈમેતે-હૈર્ષતિ-હર હૈર્ષ્યાગ્નો કણ્ડવાદિ - 'સવં ધાતુવ્ય દન્' (ઝળા. ૪-૧૧૮)-હરિ.-દન્તરોંગાદીના-મીર્ષક. મેદો-નિર્વાહો વસ્ય સ-જેનો મેદ-ગુંદર દાંતના રોગ વગેરેને મટાડે છે, તેથી હરિમેદ-દુર્ગંધી ખેર.

૨. વિટ્ગન્ધિ સદિર-જેની ગમ વિધાના જેવી ખરામ હોય છે, તેથી વિટ્સદિર-દુર્ગંધી ખેર.

૩. કાલ-કુળ્ણવર્ણ. સ્કન્ધો વસ્ય સ-જેનું યડ કાળા રંગનું હોય છે, તેથી કાલસ્કન્ધ-દુર્ગંધી ખેર.

૪. અરિ-હવ શેદજનકો મેદો વસ્ય સ-દુર્ગન્ધ ત્વાત્ 'શોષાદ્ વિમાયે'તિ ક્ષ્-જેનો મેદ અથવા ગુંદર દુર્ગંધી હોવાથી શત્રુની પેડે ક'ંગાળો આપે છે, તેથી અરિમેદક-દુર્ગંધી ખેર.

રગતરોહિડાનાં નામો તથા ગુણો
 રોહીતકો રોહિતકો રોહી દાહિમપુષ્પકઃ ।
 રોહીતકઃ સ્ત્રીહૃષ્ટાતી રુષ્યો રક્તપ્રસાધનઃ ॥ ૩૧ ॥
 અન્વય:-રોહીતક રોહિતક રોહી દાહિમપુષ્પક. (કચ્ચતે), રોહીતકઃ હચ્ચઃ રક્તપ્રસાધનઃ સ્ત્રીહૃષ્ટાતી (મવતિ) ॥

રોહીતક,^૧ રોહિતક,^૨ રોહી^૩ અને દાહિમપુષ્પક^૪ એટલાં રગતરોહિડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. રગતરોહિડો રુચિ ઉપભવનાર, લોહીને સાફ કરનાર અને ખરલના દરદને

મટાડનાર છે. ૩૧

૧, ૨. રોહિ-પ્રાદુર્ભવતિ વજ્રાદો પ્રવક્તયા, હઠ ધીજન્મનિ પ્રાદુર્ભવિ ચ-'હદે રથ લો વા' (ઝળા. ૨-૧૪) હૈતિત્-શત્રુવક્ત્વાદ દીર્ઘોઽપિ-રોહીતઃ વળેઃ અસ્થાપિત-અર્થગાયત્, સ્વાર્થે ક્વ-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રોહીતક અને રોહિતક-રગતરોહિડો.

૩. અપરં રોહિતિ સ્ત્રીહૃષ્ટાતિત્વસ્થેન, હઠ ધીજન્મનિ પ્રાદુર્ભવિ ચ-'આવસ્થવા.' હતિ ણિનિ.-જે ખરલનો અવસ્થ નાશ કરનાર તરીકે ડોગે છે, તેથી રોહી-રગતરોહિડો.

૪. દાહિમસ્ય ગુપમિવ ગુપ વસ્ય સઃ-'શોષાદ્-વિમાયે'તિ ક્ષ્-જેનું કૂલ દાહમના કૂલ જેનું હોય છે, તેથી દાહિમપુષ્પક-રગતરોહિડો.

ખાવળનાં નામો તથા ગુણો
 યચ્ચૂલઃ કિદ્ધિરાતઃ સ્થાત્ કિદ્ધિરાટઃ સપીતકઃ ।
 સ એવ કથિતસ્ત્સૈરામા પટ્ટપદમોદિની ॥

યચ્ચૂલઃ કાપનુદ્ ગ્રાહી કુષ્ટરમિવિપાપહઃ ॥ ૩૨ ॥
 અન્વય-યચ્ચૂલ. કિદ્ધિરાતઃ કિદ્ધિરાટઃ સપીતકઃ સ્થાત્, સ એવ તગ્જેઃ ગામા ચ પટ્ટપદમોદિની કથિતઃ । યચ્ચૂલઃ પ્રાહી કાપનુદ્ કુષ્ટરમિવિપાપહઃ (અતિ) ॥

ખ૦ખૂલ,^૧ કિદ્ધિરાત,^૨ કિદ્ધિરાટ,^૩ સપી-તક,^૪ આલા^૫ અને પટ્ટપદમોદિની^૬ એટલાં ખાવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખાવળ* આડને

* રોજનિષ્ક્રુમાં લખે છે કે: ખાવળની શીંગોમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. તેની ઊલનું સત્ત્વ ચીકણું અને ગ્રાહી હોય છે અને તે ઔષધિ તરીકે વપરાય છે. આડમાં આમ યડતા હોય ત્યારે પાદડા અપાય છે. શીંગો ઉધરસના દરદમાં વપરાય છે. ગુંદર પણ ધણી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો છે અને નાનુક ડાળાઓની ઊલ ધણી રેસાવાળી હોઈને કાગળ ખનાવવામાં વપરાઈ શકે તેવી હોય છે.

ધન્વન્તરિનિષ્ક્રુમાં લખે છે કે: ખાવળની ઊલ ધણી ગ્રાહી છે અને પાચનશક્તિ વધારવા માટે આપવામાં આવે છે; તેમજ અગ્રેજી દવામાં ઓકની ઊલને બદલે વપરાય છે. તેનો ઉકાળો જ્વમ ધોવામાં વાપરવાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે. ખાવળના ગુંદરમાં લાલ ભતનો ગુંદર વધારે ગુણકારી ગણાય છે. તે ઉધરસ અને સંધિવાના દરદમાં વપરાય છે અને પેશાબમાં સાકર જેવો પદાર્થ જતો હોય ત્યારે અવરાવાય છે. જે નાસરોમાંથી પીળા રંગનું પાણી વહેતું હોય, તે માટે કૃમળાં પાંદડાંની પોટીસ ધણી કાચકાઠારી ગણાય છે. શીંગો પણ

રોકનાર છે અને કદ, કોઠ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૩૨

૧. યાજ્ઞયતિ-સંયજ્ઞયતિ-વધનાતિ મલ પ્રાહિત્વાત્-યજ્ઞ યજ્ઞમેને- 'રાજિષિષ્ણાદિમ્ય ઝરોલચૌ' (ઊળા. ૪-૧૦) ઇતિ-ષિષ્ણાદિવાદ્ ઝલ્લચ્, યાહુત્ત્રાદ્ ધરય ય, દ્વિત્વ ચ-ને આડાને ગેકે છે, કેમકે આદી ગુણુવાળા છે, તેથી બ-મ્બૂલ-માવળ.

૨, ૩. વિહિર-રક્ત વર્ણમ્ અતતિ અટતિ વા નિયસિ-અત સાત યજ્ઞમેને, અટ ગનો ચ, આમ્યા કર્મવ્યજ્ઞ-ને પોતાના યુદ્ધમા અથવા રમ્યા રતાશપઃતો રગ ધાદ્યુ કરે છે, તેથી કિન્દિરાત અને કિન્દિ રાટ-માવળ.

૪ પીતિ પુષ્પે સદ્ વર્ષતિ- 'શેમાદ્ વિમાપે'તિ ક્-નેને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે, તેથી સપીતક-પાવળ

૫. આ સમન્તાદ માતિ પીતિ પુષ્પે, આટ્પુલકાદ્ મા દીર્ઘો ઇત્યસ્માન્ 'આનસોપસંગે' ઇતિ ક, ટાપ્-પીળા રંગના ફૂલોને લીધે ચોપાસ ને ગોને છે, તેથી આભા-માવળ.

૬. પદ્મવાન આમોદયતિ પુષ્પસુગન્ધેત શ્વેવશોલા-સુદ હર્ષે-બ્યન્તાદ્ આટ્પુલકાત્ 'સુપ્યજાતો' ઇતિ નિનિ, નાન્તત્વાદ્ ડીપ્-ફૂનની સુગંધથી ભમરાઓને ને આનદ પમાડે છે, એવા સ્વભાવનો હોવાથી પદ્-પદામોદિની-માવળ.

અરીહાનાં નામે તથા ગુણો

અરિષ્ટકસ્તુ મહત્વ્યઃ કૃષ્ણવર્ણોઽર્થસાધકઃ ।

રક્તવીજઃ પીતકેનઃ કેનિલી ગર્ભપાતન ॥

અરિષ્ટકચિદોપગ્નો વ્રહમિદ્ગર્ભપાતનઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્ય-અરિષ્ટક તુ મહત્વ્ય કૃષ્ણવર્ણ અર્થસાધન

રક્તવીજ પીતકન કેનિલ ગર્ભપાતન (કચ્ચતે, ગુણાસ્તુ-)

અરિષ્ટ ત્રિદોષત્ર વ્રહમિત્ ગર્ભપાતન (અસ્તિ) ॥

અરિષ્ટક,^૧ મંગલ્ય,^૨ કૃષ્ણવર્ણ,^૩ અર્થ-સાધન,^૪ રક્તબીજ,^૫ પીતકેન,^૬ કેનિલ^૭

અને ગર્ભપાતન^૮ એટલાં અરીહાનાં સંસ્કૃત નામે છે. અરીહા ત્રણે દોષને મટાડનાર,

ભૂતાદિકને ટાળનાર અને ગર્ભને પાડી નાખનાર છે. ૩૩

૧. ન રિષ્ટમ્ આમાન્ માહત્યવાત્-ને માગસિક ગણાય છે, તેથી નેનાથી કોઈ અનિષ્ટ કે અશુભ ઉદરસના દરદમા ઉપયોગી છે. લોકો આનળને યુદ્ધ તથ સાથે મેળવીને

થયું નથી, માટે અરિષ્ટ-અરીહા.

૨. મહત્વમેઽ, મહત્વા વા હિત-લ્યન્-ને મગલ-રૂપ છે તેથી અથવા મંગલ માટે હિતકારી છે, તેથી મંગલ્ય-અરીહા.

૩. કૃષ્ણ વર્ણ. યસ્ય વર્ણિ-નેના બીજામા કાવો રંગ હોય છે, તેથી કૃષ્ણવર્ણ-અરીહા.

૪. અર્થ-ત્રિદોષાદિત્તનરૂપ સાખ્યત અને, કાલે લ્યુદ્-ત્રિદોષોનો નાશ વગેરે પ્રયોગના નેનાથી સારી શકાય છે, તેથી અર્થસાધન-અરીહા.

૫. રક્તવર્ણ વીજ યસ્ય સ-નેનુ મિથુ ઉપગના ભાગમા લાલ રંગનુ મેલ છે, તેથી રક્તબીજ-અરીહા.

૬. પીત કેન યસ્ય સ-નેનુ ફીણુ પીળા રંગનુ હોય છે, તેથી પીતકેન-અરીહા.

૭. કેન અસ્તિ અસ્ય-કેનાદિલચ-નેના રીણુ વા છે, તેથી કેનિલ-અરીહા.

૮. પાતયતીતિ પાતન-નન્યાદિ, ગર્ભસ્ય પાતન-ગર્ભને ને પાડી નાખનાર છે, તેથી ગર્ભપાતન-અરીહા.

જિયાપોતાનાં નામે તથા ગુણો

પુત્રજીવો ગર્ભરુપો યષ્ટિપુષ્પોઽર્થસાધક ।

પુત્રજીવો ગુરુર્વૃષ્ણો ગર્ભદઃ શ્લેષ્મગાતહૃત્ ॥

સ્ટમ્મૂત્રમલો રુક્ષો હિમઃ સ્વાદુઃ પટુઃ કટુઃ ॥૩૪॥

અન્ય-પુત્રજીવ ગર્ભરુપઃ યષ્ટિપુષ્પ અર્થસાધક

(ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) પુત્રજીવઃ ગુહ વૃષ્ય ગર્ભર

સ્ટમ્મૂત્રમલઃ રુક્ષ હિમઃ સ્વાદુ પટુ કટુ (સન્)

શ્લેષ્મગાતહૃત્ (અસ્તિ) ॥

પુત્રજીવ,^૧ ગર્ભકર,^૨ યષ્ટિપુષ્પ^૩ અને

અર્થસાધક^૪ એટલાં જિયાપોતાનાં સંસ્કૃત નામે છે. જિયાપોતા ભારે, વીધને વધાર-

નાર, ગર્ભ રાખનાર, વિદ્યા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, રુક્ષ, ટાઢો, મધુર, ખારો

અને તીષ્ણો હોઈ કદ્દ તથા વાયુને મટાડે છે. ૩૪

૧. પુત્ર-ગર્ભ જીવયતિ ગર્ભદત્વાત્, કર્મવ્યજ્ઞ-ગર્ભને જિવાડનાર હોવાથી પુત્રજીવ-જિયાપોતા.

૨. ક્વોતિ ઇતિ વર-અવ્, પુત્રસ્ય વર-ને પુત્ર આપનાર છે, તેથી પુત્રકર-જિયાપોતા.

૩. યષ્ટિરિવ પુષ્પ યસ્ય સ-નેનુ ફૂલ લાકડી જેનુ થાય છે, તેથી યષ્ટિપુષ્પ-જિયાપોતા

૪. અર્થસ-પુત્રગર્ભરૂપત્વ, સામોતિ ઇતિ સાધક-પુત્રગર્ભરૂપત્વાત્-વ્યુદ્, પુત્રગર્ભ આપીને પુત્રરૂપ અર્થને

ને સિદ્ધ કરે છે, તેથી અર્થસાધક-જિયાપોતા.

ઇંગોરિયાનાં નામો તથા ગુણો

इद्गुदोऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ।
इद्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहमणविषहृमीन् ॥
हन्त्युष्णान्धिवत्रशूलप्रस्तिकरु'कटुपाकवान् ॥ ३५

અન્વય - इद्गुद अङ्गारवृक्ष तिक्तक च तापसद्रुम (इति नामानि, गुणास्तु-) इद्गु उष्ण तिक्तक कटुपाकवान् (सन्) ध्विन्नशूलप्र कुष्ठभूतादिग्रहमणविषहृमीन् हन्ति ॥

ઇશુદ,^૧ અઙ્ગારવૃક્ષ,^૨ તિક્તક^૩ અને તાપસદ્રુમ^૪ એટલા ઇંગોરિયાના સંસ્કૃત નામો છે. ઇંગોરિયા ગરમ, કડવો અને પાકમાં તીવ્રો હોઈ ચીતરી, શૂળ, કોઠ, ભૂતાદિ, ગ્રહ, મણુ, એર તથા કૃમિને મટાડે છે. ૩૫

૧. इद्गुदो इति इद्गु-वृष्टभूतमहादिवेष्टिम्, इमि ग्लौ-भाये घन्, इद्गु यति-सप्ययति-दो अमरगुणे- 'आतोऽनुपसंगे क,' प्रयोदरादित्वात्, इद्गुद-कोऽ, भूतां, अये पञ्चरेनी असरतो ने नाश करे छे, तेथी ઇશુદ-ઇંગોરિયા

૨. अङ्गारवर्ण वृक्ष -નેનો રંગ અઙ્ગારા જેવો હોય છે, તેણુ ઝાડ છે, તેથી અઙ્ગારવૃક્ષ-ઇંગોરિયા.

૩. तिक्तस कायति-'अन्येष्वि' इति व, यद्वा तिक्त एव तिक्तक-स्वार्थे कन्-ने कऽवा रसनागेो હોય છે, તેથી તિક્તક-ઇંગોરિયા.

૪. तापसानाम् उपयुक्त द्रुम-शाष्पार्थिवाद-ने तपस्वीअने उपयोगी अऽ છે, તેથી તાપસદ્રુમ-ઇંગોરિયા

જિંગિનીનાં નામો તથા ગુણો

जिङ्गिनी जिङ्गिनी जिङ्गी सुनिर्यासा प्रमोदिनी ।
जिङ्गिनी मधुरा सोष्णा कपाया योनिशोधिनी ॥
कटुका घणहद्रोगवातातीसारहृत्पट्टः ॥ ३६ ॥

અન્વય - जिङ्गिनी जिङ्गिनी जिङ्गी सुनिर्यासा प्रमोदिनी (इति नामानि, गुणाथ-) जिङ्गिनी मधुरा सोष्णा कपाया पट्ट कटुका (सर्) योनिशोधिनी घणहद्रोग-वातातीसारहृत् (अस्ति) ॥

જિંગિની,^૧ જિંગિની,^૨ જિંગી,^૩ સુનિ

* सूश्रुतसं'હિતામાં ઇંગોરિયાના ફળના મગજને મેદકફર, ચોનિદોષહર અને શુભનાશક ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આને કફસન્ધમન, મણુશોધન અને કૃષ્ણમન વર્ણવેલ છે

ચોસા^૪ અને પ્રમોદિની^૫ એટલાં જિંગિનીનાં સંસ્કૃત નામો છે. જિંગિની મધુર, ગરમ, તૂરી, ખારી અને તીખી હોઈ ચોનિને સાફ કરનાર અને મણુ, હૃદયનાં દરદ, વાયુ તથા અતિસારને મટાડનાર છે. ૩૬

૧. અમર્ય જિઙ્ગિતિ યોનિશોધકતામ, જિમિ ગતો- 'આવર્યજાપમર્થ્ય' इति जिमि, मान्तवाद् डीप्-योनिने शुद्ध करवापद्युनेो गुथु अवश्य धरे छे, तेथી-જિંગિની

૨. અમર્ય લિઙ્ગિતિ-મઠ્ઠતિ મળાવીન્ નાચાયિતુમ્-લિમિ ગતો-પૂર્વેન્ત જિમિ, ડીપ્ ચ, ઘુદોદરાદિત્વાન્ ર્થ્ય જા-ને અવર્ય નધાદિ મટાડે છે, તેથી-જિંગિની.

૩ જિઙ્ગી-નામ પથુ ઉપર પ્રમાણેજ બધુ દર્શાવે છે.

૪. मुण्डु निर्यासो यस्या सा-नेનો રસ ધણો જ સરસ હોય છે, તેથી સુનિચોસા-જિંગિની.

૫. प्रमोदण मोदयति-हृषयति हद्रोगवातातिसारिणां वित्तं तद्रोगनिवारण वृत्त्या-इद्दयना रोग, वायु तथा आंसना रोग मटाडी ते ते रोगराणा लोडोना यितने ने धणो ज आनर पमाडे छे, તેથી પ્રમોદિની-જિંગિની.

તમાલવૃં નામ તથા ગુણો

तमालः शालवह्येद्यो दाहविस्फोटहृत् पुनः ॥ ३७ ॥
अन्वय - तमाल शालवत् येद्य पुन दाहविस्फोट-हृत् (अस्ति) ॥

ઉપર મોટા ગજના ઝાડના જે શુષ્કો કહ્યા, તે શુષ્કો તમાલના પથુ છે; ખાસ કરી તે ઢાહને તથા વિરક્ટોટકને મટાડે છે. ૩૭

૧. ताम्रयति-ग्लायति दाहो विस्फोटयानेन, तमु ग्लानौ 'तमिविङ्गि' (उष्णा १-११८) इति कालन्-नेनाथी दाह અને વિરક્ટક મટે છે, તેથી તમાલ.

તુણિનાં નામો

तुणित्नुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
कुटेरक कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दक ॥ ३८ ॥

અન્વય - तुणित्नुन्नक आपीनस्तुणिकः तथा कच्छक कुटेरक कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दक (वध्यते) ॥

તુણિ,^૧ તુન્નક,^૨ આપીન,^૩ તુણિક,^૪ કચ્છક,^૫ કુટેરક,^૬ કાંતલક,^૭ નન્દિવૃક્ષ^૮ અને અને નન્દક^૯ એટલાં તુણી(એક જાતના પીપળા)નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૩૮

૧ 'હિલયતિ-સર્વોચ્ચતિ મત પ્રાહિન્નાત, તુણ સજ્જોચે

સુરાદિઃ, તત્માત્ 'જય ઈઃ' (ઉળા. ૪-૧૨૧) ને
માહી હોવાથી આડને સંકુચિત કરે છે-રોકે છે,
તેથી વૃણિ-એક જાતનો પીપળો.

૨. તુદતે સ્મ પ્રણાદિનિવારણાર્થ જનૈ, તુદ વ્યયને-
કર્મણિ ક્ષઃ, તતઃ સ્વાયં કન્-પ્રણુ આદિ મટાડવા લોકો
નેને કાપે-તોડે છે, તેથી તુનક-એક જાતનો પીપળો.

૩. આમમન્તાત્-પ્યાયંતે-વધને સ્મ-ઓપ્યામી યુદ્ધૌ,
'ગત્યર્થાં' इति ક્ષઃ, 'પ્યાય. ધી નિષ્ટાયામ્,' 'હોદિતવે'તિ
નિષ્ટાનત્યમ્-ને ચોપાસ ખૂમ વધે છે, તેથી આપીન-
વૃણિ-એક જાતનો પીપળો.

૪. તુણિક-પડેલા નામ પ્રમાણે હોવા ઉપરાંત-
પુરોદરાદિલાદ હવત્યમ્, સ્વાયં કન્-ચ-એ વિશેષ.

૫. વચતિ-વીપ્યતે-સૌન્દર્યેણ પર્ણાદીનાં, વચી
વીર્ષો-ઘાહુલવાત્ છે; યદ્વા કેન જલેન તૃણતિ-વીપ્યતે-
હૃદિર્ વીપ્યાદૌ-'અન્યેવ્યોડપિ' इति ઠ, તતઃ સ્વાયં
કન્-ને પાદકા વગેરેની સુન્દરતાથી દીપે છે અથવા
પાષ્ણી વડે ને શોભે છે, તેથી કૃ૨૭ક-વૃણિ.

૬. કુષ્ઠતિ-પ્રતિદન્તિ, પ્રણાદીન્, કુટિ પ્રતિષાતે-
'પતિકચિદુટિ' (ઉળા. ૧-૫૮) શ્લેષક, ઘાહુલકા-
ન્નુમમાય-નણુ વગેરેનો ને નાશ કરે છે, તેથી
કૃ૬૨ક-વૃણિ પીપળો.

૭. કમ્પતે इति કાન્ત-વમુ કાન્તૌ-'મતિવુદ્ધિં'
इति ક્ષઃ, 'અનુનાતિક્ષયં' इति ધીષં, લકતિ-इति
લક, લક આસ્વાદને-અચ્, કાન્તયાસૌ લકથ-
કાન્તલક-ને સુંદર હોય છે તથા મ્યાદ ધરાવે છે,
તેથી કાંતલક-વૃણિ પીપળો.

૮. નન્દિદ્શ-વેલિયે પીપળો જુઓ.

૯. નન્દયતિ દસોનાદેવ इति નન્દક-દ્વનાદિ સમ્યદૌ,
પ્યન્તાણ્ણુલ-ને દેખનાં જ આનંદ ખમાડે છે, તેથી
નંદક-વૃણિ પીપળો.

તૂણિના ગુણો.

તૂણિરુકઃ કદ્દુઃ પાકે કયાયો મધુરો લઘુઃ ।
તિકો ગ્રાહી હિમો હૃવ્યો ઘ્ણકુષ્ઠાક્ષપિત્તજિત્ ॥૨૧

અન્યવઃ-તૂણિઃ કદ્દુઃ પાકે કયાયઃ મધુરઃ લઘુઃ.
તિકઃ ગ્રાહી હિમ. હૃવ્ય. (સન્) ઘ્ણકુષ્ઠાક્ષપિત્ત-
જિત્ ઉક્તઃ ॥

તૂણિ વીષો, પાકમાં તૂરો, મધુર, હલકો,
કઠવો, આડને રોકનાર, ટાઢો અને વીર્યને
વધારનાર હોઈ મધુ, ઠાઢ તથા રક્તાપિત્તને
મટાડનાર છે. ૩૯

ભોજનપત્રનાં નામો તથા ગુણો

ભૂર્જપત્રઃ સ્મૃતો ભૂર્જચર્મા ઘહુલવલ્કલઃ ।
ભૂર્જો ભૂતમ્દહ્-શ્લેષ્મવર્ણકૃષિત્તરક્તજિત્ ॥
કયાયો રાક્ષસાશ્વ મેદોવિપહરઃ પરઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્યવ-ભૂર્જપત્ર. ભૂર્જચર્મા ઘહુલવલ્કલ સ્મૃત ।
ભૂર્જઃ કયાયઃ ભૂતમ્દહ્-શ્લેષ્મવર્ણકૃષિત્તરક્તજિત્ રાસવ્ર
વ પર મેદોવિપહર (અસ્તિ) ॥

ભૂર્જપત્ર,^૧ ભૂર્જચર્મા,^૨ ઘહુલવલ્કલ^૩
અને ભૂર્જ^૪ એટલાં ભોજનપત્રનાં સંસ્કૃત નામો
છે. એ આડ તૂરું હોય છે અને ભૂત, શક, કંદુ,
કાનનાં દરદ, પિત્ત, લોહીનો અગાઠ, રાક્ષસ,
મેદ તથા ઝેરને અત્યંત મટાડનાર છે. ૪૦

૧. ઝર્જન-ઝર્જ-વચમિત્યર્થ, ઝર્જ વલુપ્રાણનો-
પન્, મૂ ઝર્જ વલ્કલ-ભૂર્જમ્ પત્ર વલ્કલ સ-પૃથી
નેનું બળ હોય છે એવા પાનવાણું આડ, તે ભૂર્જ.

૨. ભૂર્જ-પ્રસારત ચર્મ અસ્તિ અલ્પ-ત્રીપ્રાદિત્વત્
इति-નેની ઊલ જમીનના બળવાળા-પ્રેષ હોય છે,
તેથી ભૂર્જચર્મા-ભોજનપત્ર.

૩. ઘહુનિ લાન્તિ-લા આદાને-'આતોડ્ણુપર્ણં ક',
વલન્તે-સંયુધ્વન્તિ ઘ્ણમ્-વલ સવરણે, ઘાહુલવાત્ કલ્પ-
ઘહુલાનિ વલ્કલાનિ વલ્કલ સ-નેને પુષ્કળ ઊલ હોય
છે, તેથી ઘહુલવલ્કલ-ભોજનપત્ર.

૪. મૂ ઝર્જઃ વલ્કલ સ-જમીન નેનું બળ છે,
તેથી ભૂર્જ-ભોજનપત્ર આડ.

ખાખરાનાં નામો

પલાશઃ કિંચુકઃ પર્ણો યશ્વિયો રક્તપુષ્પકઃ ।
ક્ષારશ્રેષ્ઠો વાતહરો ઘ્ણાઘ્ણઃ સમિદ્રઃ ॥ ૪૧ ॥

અન્યવ-પલાશ. કિંચુક. પર્ણ યશ્વિય. રક્તપુષ્પક
ક્ષારશ્રેષ્ઠ વાતહર ઘ્ણાઘ્ણ. સમિદ્રઃ (इति नामानि) ॥
પલાશ,^૧ કિંચુક,^૨ પર્ણ,^૩ યશ્વિય,^૪
રક્તપુષ્પક,^૫ ક્ષારશ્રેષ્ઠ,^૬ વાતહર,^૭ ઘ્ણાઘ્ણ,^૮
અને સમિદ્ર^૯ એટલાં ખાખરાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ૪૧

× ચક્રકલમાં ખાખરાને માહી તરીકે લગાડવા
લગેલ છે અને વાપરવા માટે બીજા માહી પદાર્થો
અને સંધવ સાથે મેળવે છે; આ મિશ્રણ આંખમાં
જાંખ પડી હોય ત્યારે વપરાય છે.

ચરકમાં ખાખરાનાં પૂલના ગુણો માહી, પુરિષ-
સંબ્રહ્મણ (મળ વદ કરનાર) તથા શોષિતરચાપન
(લોહીનો પ્રવાહ બંધ કરનાર) ગણેલ છે.

સુમુતમાં તેમને રક્તાપિત્તહર (લોહીમાંકું
હર) ગણેલ છે.

૧. પ્રશસ્તાનિ પલાશાનિ-પર્ણાનિ અસ્ય-ગર્જાગાચ્ચ, યદ્વા પલ-માસમ્ અધ્નાતિ અત્યન્તે સેવિત સન્ દીપમત્વાન્ સરોણત્વાચ, અશ મોજને-વર્મણ્ય-નેના પાંદાં ધણ્યાં સારાં હોય છે, તેથી અથવા પૌતે દીપન, સારક તથા ગરમ હોવાથી અત્યંત સેવ્યો હોય તેા માંસ ખાઈ નય છે-માંસ યોષ્ટુ કરે છે, તેથી પવાશ-ખાખરો.

૨. શુક્તુષ્ઠમપુખ્તાન્ કિંચિત્ શુક દ્વા-નેનું કૃપ પોપટની ચાચ જેવું હોય છે, તેથી નળે કંઈક પોપટ જેવો છે, તેથી કિંશુક-ખાખરો.

૩. ઘૃણતિ-પ્રીણતિ વૃષ્ટત્વાન્ ક્ષિપ્ત્વાચ, ઘૃણ પ્રીણને-અન્, યદ્વા પ્રશસ્તાનિ પર્ણાનિ અસ્ય સ-અર્સ-આચ્ચ, યદ્વા પિર્નિ-પાચ્યતિ પૂર્યતિ ચ રોગિણો રોગાન્ વિનાશ્ય, પૂ પાલનપૂરણયો-‘ધાપૂવસ્ય.’ (અળા ૦ ૩-૬) इति न-ને વીરવધક તથા સિન્ધ ડોવાથી તુમિ-કારક તથા કાંતિવધક છે, તેથી અથવા નેનાં પાંદાં ધણ્યાં સારાં હોય છે, તેથી અથવા રોગી લોકોના રોગોનો નાશ કરી તેમનું ને રક્ષણ તથા પોષણ કરે છે, તેથી પળ-ખાખરો.

૪. યદ્મ અર્હતિ સમિત્કાષ્ટત્વાન્-‘યદ્લિંગ્યા’ इति अर्ह-ને યદ્માં હોમાનાં સમિધાનું લાકડું હોવાથી યદ્ને યોગ્ય ગણાય છે, તેથી યસિય-ખાખરો.

૫. રક્તવર્ણ ધુષ્ય અસ્ય સ-‘શેષાદ્ વિભાવે’તિ ક્પ-નેનાં ફૂલ લાલ રંગનાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પક-ખાખરો.

૬. ક્ષાર શ્રેષ્ઠ અસ્ય સ-‘નેના ક્ષાર શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેથી અથવા ક્ષારુકૃષ્ણેષુ શ્રેષ્ઠ-આરવાણાં પ્લેશામાં ને શ્રેષ્ઠ છે, તેથી ક્ષારશ્રેષ્ઠ-ખાખરો.

૭ વાત હરતિ-‘હરતેરુચમનેડ્’-વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી વાતહર-ખાખરો. (અહીં વાત પોષ્યતિ-નાશ્યતિ-પુષ્ય હિંસાયમ્-કર્મણ-વાતપોષ-એવો પર્થીય

પિત્ત કાઠી નાખનાર) તથા યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર) ગણેલ છે. એનો યુદ્ધ એકથી બે રતીની માત્રામા આપવાથી અતિસાર અને પીળા લોહીનો આડો નય થાય છે. બીજી વાટીને ચોપડવાથી દાદર મટી નય છે. પેશાબ મુરકેલી-થી બિતરતો હોય તે વખતે ધૂલને પાણીમા ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ આડની જીપર લાખ પથુ ધણી વખતે મળી આવે છે. આ આડના લાકડાના કોષ્ટના બદ્ધને દાઢ બનાવવામા ધણુ વપરાય છે. મુળિયાની ઊલ કાઠી નાખ્યા પછી તેમનાં ધણુ મળ્યૂત દોરડા બનાવે છે. હેળી વગેરેના તડેવારમાં કેસડાંનાં ફૂલોના રંગ ધણુ વપરાય છે.

પથુ અમરકોષામાં મળે છે.)

૮. વ્રણન: પ્રિય, તન્નામણ્યતો વા વૃશ્-અહ્નાને પ્રિય અથવા અહ્નાના નામથી પ્રખ્યાત હોવાને તીધે અહ્નશ્ક-ખાખરો.

૯. સમિત્સુ વરઃ, યદ્વા સમિત્સુ વ્રિયતે-સ્વીક્રિયતે યાત્રિકે-વૃપ્ વરણે-‘મ્હરુદ્દનિધિ.’ इति શ્લેષેણ કર્મણિ અન્-ને યતકાશ-સમિધોમાં શ્રેષ્ઠ છે અથવા યદ્ કરનારા લોકો નેને યતકાશ-મમિધણે સ્વીકારે છે, તેથી સમિદર-ખાખરો.

ખાખરાના પોતાના તથા તેના પુષ્પના ગુણો પલાશો દીપનો વૃષ્યઃ સરોણો વ્રણગુલ્મજિત્ । કપાયઃ કટુકસ્તિકઃ ક્ષિગ્ધો ગુદ્ગરોગજિત્ ॥ ૪૨ ॥ મમ્મસ્ત્થાનકુદ્દોપમ્રહણ્યશ્શ્મીન્ હરેત્ । તત્પુષ્પં સ્વાદુ પાકે તુ કટુ તિક્કં કપાયકમ્ ॥ ૪૩ ॥ વાતલં કફપિત્તાક્ષ્ણજિત્ ગ્રાહિ શીતલમ્ । ત્વદ્દાહશમકં વાતરક્તકુદ્દર પમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્ય (અય ગુણા-) પળાશ દીપન વૃષ્યઃ સરોણ કપાય. કટુક ક્ષિપ્ (સન્) મમ્મસ્થાનકુદ્દ વ્રણગુલ્મ જિત્ ગુદ્ગરોગજિત્ દોષમ્હણ્યશ્શ્મીન્ હરેત્, તત્પુષ્પ સ્વાદુ, પાકે તુ કટુ તિક્કં કપાયક વાતક ગ્રાહિ શીતલં (સન્) કફપિત્તાક્ષ્ણજિત્ ત્વદ્દાહશમક પર વાતરક્તકુદ્દરમ્ (અસ્તિ) ॥

ખાખરો અશિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, આડને ખસેડનાર, ગરમ, તૂરો, તીખો, કઠવો, સિન્ધ, લાંગેલું સાંધનાર અને મણુ, ગોળો, ગુદાના રોગ, ડોષ, ગ્રહણી રોગ, અરશ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ખાખરાનાં ફૂલ-કેસડાં મધુર, પાકમાં તીખાં, કઠવાં, તૂરાં, વાયુ કરનાર, આડને રોકનાર અને ઠંડાં હોઈ કંકે, રક્તધિત્તો રોગ, મૂતકૃષ્ણ, તરશ, દાહ, વાતરક્ત રોગ તથા કોહને અત્યંત મટાડનાર છે. ૪૨-૪૪

ખાખરાના કૃષ્ણના ગુણો ફલં લઘુષ્ણં મેહાર્શઃકૃમિવાતકફાપહમ્ । વિપાકે કટુકં રુષ્ણં કુદ્દુગ્લ્મોદ્ગમ્પ્રણુ ॥ ૪૫ ॥

અન્ય-ફલ લઘુ ઉષ્ણ વિપાકે કટુક રુષ્ણં (સન્) મેહાર્શ કૃમિવાતકફાપહ કુદ્દુગ્લ્મોદ્ગમ્પ્રણુ (અસ્તિ) ॥

ખાખરાનું કૃષ્ણ-પિત્તપાપટો હલકો, ગરમ પાકમાં તીખો તથા રૂક્ષ હોઈ પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ, વાયુ, કંકે, કોહ, ગોળો તથા પેટનાં

દરદને મટાડનાર છે. ૪૫

શીમળાનાં નામે

શાલ્મલિસ્તુ મવેન્મોચા પિચ્છિટ્ટા પૂરણીતિ ચ ।
રક્તપુષ્પા સ્વિરાયુઃ કણ્ટકાઢ્યા ચ તૂલિની ॥૪૬॥

અન્ય - શાલ્મલિ તુ મોચા પિચ્છિટ્ટા ચ પૂર્ણી
દત્તિ રણપુષ્પા ચ સ્વિરાયુઃ કણ્ટકાઢ્યા ચ તૂલિની મવેત્ ॥
શાલ્મલિ,^૧ મોચા,^૨ પિચ્છિટ્ટા,^૩ પૂરણી,^૪
રક્તપુષ્પા,^૫ સ્વિરાયુઃ,^૬ કંટકાઢ્યા^૭ અને
તૂલિની^૮ એટલાં શીમળાનાં મંસ્કૃત નામે છે.

૧. શાલ્મલિ-સકાલ્યતિ રણપનપુષ્પ, શક સંવ-
સ્તને-પ્યન્તાત્ ક્ષિપ્ત, તત મન્ત્રે-ધારયતિ દૈત્ય માપુર્ય
ચ, મત ધારણે-સર્વપાતુવ્ય દત્ત, શાન્ત ધાતૌ મલિષ-શા-
સ્મલિ -> શરીરમાં રસાયન યુક્તને અંચાર કરે છે
તથા શીતળતા અને મધુરતાને પણ ધારણ કરે છે,
તેથી શાલ્મલિ-શીમળા.

૨. મુચતિ રમે નિર્વામણ્યમ્, મુચ્ચુ મોચને-
પવાયન્, ટાન્-> યુંદરૂપ રસને અથવા વ્યાદિ
શીતળ રમને ઠારે છે, તેથી મોચા-શીમળા.

૩. પિચ્છા-શાલ્મલિનિર્વામ્ અસ્તિ અસ્યા, પિચ્છા-
દિત્વાત્ દુરુન્, ટાન્->નેના યુદર પિચ્છા નામને છે,
તેથી પિચ્છિટ્ટા-શીમળા.

૪. પૂર્યતિ-આ સમન્તાત્ વ્યાવયતિ-વર્ષયતિ શરીર
રસાયનત્વાત્, પૂર્ણિ આપ્તાયને-શ્વલ્યુમે કુલુમ્' હિતિ-
સ્વુદ્, દિત્વાદ્ ડોન્-> રસાયનરૂપ હોવાથી શરીરને
પુષ્ટ કરે છે, તેથી પૂરણી-શીમળા.

૫. રક્તાનિ પુષાણિ યસ્યા સા-નેનાં કૂલ રાતા
હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા-શીમળા.

૬. સ્વિર-સીર્ષમ્ અયુર્યરયા. સા- પઠિરપેત્તહક્ષણિ
વને જીવતિ શાલ્મલિ' હિતિ વચનાત્-લગભગ સાડ
હમર વય' સુધી શીમળા પનમાં હવે છે, એવું
વચન મળે છે, તેથી તે સ્વિરાયુ કહેવાય છે.

૭. કણ્ટકે આઢ્યા-નેમાં કાઢા હોય છે, તેથી
કંટકાઢ્યા-શીમળા.

૮. તૂન્મ અસ્તિ અસ્યા -'અત્ત દિનિ', નાન્ત્વાત્
હીન્-નેમાં રેશમ જેવું રૂ ધાય છે, આ જ કારણે
અગ્રેણમાં શીમળાને 'મિલક કોટન ટી' કહે છે-
એ શીમળા જ છે.

શીમળાના ગુણે

શાલ્મલી શીતલા સ્વાદ્વી રસે પાકે રસાયની ।
ક્ષેપ્મલા પિત્તવાતાહ્વારિણી રક્તપિત્તજિત્ ॥૪૭॥
અન્ય-શાલ્મલી શીતલા સ્વાદ્વી રસે પાકે રસાયની
ક્ષેપ્મન પિત્તવાતાહ્વારિણી રણપિત્તજિત્ (અસ્તિ) ॥

શીમળા ટાઢો, રસમાં તથા પાકમાં પણ
મધુર, રસાયનરૂપ, ક્ષે કરનાર અને પિત્ત,
વાતરક્ત રોગ, તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

શીમળાના ગુંદરનાં નામે તથા ગુણો
નિર્વાસઃ શાલ્મલિઃ પિચ્છા શાલ્મલીવેષ્ટકોડ્વિ ચ ।
મોચાઘ્રાયો મોચરમ્ મોચનિર્વાસ ઇત્યપિ ॥૪૮॥
મોચાઘ્રાયો હિમો ગ્રાહી સ્તિમ્થો વૃષ્યઃ કમાપકઃ ।
પ્રયાદિકાતિસારામકફપિત્તાન્નદ્રાહનુન્ ॥ ૪૯ ॥

અન્ય - શાલ્મલિ નિર્વાસ પિચ્છા શાલ્મલિવેષ્ટ
અપિ ચ મોચાઘ્રાયઃ મોચરમ્. મોચનિર્વાસ ઇત્યપિ (કણ્ટક)
મોચાઘ્રાયઃ ક્ષિત્ત વૃષ્યઃ કમાપક (મન્) પ્રયાદિકાતિ-
સારામકફપિત્તાન્નદ્રાહનુન્ (અસ્તિ) ॥

નિર્વાસ,^૧ પિચ્છા,^૨ શાલ્મલીવેષ્ટક,^૩
મોચાઘ્રાય,^૪ મોચરસ,^૫ અને મોચનિર્વાસ,^૬
એટલાં શીમળાના ગુંદરનાં મંસ્કૃત નામે છે
એ ગુંદર ટાઢો, આડાને રાકનાર, ક્રિાધ,
વીર્યને વધારનાર અને તૂટેા હોઈ વહી જતો
આડો, આમ, ક્ષે, રક્તપિત્ત રોગ તથા
ઢાહને મટાડે છે. ૪૮, ૪૯

૧. નિર્વાસ-શ્વાન્ પ્રયાદિસપ્તેજ વહ્નિસ્ત્રાક્ષે
યો વૃષોપ્મળા, કર્મેણ ધન્-વૃક્ષની અંદરની પાકરૂપી
ગરમીથી જેને પ્રવાહી રસરૂપે વૃક્ષમાંથી બહાર
કાઢવામાં આવે છે, તે નિર્વાસ-યુદર.

૨. પિત્તમિચ્છતિ રુદ્ધાદ્ વહિર્વાં સ્વેજ,
પલ્લુ મ્તો-સમન્તાત્ પવાયન્, વૃષોરદાદિત્વાત્ ભલ્ય ઙ્,
વદ્ધા પિચ્છતિ-પિચ્છયતિ-પિચ્છયેત્ વા, પિચ્છ વાપે-અન્,
ધન્ વા, ટાન્-> વૃક્ષમાંથી રસરૂપે બહાર નીકળી તેને
વળગી-ચોડી રહે છે, તેથી પિચ્છા-શીમળાને ગુંદર

૩. વેષ્ટયતિતિ વેષ્ટન્, વેષ્ટ વેષ્ટને-અપ્ત્વાદ્ પુરુર
શાલ્મલા વેષ્ટન્-> શીમળાને રસરૂપે વીંટળાઈ વળે
છે, તે શાલ્મલિવેષ્ટક-શીમળાને ગુંદર.

૪. મોચસ્યા ઘ્રાવ. મોચાઘ્રાય-શીમળાના રસવું
મરચુ અથવા બહાર ગરી આવેલો શીમળાનો રસ-
ગુંદર-તે મોચાઘ્રાય-શીમળાને ગુંદર.

૫. મુચતિ રસાયણમિતિ મોચઃ, મુચ્ચુ મોચને-
પવાયન્, મોચસ્ય રસ-મોચસ-શીમળાને ગુંદર.

૬. મોચસ્ય નિર્વાસ-મોચનેવ્યન્ત-શીમળાને ગુંદર-
કૂટશાલ્મલિ-હલકી જાતના શીમળાનાં
નામે તથા ગુણો

કુત્સિતઃ શાલ્મલિઃ પ્રોક્તો રોચનઃ કૂટશાલ્મલિઃ ।
કૂટશાલ્મલિકસ્તિત્તઃ કદુકઃ કફવાતવુન્ ॥૫૦॥

મેઘુણાઃ પ્રીહજટરયઃકૃદ્ગુલ્મવિપાપહઃ ।
 મૂતાનાહવિવિન્ધાસ્તમેદઃશૂલકફાપહઃ ॥૫૨॥

અન્વય-વુક્ષિત શાન્મત્તિ રોચન કૃટશાલ્મલિ પ્રોક, કૃટશાલ્મલિ તિક્ક કટુક મેરી ડળ (સન્) વફવાનનુત્ વ્હીહજટરયઃકૃદ્ગુલ્મવિપાપહઃ મૂતાનાહવિવિન્ધાસ્તમેદઃશૂલકફાપહઃ (અસ્તિ) ॥

હલકી ભતનો શીમળો રોચન^૧ અને કૃટશાલ્મલિ^૨ એવા બે સસ્કૃત નામોથી કહેવાયા છે. એ શીમળો કહેવો, તીળો, ઝાડો લગાડનાર અને ગરમ હોઈ કફ, વાયુ, બરલનું દરદ, પેટના રોગ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, ગોળો, ઝેર, ભૂત, આક્રેા, મળબધ, લોહીનો અગાડ, મેદ તથા શૂળને મટાડે છે. ૫૦, ૫૧

૧. રોચતે-દીપ્યત મૂતાદિનાશકુર્ણે, શ્વ દીપ્તો- 'અનુદાતેતથ' -ઈતિ યુજ-ને મૂતાડા વગેરેનો નાશ કરનારા શુભ વડે શોભે છે, તેથી રોચન-એક ભતનો હલકી શીમળો.

૨. કૃટ-શુર શ્યામવર્ણ શાલ્મલિ -ને હલકી કાળા રંગનો શીમળો થાય છે, તે કૃટશાલ્મલિ કહેવાય છે

ધાવડાનાં નામો તથા ગુણો

ધનો ઘટો નન્દિતરુ^૧ સ્થિરો ગૌરો ધુરન્ધર ।
 ધનઃ શીતઃ પ્રમેહાર્શો પાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ ॥
 મધુરસ્તુવરસ્તસ્ય ફલં ચ મધુરં મનાક્ ॥૫૨॥

અન્વય-ધવ ઘટ નન્દિતરુ સ્થિર ગૌર ધુરન્ધર (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) ધવ શીત મધુર તુવર (સન્) પ્રમેહાર્શો પાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ (અસ્તિ), તસ્ય ચ ફલ મનાક્ મધુર (મવતિ) ॥

ધવ,^૧ ઘટ,^૨ નન્દિતરુ,^૩ સ્થિર,^૪ ગૌર,^૫ અને ધુરધર^૬ એટલા ધાવડાના સસ્કૃત નામો છે. (આનું લાકડું ઇમારતી છે.) ધાવડો ટાડો, મધુર અને તૂરો હોઈ પ્રમેહ, અરશ, પાંડુ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ધાવડાનું ફળ જરાક મધુર હોય છે. ૫૨

૧. ધવતિ પાણ્ડુ ધુયતે વા પ્રમેહાદિ અનેન-ધુર કમ્પને ધન્, ધન્, 'કરોસ્' વા, ધનિ-સહાપૂર્વકત્વાન વૃદ્ધિ-ને પાકુ રોગને તથા પ્રમેહ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ધવ-ધાવડો

૨. ઘટતિ-ઉત્ત્રતો મવતિ, તટ ડન્દાયે-અન્, તસ્ય ધ ઘટોદરદિત્વાન્, યદ્ધા ધન્વતે-વન્વતે વૈધિ પાણ્ડુ-પિત્તકફાપહઃ ઇતિ, ધન શન્દે-પુષિ સત્તાવા ધ. નસ્ય ટ-

ઘટોદરદિત્વાન્-ને ધણો જ વિધો થાય છે, તેથી અથવા વૈધો જેને પાંડુ, પિત્ત તથા કફનાશક તરીકે વર્ણવે છે, તેથી ઘટ-ધાવડો

૩. નન્દિતરુ-વૈલિયા પીપળાનું પડેલું નામ યુઓ.

૪. તિષ્ઠતિ ચિત્કાલમ્, અચિરાદિત્વાન્ કિરચ્- (ડળા ૧-૫૬) ને ઘણા લાખા કાળ સુધી રહે છે, તેથી સ્થિર-ધાવડો

૫. ગુરતે-ઉદયુદ્ધક મન અસ્મિન્ મધુરત્વાન્, ગુરી ડયમને-ક્રોધે-તિ (ડળા. ૨-૨૮) નિષાતિત - જેમાં મન લયયાય છે, કેમકે મધુર તથા સુંદર હોય છે, તેથી ગૌર-ધાવડો.

૬. ધુર ધાસ્યતિ શ્વાદિના શ્વકાષ્ટત્વાન્, સજ્ઞાયાં 'સુગમિ' ઇતિ યચ્, યચિ હ્લવ, 'અહર્ણિવદ્' ઇતિ મુખ્ -નેનુ લાકડું ઇમારતી ગણાય છે, તેથી ધર વગેરેના મુખ્ય ભાગોને ડેવે છે, માટે ધુરધર-ધાવડો

ધ્રામણનાં નામો તથા ગુણો

ધન્વન્નસ્તુ ધનુર્વૃક્ષો ગોત્રવૃક્ષઃ સુતેજનઃ ।
 ધન્વન્નઃ ક્ષપિત્તાસ્ત્રકાસહસ્તુવરો લઘુઃ ॥
 વૃહળો વલ્લરુદ્ધઃ સન્ધિક્રુત્ વળરોપળઃ ॥૫૩॥

અન્વય-ધન્વન્ન વ્તુ ધનુર્વૃક્ષ ગોત્રવૃક્ષ. સુતેજનઃ (વચ્યતે) । ધન્વન્ન તુવર લઘુ વૃહળ સ્લ વલ્લત્ સન્ધિક્રુત્ વળરોપળ વક્ષપિત્તાસ્ત્રકાસહસ્ત્ર (અસ્તિ) ॥

ધન્વન્ન,^૧ ધનુર્વૃક્ષ,^૨ ગોત્રવૃક્ષ^૩ અને સુતેજન^૪ એટલા ધ્રામણનાં સસ્કૃત નામો છે. ધ્રામણ તૂરી, હલકી, પુષ્ટિ આપનાર, રક્ષ, બળ દેનાર, (બાગેલું) સાંધનાર, મળુને રોગાપનાર અને કફ, રક્તપિત્ત રોગ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. (આ ઝાડની લાકડીઓ થાય છે.)

૧ ધનો અજ્ઞમ્ ફજ અજ્ઞ યસ્ય સ -નેનુ અગ બળુ ધનુર્વનુ અંગ હોય તેડુ હોય છે, ધનુર્વ નનાવવામા જેનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેથી ધન્વન્ન-ધ્રામણ

૨ ધનુવ વૃક્ષ -ને ધનુવ બનાવવા માટેનું ઝાડ ગણાય છે, તેથી ધનુર્વૃક્ષ-ધ્રામણ

૩ ગા-મૂર્ધન યાયતે-ત્રૈહ પાલને-આતોડપવર્ગક - ગોત્રે જાત વૃક્ષ -ને ઝાડ પહાડમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગોત્રવૃક્ષ-ધ્રામણ.

૪ સુતરા તેજયતિ શરીર વૃહળત્વાન્, તિજ નિશાને-નન્વાદેલ્યુ, મુચ્ (ડળા ૨-૭૮) વા-ને શરીરને ખૂમ તેજસ્વી કરે છે, કેમકે પૌષ્ટિક છે, તેથી સુતેજન-ધ્રામણ.

દરદને મટાડનાર છે. ૪૫

શીમળાનાં નામો

શાલ્મલિસ્તુ મવેન્મોચા પિચ્છિજ્ઞા પૂરણીતિ ચ ।
રક્તપુષ્પા સ્થિરાયુક્ષ્ણ કઞ્ઠકાઢ્યા ચ તૂલિની ॥૫૬॥
અન્ય-શાલ્મલિ. તુ મોચા પિચ્છિજ્ઞા ચ પૂરણી
ઈતિ રક્તપુષ્પા ચ સ્થિરાયુઃ કઞ્ઠકાઢ્યા ચ તૂલિની મવેન્ ॥
શાલ્મલિ,^૧ મોચા,^૨ પિચ્છિજ્ઞા,^૩ પૂરણી,^૪
રક્તપુષ્પા,^૫ સ્થિરાયુઃ,^૬ કંઠકાઢ્યા^૭ અને
તૂલિની^૮ એટલાં શીમળાનાં અંશકૃત નામો છે.

૧. શાલ્મલિ-સંવાચયતિ સ્થાયનપુર્ણ, ક્ષાત્ર સંચ-
સ્ત્રને-શ્વન્તાન્ ક્ષિપ્, તત્ મન્તે-ધારયતિ શેત્ય માપુર્વ
ચ, મલ પારણે-સર્વધાતુશ્ચ દન્, શાત્ર વાસી મલિય-શા-
લ્મલિઃ-ને શરીરમાં સ્થાયન ગુણનો સંચાર કરે છે
તથા શીતળતા અને મધુરતાને પણ પારણ કરે છે,
તેથી શાલ્મલિ-શીમળા.

૨. મુગતિ રસં નિર્વાસખ્યમ્, મુલ્લુ મોચને-
પવાચન્, ટાપ્-ને ગુંદરરૂપ રસને અથવા સ્વાસ્થિ
શીતળ રસને ઠોડે છે, તેથી મોચા-શીમળા.

૩. વિન્ઝા-શાલ્મલિનિર્વાસં અસ્તિ ગત્યા, વિન્ઝા-
દિત્વાન્ દુઃસ્, ટાપ્-નેનો ગુંદર પિચ્છા નામનો છે,
તેથી પિચ્છા-શીમળા.

૪. પૂરયતિ-આ સમન્તાત્ પ્યાયયતિ-વર્ધયતિ શરીરે
સ્થાયનવાન્, પૂરી આપ્યાયને- કૃત્યલ્યુઝો ક્લુલ્મ્' ઇતિ-
સ્તુડ, દિત્વાદ્ હોપ્-ને સ્થાયનરૂપ ઘેવાથી શરીરને
પુષ્ટ કરે છે, તેથી પૂરણી-શીમળા.

૫. રક્તાનિ પુષ્પાણિ યસ્યા સા-નેનાં કૂલ રાતાં
હેપ છે, તેથી રક્તપુષ્પા-શીમળા.

૬. સ્થિર-રીષમ્ અયુર્વંશ્યા. સા-ને પશિવંતદ્દશાણિ
વને વીયતિ શાલ્મલિઃ' ઇતિ વચનાન્-લગભગ સાઠ
હજાર વર્ષ સુધી શીમળા વનમાં હવે છે, એવું
વચન મળે છે, તેથી તે સ્થિરાયુ કહેવાય છે.

૭. કઞ્ઠકે આઢ્યા-નેમાં કાંટા હોય છે, તેથી
કંઠકાઢ્યા-શીમળા.

૮. તૂલ્મ્ અસ્તિ ગત્યા -'અત્ ઇનિ.', નાન્તાવાદ્
હોપ્-નેમાં રેશમ જેવું રૂ થાય છે, આ જ કારણે
અંગ્રેજમાં શીમળાને 'સિલ્ક ટાઇન ટ્રી' કહે છે-
એ શીમળા જ છે.

શીમળાના ગુણો

શાલ્મલી ક્ષીતલા સ્વાદ્વી રસે પાકે રસાયની ।
શ્લેષ્મલા પિત્તવાતાઘ્નાદારિણી રક્તપિત્તજિત્ ॥૫૭॥
અન્ય-શાલ્મલી ક્ષીતલા સ્વાદી રસે પાકે સ્થાયની
શ્લેષ્મલા પિત્તવાતાઘ્નાદારિણી રક્તપિત્તજિત્ (અસ્તિ) ॥

શીમળો ટાઢો, રસમાં તથા પાકમાં પણ
મધુર, રસાયનરૂપ, ઠંક કરનાર અને પિત્ત,
વાતરક્ત રોગ, તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

શીમળાના ગુંદરનાં નામો તથા ગુણો

નિર્વાસં: શાલ્મલે: પિચ્છા શાલ્મલીવેષ્ઠકો ડપિ ચ ।
મોચાસ્રાયો મોચરસો મોચનિર્વાસં ઇત્યપિ ॥૫૮॥
મોચાસ્રાયો હિમો ગ્રાહી ક્ષિપ્તો વૃષ્યઃ કવાયકઃ ।
પ્રવાહિકાતિસાપમરુકપિત્તાઘ્નાદાહનુન્ ॥ ૫૯ ॥

અન્ય-શાલ્મલે નિર્વાસં વિન્ઝા શાલ્મલીવેષ્ઠકઃ
ડપિ ચ મોચાસ્રાયઃ મોચરસઃ મોચનિર્વાસં ઇત્યપિ (વર્ધને) ।
મોચાસ્રાયઃ ક્ષિપ્ત, વૃષ્યઃ કવાયક. (મનુ) પ્રમદિક્રિતિ-
ણામરુકપિત્તાઘ્નાદાહનુન્ (અસ્તિ) ॥

નિર્વાસં,^૧ પિચ્છા,^૨ શાલ્મલીવેષ્ઠક,^૩
મોચાસ્રાય,^૪ મોચરસ^૫ અને મોચનિર્વાસં,^૬
એટલાં શીમળાના ગુંદરનાં અંશકૃત નામો છે.

એ ગુંદર ટાઢો, આડાને ઢોડનાર, ક્ષિપ્ત,
વીર્યને વધારનાર અને તૂરો હોઈ વધો જતો
આઢો, વ્યામ, ઠંક, રક્તપિત્ત રોગ તથા
દાહને મટાડે છે. ૪૮, ૪૯

૧. નિર્વસ્ત્વે-શ્દ્યાન્ પ્રવાહિસ્ત્રાયેણ વહિનિગ્તાર્થેતે
યો વૃક્ષોમ્પ્ણા, ક્ષમ્ણે ઘવ્-ટૂક્ષની અંદરની બાહ્યથી
ગરમીથી જેને પ્રવાહી રસરૂપે વૃક્ષમાંથી બહાર
કાઢવામાં આવે છે, તે નિર્વાસ-ગુંદર.

૨. પતિતુમિન્ઝતિ વૃક્ષાદ્ વહિર્ણાં સ્તરૂપેણ,
પલ્લુ ગતૌ-સમન્તાન્ પવાચન્, ઘુનોદરાદિત્વાદ્ ત્મય ચ્ઠ,
ચ્ઠા પિચ્છતિ-વિન્ઝયતિ-વિન્ઝયતે વા, વિન્ઝ વાષે-અષ્,
ઘન્ વા, ટાપ્-ને વૃક્ષમાંથી રસરૂપે બહાર નીકળી તેને
વળગી-ગોંટી રહે છે, તેથી પિચ્છા-શીમળાનો ગુંદર.

૩. વેષ્ઠયતીતિ વેષ્ઠઃ, વેષ્ઠ વેષ્ટને-શ્વન્તાદ્ પ્લુર્,
શાલ્મલ્યા વેષ્ઠકઃ-ને શીમળાને રસરૂપે વીંટળાઈ વળે
છે, તે શાલ્મલિવેષ્ઠક-શીમળાનો ગુંદર.

૪. મોચાયા ઘ્રાવઃ મોચાસ્રાય-શીમળાના રસનું
અરુ અથવા બહાર જરી આવેલો શીમળાનો રસ-
ગુંદર-તે મોચાસ્રાય-શીમળાનો ગુંદર.

૫. મુગતિ સ્થાયનગુણમિતિ મોચઃ, મુલ્લુ મોચને-
પવાચન્, મોચસ્ય રસ-મોચરસ-શીમળાનો ગુંદર.

૬. મોચસ્ય નિર્વાસં-મોચનિર્વાસં-શીમળાનો ગુંદર.
કૃટશાલ્મલિ-હૃલકી બતના શીમળાનાં
નામો તથા ગુણો

કૃત્તિતઃ શાલ્મલિઃ પ્રોક્તો રોચનઃ કૃટશાલ્મલિઃ ।
કૃટશાલ્મલિકૃત્તિકઃ કનુકઃ કનુકવાતનુન્ ॥૫૭॥

મેઘુણાઃ પ્રીહજટરયદ્દુગ્મવિવાપહઃ ।

મૂતાનાહવિચન્ધાસમેદ શૂલકફાપહઃ ॥૫૧॥

અમ્ય-વૃક્ષિન શાત્મકિ રોચન કૂટશાત્મકિ પ્રોક્ત, કૂટશાત્મકિ તિક્ત કચુક મેરી ડળ (સદ) ક્ષપ્તાનતુન્ પ્લીહજટરયદ્દુગ્મવિવાપહ મૂતાનાહવિચ ન્યાસમેદ-શરકફાપહ (અસ્તિ) ॥

હલક્રી ભાતનો શીમળો રાચન^૧ અને કૂટશાત્મલિ^૨ એવા બે સકૃત નામેથી કહેવાય છે. એ શીમળો કડવો, તીખો, આડો લગાડનાર અને ગરમ હોઈ કઠ્ક, વાયુ, ખરલનું દરદ, પેટના રોગ, જમણા પડખાની ગાડનું દરદ, ગોળો, ઝેર, ભૂત, આક્રી, મળખધ, હોહીનો બગાડ, મેહ તથા શુગને મટાડે છે. ૫૦,૫૧

૧ રોચન-વીગ્યત મૂતાદિનાશકગુણ, ક્ષવ ક્ષિપ્તો- 'અનુરોચન' -ઈતિ યુજ્-ને ભૂતશ વગેરેના નાશ કરનારા ગુણ વડે શીખે છે, તેથી રાચન-એક ભાતનો હલક્રી શીમળો

૨ કૂટ-ધુર શ્યામલણ શાત્મકિ-ને હલક્રી કાળા રંગનો શીમળો થાય છે, તે કૂટશાત્મલિ કહેવાય છે

ધાવડાનાં નામે તથા ગુણો

ધમો ધટ્ટો નન્દિતરુ સ્થિરો ગૌરો ધુગ્ધર ।

ધમ શીત પ્રમેહાર્શ પાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ ॥

મધુરસ્તુવરસ્તસ્ય ફલ ચ મધુર મનાઃ ॥૫૨॥

અન્ય-ધમ ઘટ નન્દિતરુ સ્થિર ગૌર ધુગ્ધર (ઈતિ નામાનિ, ગુણાલુ-) ધમ શીત મધુર તુવર (સદ) પ્રમેહાર્શ પાણ્ડુપિત્તકફાપહ (અસ્તિ) તસ્ય ચ ફલ મનાઃ મધુર (ભવતિ) ॥

ધવ,^૧ ધટ,^૨ નન્દિતરુ,^૩ સ્થિર,^૪ ગૌર,^૫ અને મધુર ધર^૬ એટલા ધાવડાનાં સકૃત નામે છે (આતુ લાકડું ઇમારતી છે) ધાવડો ઠાઠો, મધુર અને તૂરો હોઈ પ્રમેહ, અરશ, પાડું, પિત્ત તથા કઠ્કને મટાડે છે. ધાવડાનું ફળ જરાક મધુર હોય છે પર

૧ ધવતિ પાણ્ડુ ધૂયતે વા પ્રમેહાદિ અનેન-ધૂન્ કમ્પને અવ્, ધમ 'જ્ઞદોરપ્' વા, ધનિ-સજ્ઞાપૂર્વકત્વાન વૃદ્ધિ-ને પાકુ રોગને તથા પ્રમેહ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ધવ-ધાવડો

૨. તટતિ-ઉપ્પત્તો ભવતિ, તટ ઉદ્ઘાય-અવ્, તસ્ય ધ શ્રોત્રોદરિત્વાત્, યદ્વા ધન્યન્તે-વચ્ચતે વૈયે પાણ્ડુ-પિત્તકફાપહ ઇતિ, ધમ શબ્દે-'પુસિ મજ્ઞાયા ધ', નસ્ય ટ -

શ્રોત્રોદરિત્વાત્-ને ધજો બઝો થાય છે, તેથી અથવા વૈદ્યો જેને પાકું, પિત્ત તથા કઠ્કનાશક તરીકે વચ્ચે છે, તેથી ધવ-ધાવડો

૩. નન્દિતરુ-વેલિયા પીપળાનું પકેડું નામ ગુઓ

૪ સિદ્ધિતિ ચિરકામ્, અજિરાદિત્વારિરિચ્- (ડળા ૧-૫૬) ને ધણા લાખા કાળ સુખી રડે છે, તેથી સ્થિર-ધાવડો

૫. ગુરત-ઉદ્દુગ્ધકે મન અરિમન્ મધુરત્વાન્, ગુરી ઉચમને-ક્રોચે રે-તિ (ડળા ૨-૨૯) નિવાતિતિ-નેમા મન લવચાપ છે, કેમકે મધુર તથા મુદર હોય છે, તેથી ગૌર-ધાવડો

૬. ધુર ધારયતિ શ્વહરીનો શ્વકાઠલાન્, સજ્ઞાયા 'મુતુગુજિ' ઇતિ યન્, સધિ હસ્ય, 'અહદ્વિવદ્' ઇતિ સુમ્ -નેનુ લાકડું ઇમારતી ગણાય છે, તેથી ધર વગેરેના મુખ્ય આગોને ટકવે છે, માટે ધુર ધર-ધાવડો

ધામણનાં નામે તથા ગુણો

ધન્યજ્ઞસ્તુ ધનુવૃક્ષો ગોત્રવૃક્ષ સુતેજન ।

ધન્યજ્ઞ. ક્ષપ્તિત્ત્વાસકાસહતુવરો લ્પુ ॥

શૂઘ્ણો ઘલ્લવૃદ્ધશ સન્ધિચુત્ત્વ ઘ્ણરોપણઃ ॥૫૩॥

અન્ય-ધન્યજ્ઞ તુ ધનુવૃક્ષ ગોત્રવૃક્ષ સુતેજન (વચ્ચતે) । ધન્યજ્ઞ તુવર લ્પુ શૂઘ્ણ સ્સ ઘલ્લવૃત્ સન્ધિચુત્ત્વ ઘ્ણરોપણ ક્ષપ્તિત્ત્વાસકાસહત્ (અસ્તિ) ॥

ધન્ય ગ,^૧ ધનુવૃક્ષ,^૨ ગોત્રવૃક્ષ^૩ અને સુતેજન^૪ એટલા ધામણના સકૃત નામે છે ધામણ તૂરી, હલક્રી, પુષ્ટિ આપનાર, રૂક્ષ, બળ દેનાર, (ભાગેલુ) સાધનાર, મણને રુઆવનાર અને કઠ્ક, રક્તપિત્ત રોગ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે (આ આડની લાકડીઓ થાય છે.)

૧ ધનો અગ્નમ્ દા અગ્ન યસ્ય સ-નેનુ અ ગ બલ્લે ધનુપતુ અ ગ હોય તેનું હોય છે, ધનુન મના વવામા જેનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેથી ધન્ય ગ-ધામણ

૨ ધનુષ વૃક્ષ-ને ધનુષ બનાવવા માટેનું આ ગણાય છે, તેથી ધનુવૃક્ષ-ધામણ

૩ ગા-મૂર્ધિમશાયતે-ત્રૈદ્ પાગ્ને-'આતોડનુપસંગે ક-ગોત્ર જાત વૃક્ષ-ને આ પહોડામા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગોત્રવૃક્ષ-ધામણ

૪ સુતરા તજયતિ શરીર વૃંહણત્વાત્, તિજ નિશાને-નન્યાદેલ્પુ, સુચ્ (ડળા ૨-૭૯) વા-ને શરીરને પૂન તેજ્જની કરે છે, કેમકે પૌષ્ટિક છે, તેથી સુતેજન-ધામણ

કેરડાનાં નામે તથા ગુણો

પરીર પ્રવરોડપત્રો પ્રવિલો મરમૂરહ ।
 પરીર કટુકસ્તિત્ત સ્વેષળો મેદન સ્મૃત ॥
 દુર્નામકપચાતામગરસોથયનપ્રણુ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ-પરીર મધર અપત્ર પ્રવિલ મરમૂરહ
 (દ્વિ નામાનિ ગુણાય-) પરીર કટુક લિષ સ્વરા
 ઉષ્ણ મેદા (સન્) દુર્નામકપચાતામગરસોથયનપ્રણુ
 સ્મૃત ॥

કરીર,^૧ કડર,^૨ અપત્ર,^૩ પ્રથિવ^૪ અને
 મરુમૂરહ^૫ એટલા કેરડાના સંસ્કૃત નામે છે
 કેરડા તીષો, કડવો, પખીનો લાવનાર, ગરમ
 અને મગને તોડનાર હોઈ અરશ, કકે, વાયુ
 આમ, ઝેર, મોઝા તથા મલુને મટાડે છે ૫૪

૧ કિરતિ-વિક્ષિપતિ મઠ વિપકપાદીય મેદનસ્વાત
 કુ વિસ્તે-^૧ વૃદ્ધાપૂ^૦ હિતિ (ઉળા ૧-૩૦) ફલ, ચદ્રા
 કરિણમ્ ફર્યતિ-કમખ્યન્-ને મેદન ગુણુવાભો પેવાથી
 મગ મર તથા કકે વગેરેનો નાશ કરે છે તેથી
 અથના હાથીને જે પ્રેમ્યા કરે છે તેથી કરીર-૩૦૩

૨ કં^૦ હિતિ અચ્ચક શબ્દ કરાતિ વિચમાન-
 હુહુન્ વરણે-અન્, 'જ્ઞાન દેવુતા ઈલ્ય'તિ યો વા-નેને
 ચીરનામા આપતા ક' એવો અપપ્ત અનાર કરે
 છે, તેથી કકેર-કેરડા

૩ ન વિચત પન વચ્ચ સ-નેને પાદક હેતુ જ
 નથી તેથી અપત્ર-કેરડા

૪ પ્રવિય અસિ અસ્ય-સિષ્માવિત્વાત્ જન્ વદા
 પ્રવિય લાતિ લા આદાન-આનોડવુપસમેતિ ક-નેને
 ગાઠો ડોય છે તેથી પ્રથિવ-કેરડા

૫ મરો-નિર્વલાયા મુવિ રોદતિ, દદ પ્રાદુમાવ-
 'દ્યુપ્પે'તિ ક-ને મુ જ એવો પાણીવાગી
 જમીનમા ઊગે છે, તેથી મરમૂરહ-કેરડા

શાખોટ અથવા હલકા માગનાં નામે
 તથા ગુણો

શાખોટ પીત્તફલકો મૂતાવાસ પરચ્છદ ।
 શાખોટો રક્તપિત્તાશાંતાત્ક્રેષ્માતિસારજિત્ ॥૫૫
 અન્વય-શાખાટ પીત્તફલક મૂતાવાસ પરચ્છદ
 (દ્વિ નામાનિ, ગુણાન્-) શાખોટ રક્તપિતાશોવાત
 ક્રેષ્માતિસારજિત્ (અસિ) ॥

શાખોટ,^૧ પીત્તફલક,^૨ મૂતાવાસ^૩ અને
 પરચ્છદ^૪ એટલા શાખોટના સંસ્કૃત નામે
 છે. શાખોટ રક્તપિત્ત, અરશ, વાયુ, કકે,
 તથા અતિસારને મટાડે છે ૫૫

૧ શાલતિ-આપ્નોતિ મરચ્છદે મૂતે ૧ શાખુ વ્યાપ્નો-
 વાહુપાદ આજ્ઞ-ને અજ્ઞ પા- તથા શૂતપ્રથી
 નામ ડોય છે, તેથી શાખોટ-કવકો સામ

૨ પીતાનિ વગનિ ચમ્ય મ-કોપાદ વિમાપ નિ
 કા-નેનો ક્ષણ પીગા ડોય છે, તેથી પીત્તક-
 શાખોટ

૩ મૂતાવાસ આગમ-અત્તજનુ ને રડવાયુ
 ડોય છે, તેથી મૂતાવાસ-શાખોટ

૪ પરચ્છદા વચ્ચ સ-નેનો પા- અરચ્ચદા
 -મરુ ડોય છે તેથી પરચ્છદ-શાખોટ

વાયવરાગુના નામે તથા ગુણો

વરણો વરણ સેતુસ્તિત્તશાક કુમારક ।
 વરણ પિત્તલો મેદી શ્વેષ્મટ્ટદામમારતાન્ ॥૫૬॥
 નિહન્તિ ગુલ્મગાતાસ્તદ્દર્શીશ્વોષ્ણોડમિટીપન ।

વગાયો મધુરસ્તિત્ત કટુકો મુદ્ધકો લઘુ ॥૫૭॥

અન્વય-વરણ વરણ સતુ તિક્ષ્ણાક વમાગ્
 (વચ્ચ તદ્દગુણાન્-) વરણ પિત્ત મેદી વગાય
 મધુર તિત્ત કટુક મ્હક લઘુ ંણ વ અગિર્દપન
 (સન્) શ્વેષ્મટ્ટ-દામમારતાન્ ગુલ્મગાતાલકમીન્ નિર્દિ ૥ ॥

વરણ,^૧ વરણ,^૨ સેતુ,^૩ તિક્ષ્ણશાક,^૪
 અને કુમારક^૫ એટલા વાયવરણના સંસ્કૃત
 નામે છે વાયવરણો પિત્ત કરનાર, મળને
 તોડનાર, તૂરો, મધુર, કડવો, તીષો, રૂક્ષ,
 હલકો, ગરમ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ
 કકે, મૂરમૂરહ, પથરી વાયુ, ગોળો, વાત
 રક્તરોગ તથા કૃમિને મટાડે છે ૫૬, ૫૭

૧ ત્રિયત-સર્કુલ્માદિરોગનાશાયમ્, 'જ્ઞ વરણ-'
 'વૃદ્ધારિચ્ચ ઝન્ન' (ઉળા ૩-૫૩)-ગોળો વગેરે
 રોગોનો નાશ કરવા હોડો જેને પસદ કરે છે,
 તેથી વરણ-વાયવરણો

૨ વૃણોતિ-સ્વીકરાતિ પિત્તજ્વાલિગુણાન્, મુદ્ધ વરણ
 -વતરિ સુદ્ (૩-૩-૧૧૩)-પિત્ત કરવાપણુ વગેરે
 ગુણોને જે ધારણુ કરે છે તેથી વરણ-વાયવરણો

૩ સિનાતિ-વખાતિ મેદિલાદિગુણાન્, વિન્નુ વચને-
 'સિત્તનિ' (ઉળા ૧-૬૧) જન્-મળને તો નારણુ
 વગેરે ગુણોને જે ધારણુ કરે છે, તેથી સેતુ-વરણુદક્ષ

૪ તિક્ષ્ણ શાક વચ્ચ સ-નેનું શાક કડુ ડાય
 છે, તેથી તિક્ષ્ણશાક-વાયવરણો

૫ કુમાર દ્વ આવરતિ કુમારચતિ, ચદ્રા-કુમાર
 કાગચામિતિ ચૌરાદિકાવ પવાચન્, ત્ત કુમાર દ્વ
 વિતરહણવાન્-દ્વે પ્રતિક્ષ્ણો' હિતિ કન્-ને લાયા કામ

સુની તાજે જ રહે છે, તેથી જાણે કોઈ કુમાર વધનો હોય તેવો લાગે છે માટે કુમારક-વાયવરણો.

ટિંબરુની જાત કટલીનાં નામો તથા ગુણો કટમી સ્વાદુપુષ્પ મધુરેણુઃ કટમ્મરઃ ।

કટમી તુ પ્રમેહાર્શોનાઙ્ગીવ્રણવિપરુશ્મીન ॥ ૫૮ ॥
હન્યુષ્ણા કમ્પકુષ્ઠમી કટ્ટ રુક્ષા ચ કીર્તિતા ।
તત્કલ તુવરં શૈયં વિશેષાત્કમ્પુનુહત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્ય-કટમી સ્વાદુપુષ્પ મધુરેણુ વ કટમ્મર (કમ્પવે), કટમી તુ ર્ણા કટ્ટ રુક્ષા (સતી) કમ્પકુષ્ઠમી કીર્તિતા (તથા ચ સા) પ્રમેહાર્શોનાઙ્ગીવ્રણવિપરુશ્મીનુ હન્તિ, તત્કલ તુવર વિશેષાત્ કમ્પુનુહર શૈયમ્ ॥

કટલી,^૧ સ્વાદુપુષ્પ,^૨ મધુરેણુ^૩ અને કટલર^૪ એટલાં એક જાતના ટિંબરુના સરકૃત નામો છે. એ ટિંબરુ ગરમ, તીષ્ણ તથા રૂક્ષ હોઈ કદ્દ તથા કોઠને નટાડે છે અને પ્રમેહ, અરશ, નાડીમણ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એવું રૂઝ તૂરું હોઈ ખામ કરી કદ્દ તથા પીચને હરનાર જાણવું. ૫૮, ૫૯

૧. વટાલ માતિ-‘અન્યમ્બાંડપિ’ં’ હિતિ ડ, ગૌર-ક્ષિત્ત્વાદ્ દીપ્ત-ને આશયકારક હોય તેવી જાણાય છે, તેથી કટલી-ટિંબરની એક જાત

૨. સ્વાદુનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સ-નેના રૂપ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુપુષ્પ-સટલી

૩ મધુ રેણુ યસ્ય ન-નેની જા પશુ મીઠી હોય છે, તેથી મધુરેણુ-કટલી.

૪. કટમ્-અદ્ભુત ગુણાતિશય વિમર્ષિ, નૃપાવો - ‘સમ્રાજા મુ’ં. હિતિ ય્, ધિત્વાત્ સુમ્-ને આગતકારક અડિયાતા ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી કટલર-સટલી.

એ જાતના જંધરિ. ૧ ખાખરાનાં નામો મોક્ષસ્તુ મોક્ષકોડપિ સ્વાદોર્ણીકો મોલિહસ્તયા ।

ક્ષારધોષ. ક્ષારવૃક્ષો દિવિષ્યઃ શ્વેતકૃષ્ણક ॥ ૬૦ ॥
અન્ય-માદા તુ મોક્ષક મંલીટ. મોલિહ ક્ષારધોષ તપા ક્ષારવૃક્ષ અપિ સ્વાર્, (મ) -શ્વેત-કૃષ્ણક (દિવિ) દિવિય (મવલિ) ॥

મોક્ષ,^૧ મોક્ષક,^૨ મોલીટ,^૩ મોલિહ,^૪ ક્ષારવૃક્ષ^૫ અને ક્ષારવૃક્ષ^૬ એટલાં જંધરિયા ખાખરાનાં નામો છે. જંધરિયો ખાખરો ધોળો અને કાળો એમ બે પ્રકારનો થાય છે. ૬૦

૧. મોક્ષવતિ જન કષ્ટાત્પદિત્યવતોમ્ય, મુષે સપ્રનાદરમ્ભાજિત્ત્વાદ્-૩૬. વાયુ વમેરેથી થતા

રોગોથી માણુવને ને છોડાવે છે, તેથી મોક્ષ-જંધરિયો ખાખરો.

૨. મોક્ષવતિ જન વિપદે પ્રસૂતિન્યાડપિ, શુભ-ઝેર, મેદ વમેરેથી પશુ માણુસને ને છોડાવે છે, તેથી મોક્ષક-જંધરિયો ખાખરો

૩ મોનિ-લિપ્તિ-આસ્વાદને સ્મ, લિહ આસ્વાદને-કમ્પિ ક્ષઃ-ગાયો જેને મધુ જ ખાય છે તેથી મોલીટ-જંધરિયો ખાખરો.

૪. મોનિ લિપ્તિ-ઘનયે કવિધાનમ્-ગાયો જેને ખૂબ ખાય છે, તેથી મોલિહ-જંધરિયો ખાખરો.

૫. ક્ષારેષુ શ્વે-ક્ષારવૃક્ષોમા ને શ્વેષ ગણાય છે, તેથી ક્ષારવૃક્ષ-જંધરિયો ખાખરો.

૬. ક્ષારપ્રધાન વૃક્ષ-શાકપાકિવાદિ-ક્ષારની મુખ્યતાવાળું આડેનાથી ક્ષારવૃક્ષ-જંધરિયો ખાખરો.

ખરે જંધરિયા ખાખરાના ગુણો મોક્ષકઃ કટ્ટકસ્તિકો વ્રાહ્મણ્ણઃ કમ્પયાતહત્ ।
વિપમેદોગુલ્મકળ્પ્યસ્તિક્કમિશુકનુત્ ॥ ૬૧ ॥

અન્ય-મોક્ષક કટ્ટક તિક્ક વહી ઉષ્ણઃ (સન્) કષ્ટાતહત્ વિપમેદોગુલ્મકળ્પ્યસ્તિક્કમિશુકનુત્ (અસ્તિ) ॥

જંધરિયો ખાખરો તીખો, કડવો. આડાને રોકનાર અને ગરમ હોઈ કદ્દ, વાયુ, ઝેર, મેદ, ગોળો, અજા, મૂત્રાશયતું દરદ, કૃમિ અને વીચને નાશ કરે છે, ૬૧

જલસરસડિયાનાં નામો તથા ગુણો શિરીષિકા ટિંટિષિકા દુર્બલામ્બુશિરીષિકા ।
નિવૌષધિવિકુષ્ઠાર્શોહરી વારિશિરીષિકા ॥ ૬૨ ॥

અન્ય-શિરીષિકા ટિંટિષિકા દુર્બલ અમ્બુશિરી-ષિકા (શિતિ નામાનિ, ગુણાતુ-) વારિશિરીષિકા ત્રિ-શોષવિપવૃક્ષાર્શોહરી (અસ્તિ) ॥

શિરીષિકા,^૧ ટિંટિષિકા,^૨ દુર્બલા^૩ અને અંબુશિરીષિકા^૪ એટલા જલસરસડિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ સરસડિયો ત્રણે દોષ, ઝેર, કોઠ તથા અરશને નટાડે છે. ૬૨

૧. શુષ્ણિ-દિવલિતિ નિદાપરિપાદીન્, શુ દિશા-યામ્-‘શુષ્ણ્યો કિન્’ હિતિ (ઉષ્ણ ૪-૨૭) દીપ્ત, તત્ત્વાયે કન્, વર્, જન દન્વ ચ-ત્રણે દોષ, ઝેર વમેરેનો ને નાશ કરે છે, તેથી શિરીષિકા-જલસરસડિયો.

૨. તિમ્પતિ-અર્શોમરતિ, જટજટાન્, ‘અર્શોમરવત’ (ઉષ્ણ. ૪-૨૫) હિતિ તિયાન્, શુન્દરદરિવાન્ દન્વ-રણને મૂર્ધન્ય, તા- મોલિહવાદ્ દીપ્, રાયે

કર્, ટાપુ, હસ્તવ ન-પાળીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જેમાં ભીનાશ વધારે હોય છે, માટે ટિંટિલિકા-જલસરસિંગો.

૩. દુષ્ટ કલ્પ થયા. સા જલજતવાદ-જેનું બળ દુષ્ટ થયું હોય છે, કેમકે પાળીમાં થયેલ હોય છે, તેથી દુષ્ટલા-જલસરસિંગો.

૪. અમ્યુજા શિરીવિકા-શાકપાર્થિરાદિ.-જે પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંબુશિરીપિકા-જલસરસિંગો.

ખીજડીનાં નામેા

શામી સક્કુપલા તુલ્લા કેગહન્તુપલા શિવા । મહાભ્યા ચ તથા લક્ષ્મીઃ શમીરઃ સાલ્પિકા સ્મૃતા ૬૨

અન્ય-શામી સક્કુપલા તુલા કેશહન્તુપલા શિવા મન્થ્યા તથા ચ લક્ષ્મી, સા અભ્યા શમીરઃ સ્મૃતા ।

શમી,^૧ સકતુદલા,^૨ તુંગા,^૩ કેશહન્તુ-દલા,^૪ શિવા,^૫ મંગલ્યા^૬ અને લક્ષ્મી^૭ એટલાં ખીજડીનાં સંસ્કૃત નામેા છે. તે નાની ખીજડી શમીર^૮ કહેવાય છે. ૬૩

૧. શમયતિ વામધ્રમથાસાદોન્ રોગાન્ વ્વાયુષ્, ગૌષ્ઠિ-ઉધરસ, બ્રમ, શ્વાસ વગેરે રોગોને જે મટાડે છે, તેથી શમી-ખીજડી

૨. વક્તુવદ્ હુદ્ર કલ્પ થયા સા-અજાદિત્વાત્ ટાપુ-જેનું ક્ષણ સાધવા જેનું ધણું હુદ્ર-નાનું હોય છે. તેથી અક્તુદલા-ખીજડી.

૩. તુષ્ટમન્ત-હિસન્તે વપાદયઃ અનયા, યદ્વા તુષ્ટપલે-હિસન્તે વપાદિના ઉક્તવાદ, તુલ્લિ હિસાયા-વન્, વ્યહ્વાદિવાન્ કુલ્લમ્, ટાપુ-કે વગેરેના જે નાશ કરે છે, તેથી અનયા ઓ આઈને સીધે પરન વગેરે જેના નાશ કરે છે, તેથી તુંગા-ખીજડી

૪. કેશાનાં હન્તુ કલ્પ થયાઃ સા, અશાદિત્વાત્ ટાપુ-જેનું ક્ષણ વાળોના નાશ કરે છે, તેથી કેશહન્તુ-દલા-ખીજડી.

૫. શિવ કરોતિ વૃશ્ણદિરોગિણો રોગનિવારણે-‘તત્ક-રોતી’તિ ણિજન્તાપ્રામયાતાઃ વ્વાગ્વન્, ટાપુ-ક્રીડિયા વગેરે રોગીઓના તે તે રોગો મટાડી તેમનું જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી શિવા-ખીજડી.

૬. મરહે સાયુઃ-‘તત્ સામી’ હિતિ વત્-ટાપુ જે મંગલ માટે સારી ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા-ખીજડી.

૭. લક્ષ્મયતિ-વશ્યવતિ ક્ષકાદિરોગિણામારોગ્યે સ્વો-વયોગેન્-‘લક્ષ્મુંદ’ (ઉણા. ૩-૧૬૦) હિતિ ક્-કે વગેરેના રોગીઓનું આરોગ્ય પોતાના ઉપયોગથી જે

દેખાડી દે છે, તેથી લક્ષ્મી-ખીજડી.
૧. ગયા શમી શમીર.-‘કુટીરામીગુણાઓ રા’-નાની ખીજડી શમીર કહેવાય છે.

ખીજડીના યુલ્લેા

શામી તિષ્ઠા કટુઃ શીતા કયાયા રેવન્તી લયુઃ । ક્ષકાસાધ્રમશ્વાસકુશ્ણાશઃકૃમિજિત્સ્મૃતા ॥ ૬૪ ॥

અન્ય-શામી તિષ્ઠા કટુઃ શીતા કયાયા રેવન્તી લયુઃ (સતી) ક્ષકાસાધ્રમશ્વાસકુશ્ણાશઃ કૃમિજિત્ સ્મૃતા ॥ ખીજડી કહવી, તીખી, ટાલી, તૂડી, રેચક અને હલકી હોઈ કકે, ઉધરસ, બ્રમ, શ્વાસ, કોઠ, અરથ તથા કૃમિને મટાડે છે.

સાતપુરો કે સાલ્પિકાનાં નામેા તથા યુલ્લેા સતપર્ણો વિદ્યાલ્લવ્ કુ શારદ્વો વિવમચ્છદઃ । સતપર્ણો વ્રણચ્છેષ્વરવિકુણ્ણાસજન્નુજિત્ ॥

દીપનઃ શ્વાસુલ્મ્મન્નઃ ક્ષિગ્ચોયોસ્તુવરઃ સરઃ ॥ ૬૫ ॥
અન્ય-મત્તર્ણો વિદ્યાલ્લવ્ કુ શારદ. વિવમચ્છદ. (હિતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) મત્તર્ણે દીપન ક્ષિગ્ચોણ વ્રવર યર. (સન્) વ્રણ-ચ્છેષ્વરવિકુણ્ણાસજન્નુજિત્ શ્વાસુલ્મ્મન્ન. (અર્ણ) ॥

મક્ષપર્ણ,^૧ વિશાલવર્ક,^૨ શારદ^૩ અને વિષમચ્છદ^૪ એટલાં સાલ્પિકાનાં સંસ્કૃત નામેા છે. સાલ્પિકા અર્ચિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સિન્ધ, ગરમ, તૂડી અને મળને ખસેડનાર હોઈ મણુ, કકે, વાયુ, કોઠ, લોહીને બગાડ, છવડાં શ્વાસ તથા ગોળાને મટાડે છે. ૬૫

× સુશ્રુતમાં શરદીના તાવ માટે નીચે મુજબ ઉપાય વર્ણવેલો છેઃ સાલ્પિકાની જાવ, મલો, સીમપ્રાની અંતરજાલ અને ભોજ્યપત્રની જાલ સરખે બાગે એટલે બન્ને તેજા લઈને એકઠી ઉકાળવી અને તે પાણી પીવામાં વાપરવું. ત્વચ્ચરોગ માટે થણાં મિશ્રણમાં આની જાલ વપરાય છે.

ચરકમાં સાલ્પિકાનાં રસ, ખીજ અને જાવને વાતપિત્તપ્રશમન (વાયુ અને પિત્તનું) શમન કરનાર), ક્રૂધર (કોઠ અને ત્વચ્ચા રોગ મટાડનાર), ઉર્ધ્વ-પ્રશમન (સ્તપિત્ત બંધ કરનાર) અને શીતનિવા-રણુ (ટાઠ મટાડનાર) વધુવેલ છે.

સુશ્રુતમાં આને કષ્વાતપ્રશમન (કકે અને વાયુ બેસાડનાર), અરચિદર-અરચિને નાશ કરનાર, મુલમથલનાશક (ગોળો અને રાજ મટાડનાર), આમ-ધાચક (આમ ને મચાવનાર) અને ઉર્ધ્વવાતપ્રશમન

૧. કાળે કાળે સત્ પર્ણાનિ યસ્ય સ-જેની ડાળે ડાળે બરાબર સાત જ પાંદડાં હોય છે, તેથી સમપથુ-સાત્વિન.

૨. વિશાલા ત્વક્ યસ્ય સ-જેની ડાલ વિશાળ હોય છે, તેથી વિશાલત્વક-સાત્વિન.

૩. શારદિ પુષ્યતિ-‘કાલાત્ સાયુષ્યત્’ હ્યયુ-શરદઃપુમાં જેને ફૂલ આવે છે, તેથી શારદ-સાત્વિન.

૪. વિપમા-સત્ છદા યસ્ય સ-જેની ડાળે ડાળે વિપમ-એપી-સાત પાંદડાં હોય છે, તેથી વિપમ-છદ-સાત્વિન.

તિનિશ-નેતરનાં નામે તથા ગુણો

તિનિશઃ સ્યન્દનો નેમી રથદુર્વવ્રજુલસ્તથા ।

તિનિશઃ શ્લેષ્મપિત્તાક્ષમેદઃકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ ।

તુવરઃ શ્વિત્રદાહમ્નો વ્રણપાણ્ડુલમિપ્રણુત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્ય-તિનિશ. સ્યન્દનઃ નેમિઃ રથદુઃ તથા વજ્રુકઃ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) તિનિશઃ તુવરઃ (સન્) શ્લેષ્મપિત્તાક્ષમેદઃકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ શ્વિત્રદાહમ્નઃ વ્રણપાણ્ડુ-વૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

તિનિશ,^૧ રથદન,^૨ નેમિ,^૩ રથદુ^૪ અને વંજુલ^૫ એટલાં તિનિશનાં સંસ્કૃત નામે છે. તિનિશ તૂરા હોઈ ઠક, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, મેદ, કોઠ, પ્રમેહ, ચીતરી, દાહ, મજ્જ, પાંડુ અને કૃમિને મટાડે છે. ૬૬

૧. અતિશયેન નેશતિ આરોગ્યમ્, ણિશ સમાગૌ-‘શુપથે’તિ ક, યદ્વા અતિકાન્તો રોગસ્થ્યા નિશાઃ, ‘અત્યાદય’-ઈતિ સમાસઃ, ધૃવોદરદિ-જે અતિશય આરોગ્ય આપે છે, તેથી અથવા રોગોક્ષી રાત્રિઓને જે ઓળંગી ગયો છે, તેથી તિનિશ-નેતર.

૨. સ્યન્દન્ત તુવરં રલ-સ્યન્દ પ્રલવળે-‘વહુલમન્યત્રાપિ’ ઇતિ (ડળા. ૨-૭૮) યુક્-જે તૂરા રસને ઝરે છે, તેથી સ્વ-દન-તિનિશ નેતર

૩. નયતિ-પ્રાપયતિ આરોગ્યં શ્લેષ્માદીન્ વિનાદય-ળીન્ પ્રાણે-‘નિવો મિઃ’-(ડળા. ૪-૪૩) ક્ષ વગેરેનો નાશ કરી જે આરોગ્ય પમાડે છે, તેથી નેમિ-તિનિશ નેતર.

૪. રથસ્ય દુઃ, તન્ન ઉપયુક્તવાત્-રથ બનાવવામાં

(રક્તપિત્ત અને વાયુ બેસાનાર) વજુલિસ છે. આની ડાલ જરા મુગંધી, ગરમ, તૂરી અને કઠ્ઠી હોય છે અને પેટમાં ખાવા આપવાથી જરા જુલાબ લાગે છે, જૂબ લાગે છે, તાવ મટી જાય છે અને સોજો તથા થલ પથ મટી જાય છે.

જે ઉપયોગી ઝાડ છે, તેથી રથદુ-તિનિશ નેતર.

૫. વચ્ચતે-ગમ્પતે શ્વિત્રદાહનાશનાર્થં યેન, વમુ ગતૌ-માહુલકાદ્ ડલો જલ્લં ચ-ચીતરી-કોઠ તથા દાહનો નાશ કરવાનું જે કામ કરે છે, તેથી વંજુલ-તિનિશ નેતર.

સાગનાં નામે તથા ગુણો

ભૂમીસહો દ્વારદાહનરિદાહઃ સ્વરચ્છદઃ ।

ભૂમીસહસ્તુ શિશિરો રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ ॥ ૬૭ ॥

અન્ય-ભૂમીસહઃ દ્વારદાહઃ નરિદાહઃ સ્વરચ્છદઃ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) ભૂમીસહઃ તુ શિશિરઃ (સન્) રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ (અસ્તિ) ॥

ભૂમીસહ,^૧ દ્વારદારુ,^૨ નરિદારુ^૩ અને ખરચ્છદ^૪ એટલાં સાગનાં સંસ્કૃત નામે છે. સાગ ટાઢો હોઈ રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે.

૧. સહતે-ઈતિ સહ-પચાચક્, મૂન્યાઃ સહઃ-જમી-નને સહન કરે છે-જમીનમાં પથુ લાંબા કાળ મુઢી ટકે છે, તેથી ભૂમીસહ-સાગ.

૨. દ્વારોપયોગિ દાહ યસ્ય સ-જેનું લાકડું બારણું બનાવવા ઉપયોગી છે, તેથી દ્વારદારુ-સાગ.

૩. ન રિયતિ ઇતિ નરિ, રિ ગતૌ-વિચ્, નરિ દાહ યસ્ય સ-જેનું લાકડું જનું નથી-પથુ ખૂબ ટકે છે, તેથી નરિદારુ-સાગ.

૪. સ્વરાચ્છદા યસ્ય સ-જેનાં પાંદડાં ખરચ્છદ હોય છે, તેથી ખરચ્છદ-સાગ.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં વટાદિવર્ગ સમાસ

૬ : આગ્રાદિ ક્ષલવર્ગ

આંબાનાં નામે

આમ્રઃ પ્રોક્તો રસાલશ્ચ સહકારોઽતિસૌરભઃ ।

કામામ્નો મચુદૂતશ્ચ માકન્દઃ પિક્વલ્લભઃ ॥ ૧ ॥

અન્ય-આમ્રઃ ચ રસાલઃ સહકારઃ અતિસૌરભઃ

કામામ્રઃ મચુદૂત માકન્દઃ ન પિક્વલ્લભઃ પ્રોક્તઃ ॥

આમ્ર, ^૧ રસાલ, ^૨ સહકાર, ^૩ અતિસૌરભ, ^૪ કામાંગ, ^૫ મચુદૂત, ^૬ માકન્દ અને પિક્વલ્લભ, ^૮ એટલાં આંબાનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧

* વૈદક ધર્મમાં કામી તેમ જ પાકી ફેરીના ગુણ વિષે ઘણા લંબાણથી લખાયેલું છે. ટૂંકમાં કહીએ તો તેનાં પાકાં ફળ જીરે આપનાર, ચરતી વધારનાર, ખુશકારક અને જરા ઝાડો ખુલાસે લાવનાર તેમજ પેલાં વધારે લાવનાર ગણાય છે;

૧. અમ્યતે-પ્રાપ્યતે આરોગ્યં યત્ ચાનન, અમ ગન્વાદો-અમિતમ્બોદોષઘ' (જળા. ૨-૨૬) ક્વિતિ રક્, દોષઘ-નેનાથી આરોગ્ય તથા બળ મેળવાય છે, તેથી આમ-આંગો અને તેનું ક્ષણ કેરી.

૨. રામ્ અગ્નિ-મૂવચિતિ માધુર્માંદિના, અહ મૂવ-પાદો-મ્મૈવચ્ચ-મીઠાકષ વગેરે દ્વારા રસને જે શોભાવે છે, તે રસાલ-આંગો.

૩. સહ કાર્યતિ-મેલયતિ દ્વન્દ્વમ્-અચ્-ને બેક-કાનો સહકાર-મેળાવ કરાવે છે, તેથી સહકાર-આંગો.

૪. અતિશયિનં સૌરમં યસ્ય સ-નેની મુગંધ ધણી અડિયાની હોય છે, તેથી અતિસૌરમ-આંગો.

૫. કામં-કામોદીપનમ્ અન્નં-મુગુલં ફલં ચ યસ્ય સ., યદ્વા કામરય અન્નમ્ ઇવ વૃષ્ટત્વાદ્ વૃંદળવાચ-નેની કળી અથવા મોર તથા ક્ષણ અત્યંત કામો-દીપક છે, તેથી અને વીધવધક તથા પૌષ્ટિક છે, તેથી કામનું બળે અંગ હોય તેવો હોવાથી કામંગ-આંગો.

૬. મધોર્વસન્તમ્ય દૂત ઇવ, તત્સુકવચેન પ્રયમ-મારમ એવ પુષ્યમાનત્વાત-વસંતની શશ્વ્યાતમા બ્ સોની ખડેલાં બ્ એ વસંતને બળે મુચવતો હોય તેમ કૂચે-કાષ્ટે છે, તેથી વસંતનો બળે દૂત હોય તેવો હોવાથી મધુદૂત-આંગો.

૭. માતિ ઇતિ મા મા માને-ક્ષિપ્, માઃ-પરિ-મિત-સમન્તાત્ મુષ્ટિતઃ કન્દઃ ઇવ ફલં યચ સ-ચોપાસથી બરાબર મુષ્ટિત-અંધભેસનું અને યોગ્ય બળે કદ હોય તેવું જેનું ક્ષણ હોય છે, તેથી માકંદ-આંગો.

૮. પિકાના-કોક્કિલાના વહ્નઃ-પ્રિયઃ-કોપયેને જે ધણો બ વહાણો હોય છે, તેથી પિકવહ્ન-આંગો.

પથુ તેની હાલ અને કાચા ક્ષણના રેસા ઝાલી અને ખાટા ગણાય છે. કાચા ક્ષણનું અથાણું કપાં પછી તે પેટને શાંતિ પમાડનાર અને જીભને ખૂબ ઉધાડનાર ગણેલ છે. કાચી કેરીને હોલીને ગોટલી કાઢી સૂકવે છે, તેને આમચૂર અથવા આમોળિયાં કહે છે, અને તે ખાવામાં ઘણું વપરાય છે; તેમનામાં જે ખટાકા રહેતી છે, તે સાહક્રિક એસિડના લીધે છે અને તે કામતી તથા લોહી મુદારનાર ગણાય છે. આંખાનાં ફૂલ, ગોટલી અને હાલ હડાં અને ઝાટી ગણાય છે, અને આડા વગેરે દરદમાં વપરાય છે. આંખાનાં પાંદડાંને ખાજી તેનો કુમાડો ગળામાં લેવાથી ગળાની અંદરનાં કેટલાંક દરદને કાયદો થાય છે.

આંખાના મોરના ગુણો

આમ્રપુષ્પમતીસારકમ્પિત્તપ્રમેહસુત્ત્ ।
અસુગ્ધુષ્ટિહરં શીતં રુચિરુદ્ મ્પ્રાહિ વાતલમ્ ॥ ૨ ॥

અન્યય-આમ્રપુષ્પં શીતં રુચિરુદ્ મ્પ્રાહિ વાતલ (મન્) અસુગ્ધુષ્ટિહરમ્ અતીકાકમ્પિત્તપ્રમેહસુત્ત (અમ્તિ) ॥

આંખાનું ફૂલ (મોર) ઠાંડું, રુચિ ઉપબવનાર, આડો રોકનાર, વાયુ કરનાર અને લોહીના બગાડને, અતીસારને તથા કફ, પિત્ત અને પ્રચેદને મટાડનાર છે. ૨

નાની તથા મોટી કાચી કેરીના ગુણો આમ્રં વાલં કપાયમ્લં રુચ્યં મારુતપિત્તરુત્ ।
તરુણં તુ તદત્યમ્લં રુઘં દોષત્રયાદ્ધરુત્ ॥ ૩ ॥

અન્યય-વાલમ્ આમ્રં કપાયમ્લં રુચ્યં મારુતપિત્ત-રુત્ (અરિતિ), તરુણં તુ તત્ અત્યમ્લં રુઘં (મન્) દોષત્રયાદ્ધરુત્ (અરિતિ) ॥

આંખાની નાની કાચી કેરી પૂરી, ખાટી, રુચિ ઉપબવનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. મોટી થયેલી કાચી કેરી બહુ બ ખાટી, રૂઘ અને ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને કરનાર છે. ૩

તડકે ખૂબ સૂકવેલી કાચી કેરીના ગુણો આમ્રમ્મામ ત્વચાહીનમાતપેડતિવિશોપિત્તમ્ ।

અમ્લં સ્વાદુ કપાયં સ્યાદ્દેરુનં ક્ષુધાતજિત્ ॥ ૪ ॥
અન્યયઃ-આમમ્ આમ્ર ત્વચાહીન (ચુવા) આતવે અતિવિશોપિન (ચેત્ તર્હિ તત્) અમ્લં મ્વાદુ કપાય મેદન (સત્) ક્ષુધાતજિત્ સ્યાત્ ॥

કાચી કેરીને તેની છાલ છે. સી કાઢી તડકામાં બહુ બ સૂકવેલ હોય તો તે-સૂક-વણી ખાટી, મધુર, પૂરી અને મળને તોડનાર થઈ કફ તથા વાયુને મટાડનાર થાય છે. ૪
પાકી કેરીના ગુણો

પક્વં તુ મધુરં વૃષ્યં ક્ષિગ્ધં યલ્મુષ્ણપ્રદમ્ ।
ગુરુ વાતહરં દ્વઘં વર્ષ્યં શીતમ્પિત્તલમ્ ॥ ૫ ॥

કપાયાનુરુસં ચક્ષિશ્લેષ્ણસુકવિવર્ધનમ્ ।
તદેવ વૃદ્ધાસંપક્વં ગુરુ વાતહરં પર્ગમ્ ॥ ૬ ॥

મધુરામ્લરસં કિચિદ્વેવેપિત્તપ્રકોપનમ્ ।
આમ્રં ક્ષીનિમપક્વં ચ તદ્વેત્ પિત્તનાશનમ્ ॥ ૭ ॥

રસવાનસ્ય હાનેસ્તુ માધુર્યાઘ વિદ્યોગતઃ ।
ચૂષિતં તત્પરં રુચ્યં ધર્લ્યં ધીર્યકરં લ્હુ ॥ ૮ ॥

શીતલં શીત્રપાકિ સ્યાદ્વાતપિત્તહરં સરમ્ ।
તદ્સો ગાલિતો યલ્લો વાતપિત્તહરઃ સરઃ ॥ ૯ ॥

અહ્યચસ્તર્પણોઽતીવ વૃંહણઃ કફવર્ધનઃ ।
તસ્ય ખણ્ડે ગુરુ પરં રોચનં ચિરપાકિ ચ ॥૧૦॥
મધુરં વૃંહણં વલ્યં શીતલં વાતનાશનમ્ ।
વાસ્તપિત્તહરં રુચ્યં વૃંહણં ઘલવર્ધનમ્ ॥
વૃષ્યં વર્ણકરં સ્વાદુ દુઃખાત્રં ગુરુ શીતલમ્ ॥૧૧॥

અન્ય-પનચ તુ (તત્) મધુરં વૃષ્યં ક્ષિમ્ઘં
ઘલમુખપ્રદં ગુરુ વાતહરં હૃયં વર્ણ્યં શીતમ્ (સત્)
અપિત્તલ કપાગાનુરસ વહનિન્દ્રેમ્મશુકવિવર્ધનમ્ (ભવતિ),
તત્ એવ વૃક્ષસંપન્નચ ગુરુ પર વાતહરં મધુરામ્લસ (સત્)
કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપને ભવેત્ ; કૃત્રિમપવર્ચં ચ તત્
આદ્રં તુ અમ્લસ્ય રસસ્ય હાને. વિશેષતઃ માધુર્યાંચ
પિત્તનાશને ભવેત્ । ચૂપિતં તત્ પર રુચ્યં વલ્યં વીર્યં
કર છત્રુ શીતલ શીઘ્રપાકિ વાતપિત્તહરં સર સ્યાત્ ।
ગાલિત. તદ્રસઃ વલ્યઃ વાતપિત્તહરઃ સરઃ અહ્યઃ તવેળ.
અતીવ વૃંહણઃ કફવર્ધનઃ (સ્યાત્) । તસ્ય ખણ્ડ ગુરુ
પર રોચન ચિરપાકિ ચ મધુરં વૃંહણં વલ્યં શીતલ
વાતનાશનમ્ (અક્તિ) । દુઃખાત્રં વૃષ્યં વર્ણકરં વાતપિત્તહરં
રુચ્યં વૃંહણં ઘલવર્ધનં સ્વાદુ ગુરુ શીતલમ્ (ભવતિ) ॥

પાકી કેરી તેા મધુર, વીર્યને વધારનાર,
શિગ્ધ, બલ તથા સુખને આપનાર, ભારે,
વાયુને હરનાર, હૃદયને ગમે એવી, વર્ણને
સારે કરનારી તથા ટાઢી હોઈ પિત્તને નહિ
કરનાર, છેવટે તૂરા રસવાળી અને અશિ, કંક
તથા વીર્યને વધારનાર છે. જે કેરી આઠ ઉપર
જ પાકેલ હોય તે ભારે, વાયુને બહુ જ
હરનાર, ખટમધુરી અને પિત્તને કાંઈક પ્રકોપ
કરનાર હોય છે. જે કેરી આઠ પરથી ઉતાર્યા
પછી ક્રિયાથી પકાવી હોય, તેમાંથી ખાટો
રસ જતો રહેવાથી અને તેમાં મધુર રસ વિશેષ
થવાથી પિત્તને નાશ કરનારી થાય છે. જે
કેરી ચૂસવામાં આવી હોય તે બહુ જ રુચિકારક,
બળ આપનાર, વીર્યને વધારનારી, હલકી,
ટાઢી, તરત પચનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર
અને મળને ખસેડનાર થાય છે. કેરીને
ગાળેલો રસ બળ આપનાર, ભારે, વાયુને
તથા પિત્તને હરનાર, મળને ખસેડનાર, હૃદય-
ને બહુ નહિ ગમતો, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ
કરનાર અને કફને વધારનાર છે. કેરીની ચીર
ભારે, બહુ રુચિ ઉપજાવનાર, લાંબા કાળે
પચનાર, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનાર,

ટાઢી અને વાયુને નાશ કરનાર છે. જે કેરી
હૃદયની સાથે ખાવામાં આવી હોય તે વીર્યને
વધારે, વર્ણને સારે કરે, વાયુ તથા પિત્તને
હરે, રુચિ ઉપજાવે, પુષ્ટિ આપે અને બળને
વધારે છે. વળી તે મધુર, ભારે અને શીતળ
પણુ છે. ૫-૧૧

ખાટી કેરી વધારે ખાવાથી તુકસાન
મન્દાનલત્વં વિપમજ્વરં ચ,
રક્તમયં ઘટ્ટગુદોદરં ચ ।

આમ્રાતિયોગો નયનામયં વા,
ક્રોતિ તસ્માદતિ તાનિ નાઘાત્ ॥૧૨॥
અન્ય-આમ્રાતિયોગઃ મન્દાનલત્વ વિપમજ્વરં
રક્તમયં ચ ઘટ્ટગુદોદરં વા નયનામય કરોતિ, તસ્માત્ તાનિ
અતિ ન ઝયાત્ ॥

બહુ કેરીઓ ખવાય તે અશિને મંદ કરે,
વિષમબળ પર ઉત્પન્ન કરે, લોહીના રોગો કરે,
કબલિયાત કરે, પેટના રોગ અને નેત્રના
રોગ પણ કરે છે; માટે (ખાટી) કેરીઓ
બહુ ખાવી નહીં. ૧૨

મીઠી કેરી વધારે ખવાય તેા ખાસ તુકસાન નથી
પતદમ્લામ્રાવિપયં મધુરામ્લપરં ન તુ ।

મધુરસ્ય પરં નેત્રહિતત્વાઘા ગુણા યતઃ ॥૧૩॥
અન્ય-—એતત્ (આમ્રાતિયોગનિવેષકવન) અમ્લા-
શ્રવિવય (શ્લેષ, ન તુ મધુરામ્લપરં), મધુરસ્ય (ઘ) પરં
નેત્રહિતત્વાઘાઃ ગુણાઃ (સન્તિ) ॥

કેરી વધારે નહિ ખાવાતું ઉપર જે કહ્યું
તે ખાટી કેરી માટે છે, મીઠી કેરી માટે નથી;
કારણ કે મીઠી કેરીના તેા નેત્રને અત્યંત
હિતકારકપણું વગેરે ઘણા ગુણો છે. ૧૩

મીઠી કેરીઓ વધારે ખાવી હોય તે ?
ગુણ્યમ્મસોઽનુપાતં સ્યાદામ્રાણામતિમશ્ણે ।
જીરકં વા પ્રયોક્યમ્ સહ સૌવર્ચલેન ચ ॥૧૪॥

અન્ય-આમ્રાણામ્ અતિમશ્ણે ગુણ્યમ્મસઃ અનુ-
પાતં સ્યાત્, વા સૌવર્ચલેન સહ ચ જીરકં પ્રયોક્યમ્ ॥

(મીઠી) કેરીઓ ઘણી ખાવી હોય તેા
સૂંઠના પાણીનું અનુપાન હોવું નેઈએ અથવા
સંચળ સાથે છરાનેા ઉપયોગ કરવો. ૧૪

આમ્રાવર્તનું લક્ષણ

પક્વસ્ય સહકારસ્ય પટે વિસ્તારિતો રસઃ ।
ધર્મનુય્કો મુદુરંત આમ્રાવર્તં રતિ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫

અન્વયઃ-પદ્મસ્ય પદ્મકાસ્ય રસઃ પદે વિસ્તારિતઃ
પર્મશુભકઃ મુદ્ઃ દત્તઃ આપ્રાગર્તઃ. इति श्रुतः ॥

પાકી ટેરીના રસ લૂગડા પર પાથરી
તડકામાં સૂકવ્યો હોય અને વળી પાછો
તેના બે ઉપર ધીલે રસ પાથરી સૂકવાય;
એમ વારંવાર કરી તેનાં બે પતરાં કરવામાં
આવે, તે આપ્રાવર્ત^૧ કહેવાય છે. ૧૫

૧. આમ્લસ. દ્વ મુરયરમતયા આ-રૂપદ્ વર્તેતે,
આતપશુષ્કવાન, શુદ્ધ વર્તેતે-અર્ચ-આંગાના તાબા રસ
નેવો બે જેમાં કંઈક અંશે એકાઠા રંગ દેાય છે;
કેમકે તાપમાં જેને સૂકવેલ દેાય તે આપ્રાવર્ત-
ટેરીના રસના તડકે સૂકવેલા ઉપરાઉપરી થશે.

આપ્રાવર્તના શુષ્ણા

આપ્રાવર્તસ્તુપાચ્છદિવાતપિત્તહરઃ સરઃ ।

रच्यः सूर्याग्निः पाकाद्युद्ध स प्रकीर्तितः ॥૧૬

અન્વય-સ આપ્રાવર્તઃ રચ્ય સર સૂર્યાગ્નિઃ પાકાદ
અ લઘુ (સન્) વૃપાચ્છદિવાતપિત્તહરઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

તે આપ્રાવર્ત રુચિ ઉપબવનાર, મળને
ખસેડનાર અને સૂર્યનાં કિરણો પડે પાકેલો
હોવાથી હલકો થઈ તરચ, ઊલટી, વાયુ
તથા પિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૧૬

આંખાની ગોટલીના શુષ્ણા

આમ્રવીજં કપાયં સ્યાચ્છર્પેતીસારનાશનમ્ ।

इषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥ ૧૭ ॥

અન્વય-આમ્રવીજ કપાયમ્ રૂપદ્ અમ્લ તથા મધુર
(સત), છર્પેતીસારનાશન ચ હૃદયદાહનુત્ ભવાત ॥

આંખાની ગોટલી તૂટી, કાંઈક ખાટી અને
મધુર હોઈ ઊલટી, અતીસાર તથા હૃદયના
દાહને મટાડે છે. ૧૭

આંખાના નયપક્ષ્મના શુષ્ણા

આમ્લસ્ય પદ્મહં રુચ્યં કફપિત્તવિનાશનમ્ ॥૧૮॥

અન્વય-આમ્લસ્ય પદ્મ રુચ્ય કફપિત્તવિનાશનમ્
(અસ્તિ) ॥

આંખાનું નહું પક્ષ્મ-કૂણું પાત રુચિ
ઉપબવનાર અને કફ તથા પિત્તને નાશ
કરનાર છે. ૧૮

બંગાલી આંખાનાં નામો તથા શુષ્ણા

આપ્રાવર્તકઃ પીતનથ મર્ફટામ્રઃ કપીતનઃ ।

આપ્રાવર્તમ્લે વાતપ્રં શુરુષ્યં રવિદ્વક્ષ્મસમ્ ॥૧૯

અન્વય-આપ્રાવર્તકઃ, પીતનઃ, મર્ફટામ્રઃ અ કપીતનઃ

(इति नामानि, गुणास्तु-) આપ્રાવર્ત અમ્લે વાતપ્ર શુદ્ધ
અળ રવિદ્વક્ષ્મ સર (અવતિ) ।

આપ્રાવર્તક,^૧ પીતન,^૨ મર્ફટામ્ર^૩ અને
કપીતન^૪ એટલાં બંગાલી આંખાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. બંગાલી આંખાનું ક્ષણ ખાટું, વાયુને
હરનાર, ભારે, ગરમ, રુચિ ઉપબવનાર અને
મળને ખસેડનાર હોય છે. ૧૯

૧. આમ્લમ્ અતિ-સતત મન્ડલિતિ શુણવાન્યયા, અત
સાતત્વગમને-‘કૃનાદિશ્ચી શુન્’ (અળા. ૫-૩૫)-
ને હમેશાં આખાના જેવા શુણ્ણસમુદાયને ખારણુ કરે
છે, તેથી આપ્રાવર્તક-બંગાળી આંખો.

૨. વર્ત કરોતિ કલ્પ પદ્મદશાવામિતિ પીતવતિ,
‘તલ્કરોતિ તદાચટે’ इति शिञ्च, તલ ‘વલ્કલનન્યપ્રાપ્તિ’-
इति बुच्-પાકેની રિયાનામાં પોતાના ક્ષણને ને પીણું
કરે છે, તેથી પીતન-બંગાળી આંખો.

૩. મર્ફટાનાં પ્રિય, મર્ફટવર્ણો વા આમ્ર-મર્ફટામ્ર-
ને વાંદરાને પ્રિય અથવા વાંદરાના જેવા રંગનો
આંખો હોય છે, તેથી મર્ફટામ્ર-બંગાળી આંખો.

૪. તનોતીતિ તન., તતુ વિસ્તારે-પચાલ્ક, કર્યાનાં,
કપેવેન્નય વા તન-કપીતન-‘અન્વેપામવૃ’તિ વીર્ષ, ચદ્વા
યા-લક્ષ્મ્યા ઇત-ઈતન કર્યાનાં કપેવૌ ઈતન-કપીતન-
ને વાંદરાને અથવા વાંદરાના જેવા રંગને ફેલાવે
છે, અથવા વાંદરાના જેવી શોભા ફેલાવે છે, તેથી
કપીતન-બંગાળી આંખો.

બંગાલી આંખાના પાકાં ક્ષણના શુષ્ણા

पश्यं तु तुषरं स्वादु रसे पाके हिमं स्मृतम् ।

तपणं प्रलेपलं क्षिप्यं वृष्यं विष्टम्भि वृंहणम् ॥

गुरु यत्वं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्त्रजित् ॥ ૨૦ ॥

અન્વય-(તસ્ય) પક્કુ તુ ફલે તુષર રસે પાકે સ્વાદુ
હિમં તપણં પ્રલેપલં ક્ષિપ્યં વૃષ્યં વિષ્ટમ્ભિ વૃંહણમ્ શુદ્ધ
વલ્લે (સત) મરુત્પિત્તક્ષતદાહક્ષયાસ્ત્રજિત્ (અવતિ) ॥

એ આંખાનું પાકું ક્ષણ તૂરું, મધુર,
પાકમાં પણ મધુર બ, ટાકું, વૃષ્ટિ આપનાર,
કફ કરનાર, ક્ષિપ્ત, વીર્યને વધારનાર, આંડાને
રોકનાર, શુદ્ધિ આપનાર, ભારે તથા બળ
આપનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, ક્ષત, ડાહ, ક્ષય
તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૦

આકુસ આંખાના નામો તથા ક્ષણના શુષ્ણા

राजाश्लेष्क आत्रातः कामाहो राजपुत्रका ।

राजाश्रं तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु ॥

આહિ કુશં વિચન્યાધ્મત્રાતદ્વક્ષ્મકપિત્તનુત્ ॥૨૧॥

અન્યય:-રાજામ્ર દઢઃ આમ્રાત કામાઢ રાજપુત્રક (વચ્ચે), રાજામ્ર સુવરં સ્વાદુ વિશદ શીતલં ગુરુ મ્રાહિ રુક્ષ (સન્) વિવન્ધામ્વાતક્રુત્ત કફપિત્તસુત (અસ્તિ) ॥
 રાજામ્ર,^૧ ટંક,^૨ આમ્રાત,^૩ કામાંગ,^૪
 અને રાજપુત્ર^૫ એટલાં આકૃમ આંખાનાં સરકૃત નામો છે. આકૃસ આંખાનું કૃળ તુરુ, મધુર, સ્વગ્ન, ટાડું, ભારે, ઝાડાને રોકનાર તથા રૂક્ષ હોઈ મળબંધ, આકૃરો તથા વાયુને કરનાર છે અને કઠ્ક તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

૧. શામ્રાણાં રાજા-રાજામ્ર, રાજદન્તાદિત્વાન્ પર-નિપાત, યદ્વા રાજામ્ર-ઐશ્વર્યવા લોકાનામ્ શામ્ર-મહા-ર્ષત્વાન્-ને આંખાઓનો રાગ-ઉત્તમ આખો ગણાય છે અથવા ઐશ્વર્યવાળા મોટા લોકોનો આખો હોય છે, કેમકે મહા કિંમતી હોય છે, તેથી રાજામ્ર-આકૃસ-આખો.

૨. ટક્યવિ-વપ્રાતિ મલ મ્રાહિત્વાત, ટકિ કન્વને-સુરાદિ, અન્-ને મ્રાહી હોવાથી મળ બધ કરે છે, તેથી ટંક-આકૃસ આખો.

૩. આમ્રમ્ શતિ-આમ્રાત-કર્મગ્નુ-ઉપરના બંગલી આંખાના પહેલા નામ પ્રમાણે અર્થ થય છે.

૪. કામાઢ-આંખાના પાંચમા નામ પ્રમાણે.

૫. રાજ ચન્દ્રસ્ય વા પુત્ર દ્વ-મહર્ષત્વાત, શીત-હૃત્વાપ, દ્વાર્ષે કન્-મહાકિંમતી હોવાને લીધે બાણે રાગનો પુત્ર હોય અથવા શીતળ હોવાથી બાણે રાગ-ચંદ્રનો પુત્ર હોય તેવો હોય છે, તેથી-રાજપુત્રક-આકૃમ આખો.

હલકી ભતના આંખાનાં નામો તથા શુભો કોશામ્ર ઉકઃ કુદ્રામ્રઃ કૃમિવૃક્ષઃ સુકોશકઃ ।
 કોશામ્રઃ કુદ્રશોષામ્રપિત્તમજ્જાકાપહઃ ॥ ૨૨ ॥
 અન્યય-કોશામ્રઃ કુદ્રામ્રઃ કૃમિવૃક્ષ સુકોશક ઉક્, કોશામ્ર. કુદ્રશોષામ્રપિત્તમજ્જાકાપહ. (અસ્તિ) ।
 કોશામ્ર,^૧ કુદ્રામ્ર,^૨ કૃમિવૃક્ષ^૩ અને સુકોશક^૪ એટલા હલકી ભતના આંખાના સંસ્કૃત નામો છે. એ આખો ઠોઠ, સોળ, લોહીવિકાર, પિત્ત અથવા રક્તપિત્ત, મધુ તથા કઠ્કનો નાશ કરે છે. ૨૨

૧. કંશે શામ દ્વ કમ્પાચુર્ચાં, યદ્વા કોશા-મ્ર શામ-વન્ કોશામ્રાદરાર-અર્થે ખ યદરમ આંખા રખી રખી હોય, તેમ પુષ્કળ કૃળરાગો ને હોય છે અથવા નેનાં કૃળ કળી કે દોષા નેનાં લંબગોળ માપ છે, તેથી કોશામ્ર-એક ભતનો હલકો આખો

૨. કુદ્રામ્રો આમ્ર-કુદ્રામ્ર-હલકી ભતનો બે આખો હોય છે, તેથી-કુદ્રામ્ર-હલકો આખો.

૩. કૃમિવૃક્ષ વૃક્ષઃ-શાકપાર્શિવાદિ-ને ઝાડ કીડાવાળું હોય છે, તેથી કૃમિવૃક્ષ-હલકો આખો.

૪. સુદુ કોશ યસ્ય સ, સ્વાર્ષે ક-નેનો મારો કોશ છે, તેથી સુકોશક-હલકો આખો.

એ હલકી ભતના આંખાના કૃળના શુભો તત્કલં મ્રાહિ વાતમ્રમ્બ્લોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ।
 પનસં તુ દીપત કચ્યં લઘૂર્ણ કફવાતનુત ॥ ૨૩ ॥
 અન્યય:-તત્કલ મ્રાહિ વાતમ્રમ્ અમ્બ્લોષ્ણ ગુરુ પિત્તલ (અવતિ), પન્ તુ દીપત કચ્ય લઘુ ઉષ્ણં (સન્) કફવાતનુત (અસ્તિ) ॥

એ આંખાનું (કાચું) કૃળ ઝાડાને રોકનાર, વાયુને હબ્બનાર, ખાડું, ગરમ, ભારે અને પિત્ત કરનાર છે; પણ પાકું કૃળ આંખિને પ્રદીપ કરનાર, રુચિ ઉપમાવનાર, હલકું અને ગરમ હોઈ કઠ્ક તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૩

પનસ કે કૃણસનાં નામો તથા શુભો પનસઃ કળ્પકિફલઃ પણસોડતિવૃહત્કલઃ ।
 પનસં શીતલં પક્વં ક્ષિપ્ધં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥ ૨૪ ॥
 તર્પણં વૃંહણં સ્વાદુ માંસલં શ્લેષ્મલં મૃશમ્ ।
 વલ્યં શુન્ક્રપદં હન્તિ રક્તપિત્તશ્તમ્રણાન્ ॥ ૨૫ ॥

અન્યય-પનસઃ કળ્પકિફલઃ પણસ અતિવૃહત્કલઃ (કચ્ચે), પક્વ પનસ શીતલ ક્ષિપ્ધ (સત્) પિત્તાનિલાપહ તર્પણ વૃંહણ સ્વાદુ માંસલ મૃશ શ્લેષ્મલ વલ્ય શુન્ક્રપદ (સન્) રક્તપિત્તશ્તમ્રણાન્ હન્તિ ॥

પનસ,^૧ કંટકિફલ,^૨ પલ્લુસ^૩ અને અતિ-પૃહ્લદલ^૪ એટલા કૃણસનાં સરકૃત નામો છે. કૃણસનું પાકું કૃળ ટાડું અને ત્રિગ્ધ હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, મધુર, માંસને વધારનાર, કઠ્કને બહુ ન કરનાર, બળ આપનાર તથા વીર્યને વધારનાર હોઈ રક્તપિત્ત, ક્ષત તથા મધુનો નાશ કરે છે. ૨૪, ૨૫

૧. પનસ્યેત-સ્વૃણે વનસ્યેતિશામ્રનોર્કિદં સૂતમ-ગુણવત્વાત્, પન સુનો-અલ્પવિચ્ચિ-ઈતિ (ઉગા. ૨-૧૧૦) અનન્ પ્રચ્ચય-વનસપિત્તાનના વિદાનો નેને અતિ ઉત્તમ ગુણવાન તર્કિ વખાણે છે, તેથી પનસ-કૃણસ.

૨. કળ્પકમ્. મન્તિ વ્પામ્-અન હન્તિ-અ, ત્ત કળ્-કીનિ કળ્પનિ વચ્ચ સ-નેનાં કૃળ કાંટાવાળાં હોય

છે, તેથી કંટકિફલ-ફલ્યમ.

૩. પળસ નામ પલ્ય પળાચ્યતે-ઇત્યાદિ પડેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. અતિચયેન વૃદ્ધ પલ વચ્ચ સ-એનું ફળ ધણ બ મોટું હોય છે, તેથી અતિચૂડતફલ-ફલ્યસ.

ફલ્યસના કાચા ફળના ગુણે

મામં તદેવ વિષ્મિમિ વાતલે તુવરં ગુરુ ।

દાહકુન્મમચુરં ઘલ્યં કામદેવેવિવર્ધનમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યથ -તદ્ એવ ધામ (સત્) વિષ્મિમિ વાતલ તુવર ગુરુ દાહકુન્મ મધુર ઘલ્ય કામદેવોવિવર્ધનમ્ (અસ્તિ) ॥

ફલ્યસનું કાચું ફળ આડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, તૂરું, ભારે, દાહ કરનાર, મધુર, બળ આપનાર અને કફ તથા મેદને વધારનાર છે.

ફલ્યસના બીજાના ગુણે

પનસોદ્મૂતવીજાનિ વૃધ્યાણિ મધુરાણિ ચ ।

ગુરુણિ ઘલ્યવિષ્કાનિ સ્પષ્ટમૂરાણિ સંવદેત્ ॥૨૭॥

અન્યથ -પનસોદ્મૂતવીજાનિ વૃધ્યાણિ મધુરાણિ ગુરુણિ ઘલ્યવિષ્કાનિ સ્પષ્ટમૂરાણિ સંવદેત્ ॥

ફલ્યસનાં બીજા વીર્યને વધારનાર, મધુર, ભારે, આડાને રોકનાર અને મૂત્રને વધારનાર બળવા.

ફલ્યમના ગર્ભના ગુણે

મજ્ઞા પનસજો વૃધ્યો વાતપિત્તરુક્ષાપહઃ ।

વિદોષાત્પનસો વર્ચ્યો ગુલ્મિભિર્મન્દવદ્ધિભિઃ ॥૨૮॥

અન્યથ -પનસજ મજ્ઞા વૃધ્ય. વાતપિત્તરુક્ષાપહઃ (મવતિ), ગુલ્મિભિ મન્દવદ્ધિભિ વિદોષાત્ વર્ચ્ય ॥

ફલ્યસને ગર્ભ વીર્યને વધારનાર અને વાત, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ગોળાના દરદીઓએ તથા મદ્યશિવાળાએ ફલ્યસને

ખામ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૮

હલકા ફલ્યમનાં નામે તથા ફળના ગુણે

લકુચઃ શુદ્રપનસો લિકુચો હહુરિત્યપિ ।

મામં લકુચમુષ્ણં ચ ગુરુ વિષ્મમ્કૃતયા ॥૨૯॥

મચુરં ચ તથામ્લં ચ દોષત્રિતયરક્ષકૃત્ ।

શુક્રાગ્નિનાશનં યાપિ નેત્રયોરહિતં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૦ ॥

શુપક્વં તત્તુ મધુરમ્લં ચાનિલપિત્તહત્ ।

કાફચદ્ધિકરં રુચ્યં વૃધ્યં વિષ્મમ્કં ચ તત્ ॥૩૧॥

અન્યથ -લકુચ શુદ્રપનસ લિકુચ હહુરિત્યપિ (કવ્યતે) । મામં લકુચમ્ ડળા ગુરુ વિષ્મમ્કૃતયા તથા ચ મચુર ચ અમ્લ તથા દોષત્રિતયરક્ષકૃત્ શુક્રાગ્નિનાશનમ્ અપિ વા નેત્રયોઃ અહિત સ્મૃતમ્ । શુપક્વં તત્તુ મધુરમ્ અમ્લં ચ અનિલપિત્તહત્ કાફચદ્ધિકર રુચ્ય વૃધ્ય ચ

તત્ વિષ્મમ્કં (મવતિ) ॥

લકુચ,^૧ શુદ્રપનસ,^૨ લિકુચ,^૩ અને હહુ,^૪

એટલાં હલકાં ફલ્યમનાં સંસ્કૃત નામે છે. એ

ફલ્યસનું કાચું ફળ ગરમ, ભારે, આડાને

રોકનાર, મધુર, ખાટું, ત્રણે દોષને તથા

રુધિરને કરનાર, વીર્ય તથા અગ્નિને નાશ

કરનાર અને નેત્રને માટે સારું નથી. એ

ફલ્યમનું પાકું ફળ મધુર, ખાટું, વાયુ તથા

પિત્તને હરનાર, કફ તથા અગ્નિને કરનાર,

રુચિ ઉપજાવનાર, વીર્યને વધારનાર અને

આડાને રોકનાર છે. ૨૯-૩૧

૧, ૩. લચ્યતે-આસ્વાયતે મધુરમ્લવાદ રક્ષવર્ષક-

ત્વાચ લોકઃ, લક આસ્વાદને-વાહુલકાદુચ, ધ્રુવોદરાદ-

ત્વાદુ દુત્વે-લિકુચોડપિ-એ મધુર તથા ખાટું હોવાથી

અને લોહી વધારનાર હોવાથી ધણા લોકો જેને

ખાધ છે, તેથી લકુચ-હલકું ફલ્યસ.

૨. શુદ્રવાસી પનસ -હલકું ફલ્યમ તે-શુદ્રપનસ.

૪. વદહિત તોહિત વા શુક નેત્રે ચ ડળાત્વાદ-

વદ મસીકરણે, તુહિર મર્દને વા-મુગ્યાદિત્વાત્ (ડળા.

૧-૩૭) નિપાતિત -એ ગરમ હોવાથી વીર્યને તથા

આખને તુકસાન કરે છે, તેથી હહુ-હલકું ફલ્યમ.

ફળનાં નામે તથા ફળ-ફળાંના ગુણે

કદલી વારણવુસા રમ્મા મોચાંશુમ્તફલા ।

મોચાફલં સ્વાદુ શીતં વિષ્મિમિ ક્ષપનુદ્ ગુરુ ॥૩૨॥

ક્ષિગ્ધં પિત્તાન્નવદ્દાહકૃતક્ષયસમીરજિત્ ।

પન્નવં સ્વાદુ હિમં પાકે સ્વાદુ વૃધ્યં ચ વૃંહણમ્ ॥૩૩

શુષ્ટૃણાનેત્રગદ્દહ્નમેદ્ધં રુચિમાંસકૃત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્યથ -કદલી વારણવુસા રમ્મા મોચા અશુમ્તફલા

(કવ્યતે), મોચાફલં સ્વાદુ શીત વિષ્મિમિ ગુરુ ક્ષિગ્ધ

(સત્) ક્ષપનુદ્ પિત્તાન્નવદ્દાહકૃતક્ષયસમીરજિત્ (અસ્તિ) ॥

પન્નવ (મોચાફલ) સ્વાદુ હિમ પાકે સ્વાદુ વૃધ્યં ચ વૃંહણ

(સત્) રુચિમાંસકૃત્ શુષ્ટૃણાનેત્રગદ્દહ્ન મેદ્ધ (મવતિ) ॥

કદલી,^૧ વારણવુસા,^૨ રંભા,^૩ મોચા^૪

અને અશુમ્તફલા^૫ એટલાં ફળનાં સંસ્કૃત

નામે છે. કેળું મધુર, ટાડું, આડાને રોકનાર,

ભારે અને સિન્ધ હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીને

બગાડ કે રક્તપિત્ત, દાહ, ક્ષત, ક્ષય તથા

વાયુને મટાડે છે. પાકું કેળું મધુર, ટાડું,

પાકમાં પણ મધુર, વીર્યને વધારનાર તથા

પુષ્ટિ આપનાર હોઈ રુચિ ઉપજાવનાર અને

માસને વધારનાર છે; તેમજ ભૂખ, તરથ, નેત્રના રોગ તથા પ્રમેહને મટાડે છે. ૩૨-૩૪

૧ કન્દતે-આહ્વાન કરોતિ વા સ્વકીયગુણોપયોગાર્થ જનાન્ પ્રતિ, કન્દતે-હયતે વ ક્રોતવતિકાલે યથા, કદિ આહ્વાને રોદને વ-રૂપાદિત્વાત (રુણા ૧-૧૦૬) માણુ, આગમશાસનમનિત્યમ્, યદ્વા કેન વાયુના દત્યતે-વિશ્વાયે-દલ વિશરણે-‘શનો વ વ’ इति व, गौरादित्वाद् डीप्-पोताना गुणैर्ना ઉપયોગ કરતા લોકોને જે આહ્વાન કરે ન, અથવા ક્ષણી ઉત્પત્તિ વખતે જે રહે છે-આસ પાડે છે, અથવા વાયુને લીધે જે વીખરાય-ચિરાય છે, તેથી કઠની-કેળ.

૨ હુસતિ હુસ્યતે વા-હુસ ડરસર્ગે-‘શુગ્ધે તિ ક, મિદાલ્હ વા, તતટાપ્, વારણાના હુલા-હાથીઓને જે ત્યાગ કરે છે, અથવા હાથીઓ વડે જે લભ્ય છે, કેમકે તેઓને તે ભાવતી નથી, તેથી વારણ્યુસા-કેળ.

૩ રમતિ રમ્યતે વા-રમ રામસ્યે-વચાય્, ઘ્ન વા, ‘રમેશવલિદારિ’તિ ઘ્ન-જે ઉનાનળ કરે છે-અડ પથી વધે છે અથવા પોતાનો ઉપયોગ કરવા લોકો સામે ઉનાનળ કરે છે, તેથી અથવા પ્રમેદ આદિ રોગો દૂર કરના જે અડપ કરે છે, તેથી રભા-કેળ.

૪ મુષતિ માધુર્યં કૈલ્ય ક્ષિગત્વ ચેતિ મોચા-મુચ્છ મોક્ષણે-વચાય્, ટાપ્-જે મધુરતા, શીતળતા, રિગ્ધ તાડપ યુજીને છોડે છે-એટલે પોતામા રહેવા તે યુજીને લોકોને અનુભવ કરાવે છે અથવા મુષતિ વાણાન્ इति मोचा-હાથીઓને જે છોડે છે, તેથી મોચા-કેળ.

૫ અશવ-સુક્ષમાયવા સન્તિ ઇવામ્ इति अश्व मन्ति-ફળાનિ યથા સા યદ્વા અશુમાન્ હવ ફળાનિ યથા સા-અજાદિત્વાત ટાપ્-જેના ક્ષણમા માર્કિક ૧૨ભાગે અથવા રેસા લેય ૬, તેથી અથવા જેના ક્ષણ ગજ્જે સૂયં હોય તેવા યાગે છે, તેથી અશુમત્કલા-કેળ.

કેળની ઘણી જાતો અને તેના ગુણો માણિક્યમત્પ્રામૃતચમ્પકાયા, મેદા. કદલ્યા ઘહવોડપિ સન્તિ । ઉકા ગુણાસ્તેષ્વધિકા મજન્તિ, નિર્દોષતા સ્વાહ્યુતા ચ તેવામ્ ॥૩૫॥

અન્વય-માણિક્યમત્પ્રામૃતચમ્પકાયા કદલ્યા ઘહવ અપિ મેદા સન્તિ, તેણે ઉકા ગુણા અધિકા મવન્તિ, તેણે નિર્દોષતા વ જ્ઞપ્તા સ્વાત ॥

માણિક્યકદલી, મત્પ્રકદલી, અમૃતકદલી અને ચંપકકદલી આદિ કેળની અનેક જાતો છે, તેઓમાં ઉપર કહેલા ગુણો અધિક હોય

છે, અને એ સઘળી જાતો નિર્દોષ તથા હલકી છે.

ચીલકાનાં નામો તથા ગુણો

ચિમ્બિટ ઘેનુદુગ્ધં ચ તથા ગોરક્ષકર્કટી ।

ચિમ્બિટં મધુર રુક્ષં ગુરુ પિત્તકફાપહમ્ ॥

અનુણા ગ્રાહિ વિષ્ટમ્બિ પન્વં તૂર્ણં ચ પિત્તલમ્ ॥૩૬॥
અન્વય-ચિમ્બિટ ઘેનુદુગ્ધ તથા વ ગોરક્ષકર્કટી (इति कथ्यते, गुणास्तु-) ચિમ્બિટ મધુર રુક્ષ ગુરુ પિત્ત કફાપહમ્ અનુણ ગ્રાહિ વિષ્ટમ્બિ (अस्ति), પન્વ તુ ડળા પિત્તલ વ (अस्ति) ॥

ચિમ્બિટ, ^૧ ઘેનુદુગ્ધ ^૨ અને ગોરક્ષકર્કટી ^૩ એટલા ચીલકાનાં સસ્કૃત નામો છે. ચીલકુ મધુર, રુક્ષ, ભારે, પિત્ત તથા કફને મટાડ નાર, ગરમ નથી અને ઝાડોને રોકનાર છે. પાકુ ચીલકુ તેો ગરમ અને પિત્ત કરનાર છે.

૧ ચિરેણ મટતિ-ચિર્યતે વા ગુરુત્વાત, મટ સૂતો, પચાયન્, ઘ્નોદરાદિ-જે લાગા કાળે પોચાય છે અથવા પોતાનુ મામ આપે છે, કેમકે પાચનમા ભારે છે, તેથી ચિમ્બિટ-ચીલકુ.

૨ ઘેનોદુર્ગમિવ સ્વાહુ ફળમસ્ય-જેનુ ક્ષણ ગાયના દ્ધ જેનુ રનાદિથ હોય છે તેથી ઘેનુદુગ્ધ-ચીલકુ.

૩. રક્ષન્તિ इति रक्षा-અન્, ગવા રક્ષા ગોરક્ષા, તપા પ્રિયા, કર કદતિ-કદે વર્ષાવરણયો, ‘સર્વભાતુમ્બ દન્, ઘ્નોદરાદિત્વાત, ‘હૃદિકારાદકિન’ इति वा डीप्-कर्कटी-शकन्त्वादि, યદ્વા ગારક્ષા વાસો વર્કટી-ગાયેનુ રક્ષાય કરતા ગોવાગો વગેરેને પ્રિય ક કડી અથવા ગાયેનુ રક્ષાય કરતી કાકડી, તે ગોરક્ષકર્કટી-ચીલકુ.

નારિયેળીનાં નામો

નાલિકેરો દદફલો લાક્ષલી વૃંચંશીર્ષકઃ ।

તુક્ત્ સ્ફન્ધફલશ્ચૈવ તુળરાજઃ સદાફલ ॥૩૭॥

અન્વય-નાલિકેર દદફલ લાક્ષલી વૃંચંશીર્ષક તુક્ત્ સ્ફન્ધફલ એવ તુળરાજ વ સદાફલઃ (इति नामानि) ॥

નાલિકેર, ^૧ દદફલ, ^૨ લાગલી, ^૩ કૃત્ય-શીર્ષક, ^૪ તુગ, ^૫ રકધફલ, ^૬ તુણરાજ અને મદાફલ એટલા નારિયેળીનાં સસ્કૃત નામો છે.

૧ નકતિ નત્યતે વા-ળલ ગન્ધે-વાહુલકાદિયુ, કેન વાયુના ફ્યંતે-દેર પ્રેરણે-વયુ, નાલિધાસો કેરવ નાલિકેર-જેમા ગન્ધ હોય છે તથા વાયુની પ્રેરણા પથ્ય હોય છે, તેથી નાલિકેર-નારિયેળા.

૨. દદ ફલં વસ્ય ય-જેનુ ક્ષણ મજ્જાત હોય છે, તેથી દદફલ-નારિયેળા

૩. લગ્નતિ-ગણતિ, કૈત્ય માધુર્વ ચ, લગ્નિ ગૌ
 બાહુલ્યમ્ અચ્, દીપંચ, મોરારિરાગ્ ટીપ્-શ્રીનબના
 તથા મીમંસુનો ગુણ ને ધારયુ કરે છે તેથી
 લાંગલી-નારિયેળી

૪. મૂર્ચ્યુક શીર્ષિ યસ્ય પન્ડે સ -શોષાદ્ વિમાપે તિ
 વ્-નેના ક્ષાનુ' માયુ' કૃત્યવાયુ' લેય છે, તેથી
 કૃત્યશીર્ષિ-નારિયેળી

૫. તુક્યત-હિસ્યતે સપથાંગાર્થિમિ, તુજિ હિંસાયામ્-
 પન્, ન્યદ્જાદિરાત કુલ્વ, યદ્વા તુજતમ્-લક્ષ્ણા ધર્ષિ
 અસ્ય, મર્ગમાયચ્-ઉપયોગ કચ્ચા ક્ષલ્લતા લોખે
 નેનો નાશ કરે છે, તેથી અથવા નેની ડિઆઈ
 ધણી લેય છે, તેથી તુંગ-નારિયેળી

૬. સ્વ-થે કચાનિ યસ્ય સ -નેને અધમા ક્ષ
 આવે છે, તેથી >કન્ધત્-નારિયેળી

૭. સુખાના રામા-રાજાહ સચિન્ધત્-ધાનની
 આખી ભવતનો રાજ્ય ગણાય છે, તેથી તૃણગન્-
 નારિયેળી.

૮. સદા કચાનિ યસ્ય સ -નેને કાયમ મધી
 ઋતુઓમા ક્ષ આવે છે, તેથી સન્કલ્-નારિયેળી

નારિયેળીના ગુણો

નાલિકેરફલં શીતં દુર્ગં ઘસ્તિશોધનમ્ ।
 વિષ્ટમ્નિ ઘૂહણં ઘલ્યં વાતપિત્તાશ્નદાહનુત્ ॥ ૩૮ ॥

અન્ય -નાલિકેરફલ શીત દુર્ગં ઘસ્તિશોધન
 વિષ્ટમ્નિ ઘૂહણ વલ્ય (સન્) વાતપિત્તાશ્નદાહનુત્ (ભવતિ) ॥

નારિયેળીનુ ક્ષ ટાકું, માઠ પથે એણુ,
 મૂત્રાશયને સાક્ર કરનાર, આડાને રોકનાર,
 પુષ્ટિ આપનાર અને ણળ આપનાર હોઈ
 વાયુ, પિત્ત, લોહીનો ગળાડ કે રક્તપિત્ત
 તથા દાહને મટાડે છે. ૩૮

નિદોષત. કોમલનાલિકેરં, નિહન્તિ પિત્તજ્વર-
 પિત્તદોષાન્ । તદેવ જીર્ણં ગુરુ પિત્તકારિ, વિદ્રાહિ
 વિષ્ટમ્નિ મત્ મિપમ્નિઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્ય -કોમલનાલિકેર નિદોષત પિત્તજ્વરપિત્ત-
 દોષાન્ નિહન્તિ, તદ્ એવ જીર્ણ ગુરુ પિત્તકારિ વિદ્રાહિ
 વિષ્ટમ્નિ મિપમ્નિ મતમ્ ॥

કૃણુ નારિયેળી ખામ કરી પિત્તજ્વરને
 અને પિત્તના દોષોને મટાડે છે. બૃહું નારિ
 યેળી ભારે, પિત્ત કરનાર, દાહ ઉપશ્વવનાર
 અને આડાને રોકનાર છે, એમ વેદોએ
 માનેછું છે. ૩૯

નારિયેળીના પાણીના ગુણો

તમ્યામ્મઃ શીતલં હૃદયં દીપનં મુન્નલં લઘુ ।
 વિપાસાપિત્તજિન્ સ્વાદુ ઘસ્તિમુદ્ધિરુરં પરમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્ય -તમ્યામ્મ શીતલં હૃદય દીપનં મુન્નલં લઘુ
 વિપાસાપિત્તજિન્ સ્વાદુ પર ઘસ્તિમુદ્ધિર (ભવતિ) ॥

નારિયેળીનુ પાણી ટાકું, પ્રિય લાગે
 એણું, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, વીર્યને વધાર-
 નાર, હૃદયકું, તરશ તથા પિત્તને મટાડનાર,
 મધુર અને મૂત્રાશયને બાહુ ન માક્ર કરે છે.

નારિયેળી, તાડ અને ખજૂરીના ઉપલા
 ભાગોના ગુણો

નાલિકેરસ્ય તાલસ્ય સર્જુરસ્ય શિરાસિ તુ ।
 કપાયમ્નિઘમમુરુવ્હુળાતિ મુક્ષિ ચ ॥ ૪૧ ॥

અન્ય -નાલિકેરસ્ય તાલસ્ય સર્જુરસ્ય શિરાસિ તુ
 કપાયમ્નિઘમમુરુવ્હુળાતિ ચ મુક્ષિ (સન્તિ) ॥

નારિયેળી, તાડ અને ખજૂરીના ઉપલા
 ભાગો તૂરા, રિનઘ, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર
 અને ભારે હોય છે. ૪૧

તરબૂચનાં નામો તથા ગુણો

કાલિન્દં કૃષ્ણવીજં સ્યાત્કલિન્દં ચ મુન્નર્જલમ્ ।
 કાલિન્દં ગ્રાહિ દક્ષપિત્તમુન્નદ્ધર્ષીતલં મુરુ ॥
 પન્ચં તુ સોળં સક્ષારં પિત્તલ કફગાતજિત્ ॥ ૪૨ ॥

અન્ય -કાલિન્દ કૃષ્ણવીજ કલિન્દ ચ મુન્નર્જલ
 સ્યાત્ । કાલિન્દં ગ્રાહિ શીતલ મુરુ (સન્) દક્ષપિત્ત-
 મુન્નદ્ધર્ષ (ભવતિ), પન્ચ તુ સોળં સક્ષાર પિત્તલ (સન્)
 કફગાતજિત્ (ભવતિ) ॥

કાલિન્દ,^૧ કૃષ્ણવીજ,^૨ કલિન્દ^૩ અને
 મુન્નર્જલ^૪ એટલાં તરબૂચનાં સંસ્કૃત નામો છે.
 તરબૂચ (કાચુ) આડાને રોકનાર, ટાકું અને
 ભારે હોઈ દંદિની શક્તિ, પિત્ત તથા વીર્યને
 કરનાર છે. પાકું તરબૂચ તો ગરમ, ખારાશ-
 વાયુ તથા પિત્ત કરનાર હોઈ કક્ર તથા
 વાયુને મટાડે છે. ૪૨

૧. કસ્ય-જલસ્ય ખાલિ કાતિ, કાલિ-જલરાહિ
 દદાતિ-આતોડવુષ્ટમે ક', બાહુલ્યમ્, યદ્વા કલિન્દ-
 વર્વેતે પ્રથમ ભવ-તેન મર' હલ્લ-પાણીનો મસુનાય
 ને આપે છે અથવા કલિન્દ પર્વતમા ને પ્રથમ
 થયેતુ' લેવાથી કાલિન્દ-તરબૂચ

૨. કૃષ્ણવર્ણાનિ વીજાનિ યસ્ય તત્-નેના બિયા
 કાળા રંગના લેય છે, તેથી કૃષ્ણવીજ-તરબૂચ

૩. કાલિ-મને દદાતિ ગ્રાહિવાન, પ્રથમવાર ક-ને

આડાને રોકે છે તેથી ક્લિંદ-તરખૂસ.

૪. તુષ્ટ વર્ચયતિ-શીવયતિ પિત્ત સોળ્યાત્વાત્, વર્ષ ઘીતૌ-શ્યન્તાદ્-‘શુપાદિમ્બચિન્ન’ (અળા ૧-૧૦૬) इति कलच् प्रत्यय-ये गरम दोषाधी पित्तने भूय ए वधारे છે, તેથી મુખચંદ-તરખૂસ.

ખરખૂબ અથવા તળિયાં ચીલાડાં કે સકરેટ્ટીનાં નામો તથા ગુણો

દશાહુલં તુ ધર્વજં કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથા । ધર્વજં મૂત્રલં વલ્યં કોષ્ટશુદ્ધિકર મુર ॥

ક્ષિપ્યં સ્વાદુતરં શીતં શુષ્ય પિત્તાનિલાપહમ્ ॥૪૩॥

અન્ય-દશાહુલ તુ ધર્વજ (મવતિ), અથ તદ્-ગુણા કથ્યન્ત-તત્ક મૂત્રલ વલ્ય કોષ્ટશુદ્ધિકર શુભ ક્ષિપ્ય સ્વાદુતર શીત શુષ્ય (સત્) પિત્તાનિલાપહમ્ (અસ્તિ) ।

દશાહુલ^૧ અને ખર્બૂજ^૨ એ તળિયાં ચીલાડાંના નામો છે. તળિયું ચીલાડું મૂત્ર વધારનાર, ગળ ચાપનાર, કોડાને સાફ કરનાર, ભારે, સિનગ્ધ, બહુ જ ગીડું, ટાકું અને ધીર્ધને વધારનાર હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૪૩

૧. દન્ન મરુગુલ્ય દા સન્તિ અલ્પ ફલવગુપરિ-તદ્દિતાર્યે દિગ્-ગરોગાયચ્-નેની ઊલ ઉપર બહુ દશ આગીઓ હોય તેવી રેખાઓ હોય છે, તેથી દશાહુલ-તળિયુ યામકુ.

૨. ધર્વજિ-ગઢીતિ ધૃચિલ્લા ઉપરિ, ત્વ ગતૌ-મુગ્ધાદિ, તર્બુર્યેગ જાતમ્ ‘અન્યેભ્યોડપિ’ इति जनदं - પૃથ્વી પર વેવાર્યે જે ભય છે, તે ખર્બૂજ કહેવાય અને એવા ખર્બૂર્યે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ખર્બૂજ-તળિયુ યામકુ.

તળિયાં ચીલાડાંમાં પખુ વિશેષતા

તેષુ યષ્ઠામ્લમચુરં સક્ષારં ચ રસાદ્ભવેત્ । રક્તપિત્તકરં તન્નુ મૂત્રહૃદ્ધરં પરમ્ ॥૪૪॥

અન્ય-તેષુ યત્તુ ચ અમ્લમચુર રસાદ્ ચ સક્ષાર મવેત્ તન્નુ રક્તપિત્તકર પર મૂત્રહૃદ્ધર (મવતિ) ॥

તેઓમાં પહુ જે તળિયું મટાડાય, મીઠાશ અને ખાશાશવાળું હોય છે, તે રક્તપિત્ત કરનાર અને બહુ જ મૂત્રકૃષ્ટ કરનાર હોય છે.

ત્રપુસનાં નામો તથા ગુણો

ત્રપુસં કણ્ઠનિફલં સુધાવાસ સુશીતલમ્ । ત્રપુસં લઘુ નીલં ચ તત્તં તદ્ગમદાહજિત્ ॥ સ્વાદુ પિત્તાપહં શીતં રક્તપિત્તહર પરમ્ ॥૪૫॥

તત્પકમમ્લમુષ્ણં સ્યાત્ પિત્તલં કફવાતનુત્ । તદ્દીનં મૂત્રલં શીતં રુક્ષં પિત્તાસક્રુદ્ધજિત્ ॥૪૬॥

અન્ય-ત્રપુસ કણ્ઠનિફલ સુધાવાસ સુશીતલમ્ (શ્વિતિ નામાનિ, તદ્ગુણાસ્તુ-) લઘુ નીલં ચ તત્તં ત્રપુસ તદ્ગમદાહજિત્ સ્વાદુ પિત્તાપહ શીત (સત્) પર રક્ત-પિત્તહરમ્ (અસ્તિ) । તત્તં પરમમ્ અમ્લમ્ ડળ્ણ પિત્તલ (સત્) કફનાતનુત્ સ્યાત્. તદ્દવીજ મૂત્રલ શીત રુક્ષ (સત્) પિત્તાસક્રુદ્ધજિત્ (અસ્તિ) ॥

ત્રપુસ,^૧ કટકિફલ,^૨ સુધાવાસ^૩ અને સુશીતલ^૪ એટલા ત્રપુસ(એક જાતની કાકડી)ના સંસ્કૃત નામો છે. નાની, નીલી અને નવી ત્રપુસ તરશ, ગ્લાનિ તથા દાહને મટાડે છે અને મધુર હોઈ પિત્તને તોડનાર, ટાકી અને રક્તપિત્તને અત્યંત મટાડનાર છે. પાકી ત્રપુસ ખાટી, ગરમ તથા પિત્ત કરનાર હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. એ કાકડીતુ ખીજ મૂત્રને વધારનાર, ટાકું તથા રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, લોહીનો અગાડ કે રક્તપિત્ત તથા મૂત્રકૃષ્ટને મટાડે છે. ૪૫, ૪૬

૧. ત્રપ્તે-સજ્જતે કણ્ઠનિફલવાત, ત્રપ્ત્ જન્વા-વામ્-ઔષાદિક ઉસ પ્રત્યય-નેતુ ફળ ગટાવાળું હોવાથી પોતે તેથી શરમાય છે, માટે ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૨. કણ્ઠકા સન્તિ અલ્પ કણ્ઠક ‘ગતદ્દાનિ’, કણ્ઠકિ પલ યલ્પ ત્વ-નેતુ ફળ કાટાવાળું હોય છે, તેથી કટકિફલ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી

૩. સુધાવા આચાર હલ મધુર્યાત્-મીઠાશને લીધે અમૃતનું બહુ રહેવાય હોય તેવી છે, તેથી સુધાવાસ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૪. મુરત શીતનુ શીતલમ્-અતિશય શીતળતા-વાળી હોય છે, તેથી સુશીતલ-ત્રપુસ એક જાતની કાકડી

મોપારીનાં નામો

ષોષ્ટા પૂર્ગી ચ પૂગચ્ચ ગુગાકઃ કમુકોડ્સ્ય તુ । ફલં પૂર્ગીફલં પ્રોકમુદ્દેગં ચ તદ્દીવિતમ્ ॥૪૭॥

અન્ય-ષોષ્ટા ચ પૂર્ગી ચ પૂગ કમુક ગુગા (શ્વિતિ નામાનિ શુસ્ય) અલ્પ ફલ તુ પૂર્ગીફલ પ્રોક તત્તુ ચ ઉદ્દેગમ્ હિતમ્ ॥

ઘોટા,^૧ પૂર્ગી,^૨ પૂગ,^૩ શુવાક^૪ અને કમુક^૫ એટલા મોપારીના આડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એવું ફલ પૂર્ગીફલ^૧ અને ઉદ્દેગ^૨ કહેવાય છે. ૪૭

૧. ષોષિતે-અમયતિ મોહનતાત્, યુગ પ્રમંગ-ચાહુ-
લગામ્ ૮, યપ-મીણી અગવનાર ડોવાથી જે બમાવે
છે, તેથી મોટા-મોપારી.

૨. પવતે પુનાતિ વા મુપં કપાવિતાત્, પૂઠ્ પૂઠ્
વા પવને-‘છાપુમકિય્મ કિત્’ (અળા ૧-૧૨૪) કિતિ
ચન્, ગૌરાદિ-ને તૂરી હોવાથી મોટાને સાક કરે છે,
તેથી પૂઠી-મોપારી.

૩. પૂળ-પુ લિ ગે છે, અર્થ તે ઉપર પ્રમાણ છે.

૪. યુવન્તિ-પુરીવોત્સર્ગે ડુવન્તિ અનેન જના દ્યઘ
મ્લાત્, યુ પુરીવોત્સર્ગે-‘વિનાકાદયઘ’ (અળા ૪-૧૧)
કિતિ સાપુ-સારજ હોવાથી જેને લીધે લોકોને આડા
સાક આવે છે, તેથી યુવાક-મોપારી.

૫. ક્રામતિ-માદવિક્ષેપ કરોતિ ક્ષપિત્તશમ-
નાર્થમ્ અમિદાપનાર્થ ચ, કમ્ વાદવિક્ષેપે, વાહુલકાદ ડ,
‘ઘગાવાં કન્’-કક તથા પિત્તને મટાડવા અને અગ્નિને
પ્રદીપ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી કમ્ક-મોપારી.

૧. પૂચ્યા ફલ પૂગીફલમ્-મોપારીનુ ક્ષળ.

૨. ઉદગત વેગ અસ્માદ્ હમફલાત્, યદ્વા ઉદ-
વિચન્ત જના અનેન મોહનતાત્-ભોવિત્તી મયચલનયો-
‘હલ્લે’તિ ધન્-શરીરને લીધુ પાડનાર હોવાથી જેને
લીધે શરીરનો વેગ જતો રહે છે અથવા મીણી
અગવનાર હોવાથી લોકો જેનાથી બની જાય છે, તેથી
ઉદવેગ-મોપારી

મોપારીના ગુણો

પૂળં ગુરુ દિવં રુક્ષં કપાયં કષ્કપિત્તજિત્ ।

મોહનં દીપતં રજ્યમાસ્પવેરસ્યનાશનમ્ ॥૪૮॥

અન્ય-પૂળ ગુરુ દિવ રુક્ષ કપાય (સન્) કષ્ક-
પિત્તજિત્ મોહન ધીપન હ્યમ્ વાસ્વૈસ્વનાશનમ્ (અત્તિ) ॥

મોપારીનું ક્ષળ ભારે, ઠાકું, ફેસ તથા
તૂંઠે હોઈ કકે તથા પિત્તને મટાડનાર, મીણી
અગવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, રુચિકારક
અને મોહાના વિરસપણાને મટાડનાર છે. ૪૮
લીલી, શેકેલી તથા શેડી મોપારીના ગુણો
માઝું તદ્ ગુર્વમિષ્યન્દિ વદિદ્દિષ્ટિર સ્મૃતમ્ ।

સ્વિલં દોષવ્રયચ્છેદિ દ્દમમ્ તદુત્તમમ્ ॥૪૯॥

અન્ય-મોઝું તદ્ ગુરુ અમિષ્યન્દિ (સન્) વદિ-
દ્દિષ્ટિર સ્મૃતમ્, સ્વિલ તદ્ દોષવ્રયચ્છેદિ (મવતિ),
દ્દમમ્ ઉત્તમમ્ (અત્તિ) ॥

લીલી મોપારી ભારે, (દહીની પેઠે) કકે
કરનાર અને અગ્નિને તથા નેત્રની શક્તિને
હરનાર છે. શેકેલી મોપારી ત્રણે દોષને

મટાડનાર છે. જે મોપારીનો મધ્ય ભાગ
કકે હોય તે (શેડી) ઉત્તમ હોય છે. ૪૯
તાડનાં નામો તથા ક્ષળ અને મજબૂતા ગુણો

તાલન્તુ લેપ્તપતઃ સ્વાત્ તુપરાજો મહોઘનઃ ।
પમ્બં તાલકર્તં પિત્તરજ્જલેપ્યવિર્ધનમ્ ॥૫૦॥
દુર્જરં વહુમૂરં ચ તન્દ્રામિષ્યન્દિ શુક્રદમ્ ।

તાલમજ્જા તુ તરુણઃ વિશ્ચિન્મદકરો લઘુઃ ॥
શ્લેષ્મલો યાતપિત્તઃ સક્ષેહો મધુરઃ સરઃ ॥૫૧

અન્ય-તાલ તુ લેપ્તપત્ત તુપરાજ મહોઘનઃ
સ્વાત્ । પમ્બ તાલકર્તં પિત્તરજ્જલેપ્યવિર્ધનમ્ દુર્જરં
વહુમૂરં ચ તન્દ્રામિષ્યન્દિ શુક્રદમ્ (મવતિ), તાલમજ્જા
તુ તરુણ. વિચિન્ મદકર લઘુ શ્લેષ્મલ યાતવિત્તઃ
સક્ષેહ મધુર સર (અત્તિ) ॥

તાલ, ૧ લેખપત્ર, ૨ તુષુરાજ અને મહો-
ઘનત એટલાં તાડના સંસ્કૃત નામો છે. તાડનું
ખાકું ક્ષળ પિત્તને, રુધિરને તથા કકેને વધાર-
નાર, માંડ પચે એટલું, મૂત્રને બહુ જ વધાર-
નાર, આખસ આપનાર, (દહીની પેઠે)
કકે કરનાર અને વીંચ આપનાર છે. તાડના
ખીજનો તાલે ગર્ભ-મજબૂત કાંઈક મઠ ઉપ-
જાવનાર, હલકો, કકે કરનાર, વાયુ તથા
પિત્તને મટાડનાર, રિંગધ, મધુર અને મળને
ખસેડનાર છે. ૫૦, ૫૧

૧. તાલયતિ-પ્રતિષ્ઠાપયતિ શરીર શુક્રદત્વાત-તાલ
પ્રતિષ્ઠાયમ્-તુરાદિ-પચામ્-વીંચ આપનાર હોવાથી
શરીરને જે સ્થિરતા પમાડે છે, તેથી તાલ-તાડનુ આડ.

૨. શ્લેષ્મ પત્ર-લખાણુ કરનાના કાગળ-તાલ-
પત્રી તરીકે વપરાય છે, તેથી લેખપત્ર-તાડ.

૩. તુપરાજો રાજા-રાજાહ સક્ષિમ્બજ્જ-ધાસની
આખી જાતનો રાજા કહેવાય છે, તેથી તુષુરાજ-તાડ.

૪ મહોઘાતો ડનત-અતિશય ઊંચુ હોય છે,
તેથી મહોઘન-તાડનુ આડ.

તાડનું તાણું ખાણી-તાડીના ગુણો
તાલકર્તં તરુણં તોયમતોય મદક્રમતમ્ ।

અમ્લીમૂતં તદા તુ સ્વાત્ પિત્તરજ્જાતદોષહત્ ॥

અન્ય-તાલજ તરુણ તોયમ્ અતોય મદક્રમતમ્,
અમ્લીમૂત (યદા) સ્વાત તદા તુ પિત્તરજ્જાત વાતદોષહત્
(મવતિ) ॥

તાડનું તાણું ખાણી અત્યંત મઠ કરનાર
છે, તે જે ખાકું ધરું હોય તે પિત્ત કરનાર
અને વાયુના દોષને મટાડનાર છે. ૫૨

બીલીના અને તેના રૂળના નામો

વિલ્વ શાણ્ડિલ્યશૈલ્યૌ માલુરપ્રીફલાવપિ ।

ચાલ વિલ્વફલ વિલ્વકર્કટી વિલ્વપરિકા ॥૫૩॥

અવય-વિવ શાણ્ડિલ્યશૈલ્યૌ માલુરખાફળો અપિ

(ફળિ નામાનિ) વાઝ વિવફલ વિલ્વકર્કટી વિવપેશિકા

(વ્યવ્યતે) ॥

બિવ, ૧ શાણ્ડિય ૨ શૈલ્ય, ૩ માલુર, ૪

અને શ્રીફલ ૫ એટલા બીલીના આડના સસ્કૃત

નામો છે તેનું નાનું-કાચુ ફળ બિવકર્કટી ૧

અને બિવપેશિકા ૨ કહેવાય છે ૫૩

૧ તિલતિ-મિનતિ કફવાનામશૂળાનિ દાપનપાચન

ત્વાત્, તિલ મેદને-ત્વલાદિ (ગુણા ૪-૧૫)-ને દીપન

તથા પાચન દોવાથી કફ વાયુ આમ તથા શૂળને

મગડે છે તેથી મિવ મીની

૨ શણ્ડિતિ-રુતિ મિનતિ કામાદાન્-શણ્ડિ રુજા

યામ્ સલિ ૦ (ગુણા ૧-૫૪) રુયાદિના ફલ્ચ

શણ્ડિત્ય ગોત્રાપચ્ચ- ગર્ગાદિવ્યા યન્ શાણ્ડિલ્ય ફલ

યદ્વા શણ્ડિતિ-રુત કરોતિ વાગાદાનામ્ પવાગ્ચ તત

સ્વાયે વ્યન્ (વા ૫-૧-૧૨૪)-કામાદિ શત્રુઓનો

નાશ કરનાર શણ્ડિલ્ય નામના વગળ-શાણ્ડિય યુનિના

નામો ને ઝોળખાય છે અથવા વાયુ વગેરેનો ને

નાશ કરે છે તેથી શાણ્ડિય-મીની

૩ શિલ્પસ્થાપત્થ કૈલ્યપ ફલ-શિ રૂળના યુગ શૈલ્ય

નામના નાવાવાળની ૫ નાવતુ હોનાથી શૈલ્ય-

બીલીનું આડ

૪ માં ભખી પરેપાહુનાતિ દિનતિ ગુણાધિક્યાત્-

હન્ હદને-વહુલમાદ ર્ચ-ચુરાની અધિકતાથી બીજા

વૃક્ષોની ગોખાનો ને નાશ કરે છે તેથી માલુર-બીલી

૫ પ્રિયા પદ પ્રિય વા ફલમસ્ય-અશાઘાય-

શાન્કપાર્થિવાદિ જેનું ફળ લ.મીનુ સ્થાન દોઈ લખીને

પ્રિય છે તેથી શ્રીફલ-મીલી

૧ વિલ્વસ્ય કર્કટી ફલ-મીનીની બળે કાકડી

હોય તેનું બળ્યાતુ તેનું કાચુ ફળ ત મિ ૧૬૬૦

કહેવાય છે

૨ વિવસ્ય પેશી ફલ દ્વાયે કન્ યા્ કેડળ-

ફલિ હરમય-બીનીની બળે પેશી હોય તેનું બળ્યાતુ

દોવાથી તેનું નાનું-કાચુ ફળ બિવપેશિકા કરેવાય છે

હાથા બીલાના ગુણો

ગ્રાહિણી કફગતામશૂળા પ્રિલ્વપરિકા ।

ચાલ વિલ્વફલ ગ્રાહિ દીપન પાચન ક્રુટ ।

કપાયોળ લયુ ક્લિમ્થ તિલ્ક વાતકફાપદમ્ ॥૫૪

અવય-વિવપેશિકા ગ્રાહિણી કફગતામશૂળા

(મવતિ) । વાઝ વિવફલ ગ્રાહિ દીપન પાચન ક્રુટ

કપાયોળ લયુ ક્લિમ્થ તિલ્ક વાતકફાપદમ્ (અસ્તિ) ॥

નાનું-કાચુ બીજુ આડને રોકનાર હોઈ

કફ, વાયુ, આમ તથા શૂળને મટાડનાર

છે, (બીજા અથવા પણ કહ્યું છે કે) નાનું-

કાચુ બીજુ આડને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ

કરનાર, પાચક તીષ્ણ, વૃષ્ટ, ગરમ, હલકુ,

ત્રિગ્ધ અને કડબુ હોઈ વાયુ તથા કફને

મટાડનાર છે ૫૪

પાકા બીલાના ગુણો

પચ્ચ ગુરુ ત્રિદોષ સ્યાત્ દુર્જર પૂતિ માર્તમ્ ।

વિદાહિ વિપ્લમ્મકર મધુર વહ્નિમાન્વહૃત્ ॥૫૫॥

અવય-પચ્ચ (તુ તત્) ગુરુ ત્રિદોષ દુર્જર પૂતિ

મારત વિદાહિ વિપ્લમ્મકર મધુર (સત્) વહ્નિમાન્વહૃત્

(અસ્તિ) ॥

પાકું બીજુ લારે, નહ્યે દોષવાળું, માઠ

પચે એવું, દુર્ગંધવાળું, વાયુકાંક, દાહ કરનાર,

આડને રોકનાર અને મધુર હોઈ અગ્નિને મદ

કરનાર છે ૫૫

કાચા, પાકા, સૂકા બીલાના ગુણોમા તદ્દાનત

ફલેષુ પરિપચ્ચ યદ્ ગુણવત્તદુદાહૃતમ્ ।

વિલ્વાદન્યત્ર ત્રિજ્ઞેયમામ તદ્ દ્વિગુણાધિકમ્ ॥

દ્રાક્ષાતિલ્વશિવાદીના ફલ શુષ્ક ગુણાધિકમ્ ॥૫૬

અવય-વિવ અન્યત્ર ફલયુ યદ્ પરિપચ્ચ તદ્

ગુણવત્તદુદાહૃતમ્ તદ્ (વિલ્વ તુ) ગામ દ્વિગુણાધિક

વિજ્ઞેયમ્ દ્રાક્ષાતિલ્વશિવાદીના ફલ શુષ્ક ગુણાધિક

(મવતિ) ॥

બીલા સિવાય બાકીના સઘળા ફળોમા

ને પાકેલું હોય તે શુભવાળું કહેવાય છે,

પણ બીજુ તો કાચુ હોય તે અમઘ્ણા શુભવાળું

બળ્યુલુ દ્રાક્ષ, બીલી અને હરડે વગેરેના

ફળ ને સુકાયેલા હોય, તેઓમા વધારે શુભ

હોય છે ૫૬

કે ના નામો

કપિત્થસ્તુ દધિચ સ્યાત્તયા પુષ્પફલ સ્મૃત ।

કપિપ્રિયો દધિફલસ્તયા દન્તશરોડપિ ચ ॥૫૭

અવય-કપિચ તુ દધિચ સ્યાત્ તયા પુષ્પફલ

કપિપ્રિય દધિફલ તયા ચ દન્તશરો અપિ સ્મૃત ॥

કપિત્થ, ૧ દધિત્થ, ૨ પુષ્પફલ, ૩ અપિપ્રિય, ૪

દધિર્ક્ષ્ણ^૧ અને દંતશઃ^૨ એટલાં કોઈ*ના
આડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૭

૧. ક્ષયઃ તિષ્ઠતિ અત્ર તેનાં પ્રિયત્વાદ્-‘સુપિ સ્વા.’
ઈતિ વ, ઘુરોદારાદિ -વાંદરાને પ્રિય હોવાથી જેના પર
તેઓ વધારે રહે છે, તેથી કપિત્ય-કોઈનું આડ.

૨. દધિતુલ્ય દ્રવ્ય તિષ્ઠતિ અત્ર, પૂર્વવત્-જેમાં
હોઈ જેવો રસ રહે છે, તેથી દધિત્ય-કોઈનું આડ.

૩. પુષ્પવુક્ત પત્તં વસ્ય સ -જેનું કૃણ તેનાં કૃપ
સાથે જોડાયેલું હોય છે, તેથી પુષ્પવ-કોઈ.

૪. કપીના પ્રિય -વાંદરાને પ્રિય હોવાથી કપિ-
પ્રિય-કોઈ.

૫ દધિસદ્ગો રસ પલ્લે વસ્ય સ -જેના કૃણમાં હોઈ
જેવો (ખટમ*ત્રુરો) રસ હોય છે, તેથી દધિર્ક્ષ્ણ-કોઈ.

૬. વન્તાના શઠ ઇવ અરકારિત્વાન્-દાંતને તુક
સાન કરે છે, બનાવી દે છે, તેથી દાંતને મારે
બણે શઠ-પુત્ર્યા હોય તેવો છે, તેથી દંતશઃ-કોઈ.

કોઈના કૃણના ગુણો

કપિત્યમામં સંપ્રાહિ કપાયં લયુ લેલનમ્ ।
પત્તં ગુરુ તૃપાહિક્ષાશમન વાતાપિત્તજિત્ ॥
સ્વાદલ્ય તુવરં કાઠશ્ચોષનં પ્રાહિ દુર્જરમ્ ॥૫૮॥

અન્ય -કપિત્યમ્ ગામ સંપ્રાહિ કપાય લયુ લેલ
નમ્ (અસ્તિ) પત્તં ગુરુ વાતાપિત્તજિત્ તૃપાહિક્ષાશમન
સ્વાન્, અપ્ય તુવર કાઠશ્ચોષન પ્રાહિ દુર્જરમ્ (મવતિ) ॥

કોઈનું કાચુ કૃણ આડને રોકનાર, તૂરું,
હલકું અને મળને ઉખેડનાર છે. કોઈનું
પાકેલું કૃણ ભારે, વાયુ તથા પિત્તને મટાડ-
નાર અને તરશ તથા હેઠકીને ચમાવનાર
છે. કોઈનું ખહું જ નાનું ફલ તૂરું, કંઠને
સાફ કરનાર, આડને રોકનાર અને માંડ પથે
એલું હોય છે. ૫૮

જે ભતની નારંગીનાં નામો તથા ગુણો
નારક્ષો નાગરક્ષઃ સ્વાત્વસ્તુગન્ધો મુલપ્રિયઃ ।
નારક્ષો મધુરામ્લઃ સ્વાદીપનો વાતનાશન ॥
અપરં ત્વન્નમત્યુષ્ણં દુર્જરં વાતહત્સરમ્ ॥૫૯॥

* વૈદ્યો કોઈના કૃણને મારી ગણે છે, ને કાચુ
કૃણ આડ અને મરડામાં અને પાકા કૃણ અવાડું
અને ગળાના સોળ પર આપવા બલામણુ કરે છે.

અરકસંહિતામાં કોઈને અમ્લ અને મારી
ગણેલ છે અને તેનાં પાદાના રસને અમ્લિપક તથા
પાચક ગણેલ છે.

અન્ય -નારક્ષઃ નાગરક્ષ ત્વસ્તુગન્ધ મુલપ્રિય.
સ્વાન્, નારક્ષ. મધુરામ્લ (તન્) સીપન વાતનાશન.
સ્વાન્, અપર હ અમ્લમ્ અયુષ્ણ દુર્જર વાતહત્, સરં
(સ્વાન્) ॥

નારંગ, ^૧ નાગરંગ, ^૨ ત્વક્સુગન્ધ^૩ અને
મુખપ્રિય^૪ એટલાં નારંગી*નાં સંસ્કૃત નામો
છે. નારંગી ખટમધુરી હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. ખીજ
ભતની નારંગી તો ખાટી, ખહું જ ગરમ,
માંડ પથે એવી, વાયુને કરનાર અને મળને
ખમેડનાર હોય છે. ૫૯

૧. તૃપાતિ-નયતિ-પ્રાયતિ ગાટરામે પ્રવીપનાન્-
નુ મયે-‘તૃપાતેજ્જ્વ કૃદિષ’-જ/દરાગ્નિને જે પ્રીપ કરે
છે, તેથી નારંગ-નારંગી.

૨ નાગસ્ય-શિન્દૂરસ્ય ચકો વસ્ય-જેનો રંગ
(પાકવા પછી) સિન્દૂર જેવો થાય છે, તેથી નાગ-
રંગ-નારંગી.

૩. ત્વચિ સુષુ ગન્ધો વસ્વ-જેની ઊલમા ઉત્તમ

* લીજુ, નારંગી વગેરે અથાણુમાં, ખાવામાં
તેમજ તેનો રસ દવામાં અને તેની ઊલમાંથી નીક
ળતું તેલ ખુશખો મારે વપરાય છે ઘણું ખાવાથી
અથવા પાચન ન થાય તેવો ખોરાક ખાવાથી થયેલા
અથ્થુ*માં લીજુને મીઠામાં ઘણા દિવસ રાખી
મૂળને આપવાથી ચારામ થાય છે. લીજુનો રસ
હોડો, દાહશામક અને પાચક ગણાય છે અને તે
અથ્થુ* તથા તાવમાં લાગતી તરશ ઊપાવવાને
અપાય છે. લીજુનો રસ સાજો ખાવાથી સવારમાં
થપી અથ્થુ*ની લિપડી બંધ થાય છે. ખીજ ઘણી
પાચનશક્તિ વધારનાર દવાઓ-જેવી કે દિગાષ્ટક
વગેરે બનાવવામાં પણ લીજુનો રસ ઘણો વપરાય છે.
-વૈદ્ય હરિશ્ચંદ

શાકુંધરમાં સધિવા જેવાં દરદોમાં લીજુનો
રસ જ્વખાર (વલક્ષાર) અને મધ સાથે મેળવીને
આપવા બલામણુ કરેલ છે.

અરકસંહિતામાં મીઠાં લીજુ કફનાશક,
વાતમ્, કૃમિહર, સુકૃતપાચન, ત્રિદોષમ્ ગણાય છે અને
તેનાં મૂળિયાં કફવાતનિરુ ગણાયેલાં છે. માતુતુંગ
અથવા જેને બિન્નેરાં કહે છે, તેને તે જ પુસ્તકમાં
ગલડી બંધ કરવા મારે આપવા બલામણુ કરેલ છે.
કેટલાક વૈદ્યક ગ્રંથોમાં નારંગીના મળને
પિત્તનાશક અને દોષી સુધારનાર ગણેલ છે.

ગધ હોય છે, તેથી ત્વક્રુગંધ-નારંગી.

૪. મુલસ્ય પ્રિય-ને મોહાને પ્રિય લાગે છે, તેથી મુખપ્રિય-નારંગી.

ટિંબરુનાં નામે તથા ક્ષણના ગુણે

તિન્દુકઃ સ્ફૂર્જકઃ કાલસ્કન્ધશ્ચાસિતસારકઃ ।
સ્વાદામં તિન્દુકં ગ્રાહિ ઘાતલં શીતલં લઘુ ॥
પક્વં પિત્તપ્રમેહાશ્લસ્ત્ત્વમ્મં મધુરં શુક ॥ ૬૦ ॥

અન્ય-તિન્દુક સ્ફૂર્જક કાલસ્કન્ધ ચ અસિત-સારક (ઈતિ નામાનિ, ફલગુણાસ્તુ-) આમ તિન્દુક ગ્રાહિ વાતૃ શીતલ લઘુ સ્વાદ, પચ (તુ) મધુર શુક (સત) પિત્તપ્રમેહાશ્લસ્ત્ત્વમ્મં (ભવતિ) ॥

તિન્દુક,^૧ સ્ફૂર્જક,^૨ કાલસ્કન્ધ^૩ અને અસિતસારક,^૪ એટલાં ટિંબરુનાં સંસ્કૃત નામે છે. ટિંબરુનું કાચું ક્ષણ આડાને રોક નાર, વાયુ કરનાર, ટાકું અને હલકું હોય છે. ટિંબરુનું પાકું ક્ષણ મધુર અને ભારે હોઈ પિત્ત, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૬૦

૧. તિમ્બયતિ-આર્દ્રીભવતિ, તિમ આર્દ્રીભાવે-મુગવાદિ (હળા. ૧-૩૦), સજ્ઞાયાન્-ને ૭ મેશાં તાશ્-ભીનાશ પર રહે છે, તેથી તિન્દુક-ટિંબરુ

૨. સ્ફૂર્જતિ-વજ્રનિષેધ કરોતિ પ્રમેહાદિનાશનાથેમ્, હુઓસ્ફૂર્જાં વજ્રનિષેધે, જ્વલ્-પ્રમેહ આદિ રોગોને હાકી કાઢવા વિજ્યો હોઈ મેન નેવા ભણે કડાકા કરે છે, તેથી સ્ફૂર્જક-ટિંબરુ

૩ કાલ સ્કન્ધો યસ્ય સ-નેતુ ધડ કાણુ હોય છે તેથી કાલસ્કન્ધ-ટિંબરુ.

x લોકો ટિંબરુના ક્ષણને રસ તાળ બળમ ઊપર લગાડે છે. ગરીબ લોકો આ ક્ષણ ખાય છે અને તેના ખીજને તેના આહી ગુણોને લીધે આડાની ખીમારીમા વાપરે છે.

ચરકસંહિતામાં ટિંબરુના કાચા ક્ષણના રસને વાયુ અને પિત્ત બેસાડનાર વણુવેલ છે.

મુશ્કુતસંહિતામાં તેને રક્તપિત્તહર (લોહી-માનું પિત્ત કાઢી નાખનાર), દાહનાશક (બળતરા એહી કરનાર), મોનિદોહર (મોનિના રોગ મટાડનાર), વર્ષ (સરીરને રંગ સુધારનાર) અને સંઘ્રાહી (સ્તંબક અથવા આહી) ગણેલ છે. ક્ષણના રસમાંથી કાઠેશું સર્વ ગુની સમઘણી ઊપર સારી અસર કરે છે.

૪. અસિત-શ્યામવર્ણઃ સારો યસ્ય સ-શેવાદ્-વિભાવેતિ ક્ષ્-નેનો સાર કાળા રંગનો હોય છે, તેથી અસિતસારક-ટિંબરુ

ઝેરકાચલાંનાં નામે ✓

તિન્દુકોઽન્યસ્તુ કથિતો જલદો દીર્ઘપત્રકઃ ।
કુપીલુઃ કુલકઃ કાકતિન્દુકઃ કાકપીલુકઃ ॥
કાકેન્દુવિપતિન્દુશ્ચ તથા મર્કટતિન્દુકઃ ॥ ૬૧ ॥

અન્ય-અન્ય. તિન્દુક તુ જલદઃ દીર્ઘપત્રક કુપીલ. કુલક કાકતિન્દુક કાકપીલક તથા ચ મર્કટ-તિન્દુક કથિત ॥

જલદ,^૧ દીર્ઘપત્રક,^૨ કુપીલુ,^૩ કુલક,^૪ કાકતિન્દુક,^૫ કાકપીલુક,^૬ કાકેન્દુ,^૭ વિપતિન્દુ^૮ અને મર્કટતિન્દુક^૯ એટલા ખીબ ટિંબરુ અથવા ઝેરકાચલાંનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૬૧

૧. જલ દદાતિ શીતલત્વાન્-હુદાન્ વાને-આતો-હુપસેવે ક-ને શીતળ હોવાથી જળતત્વને આપે છે, તેથી જલદ-ઝેરકાચલુ.

૨. શીર્ષાણિ પજાણિ યસ્ય સ-શેવાદ્ વિભાવેતિ ક્ષ્-નેનો પાંદડા લાનાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રક-ઝેરકાચલુ

૩. કુત્સિત પીલુ-હલકી જતતુ પીલુ ગણાય છે, તેથી કુપીલુ-ઝેરકાચલુ.

૪. કુલસ્ય-ગ્રહસ્ય પ્રતિકૃતિ ઇવ, ઇવાયેન્-ધરની ભણે નક્ષ હોય એવુ-વર જેવુ હોય છે, તેથી કુલક-ઝેરકાચલુ.

૫. કાકાના તિન્દુક-કાગડાએતુ ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી અથવા કાકવર્ણ તિન્દુક-કાગડાના નેવા રંગના ટિંબરુની એક જાત ગણાય છે, તેથી કાક-તિન્દુક-ઝેરકાચલુ.

૬. કાકાના પીલુક, કાકવર્ણ વા પીલુક, કાકે પીલ્યતે વા, પીલ પ્રતિષ્ઠમે-આહુલકાદ્ ડ, તત સજ્ઞાયાન્-કાગડાએતુ પીતુ અથવા કાગડાના નેવા રંગનું કાણું પીતુ અથવા કાગડાએથી જે બ્યામ રહે છે, તેથી કાકપીલુક-ઝેરકાચલુ.

૭. કાકાના કાકવર્ણો વા તિન્દુ, પ્રપોદરવિત્વાત્ સિદ્ધયતિ-કાગડાએતુ અથવા કાગડાના નેવા કાળા રંગનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી કાકેન્દુ-ઝેરકાચલુ.

૮. વિપયુક. તિન્દુ-શાક્યાચિવાદિ-ઝેરી ટિંબરુની એક જાત છે, તેથી વિપતિન્દુ-ઝેરકાચલુ.

૯. મર્કટાનાં તિન્દુક-મર્કટા-વર્દરએતુ ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી મર્કટતિન્દુક-ઝેરકાચલુ.

એરકાચલાના ગુણે

કુર્પીનુ શીતલં તિક્તં ચાતલં મદકુલ્લુ ।
પાદબ્યથાહરં ગ્રાહિ કફપિત્તાન્નનાશનમ્ ॥૬૨॥

અન્યથ - કુર્પીનુ શીતલં તિક્તં ચાતલં મદકુલ્લુ સ્વુ
ગ્રાહિ (સર્) પાદબ્યથાહરં કફપિત્તાન્નનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

એરકાચલું ટાડું, કટલું, વાચુ કરનાર,
કેક ચડાવનાર, હલકું અને આડાને રોકનાર
હોઈ પગની પીડાને હરનાર તેમજ કેક, પિત્ત
તથા લોહીનો ખગાડ કે રક્તપિત્તને મટાડ
નાર છે. ૬૨

મોડા નાંબુના આડાનાં નામે તથા ગુણે
ફલેન્દ્રઃ કથિતો નન્દો રાજજમ્બૂર્મહાંફલા ।

તથા સુરભિપત્રા ચ મહાજમ્બૂરપિ સ્મૃતા ॥
રાજજમ્બૂફલં સ્વાદુ વિષ્ટમ્બિ ગુરુ રોચનમ્ ॥૬૩॥

અન્યથ - ફલેન્દ્રઃ નન્દઃ કથિતઃ, રાજજમ્બૂ મહા-
ફલા તથા સુરભિપત્રા ચ મહાજમ્બૂ અપિ સ્મૃતા
રાજજમ્બૂફલ સ્વાદુ વિષ્ટમ્બિ ગુરુ રોચનમ્ (ભવતિ) ॥

ફલેન્દ્ર, ૧ નંદ, ૨ રાજજમ્બૂ, ૩ મહાફલા, ૪
સુરભિપત્રા અને મહાજમ્બૂ એટલાં નાંબુના
આડાનાં સંસ્કૃત નામે છે. નાંબુનું* મોડું ફળ
મધુર, આડાને રોકનાર, ભારે અને રુચિ
ઉપજાવનાર છે. ૬૩

૧. ફળનામ્ ફન્દ્રઃ ફવ-ફોનોનાં નામે ઈંદ્ર હોય

* કેટલાક વૈદ્યો નાંબુના રસને સડાવીને તેનો
સિરકા બનાવે છે, જે પેટની ચૂંક મટાડનાર અને
પેશાબ વધારે લાવનાર ગણાય છે; વળી તે રગનું
મઘસંધાન કરીને નાંબુઆસવ નામનું મઘ બનાવે
છે. તેની ઊલ ધણી પૂરી અને સ્તંભક હોવાને લીધે
ખીજ ઔષધિઓ સાથે મેળવી કોગળા કરવાની દવા
માં તથા જખમ ઘોવાના મિશ્રણ વગેરે બનાવવામાં
વાપરે છે. નાનાં બાળકને આડો થયો હોય ત્યારે
હાલનો તાજે રસ ચકરીના દૂધ સાથે મેળવીને આપે છે.

ચરકસંહિતામાં નાંબુ અને તેની ઊલને
ચૂરકસંહિતામાં (પેશાબનું) વહન ઔષ્ઠું કરનાર અને
પુરિવાવિરજનીય (મળને રંગ બાપનાં અથવા
મળનો રંગ બદલનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં નાંબુને રક્તપિત્તહર (લોહી-
માંનું) પિત્ત કાઢી નાખનાર), દાહનાશક, (ખળતરા
નષ્ટ કરનાર), યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટા-
ડનાર), વર્ષ (શરીરની કાંતિ સુધારનાર) અને
સંઘ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણવેલ છે.

તેનું શેષ છે, તેથી ફોને-મોટાં નાંબુનું આઃ

૨. નન્દ્યતિ સ્વાદુન્નાત. નન્દ્યન્વન્નાત્ પચાદન્-તે
સ્વાદિત યેવાથી આનંદ પમાડે છે, તેથી નન્દ-મોટાં
નાંબુનું આઃ.

૩. જમ્બૂનાં રાજા-રાજદત્તાદિ-નાંબુના આડાને
રાગ ગણાય છે, તેથી રાજજમ્બૂ-મોટાં નાંબુનું આઃ.

૪. મહુર ફલં યત્યા. સા-ત્તેનું ફળ મોડું શેષ
છે, તેથી મહાફલા-મોટાં નાંબુનું આઃ.

૫. સુરભિપત્રા પત્રાણિ યત્યાઃ સા-ત્તેનાં પાંદડાં
સુમધી શેષ છે, તેથી સુરભિપત્રા-મોટાં નાંબુનું આઃ.

૬. મહતી ચામૌ જમ્બૂ-મોટી નાંબુડી કહેવાય
છે, તેથી મહાજમ્બૂ-મોટી નાંબુડીનું આઃ.

નાની નાંબુડીનાં નામે તથા ફળના ગુણે

શુદ્રજમ્બૂઃ સુક્ષ્મપત્રા નાદેયી જલજમ્બુકા ।

જમ્બૂઃ સંગ્રાહિણી રુક્ષા કફપિત્તાન્નદાહજિત્ ॥૬૪॥

અન્યથ - શુદ્રજમ્બૂ સુક્ષ્મપત્રા નાદેયી જલજમ્બુકા
(ફલિ નામાનિ, ગુણાતુ-) જમ્બૂ સંગ્રાહિણી રુક્ષા (મર્ત્વી)
કફપિત્તાન્નદાહજિત્ (ભવતિ) ॥

શુદ્રજમ્બૂ, ૧ સુક્ષ્મપત્રા, ૨ નાદેયી અને
જલજમ્બુકા એટલાં શુદ્ર-નાની નાંબુડીનાં
સંસ્કૃત નામે છે. એનાં નાંબુ આડાને રોકનાર
અને ફક્ષ હોઈ કેક, પિત્ત, લોહીનો ખગાડ કે
રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. જમ્યત-મદ્યતે મર્દ્યત્યા ફલં સ્વાદુત્વાદ, જમુ
અન્ન-વન્દુદમ્બુજમ્બૂ. (ઉણા. ૧-૧૩) ફલ્યન્ન
કૂપત્યયા વુકુ આગમથ નિપતિત, ત્ત શુદ્રા ચામૌ જમ્બૂ -
સ્વાદિત યેવાથી જેનું ફળ સર્વ લોકો ખાય છે, તે નાના
નાંબુનું આઃ

૨. સુક્ષ્માણિ પત્રાણિ યત્યા સા-ત્તેનાં પાંદડાં નાનાં
હોય છે, તેથી સુક્ષ્મપત્રા-નાની નાંબુડી.

૩. નદી મવા-નદ્યાદિઓ ટકું-ટિકું-તિ ડીપ્-તે
નદી પર થાય છે, તેથી નાદેયી-નાની નાંબુડી.

૪. જલે જાતા જમ્બૂ-સંગ્રાહી કન્, 'કેડળ' ફલિ
હસ્ત-જળ પામે જે ઉત્પલ થાય છે, તેથી જલ-
જમ્બુકા-નાની નાંબુડી.

ગોરડીનાં નામે

પુંતિ ત્રિયાં ચ કર્કવૃષ્ટદરી કોલિરિલ્પિ ।

અજપ્રિયા કુહા કોલી વિપમોભયકળ્પકા ॥૬૫॥

અન્યથ - કર્કવૃષ્ટુ પુમિ ત્રિયાં ચ, વદરી કોલિ.
ફલ્યપિ, અજપ્રિયા કુહા કોલી વિપમા ઉભયકળ્પકા
(ફલિ કથ્યતે) ॥

કર્ક ધૂ, ^૧ (નામ) શીલિંગે તથા પુલ્લિંગે છે; ખદરી, ^૨ કોલિ, ^૩ અન્નપ્રિયા, ^૪ કુહા, ^૫ કોલી, ^૬ વિષમા^૭ અને ઉભયકટકા^૮ એટલાં ધોરડીના સંસ્કૃત નામે છે. ૬૫

૧. કર્ક-કળક દયાતિ-વકન્ધુ, હુવાન્ ધારણ- 'અન્નદુદ્ધમૂ' (ઉળા. ૧-૧૩) इति वृषत्ययान्तो निपा-
તિત -કાટાને ને ધારણ કરે છે, તેથી કર્ક-ધૂ-ધૂ-ધોરડી.

૨. યદતિ-સ્થિરતા પ્રાપ્યતિ શરીર શુક્લવૃદ્ધગત્યાત્,
યદ સ્થયે-વાહુલકાર, ગૌરાદિત્વાદ ડીપ્-ને વીર્ધવર્ધક
તથા પાષ્ટિક ડોનાથી શરીરને સ્થિરતા પમાડે છે,
તેથી ખદરી-ધોરડી

૩. કોલતિ-પત્નીભવતિ, કુલ સહ્યાને- સર્વધાનુષ્ય
દન્-ને ખૂમ ધાટી થાય છે, તેથી કોલિ-ધોરડી.

૪. ઠાજાના પ્રિયા-નકરાએને ને પ્રિય હોય છે,
તેથી અન્નપ્રિયા-ધોરડી.

૫. કુહયતિ-વિસ્માયયતિ માધુર્યેણ શોકનિવારણેન ચ,
વુદ વિસ્માયે-અદન્તાધુરાદિ -અચ્, ટાપ્-અતિશય મધુ-
રતાથી અને શોક દૂર કરનાર ડોનાથી ને વિરમય
પમાડે છે, તેથી કુહા-ધોરડી

૬. કોલી-ગીન્ના નામ પ્રમાણે છતાં 'કુદિકારા
દક્ષિન' इति वा डीप्-એ વિશેષતા છે.

૭. વિગતા વિરદ્ધા વા સમા-વિષમા, ઉમયત વળક
યુક્ત્યેન દુ સ્વેતાત્, દ્વસ્તો વિસ્તીર્ણત્વાચ-નેને બે બે
કાટા ડોવાને લીધે સ્પર્શ કરવી મુશ્કેલ હોય છે,
તેથી તેમજ આમતેમ યોપાસ વિગતારવાળી ગીચ
ડોનાથી વિષમા-ધોરડી

૮. ઉભયો કળકની યસ્યા સા-નેને બે બે કાટા
હોય છે, તેથી ઉભયકટકા-ધોરડી

ધોરડીનું ફળ-ધોરનાં નામે તથા ગુણો
કેનિલં યદરં ઘોષ્ટા સાગીરં કુવલં તથા ।

પચ્યમાનં સુમધુરં સૌવીરં યદર મહત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્ય-પનિઠ યદર ઘોષ્ટા સૌવીર તથા હુવલં
(પચ્ય) પચ્યમાન મહત્ યદર સૌવીર (કચ્યત) ॥

ફેનિલ, ^૧ ગદર, ^૨ ઘોટા, ^૩ સૌવીર^૪ અને
કુવલ^૫ એટલા ધોરના* સંસ્કૃત નામે છે.

પાકેલું અને બહુજ મીઠું ને મોઢું ધોર હોય

* શુશુનસહિંતામાં ધોરને સ્થાપિતહર, વાત
મશમન, શુક્રદોષનાશક અને શોકનાશક ગણે છે.

ચરકસંહિતામાં તેમને સ્વેદોપગ, વિરચનો-
પગ, છદીનિગ્રહણ, શ્રમહારક અને વાતપિત્તશમન
ગણે છે.

છે તે 'સૌવીર' કહેવાય છે. ૬૬

૧. ફેન અસ્તિ અસ્ય-ફેનાદિલચ-નેના શીણ વળે
છે, તેથી ફેનિલ-ધોર.

૨. વદર્યાં ફલ વદર, ફલે અળ્, તસ્ય ચ હુક્-
ધોરડીનું ને ફળ હોય તે મદર-ધોર

૩. ઘોણયતિ-ભ્રમયતિ ચિત્ત માધુર્યેણ, યતસ્તોડ
પ્યાદાને મનસ પ્રેરન્ત્વાત્, ઘુણ ભ્રમણ-પ્યન્તાદ્ વાહુલકાદ,
ટાપ્-મધુરતા હોવાને લીધે હરકાઈ સ્થાનેથી પણ લઈ
લેવા મનને ને ભમાવે-લલચાવે છે, તેથી ઘોટા-ધોર.

૪. સુવીરદેશે ભવમ્-તત્ર મવ' इत्यण्-સુવીર
દેશમાં ને ધોર થાય છે, તે સૌવીર કહેવાય છે.

૫. કૌ-સામાન્યવૃથિન્યા વળતિ-પ્રાણિતિ, યલ પ્રાણે-
અચ્, ગૌરાદિઃ, વાયોરેક્યાત્-હુવલી, તસ્યા ફલ-ફલેણ્,
તસ્ય ચ હુક્, તન્નુલ્કિ-હુક્ તદ્વિત્તલક્ષી'તિ ડીપો હુક્-
સામાન્ય જમીન ઉપર ને છવે છે. તેવી ધોરડીનું
ફળ કુવલ-ધોર.

સૌવીર ધોરના ગુણો

સૌવીરં વદર શીત મેદનં ગુરુ શુક્લમ્ ।

બૃહ્ણ પિત્તદાહાસક્ષયતૃણાનિવારણમ્ ॥ ૬૭ ॥

અન્ય-સૌવીર વદર શીત મેદન ગુરુ શુક્લ વૃહ્ણ
(સત) પિત્તદાહાસક્ષયતૃણાનિવારણ (ભવતિ) ॥

એ સૌવીર ધોર ટાહુ, મળને તોડનાર,
ભારે, વીર્ધને વધારનાર અને પુષ્ટિકારક હોઈ
પિત્ત, દાહ, લોહીને બગાડ, ક્ષય તથા તરશને
મટાડનાર છે. ૬૭

કોલ ધોરના ગુણો

સૌવીરં લઘુ સમ્પક્કં મધુરં કોલમુચ્યતે ।

કોલં તુ વદર ગ્રાહિ રુચ્યમુર્ણં ચ વાતલમ્ ॥
કફપિત્તજરં ચાપિ ગુરુ સારકર્મીરિતમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્ય-સમ્પક્ક મધુર લઘુ સૌવીર કોલમ્ ડચ્યતે,
કોલ હુ વદર ગ્રાહિ રુચ્યમ્ ઉળા ચ વાતલ કફપિત્ત-
કર્મ અપિ ચ ગુરુ સારકર્મ હૈરિતમ્ ॥

સારી રીતે પાકેલું, મીઠું અને નાતું
સૌવીર ધોર કોલ કહેવાય છે. એ કોલ ધોર

આડાને રોકનાર, રુચિ ઉપલવનાર, ગરમ,
વાયુ કરનાર, કંદ તથા પિત્તને કરનાર, ભારે
અને મળને ખસેડનાર છે. ૬૮

ચણી ધોરના ગુણો

ફર્કન્ધુ, હુદ્રવદરં ફયિતં પૂર્વસ્ફરિમિ. ।
મલ્લં સ્યાલ્લુદ્રવદરં કાપાર્યં મધુરં મનાફ્ ।

લ્લિગ્ધં ગુરુ ચ તિત્તં ચ વાતપિત્તાપર્હં સ્મૃતમ્ ॥ ૬૯ ॥

અન્ય - શુદ્ધવદર પાંચપ્રિભિઃ વન્ધિષ્ઃ મથિતમ્ । શુદ્ધવદરમ્ અમ્લ વાપાયં મનાર્ મપુર ત્યાર, (તવ) વ શિમ્પ ગુદ તિષ્ઠ ચ વાપિત્તામહ સ્ત્યન્મ ॥

શુદ્ધ (અણી) ઝોરને પૂર્વકાળના વિદ્વાનોએ કહ્યું કહેલ છે. એ અણી ઝોર ખાટું, તુરે, જરાક મીઠું, સિન્ધ, ભારે, અને કટવું હોઈ વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૬૯

મૂકાં ઝોરના યુગ્મે

ગુળ્કં મેઘપ્રિઠ્ઠસ્વૈં લઘુ તૃષ્ણાઝ્ઞામાઘ્નજિત્ ॥ ૭૦ ॥ અન્ય - સર્વે શુળ્ક (વદર) મેદિ અઘ્નિઠ્ઠ જ્ઞુ (તવ) તૃષ્ણાઝ્ઞામાઘ્નજિત્ (મળિ) ॥

સઘળા પ્રકારના સૂકા ઝોર મળને છટા પાડનાર, અગ્નિ ધરનાર અને હલકાં હોઈ તરશ, ગ્લાનિ તથા હોહીને બગાડ મટાડનારા છે. ૭૦

જળ-અમ્લામળાનાં નામો તથા યુગ્મે પ્રાચીનામલકં લોકે પાનીયામલકં સ્મૃતમ્ । પ્રાચીનામલકં વૌપત્રયજિદ્ ઝરઘાતિ ચ ॥ ૭૧ ॥

અન્ય - પ્રાચીનામલક લોકે પાનીયામલક સ્મૃતમ્, પ્રાચીનામલક વૌપત્રયજિત્ ચ ઝરઘાતિ (વચ્ચન) ॥

પ્રાચીનામલક^૧ અને પાનીયામલક^૨ એ એ પાણીમાં ઊગતાં આમળાના ઝાડના ફળનાં રાસ્ટૂત નામો છે; એ ત્રણે દોષને તથા તાવને મટાડનાર છે. ૭૧

૧. પ્રાન્ મવ પ્રાચીનમ્ - 'નિમાપાવેરદિક્ ક્વિયામ્' - દ્વિતિ સ, આમલકયા પત્રમ્ - આમલકમ્ - 'નિત્ય વૃદ્ધ' - દ્વિતિ મયદ્, તસ્ય ચ 'કવે ભુક્', 'હૃદ્ ભક્તિવૃત્તી' તિ કીરો હૃદ્, સ્ત પ્રાચીન ચ ત્ત્ જામલકમ્ - પૂર્વકાળથી પાણીમાં થતા એક જાતના આમળાના ઝાડનું ફળ.

૨. પાનીયં જાલમ્ આમલકમ્ - શાકગર્થિવાદિ - પાણીમાં થતા આમળાના ઝાડનું ફળ.

હરકૃદિવડીનાં નામો તથા ફળના યુગ્મે સુગન્ધમૂલા લઘલી પાણ્ડુઃ કોમલવલ્કલા । લઘલીફલમદ્માર્શઃ કફપિત્તહરં ગુરુ ॥

વિશાદં રોચનં રુક્ષં સ્વાદ્મલ્લં તુવરં રસે ॥ ૭૨ ॥ અન્ય - સુગન્ધમૂલા લઘલી પાણ્ડુ કોમલવલ્કલા (દ્વિતિ નમ્નિ, ગુણાન્તુ-) લઘલીફલ ગુરુ વિચાદે તેષ્વે રુક્ષે સ્વાદુ અમ્લ રસે તુવરં (સત્) અદ્માર્શઃ કફપિત્તહરં (મરતિ) ॥

સુગન્ધમૂલા,^૧ લવણી,^૨ પાંડુ^૩ અને

કોમલવલ્કલા^૪ એટલાં હરકૃદિવડીનાં રાસ્ટૂત નામો છે. હરકૃદિવડીનું ફળ ભારે, સ્વચ્છ, સેચિ ઉપગતવાનાર, રૂક્ષ, મધુર, ખાટું અને રસમાં તુરું હોઈ પથરી, અરશ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૭૨

૧. ગુણ્ડુ ગન્ધે વ્યય ત્ત્ - સુગન્ધં મૂલ વસ્ત્વાઃ સા- જ્ઞેનું મૂળિયુ મુગન્ધો લેય છે, તેથી મુગન્ધમૂલા- હરકૃદિવડી.

૨. લવ-લેસ લાતિ-આદત રમે તુગત્તલ્પ. જ્ઞ આદતને - 'અળોડગુપસર્વે ક' - ગૌરુદિ - જે રસમાં તરપત્રનો અંશ ગીકારે છે, તેથી લવણી - હરકૃદિવડી

૩. વચ્ચવલ-લાવન વિચાદતયા લોકે, વદિ મ્નો- ગત્કર્માણા જ્ઞાનાર્મર્મર્ન, મુળનાપિત્તવાદ (ઉળા. ૨-૩૭) જ્ઞ, જ્ઞગ્વેદાવિહારા સીપ્તવન્ - જેને લોહી સ્વચ્છ તરકે બળે છે, તેથી પાંડુ - હરકૃદિવડી.

૪. કોમલ વલ્કલ વસ્ત્વા સા-જ્ઞેની હાલ ક્રોમળ લેય છે, તેથી કોમલવલ્કલા-હરકૃદિવડી.

એ જાતના હરમહાનાં નામો કરમર્દેઃ મુપેણઃ મ્યાત્ કૃષ્ણપાકફલત્તવા । તસ્માદ્ધુપુફલા યા તુ સા જ્ઞેયા કરમર્દિકા ॥ ૭૩ ॥

અન્ય - કરમર્દે મુપેણઃ તથા કૃષ્ણપાકફલ. સ્વાન્, યા તુ તસ્માન્ લઘુપુફલા સા કરમર્દિકા જ્ઞેયા ॥

કરમર્દે,^૧ મુપેણ^૨ અને કૃષ્ણપાકફળ^૩ એટલાં કરમહાનાં રાસ્ટૂત નામો છે. જેનાં ફળ તેનાથી નાના થાય છે, તે કરમર્દિકા^૪ જાણવી ૭૩

૧. કર સ્વદગતિ સ્પર્શાન્, મૂદ ક્ષોદે-કર્મોપ્ચુન્, અર્ષઃ કન્વાથી હાથને જે ચોળી-મસળી નામે- હાથમા જ મળ લાવે છે, તેથી કરમર્દે-કરમર્દે

૨. શોમના સેના-પુષ્પફલરૂપા વસ્ત્વ સ - 'દ્વિતિ સજ્ઞાયમાગાન્' દ્વિતિ યત્તમ્-પુષ્પ તથા ફળરૂપી જેની સેના ઉત્તમ લેય છે, તેથી મુપેણ-કરમર્દે

૩. કૃષ્ણ પાકે વસ્ત્વ તન્, કૃષ્ણપાક ફલ વસ્ત્વ સ - જેનું ફળ પાક વખતે કાણુ થાય છે, તેથી

x લેધકશાસ્ત્રમાં કાયાં કરમર્દાં પ્રાહી અને પાકાં દંડાં ગણાય છે અને પિત્ત નરમ પાડવા અપાય છે. તેના મૂળિયાંથી પેટની ચૂંક, અગ્નિ- માંદ અને તાવ થતે છે અને પેટનાં ઇન્ડાં તથા ઝેરનો નાશ થાય છે.

સુશુભમ્-હિતામાં તેને રક્તપિત્તહર, શુક્રદોષ- નાશક, સર્વરોહર અને શોષહર ગણાય છે.

કૃષ્ણપાકકૃણ-કરમદો

૧ હસ્તા કરમર્દી કરમર્દિકા-દ્રુસ્વાર્થે સજ્ઞાયાં કન્-
ટાન્-નાના કૃણાણી કરમરી-કરમર્દિ'ઠા કકેવાય છે.

ખે જાતના કરમદાનાં કૃણના ગુણે।
કરમર્દદ્યં ત્યામમસ્લં ગુરુ ત્વાહરમ્ ।
ઉણ રુચિકર પ્રોક્તં રક્તપિત્તકફપદમ્ ।

૨ તત્પકં મધુર રુચ્યં લઘુ પિત્તસમીરજિત્ ॥૭૪॥

અન્વય-કરમર્દદ્યમ્ આમ તુ અમ્ત ગુરુ ત્વાહરમ્
ઉણ રુચિકર (સત્) રક્તપિત્તકફપદ પ્રોક્તમ્, પન્ન
તત્ મધુર રુચ્યં લઘુ (સત્) પિત્તસમીરજિત્ (ભવતિ) ॥

ખસે કરમદાનાં કાચા કૃણ ખાટા, ભારે,
તરશને મટાડનાર, ગરમ અને રુચિ ઉપગ્રાવ
નાર હોઈ રક્તપિત્ત તથા કક્ષને કરનાર કહેલ છે.
તેઓના પાકા કૃણ મધુર, રુચિ ઉપગ્રાવનાર
અને હલકા હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડ
નાર છે. ૭૪

આરોગીના ઝાડનાં નામે

પિયાલસ્તુ સરસ્કન્ધશ્ચારો વહુલચલ્કલઃ ।
રાજાદનસ્તાપસેષ્ટ. સન્નકર્ધુનુષ્ટપટઃ ॥૭૫॥

અન્વય-પિયાલ તુ સરસ્કન્ધ ચાર વહુલચલ્કલ
રાજાદન તાપસેષ્ટ સન્નકર્ધુ ધનુષ્ટ (વ્યથતે) ॥

પિયાલ, ૧ ખરસકંધ, ૨ ચાર, ૩ ખહુલવલ્કલ, ૪
રાજાદન, ૫ તાપસેષ્ટ, ૬ સન્નકર્ધુ, ૭ ધતુ અને
૫૮ અથવા 'ધનુષ્ટપટ' એવુ હેતુ-એક નામ,
એટલા આરોગીના ઝાડના સરકૃત નામે છે. ૭૫

૧ પીચતિ-તપ્યતિ હૃદયે હૃદયાત્-પીયુ સૌત્રો
ધાતુ તર્પણમ્ તસ્માત્ 'પીયુકગ્નિયાં કાલ્ન' હૃસ્થ
(ઉણા ૩-૭) વિચાક, યદ્વા પ્રીણતિ-તર્પ્યતિ इति
પ્રીણાત કાગ્નિ-પ્રિયાલચ્-ને હૃદયને પ્રિય ડાનાથી
હૃદયને તૃપ કરે છે તેથી પિયાલ અથવા પ્રિયાલ-
આરોગી.

૨. ચર સ્કન્ધ વસ્ય સ-નેતુ યા કરોર અથવા
ખૂમ ખરસકં ડાય છે, તેથી ખરસકં-આરોગી

૩. ચરતિ-ગચ્છતિ ચેતસિ હૃદયાત્, યદ્વા ચરતિ-
મધુચતિ પિત્તકાષ્ઠમ્-ચર ગતિમણયા-પવાદન્, તત
ચર એ ચાર-સ્વાર્થેણ-ને હૃદયપ્રિય હોવાથી છેક
ચિત્તમા પડેલી જાય અથવા નિત્, કક્ષ તથા
યોદ્ધીવિકારને નાશ કરે છે, તેથી ચાર-આરોગી.

૪. યુગ્નિ વલ્કલગ્નિ વસ્ય સ-નેતે ધષ્ટી ડાય
હોય છે, તેથી વદુલવલ્કલ-આરોગી

૫. રાજમિ-પ્નાલૈરન મહાર્પવાન્, મદ મણ્ને-

કર્મણિ ત્યુદ્-મહાટી મતી હોવાને લીધે નેને ધન-
વાન લોકો ખાય છે, તેથી રાજાદન-આરોગી

૬. તાપસાનામ્ ઇષ્ટ-પ્રિય તર્પેન્ત્યાત્ વને સુલભ-
ત્વાચ-વનમા મળથી સુખમ તથા તૃપ્તિકારક હોવાથી
તપસ્વી લોકોને ને પ્રિય હોય છે, તેથી તાપસેષ્ટ-
આરોગી

૭ સન્ન-લીન વદુલર્ણો વસ્ય સ-નેતો ૨ગ
ખાસ કાગ નેવો હોય છે, તેથી સન્નકર્ધુ-આરોગી.

૮. નધનતિ-ધાન્યસ્પેગાજેયન્તિ ચ રાજાદિધના-
લ્લા, ધન ધાન્યે-'મુદ્ગસી' (ઉણા ૦ ૧-૭) इति ૩,
ઉસિ (ઉણા ૦ ૨-૧૧૭) વા-નેને રાજા વગેરે
ધનવાન લોકો ધાન્ય તરીકે મેળવે છે-વાપરે છે,
તેથી ધનુ કે ધનુસ-આરોગી

૯. પટતિ-ગચ્છતિ હૃદયે હૃદયાત્, વિસ્તાર ચ-પટ
ગતૌ-અવ્-ને હૃદયપ્રિય હોવાથી હૃદયમા પડેલી
જાય છે અથવા નેતુ ઝાડ ખૂમ વિસ્તાર પામે
છે, તેથી પટ-આરોગી અથવા ધનુષ્ટ દ્વા પટો-
વિસ્તારો વસ્ય સ ધનુષ્ટ इति સમસ્તમ્ એકં જામેતિ
સ્વામી-નેતો વિસ્તાર ધનવાન નેવો હોય છે, તેથી
ધનુષ્ટપટ એવુ એક નામ શીરશ્ચામી માને છે.
(અમરકેશની ગીકામા ભાષ્ટીકૃષિત લખે છે.)

આરોગીના તથા તેના કૃણના ગુણે।
ચાર. પિત્તકાષ્ઠમ્ સ્તત્કલં મધુર ગુરુ ।

ક્ષિગ્ધં સરં મહત્પિત્તદાહજ્વરત્વાપાપહમ્ ॥૭૬॥

અન્વય-ચાર પિત્તકાષ્ઠમ્ (અસિ), તત્કલ
મધુર ગુરુ ક્ષિગ્ધ સર (સત્) મહત્પિત્તદાહજ્વરત્વાપાપહમ્
(ભવતિ) ॥

આરોગી પિત્ત, કક્ષ તથા લોહીના ખગાડને
મટાડનાર છે. આરોગીતુ કૃણ મધુર, ભારે,
રિન્ગ્ધ અને મળને ખસેડનાર હોઈ વાયુ,
પિત્ત, દાહ, તાવ તથા તરશને મટાડનાર છે.

આરોગીના ગર્ભના ગુણે।

પિયાલમન્ના મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
દ્યોડિતિદુર્જર ક્ષિગ્ધો વિદ્યમ્ની ચામવર્ધન ॥૭૭॥

અન્વય-પિયાલમન્ના મધુર વૃષ્ય પિત્તાનિલાપહ
દ્ય અતિદુર્જર ક્ષિગ્ધ ચ વિદ્યમ્ની (સત્) ચામ-
વર્ધન (સ્વાત્) ॥

આરોગીનો ગર્ભ મધુર, વીચંને વધાર
નાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, હૃદયને
પ્રિય લાગે એવો, ઘણી મુરકંલોથી પચે એવો,
રિન્ગ્ધ અને ઝાડને રોડનાર હોઈ આમને

વધારનાર છે. ૭૭

રાણુનાં નામો તથા કૃષ્ણના ગુણો
રાજાદનઃ ફલાચ્ચક્ષો રાજન્યા ક્ષીરિકાપિ ચ ।
ક્ષીરિકાયાઃ ફલં વૃષ્યં ઘર્લ્યં ક્ષિગ્ધં હિમં મુરુ ॥
તૃષ્ણામૂઝ્ઠામદધ્નાન્તિક્ષયદોષપ્રયાગ્નજિત્ ॥૭૮॥
અન્ય-રાજાદન ફલાચ્ચક્ષ રાજન્યા અપિ ચ
ક્ષીરિકા (કષ્યતે) । ક્ષીરિકાયા ફલં વૃષ્યં ઘર્લ્યં ક્ષિગ્ધં
હિમં મુરુ (સત્) તૃષ્ણામૂઝ્ઠામદધ્નાન્તિક્ષયદોષપ્રયાગ્નજિત્
(અસ્તિ) ॥

રાજદન,^૧ ફલાધ્યક્ષ,^૨ રાજન્યા^૩ અને
ક્ષીરિકા^૪ એટલાં રાણુનાં સંસ્કૃત નામો છે.
રાણુનું કૃષ્ણ વીર્યને તથા બળને વધારનાર,
સ્નિગ્ધ, ટાઢું અને ભારે હોઈ તરથ, મૂઢી,
મદ, પ્રાપ્તિ, ક્ષય, ત્રણે દોષ તથા લોહીના
બગાડને મટાડે છે. ૭૮

૧. રાજમિ - પ્રવીણમિતિચત ગુફલાન્, અદ મક્ષણે-
કર્મેણિ ભ્યુટ-આરે દોષાથી જેને રાજમિ-એટલે પ્રવીણ
બહુશક્તિવાળા લોહી ખાઈ પચાવી શકે છે, તેથી
રાજદન-રાણુ.

૨. ફલેષુ અચ્ચક્ષો-મુલ્ય-વૃષ્યત્વમત્યતાદિચેષ્ટ-
ગુણોપેતલાન્-જે વીર્યવર્ધક તથા બલદાયક આદિ
ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે કૃષ્ણક્ષોમા
મુખ્ય ગણાય છે, તેથી ક્ષ્ણાધ્યક્ષ-રાણુ.

૩. રાજામિયમર્હા, રાજામર્હલિ વા-દસર્ગે, અર્હયિ
વા ચત્, જાતિવાન્ ઢિલોપો ન-જે રાજને લાયક અથવા
રાજને પ્રિય હોય છે, તેથી રાજન્યા-રાણુ

૪. ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્યા-‘અત્ ઇનિ’ તત, સ્વાયે
કન્, યાપ્-જેમાછીર રહેલુ હોય છે, તેથી ક્ષીરિકા-રાણુ
વિકલાનાં નામો તથા કૃષ્ણના ગુણો

વિકઙ્કત. સ્ત્રુવાવૃક્ષો પ્રન્થિલઃ સ્વાદુકષ્ટકઃ ।
સ પવ યશ્વૃક્ષશ્ચ કષ્ટકી ધ્યાન્નપદપિ ॥
વિકઙ્કતફલં પક્વં મચુરં સર્વદોષજિત્ ॥૭૯॥
અન્ય-વિકઙ્કત સ્ત્રુવાવૃક્ષ પ્રન્થિલ સ્વાદુકષ્ટક
(કષ્યતે), સ પવ યશ્વૃક્ષ કષ્ટકી ચ વ્યાન્નપદ અપિ
(અચ્યતે), વિકઙ્કતફલં પક્વં મચુર (સત્) સર્વદોષ-
જિત્ (મવતિ) ॥

વિકકંટક,^૧ સ્ત્રુવાવૃક્ષ,^૨ અશિલ,^૩ સ્વાદુ-
કંટક,^૪ યશ્વૃક્ષ,^૫ કંટકી^૬ અને વ્યાન્નપદ,^૭
એટલાં વિકલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિકલાનું
પાકું કૃષ્ણ મધુર હોઈને સઘળા દોષોને
મટાડનાર છે. ૭૯

૧. વિશેષણ યદુને-મચ્છતિ મવેદોષજયાર્થ પવકલ્-
દ્રાપ, પરિગેલ્યે તમ્માદ્ ગનત્ પ્રવ્ય વૃગાદિ-પાકું
કૃષ્ણ દારા સર્વ દોષોને મટાડવા જે કામ કરે છે,
તેથી વિકકંટક-વિકલો.

૨. અસ્તિ દોષમયપ્રતદિવમ્, દુ પ્રચ્ચવે-‘પુન ક’
(અણ. ૨-૬૧), તતચત્-સ્ત્રુવાયા-હોમપાત્રસ્ય વૃક્ષ-
દોષમ માટેનું ધી વગેરે જે ઝરે છે-ટપકે છે-તે સ્ત્રુવા
નામનું દોષમ કરવાનું પાત્ર જેમાથી બને છે. તેથી
સ્ત્રુવાવૃક્ષ-વિકલો.

૩. પ્રવ્ય સન્તિ અસ્ય-મિપ્માદિલાન્-જેને
ગાંઠો કોય છે, તેથી પ્રન્થિલ-વિકલો

૪. કષ્ટવા સન્તિ અસ્ય-અર્ધાગ્રાવન્, સ્વાદુકાસો-
કષ્ટવચ્-જેમાં કાંટા હોય છે અને જેનું પાકું કૃષ્ણ
સ્વાદિત્ હોય છે, તેથી વ્યાદુકંટક-વિકલો.

૫. યશ્વ-યશ્વવન્નિષ્ણુનામસ્ય વૃક્ષ-યજમ-બ-
ધી સ્ત્રુવા પાત્રનું જે આ ગણાય છે, તેથી યશ્વૃક્ષ-
વિકલો.

૬. કષ્ટકા સન્તિ અસ્ય-‘અત્ ઇનિ’-જેને કાંટા
હોય છે, તેથી કંટકી-વિકલો

૭. વ્યાપ્રસ્ય પદા દૂર પદા મૂળાનિ અસ્ય-જેના
મૂળોનાં વાધના પગ જેવાં હોય છે, તેથી વ્યાન્ન-
પદ-વિકલો.

કમળકાકડીનાં નામો તથા ગુણો

પદ્મવીજં તુ પદ્માક્ષં માલોઢયં પદ્મકર્કટી ।

પદ્મવીજં હિમં સ્વાદુ કપાય તિક્કન્ મુરુ ॥૮૦॥

વિષમ્નિમ્નિ વૃષ્યં રુદ્ધં ચ ગર્ભસંસ્થાપકં પરમ્ ।

કપવાતકરં યલ્લ્યં ગ્રાહિ પિત્તાહ્નદાહનુત્ ॥૮૧॥

અન્ય-પદ્મવીજ તુ પદ્માક્ષ માર્ગકામં પદ્મકર્કટી
(કષ્યત), પદ્મવીજં હિમં સ્વાદુ કપાય તિક્કન્ મુરુ વિષ
મ્નિ વૃષ્ય રુદ્ધ ગર્ભસંસ્થાપક કન્ય ચ ગ્રાહિ (સત્) પર
કપલાતરર પિત્તાહ્નદાહનુત્ (અસ્તિ) ॥

પદ્મવીજ,^૧ પદ્માક્ષ,^૨ ગાલોઢ્ય^૩ અને
પદ્મકર્કટી^૪ એટલાં કમળકાકડીનાં સંસ્કૃત નામો
છે. કમળકાકડી ટાઢી, મીઠી, તૂટી, કડવી,
ભારે, ગાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર,
રૂક્ષ, ગર્ભનું સ્થાપન કરનાર, બળ આપનાર,
મળનું શોષણ કરનાર અને કફ તથા વાયુને
કરનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે
રક્તપિત્ત તથા ઘાહને મટાડનાર છે. ૮૦, ૮૧

૧. પદ્મસ્ય વીજ-કમળનું ‘વિષુ’ તેજ પદ્મવીજ-
કમળકાકડી.

૨. પદ્મસ્ય અક્ષિ દ્વન્-‘અક્ષોડ્દર્શનાત્’ इति समासान्तोऽच्-કમળની બાજુ આંખ હોય તેવી જણાય છે, તેથી પદ્માક્ષ-કમળકાકડી.

૩. ગોમિ. આસમતાત્ લોચ્ચતે-‘શ્વલોચર્વત્’, પૃષોદરાદિત્વમ્-જેને ગાયો તથા બળદો ચોપાસથી ચૂંચી નાખે છે, તેથી ગાયોચ્ચ-કમળકાકડી.

૪. પદ્મસ્ય કર્કટી-પદ્મકર્કટી-કમળની કાકડી.

મખાનાનાં નામો તથા ગુણો

માલાત્રાં પદ્મવીજામં પાનીયફલમિત્યપિ ।

માલાત્રાં પદ્મવીજસ્ય ગુણૈસ્તુલ્યં વિનિર્દિશેત ॥૮૨

અન્ય - માલાત્ર પદ્મવીજામ પાનીયફલમ્-इत्यपि (વચ્ચત); માલાત્ર પદ્મવીજસ્ય ગુણૈ તુલ્ય વિનિર્દિશેત ॥

માખાત્ર, ^૧ પદ્મળીબલ ^૨ અને પાનીય-ફલ ^૩ એટલાં મખાનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. મખાનામાં કમળકાકડીના જેવા ગુણો જાણવા.

૧. મહ્યન્તે-પ્રાપ્યન્તે પદ્મવીજગુણા અનન, મહ ગતૌ-વરુણે ધ્વ, અદતે इति અન્નમ્, માસ્ર ચ તત્ અન્ન માલાત્રમ્-જેનાથી કમળકાકડીના જેવા ગુણો મેળવાય છે, એવું જે આઘ ફળ તે માખાત્ર-મખાના.

૨. પદ્મવીજમ્ દ્વન્ આમાતિ-‘અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે’ इति ઙ-કમળકાકડી જેવું જે લાગે છે, તેથી પદ્મ-ળીબલ-મખાના.

૩. પાનીયે જાત ફલમ્-પાણીમા થતું ફળ હોવાથી પાનીયફલ-મખાના.

—શીંગાડાનાં નામો તથા ગુણો ^{૨૫૫}

શુક્લાટકં જલફલં ત્રિકોણફલમિત્યપિ ।

શુક્લાટકં હિમ સ્વાદુ ગુરુ ભુષ્યં કપાયકમ્ ॥

ગ્રાહિ શુકાનિલચ્છેષ્મપ્રદં પિત્તાસ્તદાહનુત્ ॥૮૩॥

અન્ય - શુક્લાટક જલફલ ત્રિકોણફલમ્-इत्यपि (વચ્ચત); શુક્લાટક હિમ સ્વાદુ ગૃષ્ય કપાયક પ્રાહિ (સત્) શુકાનિલચ્છેષ્મપ્રદ પિત્તાસ્તદાહનુત્ (મવતિ) ॥

શુંગાટક, ^૧ જલફળ ^૨ અને ત્રિકોણફલ ^૩ એટલા શીંગાડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. શીંગાડું ટાડું, શીડું, ભારે, વીર્યને વધારનાર, વૃદ્ધ અને મળતુ શોષણ કરનાર હોઈ વીર્ય, વાયુ તથા કફને વધારનાર તેમ જ પિત્ત, લોહીનો ખગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે.

૧. શુક્-પ્રાપ્યન્તમ્ અટતિ-ગચ્છતિ જલવ્રફલેપુ, ગૃષ્યલ્લગ્નન્તારિગુણવિશેષાત્, અટ ગતૌ-વર્મચ્ચન્, તત્ સંતર્યાં વન્-જળમાં થતાં ફળોમાં જે સુખ્ય ગણાય છે; કેમકે વીર્યવર્ધક તથા વીર્યદાયક આદિ ખાસ

ગુણો ધરાવે છે, તેથી શુંગાટક-શીંગાડું.

૨. જલે જાતે ફલમ્-શાકપાર્શિવાદિ-જે ફળ તરીકે પાણીમાં થાય છે, તેથી જલફલ-શીંગાડું.

૩. વ્રય. કોણા યસ્ય-ત્રિકોણ ચ તત્ ફલ, જેને ત્રણ ખૂણા હોય એવું ફળ તે ત્રિકોણફલ-શીંગાડું.

પોષણના ધીજનાં નામો તથા ગુણો

ઉક્તં કુમુદવીજં તુ ધુષ્ટઃ કૈરવિળીફલમ્ ।

મયેત્કુમુદ્વતીવીજં સ્વાદુ રુક્ષં હિમં ગુરુ ॥૮૪॥

અન્ય - કુમુદવીજ તુ ધુષ્ટ કૈરવિળીફલં કુમુદ્વતી-વીજમ્ ઉક્તમ્, (તત્) સ્વાદુ રુક્ષ હિમ ગુરુ મવેત્ ॥

કુમુદળીબ, ^૧ કૈરવિળીફલ ^૨ અને કુમુ-દ્વતીબીબ ^૩ એટલાં રાત્રે ઊઘડતાં કમળ-પોષણના ધીજનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ધીજ મધુર, રૂક્ષ, ટાડું તથા ભારે છે. ૮૪

૧. કુમુદનાં વીજ-પોષણાતું ‘ખિયુ’ તે કુમુદળીબ કહેવાય છે.

૨. કૈરવિળ્યા-ફલમ્-ચંદ્રવિકાશી કમળના છોડતું જે ફળ તે કૈરવિળીફલ-પોષણના ધીજ.

૩. કુમુદ્વત્યા વીજ-પોષણાતું જે ધીજ તે કુમુદ્વતીબીબ-કહેવાય છે.

બે જાતના મહુડાનાં નામો

મધુકો ગુહપુષ્પઃ સ્યાન્મધુપુષ્પો મધુસ્રવઃ ।

વાનપ્રસ્યો મધુષ્ટીલો જલજેઽન્ન મધૂલકઃ ॥૮૫॥

અન્ય - મધુક ગુહપુષ્પ મધુપુષ્પ મધુસ્રવઃ વાન-પ્રસ્ય મધુષ્ટીલ સ્યાત્, અન્ન જલજે મધૂલક (इति નામ ઉચ્ચતે) ॥

મધુક, ^૧ ગુહપુષ્પ, ^૨ મધુપુષ્પ, ^૩ મધુસ્રવ, ^૪ વાનપ્રસ્ય ^૫ અને મધુષ્ટીલ ^૬ એટલાં મહુડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જળમાં થતા મહુડાનું નામ મધૂલક ^૭ છે. ૮૫

+ સુશુભસંહિતામા મહુડાના ફૂલમાંથી કાટેલા દારને ગરમ, માછી, ગૌવત આપનાર અને ખૂન જૂમ ઉવાડનાર ગણેવ છે, તે તેના ધીજમાંથી કાટેલું તેવ મગજના દરદમા માથા પર ધસવા ભલા-મથુ કરેલ છે, અને જાડની હાવને પાચક, પિત્ત-હર, વાયુનાશક, મૂત્ર-હર, ત્વાનાશક, રક્તપિત્ત-હર, પક્વાતિસારનાશક, પિત્તજ્વરનાશક, દાહનાશક અને શાસહર વર્ધવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં મહુડાનાં ફૂલને ગોષ્ઠિન-રથાપન, રક્તશુદ્ધિકર, માછી અને સ્તંભક ગણેવ છે.

૧. મગ્નો-પૂરવે, કન્યો-શ્યાવો સા વેદેશિષ્ય-
ગુણગુણવા, મહ પૂજાવો, મન શને વા- 'ઉદ્ધવાદવધો'તિ
(રંગા. ૪-૪૧) માગ્નો-વિશેષી યુગેયી યુક્ત દેવાવને
લીધે વૈવો નેને વખાણે છે તથા વખે છે, તેથી
મધુક-મધુકે.

૨. મધુ દર મધુરં પુર્ણ વચ્ચ સા:-નેનું ૧૫ ગોળ
નેનું મીઠું દોષ છે, તેથી મધુપુષ્પ-મધુકે.

૩. મધુ દર મધુરં પુર્ણ વચ્ચ સા:-નેનું ૧૫
મધ નેનું મીઠું દોષ છે, તેથી મધુપુષ્પ-મધુકે.

૪. સર્ગભૂતિ ભા:-વચાવન્, મગ્નો. ભા:-મધ નેવા
મીઠા રસને ઝરે છે, તેથી મધુસ્રવ-મધુકે.

૫. વનસ્પ પ્રત્ય-પરવેસી વનસ્પયઃ, વનસ્પયે મગ્નો-
'તત્ર મગ્' હત્યન્-વનતા અમુક કોઈકે બાગમાં ને થાય
છે, તેથી વાનપ્રમથ-મધુકે.

૬. મધુ ઈવમિતિ-નિત્યતિ, દિવુ નિત્યને- 'દ્યુવખે'તિષ-
ઈવોદારદિ, વદ્વા મધુ ઈતે-મર્ગે વચ્ચ સા:-ને મીઠા રસને
અથવા દારને ઝરે છે-મદાર દારે છે અથવા નેની
અંદર મીઠાસ કે દારનું તત્ત્વ રહેલ છે, તેથી
મધુશીલ-મધુકે.

૧ મધુ કાનિ-ત્વા કાને- 'આતોડુમુળ્યે ક', 'કાન્વે-
પામળી'તિ શીષે, સાર્થે કન્ વ-ને મીઠાશ અથવા
દાર અપે છે, તેથી મધુક-પાણીમાં થતો મધુકે.

મધુકાનાં ફલના યુગ્મે

મધુકપુર્ણ મધુરં શીતલં ગુરુ વૃહણમ્ ।
ચલુશુકકરં પ્રોક્તં વાતપિત્તચિનાદ્રાનમ્ ॥૮૬॥

અન્ય-મધુરપુમ મધુરં શીતલ ગુરુ વૃહણ (સત્)
ચલુશુકકરં વાતપિત્તચિનાદ્રાનં પ્રોક્તમ્ ॥

મધુકાતું ફલ મધુર, ઠાઠું, ભારે અને
પુષ્ટિ આપનાર હોઈ બળ તથા વીર્યને વધારનાર
અને વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનાર કહેલ છે.

મધુકાનાં ફળના યુગ્મે

ફલં શીતં ગુરુ સ્વાદુ શુક્લં વાતપિત્તવુત્ ।
મહર્ચં હન્તિ લુપ્તાસ્તદ્વાહસ્વસ્તતક્ષ્યાન્ ॥૮૭॥

અન્ય-ફલં શીત ગુરુ સ્વાદુ શુક્લમ્ અર્ચં વાત-
પિત્તવુત્ (તથા) લુપ્તાસ્તદ્વાહસ્વસ્તતક્ષ્યાન્ હન્તિ ॥

મધુકાતું ફલ ઠાઠું, ભારે, મધુર, વીર્યને
વધારનાર, દૃઢધને ન ગમે એવું અને વાયુ,
પિત્ત, તરચ, લોહીને બગાડે, ઠાઠું, શ્વાસ,
હાવ તથા ક્ષયને નાશ કરે છે. ૮૭

ફાલસાનાં નામે તથા યુગ્મે

પરુષકં તુ પરમમલ્પાસિય ચ પરાપરમ્ ।
પરુષકં કયાવાન્લમામં પિત્તકરં લઘુ ॥૮૮॥

તપ્યવં મધુરં પાકે શીતં વિષમિ મૃદ્દાન્મ્ ।
હયં તુ પિત્તદાહાન્નચ્ચરક્ષણસર્ગીરહત્ ॥ ૮૯ ॥

અન્ય-પરુષકં તુ પરમમ્ અન્પાસિય ચ પરાપર
(વચ્ચો), પત્યવમ્ આમં કયાવાન્લં પિત્તકરં લઘુ
(માતિ), પાવં તત્ પાતે મધુરં શીતં વિષમિ મૃદ્દા
હયં તુ (મા) પિત્તદાહાન્નચ્ચરક્ષણસર્ગીરહત્ (અર્ચ) ॥

પરુષક, પરુષ, અલ્પાર્ચિક અને પરાપર
એટલાં ફાલસાનાં અંશકૃત નામે છે. એનું કાચું
ફળ તૂટું, ખાટું, પિત્ત કરનાર અને હલકું
છે; અને પાકું ફળ પાકમાં મધુર, ઠાઠું, ઝાડાને
રોકનાર, પુષ્ટિ કરનાર, દૃઢધને પ્રિય લાગે
એવું અને પિત્ત, ઠાઠું, લોહીને બગાડે, તાવ,
ક્ષય તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૮૮, ૮૯

૧. વિષ્ણુ-પાત્યવિ પિત્તદાહદિન્ય, પૂરવિ વા
પરુષકે માપુર્યન્-તુ વાન્નપુણ્યો- 'વનહિ.' (રંગા.
૪-૫૫) દયુગન્-લુપ્તાસ્તદ્વાહસ્વિ, તત્ સ્વાર્થે કન્-
પિત્ત, દાહ આદિથી ને રક્ષણ કરે છે અને પાકા
ફળમાં મીઠાસ પૂરે છે, તેથી પરુષ-ફાલસાં.

૨. પરુષ પલુ ઉપર પ્રમાણે છે; પરુષ એટલાં કે
પ્રત્યવ કન્વ છે અને અર્ચકમાં કન્ નથી.

૩. કલ્પમ્ કાસિય વચ્ચ તન્-નેને ઇગિથે નાને
હોય છે, તેથી અલ્પાર્ચિક-ફાલસાં.

૪. પરમ-અલ્પન્તમ્ આગિપતિ વૃહણત્ત્વ, આહર્ષ-
કાલ પુ વાન્નપુણ્યોઃ ક્ત્યરમાન્ વચાવન્-ને પૌષ્ટિક
હોવાથી આત્મક રક્ષણ કરે છે તથા શરીરને
બરાવદાર કરે છે, તેથી પરાપર-ફાલસાં.

શેતુતનાં નામે તથા ફળના યુગ્મે
તૂતઃ સ્ફુલ્લઃ પૂગાશ્ચ ક્રમુકો પ્રલદાર ચ ।
તૂતં પરચં ગુરુ સ્વાદુ હિમં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥
તદેવામં ગુરુ સરમલ્લોષ્ણં રક્તપિત્તકૃત્ ॥૯૦॥

અન્ય-તૂતઃ ચ સ્ફુલ્લઃ ચ પૂગ ક્રમુક ચ પ્રલ-
દાર (શ્વિ નામનિ, પન્નુગારુ-) પાવ વાં ગુરુ સ્વાદુ
હિમ (શલ) પિત્તાનિલાપહમ્ (અક્ષિ), તન્ પુ આમ
ગુરુ સરમ્ શલ્લોષ્ણં (સત) રક્તપિત્તકૃત્ (મવેર) ॥

તૂત, સ્ફુલ્લ, પૂગ, ક્રમુક અને
પ્રલદાર એટલાં શેતુતનાં અંશકૃત નામે છે.
પાકું શેતુત ભારે, મધુર અને ઠાઠું હોઈ
પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે, કાચું શેતુત
ભારે, મળને ખસેડનાર, ખાટું અને ગરમ
હોઈ રક્તપિત્તને કરનાર છે. ૯૦

૧. ત્વાપ્યતે-સ્વપ્તે માપુચાન્ પિત્તશામકચાષ,

તુલ્ય સ્તુતી-ઘન-પ્રયોદરાદિથ-મધુરપણુથી અને પિત્ત શમાવનાર યેનાથી ટ્રેકા જેને વખાણે છે, તેથી પૂત-શેત્ત.

૨. સ્થૂનચતિ-વૃદ્ધયતિ સ્વાત્માને શુદ્ધયેન, સ્થૂલ વૃહણે-અચ્-પચયું બારે હોવાના ગુણથી પોતાને જે પુષ્ટ કરે છે, તેથી સ્થૂલ-શેત્ત.

૩. પવતે પુનાતિ વા ઉદરકોઠં સરત્વાત્-પૃદ્ પૂત વા પવતે 'છાપુલકિમ્ય' કિત્' ક્ષિતિ (અળા. ૧-૧૨૪) ગન્ પ્રલયઃ-ને સારક હોવાથી મળને ખમેડી પેટનો કોડો સાર કરે છે, તેથી પૂગ-શેત્ત.

૪. કામતિ-પાદવિક્ષેપ કરોતિ પિત્તવાયુશમાનાયમ્, ક્ષમુ પાદવિક્ષેપે-વાહુલવાદ ડ, સજ્ઞાયા કન્ન ચ-ને પિત્ત તથા વાયુને શાંત કરવા કામ કરે છે, તેથી ક્રમુક-શેત્ત.

૫. વ્રજાણો વ્રજાણિ વા દારુ-ચૈદિક કમનું અથવા કમ્મા ઉપયોગી લાકડું હોવાથી ક્ષલદાર-શેત્ત (અહીં પહેલા નામ સંબંધે ઘણા મતભેદ છે; અમરકોષમાં પહેલું નામ નૂદ બેવામાં આવે છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ બાનુશ્લીક્ષિત આમ લખે છે : તુદતિ પાર્ષ-પાયરુપ મલ સરત્વાત્-પુદ પ્રણે-શુપખેતિ કઃ, પ્રયોદરાદિવાદ્ વીર્ષવમ્-ને સારક હોવાથી પાપ૩૫ મળને દૂર કરે છે, તેથી વૃદ્-શેત્ત. ચડા ત્વદ્દ ક્ષિતિ દારૂ રામી, તન્ન તુદતિ-અપયતિ પિત્ત વાયુ ચ, તુદ વ્યયને-શુપખેતિ ક, પ્રયોદરાદિ-પિત્ત તથા વાયુને જે મટાડે છે, તેથી વૃદ્-શેત્ત.)

દાડિમના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ત્રણ પ્રકારો

દાડિમઃ ફરફો દન્તવીજો લોહિતપુષ્પકઃ ।

તન્ફલં ત્રિવિધં સ્વાદુ સ્વાદ્મલ્લં કેવલામ્લયમ્ ॥૧૧

અન્યથા-દાડિમ કરક દન્તવીજ લોહિતપુષ્પકઃ (કષ્યતે), તન્ફલ ત્રિવિધ-સ્વાદુ સ્વાદ્મલ્લ કેવલામ્લયમ્ ॥

દાડિમ, કરક, દત્તવીજ અને લોહિત પુષ્પક એટલા દાડિમના સરકૃત નામો છે.

* કેટલાક વૈદ્યો દાડિમનો રસ કેસર સાથે મેળવીને દંડક તર્પકે આપવા ભવામણુ કરે છે આતરડાનાં દરદ (જાગની કમળિયાત સિવાયના) મારે ફળની ઝાલ અને ફૂલ લવિંગ તજ, ધાણા, મરી વગેરે ખુશબોદાર પદાર્થો સાથે મેળવીને આપે છે. વૈદ્યક પુસ્તકોમાં દાડિમનાં મૂળવાની ઝાલ મારે કોઈ વર્ષન બેવામાં આવવું નથી.

સરકૃત્સહિતામાં દાડિમને ત્રણ વર્ષ કરનાર, હવ્ર (૨૩) ઉત્પન્ન કરી શરીરને ઉત્તેજન આપ-

દાડિમનું ફળ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે-મીઠું, ખટમધુરું અને કેવલ ખાટું. ૯૧

૧. દલન દાલ, દલ વિચારણે-ઘન, દાલેન નિર્વૃત્તઃ માકપ્રલયાન્તાદિમન્, હલયોરૈક્યમ્-વીખરાવાપ્તે જે તેવાર થાય છે-છૂટાછૂટા અવયવોએ છેવટે જે બને છે, તેથી દાડિમ

૨. કાઠોતિ દોષામારમ્, ત્રિદોષપ્રત્વાત્. 'વૃજાદિમ્યો સુન્' ત્રણે દોષને નાશ કરનાર હોવાથી સર્વ દોષોનો જે અમાવ કરે છે, તેથી કરક-દાડિમ.

૩. દન્તા દ્વ વીજાતિ યાય ષ-નેનાં બિયાં દાત જેવાં ક્ષેપ છે, તેથી દંતપીળ-દાડિમ.

૪. લોહિત-રક્તવર્ણપુષ્પયસ્ય સ-'શેવાદ્ વિમાષે'તિ કપ-નેનું ફૂલ લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્ત-પુષ્પક-દાડિમ.

ત્રણે જાતનાં દાડિમનાં શુભા

તત્તુ સ્વાદુ ત્રિદોષઘ્ન ત્વદ્દાહજ્વરનાશનમ્ ।

હૃત્કણ્ઠમુલ્લગન્ધઘ્ન તર્પણં શુક્લં લઘુ ॥૧૨॥

કાયાયાનુરસં ગ્રાહિ ક્ષિગ્ધં મેધાયલાવહમ્ ।

સ્વાદ્મલ્લં દીપનં રુચ્યં કિંચિત્પિત્તકરં લઘુ ॥

અમ્લં તુ પિત્તજનકમ્મલ્લં યાતકફાપહમ્ ॥૧૩॥

અન્યથ-તત્તુ સ્વાદુ તુ ત્રિદોષઘ્ન તર્પણ શુક્લ લઘુ કયાયાનુરમ ગ્રાહિ ક્ષિગ્ધ (સત્) મેધાયલાવહ ત્વદ્દાહ-જ્વરનાશન હૃત્કણ્ઠમુલ્લગન્ધઘ્ન (મવતિ), સ્વાદ્મલ્લં દીપનં રુચ્યં કિંચિત્ પિત્તકર લઘુ (મવતિ), અમ્લં તુ અમ્લં (સત્) પિત્તજનક વાતકફાપહ (મવતિ) ॥

તેઓમાં મીઠું ફળ તેા ત્રણે દોષને

હરનાર, વૃષ્ટિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર,

હલકું, તૂગ રસવાણુ, મળનું શોષણુ કરનાર,

સ્ત્રિગ્ધ, પુષ્ટિ તથા બળને આપનાર અને

તરથ, દાહ, તાપ અને છાતીનો, કંઠનો

તથા મોઢાનો દુર્ગંધ મટાડનાર છે. ખટમધુરું

ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવ-

નાર, કાઈક પિત્ત કરનાર અને હલકું

છે. કેવલ ખાટું ફળ ખાટું કોઈ પિત્તને

ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુ તથા કંઈને મટા-

નાર) વર્ણવેલ છે.

મુશ્વતસહિતામાં તેને વાતનાશક (વાયુ ખેસાડનાર), મુષ્વદોષદર (પેશાબગ્રાહના રોગ મટાડનાર), વૃાનાશક (તરસ હિપાવનાર) અને રચિકારક (૨૩) ઉત્પન્ન કરનાર) ગણેલ છે.

અનાર છે. ૯૨, ૯૩

ગૂંદા-ગૂંદીનાં નામો

ઘડુવાસ્તુ શીતઃ સ્પાદુદાલો ઘડુવાસ્તુકઃ ।

શેલુઃ શ્લેષ્માતકઃ કથાપિ પિન્ચિલ્લો મૂતવૃક્ષકઃ ॥૧૫

અન્ય-ઘડુવાસ્તુ શીતઃ હતાત. ઘડુવાસ્તુકઃ શેલુ
શ્લેષ્માતકઃ અપિ વ પિન્ચિલ્લઃ મૂતવૃક્ષકઃ સ્વાસ્તુ ॥

ખડુવાસ્તુ,^૧ શીત,^૨ ઉદાલ,^૩ ખડુવાસ્તુક,^૪
શેલુ,^૫ શ્લેષ્માતક,^૬ પિન્ચિલ્લ^૭ અને મૂત-
વૃક્ષક,^૮ એટલાં ગૂંદા-ગૂંદીનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ૯૪

૧. ઘડુ રોગાન્ વારયતિ, શુન્ વરણે-ગિજન્તાત
'ઘડુન્ શિલ્પિસંજયો.' (જ્ઞા. ૨-૨૨) -અર્થા રોગોને
જે મટાડે છે, તેથી ખડુવાસ્તુ-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૨. શ્યાયત્તે-ગન્ધતિ સ્મ હિમમાવમ્, શ્વેદ્ ગતો-
'શ્વલ્યાર્થકર્મકે'તિ કર્ત્વિ ક, 'દ્રવમૂર્તિ'-હતિ સંપ્રધારણમ્,
'હલ્લે'તિ દીર્ઘ -જે દંડ ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી
શીત-ગૂંદા કે ગૂંદી

૩. હદાલયતિ-અત્યંત વિશુષાતિ વિપસ્કોદયાકારીન્
રોગાન્, દલ વિશરણે-હત્યુર્વાર્ણિજન્તાન્ ગ્વ્ ઝેર,
વિરોદ્ધાટક વગેરે રોગોને જે અત્યંત નાશ કરે
છે, તેથી ઉદાલ-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૪. ઘડુવાસ્તુ એ ઘડુવાસ્તુ-સજ્ઞાયા વન્-અર્થ
પડેલા નામ પ્રમાણે છે.

૫. શિલતિ-હત્યુતિ ઘ્રણવીસર્પકુદ્યાદીન્-શિલ
હત્યુ-વાહુલકાદુ-પ્રથુ, રતવા, કોટ વગેરે રોગોને
જે વીણી લે છે, તેથી ગેયુ-ગૂંદા કે ગૂંદી

૬. શ્લેષ્માગમ્ અતિ-સત્ત ગન્ધનિ, અત સાતત્ય-
ગમને-ઘડુન્ શિલ્પિસજ્ઞયો 'કે જેવી ચીકાશને જે
કાયમ ધારણ કરે છે, તેથી શ્લેષ્માતક-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૭. પિન્ચ અસ્વાસ્તિ, પિન્ચાદિવાદિલ્-૨માં
પીર્ણા જેવી લાગા થાય છે-ચીકાશના તાંતણા
થાય છે, તેથી પિન્ચિલ્લ-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૮. મૂતાનાવાશસ્વો વૃષ, મદાર્યા વન્-મૂતગ્મઓન્,
રહેણાજુ જે ગાડ છે, તેથી મૂતવૃક્ષક-ગૂંદા કે ગૂંદી.

ગૂંદા-ગૂંદીના ગુણો

ઘડુવાસ્તુ વિપસ્કોટવળવીસર્પકુદ્યુતુવ્ ।

મધુરસ્તુવસ્તિકઃ વેદપ્રથમ કમપિત્તહત્ ॥૧૫॥

અન્ય-ઘડુવાસ્તુ. મધુર તુવરઃ તિલકઃ વ વેસઃ
(સ્વ) વિપસ્કોટવળવીસર્પકુદ્યુતુવ્ કમપિત્તહત્ (પાતિ) ॥

ગૂંદા-ગૂંદી મધુર, તૃણ, કડવાં અને કેશ
માટે સારાં હોઈ ઝેર, વિરોદ્ધાટક, મધુ, રતવા,

કોઠ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૯૫

ગૂંદા-ગૂંદીના કૃષ્ણના ગુણો

ફલમામં તુ વિદમ્મિ રુદ્ધં પિત્તકફામ્નજિત્ ।

તત્પર્વમ્ મધુરં ક્ષિગ્ધં શ્લેષ્મલં શ્રીતલં મુદ્ ॥૧૬॥

અન્ય-આમં ફલં તુ વિદમ્મિ સ્વં (સ્વ) પિત્ત-
કફામ્નજિત્ (અસ્તિ), પર્વં તુ તત્ મધુરં ક્ષિગ્ધ શ્લેષ્મલં
શીતલ મુદ્ (મવતિ) ॥

ગૂંદા-ગૂંદીનું કાચુ કૃષ્ણ આડાને રોકનાર
તથા કૃષ્ણ હોઈ પિત્ત, કફ તથા લોહીના ખગાડ-
ને મટાડનાર છે. તેમજ પાકું કૃષ્ણ મધુર,
ક્ષિગ્ધ, કફ કરનાર, ટાકું અને ભારે છે. ૯૬

નિર્મળીનાં નામો તથા કૃષ્ણના ગુણો
પયઃપ્રસાદિ ક્તકં ક્તકં તત્ફલં ચ તત્ ।

ક્તકસ્ય ફલં નેત્ર્યં જલનિર્મલતાકરમ્ ॥

વાતશ્લેષ્મહરં શીતં મધુરં તુવરં મુદ્ ॥૧૭॥

અન્ય-પય પ્રસાદિ ક્તકઃ (શ્તિ નામદર્શ્ય કવ્યતે),
તત્ફલં ચ તત્-ક્તકમ્ (હવ્યતે), ક્તકસ્ય ફલં નેત્ર્યં
જલનિર્મલતાકર વાતશ્લેષ્મહરં શીત મધુરં તુવર મુદ્
(મવતિ) ॥

પયઃપ્રસાદિ^૧ અને ક્તક,^૨ એ જે
નિર્મળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. નિર્મળીનું

કૃષ્ણ પલ્લુ ક્તક કહેવાય છે. નિર્મળીનું કૃષ્ણ
નેત્રને હિતકારી, બળને નિર્મળ કરનાર,
પાચુ તથા કફને મટાડનાર, ટાકું, મધુર,
તૃણ અને ભારે છે. ૯૭

૧. પય પ્રસાદગતિ શ્વેતરીલ-પ્રમાદયતેષ્વન્તાત્
'મુવ્યજાતો મિતિ'-પાણીને જે ચોખ્ખું કરે છે, તેથી
પય પ્રમાદિ-નિર્મળી

૨. ક-જલ શુદ્ધ તનેતિ. તન્નુ મિસ્તરે-'અન્યેવવીતિ'
ક, તત સારાથા વન્, વદ્ધા પય-જલસ્ય તક-
હાસ-શુદ્ધિ-સ્વચ્છતા વા ચસાત્-ક્તકમ્-પાણીને જે
શુદ્ધ કરે છે કે પાણીની શુદ્ધિ અથવા સ્વચ્છતા
નેનાથી થાય છે, તેથી ક્તક-નિર્મળી.

દ્રાક્ષનાં નામો

દ્રાક્ષા સ્વાદુફલા પ્રોક્તા તથા મધુરસાપિ ચ ।

મૂદ્રીકા હારહૂરા ચ ગોસ્તમી ઘાપિ કીર્તિતા ॥૧૮॥

અન્ય-દ્રાક્ષા સ્વાદુફલા તથા મધુરસા અપિ ચ
મૂદ્રીકા ચ હારહૂરા અપિ ચ ગોસ્તમી કીર્તિતા ॥

દ્રાક્ષા,^૧ સ્વાદુફલા,^૨ મધુરસા,^૩ મૂદ્રીકા,^૪
હારહૂરા^૫ અને ગોસ્તમી,^૬ એટલાં દ્રાક્ષનાં
સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૯૮

૧. દ્રાહ્નુયતે-કાહ્નુયતે સર્વેઠકૈં વૃહળત્વાદિગુણ
યુક્તવાત્ સ્વાદુલ્લાચ, દ્રાક્ષિ કાહ્નુક્યામુ-કર્મણિ ધન્,
શાગમશાહ્નુસ્વાનિત્યવાન તુમ્, તત્તદ્વાય-પુષ્ટિકારક આદિ
અયોનાગી તથા સ્વાદિષ્ઠ હોનાથી સર્વ લોભે જેને
ધરૂ છે, તેથી દ્રાક્ષા-દ્રાક્ષ

૨ સ્વાદુ ફલ યસ્યા સા-જેનુ ક્ષળ આદિષ્
યેષ છે, તેથી સ્વાદુક્ષલા-દ્રાક્ષનુ ઝાડ

૩ મધૂ રસો યસ્યા સા-જેનો રસ મીરો હોય
છે તેથી મધુરસા-દ્રાક્ષ

૪ મૃદનાતિ તૃણાન્વરાદીન્, મૃદન્તે વા શ્વાસવાતા-
દયો યથા, મૃદ ક્ષોદ-‘અલીકાદયજ્’ (ઉળા. ૪-૨૫)
ઇતિ નિવાતિત, તતશ્ચ-તરશ, તાવ વગેરેનો જે નાશ
કરે છે અથવા શ્વાસ, વાયુ વગેરેનો જેનાથી નાશ
કરાય છે, તેથી મૃદીકા-દ્રાક્ષ

૫ હૃયત ઇતિ હ-હેન્ સ્પર્શયા શબ્દે ચ-
સપદાદિવાત્ કિપ્, હાર શ્વ હુવ-સ્પર્શા ગતિ-રા દાને
‘આતોડુવપર્ષે ક’-દાપ્-હારની પેર જે અર્ધાં આપે-
પ્રથમ લેવાની દરેકને લાલચ કરાવે અથવા સૌને
લેવા જે આહવાન આપે છે, તેથી હારહરા-દ્રાક્ષ

૬ ગાં સ્તન શ્વ ફલ યસ્યા સા-જેનુ ક્ષળ
ગ યના આયળ જેનુ હોય છે, તેથી ગોપતની, ચઢા
ગો સ્તન (ફલ) યસ્યા સા, ગાસ્તનસદૃશે ગાશબ્દો
ગોળ, ‘સ્વાકાશાપસન્નાત-ઇતિ હીપ્-ગાપના જેવા
જેને સ્તન એટલે ક્ષળ હોય છે, તેથી ગોપતની-દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષના ગુણો

દ્રાક્ષા પકા સરા શીતા ચમુપ્યા વૃહળ્મી ગુરુ ।
સ્વાદુપાકરસા સ્વર્યા તુવરા મૃદમૂવવિદ્ ॥૧૧॥
ફોષ્ટમારુતદ્ વૃપ્યા ક્ષપ્તુષ્ટિરચિપ્રદા ।

હન્તિ તૃણાન્વરદ્યાસયાતવાતાસકામલા ॥૨૦૦॥
દૃષ્ટ્રાષ્ટપિત્તસમોહદાદશોયમદાલ્યયાન્ ।

આમા સ્પર્શગુણા ગુર્વા સૈવાત્પા રત્ત પિત્તદૃષ્ટ ૧૦૧
વૃપ્યા સ્યાદ્ ગોસ્તની દ્રાક્ષા ગુર્વા ચ પ્ષપિત્તનુત્ ।

અઝીજાન્યા સ્વલ્પતરા ગોસ્તનીસદૃશી ગુણે ॥૧૦૨॥
દ્રાક્ષા પર્વતજા લ્પ્મી સામ્લા શ્લેષ્મામ્લપિત્તદૃષ્ટ ।

દ્રાક્ષા પર્વતજા યાદૃષ્ તાદૃશી કર્મદિકા ॥૧૦૩॥

અન્વય-૧૬૩ દ્રાક્ષા મગા શીતા અધુપ્યા વૃળ્મી ગુરુ
સ્વાદુપાકરસા સ્વર્યા તુવરા મૃદમૂવવિદ્ કષ્ટમારુતદૃષ્ટ
વૃપ્યા ક્ષપ્તુષ્ટિરચિપ્રદા (મની) તૃણાન્વરશ્વામગાન
વાનાપ્રાપ્તમગા વૃદ્ધાષ્ટપિત્તમમોહદાદશોયમદારલ્યયાન્
હન્તિ । આમા સ્પર્શગુણા ગુર્વા (મરતિ), મા એ
અન્વય રક્ષપિત્તદૃષ્ટ (મરતિ) । ગાત્રની શાગ વૃથા ચ
ગુર્વા (સતી) ક્ષપ્તિતનુત્ (અરિત) । અદા અઝીજા

સ્વપતરા (દ્રાક્ષા) ગુણે ગોસ્તનાસદૃશી (મવતિ) । પર્વતજા
દ્રાક્ષા લ્પ્મી સામ્લા (સતી) શ્લેષ્મામ્લપિત્તદૃષ્ટ (મવતિ),
યાદૃષ્ પર્વતજા દ્રાક્ષા તાદૃશી કર્મદિકા (મવતિ) ॥

પાકી દ્રાક્ષ મળને ખસેડનાર, ટાઢી,
નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ કરનાર, ભારે, પાકમા
તથા રસમા મધુર, સ્વપને સારો કરનારી,
તૂરી, વિષા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનારી,
કોઠામા વાયુ કરનારી, વીર્યને વધારનાર અને
મ્દ તથા રુચિને ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ તરશ,
તાવ, શ્વાસ, વાયુ, વાતરક્ત રોગ, કમળો,
મૂત્રકૃમ્ધ, રક્તપિત્ત, મોહ, દાહ, શોષ તથા
મદાલ્યય નામના રોગને મટાડનાર છે કાચી
દ્રાક્ષ ખૂબ ઓછા ગુણુવાળી અને ભારે છે.
ખાટી દ્રાક્ષ રક્તપિત્તને કરનાર છે તે દ્રાક્ષ
ગાયના આયળ જેવી થાય છે, તે વીર્યને
વધારનાર અને ભારે હોઈ ક્ષ તથા પિત્તને
મટાડે છે બીજી-ખિસમિસી દ્રાક્ષ ખીજ
વગરની અને ખડું જ નાની થાય છે, તેમા
દ્રાક્ષના જેવા જ ગુણો છે. પર્વતમા થતી
દ્રાક્ષ હલકી અને ખટાશવાળી હોઈ ક્ષ
તથા અન્નપિત્તને કરનારી છે પર્વતમા
થતી દ્રાક્ષમા જેવા ગુણો હોય છે તેવા જ
ગુણો કરમદીમા પણ હોય છે ૯૯-૧૦૩

બોયખનૂગે કે ખસેલાં ખારેકડીના નામે
મૂમિલજૂરિકા સ્વાદ્દો દુરારોહા મૃદુચ્છદા ।

તથા સ્વન્ધફલા કાકર્કઠી સ્વાદુમસ્તકા ॥૨૦૪॥

અન્વય-મૂમિલજૂરિકા સ્વાદ્દો દુરારોહા મૃદુચ્છદા
તથા સ્વન્ધફલા કાકર્કઠી સ્વાદુમસ્તકા (કન્થત) ॥

ભૂમિખર્જૂરિકા, ૧ સ્વાદી, ૨ દુરારોહા, ૩
મૃદુચ્છદા, ૪ ક્ષકર્કઠી અને
સ્વાદુમસ્તકા ૫ એટલા ખારેકડી (ખસેલા)ના
ઝાડના સમૃત નામે છે ૧૦૪

૧ સન્ધિ-વ્યયવતિ ક્ષયગાન્ધિરાત્રીન્, ગ્વન્ વ્યય
ન-નવિવિપ્રાદિવ્ય સન્ધિઓ’ (ઉળા ૪-૧૦)
શ્ચૂર, જાતિલાદ્ હીપ્, તન મૂર્તો જાત સર્વે-શાક
પર્યાગદિ, સદાયા ધન્, દાપ્-ક્ષય, બિનગી, વાયુ વગે
રેને જે મટાડે છે, તે જ્ઞાન પર નીચા કહે થની
(ખનેશની) બોય ખનૂગી-મૂમિખનૂગિકા કડવાય છે

૨ સ્વરત ઇતિ સ્વાદ્દો-‘સ્વાગાનિ’ (ઉળા ૧-૧)

દસુષ્, 'વોતો ગુણવચનાદિ'તિ વા રૂપ્-ને સ્વાદિષ્ કોષ્ય છે, તેથી સ્વાદો-ખલેલાં ખજૂરી.

૩. દુ.નેન આદ્યને-ઈવદ્દુ.મુષિ'તિ રાદુ-નેના પર ચાદુ મુસ્કેલ કોષ્ય છે, તેથી દુરાશોડા-ખલેલાં ખજૂરી.

૪. મુદવસ્તદા યસ્યા. મા-નેનાં પાંદડાં કામળા કોષ્ય છે, તેથી મુદુ-લદા-ખલેલાં ખજૂરી.

૫. સ્કન્ધે પલ્લે યસ્યા: છા-નેનું કૂળ થામાં થાય છે, તેથી સ્કન્ધકલા-ખલેલાં ખજૂરી.

૬. કર્કંતિ-દ્વાર્યે કરોતિ, કર્કે દક્ષને-સૌત્ર; તસ્મા-દૌગાદિકોડેત્વ પ્રત્યય; ગૌરાદિ; કાકલાં કર્કટી-કપાસ્યેને બાલુ હસે છે કે 'તમે મારો સ્વાદ શું સમજો?' તેથી કાકકટી-ખલેલાં ખજૂરી.

૭. સ્વાદુ મત્તકં યસ્યા: છા-નેની ગ્રામ પશુ સ્વાદિષ્ કોષ્ય છે, તેથી સ્વાદુમરતકા-ખલેલાં ખજૂરી.

મુસી ખારેક અને છુવારી ખારેકનાં નામો તથા વર્ણન

પિષ્ગજર્જૂરિકા ત્વન્યા સા દેશે પશ્ચિમે ભવેત્ ।
લર્જૂરી ગોસ્તનાકારા પરદ્વીપાદિહાગતા ॥

જાયતે પશ્ચિમે દેશે સા ચ્છોદ્ધારેતિ કીલ્યંતે ॥ ૧૦૫ ॥
અન્યથા-પિષ્ગજર્જૂરિકા તુ અન્યા, સા પશ્ચિમે દેશે

ભવેત્, ગોસ્તનાકારા (યા) પરદ્વીપાત શ્દ આગતા (સર્વા) પશ્ચિમે દેશે જાયતે, સા 'છોદ્ધારા' इति કીલ્યંતે ॥

બીજી મુસી ખારેકની ખજૂરી પિંડ ખર્જૂરિકા' કહેવાય છે અને તે પશ્ચિમ દેશમાં થાય છે. ગાયના આંચળ જેવી જે ખજૂરી બીજા દ્વીપમાંથી અહીં આવેલી હોઈ પશ્ચિમ દેશમાં થાય છે, તે છોહારા' (છુવારી ખારેક) કહેવાય છે. ૧૦૫

૧. પિષ્ગજર્જૂરિકા-ગજર્જૂરિકા-નેનાં કૂળ ગોળાકાર થાય છે, તે પિંડખર્જૂરિકા-એક જનતની બીજી ખજૂરી-મુસી ખારેકથી.

૨. છોપ્લેકો હાર इति રંગા અસ્તિ અભ્યા:- અર્ધગાજુ, વાપ્-પશ્ચિમ દેશમાં યતી ત્રીજી ખજૂરી તે છોહારા-છુવારી ખારેકથી.

ત્રણે ખજૂરી કે ખારેકડીના ગુણો

લર્જૂરીવિતયં ક્ષીતં મધુરં રસપાકયોઃ ।
ત્રિગ્ધં રુચિકરં હૃદ્યં ક્ષતક્ષયહરં શુક ॥ ૧૦૬ ॥

તર્પણં રક્તપિત્તમ્ પુષ્ટિવિષ્કમ્મુક્તદમ્ ।
ફોષ્ટમારુતદ્વહૃદ્યં ધાન્તિવાતપ્રકાપહમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

જ્વરાતિસારશુત્તુષ્ણાકાસશ્વાસનિવારકમ્ ।
મદ્યમૂર્ચ્છામરત્પિત્તમયોદ્ભૂતગદાન્તકૃત્ ॥ ૧૦૮ ॥

અન્યથા-વર્જૂરીવિતયં ક્ષીતં રસપાકયોઃ મધુરં ત્રિગ્ધં રુચિકરં હૃદ્યં શુક તર્પણં પુષ્ટિવિષ્કમ્મુક્તદમ્ રુચ્યં (સત્) ક્ષતક્ષયહરં રક્તપિત્તમ્ ફોષ્ટમારુતદ્વહૃદ્યં ધાન્તિવાત-કપાકવદ્ જ્વરાતિસારશુત્તુષ્ણાકાસશ્વાસનિવારકં મદ્યમૂર્ચ્છામરત-પિત્તમયોદ્ભૂતગદાન્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ત્રણે ખજૂરીઓ ટાઢી, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, રિનઝ, રુચિ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી, ભારે, તૃપ્તિ આપનાર, યુષ્ઠિ કરનાર, આડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર અને બળ દેનાર હોઈ ક્ષત, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કોહાનો વાયુ, બિલટી, વાયુ, ક્ષક, તાવ, અતીસાર, ભૂખ, તરશ, ઉપરસ, શ્વાસ, મદ, મૂર્છા, વાતપિત્ત અને મદથી થયેલા રોગને મટાડનાર છે. ૧૦૬, ૧૦૮

ખજૂરીના ઝાડના પાણીના ગુણો

મહતીભ્યાં મુગૈરલ્પા સ્વલ્પલર્જૂરિકા સ્મૃતા ।
લર્જૂરીતરુતોયં તુ મદપિત્તકરં ભવેત્ ॥

વાતરૂદ્ધેપ્મહરં રુચ્યં દીપનં વલ્લુકકૃત્ ॥ ૧૦૯ ॥
અન્યથા-સ્વલ્પલર્જૂરિકા મુગૈ. મહત્-આમ્ ગત્યા

સ્મૃતા । સર્જૂરીતરુતોયં તુ મદપિત્તકરં વાતરૂદ્ધેપ્મહરં રુચ્યં દીપનં વલ્લુકકૃત્ ભવેત્ ॥

ધણી જે નાની (ખલેલાંની) ખજૂરી, જે મોટી ખજૂરીઓ કરતાં એકાઠા શુભવાળી છે. ખજૂરીના ઝાડનું પાણી તે મદ તથા પિત્તને કરનાર, વાયુ તથા ક્ષકને કરનાર, રુચિ ઉપભવનાર, અંશિને પ્રહીસ કરનાર અને બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧૦૯

સુલેમાની મુસી ખારેકનાં નામો તથા ગુણો

સુલેમાની તુ મુદુલા વલ્લીનપલાં ચ સા ।
સુલેમાની શ્રમશ્રાન્તિવાહમૂર્ચ્છાપિત્તહૃત્ ॥ ૧૧૦ ॥

અન્યથા-સુલેમાની તુ મુદુલા સા ચ વલ્લીનપલા (મગતિ), સુલેમાની શ્રમશ્રાન્તિમૂર્ચ્છાપિત્તહૃત્ (અસ્તિ) ॥

સુલેમાની, મુદુલા અને વલ્લીનપલા એટલાં સુલેમાની મુસી ખારેકનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખારેક શ્રમ, શ્રમ, ઠાહ, મૂર્છા અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૧૦

૧. સુલેમાનનામો વચનદેશ: ઉત્પત્તિસ્થાનમ્ અભ્યા - અર્ધગાજુ, જાદિસ્વાદ રૂપ્-નેનું ઉત્પત્તિસ્થાન સુલેમાની નામનો વચનદેશ છે, તેથી સુલેમાની-ને નામો એક ખારેક.

૨. મુદુલા-સુલેમાની તુ મુદુલા સા ચ વલ્લીનપલા (મગતિ), સુલેમાની શ્રમશ્રાન્તિમૂર્ચ્છાપિત્તહૃત્ (અસ્તિ) ॥

૩. સુલેમાની, મુદુલા અને વલ્લીનપલા એટલાં સુલેમાની મુસી ખારેકનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખારેક શ્રમ, શ્રમ, ઠાહ, મૂર્છા અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૧૦

૨. મૃત-શુચતે સ્વપ્નેનૈવ સ્વર્ગાદિના, મૃદ શોદ-
'પ્રથિવદિવ્રત્તમ્' - (उणा. १-२८) इति इ, मृद
शुण अस्ति अस्या, सिन्धुदित्वाच्च, तत दाप्-थोऽण
रपश आदिथी के श्रीमथाधि, करमाधि, योणाधि
नय अयेवा केमण शुष्ण केनो डोय छे, तेथी
मृदुला-सुनेमानी आरेक

૩. दलै हीना दलहीना, दलहानैव फलति-निफला
विशरणे-अन्, अजादित्वात् दाप्, दलै हीन फल यस्या
वा-के पाहडां निनानी वर रडी इये छे अथवा
केनु इण पाहडां निनानुं डोय छे. तेथी दलहीनइला-
सुनेमानी आरेक.

अष्टाभन्ना जाडनां नामे तथा इण-मन्मना शुष्णे
वातादो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा ।
वाताद उष्ण. सुस्निग्धो वाताश्च शुक्रकृद् गुरुः १११
वातादमन्ना मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
स्निग्धोष्णः कफकृद्नेत्रो रक्तपित्तविकारिणाम् ११२

अन्वय -वाताद वातवैरी तथा नेत्रोपमफल स्यात्,
वाताद उष्ण सुस्निग्ध वात्स्य शुक्रकृद् गुरु (अस्ति) ॥
वातादमन्ना मधुर वृष्य (सन्) पित्तानिलापह स्निग्धोष्ण
कफकृद् (सन्) रक्तपित्तविकारिण न इत् ॥

वाताद,^१ वातवैरी,^२ અને નેત્રોપમફલ^૩
એટલા અષ્ટાભન્ના જાડના સંસ્કૃત નામે છે. અષ્ટાભ
ગરમ, સારી પેઠે સિન્ધ, વાયુને હરનાર,
વીર્યને વધારનાર અને ભારે છે. અષ્ટાભનો
ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા
વાયુને મટાડનાર અને સિન્ધ તથા ગરમ
હોઈ કફ કરનાર છે, અને રક્તપિત્તના વિકાર
વાળાઓ માટે નારી નથી ૧૧૧-૧૧૨

૧ વાતમ્ અસ્તિ, અદ મધુર-કમળ્ય, વદ્વા વાતાય-
વાતનિરૂપય અગત વાતરોગિમિ -કમળિ ઘન્-ને વાયુને
ખાત્ નય છે અથવા વાયુના રોગવાળાઓ વાયુને
મટાડના જેને ખાપ છે, તેથી વાતાદ-મદામ

૨. વાતસ્ય વૈરી-વાયુનો શત્રુ છે. તેથી વાત-
વૈરી-મદામ

૩. નત્રમ્ ડગમા વસ્ય તા-નેત્રોપમ ફલ વસ્ય
સ-નેનુ ડળ આખની ઉપમાશુ-આખ જેનુ
ડોય છે, તેથી નેત્રોપમફલ-મદામ

સેવકળનાં નામે તથા ગુણો
મુષ્ટિપ્રમાણં વદરં સેવ સિવિત્તિકાફલમ્ ।
સેવં સમીરપિત્તજન વૃહણ કમકૃદ્ ગુરુ ।
રસે પાકે ચ મધુરં શિશિરં રચિગ્રુકૃદ્ ॥ ૧૧૩ ॥

अन्वय -मुष्टिप्रमाणं वदरं सेव सिवित्तिकाफलम्
(इति नामानि, गुणास्तु-) सेव समीरपित्तजनं वृहणं कफ
कृद् गुरु रसे च पाके मधुरं शिशिरं रचिगुक्कृद् (अस्ति) ॥

मुष्टिप्रमाणं,^१ वदरं,^२ सेव^३ અને સિવિત્તિકા
ફલ^૪ એટલાં સેવકળનાં સંસ્કૃત નામે છે.
સેવકળ વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, મુષ્ટિ
આપનાર, કફ કરનાર, ભારે. પાકમા તથા
રસમાં મધુર, ઠાંડું, સ્થિ કરનાર અને વીર્યને
વધારનાર છે. ૧૧૩

૧. મુષ્ટિ પ્રમાણ વસ્ય તત્-નેનુ માપ મુદી
નેનુ^૫ હોય છે, તેથી મુષ્ટિપ્રમાણ-સેવકળ

૨. વદર-રૈર્ય પ્રાપયતિ શરીર વૃહણત્વાત્, વદ
સ્થેવે-અતિદિવિગ્રમિ-(उणा. ३-११७) इत्यर बाहुल-
कात्-के भाष्टिक डोपाथी शरीरने मन्मथूत प्पनावे
छे, તેથી વદર-સેવકળ

૩. સેવ્યને સમીરપિત્તનાશાર્ય વૃહણત્વાય ચ જન,
પેદુ સેવને-કમળિ ઘન્-વાયુ તથા પિત્તનો નાશ
કરવા અને મુષ્ટિ મેળવવા માટે જેને સેવે છે તેથી
સેવ-સેવકળ

૪. સિવિત્તિકાયા કમ્-સિવિત્તિકા નામની વન-
ખતિનુ જે દગ છે, તેથી સિવિત્તિકાફલ-સેવકળ.

નાસપાતનુ નામ તથા ગુણો
અમૃતફલં લઘુ વૃષ્યં, સુસ્વાદુ ઝીન્ હરેદોપાન્ ।
દેશેષુ મુદ્ગલાના, ઘહુલ તદ્ભ્યતે લોકેઃ ॥ ૧૧૪ ॥
અન્વય -અમૃતફલ લઘુ વૃષ્ય સુસ્વાદુ (સન્) ઝીન્
દોપાન્ હરેત તત્ મુદ્ગલાના દેશેષુ લોકે ઘહુલ
ભ્યતે ॥

નાસપાત (એ બદકસાન તરીકે કાખૂવ
વજેરે દેશમા પ્રસિદ્ધ છે, તે) અમૃતકૃળ^૧ કહે
વાય છે. નાસપાત હલકું, વીર્યને વધારનાર
અને ઘણુ જ મીઠું હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર
છે; તેને મુગલોના દેશમા લોકો ખૂબ મેળવે છે.

૧. અમૃતન્યે પૃચ, વદ્વા અમૃતનિવ કમ્-
કૃળ અમૃત નતુ ડોય છે, તેથી જે અમૃતકૃળ કહેવાય
છે, તે-નાસપાત

પીડુ જાડનાં નામે તથા તેના કૃયાના ગુણો
પીડુગુલ્ફલઃ ક્ષેલા તયા શીતફલોઽપિ ચ ।
પીડુ શ્લેષ્મસર્મીયં પિત્તલં મેદિ શુલ્મનુન્ ॥
સ્વાદુ તિલ્કં ચ યત્ પીડુ તજાત્યુલ્કં ત્રિરોગહત્ ॥

અન્વય-પીડુ મુલકલ તયા દંલી અપિ ચ શીત-
ફલ (કબ્જ), પીડુ પિત્તક મેદિ શ્લેષ્મનર્મીય

ગુલ્મતુલ્ય (સ્વાત્) । યદ્ વીજી સ્વાદુ ચ તિર્ક (મરતિ), તન્ અતિ ઉચ્ચ ન ત્રિદોષહૂ (આત્તિ) ॥

પીલુ,^૧ ગુલફળ,^૨ સંઘી^૩ તથા શીત-ફળ,^૪ એટલાં (એ બાતના) પીલુનાં આડનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીલુ પિત્ત કરનાર તથા મળને તોડનાર હોઈ કંક, વાયુ તથા ગોળાને મટાડનાર છે. જે પીલુ મીઠું અને કંકડું હોય છે, તે બહુ ગરમ નથી અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૧૧૫

૧. પીલતિ-પ્રતિચ્છાતિ ગુલ્મ ત્રિદોષ ચ, પીલ પ્રતિચ્છન્ને-મૃગ્યાદિત્વાત્ (ઉળા. ૧-૩૭) ડ-ગોળાને તથા ત્રણે દોષને ને મટાડે છે, તે પીલુ.

૨. ગુલ્મ દા મધુરે ફલે ચલ્પ સઃ, હલ્યોત્કૈયાન્ 'ગુલ્મફલ.' इत्यपि दृश्यते-નેનું ફળ ગોળા નેનું મીઠું હોય છે, તેથી ગુલફળ અથવા ગુલ્મ-પીલુ.

૩. ધસ્યતિ-અથ પાતયતિ મલમ્ મેદિત્વાત્-ને મળને છૂટા પાડી નીચે પાડે છે, તેથી સંઘી-પીલુ.

૪. શીત ફલ ચલ્પ સ-નેનું ફળ શીતળ હોય છે, તેથી શીતફળ-પીલુ.

પહાડી પીલુનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો પીલુ: શૈલમ્બોડકોટ. કર્પવલ્લખ્ કીર્તિત: ।

અક્ષોટકોડપિ વાતાદસદશઃ કફપિત્તરુત્ ॥૧૧૬

અન્ય - શૈલમ્બ: પીલુ: અક્ષોટ ચ કર્પવલ્લ કીર્તિત: ।

અક્ષોટક-અપિ વાતાદસદશઃ (સન્) કફપિત્તરુત્ (મરતિ) ॥

પહાડી પીલુ અક્ષોટ^૧ અને કર્પવલ્લ^૨ કંકે વાય છે. એ પીલુ બહામ સમાન હોઈને કંકે તથા પિત્તને કરનાર છે. ૧૧૬

૧. અત્યોતિ-વ્યાપ્રાતિ કરીર, સહન્તિ-નારાયતિ ચ વાતમ્, અહ્લ બ્યાતો સચાને ચ, વાહુલકાદોટઃ-ને શરીરમાં વ્યાપે છે અને વાયુને નાશ કરે છે, તેથી અક્ષોટ-પહાડી પીલુ.

૨. કર્પમ્ મરતિ. અન્ મૂળનાદો-કર્મણ્યમ્, યદ્વા કર્પો અત્ય અત્તિ-સિખ્યાદિત્વાત્ લવ્-નેને ઉપરના ભાગમાં પડ હોય છે, તેથી કર્પરાશ-પહાડી પીલુ.

બિન્નેરાના આડનાં નામો તથા ફળના ગુણો વીજપૂરો માતુલુજ્જો રુચકઃ ફલપૂરકઃ ।

વીજપૂરફલે સ્વાદુ રસેડમ્લં લીપન્ લઘુ ॥૧૧૭॥

રક્તપિત્તહરં કષ્ઠજિહ્વાહૃદયશોધનમ્ ।

શ્વાસકાસારાચિહરં હૃદયં તૃષ્ણાહરં સ્મૃતમ્ ॥૧૧૮

અન્ય - વીજપૂ માતુલુજ્જ. રુચક ફલપૂરકઃ (કવ્યને), વીજપૂરફલ સ્વાદુ રસે અમ્લ લીપન લઘુ

(સન્) રક્તપિત્તહરં કષ્ઠજિહ્વાહૃદયશોધનં શ્વાસકાસારાચિ-હરં હૃદયં તૃષ્ણાહરં સ્મૃતમ્ ॥

વીજપૂર,^૧ માતુલુજ્જ,^૨ રુચક^૩ અને ફલપૂરક^૪ એટલાં બિન્નેરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. બિન્નેરાનું ફલ મધુર, રસમાં ખાટું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા હૃલકું હોઈ રક્તપિત્તને મટાડનાર; કંક, છામ તથા હૃદયને સાફ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને શ્વાસ, ઉધરમ્ અરોચિ તથા તરશને હરનાર મનાય છે. ૧૧૭

૧. વીજે: પૂર્વે-પૂરીઆપ્યાવને-દ્વુપર્થે તિષ્ઠ, કર્મણિ ધનવા, યદ્વા વીજાતિ પૂર્યાતિ-પૂરીતિ ષ્યન્તાન્ 'કર્મણ્યમ્'-ને।અપયાંથી ભરાય છે અથવા બિયાને અંદરના ભાગમાં ભરે છે, તેથી વીજપૂર-બિન્નેર.

૨. નીનાતિ-હિનસ્તિ અરુવારીન્, મીન્ હિંસાયમ્-વાહુલકાન્ તુન્, હૃષ્યન્તે-માસ્યતે અતો રસેન્-લુજ્જમા-સાયકાત્ કર્મણિ ધન્, ન્વદ્માદિ, તતો માતુલુજ્જો લુજ્જ માતુલુજ્જઃ-અરચિ આદિના ને નાશ કરે છે અને રસથી ને પ્રકાશે છે, તેથી માતુલુજ્જ-બિન્નેર.

૩. રોચને-વીષ્યતે રસેન્, ઠમિપ્રીણાતિ ચ, હ્વ વીજાવમિપ્રીતો વ-ચતુન્ (ઉળા. ૨-૩૨) રસથી ને દીપે છે અને ખૂબ તૃપ્તિ પમાડે છે-પ્રસન્ન કરે છે, રુચિ ઉપલવે છે, તેથી રુચક-બિન્નેર.

૪. ફલે પૂર્વે ફલાનિ વા પૂર્વ્યાતિ સર્વે પ્રથમ-નામવત્ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદિકમ્, સ્વાયં કર્ વીજેપ-ફળ વડે ને ભરાય છે અથવા ફળને ને ભરે છે, તેથી ફલપૂરક-બિન્નેર.

બીજી બાતના બિન્નેરાનાં નામો તથા ગુણો વીજપૂરોડપરઃ મોક્ષો મધુરો મધુકર્કટી ।

મધુકર્કટિકા સ્વાદ્વી રોચની શીતલા ગુરુઃ ॥

રક્તપિત્તશ્વશ્વાસકાસદિકામ્રમાપ્તા ॥૧૧૯॥

અન્ય - અપરઃ વીજપૂ. મધુર મધુકર્કટી પ્રોક્, મધુકર્કટિકા સ્વાદ્વી રોચની શીતલા ગુરુ. (મ્તી) રક્તપિત્તશ્વશ્વાસકાસદિકામ્રમાપ્તા (અત્તિ) ॥

બીજી બાતનું બિન્નેરું મધુર^૧ અને મધુકર્કટી^૨ કહેવાય છે. એ બિન્નેરું મધુર, રુચિ ઉપલવનાર, ટાઠું અને ભારે હોઈ રક્ત-પિત્ત, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી તથા બ્રમને મટાડે છે. ૧૧૯

૧. મધુ-માધુર્યમ્ ગમ્ય અત્તિ-'હમ્મુપિ.' इति ૨-નેમાં મીઠાશ હોય છે, તેથી મધુર-બીજી બાતનું બિન્નેરું.

વિપવિહગનાં મન્દાનલે પદ્મગુરે પ્રિચ્ચિનાયાં (તત્) પ્રદેવમ્
(ક્રિતિ) મુનયઃ વદન્તિ ॥

ત્રણે દોષ, અગ્નિ, ક્ષય તથા વાયુસંબંધી
રોગથી પીડાયેલાઓને, ઝેરથી વિહ્વલ થયેલા-
ઓને, મંદ અગ્નિવાળાઓને, ઝાડાની કબજિ-
યાતવાળાઓને તથા કોલેરાવાળાઓને એ લીધુ
અવશ્ય દેવું, એન મુનિઓ કહે છે. ૧૨૪

મીઠા લીધું નામ તથા ગુણો

મિષ્ટનિમ્બૂફલં સ્વાદુ ગુરુ માઠતપિત્તનુત્ ।
મરોરગાવિવર્ણસિ કફોત્ક્રેશિ ચ રક્તહત્ ॥
શોષારુચિત્પાચ્છદિહરં વલ્યં ચ વૃદ્ધગમ્ ॥૧૨૫॥

અન્વય - મિષ્ટનિમ્બૂફલં^૧ સ્વાદુ ગુરુ (સત્) માઠ-
પિત્તનુત્ મરોરગાવિવર્ણસિ રક્તહત્ શોષારુચિત્પાચ્છદિહરં
કફોત્ક્રેશિ વલ્યં ચ વૃદ્ધગમ્ (અસ્તિ) ॥

મીઠું લીધુ મધુર અને ભારે હોઈ વાયુ,
પિત્ત, ઝેર, સર્પતું ઝેર, લોહીના બગાડ,
શોષ, અરુચિ, તરસ તથા ઊંઘટીને હરનાર,
કફ સંબંધી પીડાને કરનાર, બળ આપનાર
અને પુષ્ટિકારક છે. ૧૨૫

૧. નિમ્બા ફલ, મિષ્ટ ચ તત્ નિમ્બૂફલમ્-મીઠા
લીધું^૨ ફળ.

કર્મરંગનુ નામ તથા ગુણો

કર્મરંગ્નું હિમં ગ્રાહિ સ્વાદ્મલ્લં કફવાતહત્ ॥૧૨૬॥
અન્વય-કર્મરંગ્નું હિમં ગ્રાહિ સ્વાદુ અમ્લ (સત્)
કફવાતહત્ (અસ્તિ) ॥

કર્મરંગ^૩ (એકબત્તણુ લીધું) ઠાંડું,
પ્રવાહી, મળને સુકવનાર, મધુર અને ખાડું
હોઈ કફ તથા વાયુને હરનાર છે. ૧૨૬

૧. કર્મરંગે-કફવાતનાશનાય રચ્યતે, રક્ત રાગે-કર્મણિ
ષ્ટ, 'વજોરિ'તિ વૃત્તમ્-કફ તથા વાયુનો નાશ કરવા-
રૂપ કર્મ માટે જે રંગાય છે-કામ કરે છે, તેવી
કર્મરંગ-ને નામે એક બતતનું લીધું.

આંબલીનાં નામો

અમ્લિકા સુક્રિકામ્લી ચ સુકા દન્તશઘાપિ ચ ।
અમ્લા ચ ચિચ્ચિકા ચિચ્ચા તિત્તિટ્ટીકા ચ તિત્તિટ્ટી ॥

અન્વય-અમ્લિકા સુક્રિકા ચ અમ્લી સુકા દન્તશઘા
અપિ ચ ચિચ્ચિકા ચિચ્ચા તિત્તિટ્ટીઠા ચ તિત્તિટ્ટી (કથ્યંતે) ॥

અમ્લિકા,^૧ સુક્રિકા,^૨ અમ્લી,^૩ સુકા,^૪
દંતશઘા,^૫ અમ્લા,^૬ ચિચ્ચિકા,^૭ ચિચ્ચા,^૮

તિત્તિટ્ટીકા^૯ અને તિત્તિટ્ટી,^{૧૦} એટલાં આંબ-
લી^{૧૧}નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૭

૧. અમ્લ. ૧૪ અરિન આવા.-'અત્ ઇન્દ્રિયો-
ઈતિ ટ્, ટ્, અત્ ઇન્દ્ર ચ-એનો રસ ખાટો ડોષ
છે, તેથી અમ્લિકા-આંબલી.

૨. સુક્રયતિ-અથવતિ દન્તાન્ રુક વાયુ ચ, અમ્લ-
ત્વાદ-'શ્રમ્ભે-દ.' (ઉપા. ૨-૨૮) ઇતિ સાધુ; સ્તઃ
સ્વાર્થે કન્, ટ્, અત્ ઇન્દ્ર ચ, યદા સુક્રમિગ્લમ્લત્વાન્-
'દ્વે પ્રતિક્રિતૌ' ઇતિ ટ્-ખાટી રોવાથી દાંતને જે
આંબા છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે;
અથવા અત્વંત ખાટી રોવાથી જે સુકા જેવી
ડોષ છે, તેથી સુક્રિકા-આંબલી.

૩. અમ્લ સ્ત. અસ્તિ અસ્મા-અર્થબાયચ્, મૌદિ-
એનો રસ ખાટો ડોષ છે, તેવી અમ્લી-આંબલી.

૪. સુકા-મીઠા નામ પ્રમાણે.

૫. શક્ટિ-હિતસિ ક્રિશ્કાતિ વા-શક્ટિ દિશક્રેચ-
કૈતવેપુ-વવાયચ્, ટ્, દન્તાના શઘા-દાંતને કુ.પ દે
છે-આંબલી નામે છે તેથી દંતશઘા-આંબલી.

૬. અમ્લ સ્ત. અસ્તિ અસ્મા-અર્થબાયચ્, ટ્-
એનો રસ ખાટો ડોષ છે, તેથી અમ્લી-આંબલી.

૭. 'ચિમ્' ઇતિ અબ્યક શબ્દ ચિત્તોતિ. ચિમ્
ચયને-'અબ્યેઓડપિ દ્વસ્તે' ઇતિ ટ, સ્તઃ સ્વાર્થે કન્,
ટ્, અત્ ઇન્દ્ર ચ-'નિમ' એવા અરપટ્ટ અવાજ
કરે છે, તેથી ચિચ્ચિકા-આંબલી.

૮. ચિચ્ચા-નામ પશુ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ
સૂચ્ય છે અને પ્રકૃતિપ્રત્યય પશુ તે જ છે; કેવળ

* પૈશ્યો અને ટાટો, પાચક, ખાડો સાફ લાવ-
નાર અને ઝાડાની કબજિયાત તથા તાવમાં વધી
ઉપશેષી ગણે છે. આંબલીની શીંગળી ઉપરની ડાવની
રાખ દવામાં ખાર તરીકે વપરાય છે; અને પાદમાં
મેળ ઉપર પ્રાંધવાથી મેળ કાંતરી બાય છે.

ચરકસંહિતામાં આંબલીને અમ્લ (ખાટી),
પિત્તશામક (પિત્ત શમાવનાર) અને સારક (થોડા
ઝાડા સારનાર) વધુવેલ છે.

ચક્રકેતમાં ધંતરા વજેરેનું ઝેર ઉતારવા માટે
ખનૂર, દ્રાક્ષ, આંબલીનો ગર્ભ, દામનનાં પીળ,
ફાલસાં અને આમળાં સરખે ભાગે લઈને તેમને
ખારીક કરી તેમાં આંબળાં પાણી મેળવીને ઉકા-
ળી ધાટું કરીને આપવા લખેલ છે. દવા તરીકે
આંબલીનો ગરન ૧૧ રૂપિયામાર અથવા તેથી
વધારે ખાવાથી થોડા વ્યુલામ લાગે છે, પાચનશક્તિ
વધે છે અને તરસ થોડી લાગે છે.

૨. મધુકાલો કચ્ઠી ફવ-ફવોં કન્-ખળે મીડી કાકડી હોય તેવું હોય છે, તેથી મધુકકંઠી-મીછ બાતનું એક ગિબેર.

લાંખાં લીંછુના ઝાડનાં નામે તથા ક્ષણના ગુણે

સ્વાજ્ઞમ્વીરો દન્તશઠો જમ્મજમ્મીરજમ્મલાઃ ।
જમ્વીરમુષ્યં ગુર્વમ્લ વાતસ્તેષ્વિવન્ધનુત્ ॥૧૨૦॥
શૂલકાસકામોક્તે શચ્છદિત્તુષ્ણામદોપજિત્ ।
આસ્વૈરસ્યહૃપીઢાવહિમાન્ધકૃમીન્ હરેત્ ॥
સ્વલ્પજમ્વીરિકા તદ્વત્ તૃષ્ણાન્છદિનિવારિણી ॥૧૨૧॥

અન્ય - જમ્વીર દન્તશઠ જમ્મ-જમ્મીર-જમ્મલા (હિતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) જમ્વીરમ્ ઉષ્ણ ગુહ અમ્લ (સત્) વાતસ્તેષ્વિવન્ધનુત્ શૂલકાસકામોક્તે શચ્છદિત્તુષ્ણામદોપજિત્ (તથા ચ) આસ્વૈરસ્યહૃપીઢાવહિમાન્ધકૃમીન્ હરેત્ । સ્વલ્પજમ્વીરિકા તદ્વત્ તૃષ્ણાન્છદિનિવારિણી (મવતિ) ॥

જળીર,^૧ દત્તશઠ,^૨ જલ,^૩ જલીર^૪ અને જલલ^૫ એટલા લાભા લીંછુના ઝાડના સંસ્કૃત નામે છે. એના લીંછુ ગરમ, ભારે તથા ખાટા હોઈ વાયુ, કફ, મળબધ, શૂણ, ઉધરસ, કફથી થતી મૂંઝવણ, ઊલટી, તરશ, આમ નબધી હોય તથા મુખનું વિરસપણું, હૃદયની પીડા, અગ્નિનું મંદપણું અને કૃમિને મટાડનાર છે. એ લીંછુની સ્વત્પજીરિકા^૬ નામની નાની બાત તેના જેવી જ હોય છે તેમજ તરશને અને ઊલટીને મટાડે છે.

૧ જમ્મયત-અટ સ્વાદપૂવક લકે આસ્વૈર સ્વહિમાન્ધાદિવારકલ્વાદ-ન્મુ જલને 'ગમ્મીરાદયથે તિ સાધુ-નોદાનું વિરસપણું તથા જટરાગ્નિની મદતા આદિને દૂર કરનાર હોવાથી લોકો જેને સ્વાદપૂવક ખાય છે, તેથી જળીર-લાગુ લીંછુ

૨ દન્તાનાં શઠ ફવ, અમ્લત્વેન ઝાડવકારકલ્વાદ-ખટાઈને લીંછે દાતને આ માત્રી વડે જેવા કરી નાખે છે, તેથી દાતને ફેરાન કરવા બળે તેઓની સામે હુસ્વાઈ કરવું હાય તેવું છે, તેથી દન્તશઠ-લાગુ લીંછુ

૩. જમ્મયતિ વિનામયતિ માત્રાણિ અમ્લત્વાત્, જમો માત્રવિનામે-પવાચન્, 'રધિજમારચી'તિ મુમ્-શરીરના અવયવોને ખટાઈથી જે આવત નમાવે છે-ટીલા કે આગસુ બનાવે છે, તેથી જળ-લાગુ લીંછુ.

૪. જમ્મયતીત્વાદિપૂવત્, પ્રત્યયસ્તુ 'ગમ્મીરાદિ-

ત્વાત્ (ઉળા. ૪-૨૫) ફૈન્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે
૫. જમ્મયતીત્વાદિ તૃતીયાનામવત્, પ્રત્યયસ્તુ શૂપાદિત્વાત્ (ઉળા. ૧-૧૦૬) કલ્-અર્થ નીળા નામ પ્રમાણે છે.

૧. મુતરામ્ અલ્પા વાસૌ જમ્વીરી-સગ્રાયાં કન્, યાપ્, 'હવાફેરિ'તિ ફસ્ત્વ ચ-અતિશય નાની પીંછુની બાત સ્વત્પજીરિકા કફેનાય છે.

ખાટાં ગોળ લીંછુના ઝાડનાં નામે તથા ક્ષણના ગુણે

નિમ્બુ છી નિમ્બુક ફલીને નિમ્બુકમપિ કીર્તિતમ્ ।
નિમ્બુકમમ્લં વાતમ્નં દીપનં પાચન લઘુ ॥૧૨૨॥
નિમ્બુકં કૃમિસમૂહનાશનં તીક્ષ્ણમમ્લમુદ્રપ્રહાપહમ્
વાતપિત્તકફશૂલિને હિત્, કષ્ટનપ્રહરિચીરોચન પરમ્ ॥

અન્ય - નિમ્બુ છી નિમ્બુક નિમ્બુકમ્ અપિ ક્ષાલિ કીર્તિતમ્, નિમ્બુકમ્ અમ્લ વાતજ દીપન પાચન લઘુ નિમ્બુક કૃમિસમૂહનાશન વીક્ષ્ણમ્ અમ્લ (સત્) ઉદરપ્રહાપહ કષ્ટનપ્રહરિચીરોચન વાતપિત્તકફશૂલિન પર હિત (મગતિ)

નિખૂ^૧ સીલિ ગે છે, નિખુટ^૨ અને નિખૂટ^૨ નખુંસકલિ ગે હોઈ એ ખાટા ગોળ લીંછુના ઝાડના સંસ્કૃત નામે છે. એવું લીંછુ ખાટું, વાયુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને પાચક હોઈ કલક છે. (ખીબ અથમા કહ્યું છે કે) એ લીંછુ કૃમિ-શુવડાઓને મટાડનાર, તીક્ષ્ણ, ખાટું, પેટની પીડાને મટાડનાર, ગ્રહ-ભૂતાદિને દૂર કરનાર, દુઃખરહિતને રુચિ ઉપલવનાર અને વાત, પિત્ત, કફ તથા શૂળવાળાને પરમ હિતકારી છે. ૧૨૨, ૧૨૩

૧ નિમ્બુતિ-સિચતિ અમ્લ વાતજ દીપન પાચન ચ રસ, ગિવિ સેચન-વાહુલશદ્-જે ખાટા, વાયુ-નાશક, દીપન અને પાચન રસને સિને છે, તેથી નિમ્બુ-ખાટું ગોળ લીંછુ

૨,૩ બંને નામે પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ દર્શાવે છે અને તેમા પ્રકૃતિ-પ્રત્યય પણ તેજ છે. કેવળ શુદ્ધોદરાદિવાદ-વૈકલ્પિક ફસ્ત્વ સગ્રાયાં ચ કન્ એ વિશેષ છે

એ લીંછુ કેને અવશ્ય કેવું ?

ત્રિદોષવહિશ્લયવાતરોગ-
નિર્પીડિતાનાં વિપવિહ્વલાનામ્ ।
મન્દાનલે યદ્ગુદે પ્રદેય
વિપૂચિકાયા મુનયો વદન્તિ ॥૧૨૪॥
અન્ય - (ફિચ-) ત્રિદોષવહિશ્લયવાતરોગનિર્પીડિતાનાં

વિપવિહ્વાનાં મન્દાનેહ યદ્ગુદં વિપૂવિવાયાં (તત્) પ્રદંયમ્
(હતિ) મુનય. વદન્તિ ॥

ત્રણે દોષ, અગ્નિ, ક્ષય તથા વાયુસંખંધી
રોગથી પીડાયેલાઓને, ઝેરથી વિહ્વલ થયેલા-
ઓને, મંદ અગ્નિવાળાઓને, ઝાડાની કળાજિ-
યાતવાળાઓને તથા કોલેરાવાળાઓને એ લીંબુ
અવશ્ય છે, એમ મુનિઓ કહે છે. ૧૨૪

મીઠા લીંબુનું નામ તથા ગુણો

મિષ્ટનિમ્બૂફલં સ્વાદુ ગુરુ માલતપિત્તનુત્ ।
ગરોરગવિપધ્વંસિ કફોત્કેશિ ચ રુહત્ ॥
શોષાકચિત્પાચ્ઠદિહરં વલ્યં ચ વૃહણમ્ ॥૧૨૫॥

અન્ય - મિષ્ટનિમ્બૂફલ^૧ સ્વાદુ ગુરુ (સત્) માલત-
પિત્તનુત્ ગરોરગવિપધ્વંસિ રુહત્ શોષાકચિત્પાચ્ઠદિહર
કફોત્કેશિ વલ્યં ચ વૃહણમ્ (અસ્તિ) ॥

મીઠું લીંબુ મધુર અને ભારે હોઈ વાયુ,
પિત્ત, ઝેર, સર્પનું ઝેર, લોહીનો ખગાડ,
શોષ, અરુચિ, તન્દ્ર તથા ઊલટીને હરનાર,
કે ક્ષયથી પીડાને હરનાર, ખળ આપનાર
અને પુષ્ટિકારક છે ૧૨૫

૧. નિમ્બા ફલ, મિષ્ટ ચ તત્ નિમ્બૂફલમ્-મીઠાં
લીંબુનું ફળ.

કર્મરંગુ નામ તથા ગુણો

કર્મરંગ્લં હિમં ગ્રાહિ સ્વાદ્મલ્લં કફવાતહત્ ॥૧૨૬

અન્ય - કર્મરંગ્લં હિમં ગ્રાહિ સ્વાદુ અમ્લ (સત્)
કફવાતહત્ (અસ્તિ) ॥

કર્મરંગ^૧ (એકઅતનું લીંબુ) ઠાંડું,
પ્રવાહી, મળને સુવનાર, મધુર અને ખાડું
હોઈ કે ક્ષે તથા વાયુને હરનાર છે. ૧૨૬

૧. કર્મણે-કફગતનાશનાય રચ્યતે, રજ રાગે-કર્મણિ
વન્, 'વજોરિ'તિ હુત્વમ્-કે તથા વાયુનો નાશ કરવા-
રૂપ કર્મ માટે જે રંગાય છે-કામ કરે છે, તેથી
કર્મરંગ-તે નામે એક અતનું લીંબુ.

આંખલીનાં નામો

અમ્લિકા સુક્ષ્મસ્લી ચ સુકા દન્તશઠાપિ ચ ।
અમ્લા ચ ચિચ્ચિકા ચિચ્ચા તિન્તિટીકા ચ તિન્તિટી ॥

અન્ય - અમ્લિકા સુક્ષ્મસ્લી ચ સ્લી સુકા દન્તશઠા
અપિ ચ ચિચ્ચિકા ચિચ્ચા તિન્તિટીરા ચ તિન્તિટી (કષ્યંતે) ॥
અમ્લિકા,^૧ સુકિકા,^૨ અમ્લી,^૩ સુકા,^૪
દંતશઠા,^૫ અમ્લા,^૬ ચિચ્ચિકા,^૭ ચિચ્ચા,^૮

તિન્તિટીકા^૯ અને તિન્તિટી,^{૧૦} એટલાં આંખ-
લીનાં અંશુક નામો છે. ૧૨૭

૧. અમ્લ: રમ અસિ અમ્લા-અમ્લ (નિત્યો)-
હતિ ઠ્ઠ, ટાપુ, અત્ત ઇવં ચ-જેનો રસ ખાટો દોષ
છે, તેથી અમ્લિકા-આંખલી.

૨. સુક્યવિ-અવ્યવિત્ દન્તાન્ રુક વાયુ ચ, અમ્લ-
સ્વાન્-'કમ્લેન્દ્ર.' (ડળાં ૨-૨૮) હતિ ટાપુ', સ્ત:
સ્વાર્થે કન્, ટાપુ, અત્ત ઇવં ચ, યદ્ગુમિવાલ્મસ્વાન્-
'હવે પ્રતિહતો' હતિ ઠ્ઠ-ખાટી યોનાથી ઘાંતને જે
અંખાવે છે અને કે તથા વાયુનો નાશ કરે છે;
અથવા અત્યંત ખાટી યોનાથી જે સુકા જેવી
દોષ છે, તેથી સુકિકા-આંખલી.

૩. અમ્લ. રસ. અસ્તિ અમ્લા-અસંભાવ્ય, ગૌરાદિ -
જેનો રસ ખાટો દોષ છે, તેથી અમ્લી-આંખલી.

૪. સુકા-ખીળ નામ પ્રમાણે.

૫. શક્તિ-હિન્તિ ક્ષિપ્તિ વા-શક હિંચાંક્રવ-
કૈવેયુ-વચાવ્ય, ટાપુ, દન્તાનાં ઘટા-ઘાંતને કુ.ખ ટે
છે-અંખાવી નામે છે તેથી દંતશઠા-આંખલી.

૬. અમ્લ રસ અસ્તિ અમ્લા-અસંભાવ્ય, ટાપુ-
જેનો રસ ખાટો દોષ છે, તેથી અમ્લા-આંખલી.

૭. 'ચિમ્' હતિ અન્યકં શબ્દ ચિનોતિ, ચિન્
ચયને-'અન્યન્નોડપિ દર્યંતે' હતિ ઠ્ઠ, તત: સ્વાર્થે કન્,
ટાપુ, અત્ત ઇવં ચ-'ચિમ' એવો અરપટ અવાજ
કરે છે, તેથી ચિચ્ચિકા-આંખલી.

૮. ચિચ્ચા-નામ પશુ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ
સૂચવે છે અને પ્રૃથિતપ્રત્ય પશુ તે જ છે; કેવળ

* વંધો અને ટાટી, પાચક, ઝાંડા સાથે લાવ-
નાર અને ઝાડાની કળાજિયાત તથા તાવમાં ઘણી
ઉપયોગી ગણે છે. આંખલીની શીંગની ઉપરની ઢાળની
રાખ દવામાં ખાર તરીકે વપરાય છે; અને પાંદડાં
મોળા ઉપર આધવાથી સોજા ડાંતરી ભય છે.

ચરકસંહિતામાં આંખલીને ગરમ (ખાટી),
પિત્તશામક (પિત્ત શમાવનાર) અને સારક (થોડા
ઝાડા સારનાર) વર્ણવેલ છે.

ચક્રદત્તમાં ધંતુરા વગેરેનું ઝેર ઉતારના માટે
ખનૂર, દ્રાક્ષ, આંખલીનો ગર્મ, દાઝમનાં ખીજ,
ક્ષલમાં અને આમળાં સરખે ખાગે લઈને તેમને
ખારીક કરી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવીને ઉકા-
ળી ઘાડું કરીને આપના લખેલ છે. દવા તરીકે
આંખલીનો ગરમ ૧૧ રૂપિયાગૌર અથવા તેથી
વધારે આવાથી થોડા જુનાખ લાને છે, પાનનશકિત
વધે છે અને તરલ થોડી લાગે છે.

વર્ણિયાં, સદૈહ થયેલા વાળ, માથાનું કેશ-રહિતપણું, દુર્બળપણું; નિર્બળપણું; ઘડપણુ તથા રોગોને અટકાવી માણસોના શરીરને જે ધારી-ટકાવી પોષે છે, તે ધારણે એ ધાતુઓ કહેવાય છે. ૨

સોનાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

મરીચિરક્ષિત્રા અત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ।
 ઘસિષ્ઠશ્ચેતિ સસૈતે કીર્તિતાઃ પરમર્ષયઃ ॥ ૩ ॥
 પુરા નિજાશ્રમસ્થાનાં સતર્પીણાં જિતાત્મનામ્ ।
 પત્નીવિલોક્ય લાવણ્યલક્ષ્મીસમ્પન્નયૌવનાઃ ॥૪॥
 કન્દર્પદર્પવિષ્વસ્તચેતસો જાતવેદસઃ ।
 પતિતં યદ્ધરાષ્ટ્રે રૈતસ્તદ્દેમતામગાત્ ॥
 કૃત્રિમં ચાપિ ભવતિ તદ્ધસેન્દ્રસ્ય વેધતઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-મરીચિઃ અત્રિઃ અત્રિઃ પુલસ્ત્ય પુલહઃ ક્રતુઃ ચ વસિષ્ઠ-ઇતિ એ સત પરમર્ષયઃ કીર્તિતા, પુરા નિજાશ્રમ-સ્થાનાં જિતાત્મના (તેવા) સતર્પીણાં લાવણ્યલક્ષ્મીસમ્પન્નયૌવના પત્નીઃ વિલોક્ય કન્દર્પદર્પવિષ્વસ્તચેતસ જાતવેદસ યત રૈત ધરાષ્ટ્રે પતિત તત્ હેમતામ અગાત્ । રસેન્દ્રસ્ય વેધતઃ તત્ ચ કૃત્રિમમ્ અપિ ભવેત્ ॥

મરીચિ, અગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ-સમર્ષિ કહેવાય છે. પૂર્વે પોતાના આશ્રમમાં રહી અંતઃકરણને તથા ઇન્દ્રિયોને જીતનારા એ સમર્ષિઓની લાવણ્યશોભાથી યુક્ત યૌવન વાળી સ્ત્રીઓને જોઈ કામના ગર્વથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા અગ્નિદેવનું જે વીચ્ જમીન પર પડ્યું હતું તે સોનું થયું છે; અને પારાની ક્રિયાથી બનાવટી સોનું પણ થાય છે. ૩-૫

સોનાના નામો

સ્વર્ણં સુવર્ણં કનકં હિરણ્યં હેમ હાટકમ્ ॥૬॥
 તપનીયં ચ ગાંગેયં કલધૌતં ચ કાન્નનમ્ ।
 ચામીકરં શાતકુર્મં તથા કાર્ત્તસ્વરં ચ તત્ ॥
 જામ્બૂનદં જાતરૂપં મહારજતમ્તિપિ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-(સુવર્ણનામો કયા-) સ્વર્ણં સુવર્ણં કનકં હિરણ્યં એ સ હાટકં તપનીયં ચ ગાંગેય કલધૌતં ચ કાચનં ચામીકરં શાતકુર્મ તથા ચ તત્ કાર્ત્તસ્વરં જામ્બૂનદ જાતસ્ય મહારજતમ્ હત્યપિ (કથ્યતે) ॥

સ્વર્ણ, ૧ સુવર્ણ, ૨ કનક, ૩ હિરણ્ય, ૪ હેમ, ૫ હાટક, ૬ તપનીય, ૭ ગાંગેય, ૮ કલધૌત, ૯ કાંચન, ૧૦ ચામીકર, ૧૧ શાતકુર્મ, ૧૨ કાર્ત્ત-

૨૨૨, ૧૩ જાંબૂનદ, ૧૪ જાતકુર્મ અને મહા-રજત ૧૫ એટલાં સોનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬, ૭

૧. મુષ્ટ ઋષોતિ-પ્રાપ્નોતિ મૂલ્ય, ઋણુ ગતૌ-પવાચનુ, યદ્વા અર્ણનમ્ અર્ણ-વનુ, શોમનઃ અર્ણ-ગતિઃ અને પવિત્રત્વાત્-જે સારી રીતે કિંમત મેળવે છે અથવા પવિત્ર હોવાથી જેને લીધે ઉત્તમ ગતિ થાય છે, તેથી સ્વર્ણ-સોનું.

૨. શોમન વર્ણં યસ્ય, યદ્વા મુષ્ટ વખ્યંતે લોકેઃ, વર્ણં ઇષ્ટે-વ્યન્તાદ્ 'एव' -જેનેા રંગ ઉત્તમ હોય છે અથવા લોકો જેને સારી રીતે વર્ણવે છે, તેથી સુવર્ણ-સોનું.

૩. કનલિ-દીપ્યતે તેજસા, કની લીતૌ-'કુનાલિભ્યઃ સજ્ઞાયા યુન્' (ઉગા. ૫-૨૫)-જેનેા લીધે જે પ્રકાશે છે, તેથી કનક-સોનું.

૪. હર્યતિ-પ્રાપ્નોતિ ભાગ્યવન્ત જન, યદ્વા હર્યંતે-કામ્યત સર્વેર્જનૈર્યત્ તદ્ હિરણ્યમ્, હર્યં ગતિકાન્વયોઃ-'હર્યંતે. કન્યન્ હિરન્' (ઉગા. ૫-૪૪)-ભાગ્યવાન માણસને જે પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી હિરણ્ય-સોનું.

૫. હિનોતિ હીયંતં વા મૂલ્ય પવિત્રત્વાદિગુણવર્ણ-ધાનેન, હિ ગત્યાદૌ-મન્નિન્' (ઉગા. ૪-૧૪૫)-જે મૂલ્યને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા પવિત્રતા આદિ ગુણ-સમુદાયને જે મેળવે છે, તેથી હેમ-સોનું.

૬. દદતિ-સીપ્યતે, દદ લીતૌ-શુન્, યદ્વા શટ્યતિ-લીપયતિ મૂળનાદિના જન-'વચુન્' (ઉગા. ૨-૩૨)-જે તેજની પ્રકાશે છે અને દાગીનારૂપે ખની લોકને જે દીપાવે છે, તેથી હાટક-સોનું.

૭. તપ્યત અનન દુદ્ધિદેહોર્વહો, તપ સતાપે-'હૃત્ય-સ્વુટ-' હત્યનીચ્-શુદ્ધિ માટે અગ્નિમાં જે તપે છે, તેથી તપનીય-સોનું.

૮. ગમ્નાયા અપત્ય-શુભાદિલાદ્ ઢક્, 'ચ ગર્ભં મુણ્વે ગમ્ના પાવકાદ્ રીતતેજસમ્, તદુત્ય પક્તે ન્યસ્તં હિરણ્ય સમપ્યત' ઇતિ વાયુપુરાણમ્-ગંગાનું જે સંતાન ગણાય છે, તેથી ગંગેય-સોનું. આના સંબંધમાં વાયુપુરાણુ જણાવે છે 'પ્રદીપ્ત તેજવાળા જે ગર્ભને ગંગાએ અગ્નિથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેની ઓળ પર્વત પર મૂકી હતી, એ સોનારૂપે થઈ હતી.'

૯. કલઃ-મલઃ પૌતો યસ્ય તત્-જેનેા મેલ ધોવાય છે, તેથી કલધૌત-સોનું.

૧૦. કાચતે-દીપ્યતે તેજસા, કાચિ લીતૌ-જન્નાદિ-ત્વાદ્ સ્વુઃ-તેજ વડે જે દીપે-પ્રકાશે-અગ્ને છે, તેથી કાંચન-સોનું.

ગોળો, શુભ, હૃદયના રોગ તથા છવડાને મટાડનાર છે. ૧૩૨, ૧૩૩

૧. રૂપસ્ય અમ્લ પલ્લવ-વૃક્ષામ્લ-રૂક્ષાનું ખાટું ફળ અથવા ઝાડની ખાટાઈરૂપે જે થાય છે, તેવી વૃક્ષામ્લ-કોકમ.

૨. નિન્તિલોક-આંધ્યાનીનું દમુ નામ વૃક્ષો.

૩. ચક્ત-સર્પવતિ ચિત્ર પ્રતિદ્વન્તિ ચ વૃજ્ઞાસીન, ચક્ર વૃક્ષો પ્રતિપત્તિ ચ- 'ચકિરમ્યોસ્ત્વોપખયા' (૩ળા. ૨-૧૪) इति रक्ष-ને ચિત્રને તૃપ્ત કરે છે તથા તરણ વગેરેને મટાડે છે, તેવી ચુક-કોકમ.

૪. અમ્લ સ્ત્રો વૃક્ષે યસ્ય તત્, 'શેષાદ વિમાયે'તિ ક્વ-એના ઝાડમાં ખાટો રસ હોય છે, તેવી અમ્લ-રૂક્ષા-કોકમ

ચતુરમ્લ અને પચ્યામ્લ ક્યેટલે શું ?

અમ્લવેતસવૃક્ષામ્લવૃહજમ્વીરનિમ્બુક્રે :

ચતુરમ્લં હિ પશ્ચામ્લં વીજપૂરયુતૈર્મવેત્ ॥ ૧૩૪ ॥

અન્યથા-અમ્લવેતસ-વૃક્ષામ્લ-વૃહજમ્વીર-નિમ્બુક્રે ચતુરમ્લ, (તથા) વીજપૂરયુતૈ (તે) વચામ્લ હિ મંવેત્ ॥

અમ્લવેત, કોકમ, મોટું લાંબું લીંબુ અને ગોળ ખાટું લીંબુ એ ચાર ખાટા પદાર્થો લેવા મળી ચતુરમ્લ^૧ કહેવાય છે અને તેઓમા બિન્નેક^૨ લેખવાય ત્યારે તે પચ્યામ્લ^૨ કહેવાય છે. ૧૩૪

૧-૨ ચતુર્ણામ્ અમ્લના સમાહાર, પચ્યાનામ્ અમ્લના સમાહાર-ચાર ખાટાનો સમુદાય તે ચતુરમ્લ અને પચ્યા ખાટાનો અમુદાય તે પચ્યામ્લ કહેવાય છે.

ફળોનો ઉપયોગ કરનારને સૂચના

ફલેષુ પરિપક્વં યદ્ ગુણયત્તદુદાહૃતમ્ ।

વિલ્વાદન્યત્ર વિજ્ઞેયમામં તદ્ દિગુણાધિકમ્ ॥૧૩૫॥

અન્યથા-વિલ્વાદ અન્યદ ફલેષુ યદ્ પરિપક્વ તદ્ ગુણયત્ ઉદાહૃત્, તદ્ (વિલ્વ દુ) અમ દિગુણાધિક વિજ્ઞેયમ્ ॥

બીલાં સિવાય (બાકીનાં સઘળા) ફળોમાં જે પાકેલું હોય તેને શુભવાણું કહ્યું છે; બીલું તે કાચું હોય ત્યારે તેને બમણા શુભવાણું બાબુવું. ૧૩૫

ફલેષુ સરસં યત્યાદ્ ગુણયત્તદુદાહૃતમ્ ।
દ્રાક્ષાધિવ્યશિવાદીનાં ફલે શુષ્કં ગુણાધિકમ્
ફલતુલ્યગુણં સર્વે મજ્ઞાનમપિ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૩૬

અન્યથા-ફલેષુ યદ્ સમ સ્યાત્ તદ્ ગુણયત્ ઉદા-
હૃતમ્, દ્રાક્ષાધિવ્યશિવાદીના ફલ શુષ્ક (સત્) ગુણાધિકમ્ (નવતિ) સર્વે મજ્ઞાનમ્ અપિ ફલતુલ્યગુણ નિર્દિશેત્ ॥

ફળોમાં જે સરસ-તાલ્યું રસદાર હોય તેને શુભવાણું કહ્યું છે, છતાં શાલ, ખીલી અને હરદે વગેરેનું ફળ જે સુકાયેલું હોય તેનાં અધિક શુભ હોય છે. ફળમાં જેવા શુષ્કો કઠ્ઠા છે, તેવા જ શુષ્કો તેઓના પદ્મા ગર્ભમાં પણ હોય છે, એમ સમજવું. ૧૩૬

ક્યું ફળ ન ખાવું ?

ફલં હિમાચિદુર્વાલબ્યાલકીકાદિદૂર્વિતમ્ ॥

શકાલજં કુમ્ભીજં પાકાર્તિતં ન મદ્યયેત્ ॥ ૧૩૭ ॥

અન્યથા-(યત્) ફલં હિમાચિદુર્વાલબ્યાલકીકાદિદૂર્વિતમ્ અશ્રાજં કુમ્ભીજં પાકાર્તિત (સ્યાત્ તન્) ન મદ્યયેત્ ॥

જે ફળ હિમચી, અશિથી, ખરાબ પવનથી, સર્પથી કે ક્રીડા વગેરેથી ખરાબ થયું હોય કે સમય વગર થયું હોય, ખરાબ જનીનમા ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પાડીને ઘણો કાળ ગ્યું હોય તે ફળ ખાવું નહિ. ૧૩૭
પ્રતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં આક્રાદિક્ષવર્ગ સમાસ

૭ : ધાતુ-ઉપધાતુ રસ-ઉપરસ

રત્ન-ઉપરત્ન વિધ-ઉપવિધવર્ગ

ધાતુઓની સંખ્યા તથા ઉત્પત્તિકથન

સ્વર્ણં સૂર્યં ચ તાદ્ર ચ રત્નં યસદમ્પ ચ ।

સીસ લોહં ચ સ્નેહૈ ધાતવો ગિરિસમ્ભવાઃ ॥૧૧॥

અન્યથા-સ્વર્ણં ચ સૂર્યં ચ તાદ્રં ચ રત્નં ચ યસદ ચ સીસ ચ લોહમ્ એત સ્નેહ ધાતવઃ. (સન્ધિ, તે ચ) ગિરિસમ્ભવા ॥

સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, કથોર, જસદ, કીડું તથા લોહું, એ સાત ધાતુઓ છે અને તેઓ પર્વતોમાં થાય છે. ૧

ધાતુ નામની વ્યાખ્યા

વલીપલિતલાક્ષિત્યકાર્ણ્યપક્ષજરામયાન્ ։

નિવાર્યં દેહં દધતિ ધુળો તદ્દાતવો મતાઃ ॥૨॥

અન્યથા-વલી-પલિત-લાક્ષિત્ય-કાર્ણ્ય-પક્ષ-જરા-મયાન્-નિવાર્ય-દેહ-દધતિ ધુળો તદ્દાતવો મતાઃ ॥૨॥
આમયાન્ નિવાર્યં વૃણા દેહ (યત્) દધતિ, તદ્ (સત્માત્ કારણાત્) પક્ષવઃ મતાઃ ॥

નાશયેત્, રોગાન્ મૃત્યુ ચ કરોતિ, તતઃ ચલત. તદ્
હન્યાત્ ॥

બરાબર નહીં મારેલુ સોતું બળને
તથા વીર્યને નાશ કરે છે, રોગને ઉપબલે
છે અને મરણુ પણ કરે છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક
તેને મારવુ બેઈએ. ૧૪

રૂપાની ઉત્પત્તિ

ત્રિપુરસ્ય વધાર્થાય નિર્નિમેષેવિલોચનેઃ ।
નિરીક્ષયામાસ શિવઃ ક્રોધેન પરિપૂરિતઃ ॥૧૫॥
અગ્નિસ્તત્કાલમપતત્તસ્યેકસ્માદ્વિલોચનાત્ ।

તતો રુદ્રઃ સમમવદ્વૈશ્વાનર इव ज्वलन् ॥૧૬॥
અન્ય - ત્રિપુરસ્ય વધાર્થાય ક્રોધેન પરિપૂરિત શિવ.
નિર્નિમેષે વિલોચને નિરીક્ષયામાસ । તત્કાલ તસ્ય એક-
સ્માદ્ વિલોચનાન્ અગ્નિ અપતત્, તતઃ વૈશ્વાનર इव
જ્વલન્ હદ સમમવત્ ॥

ત્રિપુરાસુરનેા વધ કરવા ક્રોધથી વ્યામ
થયેલા સદાશિવ, નિમેષ (આંખના પલકારા)
વગરના નેત્રોથી બેઈ રહ્યા હતા, તે સમયે
તેમના એક નેત્રમાંથી તરત અગ્નિ નીકળી
પડ્યો હતો અને તે અગ્નિમાંથી અગ્નિ જેવો
તેજસ્વી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૫, ૧૬

દ્વિતીયાદપતન્નેત્રાદશ્રુવિન્દુસ્તુ વામકાત્ ।
તસ્માદ્રજતમુપ્પન્નમુક્તર્મસુ યોજયેત્ ॥૧૭॥
અન્ય - દ્વિતીયાદ વામકાત્ નેત્રાત્ તુ અશ્રુવિન્દુ
અપતત્, તસ્માદ્ રજતમ્ ઉત્પન્ન, (તથ) ઉક્તર્મસુ
યોજયત્ ॥

બીજા ડાબા નેત્રમાંથી આંસુનું ટીપુ
પડ્યુ હતુ અને તે ટીપામાંથી રૂપું ઉત્પન્ન
થયુ છે. તે રૂપાને શાઓમાં કહેલા કામેામાં
ઉપયોગ કરવો. ૧૭

બનાવટી રૂપું અને રૂપાનાં નામેા તથા પરીક્ષા
કૃત્રિમં ચ મવેત્તદ્દિ વહ્નાદિરસયોગતઃ ।
રૂપ્યં તુ રજતં તારં ચન્દ્રકાન્તિ સિતપ્રમમ્ ॥૧૮॥
ગુરુ શ્લિષ્યં મૃદુ ધ્વેતં વાદે છેદે ઘનક્ષમમ્ ।
વર્ણાલ્પ ચન્દ્રવત્સ્વચ્છં રૂપ્ય નરગુણં શુભમ્ ॥૧૯॥

અન્ય - વહ્નાદિરસયોગત્ તત્ ચ કૃત્રિમમ્ (અર્થ)
મતે, (અથ તપ્રામાનિ-) રૂપ્યં તુ રજતં તારં ચન્દ્રકાન્તિ
સિતપ્રમમ્ (ઉચ્યત્, તથ) વર્ણાલ્પ ચન્દ્રવત્ સ્વચ્છં
ગુરુ શ્લિષ્યં મૃદુ વાદે છેદે ધ્વેતં ઘનક્ષમ (ઈતિ) નરગુણ
રૂપ્યં શુભં (મતમ્) ॥

કથીર આદિ રસોના રોગથી બનાવટી
રૂપું પણ થાય છે. રૂપ્યં, ^૧ રજત, ^૨ તાર, ^૩
અંદ્રકાન્તિ અને સિતપ્રમમ્ એટલાં રૂપાનાં
સંસ્કૃત નામેા છે. જે રૂપું સારા વર્ણવાણું,
અંદ્ર જેવું સ્વચ્છ, બારે, શ્લિષ્ય, કોમળ,
તપાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાણું અને
ઘણુના મારને ખમી થકે એવું હોય, તે
(ઉપર કહેલા) નવ ગુણોવાળા રૂપાને ઉત્તમ
માન્યું છે. ૧૮, ૧૯

૧. જ્યતે इति જ્યમ્, જ્ય રૂપક્રિયાયામિતિ
જુરાદિજ્ઞન્તાત્ 'બવો ચત્' - જેનાથી રૂપની ક્રિયા કરાય-
રૂપાણું બનાવાય છે, તેથી રૂપ્ય-રૂપું.

૨. રજતિ જ્યતે વા અનેન, રજ રાગે - 'પુરિરજિ-
મ્યાં ક્વિ' (ડગા. ૩-૧૧૧) જ્યત્વ-જે પ્રીતિ
ઉપજવે અથવા જેનાથી પ્રેમ કરાય છે, તેથી
રજત-રૂપું.

૩. તારયતિ પ્રમેહાદિરોગદુઃલાત્, તરલેમ્યન્તાદ્
અન્, તાર્યન્તે વા વાયુપિત્તાદિરોગિણોડનેન-વન્, પ્રમેહ
આદિ રોગોરૂપી દુઃખથી જે તારે-વ્યાથાવે અથવા
વાયુ, પિત્ત વગેરેના રોગોએને જે તારે છે, તેથી
તાર-રૂપું.

૪. ચન્દ્રસ્યેન કાન્તિર્યસ્ય તત્-જેની કાન્તિ અંદ્ર
જેવી હોય છે, તેથી અંદ્રકાન્તિ-રૂપું.

૫. સિતા પ્રમા વત્ય તત્-જેની કાન્તિ ધોળી
હોય છે, તેથી સિતપ્રમ-રૂપું.

દુષ્ટ-હલકુ રૂપું

કઠિનં કૃત્રિમં રૂક્ષં રક્ત પીતદલં લઘુ ।
દાહચ્છેદઘનૈનૈત્તં રૂપ્યં દુષ્ટ પ્રતીક્ષિતમ્ ॥૨૦॥
અન્ય - (યતુ) કઠિન કૃત્રિમ રૂક્ષ રક્ત પીતદલ
લઘુ દાહચ્છેદઘનૈ નૈત્તં (તદ્) રૂપ્યં દુષ્ટ પ્રતીક્ષિતમ્ ॥
જે રૂપું કઠણુ, બનાવટી, રૂક્ષ, રાતું,
પીળાં પતરાવાણું, હલકું, તપાવતા કે કાપતાં
વીખાઈ બલ્ય એવું કે ઘણુ મારતાં હુકસા
થઈ બલ્ય એવુ હોય તેને દુષ્ટ કહ્યું છે. ૨૦

બરાબર મારેલા રૂપાના ગુણો

રૂપ્યં શીતં કર્ણાયામ્લં સ્વાદુષાકરસં સખ્મ્ ।
ઘયસઃ સ્થાપન શ્લિષ્યં લેપન વાતપિત્તજિત્ ॥
પ્રમેહાદિકરોગાંશ્ચ નાશયત્પચિરાદ્ ધુવમ્ ॥૨૧॥
અન્ય - (અથ તદ્ગુણા -) રૂપ્યં શીતં કર્ણાયામ્લ
સ્વાદુષાકરસં સર (અ) ઘયસ સ્થાપન શ્લિષ્ય લેપન
વાતપિત્તજિત્ ચ પ્રમેહાદિકરોગાન્ અભિગત્ પુનં નાશયતિ ॥

૧૧. ચનીકરે-આકરે ભમ્, 'ત્ર મ'મ્' इत्यण्, यद्वा चमन चामि, चमु अदन- 'इनजादिभ्य', 'अनाचमे.'- इति आड अविचिञ्जितत्वाद् वृद्धि, तत 'कृदिनात्' इति वा ङीष्, चामीम्-अदनं ऋरोति गिप्रादीनामिति चामीकर-अभीकर नामनीं भाष्युर्भां ङे'थाय छे, अथवा अेर वगेरेने ङे भाई लय-क्षय वगेरेनेो ङे नाश करे छे, तेथी आभीकर-सोनुं.

૧૨. सातम्मे पवंत भव, 'तत्र भव' इत्यण्, अनुशति-वादिवाडुभयपरदृदि -शतकुंभ नामना पनंतमां ङे वधारे थाय छे, तेथी सातकुंभ के सातकुंभ-सोनुं.

૧૩. कृतस्त्रे जात्रे भमम्, 'तत्र भव' इत्यण्, यद्वा कृता -पठिता स्त्रा वेदिना येन कृतस्त्रो वेदविद् ब्राह्मण, तस्मै दाने देव 'ज्ञेये' इत्यण्-कृतस्त्रे नामनी भाष्युर्भां ङे थाय छे, अथवा वेदिक स्त्रोना पाठ करनार वेदवेत्ता ब्राह्मणेने ङे दानमा आपवा योग्य गथ्थाय छे, तेथी जात्रस्त्रे-सोनुं.

૧૪. जम्वा स्तेन युक्ता नवां भव, तत्र भव' इत्यण्-अभूत्वा रसाथी युक्ता जेवी जेक नदीमा थाय छे. तेथी लभूत्-सोनुं.

૧૫. जात स्व यस्य स्वत एव यद्वा प्ररस्त जात जन्मत एव- 'प्रसात्या रूप्य'-ऋनु ३५ आपो-आप उत्पन्न थयु छे अथवा लभ्यथी ल उत्तम तरीके ङे पेदा थयु होय छे, तेथी लतश्च-सोनुं.

૧૬. महच्च तद् रजत- 'सन्महत्' इति समास, 'अन्महत्' इत्यात्वं च-ऋे मोडु अथवा सर्वोत्तम रथु गथ्थाय छे, तेथी महारजत-सोनुं.

સોનાની પરીક્ષા અને મારેલા સોનાના ગુણો

दाहे रक्तं सितं छेदे निपेके कुङ्कुमप्रभम् ।
तारशुल्बोज्जितं क्षिग्ध कोमलं गुरुं हेमं सत् ॥८॥
तच्छ्रेतं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दलम् ॥९॥
दाहे छेदे सितं श्रेतं कपे त्याज्यं लघुं स्फुटम् ।
सुवर्णं शीतलं घृष्यं घल्यं गुरुं रसायनम् ॥१०॥
स्वादु तिक्तं च तुयर् पाके च स्वादु पिच्छिलम् ।
पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् ॥११॥
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्बिभृद्विस्त्रित्वहृत् ।
विपद्भयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोपजित् ॥ १२ ॥

અન્ય - (યત્) ઢાહે રક્ત છેદે સિત નિપેકે કુકુ-મપ્રમ તારશુલ્બોજ્જિત ક્ષિગ્ધ કોમલ ગુરુ (સ્વાત્ તર) હેમ સત્ (અસ્તિ) । (યત્) સુવર્ણ) શ્વેતં કઠિન રક્ષ વિવર્ણ સમલ દલ ઢાહે છેદે સિત કપે શ્વેત લઘુ સ્ફુટ (સ્વાત્) તત્ ત્યાજ્યમ્ । (અથ ગુણા -) સુવર્ણ શીતલ ધૃષ્ટ્યં ઘલ્યં ગુરુ રસાયનં સ્વાદુ તિષ્ઠં ચ તુયર્ પાકે ચ સ્વાદુ

पिच्छलं पवित्रं बृहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदं हृद्यम् आयुष्करं कान्तिवाग्बिभृद्विस्त्रित्वहृत् विपद्भयक्षयोन्माद-त्रिदोषज्वरशोपजित् (भक्ति) ॥

પરીક્ષા : જે સોનું તપાવતાં રાતું, કપાતાં ધોણું, રેડતાં ઢેસર જેવું દેખાય; રૂખા તથા ત્રાળા વગરનું, સ્નિગ્ધ, કૃષ્ટું, નિર્મળ અને ભારે હોય તે સોનું ઉત્તમ હોય છે, (એમ સમજવું.) જે સોનું ધોણું, ઠઠણું, રૂક્ષ, ખરાખરંગવાળું, મેલવાળું, ચીરાડોવાળું, તપાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાળું, કસોટીમાં ધોણું, હલકું અને (ઘણુ મારતાં) કાટી લય, તે સોનું (હલકુ હોઈ) ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

ગુણો : સોનું ઠાડુ, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, બળ આપનાર, ભારે, રસાયન, મધુર, કડકું, તૂકું, પાકમાં મધુર, ચીકાશવાળું, પવિત્ર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, નેત્રને હિતકારી; શુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ તથા વિચારશક્તિને આપનાર, હૃદયને પ્રિય ધાય એવું, આયુષને વધારનાર, કાતિને તથા વાણીને સ્વચ્છ કરનાર, સ્થિરતા આપનાર અને (સ્થાવર-જંગમ) બે પ્રકારનાં ઝેર, ક્ષય, ગાંડપણુ, ત્રિદોષ, તાવ તથા શોષને મટાડનાર છે. ૮-૧૨

ખરાખર નહિ મારેલા અશુદ્ધ સોનાના ઢોષો

ઘલં સર્વીર્યં હરતે નરાણાં,
રોગપ્રજાન્ પોપયતીહ કાયે ।

મસૌલ્યકૃચ્ચાપિ સદા સુવર્ણ-
મશુદ્ધમેતનમરણ ચ કુર્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્ય - (યત્) સુવર્ણમ્ અશુદ્ધ (ચેત્ તર્હિ) નરાણાં સર્વીર્યં ચક્ર હરતે, હહ કાયે રોગપ્રજાન્ (જસાય તન્) પોપયતિ, સદા ચ અસૌલ્યકૃત્ (સત્) નરણ ચ કુર્યાત્ ॥

આ સોનું ખરાખર સસ્કારથી જે શોધાયું-મરાયુ ન હોય તો મનુષ્યોના બળને તથા વીર્યને હરી લે છે, આ શરીરમાં અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરી તેઓને વધારે છે, કાયમ દુઃખ કરે છે અને મરણ પછી નિપતવે છે. ૧૩

ખરાખર નહિ મારેલું સોનું મારી નાખે અસમ્યક્મારિતં સ્વર્ણં ઘલં વીર્યં ચ નાશયેત્ ।
કરોતિ રોગાન્ મૃત્યું ચ તદ્બંધાઘત્તવસ્તતઃ ॥૧૪॥
અન્ય - અસમ્યક્ મારિત સર્વં ઘલં ચ વીર્યં

પિત્તાપહં શ્લેષ્મહરં ચ શીતં;
તદ્રોપણં સ્પાહ્લુષુ લેલનં ચ ॥ ૨૭ ॥
પાણ્દુરાર્શોઞ્ચરુદ્રકાસ-
શ્વાસક્ષયાન્ પીનસમસ્તપિત્તમ્ ।
શોયં કૃમિં શ્લમપાકરોતિ,
પ્રાહુઃ પરે વૃહણમલ્યમેતત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય- (અથ તદ્ગુણા-) તત્ તામ કપાયં ચ નપુરં તિક્તમ્ અમ્લં પાકે ચ કદુ સારકં (સત્) પિતા-પહં શ્લેષ્મહરં ચ શીતં રોપણં, લુષુ ચ લેલનં સ્વાત્ ॥ (તત્ તામ્રમ્) પાણ્દુરાર્શોઞ્ચરુદ્રકાસશ્વાસક્ષયાન્ પીનસમ્ અમ્લપિત્ત શોયં કૃમિં શ્લમ્ અપાકરોતિ, પરે પ્રાહુઃ- 'પ્લત્ અલ્ય વૃહણમ્ (અસ્તિ) ॥

એ ત્રાંબુ તૂંડું, મધુર, કડવું, ખાટું, પાકમાં તીખું, આડો ઉતારનાર, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, ટાંડું, મધુને રોગવનાર, હલકું અને મળોને ઉખેડનાર હોઈ પાંડું, પેટના રોગ, અરશ, તાવ, દોઢ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળોખમ, અમ્લપિત્ત, સોબ, કૃમિ તથા શુળને મટાડનાર છે. કેટલાક કહે છે કે ત્રાંબુ શરીરને વધારવાના શુભમાં ઓછું છે. બરાબર નહિ માનેલા ત્રાંબામાં આઠ દોષો વધુ રોગો વિષે તામ્રે ત્વસમ્યક્ષારિતેષ્ટ તે ।
દાહઃ સ્વેદોઽસ્તિમૂર્ચ્ઞોક્લેદો રેકો વમિર્ઘ્રમઃ ॥૨૯
અન્ય-વિષે (તુ) એક. દોષઃ (મારણાલ્યઃ અસ્તિ, પરમ્) અમ્યમ્ મારિતે તામે તુ દાહઃ સ્વેદ. અક્લિઃ મૂર્ચ્ઞો ક્લેદઃ રેકઃ વમિઃ ધ્રમઃ (શ્લેષ્) તે અટ (દોષો સન્તિ) ॥

એરમા તા (મારી નાખવા રૂપ) એક જ દોષ છે, પણ બરાબર નહિ મરાયેલા ત્રાંબામાં દાહ, પરસેવો, અરશિ, મૂર્છા, ગ્લાનિ, રેચ, ઊલટી અને ધ્રમ એ આઠ દોષો છે. ૨૯ કથીરનાં નામો અને તેના બે ભેદો

રજ્જં યજ્જં ત્રુપ પ્રોક્તં તથા પિષ્ચટમિત્યપિ ।
સુરકં મિથ્રકં ચાપિ દ્વિવિધં વક્ષુમુચ્યતે ॥ ૩૦ ॥
અન્ય-છા વજ્ર ત્રુપ તથા પિષ્ચટ્મ્ ક્વયપિ પ્રોક્તમ્ (પાંડે) । અપિ ચ સુરકં મિથ્રકં દ્વિવિધ વક્ષુ ઉચ્યત ॥
રંગ, ૧ વંગ, ૨ ત્રુપ અને પિષ્ચટ્મ્ એટલાં કથીરનાં સંસ્કૃત નામો ઠણાં છે. પુરક અને મિથ્રક એવા બે લેહવાણું કથીર કહેવાય છે.

૧. જ્ઞ-તિ-નાટ્ટિ નપુસરસ્થોષ્ણગુણાન્, ર્મિ-મ્તો-

પવાચન્-હલકું, સારક, રક્ષ તથા ઉષ્ણતારૂપ શુભોને જે ધારણ કરે છે, તેથી રંગ-કથીર.

૨. વજ્રતિ-નાટ્ટિ વક્ષુષ્યપિત્તભાવમપિ, વમિ-મ્તો-પવાચન્-નેત્રને હિતકારી તથા પિત્તકારકપણું પણ જે ધારણ કરે છે, તેથી વંગ-કથીર.

૩. ત્રપતે-લજ્જતે અમિતંયોગાત્, ત્રુપ લજ્જાયમ્, 'ત્રુષ્ટસ્નિહિઃ' (ઉળા. ૧-૧૦) ક્વ્યુ-અગ્નિના સંયોગથી જે શરમાય છે-પીગળે છે, તેથી ત્રુપ-કથીર.

૪. પિષ્ચતિ પિષ્ચતે વા-પિષ્ચ હેદને-પવાચન્, પિષ્ચમ્-અલિલમેહવર્ગસ્ય હેદં ટોક્તે, ટોક્ મ્તો- 'અન્યોઽપિ' इति ઃ, યદ્વા પિષ્ચતિ-છિન્નતિ પ્રમેહવર્ગમ્-'શક્રદિઘ્વોઽન્, (ઉળા. ૪-૮૧)-સમગ્ર પ્રમેહના નાશને જે પડોંગી વળે છે અથવા બધા પ્રમેહને નાશ કરે છે, તેથી પિષ્ચટ-કથીર.

બરાબર મારેલા કથીરના શુભો

ઉત્તમં સુરકં તત્ર મિથ્રકં ત્વચરં મતમ્ ।
રજ્જં લઘુ સરં રુક્ષમુષ્ણં મેહકફકૃમીન્ ॥
નિહન્તિ પાણ્દુ સશ્વાસં ચતુર્ણાં પિત્તલં મનાક્ ॥ ૩૧

અન્ય-તત્ર સુરકમ્ ઉત્તમ મિથ્રકત્ત્વ અચરં મતમ્, રજ્જં લઘુ સર રુક્ષમ્ ઉષ્ણ મનાક્ પિત્તલં ચતુષ્ચ (સત્) મેહકફકૃમીન્ સખાતં પાણ્દુ નિહન્તિ ॥

પુરક (રૂપા જેવું) વ્યક્યકિત હોઈ ઉત્તમ છે અને મિથ્રક હલકું મનાય છે. કથીર હલકું, આડો ઉતારનાર, રક્ષ, ગરમ, જરાક પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર અને નેત્રને હિતકારી હોઈ પ્રમેહ, કફ, કૃમિ, પાંડું તથા શ્વાસને મટાડે છે. ૩૧

સિદ્ધો યદ્યા હસ્તિગર્ણ નિહન્તિ,

તથેવ વજ્જોઽલિલમેહવર્ગમ્ ।

દેહસ્ય સૌલ્યં પ્રયલેન્દ્રિયત્વં,

નરસ્ય પુષ્ટિં વિદધાતિ નૂનમ્ ॥૩૨॥

અન્ય-યદ્યા સિદ્ધઃ હસ્તિગર્ણ નિહન્તિ, તથા એ વજ્રઃ અલિલમેહવર્ગ (નિહન્તિ, કિંચ) નરસ્ય દેહસ્ય સૌલ્ય પ્રયલેન્દ્રિયત્વ પુષ્ટિ (ચ) નૂન વિદધાતિ ॥

જેમ સિંહ હાથીઓના સમૂહને મારી નાખે છે, તેમ કથીર સપળા પ્રમેહના સમૂહને નાશ કરે છે, માલુસના દેહમાં સુખ ઉપભવે છે, ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતા કરે છે અને અવશ્ય પુષ્ટિ કરે છે. ૩૨

રૂપું ઠાકું, વૃક્ષં, ખાકું, પાકમાં તથા
વસમાં મધુર, આઠો ઉતારનાર, ચૌવનને રિથર
સાખનાર, શિગ્ધ, મયોને ઉખેડનાર, વાયુ
તથા પિત્તને મટાડનાર અને પ્રમેહ આદિ
રોગોનો શોડા સમયમાં અવશ્ય નાથ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપાના દોષો

તારં શરીરસ્ય કરોતિ તાપં,
વિદ્ધં ઘનં પચ્છતિ શુક્લાશામ્ ।

વીર્યં ઘલં હન્તિ તનોશ્ચ પુષ્ટિ,
મહાગદ્વાન્ પોષયતિ છગ્નુજમ્ ॥૨૨॥

અન્ય - અશુદ્ધ ખન વિદ્ધં તાર શરીરસ્ય તાપ કરોતિ,
શુક્લાશા પચ્છતિ, વીર્યં ઘલં વ તનો પુષ્ટિ હન્તિ, મહા-
ગદ્વાન્ (ઉત્તમ તાન્) પોષયતિ ॥

નહિ શોધાયેલુ અને ઘણા લેણસેળવાળું
રૂપું શરીરમાં તાપ ઉત્પન્ન કરે છે, વીર્યનો નાથ
કરે છે, વીર્યને, ઘણને તથા શરીરની પુષ્ટિને
હણે છે અને શોડા રોગો ઉત્પન્ન કરી
તેઓને વધારે છે. ૨૨

ત્રાંખાની ઉત્પત્તિ

શુક્રં વત્કાંતિકેયસ્ય પતિતં ધરણીતલે ।
વસ્માત્તાઞ્ચં સમુત્પન્નમિદમ્હાતુઃ પુરાવિદ્ઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્ય - કાંતિકેયસ્ય વત્ શુક્ર ધરણીતલે પતિત
વસ્માત્ તાઞ્ચં સમુત્પન્નમ્, ઇદં પુરાવિદ્ અહુઃ ॥

કાંતિકેય સ્વામીનુ જે વીર્ય પૃથ્વી પર
પડ્યુ હતું, તેમાંથી ત્રાંખું ઉત્પન્ન થયુ છે,
એમ ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે. ૨૩

ત્રાંખાનાં નામો

તાત્રમૌદુમ્બરં શુલ્કમુદુમ્બરમિતિ સ્મૃતમ્ ।
રવિમિયં મ્લેચ્છમુલ સૂર્યપર્યાયનામકમ્ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય - તાત્રમ્ ઔદુમ્બર શુલ્કમ્ ઉદુમ્બર રવિ-
પ્રિય મ્લેચ્છમુલ સૂર્યપર્યાયનામકમ્ इति स्मृतम् ॥

તાત્ર,^૧ ઔદુમ્બર,^૨ શુલ્ક,^૩ ઉદુમ્બર,^૪
રવિપ્રિય^૫ અને મ્લેચ્છમુખ^૬ એટલાં ત્રાંખાનાં
સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ સૂર્યનાં જે નામો
છે, તે સૂર્યનાં ત્રાંખાનાં પણ નામો છે. ૨૪

૧. તાત્ર્યતિ તપ્યતે વા સમ્યક્ શોષન પાણ્યવાદિ-
રોગવારણ વાનેન, તસુ શાહકાશ્યામ્-અમિતમ્બોદૈશ્વિય
(ઉગ્ના. ૨-૧૬) इति स्म-ને બરાબર શોષન તથા
પાકુ આદિ રોગોનું નિવારણ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી
તાત્ર-તાંખુ

૨. ઝ-શુભું જ્યોતિ-સ્વીચ્છોતિ તદ્વિગ્નવાદ, ઇમ્
વર્ણ-^૭ સ્નાયોં મુતુવૃત્તિ^૮ इति रत्न, 'અફરિવત્,'
इति मुम्, ત્તા. ડાટ્ટમ્ સંવર इति प्रादिसमान-વર્ણ-
રેત્યાલ-ઉદુમ્બર પવ ઔદુમ્બરમિતિ સ્વાયં પ્રજાસન્-નેને
સંકર પ્રિય છે, તેથી તેમને જે સ્વીચ્છોતે છે, પસઠ
કરે છે-એવા સિવમકતોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, તેથી
ઓદુમ્બર-તાંખું.

૩. શાલતિ-ગરુડતિ વપાયાદિગુણનિવહમ્, શલ મ્બૌ-
'ઉલ્લાદવય' (ઉગ્ના. ૪-૧૬) इति वायु, યદ્વા
શુલ્કવતિ-મિમીતે રોપાટકમશુદ્ધ ચેત, શુલ્ક માને-પવાવ-
વરાશ આદિ શુષ્કસુધાપને જે ધારણુ કરે છે
અથવા જે અશુદ્ધ હોય તે આઠ દોષોને જે માપે
છે-સ્વીચ્છોતે છે, તેથી શુલ્ક-તાંખું.

૪. ઉદુમ્બર-નામની બ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બીજા
નામ પ્રમાણે છે.

૫. રવે. પ્રિય રવિપ્રિયમ્-સૂર્યને જે પ્રિય છે,
તેથી રવિપ્રિય-તાંખું.

૬. મ્લેચ્છદેશેષ મુલમ્-ઉત્પત્તિસંચ તત, યદ્વા
મ્લેચ્છસ્ય મુલમિવ રક્તવર્ણતાત-મ્લેચ્છોના દેશમાં બેની
ઉત્પત્તિ છે અથવા લાલ રંગનું રોવાથી મ્લેચ્છોના
રોડા જેવું જે હોય છે, તેથી મ્લેચ્છમુખ-તાંખું.

મારવા માટે કેવું ત્રાંખું યોગ્ય છે?

જપાકુસુમસદ્ધાર્શં સ્ત્રિયં મૃદુ ઘનશ્લમ્મ ।
લોહનાગોન્નિતં તાઞ્ચં મારણાય પ્રશસ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અન્ય - (યતુ) જપાકુસુમસદ્ધાર્શં સ્ત્રિય મૃદુ ઘનશ્લમ
લોહનાગોન્નિતં (મનેત તત) તામ મારણાય પ્રશસ્યતે ॥

જે ત્રાંખું બાસુદના ફૂલ જેવું, સિન્ધુ,
કામળ, ઘણુના મારને ખમી શકે એવુ અને
લોહાની તથા સીસાની લેણ વગ-તું હોય, તે
ત્રાંખું મારવાના કામમાં વખણાય છે. ૨૫

કેવું ત્રાંખું દુષ્ટ ગણાય છે?

કૃષ્ણં રુદ્રમિતિસ્તદ્ધં મ્લેતં વાપિ ઘનાસહમ્ ।
લોહનાગયુતં ચેતિ શુલ્યં દુષ્ટં પ્રતીતિતમ્ ॥ ૨૬ ॥

અન્ય - (યતુ) કૃષ્ણ રુદ્રમ્ અતિશય વેતમ્
અપિ વ ઘનાસહ લોહનાગયુતં વ इति शूल्यदुष्टं प्रतीतितम् ॥

જે ત્રાંખું કાળુ, રૂક્ષ, બહુ અકઠક, ઘોળું,
ઘણુને ત ખમી એવું અને લોહા કે સીસા
વાળું હોય તે દુષ્ટ કહેવાય છે. ૨૬

બરાબર મારેલા ત્રાંખાના ગુણો

તાત્રં કપાયં મધુરં ચ તિક-

મહલં ચ પાકે કટુ સારકં ચ ।

સોબ અને ભગંદર આદિ રોગોને તે ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૭

લોહાની ઉત્પત્તિ

પુરા લોમિનૈત્યાનાં નિહતાનાં સુરેયુધિ ।
 ઉત્પન્નાનિ શરીરેભ્યો લોહાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૩૮
 અન્વય-પુરા સુરે યુધિ નિહતાના લોમિનૈત્યાના શરીરેભ્યઃ વિવિધાનિ ચ-લોહાનિ ઉત્પન્નાનિ ॥

પૂર્વે દેવતાઓએ યુદ્ધમા મારેલા લોમિન નામના દૈત્યોનાં શરીરોમાંથી અનેક પ્રકારનાં લોહાં ઉત્પન્ન થયાં છે. ૩૮

લોહાનાં નામો, દોષો તથા ગુણો

લોહોડ્ઘો શશ્વતી ક્ષીણં પિણ્ડં કાલાયસાયતી ।
 ગુરુતા દ્વદ્વતોક્લેદઃ કમલલ દાહકારિતા ॥૩૯॥
 અમ્મદોષઃ સુદુર્ગન્ધો દોષાઃ સસાયસસ્ય તુ ।
 લોહં તિક્કં સરં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ ॥૪૦॥
 રુદ્ધં વયસ્ય ચન્નુથ્યં લેપ્તનં વાતલં જયેત્ ।
 કમં પિત્તં ગરં શૂલં શોથાશ્નઃપ્ત્રીહવાગ્નુજ્ઞતાઃ ।
 મેદોમેહહૃમીન્ કુષ્ટં તત્કિદ્દં તદ્દેવ હિ ॥૪૧॥
 અન્વય-લોહઃ અભી, શશ્વતી ક્ષીણ પિણ્ડ કાલાય-સાયતી (હતિ નામાનિ,) ગુરુતા દ્વદ્વતા ઉક્લેદ કમલ લદાહકારિતા અમ્મદોષઃ સુદુર્ગન્ધ - (હતિ) સત્ત આયસસ્ય તુ દોષા (સન્તિ) ॥ (ગુણાનુ)-લોહ તિક્ક સર શીત મધુર તુવર ગુરુ રુદ્ધ વયસ્ય ચન્નુથ્યં લેપ્તન વાતલ (મત્) કમં પિત્ત ગર શૂલ શાથાશ્ન પ્ત્રીહવાગ્નુજ્ઞતા મેદામેહ હૃમીન્ કુષ્ટ જયેત્, તત્કિદ્દ તદ્દત્ત એવ હિ (અસ્તિ) ॥

લોહ, ^૧ આ નામ સ્ત્રીલિંગે નથી-પુલિંગે તથા નપુ સ્કલિંગે છે; શશ્વક, ^૨ તીક્ષ્ણ, ^૩ પિડ, ^૪ કાલાયસ ^૫ અને અયસ, ^૬ એટલા લોહાના સંસ્કૃત નામો છે. લોહામા ભારેપણું, દઢપણું, ગ્જાનિ કરનારપણું, મૂઠાં આપનારપણું, દાહ કરનારપણું, પથરાના સબધનો દોષ અને બહુ જ દુર્ગન્ધ એ સાત દોષો છે. લોહું કડવું. આડો ઉતારનાર, ટાહું, મધુર, તૂલું, ભારે, ઉક્ષ, ધીવન આપનાર, નેત્રને હિલકારી, મળોને ઉખેડનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કડ્ડ, પિત્ત, ઝેર, શુષ્ક, સોબ, અરશ, બરડ, પાંડું, મેહ, પ્રમેહ, કૃમિ તથા કોદને મટાડનાર છે. લોહાના દીઠામાં પણ લોહા જેવા જ ગુણો છે.

૧. લોહતિ હુપ્ત વા દાપસક્ક તિષ્ઠત્વાદિક વાતસ્વં ક્ષત્રવાદિક ચ, દ્વદ્ ગર્ભ્યે-અર્થ વ્ પ્ વા,

યદ્વા હ્યતે અનેન ગરશ્વભેદ પ્રમૃતિરોગનિવહઃ, હન્ છેવને-વાહુલ્યકદ્ હઃ, દ્યતે રોહતિ વા પુરા લોમનૈલ્લ-શરીરેભ્ય, હ્ પ્રાદુર્ભવિ-વ્, અર્થ વા, કવિલિકાદિવાત્ ક્ત્વ ચ-સાત દોષો, કડવાશ વગેરે ગુણો તથા કદ્ આદિનો નાશ કરનાપણું જે છરું છે છે; અથવા ઝેર, શુષ્ક, મેહ આદિ રોગોને જે મટાડે છે અથવા લોમન નામના દૈત્યોના શરીરોમાંથી પૂર્વે જે પ્રકટ થું છે, તેથી લોહ-લોહું.

૨. શસ્યતે-હિસ્યતે અનેન પિત્તમેહકુષ્ઠાદિકમ, શમુ હિસાયમ્-દામ્પીશસ્-હતિ ણ્, સ્વાર્થે ચ વન્-પિત્ત, પ્રમેહ, કોદ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી શશ્વક-લોહું.

૩. તજ્યતિ તજ્યતે વા અનેન ચક્ષુર્વાંતથ, તિજ નિશાન-લિજેર્દોષિય (ઉણા. ૩-૧૮) હતિ વજ્, આંખને તથા વાયુને જે તેજ કરે છે, તેથી તીક્ષ્ણ-લોહું.

૪. વિષ્ણતે વિષ્ણયતે શોષનિવહત્વ શીતમાધુર્યાદિક ચ, વિહિ સ્પષાતે-અર્થ, ઘ્ન વા-દોષના સમુદાય તથા શીતળતા, મધુરતા આદિ ગુણો જેમાં એકલા રહે છે, તેથી પિડ-લોહું.

૫. કાલે ચ તદ્ અયથ-અનોડ્ડમાય.સરસામ્' હતિ સમાસાન્તટ્ચ-જે કાળા રંગનાળું તથા પથ્થરના સારશ્ચ છે તેથી કાલાયસ-લોહું.

૬. એતિ અયતે વા અમ્મન સારતામ્-અમુન્' (ઉણા. ૪-૧૮૯) પથ્થરના સારને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી અયમ્-લોહું.

અશુદ્ધ લોહાના દોષો
 પાણ્ડુલ્લકુષ્ઠામયમૃત્યુદં મયે-
 જુદ્દોગશૂલોં કુરુતેડ્ડમરીં ચ ।
 નાનારુજાનાં ચ તથા પ્રકોપં,
 કરોતિ હ્હાસમગ્નુલ્લોહમ્ ॥૪૨॥

અન્વય-અશુદ્ધલોહ પાણ્ડુલ્લકુષ્ઠામયમૃત્યુદ મયે, હ્હાસમગ્નુ ચ અમરીં કુરુત, તથા ચ નાનારુજાનાં પ્રકોપ (ચ) હ્હાસ કરાતિ ॥

અશુદ્ધ લોહું (ખાવામાં આવે તો) પાંડુરોગ, કોદ તથા મરણ આપનાર થાય; તેમજ હૃદયના રોગ, શુષ્ક, પથરી, મોળ-હિબકા અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના રોગોને પ્રકોપ કરે છે. ૪૨

સંસ્કાર નહિ આપેલું લોહું ભયંકર જીવહારિ મદ્કારિ વાયસ, વેદગુદિદ્વદસંસ્કૃતં ધ્રુવમ્ ।

જસતના નામો તથા ગુણો

યશદં રક્ષસદશ રીતિહેતુશ્ચ તન્મતમ્ ।

યશદં તુવરં તિક્ક શીતલ ક્ષપિત્તહત્ ॥

ચમ્યુષ્ય પરમ મેહાન્ પાણ્ડુ શ્વાસ ચ નાશયેત્ ॥૩૩

અન્ય-યશદં રક્ષસદશ ચ રીતિહતુ મતમ્, તત્
યશદં તુવરં તિક્ક શીતલ પરમ ચમ્યુષ્ય (સન્) ક્ષપ
પિત્તહત્, મેહાન્ પાણ્ડુ ચ શ્વાસ નાશયત્ ॥

યશદં, ^૧રગસદશ^૨ અને રીતિહેતુ^૩ એટલા

જસતના સરકૃત નામો છે જસત તૂરુ,
કંડુ, ટાકું, કંકે તથા પિત્તને હરનાર, નેન
ને બહુ જ હિતકારી અને પ્રમેહ, પાકું તથા
શ્વાસનો નાશ કરનાર છે ૩૩

૧ યેન-વાયુના શીયત-શનૈ શનૈનદયતિ, શદલ
શાલને-પચાદન્-વાયુથી જે ધામે ધીમે નાશ પમે
છે, તેથી યશદં-જસત

૨ રક્ષસ સદશ ગુણ-જે ગુણોમા કથીર જેવું
હોય છે, તેથી રગસદશ-જસત

૩ રીતે-પિત્તલ્લ્ય હેતુ-પિત્તળવુ જે કારણ
ગણાય છે તેથી રીતિહેતુ-જસત

સીસાની ઉત્પત્તિ

દૃષ્ટ્વા મોગિસુતા રમ્યા વાસુકિસ્તુ મુમોચ યત્ ।

વીર્યં જાતસ્તતો નામ સર્વરોગાપહો નુજામ્ ॥૩૪॥

અન્ય-રમ્યા મોગિમતા દૃષ્ટ્વા વાસુકિ તુ યત્
વીર્યં મુમોચ તત્ વૃણા સર્વરોગાપહૃ નામ જાત ॥

સુદર નાગકન્યાને જોવાથી વાસુકિ નાગવું
જે વીર્ય પડ્યું હતું, તેમાથી સીસું ઉત્પન્ન
થયું છે અને તે માણસોના સઘળા રોગોને
મટાડે છે ૩૪

સીસાના નામો તથા ગુણો

સીસ વર્ષે ચ વપ્ર ચ યોગેષ્ઠ નાગનામકમ્ ॥

સીસ રક્ષગુણ જ્ઞેય વિશેષાન્મેહનાશનમ્ ॥ ૩૫ ॥

અન્ય-સીસ વર્ષે ચ વપ્ર યોગ્ય ચ નાગનામક
(મવતિ) । સીસ રક્ષગુણ જ્ઞેય વિશેષાન્ મેહનાશનમ્
(મક્ષિ) ॥

સીસ,^૧ વર્ષ,^૨ વપ્ર,^૩ યોગેષ્ઠ^૪ અને
નાગ,^૫ એટલા સીસાના સરકૃત નામો છે
નાગ અને ભુજગ આદિ જેટલા સર્પના
નામો છે તે સઘળા સીસાના પણ નામો છે
સીસામા કથીરના જેવા ગુણો બાહ્યવા અને તે
વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરે છે ૩૫

૧ સિનોતિ-ચખાતિ જીવન નિત્યસવનાત્, વિવ
વન્ધને-કિપ્, ટૃપાદરાદિત્વાદ્ વીષ્ટનમ્, સ્વતિ-નાશયતિ
પ્રમેહદુઃશરીન્, યોડ તકમણિ-આતાડુપસર્ગે ક, ' સીષ
તદ્ સ ચ-સીષ-નાયમ સેવવાથી જે શુભન ઠપવે
છે તેમજ પ્રમેહ કોડ વગેરેનો જે નાશ કરે છે
તેથી સીસ-સીસું

૨ વધતે જીવિતમનેન સતતસેવનાત્-ટૃપુ-વર્ધન
'સ્ત (ડળા ૨-૨૭)-નાયમ મે-ના-રી જેના વડે
નિદ્રાગી વધે છે, તેથી વપ્ર-સીસું

૩ ઉપ્યતે નાગશતવલમનેન શરીરે ટુવપ્ વીજ
સતાને-' ટુધિવવિખ્યા સ્ત'-(ડળા ૨-૨૭) જેના વડે
શરીરમા સો હાથીવુ બળ વધવાય છે તેથી
વપ્ર-સીસું

૪ યોગે-ધાતુસવન્ધે દ્યમ્-ખી-ધાતુઓ સાથે
મેળવવા જેનો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી યોગેષ્ઠ-સીસું

૫ નગ મવ નામ-'તન્ન મવ ફલ્ગુ-પર્વતમા
જે ધાય છે તેથી નાગ-સીસું

ખરાખર મારેલા સીસાના વિશેષ ગુણો

નાગસ્તુ નાગશતતુલ્યલ્લ દદાતિ,
વ્યાધિં વિનાશયતિ જીવનમાતનોતિ ।

વહ્નિં પ્રદીપયતિ કામવલ્લ કરોતિ,
મૃત્યુ ચ નાશયતિ સતતસેવિત સ ॥૩૬॥

અન્ય-સતતસેવિત સ નાગ તુ નાગશતતુલ્ય
લ્લ દદાતિ વ્યાધિં નાશયતિ, જીવનમ્ આતનોતિ, વહ્નિ
પ્રદીપયતિ કામવલ્લ ચ કરોતિ મૃત્યુ ચ નાશયતિ ॥

સીસાનુ જે નિરંતર સેવન કર્યું હોય
તો સો હાથીઓના જેટલું બળ તે આપે,
વ્યાધિઓનો નાશ કરે, શુદ્ધીનો વધારો કરે,
અગ્નિને પ્રદીપ કરે, કામદેવનું બળ કરે અને
મૃત્યુનો પણ નાશ કરે છે ૩૬

ખરાખર નહિ મારેલા કથીર અને સીસાના ઠાપો

પાકેન્ હીનો કિલ વહ્નનામો,
કુષ્ઠાનિ ગુલ્માશ્ચ તથાતિકષ્ણન્ ।

કણ્ઠ પ્રમેહાનિલસાદશોય-
મગન્દરાદીન્ કુક્ષત પ્રમુક્તો ॥ ૩૭ ॥

અન્ય-વહ્નનામો પાકેન્ હીનો પ્રમુક્તો (ચેત્ વહ્નિ)
કુષ્ઠાનિ ચ અતિકષ્ણન્ ગુલ્માન્ તથા વર્ષ પ્રમેહાનિલસાદ
શોષમગન્દરાદીન્ કુક્ષત ॥

કથીર અને સીસું યોગ્ય રીતે મારણ
વગર જે ખાધા હોય તો કોડ, અલ્પત હુ ખ
હાથી ગોળા, ચેળ, પ્રમેહ, વાયુની પીડા,

સોબ અને ભગદર આદિ રોગોને તે ઉત્પન્ન કરે છે ૩૭

લોહાની ઉત્પત્તિ

પુરા લોમિત્વૈત્યાના નિહતાના સુર્યુચિ ।
ઉત્પન્નાનિ શરીરેભ્યો લોહાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૩૮
અન્વય-પુરા સુર્યુ યુગિ નિહતાનાં લોમિત્વૈત્યાના શરીરેભ્ય વિવિધાનિ ચ લોહાનિ ઉત્પન્નાનિ ॥

પૂર્વે દેવતાઓએ યુદ્ધમા ભારેલા લોમિન નામના દૈત્યોના શરીરોમાંથી અનેક પ્રકારના લોહા ઉત્પન્ન થયા છે. ૩૮

લોહાના નામો, ટોપો તથા યુષ્ઠો

લોહોઽસ્ત્રો શસ્ત્રક તીક્ષ્ણ પિષ્ઠ કાલાયસાયસી ।
ગુરુતા દ્વઢતોક્લેદ કમ્બલ દાહકારિતા ॥૩૯॥
અસ્મદોષ સુદુર્ગન્ધો દોષા સત્તાયસસ્ય તુ ।
લોહ તિલ્ક સર શીત મધુર તુવર ગુરુ ॥૪૦॥
રૂક્ષ વયસ્ય ચમુષ્ય લેહન વાતલ જયેત્ ।
કફ પિત્ત મર શૂલ શોયાશી પ્લીહપાણ્ડુતા ।
મેદોમેહરુમીન કુષ્ઠ તત્કિદ્ધ તદ્ભદેવ હિ ॥ ૪૧ ॥
અન્વય-લોહ અસ્ત્રી, શસ્ત્રક તીક્ષ્ણ પિષ્ઠ કાલાય સાયસી (દિતિ નામાનિ,) ગુરુતા દ્વઢતા ઉલ્કેદ કમ્બલ દાહકારિતા અસ્મદોષ સુદુર્ગન્ધ - (દિતિ) સ્મ આયસસ્ય તુ દોષા (સ્ત્તિ) ॥ (ગુણત્વ) -અહ તિલ્ક સર શીત મધુર તુવર ગુરુ રૂક્ષ વયસ્ય ચમુષ્ય લેહન વાતલ (સ્ત) કફ પિત્ત મર શૂલ શોયાશી પ્લીહપાણ્ડુતા મેદામેહ રુમીન કુષ્ઠ જયેત્, તત્કિદ્ધ તદ્ભદેવ હિ (સ્ત્તિ) ॥

લોહ,^૧ આ નામ સ્ત્રીલિંગે નથી-પુલિંગે તથા નપુસકલિંગે છે, શસ્ત્રક,^૨ તીક્ષ્ણ,^૩ પિષ્ઠ,^૪ કાલાયસ^૫ અને અયસ,^૬ એટલા લોહાના સંસ્કૃત નામો છે લોહામા ભારેપણુ, દઢપણુ, ગ્હાનિ કરનારપણુ, મૂર્છા આપનારપણુ, કાંઈ કરનારપણુ, પથરાના સબધનો દોષ અને બહુ બ ડુર્ગન્ધ એ સાત ટોપો છે લોહુ કડવુ ઝાડો ઉતારનાર, ટાકુ, મધુર, તુરુ, ભારે, રૂક્ષ, ચૌવન આપનાર, નેત્રને ક્ષિતકારી, મગોને ઉએડનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કક, પિત્ત, ઝેર, શૂળ, સોબ, અરશ, ખરલ, પાડુ, મેહ, પ્રમેહ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે લોહાના ક્રીટામા પણ લોહા જેવા બ યુષ્ઠો છે

૧ તાદૃશિ દુષ્ણત વા દાનમત્તક સિષ્ણસાદિક વાતલ્કવે કષ્ટપ્રવાદિક ચ, દ્વઢ ગાર્ભે-અર્ષ પ્ષ વા,

યદ્વા લ્યતે અનેન મશ્ણલમેદ-પ્રમુતિરોગનિવહ, છન્ છેદને-માહુલકાદ્ હ વપ્તે રોહિતિ વા પુરા લોમનૈલ્લ-શરીરેભ્ય, હઠ પ્રાદુર્ભવિ-ધન્, અન્ વા, કવિલિકાલિત્વાલ્કલ્ક ચ-સાત દોષો, કડવાશ વગેરે યુષ્ઠો તથા કક આદિનો નાશ કરનાપણુ જે કમ્બ છે, અથવા ઝેર શૂળ મેહ આદિ રોગોને જે મટાડે છે અથવા લોમન નામના દૈત્યોના શરીરોમાંથી પૂર્વે જે પ્રસટ્વુ છે, તેથી લોહ-લોહુ

૨ શસ્ત્ર-હિંસ્યતે અનેન પિત્તમેહકુષ્ઠાદિકમ્, શમુ હિંસાયામ્-દાપ્ત્રાશ્ચ-હિતિ છન્ સ્વાર્થે ચ ક્ષન્-પિત્ત પ્રમેહ, કોઢ વગેરેનો ન નાશ કરે છે તેથી શસ્ત્રક-લોહુ

૩ તજ્યતિ તજ્યત વા અનેન ચક્ષુર્વાત્થ, તિજ નિશાન-તિજર્દોષચ (ઉળા ૩-૧૦) इति वल, આખને તથા વાયુને જે તેજ ઝરે છે, તેથી તી.યુ-નોહુ

૪ પિષ્ઠત પિષ્ઠયત દાપનિવહલ્ક શીતમાપુર્વાદિક ચ, પિષ્ઠિ સ્થાત-અન્, ધન્ વા-દોના સમુદાય તથા શીતળતા મધુરતા આદિ યુષ્ઠો જેમા એકલા રહે છે, તેથી પિ.-નોહુ

૫ કાલ ચ તદ્ અયથ-અનોડ્માય સારતામ્' इति समास्तान्તજ-ને કાળા રંગનાયુ તથા પથ્થરના સારરૂપ છે તેથી કાનાયસ-નોહુ

૬ અતિ અયત વા અસ્મન સારતામ્-અનુન્' (ઉળા ૪-૧૦૬) પથ્થરના સારને જે ગ્રામ કરે છે તેથી અયન્-નોહુ

અશુદ્ધ લોહાના ટોપો

પાણ્ડુલ્યકુષ્ઠામયમ્સુદ ભવે
સુદ્રોગશૂલો કુચ્છેડ્ડમરી ચ ।
નાનારજાના ચ તથા પ્રકોપે,
કરોતિ હ્લાસમગુસલોહમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય-અણુલોહ પાણ્ડુલ્યકુષ્ઠામયમ્સુદ ભવે, હ્લાસગુચ્છે ચ અમરી કુચ્છ તથા ચ નાનારજાનં પ્રકાવ (ચ) હ્લાસ કરાતિ ॥

અશુદ્ધ લોહુ (ખાવામા આવે તો) પાડુરોગ, કોઢ તથા મરણુ આપનાર થાય, તેમજ હૃદયના રોગ, શૂળ, પથરી, મોળ-બ્રિબકા અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના રોગોને પ્રકોષ કરે છે ૪૨

સ સ્કાર નાદિ આપેતુ લોહુ ભય કર
જીવહારિ મ્દકારિ ચાયસ,
દહગુચ્છિદ્વસસ્સૃત ધુષમ્ ।

પાટવં ન તનુતે શરીરકે,

વાચ્ષાં હૃદિ ર્જં ચ ઘચ્છતિ ॥૪૩॥

અન્વય-અસાદૃશ્યમ્ આસં ભુવ જીવહારિ મદકારિ
દેહ્યુદ્દિહૃત્ (ભૂવા) શરીરકે પાટવ ન તનુતે, હૃદિ ચ
વાષ્ણાં ર્જં યત્તતિ ॥

જેને યોગ્ય સંસ્કાર અપાયા ન હોય
એવું લોહું જીવનને હરનાર, મદ કરનાર
તથા દેહની સ્વસ્થતાને હરનાર થઈ શરીરમાં
સાબાપણું રહેવા દેતું નથી અને હૃદયમાં
ઠારણ્ય પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૩

લોહું સેવનારે શું થજ્યુ ?

કૂપ્માણ્ડં તિલતૈલં ચ માપાન્નં રાજિકાં તથા ।
મધમમ્લરસં ચાપિ ત્યજેહ્લોહસ્ય સેવકઃ ॥૪૪॥

અન્વય-લોહસ્ય સેવકઃ. કૂપ્માણ્ડ તિલતૈલં માપાન્ન
રાજિકા તથા ચ મધમ્ અભરાસમ્ અપિ ત્યજેત્ ॥

લોહાણું સેવન કરનારાએ કોણું, તલણું
તેલ, અડદનો ખોરાક, રાઈ, મધ અને ખાટા
રસનો પણ ત્યાગ કરવો. ૪૪

સારલોહાણું લક્ષણ તથા ગુણે ।

ક્ષમાભૂન્નિષ્કારાકારાણ્યજ્ઞાન્યમ્લેન લેપયેત્ ।

લોહે સ્તુર્યં સૂક્ષ્માણિ તત્સારમભિષીયતે ॥૪૫॥

લોહં સારાદ્યં હન્યાદ્દહ્ણીમતિસારકમ્ ।

અર્થ સર્વાન્નજં વાતં શૂલં ચ પરિણામજમ્ ॥

હૃદિં ચ પીનસં પિત્તં શ્વાસં કાસં વ્યપોદહતિ ॥૪૬॥

અન્વય-ક્ષમાભૂન્નિષ્કારાકારાણિ અજ્ઞાનિ અન્લેન લેપ-
યેત્, યદ્ લોહે (તાનિ) સૂક્ષ્માણિ સુ. તત્ સારમ્
અભિષીયતે । સારાદ્યં લોહ પ્રદહ્ણીમ્ અતિસારકમ્
અર્થ સર્વાન્નજં ચ વાતં પરિણામજં શૂલં હન્યાત્ । હૃદિં
પીનસં પિત્તં શ્વાસં ચ કાસં વ્યપોદહતિ ॥

પહાડના શિખરે જેવા આકારના-મોટા

કઠણ લોહાના ગાડાએને ખાટા રસથી લેપવા

જોઈએ. જે લોહામાં તે ગાડાએ પાતળા

પડી જાય, તે લોહું સારલોહું કહેવાય છે.

એ લોહું શ્રદ્ધાશીરોગ, અતિસાર, અર્ધગવાયુ,

સર્વાગવાયુ, અન્ન પચ્યા પછી નીકળતાં શળ,

બલદી, સળેખમ, પિત્ત, શ્વાસ અને ઉચ-

રસને મટાડે છે. ૪૫, ૪૬

૧. સારભૂતં લોહ, લોહસ્ય સારો વા-રાજદન્તાદિ.-

સારરૂપ અનેકું લોહું અથવા લોહાને જે સાર તે

સારલોહ કહેવાય છે.

કાંતલોહણું લક્ષણ

યત્પાત્રે ન પ્રસપતિ જલે તૈલચિન્દુઃ પ્રત્તે ।

દિહ્ચુગુર્યં ત્યજતિ ચ નિજં તિક્તતાં નિમ્બવલ્કઃ ॥

તસં દુગ્ધં ભવતિ શિશ્વરાકારકં નૈતિ ભૂમિં ।

કૂપ્માણ્ઢઃ સ્યાત્સજલચળાકઃ કાન્તલોહં તદુક્તમ્ ૪૭

અન્વય-યત્પાત્રે પ્રત્તે જલે તૈલચિન્દુઃ ન પ્રસપતિ,

દિહ્ચુઃ નિજં ગન્ધં ચ નિમ્બવલ્કઃ તિક્તતાં ત્યજતિ,

તત્ત દુગ્ધં શિશ્વરાકારકં (સન્) ભૂમિં ન ઈતિ, સજલ-

ચળાક કૂપ્માણ્ઢઃ સ્થાત, તત્ કાન્તલોહમ્ ઉક્તમ્ ॥

જે લોહાના પાત્રમાં બેના કરેલા પાણીમાં

તેલનો છાંટો પ્રસરી થકે નહિ, તથા જેના

પાત્રમાં હિંગ નાખતાં એ હિંગ પોતાનો ગંધ

ત્યજે; તેમજ લીંબડાની છાલ નાખતાં

તે કડવાથ છોડી દે; અને જેની કડાઈમાં

બિટું કરેલું દૂધ બેભાર્થને શિખર જેવું થયા

છતાં જમીન પર પડે નહિ તથા જેના પાત્રમાં

નાખેલો લીંબડો અથવા કાળો થઈ જાય,

તે કાંતલોહું કહેવાય છે. ૪૭

૧. કમ્પતે સ્મ સર્વોર્ગિભિઃ સર્વોર્ગહરવાત-કર્મણિ

કઃ, 'યસ્ય વિભાષા' ઈતિ નેટ, 'અનુભાસિકસ્યં'તિ સીર્ષય,

યદા ક્વતિ સ્મ ગુપૈઃ-ક્ત્તી સ્ત્રીહ્યાદો-'ગત્યર્થાન્'

ઈતિ ક્તરિં ક-ચાન્તે ચ તત્ લોહમ્-જેને સર્વ રોગ-

વાળા બન્ને છે; કેમકે દરેક રોગને જે દૂર કરે

છે; અથવા ગુણે વડે જે દીપે છે-પ્રકાશે છે,

તેવું જે લોહું તે કાન્તલોહું કહેવાય છે.

કાન્તલોહાણું ગુણે ।

ગુલ્મોદરાશોઃશૂલામમામવાતે ભગન્દરમ્ ।

કામલાશોષકુષ્ઠાણિ ક્ષયં કાન્તમયો હરેત્ ॥૪૮॥

પ્ત્રીહાનમમ્લપિત્તં ચ યદુચ્ચાપિ શિરોઠ્ઠજમ્ ।

સર્વાન્નોગાન્ વિજયતે કાન્તલોહં ન સદાયઃ ॥

વલં વીર્યં વપુઃપુષ્ટિં કુરુતેઽગ્નિ વિવર્ધયેત્ ॥૪૯॥

અન્વય-કાન્તમ અવ. ગુલ્મોદરાશોઃ-શૂલામમ્

આમવાત ભગન્દર કામલાશોષકુષ્ઠાણિ ક્ષય હરેત્ ।

(કિં ચ) કાન્તલોહ પ્ત્રીહાનમ્ અમ્લપિત્તં ચદત્ શિરો-

ઠ્ઠજમ્ અપિ ચ સર્વાન્ નોગાન્ વિજયતે, ન સદાયઃ

(અસ્તિ તન્, તથા) વલં વીર્યં વપુષ્ટિં કુરુતે, અગ્નિ

વિવર્ધયેત્ ॥

એ લોહું ગાળો, પેટના રોગો, અરશ,

આમવાયુ, ભગન્દર, કમળો, સોબ, કોહ,

ક્ષયરોગ, બરળ, અરુચિપિત્ત, જમણા પડખા-

ની ગાંઠની પીડા, માથાની પીડા તથા

સઘળા રોગોને મટાડે છે, એમા સશય નથી. એ લોહુ બળ, વીર્ય તથા શરીરની યુષ્ટિ કરે છે અને અશિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૪૮, ૪૯ લોહાતુ કિટું-મંદુરનાં લક્ષણ, નામે તથા યુષ્ણે ધ્માયમાનસ્ય લોહસ્ય મલં મળ્દૂરમુચ્યતે ।

લોહસિંહાનિકા કિટ્ટી સિંહાનં ચ નિગચતે ॥
 યલોહં યદ્ગુણં પ્રોક્ત તન્નિદ્દમપિ તદ્ગુણમ્ ॥૫૦॥
 અન્વય - ધ્માયમાનસ્ય લોહસ્ય મલ મળ્દૂરમ્ ઉચ્યતે, (તચ) લોહસિંહાનિકા કિટ્ટો ચ સિંહાન નિગચતે । યદ્ લોહ યદ્ગુણ (મવતિ) તન્નિદ્દમપિ તદ્ગુણં પ્રોક્તમ્ ॥

અશિમાં નાખીને ધમાતા લોહાને જે મેલ (કિટું) નીકળે છે તે મદુર,^૧ લોહ સિંહાનિકા,^૨ કિટ્ટી^૩ અને સિંહાન^૪ કહેવાય છે. જે લોહામા જેવા યુષ્ણ હોય છે, તે લોહાતુ કિટું પણ તેવા જ યુષ્ણોવાળુ કહેલ છે.

૧. મળ્દૂર-શૂષ્યતિ લોકના શરીર રોગવારણ કૃત્વા-મઠિ મૂપાયામ્-^૧ સર્જારોદિત્વાત્ (उणा ૪-૧૦) જરૂ-રોગો દૂર કરી લોહાના શરીરને જે શોભાયમાન કરે છે, તેથી મંદુર-લોહાતુ કિટું.

૨. સિંહવત અનિતિ સર્વરોગજય કૃત્વા, અન પ્રાપ્ને-અન્, ઘોરોદિત્વાદ્ ડીપ્, સ્વાયં કન્, ટાપ્, 'હયાપોરિ તિ હસ્થ, યદ્વા સિંહમાનયતિ-જીવયતિ-કર્મણ્યન્, અળ્-ન્તાદ્ ડીપ્, કન્, ટાપ્, હૃસ્થ-સર્વ' રોગોને જય કરી સિંહની પેઠે જે છવે અથવા માણુએને સિંહ જેવો મનાવી જિત્વાડે છે, તેથી સિંહાનિકા-મદુર

૩. કેટલિ સ્મ-પ્રાપ્નોતિ સ્મ લોહાત્ મલસ્થેળ, કિટ્ ગતૌ-ગલ્યર્થે'તિ કર્તરિ જ્ઞ-ઘોરોદિ-લોહામાથી મેલ રૂપે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કિટ્ટી-મદુર.

૪. સિંહાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ યોગ નામ પ્રમાણે છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગ તથા રસાર્થિક પ્રત્યય નથી.

સાત ઉપધાતુઓ

સતોપધાતવ સ્વર્ણમાક્ષિકં તારમાક્ષિકમ્ ।
 તુલ્ય કાંસ્ય ચ રીતિશ્ચ સિન્દૂરં ચ શિલાજતુ ॥૫૧॥
 અન્વય -સ્વર્ણમાક્ષિક તારમાક્ષિક તુલ્ય કાંસ્યં ચ રીતિ ચ સિન્દૂરં ચ શિલાજતુ (ઈતિ) સત્ત ઉપધાતવ (કષ્યન્ત) ॥

સોનામખી, રૂપામખી, મોરધુથુ, કાચું, પિત્તળ, સિંદૂર અને શિલાજિત એ સાત ઉપધાતુઓ એટલે ગૌણ ધાતુઓ કહેવાય છે. ટીકા-ઉપધાતવ-ઘોળા ધાતવ-અર્થ ઉપર છે.

ઉપધાતુઓના યુષ્ણે વિષે ઉપધાતુસુ સર્વેષુ તત્તદ્ધાતુગુણા અપિ ।
 સન્તિ કિં તેપુ તેડ્રોનાસ્તત્તદ્શાલ્પભાવતઃ ॥૫૨॥

અન્વય-સર્વેષુ ઉપધાતુસુ તત્તદ્ધાતુગુણા અપિ સન્તિ, કિં (તુ) ત તત્તદ્શાલ્પભાવત અન્ તપુ (ઉપધાતુસુ) ઝનાઃ (સન્તિ) ॥

સઘળી ઉપધાતુઓમાં તે તે ધાતુઓના યુષ્ણે પણ રક્ષા છે, પરંતુ તે યુષ્ણે તે તે ધાતુઓના અશો આમાં ઓછા હોવાથી ઓછા હોય છે. ૫૨

સોનામખીનાં નામે

સ્વર્ણમાક્ષિકમાથ્યાતં તાપીજં મધુમાક્ષિકમ્ ।
 તાપ્ય માક્ષિકધાતુશ્ચ મધુધાતુશ્ચ સ સ્મૃતઃ ॥

અન્વય-સ્વર્ણમાક્ષિક તાપીજ મધુમાક્ષિક તાપ્યમ્ આહ્યાતમ્, સ ચ માક્ષિકધાતુ ચ મધુધાતુ સ્મૃત ॥
 સ્વર્ણમાક્ષિક,^૧ તાપીજ,^૨ મધુમાક્ષિક,^૩ તાપ્ય,^૪ માક્ષિકધાતુ^૫ અને મધુધાતુ^૬ એટલાં સોનામખીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૫૩

૧. કિંચિત્ સ્વર્ણ-સ્વર્ણતુલ્યગુણ સ્વર્ણસહિત ચ, માક્ષિક-મક્ષિકામિ કૃત્સ્ય મધુસ્તુલ્યગુણક-વેતિ સ્વર્ણ માક્ષિકમ્-સોના જેવુ પીણું તથા તે સોના જેવા લગભગ બધા યુષ્ણોવાળુ અને મધ સરખા પણ યુષ્ણોવાળું જે હોય છે, તેથી સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી.

૨. તાપ્યા તથા સ્નાપસ્વ-આકરવિશેષે જાયતે સ્મ-જનેર્ઙ-તાપી નદીની પાસેની એક ખાણમા જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તાપીજ-સોનામખી.

૩. મધુ ઇવ માક્ષિકમ્-મધ જેવા યુષ્ણવાળી જે ઉપધાતુ તે મધુમાક્ષિક-સોનામખી.

૪. તાપવિતુ યોગ્ય શાષ્ણકાલે-^૧ શ્વહોર્ણવત્-^૨શુદ્ધ કરતી વેળા જે તપાવવા યોગ્ય હોય છે, તેથી તાપ્ય-સોનામખી.

૫. માક્ષિકતુલ્યગુણો ધાતુ-શાકરાવિવાદિ-માક્ષિક-એટલે મધ જેવા યુષ્ણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી માક્ષિકધાતુ-સોનામખી.

૬. મધુગુણો ધાતુ-મધ જેવા યુષ્ણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી મધુધાતુ-સોનામખી.

'સુવર્ણમાક્ષિક' નામનું કારણ કિંચિત્સુવર્ણસાહિત્યાત્ સ્વર્ણમાક્ષિકમોચિત્મ્ ।
 ઉપધાતુ-સુવર્ણસ્ય કિંચિત્સ્વર્ણગુણાન્વિતમ્ ॥૫૪॥
 અન્વય-કિંચિત્ સુવર્ણસાહિત્યાત્ સ્વર્ણમાક્ષિકમ્ ઈચિત્મ્, કિંચિત્ સ્વર્ણગુણાન્વિતમ્ (અસ્તિ તત્) સુવર્ણસ્ય ઉપધાતુ (કષ્યન્ત) ॥

એ ઉપધાતુમાં સોતુ કંઈક મિથ્ર હોય છે, તેથી 'સ્વર્ણમાદિક' કહેવાય છે; વળી તે સોનામખી કંઈક-થોડા અંશે સોનાના જેવા શુષ્કવાળી છે, તેથી સોનાની ઉપધાતુ કહેવાય છે.

સોતુ ન હોય ત્યાં સોનામખી આલે તથા ચ કાચનામાવે દીવતે સ્વર્ણમાદિકમ્ ॥
કિંતુ તસ્યાનુકલ્પત્વાર્કિચિદ્વા ગુણાસ્તતઃ ॥૫૫॥

અન્ય-તથા ચ કાચનામાને સ્વર્ણમાદિક દીવત, કિંતુ તસ્ય અનુકલ્પત્વાત્ તત્ કિંચિન્ ક્ત્વા ગુણા (સન્તિ इति ज्ञेयम्) ॥

વળી સોનાના અભાવે સોનામખી દેવાય છે, પણ એ સોનાના અભાવે દેવાય છે, માટે તેમા સોના કરતા કાંઈક ઓછા શુણે છે, એમ સમજવુ. ૫૫

સોનામખીમાં ખીજા દ્રવ્યોના શુણે પણ છે ન કેવલં સ્વર્ણગુણા વર્તન્તે સ્વર્ણમાદિકે ।

દ્રવ્યાન્તરસ્ય સંસર્ગાસ્તિત્યન્યેડપિ ગુણા યતઃ ॥૫૬॥
અન્ય-સ્વર્ણમાદિકે કેવલ સ્વર્ણગુણા ન વર્તન્ત । યત દ્રવ્યાન્તરસ્ય સંસર્ગાત્ અન્ય અપિ ગુણા સન્તિ ॥

સોનામખીમા માત્ર સોનાના જ શુણે રહ્યા છે, એમ જ નથી; કેમકે તેમા ખીજા પદાર્થોનો મ સર્ગ હોવાથી ખીજા શુણે પણ રહ્યા છે.

સોનામખીના વિશેષ શુણે સુવર્ણમાદિક સ્વાદુ તિક્ત ઘૃષ્ય રસાયનમ્ ।

ચક્ષુષ્યં વસ્તિસ્કુષ્ઠપાણડુમેહવિપોદરાન્ ।
અર્શઃ શોથં વિષ કણ્ઠ ત્રિદોષમપિ નાશયેત્ ॥૫૭॥

અન્ય-સુવર્ણમાદિક સ્વાદુ તિક્ત ઘૃષ્ય રસાયન ચક્ષુષ્ય (સત્) વસ્તિસ્કુષ્ઠપાણડુમેહવિપોદરાન્ અર્શ શોથ વિષ કણ્ઠ ત્રિદોષમ્ અપિ નાશયેત્ ॥

સોનામખી મધુર, ડડવી, વીર્યને વધાર નાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારી હોઈ નાભિથી નીચેના ભાગનો રોગ, કોઠ, પાડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગો, અરશ, સોબ, અળ અને ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે. ૫૭

અશુદ્ધ સોનામખીના દોષો મન્દાનલલ્વં વલ્લહાનિમુગ્રા,
વિષ્મિભર્તા નેત્રગદાન્સકુષ્ઠાન્ ।

તથૈવ માર્લાં વ્રણપૂર્વિકાં ચ,
કરોતિ તાપીજમગુદ્ગમેતત્ ॥૫૮॥
અન્ય-ફલ્લ તાપીજમ્ અશુદ્ધ (અપુષ્ક વેત્

તર્હિ) મન્દાનલલ્વમ્ ઉગ્રા વ્લ્લહાનિ નિષ્મિભર્તા સ્કુષ્ઠાન્ નેત્રગદાન્ તથૈવ વ્રણપૂર્વિકા ચ માર્લાં કરોતિ ॥

અશુદ્ધ સોનામખી (ઉપયોગમા લીધી હોય તો) અગ્નિનું મંદપણું, બળની બહુ જ ક્ષામિ, આરાતી કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઠ અને મળોની પક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૮

તારમાદિક કં રૂપામખી

તારમાદિકમન્યન્તુ તદ્ગ્રવેદ્રજતોપમમ્ ।
કિંચિદ્રજતસાહિત્યાતારમાદિકમીરિતમ્ ॥૫૯॥

અન્ય-અન્યન્તુ તારમાદિક રજતોપમ મંવેત, તત્ નિચિત્ રજતસાહિત્યાત્ તારમાદિકમ્ ઈરિતમ્ ॥

બીજા રૂપામખી રૂપા જેવી જ હોય છે અને તેમા કાંઈક રૂપુ રહેલુ હોવાથી તારમાદિક રૂપામખી કહેવાય છે. ૫૯

૧ તારુલ્યગુણ તાસહિત ચ માદિકમ્-જે રૂપા જેવા શુષ્કવાળી તેમજ માદિક એટલે મધ જેવા શુષ્કવાળી પણ ઉપધાતુ છે, તે તારમાદિક-રૂપામખી.

રૂપામખીના શુણે

અનુકલ્પત્તયા તસ્ય તતો દીન્તા ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।
ન કેવલં સ્વર્ણગુણા યતઃ સ્યાત્તારમાદિકમ્ ॥૬૦॥
સ્વાદુ પાકે રસે ત્રિચિત્તિક્ત ઘૃષ્ય રસાયનમ્ ।
ચક્ષુષ્યં વસ્તિસ્કુષ્ઠપાણડુમેહવિપોદરમ્ ॥

અર્શઃ શોથં ક્ષય કણ્ઠ ત્રિદોષમપિ નાશયેત્ ॥૬૧

અન્ય-તસ્ય અનુકલ્પત્તયા તત્ દીન્તા ગુણા સ્મૃતા । (તારમાદિકે) કેવલ સ્વર્ણગુણ ન (વર્તન્ત), યત (દ્રવ્યાન્તરસ્ય સંસર્ગાત્ અન્ય ગુણા જપિ સન્તિ) તારમાદિક પાકે સ્વાદુ રસે ત્રિચિત્તિક્ત ઘૃષ્ય રસાયનં ચક્ષુષ્ય સ્યાત, (તથા) વસ્તિસ્કુષ્ઠપાણડુમેહવિપોદરમ્ અર્શઃ શોથ ક્ષય કણ્ઠ ત્રિદોષમ્ અપિ નાશયેત્ ॥

રૂપાના અભાવે રૂપામખી દેવાય છે, માટે તેમા રૂપા કરતા ઓછા શુણે રહ્યા છે. રૂપામખીમા કેવળ રૂપાના જ શુણે છે એમ નથી, પણ ખીજા દ્રવ્યોના સંબંધથી ખીજા શુણે પણ રહ્યા છે. રૂપામખી પાકમા મધુર, રસમા કાંઈક કડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારી છે; તેમજ નાભિથી નીચેના ભાગના રોગ, કોઠ, પાડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગ, અરશ, સોબ, ક્ષય, વેળ તથા ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે. ૬૦, ૬૧

અશુદ્ધ રૂપામખીના દોષો

મન્દાનલત્વં વલ્લહાનિમુગ્રા,
વિદ્યમ્મિતાં નૈત્રગદાન્સકુષ્ટાન્ ।

તથૈવ માલા વ્રણપૂર્વિકાં ચ,
કરોતિ તાપીજમિદં ચ તદ્વત્ ॥૬૨॥

અન્ય - શ્દ ચ તાપીજ તદ્વત્ (અશુદ્ધ ચેત્ ભવતિ તર્હિ) મન્દાનલત્વમ્ ઉમા વચ્છાનિ વિદ્યમ્મિતા સટ્ટાન્ નૈત્રગદાન્ તથૈવ ચ વ્રણપૂર્વિકા માલા કરોતિ ॥

આ રૂપામખી જે અશુદ્ધ હોય તે તે સોનામખીની પેઠે અગ્નિનુ મદપણુ, બળની બહુ જ હાનિ, આડાની કષ્ટગ્નિયાત, નેત્રના રોગ, કોઠ અને મણોની પકિત ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૨

મોરશુથાનાં નામે તથા ઓળખ
તુલ્યં વિતુન્નકં चापि शिखिर्श्रीवं मयूरकम् ।
तुल्यं ताम्रोपधातुहिं किञ्चित्ताम्रेण तद्ववेत् ॥६३॥

અન્ય - તુલ્ય વિતુન્નક શિખિર્શ્રીવં ચ મયૂરકમ્ અપિ (કથ્યત) । તુલ્યં હિ તામ્રોપધાતુ (અસ્તિ), તત્ કિંચિત્ તામ્રેણ (તુલ્યં) ભવેત્ ॥

તુલ્ય,^૧ વિતુન્નક,^૨ શિખિર્શ્રીવ^૩ અને મયૂરક^૪ એટલા મોરશુથના સરકૃત નામે છે. મોરશુથુ એ ત્રાખાની ઉપધાતુ છે; (તેમા કાંઈક ત્રાખાનો યોગ છે,) તેથી થોડુક ત્રાખાના જેવુ તે હોય છે ૬૩

૧. તુલ્યચિત્-આટ્નોતિ તામ્રગુણાન્, તુલ્યચિત્-આ ત્રિચિતે વા તામ્રેણ, તુલ્ય આવરણે-ચૌરદિકાત્ અન્, 'एद्' वा-ત્રાખાના શુણેને જે સ્વીકારે છે અથવા ત્રાખાથી જે યુક્ત હોય છે, તેની તુલ્ય-મોરશુથુ

૨. વિતુલ્યત સ્મ શોષનયલે વિરોપાત, વિપૂર્વકાત્ ત્વદ વ્યયને-શ્ત્યસ્માત્ કર્મણ ક-શોધન વખતે જેને ખૂમ લેવાન કરવામા આવે છે, તેથી વિનુનક-મોરશુથુ

૩ શિખિન શ્રીવા શિખિર્મિવા અસ્તિ અસ તદ્-દ્વળેત્વાત્-જેનો રગ મોરની ડોક જેવો હોય છે, તેથી શિખિર્શ્રી-મોરશુથુ

૪. મયૂરસ્ય પ્રતિહૃતિ, 'इवे प्रतिहृतौ' इति कन्-ગોરની બાજે ડોક હોય તેવું બહુાય છે, તેથી મયૂ-રક-મોરશુથુ

મોરશુથુના શુણે

किञ्चित्ताम्रगुण तस्माद्दक्ष्यमाणगुणं च तत् ।
तुल्यक कटुकं क्षારं कषायं वामकं लघुं ॥ ६४ ॥
लेखनं मेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ।
विषादमकुष्ठकण्डून् खर्परं चापि तद्गुणाम् ॥ ६५ ॥

અન્ય - તસ્માત્ કિંચિત્ તામ્રગુણ ચ વક્ષ્યમાણ-ગુણ તત્ (અસ્તિ), તુલ્યક કટુકં ક્ષાર કષાય વામક લઘુ લેખન મેદન શીતં ચક્ષુષ્ય (સત્) કફપિત્તહૃત્ વિષાદમ-કુષ્ટકણ્ડૂન્ (ભવતિ), ચ ખર્પરમ્ અપિ (તદ્ગુણમ્ (અસ્તિ) ॥

એ કારણે કઈક ત્રાખાના જેવા શુષુ વાળું તથા નીચે ડહેવાતા શુષુવાળુ પલ્લુ તે છે. મોરશુથુ તીપ્તુ, ખારુ, તુરું, ઊલટી કરાવનાર, હલકુ. મળોને ઉખેડનાર, આડાને તોડી કાઠનાર, ટાઢુ અને નેત્રને હિતકારી હોઈ કફ, પિત્ત, એર, પથરી, કોઠ, તથા ચળને મટાડનાર છે. મોરશુથુમા જે શુષો છે, તે જ શુષો ખાપરિયામા પણ હોય છે. ૬૪, ૬૫

કાંસાનાં નામે તથા ઓળખ
ताम्रपुत्रगुणमारयात् कास्य घोषं च कसकम् ।
उपधातुर्भवेत् कास्य द्वयोस्तरणिरङ्गयोः ॥ ६६ ॥

અન્ય - તામ્રપુત્રગુણ કાસ્ય ઘોષં ચ કસકમ્ આલ્યા-તમ્ । કાસ્ય તરણિરંગયો દ્વયો ઉપધાતુ ભવેત્ ॥ તામ્રપુત્ર,^૧ કાસ્ય,^૨ ઘોષ^૩ અને કસક^૪

એટલા કાસાના સરકૃત નામે છે. કાસું એ ત્રાખાની અને કથીરની ઉપધાતુ છે-એટલે તેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

૧ તામ્ર ચ ત્રપુ ચ અનયો સમાહાર તામ્રપુ, તામ્રપુણો જાયત સ્મ-જનેર્વ-ત્રાણુ તથા કથીરના સયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તામ્રપુત્ર-કાસુ.

૨ કસાય-પાનપાનાય હિત કર્તાય, તસ્ય વિકાર કાસ્યમ્-'તસ્મિં હિતમિતિ છ, તત્તથ 'કર્ત્તીયપરશ્વચ્ચય-ચનો હક્ ચે'તિ ચન્ પ્રત્યય, તયોગે ચ હસ્ય હક્-ખીનાના પાત્ર માટે જે હિતકારી ગણાય તેવી ધાતુ અને ત્રાખાનો જે વિકાર છે, તેથી કાસ્ય-કાસુ

૩ ઘુષ્ટે અને આહત સતિ, ઘુપિરવિશ્વદને-'હલ-ધે'તિ યન્-જેને ડોકતા અવાજ કરે છે, તેથી ઘોષ-કાસુ

૪. કમ્ચત્-શ્ચ્યત્ પાનપાનાય, વસુ કાન્તૌ-'આયા-દય' इति गिद्, 'कृत्वदिहनिक्मि' (उणा. ३-६२) इति स, कसमेव कसकम्-સ્વાર્થે કન્-ખાવાપીવાના પાત્ર માટે જે બચાય છે, તેથી સક-કાસુ.

કાંસાના શુણે

कास्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जने ।
सयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः ॥ ६७ ॥
અન્ય - કાસ્યસ્ય તુ ગુણા જ્ઞેયાઃ સ્વયોનિસદૃશા જને । સયોગજપ્રભાવેણ તસ્યાન્યેઽપિ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૬૭ ॥

પોતાની ઉત્પત્તિનુ કારણ-ત્રાખાના અને

કથરીના જે શુભો છે, તે શુભો કાંસામાં લોકોએ બાલ્યવા. વળી સંયોગથી થતા પ્રભાવને લીધે તેમાં ખીબ પલ્લ શુભો કહ્યા છે. ૬૭

કાંસ્યં કપાયં તિકોર્ણં લેખનં વિશદં સરમ્ ।
ગુરુ નેત્રદિત્તં રુક્ષં કફપિત્તહરં પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્ય-કાંસ્ય કપાય તિકોર્ણ લેખન વિશદં સરં
ગુરુ નેત્રદિત્ત રુક્ષ (સત્) પરં કફપિત્તહરમ્ (અસ્તિ) ॥

કાંસ્યું તૂરું, કડવું, ગરમ, મળને ઉખેડનાર, સ્વચ્છ, ઝાડો ઉતારનાર, બારે, નેત્રને ક્ષિતકારી અને રૂક્ષ હોઈ કફ તથા પિત્તને બહુ જ હરનાર છે. ૬૮

પિત્તળનાં નામો તથા ભેદો

પિત્તલ ત્વારકૂટં સ્વાદારો રીતિશ્ચ કપ્યતે ।
રાજરીતિર્મ્હરીતિઃ કપિલા પિન્નલાપિ ચ ॥ ૬૯ ॥

અન્ય-પિત્તલ તુ ત્વારકૂટ સ્વાદ, આર: રીતિઃ
કપિલા-રાજનીતિ ચ પિન્નલા-મ્હરીતિઃ અપિ કપ્યતે ॥

પિત્તલ, ૧ આરકૂટ, ૨ આર ૩ અને રીતિ એટલાં પિત્તળનાં સંસ્કૃત નામો છે. (તપાવીને કાંજમાં ઝાળતાં) જેમાં સ્વાદ દેખાય તે પિત્તળ રાજરીતિ અને જેમાં ખીંગળાચણું દેખાય તે પિત્તળ મ્હરીતિ કહેવાય છે.

૧. પિત્તલમવર્ણ લાતિ-આરત્ત, લા આદાને-
'આતોડુવર્ણો ક' -જે શરીરમાં રહેતા પિત્ત જેવો-
પીળો રંગ સ્વીકારે છે, તેથી પિત્તલ-પિત્તળ.

૨ અર્થત-પ્રાપ્યત્ત્વ ઇતિ આરમ્, ક્ષ ગતો-માવે ધનુ,
આર-પાણ્ડુદમિરોગતિ કૂટયત્ત-દ્વહતિ, કૂટ દાહ-અર્-જે
પાંડુ તથા ધૂમિ શોભની મતિને એટલે પ્રસારને
આળી નામે છે, તેથી આરકૂટ-પિત્તળ.

૩. અપેત્ત-પ્રાપ્યત્ત્વ તામ્હસ્ય ચ ગુણઃ
અનેત્ત તયોરુપવાનુદ્ધવ, ક્ષ ગતો-ધનુ-જેના વડે ત્રાંખાને
તથા જમતનેા શુષ્ણ મેળવાય છે, કેમકે તે
એયની જે ઉપધાતુ છે, તેથી આર-પિત્તળ.

૪. રીયતે રિષાતિ વા રુક્ષતિક્ષાદિગુણવિશેષ, રીઠ્ઠ
ક્ષણે, રી ગતિરેપયદોર્વા-શ્ચિર્વાં ફિન્-અક્ષતા, કડવાશ્ચ
આદિ શુભોને જે ઝરે છે અથવા ધરે છે, તેથી
રીત-પિત્તળ.

૫. રીલીં રાજા રાજરીતિ-રાજદન્તાદિ-પિત્ત-
ઓના રામ-એટલે જેમાં કંઈકે સ્વાદ હોય છે,
એવું ઉતમ પિત્તળ-રાજરીતિ કપિલા કહેવાય છે.

૬. મ્હરણાં પિન્નલા રીતિ. મ્હરીતિ-શાકમર્થિવાદિઃ-
જેનો રંગ અહા જેવો કંઈકે પિંગળો હોય છે, તે

મ્હરીતિ પિંગલા નામનું એક વ્રતવું પિત્તળ.
પિત્તળના શુભો

રીતિરષ્ટ્યુપધાતુઃ સ્વાત્તાન્નસ્ય ચશદસ્ય ચ ।
પિત્તલસ્ય ગુણા દેવાઃ સ્વયોનિસદ્ગા જનૈઃ ॥
સંયોગજપ્રભાવેણ તસ્યાપ્યન્યે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૭૦॥

અન્ય-રીતિઃ અપિ તામ્હસ્ય ચ ચશદસ્ય ઉપ-
ધાતુઃ સ્વાત્, પિત્તલસ્ય ગુણાઃ સ્વયોનિસદ્ગા. જનૈઃ
દેવા, સંયોગજપ્રભાવેણ તસ્ય અન્યે અપિ ગુણા. સ્મૃતા. ॥

પિત્તળ એ ત્રાંખાની અને જમતની ઉપધાતુ છે, તેથી પિત્તળના શુભો પોતાના કારણ-ત્રાંખાના અને જમતના જેવા લોકોએ બાલ્યવા; તેમ જ સંયોગના પ્રભાવને લીધે તેમાં ખીબ પલ્લ શુભો કહ્યા છે. ૭૦

મ્હરિ પિત્તળના વિશેષ શુભો

રીતિકાગુણં રુક્ષં તિકં ચ લવણં રસે ।

શોષનં પાણ્ડુરોગમ્ કૃમિમ્હં તાતિલેખનમ્ ॥ ૭૧ ॥

અન્ય-રીતિકાગુણં રુક્ષ તિકં રસે લવણં
શોષનમ્ અતિલેખન ન, પાણ્ડુરોગમ્ કૃમિમ્હ (ચર્મિત) ॥

મ્હરિ વ્રતવું પિત્તળ રૂક્ષ, કડવું, રસમાં ખારું, શુદ્ધિ કરનાર, મળોને બહુ ઉખેડનાર નથી અને પાંડુરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરનાર છે. ૭૧

સિંહરનાં નામો, ઝોળાથ તથા શુભો

સિન્દૂરં રક્તરેણુશ્ચ નાગમર્મથ સીસજમ્ ।

સીસોપધાતુઃ સિન્દૂરં ગુણેસ્તસ્તીસવન્મતમ્ ॥૭૨॥

સંયોગજપ્રભાવેણ તસ્યાપ્યન્યે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ।

સિન્દૂરમુષ્ણં વીસર્પકુહુરુદ્ધિવિપાપહમ્ ॥

મ્હરસન્ધાનજન્તં વ્રણદોષતરોપણમ્ ॥૭૩॥

અન્ય-સિન્દૂર રક્તરેણુ ચ નાગમર્મ. ચ સીસજં (કર્મત્તે), સિન્દૂર સીસોપધાતુઃ (અસ્તિ, અત્ત એવ) ઉત્ત ગુણેઃ સોષવત્ મતમ્, સંયોગજપ્રભાવેણ તસ્ય અન્યે અપિ ગુણા સ્મૃતા. ૧. સિન્દૂરમ્ ઉષ્ણ (સત્) મ્હરસન્ધાન-જનન વ્રણહોધનરોપણ વીસર્પકુહુરુદ્ધિવિપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

સિંદૂર, ૧ રક્તરેણુ, ૨ નાગગર્ભ ૩ અને સીસજ એટલાં સિંદૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે, માટે તે સીસાના જેવા શુભોવાળું મનાયું છે અને સંયોગથી થતા પ્રભાવને લીધે ખીબ પલ્લ શુભો તેના કહ્યા છે. સિંદૂર ગરમ હોઈ ભાંગેલાને સાંધનાર, મળને સાફ કરનાર, મળને જમનાર

અને રતવા, કોઠ, ચળ તથા ઝેરનો નાશ કરનાર છે. ૭૨, ૭૩

૧ સ્વન્દત-પ્રલવતિ ઉષ્ણતા સીસકર્ણોઘ, સ્વન્દ પ્રલવને-‘સ્વન્દે તપ્તારણ ચ’ (ઉગા ૧-૬૮) દ્યુવન્-ગરમી તથા સીસાના ગુણોને જે ઝેર છે, તેથી સિન્દૂર

૨. રક્ષા રેણવો વચ્ચે સ-જેની રજકણુ લાલ-રંગની હોય છે, તેથી રક્તરેણુ-સિન્દૂર

૩. નાગ ગર્ભે વચ્ચે સ-જેની અદર સીસાનો ભાગ રહ્યો હોય છે, તેથી નાગગર્ભ-સિન્દૂર.

૪ સીસાત્ જાયત મ્મ-જનેકે સીસામાથી જે ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી સીસજ-સિન્દૂર

શિલાજિતની ઉત્પત્તિ તથા ઓળખ

નિદાએ ધર્મસન્તપ્તા ધાતુસારં ધરાધરાઃ ।

નિર્યાસવત્પ્રમુચ્ચન્તિ તચ્છિલાજતુ કીર્તિતમ્ ॥૭૫॥

અન્ય-નિદાએ ધમમત્તા ધરાધરા નિર્યાસવત્ ધાતુસાર પ્રમુચ્ચન્તિ, તત્ શિલાજતુ કીર્તિતમ્ ॥

ઉનાળામાં ગરમીથી તપેલા પર્વતો શુદ્ધ જેવા ધાતુઓના સારને ઝેર છે, તે (શુદ્ધ જેવો રસ) શિલાજતુ-શિલાજિત કહેવાય છે.

શિલાજિતના ચાર બેદો, નામો અને ગુણો સૌવર્ણ રાજત તામ્રમાયસ તદ્ધતુવિધમ્ ।

શિલાજત્વદ્વિજતુ ચ શેલનિર્ધાસ इत्यपि ॥ ૭૫ ॥

નૈરેયમદમજ ચાપિ ગિરિજ શેલધાતુજમ્ ।

શિલાજ કટ્ટુ તિક્ષ્ણ કટ્ટુપાક રસાયનમ્ ॥૭૬॥

હેદિ યોગવહ હન્તિ કફમેહાશ્મશકરાં ।

મૃત્તરુચ્છં ક્ષય ધ્યાસં વાતાશ્ચાસિ ચ પાણ્ડુતામ્ ७૭

અપસ્માર તયોન્માદં શોયકુષ્ટોદરક્રૂમીન્ ।

સૌવર્ણ તુ જપાપુષ્પવર્ણે ભવતિ તદ્રસાત્ ॥ ૭૮ ॥

રાજત કટ્ટુ તિક્ષ્ણ ચ શીતલ કટ્ટુપાકિ ચ ।

રાજત પાણ્ડુર શીતં કટ્ટુક સ્વાયુપાકિ ચ ॥ ૭૯ ॥

તામ્રં મયૂરકળ્પઠામ તીક્ષ્ણમુષ્ણ ચ જાયતે ।

લૌહં જટાયુપક્ષામ તત્તિક્ષ્ણ લવણ ભવેત્ ॥

વિપાકે કટ્ટુક શીત સર્વેષ્ટમુદાહતમ્ ॥ ૮૦ ॥

અન્ય-તત્ સૌવર્ણ રાજત તામ્રમ્ ભાવસમ્ (હતિ) ચતુવિધમ્ (ભવતિ) । શિલાજતુ અદ્વિજતુ ચ શેલનિર્ધાસ इत्यपि, નૈરેયમ્ અરમજ ગિરિજમ્ અપિ ચ શેલધાતુજમ્ (હતિ નામાનિ, ગુણાતુ)-શિલાજ કટ્ટુ તિક્ષ્ણ કટ્ટુપાકે રસાયન ઉદે યોગવહ (હત્) કફમેહાશ્મશકરાં મૃત્તરુચ્છં ક્ષય ધ્યાસં વાતાશ્ચાસિ ચ પાણ્ડુતામ્ અપસ્મારમ્ ઉન્માદ તથા શોયકુષ્ટાદરક્રૂમીન્

હન્તિ । સૌવર્ણ તુ તત્ જપાપુષ્પવર્ણે રસાત મધુર કટ્ટુ તિક્ષ્ણ ચ શીતલ ચ કટ્ટુપાકિ ભવતિ । રાજત પાણ્ડુર શીતે કટ્ટુક ચ સ્વાયુપાકિ (ભવતિ), તામ્ર મયૂરકળ્પઠામ તીક્ષ્ણ ચ ઉષ્ણ જાયતે, લૌહ તત્ જટાયુપક્ષામ તિક્ષ્ણ લવણ ભવેત્, વિપાકે કટ્ટુક શીત (તત્) સર્વેષ્ટમ્ ઉદાહતમ્ ॥

તે સોનાતુ, રૂપાતુ, ત્રાખાતુ અને લોહાતુ

એમ ચાર પ્રકારનું થાય છે શિલાજતુ,^૧ અદ્વિજતુ,^૨ શેલનિર્ધાસ,^૩ નૈરેય,^૪ અરમજ,^૫ ગિરિજ^૬ અને શેલધાતુજ^૭ એટલા શિલાજિતના સરકૃત નામો છે. શિલાજિત તીક્ષ્ણ, કડવું, ગરમ, પાકમા તીક્ષ્ણ, રસાયન, મળતું છેદન કરનાર અને અનુપાન સાથે મેળવતા તેના સબધી ગુણોને પણ ધારણ કરી અમૃતતુલ્ય પથ્થોને કકે, પ્રમેહ, પથરી, શકરા, મૂતકૃ-શ્લે-ક્ષય, શ્વાસ, વાયુસબધી અરથ, પાકું, વાઈ, ગાડપણ, સોબ, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. સોનાતું શિલાજિત બસૂદના કૂલ જેવા રગવાણુ થાય છે અને તે રસમા મધુર, તીક્ષ્ણ, કડવું, ટાકું, તથા પાકમા તીક્ષ્ણ હોય છે. રૂપાતું શિલાજિત સફેદ થાય છે, તે ટાકું, તીક્ષ્ણ અને પાકમા મધુર હોય છે. ત્રાખાતું શિલાજિત મોરના ગળાના જેવા રગવાણુ થાય છે, તે તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોય છે લોહાતું શિલાજિત ગીધની પાપોના જેવા રગવાણુ થાય છે અને તે કડવું, આરુ, પાકમા તીક્ષ્ણ તથા ટાકું હોઈ સર્વે કરતા શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

૧. શિલાયા જતુ દ્વ-શિલાની બાજે લાખ હોય તેનું થાય છે, તેથી શિલાજતુ-શિલાજિત

૨. અદ્વે જતુ દ્વ-પર્વતની બાજે લાખ હોય તેનું હોય છે, તેથી અદ્વિજતુ-શિલાજિત

૩. શેલસ્વ નિર્ધાસ દ્વ-પહાડોની બાજે શુદ્ધ હોય તેનું થાય છે, તેથી શેલનિર્ધાસ-શિલાજિત.

૪. ગિરો મર્થે નૈરેય, ‘નયાદિમ્ય’ इति ઉક્ત-પહાડમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નૈરેય-શિલાજિત.

૫. અરમ્ન જાયતસ્મ-‘પથમ્યામજાતો’ इति જનેકે-પથરામાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અરમજ-શિલાજિત.

૬. ગિરેજાંતિમિતિ ગિરિજ, પૂર્વેક્ત્ જનેક-પહાડ-માથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિજ-શિલાજિત

૭. શેલસ્વ ધત્તવ શેલયાતવ, શેલધાતુજ-જાયતે

સ્મ-પૂવન્ત્ ૩-૫૬૧ની ધાતુઓમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી રસધાતુસ્મ-રસધાનિત

પાઠે રસ અને ધાતુ પા પા છે

રસાયનાર્થિભિર્લાક્રિ પારદો રસ્યતે યત ।

તતો રસ इति પ્રોક સ ચ ધાતુરપિ સ્મૃત ॥૮૧

અન્વય-રસાયનાર્થિભિ ગ્રક્રે પારદ યત રસ્યત

તત રસ इति પ્રોક, સ ચ ધાતુ અપિ સ્મૃત

રસાયનને ઇચ્છતા લોકો પાસેનો જે

કારણે સ્વાદ લે છે, તેથી પારો રસ કહેવાય છે

અને ધાતુ પણ કહેવાય છે ૮૧

પાસાની ઉત્પત્તિ

શિવાદ્વાત્પ્રચ્યુત રેત પતિત ઘરણીતલે ।

તદ્દેહસારજાતત્વાચ્ચુક્લમચ્છમમૂચ તત્ ॥૮૨॥

અન્વય-શિવાદ્વાત્ પ્રચ્યુત રેત ધરણીતલ પતિત

(સત્) તદ્દેહસારજાતવાન્ તત્ ગુક્લ ચ જ-છમ્ અમૂત ॥

સદાશિવના અગમાંથી રખલિત થયેલું

વીર્ય જમીન પર પડ્યું હતું અને તે સદાશિવના

શરીરના સારથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી ધોણું

અને સ્વચ્છ છે, તે જ પારદ કહેવાય છે ૮૨

પાસાની ચાર ભતિ

ક્ષેત્રેમેદેન વિદ્યેય શિવવીર્યં ચતુર્વિધમ્ ।

શ્વેત રક્ત તથા પીત કૃષ્ણ તત્તુ ભવેત્ક્રમાત્ ॥

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયો વૈદ્ય શૂદ્રશ્ચ લલુ જાતિત્ ૮૩

અન્વય-તત્ તુ શિવવીર્યં ક્ષેત્રમેદેન શ્વેત રક્ત પીત

તથા કૃષ્ણ ચતુર્વિધ વિદ્યેય, તત્ ક્રમાત્ લલુ જાતિત

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વદ્ય ચ શૂદ્ર ભવેત્ ॥

એ સદાશિવનું વીર્ય ક્ષેત્રોના લેહને લીધે

ધોણું, રાતું, પીણું અને કાણું એમ ચાર

પ્રકારનું થયેલું બાણુપુ, અને તે જ અનુક્રમે

ધોળો પારદ બ્રાહ્મણ બલિનો છે, રાતો ક્ષત્રિય

બલિનો છે, પીળો વૈશ્ય બલિનો અને કાળો

શૂદ્ર બલિનો છે ૮૩

ચારેના બુદ્ધ કામ

શ્વેત શસ્ત્ત રજા નારો રક્ત કિલ રસાયનમ્ ।

ધાતુવાદે તુ તત્પીત ક્ષે ગતો વૃષ્ણમેવ ચ ॥૮૫॥

અન્વય-શ્વેત રજા નારો શસ્ત્ત રક્ત કિલ રસાયન

(ભવતિ) પીત તત્ ધાતુવાદે (શસ્ત્ત) જે ગતો ચ

કૃષ્ણમ્ એવ (શસ્ત્ત ભવતિ) ॥

ધોળો પારદ રોગોનો નાશ કરવામાં

ઉત્તમ છે, રાતો પારદ રસાયન જ છે, પીળો

પારદ ધાતુક્રિયા કરવામાં ઉત્તમ છે અને આકાશમાં ગતિ કરવા માટે ઝાળો પારદ જ વખણાય છે ૮૪

પાનના નામો

પારદો રસધાતુશ્ચ રસેન્દ્રશ્ચ મહારસ ।

ચપલ શિવવીર્યં ચ રસ સૂત શિવાદ્ય ॥૮૫॥

અન્વય-પારદ ચ રસધાતુ ચ રસેન્દ્ર મહારસ

ચપલ શિવવીર્યં ચ રસ સૂત શિવાદ્ય (ચખ્યત) ॥

પારદ,^૧ રસધાતુ,^૨ રસેન્દ્ર,^૩ મહારસ,^૪

અપલ,^૫ શિવવીર્ય,^૬ રસ^૭ અને સૂત^૮ એટલા

પારદના સંસ્કૃત નામો છે તેમ જ શિવાદ્ય^૯

એટલે સદાશિવના જેટલા નામો છે, તે સ્રઘળા

પારદના પણ નામો કહેવાય છે ૮૫

૧ ગર દદાતિ ચિકિત્સારહિતાનામદ્યાપ્યાનામપિ

રોગાગામિતિ પારદ હુદાવ્ દાને-ભાતોડનુપસર્ગે ક -

જેની ચિકિત્સા પણ ન હોય તેવા અસાધ્ય રોગોને

પણ જે મટાડે છે, તેથી પારદ-પારો

૨ રસલ્ય પાત્રુ યદ્વા રસથાતો ધાતુચ રસ

ધાતુ -જે રસ૩ ધાતુ છે અથવા જે રસ તથા

ધાતુ પણ કહેવાય છે, તેથી રસધાતુ-પારો.

૩ રોપુ રસાગ વા દન્દ્ર દ્વ-રસોનો બળે ઇદ્ર

હોય તેવો શ્ર-રસ૩ છે તેથી રસેન્દ્ર-પારો

૪ મહૌધ્યાતો રસથ-જે મહા ઉત્તમ રસ૩ છે,

તેથી મહારસ-પારો

૫ ચોપતિ-મન્દગ-છતિ રોગવારણ્ય, જુપ મન્દાયાં

ગતો-^૧ જુપેરવાપથયા (રૂપા ૧-૧૧૧) इति ક્લ્, યદ્વા

ચપન ચપ, ચપ શક્તી-દ્વલ્યસ્માદ્ પ્યન્તાદ્ એચ્,

તત્ત ચપ-શક્તિ ભાતિ-દદાતિ, આદતે ચાપિ ચદિ

અશુદ્ધ, ભા દાને આદાને ચ-આતોડનુપસર્ગે ક-રોગો

દૂર કરવા જે ધીમી ગતિએ કામ કરે છે અથવા

જે શુદ્ધ હોય તો શક્તિ આપે છે અને અશુદ્ધ

હોય તો શક્તિ લઈ લે છે, તેથી અપલ-પારો.

૬ શિવસ્ય વીર્ય-શિવનુ જે વીર્ય છે, તેથી

શિવવીર્ય-પારો

૭ રસ્યતે-આસ્વાયંતે રસાયનકામૈર્લોકે, રસ આસ્વા

દને-જુપેરદન્તાદ્ એચ્, યદ્વા રસવતિ ધાતુન્,

પચાણ્-રસાયનશુષુને ઇચ્છતા લોકો જેનો સ્વાદ

લે છે અથવા જે ધાતુઓને રસયુક્ત કરે છે, તેથી

રસ-પારો

૮ સૂચત સ્મ શિવેન વૂ પ્રસવે-ક્ષમણિ ક-જેને

શ કરે ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી સલ-પારો

૯ શિવસ્ય આહ્યા યસ્ય સ-શકરના જેટલા નામે છે, તે મધા નામોથી જે કહેવાય છે, તેની શિના-૨-૫-પારો

પારદના ગુણ

પારદ પઢસ ક્ષિપ્તવિદોપમ્નો રસાયન ।
યોગવાહી મહાઘૃષ્ય સદા દષ્ટિવલમ્બદ ॥

સર્વામયહરઃ પ્રોકો વિશેષાત્સર્વકુષ્ઠનુત્ ॥૮૬॥

અન્વય - (તદ્ગુણાય) પારદ પઢસ ક્ષિપ્ત વિદો-
પમ્ રસાયન યોગવાહી મહાઘૃષ્ય સદા દષ્ટિવલમ્બદ
સર્વામયહર વિશેષાત્ સર્વકુષ્ઠનુત્ પ્રાક ॥

પારદ છ રસવાળો, ક્ષિપ્ત, ઝણુ દોષને
હણનાર, રસાયન, અનુપાનની સાથે મેળવતા
તેના ગુણો લઈને અમૃતતુલ્ય પથે એવો,
વીર્યને બહુ જ વધારનાર, સર્વકાળ નેત્રને બળ
આપનાર, સધળા રોગોને હરનાર અને વિશેષે
કરી સર્વ પ્રકારના કોઈને મગડનાર કહે
વાય છે. ૮૬

પારદ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સાક્ષાત્ શકર!
સ્વસ્થો રસો ભવેદ્ બ્રહ્મા ઘટો જોયો જનાર્દન ।
રક્ષિત કામિતઘ્વાપિ સાક્ષાદેવો મહેશ્વરઃ ॥૮૭॥

અન્વય - સ્વસ્થ રસ પ્રદા ભવેત્, વદ (રસ)
જનાર્દન જ્ઞેય, અપિ ચ રક્ષિત કામિત (સ તુ)
સાક્ષાત્ શક મહેશ્વર (ભવતિ) ॥

૨૨૨થ પારદ બ્રહ્મારૂપ, બધાયેટો પારદ
વિષ્ણુરૂપ અને જેને રજન તથા કામન
સ સ્કાર અપાયા હોય તે પારદ તો સાક્ષાત્
દેવ સદાશિવરૂપ છે ૮૭

પારદ સર્વોત્કૃષ્ટ દયાળુ ।

મૂલ્હિતો હરતિ રજ, વન્ધનમનુભૂય સ્તે ગતિ કુસ્તે ।
અજરીકરોતિ હિ મૃત, કોડ્યન્ય કઠ્ઠણકર સ્ત્વાત્ ॥

અન્વય - (પારદ) મૂલ્હિત હજ હરતિ, વન્ધનમ્
અનુભૂય સ્તે ગતિ કુસ્તે મૃત (સન્) અજરીકરોતિ,
સ્ત્વાત્ અન્ય ક કઠ્ઠણકર (ભવેત્) ? ॥

પારદ (પાતે) મૂલ્હિત થઈ (પરાયા) રોગને
મટાડે છે, બંધન પામી આકાશમાં ગતિ
આપે છે અને (પાતે) મરીને માણસને જીવાન
કરે છે, માટે પારદથી બીજાં કોણુ દયાળુ છે ?
(કોઈ નથી) ૮૮

અસાધ્ય કે ચિકિત્સારહિત રોગ પારદ મટાડે
અસાધ્યો યો ભવેદ્ગો યસ્ય નાસ્તિ ચિકિત્સિતમ્ ।
રસેન્દ્રો દન્તિ ત રોગ નરકુહરવાજિનામ્ ॥૮૯॥

અન્વય - નરકુહરવાજિનો ય રોગ અસાધ્ય મયેત્,
યસ્ય ચિકિત્સિત નાસ્તિ, ત રોગ રસેન્દ્ર દન્તિ ॥

માણુસો, હાથીઓ કે ઘોડાઓનો જે
રોગ અસાધ્ય હોય અને જેની ચિકિત્સા પણ
ન હોય તે રોગનો પારદ નાશ કરે છે ૮૯

પારદના સાત દોષો

મલ વિષ વહ્નિગિરિત્વચાપલ,
નૈસર્ગિક દોષમુશન્તિ પારદે ।

ઉપાધિજો દ્વો ત્રપુનાગયોગજો,
દોષો રસેન્દ્ર કયિતો મુનીશ્વરે ॥૯૦॥

અન્વય - પારદ મલે વિષ વહ્નિગિરિત્વચાપલે નૈસ-
ર્ગિક દોષમ્ ઉચન્તિ (વૈયા), (તથા) રસન્દ્ર ત્રપુનાગ
યોગજો દ્વો દાષો ઉપાધિજો મુનીશ્વર કયિતો (સ્ત) ।

પારદમાં મળ, વિષ, અગ્નિ, ગિરિપણુ અને
અપનાણુ એ પાચ દોષને (વૈદ્યો) સ્વા
ભાવિક માને છે, તેમજ કથીરના અને
સીસાના યોગથી બીજાં એ આગતુક દોષો
પણુ મોટા મુનીઓએ કહ્યા છે. ૯૦

પારદના એ સાતે દોષો ભય કર
મલેન મૂર્છા મરણં વિષેણ,

દાદોડમિના કષ્ટર શરીરે ।
દેહસ્ય જાઙ્ય ગિરિણા સદા સ્યા-

ચાહ્યત્યતો વીર્યદૃષ્ટિશ્ચ પુસામ્ ॥૯૧॥

અન્વય - (તત્ર) મલેન મૂર્છા, વિષેણ મરણ, અમિના
શરીરે કષ્ટર વાદ, ગિરિણા દેહસ્ય સદા જાઙ્ય,
ચાહ્યત્યત ચ પુસા વીર્યદૃષ્ટિ સ્વાત્ ॥

(એ દોષો માહેના) મળથી મૂર્છા થાય
છે, વિષથી મરણ થાય છે, અગ્નિથી શરીરમાં
મહાભય કર દાહ થાય છે, ગિરિપણુથી સર્વ
કાળ દેહમાં જડપણુ થાય છે અને અપલ
પણુથી પુરુષોત્ત વીર્ય હરાઈ બાય છે ૯૧

વહ્નેન કુષ્ટ મુજગેન પળ્લો,
ભવેદ્તોડસો પરિશોધનીય ॥૯૨॥

અન્વય - વહ્નેન કુષ્ટ (ચ) મુજગેન પળ્લ ભવત્,
અત અલો (પારદ) પરિશોધનીય ॥

કલાઈના યોગથી કોઈ થાય છે અને
સીસાના યોગથી નપુસકપણુ થાય છે, માટે
એ પારદને બરાબર શુદ્ધ કરવો જોઈએ. ૯૨
પારદના મુખ્ય ત્રણ દોષો અને તેનાં કૃષ્ણ
વહ્નિવિષ મલ ચેતિ મુખ્યા દોષાસ્ત્યો રસે ।
પતે કુર્વન્તિ સન્તાપ મૃતિ મૂર્છાં મૃગાં ક્રમાત્ ॥૯૩॥

અન્ય-રમે વહિ: વિપ ચ મલમ્-દતિ પ્રવ. દોષા મુલ્યા: (સન્તિ), એત કમાન્ વૃણાં નતાપ્ મૃતિ મૂઠ્યાં કુર્વન્તિ ॥

પારદમાં અશ્નિ, વિપ અને મળ એ ત્રણ દોષો મુખ્ય છે અને એ દોષો અનુક્રમે માણસને સંતાપ, મરણ તથા મૂર્છા ઉપભવે છે. ૯૩

એ ત્રણ દોષો અવશ્ય દૂર કરવા જરૂરી અન્યેપિ કથિતા દોષા ભિપગ્નિ: પારદે વદિ । તથાન્યેતે પ્રયો દોષા હરણીયા વિદોષત: ॥૧૪॥

અન્ય-અદિ (અપિ) ભિપગ્નિ. પારદે અન્યે અપિ દોષા કથિતા (સન્તિ), તથાપિ એત પ્રય: દોષા. વિદોષત: હરણીયા: ॥

એ કે વૈદ્યોએ પારદમાં ખીબ પછુ દોષો ઠક્ષા છે, તોપણ એ ત્રણ દોષો તો વિશેષે કરી દૂર કરવા જ જોઈ એ. ૯૪

સંસ્કારરહિત પારદના સેવનથી નુકસાન સંસ્કારહીનં ચલુ સૂતરાજં,

ય: સેવતે તસ્ય કતોતિ વાધામ્ । દેહસ્ય નાશં વિદધાતિ નૂનં,

કષ્ટાંશ્ચ રોગાન્ જનયેન્નરાણામ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય-ય: સંસ્કારહીન સૂતરાજ સેવતે તસ્ય ચલુ (સ) વાધા કરોતિ, નરાણાં દેહસ્ય નાશં વિદધાતિ, નૂન ચ કષ્ટાન્ રોગાન્ જનયેત્ ॥

જે માણસ સંસ્કારો આપ્યા વગરના પારદનું સેવન કરે છે, તેને તે અવશ્ય નુકસાન કરે છે; લોકોના દેહનો નાશ કરે છે અને ખરેખર મહાભયંકર રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯૫

ઉપરસોનાં નામે તથા ગુણે

ગન્ધો દિહ્ગુલમમ્બ્રતાલકશિલા: સ્તોતોડ-હ્વનં ટક્કળં, રાજાવતંકચુમ્બકો સ્ફટિકિકા શઙ્ઘ: લટી ગેરિકમ્ ॥ કાસીલં રસકં કપર્દસિકતા-વોલાશ્ચ કઙ્કુકુષ્કં, સૌરાષ્ટ્રી ચ મતા અમી ઉપ-રસા: સૂતસ્ય કિંચિદ્ગુણ: ॥ ૧૬ ॥

અન્ય-ગન્ધ. દિહ્ગુલમ્ અમ્બ્ર-તાલક-શિલા. સ્તોતોડમ્બ્રન ટક્કળ રાજાવતંક-ચુમ્બકો સ્ફટિકિકા શઙ્ઘ: લટી ગેરિક વાસીલ રસક કપર્દ-સિકતા-વોલા કઙ્કુકુષ્ક ચ સૌરાષ્ટ્રી-અમી સૂતસ્ય કિંચિદ્ગુણ: (ગુણા:) ઉપરસા મતા (સન્તિ) ॥

ગધક, હિંગળો, અમ્બક, હરતાળ, મણુ-શીલ, સુરમે, ટંકલુપાર, રાબવત્, (એક

બાતનો મણિ અથવા સોના જેવો ચક્રચક્રિત પથરો), ચળક, ઠંટકડી, યખ, ખડી, ગેર, હીરાકચી, ખાપરિયું, કોડી, રેતી, હીરા-ગોળ, પીળીઓ (જેનો રેચ લાગે છે તે) અને શેરડી માટી એટલા પારદના કાંઈક-થોડા જ ગુણોવાળા ઉપરસો માન્યા છે. (ઉપરસ એટલે ગૌવરસ.)

હિંગળાનાં નામે, લેદો અને ઓળખ દિહ્ગુલં દરદં મ્લેચ્છમિહ્ગુલં ચૂર્ણપારદમ્ । દરદશ્ચિવિધ: પ્રોક્તશ્ચમારં: ગુકતુણ્ડક: ॥ ૧૭ ॥ હંસપાદસ્તૂતીય: સ્યાદ્ ગુણવાનુત્તરોત્તરમ્ । ચમારં: ગુકુચ્ચર્ણ: સ્યાત્સપીત: ગુકતુણ્ડક: ॥ ૧૮ ॥ જપાકુસુમસઙ્કાશો હંસપાદો મહોત્તમ: ॥ ૧૯ ॥

અન્ય-દિહ્ગુલ દરદ મ્લેચ્છમ્ દ્વુલ ચૂર્ણપારદમ્ (હિતિ નામાનિ) । ચમારં: ગુકતુણ્ડક તૂતીય. હસપાદ (હિતિ) દરદ: ત્રિવિધ પ્રોક્ત, ગુકુચ્ચર્ણ ચમારં સ્યાત્ ષપીત ગુકતુણ્ડક, જપાકુસુમસઙ્કાશ્ચ હસગદ. મહોત્તમ (સ્યાત્) (તજ) ઉત્તરોત્તર ગુણવાન્ સ્યાન્ ॥

હિંગુલ,^૧ દરદ,^૨ મ્લેચ્છ,^૩ ઇચુલ^૪ અને ચૂર્ણપારદ^૫ એટલાં હિંગળાનાં સકૃત નામે છે. ચમાર,^૧ શુકતુંડક^૨ અને હંસપાદ^૩ એમ હિંગળો ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે. યેળા રંગવાળો હિંગળો ચમાર કહેવાય છે. પીળાશવાળો હિંગળો શુકતુંડક કહેવાય છે અને બસુદનાં ફૂલ જેવો રાતો હિંગળો હંસપાદ કહેવાય છે, તે મહાઉત્તમ છે. તેઓમાં પહેલાથી બીજો અને બીજાથી ત્રીજો હિંગળો શુણવાન છે એટલે હંસપાદ હિંગળો શ્રેષ્ઠ છે. ૯૭, ૯૮

૧. દિહુ-દર્દળ લાતિ-લા આદને 'આતોડુપમર્ગે ક' -જે હિંગ જેવા રંગને સ્વીકારે છે, તેથી હિંગુલ-હિંગળો.

૨. દર-અપવિતાદિમય વતિ-ચણ્ડવતિ, યદ્દા દરમ્-ઈવ રાયતિ-શુદ્ધવતિ-ચો ચણ્ડને, દ્વે-શોષને વા, 'આતોડુપમર્ગે ક.'-કંઠ, પિત્ત આદિના ભયનો જે નાશ કરે છે અથવા જે થોડા જ પ્રયત્ને શુદ્ધ થાય છે, તેથી દરદ-હિંગળો.

૩. મ્લેચ્છદેશ: ઉલાચિલ્વાનમ્ અતિ અસ્ય-અગ્રશાયન્-જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન મ્લેચ્છ દેશ હોય છે, તેથી મ્લેચ્છ-હિંગળો.

૪. દ્વચત-દ્વનં વા, દ્વિ ગતો-માવે ધન્, દ્વ-

વેદિત રોગાણાં ભાતિ-આરત્ત-રોગોની ચેષ્ટાને ને હરી
યે છે, તેથી ઇન્દુલ-હિંગળો.

૫. પાદદશ્વ ચૂર્ણ, ચૂર્ણસ્થો વા પાદ -રાત્તદન્તાદિ
શસ્ત્રાદિર્વા-પારાનુ ને ચૂર્ણ છે અથવા ચૂર્ણકે
થયેયો ને પારો છે, તેથી ચૂર્ણપાર-હિંગળો.

૧. ચર્મ ત્રણ્ણતિ-પ્રાપયતિ કુદ્ગમ્ભાવ, યદ ગતૌ-
કર્મણ્ય-કોટનો ને નારા કરે છે અને તે મથળે નવી
આમડી લાવે છે, તેથી ચર્મો-હિંગળો.

૨. શુભ્ય તુલ્કમિવ ક્ષાયતિ, કે શબ્દે 'અન્યે-
મ્બોડપિ દરત' इति ૮, ચદ્વા શુક્રસ્ય તુલ્કમ્ દન-
દ્વાથે કન્-પોપટની આય જેવા લગાર પીળાશ-
પડતા રંગને ને ધારણ કરે છે અથવા ને પોપટની
આયના જેવા ને રંગનાળો હોય છે, તેથી શુક્રતુલ્ક-
હિંગળો.

૮ દસ્ય પાદ દન તદ્વરક્તવર્ણક-હંસના પગના
જેવા લાવે રંગનો હોવા ॥ હસપાદક-હિંગળો

હિંગળાના ગુણે

તિક્ત કપાયં કદુ હિડ્ગુલ સ્યા-
ત્રેત્રામયમ્ કફપિત્તહારિ ।

હૃદ્યાસકુષ્ટગ્નરકામલાશ્ચ,

હૃદ્યામવાતાં ચ ગરં નિહન્તિ ॥

અન્ય-હિંગુલ તિક્ત કપાય કદુ (સત્) નેના-
મયત્ર કફપિત્તહારિ સ્વાર્ (તથા) ચ હ્મસકુષ્ટગ્ન-
કામત્રા હૃદ્યામવાતાં ચ ગરં નિહન્તિ ॥

હિંગળો કડવો, તૃદો અને તીષ્ણો હોઈ
નેત્રના રોગ, કંક, પિત્ત, મોળ-બિબકા, કોટ,
તાવ, ડમળો, બન્દા, આનવાયુ તથા ઝેરનો
નાશ કરે છે. ૧૦૦

ઊર્ધ્વપાતનયુક્તયા તુ ઉમરુચન્નપાચિતમ્ ।

હિડ્ગુલ તસ્ય સ્નેન તુ શુદ્ધમથં ન શાધયેત્ ॥

અન્ય-ઊર્ધ્વપાતનયુક્તયા ઉમરુચન્નપાચિત (ચત્)
હિંગુલ (મગ્નિ), તમ્ય સ્નેન એવ શુદ્ધ ન શાધયત ॥

ઉપલા પાત્રમા ચ્ચાથી દેવાની યુક્તિથી
ઉમરુચત્રમા પકાવેલો ને હિંગળો હોય છે, તે
હિંગળાનો પારો એ રીતે ન શુદ્ધ થયો હોય
છે, તેથી તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.
ગંધકનો ઉપવિત્ત નામે તથા ચાર ભેદો

શ્વેતદ્વીપે પુરા દેશ્યા. ક્રોડન્યા રજસાપ્લુતમ્ ।
કુલ્લ તેન વલ્લેન સ્નાતાયા. ક્ષીરનીરચો ॥૧૦૨
પ્રવૃત્ત યદ્વજસ્તસ્માદ્ગન્ધકઃ સમમ્ભૂતતઃ ।
ગન્ધકો ગન્ધિકશ્ચાપિ ગન્ધપાપાણ ઇત્યપિ ॥૧૦૩

સૌગન્ધિકમ્ કયિતો વલિર્દલિરસોઽપિ ચ ।
ચતુર્ધા ગન્ધકઃ પ્રોક્તો રક્તઃ પીતઃ સિતોઽસિતઃ ॥

રક્તો ડેમક્રિયાસૂકઃ પીતશ્વેતો રસાયને ॥
ત્રણાદિલેપને શ્વેતઃ કૃષ્ણઃ શ્વેષ્ઠઃ મુદુલ્ભઃ ॥૧૦૫॥

અન્ય-પુરા શ્વેતદ્વીપે ક્રોડ-ત્યા વેચ્યા કુલ્લ
રજસા આપ્લુતમ્ (અમૂત), તેન વલ્લેન ક્ષીરનિષ્ઠો ક્ષાતયાઃ
(તસ્યા) ચદ્ રજ. પ્રવૃત્ત. તત ગન્ધક સમમૂત ।
(તન્નામાનિ યથા-) ગન્ધક ગન્ધિક અપિ ચ ગન્ધ-
પાપાણ સૌગન્ધિક ચ વલ્લ અપિ ચ વચિરસઃ કથિતઃ ।
ગન્ધક રક્ત પીત સિત. જલિત ચતુર્ધા પ્રક. ।
રક્ત. દેમક્રિયાસુ ઉક્ત, રસાયન પીત-ત્તો ત્રણાદિ-
લેપન શ્વેત, કૃષ્ણઃ (સર્વેક્રિયાસુ) શ્વેષ્ઠ, કિંતુ સ.
મુદુલભ (મગ્નિ) ॥

પૂર્વે શ્વેતદ્વીપમાં જગદંબા ક્રોડા કરતાં
હતાં; ત્યારે તેમનુ વચ્ચે રજના રુધિરથી
ભીલ્લઈ ગયુ હતું અને તે જ વચ્ચેથી જગ-
દંબા ક્ષીરસાગરમા નાહ્યા હતા; તે વેળા તે
વચ્ચેમાથી ને રજ પ્રસર્યું હતું, તેમાથી
ગંધક ઉત્પન્ન થયો છે. ગંધક. ૧ ગંધિક, ૨ ગન્ધ-
પાપાણ, ૩ નૌગંધિક, ૪ બલિ ૫ અને બલિરસ
એટલા ગંધકના સંસ્કૃત નામે છે. ગંધક
રાનો, પીળો, ધોળો અને કાળો એમ ચાર
પ્રકારનો કહેવાય છે. તેઓમા સૌનું
બનાવવાના કામમા ઉપયોગી છે, ધોળો
તથા પીળો રસાયનના કામમા ઉપયોગી છે,
પ્રથમ આદિ ઉપર લેપ લગાડવાના કામમાં
ધોળો ઉપયોગી છે અને કાળો ગંધક તે
(સોનુ બનાવવુ આદિ સધળી ક્રિયાઓમાં)
બહુ જ વખણાયેલો છે, પરંતુ તે મગરો
મુરકેલ હોય છે. ૧૦૨-૧૦૫

૧. ગન્ધ અસ્તિ અસ્મિન્-અર્થગ્રાયત્ તત. સ્તાથે
કન્-જેનામા ગન્ધ હોય છે, તેથી ગંધક.

૨. ગન્ધ અસ્તિ અસ્મિન્ - જત ઇન્દિત્તો-इति
તન્-અથ ઉપર પ્રમાણે

૩. ગન્ધુક પાપાણ-શાસ્ત્રવાદિ-ને ગન્ધ-
વાયો એક બાતનો પર્યર જ છે, તેથી ગંધપાપાણ-
ગંધક.

૪. શોભન ગન્ધ અસ્તિ અસ્ત, ડિન્યાદિત્વાત્
સ્તાથે વ્-જેનો ગન્ધ સામે હોય છે, તેથી સૌગન્ધિક-
ગંધક.

૫ વ્યત્તિ-સમુગ્ધાતિ રસાયનાદિગુણાન્ વદ્ ડરણ-
સમવાતુન્ય ણ્ (હજી ૧-૧૧૮) વચ્ચાર્વકાન્-
વલ-રસાયન આદિ ડુખોને વે વી ૧૭ છે, તેની
બલિ-ગધઃ

૬ વનિ વાયા સ્- ? બગિરાન ન્સ ગ્-૧૩
૭, તેથી બનિરગ-ગધઃ

ગ ડકના ગુણો
ગન્ધક કટુકસ્તિકા વીર્યાળ્ણસ્તુવર સર ।
પિત્તલ કટુક પાકે ફળ્ણવીસર્પજન્નુજિત્ ॥
હતિ કુષ્ઠશ્વપરીહકફમ્તાન-સાયન ॥ ૧૦૬ ॥
અન્વય-ગધક કટુક પિત્ત વીર્યાળ્ણ નુર
સર પિત્ત પાક કટુક રસાયન (સન્) કળ્ણવીસર્પ
જન્નુજિતિ ડુકફમ્તાન-સાયન હતિ ॥

ગધક તાષો, કડવો, ઉષ્ણવીર્ય, તૂરો,
ઝાડો ઉત્તારનાર, પિત્ત ડના, પાકમા તીષો
અને રસાયન હોઈ એળ, રતવા, જતુ, ડોઠ,
શ્વય, ખરત, ક્ષે તથા વાયુનો નાશ કરે છે

નાદિ શોધેલા ગધકના ઘષો
અશોધિતા ગન્ધક એવ કુષ્ઠ,
કરોતિ તાપ વિપન્ન શારર ।
શ્વેપ ચ રૂપ ચ લલ તથોન,
શુક નિહન્યવ કરોતિ ચાન્નમ્ ॥

અન્વય-અશોધિત એ ગધક શરીરે કુષ્ઠ વિપન્ન
તાપ શ્વેપ ચ કરાત તથા ચ સ્વ વન્નમ્ તાન ક્ષ
નિહન્તિ એ અલ ચ કરોતિ ॥

નહી શોધેલો આ ગધક યજીરમા કોઠ,
વિષમન્વર તવા શોષ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ૧
રૂપ બળ, ઝોજ તથા વીર્યનો નાશ કરે
છે અને હોડીવિકાર કરે છે ૧૦૭

અબ્ર ની ઉત્પત્તિ
પુરા વધાય વૃત્તસ્ય વચ્ચિગા વચ્ચમુહતમ્ ।
વિસ્ફુલ્લિકાસ્તતસ્તસ્ય ગગને પરિસપિતા ॥૧૦૮॥
તે નિપતુઘનધ્વાનાચ્છિવરપુ મહીમૃતામ્ ।
તેષ્વ એવ સમુત્પન્ન તત્તદ્ધિરિપુ ચાન્નકમ્ ॥૧૦૯॥
અન્વય-પુરા વૃત્તસ્ય વધાય વચ્ચિગા વચ્ચમ્ સહતમ્
(આસીત્) તત તસ્ય (વ) વિસ્ફુલ્લિકા ગગને પરિ
સપિતા ત વનધ્વાનાન્ મહીમૃતા વિન્ધરેયુ નિપેતુ ન્ય
એવ ચ ત્વ ત્દ ગિરિપુ અન્નક સમુત્પન્નમ્ ॥
પૂર્વે વૃત્ત મુરને મારવા ધર વ ૭ ઉપાડયુ
હર્ણ, ત્યારે તેમાથી તેના જે તલુખા આકાશમા
ફેલાયા હતા અને મેઘ જેવો શબ્દ કરી

પર્વતોના યિખરો પર પડ્યા હતા, તેઓમાવી
જ તે તે પર્વતોમા અન્નક ઉત્પન્ન વયુ છે
અબ્ર ના ડારાયુજ નામે

તદ્બ્ર વચ્ચજાતત્વાદ્ધમધરનાન્નવાન્ ।
ગગતાત્સપ્લિતિ યસ્માદ્ગગન ચ તત્તો મતમ્ ॥૧૧૦॥

અન્વય-તદ્ વચ્ચજાત્વાન્ વચ્ચમ્, અન્નકવૃત્તાન્
અન્ન, યસ્માન્ ચ તાન્ન સ્વાન્ન તત્ તાન નદર ॥
એ અન્નક વન્નમાવી વયુ છે, તેથી
વન્નક ડહેવાય છે, મેઘ જેવી ગગના તેમાથી
ઉભવી હતી, તેથી અબ્ર કહેવાય છે અને
આકાશમાવી વયુ છે, તેવી ગગન ડહેવાય છે
૧ વચ્ચમ્ અસ્તિ જલ્ય પૂર્વોત્પત્તિસ્થાનમ્ ઈતિ
વચ્ચમ્-અન્નકવચ્-તેનુ પ્રથમ ઉત્પત્તિસ્થાન ઈત્
૦ ૭ છે તેની વન્ન-અન્નક

૨ જન્મ-અન્નકવાદ્ધમ્ અસ્તિ અસ્મિન્ પૂવ
મુત્પત્તિવા-ઈતિ જન્મ-અન્નકવચ્ વન્ન અન્નક
જન્મત વન્નકારો પુરુગતિનાલે વન્નકુન્નકસ્ય અન્ન
ગનો-‘વ્યુન્’ (જા ૨ ૩૦) વન્ન જન્મસ્ય પ્રતિ
હતિ-ઈવ પ્રતિરૂતાવિ તિ વન્ ૫૨ । ઉત્પત્તિ-અન્ને
નાગના તેના ૨ કા જેમા થયા હતા તેવી અન્ન
અથવા પ્રથમ ઉત્પત્તિ વખત વળ્ણના તલુખાકપ
આ કામા ગયુ હજ તેથી અથવા રગમા જે
વાળા જેનુ હોય છે, તેથી અબ્ર કે અન્નક

૩ તદ્ધતિ તુરારિવાન્ તમ્થ (૨-૭૭)
ઈનિ મુવ તવ વન્ન ગગનમસ્તિ અસ્વ પૂગત્પતિસાગનમ્-
અન્નકવચ્-પુરાશ વગરે રસાને ૭ પામે છે અથવા
તેનુ વન્નક ઉત્પત્તિનાથન ગગન-આકાશ છે, તેથી
ગગન-અન્નક

અબ્રના વાગ બેદો

વિપ્રક્ષનિયમિટ્શુદ્ધમ્ભદાત્તત્સ્યાન્વ્યુવિધમ્ ।
ક્રમર્ણવ સિત રક્ત પાત ક્ષ્ણ ચ વળત ॥૧૧૧॥
અન્વય-તન્ પ્રિતન્નવિકિટ્શુદ્ધનેન્ન વ્યુવિધસ્વાત્
વળત ક્ષ્ણ એવ સિત રક્ત પાત ચ વળ (અવ) ॥
અબ્રક ધ્ર દાયુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
એ લેંથી આર પ્રપરતુ છે અને રગથી
અતુકમે ઘોણુ અબ્રક પ્રાદાયુ છે, શતુ ક્ષત્રિય
છે, પીણુ વૈશ્ય છે અને કાણુ શૂદ્ર છે ૧૧૧
એ ચામેના ળુલ ળુલ ઉપાયોગ
પ્રશસ્યતે સિત તારે રક્ત તત્તુ રસાયન ।
પાત હેમનિ ક્ષ્ણ તુ ગન્નુ દૃતયેડપિ ચ ॥૧૧૨॥
અન્વય-તારે સિત, રસાયન તુ ત્ રક્ત હેમનિ

પીત, ગરેષુ અપિ ચ દુતયે તુ ણ્ણ પ્રશસ્યતે ॥
 રૂપું કરવાના કામમાં ધૌણું, રસાયનના
 કામમાં રાતું, સુવર્ણ કરવાના કામમાં પીણું
 અને રોગ મટાડવામાં તથા રસ કરવાના
 કામમાં કાણું અબ્રક વખણાય છે. ૧૧૨
 અબ્રકના ચાર પ્રકારો અને તેઓની પરીક્ષા
 પિનાકં દર્દુરં નામં વજ્રં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ।
 મુચ્ચત્વગ્રો વિનિશ્ચિત્ત પિનાકં દલસંચયમ્ ॥૧૧૩॥
 અજ્ઞાનાદ્દક્ષણં તસ્ય મહાકુપ્તપ્રદાયકમ્ ।
 દર્દુરં ત્રાગ્નિનિશ્ચિત્ત કુસ્તે દદુરવ્ચનિમ્ ॥ ૧૧૪ ॥
 ગોલકાન્વહુશઃ શ્લેષા તસ્યાન્મૃત્યુપ્રદાયકમ્ ।
 નામં તુ નાગવદ્દહ્નો ફૂ-કારં પરિમુચ્ચતિ ॥ ૧૧૫ ॥
 તદ્દક્ષિતમપદ્ય તુ ત્રિદધાતિ ભગન્દરમ્ ।
 વજ્રં તુ વજ્રવત્તિષ્ઠત્તન્નાગ્રો વિકૃતિ પ્રજેત્ ॥
 સર્વાંશ્રેણુ વરં વજ્રં વ્યાધિવાર્ધન્યમ્મૃત્યુહત્ ॥૧૧૬
 અન્ય - (પુનઃ) પિનાક દુર નાગ ચ વજ્રમ્
 इति तत् चतुर्विधं (भवति), (तत्क्षण नि यथा-)
 अग्नौ विनिश्चितं दलसचयं मुचति (सत्) पिनाकं (कथ्यते),
 तस्य उत्तमानात् भक्षणं कुपुदायकं (भरति); दर्दुरं तु
 अग्निनि क्षिप्तं (सत्) ददुरवर्चनिं कुस्ते, (तदपि चेद्
 भक्षितं तर्हि) बहुश गोलकान् श्लेष्वा मृत्युप्रदायक
 स्यात्, नामं तु वदहो (क्षिप्तं) नागमत् पूत्वा परिसुचति,
 चत् तु भक्षितं (तर्हि) अमस्य भग-वर विदधाति, वज्र
 तु अग्नौ वज्रवत् तिष्ठत्, विट्स्ति न वज्रत् । सर्वांश्रु
 वज्रं वरं (सत्) व्याधिवाधन्यममृत्युहत् (सत्) ॥

વળી પિનાક, દર્દુર, નાગ અને વજ્ર એમ
 તે અબ્રક ચાર પ્રકારનું છે. જે અબ્રકને
 અશિમા નાખતાં તેના પતરાં છૂટા છૂટા
 થઈ બન્ય તે પિનાક કહેવાય છે; એ પિનાકને
 અબળપુતા બે ખાધું હોય તો તેમાથી કોઈ રોગ
 ઉત્પન્ન થાય છે. દર્દુર અબ્રક તો અશિમા
 નાખતા દેડકાના જેવો અવાજ કરે છે, તેથી
 દર્દુર કહેવાય છે; એ દર્દુર ઘણા ગોળાના
 રોગો ઉત્પન્ન કરી અંતે મરણ આપે છે. જે
 અબ્રક અશિમા નાખતા સર્પની પેઠે કૃશકા
 મારે છે, તે નાગ કહેવાય છે. એ નાગ બે
 ખાધું હોય તો તે અવશ્ય ભગદર નામનો
 રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વજ્ર અબ્રક તો અશિમા
 વજ્રની પેઠે સ્થિર રહે છે, કોઈ બાતનો વિકાર
 યામતું નથી. સઘળી બાતનાં અબ્રકોમા વજ્ર

ઉત્તમ છે અને તે વ્યાધિ, વૃદ્ધપણું તથા
 મરણ દૂર કરે છે. ૧૧૩-૧૧૬

ત્રેષ્ટ અને હુલકું અબ્રક
 અધમુત્તરશૈલીત્યં વહુસત્ત્વં ગુણાધિકમ્ ॥
 દક્ષિણાદિભવ સ્વલ્પસત્ત્વમ્લ્પગુણપ્રદમ્ ॥ ૧૧૭ ॥
 અન્ય - ઉત્તરશૈલોત્તમ અથ વહુસત્ત્વ ગુણાધિક
 (મરતિ), દક્ષિણાદિભવ સ્વલ્પસત્ત્વમ્ અલ્પગુણપ્રદમ્ (અસ્તિ) ॥
 ઉત્તર દિશાના પર્વતોમા ઉત્પન્ન થયેલું
 અબ્રક ઘણા સામર્થ્યવાળું અને બહુ શુભ-
 કારી છે; દક્ષિણ દિશાના પર્વતોમા ઉત્પન્ન
 થયેલું અબ્રક ઓછા સામર્થ્યવાળું છે અને
 થોડું શુભકારી છે. ૧૧૭

મારેલા અબ્રકના શુભો
 અન્નં કપાયં મધુર સુશીત-
 માયુષ્કરં ધાતુવિવર્ધનં ચ ।
 હન્યાત્ ત્રિદોષં વ્રણમેહકુષ્ઠ-
 પ્ત્રીહોદરઘ્નિથિવિપક્ષ્મીશ્ચ ॥ ૧૧૮ ॥

અન્ય - (અથ તદ્દરુણા યથા-) અન્ન કપાય મધુર
 સુશીત (સત્) માયુષ્કરં ચ ધાતુવિવર્ધનં (મદતિ,
 તથા) ત્રિદોષં ચ વ્રણમેહકુષ્ઠપ્ત્રીહોદરઘ્નિથિવિપક્ષ્મીન્ હનિત ॥
 (મારેલું) અબ્રક તૂરું, મધુર અને બહુ
 ટાડું હોઈ આયુષ તથા ધાતુને વધારનાર
 છે અને ત્રિદોષ, મણુ, પ્રમેહ, કોઠ, ખરોળ,
 પેટની ગાઠ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

મારેલા અબ્રકના નિત્યરોચનના મહાશુભો
 રોગાન્ન હનિત દ્રઢયતિ વપુર્ધર્ધવૃદ્ધિં વિઘત્તે ।
 તારુણ્યાઢ્યં રમયતિ શત યોપિતા નિત્યમેવ ॥
 દીર્ઘાયુષ્કાન્ન જનયતિ સુતાન્ વિક્રમેઃ સિંહતુલ્યાન્
 મૃત્યુર્મીતિ હરતિ સતત સેઘ્યમાન મૃતાભ્રમ્ ॥
 અન્ય - સતત સેઘ્યમાન મૃતાન્ન રોગાન્ન હનિત, વપુ
 શ્ઠયતિ, વીર્યવૃદ્ધિં વિપત્ત, તારુણ્યાઢ્યં યપિતા શત
 નિત્યમ્ એવ રમયતિ, દીર્ઘાયુષ્કાન્ન વિક્રમે સિંહતુલ્યાન્
 મુલાન્ જનયતિ, મૃત્યુર્મીતિ હરતિ ॥

મારેલું અબ્રક બે કાયમ સેવાતું હોય
 તો રોગોને હલ્લે, શરીરને મજબૂત કરે, વીર્યની
 વૃદ્ધિ કરે, જીવાનીથી ભરપૂર સો ઓઝોની
 સાથે નિત્ય રમણ કરાવે; લાળા આયુષ
 વાળા તથા સિંહ જેવા પરાક્રમી પુત્રો ઉપ-
 બાવે અને મૃત્યુનો ભય દૂર કરે છે. ૧૧૯

અશુદ્ધ અપ્રકાશ દાષો

પીડાં વિષત્તે વિવિધાં નરાણાં,
કુષ્ટં ક્ષયં પાણ્ડુદ ચ શોચમ્ ।

હૃત્પાશ્યંપીડાં ચ કરોત્યશુદ્ધ-
મદ્યં ત્વસિદ્ધં મુરુતાપદ સ્યાત્ ॥૧૨૦॥

અન્ય-અશુદ્ધ અથ તુ અસિદ્ધ (સત્) નરાણા વિવિધા પીડા વિપત્તે, કુષ્ટ ક્ષય પાણ્ડુદ ચ શોચં ચ હૃત્પાશ્યંપીડાં પ્રાપ્તિ, મુરુતાપદ સ્યાત્ ॥

નહિ શોધાયેલું અપ્રક સિદ્ધ નહિ થયેલું હોવાથી મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે; કોઠ, ક્ષય, પાંડુ તથા સોજાની ઉત્પત્તિ કરે છે, હૃદયમાં તથા પડખામાં પીડા કરે છે અને ઘણા જ તાપ આપનાર થાય છે.

હરતાલનાં નામે, ભેદો તથા ગુણો
હરિતાલં તુ તાલ સ્યાદાલં તાલકમિત્યપિ ।
હરિતાલં દ્વિધા પ્રોક્તં પત્રાણ્યં પિણ્ડસત્રકમ્ ॥૧૨૧॥
તયાસ્ય ગુણઃ શ્રેષ્ઠં તતો હીનગુણં પરમ્ ।
સ્વર્ણવર્ણ ગુરુ ક્ષિપ્તં સપત્રં ચાપ્રવચત્ ॥૧૨૨॥
પત્રાણ્યં તાલકં વિદ્યાદ્ ગુણાદ્ય તદ્રસાયનમ્ ।
નિષ્પત્રં પિણ્ડસદૃશ સ્વલ્પસત્ર તયા ગુરુ ॥
શ્રીપુષ્પહારકં સ્વલ્પગુણં તત્પિણ્ડતાલકમ્ ॥૧૨૩॥

અન્ય-હરિતાલ તુ તાલમ્ આલ તાલકમ્ इत्यपि स्यात् । हरिताल द्विधा प्रोक्त-पत्राख्य पिण्डसत्रकम्, तयो आद्य गुणे श्रेष्ठ, पर तत हीनगुणम् (अगित), स्वर्णवर्णं गुरु क्षिप्यम् अत्रप्रवचत् च सपत्रं चत् पत्राह । तालक गुणाद्य रसायन विद्यात्, निष्पत्र पिण्डसदृशं तत् पिण्डतालकं स्वल्पसत्रं गुरु तथा श्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं (विद्यात्) ॥

હરિતાલ, ^૧ તાલ, ^૨ આલ^૩ અને તાલક^૪ એટલા હરતાલના સંસ્કૃત નામે છે. હરતાલ બે પ્રકારની કહેલ છે, તેમાં જેમાથી પતરીઓ નીકળે તે પત્રાખ્ય અને જે પિંડા જેવું હોય તે પિંડ કહેવાય છે. તેઓમા પહેલુ ગુણો વડે શ્રેષ્ઠ છે અને બીજુ તેથી ઓછા ગુણોવાળું છે. સોના જેવા રંગવાળું, ભારે, સિન્ધ અને અપ્રકાશ જેવી પતરિયોવાળું પત્રાખ્ય હરતાલ ગુણોથી ભરપૂર અને રસાયન બાણુવું, પણ પતરિયો વગરનું જે પિંડા જેવું હરતાલ હોય છે, તેને થોડા સામર્થ્યવાળું, ભારે, ઓજોના રંગને હરનાર અને થોડા

શુભવાળું સમન્વયું. ૧૨૧-૧૨૩

૧. હરિતાલ વર્ણેન અઠતિ-શોભન, અલ મૂળનાદો-પચાવત્-સોના જેવા પીળા રંગથી જે રોગને છે, યદ્વા હરિત વર્ણમ આ-સમન્તાત્ કાલિ, મૂઠ્ઠિમુજાદિવાત્ ક-અથવા જે પીળા રંગને ચોપાન જે સ્ત્રીકરે છે, તેથી હરિતાલ-હરતાલ.

૨. તાચયતિ તાલ્યત વા ગુણે, તલ પ્રતિષ્ઠાયમ્-વત્તેરિ પચાવત્, કર્મેણિ વા 'एष्य'-ગુણેને લીધે જે પ્રતિષ્ઠા પામે છે, તેથી તાલ-હરતાલ.

૩. અચયતિ-મૂળથિ ગુર્ગરાનામમ-પચાવત્, યદ્વા આ-સમન્તાત્ કાલિ હરિત વર્ણમ, તા આશન-ઘાત-વૉ-પસં' इति क-ગુણો વડે પોનાને જે રોગમાયે છે અથવા પીળા રંગને ચોપાન જે લે છે, તેથી આલ-હરતાલ.

૪. તામ્ એવ તાલક-સ્વર્ણે ચન્-પી'ણું નામ ગુણો.

શુદ્ધ હરતાલના ગુણો

હરિતાલં કટુ ક્ષિપ્તં કરાવોળ્ય હરેદ્વિપમ્ ॥
કણ્ઠકુષ્ઠાસ્પરોગાસ્રકફપિત્તકચગ્રાન્ ॥૧૨૪॥
અન્ય-હરિતાલ કટુ ક્ષિપ્ત કરાવણ (સત્) વિષ કણ્ઠકુષ્ઠાસ્રોગ સ્વપિત્તકચગ્રાન્ હરત્ ॥

(શુદ્ધ) હરતાલ તીખું, સિન્ધ, તૂરું અને ગરમ હોઈ એર, ચેળ, કોઠ, મુખના રોગ, લોહી-વિકાર, કફ, પિત્ત, કેશ તથા મજબુતે મટાડે છે.

અશુદ્ધ હરતાલના દાષો

હરતિ ચ હરિતાલં ચાલ્તાં વેદજાતાં, સ્જતિ ચ યદુતાપામનસદ્ગોચપીડામ્ ॥ વિતરતિ કફવાતો કુષ્ટરાગ વિદ્યવ્યા-વિદમશિતમશુદ્ધ મારિતેં વાપ્યસમ્યક્ ॥૧૨૫॥

અન્ય-શુદ્ધ હરિતાલમ્ અશુદ્ધ ચ અસમ્યક્ મારિતમ્ અશિત (ચેદ) વેદજાતા ચાલ્તાં હાતિ, યદુ-તાપામ અપ્રમદંચપીડાં ચ સ્જતિ, કફવાતો વિતરતિ. કુષ્ટરાગ વિદમ્યાન્ ॥

અશુદ્ધ અને સારી રીતે નહિ મરાયેલું હરતાલ બે ખાણું હોય તો દેહની શોભાને હરી લે છે, ઘણા તાપવાળી અંગોના સકોચની પીડા કરે છે અને કફ, વાયુ તથા કોઠને રોગ ઉપજાવે છે. ૧૨૫

મહાશીલાનાં નામે

મન.શિલા મનોગુપ્તા મનોહા નાગજિહ્વિકા ।
નૈપાલી કુનદી મોલા શિલા દિવ્યોપધિઃ સ્મૃતા ॥
અન્ય-મન શિલા મનાગુપ્તા મનોહા નાગજિહ્વિકા

નેપાલી કુનટો ગોલા શિલા દિ યોપધિઃ સ્મૃતા ॥

મનઃશિલા,^૧ મનોગુપ્તા,^૨ મનોહવા,^૩
નાગન્નિહિવકા,^૪ નૈપાલી,^૫ કુનટી^૬ ગોલા,^૭
શિલા^૮ અને દિન્વૌપધિ^૯ એટલાં મહુશીલનાં
સસ્કૃત નામે કહ્યાં છે. ૧૨૬

૧. મન શબ્દવાચ્યા શિલા-શાકવાર્થિવાદિ-મનમ્
શમ્થી કહેવાની શિલા-ને મન શિલા-મહુશીલ.

૨. મનસા-મન શબ્દન ગુપ્તા ઇવ-મન વડે એટલે
મનસુ શમ્થી જાણે રક્ષાયેલી હોય છે, તેવી મનો-
ગુપ્તા-મહુશીલ.

૩. મનસા-મન શબ્દને ક્રુયતે હ્યેનુ સ્વર્ણશબ્દયો -
'કવિધો તપસરર્ણમ્નો ડ' ક્તિ ડ -ને મનમ્શબ્દ
વડે ડકેવાય છે, તેવી મનોહવા-મહુશીલ.

૪. નાગના જિહ્વા ઇવ વર્ણે, સ્વાયં કન્-રગમાં
નાગોની-સાપ કે હાથીઓની જાણે જીભ હોય તેવી
હોય છે, તેવી નાગન્નિહિવકા-મહુશીલ.

૫. નેપાલકેશો મવા તત્ર મવ' દ્યવળ્, બળ્નન્તાવાદ
હીન્-નેપાળ દેશમાં જે થાય છે, તેથી નૈપાલી-મહુશીલ.

૬. વૌ નટતિ-નવસ્વન્દતે-નટ અતસ્વન્દને અન્,
ગૌરાદિ, યદ્વા કુન્નિસલા નટો દુર-પૃથ્વી પર જે ક્રકયા છે
અથવા નિંઘ નટી જેવી હોવાથી કુનટી-મહુશીલ.

૭. મ-વીક્ષિ ભાતિ શ્વન્દજાલાદિપ્રયોગે, 'આતોડનુ-
વસર્ગે ક', યદ્વા ગુડવત-વેદ્યત કટુલાદિગુણે, ગુડ વેદ્યને-
વન્-હલચોરેશ્ચમ-ઇંદગ્મલ આદિ પ્રયોગમાં ક્રાંતિને
ધારણ કરે છે અથવા તીખાશ વગેરે શુભોધી ને
વીંટાયેલી છે, તેવી ગોલા-મહુશીલ.

૮. શિશ્વતિ-ઉચ્ચતિ શ્વાસાદીન્, શિલ ઉચ્ચે-શ્ચ
વધેતિ ક, ટાપ્-શ્ચામ વગેરેને ને વીળી કાઢે છે,
તેથી શિલા-મહુશીલ.

૯. દિવ્યા ચાતો ઓપધિ-દિવ્ય ઓપધિ ગાણ્ય
૭, તેથી દિન્વૌપધિ-મહુશીલ

શુદ્ધ મહુશીલના ગુણે

મન શિલા મુર્ચ્ચર્ણ્યાં રસોષ્ણા લેખની કટુઃ ।
તિક્તા ક્ષિપ્ત્યા વિપશ્યાસકાસમૂત્તરુકાષ્ણનુત્ ॥

અન્ય-મન શિલા મુઃ વર્ષાં રસોષ્ણા લેખની
કટુ તિક્તા ક્ષિપ્ત્યા (મતી) વિપશ્યાસકાસમૂત્તરુકાષ્ણનુત
(મસ્તિ) ॥

મહુશીલ ભારે, વર્ષાને સારો કરનાર,
આડો ઉતારનાર, ગરમ, મળોને ઉખેડનાર,
વીળી, કડવી અને સિન્ધુ હોઈ ઝેર, શ્વાસ,
ઉધરસ, ભૂત, કફ તથા લોહીના ખગારને

મટાડે છે. ૧૨૭

અશુદ્ધ મહુશીલના ઘોષા

મન શિલા મન્દવલં કરોતિ,
જન્તુ ધ્રુવં શોધનમન્તરેણ ।

મલાનુવન્ધં કિલ મૂયરોધં,
સશર્કર કૃચ્છ્રગદ્ વં કુર્યાત્ ॥ ૧૨૮ ॥

અન્ય-શોધનમ્ અન્તરેણ મન શિલા ધ્રુવ જન્તુ
મન્દવલ ક્રાતિ, (તથા) વ મલાનુવન્ધ મૂરોધ
સશર્કર વ કૃચ્છ્રગદ કુર્યાત્ ॥

શુદ્ધ કથી વગરની મહુશીલ (ખાધી હોય
તો) માહુસોના બળને અવશ્ય ઓછું કરે
છે; આડાની કબજિયાત, મૂતરું રોકાણ અને
કાંકરીઓવાળો મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

સુરમાનાં નામે તથા ભેદો

અજ્ઞનં યામુનં ચાપિ કાપોતાજ્ઞનમિત્યપિ ।

તત્તુ સ્તોતોડ્ઞન કૃર્ણં સૌવૌર શ્વેતમીરિતમ્ ॥

અન્ય-અજ્ઞન યામુનમ્ અપિ વ કાપોતાજ્ઞનમ્ ઇત્યપિ
(કલ્પત) તત્તુ કૃર્ણમ્ સ્તોડ્ઞન, શ્વેત સૌવીરમ્ ઈરિતમ્ ॥

અજ્ઞન,^૧ યામુન^૨ અને કાપોતાજ્ઞન^૩
એટલાં સુરમાનાં સસ્કૃત નામે છે. કાળો
સુરમે સ્તોતોજ્ઞન અને ઘોળો સુરમે સૌવીર
કહેવાય છે. ૧૨૯

૧. અગ્ન્યે અને વશુ, અન્-ચાર્તાં-ચરણે સુદ્-
નેનાથી આખ અખાય છે. તેથી અજ્ઞન-સુરમે.

૨. યમુનાયાં મવ-મર્વાયં અણ, યદ્વા યમુનાયા ઈન્-
તદ્વત ર્યામત્વાન્-વમુનામા જે થાય છે અથવા યમુના
નદીના બળ જેવા કાળા રંગનું જે હોય છે, તેથી
યામુન-સુરમે.

૩. કયાંતયંદ કાપોતમ્, તત્તુન્યવર્ણત્વાન્, ઈદમ
થેડ્ણ, કાપાત વ તન્ અજ્ઞન વ કયાંત જન્મ-કબૂતરના
જેવા રંગવાળુ હોવાથી કાપોતાજ્ઞન કાળો-સુરમે.

ઓતોજ્ઞન સુરમે કેવો હોય ?

વર્ત્મીશિલરાકાર મિત્રમજ્ઞનસન્નિમમ્ ।

પૃષ્ઠં તુ ગૈરિકાકારમેતલ્લોતોડ્ઞન સ્મૃતમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અન્ય-વર્ત્મીશિલરાકાર મિત્ર (સત્) અજ્ઞન-
સન્નિમમ્ પૃષ્ઠ તુ ગૈરિકાકારમ્-ગત્તુ સ્તોતોડ્ઞન સ્મૃતમ્ ॥

જે રાકડાના શિખર જેવો, ચીરતાં આંજણ
જેવો અને ઘસતા ગેર જેવો દેખાય, એ
સુરમે ઓતોજ્ઞન કહેવાય છે. ૧૩૦

સૌવીર સુરમાની ઓળખ અને ઓતોજનના ગુણો

સોતોડજનસમં ક્ષેયં સૌવીરં તત્તુ પાળવુરમ્ ।
ઓતોજનં સ્મૃતં સ્વાદુ ચક્ષુષ્યં કફપિત્તનુત્ ॥
કપાયં લેહન ક્ષિગ્ધં પ્રાહિ છર્દિવિપાપહમ્ ।
સિધ્ધશ્યાસદ્દહ્મીતં સેવત્રીયં સદા ધૃષ્ટિઃ ॥૨૩૨
અન્ય-સૌવીર ઓતોડજનવનં જેય તત્તુ પાળવુર
(માનિ) । ઓતાડજન સ્વાદુ ચક્ષુષ્ય કપાયં લેહનં પ્રિય
પ્રાહિ ધૃષ્ટિઃ સદા સેવત્રીયં સૌતે (સન) છર્દિવિપાપહ
સિધ્ધશ્યાસદ્દહ્મ (નાસ્તિ) ॥

સૌવીર સુરમા પશુ ઓતોજન જેવો જ
હોય છે, પરંતુ એ ધોળા રંગવાળો હોય છે.
ઓતોજન મધુર, નેત્રને હિતકારી, તૂરું,
મળને ઉણેડનાર, સિન્ધ, ઝાડો રોકનાર,
સમજી લોકોએ સર્વકાળ સેવવા યોગ્ય અને
ટાઢો હોઈ કંક, પિત્ત, ઊલટી, ઝેર, ધોળો
કોઢ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે.

સૌવીર કરતાં ઓતોજનની શ્રેષ્ઠતા
ઓતોડજનગુણાઃ સર્વં સૌવીરેષપિ મતા ધૃષ્ટિઃ ।
ફિન્તુ દ્વયોરજનયોઃ શ્રેષ્ઠં ઓતોડજનં સ્મૃતમ્ ॥
અન્ય-ઓતોડજનગુણા. સર્વં ધૃષ્ટિં સૌવીરે અપિ
મતા, ફિન્તુ દ્વયોઃ અજનયોઃ ઓતોડજન શ્રેષ્ઠ મતમ્ ॥
ઓતોજનના સઘળા ગુણો સૌવીરમાં પશુ
વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યા છે, તોપશુ એ જ સુરમા-
ઓમાં ઓતોજન શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ૧૩૩

ટંકણુપારનાં નામો તથા ગુણો
ટંકણુપારો રુક્ષઃ કફમ્નો વાતપિત્તહૃત્ ॥
ટંકણુપાર^x અગ્નિ કરનાર, રૂક્ષ, કંકને
હણનાર, અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે.
ફંકડીનાં નામો

સ્ફટી ચ સ્ફટિકા પ્રોક્તા શ્વેતા ગુચ્છા ચ રજ્જદા ।
દહરજ્જા રજ્જદા ચ દહારજ્જાપિ કથ્યતે ॥૨૩૫॥
અન્યઃ-સ્ફટી ચ સ્ફટિકા શ્વેતા ગુચ્છા ચ રજ્જદા
પ્રોક્તા, અપિ ચ દહરજ્જા રજ્જદા દહારજ્જા કથ્યતે ॥
સ્ફટી,^૧ સ્ફટિકા,^૨ શ્વેતા,^૩ ગુચ્છા,^૪

x પ્રથમ હરીતક્યાદિગર્ભમાં ક્ષારોની વચ્ચે
વરખારનાં નામ-ગુણુ પડી ટંકણુપારનાં નામો
તથા ગુણો કહેલ છે, છતાં ટંકણુપારને ઉપરસ
તરીકે માન્યો વિવાદો અહીં ઉપરસોમાં તેને ફરી
કહ્યો છે.

રંગદા,^૫ દહરંગા,^૬ રંગદા,^૭ અને દહારંગા,^૮
એટલાં ફંકડીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૩૫

૧. સ્ફટલિ-વિક્રમતિ વ હિમયોગ, સ્ફટ વિક્રમન-
પવાવચ્-ગોરદિ.-અગ્નિનો સંયોગ થતાં જે ફૂલે છે,
તેથી સ્ફટી-ફંકડી

૨. સ્ફટી પુર સ્ફટિકા-સ્વાયં કન્, વાયુ, 'કંડપ'
શ્ચિત્તિ દુરગ્ધ-અર્થ ઉપર ગુઓ.

૩. શ્વેતઃ વર્ણ. શક્તિ અસ્થા-અગ્નિશ્ચ-જેને
રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શ્વેતા-ફંકડી

૪. ગુચ્છઃ ગુણઃ અસ્તિ અસ્થા-અગ્નિશ્ચ-અર્થ
ઉપર પ્રમાણે.

૫. રજ્જ-રજન રાગં થા દ્વદાતિ-અતોડજનવનં ક.-
જે રંગ આપે છે, એટલે કપાડાં વગેરેમાં પાકો રંગ
લાવવા વપરાય છે, તેથી રંગ-ફંકડી.

૬. દટઃ રજઃ અસ્તિ અસ્થા. સદ્યોગત્-જેનો
રંગમાં સંયોગ થવાથી રંગ પાકો અને છે, તેથી
દહારંગા-ફંકડી.

૭. રજ્જ દાલતિ-ગોવતિ, દેવુ શોધનં-અતોડજન-
વનં ક.-જે રંગને શુદ્ધ કરે છે, તેથી રંગ-ફંકડી.

૮. દટમ્ આરમ્યતે અનયા, કર્ણે ઘન્-જેથી
રંગ પાકો કરાય છે, તેથી દહારંગા-ફંકડી.

ફંકડીના ગુણો

સ્ફટિકા તુ કપાયોળ્લા વાતપિત્તકફવગ્નાન્ ॥
નિહન્તિ શ્વિત્રત્રીસર્વાન્યોનિસકોચકારિણી ॥૨૩૬
અન્યઃ-સ્ફટિકા તુ કપાયો ઊળા (મતી) યોનિ-
સંકોચકારિણી વાત પિત્તકફવગ્નાન્ શ્વિત્રત્રીસર્વાન્ નિહન્તિ ॥
ફંકડી તૂરી અને ગરમ હોઈ યોનિના
સંકોચ કરનાર છે તેમજ વાયુ, પિત્ત, કંક,
મધુ, શ્વિત્રકોઢ તથા શ્વેતવાનો નાશ કરે છે.

રાજાવર્તનું નામ તથા ગુણો

રાજાવર્તઃ કદુસ્તિકઃ શિશિરઃ પિત્તનાશનઃ ।
રાજાવર્તઃ પ્રમેહમ્ છર્દિહિકાનિવારણઃ ॥૨૩૭॥
રાજાવર્ત^૧ તીખો, કડવો અને ટાઢો હોઈ
પિત્ત, પ્રમેહ, ઊલટી તથા હેડકીને મટાડે છે.

૧. રાજાનમ્ આવર્તયતિ-અનુક્રમ્યતિ-આદ્યવંવાદ
શ્ચ વર્તે-નિવ્રન્તાત્ કર્મભ્યન્-જે રાગને અનુકૂલ
કરે છે-પુશ કરે છે, તે એક જાતનો હીરા-રત્ન.
શુષ્કઃ અથવા ચમકનાં નામો તથા ગુણો
સુમ્યકઃ કાન્તપાપાણોડવસ્કાન્તો લોહકર્ષકઃ ।
સુમ્યકો લેહનઃ શીતો મેદોવિપગરાપહઃ ॥૨૩૮
શુષ્ક,^૧ કાતપાપાણ,^૨ અચરકાંત,^૩ અને

લોહકર્ષક,^૪ એટલાં ચમકતાં સંસ્કૃત નામો છે. ચમક મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢો હોઈ મેઠ, વિષ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૮

૧. સુખતિ-આનપતિ લોહ, સુધિ વચનસયાને-પ્યુરુ-ને લોહાને ચોટી રહે છે અથવા ખેંચે છે, તે યુખડ-ચમક.

૨. કાન્તશ્ચમો પાપાણ-યોદાને પ્રિય એવો જે વચર તે કાન્તપાપાણ-યુખડ.

૩. અવસ કાન્ત-પ્રિય-ને લોહાને પ્રિય છે, નથી અપરકાન્ત-યુખડ.

૪. રૂપતિ ક્ષિતિ ક્ષક-પ્યુરુ, લોહસ્ય વર્ષ-ને યોદાને આડો છ-ખેંચે છે તેથી ચોહકર્ષક-યુખડ.

ગેરુ તથા સોનાચેરનાં નામો તથા ગુણો ગૈરિકં રક્ષાનુશ્ચ ગેરેય ગિરિજ તથા । સુવર્ણગૈરિકં ત્વન્યન્તતો રક્તતરં હિ તત્ ॥૧૩૯॥ ગૈરિક્ષિતય ક્ષિર્થ મધુરં તુયરં હિમમ્ । ચત્શુર્યં દાહપિતાસ્ત્રકફહિકાવિવાપહમ્ ॥૧૪૦॥

અન્ય-ગૈરિક રક્ષાતુ ચ ગેરેય તમા ગિરિજ (સ્મૃતમ્). મુદ્ગગૈરિક તુ ત્ત અન્યત્, તત્ હિ રક્ત-તર (મવતિ), ગૈરિક્ષિતય ક્ષિર્થ મધુર તુયર હિમ વચુષ્ય (સત્) દાહપિતાસ્ત્રકફહિકાવિવાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

ગૈરિક,^૧ રક્ષાધાતુ,^૨ ગૈરેય^૩ અને ગિરિજ,^૪ એટલા ગેરુના સંસ્કૃત નામો છે. ખીલો સોના ગેરુ તેથી ગુદો થાય છે, તે ગેરુ કરતા વધારે સાતો હોય છે. બંને ગેરુ રિતગ્ધ, મધુર, તૃપ્ત, ટાઢા, નેત્રને હિતકારી અને દાહ, પિત્ત, લોહીનો ખગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, હેડડી તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૯, ૧૪૦

૧. નિતો મમ્-અખ્યાલાદિત્વાત્ ટ્વ-પતમા ને થાત છે, તેથી ગૈરિક-ગેરુ

૨. રક્ષણી ધાતુ-લાત રંગની જે ધાતુ થાય તેથી રક્ષાધાતુ-ગેરુ

૩. નિતો મમ્-નસાદિત્વા ટ્વ-પદાઠમા ને થાત છે, તેથી ગૈરેય-ગેરુ

૪. નિતો જયત્ સ્વ-વામ્યા જવેઠ-પદાઠમા ને ઉત્પત્ત થાત છે, તેથી ગિરિજ-ગેરુ.

ખટિમા કટિની ચાપિ લેખની ચ નિગમતે । પટિમા દાહનિર્ચીટા મધુરા વિષશોયનિત્ ॥ અન્ય-ખટિમા અપિ ચ કટિની ચ લેખની નિગ

વત, ખટિમા શહજિત શીતા મધુરા (સતી) વિષશોય-નિત્ (અસ્તિ) ॥

ખટિકા,^૧ કટિની^૨ અને લેખની^૩ એટલાં ખટી તથા ચાકના સંસ્કૃત નામો છે. ખટી બળતરાને મટાડનાર, ટાઢી અને મધુર હોઈ ઝેર તથા સોબને મટાડે છે. ૧૪૧

૧. અટપત-કાટુક્યત દાહરામનાર્થે જન, અટ કાટુકાગમ્-'પુષિ સ્ત્રાયા વ', તત સ્વાર્થે ક્વ, અટ્, અત્ ક્વ-દાહને સાત કરના લોકો જેને ક્વ-છ છે, તેથી ખટિકા-ખટી

૨. ક્ષતિ-ક્રચ્છેણ જાનતિ વિવાપનવાર્થે વર્ણોદ્વલ્ય લિપ્યમાનત્વાત્, કટ ક્રુત્કવીન-વદુલમત્યનાપી'તિ ક્વ-વ, ગોપાદિશ્ચ-ઝેર મોને વગેરે મટાડના જુદા કરી જેનો લેપ કરાવ છે, તેથી જે બાજ્યે જ મૂળ સ્વરૂપમા રહે છે, તેથી કટિની-ખટી ચોક.

૩. લિપ્યત અનયા કાષ્ટટ્ટિકાપરિ, લિપ્ય અક્ષર-વિન્યાસે-કરણલુટ્ ટિત્વાદ્ ઇ-પ-લાક્રાના પારિવા ઉપર જેનાથી લખાયુ વખાય છે, તેથી લેખની-ખટી ચોક.

ખટીના ગુણ સંબંધે ચો ૧૪૨
લેપાદેતદ્ગુણા પ્રોક્તા મક્ષિતા મૃત્તિકાસમા ।
લટી ગૌરલટી દ્વે ચ ગુણેસ્તુલ્યે પ્રક્ષીતિતે ॥૧૪૨
અન્ય-(સતી) લેખાત્ લેપાદ્ગુણા પ્રોક્તા, મક્ષિતા મૃત્તિકાસમા (અસ્તિ), લટી ચ ગૌરલટી દ્વે ગુણે તુલ્ય પ્રક્ષીતિ ॥

ખટી ચોપડવાથી ઉપર કહેલા ગુણોવાળી કહી છે, પણ ખાધેલી તો તે માટી જેવી જ છે. ખટી અને ચાક એ બંને ગુણો વડે સરખી જ કહી છે. ૧૪૨

રેતીના નામો તથા ગુણો
વાલુકા સિન્કતા પ્રોક્તા શર્કરા રેતજાપિ ચ ।
વાલુકા લેખની શીતા વ્રજાર ક્ષતનાશિની ॥૧૪૩
અન્ય-વાલુકા સિન્કતા શર્કરા ચ રેતના અપિ પ્રોક્તા । વાલુકા લેખની શીતા (સતી) વ્રજાર ક્ષતનાશિના (અસ્તિ) ॥

વાલુકા,^૧ સિન્કતા,^૨ શર્કરા^૩ અને રેતવદ^૪ એટલા રેતીના સંસ્કૃત નામો છે. રેતી મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢી હોઈ નલુ તથા છાતીના ક્ષતને મટાડે છે. ૧૪૩

૧. ક્ષતિ-પ્રાણિતિ ઈષકાલ, ક્વ પ્રાણને-વદુરુ-કાટુન્, સ્વાર્થે ક્વ, અટ્, વચારેકવાદ્ વાલુકા-ને પક્ષો વામો કાળ ટકે છે, તેથી વાલુકા-રેતી

૨. સિગ્ધિ ક્ષય મળાદુર્ગરિ, યિચ ક્ષણે-વાહુલ-
વાદ અત્યુ, ધૃગોદરાદિતગ્નુ, વસ્ય કઃ. ઘા-૨૫૫ ૫૭૨ે
ઉપર જે ધીનળતાને ઝરે છે, તેથી ચિકિત્સા-રેતી.

૩. યુગાન્તિ-હિનસ્તિ ત્વગોર ક્ષતાનિ, નુ હિંમયામ્
'અ વસ્' (ઉળા. ૪-૩). ત્ત ઘા-૨૫૫ તથા
કાલીના ક્ષતનો જે નાશ કરે છે, તેથી શકંશા-રેતી.

૪. રેત રા ગાયતે અસ્તન નારત્વા. 'અન્વેષણી'તિ
જનેકે ધૃગેદરાદિ ત્વક્રોધ -> ધીર્ધની જેમ પથ્થરના
સાદરૂપે ઉત્પત્ત થાય છે, તેથી રેતવન-રેતી.

ખાપરિયાનાં નામો તથા ગુણો

સૌરાષ્ટ્રી તુલ્યક તુલ્યાદન્યત્તદ્રસકં સ્મૃતમ્ ।
યં ગુણાસ્તુત્યથેકે પ્રોક્તાસ્તે ગુણા રસકે સ્મૃતાઃ ॥

અન્ય - સૌરાષ્ટ્રી તુલ્યક (સત્) તુલ્યાન્ અન્ય
તત્ રસક સ્મૃતમ્ । યં ગુણા તુલ્યક પ્રોક્તા ત ગુણા
રસકે સ્મૃતા ॥

ખર્પરી,^૧ તુ યક^૨ અને રસક,^૩ એ ત્રણ
ખાપરિયાના સરકૃત નામો છે. ખાપરિયું
એક જાતનું મોરચુથું જ છે, પણ મોરચુથુંથી
બુદ્ધ ગણાય છે અને તે રસક નામે ઓળખાય
છે. જે શુભો મોરચુથુના કહેવાયા છે, તે જ
શુભો ખાપરિયામા છે. ૧૪૪

૧. વલ્લત-સામર્થ્ય ઘત તુલ્યસ્ય રૂપ સામર્થ્ય-
વાહુલનાદ્ અરુ લ્લાભાવથ, ધૃગોદરાદિત્વાર વસ્ય સ,
દિત્વાદ્ દૌષ-મારચુથુના શુભોનુ જે સામર્થ્ય ધરાવે
છે, તે મોરચુથું જેવા જ શુભગણ છે, તેથી
ખર્પરી-ખાપરિયુ

૨. તુલ્યચિતિ-આટ્ટોતિ તુચગુણાન્, તુલ્ય આ
રુને-શુક-ને મોરચુથુના શુભો જ મ્વીકારે છે, તેથી
તુલ્યક-ખાપરિયુ.

૩. રસયતિ તુચગુણાન્, રસ ગસ્તાદને-શુક,
અદન્ત્તજોરાદિત્વન રુદ્ધિ-ને મોરચુથુના શુભો પ્રત્યે
રસ ધરાવે છે, તેથી રસક-ખાપરિયુ.

હીરાકસીનાં નામો

કાશીસ ધાતુકાશીસ પાંચુકાશીસમિત્યપિ ।
તદેવ ચિકિત્સીતે તુ પુષ્પકાશીસમુચ્યતે ॥૧૪૫

અન્ય - કાશીસ ધાતુકાશીસ પાંચુકાશીસમ-સ્વપિ
(વચ્યતે), તદેવ ચિકિત્સી પીત તુ પુષ્પકાશીસમ્ ઉચ્યત ॥

કાશીસ,^૧ ધાતુકાશીસ^૨ અને પાંચુકાશીસ^૩
એટલાં હીરાકસીનાં સરકૃત નામો છે. કાંઈક
પીળી હીરાકસી હોય તો તે પુષ્પકાશીસ^૪
કહેવાય છે. ૧૪૫

૧. વૃત્તિવર્ન પદ્મા સી(સી)ગ્રમ્ ર્વ- 'સુગતિપ્રાદય'
દત્તિ તત્પુષ્પઃ, 'શૃપદર્શ' ર્શિ તાઃ સંદેશ્ય-ને ખરાય
અથવા થોડા અને બધે મીનું ઘેરા તેવી છે, તેથી
કાશી(મા)૨-લીનાઃમી.

૨. ધાતુસ્ય-વાશીમ ઘાગ્ગાચિનાદિ-ને ધાતુરૂપે
લગાર મીમા વર્તી થાય છે, તેથી ધાતુકાશીસ-
હીરાકસી.

૩. પાશુ ર્વ વામીલ-લગાર ધૂમ જેવું જે નીનુ
ગળાય છે, તેથી પાશુકાશીસ-હીરાકસી

૪. પુષ્પવદ્ધ ક્ષિચ્ચ પીતવજ વાશીમં પુષ્પ
વાશીસમ્-કર્ષક પીળા રંગનું કદકું જે મીનું ગળાય
છે, તેથી પુષ્પકાશીસ-હીરાકસી.

હીરાકસીના ગુણો

કાશીસમન્દમુષ્ણં ચ તિક્ત ચ તુચરં તથા ।
વાતશ્લેષમહરં કેદરં નેત્રકળદ્વિયપ્રમુન્તુ ॥

મૂત્રદાહદ્વાદમરીશ્ચિવજનાશન પરિકીર્તિતમ્ ॥૧૪૬॥
અન્ય - કાશીસમ્ અન્દમ્ ઉળા ચ તિક્ત તથા
ચ તુચર (સત્) વાતશ્લેષમહરં નેત્ર નેત્રકળદ્વિયપ્રમુન્તુ
મૂત્રદાહમરીશ્ચિવજનાશન પરિકીર્તિતમ્ ॥

હીરાકસી ખાટી, ગરમ, કડવી તથા તૂરી
હોઈ વાયુ તથા કંકને હરનાર, કેશને હિત-
કારી અને નેત્રની ચેળ, ઝેર, મૂત્રકૃંદ્ધ, પથરી
તથા શિત્ર નામના કોહને મટાડે છે. ૧૪૬

સૌરાષ્ટ્રી માટીનાં નામો તથા ગુણો

સૌરાષ્ટ્રી તુચરી કાઢ્ઠી નૃસાલ્લ-મુરુપદ્ધે ।
આદકી વાપિ સા ર્યાતા મૃત્સ્ના ચ મુરમૃત્તિકા ॥

સ્ફટિકાયા ગુણાઃ સર્વે સૌરાષ્ટ્રયા વાપિ કીર્તિતાઃ ॥
અન્ય - સૌરાષ્ટ્રી તુચરી વાઢ્ઠી મૃતાવકમુરુદ્ધે
આટની અપિ ચ સા મૃત્ત્રા ચ સુસ્વતિગા સ્વાતા ।
સ્ફટિકાયા સર્વે ગુણા સૌરાષ્ટ્રયા અપિ કીર્તિતા ॥

સૌનાષ્ટ્રી,^૧ તુચરી,^૨ કાઢી,^૩ મૃતાવક,^૪
મુરાષ્ટ્રવ^૫ આઢકી,^૬ મૃતરના^૭ અને મુરમૃત્તિ-
કા^૮ એટલા સૌરાષ્ટ્રી માટીનાં સરકૃત નામો
છે. કૃટકડીના જે શુભો છે તે બધા સૌરાષ્ટ્રી
માટીના પણ કહ્યા છે. ૧૪૭

૧. મુરાષ્ટ્ર મવા-મવાવે બળ, અળ્લાલાચ રીન્-
સૌરાષ્ટ્ર દેશમા જે થાય, તેથી સૌનાષ્ટ્રી-સૌરાષ્ટ્રી માટી.

૨. તરીતિ-હિનસ્તિ રેગાન્, તુ સૌષ્ટ્રો ગનુ -
'હિત્વરઝવર.' (ઉળા. ૩-૧) ર્શિ પ્શ્વ, સ તુચરઃ
ગુણ અસ્તિ અસ્તા-અજ્ઞાવાન્, મૌરાષ્ટ્રિ-સૌરાષ્ટ્રીને જે
નાશ કરે છે, તે તરી શુચું જેમા મેય છે. તેથી

ગુવરી-સારી માટી.

૩. વાહ્યત વ્રણાદિરોપણાર્થં યા, વ્રજિણ દ્વુ, ગૌરાદિ-નયુ આર્થને ડગવના ને ઠપ્પાય છે, તેથી કાક્ષી-ગૌરી માટી.

૪. મૃતુ તાઠ-પ્રતિષ્ઠા ચલ્-શેષાદ વિમાને સિ ક્ષુ-દરેકે ભતતી માત્રીમા જેની પ્રતિષ્ઠા અથવા શ્રેષ્ઠતાની ખ્યાતિ છે, તેથી મૃતાનક-ગૌરી માટી.

૫ મુરખ્ને જાતા-નમ્પ્યા વગઢ-સારઢ દેશમા ઉત્પન્ન થઈ શાનાથી મુરખ્જન-ગૌરી માટી.

૬. વાસાનનાદ્ કૌક્રત લોચ્યત વા વ્રણાદિપરિ લેપહ્નેષ, લોક ક્ષો-પવાચન્, વ્રજિણ ઘ્ વા-નયુ વગેરે ઉપર નાપાત ને લાગે છે અથવા લાકો જેનો નેપ લગાડે છે, તેથી આશા-ગૌરી માટી.

૭. મૃત-હુચત પ્રેમ્રણિભિ, મુદ ધોદ-સગદાદિ-સ્માદ વિપ્, તન પ્રશસ્તા સ્ત-ક્લ્લા, 'સર્લોપ્રશસ્તાચામ્' इति स्त, ઘ્-જેને સન નાણીઆ ખુ જે-મસગે છે-દમાવે છે, તે મુદ-માટી, અન જે ઉત્તમ માટી તે મુલના-ગૌરી માટી.

૮. મુરોણ મૃત્તિકા-જે દેશની માટી ગણાય છે, તેથી મુરમૃત્તિકા ગૌરી-માટી.

કાગો માટીનું નામ તથા ગુણો

કુળ્ણમૃત્ ક્ષતવાહ્યપ્રદરખ્લેપ્મપિત્તનુત્ ॥૧૬૮
અન્ય-રૂણમૃત્ ક્ષ-શાહ્લપ્રદરખ્લેપ્મપિત્તનુત્ ॥

કૃષ્ણમૃત્-કાળી માટી ક્ષત, દાહ, લોહી વિકાર, પ્રદર નામનો શ્રીનો રોગ, શ્લેષ્મ કે સળેખમરૂપી કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૧૪૮

૧. રૂણા ચાર્તો મુદ-કુળ્ણમૃત્-કાગી માટી.

કાદવનું નામ તથા ગુણો

નર્દમો વાહપિત્તાતિશોયપ્ર શીતલઃ સરઃ ॥૧૬૯
અન્ય-વદમ વાહપિત્તાતિશોયપ્ર ચાતઠ સર ॥

કર્મ-કાદવ ટાકો, ઝાડો ઉતારનાર અને કાઢે, પિત્તની પીડા તથા સોશ્મને મટાડનાર છે.

૨. વદ-વૃદ્ધિત શબ્દ ક્ષતિ પાદમિન્ચકે, વદે ક્ષિત્તિ શબ્દ-કલિચર્યાસ ' (ઉળા ૪-૮૪)-જેમા ખગ મૂડતા ખગન અસાચ કરે છે, તેથી વદન-કાવન.

હીરામોળના નામો તથા ગુણો

યોલગન્ધસ્થપ્રાણપિષ્ઠગોવરસાઃ સમાઃ ॥
યોલં રુકહર શીતં મેધ્યં દીપનપાચનમ્ ॥૧૫૦॥

મધુર કટુ તિક્ત ચ વાહસ્વેદનિદાપજિત્ ॥
જ્વરાપસ્મારકુષ્ઠમ્ ગર્ભાશયવિગુહિરુત્ ॥૧૫૧॥

અન્ય-ચાલ-ગન્ધસ્થ-પ્રાણ-વિષ્ઠ-ગવરસા (દત્તિ

નામાનિ, ગુણાય-) યોલ રુકહર શીત મેધ્ય દીપન-પાચન મધુર કટુ ચ તિક્ત (સત્) વાહસ્વેદનિદોવજિત્ જ્વરાપસ્મારકુષ્ઠ ગર્ભાશયવિગુહિરુત્ (અસ્તિ) ॥

યોલ,^૧ ગંધરસ,^૨ પ્રાણ,^૩ પિડ૪ અને ગોપરસ^૫ એટલા હીરામોળના સંસ્કૃત નામો છે. હીરામોળ લોહીવિકારને મટાડનાર, ટાકો, છુદ્ધિ ને વધારનાર, અશિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન કર નાર, મધુર, તીખો અને કડવો હોઈ દાહને મટાડે, પરસેવો ઘોષા કરે, ત્રણે દોષને હરે અને તાવ, વાઈ તથા કોહને મટાડે છે, તેમ જ ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરે છે. ૧૫૦ ૧૫૧

૧. ગોલયતિ-નમ્પિ ઉપરમ્, વુઠ મરુને-પવાચન્, યદ્ વાતિ સંત્યમ-વ ચ વા ગતિગ-ધનયો-વિઙ્ઘાદિત્વાર્ ક્ષુન્-જે યોહીને શુદ્ધ કરે છે અથવા શીતળતા અને ગધને ધારણ કરે છે, તેથી યો-હીરામોળ.

૨ ગન્ધવાન્ રસ. જલ્ય-જેનો રન ગધવાળો કોય છે, તેથી ગધરન-હીરામોળ

૩ પ્રાપિત્તિ અનેદ વાહજ્વરકુષ્ઠયુક્તઃ ક્ષાત્તવ-ત્વાન્-જેનાથી દાહ તાવ તથા કોહ મટે છે, તેથી તે તે રોગનાગાને નિનાડ છે, માટે પ્રાણ-હીરામોળ.

૪ વિગ્ઢતે-સદ્વન્તિ દીપનપાચનાદિગુણવિન્દ મિટિ સવાત-પવાચન્-દીપન, પાચન આર્થે શુણેનો સમુપાય ને એકી સાથે ધારણ કરે છે, તેથી પિડ-હીરામોળ.

૫ ગોપે-ઉત્પત્તો રસ જલ્ય-જેની ઉત્પત્તિમા રસ કોય છે, તેથી ગોપરસ-હીરામોળ.

યીજિયાની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

હિમવ્રતપાદશિશ્વરે કઠ્કુષ્ઠમુપજાયતે ॥

તત્રૈક રુકકાલં સ્યાત્તદન્યદ્ગ્ઢક સ્મૃતમ્ ॥૧૫૨

પીત્તપ્રમં મુક તિગ્ધ શ્રેષ્ઠ કઠ્કુષ્ઠમાદિશેત્ ॥

શ્યામં પીતં લઘુ ત્યક્સત્ત્વ નેષ્ઠ તથાળ્ઢકમ્ ૧૫૩

કઠ્કુષ્ઠે કારુકુષ્ઠ ચ વરાઙ્ગ કોલકાકુલમ્ ॥

કઠ્કુષ્ઠે રેચત તિક્ત કઠ્કુષ્ઠં વર્ણકારમ્ ॥

શ્મિશોયોદરાખ્માનુભ્માનાહવકાપહમ્ ॥૧૫૪॥

અન્ય-હિમ-વ્રતપાદશિશ્વરે કઠ્કુષ્ઠ ઉપજાયત, તત્ર કઠ્કુ રુકકાલ સ્વાત, તદન્યત્ અગ્ઢક સ્મૃતમ્. પીત્તપ્રમ મુક તિગ્ધ શ્રેષ્ઠ નાદિશેત, શ્યામ પાત તથા લઘુ અગ્ઢક ત્યક્સત્ત્વ (મત્) ન શટ્મ. (અય લખામાનિ-) કઠ્કુષ્ઠ વાકુષ્ઠ વરાઙ્ગ વ કોલકાકુલ (કથ્ચન, લઘુગુણાય-) કઠ્કુષ્ઠ રચન તિક્ત કઠ્કુ ઉળા (સત્) વળકારક શ્મિશોયા-દગખાનુભ્માન હવકાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

હિમાલયની પાનેના પર્વતનાં શિખર

પર પીળિયો ઉત્પન્ન થાય છે. રક્તકાલ^૧ અને અંડક^૨ એ નામની તેની બે વાત છે. જે પીળિયો પીળી કાતિવાળો, બારે અને ત્રિન્ધ હોય તેને શ્રેષ્ઠ સમજવો. જે કાળો, પીળો અને હલકો હોય તેને અંડક સમજવો. અંડકમાં સામર્થ્ય હોતું નથી, તેથી તે ઉપયોગમાં લેવાતો નથી. કંકુષ,^૩ કાકકુષ,^૪ વરાંગ^૫ અને કોલકાકુલ^૬ એટલા પીળિયાના સંસ્કૃત નામો છે. પીળિયો રચક, કડવો, તીજો અને ગરમ હોઈ વર્ણને સારો કરનાર છે; તેમજ કૃમિ, સોજા, પેટનો આક્રોશ, ગોળો, પેટનો આક્રોશ તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૫૨-૧૫૪

૧. રક્ત-શ્પિરકાલગતિ-પ્રવચતિ, જેગરમ્બાન, વ્યઠ પ્રણ-વ્યઠવ્યજ્-ને શર્કરનો રંગ સારો કરનાર પેલાયી લોહીને પ્રેરણા આપે છે, માટે રક્તકાલ-પીળિયો.

૨. અમીતિ-ગાચ્છતિ રચામતા પીતતા જાપવ વ, અમ ગત્યાદી-જમન્તાહ્ (તજા ૧-૧૧૪) તત સ્વાર્થે કન્-ને કાળાશ, પીળાશ તથા હલકાઈ વારણ કરે છે, તેથી અંડક-હલકો પીળિયો.

૩. કક્ષી-તૃણવિશેષમીપે તિષ્ઠતિ હિમન્ત્વાદ-શિત્વરે, ઘ્રા ઘાતા 'મુષિ સ્વ' દ્વચ્ચ મુષી તિ યાગ વિભાગાત્ ક-હિમાલયની પાનેના પર્વતના ૧૩૫૨ પર કકુ નામના એક જાતના ધાસની પાસે જે તેમ છે, તે એક જાતની માટી કહ્ય-પીળિયો.

૪. વાકાના સુષુમ્બ, મદુર પીત્તજગસ્વાત-કાળા એનો બાણે કોદ હોય તેના પીળા રંગનો હોય છે. તેથી કાકકુલ-પીળિયો.

૫. વસ્તુ અહ અહ અસ્માદા ન્વેગરસ્વાત-નેનો દેખાવ સારો હોય છે અથવા શર્કરનો રંગ સારો કરે છે, તેથી જેના લીધે માણસોનું અગ ઉત્તમ અને છે, માટે વરાંગ-પીળિયો.

૬. કોલકૈ-નરિચ આકુલમિવ તદ્વત વદ્વણવાન્-તીખાશ અને ગરમીવાંગો હોવાથી બાણે મરિયાવી આપ હોય તેવો લાગે છે, તેથી કોલકાકુલ-પીળિયો.

વ્યાકરણદ્વિધે રત્નની વ્યાખ્યા ધનાર્થિનો જના: સર્વે રમન્તેઽસ્મિન્નતીય ઘ્તુ । તતો રક્તમિતિ પ્રોક્ત શબ્દશાસ્ત્રવિશારદ: ॥૧૫૫॥ અન્ય-ધનાર્થિન: સર્વે જના યત્ અર્થિનર અર્તવ રમન્તે, તત શબ્દશાસ્ત્રવિશારદે રત્નમ્ ઇતિ પ્રક્રમ્ ॥ ધનને ઇચ્છતા લોકો જેમાં અત્યંત રમે-આનંદ પામે છે, તેથી 'રત્ન' એમ વ્યાકરણ-

શાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ રત્નશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી છે.

૧. રમન્ત ધનર્થિનો લોકાણુ. સુ ક્રીડાયમ્-શ્ચુદ્ધમ્ મયુ. વિત્યાર તુર્ વ-ધનને ઇચ્છતા લોકો જેઓમાં આનંદ પાને છે, તેવી રત્નો.

રત્નોની વ્યાખ્યા

રત્નં ક્ષીરે મણિ: પુંસિ ત્રિયામપિ નિગચતે । તત્તુ પાપાણમેદોઽસ્તિ મુકાદિ ચ તદુચ્યતે ॥૧૫૬॥ અન્ય-રત્ન ક્ષીરે, મણિ પુંસિ ત્રિયામ્ ધ્રમિ નિગચતે, તત્તુ પાપાણમેદ: અસ્તિ, ત્ત્તુ ચ મુકાદિ ડન્તે ॥ રત્નશબ્દ વયુ સકલિ'એ અને તેનો પર્વાય મહિશબ્દ પુલ્લિ એ તથા સ્ત્રીલિ એ પણ કહેવાય છે. એ રત્ન એક વાતનો પદ્યર છે અને મોતી વગેરે પણ રત્ન કહેવાય છે. ૧૫૬

રત્ન મણિઙ્ગયોરદમજાતો મુકાદિકેઽપિ ચ ॥૧૫૭॥ અન્ય-(તયા ચ ધનર્થિલ્હ કચયતિ)-રત્ન. મણિ-દ્વલો, યદનજાતો મુકાદિઙ્ગ અપિ (પ્રયુજ્યત) ॥ અમરકોટમાં કહ્યુ છે કે રત્નશબ્દ તથા બે લિંગવાળો મહિશબ્દ પથરાની વાતમાં અને મોતી વગેરેમાં પણ વપરાય છે. ૧૫૭

૧. મન્યત-વચ્યત અજ્ઞાતિક્તિયા મુકાદિસ્વેળ વ, મળ શબ્દે-સ્ત્ (તજા. ૪-૧૧૮)-પથરાની એક જાતિ તરીકે તથા મોતી વગેરે કે જે કહેવાય છે, તે મહિ-હીરા, મોતી વગેરે.

રત્નોની ગણના

રત્ન ગારુમતં પુષ્પરાગો માણિક્યમેષ ચ । હન્દ્રનીલશ્ચ ગોમેદસ્તથા વૈદૂર્યમિત્યપિ ॥ મૌકિકં ચિદ્રુમશ્ચેતિ રત્નાન્યુકાન્તિ ધૈ નવ ॥૧૫૮॥ અન્ય-રત્ન ગારુમત પુષ્પરાગ ચ માણિક્યમ્ એવ, ચ હન્દ્રનીલ ચ ગોમેદ ત્વા વૈદૂર્યં ઇતિ અપિ ચ મૌકિક્ક નિદ્રુમ-રતિ નવ વે રત્નાનિ ઉચ્ચાનિ ।

હીરા, પાદુ, પેષરાજ, માણિક, નીલમ, ગોમેદ, લસણિયો, મોતી અને પત્થણું એ નવ રત્ન કહેવાય છે. ૧૫૮

હીરા-રત્ન હીરા, ગાહનત વના નાણિક્ય વ-રાગ, હન્દ્રનીલ લોલા । વિષ્ણુપર્માતરેઽરિ નવરત્ન-નિસ્વગમ્-'મુકાકલે હીરાક ચ વૈદૂર્યં પથરાગમ્ । પુષ્પરાગ ચ ગામેદ નીલ ગારુમત તથા । પ્રજાલુકાન્વ-લાનિ મહાસ્નાનિ વૈ નવ ॥ 'વિશ્વધર્મોત્તર નામના પુરાણ પ્રંયમાં પણ કહ્યુ છે કે 'મોતી, હીરા, લસણિયો, માણિક, પેષરાજ, ગોમેદ, નીલમ, પાદુ' અને પત્થણું એ નવ મહારત્ન સમજવાં. ' ૧૫૮

હીરાનાં નામો, રંગ, ભાતિ વગેરે

હીરકઃ પુસિ યજ્ઞોઽશ્વી ચન્દ્રો મણિવરશ્ચ સઃ ।
સ તુ શ્વેત સ્મૃતો વિપ્રો લોહિતઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ ॥
પીતો વૈદ્યોઽસિતઃ શૂદ્રઃપતુર્વળન્તિમશ્ચ સઃ ।
રસાયને મતો વિપ્રઃ સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકઃ ॥ ૧૬૦ ॥
ક્ષત્રિયો વ્યાધિવિધ્વંસી જરામૃત્યુહરઃ સ્મૃતઃ ।
વૈદ્યો ધનપ્રદઃ પ્રોકલ્પ્તા દેહસ્ય દાહ્યર્થકૃત્ ॥
શૂદ્રો નાશયતિ વ્યાધીન્ વય-સ્તમ્મં કરોતિ ચ ૧૬૧

અન્ય-.-હીરક પુસિ, યજ્ઞઃ ઘજ્ઞ, ચન્દ્રઃ ચ સઃ મણિવર. (કવ્યલે), સ ચ ચતુર્વર્ણાત્મકઃ (ભવતિ, યયા-ય.) શ્વેતઃ સ તુ વિપ્ર સ્મૃતઃ, લોહિત ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ, પીતઃ વૈદ્ય (તથા) અસિતઃ શૂદ્રઃ (સ્મૃત), (તત્ર) વિપ્ર રસાયને સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકઃ મતઃ, ક્ષત્રિયઃ વ્યાધિવિધ્વંસી (સન્) જરામૃત્યુહરઃ સ્મૃતઃ, વૈદ્ય. ધનપ્રદઃ નવા દેહસ્ય ડાહ્યર્થકૃત્ પ્રોકલ્પઃ, શૂદ્ર વ્યાધીન્ નાશયતિ, ચ વય-સ્તમ્મં કરોતિ ॥

હીરક^૧ શુદ્ધ પુલ્લિંગે છે; વજ્ર^૨ પુલ્લિંગે તથા નપુસકલિંગે છે, ચંદ્ર^૩ અને મણિવર^૪ એટલાં હીરાનાં સરકૃત નામો છે. હીરો ચાર રંગનો કે ભતનો હોય છે; તેમાં જે ધોળો હોય તે પ્રાહ્મણ્ય, રાતો હોય તે ક્ષત્રિય, પીળો હોય તે વૈશ્ય અને કાળો હોય તે શૂદ્ર કહેવાય છે. પ્રાહ્મણ્ય હીરો રસાયનના કામમાં સઘળી સિદ્ધિ આપે છે, ક્ષત્રિય હીરો વ્યાધિને મટાડનાર હોઈ ઘડપણ્ય તથા મૃત્યુને દૂર કરે છે, વૈશ્ય હીરો ધન આપનાર તથા દેહની દેહતા કરે છે અને શૂદ્ર હીરો રોગોનો નાશ કરે છે તથા બુવાનીને ટકાવી રાખે છે ૧૫૯-૧૬૧

૧. હરતિ સર્વાન્ વ્યાધીન્ જરા મૃત્યુ ચ સમ્યક્ શૂદ્રા માર્તિન્દેવ અન્યથા હરતિ પ્રાણાન પ, હન્ હરણ-પવાયન્, ધુગોદરાવિવાલ્ અકારણ્ય સ્વેચ નિરાત્યત, તતથ સ્વાયં કન્-ન્ને બરાબર શુદ્ધ કરી માર્યો હાય તો મંવવાવી બન^૧ રોગોને, ઘડપણ્યને તથા મૃત્યુને પણ દૂર કરે છે; પરન્તુ બરાબર માર્યો કે શુદ્ધ કર્યો ન હોય તો પ્રાણોને પણ હરે છે, તેથી હીરક-હીરો.

૨. યજ્ઞતિ-મન્દ્યતિ શ્રાક્ષણાદિચતુર્વર્ણાત્મક્ય સવ-સિદ્ધિપ્રદાયસ્વાધિગુણવિશેષ ચ, વજ ગર્જો-^૨ 'નુજ્ઞન્દ્ર.' (જ્ઞા. ૨-૨૨) इति साधु -^૩ પ્રાહ્મણ્ય આદિ ચાર વર્ણપણ્ય તથા સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર આદિ ને તે વર્ણને લગતા શુભોને ધારણ્ય કરે છે, તેથી વજ્ર-હીરો.

૩. ચન્દલિ-આહ્લાદયતિ દર્શનાદેવ સર્વાન્ જનાન્, ચદિ આહ્લાદને-^૪ 'સ્ફાથિતવિ.' (જ્ઞા. ૨-૧૨) इति રુ-ને દેખવાથી જ સર્વ લોકોને હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી ચંદ્ર-હીરો.

૪. મણિુ વર -મણિઓમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી મણિવર-હીરો.

હીરાનો નર, નારી અને નાન્યતર ભાતિ તથા તેનાં લક્ષણો

પુંલોનપુંસકાનીહ લક્ષણીયાનિ લક્ષણેઃ ।
સુવૃત્તા. ફલસમ્પૂર્ણાસ્તેજોયુક્તા વૃહત્તરા ॥ ૧૬૨ ॥
પુરુષાસ્તે સમાસ્થાતા રેલાવિન્દુવિવર્જિતાઃ ।
રેલાવિન્દુસ્તમાયુક્તાઃ વડ્છાસ્તે સ્ત્રિયઃ સ્મૃતાઃ ૧૬૩ ॥
વિકોળાશ્ચ સુદીર્ઘાસ્તે વિજેયાશ્ચ નપુંસકાઃ ।
તેપુ સ્યુઃ પુરુષાઃ શ્રેષ્ઠા રસવન્ધનકારિણઃ ॥ ૧૬૪ ॥
સ્ત્રિયઃ કુચન્તિ કાયસ્ય કાન્તિ સ્ત્રીણાં સુલભવાઃ ।
નપુંસકાસ્ચવીર્યાઃ સ્યુરકામાઃ સત્ત્વવર્જિતાઃ ૧૬૫

(કિંચ) રૂઢ લક્ષણે પુંલોનપુંસકલક્ષણાનિ લક્ષણી-યાનિ, (યથા ચે હીરકા.) સુવૃત્તા ફલસંપૂર્ણા તેજાવુક્તાઃ વૃહત્તરા. રેલાવિન્દુવિવર્જિતા (સુ) ત પુરુષાઃ સમા-સ્થાતા, (યે ચ) રેલાવિ દુસમાયુક્તા પડ્છા (સુ) તે. ત્રિય સ્મૃતા, (યે) ચ વિકોળા ચ સુદીર્ઘા. સુ) ત નપુંસકાઃ વિજેયા । તેપુ પુરુષા શ્રેષ્ઠા. રસવન્ધનકારિણ-સુ, કિચ. કાયસ્ય કાન્તિ કુચન્તિ, સ્ત્રીણા સુલભવાઃ (સુ), નપુંસકા તુ અવીર્યાઃ અકામા સત્ત્વવર્જિતા સુ ॥

હીરામાં લક્ષણો ઉપરથી પુરુષ સ્ત્રી તથા નપુંસક ભાતિ પણ સમજવાની હેય છે: જે હીરા સારી પેઠે ગોળ, પૂરી હાસોવાળા, તેજસ્વી, ખડુ જ મોટા અને રેખા તથા છાટણાં વગરના હોય તે પુરુષ કહેવાય છે; જે હીરા રેખા તથા છાટણાવાળા અને છ હાસોવાળા હોય તે સ્ત્રી કહેવાય છે અને જે હીરા ત્રણ ખૂણાવાળા તથા ખડુ જ લાખા હોય તેઓ નપુંસક કહેવાય છે. તેઓમાં પુરુષ હીરા શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓ દારા પારદન્તુ બધન થાય છે; સ્ત્રી ભતના હીરા શરીરની કાતિ વધારે છે અને સ્ત્રીઓને મુખ આપે છે અને નપુંસક હીરા તો વીધરંહિત, કામના કે ઉપયોગ વિનાના અને શક્તિ વિનાના હોય છે.

હીરાની યથાભાગ્ય વપરાશ સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીભ્યઃ પ્રદાતવ્યાઃ ક્લીયં ક્લીને પ્રયોજયેત્ ।
સર્વેભ્યઃ સર્વદા દેવાઃ પુરુષા વીર્યવર્ધનાઃ ॥ ૧૬૬ ॥

અન્વય:-દ્વિવ. સ્ત્રીભ્યઃ પ્રદાતબ્યાઃ ક્લીવ ક્લીવે પ્રયો-
જયેત, પુલ્કા. વીર્યધના. (મુન્તઃ) સ્વદેહા સર્વોભ્યઃ વ્યા. ॥
સ્ત્રીભવના હીરા સ્ત્રીઓને દેવા અને
નપુંસક જાતિના હીરા નપુંસકોને દેવા; પણ
પુરુષ જાતના હીરા તો વીર્યને વધારનાર હોઈ
સ્વં દાળે સઘળાઓને આપી શકાય છે. ૧૬૬
અશુદ્ધ હીરાના દાણે

અશુદ્ધ કુચ્ચે વજ્રં કુદ્ધં પારદ્રવ્યથાં તથા ।
પાણ્ડુતાં પદ્મુલત્વં ચ તસ્માત્ સશોધ્ય મારયેત્ ૧૬૭

અન્વય.-અશુદ્ધ વજ્રં વુષ્ટ પાર્દ્રવ્યથાં તથા પાણ્ડુતાં
ચ પદ્મુલત્વં કુદ્ધ, તસ્માત્ (હીરાક) સશોધ્ય મારયેત ॥
અશુદ્ધ હીરાં ઢોઠ, પડખાની પીડા,
ખાંડુરાગ તથા પાંગળાપણું કહે છે, માટે હીરાને
શુદ્ધ કરી મારવો જોઈએ. ૧૬૭

મારેલા હીરાના શુભે

આયુઃ પુષ્ટિ ઘલં વીર્યં વર્ણં સૌંદર્યં કરોતિ ચ ।
સૌંદર્યં સર્વરાગમ્ મૃત વજ્રં ન સંશયઃ ॥ ૧૬૮ ॥
અન્વય મૃત વજ્ર આયુ પુષ્ટિ ઘઠ વીર્ય વર્ણ ચ
સૌંદર્ય કરોતિ, સૌંદર્ય (સત્) સ્વરોગવન (ખવતિ) ન
સંશય ॥

મારેલો હીરા આયુષને વધારે, બળ આપે,
વીર્યની વૃદ્ધિ કરે, વર્ણને સારો કરે, સુખ
આપે અને સેવન કર્યો હોય તો સઘળા
રાગોને મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૬૮

પાનાનાં નામે

ગારુત્મતં મરકતમદમગર્ભો હરિન્મણિઃ ।
ગારુત્મતઃ, ૧ મરકતઃ, ૨ અરમગર્ભઃ, ૩ તથા
હરિન્મણિઃ એટલાં પાનાનાં સંસ્કૃત નામે છે.

૧. ગરુત્મતઃ-ગઢકચ્ચ દ્વ રત્નમ્, તસ્માદ્ જાત-
ત્વાત્-તસ્યદમિત્યુષ્-ને ગરુડપક્ષીનું રત્ન ગણાય છે,
કેમકે તેનાથી તે ઉત્પન્ન થયું છે, માટે ગારુત્મત-પાનાં.
૨. ક્ષિયન્ત જના ઝનેન, મૃદ્ મળે-રૂણાદિયુજ્
પ્રત્યવઃ, તત્ મરકમ્-અઢાલમણે તસ્મિત્ ઝનેન લાચા -
તુ પ્લવનતરણયો - 'અ-ચ્યોડ'પ.' इति ३ -નેનાથી લોકો
મરકતી વગેરે અઢાળા મરચુ પામતા નથી, તેથી
મરકત-પાનાં.
૩. ઝરુત્મનઃ ગમે-અન્ત માર-પથરાની અંદરનો
ને સાર ગણાય છે, તેથી અરમગર્ભ-પાનાં.
૪. હરિન્મણિઃ મણિ-શાકમાર્કાદિઃ-ને લીલા
રંગનો મણિ ગણાય છે, તેથી હરિન્મણિ-પાનાં.

માણિક્યનાં નામે

માણિક્યં પદ્મરાગઃ સ્યાચ્છોગરુત્તે ચ લોહિતમ્ ૧૬૯.

- માણિક્ય, ૧ પદ્મરાગ, ૨ શોભુરત્ન, ૩ અને
લોહિત એટલાં માણિક્યનાં સંસ્કૃત નામે છે.
૧. મણિ દ્વ વાક્યક, કે શસ્ત્રે- 'સુવી' સ્તિ યામિવા-
ગાર ક', તત્. મણિદર્શન માણિરમમ-ત્રયો ધ્વન-
ને મણિ જેવો કરેવાય છે અથવા પ્રકાશે છે, તેથી
માણિક્ય-માણિક.
 ૨. પદ્મ ઘેર રાગો યસ્ય ભઃ-નેનો રંગ કમળ
જેવો હોય છે, તેથી પદ્મરાગ-માણિક.
 ૩. શાળં ચ તદ્ રત્નમ્-ને રાતું રત્ન છે, તેથી
શોભુરત્ન-માણિક.
 ૪. લોહિતો વર્ણોસ્સ્વાસ્તિ-જયોગવત્-નેનો રંગ
લાલ હોય છે, તેથી લોહિત-માણિક.

પોખરાગનાં નામે

- પુષ્પરાગો મન્જુમણિઃ સ્યાદ્વાચસ્પતિવલ્લુભઃ ।
પુષ્પરાગ, ૧ મન્જુમણિ અને વાચસ્પતિ-
વલ્લુભ એટલાં પોખરાગનાં સંસ્કૃત નામે છે.
૧. પુષ્પસ્વેર રાગ-વર્ણો વલ્લુ-નેનો રંગ ફૂલ જેવો
હોય છે, તેથી પુષ્પરાગ-પોખરાગ.
 ૨. મન્જુશાખો મણિ-મુંદર મણિ છે, તેથી
મન્જુમણિ-પોખરાગ.
 ૩. વાચસ્વતે વલ્લુ-શુદ્ધસ્પતિને પ્રિય છે, તેથી
વાચસ્પતિવલ્લુભ-પોખરાગ.

નીલમ તથા ગોમેદનાં નામે

- નીલં તયેન્દ્રનીલં ચ ગોમેદઃ પીતરત્નકમ્ ॥ ૧૭૦ ॥
નીલ ૧ અને ઇન્દ્રનીલ ૨ એ બે નીલમનાં
સંસ્કૃત નામે છે અને ગોમેદ ૩ તથા પીત-
રત્ન ૪ એ બે ગોમેદનાં સંસ્કૃત નામે છે.
૧. નીલઃ વર્ણો વસ્તિ અસ્ય-અર્જુનાચ્ચ-નેનો રંગ
કાળાસપ્તકો-વારિણિષો હોય છે, તેથી નીલ-નીલમ.
 ૨. ઇન્દ્ર પ્રિયં નીલ, યદ્દા ઇન્દ્ર દ્વ નીલ-ઈન્દ્રને
ને પ્રિય છે અથવા ઇન્દ્ર નેનો કાળા રંગનું ને હોય
છે, તેથી ઇન્દ્રનીલ-નીલમ. આની પરીક્ષા માટે લખ્યું
છે કે- 'ક્ષીરમત્યે ક્ષિત્રેત્તલ ક્ષીર ચેત્તલ્લા ત્રજેત્ ।
દ્વન્દ્વત્તલ ઇતિ ક્ષયાત. સર્વત્તોતમોત્તમ.'-દ્વધમાં નીલમ
નાખ્યું હોય તો દ્વધ નીલમ જેવા રંગનું બની જાય.
તો તે નીલમ સર્વોત્તમ મણિ તરીકે જાહેર થાય છે.
 ૩. ગો દ્વ મિશતિ-ગિમિદા સ્નેહને-અર્. યદ્દા
મો. મેદ દ્વ-ગાય જેવું ને મુંગણું અથવા રનેકાળ
હોય છે અથવા ગાયના મેદ જેવું રંગે ને લાગે છે,

તેથી ગોમેદ કહેવાયું રત્ન

૨. પીત ચ તત્ સનમ્-ને રત્ન રંગે પીળું હોય છે, તેથી પીતરત્ન-ગોમેદ.

લસણિયાનાં નામો

વૈદ્યૈ દૂરજં રત્નં સ્વાન્કેતુગ્રહવલ્લભમ્ ।

વૈદ્યૈ^૧ દૂરજ, રત્ન^૨ અને કેતુગ્રહવલ્લભ^૩

એટલાં લસણિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. વિદૂરજ ગિરે, ચદ્રાચાલવાચાલવદેશગાંધ્યો વિદૂર-શબ્દ इति भाष्यम્હન लक्ष्मणत प्रभाति-‘विदूराञ्ज -’-વિદૂર નામના પત્રતમાથી કે તે નામના દેશમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વૈદ્યૈ-લસણિયો.

૨. દૂરે શ્વે જાત-‘સત્ત્વ્યા જનેદં’-દૂર દેશમાં જે વાય છે, તેની દૂરજ-લસણિયો.

૩. રત્ન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શુભો ૧૫૫ માં લોક ઉપર.

૪. કેતુનામા ગ્રહ, તસ્ય વલ્લભમ્-કેતુ નામના ગ્રહને જે પ્રિય છે, તેથી કેતુગ્રહવલ્લભ-લસણિયો.

મોતીનાં નામો, ઉત્પત્તિ તથા ગુણો

મૌકિક શૌકિકં મુક્તા તથા મુક્તાફલ ચ તત્ ।
શુક્તિઃ શક્તો ગજઃ ક્રોડઃ ફળી મત્સ્યશ્ચ દર્દુરઃ ૧૬૧
વેણુરેતે સમાપ્તયાતાસ્તઃ સૌમૌકિકમ્નોતય ।

મૌકિક રીતલ શુષ્ક ચશુષ્પ યલપુષ્ટિદમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

અન્ય-મૌકિક શૌકિક મુક્તા તથા ચ તત્ મુક્તાફલ (ફલ્યંતે) । શુક્તિ શક્ત ગજ ક્રોડ ફળી મત્સ્ય શ્ચ વેણુ એ તે તને મૌકિકમ્નોતય. સમાપ્તયાતા । મૌકિક રીતલ શુષ્ક ચશુષ્પ વચ્ચુષ્ટિદમ્ (મવનિ) ॥

મૌક્રિતક, શૌક્રિતક^૧ મુક્તા^૨ અને મુક્તા હલ^૩ એટલા મોતીના સંસ્કૃત નામો છે. ક્રીપ, શ ખ, હાથી, સૂવર, સર્પ, મત્સ્ય, દેડકો અને વાસ એ આઠને વિદ્વાનોએ મોતીનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનો કહ્યાં છે. મોતી ટાડુ, વીંચને વધા રનાર, નેત્રને હિતકારી અને બળ તથા પુષ્ટિને આપનાર છે. ૧૭૧-૧૭૨

૧. મુચ્યત સ્મ શુક્ત્યાદિમિ, મુચ્છ મોહણે-કર્મણિ ક, ત્વ યપ્-મુચ્ચા એવ મૌકિકમ્-‘નિનવાદિન્દ્રગ્રહ’-નેનો ક્રીપ વગેરેએ મુચ્યુ હોય છે, તે મૌક્રિતક-મોતી.

૨. મુક્તો ભવ શૌકિકકદ-અધ્યામાદિન્દ્રાદ ટ્-ક્રીપમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શૌક્રિતક-મોતી.

૩. મુચ્યત સ્મ શુક્ત્યાદિમિ, મુ-લ્લ મોહણે-કર્મણિ ક-યપ્-ક્રીપ વગેરેમાંથી જે નીકળ્યુ હોય છે, તેથી મુક્તા-મોતી.

૪. મુક્તા એ ફલ, ચદ્રા મુક્તા ફલમિવ-ને મોતી-રૂપે એક જ્વલતમું ક્ષણ જ પાકે છે અથવા મોતીરૂપે બળે કળ હોય તેયુ છે, તેથી મુક્તાફલ-મોતી.

પરવાણાનાં નામો

પુસિ ક્ષોત્રે પ્રવાલઃ સ્વાત્પુમાનેષ તુ વિદ્રુમઃ ॥ ૧૭૩ ॥
અન્ય-પ્રવાલ પુમિ ક્ષોત્રે સ્વાત્, વિદ્રુમ. તુ પુમાન્ એ (પ્રયુગ્યત) ॥

પ્રવાલ^૧ નામ પુષ્ટિ જે તથા નપુંસકલિંગે છે, પણ વિદ્રુમ^૨ તે પુષ્ટિ જે જ વપનાય છે; એ જે પરવાણાના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૩

૧. પ્રવૃષ્ટ વલતિ-પ્રાણિતિ જન, વલ પ્રાણને-‘જ્વલિ તિક્સન્તમ્નો જ, ‘વલકોરેક્યાન્ પ્રવાલ -ને માણુસને ખૂસ જ બળનાન કરી જિવાઈ છે-અતિશય બળ આપે છે, તેથી પ્રવાલ-પ-નાળું.

૨. વિશિષ્ટ દુમ, ચદ્રા વિશિષ્ટેદૌ ભવ -‘શુદુમ્યા મઃ’-ને એક જ્વલતા શુદા જ આકાંષે થાય છે અથવા જે એક જ્વલતા આસ શુદા જ ઝાળા જેવા રૂપમાં થાય છે, તેથી વિદ્રુમ-પરવાળું.

રત્નોના ગુણો

રત્નાનિ મહિતાનિ સ્યુર્મધુરાણિ સરાણિ ચ ।
ચન્નુપ્રાણિ ચ શીતાનિ ત્રિપદ્માનિ ધૃતાનિ ચ ।
મદ્ભલ્યાનિ મનોજાનિ ગ્રહદૌવહરાણિ ચ ॥ ૧૬૬ ॥

અન્ય-રત્નાનિ મહિતાનિ (એવ) મધુરાણિ ચ મરાણિ ચન્નુપ્રાણિ શીતાનિ ચ ત્રિપદ્માનિ સ્યુ, ધૃતાનિ ચ મદ્ભલ્યાનિ મનાજ્ઞાનિ ચ મદ્દૌવહરાણિ (સ્યુ) ॥

રત્નો ને ખવાયા હોય તો તેઓ મધુર હોઈ ઝાડો ઉતારનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને ટાઠા છે; શરીર પર ને ધારણુ કર્યાં હોય તો ઝેરને હલ્લે છે, મંગળ કરે છે, મનને ગમે છે અને અહોના દોષોને મટાડે છે. ૧૭૬

કિં રત્ન કસ્ય મદ્ભલ્ય પ્રીતિકારિવેન શોષદ્વ મવ-તીતિ પ્રથે તદુત્તરમાદ્ રત્નમાત્રયામ્-ક્યુ રત્ન ડયા ગ્રહને પ્રીતિકારક થઈ તેના દોષને દૂર કરનાર થાય છે ૨ આપો કોઈ પ્રથ કરે તો તેનો ઉત્તર રત્નમાવા નામના ગ્રથમાં કહ્યો છે કે.

‘પ્રાણિસ્યં લરણેઃ મુજાતમમલં મુક્તાપલ્લં
શીતગોમહિયસ્ય તુ વિદ્રુમો નિગદિતઃ સૌમ્યસ્ય
ગાદ્ મતમ્ । વેનેત્સ્ય ચ પુષ્પરાગમસુરાચાર્યસ્ય
વજ્ર શાનેનોલ નિર્મલમન્યપોનિગદિતે ગોમદર્શદુર્વકા’
અન્ય-તરણે માણિસ્ય, શીતગાઃ ડમલ મુજાતમ્ મુક્તાપલ્લ, માહેયસ્ય તુ વિદ્રુમ. નિગદિત, સૌમ્યસ્ય

ગાદ્યમતં, ચ દેવેઝ્યસ્ય ગુપ્તરાગમ્, અમુરાવાચંસ્ય વજ્ર, શને નિર્મલ નીલમ્, અન્યથો (સમુદ્ભવોઃ) ગોમદ-વૈદ્યકે નિગદિત ॥

સૂક્ષ્મું રત્ન માણિક્ય, ચંદ્રતું નિર્મળ સુંદર મોતી, મગળનું પરવાણું, યુધનું પાનું, યુદ્ધ સ્પર્ધાતન પોખરાજ, શુક્રં ધીરો, શનિનું નીલમ, સાર્દુનું ગોમેદ અને કેતુનું રત્ન લક્ષણિયો કહેલ છે. ૧૭૫

ઉપરતનો ક્યાં અને કેટલાં ?

ઉપરતાનિ યોચશ્ચ કર્પૂરાદમા તથ્ય ચ ।

મુકાગુક્તિસ્તથા શઙ્ગદ્વ્યાદીનિ વદ્યન્યપિ ॥૧૭૬॥

અન્ય-નાવ' ચ કર્પૂરામા તમા પ્વ મુકાગુ ક તથા શઙ્ગ દ્વ્યાદાનિ ઉપરતાનિ વદ્યનિ અપિ (સન્તિ) ॥

કાચ, ૧ ચીરાડી નામનો ઝગઝગતો પથરો-કર્પૂરામા ૨ મુકાગુક્તિ ૩ તથા ૪ ખર્ષલ્યાદિ ઉપરતનો ઘણાં છે. ૧૭૬

દીવા-ઉપર માનિ-મં બલ્લાનિ, કર્પૂરામા-કર્પૂરા-કર્પૂરિયા મુકાગુક્તિ - ' સીપ ' રૂતિ લોકે પ્રસિદ્ધા । (આનો અર્થ ઉપર ભાગનામા સમાયો છે.)

૧. કવચ વ-ધાતિ હીરણ્યુણાનુ રીચત ચ હીરણ્યવત્, કવચ-વ-ને દાંતો ચ-અન્, તત્ કવચ એવ કાચ-પ્રસન્ન ઘ્ન-સ્વાર્ગ, યદ્વા વાચવતીતિ કાચ-અન્-તે હીરાનો શુભ ધારણુ ડે છે અને હીરાની પેકે અગ્રે છે, તેથી કાચ.

૨. કર્પૂરસંધાનંડમા તેનો ૨મ સ્પર તેવો હોય છે, તેવો એક વતનો પથરો કર્પૂરામા-ચીરાડી નામનો પથરો

૩. મુકાગુ શુક્તિ-મોતીની ડીપ તેમુકાગુક્તિ

૪ ઘ-મુક કલ્યાણ વા જનતિ-જનયતિ, સ્વુ અગદારણે-અન્-અન્થાડિ દ્વયતે' इति व, यद्वा श खम् अस्य, यद्वा हान्यति अदन्-નો-રામુ ઉપશમે-અન્તર્ભવિત્થર્થનોત્ ' શમે. ચ ' (રૂપા ૧-૧૦૨) ને કલાય તથા મુખ ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા તેનું પોલાણ-આકાશ કલાય તથા મુખપ્રારો છે, અથવા અવદમી કે દરિકતાને જે શમાવે-દૂર કરે છે, તેથી શખ.

ઉપરતનો શુભો

ગુણ યે ચૈવ રત્નાનામુપરત્નેષુ તે તથા ।
કિંતુ ત્રિવિજ્ઞતો હીના વિશેષોડયમુદાહત. ॥૧૭૭
અન્ય-ય ચ ગુણ રત્નાનાં (સન્તિ) ત તથા એવ ઉપરતેષુ (ભવન્તિ), કિંતુ તત ત્રિવિજ્ઞા હાના

(ભવન્તિ), ઘય વિગ્રેવઃ ઉદાહત (સન્તિ) ॥

જે શુભો રત્નોમાં છે, તે જ શુભો ઉપરતનોમાં પણ છે, પરંતુ રત્નો કરતાં કાંઈક ઓછા છે, એટલો તક્ષણત કહ્યો છે. ૧૭૭

સ્થાપર (વિપનાં નામો તથા નવ ભેદો

વિપ તુ ગરલઃ ક્ષ્વેદસ્તસ્ય મેદાનુદાહરે ।

વન્સનાભઃ સહારિદ્રઃ સક્તુચ્ચ પ્રદીપતઃ ॥૧૭૮॥

સૌરાષ્ટ્રિકઃ શુક્લિક્ષ્ણ કાલકૂટસ્તયં વ ચ ।

હાલાહલો વ્રહ્મપુત્રો વિપમેદા અમી નવ ॥૧૭૯॥

અન્ય-વિપ તુ ગરલ ક્ષ્વેદઃ (કલ્પ્યત), તસ્ય

મેદાન્ ઉદાહરે-વન્સનાભ સહારિદ્રઃ ચ સક્તુચ્ચ પ્રદી

પન મૌગશ્ચિ ચ શુક્લ તથા એવ કાલકૂટ ચ

હાલાહલ (ચ) વ્રહ્મપુત્ર -અમી નવ વિપમેદા (સન્તિ) ॥

વિપ, ૧ ગરલ ૨ અને ક્ષ્વેદ ૩ એ વિપ-

(એર) નાં સરકૃત નામો છે. વત્સનાભ,

હારિદ્ર, સક્તુચ્ચ, પ્રદીપન, સૌરાષ્ટ્રિક, શુક્લિક્ષ્ણ,

કાલકૂટ, હાલાહલ અને વ્રહ્મપુત્ર એ રીતે

વિપના નવ ભેદો છે. ૧૭૮, ૧૭૯

૧. વેવેષ્ટિ-વ્યર્થેતિ સરલશરીરાનવવેષુ-વિષ્ણુવ્યક્તો,

યદ્વા વિષ્ણાતિ-વિપ્રયુત્કિ પ્રાણાન્, ' વિપ વિપ્રકાગે-શુ-

પથે તિ ક -શરીરના અમગ્ર અવયવોમા જે વ્યાપી વ્યવ

છે, અવયા પ્રાણને દૂટા કરે છે, તેથી વિપ-એર.

૨. ગિરતિ જીવન્મુ ગુ નિગળે-અન્, ગર લાતિ-

લા આદને ' જાતોડુપરમે ક ' -નારપરલ્લ નરચલ્લલ્લ,

યદ્વા ગિરત્મંતુલમદલ્લ-અને જે ગળા નવ છે,

તેવા પ્રાણકાકપાણનો શુભ જે ધરાવે છે, તેથી

ગળ-એર

૩. સ્વેપ્ત-માહવતિ જીવ-પચાચન્, વિગચ્ચિત-

મુચન્તિ જીવા જનન વા ' હલ્પ'તિ ધન્, નિશ્ચિત્વા

સ્નેહનોઅનયો, મોહનચારિત્વે, પ્રાગ્દરાદિ -જે અવને

મેહ પ્રમાટે-મેનાન મનાવે છે અથવા તેનાવી ડ્રવો

મુગાવ-મેનાન અને છે તેથી ક્ષેડ-એર.

વત્સનાભનુ સ્વયં

સિન્દુગરસદ્વપ્તનો વન્સનાભ્યાહુતિસ્તથા ।

યત્પાશ્વ ન સરોવૈર્દિવન્સનાભઃ સ ભાષિતઃ ॥૧૮૦॥

અન્ય-સિન્દુગરસ' રૂપન્ તથા વત્સનાભ્યાહુતિ

(સન્) વત્સાયે તરો. રૂદ્ધિ ન (ભવતિ), સ વત્સનાભ

ભાષિત ॥

જેના પાંદડાં નગોડના જેવા હોય, જેની

આકૃતિ વાછડાની નાલિ જેવી હોય તથા

જેની બાણુમા ધીન્ન આડની વૃદ્ધિ ધાય

નાહિ, તે વત્સનાભ^૧ ડહેવાય છે ૧૮૦

૧ વત્સસ્ય નામિ ઇવ જાટૃત્વા- અન્ પ્રત્યન્વચ
પૂર્વત્' હત્યોગ્યભાગાત્ અન્ સમાસાન્ત, યદ્વા વત્સાન્-
વાઠ્ઠાન્ નશતિ-હિન્સિત, જમ હિસાયામ્-વમ્બ્યણ-
નેની આકૃત વાઠ્ઠા ડી નાભિ તેની ડાય છે તેની
અથવા જે નાની ઉમરના ગાગડોને કે વાઠ ૧
એને તો મારી જ નામે છે તથી વત્સનાભ નામે ઝેર

હારિદ્ર તથા સન્તુક^૨ સ્વરૂપ

હરિદ્રાતુલ્યમૂલો યો હારિદ્ર સ ઉદાહૃત ।
યદ્મન્યિ સક્કુનેવપૂર્ણમય્ય સસક્કુ ॥૧૮૧॥
અન્ય-ય હરિદ્રાતુલ્યમૂલ સ હારિદ્ર ઉદાહૃત,
યદ્મન્યિ સન્તુકન પૂર્ણમય્ય ઇવ (મરતિ) સ સક્કુ ॥
જેતુ મૂળ હાગરના જેલુ ડોય તે
હારિદ્ર^૧ ડહેવાય છે જેની ગાંભા સાથવા
જેવો ભૂકો ભરેવો ડોય છે, તે સન્તુક^૨
ડહેવાય છે ૧૮૧

૧ હરિદ્રયા રજ હારિદ્રમ્-સ્કાવટ્ણ હારિદ્ર હરિદ્ર
સ્કમિર તતસદ્વા મૂઠમ્ અસ્તિ અસ્ય-અસાઝમ્-જેતુ
મૂળાય હાગરી ભણે ૨૦૩ ગેય તેલુ કાઈ હાગરના
જેલુ ડોય છે તેની હારિદ્ર-નામનુ ઝર

૨ સક્કુરિ કાયતિ યદ્મન્યિસ્વ ચૂષમ્ કે શબ્દે-
'અન્યન્નાપિ' ઇતિ ડ-જેની ગાંભા રહેતુ ચૂણુ
ભણે સાથવો ગેય તેલુ લાગે છે તેથી સક્કુ-
ડહેવાય એક ઝેર

પ્રદીપનનુ સ્વરૂપ

વર્ગતો લોહિતો ય સ્યાદ્દીપિમાન્દ્રહનપ્રમ ।
મહાદાહરક પૂર્વે કથિત સ પ્રદીપન ॥૧૮૨॥
અન્ય-ય વર્ગત ગ્રહિત લીપિમાન્દ્ર હનપ્રમ
મહાદાહરક સ પૂર્વ પ્રદીપન કથિત ॥
જે વિષ રાતા રગવાળુ, દીપતુ, અગ્નિ
જેવી પ્રભાવાળુ અને બહુ જ દાહ કરનાર
હોય છે તેને પૂર્વકાળના પડિતોએ પ્રદીપન^૧
ડહેવ છે ૧૮૨

૧ પ્રકરણ લીપિપતિ દાહનક મરતિ અમિરત
પ્રગણત ચ લીપિમન્તાત-નવ્યાદ્યુ-? અતરત દાહ
કરનાર ડોય છે અને તે પપુ અગ્નિ જેવી કાંતિવાળુ
હોય છે, તે પ્રદીપન નાનનુ ઝર

સૌરાષ્ટ્રિનુ સ્વરૂપ

સુરાષ્ટ્રિવયે ય સ્યાત્સ સૌરાષ્ટ્રિરુ ઉચ્યતે ॥૧૮૩॥
અન્ય-ય સુરાષ્ટ્રિવય સ્પિર સ સૌરાષ્ટ્રિરુ
ઉચ્યત ॥

જે વિષ સોરઠ દેશમા થાય છે, તે
સૌરાષ્ટ્રિક^૧ ડહેવાય છે ૧૮૩

૧ સૌરાષ્ટ્રિકે મમ્-જ્યામાદિત્વા ઠન્-જે
સૌરાષ્ટ્ર દેશમા થાય છે, તે સૌરાષ્ટ્રિક નામે ઝેર

રૂઝિનુ સ્વરૂપ

યાસમ્ન ગોગાન્કે વદ્ધે દુગ્ધ મરતિ લોહિતમ્ ।
સ શૂઝિક્કિ ઇતિ પ્રોક્તો દ્રવ્યતત્ત્વવિશારદૈ ॥૧૮૪॥

અવચ-યસમ્ન ગાશૂકક વદ્ધે (સતિ) દુગ્ધ
લાહિત મરતિ સ દ્રવ્યતત્ત્વવિશારદૈ શૂઝિક્કિ ઇતિ પ્રાચ ॥
જેને ગાયના ગીગડા ઉપર જે બાધ્યુ

હોય તો એ ગાયતુ ડૂધ રાતુ થઈ બચ,
તેને પદાર્થોતુ તત્ત્વ બાધનારા વિદ્વાનો શૂઝિક્કિ^૧
કહે છે ૧૮૪

૧ શૂઝિક્કિ-શૂઝાકાર અસ્તિ અસ્ય-અત ઇનિત્તો
ઇતિ ઠન્-જેનો આકાર લીગડા જેવો હાય છે, તે
શૂઝિક્કિ નામનુ ઝેર

ઝાલકૂટની ઉત્પત્તિ અને તેનુ સ્વરૂપ

દેવાસુરરણે દેવર્હતસ્ય પૃથુમાલિન ।

વ્યસ્ય રુધિરાજ્ઞાતસ્તરશ્વત્થસન્નિમ ॥૧૮૫॥

નિર્યાસ કાલકૂટોસ્ય મુનિભિ પરિકીર્તિત ।

સો હિ ક્ષેત્ર શૂઝકેરે કોઢ્કળે મલયે મવેત્ ॥૧૮૬॥

અન્ય (પુરા) દેવાસુરરણે દેવે હતસ્ય પૃથુમાલિન
દેવસ્ય રુધિરાત્ શ્વત્થસન્નિમ તદ્ વાત । અત્ય નિર્યાસ
મુનિભિ કાન્કટ પરિકીર્તિત । મ હિ શૂઝકેરે ક્ષેત્ર
કાઢ્કળ મરત્ય મવેત્ ॥

પૂર્વ દેવતાઓ અને અસુરોના સથામમા
દેવતાઓએ મારેલા પૃથુમાલી નામના એક
દેવના રુધિરમાથી પીપળા જેલુ ઝડ પેદા
થયુ છે, તે ઝાડમાવી જે શુદ્ધ નીકળે છે,
તેને મુનિઓ ઝાલકૂટ^૧ કહે છે એ ઝાલ
કૂટ શૂઝકેરેક્ષેત્રમા, કાષ્ટુમા અને મલયા
અલમા થાય છે ૧૮૫ ૧૮૬

૧ કાન્કટિ વૃદ્ધયતિ-પરિલા દહતિ કૂટ પરિગ્રહ-
કમન્યજ યદ્વા કાલસ્ય કમળા મૃત્યુર્વા કૂટા રુધિરિ
મયાનકમ્ ? ઝાગને મપુ ચારે બાશુથી બાગી
નામે છે અથવા જાગે ઝમા કે કાળ મલુનો બાગે
અને ગેય તેલુ બયાનક ડોય છે તે કાન્કટ-ઝેર

હાનાહનુ સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ

ગોસ્તનામફળા મુચ્છસ્તાલપનચ્છદસ્તયા ।
તેજસા યસ્ય દહ્યતે સર્માપસ્યા દ્રુમાદય ॥૧૮૭॥

અસી હાલાહલો રોયઃ ક્ષિત્કિન્ધાયાં હિમાન્ધયે ।
 દક્ષિણાન્ધિતંતે દેશે કોઝ્જનેરિ ચ જાયતે ॥૧૮૮ા

અન્ય-આસ્માનકકઃ તથા તાઝમસ્તદ, અર
 તજ્જા સર્ગીકમાઃ દ્રમાર્ય. વગત, ખર્ગો મુ ઇઃ કાલાહલ.
 રોય, (મ ચ) ક્ષિત્કિન્ધાયાં હિમાન્ધયે દક્ષિણાન્ધિતં
 ન નાંરુને દેશે અપિ જાયતે ॥

એનાં રંગ ગાયના આંચળ જેવાં તથા
 પાંદડાં તાલપત્ર જેવાં ધાય છે અને જેના
 તેજથી પાસે રહેલા આડ આદિ બળી બંધ
 છે, એવા શુન્ઠાદૃતિ એને હાલાહલ^૧ બલ્લુપું.
 એ હાલાહલ ક્ષિપ્તિધામાં, હાલાલયમા,
 દક્ષિણમુદ્રના ઠાંડા પર તથા કાંકણ દેશોમા
 પણ ધાય છે. ૧૮૭, ૧૮૮

૧. હર્યન-વિલિખત અન્યા જર હેમ ના, હર
 વિલેતાન-કલ્પ યા, યદ્વા હલિતિ-મિલિગતિ ઝઙ્ઙ-
 જ્વલાદિવાણ, તન ટાર્; હાલાલાઝગજંમય, હલ્લ-ગમ
 વા; તત હાઝ દુઝ હરિતિ વિલિખતિ જરમ્-હર
 વિલેન્ને-ગમ-જેનારી પેદ ખેતરી નખાવ છે તે
 તારીના રસને ઘડ અથવા જેનારી ખેતર ખેડાન
 છે, તે હગની આપ્તિ-તાલા; એ હાલા એટલે
 તારીના ગરૂની પેદ અથવા હગની આપ્તિની પેદ પેદને
 જે ખેતરી નાખે છે. તે હાલાહલ-નામનું ઝેર.

બ્રહ્મપુત્રનુ સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ
 વર્ગતઃ કપિલો યઃ સ્માત્તયા ભવતિ સારત્ ।
 બ્રહ્મપુત્રઃ સ વિજેયો જાયતે મલ્લયાચ્છલે ॥૧૮૯ા

અન્ય-ય વર્ગત તથા સારત કપિલ સ્વાત,
 યઃ ત્રણુત્ર વિજેય, (સ ચ) નજાચ્છલે જાયતે ॥
 જેના રંગ અને અદરને સાર પણ
 પીંગળો હોય, તેને બ્રહ્મપુત્ર^૧ બલ્લુપું; એ
 બ્રહ્મપુત્ર મત્રયાચ્છલમાં ધાય છે. ૧૮૯

૧. બ્રહ્મણઃ પુત્રઃ બ્રહ્મપુત્ર-ને બ્રહ્માને પુત્ર
 ગણાય છે, તે એક બતાવુ ઝેર બ્રહ્મપુત્ર નામે છે.
 એરના ચાર પ્રકારે

બ્રાહ્મણઃ પાણ્દરસ્તેષુ શ્વરિયો લોહિતપ્રમઃ ।
 વંદ્યઃ પી મોક્ષિતઃ શ્વૈરો વિપ ઉક્ષત્રુવિધઃ ॥૧૯૦ા

અન્ય-સ્તુ (વિષેષુ) પાણ્દર બ્રાહ્મણ, લોહિત-
 પ્રમઃ ક્ષત્રિય, પીત. વસ્ત, અતિત સરઃ (અસ્તિ, સ્વપ્ન)
 વિપઃ ચતુર્વિધ. ઉક્ષ ॥
 એ એશમાં જે ઘોળા રંગવાળું હોય તે
 બ્રાહ્મણ બલિતું, જે રાતિ કાલિત્રાણુ હોય તે
 ક્ષત્રિય બલિતું, પીળા રંગવાળું હોય તે વંશ્ય

બલિતું અને કાળા રંગવાળું હોય તે શૂદ્ર બલિતું
 હોય છે; એ રીતે એરને ચાર પ્રકારનું કહેલ છે.

એ ચારે એરના વૃદ્ધા વૃદ્ધા કામોમાં ઉપયોગ
 રસાયને વિપ વિષ્ય ક્ષત્રિયં વંદ્યપુષ્ટયે ।

વંશ્યં કુષ્ટવિનાશાય ટાટ્ટે રથાદ્યધાય હિ ॥૧૯૧ા

અન્ય-સ્વાયને વિપ વિપ, વેપુષ્યે ક્ષત્રિય,
 વૃદ્ધિનાશાય વંશ્ય, વ તપ ઘટ્ટ દિ ઝગ્ગ ॥
 રંગાયનના કાનમાં પ્રાણુ બલિતના એરને,
 દેહની પુષ્ટિના કાનમાં ક્ષત્રિય બલિતના એરને,
 કાંદને વિનાશ કરવાના કાનમાં વંશ્ય બલિતના
 એરને અને મારી નાખવાના કાનમાં શૂદ્ર
 બલિતના એરને ઉપયોગ કરવો. ૧૯૧

એના ગુણે
 વિષ્યં પ્રાણહરં પ્રોક્તં વ્યવાયિ ચ ત્રિકાશિ ચ ।
 આશ્વેયં વાતકમ્હયોગવાહિ મદાગ્દમ્ ॥ ૧૯૨ ॥

અન્ય-(અ તદ્ગુણા. વચા-) વિષ્યં પ્રાણહરં સ્વર્ગીય
 ચ ત્રિકાશિ ચ ઇ પ્રવચાગાર્ણિ મદાગ્દ વાતકમ્હર્યં ધંચમ્ ॥

એ પ્રાણુને હરનાર, સઘળી કાયામાં
 વ્યાપીને પછી પચનાર, એજને મુકાવી સાધા-
 એને ઠીલા કરનાર, અતિના અધિક અથનાળું,
 પચતી વેળા પેતાના સંગીના શુભને લેનાર,
 તમેશુભના અધિકપણને લીધે શુદ્ધિને નાશ
 કરનાર અને વાયુ તથા કહેને હરનાર કહ્યું છે.

શુક્રાયુક્ત એર અમૃત
 તદેવ શુક્તિયુક્ત તુ પ્રાણદાયિ રસાયનમ્ ।

યોગવાહિ ત્રિદોષમ્ શુંહણ વીર્યવર્જનમ્ ॥ ૧૯૩ ॥

અન્ય-તદ્દ દૃ (વિષ) શુક્તિયુક્ત તુ પ્રાણશયિ
 રસાન્ન ચાગ્નાદિ ત્રિદોષમ્ શુંહણ વીર્યવર્જનમ્ (ભવતિ) ॥
 એ જ એર જે શુક્તિથી ઉપયોગમાં
 લીધું હોય તો પ્રાણુ દેનાર, રસાયનરૂપ,
 પચતી વેળા પેતાના સંગીના શુભને શ્રદ્ધ
 કરનાર, ત્રિષુ દોષને હડહનાર, શરીરને પુષ્ટ
 કરનાર અને વીર્યને વધારનાર (અમૃતરૂપ
 થાય) છે. ૧૯૩

વિષ્ય શુદ્ર કરીને જ વાપરવું
 યે દુર્ગુણા વિષેડશુદ્ધે તે સ્પુર્હાના વિશોધનાત્ ।
 તસ્માદ્વિષ્યં પ્રયોગેષુ શોધયિત્યા પ્રયોજયેત્ ॥૧૯૪ા

અન્ય-અટ્ટરૂ વિષે ચ દુગુણા (સન્તિ) ત વિશોધનાત્
 હીનાઃ સુ, તસ્માત્ પ્રયોગેષુ વિષ્ય શોધયિત્યા પ્રયોજયેત્ ॥
 શુદ્ર નહીં કરેલા એરમાં જે દુર્ગુણો

રહ્યા છે. તે શુદ્ધ કરવાથી જતા રહે છે, માટે (ઔષધોના) પ્રયોગોમાં જેમને શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમાં લેઈું. ૧૯૪

ટીકા-અથાવિ-સકલકાચગુણવ્યાપનપૂર્વક પાકગાનન-પીલનું. વિકાશિ-ઓજ શોષણપૂર્વક સન્ધિવન્ધશિવિલો-ક્ષણશીલનું. આંગ્રવન-અધિામ્.શામ, ચમવાર્-સક્તિ-ગુણપ્રાહરનું. મદાવહન-તમાગુણાધિન્યેન વુદ્ધિવિષ્વસનનું. (આનો અર્થ ઉપર તે તે યોગમાં સમાવેય છે.)

સાત ઉપવિધો

અર્કશીર સ્વહોશીર લાક્ષ્લી કરવીરકઃ ।
ગુઝાઽહિફેનો ઘત્તૂર સત્તોપધિવજાતયઃ ॥૧૨૫॥

આકડાનું ક્ષીર, થોરનું ક્ષીર, લાંગલી (દેશી દૂધિયો પછનાગ), કરેલ, ચલોહી, અદ્રીલ અને ધંતુરો-એ સાત ઉપવિધ એટલે ગૌલ વિપની ભતિઓ છે. (તેઓના ગુણો પ્રથમ કહેવાયા છે; માટે તે તે સ્થળેથી બેઈ લેવા.) ૧૯૫

ધતિ ડીસાવપકારમાં ધાતુ-૩૫ધાતુ-૨૨-
ઉપરસ-૨૧-૩૫૨૧-૧૫-૩૫વિષવર્ગ સમાસ

૮ : ધાન્યવર્ગ

પાંચ ભાતનાં ધાન્યો

શાલિધાન્યં મૌહિધાન્યં શૂરુધાન્યં તૂર્ત્યકમ્ ।
શિમ્વી ગાંધં શુદ્રધાન્યમિત્યુક્તં ધાન્યવપ્ત્તરમ્ ॥ ૧
શાલયા રક્તશાલ્યાદા મૌહયઃ પષ્ટિસાદયઃ ।
યયાદિક શૂરુધાન્ય મુદ્ગાદ્ય શિમ્વિધાન્યરુમ્ ।
રુઘ્વાદિક શુદ્રધાન્ય ત્વળધાન્ય ચ તન્મસ્તમ ॥૨

અન્ય-શાલિ ગન્ય મૌહિધાન્ય ત્વળધાન્ય શૂરુધાન્ય શિમ્વી ન્ય શુદ્રધાન્ય-હતિ ધાન્યવપ્ત્તરમ્ ઉક્તમ્ । રક્તશાલયા શાલય પષ્ટિકદય પ્રાહ્ય, યનાદિક શૂરુ ગન્ય મુદ્ગાદ્ય શિમ્વિધાન્ય, રુઘ્વાદિક શુદ્રધાન્ય (વપ્તત) ત્વ ચ ત્વળધાન્ય સ્ત્વમ્ ॥

શાલિધાન્ય મૌહિધાન્ય શૂરુધાન્ય, શિમ્વી ધાન્ય અને શુદ્રધાન્ય એ રીતે ધાન્યોના ૧ પાંચ ભેદો છે. રક્તશાલિ (દાઉડખાની) વગેરે ચોખા શાલિધાન્ય ગણાય છે, પષ્ટિક^૨ વગેરે મૌહિધાન્ય ગણાય છે, જર આદિ શૂરુધાન્ય ગણાય છે, મગ આદિ શિમ્વીધાન્ય ગણાય છે અને કાંગ આદિ શુદ્રધાન્ય ગણાય છે; તેજ

શુદ્રધાન્ય ત્વળધાન્ય પણ કહેવાય છે. ૧-૨

૧. ધીયત-ધાયત પુવ્વતે ચેતિ ધાન-કુમારુ ધારણ-વોષણનો-માવ લ્યુટ, ધાને-શરીરસ્ય ધારણ વોષણે ચ સાતુ ઇતિ ધાન્યમ્-તત્ર સાષુ ' ઇતિ યત્-ને શરીરને ટકાવી રાખનામાં તથા પોષણ આપવામાં ઉત્તમ છે, તે ધાન્ય.

૨. પષ્ટિરોણે પન્યન્તે ઇતિ પષ્ટિના -પષ્ટિકા પષ્ટિ-રોણે- ઇતિ સ્ત્રોણે વનુ, રાનશબ્દલોપથ નિવાત્યતે-ને સાહ દિવમ પાટી તેધાર થાય છે, તેવી પષ્ટિક-સાહી ચોખા.

શાલિધાન્યની ઓળખ

કણ્ઠનેન વિના શુદ્ધા હૈમન્તાઃ શાલયઃ સ્મૃતાઃ ॥
અન્ય-હૈમન્તા કણ્ઠનેન વિના શુદ્ધાઃ શાલયઃ સ્મૃતાઃ ॥

જે ચોખા શિયાળામાં પાકે છે અને ખાંડ્યા વિના ધોળા થાય છે, તે શાલિ કહેવાય છે. ૩

શાલિચોખાના ભેદો

રક્તશાલિઃ સ કલમઃ પાણ્ડુક. શકુનાહતઃ ।
સુગન્ધકઃ કર્દમકો મહાશાલિશ્ચ દૂપકઃ ॥ ૪ ॥
પુષ્પાણ્ડકઃ પુણ્ડરીકસ્તથા મહિપમસ્તકઃ ।
દીર્ઘશૂકઃ કાશ્ચનકો હાયનો લોધપુષ્પકઃ ॥ ૫ ॥
ઇત્યાદ્યાઃ શાલયઃ સન્તિ વહુવો વહુદેશજાઃ ।
અન્યવિસ્તરભીનેસ્તે સમસ્તા નામ ભાષિતા. ॥ ૬ ॥

અન્ય-રક્તશાલિ સ કલમ પાણ્ડુક શકુનાહત. સુગન્ધક કર્દમક મહાશાલિ ચ દૂપક પુષ્પાણ્ડકઃ પુણ્ડરીક તથા મહિપમસ્તક. દીર્ઘશૂક કાચનક હાયનઃ લોધપુષ્પક-દયાદા વહુ વહુદેશજા શાલયઃ સન્તિ, અન્યવિસ્તરભાત તે સમસ્તા અર ન ભાષિતા. ॥

રક્તશાલિ,^૧ કલમ,^૨ પાંડુક,^૩ શકુનાહત,^૪ સુગન્ધક,^૫ કર્દમક,^૬ મહાશાલિ,^૭ દૂપક,^૮ પુષ્પાણ્ડક,^૯ પુણ્ડરીક,^{૧૦} મહિપમસ્તક,^{૧૧} દીર્ઘશૂક,^{૧૨} કાચનક,^{૧૩} હાયન^{૧૪} અને લોધપુષ્પક^{૧૫} ઇત્યાદિ ધણ પ્રકારના અને ધણ દેશોમાં ઉત્પત્ત થતા શાલિચોખા છે. અથને વિસ્તાર ધર્ષ જવાના બધથી તે સધળા શાલિ-ચોખાનાં નામે અહીં કહ્યાં નથી. ૪-૬

૧ શામ્બ-આપ્લાવ્યત જન્મન-આકાશેપુ પાક-કાલે, શાકુ અગાય-દન (ઉષા. ૪-૧૧૮), ટલકો-રસવાન-શાલિ. -નેને પકરની વેળા પાણીથી બરપૂર કરારાઓમાં ડુવાડી રાખવામાં આવે છે, તે શાલિ-

શાળના નોખા રકાળવાણે શાકિ-શાકાધિગદિ -
 ૧૧. રંગના ઘડિયાળી શાળના નોખા-રમતલાલિ

૨. કલ્પિ-સાચ્ચિ બનન જન વૃક્ષજાદુ વૃષ-
 ત્વાય, વૃદ્ધ મર-ઓખાદિક-બમ, હરવારકયા-કમ
 -રેનાથી તોડા આનદ પામે છે, કેમકે પૌષ્ટિક
 તથા વીર્યવર્ધક હોય છે, તેથી રમ-કામી નોખા

૩ પાનુગળ કાયતિ, કે શબ્દ- મુખી તિય મવિમ
 માત્ર ક-ને આપોઆપ ધોળા રમે ન પ્ર શો છે,
 તેથી પાકુક-શાલિનોખા

૪ શાને મળુ-પક્ષીઓએ આપેનારો આપો
 આપને જો છે તેથી તકુનાહત-કેરનાતા શાલિનોખા

૫. મુલુ મગ્ધે વસ્ય સ, રણાદ વિમાવ તિ છૂ-
 જેની મધ ઉત્તમ હોય છે, તેથી મુગન્ધક-શાલિનોખા

૬ કર્દમ જાયતિ-પ્રમણન, ક શબ્દ- મુખા તિ ક -
 ને મા-આ પાકે છે, તેથી કર્દમક-એક જાતના
 શાલિનોખા

૭ મહાશાગો શાકિ-સદમા ને ધણી મોખ
 થાય છે તેથી મહાશાગિ-એક જાતના શાલિનોખા

૮ વૃષયતિ ધાન્યાન્તર્યાજિ ત્રિજ શ્રેષ્ઠગુણ, વૃષ
 વૈશ્ય-ળિચન્તાદ ખુલુ-ને પોતાના થેટ ગુણોયાં
 ખીજા ધાન્યોને ઠોસનાગા બળાવે છે અને પાતે
 ઉત્તમ હરે છે તેથી દુક-એક જાતના શાલિનોખા

૯ પુણ્ય અઠ-વાયે સાર દ્વ કાયતિ-સૌગન્ધિ
 ક્ત્વાલ-કે શબ્દે મુગી તિ ક-ને મુગથી ઠોસને
 લીધે ફલનો બાલ્યે સાર હોય તેમ હોય છે, તેથી
 પુખાકક-એક જાતના શાલિનોખા

૧૦ પુષ્કરીકમ્ અસ્તિ અસ્ય તદ્ગુણોગત્-અર્થ
 આચ-જેનો રંગ ધોળા કમળ જેવો સફેદ હોય
 છે, તેથી પુસ્કરીક-એક જાતના શાલિનોખા

૧૧ મદ્દિપસ્ય મલ્લકર્મિય જાકાગે મસ્ય-જેનો
 આકાર પાળી ત્રાયા જેવો હોય છે, તેથી
 મદ્દિપમલ્લક-એક જાતના શાલિનોખા

૧૨ લીપ શુઠ-અમ્ વસ્ય સ-જેની અણી
 લાગી હોય છે તેથી લીપ-એક જાતના શાલિનોખા

૧૩. કાચનામિવ કાયતિ તદ્ગુણત્વાત, કે શબ્દ-
 'મુખા તિ ક-જેનો રંગ સોના જેવો પીળાવ પર હોય
 છે, તેથી કાચનક-એક જાતના શાલિનોખા

૧૪ મલુ જહાતિ જિહતે વા-હ્ય મૌદિકાલયો
 દલિ ખુલુ-ને અમુક વખતે પાણીને છોડે છે
 અથવા અમુક વખતે મુખી પાણીમાં રહે છે, તેથી
 હાવન-એક જાતના શાલિનોખા

૧૫. લાપ્સ્ય પુષ્પમિવ કાયતિ રજવળ, કે શબ્દ-

'મુખા તિ ક-ને લાવ રંગના 'ત્રિ લેખિલા ફલ જેવા
 '૧૫ છે, તેથી લેખિપુષ્પ-એક જાતના શાલિનોખા
 શાલિનોખાના ગુણો

શાલ્યો મપુરા ક્ષિગ્ધા ઘણા ઘણાલ્પચેસ ।
 કયાયા લયગો ગન્યા મ્યયાં વૃષ્યાશ્ચ વૃહણા ॥
 અલ્પાનિલકપ્પા શીતા પિત્તમા મૂત્રલાક્તયા ॥૩
 બન્ય ન બધ તદ્ગુણા- શાક્ય મપુરા ક્ષિપા
 વલ્યા કયાયા જ્વર દવા દસ્યા વૃષ્યા વ
 વૃષ્યા બળાનિજાકા ઘ્નિતા પિત્તમા મૂત્રલા તથા
 પદ્મામ્બસ (સન્તિ) ॥

શાલિનોખા મધુર, ત્રિગ્ધ, બળ વધાર
 નારા, તૂરા, હલકા, સ્થિ ઉપનવનારા,
 સ્વરને સારો કરનારા, વીર્યને વધારનારા,
 શરીરને પુટ કરનારા, વાયુ તથા કફના ધોહા
 ભાગવાળા, ઠાઠા, પિત્તને હણનારા, મૂત્રને
 વધારનારા અને (આધાવી) વિદ્યને બધાયેલી
 તથા થોડી ઉતારનારા છે. ૭

બળેલી માટીમાં થતા શાલિનોખાના ગુણો
 શાલ્યો દુગ્ધમૂજ્જાતા કયાયા લગુપાકિત્ત ।
 સ્વદ્મૂત્રપુરીયાશ્ચ ક્ષ્ણા શ્લેષ્માપકર્મણા ॥૮॥

બન્ય-દુગ્ધમૂજ્જાતા શાક્ય કયાયા લગુપાકિત્ત
 સ્વદ્મૂત્રપુરણા ક્ષ્ણા વ શ્લેષ્માપકર્મણા (મવન્તિ) ॥
 બળેલી માટીમાં થતા શાલિનોખા તૂરા,
 તરત પચનારા, વિદ્યા તથા મૂત્રને વધારનારા
 અને રૂક્ષ હોઈ કફને ઓછો કરનારા છે. ૮

ક્યારામાં થતા શાલિનોખાના ગુણો
 કેદારા વાતપિત્તમા મુકુવ ક્ષ્ણુકલા ।
 કયાયા અલ્પચેસ્કા મેચ્યાશ્ચેવ લલાવહા ॥૯॥
 અવ્ય-કદારા (શાલ્ય) વાતપિત્તમા મુકુ
 વક્ષુકલા કયાયા મન્યા વ લલાવહા નેત્રવચસ્મ
 એવ (સન્તિ) ॥

ખેટેલા ખેતરના ક્યારામાં થતા શાલિ
 નોખા વાયુ તથા પિત્તને હણનારા, ભારે, કફ
 તથા વીર્યને વધારનારા, તૂરા, બુદ્ધિવર્ધક,
 બળ આપનારા અને આધાવી વિદ્યને ઓછી
 ઉતારનારા હોય છે ૯

ખેડા વગરની જમીનમાં આપોઆપ થતા
 શાલિનોખાના ગુણો

સ્વલજા સ્વાદ્ય પિત્તકફમા વાતવહિદા ।
 કિંચિત્તકાઃ કયાયાશ્ચ વિપાકે ક્ષુકા મપિ ॥૧૦

અન્વયઃ—સ્વલજાઃ (શાલયઃ) સ્વાદવઃ પિત્તકફપ્રજ્ઞઃ
નાતવહિદાઃ કિંચિત્ તિક્ત્વાઃ ચ કપાયાઃ વિપાકે કટુકાઃ
અપિ (સન્તિ) ॥

ખેડ્યા વગરની જમીનમાં પોતાની મેળે
ઉત્પન્ન થતા શાલિચોખા મધુર હોઈ પિત્ત
તથા કફને હુણનારા, વાયુ તથા અગ્નિને વધાર-
નારા, કાર્ષક કટવા, તૂરા અને પાકમાં તીખા
પણ હોય છે. ૧૦

ખાસ વાવેલા શાલિચોખાના ગુણો
વાપિતા મધુરા વૃષ્યા વલ્યાઃ પિત્તપ્રણાશનાઃ ।
શ્લેષ્મલાશ્ચાલ્પવર્ચસ્કાઃ કપાયા ગુરવો હિમાઃ ॥
અન્વય—વાપિતાઃ (શાલયઃ) મધુરા. વૃષ્યાઃ વલ્યાઃ
પિત્તપ્રણાશનાઃ શ્લેષ્મલાઃ ચ કવાવા. ગુરવઃ હિનાઃ
અલ્પવર્ચસ્કા (મવન્તિ) ॥

ખેડેલા અથવા નહિ ખેડેલા ખેતરમાં
વાવેલા શાલિચોખા મધુર, વીર્યને વધારનારા,
બળ આપનારા, પિત્તને નાશ કરનારા, કફને
વધારનારા, તૂરા, બારે, ટાઢા અને ખાધાથી
વિધાને ઓછી ઉતારનારા હોય છે. ૧૧

ટીઘ. —વાપિતા. વૃદ્ધેત્રે અટ્ટેત્રે ચ (અર્થ) ઉપર
આપે છે.) ૧૧

વાવ્યા વિના થતા શાલિચોખાના ગુણો
વાપિતેભ્યો ગુણે કિંચિદ્ હીનાઃ પ્રોક્તા અવાપિતાઃ ॥
અન્વય—અવાપિતા (શાલયઃ) ગુણે વાપિતવ્યઃ
કિંચિદ્ હીના પ્રોક્તા ॥

(ખેડેલા કે નહિ ખેડેલા ખેતરમાં) વાવ્યા
વિના—આપોઆપ થતા શાલિચોખા ગુણોખા
વાવેલા ચોખાના કરતા કંઈક ઊતરતા કહ્યા છે.
ટીકા—કૃદ્ધેત્રે અટ્ટેત્રે વા (આનો અર્થ
પણ ઉપર આપે છે.)

નાહુ વાવેલા કરતાં વાવેલા શાલિચોખા
વધારે ગુણકારી

રોપિતાસ્તુ નવા વૃષ્યાઃ પુરાણા લઘવઃ સ્મૃતાઃ ।
તેભ્યસ્તુ રોપિતા ભૂયઃ શીઘ્રપાકા ગુણાધિકાઃ ॥
અન્વયઃ—રોપિતા તુ નવા (શાલયઃ) વૃષ્યાઃ પુરાણા
લઘવઃ સ્મૃતા । તેભ્યઃ તુ રોપિતા. ભૂયઃ શીઘ્રપાકાઃ
ગુણાધિકા. (મતા) ॥

(વાવેલા શાલિચોખા કરતાં નહીં વાવેલા
ગુણોમાં કાર્ષક ઊતરતા હોય છે.) વાવેલા
શાલિચોખા નવા હોય ત્યારે વીર્યને વધારે

અને જૂના હોય ત્યારે હલકા છે. વાવેલા અને
નહીં વાવેલા શાલિચોખામાં વાવેલા તરત
પચનારા અને ગુણોથી અધિક છે. ૧૨

કાખ્યા પછી ઊગતા શાલિચોખાના ગુણો
ચિદ્વિદ્વા હિમા રુક્ષા વલ્યાઃ પિત્તકફાપહ્તાઃ ।
વદ્ધવિદ્વાઃ કપાયાશ્ચ લઘવશ્ચાલ્પતિક્તકાઃ ॥૧૨
અન્વય—ચિદ્વલ્વા. (શાલય) રુક્ષા વલ્યાઃ પિત્ત-
કફાપહ્તાઃ વદ્ધવિદ્વાઃ ચ કપાયા. લઘવઃ ચ અલ્પ-
તિક્તકા. (મવન્તિ) ॥

કાપી નાખ્યા પછી ઊગેલા શાલિચોખા
ટાઢા, રૂક્ષ, બળ આપનારા, પિત્ત તથા કફને
હુણનારા, વિધાને ખાધનારા, તૂરા, હલકા
અને થોડાક કટવા હોય છે. ૧૩

દાઉડખાની—લાલ શાલિચોખાના ગુણો
રક્તશાલિર્વસ્તેષુ વલ્યો વર્ષ્યન્નિદ્રોપજિત્ ।
ચક્ષુષ્યો મૂત્રલ સ્વર્ગ શુક્લસ્તૂઙ્ગવરાપહઃ ॥૧૪
વિપવ્રણશ્વાસકાસદાહનુદ્ધિપુષ્ટિદઃ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણા. શાલયો મહદ્વાદ્યઃ ॥૧૫॥
અન્વય—તેષુ રક્તશાલિ વર (સન્) વલ્યઃ વર્ષ્યઃ
નિદ્રોપજિત્ ચક્ષુષ્ય મૂત્રલ સ્વર્ગ શુક્લ વલ્લિપુષ્ટિદઃ
તૂઙ્ગવરાપહઃ. વિપવ્રણશ્વાસકાસદાહનુદ્ધિ (મગ્તિ) । મહ-
દાદ્યઃ શાલય તસ્માત્ અલ્પાન્તરગુણા. (સન્તિ) ॥

સધગા શાલિચોખામાં દાઉડખાની ચોખા
ઉત્તમ હોઈ બળ આપનારા, વર્ષને સારો
કરનારા, ત્રણે દોષને મટાડનારા, નેત્રને
હિતકારી, મૂત્રને વધારનારા, સ્વરને સારો
કરનારા, વીર્યને વધારનારા, અગ્નિને પ્રતીક્ષ
કરનારા અને તરશ, તાવ, ઝેર, મજ, શાસ,
ઉધરસ તથા દાહને મટાડનારા છે. મહાશાલિ
વગેરે ધીન્ન ચોખાઓ આનાથી કાર્ષક ઓછા
તકાવત અને ગુણવાળા છે. ૧૪, ૧૫

ટીકા રક્તશાલિઃ 'દાઉડખાની' ઈતિ લોકે મગ્ધદેશે
પ્રસિદ્ધ—દાઉડખાની ચોખા મગ્ધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ત્રીહિંધાન્યનાં લક્ષણ તથા ભેદો
વાર્ષિકાઃ સ્ફુટતાઃ શુક્લા મીઠાશ્ચિરપાકિનઃ ।
રુષ્ણામ્નોહિઃ પાટલશ્ચ કુક્કુટાણ્ડક इत्यपि ॥૧૬॥
શાલામુલો જતુમુલ इत्याद्या મીઠાહયઃ સ્મૃતાઃ ।
રુષ્ણામ્નોહિઃ સ ચિન્નેયો યઃ રુષ્ણાનુપત્તજૂલઃ ॥૧૭
પાટલઃ પાટલાપુષ્પવર્ણકો મીઠાહિરુચતે ।
કુક્કુટાણ્ડાકૃતિર્મોહિઃ કુક્કુટાણ્ડક ઉચ્યતે ॥૧૮॥

શાલામુખઃ શુષ્ણદાઃ શુષ્ણતણ્ડુલ ડચ્યતે ।
લાક્ષાઘર્ણ મુત્ત યસ્ય જૈયો જતુમુગસ્તુ સ. ॥૨૧

અન્ય-વૈર્ષિકા. કષ્ટિતા શુભાઃ ચિરમ્નિઃ
મોહય. (કષ્ટ-ત, તદ્ભેદાથ-) શુષ્ણમોહિઃ ચ પાટલઃ
શુભાશુભ. ફલિ અર્થિ શાલામુખઃ જતુમુગઃ ક્ષ્યાયાઃ
મોહયઃ સ્મા. ૧. શુષ્ણતણ્ડુલ. ૨. શુષ્ણમોહિઃ
વિશેષ, પાટલપુષ્પવર્ગકઃ મોહિઃ પાટલઃ ઉચ્યત, શુષ્ણ-
શુભાશુભઃ મોહિઃ શુભાશુભ. ડચ્યત, શુષ્ણશુભ. શુષ્ણ-
તણ્ડુલઃ શાલામુખઃ ડચ્યતે, યસ્ય મુગ લાક્ષાઘર્ણ
(મન્તિ) સત્ જતુમુગઃ જ્ઞેયઃ ॥

જે ચોખા વર્ષાઋતુમાં થાય છે, ખાંડ્યા
પછી ધોળા થાય છે અને ઘણી મુદતે પાકે
છે તે ત્રીહિ^૧ કહેવાય છે. કૃષ્ણત્રીહિ,^૨
પાટલ,^૩ કુકુટાંક,^૪ શાલામુખ^૫ અને
જતુમુખ^૬ વગેરે ત્રીહિઓના ભેદો છે.
જેના ફેાતરા અને ચોખા કાળા હોય તેને
કૃષ્ણત્રીહિ સમજવા; જેઓને રંગ પાટલા
નાં ફૂલ જેવો હોય છે, તેઓ પાટલ
કહેવાય છે; જેઓની આકૃતિ કુકુટાનાં ઈંડા
જેવી હોય તેઓ કુકુટાંક કહેવાય છે;
જેઓની અણીઓ અને ચોખા કાળા કાળા
હોય તેઓ શાલામુખ કહેવાય છે; અને
જેઓના મોઢાં લાખ જેવા રંગવાળા હોય,
તેઓને જતુમુખ સમજવા. ૧૬-૧૯

૧ વર્હિત-ઉપવ્યગ્ચલિતિ વર્ષામુ, રૂઢ રૂઢો-શુભધત્ત
વિન્ન' (ઉળા. ૪-૧૨૦) ફલિ ફન્ન, શુભદરાદિ,
ચન્ના-મીઝા-પ્રમાતિ પાકે વીપકાલમ્ વોઢ્ વ્તો-વોહુલ-
વન્ન હિન્ન-જે ચોખા વ વ્તિશુભા ખૂન વધે અવવા
ધાની લાગી મુદતે પાકે છે, તે ત્રીહિ કહેવાય છે.

૧. કૃષ્ણમોહિઃ-શાલામુખ-જેના ફેાતરાં
તથા ચોખા કાળા હોય છે, તેથી-કૃષ્ણત્રીહિ.

૨. પાટલપુષ્પવર્ગકઃ ર્ણે અતિ અસ્વ-અર્થાઘર્ણ-
જેનો રંગ પાટલાના ફૂલ જેવો હોય છે, તેથી પાટલ-
ત્રીહિચોખા.

૩. કુકુટસ્ય અષ્ટમિવ કાયતિ આરત્વા, કે શબ્દ-
'આતોન્નુપર્ણે ક.'-જેનો આગર કુકુટાનાં ઈંડાં જેવો
હોય છે, તેથી કુકુટાંક-ત્રીહિધાન્ય.

૪. શાલામુખ કૃષ્ણમ્ આમુલ યસ્ય સ-જેની
આણી તથા ચોખા કાળા રંગના હોય છે. તે શાલા-
મુખ-ત્રીહિધાન્ય.

૫. જતુમુગ-લાક્ષા ઘર્ણ મુગ યસ્ય-જેઓનાં મોઢાં
લાખના જેવા રંગનાં હોય તે જતુમુખ-ત્રીહિધાન્ય-
ત્રીહિધાન્યના મુખે.

મોહયઃ કષ્ટિતાઃ પાકે મધુરા વૈર્ષિકો દિતાઃ ।
અન્નામિષ્યન્દિતો વલ્લવર્ચસ્તાઃ પષ્ટિકઃ સમાઃ ।
કૃષ્ણમોહિવર્ચસ્તેષાં તસ્માદલ્પમુગાઃ પરે ॥૨૦॥

અન્ય-મોહય. પાકે મધુરા વૈર્ષિકો દિતાઃ અન્ના-
મિષ્યન્દિતઃ વલ્લવર્ચસ્તાઃ પષ્ટિકઃ સમાઃ વધિવા, હેવાં કૃષ્ણ-
મોહિઃ વરઃ (અર્થ), પરે તસ્માદ્ અલ્પમુગાઃ (મન્તિ) ॥

ત્રીહિધાન્ય પાકમાં મધુર, હિતકારી વીર્ચ-
વાળા, જરા કદે કરનારા, વિધાને ખાધનારા
અને (જેઓને લક્ષણ નીચે કહેવાયે તે)
પષ્ટિક જેવા હોય છે. તેઓમાં કૃષ્ણત્રીહિ
ઉત્તમ છે; એથી ખીલ ઓછા શુભવાળા
હોય છે. ૨૦

પષ્ટિકનાં લક્ષણ તથા ભેદો
ગર્ભસ્થા વ્ય યે પાકં યાન્તિ તે પષ્ટિકા મતાઃ ।
પષ્ટિકઃ શતપુષ્પા પ્રમોદકમુકુન્દકો ॥૨૧॥

મહાપષ્ટિક ઇત્યાયાઃ પષ્ટિકાઃ સમુદાહતાઃ ।
પતેડપિ મોહયઃ પ્રોક્તા ત્રીહિલક્ષણદર્શનાત્ ॥૨૨

અન્ય-યે ગર્ભસ્થા. ય પાક યાન્તિ ત ઢટ્ટિયા.
મતા, પષ્ટિક ચ શતપુષ્પ. પ્રમોદકમુકુન્દકો મહા-
પષ્ટિક ઇત્યાયા પષ્ટિકા સમુદાહતાઃ, ત્રીહિલક્ષણદર્શનાત્
એ અર્થ મોહય પ્રોષ્ણા ॥

જે ચોખા ગર્ભમાં જ પાકી વ્ય છે
તેઓ પષ્ટિક કહેવાય છે. પષ્ટિક,^૧ શતપુષ્પ,^૨
પ્રમોદક,^૩ મુકુન્દક^૪ અને મહાપષ્ટિક^૫ ઈત્યાદિ
પષ્ટિકોના ભેદો કહ્યા છે. તેઓમાં ત્રીહિનાં
લક્ષણ જેવામાં આવે છે, તેથી તેઓ પષ્ટ
ત્રીહિ કહેવાય છે. ૨૧, ૨૨

૧. પષ્ટિકોને પચન્તે ફલિ પષ્ટિકાઃ, 'પષ્ટિકાઃ
પષ્ટિકોને' -ફલિ કન્, રાજશબ્દલોપચ-જે શાક દિવસ-
રાતના કાળે પાકે છે, તે પષ્ટિક-સાડી ચોખા.

૨. શત પુષ્પાણિ વસ્ય સ-જેને સો ફૂલ થાય
છે, તેથી શતપુષ્પ-સાડી ચોખાની એક ભત.

૩. પ્રમોદક મોદયતિ જનાન્ મધુરલાલ, મુદ દર્પે-
વ્યન્નાદ્ ષ્ણુન્-મધુર હોવાથી લોકોને જે ખૂન આર્તેદ
પમાડે છે, તેથી પ્રમોદક-સાડી ચોખાની એક ભત.

૪. મુકુન્દ-પ્રેમરસ દરાતિ-આર્તોન્નુપર્ણે કઃ-મુકુન્દ
ફન્-દ્રાર્થ- ફલ પ્રવિરૂતો' ફલિ કન્-પ્રેમરસ આપનાર
હોવાથી ભણે શાશુકંદ ભગવાન હોય તેવા છે.

તેથી મુદ્ ૬૦-સારી ચોખાની એક જાત
૫. મહાંધાસી પશ્ચિમ-મહાપશ્ચિમ-કહેવાતી સારી
ચોખાની એક ઉત્તમ જાત

સાઠી ચોખાના ગુણો

પષ્ટિકા મધુરાઃ શીતા લઘવો વદ્ધવર્ચસઃ ।
વાતપિત્તપ્રશમના. શાલિભિઃ સદશા ગુણઃ ॥૨૩
અન્વય-પષ્ટિકા મધુરા શીતા લઘવ વદ્ધવર્ચસ
વાતપિત્તપ્રશમના (સન્ત) ગુણ. શાલિભિ સદશા
(સન્તિ) ॥

સાઠીચોખા મધુર, ટાઢા, હલકા, વિધાને
બાધનારા અને વાયુ તથા પિત્તને શમાવનારા
હોઈ શુભોમા શાલિના જેવા જ હોય છે. ૨૩
સાઠી ચોખા સર્વોત્તમ

પષ્ટિકા પ્રથરા તેષાં લઘ્વી ક્ષિપ્તિઃ ત્રિદોષજિત્ ।
સ્વાદ્વી મૃદ્વી ગ્રાહિણી ચ વલદા જ્વરહારિણી ।
સ્તકશાલિગુણેસ્તુલ્યા તતઃ સ્વલ્પગુણા. પરે ॥૨૪
અન્વય-તેષાં પષ્ટિકા પ્રથરા, (યત સા) લઘ્વી
ક્ષિપ્તિઃ ત્રિદોષજિત્, સ્વાદ્વી મૃદ્વી ગ્રાહિણી વલદા જ્વર
હારિણી ચ સ્તકશાલિગુણે સુલ્યા (ભવતિ), પરે તત સ્વલ્પ-
ગુણા (સન્તિ) ॥

તેઓમા સાઠી ચોખા ઉત્તમ છે, કેમકે
તે હલકા, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મટાડનારા,
મધુર, કોમળ, ઝાડાને રોકનાર, બળ આપનાર,
તાવને હરનાર અને ફાઉંદખાનીના જેવા જ
શુભુવાળા હોય છે, ખીજી જાતના ચોખા તેઓ
ના કરતા ઓછા શુભુવાળા હોય છે. ૨૪

શુક્રધાન્ય-૪૫૫નાં લક્ષણ તથા ત્રણ ભેદો
યલ્લુ શિતશુક્ર સ્પાન્નિ શૂનોડતિયવઃ સ્મૃત. ।
તોક્વ્યસ્તદ્વસહરિતસ્તતઃ સ્વલ્પશ્ચ કીર્તિતઃ ॥૨૫
અન્વય-શિતશુક્ર તુ યવ સ્પાન્ન, નિ શુક્ર
અતિયવ સ્મૃત, તદ્વત સહરિત ચ તત સ્વલ્પ તોક્વ્ય
કીર્તિત ॥

તીક્ષ્ણ અણીવાળો જવ યવ^૧ કહેવાય
છે, અણી વગરનો (અને કાળા તથા રાતા
રંગવાળો હોય) તે જવ અતિયવ^૨ કહેવાય
છે, હરિયાળા રંગવાળો, અણી વગરનો અને
ઝીણો જવ તોક્ય^૩ કહેવાય છે. ૨૫

૧. ચૌતિ શિત શુક્ર, ચૂલ્લે વા શિતેન શુક્રેન,
યુ મિથળે-અન્-જેને તીક્ષ્ણ અણી હોય છે, તેથી
૪૫-૪૫૫.

૨. અતિક્રાન્ત યદ નિશુક્રતાત-જેને અણી ન
હોય તેથી તે અણીવાળા જવથી બુદ્ધા પડે છે, માટે
અતિયવ-જવની એક જાત.

૩. તકતિ તસ્યંતે વા સ્વલ્પતાત નિશુક્રતાત
સ્યમન્સ્યાન્ અર્થેર્વા, તક મહને હાથે ચ-વાલુક્ષ્ણાત ચ
ઓલ્લ ચ-પોતે નાનો તથા અણી વગરનો કે, નાથી
ખીજીઓને સહન કરે છે કે હસે છે અથવા ખીજીઓ
પડે જે સદાય કે દસાય છે, તેથી તોક્ય-ઝીણા જવ
ટીકા શુક્રધાન્યપુ યવ પ્રસિદ્ધ । અતિયવોડનિશુક્ર
કૃપાહળવર્ણા યસ્તોમ્યો હરિતોડતિશુક્ર સ્વલ્પો યવ ।
જવ અને વડે શુક્રધાન્ય છે, તેઓમા ૫૫, અતિયવ
અને તોક્ય એમ ત્રણ જવની જાતો છે. ૨૫

ત્રણે જાતના જવના ગુણો

યવઃ કમ્પાયો મધુરઃ શીતલો લેખનો મૃદુ ।
ત્રણેષુ તિલવત્પથ્યો રુક્ષો મેધાશ્વિવર્ધન. ॥૨૬॥
કદુપાક્ષોડનમિષ્યન્દી સ્વર્ષા વલ્કરો મુરુઃ ।
વહુગાતમલો વર્ણસ્થેયંકારી ચ પિષ્ઠિચ્છલ. ॥૨૭॥
કષ્ટત્વગમ્યપ્લેષ્મપિત્તમેદ પ્રણાશન. ।
પીનસશ્વાસકાસોઠસ્તમ્મલોહિતવૃષ્ણુત્ ॥
અસ્માદતિયવો ન્યૂનસ્તોપ્યો ન્યૂનતરસ્તતઃ ॥૨૮॥

અન્વય-યવ કમ્પાય મધુર શીતલ લેખન મૃદુ
ત્રણેષુ તિલવત્ પથ્ય રુક્ષ મેધાશ્વિવર્ધન કદુપાક
અનમિષ્યન્દી સ્વર્ષ વલ્કર પુષ્ક વહુગાતમત વર્ણસ્થેય-
કારી ચ પિષ્ઠિચ્છલ (સન્), કષ્ટત્વગમ્યપ્લેષ્મપિત્તમેદ-
પ્રણાશન પીનસશ્વાસકાસોઠસ્તમ્મલોહિતવૃષ્ણુત્ અસ્તિ,
અતિયવ અસ્માદ ન્યૂન, તોક્વ્ય તત ન્યૂનતર (ભવતિ) ॥
જવ ટૂંકા, મધુર, ટાઢા, મળને ઉષ્ણે
નાર, કોમળ, ત્રણ ઉપર તલની પેડે હિતકારી,
રુક્ષ, યુદ્ધિ તથા આશિને વધારનાર, પાકમા
કડવા, કષ્ટકારી નથી, સ્વર માટે સારા, બળ
આપનાર, ભારે, વાયુ તથા મળને ખૂબ
કરનાર, વર્ણની સ્થિરતા કરનાર અને ચીકણા
હોઈ કઠના રોગ, ચામડીના રોગ, કંકે,
પિત્ત, મેદ, સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, સાથ
બળ અસાઈ જવુ, લોહીનિહાર અને તરશને
મટાડનાર છે. એમાં અતિયવ જવ કરતા ઓછા
શુભુવાળા હોય છે અને તોક્ય અતિયવ કરતા
પણ ઓછા શુભુવાળા હોય છે. ૨૬-૨૮

x શુક્ર-હરિતીશ્વાસ-તત્પ્રધાન ધાન્ય શુક્રધાન્ય-
જેને સુરાળા તી.જી અણી ખાસ હોય છે, તે
શુક્રધાન્ય-૪૫૫-૫૬૩.

શૂક્રધાન્ય-ઘડનાં નામો તથા ત્રણ ભેદો
 ગોધૂમઃ સુમનોઽપિ સ્યાત્ ત્રિવિધઃ સ ચ કીર્તિતઃ ।
 મહાગોધૂમ ઇત્યાચ્ચઃ પશ્ચાદ્દેશાત્સમાગતઃ ॥૨૧॥
 મધૂલી તુ તતઃ કિંચિદ્વલ્યા સા મન્યદેશજા ।
 નિઃશૂકો દીર્ઘગોધૂમઃ ક્વચિન્નર્દીમુલામિધઃ ॥૩૦

અન્યઃ-ગોધૂમઃ સુમન અપિ સ્યાત્, સ ચ ત્રિવિધ.
 કીર્તિતઃ, મહાગોધૂમ દલ્યાચ્ચ. પશ્ચાદ્દેશાત્સમાગતઃ, મધૂલી
 તુ તતઃ કિંચિત્ અગ્રા (ભવતિ) સા મન્યદેશજા,
 નિઃશૂકઃ દીર્ઘગોધૂમઃ (કચ્ચતે, સ ઇ) ક્વચિત્ નર્દી-
 મુલામિધઃ (ઉચ્યત) ॥

ગોધૂમ^૧ અને સુમન^૨ એ ઘડનાં સંસ્કૃત
 નામો છે. ઘડના ત્રણ ભેદો છે; જે ઘડ
 પશ્ચિમ દેશમાંથી આવે છે તે મહાગોધૂમ^૩
 કહેવાય છે; મહાગોધૂમથી કાંઈક નાના કદવાળા
 ઘડ મધૂલી^૪ કહેવાય છે અને તે મધ્ય દેશમાં
 થાય છે; જે ઘડ અહીં વગરના હોય છે, તે
 દીર્ઘગોધૂમ^૫ અને કોઈક સ્થળે તે નંદીમુખ^૬
 પણ કહેવાય છે. ૨૯,૩૦

૧. ગુચ્ચતિ ધ્રુવન્ ગુણાન્ ગુચ્ચત વા સર્વલોકેષ્વ
 નાધુર્ચંદિયુગ્યુક્તયાત, ગુચ પરિવેષ્ટે-‘ગુષ્ઠ્મઃ’ (લણા.
 ૫-૨)-ને શ્રેષ્ઠ ગુણોને ધારણ કરે છે અને મધુરતા
 આદિ ગુણયુક્ત હોવાથી સર્વ લોકો વડે જે વીંટાય
 છે-૦૨૭૫ છે, તેથી ગોધૂમ-ઘડં.

૨. સુષ્ટુ મન્યત-જાનાતિ સ્વક્રીયા લોકદલિમ, મન
 જ્ઞાન-વચાચ્-પોતાના ઉપરની લોકોની રચિને જે
 ચારી પેંકે બણે છે, તેથી સુમન-ઘડં.

૩. મહોઽથાસો ગોધૂમઃ-કદમાં જે મોટા થાય છે,
 તે બાલના ઘડં-મહાગોધૂમ.

૪. મધુ ભતિ-આલોડુપસર્ગે ક, અન્યપામનીતિ
 લીષે, ગોદલિલાદ્ હીર-ને મધને એટલે મધ જેવી
 મીઠાશને ધારણ કરે છે, તેથી મધૂલી-નાના કદના
 ઘડંની મધ્યદેશમાં થતી એક ભત.

૫. લીર્ઘથાસો ગોધૂમ-ને ઘડં અહીં વગરના
 તથા લાંબા થાય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ કહેવાય છે.

૬. નન્ગા મુલ યસ્માન્ સ-નેનાથી મોડું આનંદ-
 માં આવી બળ છે, તે નંદીમુખ-ઉપરના જ ઘડંનું
 ખીચું નામ છે.

શૂક્રધાન્ય-ઘડના ત્રણે ભેદોના ગુણો
 ગોધૂમો મધુરઃ શીતો યાતપિત્તહરો ગુરુઃ ।
 કફશુક્રમરો વલ્યઃ ક્ષિગ્ધઃ સન્ધાનકૃત્સરઃ ॥

જીવનો સુંઘળો વર્ણ્યો વર્ણ્યો રુચ્યઃ સ્વિરત્વકૃત્ ॥
 મધૂલી શીતલા ક્ષિગ્ધા પિત્તમ્ની મધુરા લયુઃ ।
 શુકલા વૃંહણી પથ્યા તદ્વન્નદીમુલઃ સ્મૃતઃ ॥૩૨

અન્યઃ-ગોધૂમઃ મધુરઃ શીતઃ વાતપિત્તહરઃ ગુરુઃ
 કફશુક્રમરઃ વલ્યઃ ક્ષિગ્ધઃ સન્ધાનકૃત્ સરઃ જીવનઃ
 વૃંહણઃ વર્ણ્યઃ વર્ણ્યઃ રુચ્યઃ સ્વિરત્વકૃત્ (સ્વા) ।
 મધૂલી શીતલા ક્ષિગ્ધા પિત્તમ્ની મધુરા લયુઃ શુક્ર
 વૃંહણી પથ્યા (સ્મૃતા), નર્દીમુલઃ તદ્વન્ન સ્મૃતઃ ॥

ઘડં મધુર, ટાઠા, વાયુ તથા પિત્તને હર-
 નાર, ભારે, કફ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ
 આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભાંગેલું સાંધનાર, ઝાઠો
 ઉતારનાર, ઇવનરૂપ, પુષ્ટિ આપનાર, વર્ણને
 સારો કરનાર, ત્રણને હિતકારી, રુચિ આપ-
 નાર અને સ્વિરતા કરનાર છે. મધૂલી નામના
 ઘડ ટાઠા, સ્નિગ્ધ, પિત્તને હણનાર, મધુર,
 હલકા, વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને
 પથ્ય છે; નંદીમુખ નામના ઘડ પણ એવા જ
 ગુણોવાળા હોય છે. ૩૧,૩૨

ટીકા-કફમરો નવીનો ન તુ પુરાણઃ । ‘પુરાણવ-
 ગોધૂમશ્વેદજાતલગુચ્ચમુર્ગિ’તિ વાગ્મટેન વનન્ત ગૃહીતવાન્ ॥
 નવા ઘડં કફ કરે છે, પણ જૂના ઘડં કફ કરતા
 નથી; કારણ કે વાગ્મટે વસંતમાં જૂના ઘડં આવતું
 કંચુ છે. વાગ્મટ કહે છે કે, ‘(વસંતમાં) જૂના
 જ્ય, જૂના ઘડં, મધ, જગલી બનવરોનાં માંસ
 અને કાઠાથી પકાવેલાં માંસ ખાવાં. ૩૧,૩૨

શિખીધાન્યોનાં નામો તથા ગુણો
 શમીજાઃ શિમ્બિજાઃ શિમ્બીભવાઃ સૂર્યાશ્ચ વેદલાઃ ।
 વેદલા મધુરા રુક્ષાઃ કવાયાઃ કટુપાકિન્ ॥ ૩૩ ॥
 યાતલાઃ કફપિત્તમ્ના વદ્મનૂત્રમલા હિમાઃ ।
 ક્રત્તે મુદ્ગમસૂરાભ્યામન્યે ત્વાધ્માનકારિણઃ ॥ ૩૪ ॥

અન્ય-શમીજા. શિમ્બિજા. શિમ્બીભવાઃ, સૂર્યાઃ
 ચ વેદલાઃ (કથ્યન્ત) । વેદલા મધુરા રુક્ષાઃ કવાયાઃ
 કટુપાકિન્ઃ યાતલાઃ કફપિત્તમ્નાઃ વદ્મનૂત્રમલાઃ હિમાઃ
 (સન્તિ), મુદ્ગમસૂરાભ્યામ્ ક્રત્તે અન્યે તુ યામાન-
 કારિણઃ (નવન્તિ) ॥

શમીજ^૧, શિખીજ^૨, શિખીભવ^૩, સૂર્ય^૪
 અને વેદલ^૫ એટલાં શિખીધાન્યનાં સંસ્કૃત
 નામો છે. વેદલ-શિખીધાન્યો* એટલે શીખ-

* શિમ્બીપ્રમવાણિ ધાન્યાનિ-શિમ્બીધાન્યાનિ-
 નેઓ શીખમાં થાય છે, તે શિખીધાન્ય-શીખવાળાં
 ધાન્ય-કેડીય.

માથી એ કાંઈકે ઉત્પન્ન થતા (કોર) ધાન્યો મધુર, રૂક્ષ, તૂરા, પાકમા તીખા, વાયુ કરનારા, કફ તથા પિત્તને હુણનારા, મૂન તથા મળને બાધનારા, ટાઢા અને મગ તથા મસૂર વિના ખીજ સઘળા આક્રેરા કરનારા છે ૩૩ ૩૪

૧ શામ્યતિ ધાયો પલ્લનન્તર શમુ ઉપશમ-અન્ન ગૌરાદિ, શમ્યા તાતા - સમન્યા નનકે ' અ કરના બાગમા કંકોળ નીપજી પાટા ગયા પત્રી જે શાત થાય-નધરી નધ થાન અને છેવટે ખરી પડે તે ગીગમા ઉત્પત્ત થતા ધાન્યો શમીજ-હરકોષ્ટ કંકોળ

૨ સમતિ-વૈક્રમ્ય ગચ્છતિ ધાન્યાપલ્લનન્તર પમ વઠ્ઠ ય- 'ઉલ્લાદયથ' (૨ળા ૬-૧૫) इति साधु यद्वा शिमेति-શિન્નિશ્ચાને-પૂરવગ સાધુ શિમ્બ્યા તાતા શિમ્બિના પૂર્વવત્ ઠ -અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે

૩ શિમ્બીયુ ભવતિ-ભવતરન્-લી ગોમા જે થાય તે શિમ્બીનન-કંકોળ ધાન્ય

૪ ઘરન્તિ શ્નુદિષુ યદા મુવન્તિ-ત્રેર્યન્તિ વાત મામાન ચ-સ ગતી પૂ પ્રેણે વા- રાજસૂક્ષ્મ્ય इति निरातित-જે સુપા વગેરેમ સરકે છે અથવા વાયુ તથા આક્રેને ત્રેરણા આરે છે તેથી સુચ-કંકોળ ધાન્ય

૫ વિષદ્વિત દત્ત ચપાતે વિદલા તત વિદલાં પ્વ વેદલા સ્કોષે પ્રાગ્મ-ગે બર માથી બરાખ અડુ કાંડિયુ છુડુ પડે છે તે વધ્ય કરોળ ધા ૫

દીકા-સુદ્રમસૂરયોરાનામાનકારિત્વમ-ચક્રદગ્નેષ્યા, ન્તુ સનથા એતચારપિ તિશ્ચિદાપ્માનરાચિવચનાત ॥ મગ અ મસૂર ખીજ તિખીધા યે કરતા આલે આક્રેરા કરનારા છે પપુ સનથા આક્રેરા કરતા જ નથી એમ નથી કાઈક આક્રેરા તા કરે જ છે એમ દેખાયુ છે ૩૩ ૩૪

મગનુ નામ તવા શુભો

મુદ્રો રુક્ષો લઘુર્માઠ્ઠી કફપિત્તહરો દ્વિમ ।
આહુરલ્લાવિલો નચ્યો ચ્વર્યા વનજસ્તયા ॥ ૩૫ ॥
અન્વય-મુદ્રમ રુક્ષ લઘુ માઠ્ઠી કફપિત્તહર દ્વિમ સ્વાદુ અ ગમિલ નચ્ય વરપ્ર (ભવતિ) વનજ તયા ॥

મુદ્રમ-મગ રૂક્ષ, હલકા, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ તથા પિત્તને હરનાર, ટાઢા, મધુર અને કઈક વાયુવાળા હોઈ થોડા વાયુડા, નેત્રને હિતકારી અને તાવને મટાડનાર છે, મઠ પજુ એવા જ શુભોવાળા હોય છે ૩૫

૧ માસ્તે-હર્ષ પ્રાપ્તિ જનોહનેન સ્વાહુલ્વાદિયુગ મુક્તવાત્ મુદ હર્ષે 'મુદિપ્રાગમી (૩ળા ૧-૧૨૫) इति गन्-સ્વાહુલ્ આર્તિ શુભોવાળા હોવાથી લોકો જેનાથી આનન્દ પામે છે, તેથી મુદ્રમ-મગ

મગના ભેદો

મુદ્રો વહુવિષ ડ્યામો હરિત પીતકસ્તયા ।
ચ્વેતો રક્તશ્ચ તેવા તુ પૂર્વ પૂર્વાલ્લુ સ્મૃત ॥ ૩૬ ॥
અ વય-ડ્યામ હરિત પીતક શ્વેત તયા ચ રક્ત મુદ્રમ વહુવિષ (ભવતિ) તયા તુ પૂર્વ પૂર્વ ચ્વુ સ્મૃત ॥

કાળા, લીલા, પીળા, ઘોળા અને રાતા એમ મગ ઘણા પ્રકારના થાય છે, તેઓમા પહુ પહેલા પહેલા પછી પછીના કરતા વધારે હલકા કહેલ છે ૩૬

લીલા મગ શ્રેષ્ઠ

સુશુતેન પુન પ્રોક્તો હરિત પ્રવરા ગુણે ।
ચરકાદિભિરપ્યુક્ત એવ પ્વ ગુણાધિક ॥ ૩૭ ॥
અ વય-મુદ્રમ પુન હરિત ગુણે પ્રવર પ્રોક્ત, ચરકાદિભિ અપિ એવ એવ ગુણાધિક ઉક્ત ॥

સુશુતે તો 'લીલા મગને શુભો વટે શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને ચરક આદિએ પણ એ લીલા મગને જ શુભોથી અધિક કહ્યા છે ૩૭

અહલુ નામ તવા શુભો

માપો ગુરુ સ્વાદુપાકુ સિન્ધો રુચ્યો ઝનિલાપહ ।
સુસનસ્તર્પણો ઘલ્ય શુન્કલો વૃહણ પર ॥ ૩૮ ॥
મિત્રમૂનમલ સ્તન્યો મદ પિત્તકફમદ ।
ગુદકીલાદિતથ્યાસપક્તિશૂલનિ નાશયેત્ ॥ ૩૯ ॥
કફપિત્તકરા માપા કફપિત્તકર દધિ ।
કફપિત્તકરા મત્સ્યા વૃન્તાક કફપિત્તકૃત્ ॥ ૪૦ ॥
અન્વય-માપ ગુરુ સ્વાદુપાકુ સિન્ધો રુચ્યો ઝનિલાપહ ઘલ્ય શુન્કલો વૃહણ પર ૩૮ ॥
મિત્રમૂનમલ સ્તન્યો મદ પિત્તકફમદ (સન્) ગુદ કાલા તથાસપક્તિશૂલનિ નાશયેત્ । માપા કફ પિત્તકર દધિ કફપિત્તકર મત્સ્યા વૃન્તાક કફપિત્તકૃત્, વૃન્તાક કફપિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

માપ-અહલુ બારે, પા મા મધુર, ત્રિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુને તોડનાર, મળને લીલા કરી નીચે પાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, બગ આપ નાર, વીધને વધારનાર, બુદ્ધિ આપનાર, મળ તથા મૂનને પોતાના સ્વાનેવી છૂટા

શુક્રધાન્ય-ઘઉંનાં નામો તથા ત્રણ બેદો
 ગોધૂમઃ સુમનો ડપિ સ્વાત્ ત્રિવિધઃ સ ચ કીર્તિતઃ ।
 મહાગોધૂમ ઇત્યાશ્યઃ પદ્ધાદ્દેશાત્સમાગતઃ ॥૨૧॥
 મધૂન્દી તુ તતઃ કિંચિદ્વ્યા સા મધ્યદેશજા ।
 નિઃશૂકો દીર્ઘગોધૂમઃ ક્વચિન્નદીમુલામિધઃ ॥૩૦
 અન્ય-ગોધૂમ સુમન અપિ સ્થત્, સ ચ ત્રિવિધ
 કીર્તિત, મહાગોધૂમ. દ્વ્યાશ્ય પદ્ધાદ્દેશાત્સમાગતઃ, મધૂન્દી
 તુ તત કિંચિત્ જન્મ (ભવતિ) સા મધ્યદેશજા,
 નિ.શૂક દીર્ઘગોધૂમ. (અન્યતઃ, મ એ) ક્વચિત્ નન્દી-
 મુલામિધ (અન્યત) ॥

ગોધૂમ^૧ અને સુમન^૨ એ ઘઉંનાં સંસ્કૃત
 નામો છે. ઘઉંના ત્રણ બેદો છે; જે ઘઉં
 પશ્ચિમ દેશમાંથી આવે છે તે મહાગોધૂમ^૩
 કહેવાય છે; મહાગોધૂમથી કાંઈક નાના કદવાળા
 ઘઉં મધૂન્દી^૪ કહેવાય છે અને તે મધ્ય દેશમાં
 થાય છે; જે ઘઉં અણી વગરના હોય છે, તે
 દીર્ઘગોધૂમ^૫ અને કાંઈક સ્થળે તે નદીમુખ^૬
 પણ કહેવાય છે. ૨૬, ૩૦

૧. ગુચ્યતિ ધ્રેણ ગુણાન્ ગુચ્યત વા સર્વલોકેષ્ઠ
 નાનુર્યાદિગુણયુક્તતાત્, ગુચ પરિવેચન-‘ગુચેભ્યઃ’ (અળા.
 ૫-૨) -જે ત્રણ ગુણોને ધારણ કરે છે અને મધુરતા
 આદિ ગુણયુક્ત દેનાથી સર્વ લોકો વડે જે વીટાય
 ઠે-ઠે હાય છે, તેથી ગોધૂમ-ઘઉં.

૨. મુષ્ટ મન્યતે-જાનાતિ સ્વીયા લેખકવિમ, મન
 જ્ઞાને-પચાયન્-પોતાના ઉપરની લોકોની મન્યને જે
 ચારી પેકે જાય છે, તેથી સુમન-ઘઉં.

૩. મહાગોધૂમ-ઘઉંનાં નામો તથા ત્રણ બેદો થાય છે,
 તે ભાલના ઘઉં-મહાગોધૂમ.

૪. મધુ લતિ-આતાડનુપસંગે ક, અન્યવામપી તિ
 વીષે, ગોરવિલાદ્ દીવ-જે મધને એટલે મધ જેવી
 મીઠાશને ધારણ કરે છે, તેથી મધૂન્દી-નાના કરના
 ઘઉંની મધ્યદેશમાં થતી એક ભત.

૫. દીર્ઘધાતી ગોધૂમ -જે ઘઉં આણી વગરના
 તથા લાના થાય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ કહેવાય છે.

૬. નન્દા મુજ યસ્મત્ સ -જેનાથી મોઢું આનંદ-
 માં આવી જાય છે, તે નદીમુખ-ઉપરના જ ઘઉંનું
 ‘મુખ’ નામ છે.

શુક્રધાન્ય-ઘઉંના ત્રણ બેદોના ગુણો
 ગોધૂમો મધુરઃ સીતો યાતપિત્તહરો ગુરુઃ ।
 કફગુકમદો ઘલ્યઃ ક્ષિગ્ધઃ સન્ધાનકૃત્સરઃ ॥

जीवतो बृंहणो घण्यो घण्यो कथ्यः स्थिरत्वकृतः ॥
 मधुली शीतला क्षिग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
 शुक्ला बृंहणी पथ्या तद्वन्दीमुखः स्मृतः ॥३२
 અન્ય-ગોધૂમઃ મધુરઃ સીત વાનપિત્તહરઃ ગુરુઃ
 કફગુકમદ વલ્ય ક્ષિગ્ધ. સન્ધાનકૃત્ સરઃ જીવન.
 બૃહણ. ઘણ્યઃ મધ્ય કથ્ય સ્થિરતાકૃત્ (સ્વાર) ।
 મધુલી શીતલા ક્ષિગ્ધા પિત્તઘ્ની મધુરા લઘુઃ શુક્લા
 બૃહણી પથ્યા (સ્મૃતા), નન્દીમુખઃ તદ્વન્ સ્મૃત ॥

ઘઉં મધુર, ઠાંડા, વાયુ તથા પિત્તને હર-
 નાર, કારે, કફ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ
 આપનાર, સિન્ધ, ભાંગેલું સાંધનાર, આડો
 ઉતારનાર, હવનરૂપ, યુષ્ટિ આપનાર, વર્ણને
 સારો કરનાર, મજ્જને હિતકારી, કચિ આપ-
 નાર અને સ્થિરતા કરનાર છે. મધૂન્દી નામના
 ઘઉં ઠાંડા, સિન્ધ, પિત્તને હણનાર, મધુર,
 હલકા, વીર્યને વધારનાર, યુષ્ટિ આપનાર અને
 પથ્ય છે; નદીમુખ નામના ઘઉં પણ એવા જ
 ગુણોવાળા હોય છે. ૩૧, ૩૨

टीका-कफघ्नो नर्यानां न तु पुराण । ‘पुराणव-
 गोधूमश्चोदजात्रलक्ष्यमुनिं ति वाग्भटेन वतन्तं रूढितन्नात् ॥
 नया घटिं कं करे छे, पथु नूना घटिं कं करत
 नथी; कान्तु के वाग्भटे पसंतमां नूना घटिं भावानुं
 कथु छे. वाग्भट कं छे के, ‘(पसंतमां) नूना
 नय, नूना घटिं, मध, नगनी भनवरेनां भास्
 અને કાંટાથી પકાવેલા માંસ ખાવાં. ૩૧, ૩૨

શિંખીધાન્યોનાં નામો તથા ગુણો
 शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः सूर्याश्च वेदलाः ।
 वेदला मधुरा रुक्षाः कपायाः कटुपाकिन ॥ ३३ ॥
 યાતલાઃ કફપિત્તઘ્ના વદ્મમૂનમલા હિમાઃ ।
 ક્રત્તે મુદ્ગમસૂરાભ્યામન્યે ત્વાધ્માનકારિણઃ ॥ ૩૪ ॥
 અન્ય-શમીજા શિમ્બિજા શિમ્બીનવા, સૂર્યા.
 ચ વેદલા. (અન્યન્ત) । વેદલા મધુરા રુક્ષાઃ કપાયાઃ
 કટુપાકિનઃ યાતલાઃ કફપિત્તઘ્ના વદ્મમૂનમલા હિમાઃ
 (સ્થિત), મુદ્ગમસૂરાભ્યામ્ ક્રત્તે અન્ય તુ આધ્માન-
 કારિણ. (ભવન્તિ) ॥

શમીજા^૧, શિંખીજા^૨, શિખીભવા^૩, સૂર્યા^૪
 અને વેદલા^૫ એટલાં શિંખીધાન્યનાં સંસ્કૃત
 નામો છે. વેદલા-શિંખીધાન્યો* એટલે શીખ-

* શિમ્બીઝમ્બાળિ ધાન્યામિ-શિમ્બીધાન્યામિ-
 જેઓ શીખમા થાય છે, તે શિંખીધાન્ય-શીખનાળાં
 ધાન્ય-કરોળ.

માથી એ કાંડરૂપે ઉત્પન્ન થતા (કંઠાર) ધાન્યો મધુર, રૂક્ષ, તૂરા, પાકમા તીખા, વાયુ કરનારા, કષ્ટ તથા પિત્તને હુણનારા, મૂત્ર તથા મળને બાધનારા, ઠાઠા અને મગ તથા મસૂર વિના બીજા સઘળા આકૃરો ઢરનારા છે ૩૩ ૩૪

૧ શામ્ભતિ ધાન્યાપત્યનન્તર શમુ ઉગશમ અન્તે ગૌરિ શમ્બો જાતા - 'સમન્યા વનઈ' અદરના બાગમા કોળ નીપટ પાંગ ગયા પડી એ શાત ધાય નથી મધ યા અને હેવટે ખરી પડે તે નીગમા ઉત્પન્ન થતા ધાન્યો શમીળ-હરકોઈ કંઠોળ

૨ સમતિ-વૈક્રમ્ય ાછતિ ધાન્યાપત્યનન્તર વમ વક્રમ્ય-ઉત્વાદયથ' (ઉળા ૬-૧૫) इति साधु यद्वा शिमेति-शिनू निशाने-पूर्ववत् साधु शिम्ब्या जाता शिम्बिना पूर्ववत् इ-अथ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે

૩ શિમ્બીપુ મરતિ-મવતર-સીંગીમા એ યાય તે શિમ્બીના-કરોળ ધાન્ય

૪ સરન્તિ શુ ઠિપુ યદા મુવન્તિ-પ્રેરયન્તિ વાત નાખાન ચ-સૂ ગૌ પૂત્રે ણ વા- રાજસૂમ્ય इति निराकित -એ સૂપ વગેરેમા સરકે છે અથવા વાયુ તથા આકૃરાને પ્રેરણ આપે છે, તેથી સૂપ-કોળ ધાન્ય

૫ વિષદિત દત્ત ચેપાતે વિદલા તત વિદલોં एव वैदला सार्धे प्रमाण-એ ભર નથી ખરામર અધુ કાંડુ છુ પડે છે તે વદા-કોળ ધા ય

દીમા-મુદ્રમસૂરયોરનાખાનકારિત્તમન્યવગવેક્ષ્યા, ત્વુ સવથા હત્યારપિ કિન્દિધાખાનકારિત્વદશનાત ॥ મગ અ મસૂર બીજા તિબીધા થો કરતા આઠો આકૃરો કરનારા છે પણ સવથા આકૃરો કરતા જ નથી એમ નથી કાંઈક આકૃરો તો કરે જ છે એમ દખાય છે ૩૩ ૩૪

મગુ નામ તથા શુષ્કો

મુદ્રો રૂક્ષો લઘુમ્રાહી કફપિત્તહરો હિમ ।
સ્વાદુરલ્પાનિલો મેત્ર્યો ચરમો વનજસ્તયા ॥ ૩૫ ॥
અન્ય-મુદ્ગ સ્થુ શુ પ્રાહી કફપિત્તહર હિમ સ્વાદુ અગનિલ નન્ય જ્વરપ્ર (મરતિ) નન તથા ॥

મુદ્ગ^૧-મગ રૂક્ષ, હલકા, ઝાંડને રોકનાર, કષ્ટ તથા પિત્તને હરનાર, ઠાઠા, મધુર અને કષ્ટક વાયુવાળા હેઈ થોડા વાયુ, નેત્રને હિતકારી અને તાવને મટાડનાર છે, મઠ પણ એવા જ શુષ્કોવાળા હોય છે ૩૫

૧ માવતે-દપ પ્રાપ્નોતિ જનોડનેન સ્વાદુત્વાદિગુણ યુક્તવાત મુદ હવે-મુદિપ્રાગમ્ગો (ઉળા ૧-૧૨૫) इति गन्-स्वाद्य આદિ શુષ્કોવાળા હોવાથી લોકો નેનાથી આનંદ પામે છે, તેથી મુદ્ગ-મગ

મગના ભેદો

મુદ્રો વહુવિધ ડ્યામો હરિત પીતકસ્તથા ।
શ્વેતો રક્તશ્ચ તેપા તુ પૂર્વ પૂર્વાલ્પુ સ્મૃત ॥૩૬॥
અન્ય-ડ્યામ હરિત પીતક શ્વેત તથા ચ રક્ત મુદ્ગ વહુવિધ (મવતિ) તપા તુ પૂર્વ પૂર્વ લ્પુ સ્મૃત ॥

કાળા, લીલા, ધીળા, ધોળા અને સારા એમ મગ ઘણા પ્રકારના થાય છે, તેઓમા પણ પહેલા પહેલા પડી પડીના કરતા વધારે હલકા કહેલ છે ૩૬

લીલા મગ શ્રેષ્ઠ

સુશુતેન પુન પ્રોક્તો હરિત પ્રવરા ગુણે ।
ચરકાદિભિરન્યુક્ત એ એ ગુણાધિક ॥ ૩૭ ॥
અન્ય-સુશુતન પુન હરિત ગુણ પ્રવર પ્રોક્ત, ચરકાદિભિ ણિ એ એ ગુણાધિક ઉક્ત ॥

સુશુતે તો 'લીલા મગને શુષ્કો વડે શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને અરડ આદિએ પણ એ લીલા મગને જ શુષ્કોથી અધિક કહ્યા છે ૩૭

અડહતુ નામ તથા શુષ્કો

માળો ગુરુ સ્વાદુપાક લિંગધો રુચ્યોડનિલાપહ ।
સ્વસનસ્તર્પણો વલ્ય શુન્નલો વૃહણ પર ॥૩૮॥
મિત્રમૂત્રમલ સ્તન્યો મદ પિત્તકફપ્રદ ।
મુદ્કીલાદિતશ્વાસપક્તિશૂલાનિ નાશયેત્ ॥૩૯॥
કફપિત્તકરા માયા કફપિત્તકર દધિ ।
કફપિત્તકરા મસ્યા વૃન્તાક કફપિત્તકૃત્ ॥૪૦॥

અન્ય માપ ગુરુ સ્વાદુપાક લિંગ ધ વ્ય અનિગ્રપહ સ્વસન તપ્પણ કલ્ય ગુરુલ પર વૃંદળ મિત્રમૂત્રમલ સ્તન્ય મેદ પિત્તકફપ્રદ (મન્) મુદ કાલાતિ શશપચિશ્લ નિ નાગવત્ । માયા કફ પિત્તકરા દધિ કફપિત્તકર મસ્યા કફપિત્તકરા, મૃન્તાક કફપિત્તકૃત્ (મસ્તિ) ॥

માપ^૧-અરડ ભાર, પાકમા મધુર, સિંગધ, રુચિ ઉપજવનાર, વાયુને તોડનાર, મળને લીલા કરી નીચે પાડનાર, તૂસિ આપનાર, બગ આપ નાર, વીર્યને વધારનાર, બહુજ પ્રુષ્ટિ આપનાર, મગ તથા મૂત્રને પોતાના રવાનેથી છૂટા

મહાનાં નામો તથા ગુણો

મહુષ્ટો ઘનમુદ્રઃ સ્યાન્મહુષ્ટકમહુષ્ટકો ।
 મહુષ્ટો ઘાતલો વ્રાહી કફપિત્તહરો લઘુઃ ॥
 વહ્નિજિન્મપુર. પાકે ઈમિગ્જવરનાશન ॥ ૪૫ ॥
 અન્વય-મહુષ્ટ ઘનમુદ્ર ધ્યાન્, મહુષ્ટક-મુક-
 ઘૃકો, । ઈતિ નામાનિ, ગુણાથ-) મહુષ્ટ વાતલ વ્રાહી
 કફપિત્તહર લઘુ વહ્નિજિત્ પાકે મપુર ઈમિહૃત્
 જ્વરનાશન (મતિ) ॥
 મહુષ્ટ,^૧ ઘનમુદ્રઃ,^૨ મહુષ્ટક^૩ અને મુકુ-
 ઘૃક,^૪ એટલાં મહાના સંસ્કૃત નામો છે.
 મહ વાયુ કરનાર, આડને રોકનાર, કષ્ટ તથા
 પિત્તને હરનાર, હલકા, અગ્નિને મદ કર
 નાર, પાકમા મધુર, કૃમિ કરનાર અને તાવનેા
 નાશ કરનાર છે. ૪૫

૧. મહુષ્ટ મહુતે વા શરીર પાકે મધુરવાન્, મકિ
 મગ્જને-વાહુકરાન્ ડ, ઘનમાવધ, મહુ તિષ્ઠતિ-છા ગતિ-
 નિરૂતો-મુવિ ઈવ-ઈતિ ક-ને પાકમા મધુર દેવારી
 શરીરને શોનાનાના તરકે ૧નારડે છે, તેથી મહુ-મહ
 ૨. વનસ્ય મુદ્રા-ઝનમુદ્રા-વગના મગ કે
 વગની મગ કરેનાય છે, તેથી વનમુદ્ર-મર.
 ૩. મહુ તિષ્ઠતિ-છા ગતિનિરૂતો 'મ્વુન્' (ડળા.
 ૨-૩૨)-મહુષ્ટક-અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે જ છે.
 ૪ વૃષ્ટવર્ ઘર્વ, કિન્તુ વૃષાદગદિત્વાત અન ડલ્ભ-
 અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે જ થાય છે, યદ્વા મુકુ -
 મલોલ્લગં ત સ્તકૃતિ-પ્રતિવચ્ચન્તિ ગ્રાહિત્વાત, ઈક પ્રતિ-
 ઘાતે-મૂઝવિષ્ણુન્નાદિત્વાત ક, વૃષાદરાદિત્વાત ડસ્ય ઠ -ને
 આડને રોકનાર હોવાથી મળતુ છુટવુ રોકે છે, તેથી
 મુકુષ્ટક-મહ.

મસૂરનાં નામો તથા ગુણો

મહ્લ્યકો મસૂર સ્યાન્મહ્લ્યા ચ મસૂરિકા ।
 મસૂરો મધુર. પાકે સંઘાહી શીતલો લઘુઃ ॥
 કાકપિત્તાન્નજિદ્વૂક્ષો વાતલો જ્વરનાશન ॥ ૪૬ ॥
 અન્વય-મહ્લ્યક મસૂર મહ્લ્યા ચ મસૂરિકા
 સ્યાન્ । મસૂર પાકે મધુર સમ્પ્રાહી શીતલ લઘુ રુચ
 વાતલ (સન્) ક્ષપવિનાન્નજિત્વ જ્વરનાશન (ગતિ) ॥
 મંગલપક,^૧ મસૂર,^૨ મગડયા,^૩ મસૂ
 રિકા^૪ એટલા મસૂરના સંસ્કૃત નામો છે.
 મસૂર પાકમા મધુર, આડને રોકનાર, શીતળ,
 હલકા, રૂક્ષ અને વાયુહા હોઈ કષ્ટ, પિત્ત
 કે રક્તપિત્તને મટાડનાર અને તાવનેા નાશ
 કરનાર છે. ૪૬

૧. મહુલે સાધુ - 'તત્ર સાધુ ' ઈતિ ચત્, તતઃ
 સ્વાર્થે કન્-ને મગન માટે ચારો ગણાય છે, તેવી
 મગન્ય-મસૂર.
 ૨ મસ્તિ-પરિણમતિ પાકે મધુરો લઘુચ, મલ્લ
 પળિણમે- 'મસેરન્' (ડળા ૫-૩)-ને પાકમા
 નધુર પરિણામ પામે છે અને હલકો હોવાથી
 જલદી પને છે, તેથી મસૂર
 ૩. મહુલે સાધુ-વપમવત્ ચત્, ડાપ્-મહ્લ્યા-
 અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે છે.
 ૪. મસ્તિ-પરિણમતીત્વાદિ દ્વિતીયવત્, સ્ત્રીત્વાત
 ડાપ્, અત ઈત્ ચ-મસૂરિકા-અર્થ ખીલ્લ નામ પ્રમાણે.

તુવરનાં નામો તથા ગુણો

આઢકી તુવરો ચાપિ સા પ્રોક્તા શળપુષ્પિકા ।
 આઢકી તુવરા રુક્ષા મધુરા શીતલા લઘુઃ ।
 ગ્રાહિણી વાતજનની વર્ણ્યા પિત્તકફાન્નજિત્ ॥ ૪૭ ॥
 અન્વય-આઢકી તુવરી અપિ ચ સા શળપુષ્પિકા
 પ્રોક્તા । આઢકી તુવરા રુક્ષા મધુરા શીતલા લઘુ ગ્રાહિણી
 (સત્તી) વાતજનની વર્ણ્યા પિત્તકફાન્નજિત્ (ગતિ) ॥
 આઢકી,^૧ તુવરી^૨ અને શળપુષ્પિકા^૩ એટલા
 તુવરના સંસ્કૃત નામો છે તુવર તૂરી, રૂક્ષ,
 મધુર, ટાઢી, હલકી, આડને રોકનાર, વાયુને
 ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત,
 કષ્ટ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.
 ૧ આ-સમન્તાદ્ ઢોક્તે ઢોમ્પતે વા માર્ષ્ય
 શીલાદિ ચ યયા આઢ્પૂવકાદ્ ઢોક્ત ગ્લા-અન્, ઘન્ વા,
 વૃષોદરાદિ, ગૌરાદિઘ-ને ચોપાસ મુરુતા શીતળતા
 વ્રાશ નગેરે ગુણેને હાજર કરે છે, તેથી આઢકી-તુવર

૨ તુવર ગુણ અપિ ગસ્યા-અર્થશ્ચાચ્ ચઢ્ઢા-
 ત્વોતિ-હિન્સ્ત પિત્તકફાન્નમ્, તુ ઈતિ સૌને ઘાતુ હિસાર્થ,
 તસ્માત્ ' ઈ વરહર ' -ઢ્ઢાદિના (ડળા. ૩-૧)
 ઘરચ્, વિદ્યાદ્ ઢોપ્-નેમા વ્રાશનેા ગુણુ છે અથવા
 ને પિત્ત કષ્ટ તથા લોહીવિઝારને નાશ કરે છે,
 તેથી તુવરી-તુવર

૩. શળપદશ પુષ્પ યસ્યા - ' પાવનળ ' તિ ઢોપ્,
 સ્વાર્થે કન્, ' ઢયાગેરિ તિ હસ્તઘ ચ-નેના ઢૂન શળ્ના
 ઢૂન નેના થાય છે, તેથી શળપુષ્પિકા-તુવર

ચણનાં નામો તથા ગુણો

ચળકો હરિમન્થ સ્યાત્સકલમિય ઈત્યપિ ।
 ચળક શીતલો રુક્ષઃ પિત્તરક્તકાકાપહ્ ॥ ૪૮ ॥
 લઘુઃ કયાયો વિષ્ટમ્મી વાતલો જ્વરનાશન ।
 સ ચાન્નરિણ સઘ્રપ્સ્ટલઘ્નપ્થ તદ્ગુણઃ ॥ ૪૯ ॥

પાડનાર, ધાવણ વધારનાર, મેઠ કરનાર અને પિત્ત તથા કફને વધારનાર હોઈ અરણ્ય, અહિયો વાયુ, યાસ અને પછિનશૂક કે પરિપ્લામ ચૂલનો નાશ કરનાર છે. અહર, દહીં, માછલાં અને રીંગણાં એ કફ તથા પિત્તને કરનારાં છે. ૩૮-૪૦

૧ મયતિ-દિનમિતિ વાયુ ગુરુકીટ ડાંગ ગેમ્બર, મય દિલાગમ-હૃદયલુપ્ત બહુલમિતિ મજાગં કર્નેર પન્-ને વાયુનો તથા શુક્રીલ-અરણ્ય આદિ ડેનોનો નાશ કરે છે, તેથી માય-અહર.

ચોખાનાં નામો તથા ગુણો

રાજમાયો મહામાયથપલધરલઃ સ્મૃતઃ ।

રાજમાયા મુરુઃ સ્વાદુસ્તુવરસ્તર્પણઃ સમઃ ॥

રુક્ષો યાતકરો રઘ્યઃ સ્તન્યમૂરિયલમ્પદઃ ॥૪૨ ॥

અન્ય-રાજમાય મહામાય ચપર. ચરતઃ સ્મૃતઃ ।

રાજમાય મુરુ રમુડ. મુરુ-તરંગ મર રુક્ષ. વાત-કરઃ દલ્ય (મુ) સ્તન્યમૂરિયલમ્પદ (પ્રાતિ)

રાજમાય,^૧ મહામાય,^૨ ચપર^૩ અને ચપલ^૪ એટલાં ચોખાના ચરકૃત નામો છે.

ચોખા બારે, મધુર, તૃણ, તૃપ્તિ આપનાર, ઝાટો ઉતારનાર, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને રુચિ કરનાર હોઈ ધાવણ વધારનાર તથા ઘણું જ બળ આપનાર છે. ૪૧

૧. માયાનો રાજા-રાજદન્તાદિવાનુ પરનિગત-અપ્રદોનો જે રાજ ગણાય છે, તેથી રાજમાય-ચોખા.

૨. મહાશ્વેતો માય-મોટા અહરની એક જાત છે, તેથી મહામાય-ચોખા.

૩. ચોપતિ-મન્દ ગન્ધતિ પાવગુહ્યાન્, ગુપ મન્દયાં મતો-ગુપેશ્વોપધાયા.-(ઉણા. ૧-૧૧૧)

દત્તિ ક્લ, યદા ચપન ચ, ચપ ઠક્ષી-પદન્તાદુ 'એલ્' ચપ-ઠક્ષિ લાતિ-દદાતિ કલપદલાન્, લા દાને ઝાગને ચ-મતાડનુવર્મો ક-ને બારે ડેવાથી ધીમે પાચન થાય છે અથવા બળ આપનાર ડેવાથી જે શક્તિ-વર્ધક છે, તેથી ચપલ-ચોખા.

૪. પૂવન્ સર્વે, કેવલ વૃદ્ધેરદરાદિવાન્ પલ્ય વ-ચમલ-આ નામનો અથ વગેરે બધું ઉપર પ્રમાણે છે.

ચોખાના ત્રણ પ્રકારો

શ્વેતો રક્તસ્તથા કૃષ્ણસ્ત્રિવિધઃ સ પ્રકીર્તિતઃ ।

યો મહાસ્તેપુ મવતિ સ ય્વાકો ગુણાધિકઃ ॥૪૨ ॥

અન્ય-સ. શ્વેત. રક્ષ. તથા કૃષ્ણ-ત્રિવિધઃ પ્રકીર્તિત., તેવુ ય. મહાન્ મવતિ નઃ એવ ગુણાધિકઃ

ઉષ્ણઃ ॥

ચોખા ઘોખા, શતા અને કાળા એમ ત્રણ પ્રકારના થાય છે; તેઓનાં જે ચોખા કદમાં મોટા હોય તેમનામાં અધિક ગુણો કદમાં છે. ૪૨

વાલનાં નામો તથા ગુણો

નિપ્પાયો રાજશિમ્વિઃ સ્વાહૃદ્ધકઃ શ્વેતશિમ્વિકઃ ।

નિપ્પાયા મધુરો રુક્ષો વિપાકેસ્ત્લો મુરુઃ સરઃ ॥૪૩ ॥

કયાયઃ સ્તન્યપિન્નાદમૂક્રયાનવિવન્ધરત્ ॥

વિદારાણાં વિપક્ષેષશાશ્વજ્જુપ્રનાશનઃ ॥૪૪ ॥

ગરમ-નિવાન. રાજશિમ્વિ પક્ષ શ્વેતશિમ્વિક સ્વાન । નિપ્પાયઃ મધુઃ રુક્ષ વિપાકેસ્ત્લઃ મુરુ. સર કયાય. (મુ) સ્તન્યપિન્નાદમૂક્ર તરિકન્ધશુવ વિદારી

ઉષ્ણ. મુરુનાશન. વિપક્ષેષશાશ્વ (અતિ) ॥

નિપ્પાય,^૧ રાજશિખી,^૨ વલ્લક^૩ અને શ્વેતશિમ્વિક^૪ એટલાં વાલનાં સંસ્કૃત નામો છે. વાલ મધુર, રૂક્ષ, પાકમાં ખાટા, બારે, ઝાટો ઉતારનાર અને તૃણ હોઈ ધાવણ વધારનાર તથા પિત્ત, લોહીવિકાર કે રક્તાપિત્ત, મૂત્ર, વાયુ તથા આંદરો કરનાર છે; તેમજ દાહ કરનાર, ગરમ, વીર્યનો નાશ કરનાર તથા ઝેર, કફ અને સોબને મટાડનાર છે. ૪૩, ૪૪

૧. નિપ્પાય-ગુણો-અગનધનેન શાખ્યત-નિષ્પૃવક-પૂર પન્ને-કનેનિ ઇન્, યદા નિપ્પાય-શોષ્યત ધનેન મત્ર શાખ્યવાન કયાયવાષ-કરણે ષપ-કોતરો વગેરે દૂર વરી જેને શુદ્ધ-સાદ કરવામાં આવે છે, તેથી અથવા સારક અને તેના ડેવાથી મગને જે શુદ્ધ સાદ કરે છે, તેથી નિપ્પાય-વાલ.

૨. શિમ્વીનો-શિમ્વિયાન્યાનો રાજા-ગજદન્તાદિ-સ્વાત પરનિગત-શીગમાં થતાં કોણ ધા-યોનો જે રાજ ગણાય છે, તેથી રાજશિખી-વાલ-આવ.

૩. વલ્લક-સર્ણોતિ હર રુષિરે ચ, વલ્લ-મામાન-હૃષ્ણાવ ડાળવેન વિદારિવાચ, કલ સરણે-સ્વલ-ને વાયુકારક તથા આંદરો કરનાર ડેવાથી પેટને ઠંડી દે છે, તેમ જ ગરમ ડોઈને દાહક હોવાને લીધે લોહીને પણ સંવરી લે છે, તેથી વલ્લક-વાલ.

૪. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૫. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૬. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૭. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૮. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૯. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૧૦. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૧૧. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૧૨. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૧૩. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

૧૪. શ્વેત શિમ્વિયેશ્વ સ-શોવાદુ વિમાવેતિ કન્-નેની શીંગ ઘોખા થાય છે, તેથી શ્વેતશિમ્વિક-વાલ.

મહાનાં નામો તથા ગુણો

મહુષ્ટો વનમુદ્ગઃ સ્યાન્મહુષ્ટકમુકુષ્ટકો ।
મહુષ્ટો વાતલો ગ્રાહી કફપિત્તહરો લઘુઃ ॥
વહ્નિજિન્મધુર પાકે કૃમિહૃજ્જરનાશન ॥ ૪૫ ॥
અન્વય-મહુષ્ટ વનમુદ્ગ સ્યાત્, મહુષ્ટક-મુકુ-
ષ્ટકો, । (ઈતિ નામાનિ, ગુણાથ-) મહુષ્ટ વાતલ ગ્રાહી
કફપિત્તહર લઘુ વહ્નિજિન્ પાકે મધુર કૃમિહૃત્
જ્વરનાશન (મવતિ) ॥
મહુષ્ટ,^૧ વનમુદ્ગ,^૨ મહુષ્ટક^૩ અને મુકુ-
ષ્ટક,^૪ એટલા મહાના સંસ્કૃત નામો છે.
મહ વાયુ કરનાર, આડને રોકનાર, કષ્ટ તથા
પિત્તને હરનાર, હલકા, અશિને મદ કર
નાર, પાકમા મધુર, કૃમિ કરનાર અને તાવનો
નાશ કરનાર છે. ૪૫

૧ મહુતિ મહુને વા શરીર પાકે મધુરવાત્, મકિ
મહુને-વાતુલરાત્ ડ, નુમમાવધ, મહુ તિષ્ઠિતિ-છા ગતિ-
નિઘૃત્તો-‘મુષિ સ્વ’-ઈતિ ક-ને પાકમા મધુર હોવાની
શરીરને શોભાવના તરીકે (વા. ૨૨૭) છે, તેથી મહુટ-મહ.
વનસ્ય મુદ્ગ-વનમુદ્ગ-વગેનાના મગ કે
વગથી મગ કડેનાય છે, તેથી વનમુદ્ગ-મદ
૩. મહુ તિષ્ઠિતિ-છા ગતિનિઘૃત્તો’ વચુન્’ (ઉગા.
૨-૩૨)-મહુષ્ટક-અર્થ પકેના નામ પ્રમાણે વ છે.
૪. પૂર્વેવત્ સર્વ, કિન્તુ ઘૃગોદરાદિવાત્ અત્ત જ્વમ્-
અર્થ પકેના નામ પ્રમાણે વ થાય છે, યદ્વા મુકુ-
મલોક્ષ્મયે તત્ત ક્ષતિ-પ્રતિવ્યન્વતિ વ્રાહ્મિવાત્, ઈક પ્રતિ
ષાતિ-મૂલ વિમુદ્ગાદિવાત્ ક, ઘૃગોદરાદિવાત્ ટસ્વ ઠ-ને
આડને રોકનાર હોવાથી મળવું છટવુ રોકે છે, તેથી
મહુષ્ટક-મહ

મસૂરનાં નામો તથા ગુણો

મહ્લપ્યકો મસૂર. સ્યાન્મહ્લપ્યા ચ મસૂરિકા ।
મસૂરા મધુર પાકે સગ્રાહી શીતલો લઘુઃ ॥
કફપિત્તાક્ષજિત્ત્વજ્વરનાશન ॥ ૪૬ ॥
અન્વય-મહ્લપ્યક મસૂર મદ્ર યા ચ મસૂરિકા
સ્યાત્ । મસૂર પાકે મધુર સગ્રાહી શીતલ લઘુ રક્ષ
વાતલ (સન્) કફપિત્તાક્ષજિત્ત્વ જ્વરનાશન (અસ્તિ) ॥
મંગલ્યક,^૧ મસૂર,^૨ મગલ્યા,^૩ મસૂ
રિકા^૪ એટલા મસૂરના સંસ્કૃત નામો છે.
મસૂર પાકમા મધુર, આડને રોકનાર, શીતળ,
હલકા, રક્ષ અને વાયડા હોઈ કષ્ટ, પિત્ત
કે રક્તાપિત્તને મટાડનાર અને તાવનો નાશ
કરનાર છે. ૪૬

૧. મહુલે સાધુ - ‘તત્ર સાધુ’ ઈતિ યત્, તતઃ
સ્વાયં કન્-ને મગત માટે ચારો ગણાય છે, તેથી
મગ-ચક-મસૂર.

૨. મસ્યતિ-પરિણમતિ પાકે મધુરો લઘુલ્લ, મસં
પણામે-‘મસેહરન્’ (ઉગા ૫-૩)-ને પાકમા
નધુર પરિણામ પામે છે અને હલકો હોવાથી
વલકો પમે છે, તેથી મસૂર

૩. મહુલે સાધુ -પ્રથમવત્ યત્, ટાપ્-મદ્ભવ્યા-
અર્થ પકેના નામ પ્રમાણે છે.

૪. મસ્યતિ-પરિણમતીત્વાદિ દ્વિતીચવત્, સ્ત્રીવાત્
ટાપ્, અત્ત શ્વ ચ-મસૂરિકા-અર્થ ધીળ નામ પ્રમાણે.

તુવરનાં નામો તથા ગુણો

આઢકી તુવરી ચાપિ સા પ્રોક્તા શળપુષ્પિકા ।
આઢકી તુવરા રક્ષા મધુરા શીતલા લઘુઃ ।
ગ્રાહિણી વાતજનની વર્ષ્યા પિત્તક્ષાસ્તજિત્ત્વ ॥ ૪૭ ॥
અન્વય-આઢકી તુવરી અપિ ચ સા શળપુષ્પિકા
પ્રોક્તા । આઢકી તુવરા રક્ષા મધુરા શીતલા લઘુ ગ્રાહિણી
(સતી) વાતજનની વર્ષ્યા પિત્તક્ષાસ્તજિત્ત્વ (અસ્તિ) ॥
આઢકી,^૧ તુવરી^૨ અને શલ્પુષ્પિકા^૩ એટલા
તુવરના સંસ્કૃત નામો છે તુવર તૂરી, રક્ષ,
મધુર, ટાઢી, હલકી, આડને રોકનાર, વાયુને
ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ષુને સારો કરનાર અને પિત્ત,
કષ્ટ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧ આ-સમગ્રતાદ્ ઢોક્તે ઢોન્વત વા માધુર્ય
શૈલ્યાદિ ચ યયા આઢપૂવકાદ્ ઢોક્ત ગતો-અન્, ઘન્ વા,
ઘૃગોદરાદિ, ગૌરાદિવ-ને ચોપાસ મધુરતા, શીતળતા
પ્રાશ ગરોરે શુણેને હાવર કરે છે, તેથી આઢકી-તુવર

૨. તુવર ગુણ અસ્તિ અભ્યા-અર્થાગ્રાહ્ય ચઢા-
તવીતિ-હિન્સિતિ પિત્તક્ષાસ્ત્, ટુ ઈતિ સૌગં ધાતુ દિસાર્થ,
તસ્માત્ ‘છિ વરહવર’-શ્વાદિના (ઉગા. ૩-૧)
ધરવ્, પિત્તગદ્ ઢોપ્-નેમા પ્રાશનો શુણુ છે અથવા
ને પિત્ત કષ્ટ તથા લોહીવિકારનો નાશ કરે છે,
તેથી તુવરી-તુવર

૩. શળમદશ પુષ્વ યસ્યા - ‘પાકળ’તિ ઢોપ્,
સ્વાયં કન્, ‘ડયાગેરિ તિ હસ્વવ ચ-નેના કૂન શલ્પુના
કૂન નેના યાય છે, તેથી શલ્પુષ્પિકા-તુવર

ચણનાં નામો તથા ગુણો

ચણકો હરિમન્થ. સ્યાત્સકલપ્રિય ઇત્યપિ ।
ચણકા શીતલો રક્ષ. પિત્તરક્ષકાપહઃ ॥ ૪૮ ॥
લઘુ. કપાયો વિષ્ટમ્બી વાતલો જ્વરનાશન ।
સ ચાક્ષ્ણેણ સમ્રપ્ત્તૈલધ્રણ્ય તદ્ગુણઃ ॥ ૪૯ ॥

આર્દ્રધ્રષ્ટો વલ્કરો રોચનશ્ચ પ્રકીર્તિતઃ ।

ગુપ્તકુશ્મણ્ડીતિક્ષુશ્ચ વાતકુષ્મણ્ડોપનઃ ॥૫૦॥

સ્વિપ્તઃ પિત્તકફ દ્વન્યાત્ સૂપઃ ક્ષોભકરો મતઃ ।

આર્દ્રાંડીતિકોમલો રુચ્યઃ પિત્તગુપ્તકુશ્મણ્ડો દિમઃ ॥

કપાયો વાતલો આર્દ્રો કફપિત્તહરો લઘુઃ ॥૫૧॥

અન્ય-ચળક. હરિમન્ય સ્વપ્તપ્રિયઃ દ્વન્યપિ

મ્યાત્ । ચળક શોભકઃ રુક્ષ. લઘુઃ કપાય. વિદ્યમ્બી

વાતલ (મન્) પિત્તકફપાપક. ઝરનાચન (ઝરિત),

મ ચ અત્તારેણ સપ્રત્ત ચ તેલપ્રત્ત તદ્ગુણઃ (મવતિ) ।

આર્દ્રધ્રષ્ટ. વત્કરઃ ચ રોચન પ્રકીર્તિત, ગુપ્તધ્રષ્ટ અતિ-

રુક્ષઃ ચ વાતકુષ્મણ્ડોપન (સ્વાન્), સ્વિપ્ત પિત્તકફ

દ્વન્યાત્, સૂપ ક્ષોભકર મત, આર્દ્ર. અતિનોમલ. દન્

પિત્તગુપ્તકુશ્મણ્ડ. દિમ. કપાય વાતક પ્રતી લઘુ (મન્)

કફપિત્તહર (સ્મૃત) ॥

ચલુક,^૧ હરિમથ^૨ અને સકલપ્રિય^૩

એટલાં ચલુના સંસ્કૃત નામે છે. ચલુ

ટાઠા, રૂક્ષ, હલકા, તૂરા, આડાને રોકનાર અને

વાયુ કરનાર હોઈ પિત્ત, લોહીવિકાર, કફ તથા

તાવને મટાડનાર છે. અગારાથી અથવા તેલથી

ભૂંજેલા (શેકેલા) ચલુના પછુ એ જ ગુણો

છે. લીલા શેકેલા ચલુ બળ આપનાર અને

રુચિ ઉપલવનાર છે. સૂકા શેકેલા ચલુ

અત્યંત રૂક્ષ હોઈ વાયુ તથા કોઠની ધૂંક

કરનાર છે. શેકેલા ચલુ પિત્ત તથા કફને

મટાડે છે. ચલુની રાષ્ટ્રી દાળ પેટમા ગડ

બડ કરનાર છે. લીલા ચલુ કોમળ, રુચિ

ઉપલવનાર, પિત્ત તથા વીર્યને હરનાર, ટાઠા,

તૂરા, વાયુ કરનાર, આડાને રોકનાર, હલકા

અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે. ૪૯-૫૧

૧. ચળક-શીયત સર્વેભ્ય સર્વપ્રિયત્વાત્, વદ્ધા

ચળકે-શીયતે વલ વાયુવાયનેન લઘુત્વાદ્ વાતગ્ત્વાચ,

ચળ દાને 'મચુન્' (ઉળા ૧-૨૨) ને સર્વને પ્રિય

દેવાથી દરેકને આપી શકાય છે અથવા પાચનમા

સવકા તથા વાયુકા દેવાથી બળદાયક તથા વાયુ-

ગરક પછુ છે, તેથી ચલુક-ચલુ.

૨. હરિ-મીત પિત્તલા વા મન્-એકદેશા ચલ્વ

મ્, વદ્ધા હરિમિર્ચાનર્ રુક્ષધારિ મધ્યત તપ્રિયત્વાત્,

મન્ય વિલોહને-રુક્ષિણ ધન્-નેમે અમુક માગ પીમે

અથવા કર્કક પિંગળો હોય છે અથવા જેને વાંદરા

તથા પોપટો ખૂબ બગાડે છે; કેમકે તેઓને તે

પ્રિય હોય છે, તેથી તેઓ ખૂબ ખાઈ જઈ બગાડે

છે, માટે હરિમન્ય-ચલુ.

૩. સ્વપ્તના પ્રિયઃ દ્વન્યાત્-ને રચિધારક

દેવાથી દરેકને પ્રિય હોય છે, તેથી સકલપ્રિય-ચલુ.

વદ્ધાખાનાં નામે તથા ગુણો

ફલાયો વર્તુલઃ પ્રોક્તઃ સતિલશ્ચ હનેન્ગુરુ ।

ફલાયો મધુરઃ સ્વાદુઃ પાકે રુક્ષશ્ચ શીતલઃ ॥૫૨॥

અન્ય-ચળાય વર્તુલઃ સતિલ, ચ હરેન્ગુરુઃ

પ્રોક્ । ફલાય. મધુર પાકે સ્વાદુ ન્દા ચ શીતલઃ

(મવતિ) ॥

કલાય,^૧ વર્તુલ,^૨ સતિલ^૩ અને, હરે-

લુક^૪ એટલાં વદ્ધાખાનાં સંસ્કૃત નામે છે.

વદ્ધાખા મધુર, પાકમા પછુ મધુર, રૂક્ષ અને

ટાટા છે. ૫૨

૧. ફલ-માધુર્યમ્ ભયત-પ્રાપ્નોતિ, અવ ગતો-ક્લે-

ષ્ણન્-ને મધુરતાને ધારણ કરે છે, તેથી કલાય-

વદ્ધાખા.

૨. વત્તવ ગેલાકારેણ, વદ્ધ વત્તે-વાટુકાકુલુચ્-

ને ગેલાકારે થાય છે, તેથી વર્તુલ-વદ્ધાખા.

૩. સિલેન-તિલમદ્યચિત્તેન વદ્ધ વત્તે, વદ્ધા સતિલો

વાયુસ્થિત અસ્વાસ્થિન વા-અર્ચાગમ્-નેમા તલ જેવું

ચિત્ત હોય છે અથવા જેને કે જેમા વાયુનો સંનધ

રહો છે-એટલે જે માપકા છે, તેથી સતિલ-વદ્ધાખા.

અમરકાષ્ઠામાં 'સતીનક' એવું વદ્ધાખાનું એક

નામ છે, તેની વ્યુત્પત્તિ પછુ આમ લખા છે-'સતિ

જીવે દન-પ્રમુ-સતીન-'સદ્ગામ' इति समाध,

'હલન્તાત્'-इति समन्या अङ्गु क्त सतीन-वायु

करति-'अन्य-योडपि.' इति उ-थ्य હોય તે જે

સામર્થ્ય ધાવે છે, એવા વાયુને કરનાર દેવાથી

સતીનક-વદ્ધાખા.

૪. હનિ વક પિત્ત ચ રુક્ષત્વાત્ શોકવાચ, દન્ દલ્બે-

'દ્ધુશ્ચામેણુ' (ઉળા. ૨-૧), તત સ્વાયં કન્-ને

રૂક્ષ તથા શીતવ દેવાથી કફને તથા પિત્તને

નાશ કરે છે, તેથી હરેચ્ક-વદ્ધાખા.

મકાઈનાં નામે તથા ગુણો

ત્રિપુટઃ લ્ષિન્દ્રોપિ સ્યાત્કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ

ત્રિપુટો મધુરસ્થિકસ્તુવરો રુક્ષણો મૃદામ્ ॥૫૩॥

કફપિત્તહરો રુચ્યો ગ્રાહકઃ શીતલસ્તથા ।

ત્રિન્તુ સ્વજ્જલત્વપદ્મુત્વકારી વાતાતિકોપન ॥૫૪

અન્ય-ત્રિપુટ. લ્ષિન્દ્ર અપિ સ્વાત્, અથ તદ્-

ગુણા કાચન્તે-ત્રિપુટ મધુરઃ તિક તુવર મ્દા રુક્ષણઃ

કફપિત્તહર રુચ્ય ગ્રાહકઃ તથા શીતલ (ઝસ્તિ),

કિન્તુ સ્વજ્જલત્વકારી વાતાતિકોપન (સ્મૃત) ॥

ત્રિપુટ, ૧ અને ખંડિક ૨ એ મકાઈનાં સંસ્કૃત નામે છે. મકાઈ મધુર, કડવી, તૂરી, બહુ બ રૂક્ષપથું કરનાર, કઠે તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપબવનાર, આડાને રોકનાર અને ટાઢી છે; ધરંતું લૂલાપથું તથા ધાંગળાપથું કરનાર છે અને વાયુને અત્યંત કોપાવનાર છે.

૧. ત્રયઃ પુટા વત્સ સઃ ત્રિપુટઃ-એને ત્રણ પડ ધાય છે, તેથી ત્રિપુટ-મકાઈ.

૨. સ્વઃ અસ્તિ અસ્મ-‘અત્ ઇન્દિતો’ ઇતિ ટ્-એના ખંડ કોષ-એટલે ડુંગમાં એના દાણા ગુદા જુદા ખંડોમાં એટલે વિભાગોમાં ગોઠવાયા યેષ છે, તેથી ખંડિક-મકાઈ.

કળથીનાં નામે તથા ગુણે

કુલત્યિકા કુલત્યથ્ચ કલ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
કુલત્યઃ કટુકઃ પાકે કપાયઃ પિત્તરક્તકૃત્ ॥૫૫॥
લઘુવિદાહી વીર્યોષ્ણઃ શ્વાસકાસકફાનિલાન્ ।
હન્તિ દિક્કામરીશુક્રદગાનાહાન્સપીનસાન્ ॥
સ્વેદસપ્રાહ્લીકી મેદોઞ્વરકૃમિહરઃ પરઃ ॥૫૬॥

અન્ય-કુલત્યિકા ચ કુલત્યઃ (ઇતિ નામની), અથ તદ્ગુણાઃ કલ્યન્તે-કુલત્યઃ પાકે કટુકઃ કપાયઃ (સન્) પિત્તરક્તકૃત્ લઘુઃ વિદાહી વીર્યોષ્ણઃ સ્વેદસપ્રાહ્લીકી (સન્) શ્વાસકાસકફાનિલાન્ દિક્કામરીશુક્રદગાનાહાન્ સપીનસાન્ હન્તિ, (તથા) પરઃ મેદોઞ્વરકૃમિહરઃ (અસ્ત) ॥

કુલત્યિકા ૧ અને કુલત્ય ૨ એ બે કળથીનાં સંસ્કૃત નામે છે. કળથી પાકમાં તીખી, તૂરી, પિત્ત તથા લોહીવિકારને કરનાર, હલકી, ઠાહ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય, પરસ્થેવાને રોકનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ, કઠે, વાયુ, હેડકી, પથરી, વીર્ય, આખું ઉપસવું, સળેખમ, મેહ, તાપ તથા કૃમિને અત્યંત મટાડનાર છે. ૫૫, ૫૬

૧. કૃલ્-મૂળમ્ સ્ત વિહ્વિતિ, છ ગતિનિરતો-‘મુપિ સ્વઃ’ ઇતિ કઃ, ડાપ્ તત્. સ્વાર્થે કન્, ‘કેડળ’ ઇતિ હસ્તરે, ડાપ્, અત્ ઇત્ત વ-એ ભોષ પર લાગેલી રહે છે, તેથી કુલત્યિકા-કળથી.

૨. કુલત્ય-પાઃ ઉપર પ્રમાણે બ સિદ્ધ છે, કેવળ સ્વાધિક પ્રત્યય નથી, અને ત્રીલિંગ નથી; અર્થ પબ્જ ઉપર પ્રમાણે. કાળા, ધોળા, રાતા તલવું નામ તથા ગુણે તિલઃ કૃષ્ણઃ સિતો રકઃ સ વન્યોઽન્વતિલઃ સ્મૃતઃ । તિલો રસે કટુસ્તિક્તો મધુરસ્તુવરો ગુરુઃ ॥૫૭॥

વિપાકે કટુકઃ સ્વાદુઃ ક્ષિમ્ધોષ્ણઃ કફપિત્તનુત્ ।
વત્યઃ કેર્યો હિમસ્પર્શસ્ત્વચ્યઃ સ્તન્યો ઘ્ણે હિતઃ ૫૮
વન્યોઽભ્યમૂત્રકૃત્ ગ્રાહી વાતઘ્ણોઽમ્નિમતિપ્રદઃ ।
કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠતમસ્તેષુ શુક્લો મધ્યમઃ સિતઃ ॥
અન્યે હીનતરાઃ પ્રોષ્ણાસ્તઞ્ચૈ રક્તાદ્યસ્તિલાઃ ॥૫૯॥

અન્ય-તિલઃ ૧ કૃષ્ણઃ સિતઃ રકઃ (ભગિ), સઃ વન્યઃ અત્તરતિલઃ સ્મૃતઃ, તિલઃ રસે કટુઃ તિક્તઃ મધુરઃ તુવઃ ગુરુઃ, વિપાકે કટુકઃ સ્વાદુઃ ક્ષિમ્ધોષ્ણ કફપિત્ત-નુત્, વત્યઃ કેર્યોઃ હિમસ્પર્શઃ સ્ત્વચ્યઃ સ્તન્યઃ, ઘ્ણે હિતઃ વન્યઃ અભ્યમૂત્રકૃત્ ગ્રાહી વાતઘ્ણઃ અમ્નિ-મતિપ્રદઃ (ભવતિ). તેષુ કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠતમઃ (સન્) શુક્લઃ (અસ્તિ), સિતઃ મધ્યમઃ, અન્યે રક્તાદ્યઃ તિલાઃ તઞ્ચૈઃ હીન-તરાઃ પ્રોષ્ણાઃ ॥

કાળા, ધોળા અને રાતા એમ ત્રણ પ્રકારના તલ ધાય છે. જે તલ વગડામાં ધાય છે, તે અલ્પતિલ કહેવાય છે. તલ રસમાં તીખા, કડવા, મધુર, તૂડા, ભારે, પાકમાં તીખા, સ્વાદિષ્ઠ, સિન્ધ, ગરમ, કઠે તથા પિત્તને મટાડનાર, બળ આપનાર, કેશને સારા કરનાર, ટાઢા સ્પર્શવાળા, આમડીને હિતકારી, ધાવણ વધારનાર, ત્રણ મટાડવામાં ઉપયોગી, હાંતને સારા કરનાર, મૂત્રને થોડું કરનાર, આડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શુદ્ધિ આપનાર છે. તલની બતોમાં કાળા તલ સર્વોત્તમ અને વીર્યને વધારનાર છે; ધોળા તલ મધ્યમ ગુણવાળા અને બીજા રાતા વગેરે તલોને તે વિષયના વિદ્વાનોએ બહુ બ યોધા ગુણવાળા કહ્યા છે. ૫૭-૫૯

૧. તિલતિ-ક્ષિમ્ધતો ક્રોતિ સર્વોવચ્યેષુ ક્ષિમ્ધત્વાત્ તિલ્લેહને-‘શુભ્યે’તિ કઃ-એ સિન્ધ કોવાથી શરીરના દરેક અવયવોને રોહન અથવા સ્વીકાશ પડેવાય છે, તેથી તિલ-તલ.

અત્તરીનાં નામે તથા ગુણે
અત્તરી નીલપુષ્પી ચ પાર્વતી સ્યાદુમા શુમા ।
અત્તરી મધુરા તિક્ત્વા ક્ષિમ્ધા પાકે કટુગુરુઃ ॥
ઉષ્ણા દ્વન્દ્વકુવાતઘ્ની કફપિત્તવિનાશિની ॥

અન્ય-અત્તરી નીલપુષ્પી પાર્વતી ઉમા ચ ધુમા સ્વાત્ । (ગુણાથ-) અત્તરી મધુરા તિક્ત્વા ક્ષિમ્ધા પાકે કટુઃ ગુરુઃ. ઉષ્ણા (વતી) દ્વન્દ્વકુવાતઘ્ની કફપિત્તવિનાશિની (ભગિ) ॥

અતરી, ^૧ નીલપુષ્પી, ^૨ પાર્વતી, ^૩ ઉમા^૪
અને હુમા^૫ એટલાં અણત્રીનાં સંસ્કૃત
નામે છે. અણત્રી મધુર, ઠરવી, સિન્ધ,
પાકમાં તીખી, બારે તથા ગરમ હોઈ દીપ્ત,
વીર્ય તથા વાયુને હલ્લનારી અને કંકે તથા
પિત્તને નાશ કરનારી છે. ૬૦

૧. અત્રિ-નામ મન્થતિ માપુર્યોપ્પતાશિણાન્-
અત યાતલ્યમને- 'અત્રિવિચિતિ.' (ઝા. ૩-૧૧૭)-
દ્વયસન્, ગૌરવિઃ-ને મધુરતા આતિ યુગ્મને કાયમ
ધારણ કરે છે, તેની અતરી-અણત્રી.

૨. નીલગ્નિ પુષ્પાણિ વસ્વા સા-નેનાં ૬૫ કાળાં-
વાદળી-ગળીના રંગનાં થાય છે. તેથી નીલપુષ્પી-
અણત્રી.

૩. પંતે મત્ત-મલોએ ઝણ, 'શિદ્ધંતિ ડોપ્-ને
પહાડી ઝનાનમાં થાય છે. તેની પાર્વતી-અણત્રી.

૪. ડ-શ્ચુ માતિ મિનીતે વા, મા, માહ વા મને-
'જાતેન્નુપચંગે ક -ચાપ્-ને શિવને માને છે-પ્રિય
દોષ નીતારે છે-ચરે છે, તેથી અથવા અતે જ્યત
વા, કહ્ શબ્દ-નિમાપા તિલમાયોમા- 'શિતિ નિગત
નાન્ મહુ શિતિ વા-ને ત્રીકાશના વન્દ કે અવાજ
કરે છે, તેની ઉમા-અણત્રી.

૫. ધોતિ ક્ષુન્ત વા-ટુપ શબ્દ-ગદુલનાન્ મન્ક.
યદા 'અતિસ્તુન્.' (ઝા. ૧-૧૯૦) શિતિ મન્-
હુમ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

રાતાં પૂકાવાળી તુવરના ગુણે

તુવરી ગ્રાહિણી પ્રોક્તા લધ્વો કફવિગાહજિત્ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણા વદ્ધિદા કણ્ઠકુષ્ઠકોષ્ઠમિપ્રણુત્ ॥૬૨॥

અન્વય-તુવરી ગ્રાહિણી લધ્વી તીક્ષ્ણા ઝા (સતી)
વદ્ધિદા કફવિગાહજિત્ કણ્ઠકુષ્ઠકોષ્ઠમિપ્રણુત્ પ્રાકા ॥

રાતાં પૂકાવાળી તુવરની કાળ અશને
રોકનાર, હલદી, તીલ્લુ તથા ગરમ હોઈ
અશિને પ્રદોષ કરનાર અને કંકે, એર, લોહી
વિકાર, ચળ, કોઠ તથા કોઠાના કૃમિને મટાડ-
નાર કહી છે. ૬૧

રાતા અને ધોળા સરસવનાં નામે

સર્પેપઃ કટુક્લ્નેહસ્તુન્તુમથ કવમ્બકઃ ।

ગૌરસ્તુ સર્પેપઃ પ્રાક્ષેઃ સિદ્ધાર્થં શિતિ કલ્પયતે ॥૬૨॥

અન્વય-સર્પેપ કટુક્લ્નેહ સ્તુન્તુમ ચ કવમ્બક.
(ઝક), ગૌઃ સર્પે તુ પ્રાક્ષે સિદ્ધાર્થે શિતિ કલ્પયતે ॥

સર્પેપ, ^૧ કટુક્લ્નેહ, ^૨ તુન્તુલ^૩ અને
કવમ્બક^૪ એટલાં સરસવનાં સંસ્કૃત નામે છે.

ધોળા સરસવને વિદાને 'સિદ્ધાર્થ' ^૫ કહે છે.

૧. ગરતિ મ્હેઃ અન્નાન્, ય વતી- 'વર્તેન્ પુક
ચ' (ઝા. ૩-૧૯૧) દ્વયઃ પુગમમ્બ-નેમાથી
ત્રીકાશ અથવા તેલ નીકળે છે, તેથી સર્પે-સરસવ.

૨. કટુક સ્વેદો વાપ સ-નેત્રી ત્રીકાશ અથવા
તેલ તીખું હોય છે, તેથી કટુક્લ્નેહ-સરસવ.

૩. તુદતિ રશ્મિણિ પુષ્કોષ્ઠમિપ્રણુતિ, તુદ વ્યવન-
વાહુલ્યાનુમ, પુષ્કોષ્ઠમિપ્રણુતિ તુન્તુમ -ને સક્ષમાની,
કોઠનો, કોઠાના કર્તમયાં તથા વદ્ધિને નાશ કરે છે.
તેથી તુન્તુમ-મરસવ.

૪. કન્દતિ કન્દયતિ વા-દિવમિત્, અદ્વારતિ, રોદદતિ
ચ કન્દે કન્દમનારોધ, કન્દિ દિશાયા વા કન્દિ અદ્વાને સંદને
ચ- 'જ્વરિમિતિ.' (ઝા. ૪-૯૨) અન્વય પ્રલય-
અનિયત્વાપ મુન્, તત. મ્ન્ દાર્યે-ને ચેમ, ક્ક. વાપુ
વગરનો નાશ કરે છે અથવા પોતાની સામે ટકવા
તેઓને આહવાન કરે છે અને રક્ષાવે છે, તેથી
વદ્ધિ-સરસવ.

૫. સિદ્ધ. અર્થઃ અસ્માદ ગૌરવેન મહત્વવાદ-
ને ધોળા ધોળાથી માંગલિક ગણાય છે, તેથી
સિદ્ધાર્થ-ધોળા સરસવ.

અર્થે સરસવના ગુણે

સર્પેપસ્તુ રસે પાકે કટુઃ ક્ષિમ્બઃ સતિક્કકઃ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણઃ કફવાતાત્રો રક્ષિત્તાશિવર્ધનઃ ॥૬૩॥

રક્ષોદ્ધૌ જયેન્કણ્ઠ કુષ્ઠકોષ્ઠમિપ્રહાન્ ।

યથા રક્તસ્તથા ગૌરઃ કિન્તુ ગૌરો વરા મતઃ ॥૬૪॥

અન્વય-સર્પે તુ રસે પાકે કટુઃ ક્ષિમ્બઃ સતિક્કક.

તીક્ષ્ણોષ્ણ કફવાતાત્ર રક્ષિત્તાશિવર્ધન. રક્ષોદ્ધૌ (મ્ન્)

કુષ્ઠકોષ્ઠમિપ્રહાન્ જયેન્, યથા રક્તઃ તથા ગૌરઃ, કિન્તુ

ગૌર વર મતઃ ॥

સરસવ રસમાં અને પાકમાં તીખા, સિન્ધ,

કડવાશવાળા, તીલ્લુ, ગરમ, કંકે તથા વાયુને

હલ્લનાર, લોહીવિકાર, પિત્ત કે રક્તપિત્તને

તથા અશિને વધારનાર, સક્ષમાને કાઠી મૂકનાર

અને ચળ, કોઠ, કોઠાના કૃમિ તથા શ્લેષ્માને

છતનાર છે. રાતા સરસવમાં જેવા શુભો છે,

તેવા જ ધોળામાં પણ છે, છતાં ધોળા સરસવ

ઉત્તમ મનાય છે. ૬૩, ૬૪

રાઈ તથા કાળી રાઈનાં નામે

રાત્રી તુ રાત્રિકા તીક્ષ્ણાગન્ધા ધુન્વનિકાડડસુરી ।

ક્ષવઃ ક્ષુતામિજનતઃ કૃમિરુત્ક્રુણાસર્પેપઃ ॥૬૫॥

અન્વયઃ-રાત્રી તુ રાત્રિકા તીક્ષ્ણાગન્ધા ધુન્વનિકા

આમુરી (કવ્યત, તથા કૃષ્ણા તુ) ક્ષવ ક્ષુતામિજનક
ક્રમિહન કૃષ્ણસવળ (પ્રોચ્યતે) ॥

રાજી, ૧ રાજિડા, ૨ તીક્ષ્ણગંધા, ૩ હુન્ન
નિકા અને આમુરી એટલા રાઈના સસ્કૃત
નામે છે. ક્ષવ, ૧ ક્ષુતાભિજનક, ૨ કૃમિકૃત
અને કૃષ્ણસર્પ ૫ એટલા કાળી રાઈના સસ્કૃત
નામે છે. ૬૫

૧. રાજતિ પુણાદિમી રાજયતિ ચ અન્યાનિ, રાજ
ચીત્તે સવધાતુમ્બ દન્ ૧ 'હૃદિકારાદિ'તિ વા ડીપ્-ને
૨ વગેરેની પોતે શોભે છે અને ખીનને પણ
માનાવે છે, તેથી રાજ-રાઈ

૨. 'રાજતિ રાજયતિ વા કુન્ડ (ડળા --૨૨),
ઢાપ્, અત ઇલ્વ ચ-રાજિડા-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩. તીક્ષ્ણ ગન્ધા ચલ્યા સા-નેની ગંધ તી.લ્ય
કેપ છે, તેથી તીક્ષ્ણગંધા-રાઈ.

૪. જન્યતીતિ જનિકા-પ્યન્તાદ્ જર્ના પ્રાહુર્ભાવ-
પ્યુન્, ઢાપ્, અત ઇલ્વ ચ, ક્ષુધો જનિકા-કુજનિકા-ખૂખ
માનારી છે, તેથી ક્ષુન્નર્જનકા-રાઈ

૫ અમુરાગામિચ પ્રિયા-ઇદમર્વડન્, અપ્પ તલ્લાદ્
ઢાપ્-અમુરાને પ્રિય હોનારી આમુરી-રાઈ

૧ ઘોતિ-ચલ્દ કારયતિ ક્ષુતસ્ય કૃષુ ચલ્દ-
પ્યર્વાન્ અન્-ને ડી ક ડરાવે છે. તેથી ઢા-કાળી રાઈ

૨. અમિજનયતિ-ઇતિ અમિજનક-પ્યુન્, ક્ષુતસ્ય
અમિજનક-ડી-ને ઉપખનનાર છે, તેથી મુતાભિ
જનક-કાળી રાઈ

૩. કૃનીન્ હન્તતિ, કૃની હન-ચિન્ તુક્ ચ-
રમિધાનો ને નાશ કરે છે અથવા ઢરકે, બપુ
એનો ને નાશ કરે છે તેથી કૃમિકૃત-કાળી રાઈ

૪. કૃષ્ણઘર્ષા સપર-કાગે સરસા ગચ્ચાપ છે,
તેથી કૃષ્ણસર્પ-કાળી રાઈ

રાઈ તથા કાળી રાઈના ગુણો

રાજિકા વપાપિત્તમ્નો તંક્ષ્ણોષ્ણા રક્તપિત્તરુન્ ।
કિચ્ચિદ્દ્વામિદા કળ્કુકુષ્કોષ્ઠકૃમીન્ હરેન્ ॥

અતિતીક્ષ્ણા વિશેષણ તદ્દત્ કૃષ્ણાપિ રાજિકા ॥૬૬

અન્ય-રાજિકા કફપિત્તમ્ તી, ણા ઉષ્ણા મ્ક
પિત્તરુ કિચિત્ રુક્ષા પ્રમિરા (સતી) કળ્કુકુષ્કાષ્ઠ
કૃનીન્ હરેન્, વિશેષણ તાક્ષા (મરતિ), કૃષ્ણા અવિ
ગવિચ્ચ તદ્દર (ગુણે) ॥

રાઈ કંઈ તથા પિત્તને હલુનારી, તીક્ષ્ણ,
ગરમ, રક્તાપિત્તને કરનારી, કાઈક રૂક્ષ તથા
અમિને પ્રતીક્ષ કરનાર હોઈ ચગ, કૌંઠ તથા

કોહાના કૃમિએનો નાશ કરે છે તથા વિશેષે
કરી અત્યંત તીક્ષ્ણ છે; કાળી રાઈના પણ
એવા જ ગુણો છે. ૬૬

કુન્ડ ધાન્યના નામે તથા ગુણો
કુન્ડધાન્યં કુધાન્ય ચ તૂળધાન્યમિતિ સ્મૃતમ્ ।
કુન્ડધાન્યમનુષ્ણ સ્યાત્કપાય લઘુ લેહનમ્ ॥૬૭

મધુર કટુક પાકે રુક્ષ ચ ક્ષેદશોષકમ્ ।
વાતરુદ્ધગ્નિટક ચ પિત્તરક્તક્રુપાપહમ્ ॥૬૮॥

અન્ય-કુન્ડધાન્ય કુધા ચ ચ તૂળધાન્યમ્ ઇતિ
સ્મૃતમ્ કુન્ડધાન્યમ્ અનુષ્ણ વપાય લઘુ લેહન મધુર
પાકે કટુક ચ રુક્ષ ક્ષેદશોષક વાતરુદ્ધ બદ્ધવિટક ચ
પિત્તરક્તક્રુપાપહમ્ (અતિ) ॥

કુન્ડધાન્ય, ૧ કુધાન્ય અને તૂળધાન્ય
એટલા કુન્ડધાન્ય (ખડધાન)ના સસ્કૃત નામે
છે. ખડધાન ગરમ નથી, તૂળ, હલકુ મળને

ઉખેડનાર, મધુર, પાડમા તીખું, રૂક્ષ,
લીનારાને મૂડવનાર, વાયુ કરનાર, વિધાને
મ્કલ કરનાર અને પિત્ત, લોહીવિઠાર કે રક્ત
પિત્તને મટાડનાર છે ૬૭ ૬૮

૧ કુન્ડ ચ તત્ ધાન્ય કુન્ડધાન્ય-ને ઉન્ડ
અનાર ગણાય છે, તેથી કુન્ડધાન્ય-ખડધાન

૨ કુસ્તિત ધા ચ કુધાન્યમ્-ખ ૧૫ અથવા
હલકુ ધાન્ય ગણાય છે, તેથી કુધાન્ય-ખડધાન

૩ તૂળધાન્ય-તૂળધાન્ય ધા ચ-તૂળ ધા અમિવતિ
વા-ને ધાન્ય ધાસ નેતુ ધાસરૂપ અથવા ધામ જ

ધાન્ય નેતુ ગાય છે, તેથી તૂળધાન્ય-ખ ધાન
કાગના નામે તથા ભેદો

શ્રિયા કન્નમિયક્ષ્ણે કૃષ્ણા રક્તા સિતા તથા ।
પીતા ચતુર્વિધા કન્નમુસ્તાસા પીતા વરા સ્મૃતા ॥

અન્ય-ક-પ્રિથક્ષ્ણે દ્વ શિયા (લ) રાણા,
રક્તા, સિતા તથા પીતા-ચતુર્વિધા કન્ન (નમતિ), તાક્ષા
પીતા વરા સ્મૃતા ॥

ક ગુ^૨ અને પ્રિય ગુ^૨ એ બને (સીવિગે)
કાગના સરકૃત નામે છે. કાળી, રાતી,
ધોળી અને પીળી એમ ચાર પ્રકારની કાગ
થાય છે, તેઓમા પીળી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૬૯

૧. ક-કન્નમુસ્તાસા-ગરુતિ અગિ ગતી-મુગ્ધાદિ-
તાન્ કુ શકન્નપ્રાદિથ યદ્વા ક-મુચ ગરુતિ જનાડ
નવા મૂળગીતાન્, ગમ્લ્લ ગતી-મિત્તરુ દિનારુ ડ-ને
પા પીમા પ્રાપ્ત યાન છે-પાકે છે અથવા પોષિક

રોવાથી લોહો તેનાથી મુખ પામે છે. તેથી કંચુ-કાંગ.
૨. પ્રિય ગચ્છતિ-પ્રેમપાત્ર મુળ પ્રાપ્તિ ભગ્નપાન-
વૃક્ષાદિક પૂર્વત્ સિત્તદ્વાદિરાત્ ૩-ખાંગના સાંધનાર-
પાયુ વગેરે પ્રોતિકારક ગુણ ધરાવે છે, તેથી પ્રિયયુ-કાંગ.

કાંગના ગુણો

કસ્તુસ્તુ ભગ્નસન્ધાનવાતકૃદ્ વૃદ્ધળી ગુરુઃ ।

રુક્ષા શ્લેષ્મહરાતીય વાજિનાં ગુણકૃદ્ મૃશમ્ ॥૭૦
અન્યય-કફઃ તુ ભગ્નપાનગત્તૃત્ વૃદ્ધળી ગુરુ
સ્લ્લા અતીવ શ્લેષ્મહરા વાજિના મૃશ ગુણકૃત્ (અસ્તિ) ॥

કાંગ ભાગ્યાને સાંધનારી, વાયુ કરનાર,
પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, રૂક્ષ, કંચને બહુ જ
હરનારી અને ઘોડાઓને બહુ ગુણકારી છે. ૭૦

ચીનાક-^૧ ચીણો નામ તથા ગુણો

ચીનાકઃ કફમુદો ડસ્તિ સ ક્ષેયઃ કફગુલ્લ ગુણોઃ ॥
અન્યય-ચીનાક. વક્રુમેદઃ અસ્તિ, યઃ કુર્ણ. કફુલ્લ
ત્રેયઃ ॥

ચીનાક^૧-ચીણો એ કાંગળી જાત છે અને
તેમાં કાંગના જેવા જ ગુણો બાજવા.

૧. ચિનાતિ ગુણાં રૂક્ષાં અતીવ વાહુલ્યદ
વીર્યં, ચીનમ્ અકૃતિ-ગચ્છતિ ગુર્ણ-કમંબ્યન્-એ ગુણો
વરે વ્રેષ્ટતાને પામે છે અથવા કાંગના જ ગુણો ધરાવે
છે, તેથી ચીનાક-ચીણો.

સામાનુ નામ તથા ગુણો

શ્યામાકઃ શોષણી રુક્ષો વાતલઃ કફપિત્તહૃત્ ॥૭૧

શ્યામાક-^૧ સામે શોષણ કરનાર, રૂક્ષ, વાયુ
કરનાર અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે. ૭૧

૧. શ્યામ દ્વા આસમન્તાન્ કાયતિ, કે શ્વંદે-
'અન્યેન્ચોડપિ દ્વયત' રૂક્ષો વાતલઃ, શ્યામશ્યામિવ વર્ણમ્
અકૃતિ-ગચ્છતિ-કમંબ્યન્-એ ચોષાશ બાજી કંઈ
શામશે હોય એવો-મેલા જેવો લાગે છે-એટલે બાજી
શામશે વર્ણ ધારણ કરતો હોય તેવો લાગે છે, તેથી
શ્યામાક-સામે.

એ જાતના કોદરનાં નામે તથા ગુણો

કોદ્રવઃ કોરદ્રઃ સ્યાદુદ્ધાલો વનકોદ્રવઃ ।

કોદ્રવો વાતલો ગ્રાહી હિમઃ પિત્તકફાપહઃ ॥

ઉદ્ધાલસ્તુ મધેદુષ્ણો ગ્રાહી વાતકરો મૃશમ્ ॥૭૨

અન્યય-કોદ્રવ. કોરદ્રૃષ. સ્યાત્, વનકાદ્રઃ ઉદ્ધાલઃ
(કચ્છતે); કોદ્રઃ વાતલઃ ગ્રાહી હિમઃ (સન્) પિત્ત-
કફાપહઃ (અસ્તિ), ઉદ્ધાલઃ તુ ઉષ્ણઃ ગ્રાહી શ્વ
વાતકરઃ નવેત્ ॥
કોદ્રવ^૧ અને કોરદ્રવ^૨ એ બે કોદરનાં

સંસ્કૃત નામે છે. જંગલી કોદરો ઉદ્ધાલ^૧
કહેવાય છે. કોદરો વાયુ કરનાર, આડાને રોક-
નાર, ટાટો અને ચિત્ત તથા કંચને મટાડનાર છે.
જંગલી કોદરો ગરમ, આડાને રોકનાર અને
બહુ જ વાયુ કરનાર છે. ૭૨

૧. કવંતે રૂક્ષો કો-કૃ શ્વંદે-ચિન્, રૂક્ષિ રૂક્ષિ દ્રઃ-
દુ ગર્તો-અન્, ત્રીઘાઈ દ્રવ્ય કોદ્રઃ-શ્વોદરાદિઃ, વદ્ધા ક્લ-
વાયુના રૂક્ષિ-અન્-શ્વોદરાદિ-એ અવાજ કરતો કોદરો
છે અથવા વાયુથી વ્યાપ રહે છે, તેથી કોદ્રવ-કોદરા.

૨. કોદ્ર-હીર વૃષતિ વાલ્કલાદે, દુષ વૃદ્ધ્યે-
પ્વન્તાઃ કમંબ્યન્-એ વાયુકો રોવાથી લોહીને ખગાં
છે-રોવીવિકાર કરે છે, તેથી કોદ્રવ-કોદરા.

૧. ઉદ્ધાલવર્ત-વિશારદ્યતિ શ્વ વાયુ, વલ વિશ-
રણે-ણિનતાદ્ અન્-એ વાયુને ખૂબ જ વિકસાવે-
ઉપવ્યથે છે, તેથી ઉદ્ધાલ-જંગલી કોદરા.

રાજગરાનાં નામે તથા ગુણો

ચારુકઃ સરઘીજઃ સ્યાત્કલ્પ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।

ચારુકો મધુરો રુક્ષો રક્તપિત્તકફાપહઃ ॥૭૩॥

શીતલો લઘુચૂષ્ણશ્ચ કપાયો વાતકોપનઃ ॥૭૪॥

અન્યય-ચારુક. સરઘીજઃ સ્યાત્ । અથ તદ્ગુણા.
કલ્પ્યન્તે-ચારુકઃ મધુરઃ રુક્ષો રક્તપિત્તકફાપહઃ શીતલઃ
લઘુચૂષ્ણ. કપાય. ચ વાતકોપનઃ (અપતિ) ॥

ચારુક^૧ અને સરઘીજ^૨ એ બે રાજ-
ગરાનાં સંસ્કૃત નામે છે. રાજગરો મધુર,
રૂક્ષ, રક્તપિત્તને તથા કંચને મટાડનાર, ટાટો,
હલકો, વીર્યને વધારનાર, તૂરો અને વાયુને
કોષાવનાર છે. ૭૩, ૭૪

૧. ચરતિ-ગચ્છતિ ચિત્તે મધુરલઘુચૂષ્ણાદિદુર્ણઃ-
'દુક્ષિનચિનિ'-(ઉણા. ૧-૨) રૂક્ષો મુળ, તતઃ ચારુ
ઇ ચારુક-સંજ્ઞાય કન્-મધુર. હલકો અને વીર્યવર્ધક
આદિ ગુણોને લીધે જે ચિત્તમાં ખડોચી જાય છે.
તેથી ચારુક-રાજગરો.

૨. સરન્તિ સરાણિ-શ્વ ગર્તો-અન્, સરાણિ ઘોષાનિ
યસ્ય સ-જેનાં ગિયાં સરકનારો હોય છે, તેથી
સરઘીજ-રાજગરો.

વંશખીજનાં નામે તથા ગુણો

યવા વંશમવા રુક્ષાઃ કપાયઃ કટુપાકિનઃ ।

વદ્ધમૃજાઃ કફઘ્નાશ્ચ વાતપિત્તકરાઃ સરાઃ ॥૭૫ ॥

અન્યય-વંશમવાઃ^૨ યવાઃ રુક્ષાઃ વવાયા કટુપાકિનઃ
વદ્ધમૃજાઃ કફઘ્નાઃ વાતપિત્તકરાઃ ચ સરાઃ (સન્તિ) ॥
વાંસના થવ (ગિયા) રૂક્ષ, તૂરો,

પાકમા વીખા, મૂત્રને રોકનાર, કકને હણ
નાર, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર અને
આડાને ઉતારનાર છે ૭૫

૧ વરાસ વીજાનિ-નાસના મિથા તે વશીળ.

૨ વશે ભવન્તિ-મૂ-પચાય-આમના જે થાય છે,
તેથી વશમન-વશીળ

કસૂખાના બીજનાં નામે તથા ગુણે

કુસુમ્મવીજ વરટા સેવ પ્રોક્તા વરટિકા ।

વરટા મધુરા સ્નિગ્ધા રક્તપિત્તકફાપહા ।

કયાયા શીતલા ગુર્વી સ્યાદ્વૃષ્યાનિલાપહા ॥૭૬॥

અન્ય - કુસુમ્મવીજ વરટા, સા એ વરટિકા પ્રોક્તા,
વરટા મધુરા સ્નિગ્ધા કયાયા શીતલા ગુર્વી અટ્યા
રક્તપિત્તકફાપહા જનિગપદા સ્વાત્ ॥

કુસુમબીજ, ૧ વરટા^૨ અને વરટિકા,^૩

એટલા કસૂખાના બીજના સસ્કૃત નામે

છે. કસૂખાના બીજ મધુર, સિન્ધ, પૂરા,
ટાઠા, ભારે, વીથને વધારનાર નથી અને

રક્તપિત્ત, કક તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૭૬

૧ કુસુમ્મસ્ય વીજ-કસૂયાનુ બીજ

૨ ત્રિચત સ્વિક્રિયત વાતપિત્તકફમત્વાત્ લોકે -
સ્વવરણ-શક્તિમ્યાડન્' (હળા ૪-૮૧) ટાપુ-
પાત, પિત અને કકને નાશ કરનાર હોનાથી
લોકો વડે જે ગ્રીહારાય-પસદ કરાય છે, તેથી

વરટા-કસૂયાના મિના

૩ વર ક્ષેટ્ટ ટુષ્ટલગુમ્મ અટિ-અતિકામ્યતિ-
અટુષ્ટવાન, અટ્ટ અતિકમહિમયા -સ્મધ્ધળુ શકન્વાદિ
મગ્નત્તવાદ ટાપુ સ્વાયં ક્ત્વ કડગ્ન હિત દ્રુસ્યલ વ-

જે વીથવર્ધક નાહ પચાયો તે ઉત્તમ ગુણથી રહિત
છે, તેથી વરટિકા-કસૂયાના મિથા

થેગીનાં નામે તથા ગુણે

ગવેધુકા તુ વિદ્વિર્ગર્ગેષુ કથિતા સ્ત્રિયામ્ ।

ગવેધુ કટુકા સ્વાદ્વો કાર્દવેહત્કફનાશિની ॥૭૭॥

અન્ય - ગવેધુકા તુ વિદ્વિર્ગિ ગમુ કથિતા,
સ્ત્રિયામ્ (વક્ત). ગવેધુ કટુકા સ્વાદ્વો કાર્દવેહત્કફ
નાશિની (મનેત) ॥

ગવેધુકા,^૧ અને ગવેધુ^૨ એ બન્ને (સી
લિંગે) થેગીના સસ્કૃત નામે છે એગી

વીખી, મધુર, ફળાપાથુ કરનાર અને કકને
નાશ કરનાર છે. (એગી ફલાહારમા કામ

આવે છે.) ૭૭

૧ ગવા જલેન તત્ર વા ગવિણ્યતે, એય ટુદ્વો-
મુમ્વાદિત્વાત્કુ ત્ત સ્વાયંકન્ ટાપુ વ- પાણી વડ
કે પાણીમા વધે છે, તેથી ગવેધુકા-એગી

૨ ગવ-ગાયર્થ વીચત-સ્વયતેડતી, વ્ પાન્ને-મુગ
સ્વાદિત્વાત્કુ, પ્રવાદરવિત્વાત્ દસ્ય ધધ, વદ્વા પૂવવત્-ગ
ગાય કે બળદ માટે સાચવીરખાન છે તેથી અથવા ઉપ
પ્રમાણેનો અથ પાપુ ધગવે છે, તેથી ગવેધુ-એગી

નાનવીનાં નામે તથા ગુણે

પ્રસાધિકા તુ નીવારસ્તુજ્ઞાન્તમિતિ ચ સ્મૃતમ્ ।
નીવાર શીતલો ગ્રાહી પિત્તમ્ન કફવાતકૃત્ ॥૭૮॥

અન્ય - પ્રસાધિકા તુ નાવાર ચ તૃણાન્તમ્ હિત
સ્મૃતમ્ નીવાર શીતલ ગ્રાહી પિત્તમ્ન કફવાતકૃત્
(અન્તિ) ॥

પ્રસાધિકા,^૧ નીવાર^૨ અને તૃણાત^૩ એટલા
નાનવીના સસ્કૃત નામે છે. નાનવી ટાઠી,
આડાને રોકનારી, પિત્તને હણનારી અને કક

તથા વાયુને કરનારી છે ૭૮

૧ પ્રસાધ્યતિ કવમનસ્ય ફલાહારપિણા તપસ્વિનામ્-
પ્રસૂત્કાત્ સ વ સસિદ્વાવિત્વસ્માપિણવન્તાદ્ધુલુ-ટાપુ, અત
હત્વ વ-ફલાહાર બન્ધતા તપસ્વીઆને અન્નુ ગાય
જે તિષ્ઠે વરી આપે છે, તેથી પ્રસાધિકા-નાનવી

૨ નિન્સોં ત્રિચત સામસે અટુષ્ટાવનવાત, વૃલ્ વરણ
'નો વૃ ધાન્ય હત્યનન ઘનુ, 'અપસાસ્ય તિ વીદસ્ય વ-જેને
તપ-વીઆ અત્ય ત-ગ્રીહારે ડ, કેમકે એલા વિના બ
સ્વાભાવિક તૃણાન્ય તરીકે ઉત્પન થાય છે, તેથી

નીવાર-નાનવી

૩ તૃણસ્ય-તૃણાન્તસ્ય જન્તમ્ હવ-તૃણધાન્યોતો
બધુે ડોય, તેમ જગભગ છે-ની કક્ષાનુ ખ-ધાન્ય
છે, તેથી તૃ-ન્ત-નાનવી

યાવનાલ-ગુનારતુ' નામ તથા ગુણે

યાવનાલો હિમ સ્વાદુલાહિત સ્લેષ્મપિત્તજિત્ ।
અટુષ્ટસ્તુવરો રૂઠ્ઠ હેદરત્ કથિતો લઘુ ॥૭૯॥

અન્ય - યાવનાઠ હિમ સ્વાડુ લહિત સ્લેષ્મપિત
નિત્ત અટુષ્ટ તુર સ્થ વ્લેદરત્ લઘુ કથિત ॥

યાવનાલ^૧ ટાઠો અને મધુર હોય છે, જે
રાતો હોય તે કક તથા પિત્તને મટાડનાર છે,
પણ વીથ માટે આરો નથી, વગી તે પૂરા,
રૂક્ષ, ગ્લાનિ કરનાર અને હવકો કહેવાય છે. ૭૯

૧ વાસવ માઠ દસ્ય સ ચવનાલ, ચવનાઠ પવ
ચવનાલ-સ્વાધિઠ પ્રસાધન્-જેતુ નાગ અથવા સાકો
ચવના જેવા હોય છે, તે યાવના-ગુનાર નામે ધાન્ય-

ધાન્યો વિધે સામાન્ય સૂચન

ધાન્યં સર્વે નવં સ્વાદુ ગુરુ સ્તેષ્મકરં સ્મૃતમ્ ।
તન્નુ વર્ગોપિત પથ્યં યતો લઘુતરં હિતમ્ ॥૮૦॥

અન્ય-સર્વ ધાન્ય નવં (જા) સ્વાદુ ગુરુ સ્તેષ્મ-
કર સ્મૃતમ્, યતઃ સર્વોપિત તન્નુ લઘુતર (જન) હિત
પથ્ય (મરતિ) ॥

સઘળા પ્રકારનાં ધાન્ય નવાં હોય ત્યાં
સુધી મધુર, બારે અને કંઈ ઠરનાર હોય
છે; કારણ કે એક વર્ષનું જૂનું ધાન્ય થાય તે
બહુ જ હલકું થઈ હિતકારી અને પથ્ય
થાય છે. ૮૦

વર્ગોપિતે સર્વધાન્યં ગૌરવ પરિમુચ્ચતિ ।

ન તુ ત્યજતિ વીર્યં સ્વ ક્રમાનુચ્ચલ્યત. પરમ્ ॥૮૧॥

અન્ય-વર્ગોપિત સર્વધાન્ય ગૌરવ પરિમુચ્ચતિ, સ્વ
ગૌર્ય તુ ન ત્યજતિ, યત પર ક્રમાત સુચતિ ॥

એક વર્ષનું જૂનું થયેલું ધાન્ય બારેપહું
મૂકી દે છે, પણ ચોતાની શક્તિને છોડતું
નથી. એક વર્ષ થયા પછી અનુક્રમે ચોતાની
શક્તિને તે છોડતું બંધ છે. ૮૧

પતેષુ યવગોધૂમતિલમાપા નવા હિતાઃ ।

પુરાણા વિસ્સા રુક્ષા ન તથા ગુણકારિણઃ ॥૮૨॥

અન્ય-પતેષુ યવગોધૂમતિલમાપા નવા હિતાઃ
(સન્તિ), પુરાણા વિસ્સા રુક્ષા (વન્ત.) તથા
ગુણકારિણઃ ન (મવન્તિ) ॥

ધાન્યોમાં જવ, ઘઉં, તલ અને અડદ એ
નવાં સારાં છે; તે જૂનાં થાય ત્યારે રસરહિત અને
રૂક્ષ થઈ જવાથી તેવાં શુભકારી રહેતાં નથી.

દીન-પુરાણા વર્ષદ્વાદશપરિ સ્વિતા । યવાદર્શો નવા
શક્તાન્વરિ હિતા । પથ્યા જોના તુ પુરાણા હિતા । 'પુરાણ
યવગોધૂમકોદિજાત સ્તેષ્મનુગિ'તિ યસન્ત વામદેનાક-
ત્વાત આ રથયે 'જૂના' એટલે બે વર્ષ કરતાં વધારે
રહેલા સમજવાં. નવા જવ આદિ ધાન્યો સશક્ત
શરીરવાળાઓને હિતકારી છે, પણ પથ્ય ખાના-
રાઓને તે જૂનાં જ હિતકારી છે; કારણ કે
'વસત ઋતુમાં જૂના જવ, જૂના ઘઉં, જંગલી
પશુઓનું માંસ અને લોહાના કાંટાથી પકાવેલું
માંસ ખાવાં' એમ વાગ્યે કહ્યું છે. ૮૨

ઈતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ધાન્યવર્ગ સમાપ્ત

૯ : શાકવર્ગ

છ પ્રકારનાં શાક વિધે સામાન્ય સૂચના
પત્રં પુષ્પ ફલં નાલં ધન્દં સંસ્વેદજ તથા ।

શાક પૃથ્વીધમુદિદિં ગુરુ વિધાયથોક્તમ્ ॥૨॥

અન્ય-પત્ર પુષ્પ ફલ નાલ કન્દ તથા સંસ્વેદજમ્
(ઈતિ) પૃથ્વી ધામ્ ઉદિદિ, (તથ) સ્વોક્તર
ગુરુ વિધાય ॥

પાદડાં, ફૂલ, ફલ, ઘાંડલી, કંદ અને
સંસ્વેદજ (ચામાચામાં થતાં બિહાડાનાં
ટોપ વગેરે), એમ છ પ્રકારનાં શાક કહેવાય
છે; તેઓમાં પહેલા પહેલાના કરતાં પછી
પછીનું બારે સમજવું ૧

૧. શાક એટલે! યન્ય મોંતુ યેન અગ્નિ યન્ત
શક્તો-કળે યનુ, યજ્ઞ રન્તિ-તન્નુત્તિ યુ દુઃસ્વપ્રાદિ,
વિદ્મિનિગુરુશ્વતાદિયુક્તેન યાનુવર્ષકન્દા ઘાંત્નુરુણે-
કાલુલકાલ કન્-નેને લીધે અત આદિ ખા / શકાન છે,
તેથી અથવા આગને ગેરવાપુ બારેપહું, વખાપહું
વગેરે અનુષ્ણોવાળું ઘાંતે વાયુવર્ષક રોવાથી જે
શરીરને, વીર્યને, બુદ્ધિને તથા અરુણાક્રિયા આદિને
બોધાં કરે છે, તેથી શાક કહેવાય છે.

શાકોના સામાન્ય ગુણોદાપ

પ્રાયઃ શાકાનિ સર્ગોણિ વિદ્મન્ભોનિ ગુરુણિ ચ ।

રુક્ષાણિ યદુવર્ષાસિં સુષ્ણિણમારુતાનિ ચ ॥ ૨ ॥

અન્ય-પ્રાય સર્ગોણિ યાદ્યનિ વિદ્મન્ભોનિ ગુરુણિ
રુક્ષાણિ યદુવર્ષાસિં ચ સુષ્ણિણમારુતાનિ (મવન્તિ) ॥

ઘાનુ કરી સઘળા શાકો આડાને રોકનારાં,
બારે, ફલ, વિધાને ઘણી ઠરનારા અને
આડાને તથા પવનને છોડનારાં છે. ૨

શાકં મિતન્તિ યપુરસ્ય નિહન્તિ નેત્રં,
વર્ણે નિનાશયતિ રક્મથાપિ શુન્મ્ । પ્રસાદયં
ચ કુરુતે પલિતં ચ નૂતં, હન્તિ સ્મૃતિં ગતિ-
મિતિ પ્રવદન્તિ તજ્ઞા ॥ ૩ ॥

અન્ય-શાકં યપુરસ્ય મિતન્તિ, નેત્રં નિહન્તિ,
વર્ણે રક્મ્ અથ શુન્મ્ અપિ નિનાશયતિ, પ્રસાદયં ચ
પલિતં કુરુતે, સ્મૃતિં ગતિં નૂતં હન્તિ, ઇતિ તજ્ઞા પ્રવદન્તિ ॥

શાક શરીરનાં હાડકાને ચીરી નાખે,
નેત્રને હણે; રંગ, લોહી તથા વીર્યને નાશ
કરે, બુદ્ધિને ક્ષય કરે, કેશને ધોળા કરે,
અને સ્મૃતિને તથા ગતિને નક્કી હણે છે,
એમ તે વિષયને બહુનારા વિદ્વાને કહે છે. ૩

શાકેષુ સર્વેષુ વસન્તિ રોગાસ્તે હેતવો દેહ-
વિનાશનાય । તસ્માદ્ બુધ શાકવિવર્જનં તુ,
કુર્યાત્ત્યાલેષુ સ एव दोष ॥ ૪ ॥

અન્ય - સર્વેષુ શાકુ રોગ વસન્તિ, ત (રોગ) દેહવિનાશનાય હેતવ (સુ), તસ્માદ્ બુધ તુ શાક વિવર્જનં કુર્યાત્ તથા આલેષુ સ एव दोष (અસ્તિ) ॥

સઘળા શાકોમા રોગો રહે છે અને તે રોગો દેહને વિનાશ કરવામા કારણરૂપ થાય છે, માટે સમજી માણસે તે શાકોનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, જે દોષો શાકોમા છે, તે જ દોષો ખાટા પદાર્થોમા પણ છે ४

૬૧૧ પુત્રાનિ શાકનિન્દકાનિ વચ્ચાનિ સામાન્યાનિ ।
અથ શાકુ વિશિષ્ટાનિ વચ્ચાનિ ॥ આમ શાકની નિંદા કરનારા જે જે વચનો છ તેઓને સામાન્ય વચન ક્ષેપ સમજવા કેમકે તેઓના વિષે જે વિશય વચનો છ, તે હવે નીચે કહેવાય છે ४

પનશાક*

એ જાતની ચીલી કે બથનાના નામો,
ભેદા તથા ગુણે

વાસ્તુકં વાસ્તુક ચ સ્યાદ્ધારપત્ર ચ શાકરાટ ।
તદેવ તુ વૃહત્પત્ર રક્ત સ્યાદ્ ગૌડવાસ્તુકમ્ ॥૫॥
પ્રાયશો યવમધ્યે સ્યાદવશાકમત સ્મૃતમ્ ।
વાસ્તુકદ્વિતયં સ્વાદુ ક્ષાર પાકે કટ્ટદિતમ્ ॥૬॥
દીપન પાચન સ્વચ્છ લઘુ શુક્રવલપ્રદમ્ ।
સર ઘૃહાસ્પતિશો કૃમિદોષત્રયાપહમ્ ॥ ૭ ॥

અન્ય - વાસ્તુક વાસ્તુક ચ ક્ષારપત્ર ચ શાકરાટ સ્યાત્, તદ્ એવ વૃહત્પત્ર રક્ત ગૌડવાસ્તુક સ્યાત્ (દર) પ્રાયશ યવમધ્ય સ્યાત્ અત યવશાક સ્મૃતમ્ । વાસ્તુકદ્વિતયં સ્વાદુ ક્ષાર પાકે કટ્ટ દીપન પાચન સ્વચ્છ શુક્રવલપ્રદ સર (સત્) ઘૃહાસ્પતિશો કૃમિદોષ ત્રયાપહમ્ ઉદિતમ્ ॥

વાસ્તુક,^૧ વાસ્તુક,^૨ ક્ષારપત્ર^૩ અને શાક રાટ^૪ એટલા ચીલીના સસ્કૃત નામો છે મોટા પાદડાવાળી જે રાતી ચીલી થાય છે, તે ગૌડ વાસ્તુક કહેવાય છે ચીલી ઘણુ કરીને જવના ખેતરમા તેઓની વચ્ચે થાય છે, તેથી યવશાક^૫ પણ કહેવાય છે અસે જાતની ચીલી મધુર, ખારી, પાકમા તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,

* વપ્ત્ય શાક-જે શાક પાદડાકે થાય છે, તે પનશાક કહેવાય છે

પાચક, રુચિ ઉભવનાર, હલકી, વીર્ય તથા બળને આપનારી, ઝાડો ઉતારનાર અને બરોળ, ટોહીનો ખગાડ, પિત્ત કે રક્તપિત્ત, અરશ, કૃમિ અને ગુણે દોષને મટાડનાર છે (કેટલાક વૈદ્યો આ વાસ્તુકને ટાકો કહે છે) ૫-૭

૧, ૨ વચતિ વેદે યદ્વા વચન્તિ ચિરગુણા અસ્મિન્, વસ નિવાસે-‘ઉલ્કાદયથ્વ ઇતિ સાધુ, (ઉષા ૪-૪૧), તત વાસ્તો મવમ્-‘અધ્યાત્માદિ ત્વાત ઠમ્, ‘ઇમુચુક્ ઇતિ ક-જે લાભો કાળ શરીરમા ટકે છે અથવા જેમા લાભા કાળ મુદ્ધી ગુણો રહે છે, એવા પ્રદેશમા જે થાય છે, તેથી વાસ્તુક અથવા વાસ્તુક-ચીલી કે મથવો

૩ ક્ષારણિ યત્રાણિ યસ્વ તત્-જેના પાદડા ખારાશપડતા હોય છે, તેવી ક્ષારપત્ર-ચીલી

૪ શાકાનો રાટ, શાકેષુ વા રાતત ગુણે-રાજૂ દીપ્તો ક્ષિપ્-શાકોનો જે રાજ ગુણાય છે અથવા ગુણોને લીધે શાકોમા જે શોભે છ તેથી શાકરાટ-ચીલી કે બથવો

૫ યવાનો મધ્ય જાત શાક-શાકપરિવાદિ-જે શાક જવના ખેતરમા તેઓની વચ્ચે થાય છે, તેથી યવશાક-ચીલી

પોથીના નામો તથા ગુણે

પોતક્યુપોદિકા સા તુ માલ્વામૃતવહરી ।
પોતકી શીતલ્યા ક્ષિપ્થા શ્લેષ્મલા વાતપિત્તનુત્ ॥
અકળ્યા પિચ્છિલા નિદ્રાશુક્રદા રક્તપિત્તજિત્ ।
બલદા રુચિકૃત્પથ્યા વૃહ્ણી તૃપ્તિકારિણી ॥૧॥

અવય - પોતકી ઉપાધિવા માગવા અમૃતવહરી (કથ્યત) । સા તુ પોતકી શીતલા ક્ષિપ્થા શ્લેષ્મલા વાતપિત્તનુત્ અકળ્યા પિચ્છિલા નિદ્રાશુક્રદા રક્તપિત્તજિત્, બલદા રુચિકૃત્ પથ્યા વૃહ્ણી તૃપ્તિકારિણી (મવતિ) ॥

પોતકી,^૧ ઉપોદિકા,^૨ માલવા^૩ અને અમૃતવહરી^૪ એટલા પોથીના સસ્કૃત નામો છે પોથી ટાલી, સિન્ધ, કંકે કરનારી, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનારી, ઠંઠ માટે સારી નથી, ચીકણી, નિદ્રા આપનારી, વીર્યને વધારનારી રક્તપત્તને મટાડનારી, બળ આપનારી, રુચિ કરનારી, પથ્ય, પુષ્ટિ આપનારી અને તૃપ્તિ કરનારી છે ૮,૯

૧ પુનાતિ શરીર પથ્યત્વાત્ વૃહ્ણીત્વાથ-પૂન્ વવને-ઉનાવિસ્ત્ર પ્રત્યય, તત સ્વામં કન્, ઘોરદિત્વાથ દીપ્-જે શરીરને દિતકારી તથા પુષ્ટિકારક પાનાથી

શરીરને ૨૫૨૭ સાદ મનાવે છે, તેની પોતકી-પોથી.

૨ ઉપનમ્ અવિકમ્ ઉદકમ્ અસ્યામ્-ઉત્તર પદસ્ય ચ' इत्युदादश - શેષાદ વિભાવ'તિ કપ્, ઘ્, અત इत्य ચ-એમા પાણીનો ભાગ વધારે કાય છે, તેથી ઉપોદિકા-પોથી

૩ માત્વ દશ ઉત્પત્તિસ્થાનમ્ અસ્તિ અસ્યા - અશભાવચ્, યદ્વા માત્મ-ઉત્તરક્ષેત્રમસ્તિ અસ્યા ઉત્પત્તિ-સ્થાનમ્-અન્યમ્બોડપિ દ્વયતે इति મત્વર્થોયો વ, ઘ્-એનુ અસલ ઉત્પત્તિસ્થાન માલન દેવ છે અથવા ઊંચી જગ્યા એનુ ઉત્પત્તિસ્થાન કાય છે, તેની માનના-પોથી

૪ અમૃતસ્ય વદ્ધરી इव સ્મિત્તદારકલાદ-ત્પિત્તજારક યેવાવી બાણે અમૃતની વેત કાય તેવી ધાય છે, તેથી અમૃતન-તરી-પોથી

ધોળા અને રાતા ડાહાના નામો તથા ગુણો મારિયો વાપ્પકો માર્પ શ્વેતો રક્તશ્ચ સ સ્મૃત । મારિયા મધુર શીતો વિષ્ટમ્ભી પિત્તનુદ્ ગુરુ । યાતસ્લેષ્મકરો રક્તપિત્તનુદ્વિપમાગ્નિજિત્ ॥૧૦॥ રક્તમાર્પા ગુરુર્નાતિ સક્ષારો મધુર સર । સ્લેષ્મલ કદુક પાકે સ્વલ્પદોષ ઉદ્ધીરિત ॥૧૧

અન્ય-મારિય વાપ્પક માપ (इति नामानि), સ ચ શ્વેત રક્ત સ્મૃત, (ગુણાલુ-)મારિય મધુર શીત વિષ્ટમ્ભી પિત્તનુદ્ ગુરુ વાતસ્લેષ્મકર રક્તપિત્ત નુદ્ વિપમાગ્નિજિત્ (અવતિ) । રક્તમાપ અતિગુરુ ન, સક્ષાર મધુર સર સ્લેષ્મક પાક કદુક સ્વલ્પદોષ ઉદ્ધીરિત ॥

મારિય, ૧ ઘાબ્પક ૨ અને માર્પ ૩ એટલા ડાહાના સસ્ટૃત નામો છે એ ડાહો ધોળો અને રાતો એમ બે પ્રકારનો ધાય છે ડાહો મધુર, ઠાહો, આડાને શેકનાર, પિત્તને મગડ નાર, ભારે, વાયુ તથા કફને ઠરનાર અને રક્ત પિત્તને તથા અગ્નિની વિપમતાને મટાડનાર છે. રાતો ડાહો બહુ ભારે નથી પણ ખારાશયળો, મધુર, આડો ઉતારનાર, કફ ઠરનાર, પાકમા તીએ અને થોડા ઠોષવાળો કહેવાય છે ૧૦, ૧૧

૧ મા રિપતિ-દિનસ્તિ વિપમાગ્નિજિત્વાદ, રિપ દિસાયામ્-દ્યુપથેતિ ક -એ અગ્નિની વિપમતા મટાડે છે, તેથી મરવા દેતો નથી પણ જિવાડે છે, તેથી મારિય-ડાહો

૨ યાષ્ઠે રક્તપિત્ત વિપમાગ્નિ ચ, શાષ્ઠ વિલોબને- 'સ્વશ્વિલ્પવશ્મયાલ'-(લગ્ના ૩-૨૮) इति શાષ્ઠ -

તત સ્વાથે કન્-એ ૨માપિત્તને તથા અગ્નિની વિપમતાને મટાડે છે, તેની આપ્પ-ડાહો

૩ મૃષ્યતિ-અમતસ્ત્યાનુ દાપાનુ, મૃષ્યતિત્યાયાનુ દ્યુપથેતિ ક, તત મૃષ એ માપ-સ્વાથે પ્રજ્ઞાશ્નુ-એ થોડા દોરોને મહન ઠરે છે તેની માર્પ-ડાહો

તાંડળના નામો

તણ્ડુલીયો મેઘનાદ કાણ્ડેરસ્તણ્ડુલેરક । મણ્ડીરસ્તણ્ડુલીર્જીવો વિપમ્નશ્ચાલ્પમારિય ॥૧૨॥

અન્ય-તણ્ડુલાય મેઘનાદ કાણ્ડેર તણ્ડુલરક મળીર તણ્ડુલીય વિપમ્ન ચ અલ્પમારિય (કચ્ચત) ॥

તડુલીય, ૧ મેઘનાદ, ૨ કાંડેર, ૩ તડુલેરક, ૪ બડીર, ૫ તડુલીબીજ, ૬ વિપમ્ન ૭ અને અ-પ મારિય ૮ એટલા તાંડળના સસ્ટૃત નામો છે

૧ તડપત-આહ્યત इति તણ્ડુ, તડ અપાત- 'સાસનિવળશિ-इति નિપાત, તણ્ડુલાય-વિપાદિદનનાર્થ દિત યદ્વા તણ્ડુલેભ્યો દિત - તર્લે દિતમ્' इति છ-વિપ વગેરેનો નાશ કરવા એ દિતજારી અથવા ઉપયોગી છે અથવા મોખાને દિતખરી છે, તેની તડુલીય-તાંળને

૨ મધ इव નાદો વસ્ય પિત્તકફાલવિનાશન-પિત્ત, કફ તથા ગોહી-વિકારને નસાડી મૂકના એની ગળના મેવના એવી છે, તેવી મેવનાદ-તાંળને

૩ કાણ્ડે-નીર નાહીવન્યો વા અસ્તિ અસ્ય-કાણ્ડાકાવીરમીરચો' इति ફેરુ પ્રલ્લવ, ઘ્યાવરાદિ - એમા જળાતત્વ અથવા જાખગીએ વધારે હોય છે, તેથી કાંડેર-તાંળને

૪ તણ્ડુલાનુ ફેરયતિ-તમ્બો દિતવાદ, ફેર પ્રણે-કમ્પ્યન્, તવ સ્વાથે કન્-એખાને દિતકારી ડેવાવી તેઓને એ પ્રેરણા આપે છે તેથી તડુલેર-તાંળને

૫ મળ્તિ-નિલ્પયતિ વિપદારક્ત્યાવીન્ સ્વક્રીયાન્ ગુણાન્ 'મઢિ જામળને આમળન-નિરુપમનિત્વથ - શાહુલકારીન્-એરેનો નાશ કરનાપણુ વગેરે પોતાના ગુણોને એ જણાવે છે, તેથી બડીર-તાંળને.

૬ તણ્ડુલા વીજમિવ વીજ વસ્ય સ-એનુ બિયુ તડુલીના બિયા એનુ હોય છે, તેથી તડુલીબીજ-તાંળને

૭ વિપ હન્તિ-'અનુપ્યજ્જુકેષે'તિ હન્તદક-એરેનો એ નાશ કરે છે, તેથી વિપ-તાંળને.

૮ અલ્પમાલો મારિય-એ થોડો મારિય એટલે ડાહો ગણાય છે-અર્થાત તેના એવો કષ્ટક હોય છે, તેથી અલ્પમારિય-તાંળને

તાંદળબીના ગુણે

તળહુલીયો લઘુઃ શીતો રુક્ષઃ પિત્તકફાલજિત્ ।

સૂત્રમૂત્રમલો રુચ્યો દીપનો વિપહારકઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથઃ-તળહુલીયઃ લઘુઃ શીતઃ રુક્ષઃ સૂત્રમૂત્રમલઃ

રુચ્યઃ દીપનઃ વિપહારકઃ પિત્તકફાલજિત્ (અસ્તિ) ॥

તાંદળબે હલકો, ટાઢો, રૂક્ષ, મળ તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, રુચિ ઉપબવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, એરને હરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

પાણીના તાંદળબીનાં નામે તથા ગુણે

પાનીયતળહુલીયં તુ કચટં સમુદાહતમ્ ।

કચટં તિકકં રક્તપિતાનિલહરં લઘુ ॥ ૧૪ ॥

પાનીયતંદુલ^૧ અને કચટ^૨ એ બે પાણીમાં

થતા તાંદળબીનાં સંસ્કૃત નામે છે. પાણીનો

તાંદળબે કડવો અને હલકો હોઈ રક્તપિત્ત

તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૪

૧. પાનીયજાતં તળહુલીય-શાકગણિવાદિઃ-પાણીમાં થતો તાંદળબે પાનીયતંદુલીય કહેવાય છે.

૨. કચતિ-દીપ્યતે તિકક્રયુનેન, કચ દીપ્તો- 'શક્તિમ્બોડન્' (વ્યા. ૪-૮૧)-ને કડવાશનો યથુ પ્રકાશિત કરે છે, તેથી કચટ-પાણીનો તાંદળબે.

ટાંકાનાં નામે તથા ગુણે

પલમ્યા વાસ્તુકાકારા હુરિકા ચીરિતચ્છદા ।

પલમ્યા વાતલા શીતા પ્લેપ્મલા મેદિની ગુરુઃ ॥

વિષ્મિન્ની મદશ્વાસપિત્તરક્તકફાપહા ॥ ૧૫ ॥

પલક્યા,^૧ વાસ્તુકાકારા,^૨ હુરિકા^૩ અને

ચીરિતચ્છદા^૪ એટલાં ટાંકાનાં સંસ્કૃત નામે છે.

ટાંકો વાયુ કરનાર, ટાઢો, કફ કરનાર, આડો

છટો પાડનાર, ભારે, મળને રોકનાર અને મદ,

શ્વાસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફનો

ગથ કરનાર છે. (કેટલાક માને છે કે આ

ટાંકો જ ચીલી કે બધવો કહેવાય છે.) ૧૫

૧. પલમેવ પલક-સ્વાર્થે ક્વ, પલમ્ય-માંવૃદ્ધયે દિત્-હિતાર્થે મવાદિત્વાદ યઃ-માંસ વધારવા જે દિતકારી છે, તેથી પલક્યા-ટાંકો-બાહ્ય.

૨. વાસ્તુમ્યેવ આકારો યસ્યાઃ સા-નેનો આકાર બધવો કે ચીલી જેવો હોય છે, તેથી વાસ્તુકાકારા-ટાંકો.

૩. હુરિ-હિન્તિ મલં મદશ્વાસદૌષ મેદિનીવાદ-હુર ઇરને 'કમુર' (વ્યા. ૨-૩૫), 'શુષ્પર્થ'તિ કો વા,

જ્વ, ગ્નુ, ગત દ્વ ન-ને મળને ટાડનાર હોવાથી

મળ તથા મદ-શ્વાસ વગેરેને ટોડે છે, તેથી હુરિકા-ટાંકો.

૪. ચીરવદ્ આચરિતં છદં યસ્યાઃ-જેનું પાંદડું ચીરશ જેવું-ફટેલાં વસ્ત્ર જેવું હોય છે, તેથી ચીરિતચ્છદા-ટાંકો.

કરલીનાં નામે તથા ગુણે

નાડિકં કાલશાકં ચ શ્રાદ્શાકં ચ કાલકમ્ ।

કાલશાકં સરં રુચ્યં વાતરુક્તકફશોથહત્ ॥

વલ્યં રુચિકરં મેથ્યં રક્તપિત્તહરં હિમમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્ય-નાડિકં કાલશાકં ચ શ્રાદ્શાકં ચ કાલકમ્ (કથ્યતે) । કાલશાકં સરં રુચ્યં વાતરુક્ત કફ-શોથહત્ વલ્યં રુચિકરં મેથ્યં હિમ રક્તપિત્તહરમ્ (અસ્તિ) ॥

નાડિક,^૧ કાલશાક,^૨ શ્રાદ્શાક^૩ અને

કાલક^૪ એટલાં કરલીનાં સંસ્કૃત નામે છે.

કરલી આડો ઉતારનાર, રુચિ ઉપબવનાર, વાયુ

કરનાર, કફ તથા સોબને હરનાર, બળ આપ-

નાર, કાંતિકારક, બુદ્ધિને હિતકારી અને ટાઢી

હોઈ રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૧૬

૧. નાડી इव कायति-કે શબ્દે-અન્યેમ્બોડપિ દ્યયત' इति वः-यद्वा नाडिरिव प्रतिकृतिः-'इने प्रतिकृतौ' इति क्व-ने नाण जेषुं लागे છે, તેથી નાડિક-કરલી.

૨. કાલવર્ણ શાક-શાકગણિવાદિઃ-જે કાળા રંગના શાકરૂપે થાય છે, તેથી કાલશાક-કરલી.

૩. શ્રાદ્ધયોગ્ય શાક-જે શાક શ્રાદ્ધમાં યોગ્ય ગણાય છે, તેથી શ્રાદ્ધશાક-કરલી.

૪. કાલવર્ણ કાયતિ-'કે શબ્દે-અન્યેમ્બોડપિ' इति वः-ने काला रंगनु' કહેવાય છે, તેથી કાલક-કરલી.

અળવીનાં નામે તથા ગુણે

પટ્ટશાકસ્તુ નાડીકો નાડીશાકશ્ચ સ સ્મૃતઃ ।

નાડીકો રક્તપિત્તમ્બો વિષ્મિન્ની વાતકોપનઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથઃ-પટ્ટશાકઃ તુ નાડીકઃ સ ચ નાડીશાકઃ

સ્મૃતઃ, નાડીકઃ રક્તપિત્તમ્. વિષ્મિન્ની વાતકોપનઃ (અસ્તિ) ॥

પટ્ટશાક,^૧ નાડીક^૨ અને નાડીશાક^૩ એટલાં

અળવીનાં સંસ્કૃત નામે છે. અળવી રક્તપિત્તને

મટાડનાર, મળને રોકનાર અને વાયુનો પ્રકોપ

કરનાર છે. ૧૭

૧. પટ્વ્ય ઇશ્ય શાકઃ, યદ્વા પટ્વ્યો શાકશ્ચ-જે પટ્ટ નામના ઇશ્યુ' શાક ગણાય છે, તેથી પટ્ટ-શાક-અળવી.

૨. નાડીક-ઉપર કરલીનું '૧જુ' નામ જુએ.

૩. નાડીપ્રપાનઃ શાક-શાકગણિવાદિઃ જે શાક

મુખ્યત્વે નસો કે નાળવાળું હોય છે, તેથી નાડી-શાક-અગ્ની.

કોબીનાં નામો તથા ગુણો

ફલમ્વી શતપર્વા ચ કષ્યન્તે તદ્ગુણા અય ।
ફલમ્વી સ્તન્યદા પ્રોક્તા મધુરા શુક્રકારિણી ॥૧૮॥

અન્ય-ફલમ્વી ચ શતપર્વા (ઈતિ નામદ્વયમ્),
અય તદ્ગુણાઃ કષ્યન્તે-ફલમ્વી સ્તન્યદા મધુરા શુક્ર-
કારિણી પ્રોક્તા ॥

કલંબી^૧ અને શતપર્વા^૨ એ બે કોબીનાં
સંસ્કૃત નામો છે. કોબીને ધાવણુ વધારનાર,
મધુર અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર કહી છે. ૧૮

૧. કઠલિ-મદ ક્રોતિ શુક્લત્વાત્, કઠ મદે-
'ક્રુકદિકઠિકટિમ્બોડમ્બવ્'-(ઉણા. ૪-૮૨) કલયો-
રૈક્યમ્, યદ્વા કે-જલે લખ્યતે, લવિ અવલ્લસને-પચાયન્-
ગોરદિ-એ વીર્યકારક હોવાથી મદ કરે છે અથવા
પાણીમાં પથરાય છે, તેથી કલંબી-કોબી.

૨. શત પર્વાણિ યસ્યાઃ સા-એને મો ગાંઠો
અથવા સાંધા હોય છે, તેથી શતપર્વા-કોબી.

નાની તથા મોટી લૂણીનાં નામો તથા ગુણો
લોણા લોણી ચ કથિતા વૃહલ્લોણી તુ ઘોટિકા ।
લોણી રુક્ષા સ્મૃતા ગુર્વી વાતક્ષેપ્મહરી પટુઃ ॥૧૯॥
અશોઘ્ની દીપની ચામ્લા મન્દામ્નિવિપનાશિની ।
ઘોટિકામ્લા સરા ચોષ્ણા વાતકૃત્કફપિત્તહૃત્ ૨૦
વાગ્દોષવ્રણગુલ્મઘ્ની શ્વાસકાસપ્રમેહનુત્ ।
શોથલોચનરોગે ચ હિતા તજ્જૈરુદાહૃતા ॥૨૧॥

અન્ય-લોણા ચ લોણી કથિતા, વૃહલ્લોણી તુ
ઘોટિકા (કષ્યતે) । લોણી રુક્ષા ગુર્વી વાતક્ષેપ્મહરી
પટુઃ અશોઘ્ની દીપની ચ અમ્લા (સતી) મન્દામ્નિવિપ
નાશિની (અસ્તિ) । ઘોટિકા અમ્લા સરા ચ ઉણા
(સતી) વાતકૃત્ કફપિત્તહૃત્ શોષલોચનરોગે હિતા વાગ્દો-
ષવ્રણગુલ્મઘ્ની ચ શ્વાસવાસપ્રમેહનુત્ તજ્જૈરુદાહૃતા ॥

હોણા^૧ અને હોણી,^૨ એ બે લૂણીનાં
સંસ્કૃત નામો છે. મોટી લૂણી ઘોટિકા^૩ કહે-
વાય છે. લૂણી રૂક્ષ, ભારે, વાયુ તથા કફને
હરનાર, ખારી, અરશને મટાડનાર, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર અને ખાટી હોઈ મંદ અગ્નિને
તથા એરને મટાડનાર છે. મોટી લૂણી ખાટી,
મળને ખસેડનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ
તથા પિત્તને હરનાર, સોબ તથા નેત્રના
રોગમાં હિતકારી અને તોતડાપણું આદિ

વાણીના દોષ, વજ્ર, ગોળો, શ્વાસ, ઉપરસ,
તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે, એમ તેને
બાહ્યનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૧૯-૨૧

૧. લવણમ્ અસ્તિ અસ્યામ્-અર્શબાયન્, પૃષોદરદિઃ,
યપ્-એમાં ખારાશ હોવાથી લવણુવાળી હોય છે,
તેથી હોણા-લૂણી.

૨. લવણમ્ અસ્તિ અસ્યામ્-શ્વાસુક્ત્વાત્-અર્શબાયન્,
પૃષોદરદિર્ગોરદિશ્-એમાં ખારાશ હોય છે, તેથી એ
લવણુવાળી ગણાય છે, તેથી હોણા-લૂણી.

૧. ઘોટ્ટે-પરિવર્તે પ્રવિઘ્વાં વાગ્દોષવિનાશાય
ચ, ઘુટ પરિવર્તેને-પ્લુ, યપ્, અત ફલ્વ ચ-એ જમીન
પર પથરાય છે અને તોતડાપણું વગેરે વાણીનો
દોષ દૂર કરવા ફેલાય છે, તેથી ઘોટિકા-મોટી લૂણી.

ખાહુજ ખાટી લૂણીનાં નામો તથા ગુણો
ચાઢ્ઠેરી ચુક્રિકા દન્તશાઠામ્યઘ્રામ્લલોણિકા ।
અસ્મન્તકસ્તુ શાફરી પિસલી ચામ્લપત્રકઃ ॥૨૨॥
ચાઢ્ઠેરી દીપની રુચ્યા રુક્ષોષ્ણા કફવાતનુત્ ।
પિત્તલામ્લા વ્રહ્મણ્યર્શઃકુષ્ઠાતીસારનાશિની ॥૨૩॥
અન્ય-ચાઢ્ઠેરી ચુક્રિકા દન્તશઠા અમ્લઘ્રા અમ્લ-
લોણિકા અસ્મન્તકઃ તુ શાફરી પિસલી ચ અમ્લપત્રકઃ
(કષ્યતે) । ચાઢ્ઠેરી દીપની રુચ્યા રુક્ષા ઉણા(સતી)
પિત્તલા કફવાતનુત્ અમ્લા પ્રહ્મણ્યર્શઃકુષ્ઠાતીસારનાશિની
(અસ્તિ) ॥

ચાગેરી,^૧ ચુક્રિકા,^૨ દંતશઠા,^૩ અંબલા,^૪
અરલલોણિકા,^૫ અરમ તક,^૬ શકરી,^૭ પિસલી,^૮
અને અરલપત્રક^૯ એટલાં બહુ ખાટી લૂણીનાં
સંસ્કૃત નામો છે. બહુ જ ખાટી લૂણી અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપભવનાર, રૂક્ષ, ગરમ,
પિત્તવાળી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર, બહુ
ખાટી અને ગ્રહણીરોગ, અરશ, કોઠ તથા
અતિસારનો નાશ કરનારી છે. ૨૨, ૨૩

૧. 'ચાઢ્ઠસ્થ શોમને દક્ષે' ઈતિ મેદિની-ચાઢ્ઠમ્-
શોમને દક્ષં વાપિ ફર્યતિ રુચ્યત્વાત્-ફર ગતો-કમમ્બ્યન્-
'દિદ્ધંતિ ઠીવ્-એ રચિકારક હોવાથી સારા ચતુર
માથુસને પણ ગ્રેરે છે, તેથી ચાગેરી-ખાટી લૂણી.

૨. ચુક્રયતિ-વ્યયતિ પ્રહ્મણ્યાદીન્ રોગાન્-દન્તોષ્-
લુક્લવ્યને-'ક્રન્નેન્.'-(ઉણા. ૨-૨૮) ઈતિ સાપ્, સ્વાર્થે
ક્વ, યપ્ ચ; યદ્વા ચુક્રિવ 'ફવે પ્રતિકૃતો' ઈતિ ક્વ,
યપ્, અત ફલ્વ ચ-એ સંબ્રહ્મણી વગેરે રોગને મટાડે
છે અને દંતને અખાવે છે; અથવા ચુકા જેવી
ખાટી હોય છે, તેથી ચુક્રિકા-ખાટી લૂણી.

૩. શઠતિ-હિનસ્તિ ક્ષિપ્રાતિ ચા-શઠ હિંસાક્ષેરા-ક્ષેત્રેષુ-મચાયન્, ઘ્નુ, દન્તાનાં શઠા-દંતને ને અંખાની દે છે, તેથી દંતશઠા-ખાટી લૂણી.

૪. અન્ને તિષ્ઠતિ-‘સુપી’તિ ક.-‘અન્નામ્ને’-તિ પત્તમ, ઘ્નુ-રસાગ પ્રદેશમાં ને થાય છે, તેથી અંખા-ખાટી લૂણી.

૫. અન્ના ચાસૌ લોગિકા-અમ્ભયોણિકા-ખાટી લૂણી.

૬. અમન. અપિ અન્તઃ અસ્મિન્-અત્યમ્ભવાત્, શક્ત્યાદિ-નેમાં પથ્યરનો પથ્ય અંત થાય એવી-પથ્યને પથ્ય ઓગાળી કાઢનારી ખટાઈ રહેલી હોય છે, તેથી અસ્મંતક-ખાટી લૂણી.

૭. શક રાતિ પ્રહૃયર્ષી-પ્રમૃતિરોગાળાં નાશને વૃત્તા, રાદાને-‘જાતોડુપસર્ગે કઃ’, ‘જાતેરિ’તિ ઢોપ્-સંઘડણી, અરથ વગેરે રોગોનો નાશ કરી સુખ આપે છે, તેથી શર્કી-ખાટી લૂણી.

૮. પેસતિ-મ-છતિ કક વાયુ ચ નાશયિત્, પિસ ગતૌ-શ્વાદિત્વાત્ કલ્પન્, ગૌરાદિત્વાદ્ ઢોપ્-કંઠે તથા વાયુ-નો નાશ કરવા ને કામ કરે છે, તેથી પિસથી-ખાટી લૂણી.

૯. અન્નાનિ પત્રાણિ યત્વ સ.-‘શોષાદ્ વિભાવે’તિ ક્-નેનાં પાંદડા ખાટાં હોય છે, તેથી અમ્ભપત્રક-ખાટી લૂણી.

ચૂકાનાં નામો તથા ગુણો

ચુક્તિસા સ્યાત્તુ પત્રામ્લા રોચિની શતવેધિની ।
ચુકા ત્યમ્ભતરા સ્વાદ્વી વાતમ્ની કફપિત્તક્રુત્ ॥
રચ્યા લઘુતરા પાકે વૃન્તાકેનાતિરોચની ॥૨૪॥

અન્વય-ચુક્તિસા તુ પત્રામ્લા રોચિની શતવેધિની સ્યાત્, ચુકા તુ અમ્ભતરા સ્વાદ્વી વાતમ્ની કફપિત્તક્રુત્, રચ્યા પાકે લઘુતરા વૃન્તાકેના અતિરોચની (મવતિ) ॥

ચુકિકા,^૧ પત્રાગ્લા,^૨ રોચિની^૩ અને શતવેધિની,^૪ એટલાં ચૂકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચૂકો બહુ જ ખાટો, સ્વાદિષ્ઠ વાયુને હણનાર, કંઠે તથા પિત્તને કરનાર, રુચિ ઉપવનાર, પાકમાં બહુ જ હલકો અને રીંગણાળી સાથે ખાવાથી અતિશય રુચિકારક થાય છે. ૨૪

૧. ચુક્તિસા-ઉપર ખાટી લૂણીનું પહેલું નામ જુઓ.

૨. પત્રેષુ અન્ના-પાંદડામાં ને ખટાઈ ધરાવે છે, તેથી પત્રામ્લા-ચૂકા.

૩. રોચયતિ ક્ત્યેવશીલા-‘ઇન્ સર્વેવાતુભ્યઃ’, નાન્ત-ત્વાદ્ ઢોપ્-ને રુચિ ઉપવનાર હોય છે, તેથી રોચિની-ચૂકા.

૪. શત વેધિનું શીલમ્ અસ્યાઃ-વિધ વિધાને-‘મુખ્ય-જાતો.’ ઇતિ ણિનિ., નાન્તત્વાદ્ ઢોપ્-ને સો પદાર્થોને અસર કરે એવા સ્વભાવની છે, તેથી શતવેધિની-ચૂકા.

છૂંછનાં નામો તથા ગુણો

ચિચ્ચા ચન્ચુક્ષ્ચુકી ચ દીર્ઘપત્રા સતિક્કા ।
ચન્ચુઃ શીતા સરા રચ્યા સ્વાદ્વી દોષપત્રાપહા ॥
ધાતુપુષ્ટિકરી વલ્યા મેષ્યા પિચ્છિલ્લકા સ્મૃતા ॥

અન્વય-ચિચા ચન્ચુઃ ચુકી દીર્ઘપત્રા ચ સતિક્કા (સ્મૃતા) । ચન્ચુઃ શીતા સરા રચ્યા સ્વાદ્વી દોષ-પત્રાપહા ધાતુપુષ્ટિકરી વલ્યા મેષ્યા પિચ્છિલ્લકા સ્મૃતા ॥

ચિંચ્યા,^૧ ચંચુ,^૨ ચંચુકી,^૩ દીર્ઘપત્રા^૪ અને સતિક્કાકા,^૫ એટલા છૂંછનાં સંસ્કૃત નામો છે. છૂછ ટાઢી, મળને ખસેડનાર, રુચિ ઉપવનાર, મીઠી, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ધાતુને પુષ્ટ કરનાર, બળ આપનાર, ખુદ્ધને સારી કરનાર અને ચીકણી મનાઈ છે.

૧. ‘ચિન્’ ઇતિ અચ્ચક શબ્દ ચિનોતિ પિચ્છિલ્લ-ત્વાત્, ચિન્ વચને-‘અન્વેખ્યોડપિ.’-ઇતિ ડ., ઘ્નુ-ચીકાશને લીધે ‘ચિ’ એવા અપ્પ અવાજ ને કરે છે, તેથી ચિંચ્યા-છૂંછ.

૨. ચન્ચતિ-મચ્ચતિ શૈત્યાદિગુણાત્, ચન્ચુર્ગત્યર્થઃ-વાહુલકાદ્ ડ-શીતળતા આદિ ગુણોને ને ધારણ કરે છે, તેથી ચંચુ-છૂંછ.

૩ ચન્ચુ એવ ચન્ચુકી-સ્વાયિકે કનિ-ગૌરાદિત્વાદ્ ઢોપ્-ચન્ચુકી-અર્થે ઉપર પ્રમાણે છે.

૪. દીર્ઘાણિ પત્રાણિ યસ્યા સા-નેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રા-છૂંછ.

૫. તિક્કેન ગુણેન સહિતા-ને કડવાશના ગુણ-વાળી હોય છે, તેથી સતિક્કાકા-છૂંછ.

હિલમોચિકાનાં નામો તથા ગુણો

બ્રાહ્મો શઙ્ગધરા ચારી મત્સ્યાક્ષી હિલમોચિકા ।
શોયં કુષ્ઠં કર્ફં પિત્તં હરતે હિલમોચિકા ॥૨૬॥

અન્વય.-બ્રાહ્મો શઙ્ગધરા ચારી મત્સ્યાક્ષી હિલ-મોચિકા, (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) હિલમોચિકા શોય કુષ્ઠં કર્ફં પિત્તં હરતે ॥

બ્રાહ્મી,^૧ શંખધરા,^૨ ચારી,^૩ મત્સ્યાક્ષી^૪ અને હિલમોચિકા,^૫ એટલાં હિલમોચિકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હિલમોચિકા સોબને,

કોહને, કંકને અને પિત્તને મટાડે છે. ૨૬

૧. મદ્રણ ઇયં સમ્યન્ધિની-દ્વન્ધ્યેડન્-‘શ્રાઘોડ-જાતો’-શ્વણિ ટિલોપ:-નેને અહનો-પરમેશ્વર કે અહા સાથેનો સંબંધ છે, તેથી આહી-દિલભોચિકા.

૨. ધરતિ ઇતિ ધરા-પ્ચ ધારણે-અચ્, ટપ્; ધાહ્યસ આદૃતઃ ધરા ધાહ્યપરા-ને શંખનો આકાર ધારણ કરે છે, તેથી શંખધરા-દિલભોચિકા.

૩. ચરતિ સોન્ધારીન્ હર્તુ-પવાયચ્, તતઃ સ્વયં પ્રહાચન્-‘ટિહ્દે’તિ ડોપ્-ને સોળ વગેરેને મટાડવા કામ કરે છે, તેથી ચારી-દિલભોચિકા.

૪. મત્સ્યસ્ય અહિ દ્વ પુષ્પ યસ્યાઃ સ્ત-મત્સ્ય-શબ્દ-સ્વાયવ્યે ગૌણ-‘વહુમીહો.’-ઇતિ પ્ચ, પિત્વાદ્ ડોપ્-નેપુન્ કૂલ માહલાની આંખ નેપુન્ દોાય છે, તેથી મત્સ્યાહી-દિલભોચિકા.

૫ દિલ્લિતિ-માવં ક્વોતિ, હિલ ભાવકર્ણે-‘દ્યુપથે’તિ-કઃ-ટપ્; મોચયતિ કુષ્ટાદિવ્ય, ણ્વનાદ્ મોચયતેભ્વુલ્, ટપ્, અત્ શ્વ ચ, દિલા વાસી મોચિકા-ને ભાવ કરે છે અને કોહ વગેરે ચેગોથી હોઝવે છે, તેથી દિલભોચિકા.

સુનિસરણુકનાં નામો

શિતિવારઃ શિતિવરઃ સ્વસ્તિકઃ સુનિપણ્ણકઃ ।
ધીવારકઃ સુચિપત્રઃ પર્ણકઃ કુક્કુટઃ શિખી ॥૨૭
અન્ય -શિતિવારઃ શિતિવર સ્વસ્તિકઃ સુનિપણ્ણક
ધીવારક સુચિપત્ર પર્ણક. કુક્કુટઃ શિખી (કપ્યત) ॥

શિતિવાર,^૧ શિતિવર,^૨ સ્વસ્તિક,^૩
સુનિપણ્ણક,^૪ શ્રીવારક,^૫ સુચિપત્ર,^૬ પર્ણક,^૭
કુક્કુટ^૮ અને શિખી^૯ એટલા સુનિસરણુકનાં
સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭

૧. શિતિ સન્ ત્રિયતે-કર્મેણિ પ્ચ, યદ્દા શિતિ-
શ્યામવર્ણે વૃણોતિ-કર્મણ્યન્-ને કાળાશપડતો હોય તે
સ્વીકારાય છે અથવા ને કાળાશપડતો રંગ સ્વીકારે
છે, તેથી શિતિવાર-સુનિસરણુક.

૨. શિતિશાસ્ત્રો વર-ને કાળાશપડતો હોય
તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી શિતિવર-સુનિસરણુક.

૩. સ્વસ્તિ-ક્ષેમ કાયતિ સોપત્રયનાસપત્ત્યાત્, ફ
શ્વદ્-‘આત્તોડપુલર્ણે કઃ’-ત્રણે દોષોને મટાડનાર હોવા-
થી ને કલ્યાણમુચક છે. તેથી સ્વસ્તિક-સુનિસરણુક.

૪. ગુપ્તુ નિપણ્ણમ્ અસ્માદ્ ભવતિ તેમિગાન્-
‘શેષાદ્ વિભાવેતિ ક્વ-નેનાથી રોગીઆન્ ઉત્તમ
સ્વાસ્થ્ય યાય છે, તેથી સુનિપણ્ણક-સુનિસરણુક.

૫. ત્રિય-શંખોમાં વાયવતિ-કર્મણ્યન્, તતઃ સ્વયં
ક્વ-ને શોભાને પમાડે છે, તેથી ધીવારક-સુનિસરણુક.

૬. સુચિતુત્થાનિ પત્રાણિ યત્ત્વ યઃ-નેનાં પાંદડાં
સોય નેવાં અણિયાળાં હોય છે, તેથી સુચિપત્ર-
સુનિસરણુક.

૭. વર્ણઃ કાયતિ, કે શ્વદ્-‘અન્ધમ્બોડપિ દૃશ્યત’-
ઇતિ ડઃ-ને પાંદડાંમયહોવાથી પાંદડાં વડે ન પ્રકાશે
છે, તેથી પર્ણક-સુનિસરણુક.

૮. કુ-પૃષ્ઠિવોં વુટતિ-કુટ કોટિકે-મૂલવિમુજાદિ-
ત્વાત્ કઃ, યદ્દા કુલિતઃ કુટઃ, કોઃ પૃષ્ઠિવ્યા કુટો વા-
વુનોદરાદિઃ-ને પૃથ્વીને ખરાબ કરે છે-અથવા ઠાંકી
દે છે તેથી, અથવા (આડોઅવળો ફેલાઈને)
પૃથ્વીને વાંકીચૂકી કરી દે છે, તેથી કુકુટ-સુનિસરણુક.

૯. શિખા અસ્તિ અસ્ય-મીઠાદિત્વાત્ દન્-નેને
શિખા હોય છે, તેથી શિખી-સુનિસરણુક.

સુનિસરણુકનાં લક્ષણ

ચાન્નેરીસદશઃ પવંશ્ચતુર્વલ્લ ઇતીરિતઃ ।
શાકો જલાન્વિતે દેશે ચતુઃપત્રીતિ ચોચ્યતે ॥૨૮
અન્ય-પત્રૈઃ ચાન્નેરીસદશઃ ચતુર્વલ્લઃ ઇતિ ફિરિતઃ,
જલાન્વિતે દેશે શાક. ચતુ.પત્રી ઇતિ ચ ઉચ્યતે ॥

સુનિસરણુક લૂણી નેવાં ૪ ચાર ચાર
પાંદડાંવાળો હોઈ ‘ચતુર્વલ્લ’ એમ કહેવાય
છે. એ શાક પાણીવાળા પ્રદેશમાં થાય છે
અને ચતુઃપત્રી એમ પણ કહેવાય છે. ૨૮

સુનિસરણુકના ગુણો

સુનિપણ્ણો હિમો ગ્રાહી મોહવોપત્રયાપહઃ ।
અવિદાહી લઘુઃ સ્વાદુઃ કપાયો રુક્ષદીપતઃ ।
વૃષ્ણો રુચ્યો જ્વરશ્વાસમેહકુષ્ઠમ્રમણ્યુત્ ॥૨૯॥
અન્ય-સુનિપણ્ણ. હિમઃ ગ્રાહી મોહવોપત્રયાપહઃ
અવિદાહી લઘુઃ સ્વાદુઃ સ્પ્શઃ સીપતઃ વૃષ્યઃ રુચ્યઃ
જ્વરશ્વાસમેહકુષ્ઠમ્રમણ્યુત્ (અસ્તિ) ॥

સુનિસરણુક ટાઠો, આડાને રોકનાર, મોહને
તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર, ખળતરા કરતો
નથી, હલકો, સ્વાદિષ્ઠ, તૂરો, ફક્ષ, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપભ-
વનાર અને તાપ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કોહ તથા
બ્રમને મટાડનાર છે. ૨૯

મૂળાનાં પાંદડાંના ગુણો

પાચનં લઘુ રુચ્યોર્ણં વડે મૂલકજં નવમ્ ।
સ્નેહસિદ્ધં ત્રિદોષમ્રમસિદ્ધં કફપિત્તરૂત્ ॥૩૦॥
અન્ય-મૂલકજં નવ પત્ર પાચન લઘુ રુચ્યોર્ણ
(સત્) શ્રેહસિદ્ધં ત્રિદોષમ્રમ, અષિદ્ધ કફપિત્તરૂત્
(અસ્તિ) ॥

મૂળાનુ નવું-ફૂલું તાલું પાંદડું પાચન, હલકું, રચિ ઉપબવનાર અને ગરમ છે: તેને એ તેલમા પકાવ્યું હોય તો ત્રણે દોષને મટાડનાર છે અને પકાવ્યું ન હોય તો કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૩૦

કૂખાના પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો
દ્રોણપુષ્પીદલં સ્વાદુ રુક્ષં ગુરુ ચ પિત્તહૃત્ ।
નંદન કામલાશોયમેહજ્વરહરં કટુ ॥ ૩૧ ॥

અન્ય - દ્રોણપુષ્પીદલ સ્વાદુ સ્થ ગુરુ ચ પિત્તહૃત્ નંદન કટુ (સન્) કામલાશોયમેહજ્વરહર (મગતિ) ॥
દ્રોણપુષ્પીદલ^૧-કૂખાનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ઠ, રૂક્ષ, ભારે, પિત્ત કરનાર, મળ તોડનાર અને તીખાં હોઈ કમળો, સોબ, પ્રમેહ, તથા ટાવને મટાડનાર છે. ૩૧

^૧ દ્રોણસદશ-ક્લયાકાર પુષ્પ વસ્તુ સા-પાક-કર્મેતિ હોય-દ્રોણપુષ્પ્યા. વલ્કમ્-જેવું કૃત ડળયાના આંગણુ ધાય છે, તે દ્રોણપુષ્પી-કૂખાનું પાન.

અન્યમાના પાંદડાંના ગુણો
યવાનીશાકમાગ્રેયં રુચ્યં વાતરુકપ્રણુત્ ।
ઉર્ણ કટુ ચ તિક્તં ચ પિત્તલ લઘુ શલ્કહૃત્ ॥ ૩૨ ॥
અન્ય - યવાનીશાકમ્ આગ્રેય રુચ્ય વાતરુકપ્રણુત્ રુણ ચ કટુ ચ તિક્ત પિત્તલ લઘુ (સવ) શલ્કહૃત્ (અસ્તિ) ॥

અન્યમાના પાદડા અગ્નિના સબધવાળા, રચિ ઉપબવનાર, વાયુ તથા કફને મટાડનાર, ગરમ, તીખા, કડવા, પિત્ત કરનાર અને હલકા છે, છતા શુભ કરનાર છે. ૩૨

કુંવાડિયાનાં પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો
વૃદ્ધેન્નપત્રં દ્રોણમમ્લં વાતકફાપહમ્ ।

કણ્ઠકાસટ્કમિથાસવદ્કુષ્ઠપ્રણુલયુ ॥ ૩૩ ॥
અન્ય - વૃદ્ધેન્નપત્ર દોષપત્રમ્ અમ્લ લઘુ (સવ) વાતકફાપહ કણ્ઠકાસટ્કમિથાસવદ્કુષ્ઠપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

વૃદ્ધેન્નપત્ર^૧-કૂવાડિયાના પાદડા દોષને મટાડનાર, ખાટા અને હલકા હોઈ વાયુ, કફ, અગ્નિ, ઉધરસ, કૃમિ, શ્વાસ, દાહર તથા ડોહને મટાડનાર છે. ૩૩

^૧ વૃદ્ધેન્નપત્ર- 'અમુલ્કમ્' કે 'વ' - ક્ષતિ ટકુ, 'અલ્ક-વસ્'તિ નિવમાત્ર પાલમ્-વૃદ્ધેન્નપત્ર-દાહરના રોગનો એ નાત કરે છે, તે કૂવાડિયાનું પાંદડું.

પુરસાણી ઘેરનાં પાંદડાંના ગુણો
સેહુન્ડસ્ય દલ તીક્ષ્ણં દીપતં રોચનં હરેત્ ।

આખ્યાનાદ્રીલિકાગુલ્મશ્લશોયોદરાણિચ ॥ ૩૪ ॥
અન્ય - સેહુન્ડસ્ય દલ તીક્ષ્ણ દીપન ચ રોચન (સન્) આખ્યાનાદ્રીલિકાગુલ્મશ્લશોયોદરાણિ હરેત્ ॥

પુરસાણી ઘેરના પાદડા તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અને રચિ ઉપબવનાર હોઈ આફરો, અધીલા-મૂત્રાઘાત રોગ, ગોળો, શુળ, સોબ તથા પેટનારોગને મટાડનાર છે. ૩૪

ખડસલિયાનાં પાંદડાંના ગુણો
પર્પટો હન્તિ પિત્તાસ્રજ્વરતૃષ્ણાકફપ્રમાન્ ।
સંગ્રાહી શીતલસ્તિકો દાહનુદ્રાવલો લઘુ: ॥ ૩૫ ॥
અન્ય - પર્પટ. સંગ્રાહી શીતલ તિક્. વાતલ લઘુ. દાહનુત્ (સન્) પિતાસ્રજ્વરતૃષ્ણાકફપ્રમાન્ હન્તિ ॥

ખડસલિયાનું પાદડું આડાને રોડનાર, શીતલ, કડવું, વાયડું, હલકું અને દાહને મટાડનાર હોઈ પિત્ત, ઘોહીનો અગાડ કે રક્તપિત્ત, ટાવ, તરથ, કફ તથા બ્રમને મટાડનાર છે. ૩૫

ગળજલીનાં પાંદડાંના ગુણો
ગોજિહ્વા કુષ્ઠમેહાસ્રજ્વરહરી લઘુ: ॥ ૩૬ ॥

ગળજલીના પાદડા કોઈ, પ્રમેહ, ઘોહીનો અગાડ, મૂત્રકૃન્ધ તથા ટાવને મટાડનાર અને હલકા છે. ૩૬

પરવળનાં પાંદડાંના ગુણો
પટોલપત્ર પિત્તમ્ન દીપત પાચનં લઘુ ।

ક્ષિગ્ધં કુર્ષ્યં તર્યોર્ણં ચ જ્વરકાસટ્કમિપ્રણુત્ ॥ ૩૭ ॥
અન્ય - પટોલપત્ર પિત્તમ્ન દીપન પાચન લઘુ ક્ષિગ્ધ ગૃધ તથા ચ ઉર્ણ (સન્) જ્વરકાસટ્કમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

પરવળનું પાદડું પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું, ક્ષિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને ગરમ હોઈ ટાવ, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૩૭

ગળોનાં પાંદડાંના ગુણો
ગુહૃવીપત્રમાગ્રેયં સર્વજ્વરહર લઘુ ।

કપાય કટુ તિક્તં ચ સ્વાદુપાક રસાયનમ્ ॥ ૩૮ ॥
વલ્યમુર્ણં ચ સંગ્રાહિ હન્યાહોયત્રયં તૃપામ્ ।
દાહમ્મહવાતાસુક્રકામલાકુષ્ઠપાણ્ડુતામ્ ॥ ૩૯ ॥

અન્ય - ગુહૃચારત્રમ્ આગ્રેય સર્વજ્વરહર લઘુ કપાય કટુ ચ તિક્ત સ્વાદુપાક રસાયન વચ્ચ વ ઉર્ણ સંગ્રાહિ

(સત્) દોષત્રય તૃપાં રાહપ્રમેહવાતાષ્ટ્રકામલાકૃષ્ટ-
પાણુતાં હન્યાત્ ॥

ગળોનાં પાંદડાં અગ્નિના અંશવાળાં, સર્વ
પ્રકારના તાવોને હરનાર, હલકાં, તૂરાં, લીખાં,
કડવાં, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ, બળ આપ
નાર, ગરમ અને આડાને રોકનાર હોઈ ત્રણે
દોષ, તરશ, દાહ, પ્રમેહ, વાતરક્ત રોગ,
કમળો, કોઠ તથા પાંદુરોગ મટાડે છે. ૩૮, ૩૯

કાસુદરાનાં નામો તથા પાંદડાંનાં ગુણો
કાસમર્દાંરિમર્દાં કાસારિઃ કર્કશસ્તયા ।
કાસમર્દદલં રુચ્યં વૃષ્યં કાસવિપાસનુત્ ॥૪૦॥
મધુરં કફવાતમ્નં પાચનં કળ્પશોષનમ્ ।
વિશેષતઃ કાસહરં પિત્તમ્નં પ્રાહકં લઘુ ॥૪૧॥

અન્વય-કાસમર્દઃ ચ અરિમર્દઃ કાસારિઃ તયા
કર્કશ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) વાસમર્દદલં રુચ્ય
વૃષ્ય કાસવિપાસનુત્ મધુર કફવાતમ્નં પાચનં કળ્પશોષન
પિત્તમ્ન પ્રાહક લઘુ (સત્) વિશેષતઃ કાસહરમ્ (ભવતિ) ॥

કાસમર્દ,^૧ અરિમર્દ,^૨ કાસારિ^૩ અને
કર્કશ^૪ એટલા કાસુદરાનાં સસ્કૃત નામો છે.
કાંસુદરાનાં પાદડા રચિકારક, વીર્યને વધાર-
નાર, ઉધરસ, એર તથા લોહીના અગાડને
મટાડનાર, મધુર; કઠં, વાયુ તથા પિત્તને હલુ-
નાર, પાચન, કંઠને સાફ કરનાર, આડાને રોક-
નાર, હલકા અને વિશેષે કરી ઉધરસને મટાડ
નારા છે. ૪૦, ૪૧

૧ કાસં મૃદ્નાતિ, મૃદ ક્ષોદે-કમળચળ-ઉધરસનો
ને નાશ કરે છે, તેથી કાસમર્દ-કાસુદરો.

૨. અરિ-કાસરૂપ મૃદ્નાતિ-પૂર્વવત-ઉધરસરૂપ
શત્રુનો ને નાશ કરે છે, તેથી અરિમર્દ-કાસુદરો.

૩. કાસલ્પ અરિ-ઉધરસનો શત્રુ હોવાથી
કાસારિ-કાસુદરો.

૪. કૃણાતિ-દિનસ્તિ વાસ, કૃદિસાયમ્-વિચ્, કટે
ઈતિ કરા, કરા શબ્દે-વચાચન્, વદ્ વાસો કરાથ-ઉધરસ-
નો નાશ કરનાર તરીકે પોતાને ને જણાવે છે, તેથી
કર્કશ-કાસુદરો.

અણ્વેચી એટલે અણાનાં પાંદડાંના ગુણો
રુચ્યં ચળકશાકં સ્યાદુર્જરં કફવાતહત્ ।
અમ્લં વિષ્મમ્નજનકં પિત્તનુદન્તશોષહત્ ॥ ૪૨ ॥
અન્વય-ચળકશાકં રુચ્ય ઉર્જરં વન્તશોષહત્ અમ્લ
વિષ્મમ્નજનકં પિત્તનુદ કફવાતહત્ સ્યાત્ ॥

અણ્વેચીનું શાક રચિકારક, માંડ પચે
એવું, દાંતના સોળને હરનાર, ખાટું, મળને
રોકનાર, પિત્તને મટાડનાર અને કઠં તથા
વાયુને કરનાર છે. ૪૨

વટાણાનાં પાંદડાંના ગુણો
કલાયશાકં મેદિ સ્યાલ્લઘુ તિક્તં ત્રિદોષજિત્ ।
અન્વયઃ-કલાયશાક મેદિ લઘુ તિક્ત ત્રિદોષજિત્
સ્યાત્ ॥

વટાણાનાં પાંદડાંનું શાક મળોને તોડ-
નાર, હલકું અને કડવું હોઈ ત્રણે દોષને
મટાડનાર છે.

સરસવનાં પાંદડાંના ગુણો
કટુકં સાર્પપં શાકં વહુમૂત્રમલં ગુરુ ॥ ૪૩ ॥
અમ્લપાકં વિદાહિ સ્યાદુષ્ણં રુષ્ટં ત્રિદોષજિત્ ।
સક્ષારં લવણં તીક્ષ્ણં સ્વાદુ શાકેષુ નિન્દિતમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વય-સાર્પપં શાકં કટુક વહુમૂત્રમલ ગુરુ અમ્લ-
પાક વિદાહિ ઉષ્ણ રુષ્ટ ત્રિદોષજિત્ લવણ સક્ષારં
તીક્ષ્ણ સ્વાદુ (સત્ ભવિ) શાકેષુ નિન્દિત સ્યાત્ ॥

સરસવનાં પાંદડાંનું શાક તીથું, મૂત્રને
તથા મળને બહું કરનાર, ભારે, પાકમાં ખાટું,
બળતરા કરનાર, ગરમ, રૂક્ષ, ત્રણે દોષને
મટાડનાર, ખાશાશવાણું, ક્ષારવાણું, તીક્ષ્ણ
તથા સ્વાદિષ છતાં શાકોમાં નિહિત છે. ૪૩, ૪૪

પુષ્પશાક

અગધિયાનાં ફૂલના ગુણો

અગસ્તિકુસુમં શીતં ચાતુર્થકનિવારણમ્ ।
નકાનધ્યનાશનં તિક્તં કપાયં કટુપાકિ ચ ॥
વીનસરુષ્પિત્તમ્નં વાતમ્નં મુનિભિર્મતમ્ ॥ ૪૫ ॥
અન્વયઃ-અગસ્તિકુસુમ શીત ચાતુર્થકનિવારણ
નકાનધ્યનાશન તિક્ત કપાય ચ કટુપાકિ (સત્)
વીનસરુષ્પિત્તમ્ન વાતમ્ન મુનિભિઃ મતમ્ ॥

અગધિયાનાં ફૂલ ટાઢાં, ચોધિયા તાવને
મટાડનાર, શતના આંધગાપણાને મટાડનાર,
કડવાં, તૂરાં અને પાકમાં લીખાં હોઈ સળેખમ,
કઠં, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે, એમ
મુનિઓએ માન્યુ છે. ૪૫

કેળનાં ફૂલના ગુણો

કદલ્યાઃ કુસુમં ક્ષિપ્તં મધુરં તુવર ગુરુ ।
વાતપિત્તહરં શીતં રકપિત્તક્ષયપ્રણુત્ ॥ ૪૬ ॥

અન્યઃ—ક્ર્દલ્યાઃ કુમુમ ક્ષિગ્ધં મધુરં તુવર ગુહ
શીત (સત્) વાતપિત્તહરં રક્ષપિત્તસ્ય પ્રગુન્ (અસ્તિ) ॥
કેળાનાં ફૂલ સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂરાં, ભારે
અને ટાઢાં હોઈ વાયુ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા
ક્ષયને મટાડનાર છે. ૪૬

સરગવાનાં ફૂલના તથા મધના ગુણો
શિષોઃ પુષ્પં તુ કટુકં તીક્ષ્ણોષ્ણં છાયુશોયહત્ ॥
હમિહત્કફવાતમ્નં વિદ્રધિપ્લીહગુલ્મજિત્ ॥

મધુ શિષોસ્વચ્છિહિતં રક્ષપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૪૭ ॥
અન્યઃ—શિષોઃ પુષ્પ તુ કટુક તીક્ષ્ણોષ્ણં સ્વાયુ-
શોયહરં મિહત્કફવાતમ્નં વિદ્રધિપ્લીહગુલ્મજિત્ (ભવતિ),
શિષોઃ મધુ તુ અક્ષિહિત રક્ષપિત્તપ્રસાદન (સ્વાત્) ॥

સરગવાનાં ફૂલ તીળાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ,
સ્નાયુઓના સોબને મટાડનારાં તથા કૃમિને
હરનારાં હોઈ કઢ, વાયુ, અદરનાં ચૂમડાં,
બરેણ તથા ગોળાને મટાડનારાં છે. સરગવાનું
મધ પણ નેત્રને હિતકારી અને રક્તપિત્તને
સાફ કરનાર છે. ૪૭

શીમળાનાં ફૂલના ગુણો
શાલ્મલીપુષ્પશાકં તુ ઘૃતસૈન્ધવસાધિતમ્ ॥
પ્રદરં નાશાયત્યેવ દુઃસાપ્યં ચ ન સંશયઃ ॥ ૪૮ ॥

અન્યઃ—શાલ્મલીપુષ્પશાકં તુ ઘૃતસૈન્ધવસાધિત
(મક્ષિત્ત ચેત્) દુઃસાપ્ય પ્રદરં નાશાયતિ એવ, ન ચ
સશય ॥

શીમળાનાં ફૂલનું શાક જો ધી અને સૈન્ધવ
માં પકાવી ખાકું હોય તે કષ્ટસાધ્ય પ્રદરને
પણ અવશ્ય નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી.
રસે પાકે ચ મધુર કપાય શીતલં ગુહ ॥
કફપિત્તાસ્ત્રિજ્ઞાહિ વાતલં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

અન્યઃ—(ફિચ તત્) રસે ચ પાકે મધુર કપાય
શીતલ ગુહ પ્રાહિ ચ વાતલ (સત્) કફપિત્તાસ્ત્રિજ્ઞાહિ
પ્રકીર્તિતમ્ ॥

વળી એ શાક રસમા તથા પાકમાં મધુર,
તૂરું, ટાઢું, ભારે, આડાને રોકનાર અને વાયુ
કરનાર હોઈ કઢ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને
કે રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૮

ફૂળશાક
કેળાનાં નામે તથા ગુણો
કૂપ્માણ્ડં સ્યાત્પુષ્પફલં પીતપુષ્પં વૃહત્કલમ્ ॥
કૂપ્માણ્ડં વૃંહણં વૃષ્યં ગુહ પિત્તાસ્ત્રવાતનુત્ ॥ ૫૦ ॥

વાલં પિત્તાપહં શીતં મધ્યમં કફકારકમ્ ॥
વૃદ્ધં નાતિહિમં સ્વાદુ સક્ષારં દીપન લઘુ ॥
ચસ્તિશુદ્ધિકરં ચેતોરોગહત્સર્વદોષજિત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્યઃ—કૂપ્માણ્ડ પુષ્પફલ પીતપુષ્પ વૃહત્કલ સ્વાત્,
કૂપ્માણ્ડં વૃંહણં વૃષ્યં ગુહ (સત્) પિત્તાસ્ત્રવાતનુત
(અસ્તિ), વાક શીત પિત્તાપહ (ભવતિ), મધ્યમ કફ-
કારકમ્ (અસ્તિ), સ્વાદુ અતિહિમ ન, સ્વાદુ સક્ષારં
દીપન લઘુ (સત્) ચસ્તિશુદ્ધિકરં ચેતોરોગહત્ સર્વદોષ-
જિત્ (વચ્યંતે) ॥

કૂખાંડ,^૧ પુષ્પફળ,^૨ પીતપુષ્પ^૩ અને
પૃહત્કલ^૪ એટલાં કેળાનાં સંસ્કૃત નામે છે.
કેળું પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર અને ભારે
હોઈ પિત્ત, લોહીના બગાડ, રક્તપિત્ત તથા
વાયુને મટાડનાર છે. નાતું—કૂણું કેળું ટાઢું
અને પિત્ત મટાડનાર છે; મધ્યમ કેળું કઢ કરનાર
છે; મોટું કેળું બહુ ટાઢું નથી, મધુર છે અને
ક્ષાર સાથે લેવાય તે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
હલકું, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, ચિત્તના રોગને
હરનાર અને સઘળા દોષને મટાડનાર છે.

૧. કુ-ઈપત્ લપ્પા અષ્ટેયુ-વીજેયુ વસ્ય તત્
પિત્તલ્લાત-નેનાં પિયાંમાં ક્ષાર ગરમી હોય છે,
કેમકે તે પિત્તયુક્ત હોય છે; તેથી કૂખાંડ-કેળું.
૨. પુષ્પે સતિ ફલતિ-પચાયન્-પુષ્પ આપ્યા પછી
નેને ફળ આવે છે, તેથી પુષ્પફલ-કેળું.
૩. પીત પુષ્પ વસ્ય તત્-નેનાં ફૂલ પીળાં થાય
છે, તેથી પીતપુષ્પ-કેળું.
૪. વૃહત્ ફલ વસ્ય તત્-નેનાં ફળ મોટાં થાય
છે, તેથી પૃહત્કલ-કેળું.

ખૂખ નાના કેળાનાં નામે તથા ગુણો
કૂપ્માણ્ડી તુ મૃશં લઘ્વી કર્કારુપિ કીર્તિતા ॥
કર્કારુમાહિણી શીતા રક્ષપિત્તહર ગુહઃ ॥
પક્વા તિક્કામ્નિજનની સક્ષારા કફવાતનુત્ ॥ ૫૨

અન્યઃ—મૃશ લઘ્વી કૂપ્માણ્ડી તુ કર્કારુ અપિ
કીર્તિતા ॥ કર્કારુ. પ્રાહિણી શીતા રક્ષપિત્તહર ગુહઃ
(ભવતિ), પક્વા (સ) તિક્કા અમ્નિજનની સક્ષારા
કફવાતનુત્ (કીર્તિતા) ॥

બહુ જ નાતું કેળું કર્કારુ^૧ પણ કહેવાય
છે. નાતું કેળું આડાને રોકનાર, ટાઢું, રક્ત-
પિત્તને હરનાર અને ભારે છે. પાકું તે કેળું
તીધું ઘઈ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર છતાં ખાર

સાથે લેવાય તો કક્ષ તથા વાયુને પણ મટાડે છે.

૧. કર્ક-વેત વર્ણમ્ શ્વચ્છતિ-શ્વ ગતૌ-યાજુઃપ્રાદ્
રુણ-ને ધોળા એટલે ખરા રંગને ધારણ કરે છે,
તેથી કર્ક-શ્વ નાનું કાયું.

બે મીઠી તુંબીનાં નામે તથા ક્ષણના ગુણે

અલાયુઃ કચિતા તુમ્વી દ્વિષા શ્રીર્ષાં ચ વર્તુલા ।
મિષ્ટતુમ્વીફલં હૃદયં પિત્તમ્લેપ્માપહં ગુરુ ॥

વૃષ્યં રુચિકરં પ્રોક્તં ધાતુપુષ્ટિવિવર્ધનમ્ ॥૫૩॥

અન્ય-અલાયુ, તુમ્વી કચિતા, (લા) શ્રીર્ષાં ચ
વર્તુલા દ્વિષા (ભવતિ) । મિષ્ટતુમ્વીફલ હૃદયં પિત્તમ્લેપ્મા
પહં ગુરુ શ્વ રુચિકર ધાતુપુષ્ટિવિવર્ધનં પ્રોક્તમ્ ॥

અલાયુ^૧ અને તુંબી^૨ એ બે મીઠી
તુંબીનાં સંસ્કૃત નામે છે. એ લાંબાં ક્ષણવાળી
અને ગોળ ક્ષણવાળી એમ બે પ્રકારની થાય
છે. મીઠી તુંબીનું ક્ષણ હૃદયને પ્રિય લાગે
એવું, પિત્ત તથા કક્ષને હણનાર, ભારે, પીથને
વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને ધાતુપુષ્ટિને
વધારનાર કહેલ છે. ૫૩

૧ ન લમ્યતે-રુચિ અવહસને- ' નપિ લમ્યેર્નેલોપઘ ' (उणा. १-८७) -નેતુ પેતાના વેલામા લટકતુ નથી
પણ નમીત પર રહે છે, તેથી અલાયુ-મીઠી તુંબી.

૨. તુમ્ચતિ-અદેવતિ ઠવિ હૃત્વાત. તુમિ અદેને-
અન્નુ ઇન્ વા, ચક્ષુ તુમ્ચતિ-નાશયતિ પિત્ત કફ
ચામિ-ને હૃદયને ગમે તેવી હેવાથી રુચિ ઉપજાવે
છે અથવા પિત્તનો તથા કક્ષનો પણ નાશ કરે છે,
તેથી તુમ્ચી-તુંબી.

કડવી તુંબીનાં નામે તથા ક્ષણના ગુણે
શ્વયાકુઃ કટુતુમ્વી સ્યાત્ સા તુમ્વી ચ મહાફલા ।
કટુતુમ્વી હિમા હૃદયા પિત્તકાસવિવાપહા ॥

તિક્તા કટુવિપાકે ચ વાતપિત્તજ્વરાન્તરુત્ ॥૫૪

અન્ય-કટુતુમ્વી શ્વયાકુ સ્યાત્, સા ચ તુમ્વી
મહાફલા (સ્યાત્), કટુતુમ્વી હિમા હૃદયા (સર્તી) પિત્ત-
કાસવિવાપહા તિક્તા વિપાકે કટુ. ચ વાતપિત્તજ્વ-
રાન્તરુત્ (અસ્તિ) ॥

ઈક્ષવાકુ,^૧ કટુતુંબી,^૨ તુંબી^૩ અને મહા-
ફલા^૪ એટલાં કડવી તુંબીનાં સંસ્કૃત નામે
છે. કડવી તુંબીનું ક્ષણ ટાડું તથા હૃદયને ગમે
એવું હોઈ પિત્ત, ઉધરમ્ અને એરને હણનાર
છે; તેમ જ એ તીબું અને પાચન થતાં કડવું
થઈ વાયુનો તથા પિત્તના તાવનો નાશ

કરનાર છે. ૫૪

૧. શ્વય આચરોતિ-આકુ-મિતરવાદિવાર્ તુ,
ચક્ષુ ડિમ્બાં જાતમ્ ' શ્વ ' इति शब्दम् अस्ति-પ્રાપ્તોતિ
હેદનમલે, ખમ ગતૌ-યાજુઃપ્રાદુણ-શ્વયાકુ-ને શેલડીનો
કર્ષક આકાર ધારણ કરે છે અથવા છીંક વખતે
થતા ' ઈક્ષુ ' એવો શબ્દ તોડની વેળા કે કાપની
વેળા કરે છે, તેથી ઈક્ષવાકુ-કડવી તુંબી.

૨. કટુમાતૌ તુમ્વી-કટુતુમ્વી-કડવી ને તુંબી
તે કટુતુંબી કહેવાય છે.

૩. તુમ્વી-કેપર તુંબીના ૨ ન નામ પ્રમાણે.

૪. મહત્ત્વ કચં વસ્યાઃ સા-નેતુ' ક્ષણ મોડું ધાવ
છે તેથી મહાફલા-કડવી તુંબી.

કાકડીનાં નામે તથા ગુણે

પર્વાઃ કર્કટી પ્રોક્તા કચ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
કર્કટી શીતલા રુક્ષા ગ્રાહિણી મધુરા ગુરુઃ ॥૫૫

રુચ્યા પિત્તહરા સામા, પકા તૃણાન્નિપિત્તરુત્ ॥

અન્ય-પર્વાઃ કર્કટી પ્રોક્તા । અથ તદ્ગુણાઃ
કચ્યન્તે-આમા સા કર્કટી શીતલા રુક્ષા ગ્રાહિણી મધુર
ગુરુ હૃદયા પિત્તહર (અસ્તિ), પકા તૃણાન્નિપિત્તરુત્
(ભવતિ) ॥

એવોરુ^૧ અને કકડી^૨ એ બે કાકડીનાં
સંસ્કૃત નામે છે. કાચી કાકડી, ટાલી, ક્ષે,
આડાને રોકનાર, મધુર, ભારે, રુચિ કરનાર
અને પિત્તને હરનાર છે. પાકી કાકડી તરથ,
અશિ તથા પિત્તને કરનારી છે. ૫૫

૧. આ સમન્તાત્ ઈર્ણ ગમનમિતિ એ, આહ્યુ-
વાત ઈર્ ગતૌ-સપદાદિત્તાર્ બિન્, એ ટૂંકોતિ વાયવતિ
વા-ચુન્ વર્ણ-ચાહુલકમ્ ઉન્-નેનો વેળા વેપાસ
પેતાની ગતિ રીકારે છે અથવા વેપાસ દેહાઈ
૦ઈ બીજની ગતિને અટકાવી દે છે, તેથી
એવોરુ-કાકડી.

૨. કર કટતિ-વપતિ-આટૂંકોતિ વા, કટે વર્ણ-
વર્ણયો- ' ઈર્ ' (उणा. ४-११८), ટૂંકોદરાદિ,
' હૃદિતારાત્ ' -इति वा द्वीप्-ने क्षाथ पर परसे છે.
લાગને બીને કરે છે અથવા ડાંધી દે છે, તેથી
કકડી-કાકડી.

પરોપાનાં નામે તથા ગુણે
ચિચિષ્ઠઃ શ્વેતરાજિઃ સ્યાત્સુરીર્ષાં ગૃહફલકઃ ॥૫૬
ચિચિષ્ઠો વાતપિત્તગ્નો ઘન્યઃ પચ્યો રુચિમદઃ ॥
શોષણોક્તિહિતઃ કિંચિદ્ ગુણેન્ન્યઃ પટોલતઃ ॥૫૭
અન્ય-ચિચિષ્ઠઃ શ્વેતરાજિ. સુરીર્ષાં ગૃહફલક.

સ્વાત્, વિચિન્દ્રઃ વાતપિત્તઃ કલ્પઃ પથ્થઃ ઠ્ઠિપ્રદઃ
શોષણઃ અતિહિતઃ ગુર્ણઃ પટોક્ત કિંચિન્ન્યુનઃ (મતિ) ॥

ચિચિંડ,^૧ શ્વેતરાગ્નિ,^૨ મુદીધં^૩ અને
શુક્રકુલક^૪ એટલાં પંડોળાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
પંડોળું વાયુ તથા પિત્તને હલ્દનાર, યજ
આપનાર, પથ્થ, રુચિ ઉપબવનાર, શોષણ
કરનાર, બહુ જ હિતકારી અને પરવળ કરતાં
કર્ષક એવા શુભવાણું હોય છે. ૫૬, ૫૭

૧. ચિનોતિ સુતરાં પથ્થયા હિતસરિતા ચ, ચિન્
ચને-ચાહુલકાર ઇન્ડ્ર્ય પ્રત્યય, ચુન્ આગમ-ને
અત્યંત પથ્થપણુ તથા હિતકારીપણુ ધારણુ કરે
છે, તેથી ચિચિંડ-પંડોળું.

૨. શ્વેતા રાગ્નિ. ચ્લિન્ન સ.-નેમાં ધોળી રેખાઓ
અથવા આંધ્ર હોય છે, તેથી શ્વેતરાગ્નિ-પંડોળું.

૩. સુતરાં વીર્યઃ-પ્રાદિસમાત.-ને અતિશય લાંબું
થાય છે, તેથી મુદીધં-પંડોળું.

૪. શુક્રસ્ય કૂલે-સગીવે ભવ-ભવાયેં કન્-ને ધરની
પામે થાય છે, તેથી શુક્રકુલક-પંડોળું.

એ તતનાં કારેલાનાં નામો તથા ગુણો

કારવેલું કટિલ્લં સ્યાન્કારવેલી તતો લઘુઃ ।
કારવેલું હિમં મેદિ લઘુ તિક્કમવાતલમ્ ॥૫૮॥
જ્વરપિત્તકપ્પાસ્રણં પાણ્ડુમેહક્રમીન્દરેત્ ।
તવ્ગુણા કારવેલી સ્યાદ્દિશોવાહીપની લઘુઃ ॥૫૯

અન્ય-નારવેલ કટિલ્લં સ્વાત, તત. લઘુઃ કારવેલી
(કપ્પત), કારવેલ હિમ મેદિ લઘુ તિક્કમ અવાતલ જ્વર-
પિત્તકપ્પાસ્રણ (સત્) પાણ્ડુમેહક્રમીન્દરેત્, કારવેલી
તવ્ગુણા સ્વાત, વિશેષાદ્ વીર્યની લઘુ (અસ્તિ) ॥

કારવેલી^૧ અને કટિલ્લ^૨ એ કારેલાનાં
સંસ્કૃત નામો છે. નાના કદના કારેલા હોય
તે કારવેલી^૧ કહેવાય છે. કારેલું ટાડું, મળને
વેડનાર, હલકું, કડવું, વાયુને નહિ ઉત્પન્ન
કરનાર; તાપ, પિત્ત, કફ, લોહીનો ખગાડ,
પાંડુ, પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડે છે. કારવેલી
તેના જેવા જ શુભવાળી હોય છે; વિશેષમાં
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે. ૫૮, ૫૯

૧. વાર-જ્વરાદિવપ પ્રતિ વેલતિ-ચલતિ. વેલ ચલને-
કર્મશ્ચ-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા જે ચાકે-કામ
કરે છે, તેથી કારવેલ-કારેલ.

૨. વચ્ચતિ-વપંતિ આટ્વોતિ વા હિમાદિગુણાન્-કદે
વર્ષાવળયો.-ચાહુલકાદિલ્લ-ને શીતળતા વગેરે ગુણોને

વર્ષો છે અથવા ચોપાસ પોતાને તે તે ગુણોથી આવરે
છે-વ્યામ કરે છે, તેથી કટિલ્લ-કારેલું.

૧. કારવેલી-ઉપરના પડેલા જ નામ પ્રમાણે છે,
કવળ સ્ત્રીલિંગપ્રત્યય વધારે છે.

ગલકીનાં નામો તથા તેના ઇળના ગુણો
મહાકોશાતકી પ્રોક્તા હસ્તિષોપા મહાપલા ।
ધામાર્ગવો ઘોષકશ્ચ હસ્તિપર્ણશ્ચ સ સ્મૃતઃ ॥
મહાકોશાતકી ક્ષિગ્ધા રક્ષપિત્તાનિલાપદા ॥૬૦॥

અન્ય-મહાકોશાતકી હસ્તિષોપા મહાક્રમ પ્રોક્તા,
રા વ ધામાર્ગત ઘોષકઃ ચ હસ્તિપર્ણઃ સ્મૃત । મહાકોશા-
તકી ક્ષિગ્ધા (સતી) રક્ષપિત્તાનિલાપદા (અસ્તિ) ॥

મહાકોશાતકી,^૧ હરિતઘોષા,^૨ મહાકેલા,^૩
ધામાર્ગવ,^૪ ઘોષક^૫ અને હસ્તિપર્ણ^૬ એટલાં
ગલકીના સંસ્કૃત નામો છે. ગલકાં ક્ષિગ્ધ
છે અને રક્ષપિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૬૦

૧. વોશમ્-વોશાકારમ્ અતિ-સતતગચ્છતિ ફલેયુ,
અત સાતત્યગમને-‘કુન્’ (ઉગા. ૨-૩૨), ગૌરવિ.,
તતો મહતી ચાસો કોશાતકી-જેના ઇળનો આકાર કાયમ
દોષા જેવો થાય છે, તે મોટી ગલકી-મહાકોશાતકી.

૨. હસ્તીવ ઘોષતિ રક્ષપિત્તમ્ અનિત્ત વ પ્રતિ
તપ્પાશક્તવાત, ઘુષ્-અન્, ઘુષ્-ને રક્ષપિત્ત તથા
વાયુનો નાશ કરનાર હોવાથી તેઓના પ્રત્યે હાથી
જેવી ગર્જના કરે છે. તેથી હસ્તિવૈયા-ગલકી.

૩. ધામ કચ્છતિ-કશ્તો-‘અન્યોશ્ચોપિ.’-ઈતિ
ચિન્, તતો ધામાદ્ ચાસો ગૌધ-‘ગૌરવદિત્તલકિ’ ઈતિ
ટ્વ્-ને તેજને પ્રાપ્ત કરનાર ઔષધિ છે, તેથી ધામા
ર્ગવ-ગલકી.

૪. ઘોષતિ રક્ષપિતાનિ પ્રતિ ઈતિ ઘોષક-ઘુષિર
વિશ્વચને-વચાચ્, સ્વાયેં ચ કન્-ને રક્ષપિત્ત અને
વાયુ પ્રત્યે ગર્જના કરે છે, તેથી ઘોષક-ગલકી.

૫. હસ્તી-તત્ત્વેણે જ્વ પર્ણયસ્ય-જેનુ પાન હાથીના
કાન જેવું હોય છે, તેથી હસ્તિપર્ણ-ગલકી.

કુમખડી કે તૂરિયાનાં નામો તથા ઇળના ગુણો
ધામાર્ગવઃ પીતપુષ્પો જાલિની કૃતવેચના ।

રાજકોશાતકી ચેતિ તથોક્તા રાજિમત્પલા ॥૬૧
રાજકોશાતકી શીતા મધુરા કપ્પવાતલા ।

પિત્તામ્ની વીર્યની શ્વાસજ્વરકાસકૃમિપ્રણુ ॥૬૨॥
અન્ય-ધામાર્ગવ. પીતપુષ્પ જાલિની કૃતવેચના
રાજકોશાતકી તથા ચ રાજિમત્પલા ઈતિ ઉચ્ચ ॥
રાજકોશાતકી શીતા મધુરા વપ્પવાતલા પિત્તામ્ની વીર્યની
(સતી) શ્વાસજ્વરકાસકૃમિપ્રણુ (અસ્તિ) ॥

ધામાર્ગવ,^૧ પીતપુષ્પ,^૨ ભલિની,^૩ કૃત-
વેધના,^૪ રાજકોશાતકી^૫ અને રાજિભત્કલા^૬
એટલાં ઝુમખડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઝુમ-
ખડાં ટાઢાં, મધુર, કઠ્કે તથા વાયુને કરનાર,
પિત્તને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને
શ્વાસ, તાવ, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

૧. ધામાર્ગવ-ઉપર ગલક્રીનું ત્રીશું નામ જુઓ.
૨. પીત પુષ્પ વચ્ચે સઃ-જેનાં કૃષ્ણ પીળાં હોય
છે, તેથી પીતપુષ્પ-તુરિયાનો વેલો.

૩. જાલયતિ-શ્વેતશીલા, જલ આચ્છાદન-તુરિય-
શ્વેત-નાન્તત્વાદ કોપ્-જે ખીજને ઢાંકી દે એવા
સ્વભાવની હોય છે, અથવા પોતાની અંદર જળાંવાળી
થાય છે, તેથી ભલિની-તુરિયાનો વેલો.

૪. કૃત વેધનં ચવા-જેણે ખીજને વીધવું
અથવા વીંટવું કયું હોય છે, તેથી કૃતવેધના-
તુરિયાનો વેલો.

૫. રાજ પ્રિયા કોશાતકી-રાજને અથવા શ્રીમતા-
ને પ્રિય એવા ગલકાંની એક ભત છે, તેથી
રાજકોશાતકી-તુરિયાનો વેલો.

૬. રાજિઃ અસ્તિ ઇવા રાજિમન્તિ, રાજિમન્તિ
ફલાનિ વચ્ચે સઃ-જેનાં કૃષ્ણ રેખાવાળાં થાય છે,
તેથી રાજિભત્કલા-તુરિયાનો વેલો.

પરવળનાં નામો તથા કૃષ્ણ આદિના ગુણો
પટોલઃ કુલકસ્તિક્કઃ પાણ્ડુકઃ કર્કશચ્છદઃ ।
રાજીફલઃ પાણ્ડુફલો રાજેપચ્છામૃતાફલઃ ॥૬૩॥
વીજગર્ભઃ પ્રતીકશ્ચ કુષ્ઠમ્ કાસમહ્નનઃ ।
પટોલં પાચનં હૃદયં વૃષ્યં લઘ્વગ્નિદીપનમ્ ॥૬૪॥
શ્લિમ્ગોષ્ણં હન્તિ કાસાન્નજ્વરદોષત્રયક્રમીન ।
પટોલસ્ય ભવેન્મૂલં વિરેચનકરં સુલાત્ ॥૬૫॥
નાલં શ્લેષ્પહરં પત્રં પિત્તહારિ ફલં પુનઃ ।
દોષત્રયહરં પ્રોક્તં તદ્વચ્ચિકા પટોલિકા ॥૬૬॥

અન્વય-પટોલઃ કુલકઃ તિક્કઃ પાણ્ડુકઃ કર્કશ-
ચ્છદઃ રાજીફલઃ પાણ્ડુફલઃ રાજેય. વ અમૃતાફલઃ
વીજગર્ભઃ પ્રતીકઃ વ કુષ્ઠમ્ કાસમહ્નનઃ (ઈતિ નામાનિ,
અય સ્ત્વનાદિગુણાઃ-) પટોલ પાવન હૃદય સ્થ લઘુ અગ્નિ-
દીપનં શ્લિમ્ગોષ્ણ (સત્) કાસાન્નજ્વરદોષત્રયક્રમીન હન્તિ ।
પટોલસ્ય મૂલ સુલાત્ વિરેચનકર ભવેત્, નાલ શ્લેષ્પ-
હર, પત્રં પિત્તહારિ, ફલં પુનઃ દોષત્રયહર પ્રોક્તમ્, તિક્કા
પટોલિકા તદ્વચ્ચ (ગુણુષ્ણા ભવતિ) ॥

પટોલ,^૧ કુલક,^૨ તિક્ક,^૩ પાંડુક,^૪ કર્કશ-
ચ્છદ,^૫ રાજીફલ,^૬ પાંડુફલ,^૭ રાજેય,^૮ અમૃતા-

ફલ,^૯ ખીજગર્ભ,^{૧૦} પ્રતીક,^{૧૧} કુષ્ઠ^{૧૨} અને
કાસભંજન,^{૧૩} એટલાં પરવળનાં સંસ્કૃત નામો
છે. પરવળ પાચક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું,
વીર્ય વધારનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
સિન્ધ અને ગરમ હોઈ ઉધરસ, ઘોહીનો
બગાડ, તાવ, ત્રણે દોષ તથા કૃમિને મટા-
ડનાર છે. પરવળનું મૂળ ઝુમખડી રેચ લગા-
ડનાર હોઈ એની ડાંડલી કઠ્કેને હરનાર, પાંડુકું
પિત્તને હરનાર અને કૃષ્ણ ત્રણે દોષને મટા-
ડનાર કહ્યું છે; કડવા પરવળમાં પણ એ જ
શુભો હોય છે. ૬૩-૬૬

૧. પટલિ-ગચ્છતિ પાવનત્વાદિગુણાન્, પટ મ્તો-
'કપિમહિમ્નિઃ'-(ઉળા. ૧-૬૬) શ્વેતભૂ-પામકપણું
વગેરે શુભોને જે પમાડે છે-ધારણ કરે છે, તેથી
પટોલ-પરવળ.

૨. કોલતિ-સમ્યક્ સ્ત્યાયતિ વૃષ્ટવાદિધેરુગુણ-
નિવહમ્, કુલ સસ્વાને-દ્યુપર્થેતિ કઃ, સ્વાયં વ કન્,
વદ્મ 'વનુન્' (ઉળા. ૨-૩૨)-જે વીર્યવધકપણું આદિ
શ્રેષ્ઠ શુભસમુદાયને જાણાવે છે અથવા એકીસંધાતે
ધારણ કરે છે. તેથી કુલક-પરવળ.

૩. તેજયતિ સ્મ અગ્નિમ્, તિજ નિશાને-મત્યર્થેતિ
કર્તૃરિ ક, સ તિક્કો ગુણોસ્તિ અલ્ય, અર્થભાગ્ચ-અગ્નિને
જે તેજ કરે છે, તે કડવા શુભ જેમાં હોય છે,
તેથી તિક્ક-પરવળ.

૪. પાણ્ડુવર્ણ. કાયતિ ફલે, કે શબ્દે-'અન્યવ્યોડપિન્'
ઈતિ ડ.-જે કૃષ્ણમાં કંઈકે કીકાશપડતો રંગ જાણાવે
છે, તેથી પાંડુક-પરવળ.

૫. કર્કશાચ્છવા વચ્ચે સઃ-જેનાં પાંડાં કંઈકે
બરહટ હોય છે, તેથી કર્કશચ્છદ-પરવળ.

૬. રાજીમન્તિ-શ્રેણીયુક્તાનિ ફલાનિ વચ્ચે સઃ-
જેનાં કૃષ્ણ પંકિતમદ હોય છે, તેથી રાજીફલ-પરવળ.

૭. પાણ્ડુવર્ણાનિ ફલાનિ વચ્ચે સઃ-જેનાં કૃષ્ણ કંઈકે
ફિલાં-મૂરા રંગનાં હોય છે, તેથી પાંડુફલ-પરવળ.

૮. રાજ્યા-ફલ્લેશ્યા મુક -'નયાદિવ્યો ઢકુ' -
પંકિતમદ કૃષ્ણોથી જે યુક્ત હોય છે, તેથી રાજેય-
પરવળ.

૯. અમૃતાયા શ્વ ફલ વચ્ચે સઃ દોષત્રયમ્ભવાન્-
જેનું કૃષ્ણ ત્રણે દોષને નાશ કરનાર હોવાથી જાણે
ગળાનું કે આમળાનું કૃષ્ણ હોય તેવું હોય છે, તેથી
અમૃતાફલ-પરવળ.

૧૦. વીજાનિ ગર્ભે વચ્ચે સઃ-જેનાં કૃષ્ણમાં ગર્ભની

અંદર બિયાં હોય છે, તેથી બીજામ્-પરવળ.

૧૧. પ્રત્યેતિ પ્રતીયતે વા અવયવરૂપેણ-ફળ ગતૌ-
'અલીકાદયથ' (જળા. ૪-૨૫) इति सायुः-ने
અવયવરૂપે જાણાય છે, તેથી પ્રતીક-પરવળ.

૧૨. કુષ્ઠહન્તિ-અમનુલ્લ્યકર્ત્વેક ચ' इति हन्तेश्च-
કેદ રોગનો ને નાશ કરે છે, તેથી કુષ્ઠમ્-પરવળ.

૧૩. મનક્ષીતિ મજ્જન-યુક્' (જળા. ૨-૭૮)
કાસસ્ય મજ્જન-ઉધરસનો ને નાશ કરે છે, તેથી કાસ-
મંજન-પરવળ.

ટિંડોરી કે ઘિલોડીનાં નામે તથા ફળના ગુણે
શિમ્વી રક્તફલા તુણ્ડી તુણ્ડિકેરી ચ શિમ્વિકા ।
ઓષ્ઠોપમફલા પ્રોક્તા પીલુપર્ણી ચ કથ્યતે ॥૬૭
શિમ્વીફલં સ્વાદુ શીતં ગુરુ પિત્તાસ્રવાતજિત્ ।
સ્તમ્બનં લેહનં રુચ્યં વિવન્ધાધ્માનકારકમ્ ॥૬૮

અન્ય-શિમ્વી રક્તફલા તુણ્ડી તુણ્ડિકેરી ચ શિમ્વિકા
ઓષ્ઠોપમફલા પ્રોક્તા, ચ પીલુપર્ણી કથ્યતે । (इति नामानि,
તત્કલગુણાથ-) શિમ્વીફલં સ્વાદુ શીત ગુરુ પિત્તાસ્રવાતજિત્
સ્તમ્બનં લેહનં રુચ્યં વિવન્ધાધ્માનકારકમ્ (भवति) ॥

બિંબી,^૧ રક્તફલા,^૨ તુંડી,^૩ તુંડિકેરી,^૪
બિંબિકા,^૫ ઓષ્ઠોપમફલા^૬ અને પીલુપર્ણી^૭
એટલા ટિંડોરીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ટિંડોરી-
નાં ફલ (ટિંડોરાં) મધુર, ટાઢાં અને ભારે
હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા
વાયુને મટાડનાર, સ્તંભક, મળને ઉખેડનાર,
રુચિકારક અને મળાવરોધ તથા આક્રેરો
કરનાર છે. ૬૭, ૬૮

૧. શિમ્વ્યાયા ફલ શિમ્વમ્-તદ્ અસ્તિ અસ્યા-
અર્શઆચ્-જાતિત્વાદ્ ડીપ્-નેમાં ઘિલોડાં થાય છે,
તે બિંબી-ઘિલોડીનો વેલો.

૨. પાકાદનન્તર રક્તાનિ ફલાનિ યસ્યા સા-
નેનાં ફળ પાક્યા પછી રાતા થાય છે, તેથી રક્તફલા-
ઘિલોડી.

૩. તુણ્ડ-પશ્ચિના ચમુ-અસ્તિ અસ્યા-ફલપાકકાલે
મહુર્ણાર્થે પશ્ચિનાં તન્નાગમસમગ્રાત્-અર્શઆચ્-ગૌરાદિત્વાદ્
કોપ્-ફળ પાક્યાના રામરે નેના પર તે ફળ ખાવા
આવતાં પશ્ચિમોની ચાંચ લાઇ જ હોય છે, તેથી
તુંડી-ઘિલોડી.

૪. તુણ્ડ અસ્તિ ઇપામિતિ તુણ્ડિકા-પશ્ચિના:-
'શવ દિનિટનો' इति ट्ट, ततः तण्डिकान् ईरयति-કર્મ-
પ્યન્, અળ્પન્તત્વાદ્ કોપ્-ચાંચવાળાં પશ્ચિમોને ફળપાક
વખતે ફળ ખાવા ને પ્રેરણા કરે છે, તેથી તુંડિકેરી-

ઘિલોડી.

૫. શિમ્વી એ શિમ્વિકા-સ્વાયે કન્, 'ડયાપોરિ'તિ
દુસ્તત્વ ચ-નેમાં ઘિલોડાં થાય છે, તે બિંબિકા-
ઘિલોડીનો વેલો.

૬. ઓષ્ઠસ્ય ઉપમા યસ્ય તાત્-ઓષ્ઠોપમ ફલ
યસ્યા: સા-નેનું ફળ માથુસના હોઈની ઉપમાને
ચોગ્ય હોય છે, તેથી ઓષ્ઠોપમફલા-ઘિલોડી

૭. પીલ્વા ઇવ પર્ણાનિ યસ્યા: સા-પાકર્ણે'તિ
કીપ્-નેનાં પાંદડાં પીલુડીનાં નેનાં થાય છે, તેથી
પીલુપર્ણી-ઘિલોડી.

બે જાતની વાલોળનાં નામે તથા ગુણે
શિમ્વિ: શિમ્વી પુસ્તશિમ્વી તથા પુસ્તકશિમ્વિકા
શિમ્વીદ્વયં ચ મધુરં રસે પાકે હિમં ગુરુ ।

યલ્યં દાહકરં પ્રોક્ત શ્લેષ્મલં વાતપિત્તજિત્ ॥૬૯
અન્ય-શિમ્વિ: શિમ્વી પુસ્તશિમ્વી તથા પુસ્તક-
શિમ્વિકા (કથ્યતે) । શિમ્વીદ્વય રસે ચ પાકે મધુર હિમ
ગુરુ યલ્યં દાહકરં શ્લેષ્મલં (સત્) વાતપિત્તજિત્ પ્રોક્તમ્ ॥

શિંબિ,^૧ શિંબી,^૨ પુસ્તશિબી,^૩ અને
પુસ્તકશિંબિકા^૪ એ વાલોળનાં સંસ્કૃત નામે
છે. વાલોળ બે જાતની થાય છે; બન્ને જાતની
વાલોળ રસમાં તથા પાકમા મધુર, ટાઢી,
ભારે, બળ આપનાર, દાહ કરનાર, કફ
કરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને છુટનાર
કહી છે. ૬૯

૧. શામ્યતિ इति શિમ્વિ, શમુ ઉપશામે-શિમ્વિ-
પ્રત્યય બાહુલકાત્, પ્રપોદરાદિ-ને શીંગરૂપે થાય છે,
તેથી શિબી-વાલોળ.

૨. શામ્યતિ इति શિમ્વિ-બાહુલકાત્ વિ-પ્રપો-
દરાદિ:-'વૃદિકારદક્ષિન' इति वा डीप्-અર્થ' પડેલા
નામ પ્રમાણે.

૩. પુસ્તમિવ શિમ્વી, પુસ્તસ્યા વા શિમ્વી-ને એક
જાતની કારીગીરી હોય તેવી શીંગરૂપે થાય છે,
તેથી પુસ્તશિબી-વાલોળ.

૪. પુસ્તકસ્યા શિમ્વિકા-જાણે કાઈ પુસ્તક હોય
તેવી શીંગરૂપે ને થાય છે, તેથી પુસ્તકશિમ્વિકા-
વાલોળ.

કાળી વાલોળનાં નામે તથા ગુણે
કોલશિમ્વિ: શુષ્ણફલા તથા પર્યદ્વપટ્ટિકા ।
કોલશિમ્વિ: સમીર્યો ગુચ્યુષ્ણા કફપિત્તહત્ ॥
શુકાન્નિસાદરુદ્ધવ્યા રુચિરુદ્ધવિદ્ ગુરુ: ॥૭૦॥
અન્ય-કોલશિમ્વિ: શુષ્ણફલા તથા પર્યદ્વપટ્ટિકા

(કષ્યતે) । કોલશિખિઃ મનીસી શુર્વો ડળ્લા કફપિત્ત-
દ્વન્નુમ્મિનાદક્ટ્ત્વ યુષ્યા ઠ્વિહ્વન્ વદ્વિટ્ મુરઃ (અસ્તિ) ॥

કોલશિખી, કૃષ્ણુક્લા અને પર્યંકપટ્ટિકા એટલાં કાળી અને પહોળી વાલોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ વાલોળ વાયુને મટાડનાર, ભારે, ગરમ, કઠ્ક તથા પિત્તને કરનાર, વીર્ય તથા અગ્નિને ઓછાં કરનાર, વીર્યને વધારે કાઢનાર, રુચિ કરનાર, વિધાને બાંધનાર તથા ભારે છે. ૭૦

૧. કોલસદશી શિખી વસ્યાઃ સાન્નેની શીંગળાંડ
નેત્રી કાળી હોય છે, તેથી કોલશિખી-કાળી વાલોળ.

૨. કૃષ્ણ ફલ્ક વસ્યાઃ સાન્નેનુ ક્ષણ કાળુ હોય
છે, તેથી કૃષ્ણુક્લા-કાળી વાલોળ.

૩. પર્યંકુષ્ઠ પટ્ટિકા દ્વન્નુ-પલંગની બલ્લે પાટી
હોય તેવી થાય છે, તેથી પર્યંકપટ્ટિકા-કાળી વાલોળ.

સરગવાની શીંગના શુભે

શોભાજનફલં સ્વાદુ કવાયં કફપિત્તનુત્ ।

શૂલકુષ્ઠક્ષયસ્વાસુગ્મહૃદ્દીપનં પરમ્ ॥૭૧॥

અન્ય-શોભાજનફલં સ્વાદુ કવાય (સત્) કફ-
પિત્તનુત્ પરં દીપન શૂલકુષ્ઠક્ષયસ્વાસુગ્મહર (ભવતિ) ॥

સરગવાની શીંગ સ્વાદવાળી, તૂટી, કઠ્ક તથા પિત્તને મટાડનાર. અગ્નિને બહુ બ પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂલ, કોઠ, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગોળાના રોગને મટાડનાર છે. ૭૧

રીંગણીનાં નામો તથા તેના ક્ષણના શુભે
ઘ્નુન્તાકં છો તુ વાર્તાકુર્ભષ્ટાકી માષ્ટિકાપિ ચ ।

ઘ્નુન્તાકં સ્વાદુ તીક્ષ્ણોષ્ણ કઠુપાકમપિત્તલમ્ ॥૭૨॥

જ્વરવાતવલાસખં દીપનં શુકલં લઘુ ।

તદ્દાલં કફપિત્તમ્ વૃદ્ધં પિત્તકરં લઘુ ॥૭૩॥

ઘ્નુન્તાકં પિત્તલં કિંચિદ્ક્ષારપરિપાચિતમ્ ।

કફમેદોનિલામ્મમત્યર્થં લઘુ દીપનમ્ ॥૭૪॥

તદેવ હિ ગુરુ ક્ષિગ્ધં સતૈલં લવણાન્યિતમ્ ॥૭૫॥

અપરં દ્યેતઘ્નુન્તાકં કુક્કુટાણ્ડસમં ભવેત્ ।

તદર્શમ્બુ વિશેષેણ હિતં દીનં ચ પુર્વતઃ ॥૭૬॥

અન્ય-ઘ્નુન્તાકં વાર્તાકુઃ તુ છો અપિ ચ મષ્ટાકી
માષ્ટિકા (કષ્યતે) । ઘ્નુન્તાક સ્વાદુ તીક્ષ્ણોષ્ણ કઠુપાકમ્

અપિત્તલં જ્વરવાતવલાસખં દીપનં શુકલં લઘુ (ભવતિ) ।

શૂલ તત્ કફપિત્તમ્, વૃદ્ધ પિત્તકર લઘુ (ચાસ્તિ) ।

અક્ષારપરિપાચિતં ઘ્નુન્તાક કિંચિત્ પિત્તલમ્ અત્યર્થં લઘુ

દીપનં (સત્) કફમેદોનિલામનં (ભવતિ), તદેવ હિ-

સતૈલં લવણાન્યિતં (સત્) ગુરુ ક્ષિગ્ધં (ભવતિ), અપર

વેતઘ્નુન્તાક કુક્કુટાણ્ડસમં ભવેત્, તદ્ વિશેષેણ અર્ચેત્
હિત ચ પુર્વતઃ દીનં (ભવતિ) ॥

વૃતાંક, વાર્તાકુ-શ્રીલિંગે છે, બંટાકી
અને ભાંટિકા, એટલાં રીંગણીનાં સંસ્કૃત

નામો છે. રીંગણાં મધુર, તીક્ષ્ણ, ગરમ,

પાકમાં તીખાં છતાં પિત્ત નહિ કરનારાં

હોઈ તાવ, વાયુ તથા કઠ્કને મટાડનાર છે;

અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર તથા

હલકાં છે; નારું-ફૂલું રીંગણું કઠ્ક તથા પિત્તને

મટાડનાર છે અને વધીને મોટું થયેલું રીંગણું

પિત્ત કરનાર તથા હલકું છે. અંગારા પર પકાવેલું

(બડથું કરેલું) રીંગણું કાંઈક પિત્ત કરનાર,

અત્યંત હલકું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ

કઠ્ક, મેઢ, વાયુ તથા આમને મટાડનાર છે. એ બ

રીંગણામાં બે તેલ અને લૂણ નાખ્યાં હોય

તો તે રીંગણું ભારે અને સિન્ધ છે; બીજું

ધોળું રીંગણું ફૂકડાના ઈડા જેવું થાય છે;

એ રીંગણું વિશેષે કરી અરથ ઉપર હિતકારી

છે અને કાળા રીંગણા કરતાં શુભમાં

ઓછું છે. ૭૨-૭૫

૧. ઘ્નુન્તાક અક્તિ-ફલેયુ, અઠ વુટિલાયાં મતી-
કમ્બ્યન્-ને દીટાને પ્રાપ્ત કરે છે-નેના ક્ષણમાં દીટું

થાય છે, તેથી ઘ્નુન્તાક-રીંગણી.

૨. વાર્તામ્-આરોગમ્ આકલ્પતિ-પ્રાયતિ, અઠ મતી-
ષ્યન્તાદ ડળ-ને આરોગને પમાડે છે, તેથી વાર્તાકુ-
રીંગણી.

૩. મટતિ-વિમર્તિ તીક્ષ્ણોષ્ણતામ્, યદ્વા મષ્યતે

દીપની શુકલ ચાપિ, મટ મૂતો-યદ્વા મળ શન્દે-

'પિનાકાવયથ' (ડળા-૪-૧૫) इति साधु-ને

તીડણુતા તથા ઉષ્ણતાને ધારણુ કરે છે અથવા ને

દીપની તથા વીર્યવધક કહેવાય છે, તેથી બંટાકી-
રીંગણી.

૪. માષ્ટિકા-પથુ ઉપર પ્રમાણે બ પથુ

બધાવે છે.

કંટાલાં કે કંકોડાંનાં નામો તથા શુભે

હિષ્ટિશો રોમશફલો મુનિનિર્મિત इत्यपि ।

હિષ્ટિશો ઠ્વિહ્વન્દ્રેદી પિત્તશ્લેષ્માપહઃ સ્મૃતઃ ।

સુશીતો ઘાતલો રુદ્ધો મૂવલશ્ચાદમરીહરઃ ॥૭૬॥

અન્ય-હિષ્ટિશ-રોમશફલઃ મુનિનિર્મિતઃ इति अपि

(કષ્યતે) । હિષ્ટિશઃ ઠ્વિહ્વન્ મેરી પિત્તશ્લેષ્માપહઃ શુશીતઃ

વાતલ દ્વક્ મૂનલ ચ અમરીહર સ્મૃત ॥
 ડિડિય, ૧ રોમશક્લ, ૨ અને મુનિનિર્મિત, ૩
 એટલા ૩ કોડાના સસ્કૃત નામો છે કટોલા
 રુચિ ઉપબવનાર, મળ તોડનાર, પિત્ત યથા
 કંકને હણુનાર તેમજ બહુ બ ટાઢા હોઈ વાયુ
 કરનાર, રૂક્ષ, મૂનને વધારનાર તથા પથરીને
 મટાડનાર કહ્યા છે ૭૬

૧ ડિગ્ગિ-પત્તમ્ અસ્તિ અસ્ય-લામાદિત્વાત શ -
 નેના શીપુ વગે છે, તેથી ડિ.શિ-ક કોડા
 ૨ રોમાણિ સન્તિ અસ્ય-પૂવત્ શ, રોમશ ફલ
 ગ્લ્લ ત-નેતુ ડ્ગ ૩૭૧.વાળુ ડાય છે, તેથી
 રોમશક્લ-ક કોડા

૩ મુનિમિ નિર્મિત મુનિનિર્મિત-નેને મુનિએ
 એ નિમોણુ ક્યુ છે કમકે વા-ચા વિના બ ગંગી
 નીકય છે, તેથી મુનિનિર્મિત-ક કોડા

પિંડાર કે પિંડાલુ નામ તથા યુષ્ઠ
 પિંડાર શીતલ વલ્ય પિત્તમ્ રુચિકારકમ્ ॥૭૭
 બન્વય-પિંડાર શીતલ વલ્ય પિત્તમ્ રુચિકારક
 વાકે લ્પુ વિશેષેણ વિપશાન્તિત્વર સ્મૃતમ્ ॥

પિંડાર કે પિંડાલુ ટાઢુ, બગ આપનાર,
 પિત્તને હણુનાર, રુચિ ઉપબવનાર, પાકમા
 હવકુ અને વિશેષે ડરી ઝેરની શાતિ ડરનાર
 કહ્યું છે ૭૭

૧ પિંડ-સહત પ્રકૃતિ-ક ગ્તા વમ્બ્યન્-
 પિંડારે એકકં ગુન્ડાર્પે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી
 પિંડ-પિંડા

કડવી ઘિલોડીના નામો તથા યુષ્ઠ
 કર્કાટકી પીતપુષ્પા મહાજાલીતિ ચોચ્યતે ।
 કર્કાટી મલહત્કુષ્ઠહૃણાસાઠ્ઠિનાશની ।
 શ્વાસકાસજ્વરાન્હન્તિ કટુપાવા ચ દીપની ॥૭૮॥
 બન્વય કર્કાટકી પીતપુષ્પા ચ મહાજાલી ઈતિ
 વચ્યતે । કર્કાટી મલહત્ કુષ્ઠહૃણાસાઠ્ઠિનાશની, શ્વાસ
 કાસજ્વરાન્ હન્તિ, કટુપાવા ચ દીપની (અસ્તિ) ॥

કર્કોટકી, ૧ પીતપુષ્પા, ૨ અને મહાજાલી,^૩
 એટલા કડવી ઘિલોડીના સસ્કૃત નામો છે
 કડવી ઘિલોડી મળને ડરનાર હોઈ કોડ, ૬
 બિબકા-મોળ, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા
 તાવને મટાડનારી છે અને પાકમા તીખી
 હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે ૭૮

૧ કર્કતિ-હસતિ કુષ્ઠાદિરાગાન્ તન્નાશકત્વાત્, કર્ક
 હસને-સૌમો ધાતુ તસ્માદ્ વાહુક્રમ્ આટ પ્રવ્યય,
 તત સ્વાય કન્ તાતિત્વાદ્ હાપ્-કોઢ વગેરે રોગોનો
 નાશ કરનાર ડોનાથી ને તેઓને હસ છે, તેથી
 કર્કોટકી-કડવી ઘિલોડી

૨ પીતાનિ પુષ્પાણિ ગ્લ્યા સા-નેના કૂલ પીળા
 થાય છે, તેથી પીતપુષ્પા-ક ની ઘિલોડી

૩ જાલગતિ-આચ્છાદયતિ સમીપસ્થ સર્વે જલ
 આચ્છાદન-પન્નાયન્, ગૌરદિ મહતો ચાલૌ જાલો મહા
 જાલી-ને પાસેના ડરકોઈને અત્યંત ઢાકી દે છે,
 તેથી મહાજાલી-કડવી ઘિલોડી

મીઠી ખરખોડીના નામો તથા યુષ્ઠ
 ઢોઢિકા વિપમુષ્ટિશ્ચ ઢોઢીલ્પિ વિપમુષ્ટિકા ।
 ઢોઢિકા પુષ્ટિદા વૃષ્યા રુચ્યા વહ્નિપ્રદા લ્પુ ।
 હન્તિ પિત્તકફાર્શાસિ કૃમિગુલ્મવિપામયાન્ ॥૭૯॥
 અન્વય-ઢોઢિકા ચ વિપમુષ્ટિ જોડી સુમુષ્ટિકા
 રુચિ (કમ્પતે) । ઢોઢિકા પુષ્ટિદા વૃષ્યા રુચ્યા વહ્નિપ્રદા
 ય્ષુ (સતી) પિત્તકફાર્શાસિ કૃમિગુલ્મવિપામયાન્ હન્તિ ॥

ઢોઢિકા, ૧ વિપમુષ્ટિ, ૨ ઢોઢી^૩ અને
 સુમુષ્ટિકા એ મીઠી ખરખોડીના સસ્કૃત
 નામો છે મીઠી ખરખોડી પુષ્ટિ આપનાર,
 વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપબવનાર અગ્નિને
 પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી હોઈ પિત્ત, કંક,
 અરશ, કૃમિ, ગોળો તથા ઝેરના રોગને
 મટાડનાર છે ૭૯

૧ ઢોડી એવ ઢોઢિકા-સ્વાયેન્-દવાપોરિ તિ દૂલ્લ
 ક-ઢોડી એ બ ઢોઢિકા-મીઠી ખરખોડી

૨ વિપ મુષ્ણાતિ તન્નાશકત્વાત્, મુપ સ્તય-શ્ચિયા
 ક્તરિકિન્-ઝેરનો ને નાશ કરે છે, તેથી વિપમુષ્ટિ-
 મીઠી ખરખોડી

૩ ઢાઢ-ઢાઢાકાર ફલમ્ અસ્તિ અસ્યા-બ્રહ્-
 આયન્-ગૌરદિ-નેને ડોડા નેતુ ડ્ગ થાય છે, તેથી
 ઢોડી-મીઠી ખરખોડી.

૪ મુતર મુષ્ણાતિ પિત્તકફવિપાદીન્, મુપ સ્તય-
 કિન્ પૂવત્, તત સ્વાયે ચ કન્-પિત્ત, કંક ઝેર
 વગેરેના ને ખરાખર નાશ કરે છે, તેથી મુષ્ટિકા-
 મીઠી ખરખોડી

ભોરીગળીના ડોડવાના યુષ્ઠ
 કાષ્ટકારીફલ તિત્ત કટુકં દીપન લ્પુ ।
 રૂક્ષોષ્ણ શ્વાસકાસન્ન જ્વરાપિનિલકફાપહમ્ ॥૮૦॥
 ભોરી ગળીના ડોડવા કડવા, તીખા, દીપન,

હલકાં, રૂક્ષ અને ગરમ હોઈ શ્વાસ અને ઉષ્ણરસને હણનાર તથા તાવ, વાયુ અને કફને મટાડનાર છે. ૮૦

હાંડલીનાં શાક

સરસવતી હાંડલીના ગુણે

તીક્ષ્ણાણં સાર્પેષં નાલં વાતશ્લેષ્મવ્રણાપહમ્ ।
ફણ્ડવમિહરં દદ્મકુષ્ઠમ્ રુચિકારકમ્ ॥ ૮૧ ॥

અન્વય -સાર્પેષ નાલ તીક્ષ્ણોષ્ણ રુચિકારક વાત-
શ્લેષ્મવ્રણાપહ ફણ્ડવમિહર દદ્મકુષ્ઠમ્ (પ્રોષ્ઠમ્) ॥

સરસવતી હાંડલી તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપબળવનાર અને વાયુ, કફ, મણુ, યજ્ઞ, ઊલટી, દાદર તથા કોઠને મટાડનાર છે. ૮૧

કંદશાક

સૂરણનાં નામે તથા ગુણે

સૂરણઃ કન્દ ઓલશ્ચ કન્દલોઽર્શોઽન્નિ ઇત્યપિ ।
સૂરણો દીપનો રૂક્ષ કપાયઃ ફણ્ડુકુટકટુઃ ॥ ૮૨ ॥
વિષ્ટમ્બી વિશદો રુચ્યઃ કપાર્શોઃકુન્તાનો લઘુઃ ।
વિશેવાદર્શસે પથ્યઃ પ્લીહગુલ્મવિનાશજ્ઞઃ ॥ ૮૩ ॥

અન્વય -સૂરણ કન્દ ઓલ કન્દલ અપિ ચ અર્શોઽન્નિ ઇતિ (કથ્યતે) । સૂરણ દીપન સ્વ કપાય ફણ્ડુકુટ કટુ વિષ્ટમ્બી વિશદ રુચ્ય લઘુ કપાર્શો - કુન્તાન (અસ્તિ), વિશેવાદર્શસે પથ્ય પ્લીહગુલ્મ વિનાશજ્ઞ (અસ્તિ) ॥

સૂરણ,^૧ કંદ^૨ ઓલ,^૩ કંદલ^૪ અને અર્શોઽન્નિ^૫ એટલાં સૂરણના સરકૃત નામે છે. સૂરણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂક્ષ, તરુ, યજ્ઞ કરનાર, કડબું, મળને રોકનાર, રવચ્છ, રુચિ ઉપબળવનાર, હલકું અને કફ તથા અરશને કાપનાર છે. વિશેષે કરી અરશ ઉપર તે પથ્ય છે અને બરોળ તથા ગોળાને પણ મટાડનાર છે. ૮૨, ૮૩

૧. સૂર્યે-હિલ્યતે અગ્નિ પ્લીહગુલ્મૌ ચ વિશેવાદ અનેન, સૂરી હિસાયામ્-યુષ્ (જળા. ૨-૭૮) -તેના વડે અરશ, બરોળ તથા ગોળાના રોગોનો ખાશ નાશ કરાય છે, તેથી સૂરણ.

૨. કન્દતિ કન્દ્યતે વા-આહવાનં કરોતિ ક્રિયત વા અર્શં પ્રવૃત્તિરોગાણામ્ અનેન, કદિ આહ્વાને રોદને ચ-અચ્ ઘ્નુ વા-અરશ વગેરે રોગોને જે આહ્વાન કરે છે-તેઓનો નાશ કરવા જે ખાતરી આપે છે, તેથી કંદ-સૂરણ

૩. આ-સમન્તાત્ ડનતિ-ફલેદન પ્રાપ્નોતિ જલ-સ-વન્ધેન, ડન્દી ફેદને-મૂલવિમુજાદિવાત્ક, નત્ય લાપે પુષોદરાદિત્વાદ્ દરથ લત્તમ્-પાણીના સપાધને લીવે ચાપાસ જે બીનાત ધારણ કરે છે, તેથી ઓલ-સૂરણ.

૪. કન્દ લાતિ-મૂલસ્થેન, લા આદને-આતોઽપુપ સર્ગે કં., યદ્વા કન્દતિ-આહ્વાન કરોતિ અગ્નિચીનામ્, કદિ આહ્વાને-કલ્પ-ઉગાદિ -મૂળરૂપે ગાંઠને જે ધારણ કરે છે, તેથી કંદલ-સૂરણ, અથવા પીળ નામ પ્રમાણે અર્શં થાય છે.

૫. અર્શોઽન્નિ હન્તિ ચિલ-અમનુષ્યકર્તૃકે ચ' ઇતિ દક્-જે અરશના રોગોનો અવરથ નાશ કરે છે, તેથી અર્શમ્-સૂરણ.

સૂરણ શ્રેષ્ઠ છતાં કેને અહિતકારી ?

સર્વેપાં ફન્દશાકાનાં સૂરણઃ શ્રેષ્ઠ ડચ્યતે ।
દદ્મણાં કુષ્ઠિનાં રક્ત-પિત્તિનાં ન હિતો હિ સઃ ।
સન્ધ્યાનયોગ સમ્પ્રાતઃ સૂરણો ગુણવત્તરઃ ॥ ૮૪ ॥

અન્વય -સર્વેપા ફન્દશાકાના સૂરણ શ્રેષ્ઠ ડચ્યત, (તથાપિ) દદ્મણા કુષ્ઠિના રક્તપિત્તિનાં ન હિત ન હિ, સન્ધ્યાનયોગ સમ્પ્રાત સૂરણ ગુણવત્તર (ભવતિ) ॥

સધળાં કંદશાકોભા સૂરણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, છતાં દાદર, કોઠ અને રક્તપિત્તના રોગવાળાઓને સૂરણ હિતકારી નથી. એક પ્રકારની હાંડળોનો યોગ આપ્યો હોય, તે સૂરણ બહુ જ શુભકારી થાય છે. ૮૪

બરોળનાં નામે, ભાતિ, લક્ષણ તથા ગુણે

આરુક વીરસેન ચ વીર વીરોરુકં તથા ।
આરુકમખ્યાલુકં તત્કથિતં વીરસેનકમ્ ॥ ૮૫ ॥
ફાષ્ટાલુકશાહાલુકશ્ચસ્વાલુકાનિ કથ્યન્તે ।
પિષ્ટાલુકસપ્તાલુકરક્તાલુકાનિ ચોક્તાનિ ॥ ૮૬ ॥
આલુકં શીતલં સર્વે વિષ્ટમિ મધુરં ગુરુ ।
સ્ટમૂનમલં રૂક્ષ ડુર્જરં રક્તપિત્તનુત્ ।
કફાનિલકરં વલ્યં ઘૃથં સ્વલ્પાગ્નિવર્ધનમ્ ॥ ૮૭ ॥

અન્વય -આરુક વીરસેન ચ વીર તથા વીરોરુકમ્ આરુકમ્ આલુક વીરસેનકમ્ અપિ તદ્ કથિતમ્; (તથા ચ) ફાષ્ટાલુકશાહાલુકશ્ચસ્વાલુકાનિ કથ્યન્તે, પિષ્ટાલુકસપ્તાલુકરક્તાલુકાનિ ચ ઉક્તાનિ, આલુક સર્વે શીતલ વિષ્ટમિ મધુર ગુરુ સ્ટમૂનમલ સ્વ ડુર્જર રક્તપિત્તનુત્ કફાનિલકર વલ્ય ઘૃથ સ્વલ્પાગ્નિવર્ધનમ્ (કથિતમ્) ॥

આરુક,^૧ વીરસેન,^૨ વીર,^૩ વીરોરુક,^૪ આરુક,^૫ આલુક,^૬ અને વીરસેનક,^૭ એટલાં

ખટાટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાષાલુક,^૧ શંખાલુક,^૨ હસ્ત્યાલુક,^૩ પિંડાલુક,^૪ સખ્તાલુક,^૫ અને રક્તાલુક,^૬ એ ખટાટાની જાતો છે. જે કહેણપણાવાળું હોય તે કાષાલુક કહેવાય છે; જે ધોળાશવાળું હોય તે શંખાલુક કહેવાય છે; જે લંબાઈવાળું અને ગોટા કહેવાળું હોય તે હસ્ત્યાલુક કહેવાય છે; જે મીઠાશવાળું અને રુંછાડવાળું હોય તે સખ્તાલુક કહેવાય છે; જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક કહેવાય છે; જે રતાળું કહેવાય છે, તે રક્તાલુક સમજવું. સઘળી જાતના ખટાટા ટાઢા, મળને રોકનાર, મધુર, બારે, મળ તથા મૂરને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, માંડ થયે એવા, રક્તપિત્તને મટાડનાર, કષ્ટ તથા વાયુને કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારે કાઠનાર અને આંશિને ઘણો જ એાછો વધારનાર છે.

૧. ક્ષયર્તિ-પ્રણોતિ શીતલ્લાદિગુણાન્-ક્ર ગતૌ- 'ગિન્ કલિપવર્તૌ' (ઉણા. ૧-૮૫) શ્લોક, તત આરુ- એવ આરુક્-સજ્ઞાયા કન્-ને શીતલતા આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે, તે આરુક-ખટાટા.

૨. સાતમા નામ પ્રમાણે છે; કેવળ 'કન્' પ્રત્યય નથી-વીરસેન-ખટાટા.

૩. વિરોધેણ ક્ષેત્રે ક્ષેત્ર્યતિ વા માધુર્યાદિગુણાન્, વિપૂર્વેવાત્ ક્ષેત્ર ગતૌ-દુગુપથે સિ ક-ને મધુરતા આદિ ગુણોને વિશેષ ધારણ કરે છે, તેથી વીર-ખટાટા.

૪. વીર. ક્ષુ-કન્દ્રસ્વ. વસ્ય તત્. 'શેવાદ વિમાયે'તિ કન્-નેની ગાઠ કે કંદેશ્વ સાથળ ધણી ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વીરોક્ક-ખટાટા.

૫. આરુક-નામ પહેલા નામ પ્રમાણે છે, કેવળ 'શાલુકશ્વદ્ ફ્વત્' વિશેષ છે.

૬. આ-સમન્તાત્ જ્ઞાતિ રક્તપિત્તમ્-આરુપૂર્વેવાત્ લ્પ્ એવને દુષ્કરમાદ કિન્, તત મંજાયા કન્. યદ્વા આ-સમન્તાત્ લીયતે વૃષ્ટિવ્યામ્, લાતિ-દદાતિ વા વલ મેયુન-કાકિ ચ વલ્યત્વાદ્ વૃષ્ટ્યત્વાચ, નિત્યવાદિત્વાત્ હ-સજ્ઞાયા કન્-ને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે અથવા કંદે હોવાથી જમીનમાં બરાઈ રહે છે અથવા બળ તથા મેયુનશક્તિને આપે છે, તેથી આરુક અથવા આરુક-વીર્યમ્બ કે દુસ્ત્યમ્બ પશુ મળે છે-અર્થ ખટાટા.

૭. ચીરા સેના-ગુણરૂપા વસ્ય તત્-તત્' સજ્ઞાયાં બા. ૧૯

કન્-નેની ગુણોરૂપી સેના વીર છે-બળદાયી છે, તેથી વીરસેનક-ખટાટા.

૧. કાણ્વસદશં કલિનમ્ આલુકમ્-લાકડાં જેવું જે કહેણ હોય તે કાષાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૨. શ્વસદશ શ્વેતમ્ અલુકમ્-શંખ જેવું જે ધોળું હોય તે શંખાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૩. હસ્તિસદશં વીર્ય મહાશરીરમ્ આલુકમ્-હાથી જેવું લાંબું ને ગોટા કહેવાળું જે હોય છે, તે હસ્ત્યાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૪. પિન્ડસદશ વર્તુલમાલુકમ્-પિંડ જેવું જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૫. માધુર્યાદિગુણગુણમ્ આલુકમ્-મીઠાશ વગેરે સાત ગુણોવાળું ને રુંછાડવાળું જે હોય તે સખ્તાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૬. રક્તવર્ણ ચ તત્ આલુકમ્-ને લાલ રંગનું હોય છે, તે રક્તાલુક-રતાળું નામે ખટાટાની એક જાત.

દીર્ઘા-કાષાલુક-કાઠિન્યયુક્ત-કઢાઈ' શશ્વલુક-શ્વેતાયુક્ત-શશ્વલુક-હસ્ત્યાલુક-વીર્યતાયુક્ત મહાશરીરમ્ પિન્ડાલુક-વર્તુલમ્-મુચની' સખ્તાલુક-મધુરતાયુક્ત-રોમાન્વિત-વીર્યમુચની' રક્તાલુક 'રક્તાલુક-રતાલુક-રતાલુક' શ્લોકે ચ (અર્થ ઉપર આવી ગય છે.) ૮૫-૮૭

લાંબા તથા પાતળા રતાળુનું નામ તથા ગુણો

રક્તાલુમેદે યા દીર્ઘા તન્વી ચ પ્રચિતાલુકી । આલુકી વલકૃત્ક્ષિગ્ધા ગુર્વા હ્ત્કફનાશિની ॥

વિદ્યમ્મકારિણી તૈલે લલિતાતિરુચિપ્રદા ॥૮૮॥

અન્વય-રક્તાલુમેદે યા દીર્ઘા ચ તન્વી (સા) આલુકી પ્રચિતા । આલુકી વલકૃત્ ક્ષિગ્ધા ગુર્વા હ્ત્કફ-નાશિની વિદ્યમ્મકારિણી (મવતિ), તૈલે લલિતા અતિ-રુચિપ્રદા (સ્વાદ) ॥

રક્તાલુના લેહોમા લાળું તથા પાતળું જે રતાળું થાય છે તે આલુકી^૧ નામે પ્રખ્યાત છે. એ રતાળું બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભારે, હૃદયના કંકનો નાશ કરનાર, મળને રોકનાર અને તેલમા બે તબયુ હોય તો ખડું જ સારું તથા રુચિદાયક થાય છે. ૮૮

૧. વીર્ય તદુચ અલ્પઃ આલુકી-સજ્ઞાયા કન્-જાતિ-ત્યાય દીર્ઘ-લાંબું ને પાતળું રતાળું આયુકી કહેવાય છે.

મૂળાના બે કોદા તથા નામે મૂલકં દ્વિવિધે પ્રોકં તત્રેકં લઘુમૂલકમ્ । શાલમકંટકં વિષ્ણે શાલ્યે મહત્તમમ્ ॥૮૯॥

ચાળક્યમૂલકં તીક્ષ્ણં તથા મૂલકપોતિકા ।
નેપાલમૂલકં ચાન્યત્ તદ્ગુણજદન્તયત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય - મૂલકં દ્વિવિધં પ્રોક્તમ્ ; તત્ર એકં લઘુમૂલકં
શાલમરંટકં વિષ્ણુ શાલ્યં મરુસંભવ ચાળક્યમૂલક તીક્ષ્ણં
તથા મૂલકપોતિકા (કમ્બત), ગરુદન્તયત્ તદ્ અન્યથ
નેપાલમૂલકં મંત્ય ॥

મૂળાની બે બલ ઠહી છે. તેઓમાં ને નાના
મૂળા થાય છે, તેઓનાં લઘુમૂલક, ^૧ શાલ-
મરંટક, ^૨ વિષ્ણુ, ^૩ શાલ્ય, ^૪ મરુસંભવ, ^૫ ચાલુ-
ક્યમૂલક, ^૬ તીક્ષ્ણ, ^૭ અને મૂલકપોતિકા ^૮
એટલાં સંસ્કૃત નામેા છે. ને હાથીના ઘાંત
નેવેા ખીન્ને મોટા મૂળા થાય છે, તે નેપાલ-
મૂલક ^૯ કહેવાય છે. ૮૯, ૯૦

૧. મૂલકિ-પ્રતિષ્ઠાં ગચ્છતિ પૃથિવ્યાં દોષપ્રયહર-
સ્વાદિગુણેષુ, યદ્વા મૂલકયતિ-રોહતિ પૃથિવ્યાં કન્દસ્પેળ-
મૂલ રાહ્ણે-અન્, સદ્ગાયા કન્, 'ક્યુન્' (ડગા. ૨-૩૨)
વા, ત્તા લઘુ ચ તા મૂલક-ને જમીનમાં અથવા ત્રણે
દાંતને હરવાપણું વગેરે શુભોથી ને પૃથ્વી પર પ્રતિદાને
પામે છે, તે નાનો મૂળા લઘુમૂલક કહેવાય છે.

૨. શાલ્યત-હાલ્યત ગુણે હતિ શાલમ્-શાટુ શ્વાયામ્-
કમ્ણિ પલ્-હલયારંક્યમ્, મર્કતિ-ગુહાતિ તીરપ્તાલિયુ-
ગાન્-મર્કં હતિ સૌત્રો ધાતુમ્દેહનાય-શકાલિવાન્ (ડગા.
૪-૯૧) અટન્, તત્-સદ્ગાયાં કન્, શાલ ચ તત્ મર્કટક ચ-
ને ગુણોથી વખણાય છે તેમ જ તીરહુતા આદિ
શુભને પ્રદહ્ય કરે છે, તેવી શાલમરંટક-નાનો મૂળા.

૩. વિસ્વયતિ પ્રરયતિ સર્વાન્ કમ્પત્વાત્, વિષ પ્રેણે-
'સ્કાયિ.' (ડગા. ૨-૧૩)-હતિ માહુલકમ્ રક્ઃ
યદ્વા વિસ ઉત્તમૈ-વિસ્વયતિ-ઉત્તજતિ કદુતાં, યદ્વા વિસ્વતે-
અપ પતતિ પૃથિવ્યા કન્દસ્પેળ, વિપૂર્વકાત્ સ્વુ અપ પતન-
હ્યત્સાત્ 'અન્યંચોડપિ.' હતિ હ-ને રચિકારક
હાવાથી સર્વને ખાવાની પ્રેરણા કરે છે અથવા તીખા-
શને હોડે છે અથવા જમીનમાં કંદરૂપે રહેલા હોય
છે, તેથી વિષ-નાનો મૂળા.

૪. શાલ્યા-પૃથિવ્યાં અન્તમ્ભવઃ કન્દસ્પેળ-'નયા-
દિવ્યો ઢક્' - જમીનના અંદર કંદરૂપે ને થાય છે, તેથી
શાલ્ય-નાનો મૂળા.

૫. મહદેશે સમવતિ-પચાયન્-ઓહા પાણીનાળા
પ્રદેશમાં ને થાય છે, તેથી મરુસંભવ-નાનો મૂળા.

૬. ચળક એ ચાળક્યમ્-સ્વાયં પ્ચન્, ચાળક્યનિવ
મૂલ સ્વત્ તત્-દોષાદ વિમાપે'તિ કપ્-નેતું મૂળિયુ
ચણાના નેતું હોય છે, તેથી ચાણક્યમૂલક-નાનો મૂળા.

૭. તેજયતિ ધમિમ્ ઉપગ્તાન્, ત્રિજ નિશાને-
'ત્રિજેદોધિય'-(ડગા. ૩-૧૮) હતિ ક્ષુ પ્રયવે-
લીક્ષમ્-ને નરમ દોનાથી બદગમિને તેજ કરે છે,
તેથી તીક્ષ્ણ-નાનો મૂળા.

૮. મૂલક્ય પાની હ- 'દે પ્રિચ્છતી' હતિ કન્-
'હપા' રિતિહસ્તવ ચ-વનુ કે મૂળાની નાની ઠાકરી
હોય તેથી દોરે છે, તેથી મૂલકપોતિકા-નાનો મૂળા.

૯. નેપાલકંદે ભવ મૂલક-શાલ્યાર્કિગદિ-નેપાલ-
દેશમાં થો મોટા મૂળા નેપાલમૂલક કહેવાય છે.

મૂળાના ગુણેા

લઘુમૂલકં કટૂણં સ્વાદુચ્યં લઘુ ચ પાચનમ્ ।
દોષપ્રયહર સ્વયં જ્વરશ્વાસવિનાશનમ્ ॥ ૧૧ ॥

નાસિકાકમ્પટરોગમ્ નયનામયનાશનમ્ ।

મહત્તદેવ રુશોષ્યં ગુરુ દોષપ્રયમદમ્ ॥

સ્નેહસિદ્ધં તદેવ સ્વાદોષપ્રયમિનાશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથ-લઘુમૂલ કટૂ ડગા કવં લઘુ ચ પાચન
(સન્) દોષપ્રયહર સ્વયં જ્વરશ્વાસવિનાશન નાસિકા-
કમ્પ-રોગન નયનામયનાશનં સ્વાત્, મહત્ તદ્ એ
સ્જોષ્ય ગુરુ દોષપ્રયમદ (સ્વાત્), તદ્ એ સ્નેહસિદ્ધ
(સન્) દોષપ્રયવિનાશનં સ્વાત્ ॥

નાના મૂળા તીખા, ગરમ, રુચિ ઉપનવ
નાર, હલકા, યાચન, ત્રણે દોષને હરનાર,
સ્વરને ચારો કરનાર, તાવ તથા શ્વાસનેા
નાથ કરનાર અને નાકના રોગ, કંઠના રોગ
તથા નેત્રના રોગને મટાડનાર છે. મોટા
મૂળા રૂક્ષ, ગરમ, ભારે અને ત્રણે દોષને
ઉલ્પન્ન કરનાર છે. એ જ મૂળા ને તેલ કે
ધીમાં પકવ્યા હોય તો ત્રણે દોષનેા નાથ
કરનાર થાય છે. ૯૧, ૯૨

ગાજરનાં નામેા તથા ગુણેા

ગાજરં ગૃચ્છનં પ્રોક્તં તથા નારહ્જર્ણકમ્ ।
ગાજરં મધુરં તીક્ષ્ણં તિક્ષોષ્યં દીપનં લઘુ ।
સંગ્રાહિ રક્ષપિત્તાશોમ્ પ્રહ્ણીકફગ્નાતજિત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યથ-ગાજર ગૃચ્છન તથા નારહવર્ણક પ્રોક્તમ્,
ગાજર મધુર તીક્ષ્ણ તિક્ષોષ્ય દીપન લઘુ સંગ્રાહિ (સન્)
રક્ષપિત્તાશોમ્ પ્રહ્ણીકફગ્નાતજિત્ (અસ્તિ) ॥

ગાજર, ^૧ ગૃજ્જન ^૨ અને નારંખવર્ણક, ^૩
એટલાં ગાજરનાં સંસ્કૃત નામેા છે. ગાજર
મધુર, તીક્ષ્ણ, કડવું, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર, હલકું અને આડાને રોકનાર હોઈ

રક્તાપિત્ત, અરશ, ઝડૂણીરોગ, કકે તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૩

૧. ગચ્ચત્ત્વ ઇતિ ગચ્ચ - ગચ્ચ મદે-માથે ધમ્, ગચ્ચ-મદ રુચિ-દરાચિ ત્ત્વ-ગોષ્ણલાત્, ત્ત્વ સને-આતોડ્વપર્વર્ષો ક્-ને તીરેષુ તથા ગરમ દોનાથી મદ આપે છે, નશવાન કરે છે, તેથી ગાળર.

૨. શુચ્યત-મધ્યત્તેન કચ્ચતે રોગેષુ વૈવી, શુચિ શન્દે-ક્રમ્ષિ લ્યુદ્-નેને રોગોમા આના માટે વૈવો ખાસ કહે છે, તેથી શુચ્ય-ગાળર.

૩. નાજસદશો વર્ષો યસ્ય તત્-શોષાદ્ વિમાપે'તિ ક્-નેનો રગ નારગી જેવો હોય છે, તેથી નારગાયુ-ગાળર.

કેળીના કંદના ગુણો

શીતલ. કદલીકન્દો ઘલ્યઃ કેદ્યોડ્મ્લપિત્તનિત્ત્વ । વહિદ્દહાહહારી ચ મધુરો રુચિકારકઃ ॥ ૧૪ ॥
અન્ય - કદલીકન્દ શીતલ ઘલ્ય કેદ્ય અન્ન પિત્તનિત્ત્વ વૃન્ધિત્ત્વ દાનહારી મધુર ચ રુચિકારક (અસ્તિ) ॥

કદલીક-કં-કેળનો કંદ ઠાંડો, બળ આપનાર, કેથ માટે સારો, અગ્નિપિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને કરનાર, દાહને હરનાર, મધુર અને રુચિકારક છે. ૯૪

૧. કદલ્યા કન્દ કદલીકન્દ-કેળનો કંદ.
માનકંદનાં નામો તથા ગુણો
માનક સ્યાન્મહાપત્રઃ કચ્ચન્તે તદ્ગુણા અથ । માનક શોથહૃદ્ચાન્તઃ પિત્તરક્તહરો લઘુઃ ॥ ૧૫ ॥
અન્ય - માનક મહાપત્ર સ્વાત્, અથ તદ્ગુણા કચ્ચન્ત-માનક શોથહૃત્ શાન્ત પિત્તરક્તહર લઘુ (અસ્તિ) ॥

માનક^૧ અને મહાપત્ર,^૨ એ બે માનકંદના નામો છે. માનક કંદ સોબને મટાડનાર, ઠાંડો, પિત્ત તથા લોહીના અગાડને હરનાર અને હલકો છે. ૯૫

૧. માનયતિ-વૃદ્ધ્યરિમાર્ણ સ્વક્રીય જ્ઞાપયતિ-મન શને-શ્વન્તાણ્શુલ્-ને રોતાનુ ધલ્લું મોડુ માપ જણાવે છે, તેથી માનક-માનકંદ

૨. મહાન્તિ પત્રાણિ વલ્લ વ-નેના પાદડા પથ્થ મોટા થાય છે, તેથી મહાપત્ર-માનકંદ.

વારાહીકંદના ગુણો

વારાહી પિત્તલા ઘલ્યા કટ્વી તિત્ત્વા રસાયની । વાયુશુક્રાસિદ્ધમેહકકકુષ્ઠાણિલાપહા ॥ ૧૬ ॥

અન્ય-વારાહી પિત્તલા ઘલ્યા કટ્વી તિત્ત્વા રસાયની (સતી) વાયુ શુક્રાસિદ્ધ મેહકકુષ્ઠાણિલાપહા (અસ્તિ) ॥

વારાહીકંદ પિત્ત કરનાર, બળ આપનાર, તીખો, કડવો તથા રસાયનરૂપ હોઈ વાયુધ, વીર્ય તથા અગ્નિને વધારનાર અને પ્રમેહ, કકે, કોઠ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૬
હરિતકણ્ડા અથવા માનકંદની એક ભતતુ નામ તથા ગુણો

ગજકર્ણા તુ તિત્ત્વોષ્ણા તથા વાતકફાઅપેત્ । શીતજ્વરહરી સ્યાદુઃ પાકે તસ્યાસ્તુ કન્દકઃ ॥ ૧૭ ॥
પાણ્ડુશોષદ્મિહીહગુલ્માનાહોદરાપહઃ । પ્રહૃષ્યશોવિકારમ્નો વનસૂરણકન્દવત્ ॥ ૧૮ ॥

અન્ય - ગજકર્ણા તુ તિત્ત્વા ઉષ્ણા પાકે સ્વાદુ (સતી) શીતજ્વરહરી તથા વાતકફાન્દ જયેત્, તસ્યા વન્દ તુ વનસૂરણકન્દવત્ પાણ્ડુશોષદ્મિહીહગુલ્માનાહોદરાપહ પ્રહૃષ્યશોવિકારમ્ (અસ્તિ) ॥

ગજકર્ણો^૧ કે હરિતકણ્ડો^૨ કડવી, ગરમ તથા પાકમા મધુર હોઈ ઠાંડીયા તાપ, વાયુ તથા કકેને મટાડનાર છે, હરિતકણ્ડોના કંદ જગલી સૂરભુના કંદની પેઠે ધાડું, સોબને, કૃમિ, બરોળ, ગોળો, આક્રો, પેટના રોગ, ઝડૂણી-રોગ તથા અરશના વિકારને મટાડનાર છે.

૧ હસ્તિન વળ હવ પત્ર યસ્યા સા-નેનુ પાદુડું હાથીના કાન જેવું થાય છે, તે હરિતકણ્ડો નામની માનકંદની એક ભત

૨. તૈવૈવ ગત્ત્વ વળે શ્વ પત્ર યસ્યા સા ગજ-કર્ણા-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

કેમુકના ગુણો

કેમુક કટુકં પાકે તિત્ત્વે ગ્રાહિ હિમં લઘુ । દીપન વાચન દ્વચ કફપિત્તજ્વરાપહમ્ । કુષ્ઠકાસપ્રમેહાસનાશન વાતલં કટુ ॥ ૧૯ ॥

અન્ય - કેમુક કટુકપાકે તિત્ત્વે ગ્રાહિ હિમ લઘુ દીપન વાચન દ્વચ વાતલ કટુ (સત્) કફપિત્તજ્વરાપહ કુષ્ઠકાસ-પ્રમેહાસનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

કેમુક^૧ તીખું, પાકમા કડવું, આડાને રોકનાર, ઠાડું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, વાયુ કરનાર અને તીખું હોઈ કકે, પિત્તને તાપ, કોઠ, ઉધરસ, પ્રમેહ તથા લોહીના અગાડને

મટાડનાર છે. ૯૯

૧. કે મસ્તકે અમયતિ-રોગે ધરોતિ દ્વયેવંશીલં
પાકે તિષ્ઠત્વાદ્ પ્રાહિત્વાદ્ વાતસ્ત્વાથ, અમ રોગે-અન્વત્વાદ્
અન્વ-એ પાચન થયા પછી કહ્યું, આડાને રોકનાર
તથા વાયુનું ડોવાથી માથાનો રોગ ઉપનવે છે,
તેથી કસેરુ-કસેલું નામે કંદ.

કસેલાંનાં નામે તથા બોદા

કસેરુ દ્વિવિધં તત્તુ મહદ્રાજકસેરુકમ્ ।
મુસ્તાફુતિ લઘુ સ્વાગ્ચત્તિચોદમિતિ સ્મૃતમ્ ૧૦૦
અન્વય-કસેરુ દ્વિવિધં (મવતિ), તત્તુ મહત્ રાજ-
કસેરુકં, યત્ લઘુ મુસ્તાફુતિ સ્વાદ, તત્તુ ચિત્તોદમ્ ફૂતિ
સ્મૃતમ્ ॥

કસેરુ^૧-કસેલાં બે પ્રકારનાં થાય છે; જે
મોટા કદનું કસેલું હોય તે રાજકસેરુક^૨
કહેવાય છે; અને જે મોથ જેવી આકૃતિ-
વાળું નાનું હોય તે ચિત્તોદ^૩ કહેવાય છે. ૧૦૦

૧. કસ્તે-મન્દુરિતિ શૈલ્યં માધુર્યં ચ, શક્તિ વા પિત્ત-
શોષિતદાહં, ક્વત્ વતિશાસ્ત્રનો-પાલુકવાદ્ દુઃ-એ શીત-
ળતા તથા મધુરના ધારણ કરે છે અને તેથી જ
પિત્તનો તથા લોહીવિકાર કે દાહનો નાશ કરે છે,
તેથી કસેરુ-કસેલું.

૨. કસેરુનાં રાજા રાજકસેરુ, તતઃ સંજ્ઞાયા કન્-
મોટા કદનું કસેલું-તેઓની જાતમાં રાજા કહેવાય
છે, તેથી રાજકસેરુક-મોટા કદનું કસેલું.

૩. ચિત્તોદ-આ શબ્દ કોઈ દેશ કે પ્રાકૃત
વ્યુત્પાદ્ય છે; સંસ્કૃત શબ્દકોષમાં મળતો નથી.

બે બાતનાં કસેલાંના ગુણે

કસેરુકદ્વયં શીતં મધુરં તુવરં ગુહ ।
પિત્તશોષિતદાહમ્ નયનામયનાશનમ્ ।
યાહિ શુક્રાનિલશ્લેષ્મારુચિસ્તન્યકરં સ્મૃતમ્ ૧૦૧

અન્વય-કસેરુકદ્વયં શીતં મધુરં તુવરં ગુહ (સત્)
પિત્તશોષિતદાહમ્ નયનામયનાશન માહિ શુક્રાનિલશ્લેષ્મા-
રુચિસ્તન્યકર સ્મૃતમ્ ॥

બંને જાતનાં કસેલાં ટાંઠાં, મધુર, તૂરાં ને
ભારે હોઈ પિત્ત, લોહીનો ખગાડ, દાહ
તથા મેત્રના રોગને મટાડનાર, આડાને રોક-
નાર, વીર્યને વધારનાર; વાયુ, કંદ તથા
અરુચિને કરનાર અને ધાવણને વધારનાર
કર્ષાં છે. ૧૦૧

કમળકંદનાં તથા કમળદંડના મૂળનાં નામે

પદ્માદિકન્દ્-શાલૂકં કરહાટકથ કથ્યતે ।
મુળાલમૂલં મિસ્સાણ્ડં જલાલૂકં ચ કથ્યતે ॥૧૦૨

અન્વય-પદ્માદિકન્દ્-શાલૂકં ચ કરહાટઃ કથ્યતે,
મુળાલમૂલં મિસ્સાણ્ડં ચ જલાલૂકં કથ્યતે ॥

શાલૂક^૧ અને કરહાટ,^૨ એ કમળ-
કંદનાં સંસ્કૃત નામે છે. કમળના દાંડાનું
મૂળ મિસ્સાંડ,^૧ અને જલાલૂક^૨ કહેવાય છે.

૧. શક્તિ શલ્યતે વા શીતશ્લ્યાદિ, શક્ય કર્મ-
સંવરણયોઃ-‘શુભ્રિમ્ષિન્દ્યામૂકળ’-(અણ. ૪-૪૨),
શિત્વાચ ‘અતરપથાયાઃ’ ફૂતિ વૃદ્ધિ-એનામાં શીતળતા
આદિ ગુણે હોય છે, તેથી શાલૂક-કમળકંદ.

૨. કર્ઃ-સૂર્યકિરણેઃ હ્યતે-વીપ્વતે યત્-હટ વીત્તો-
કર્મણિ ધન્-સૂર્યનાં કિરણે વડે જે પ્રકાશે છે-અળે
છે, તેથી કરહાટ-કમળકંદ.

૧. યમસ્તિ-વીપ્વતે તેજસા, મય વીત્તો-વાહુલકાત્ સઃ,
‘વહુલં હન્દ્સિ’ ફૂતિ ફલમ્, ‘પ્રાણમિસ્સા’-ફૂતિ સૂત્રે
માત્રપ્રયોગાદ્દોકેષુ, મિસ્સાયા અઘમિવ-એ તેજ વડે
પ્રકાશે છે-તે અપનું બળે ઈંડું હોય-અનાજનું
બળે મૂળ હોય તેવું હોય છે, તેથી મિસ્સાંડ-
કમળના મૂળાલનું મૂળ.

૨. જલે ગાઢઃ શ્વક્રયતિ, કે શબ્દ-‘અન્વબપિ
દયતે’ ફૂતિ ડઃ, ડઠઃ સંજ્ઞાયાં કન્-પાણીમાં બળે
ખટાટા જેવું વ્યુત્પાદ્ય છે, તેથી જલાલૂક-મૂળાલનું મૂળ.

કમળકંદના તથા કમળદંડના મૂળના ગુણે

શાલૂકં શીતલં વૃષ્યં પિત્તદાહાશ્નુન્દ્ ગુહ ।
તુર્જરં સ્વાદુપાકં ચ સ્તન્યાનિલકમ્પદમ્ ।
સંમાહિ મધુરં રુક્ષં મિસ્સાણ્ડમપિ તદ્ગુણમ્ ॥૧૦૩॥

અન્વય-શાલૂકં શીતલં વૃષ્યં પિત્તદાહાશ્નુન્દ્ ગુહ
તુર્જરં ચ સ્વાદુપાકં (સત્) સ્તન્યાનિલકમ્પદ સંમાહિ
મધુરં રુક્ષં (અતિ) મિસ્સાણ્ડમ અપિ તદ્ગુણં
(સ્મૃતમ્) ॥

કમળકંદ ઠાંડું, શેષુનશક્તિને વધાર-
નાર; પિત્ત, દાહ તથા લોહીનો ખગાડ
મટાડનાર, ભારે, માંડ પચે એવું પાકમાં
મધુર, ધાવણ વધારનાર, વાયુ તથા કંદને
કરનાર, આડાને રોકનાર, મધુર અને રૂક્ષ
હોય છે. કમળના દાંડાના મૂળના પણ એ જ
ગુણે હોય છે. ૧૦૩

કદશાક વિધિની સામાન્ય સૂચના

ચાલ હનાતેવ જીર્ણ વ્યાધિત કૃમિમશ્ચિતમ્ ।
કન્દ પિપર્જયેત્સર્વં યદ્વા ડ્યયાદિવિદૂપિતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥
અતિજીર્ણમકાલોત્ય રૂક્ષસિદ્ધમ્દેશજમ્ ।
વર્ષશ કોમલ યાતિશીતવ્યાલાદિદૂપિતમ્ ॥
સંશુષ્ક સકલ શાક નાશ્ચીયાન્મૂલક વિના ॥ ૧૦૫ ॥

અન્ય-ચાક્રમ્ અનાતવ જીર્ણ વ્યાધિત કૃમિમશ્ચિત
ર્વ હિ કન્દ વિવર્જયેત્, યદ્વા અન્યાદિવિદૂપિતમ્
અતિજીર્ણ રૂક્ષસિદ્ધમ્ અકાલોત્યમ્ અદેશજં કક્ષા કોમલ
અતિજીર્ણવ્યાલાદિદૂપિત સંશુષ્ક સકલ મૂલક વિના
શાક ન અપ્રીયાત્ ॥

જે કદ કાચુ હોય, ત્વતુ વગર ઉત્પન્ન
થયેલ હોય, જાડુ હોય, દરદવાણુ હોય,
ઠીકાઓએ ખાધેલ હોય, તે સર્વને ત્યાગ
કરવો, અથવા જે શાક અગ્નિ આદિથી
ખરાબ થયેલ હોય, અતિજીર્ણ હોય, રૂક્ષ
હોય-તેલ આદિમા પકાવેલ ન હોય, સમય
વગર થયેલ હોય, ખરાબ જગ્યામા ઉત્પન્ન
થયેલ હોય, અત્યંત કઠણુ હોય, કોમળ હોય
કે ઘણી ઠાઠ અથવા સર્પ આદિથી દૂષિત
થયેલ હોય અને ખૂબ સુકાઈ ગયુ હોય તે
સઘણુ મૂળા સિવાયનુ શાક ખાવુ નહિ-અર્થાત્
મૂળા વિના હરકોઈ કદ કે શાકને ખાણી,
અગ્નિ આદિમા સારી રીતે પકાવ્યા વગર
ખાવુ નહી ૧૦૪, ૧૦૫

સસ્વેદજ શાકોના નામો

ઉક્તં સસ્વેદજ શાકં મૂમિચ્છન્ન શિલીન્ધ્રકમ્ ।
શિતિગોમયકાષ્ટેપુ વૃક્ષાદિપુ તદુદ્ભવેત્ ॥ ૧૦૬ ॥
અન્ય-સસ્વેદજ શાક મૂમિચ્છન્ન શિલીન્ધ્રકમ્

ઉક્તમ્, તત્ શિતિગોમયકાષ્ટેપુ વૃક્ષાદિપુ ઉદ્ભવેત્ ॥
સસ્વેદજ, ૧ ભૂમિચ્છન્ન ૨ અને શિલી
ન્ધ્રક ૩ એટલા સસ્વેદજ શાકોના સસ્કૃત નામો
છે એ શાકો (જિલાહીના ટોપ વગેરે) પૃથ્વી,
છાણુ, લાકડા તથા ઝાડ આદિમા ઉત્પન્ન
થાય છે ૧૦૬

૧ સસ્વેદાત્-શિતિગોમયકાષ્ટવૃક્ષાદીનામ્ કમ્પળ
જાતમ્-પદ્મધામજાતૌ-હૃતિ જનેઢ-જમીન, છાણુ
છામ ૧ તથા ઝાડ વગેરેની આદરૂપી ગરમીથી જે ઉત્પન્ન
થાય છે, તે સસ્વેદજ શાક કહેવાય છે

૨ મૂમૌ મૂચ્વા વા છન્નમ્-જમીનમા જે ઠકારેતુ

હોય છે, તેથી ભૂમિચ્છન્ન-સસ્વેદજ શાક

૩ શિલી-શિત્યાદીનામપ્રસુત ભાગ ધરન્તિ-
રાહળ્યાર્થમ્, ધન્ ધારણે-મૂત્તવિમુજાદિસ્વાત્ ક, ઘ્રુગા
દરાદિસ્વાત્ મુમ્, તત સજ્ઞાયા કન્-જમીન વગેરેના
ગંધાણુના ટેકરા જેવા માગને જે ધારણુ કરે છે,
ત્યા ગ્રેગે છ, તેથી શિલીન્ધ્રક-સસ્વેદજ શાક
સસ્વેદજ શાકોના ગુણે

સર્વે સસ્વેદજા શીતા દોષલા પિચ્છલાશ્ચ તે ।
ગુરુવચ્છર્ચતીસારજ્વરરુદ્ધેષ્મામયપ્રદા ॥ ૧૦૭ ॥
શ્વેતગુબ્રસ્વલોનાષ્ટવશગોમયસમ્ભવા ।

નાતિદોષકુરાસ્તે સ્યુ શોષાસ્તેભ્યો વિગદિતા ॥
અન્ય-સર્વે સસ્વેદજા શીતા દોષલા વ

વિચ્છલા (મવન્તિ), તે ગુરુ છર્ચતીસારજ્વરરુદ્ધેષ્મા-
મયપ્રદા (સન્તિ, ચે તુ) શ્વેતગુબ્રસ્વલોનાષ્ટવશગોમય-
સમગા (સ્યુ) તે અતિદોષકુરા ન સ્યુ, તન્ય શોષા
વિગદિતા (સન્તિ) ॥

સઘળા સસ્વેદજ શાકો ઠાઠા, દોષવાળા,
નીકણુ, અને ભારે હોઈ ઊલટી, અતિસાર,
તાવ તથા કંકસ બધી રોગને ઉત્પન્ન કરનારા છે
જે સસ્વેદજ શાકો ઘોળા રગવાળા હોઈ પવિત્ર
સ્થળમા, કાષ્ઠમા, વાસમા અને ગાયના છાણુમા
થયેલા હોય, તે બહુ હાનિકારક નથી, એ
સિવાય બીજા સસ્વેદજ શાકો નિહિત છે

૧૦. માંસવર્ગ*

માસના નામો તથા ગુણો

માસ તુ વિશિત કલ્યમામિપ પલલ પલમ્ ।
માસ વાતહર સર્વે વૃહળ યલપુષ્ટિકૃત્ ॥
મ્રોગત્ ગુઠ્ઠ હૃદય ચ મધુર રસપાકયો ॥ ૧ ॥

* વૈદ્યકની પદ્ધતિ પ્રમાણે સવ પદાર્થોના ગુણુ
દોષના પ્રકરણુમા માસના પશુ ગુણુદોષ લખના
નેઈએ તેથી અહી લખ્યા છે પરતુ સમજી
લોકોએ જાણુ નેઈએ કે, માંસનક્ષણુ મોટા
પાપક છે, પારકાના પ્રાણુ લઈને પોતાના પ્રાણુનુ
પોષણુ કરતુ એના જેવો બીજો કયો અર્ધમ્ હોય ?
સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓ અને સવ શાસ્ત્રોના
લેખકો વ્યાને સર્વોત્તમ ગણુ છે માંસનક્ષણુ દયાની
વિરુદ્ધ છે, એ તો ત્વષ્ટ જ છે બીજા ધ્યાન વગેરે
પદાર્થોમા પશુ માંસ જેવા જ ગુણુ હોય છે, માટે
તેની નિર્વૃદ્ધ કરી માસનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો

અન્યવ્ય-માસં તુ વિશિતં કૃત્યમ્ આમિષ પત્તલ
પલં (કૃત્યંતે, તદ્ગુણાનુ-) સર્વે માસ વાતહરં ધૂહ્ણ
વલ્ગુષ્ટિયુત્ પ્રીણન ગુરુ હૃથ ચ રસપાચ્યો. મધુરં
(ભવતિ) ॥

માંસ,^૧ વિશિત,^૨ કૃત્ય,^૩ આમિષ,^૪
પલલ^૫ અને પલ,^૬ એટલાં માંસનાં સંસ્કૃત
નામો છે. સઘળાં માંસ વાયુને હરનાર, શરીરને
વધારનાર, ળળ તથા પુષ્ટિને કરનાર, તૃપ્તિ
આપનાર, ભારે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં
અને રસમાં તથા પાકમાં મધુર હોય છે. ૧

૧. મન્યવે-પ્રાયત વાતહરાદિગુણ તગ્નૈઃ, મન જ્ઞાને-
'મનદીર્ઘથ' (ઉળા. ૩-૬૪) इति स-નેના બાણુ-
કારો જેને વાયુ હરનાર વગેરે શુભવાયુ' જાણે છે,
તેથી માંસ.

૨. વિશિત-વૃયમ્ અવયવરૂપ ભવતિ-વિશે. કિષ્કં
(ઉળા. ૩-૧૫) इति इत्ન, યદ્વા વિરયતે સ્મ-અવયવ-
રૂપેણ મૂયતે સ્મ-ક્ષ પ્રત્યયઃ-ને અલગ અલગ પેશીઓ
રૂપે હોય છે અથવા જે પેશીઓરૂપે જ થાય છે,
તેથી વિશિત-માંસ.

૩. ક્લૃતતે ક્લૃત્યત-વિભેતિ-મીયત વા જનો જનેન વા
અસ્માદ્ દર્શનેનાયિ, ક્લૃવ મયં-ગ્યન્તો મિત્-અવો યદ્-
રલયોરેક્યમ્, યદ્વા ક્યત-ગમ્યત અનેન પ્રાણિના શરીરે ધાનુ-
રૂપેણ-કુહ્ ગતો-યદ્-નેને દેખતા જ માણસ ખીએ
છે, તેથી અથવા પ્રાણીઓના શરીરમાં જે ધાતુરૂપે
પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કૃત્ય-માંસ

૪. આ-સમન્તાત્ મિપતિ-સ્પષ્ટં અન્યવદાર્થે સહ
વૃહ્ણત્યાદિગુણે, મિષ સ્પર્શ્યામ્, યદ્વા આ-સમન્તાદ્
મેપતિ-સિચતિ મધુર રસમિતિ-આમિષમ્-'શુરપેતિ' ક-
ને પૌષ્ટિકપણુ આદિ શુભોર્થી ખીજ પૌષ્ટિક પદાર્થો
સામે ચોપાસ સ્પર્શ-સરસાર્થ કરે છે અથવા ચોપાસથી
મધુર રસને જે સીએ છે, તેથી આમિષ-માંસ.

૫. પલતિ પલ્યતે વા અનેન રુધિરાત્, પ્રાણિના
શરીરાચ, પલ ગતો-'તૃપાદિભ્યઘિત્' (ઉળા. ૧-૧૦૬)
इति કલ્પ-ને રુધિરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ

યોગ્ય છે; આ જ આભિપ્રાયથી જગવાન મનુ કહે છે :
'મા સ મહાચિતાડયુન, યસ્વ માસમિહાદમ્યદમ્, ઇત-
ન્માસસ્ય, માસત્વ પ્રવદન્તિ મનીષિણ.'-જે પ્રાણીનું
માંસ હું આહી ખાઉં છું, 'મા સ.'-તે પ્રાણી અને
પરકોષ્ટમાં-એટલે હરકોષ્ટ ખીજ જન્મમાં ખાશે'
આ આશયને મુચવતા 'માંસ' શબ્દ છે, એમ
વિદ્વાનો કહે છે.

પ્રાણીઓના શરીરમાંથી મેળવાય છે, તેથી પલલ-
માંસ.

૬. પલતિ-ગચ્છતિ પ્રાણિન. શરીરે વાતુસ્વતામ્-
પલ ગતો-મચાચ્-પ્રાણીઓના શરીરમાં જે એક
ધાતુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પલ-માંસ.

માંસવર્ગના ભેદો

માંસવર્ગો દ્વિધા જ્ઞેયો જાજ્ઞલાડડનુપમેદતઃ ॥૨॥

અન્યવ્ય-જાજ્ઞલાનુપમેદત માંસવર્ગે દ્વિધા જ્ઞેયઃ ॥

બંગલ માંસ^૧ અને આનૂપ માંસ^૨ એવા
ભેદથી માંસવર્ગે જ પ્રકારનો બહુવો. ૨

૧. અલ્પજલ્ગુણાદિયુક્તજાજ્ઞલપ્રદેશજાના પ્રાણિનાં
માસ-જાજ્ઞલાનોમ્-વ્યાં પાણી-ધાસ-વનરપતિ વગેરે
ઓહાં હોય છે એવા લગભગ વેરાનરૂપ-બંગલ પ્રદેશો-
માં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓનું માંસ-તે બંગલ માંસ.

૨. જલપ્રાય-અનૂપપ્રદેશજાના પ્રાણિના માસમ્-
આનૂપમાસમ્-લગભગ વ્યાં પાણી જ વધારે હોય છે,
તેવા જળ ખરેલા-કન્થ વગેરે પ્રદેશોમાં થતાં પ્રાણી-
ઓનું માંસ તે આનૂપ માસ.

બંગલ પ્રાણીની ઠ બાતિ અને તેના ગુણો
માંસવર્ગેડવ જહ્વાલા ચિલસ્થાથ્થ ગુહાશયાઃ ।
તથા પર્ણમૃગા જ્ઞેયા વિષ્કિરા. પ્રતુદોડપિ ચ ॥૩॥
પ્રસહા અથ ચ ગ્રામ્યા મષ્ટો જાજ્ઞલજાતયઃ ।
જાજ્ઞલા મધુરા રુક્ષાસ્તુચરણ લયવસ્થયા ॥૪॥
વલ્યાસ્તે વૃહ્ણના વૃષ્યા દીપના દોપહારિણઃ ।
મૂક્તાં મિન્મિનત્વં ચ ગદ્ગદ્ત્વાદિતે તથા ॥૫॥
વાધિર્યમરુચિચ્છદિપ્રમેહં મુલ્કજાનુ ગદાનુ ।
સ્ત્રોપદં ગલગળં ચ તાશયન્ત્યનિલામયાનુ ॥૬॥

અન્યવ્ય-અન માસવર્ગે જહ્વાલા ચિલસ્થા-ચ ગુહા-
શયા- તથા પર્ણમૃગા વિષ્કિરા. અપિચ પ્રતુદા. જેવા,
અથ ચ પ્રસહા ગ્રામ્યાઃ (इति) અષ્ટો જાજ્ઞલજાતય.
(ગમ્યન્તે, તદ્ગુણાથ-) જાજ્ઞલા મધુરા રુક્ષા. ટુવરા.
લયવઃ તથા તે વૃહ્ણના વૃષ્યાઃ દીપના. દોપહારિણ-
(सन्तः) મૂક્તાં ચ મિન્મિનત્વં તથા વાધિર્યમ્ અરુચિ-
ચ્છદિપ્રમેહ મુલ્કજાનુ ગદાનુ સ્ત્રોપદ ગલગળં ચ અનિ-
લામયાનુ નાશયન્તિ ॥

આ માંસવર્ગમાં બંગલ,^૧ બિલસ્થ,^૨
શુકાશય,^૩ પર્ણમૃગ,^૪ વિષ્કિર,^૫ પ્રતુદ,^૬
પ્રસહ,^૭ અને ગ્રામ્ય,^૮ એ આઠ બંગલ
બાતિઓ ગણાય છે. બંગલ બાતિનાં માસો
મધુર, રુક્ષ, ટુવરા, હલકાં, ળળ આપનાર,
પુષ્ટિ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, આશિને

પ્રદીપ્ત કરનાર અને દોષોને હરનાર હોઈ મૂંગાપણું, મિન્મનવાયુ-તોતડાપણું, અર્દિત-વાયુ, બહેરાપણું અરુચિ, ઊલટી, પ્રમેહ, મોહાના રોગ, શ્લીષક, ગલગંડ અને વાયુથી થતા રોગોને નાશ કરનાર છે. ૩-૬

૧. મત્યન્ત વેગતી જડ્વા અસિ ણો જડ્વાચા - હરિણાદય - ગિન્માદિતાર કચ્-જેઓની ભાંડાપણી જે વેગવાળી ને મજબૂત લેાય છે, તે દરરોજીયાં વગેરે જાંયાન કહેવાય છે.

૨. મિઠેવુ તિપ્તિન્તિ-વિકસ્થા મૂપસદય - 'ગુપિ સ્થ.' હિતિ ક-જામીનમાં દરની અંદર રહેતાં ઉંદર વગેરે પ્રાણીઓ ગિલગ્થ.

૩. મુદ્દામુ રોલે-મુદ્દાચયા. સિંહાદય -અચ્-મુકા-ઓમા પડી રહેતાં સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ મુદ્દાશય.

૪. પળેચરા મૂગા પળેમૂગા-ચાનસદય.-પાંદડાં આઈ ડવતા પ્રાણી વાદા વગેરે ખર્જુચ.

૫. વિચિરન્તિ-વિક્ષિન્તિ મૂમ્મ આહરશોપનાર્થ પાદાચો-વિક્ર-‘દુગુપ્થે’તિ ક-વિચિર ચરુનો ના’ હિતિ ચા મુકામ -વિચિરા- વુકુટાદય -જેઓ આહાર શોધના માટે જામીનને ખેચ પગની ખોતરે છે, તે કૂકાં વગેરે પક્ષીઓ વિચિર કહેવાય છે

૬. પ્રવુદન્તિ મક્ષ ચન્નચા, તુદ વ્યયને-‘દુગુપ્થે’તિ ક - મલુવા-વારાચાદય -જેઓ આહારને આચ વડે કોચીને ખાય છે-તે કબૂતર વગેરે પ્રવુદ કહેવાય છે.

૭. પ્રસહન્તે-વલાનુચા કરુન્તિ-પ્રસહ-અચ્-પ્રસહા-કાકાદય -જેઓ બલાતકાર કરે છે-ખીબ પાંચથી આહારને મળથી પડાવી ભવ છે, તે કાગડા વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે.

૮. પ્રામે મવા પ્રામ્યાછાગાદય -‘પ્રામાદ ચયતો’ હિતિ વત્-આમ્રમા ઉત્પન્ન થતા મકરા વગેરે પ્રામ્ય કહેવાય છે

આનૂપના પાંચ પ્રકાર અને તેઓના ગુણો કૂલેચરાઃ મુવાશ્ચાપિ કોશસ્થા પાદિનસ્તયા । મત્સ્યા પત્તે સમાહ્યાતાઃ પચ્ચાડાનૂપજાતયઃ ॥૭ આનૂપા મધુરાઃ સ્નિગ્ધા મુરવો વહ્નિસાદના । શ્લેષ્મલાઃ પિચ્છિલાશ્ચાપિ માંસપુષ્ટિપદા મૃદામ્ । તથામિપ્યન્દિનસ્તે હિ પ્રાયઃ પથ્યતમાઃ સ્મૃતા ॥૮ અન્વય-કૂલેચરા ક્ષવા અરિ ચ કોશસ્થા પાદિન તથા મત્સ્યા-પત્તે પચ્ચા ઝાનૂપજાતય સમાહ્યાતા । આનૂપા મધુરા સ્નિગ્ધા. મુરવ. વહ્નિસાદના શ્લેષ્મલા વિચ્છિલા અપિ ચ મૃદા માંસપુષ્ટિપદા તથા અમિપ્યન્દિન. (અવન્તિ), છે પ્રાય પથ્યતમા હિ સ્મૃતા ॥

કૂલેચર,^૧ પ્લવ,^૨ કોશસ્થ,^૩ પાદી^૪ અને મત્સ્ય^૫ એ પાંચ પ્રકાર(નાં પ્રાણીઓ)ની આનૂપ ભતિ કહેવાય છે. આનૂપ ભતિના માસો મધુર, સિન્ગ્ધ, બારે, અમિને મંદ કરનાર, કદ્દ કરનાર, ચીકણાં, માંસને બહુજ પુષ્ટિ આપનાર અને દહીંની પેઠે કદ્દકારી છે. એ માંસો ઘણું કરી બહુ જ પથ્ય ગણાય છે. ૭, ૮

૧. નવાદિજલાચવાનાં કૂલે ચરન્તિ હિતિ કૂલે-ચરા-ચરાહાદય.-નની વગેરે બલાશયોના કાઠે ચરતાં કે કરતાં ખૂંડ વગેરે કૂલેચર કહેવાય છે.

૨. વ્હન્ત જલે હિતિ ક્ષવાઃ-હિંસાદય-વુ વ્હવન-તરણયો-અચ્-જેઓ પાણીમા તરે છે, તે હંસ વગેરે પ્લા કહેવાય છે.

૩. શંઘે તિપ્તિન્તિ હિતિ કોશસ્થા -‘ગુપિ સ્થ’ હિતિ ક-મુદ્દાદય -જેઓ કોશમા અમુક આવરણ કે ઢાકણમા રહે છે. તે શંખ વગેરેમા થતાં જતુઓ કોશસ્થ કહેવાય છે.

૪. પાદા સન્તિ ણાં જરુચરાણામિતિ પાદિનઃ, વૃમાદય -‘અત્ હિતિ.’-હિતિ જન-જે બલચર છવાને પચ લેાય છે, તે કાચના વગેરે પાદી કહેવાય છે.

૫. માગતિ-હર્ષે પ્રાપ્નોતિ જલે. મરી હર્ષે-‘ક્લત-ન્યજિ.’-(ઉણા. ૪-૨) હિતિ સ્યન-પાણીમા જે હવ-આર્નાદ પાને છે, તેથી મત્સ્ય-માઠલા.

જાંધાલની મખુતરો

હરિણૈગકુરક્ષર્વ્યપૃપતત્ન્યજુકુશમ્વરાઃ ।

રાજીનોડપિ ચ મુળ્કી ચેત્યાદા જહ્વાલસંજ્ઞકાઃ ॥૯

અન્વય-હરિણૈગકુરક્ષર્વ્યપૃપતત્ન્યજુકુશમ્વરા રાજીવઃ અપિ ચ મુળ્કી ચ-ફલાયા જહ્વાલસંજ્ઞકા (કથ્યન્તે) ॥

હરિણ, એણ, કુરગ, ક્ષબ્ધ, પૃષત, ન્યંકુ, શંખર (સાખર), રાજીવ અને મુંડી વગેરે પશુઓ જાંધાલ કહેવાય છે. ૯

મૂંગોની ભતિઓ

હરિણસ્તામ્રવર્ગઃ સ્યાદ્દેણઃ કૃષ્ણઃ પ્રક્ષીર્તિતઃ ।

કુરક્ષર્વ્યેષ્પન્તામ્ર સ્યાદ્દેણતુલ્યાહૃતિર્મહાન્ ॥૧૦॥

ઋપ્યો નીલાન્નકો લોકે સ રોચ્છ હિતિ કીર્તિતઃ ।

પૃપતશ્ચ-દ્રવિન્દુ. સ્યાદ્દરિણાન્કિશ્ચિદ્વલ્પકઃ ॥૧૧॥

ન્યહુકુર્વૈહુવિપાણોડ્ધ શમ્વરો ગવયો મહાન્ ।

રાજીવસ્તુ મૃગો જ્ઞેયો રાજિભિઃ પરિતો વૃત્તઃ ॥

યો મૃગ. જાકૂહીનઃ સ્યાત્સ મુળ્કીતિ નિગદ્યતે ॥૧૨

અન્વય-સામ્રવર્ગ. હરિણ સ્યાદ્, કૃષ્ણ. ણ

બરમડ અને ઉન્માદ નામના રોગો થાય
 છે અને તેઓનું નીચું પથ્ય અવશ્ય લીધું
 થાય છે ૨૫

આખ્યાની ગણતરી તથા ગુણો

છાગમેવવૃષાશ્વાદ્યા ગ્રામ્યા પ્રોક્તા મહર્ષિભિઃ ।
 ગ્રામ્યા વાતહરા સવ દીપના ક્ષપિત્તલા ॥
 મધુરા રસપાકાભ્યા વૃહણા યલ્વર્ધના ॥ ૨૬ ॥

અવય - છાગમેવવૃષા ચ મધ્યા મહર્ષિભિઃ ગ્રામ્યા
 પ્રોક્તા । સર્વે ગ્રામ્યા વાતહરા લીપના ક્ષપિત્તજા
 રસપાકાભ્યાં મધુરા વૃહણા વદવધના (સન્તિ) ॥

બારા, ગાડર, બળા અને ઘોડાને મોટા
 ક્ષપિઓએ આગ્ય કહ્યા છે બધા ગ્રામ્યો
 (ના માસ) વાયુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
 કરનાર, કંકે તથા પિત્તને ડરનાર, પાકમા
 તથા રસમા મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને
 બળને વધારનાર છે ૨૬

આતૃપામાના રૂચેચરોની ગણતરી

હલાયગણ્ડવારાહચમરીવારણાદય ।
 ઘટે કૂલેચરા પ્રોક્તા યત કૂલે ચરત્સપામ્ ॥૨૭॥
 અવય - હલાયગણ્ડવારાહચમરીવારણાદય - ઘટે કૂ
 લ્વરા પ્રાકા યત (ત) અગ દૃષ્ટે ચરન્તિ ॥

પાડા, ગેડા, સૂવર, ચમરી અને હાથી
 વગેરે આ ' કૂલેચર ' કહેવાય છે, કારણ કે
 તેઓ બલના કિનારા પર (વધારે) ફેરે છે ૨૭
 ટીકા-હલાવા-મહિષ ગણ્ડ-સ્રાવ । ચમરી-
 ચમરપુછી ગૌ । (અર્થ) ઉપર અપાયો છે) ૨૭

રૂચેચરોના ગુણો

કૂલેચરા મહત્પિત્તહરા વૃષ્યા વલાવહા ।
 મધુરા શીતલા ક્ષિગ્ધા મૂનલા શ્લેષ્મવર્ધના ૨૮
 કૂડેચરો (ના માસ) વાયુ તથા પિત્તને
 હરનાર, મધુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપ
 નાર, મધુર, ટાઢા, સ્નિગ્ધ અને મૂનને
 વધારનાર છે ૨૮

આતૃપ-રૂચેચરોની ગણતરી તથા રૂચ
 નામનું કારણ

હસસારસનારણ્ડવક્રકૌશ્વશારિકા ।
 નન્દીમુખી સનાદમ્બા યલાકાવા ધ્રુવા સ્મૃતા ।
 ધ્રુવન્તિ સલિલે યસ્માદતે તસ્માત્ ધ્રુવા સ્મૃતા ૨૯
 અવય - હસસારસનારણ્ડવક્રકૌશ્વશારિકા નન્દી

મુખી સનાદમ્બા યલાકા ધ્રુવા સ્મૃતા, યસ્માત્ ધ્રુવ
 નન્તિ સલિલે તસ્માત્ ધ્રુવા સ્મૃતા ॥

હસ, સાગ્ય, કપર્દિ નામના મોટા

બગલા, બી ન બગલા, કુજ, શારી (બગલા
 ની એક ભત), નદીમુખી, બતક અને નાના
 બગલા વગેરે ' રૂચ ' કહેવાય છે, અને
 તેઓ પાણીમા તરે છે, તેથી ' રૂચ '
 કહેવાય છે ૨૯

ટીકા-કારક-રવિદારક વૃહદ્વક । કૌશ-
 શારદ્વિદ્વ સ્યાત્ વૃહ્વુ ઇતિ લાકા શારિકા-
 ' સિન્ધુ ઇતિ ॥ શદમ્બ - કરવા ' ઇતિ લોક ।
 યલાકા-વગુની' ઇતિ લાક ॥ (અર્થ) ઉપર અપાયો છે)
 નદીમુખીની ઝોળખ

સ્થૂલા કટોરા વૃક્તા ચ યસ્યાશ્ચન્નપરિ સ્થિતા ।
 ગુટિકા જન્મુસદશી પ્રોક્તા નન્દીમુખીતિ સા ॥૩૦
 અવય - તસ્યા ચન્નપરિ સ્થૂલા કટોરા વૃક્તા ચ
 જન્મુસદશી ગુટિકા સ્થિતા (ભવતિ) સા નન્દીમુખી
 ઇતિ પ્રાકા ॥

લેની ચાથ ઉપર બાડી, કંકે, ગોળ
 અને બાબુ લેવી ગોળી હોય છે, તે નદીમુખી
 એમ કહેવાય છે ૩૦

રૂચોના ગુણો

ધ્રુવા પિત્તહરા ક્ષિગ્ધા મધુરા ગુરવો હિમા ।
 વાતશ્લેષ્મપ્રદાશ્વાપિ યલ્ગુન્નકરા સરા ॥૩૧॥
 અવય પ્લવા પિત્તહરા ક્ષિગ્ધા મધુર ગુલ
 હિમા અપિ ચ વાતશ્લેષ્મપ્રદા યલ્ગુન્નકરા સરા (સન્તિ) ॥

રૂચો (ના માસ) પિત્તને હરનાર,
 સ્નિગ્ધ, મધુર, બારે, ટાઢા, વાયુ તથા કંકેને
 ઉત્પત્ત કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધાર
 નાર અને ઝાડો ઉતારનાર છે ૩૧

કૌશલ્યોની ગણતરી

શઙ્ગ શઙ્ગનલશ્વાપિ શુક્તિશાન્મુક્રકર્કટા ।
 જીવા પ્રવિધાશ્વાય કૌશલ્યા પરિકીર્તિતા ॥૩૨
 અવય શઙ્ગ શઙ્ગનલ ચ શુક્તિશાન્મુક્રકર્કટા ચ
 પ્રવિધા અય ઝર્ષિ જીવા કૌશલ્યા પરિકીર્તિતા ॥
 શ ધના શ્રવડા, નાના શ ધવાના શ્રવડા,
 ધીપના શ્રવડા, ડડાના શ્રવડા અને કુડચલ
 એ અને એવા પ્રકારના બીજાં પથ્ય શ્રવે
 કૌશલ્ય કહેવાય છે ૩૨

ટીકા-શઙ્ગનલ-શુક્તિશ ૧-અર્થ ૩૫૨ આખ્યા ૭

કોશસ્થાના ગુણો

કોશસ્થા મધુરાઃ સ્નિગ્ધા વાતપિત્તહરા હિમાઃ ।
વૃંહણા વહુવચ્ચેસ્કા વૃષ્યાશ્ચ વલવર્ધનાઃ ॥ ૩૨ ॥

કોશસ્થો (નાં માંસ) મધુર, સ્નિગ્ધ, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, ટાંઠાં, પુષ્ટિ આપનાર, વિષાને ઝાઝી કરનાર, મૈથુનશક્તિ ને આપનાર અને બળને વધારનાર છે. ૩૩ પગવાળાં-પાદી જળચરોની ગાનુતરી

કુમ્ભીરકૂર્મનકાશ્ચ ગોધામકરશઙ્ખવઃ ।
ઘણ્ટિકઃ શિશુમારશ્ચેત્યાદયઃ પાદિનઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૪
અન્વય-કુમ્ભીરકૂર્મનકા ચ ગોધામકરશઙ્ખવઃ
ઘણ્ટિક ચ શિશુમાર. इत्यादय पादिन स्मृता ॥

કુભીર (મારી નાખનાર જળચર), કાચળા, ઝુક, ગોધા નામનું જળચર, મગર, શંકુ, ઘટિક અને શિશુમાર વગેરે જળ ચર પ્રાણીઓ પગવાળાં-પાદી કહ્યાં છે.

ટીકા-કુમ્ભીરો-મારનો જલજન્તુ । કૂર્મ-કચ્છપ્પઃ । નક્ર-નાક इति लोके । गोधा-गोहि-जलजन्तु । मकर-मगर इति लोके । शङ्कु-शाशुका इति लोके । घण्टिक-घडीमाल इति लोके । शिशुमार-सूस इति लोके । (અર્થ ઉપર આવી બંધ છે) ૩૪

પાદીના ગુણો

પાદિનોડપિ ચ યે તે તુ કોશસ્થાનો ગુણે સમાઃ ૩૫
અન્વય-અપિ ચ યે પાદિનઃ (સન્તિ), ત તુ કોશસ્થાના ગુણે સમા (હેવા) ॥

તેમજ પાદીઓના (માંસના) ગુણો કોશસ્થાના માંસોના જેવા જ હોય છે. ૩૫ માછલાંનાં નામો તથા ગુણો

મત્સ્યો મીનો વિસારશ્ચ જ્વપો વૈસારિણોડખ્જ. ।
શકલી પૃથુરોમા ચ સ સુદર્શન इत्यपि ॥૩૬॥
રોહિતાઘાસ્તુ યે જીવાસ્તે મત્સ્યા. પરિકીર્તિતાઃ ।
મત્સ્યાઃ સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરા મુરયઃ કફપિત્તલાઃ ॥૩૭
વાતપ્ના વૃંહણા વૃષ્યા રોચકા વલવર્ધનાઃ ।

મદ્યવ્યવાયસકાનાં દીતામોનાં ચ પૂજિતાઃ ॥૩૮॥
અન્વય-મત્સ્ય મીના વિસાર ચ જ્વપ. વૈસારિણ અખ્જ. શકલી પૃથુરોમા સ ચ સુદર્શન इत्यपि (કષ્ટ્યેતે) । રોહિતાઘા યે જીવા, ત તુ મત્સ્યા પરિકીર્તિતાઃ । (તદ્ગુણાન્ન-) મત્સ્યા સ્નિગ્ધોષ્ણમધુરા મુરયઃ કફપિત્તલાઃ વાતપ્ના વૃંહણા વૃષ્યા રોચકાઃ વલવર્ધના. (સન્ત.) મદ્યવ્યવાયસકાના ચ દીતામોના પૂજિતા. (કથિતાઃ) ॥

મત્સ્ય,^૧ મીન,^૨ વિસાર,^૩ અપ,^૪ વૈસારિણ,^૫ અંડજ,^૬ શકુલ,^૭ પૃથુરોમા,^૮ અને સુદર્શન,^૯ એટલાં માછલાના સંસ્કૃત નામો છે. રોહિત^{૧૦} આદિ જે છવો (જળમાં) થાય છે, તેઓ પણ માછલાં જ કહેવાય છે. માછલાં સ્નિગ્ધ, ગરમ, મધુર, ભારે, કઠ્ક તથા પિત્ત કરનાર, વાયુને હણનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, રુચિ ઉપબવનાર તથા બળને વધારનાર હોઈ મદ્ય તથા મૈથુનમાં આસક્તિવાળાને તથા પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાઓને હિતકારી કહેવાય છે. ૩૬-૩૮

૧. મત્સ્ય નામની વ્યુત્પત્તિ ૭ મા શ્લોક પર જુઓ.

૨ મીનાતિ-હિનસ્તિ જલજન્તુર, મીયતે-હિંસ્યતે ચ સ્વયમન્યૈર્વીરારિભિરિતિ મીમ, મીષ્ હિંસાયમ્- 'કેનમીનો' (ઉપા. ૩-૨) इति निपातित-जे जल-छवोनी हिंसा करे छे અને પોતે પણ મન્ખીમાર આદિ ખીબઓ વડે હણાય છે, તેથી મીન-માછલ.

૩. વિવિધ વિશેષત સરતિ જલે, સ્વ ગતૌ-'વ્યાપિ-મત્સ્યલેખુ' इति घ-वर्तरि-जे भास पाशुीमा ज-अने-उ प्रकारे सरके छे-अवरजवर करी शके छे, તેથી વિસાર-માછલ.

૪. જ્વપિ-હિનસ્તિ જલજન્તુર સ્વય ચ જ્વપ્તે-હિંસ્યત ધીવરાદિભિરિતિ જ્વપ-જ્વપ હિંસાર્થો ઘાતુ-પચાયન્, યદ્વા 'હનો ઘ ચ' इति घ-अर्थे ખીબ નામ પ્રમાણે સમજવે.

૫. વિસરતિ વિશેષતો જલે, સ્વ ગતૌ-પ્રહારિત્વાત્ ગિનિ, તત સ્વર્થે 'વિસારિણો મત્સ્યે' इति सूत्रण जल-भास पाशुीमा जे अवरजवर करी शके छे, તેથી વૈસારિણુ-માછલ

૬. અખ્જાત જાઘત સ્મ, જની પ્રાદુર્ભાવિ-'પશ્ચન્યામ-જાતૌ' इति ङ-जे धडाभाधी ज-जे छे તેથી અંડજ-માછલ.

૭. શકલ-વલ્કલમ્ અસ્તિ અલ્ય-'અત હિન.' इति इन्-जे-ना पर पागीक आभरीनी भोग होय छे, તેથી શકલી-માછલ.

૮. પૃથુનિ રોમાણિ યસ્ય સ, રોમપક્ષોડન-इति स्वामी, वल्कलम् इति सर्वपर-जेने पडेणी पाप्य अथवा भोग होय छे, તેથી પૃથુરોમા-માછલ.

૯. મુષ્ક દર્શન યસ્ય સ-जेनी नजर धपुी सारी होय छे अथवा जेतुं दर्शन सारं लागे छे-दरेकने

પ્રકૃતિ, ઈષતામ મદાન્ ઇળુન્યાદ્દિ કુરુ
સ્વાન્, (ય) નીલાન્ક (ભવતિ) ઇ ક્ષ્વ ળક
રામ્મ ઇતિ ક્ષીતિ, ચન્દ્રિન્દુ, હરિણાન્ ક્ષિત્
અત્પક પૃથત સ્વાન્, યદુઠિવાળ ન્યન્દુ, અથ મદાન્
ગવય ચન્દ્ર, રાજિમિ પરિત. શ્ત મ્મ તુ રાજીવ
જ્ઞેવ, ય મ્મ શ્દ્દહીન્ સ્વાન્ સ મુન્દી ઇતિ નિગદત ॥

જે મૂગ રાતો હોય તે હરિણુ કહેવાય
છે, કાળો હોય તે જ્ઞેણુ કહેવાય છે, જન્મ
રાતો, મોટો તથા જ્ઞેણુ જેવી આકૃતિવાળો
તે કુરગ કહેવાય છે, જે નીલા અગ
વાળો છે, તે ક્ષ્વ કહેવાય છે, જેને
લોટો રોઝ પણ કહે છે, જે અદ્ર જેવા
છાટજાવાળો તથા હરિણુથી કાઈક નાના
કદવાળો હોય તે પૃથત કહેવાય છે જેને
ઘણુ શીગડા હોય છે તે ન્યકુ કહેવાય છે.
મોટો રોઝ (સાબર) શબર કહેવાય છે.
જેના શરીર પર ચોપાન દોરી જેવી રેખાઓ
હોય તે મૂગ રાણવ કહેવાય છે અને જે મૂગ
શીગડા વગરનો હોય તે સુડી કહેવાય છે

જઘાલનાં ગુણે:

જઘાલા: પ્રાયશ. સર્વે પિત્તજ્વેષ્મહરા સ્મૃતા ।
કિન્નિદ્વાતકરાધ્વાપિ લઘવો યલ્લઘર્ષના ॥૨૩॥

અન્વય-પ્રાયશ સર્વે જઘાલા પિત્તજ્વેષ્મહરા
કિન્નિદ્ વાતકરો લઘવ અપિ ચ વલ્લઘર્ષના સ્મૃતા ॥

ઘણુ કરીને મધળા જઘાલો(નાં માસો)

પિત્ત તથા ક્ષેને હરનાર, કઈક વાયુ કરનાર,
હલકા અને બળને વધારનારા છે. ૧૩

બિલસ્થોની ગણતરી તથા ગુણે

ગોધાશશમુજઘ્નગુશઘ્ન્યાયા વિલેશયા ।

વિલેશયા વાતહરા મધુરા રસપાકયો ।

વૃહ્ણા વદ્ધિમ્મૂના યોર્યાળ્ણાશ્ચ પ્રકીર્તિતા ॥૧૪

અન્વય-ગોધા-શશ-મુજઘ્ન-ગાલુ-શઘ્ન-દી-બાયા
વિલેશયા (સ્મૃતા) । વિલેશયા વાતહરા રસપાકયો
મધુરા વૃહ્ણા વદ્ધિમ્મૂના ચ યોર્યાળ્ણા પ્રકીર્તિતા ॥

ઘો, સમલા, મર્ષ, ઉંદર અને શેઠાઈ
વગેરે બિલસ્થો કહેવાય છે. બિલસ્થોના
માસો વાયુને હરનાર, રસમા તથા પાકમા
મધુર, યુષ્ટિ આપનાર, વિશા તથા મૂરને
બાધનાર અને ઉષ્ણવીર્ય છે ૧૪

ગુહાગયોની ગણતરી

સિદ્ધ્યાપ્રવૃત્તા ક્ષ્મતરયુદ્ધીપિનસ્તયા
વધુજમ્બુકમાજારા ઇત્યાદ્યા. સ્યુગુંદાશયા ।

સ્થૂલપુચ્છો રક્તનેત્રો વધુમેદ. સ નાકુલ. ॥૧૫

અન્વય-સિદ્ધ્યાપ્રવૃત્તા તથા ક્ષ્મતરયુદ્ધીપિન.
વધુજમ્બુકમાજારા-દયાદા ગુહાગયા સુ । (ય)
વધુમેદ સ્થૂલપુચ્છ રક્તનેત્ર (ભવતિ) ય નાકુલ
(ચ્ચત) ॥

સિંહ, વાઘ, નાહાડ, રીંછ, ઝરખ,
ટીપડો, નોળિયો, શિયાળ અને બિલાડો વગેરે
ગુહાગય કહેવાય છે. જે નોળિયુ બડા
પૂંજડાવાળુ અને રાતા નેત્રવાળુ હોય તે
નાકુલ કહેવાય છે. ૧૫

દીકા-તરયુ-દુરહા ઇતિ લક । ટ્રીપી-વિત્તા
વ્યાપ્ર ઇતિ લોક । (અથ ઉપર આની બંધ છે)

ગુહાગયોના ગુણે

ગુહાગયા વાતહરા ગુરુષ્ણા મધુપશ્ચ તે ॥

ક્ષિમ્ધા યલ્યા હિતા નિત્ય નેત્રગુહ્યનિકારિણામ્ ॥૧૬

અન્વય-તે ગુહાગયા વાતહરા ગુરુષ્ણા મધુરા
ક્ષિમ્ધા-યલ્યા ચ નન્યગુહ્યનિકારિણા નિત્ય હિતા (સુ) ॥

સઘળા ગુહાગયો(ના માસો) વાયુને
હરનાર, ભારે, ગરમ, મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ
આપનાર અને નેત્ર તથા ગુહાભાગના વિકાર
વાળાઓને હમેશા હિતકારી છે. ૧૬

પર્ણમૂગોની ગણતરી

વનોકા વૃક્ષમાજારો વૃક્ષમર્કટિકાદય ।

પતે પર્ણમૂગા. પ્રોક્તા સુશ્રુતાચર્મહિમિભિ. ॥૧૭॥

અન્વય-વનોકા વૃક્ષમાજારો વૃક્ષ-મર્કટિકાદય-
પતે સુશ્રુતાચર્મ મહિમિભિ પર્ણમૂગા પ્રોક્તા ॥

વાનર, ઝાડ પર રહેનારો બિલાડો અને
બિસકોલી વગેરેને સુશ્રુત આદિ મોટા
શ્રુતિઓએ પર્ણમૂગો કહ્યા છે. ૧૭

દીકા-વનોકા-વાનર । વૃક્ષમાજારો-વૃક્ષવિકાક ।
વૃક્ષમર્કટિકા-રુપે ઇતિ લોકે । (અર્થ નાનાતરમા
અપાયો છે) ૧૭

પર્ણમૂગોના ગુણે

સ્મૃતા. પર્ણમૂગા વૃષ્યાશ્ચુભ્યા શોષિણો હિતાઃ ।

શ્વાસાશ્કાસશમના રુદ્ધમ્બુવૃષ્ટીપકા. ॥૧૮॥

અન્વય-પર્ણમૂગા વૃષ્યા ચુભ્યા શોષિણ હિતા
રુદ્ધમ્બુવૃષ્ટીપકા શ્વાસાશ્કાસશમના સ્મૃતા ॥

પર્ણમૂળો (ના માસો) મૈથુનશક્રિતને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, જેઓને શોષ પડતો હોય તેઓ માટે સારા, વિદ્યા તથા મૂનને વધારે ઉત્પન્ન કરનારા અને શ્યામ, અરશ તથા ઉધરસને મટાડનારા કઠ્ઠા છે ૧૮ ત્રિષ્ટિકેતી ગણતરી અને ત્રિષ્ટિકર નામનુ કારણ વર્તમા લાવવર્તીરકપિચ્છલકતિત્તિરા ।

કુલિન્નકુલકુટાયાશ્ચ વિષ્કિરા સમુદાહતા ॥૧૯ વિકીર્ય મક્ષયન્ત્યેતે વસ્માત્તસ્માદ્ધિ વિષ્કિરા । કપિચ્છલ इति प्राज्ञ कथितो गौरतित्तिर ॥૨૦

અવ્યય-વત્સા લાવવર્તીરકપિચ્છલકતિત્તિરા ચ કુલિન્નકુલકુટાયા વિષ્કિરા સમુદાહતા ॥ એતે વસ્માત્ત વિકીર્ય મક્ષયન્તિ તસ્માત્ હિ વિષ્કિરા (કષ્યન્તે) । ગૌરતિત્તિર પ્રાજ્ઞે કપિચ્છલ इति कथित (अस्ति) ॥

વર્તકા (ખટાઉડા), લાવા, લવાઈડા, કપિચ્છલ, તેતર, ચકલા અને કૂકડા આદિ વિષ્ટિકર ઠહેવાય છે તેઓ જમીનને ખોતતી ખોતતરીને ખાય છે, તેથી જ 'વિષ્ટિકર' કહેવાય છે ધોળા તેતરને બાણકાર માણસો 'કપિચ્છલ' કહે છે ૧૬,૨૦

દીકા-કુલિન્ન-ગવરઆ इति श्रेके । अर्थ ७५२ છે વિષ્ટિકેતીના ગુણે

વિષ્કિરા મધુરા શીતા કપાયા કટ્ટપાકિન । વલ્યા વૃષ્યાશ્ચિદોપન્ના પથ્યાસ્તે લઘવ સ્મૃતા ॥

અન્યય-ત વિષ્કિરા શીતા કપાયા કટ્ટપાકિન વલ્યા વૃષ્યા શ્ચિદોપન્ના પથ્યા લઘવ સ્મૃતા ॥

વિષ્ટિકે(ના મામ) મધુર, ટાઢા, તૂરા, પાકમા તીખા, ખળ આપનાર, મૈથુનશક્રિતને વધારનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, પથ્ય અને હલકા ઠહેવાય છે. -૧

પ્રતુદોની ગાપુતરી તથા પ્રતુદ નામનુ કારણ કાલકળ્ઠરુહારીતકપોતશતપત્રકા ।

પારાવત જ્ઞઝરીટ પિઠાયા પ્રતુદા સ્મૃતા । પ્રતુદ મક્ષયન્ત્યેતે તુષ્ટેન પ્રતુદાસ્તત ॥ ૨૨ ॥

અન્યય-નાલકળ્ઠરુહારીતકપોતશતપત્રકા પારા વત જ્ઞઝરીટ પિઠાયા પ્રતુદા સ્મૃતા એ તુષ્ટેન પ્રતુદ મક્ષયન્તિ તત પ્રતુદા (કષ્યન્તે) ॥

કાખર, હારિલ, હોવા, શતપત્રક, પારેવા (કખૂતર), ખજન અને કેાયલ વગેરે પ્રતુ

ઠહેવાય છે, તેઓ આચ્છી પદાર્થને ફેલી ફેલી ખાય છે, તેથી તેઓનું નામ ' પ્રતુદ ' છે (ધોળા રગના અને વિચિત્ર પાષોવાળા એમ હોલા જે પ્રકારના થાય છે શતપત્રક એટલે મોટો પોપન (ઝાઝામૈવો) સમજવો. અમરકોશમા તો ' શતપત્ર ' એટલે ' ટકારો સુતાર પક્ષી ' એમ લખ્યુ છે) ૨૨

દીકા-હારીત-હારિલ इति लोक । कथितो घवल-पाण्डु शतपत्रा वृद्ध बुद्ध । शार्गाघात इत्यनर । कठ फावा इति लोके । (अर्थ ७५२ अपायो ७)

પ્રતુદોના ગુણે પ્રતુદા મધુરા પિત્તકફાસ્તુવરા હિમા ।

લઘવો વદ્ધવર્ચસ્કા કિન્ચિદ્વાતકરા સ્મૃતા ॥૨૩ અન્યય-પ્રતુદા મધુરા (સન્ત) પિત્તકફા તુરા હિમા ત્થવ વદ્ધવર્ચસ્કા, કિન્ચિદ્ વાતકરા સ્મૃતા ॥

પ્રતુદો(ના મામ) મધુર હોઈ પિત્ત તથા કંકને હણનાર તૂરા, ટાઢા, હલકા, વિદ્યાને બાધનાર અને કાર્કક વાયુ કરનાર છે ૨૩ પ્રસહોની ગાપુતરી અને પ્રસહ નામનુ કારણ કાકો ગૃધ્ર ઉદ્ભુશ્ચ ચિહ્નશ્ચ શશચાતક ।

ચાપો ભાસશ્ચ કુરર इत्याया प्रसहा स्मृता । प्रसहा कीर्तिता एते प्रसहाच्छिद्य भक्षणान् ॥૨૪

અન્યય-કાક ગૃધ્ર ચ ઉદ્ભુશ્ચ ચિહ્ન શશ ચાતક વાયુ ભાસ ચ કુરર इत्याया प्रसहा स्मृता । એ તે પ્રસહ જાચિહ્ન મક્ષણાત પ્રસહા કીર્તિતા ॥

કાગડા, ગીધ, ધુવડ, સમળા, બાજ, નીલકંઠ, ગરજ અને ટિટોડા વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે તેઓ બળાતકારથી ઝૂટવી લઈને ખાય છે, તેથી ' પ્રસહ ' કહેવાય છે ૨૪

દીકા-શશચાતક-વાન इति लोके चाप-नील कण्ठ इति लोके । भासा श्वप्रविशेष स्यात् कुरर-उरुह्वर इति लोके । (अर्थ ७५२ अपायो ७)

પ્રસહોના ગુણોપ પ્રસહા જલુ વીર્યાણાસ્તન્માસ મક્ષયન્તિ ચે ।

તે ગોપમસનોન્માદશુકક્ષીણા ભવન્તિ હિ ॥૨૫॥ અન્યય-પ્રસહા જલુ વીર્યાણા (મરન્તિ, તત) ચ ત માસ મક્ષયન્તિ, તે શાપમસનોન્માદશુકક્ષીણા હિ મરન્તિ ॥

પ્રસહો Cખ્યવીર્ય છે, માટે તેઓના માસને જેઓ ખાય છે, તેઓને શોષ,

ગમે છે, તેથી મુદ્દશન-માઝ્હ

૧૦. રહિત-પ્રાદુર્ભવતિ અગ્નિ, યદ્વા રહ-પ્રાદુ-
ર્ભવ પાત અસ્ય અગ્નિદત્ત, પ્રથમવક્તે દ્વ વીજન્મનિ
પ્રાદુર્ભવ ચ-હ્યસ્માત્ 'હં રથ ભા વા' ફતાત્, દ્વિતી
વક્તે તુ તારાદિલાત્ ફત્ત્-ને ઈમાથી વ-મે છે
અથવા નેનો વ-મે ઈમાથી થાય છે, તેથી
રોતિ-એક ભવતુ' માઝ્હુ

હરિણના ગુણે

હરિણ. શીતલો વદ્ધવિષ્મૂનો દીપનો લઘુ. ૧

રસે પાકે ચ મધુરઃ સુગન્ધિઃ સન્નિપાતહા ॥૩૧॥

અન્ય-હરિણ શીતલ વદ્ધવિષ્મૂન દીપન લઘુ
રસે ચ પાક મધુર. સુગન્ધિ સન્નિપાતહા (ભરતિ) ॥

હરિણ^૧(તુ માસ) ટાડુ, વિષા તથા
મૂત્રને બાધનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું,
રસમા તથા પાઠમા મધુર, સુગંધી અને
સન્નિપાતને મટાડનાર છે. ૩૯

૧ હરતિ મન સર્વેષા, હિયત વા ગીત્ન-હ્વ
હરણ-‘શ્યાસ્ત્યાહ્વવિભ્ય ફત્ત્’ (उणा १-४६)-
દેરકના મનને જે હરે છે-આકર્ષે છે અને રોતે
સગીત વડે હરાય-આકર્ષાય છે, તેથી હરિણ-મૂગ.

એણના ગુણે

एण. कषायो मधुरः पित्ताग्निप्रकफगतहृत् ।

સપ્રાહી રોચનો વલ્યો જ્વરપ્રશમન સ્મૃત. ॥૪૦॥

અન્ય-एण कषाय मधुर सप्राही रोचन
વલ્ય (સન્) પિત્તાગ્નિપ્રકફગતહૃત્ જ્વરપ્રશમન સ્થત ॥

એણ^૧(તુ માસ) વરુ, મધુર, આડાને
રોકનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર
અને પિત્ત, લોહીને બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ,
વાયુ તથા તાવને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૦

૧ एति कषयमधुलुण श्यामवर्णं च, इण् गतौ-
વાહુક્રમ્ ન-ને તુરાશને ગુણુ તથા રંગે કાળાશ
ધારણુ કરે છે, તેથી એણ કહેવાતો મૂગ

કુરગના ગુણે

कुरङ्गो वृहणो वल्यः शीतलः पित्तहृद् गुरु ।

મધુરો ગ્રાતહૃત્ પ્રાહી ફિઝિક્કફકર સ્મૃત. ॥૪૧॥

કુરગ^૧(તુ માસ) પુષ્ટિ આપનાર, બળ
વધારનાર, ટાડુ, પિત્તને હરનાર, ભારે,
મધુર, વાયુને હરનાર, આડાને રોકનાર અને
કાર્ષક કફ કરનાર કહેલ છે. ૪૧

૧ कौ-पृथिव्या दृढति-गच्छति अद्भुत, रणि गतौ-
પચાવન્, યદ્વા કૌ રત્નો-વિચિત્ર મમન ફેનત્ત્રાત્નો વર્ણો વા

અસ્તિ વસ્ય સ-૫૧થી પર જે અદ્ભુત યાને છ અથવા
નેની આવ તથા કાર્ષક રતાલવાયા રંગ પૃથ્વી પર
અદ્ભુત છે, તેથી કુરગ-તે ભવતો મૂગ.

રોઝનાં નામો તથા ગુણો

फ्रुष्यो नीलाण्डश्चापि गरयो रोह्य इत्यपि ।
ગવયો મધુરો વલ્ય ક્ષિમ્ધોષ્ણ. કફપિત્તલ. ॥૪૨॥

અન્ય-फ्रुष्य नागच्छक अपि च गरय रोह्य
ફ્રુષ્યપિ (કવ્યત) । ગવય મધુર વલ્ય ક્ષિમ્ધોષ્ણ કફ-
પિત્તલ (ભવતિ) ॥

૪૫, ૧ નીલાડક, ૨ ગવય^૩ અને રોહ્ય,
એટલા રોઝના સ્ફુટ નામો છે. રોઝ(તુ)
માસ, મધુર, બળ વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ
અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૪૨

૧. ऋच्छति इत्यति वा नीलाण्डताम्, ऋगतौ-वाहुश्चात्
શ્યન્, મૂષ્ણ્યાન્તેષ્વઋપતિ-ગચ્છતિ નીલવર્ણમ, ઋપિ
ગતૌ-અપ્ચાદિલાત્ (उणा. ४-११२) સાચુ-ને
ગળા રંગવાળો અથવા નેનુ શરીર ગળી નેવા
રંગવાળુ ગાય છે, તેથી ૪૫-કે ૪૫-રોઝ
નામનો મૂગ

૨. नीक अण्ड दत्तस 'शेषाद्'-इति क्-नेना
૫૧થી પશુ નીલા ગળા-વાદળિના હોય છે, તેથી
નીલાડક-રોઝ નામનો મૂગ.

૩ गवत-दण्ड करोति, गुह् शब्दे-बाहुलकद् अय,
યદ્વા ગવન ગવ-‘ફદાર્ણ’, ગવ ગત્રેન વા યતિ-‘મૂલ-
વિમુજાદિલાત્ ક-ને અવા-’ કરે છે અથવા
અનાજ-પૂર્વકે વળય છે-આને છે, તેથી ગવય-રોઝ.

૪ रहु शक्य योग्य वा कचित्, र्ह-‘ऋह
લાખ્યત-ક્રમ્કાક નેના પર સનારી કરાતી હશે અથવા
ચરતુ ને વાહન હોવાની રોહ્ય-રોઝ

પૃષ્ઠના ગુણે

पृषतस्तु भवेत्स्यादुर्ग्रहकः शीतलो लघु ।

દીપનો રોચન શ્વાસજ્વરવોપગ્રયાશ્મજિત્ ॥૪૩॥

અન્ય-पृषत तु स्वाडु प्राहक शीतल लघु
દીપન રોચન (સન્) શ્વાસજ્વરવોપગ્રયાશ્મજિત્ ભવેદ ॥

પૃષ્ઠ^૧(તુ માસ) મધુર, આડાને રોકનાર,
ટાડુ, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ
કારક અને શ્વાસ, તાવ, ત્રણે હોય તથા
લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૪૩

૧. पृषता-चन्द्रापर विद्व सन्ति अस्य शरीरे-
અંગાણવ્, યદ્વા પપતિ-સિચતિ ચન્દ્રાપારાન્ વિન્દુ
સ્વકીયશરીરપરિ-શુ રેચને ‘પૃષ્ટરિપ્ચ્યાં કિર્’

(उणा ३-१११) इत्यतच-नेना शरीर पर यद्र
नेवा छटष्ठा ङाय छे तेथी अथवा शरीर पर
यद्र नेवा निदुष्मोने के धरणु करे छे तेथी
पृथत कडेवातो भृग

न्य कुना गुष्ठे।

न्यङ्कु स्वादुर्लघुर्वल्योवृष्णो दोषत्रयापह ॥४४॥
न्य कु^१(तु मास) मधुर, હલકું, બળ
આપનાર, મેથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે
દોષને મટાડનાર છે ૪૪

૧ નિતરમ્ અઘતિ પ્રાપ્તિ વિપાણાન્- નાવઘ
(उणा १-१७) इति कु, न्यङ्कुवादिवात् कुन्મ
नेने शिगप्रवष्ठा ङाय छ तेथી य કુ કહેવાતો મૃગ
સાખરના માસના ગુણે।

शाम्बर पल्ल स्निग्ध शीतल गुरु च स्मृतम् ।
रसे पाके च मधुर कफद रक्तपित्तहृत् ॥४५॥
અન્ય-શામ્બર પલ્લ સ્નિઘ શીતલ ગુરુ રસે ચ
પાકે મધુર કફદ રક્તપિત્તહૃત્ સ્મૃતમ્ ॥

शाभर^१-साभरतु मास स्निग्ध, टाडु,
आरे, रसभा तथा पाकभा मधुर, कङ्करी
अने रक्तपित्तने मटाડનાર કહેલ છે ૪૫

૧ શ મુઘ કલ્યાણ ચ વૃણોતિ સ્વીકીવમન્યેવા
ચાપિ, વૃન્ વરણે-શમિ ધાતા સજાયામ્-ઇત્યન્-
શમ્બર-શમ્બરસ્યદ શામ્બરમ્-દ્વમર્થેડણ વનયાથૈવ્ય-ને
પોતાનુ તથા ધીન્નઝેન પશુ મુખ તથા કલ્યાણ
પસદ કરે છ તેથી શમર નામનો એક મૃગ અને
તેનુ માસ-તે શામ્બર અથવા શાખર

રાજીવના ગુણે।

राजीवस्तु गुणह्वय पृषतेन समो जनै ॥४६॥
અન્ય-રાજીવ તુ ગુણે પૃષતેન સમ જનૈ હ્યે ॥
રાજીવ^૧(ના માસ)ના ગુણે પૃષતના
માસના નેવા જ લોકોએ સમજવા ૪૬

૧ રાજ્ય રેલા સતિ અલ્પ શરીરે-અન્ય
ખ્યોડ્વિ દ્વયત્ત્વ ઇતિ મલ્લકોચો વ-નેના શરીર પર
રેખાઓ એટલે દેરી નેવી નિશાનાઓ રહેલી
હોય છે તેથી રાજ્ય-મૃગ

મુઠ્ઠીના ગુણે।

मुष्ठी तु ज्वरकासाक्षयश्वासापहो हिम ॥४७॥
અન્ય-મુષ્ઠી તુ હિમ (સન્) જ્વરકાસાક્ષય
શ્વાસાપહ (કથિત) ॥

મુઠ્ઠી^૧(તુ માસ) ગાડુ છે અને તાવ,
ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને

મટાડનાર છે ૪૭

૧ મુષ્ઠ શક્તીન શિર અસ્તિ અલ્પ-અત્ત્વ ઇન્-
ઇતિ ઇન્ નેનુ માયુ ધીગ્ધ વિનાનુ-બોહુ હોય
છે, તેથી મુઠ્ઠી-એક મૃગભતિ

ખિલેશયે।

સસલાના નામે તથા ગુણે।
लम्बकणं शश शूली लोमकर्णा विलेशय ।
શશ શીતો લઘુર્ગાહી રુક્ષ સ્વાદુ સદા હિત ॥૪૮॥
વહિક્ત્વકફપિત્તમ્નો વાતસાધારણ સ્મૃત ।

ज्वरतीसारशोपास्रश्वासामपहरश्च स ॥४९॥
અન્ય-લમ્બકણ શશ શૂલા લોમકર્ણ વિલેશય
(इति नामानि गुणथ-) शश शीत लघु भार्ही
रुक्ष स्वादु सदा हित वहिक्त कफपित्तम वात
सागरण स्मृत स च ज्वरतीसारशोपास्रश्वासामपहर
(अस्ति) ॥

લબકણુ,^૧ શશ,^૨ શૂલી,^૩ લોમકર્ણ,^૪
અને ખિલેશય,^૫ એટલા સસલાના સસ્કૃત
નામે છે સસલાતુ માસ ટાડુ, હલકું, ઝાડાને
રોકનાર, રુક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ
કરનાર, કંકે તથા પિત્તને હણુનાર તથા વાતુ
માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ,
લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે

૧ લમ્બો વર્ણો વલ્પ સ-નેના કાન લાખા
હોય છ તેથી લબકણુ-સસલ

૨ શશતિ-પ્લેતેન ગચ્છતિ શશ પ્લુતગતૌ પવાચન્-
ને કૂદી કૂદીને ભય છે તેથી શશ-સસલ

૩ શૂલમ્ અસ્તિ અલ્પ પાક્સાધનમ્-અત્ત્વ ઇન્-
ઇતિ ઇન્-નેને પકાવવાનુ સાધન લોપાનો સોનો ડોય
છે તેથી શૂલી-સસલ

૪ ગમ્ભીર્ણો વર્ણો વલ્પ સ-નેના કાન સ્વા-
દાથી ખૂબ વ્યાપ ડોય છે તેથી લોમકર્ણ-સસલ

૫ વિતે શેતે ઇતિ-ને દરમા રકે છે તેથી
ખિલેશય-સસલ

શેઠાર્ધના નામે તથા ગુણે।

सेधा तु शल्यक श्वास्त्रिकास्थान्ते तद्गुणा मथ ।
શલ્યક શ્વાસકાસાસ્ત્રશોપદોવનયાપહ ॥૫૦॥
અન્ય-સેધા તુ શલ્યક શ્વાસ્ત્રિકા (શક) । અ
તદ્ગુણા વચ્ચન્ત-શલ્યક શ્વાસકાસાસ્ત્રશોપદવનયાપહ
(સ્મૃત) ॥

સેધા,^૧ શલ્યક,^૨ અને શ્વાસ્ત્રિક^૩ એટલા
શેઠાર્ધના સસ્કૃત નામે છે શેઠાર્ધનુ માસ

શ્યામ, ઉપરત્ત, લોહીનો ખગાડ, શીષ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૫૦

૧. ધેપર્ષિ-ગણ્ડિ ગણાય વિદે, વિષ્ણુવ્યામ્-વ્યા-વૃ-અર્-એ રહેલા મોરે રહેને મેગરે છે, તેથી મેખા-રોડાર્ષિ.

૨. ઘન્ય દ્વા કાગતિ શ્વરીરોગરિ સંમનિ, કે ચન્દ-અન્યન્નોડપિ.-દ્વિતિ ઠ:-એના થરીર પર વાળે કાંટા દોષ તેનાં રુઆંટાં પ્રકાશ છે, તેથી ઘન્યક મેદાર્ષિ.

૩. શ્વન મિખ્ષિ ઘન્યગુણસંમનિઃ, અષ્વ લાઝે-કિન્નુ, નહિદ્વિતિ.-દ્વિતિ ધેપર્ષિ-એ કાંટા જેવાં પોતાનાં રુપોદ્ધાથી કૃતરાને તીખી નાખે છે, તેથી શ્વપિત-શેદાર્ષિ.

પક્ષીઓનાં નામો તથા તેમના માંસના ગુણો પક્ષી વર્ગો ત્રિવૃદ્ધ ચિદ્રગથ ચિદ્રંગમઃ ।

શકુનિવિઃ પતયોચ વિષ્ણિવો વિષ્ણિવોડ્ગજઃ ॥૫૨
ધાન્યાદ્દુરુચરા ચેડ્ય તેયાં માંસં લયત્તમ્મ ॥૫૨
જાનૂયં ચલકુન્માંસં ક્ષિપ્તં ગુપ્તરં સ્મૃઠમ્ ॥૫૨ ॥

અન્ય-પક્ષી વગ ચ વિદ્યઃ ચ વિદ્યઃ ચિદ્રંગમઃ શકુનિ. વિ ચ પતયો વિષ્ણિવઃ વિષ્ણિવઃ અગ્જ (કચ્ચત) । અષ્વ ચ ધાન્યાદ્દુરુચરા તેવાં માંસ લયુ (કર) ઉત્તમ (સ્વન્મ), આન્ય માંસ ક્ષિપ્ત કચ્ચત ગુપ્તર સ્વન્મ ॥

પક્ષી,^૧ ખગ,^૨ વિહંગ,^૩ વિહંગ,^૪ વિહંગમ,^૫ ચકુનિ,^૬ વિ,^૭ પતત્રી,^૮ વિષ્કિર,^૯ વિષ્કિર,^{૧૦} અને અંડજ,^{૧૧} એટલાં પક્ષીનાં અંશુત નામો છે. જે પક્ષીઓ ધાન્યો તથા અંશુરોને ખાનારા છે, તેઓતું માંસ હલકું હોઈ ઉત્તમ છે; જે પક્ષીઓ જળમા રહેનારાં છે, તેઓતું માંસ સિન્ધ, બળા દેનાર અને બહુ જ ભારે કહેલ છે. ૫૧, ૫૨

૧. પક્ષી સ્ત. અષ્વ-અત દ્વિતિ.-દ્વિતિ દ્વ-એને જે પાંખ દોષ છે, તેથી પક્ષી.

૨. છે ગચ્ચતિ-અન્યન્નોડપિ.-દ્વિતિ મનેકે:-એ આકાશમાં જાય છે, તેથી ખગ-પક્ષી.

૩, ૪, ૫. વિદ્યાયસિ ગચ્ચતિ-ગમય-દ્વિતિ ચ્ચ । 'વિદ્યાયો વિદ્યઃ યચ વિદ્યા-વિદ્યાઃ, અન્યન્નોડપિ-દ્વિતિ કે તુ વિદ્યાઃ, ચ્ચો વિલાભારે વિદ્યાઃ-એ આકાશમાં જઈ ગેડી ચકે છે, તેથી વિહંગ, વિદ્ય અને વિહંગમ-પક્ષી.

૬. શકોતિ વિદ્યાયસિ ગન્તુમિતિ ચકુનિઃ, શક્ત્વ

શકો-શંરુતા-(-ઉગા. ૧-૧૫) દ્વિતિ ર્વિ. પ્રત્યય.-એ આકાશમાં ગેડી જતા સમયે દોષ છે, તેથી ચકુનિ-પક્ષી.

૭. વર્તિ-ગચ્ચતિ આવસે પશ્યન્તો, તા મત્તો-વર્તકિચ-દ્વિતિ-એ આકાશમાં પાંખો વડે જઈ ગેડી ચકે છે, તેથી વિ-પક્ષી.

૮. પતયમ્ અવિ અષ્વ-અત દ્વિતિ.-દ્વિતિ દ્વ-એને પાંખ દોષ છે, તેથી પતત્રી-પક્ષી.

૯. વિષ્કિર નામની વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચ વ્યોક ૫૨ અર્થાત્ નર્ષ છે, તે લાં જેવી.

૧૦. વિષ્કિરિ-વિષ્કિરિ અશ્વર ચન્દ્યા-કુ-દ્વિતિ-એ પોતાના ખોરાકને અંશથી છૂંટા પાટી ખાય છે, તેથી વિષ્કિર-પક્ષી.

૧૧. અગ્જ ચા.-'વચન્વાચનાગ્ગિ'તિ જનકે:-એ ઈડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંડજ-પક્ષી.

વિષ્કિરો

ખટાઉડાંનાં નામો તથા ગુણો

વર્તકો વર્તકચિત્તસ્તતોડ્વ્યા વર્તકા સ્મૃતા । વર્તકોડ્ગિત્તરઃ ક્ષીતો જ્વરદોષવ્રયાપહઃ ।

મુરુચ્યઃ શુન્કદોષલ્યો વર્તકાડ્વ્યગુણા તતઃ ॥૫૩॥

અવક-વર્તક. વર્તકઃ ચિત્રઃ (દ્વિતિ નાનામિ), તતઃ અન્ના વર્તકા સ્મૃતા, વર્તક. અગ્જિતઃ ક્ષીત મુરુચ્યઃ શુન્કઃ ક્લ્વ (મન્) જરદોષવ્રયાપહઃ (અગતિ) વર્તક તતઃ અન્યગુણા (સ્વાર) ॥

વર્તક,^૧ વર્તક,^૨ અને ચિત્ર^૩ એટલાં ખટાઉડાંનાં અંશુત નામો છે; એથી લુલાં (અને તેઓની બલતાનાં બીજાં ખટાઉડાં) વર્તકા કહેવાય છે. ખટાઉડાંતું માંસ અગ્નિ કરનાર, ઠાકું, રુચિકર, વીથને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ તાવ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. વર્તકામાં એથી ઓછા ગુણ છે. ૫૩

૧. વર્તે વિશેષગુણવાન પરિણુ, શુ વર્તને-શ્વે-સ્તિક્કર-(-ઉગા. ૧-૧૪૬) દ્વિતિ તિક્કર પ્રત્યય:-પક્ષીઓમાં જે વિશેષ અશુવાયું હોય છે, તેથી વર્તક-ખટાઉડું.

૨. વર્તે દ્વિતિ વર્તક-શુ પ્રત્યય:-અર્થ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

૩. ચિત્રવતિ-ચિત્રં કરોતિ ગુણેઃ, ચિત્ર ચિત્રકરણે-વ્યન્તાવ્ પચાય-એ ગુણો વડે આશ્ચર્ય કરે છે અથવા રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્ર-ખટાઉડું.

લાનાંના ભેદા, નામે તથા ગુણે
લાવા વિષ્કિરવગ્નુ તે ચતુર્થા મતા યુષે ।
પાશુલો ગૌરકોડ-યસ્તુ પોષ્ટ્કો દર્ભસ્તયા ॥૫૪॥
સ્નાયા વહ્નિસ્ના ક્ષિપ્થા મરમ્મા પ્રાહ્વાકા હિતા ।
પાશુલ' શ્લેષ્મલસ્તેપુ વીર્યાષ્ણોડનિલતાશન ॥૫૫॥
ગૌરો લઘુતરો રૂક્ષો વહ્નિકારી ત્રિદોપજિત્ ।
પોષ્ટ્ક પિત્તઋત્કિશ્ચલ્લઘુર્વાતરુકાપહ ।
દર્ભકો રક્તપિત્તમ્નો હૃદામયહરો હિમ ॥૫૬॥

અન્ય-વિષ્કિરવગ્નુ ત લાગ પાણુલ ગૌરક
અન્ય તુ પોષ્ટ્ક તથા દર્ભર (હિત) ચતુર્થ યુષે મતા ।
સ્નાયા વહ્નિસ્ના ક્ષિપ્થા મરમ્મા પ્રાહ્વાકા હિતા
(સતિ) । તપુ પાણુલ શ્લેષ્મલ વીર્યાષ્ણ અનિલ-
નાશન, ગૌર લઘુતર રૂક્ષ વહ્નિકારી ત્રિદાપજિત,
પોષ્ટ્ક પિત્તઋત્કિશ્ચલ્લ ઘુ વાતકફાપહ, દર્ભક
રક્તપિત્તમ્નો હૃદામયહર હિમ (ભવતિ) ॥

વિષ્કિરના વર્ગોમા ગણાયેલા તે લાવા^x
પાશુલ,^૧ ગૌરક,^૨ પોષ્ટ્ક^૩ અને દર્ભક,^૪ એમ
ચાર પ્રકારના વિદ્વાનોએ માન્યા છે લાવા
અગ્નિ કરનાર, સ્નિગ્ધ, એરને મટાડનાર, આડાને
રોકનાર, અને હિતકારી છે. તેઓમા પાશુલ
બલતના લાવા કઠ્ક કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને
વાયુનો નાશ કરનાર છે, ગૌરક બલતના લાવા
બહુ હલકા, રૂક્ષ, અગ્નિ કરનાર અને ત્રણે દોષને
મટાડનાર છે, પોષ્ટ્ક બલતના લાવા પિત્તકારી,
કાષ્ઠક હલકા અને વાયુ તથા કઠ્કને મટાડ
નાર છે, દર્ભક બલતના લાવા રક્તપિત્તને
મટાડનાર, હૃદયનો રોગ હરનાર અને ટાઢા છે

૧ પાશુ - શ્લેષ્મલ્લો મત્ અસ્તિ અસ્મિન્ શ્લેષ્મલ-

સ્વાત સિષ્માદિત્વાત્ લઘુ-એ કઠ્કકારક ડોનાથી જેનામા
કઠ્કરૂપી મળ હોય છે તેથી પાશુલ-નાવાની એક બલત

૨ ગૌરવળ કાયતિ-ક શબ્દ- 'અન્યમ્યાડપિ' -
હિતિ ઢ-એ ઘોળા રગનો હોય છે, તેથી ગૌરક
લાવાની એક બલત

૩ પોષ્ટ્ક દ્વ્યુરિવ કાયતિ વર્ગેન રસેન ઢ-ક
શબ્દ-પૂર્ણવત ઢ-એ રગમા તથા રસમા પોષ્ટ્ક નામની
શેહડી જેવો હોય છે, તેથી પોષ્ટ્ક-એક બલતુ લાવુ

૪. દર્ભસદશ રક્તપિત્તવિદારણ્ય ગુણ રાતિ-દર્દાતિ-

x લાવયતિ સ્વકીયમાહાર ચમ્બુવા-સૂત્ર છેન્ને-
સ્વાર્થિકમ્પત્તાદ્ અન્ન-પોતાના ખોરાકને આચ વતી જે
કાપી આવે છે, તેથી લાવ-લાવુ.

'આતોડનુપસર્ગે ક' -રક્તપિત્તને ડાપનાર ડોનાથી જે
દર્ભ જેવો ગુણુ આવે છે, તેથી દર્ભક-એક
બલતુ લાવુ

લાનાઈનાંના નામે તથા ગુણે

વાર્તિરો વર્તિચટકો વાર્તિશ્ચૈવ સ સ્મૃત ।
વાર્તિકો મધુર. શીતો રૂક્ષશ્ચ કફપિત્તનુત્ ॥૫૭॥
અન્ય-વાર્તિર વર્તિચટક સ એવ ન વાર્તિક
સ્મૃત । વાર્તિક મધુર શીત રૂક્ષ ચ કફપિત્તનુત
(સ્મૃત) ॥

વાર્તિર,^૧ વર્તિચટક^૨ અને વાર્તિક એટલા
લાવાઈના સસ્કૃત નામે છે. લવાઈડાનુ માસ
મધુર, ટાડુ, રૂક્ષ અને કઠ્ક તથા પિત્તને
મટાડનાર છે ૫૭

૧ વર્તિ રાતિ આતાડનુપસર્ગે ક' -વર્તિર, વર્તિર
એ વાર્તિર -શરીર પર જે રેખાઓ અથવા લીંબીઓ
ધારણ કરે છે, તેથી વાર્તિર-લાવાઈડુ

૨ વર્તિચુક ચટક-શાક્રપાર્થિવાદિ-શરીર પર
લીંબીઓ ધરાવતો ચક્રનો-લાવાઈડુ

૩ વર્તિક એ વાર્તિક-અર્થ ખટાઉડાના પડેલા
નામ પ્રમાણે

કાળા તથા ગેરાં તેતરનાં નામે તથા ગુણે
તિત્તિરિ કૃષ્ણવર્ણ સ્વાચિત્રોડ્યો ગૌરતિત્તિરિ ।
તિત્તિરિવલ્લદો ગ્રાહી હિક્કાદોપત્રયાપહ ।
શ્વાસકાસજ્વરહસ્તસ્માદ્રોરોડધિકોગુણે ॥૫૮॥

અન્ય-તિત્તિરિ કૃષ્ણવળ સ્વાત, અન્ય વિત્ર
ગૌરતિત્તિરિ (મચ્ચત) । તિત્તિરિ વરુદ પ્રાહી હિક્કા
દોપત્રયાપહ શ્વાસકાસજ્વરહર (અસ્તિ) । તસ્માત્ ગૌર
ગુણ અધિક ॥

એક તેતર^૧ કાળા રગનુ હોય છે, ખીણ
બલતુ તેતર વિચિન રગનુ પણ હોય છે,
તેને ગૌરતિત્તિર^૨-ગેરુ તેતર કહે છે. તેતરનુ
માસ બળ આપનાર, આડાને રોકનાર અને
હેડકી, ત્રણે દોષ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા તાવને
મટાડનાર છે કાળા તેતરના માસ કરતા ગેરા
તેતરના માસમા વધારે ગુણ હોય છે. ૫૮

૧ 'તિત્તિ' રિતિ શબ્દ રાતિ ર વાને-યાહુલકાત્ કિ -
એ 'તિત્તિ' એવો શ શ્બ કરે છે, તેથી તિત્તિરિ-તેતર
૨ ગૌરવર્ણ તિત્તિરિ-શાક્રપાર્થિવાદિ-ગેરા ર ગનુ
તેતર ગૌરતિત્તિરિ કહેવાય છે

ચકલાનાં નામે તથા ગુણે

ચટકઃ ફલવિક્કઃ સ્યાત્કુલિન્નઃ કાલ્કળ્લકઃ ।
કુલિન્નઃ શીતલઃ સ્નિગ્ધઃ સ્યાદુઃ શુક્રક્રમદઃ ॥
સન્નિપાતહરો વેદમચટકશ્ચાતિશુક્લઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્યથા-ચટક કલવિક્ક કુલિન્ન વાચનશ્લોકઃ
સ્વાત્, કુલિન્નઃ શીતલઃ સ્નિગ્ધ સ્વાદુઃ શુક્રક્રમદઃ
સન્નિપાતહરઃ (મગતિ), વેદમચટકઃ ચ અતિશુક્લઃ (અસ્તિ) ॥

ચટક,^૧ કલવિક્ક,^૨ કુલિન્ન^૩ અને કાલ-
કલ્ક^૪ એટલાં ચકલાનાં સંસ્કૃત નામે છે.
ચકલાનું માંસ ટાઢું, સ્નિગ્ધ, સ્વાદિષ્ઠ, વીર્ય^૫
તથા કંઠને વધારનાર અને સન્નિપાતને
મટાડનાર છે. ધરમાં રહેનાર ચકલાનું માંસ
વીર્યને બહુ જ વધારનાર છે. ૫૯

૧. ચટતિ-મિનાતિ સન્નિપાત, ચટ મેદને-‘વ્યુન્’
(ઉળા. ૨-૩૨)-ને સન્નિપાતનો નાશ કરે છે,
તેથી ચટક-ચકલો.

૨. કલ્-મુન્દર વહુન-વકિ ગતો-અર્થ, વૃષોદરાદિ-
સ્વાત્ હલ્મ-ને નુંર આલયી યાદે છે, તેથી
કલવિક્ક-ચકલો.

૩. કૌ-વૃથિવ્યાં લિન્નતિ-ગચ્છતિ ચરણાર્થમ્, લિન્ન
ગતો-અર્થ-ને ચરવા માટે પૃથ્વી પર જાય છે, તેથી
કુલિન્ન-ચકલો.

૪. કાલ કળ્લો યસ્ય સ-‘શેપાદ્ વિમાર્જેતિ કન્-
નેનો કલ કામે ડોષ છે, તેથી કાલકલ્ક-ચકલો.

કૂકલાનાં નામે તથા ગુણે

કુક્કુટઃ કુકવાકુઃ સ્યાત્કલ્લક્ષ્મરણાયુધઃ ।
તામ્રચૂડસ્તથા દક્ષઃ પ્રાતર્નાદી શિલ્પિન્નકઃ ॥ ૬૦ ॥
કુક્કુટો વૃહળઃ સ્નિગ્ધો વીર્યોષ્ણોઽનિલહૃદ્ ગુરુઃ ।
ચક્ષુષ્યઃ શુક્રક્રમદ્ વલ્યો વૃષ્યઃ કપાયકઃ ॥ ૬૧ ॥
આરણ્યકુક્કુટઃ સ્નિગ્ધો વૃહળઃ શ્લેષ્મલો ગુરુઃ ।
વાતપિત્તદ્વયવર્મિ-નિપમન્વરનાશનઃ ॥ ૬૨ ॥

અન્યથા-કુક્કુટ કુકવાકુ કલ્લજઃ ચરણાયુઃ
તામ્રચૂડ દક્ષ પ્રાતર્નાદી તથા શિલ્પિન્નક સ્વાત્ ॥
કુક્કુટ. વૃહળ. સ્નિગ્ધ. વીર્યોષ્ણ અનિલહૃત્ ગુરુ
ચક્ષુષ્યઃ શુક્રક્રમદ્ વલ્ય. વૃષ્ય કપાયક (ભવતિ) ॥
આરણ્યકુક્કુટ સ્નિગ્ધ વૃહળ શ્લેષ્મલ ગુરુ (સન્)
વાતપિત્તદ્વયરમિવિપમન્વરનાશન (સ્વાત્) ॥

કુક્કુટ,^૧ કુકવાકુ,^૨ કલ્લજ,^૩ ચરણાયુધ,^૪
તામ્રચૂડ,^૫ દક્ષ,^૬ પ્રાતર્નાદી અને શિલ્પિન્નક^૭
એટલાં કૂકલાના સંસ્કૃત નામે છે. કૂકલાનું
માંસ પુષ્ટિ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને

હરનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી, વીર્ય તથા
કંઠને વધારનાર, જળ આપનાર, મૈથુનચક્રિતને
આપનાર અને તૂઠું હોય છે. જંગલી કૂકલાનું
માંસ સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, કંઠ કરનાર અને
ભારે હોઈ વાત, પિત્ત, ક્ષય, ઊલટી તથા
વિપમન્વરનો નાશ કરનાર છે. ૬૦-૬૨

૧. કુકવતે કોમન વા-કુક આદાને-સપદાદિત્વાત્
વિપ્, કુટતિ इति कुट. ‘इण्’-તિ ક, કુકા કુટ.
કુક્કુટ-‘કવૃકરણે-इति समास, यद्वा कृत्सित. कुट, कः
पृथिव्या वा कुटः-कुकुट-ने जोराक लेवा भाटे जमी-
नने जोतते छ अथवा भराम रीते जोतरी काटे
छ; अथवा जमीनने ने जोतरी काटनासे छ,
तेथी कूककूट-कूकडो.

૨. કુક્કેન-મલેન વકિ, વચ પરિમાણે-‘કુકં વચઃ
કુક’ (ઉળા. ૧-૬) ક્ષુણ્ણ-ને ગળામાથી જોયે
છે, તેથી કૂકવાકુ-કૂકડો.

૩. ‘ક’ इति अव्यक्त शब्द लक्ष्मि-भाषते, लज्जि
शब्दे-अण्-ने ‘उ’ अथवा अरपछ उण्ड श्रौये
छ, તેથી કલ્લજ-કૂકડો.

૪. ચરણ એ આયુષ યસ્ય સ-પણ એ જ નેનું
હયિધાર છે, તેથી ચરણાયુષ-કૂકડો.

૫. તામ્રા ચૂડા યસ્ય સ-ને લાલ રંગની
કવગી હોય છે, તેથી તામ્રચૂડ-કૂકડો.

૬. દક્ષ-વધંત ગુણ, દક્ષ શૂદ્ધી-અર્થ-વૃષોથી
ને સંડાવે છે, તેથી દક્ષ-કૂકડો.

૭. પ્રાત. નરતિ હૃયવશીલ, જદ અવ્યક્ત શબ્દ-
‘કુપ્યજાતો’-इति णिनि-सनारभा अरपछ यण्ड
कराना अभावरणो होय છે, તેથી પ્રાતર્નાદી-કૂકડો.

૮. શિલ્પામ્ અમતિ, અમ ગન્યાદો-ઝોળાદિકો ક.
પ્રલય, યદા શિલ્પાયા અગ્ન દ્વ-શક્તિવાદિ-ગિણ્ણક.
અસ્તિ અર્થ-‘અત્ હનિન્નો’ इति हन्-‘उर्यक’-
નેને માથાની ટેાય પર થતી કલગી હોય છે, તેથી
શિલ્પિન્નક-કૂકડો.

પ્રતુદો

હારિલનાં નામે તથા ગુણે

હારીતો રક્તપિત્તઃ સ્યાદ્દરિતોઽપિ સ કપ્યતે ।

હારીતો રુક્ષ ઉષ્ણશ્ચ રક્તપિત્તક્રમપહઃ ।

સ્વેદસ્વરકરઃ પ્રોક્ત ઈપદ્વાતકઃ સ. ॥ ૬૩ ॥

અન્યથા-હારીત રક્તપિત્ત. સ્વાત્, સ હરિતિ અપિ
કપ્યત્ ॥ હારીત રુક્ષ ઉષ્ણ. ચ રક્તપિત્તક્રમપહ સ્વેદ-
સ્વાકરઃ, સ ચ ઈપદ્વાતકરઃ પ્રોક્ત. ॥

હારીત, ^૧ રક્તપિત્ત ^૨ અને હરિત ^૩ એટલા હારિલના સસ્કૃત નામે છે હારિલતુ માસ રક્ષ, ગરમ, રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડનાર, પરસેવો કરનાર, સ્વરને સારો કરનાર અને કાર્ષક વાયુ કરનાર કહેલ છે ૬૩

૧. હારિ-મનોહરમ્ ફત-ગમન યસ્ય સ, યદ્વા હાર યતિ ફતિ હાર્-કિર્, ઇતિ રમ-ફતિ ફત-ઈ ગતો- 'ગત્યર્થે'તિ ક્તરિ ક, હાર્ વાસો ફત-હારીત-નેની ચાલ મુદ્ ર હાય છે અથવા આકર્ષક થઈને જે આને છે, તેની હારીત-હારિલ પક્ષી

૨ રક્તવર્ણ પિત્ત યસ્ય સ-નેતુ પિત્ત લાલ રગતુ હાય છે, તેથી રક્તપિત્ત-હારિલ

૩ હરિત વર્ણ અસ્તિ અસ્ય-અશઅશ્ચ-નેનો રગ હરિયાગો હાય છે, તેથી હરિત-હારિલ

જે જાતના હોલાના નામે તથા ગુણો પાણ્ડુસ્તુ દ્વિવિધો જ્ઞેયશ્ચિત્રપક્ષ. કલધ્વનિ. | દ્વિતીયો ધવલ પ્રોક્ત સ કપોત સ્ફુટસ્વનઃ || ૬૮ | ચિત્રપક્ષ કપહરો વાતમ્નો ગ્રહિણીપ્રણુત | ધવલસ્તુ સમુદ્દિષ્ટો રક્તપિત્તહરો હિમ || ૬૫ || અન્વય-પાણ્ડુ તુ દ્વિવિધ જ્ઞેય-ચિત્રપક્ષ કલ ધ્વનિ, દ્વિતીય ધવલ પ્રોક્ત, સ સ્ફુટસ્વન કગત (કચ્ચતે) || ચિત્રપક્ષ કપહર વાતમ્નો ગ્રહિણીપ્રણુત (અસ્તિ), ધવલ તુ રક્તપિત્તહર હિમ સમુદ્દિષ્ટ ||

હોલા જે પ્રકારના જણાય છે-એક ચિત્ર પક્ષી-વિચિત્ર પાખવાળો અને કલધ્વનિ-અસ્કુટ શબ્દ હોલાનારા, અને બીજો ધવલ-ધોળા રગનો તથા સ્ફુટસ્વન-સ્કુટ શબ્દ કરનારો કહેવાય છે અને તે જ ઉપોત-પક્ષ કહેવાય છે. પહેલા હોલાતુ માસ વફને હર નાર અને વાયુ તથા ગ્રહણીરોગને મટાડનાર છે. બીજા ધવલ હોલાતુ માસ રક્તપિત્તને હરનાર અને ટાડું કહેલ છે. ૬૪, ૬૫

૧ ચિત્ર પક્ષ યસ્ય સ-નેની પાખ રગ જેગી હાય છે, તેની ચિત્રપક્ષ-નેનો

૨ ક્ષ-મધુરસ્ફુટ ધ્વનિ યસ્ય સ-નેનો તપ્દ મધુર તથા અરપટ હાય છે તેથી કલધ્વનિ-નેનો

૧ ધવલિ-અસ્તિ મન અત્ર શુભ્રગ્ણસ્થચ્ચનિ સુષ્પત્વાદ-પ્રાતુ ગતિશુદ્ધા-શુપ્રાદિવાત્ કલ્પ્, વાદુક કાદ્ હ્વલ્ચ-નેનો રગ ધોળા તથા શબ્દ સ્પષ્ટ હાય છે, તેથી નેના તરફ મન ટોડે છે, માટે

ધવન-મીઠ જાતનો ધોળો હોનો
૨. સ્ફુટ સ્વન યસ્ય સ-નેનો શબ્દ સ્પષ્ટ હાય છે, તેથી સ્ફુટસ્વન-મીઠ જાતનો ધોળો હોલો.
૩. કચ્ચ-વાવો પાત ફવ-શીઘ્રગમિત્વાત-ને અડપની ઊડી જતો હોનાથી જાણે વાયુનુ બચ્ચુ હાય તેવો લાગે છે, તેથી કપોત-મીઠ જાતનો ધોળો હોલો.

મોરનાં નામે તથા ગુણો
મયૂરચન્દ્રકી કેની મેઘરાવો મુજક્ષમુક્ | શિશ્વી શિલાવલો વર્હી શિલખ્ણી નીલકણ્ઠક || ૬૬ || શુક્લાપાક્ષ. કલામી ચ મેઘનાદાનુલાસ્યપિ | રસે પાકે ચ મધુર સપ્રાહી વાતશાન્તિકૃત્ || ૬૭ || અન્વય-મયૂર ચન્દ્રકી કેની મેઘરાવ મુજક્ષમુક્ શિશ્વી શિલાવલ વર્હી શિલખ્ણી નીલકણ્ઠક શુક્લા-પાક્ષ કલામી ચ મેઘનાદાનુલાસી અપિ (કચ્ચતે, સ ચ) રસે ચ પાકે મધુર સપ્રાહી વાતશાન્તિકૃત (ભવતિ) || મયૂર, ^૧ ચ દ્રકી, ^૨ કેરી, ^૩ મેઘરાવ, ^૪ લુ જગલુક્, ^૫ શિખી, ^૬ શિખાવલ, ^૭ ખર્ડી, ^૮ શિખ ડી, ^૯ નીલક ઠડ, ^{૧૦} શુક્રતાપાગ, ^{૧૧} કલા-પી ^{૧૨} અને મેઘનાદાનુલાસી ^{૧૩} એટલા મોરના સસ્કૃત નામે છે. મોરતુ માસ રસમા તથા પાકમા મધુર, આડાને રોકનાર અને વાયુની શાંતિ કરનાર છે. ૬૬, ૬૭

૧ મયત-પ્રપ્રાપ્તિ આનન્દ મધવદનાત્, મય ગતો-સર્જાદિવાત્ (ડળા ૪-૧૦) જર, યદ્વા મગ્ગા રૌતિ, ઠ શબ્દે-અન્વયન્ચોડપિ-ફતિ ઠ, પૃષ્ઠાદાદિ-ને મેઘને લેઈ આનન્દ પામે છે અથવા જમીન પર ડરનોલ ડરે છે. તેથી મધુર-માર પક્ષી.

૨ ચન્દ્રકા સન્તિ અસ્ય પિ-ઉતુ 'નત ફનિ'-ફતિ ફન્-નેના પી જામા ચ દ્રકો હાય છે, તેથી ચ દ્રકી-મોરપક્ષી

૩ કે-મુખનિ વાયતિ-કૈ શબ્દ-અન્વયન્ચોડપિ-ફતિ ઠ-ફલવન્તાત્-ફલ્પ્, ઘર્-કેકા અસ્તિ અસ્ય-ઘ્રીપ્રાદિવાત્ ફન્-નેની વા. પી માયામાથી અનાન્દ મરતી હાય છે, તેથી કેરી-મોરપક્ષી

૪ મધ પ્રતિ રૌતિ, ઠ શબ્દ-કર્મળ્પન્-નેનો ઉદેશી ને અવાજ કરે છે, અથવા મેઘને જે યોતાવે છે, તેથી મેઘરાવ-મોર.

૫. મુજક્ષ મુદ્કે, મુજ પાકનાન્વવહાર્યા-વિર્-સપ્ને જે ખાય છે, તેથી મુજગનુક્-મોર

૬ ઘિચ્ચા અસ્તિ નસ્ય-ઘ્રીપ્રાદિવાદિન્-નેનો

કનગી કાય ૯ તેની નિ ૧૧-મેાર
 ૭ શિયા અસ્તિ અસ્ય- 'દ તદ્વિયાત્ સંજ્ઞાયામ
 શ્ચિ વચ્ચ-શિખાવન-અર્થ' ઉપર ૨માપો
 ૮ વહમ્ અસ્તિ અસ્ય- 'ફલ્લર્થા-મ્યામિનન્' -ગેને
 પીજા ખૂન તા ॥ કાય ૭ તેની મર્દા-મેાર
 ૯ શિચ્ચ અસ્તિ અસ્ય- અત્ ઇન્ -શ્ચિ ઇન્-
 ગેને પીજા તથા કનગી ૧૧ છે તેથી શિખ ડી-મેાર
 ૧૦ નીલ વચ્ચ વસ્ય સ- શ્વેવાદ્ વિમાપે- 'તિ
 ક્-ગેને ૩૬ મો ૧૯ છે તેની ની ૧૬૬-મેાર
 ૧૧ પુક્ર અગ્ર વસ્ય સ-ગેની આખના
 છડા ધોળા ૧૯ છે તેની પુન્યાપાગ-મેાર
 ૧૨ ક્રમ્ય-પિ છવમ્ અસ્તિ અસ્ય- અત્ ઇન્ -
 શ્ચિ ઇન્-ગેને પીજાને જ્યાં કોય છે, તેની
 મારી મેાર
 ૧૩ મથસ્ય નાદમ્-અનુ-લભ્યૃત્ય 'સતિ દ્વય
 વચોઃ-સસ્ય-એવગ્રહીઠનયો -નુચ્ચજાતૌ' -શ્ચિ ણિનિ -
 મેધની ગ / નાને ઉ ડી જે આનદ પામે છે-૨મે
 છે તેથી મેનાદાનુધારી-મેાર

પારેનાના નામે તથા ગુણે

પારાવત કલરવ કપોતો રક્તલોચન ।
 પારાવતો ગુરુ ક્ષિપ્યો રક્ષાપિતાનિલાપહ ।
 સપ્રાહી શીતલસ્તર્જ્ઞ કથિતો વીર્યવર્ચન ॥૬૮॥
 જવય પારાવત કલરવ કપોત રક્તલોચન
 (કપ્યત) પારાવત ગુરુ ક્ષિપ્ય સપ્રાહી શીતલ
 (મન્) રક્ષાપિતાનિલાપહ વીર્યવચન (અસ્તિ, શ્ચિ)
 ત્ત્વૈ કથિત ॥

પારાવત, ૧ કનરવ, ૨ કપોત અને રક્ત
 લોચન એટલા પારેવાના અશ્કૃત નામે છે
 પારેવાનુ માસ ભારે, સિન્ધ, આડને રોકનાર,
 ટાડુ, રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર અને
 વીર્યને વધારનાર છે, એમ તેના બાબુકાર-
 વિદ્વાનોએ કહ્યું છે ૬૮

૧ પર જીમ્ અતિ-રક્ષિતિ પરાત્ ઘનો ગર્દ
 વારામ્ અતિ-રક્ષિતિ જ્ઞાનોપદેગેન શ્ચિ પરાવત્ આ
 રક્ષણાદૌ-શત્રુપ્રત્યય દ્વિતીયા-પદમી શ્ચિ યોગવિમા
 ગાન સમાત તસ્ય પારાવત દત્તાત્રેયસ્ય અય ગુરુ શ્ચિ
 તસ્યવદમ્ દમ્યગ પારામ્ શ્ચિ પાટં તુ પારાત્ અપિ
 આપતિ પ્રેમ્ણા આદ્યુષક-પલ્લ ગૌ-અન્-ગે પારકા
 છન્ને અચાવે છે અથવા જ્ઞાનોને ઉપદેશ કરી મેટા
 શત્રુ-શ્ચ કાર્કશી ? યાવે છે તે દત્તાત્રેયનો પશુ
 આ ગુરુ છે તેની પારાવત-શ્ચીતર અથવા ૬૨૩૧

દેશપાર કે અમતા પના પારેથી પશુ પ્રેમને લીધે
 જે સામે આવે છે તેની પારાવત ૫ । કશ્ચીતરન્
 નામ છે

૨ કલ રા વસ્ય સ-ગેનો અનાગ્ન અગ્નૃ
 છતા મધુર કૌન છે તેની -૧૨૧-શ્ચીતર
 ૩ વસ્ય-નાયા પાત્ત્વ વદાક-વાયુ વત-
 નૌશ્ચિ વસ્ય સ-નાયુન્ વળે મન્વુ કે ૧૧૭૩ કૌન
 તેવો વેગનાન '૧૯ છે તેની અવના વાયુ જેની
 નાક ૧૧ તેમ વાયુમા વળ્ય તરતુ લાગે છે, તેની
 કોત-શ્ચીતર
 ૪ રક્ષ જાને વસ્ય સ-ગેની આખો લાન કાય
 છે તેથી રક્ષાત્રેયન-શ્ચીતર

હરકોર્ક પક્ષીના ડિના ગુણે

નાતિક્ષિપ્યાનિ વૃષ્યાણિ સ્વાદુપાકરસાનિ ચ ।
 યાતમ્નાન્યતિગુક્ષાણિ ગુરુપ્યન્ડાનિ પક્ષિણામ્ ॥૬૯॥
 અન્ય-પક્ષિણામ્ અગ્નિ અતિપ્રાપ્તાનિ ન (સન્તિ
 તયાપિ) વૃષ્યાણિ ગુરુણિ સ્વાદુપાકરસાનિ વાલ્લાનિ ચ
 અતિગુક્ષાણિ (સન્તિ) ॥

પક્ષીના ઈડા બહુ જ સિન્ધ નથી, છતા
 મેથુનશક્તિને વધારનારા, ભારે, પાકમા તથા
 રસમા મધુર, વાયુને હાલુનારા અને વીર્યને
 બહુ જ વધારનારા છે ૬૯

ગ્રામ્ય પશુઓ

ખ-રાના નામે તથા માસના ગુણે
 છાગલો વર્કરદ્ધાગો ઘસ્તો ડજદેલક સ્તુમ ।
 અજા છાગી સ્તુમા ચાપિ છેલિકા ચ ગલસ્તની ॥૭૦॥
 છાગમાસ લઘુ ક્ષિપ્ય સ્વાદુપાક ત્રિદોષનુત્ ।
 નાતિશીતમદાદિ સ્યાત્સ્વાદુ પીનસનાશનમ્ ॥૭૧॥
 પર વલકરં હચ્ચ વૃદ્ધન વીર્યવર્ચનમ્ ।
 અજાયા અપ્રસૂતાયા માસ પીનસનાશનમ્ ॥૭૨॥
 ગુક્ષકાસેડુચો શોષ હિતમગ્નઃ સ્તુપનમ્ ।
 અજાસુતસ્ય વાલસ્ય માસ લઘુતર સ્મૃતમ્ ॥૭૩॥
 હચ જ્વરહ શ્રેષ્ઠ સુલદ વલદ મુશમ્ ।
 માસ નિષ્કાસિતાપ્તસ્ય છાગસ્ય ફલ્લદ્ ગુરુ ॥
 સ્તોત શુદ્ધિ કર વસ્ય માસદ્ વાતાપિત્તનુત્ ॥૭૪॥
 વૃદ્ધસ્ય વાતલ રક્ષ તથા વ્યાધિમૃતસ્ય ચ ।
 ઊર્ધ્વજન્તુધિકારપ્ત્ છાગમુષ્ડં કચિપ્રદમ્ ॥૭૫॥
 અન્ય-છાગ વર છાગ પ્લત્ત જન છેલક
 સ્તુમ (કપ્યત) ચ અજા છાગી સ્તુમા ઊકિરા અપિ ચ
 ગલસ્તની (ઉચ્યત) ॥ છાગમાસ શુ ક્ષિપ્ય સ્વાદુપાકં
 ત્રિદોષનુત્ ન અતિપ્રાપ્તમ્ અગ્નિ સ્વાદુ પીનસનાશન પર

પલકર હૃદ્યં વૃહણ વીર્યવર્ધન સ્યાત્ ॥ અપસ્તાયાઃ
અજાયા માસ પીનસનાશન ચ ઘોઃ વીપન (સત્)
શુષ્કાસે અઘૌ ચ શોપે હિત (મગતિ) ॥ ચાલસ્ય
અજામુતસ્ય માસ લઘુતરં હૃય જ્વરહર શ્રેષ્ઠ મુખદ મુશ
બલદ સ્મૃતમ્ ॥ નિષ્કાસિતાણ્ડસ્ય છામસ્ય માસ કમ્પક્રુત્
ગુદ લોત શુદ્ધિકર વલ્ય માંસદ વાપિત્તુર (સ્તુતમ્) ॥
વૃદ્ધસ્ય તથા વ્યાપિમૃતસ્ય (છામસ્ય માસ) વાતલ ચ
સ્લેષ (મવતિ), છામમુખમ્ ઝખ્વંજનુવિકારખ્ન હ્વિપ્રદમ્
(અસ્તિ) ॥

છાગલ,^૧ બકર,^૨ છાગ,^૩ ખરત,^૪ અજ,^૫
છેલક^૬ અને સ્તુભ^૭ એટલાં બકરાનાં સંસ્કૃત
નામે છે; તેમજ અજ,^૧ છાગી,^૨ સ્તુભા,^૩
છેલિકા^૪ અને ગલસ્તની^૫ એટલાં બકરી
નાં સંસ્કૃત નામે છે. બકરાનું માંસ હૃદયકું,
સ્તિગ્ધ, પાકમા મધુર, ત્રણે દોષને મટાડનાર,
ન બહુ ઠાહ, ન ઠાહ કરનાર તથા મીઠું,
સળેખમનો નાશ કરનાર, બહુ જ બળ આપ
નાર, રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર અને વીર્યને
વધારનાર છે. નહિ વિચાયેલી બકરીનું માંસ
સળેખમને મટાડનાર અને અશિને પ્રદીપ્ત કર-
નાર હોઈ સૂકી ઉધરસ, અરુચિ તથા શેષ
ઉપર હિતકારી છે. છેક નાનાં બકરાનું માંસ બહુ
જ હલકું, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, તાવને
મટાડનાર, શ્રેષ્ઠ, સુખદાયી અને બહુ જ બળ
આપનાર છે. જેના વૃષણ કાઢી લીધા હોય
એવા બકરાનું માંસ કઠું કરનાર, ભારે, નાડીઓને
સાફ કરનાર, બળ આપનાર, માંસને વધારનાર
અને વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ઘરડા
બકરાનું તથા રોગથી મરેલા બકરાનું માંસ
વાયુ તથા રૂક્ષ બને છે. બકરાની સુડી હાસડી
ઉપરના વિકારોને મટાડનાર અને રુચિ
ઉપવનાર છે. ૭૦-૭૫

૧. હવતિ સ્વય તૃણારીન્ મક્ષણાર્યમ્, હાયતે ચ
અત્યેમીસમથાઠૈ, છો છેદને-‘જો ગુક્ દૂસ્યઠ’ (ઝગા ૧-
૧૧૦) હત્યલન્, તત છગલ એવ છાગલ-સ્વાર્થે પ્રજ્ઞાયન્-
ને પોતિ ખાના માટે ધાસ વગેરેને કાપે છે અને
ખીખ’ માંસાહારીઓ જેને ખાના માટે કાપે છે,
તેથી ડાગલ-બકરો.

૨. વૃજયતે-વૃઘતે હિંસલેવપાર્યમ્, વૃક આદાને-
વાહુલભદ્ બલ્, હવયોરેત્યમ્-જેને હિંસક લોકો

તથા પશુઓ મારી નાખના પકડે છે, તેથી વકરે
અથવા બકરે-બકરો.

૩. હવતિ-હત્યાદિ પ્રથમનામવત્, પ્રત્યયસ્તુ-‘છાપૂ-
ચકિમ્ય કિન્’ (ઝગા. ૧-૧૨૪) इति गन्-છાગ-
અર્થ’ પકેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. વતયતે-અર્થયતિ તૃણારીન્ બાહ્યાર્યમ્-
બલ્ત અર્થને-પચાયન્-નાસ વગેરેને ખાવા જે તેઓને
પીડે છે, માગે છે અથવા તેઓ તરફ જે જાય છે,
તેથી ખરત-બકરો

૫. અજતિ-ગરઝતિ-તૃણારીન્ પ્રતિ મક્ષણાર્યમ્-
અજ ગતો-પચાયન્-‘અજાવિમ્યામ્’ इति निर्देशान् वी-
ખાવા માટે ધાસ વગેરે તરફ જે ધસી જાય છે,
તેથી અજ-બકરો.

૬. ‘છેલક’ નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ
પહેલા નામ પ્રમાણે જ છે, પણ પ્રત્યય-‘વાહુલકાદ
લેલકન્’ થાય છે.

૭. સ્તુભોતિ-છગદિ કોપત્રયવિન્ધારન્ ત્રિદોષ-
હરગત-સ્તુન્મુ. સૌનો શાધનાર્થ-મૂલવિમુજાદિત્વાત
ક-ત્રણે દોષોને દૂર કરનાર હોવાની ત્રણે દોષોના
વિકારોને જે રોકે છે, તેથી સ્તુભ-બકરો.

૧. અજ’ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ’ ૫ મા ‘અજ’
પ્રમાણે છે, વિશેષમાં ‘અજાદિત્વાત ટાપ્’.

૨. ‘છાગી’ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ’ ૩ જા નામ
પ્રમાણે જ છે, વિશેષ-‘જાતિત્વાદ ઠીપ્’.

૩. ‘સ્તુભા’ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ’ ૭ મા
પ્રમાણે છે, વિશેષ-નામ ‘અજાદિત્વાત ટાપ્’.

૩. ‘છેલકા’ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ’ ૬ મા
નામ પ્રમાણે છે; સ્ત્રીપ્રત્યય જ વિશેષ છે.

૫. ગઠે સ્તનો યસ્યા સા ‘સ્વાહ્વાચોપસજનાત્’
इति वा टाप्, ‘અમૂઘમસ્તલાદ્’-इति सप्तम्या वा अङ्गु-
જેના ગળે આચળ હોય છે, તેથી ગયેરતની-બકરો.

ગાડર(ઘેરાં)નાં નામે તથા માંસના ગુણો
મેદ્દો મેળદો હુડો મેપ ડરળોડ્પ્યેડ્કોડ્પિ ચ ।
અવિરૂપિણાસ્તથાણાયુ કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ॥૭૬॥
મેપસ્ય માસ પુષ્ટા સ્યાત્પિત્તમ્લેપમ્કરું ગુહ ।

તસ્યવાણ્ડરિહીનસ્ય માસ કિન્નિહુલ્લુ સ્મૃતમ્ ॥૭૭

અન્ય-મટ્: મેળદ હુડ મેપ ડરળ અપિ ચ
એક અવિ: વૃષ્ણ તથા ઊર્ણાયુ અવિ (કવિત)। અથ
તદ્વૃણા કથ્યન્ત-મપસ્ય મામ પુર્ણે સ્યાત્, (તવા) પિત્ત-
મ્લેપમ્કર ગુહ (મવતિ), અણ્ડરિહીનસ્ય તસ્યેવ માસ
કિન્નિત્ લઘુ સ્મૃતમ્ ॥

મેદ્,^૧ મેપ,^૨ હુડ,^૩ મેપ,^૪ ઉરણ,^૫

એડક,^૧ અવિ,^૭ વૃષ્ણિ^૮ અને ઊર્ણાયુ^૯ એટલાં ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હવે તેના ગુણો કહેવાય છે—ઘેટાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને બારે છે. જેના વૃષ્ણ કાઢી લીધા હોય એવા ઘેટાનું માંસ કાંઈક હલકું છે. ૭૬, ૭૭

૧. મેહતિ-વિષતિ વીર્ય, મિહ સંચને-પ્લૂ (ઉળા. ૪-૧૪૯) જે વીર્યસિંચન કરે છે, તેવી મેદ-પેટો.

૨. મેહતિ-દ્રવાદિ પૂર્વગત-શુષોદરાદિ.-મેદ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.

૩. દ્વૈતિ-ગચ્છતિ રમસાવેદેન, દુઢ ગતી-‘દ્યુપષે’-તિ ક-જે ઉતાવળિયો આવેશ કરી ધસે છે, તેથી ડુ-પેટો.

૪. મિપતિ-સ્વપંતે અન્યેઃ સહ, મિપ સ્વર્ણાયમ્-અન્-જે ખીળઓ સાથે સ્પર્ધા-સરસાર્થ કરે છે, તેથી મેપ-પેટો.

૫. શ્વચ્છતિ અર્થે વા પિત્ત-એષ્મભાવ તત્કર-ત્વાત, શ્વ ગતો-‘અસે ક્યુદય’-(ઉળા. ૫-૧૭) રૂતિ વ્યુન્-જે પિત્ત તથા કફનો ભાગ વધારે ધારણ કરે છે અને તેથી જ જે પિત્ત-કફકારક છે, માટે ઉરણ-પેટો.

૬. ફલતિ એલવતિ વા-ગચ્છતિ ક્ષિરતે વા, ફલ ગતિસ્તેપળયો-પ્લુન્, ફલચોરેક્યમ્-જે ખૂમ આડી શકે છે અને અનાદર તથા તિરસ્કાર પામે છે તેથી એડક-પેટો.

૭. અવતિ-રક્ષતિ અન્યાન્ પુષ્ટિહરવેન, અવ રક્ષણે-‘સર્વેષામુચ્ય દન્’ (ઉળા. ૪-૧૧૮)-જે પુષ્ટિ કારક હોઈ ખીળઓનું રક્ષણ કરે છે, તેવી અવિ-પેટો.

૮. વર્ષતિ-સિષ્વતિ વીર્ય ક્રમ પિત્ત ગામિ તત્કર-રક્તાત્-જે વીર્ય, કફ તથા પિત્તકારક હોઈ તેને સીંચે છે, તેથી વર્ષણ-પેટો.

૯. કર્ણાં અસ્તિ અસ્ય-‘કર્ણાયા ગુસ્’-જેના પર બન થાય છે, તેથી બર્ણાયુ-પેટો.

ધંબા ઘેટાનાં નામો તથા માંસના ગુણો
 પ્લકાઃ પૃથુગુહ્નઃ સ્વાન્મેદ-પુચ્છસ્તુ દુમ્બકા ।
 પ્લકસ્ય પલં જ્ઞેયં મેપામિપસમં ગુણં ॥
 મેદ-પુચ્છોદ્ગ્રહ્યં માંસં હૃદ્યં વૃષ્યં ધ્રમાપહમ્ ।
 પિત્ત-એષ્મકરં કિચ્છિદ્વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ ॥૭૮॥

અન્વય.-પ્લકઃ પૃથુગુહ્નઃ મેદ-પુચ્છઃ તુ દુમ્બકઃ સ્વાત્, પ્લકસ્ય પલ ગુણ મેપામિપસમ જ્ઞેયમ્ । મેદ-

પુચ્છોદ્ગ્રહ્યં માંસં હૃદ્યં વૃષ્યં ધ્રમાપહં કિચિત્ સિત્ત-એષ્મકરં વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

એડક,^૧ પૃથુગુહ્ન,^૨ મેદ-પુચ્છ^૩ અને હુંબક^૪ એટલાં જેના પૂંછડા આગળ-ગાંઠ ઉપર મેદનો મોટો લોચો થાય છે, એવા ધંબા ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ઘેટાનાં માંસમાં બકરાના માંસના જેવા જ ગુણો બાણવા. એ માંસ હૃદયને ગમે એવું, મેથુનશક્તિને વધાર નાર, શ્રમને મટાડનાર, કાંઈક પિત્ત તથા કફને કરનાર અને વાયુસંબંધી રોગોનો નાશ કરનાર છે. ૭૮

૧. એડક-એ શ્વન્તી વ્યુપતિ તથા અર્થ ઘેટાના ફલા નામ પ્રમાણે છે.

૨. પૃથુની શ્લેષ્ય સ્વ સ-જેનાં સિંચણ પડેણાં ને ખૂમ મોટાં હોય છે, તેથી પૃથુગુહ્ન-ધંબો ઘેટો.

૩. મેદઃ પુચ્છે સ્વ સ-જેના પૂંછડામાં મેદનો લોચો ભયો દાય છે, તેથી મેદઃપુ-ધંબો ઘેટો.

૪. દુમ્બ इति मेदोयुक्तसुच्छनात् કાચતિ-કં શ્વન્દે-‘અવ્યેઓડપિ’-इति ड.-જે મેદ ભરેલા પૂંછડા-વાળો-એ નામથી દુમ્બ અથવા ધંબો એ નામે બહેર છે, માટે દુમ્બક-ધંબો ઘેટો.

ઘેટાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

घोटके वीतिरुगमुरङ्गाभ्यनुरङ्गमाः ।

वाजिवाहावर्गमन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ॥ ७९ ॥

मदयमांसं तु तुवरं यद्विस्तृत्कफपित्तलम् ।

वातहृद् बृंहणं चल्पं चक्षुष्यं मधुरं लघु ॥ ૮૦ ॥

અન્વય.-ઘોટકે વીતિ-રુગમ-તુરંગ-અર્થ-તુરંગમા વાજિ-વાહ-અર્થ-મન્ધર્વ-હય-સૈન્ધવ-સપ્તયઃ (પ્રવૃજ્યન્તે) ॥ અથમાસં તુ તુવરં યદ્વિસ્તૃત્ કફપિત્તલ પાત્કર શ્વન્ ચલ્પચક્ષુષ્ય મધુર લઘુ (અસ્તિ) ॥

ઘોટક,^૧ વીતિ,^૨ તુરંગ,^૩ તુરંગ,^૪ અર્થ,^૫ તુરંગમ,^૬ વાજી,^૭ વાહ,^૮ અર્વન્,^૯ ગાંધર્વ,^{૧૦} હય,^{૧૧} સૈંધવ^{૧૨} અને સપ્તિ^{૧૩} એટલાં ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘેટાનું માંસ પૂરું, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્ત કરનાર, વાયુને હરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મધુર અને હલકું હોય છે. ૭૯, ૮૦

૧. ઘોટલ-પરિવર્તે ધાન્તઃ સન્ પ્રથિવ્યામ્, ઘુટ પરિવર્તને-પ્લુન્-જે યાક્રો હોય ત્યારે પૃથ્વી પર આધોરે છે, તેથી ઘોટક-ઘોટો.

૨. વેતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, ક્ષિપતિ ચાન્યાન્ ગત્યા-
વી ગત્યાદૌ-ક્ષિન્-ને ખૂબ ચાલી શકે છે અને
જ્યામા ખીળ પ્રાણીને ધકલે છે, તેથી વીતિ-વેડોડા.

૩. તોરણ તુર-તુર ત્વરણે-પન્વર્ષે ક, માહુલકાદ્ ધન્
વા, તુરેણ-સ્વરયા ગચ્છતિ-‘અન્યેભ્યોડપિ.’-इति ड -ને
વેગથી જાય છે, તેથી તુરગ-વેડોડા.

૪. તુરેણ ગચ્છતિ-‘ગમથ’-इति खच्, ‘खच् वा
ङित्’-‘अहर्द्विपद्’-इति मुम्-अथ ઉપર પ્રમાણે.

૫ ઇન્ચુલે-વ્યાપ્તિ માગમ્ ગત્યા, અહ વ્યાપ્તો-
‘અહ પ્રુપિ’-(उणा १-१५१) इति कन्-ને પોતાની
ચાલ વડે માગને વ્યાપે છે, અથવા વેગથી રસ્તો
કાપે છે, તેથી અથ-વેડોડા.

૬. તુરજમ-ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૪થા નામ
પ્રમાણે.

૭. ઘરસ્ય વજતિ-ગચ્છતિ વેગેન, વજ ગતૌ-‘अव-
श्यका.’-इति णिनि -ને અવસ્ય વેગથી જાય છે, તેથી
વાજિન્-વેડોડા.

૮. હલ્લત અસૌ અનેન વા સ્વાદિક, વહ પ્રાત્તો-
કર્મણ કરણે વા ધન્, યદ્વા વાચ્તેડ્તૌ વાહ-અન્,
યદ્વા વાહ્તે-પ્રવલ્ન કરોતિ યયાશ્ચિ ગન્તુ, વાહ પ્રવલ્ને-
અન્-નેના પર બેસાય છે, અથવા જેના સાધને
સ્થ વગેરેને માગે લઈ જવાય છે, અથવા પોતાના
સવારને ઇષ્ટ સ્થાને ને પકડાચાડે છે, અથવા પોતાની
શક્તિ પ્રમાણે ચાલના ને પ્રવલ્ન કરે છે, તેથી
વાહ-વેડોડા.

૯. શ્વઠ્ઠતિ-ગચ્છતિ-સત્તરમ્, શ્વ ગતૌ-‘अव-
भ्योडपि.’-इति वलिच्, યદ્વા અર્વતિ-ગચ્છતિ વેગેન-
અર્વ ગતૌ-માહુલકાત્ કનિન્-ને ઉતાવળે ચાને છે, ધણી
ઝડપથી જાય છે, તેથી અર્વ-વેડોડા.

૧૦. ગન્ધમ્ અર્વતિ-પ્રાગ્ગોતિ ગન્ધપ્રહણસ્વાભ્યાન્વા,
સ્વયં વ ગન્ધયુક્તવાદ્, અર્વ ગતૌ-કર્મઅન્ય, શ્વકન્વાદિ -
નેનો સ્વભાવ ગંધ લેવાનો હોઈ ગંધ લીધા કરે
છે, અથવા પોતે પશુ ગંધવાણુ પ્રાણી છે, તેથી
ગન્ધવ-વેડોડા.

૧૧ હ્યતિ-ગચ્છતિ સર્વેભ્યાડપિકં ગતિમતામ્,
યદ્વા દિનાતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, હ્ય ગતૌ-હ્યસ્માત્, હિ
ગતૌ-હ્યસ્માદ્ ગન્-ને ગતિવાળા બધા પ્રાણી-
ઓમા સૌથી વધારે ચાલી શકે છે, અથવા ધણી
ઝડપથી ચાલી શકે છે, તેથી હ્ય-વેડોડા.

૧૨. સિન્ચુ મર-‘તવ મર્વ’-इत्यन्-ને સિન્-ધુ
દેશમા સારી પેાષ ધરાવે છે, તેથી સિન્ધવ-વેડોડા.

૧૩. ઘતિ-સેનાયા ઘનવૈવિ, ઘન વનવાવે-ક્ષિન્,

યદ્વા માહુલકાત્ તિ -ને સેનામા સમાવેશ પામે છે,
તેથી સમિ-ધોડોડા.

ફૂલેચરે

પાડાનાં નામે તથા માસના ગુણે
મહિષો ઘોટકારિઃ સ્યાત્કાસરશ્ચ રજસ્વલઃ ।
પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયો લુલાયો યમવાહનઃ ॥૮૧॥

મહિષસ્યામિષં સ્યાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનમ્ ।
નિદ્રાશુક્રપદં વલ્યં તનુદાઢર્ચકરં ગુહ ॥

૪૫૫ ચ સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્રં વાતપિત્તાસ્નાશનમ્ ॥૮૨॥
અન્ય-મહિષ. ઘોટકારિ કાસર રજસ્વલ પીન-
સ્કન્ધ-૪૫૫૫૫ લુલાય ચ યમવાહન સ્યાત્ ॥મહિ-
ષસ્ય આમિષ સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણ વાતનાશનં નિદ્રાશુક્રપદં
વલ્ય તનુદાઢર્ચકર ગુહ ૪૫૫૫૫ સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્ર ચ વાતપિત્તા-
સ્નાશનમ્ (મવતિ) ॥

મહિષ,^૧ ઘોટકારિ,^૨ કાસર,^૩ રજસ્વલ,^૪
પીનસ્કન્ધ,^૫ કૃષ્ણકાય,^૬ લુલાય^૭ અને યમ
વાહન^૮ એટલા પાડાનાં સસ્કૃત નામે છે.
પાડાનુ માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વાયુને
મટાડનાર, નિદ્રા આપનાર, વીર્યને વધાર-
નાર, બળ આપનાર, શરીરને દઢ કરનાર,
ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વિષા તથા
મૂત્રને બહુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાતપ્રધાન
રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૮૧, ૮૨

૧ મહતિ-પૂજયતિ યમદેવ તદ્વાહનસ્વાત, યદ્વા મહત-
પૂજયતે-લોકૈર્યમવાહનસ્વાદ યમપૂજાસમય, મહ પૂજા-
યામ્-’ અભિનશોષિવ્ઃ.’ યદ્વા મહત-વર્ષેતે પશુ વલેન
વપુરા ચ-મહિહ્ યદ્વા-આગમશાસ્ત્રાનિત્યામ નુમ્-
ને યમદેવનું વાહન હોઈ તેને પૂજે છે, અથવા
યમદેવની પૂજા વખતે તેમના વાહનરૂપે લોહા જેને
પૂજે છે અથવા પશુ ગતિમા સૌ કરતા ગળ તથા
શરીરવી ને વધે છે, તેથી મહિષ-પાડો.

૨. ઘોટકલ્ય અરિઃ, ઘોટકોડરિવંસ વા-તયો પર-
સ્પરં સ્વામાયિકૈસ્ત્વાત્-વેડોડાને ને યન્નુ છે અથવા
ધોડોડા જેનો યન્નુ છે, કેમકે એ બંનેનું વૈર સ્વામાયિક
છે, તેથી ઘોટકારિ-પાડો.

૩ ક-જલે-જા-સનન્નાત્ ઘરતિ તદ્વિયત્વાત્,
યદ્વા ફેન્ટ સરતિ સ્પૃષ્ટમયત્વાત, ચ ગતૌ-હ્યસ્માત્ અન્,
ફેન્ટરે કો મદેશ -ને પાણીમા ચોપાસ કરકે છે;
કેમકે પાણી તેને પ્રિય હોય છે, અથવા શરીર
બારે ડોવાળી ને ધીમી ચાલથી ચાને છે, તેથી
કાસર-પાડો.

૪. રજઃ ગતિ અસ્ય-‘રજ.કૃષ્ણા.’-इति चल्-
नेने लगभग धूण पणगी व होय છે, તેથી રજ-
સ્વલ-પાડો.

૫. પીનઃ સ્વપ્નઃ યસ્ય સઃ-નેની ખાંધ ખરા-
વદાર અને પુષ્ટ હોય છે, તેથી પીનસ્વપ્ન-પાડો.

૬. વૃણઃ કાયઃ યસ્ય સઃ સમાસવિ-નેનું શરીર
સ્વાભાવિક કાણું જ હોય છે, તેથી વૃષ્યકાય-પાડો.

૭. હુઙ્ગતિ-વિશ્વપતો મૃદ્નાતિ પદ્મ, યદ્વા હુઙ્ગતિ-
સંસ્થિવ્યતિ પદ્મ, હુઙ્ગ વિમર્દને સૌત્રો ધાતુઃ, યદ્વા હુઙ્ગ
સ-લેય-इत्यस्मात्-इयुपथे ति कः, इत्योर्यस्य च ह्रुः,
अयत-चञ्चति मन्द स्थूलनायस्मात्, अय गतो-पचायच्,
ततो ह्रुःधासायथ ह्रुःधायाः, यद्वा ह्रुः धातोर्धातुलवादायच्
प्रत्यय -> ધ્રાગને ખૂંઘા કરે છે, અથવા કાલ્પમાં
પજા કરે છે, તેથી કાલ્પ વડે ખરડાય છે અને
શરીરે બારે હોવાથી ધીમી ચાલથી આવે છે, તેથી
હુલાય-પાડો.

૮. યમેન વાયત અસી, વહેવ્યન્તાત વમંણિ સ્યુટ્-
નેના પર વમ સવારી કરે છે-મેસે છે, તેથી વમ-
વાહન-પાડો.

દેડકાનાં નામો તથા યુક્તો

મળદ્રુકઃ સુવગો મેકો વર્ષામૂર્દુરુતો હરિઃ ।

મળદ્રુકઃ મ્લેષ્પલો નાતિપિત્તલો યલ્કારકઃ ॥૮૩॥
મંદુક,^૧ પ્લવગ,^૨ ભેક,^૩ વર્ષામૂ,^૪
દુર્દુર^૫ અને હરિ^૬ એટલાં દેડકાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. દેડકાનું માંસ કફ કરનાર છે, બહુ
પિત્ત કરનાર નથી અને ઘણ આપનાર છે. ૮૩

૧. મળ્ડયતિ-મૂવયતિ જલાશય મેષર્તુ ચ,મઙ્કિ મૂવા-
ચામ્-‘શલમષ્ટિશ્યામૂવળ્’-ને બલાશયને તથા શ્વામા-
સાની ઋતુને શોનાવે છે, તેથી મંદુક-દેડકો.

૨. પ્લવન પ્લવઃ-एरच्, प्लवेन गच्छति-मोडं -
ને કૂદકો મારીમારીને બન્ય છે, તેથી પ્લવગ-દેડકો.

૩. વિમેતિ-सर्वप्राणिभ्य प्राय, निमी भवे-‘इण्-
मीका.’-(उणा-३-४३) इति कन्-ने લગભગ બધાં
પ્રાણીઓથી ડરે છે, તેથી ભેક-દેડકો.

૪. વર્ષામૂ મયતિ-किष्-र्याःस्तुभां ने उत्पन्न
યાય છે, તેથી વર્ષામૂ-દેડકો.

૫. રુણતિ-विदारयति दग्दैः कर्णैः, वृ विदारणे-
‘મુકુરવદુરો’ (उणा. १-४०) इति निपातित.-> શાન્દો
વડે કાનને ખૂન કંટાળો આપે છે, તેથી દુર્દુર-દેડકો.

૬. હરતિ સર્વેવાં મન, हृच् हरणे-‘सर्वपाण्डुभ्य हृच्’-
ને સર્વના મનને આકર્ષે છે, તેથી હરિ-દેડકો.

પાદી જલચર

કાચખાનાં નામો તથા યુક્તો

कच्छपो गृहपातूमैः कमटो रदपृष्ठकः ।

कच्छपो घलदो यातपित्तनुत्पुंस्त्वकारकः ॥ ८४ ॥
કચ્છપ,^૧ ગૃહપાત્,^૨ કમટ,^૩ કમટ^૪ અને
દદપૃષ્ઠક^૫ એટલાં કાચખાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
કાચખાનું માંસ ઘણ આપનાર, વાયુ તથા
પિત્તને મટાડનાર અને પુરુષાતન દેનાર છે.

૧. કચ્છેન-मुहसेपुटेन पितति-‘सुपी’ ति यांर्गवामा-
गन् कः, यद्वा कच्छ-मुहसेपुट पति-रक्षति, वा पाने-
वा रक्षणे वा-आभ्याम् ‘अतोऽनुपसर्गे क’-ने પોતાના
મોઠાના સંપુટથી પીએ છે અથવા પોતાના મોઠાના
સંપુટને સંતાડી દે છે-સાચવે છે, તેથી કચ્છપ-
કાચખો.

૨. ગૃહાઃ પાદા યસ્ય સઃ-નેના પગ યુક્ત-
છૂપા-ઈકાપેલા હોય છે, તેથી ગૃહપાત્-કાચખો.

૩. વુક્ષિતઃ કૌ વા ઋતિઃ-કેનો યસ્ય સઃ-નેનો
વેગ અથવા ચાલ ખરાબ હોય છે અથવા જમીન
ઉપર પથ્થુ ને ચાલી શકે છે, તેથી કમટ-કાચખો.

૪. કામ્યતે વલાર્થિભિલ્લદ્વાત્, પુસ્તાધિમિથ પુસ્તવ-
વારલ્લાત્, ‘કમ્પેરઠ’ (उणा. १-१००), यद्वा के-
जले मच्छति-मायति निवसति च, मठ-मदनिवासयोः-
પચાચ્-નેનું માંસ બલદાયી હોવાની માસાહારીઓ
નેને કચ્છે છે અથવા નેનું માંસ પુરુષાતનકારી
હોવાની પુરુષાતન કચ્છતા માસાહારીઓ નેને
ખાવા કચ્છે છે, તેથી કમટ; અથવા પાણીમાં ને
હાં પામે છે અને રહે છે, તેથી પથ્થુ કમટ-કાચખો.

૫. દદ પૃષ્ઠ યસ્ય સઃ-‘शेषाद् विभावे.’-ति क्य-
નેની પીઠ મજબૂત હોય છે, તેથી દદપૃષ્ઠક-કાચખો.

તરતનાં મારેલાં જાનવરોના માંસના યુક્તો

सद्योहतस्य मांसं स्याद्दघाधिघाति यथाऽमृतम् ।
घयस्यं वृहणं साम्यमन्यथा तद्विद्यजैवेत् ॥ ८५ ॥
અન્યથા-સયોહતસ્ય માસમ્ અમૃત કયા (તથા)
વ્યાધિપાતિ વયસ્ય વૃદ્ધણ સામ્યં સ્યાદ્, અન્યથા તદ્
વિવજ્ઞેવત્ ॥

તરતનાં મારેલાં જાનવરનું માંસ અમૃત-
ની યેઠે વ્યાધિને મટાડનાર, યોવનને સ્થિર
રાખનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને શરીરને ચતુ-
કુળ હોઈ હિતકારી સ્વભાવવાળું છે, માટે
તેનું અહુહ કરવું, પથ્થુ એથી જીલટા-વાસી
માંસનો તે ત્યાગ જ કરવો. ૮૫

પોતાની મેળે મરેલા જાનવરના માંસના ગુણો સ્વર્ગ મૃતસ્ય ચાતુર્યમતીસારકર ગુહ ।

અન્ય - સ્વયં મૃતસ્ય (વધ્વાર્માસમ) અલ્પ્યમ્ અતી સારકર ચ ગુહ (ભવતિ) ॥

પોતાની મેળે મરી ગયેલા જાનવરનું માંસ ખાંચી હાંચી કરનાર, આડાતુ દરહ કરનાર અને ભારે હોય છે

ધરના તથા ખાંચક જાનવરના માંસના ગુણો વૃદ્ધાન્તા દોષલ માસ થાલાના વલ્લુ લઘુ ॥૮૬॥

વૃદ્ધાન્તા (વધ્વાર્મા) માંસ દોષલ, થાલાના વલ્લુ ગુ (સ્તમ) ॥

ધરડા જાનવરનું માંસ દોષકારક-હાંચી કરનાર છે અને નાના જાનવરનું માંસ ઘળ આપનાર તથા હલકું હોય છે ૮૬

સર્પે કરડેલા જાનવરના તથા મુકાચેલા માંસના ગુણો

ત્રિદોષવૃદ્ધ વ્યાલદૃષ્ટ ગુષ્કં શૂલકર પરમ્ ।

અન્ય - વ્યાલદૃષ્ટ (માઝ) ત્રિદોષવૃદ્ધ, ગુષ્ક પર દુરકર (કથ્યત) ॥

સર્પે કરડેલા જાનવરનું માંસ ત્રણે દોષને કરનાર છે અને મુકાચેલું માંસ ખડું જ શૂન કરનાર કહેવાય છે

એ વંરેથી મરેલા જાનવરના માંસના ગુણો

વિષામ્બુહૃદ્મૃતસ્યેતન્મૃત્યુદોષકારકમ્ ॥૮૭॥

ક્લિન્નમ્ ક્લેશજનક ક્લેશ વાતપ્રતોષનમ્ ।

તોયપૂળશિરાજાલ મૃતસ્યામ્બુ ત્રિદોષવૃદ્ધ ॥૮૮॥

અન્ય - વિષામ્બુહૃદ્મૃતસ્ય એતદ્ મૃત્યુદોષકારકમ્, ક્લિન્નમ્ ઉ ક્લેશજનક ક્લેશ વાતપ્રતોષનમ્, અમ્બુ મૃતસ્ય તોયપૂળશિરાજાલ માંસ ત્રિદોષવૃદ્ધ (ભવતિ) ॥

એ, જળ કે રોગથી મરી ગયેલા જાનવરનું માંસ મરણ કરનાર છે, ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર તથા રોગકારી છે, પાણીથી પલળેલું માંસ જ્વાળા-મોળ કે બકારી ઉપજાવનાર છે, દૂબળાતુ દુબળું માંસ દૂબળાપણું કરનાર તથા વાયુને પ્રકોપ કરનાર છે, અને પાણીમાં મરેલાતુ માંસ પાણીથી ભરેલી નસોવાળું હોઈ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે માંસ સખધી ખાસ સૂચના

વિદ્ધક્ષુપુ માન્ ધ્રેષ્ટ હી ચતુષ્પદજાતિપુ ।

પરાર્થે લઘુ પુસા સ્વાલ્લીના પૂર્વાર્ધેમાદિશે ॥૮૯॥

વેદમય્ય ગુરુપ્રાય સર્વપા પ્રાણિના સ્મૃતમ્ ।

પદ્મકોષપાદ્મિકાના તદવ લઘુ કથ્યતે ॥૯૦॥

અન્ય - વિદેહેષુ પુમાન્ ધ્રષ્ટ, ચતુષ્પદજાતિપુ હી (ધ્રષ્ટ કથ્યત), પુર્વા પરાર્થે ગુ સ્યાત્, છાયાં પૂર્વર્ષિ (ગુ) આદિકે ॥ સર્વેષા પ્રાણિના વેદમય્ય ગુરુપ્રાય સ્તમ, (તયાપિ) પશિના પદ્મકોષપાદ્મ તદ્ એવ (વેદમય્ય) ગુ કથ્યત ॥

પક્ષીઓમાં પુન્ય જાતના પક્ષીનું માંસ ઉત્તમ છે અને પશુઓમાં સૌ જાતના પશુનું માંસ ઉત્તમ છે (દરેક પ્રાણીમાં) પુન્ય-પ્રાણીઓના પાછલા અર્ધો ભાગનું માંસ હલકું છે અને સૌ-પ્રાણીના આગલા અર્ધો ભાગનું માંસ હલકું જાણ્યું, સઘળા પ્રાણીઓના દેહનો મધ્યભાગ ઘાટ કરી ભારે હોય છે, પણ પક્ષીઓ, પાખોને ફડકાવતા હોવાથી તેઓના દેહનો મધ્યભાગ હલકો કહેવાય છે

ગુરુણ્યવૃદ્ધિનિ સર્વેણ ગુર્વી પ્રોવા ચ પશિણામ્ ।

ઉર સ્ફુલ્લોદર કુક્ષી પાદો પાણી કટી તથા ॥

પૃષ્ઠવ્યવૃદ્ધિનિ ગુરુણીહ વયોત્તરમ્ ।

લઘુ વાતકર માંસ રગાના ધાન્યચારિણામ્ ॥૯૧॥

મત્સ્યાશિનાં પિત્તવર વાતમ્ ગુરુ કીર્તિતમ્ ।

ફલાશિના શ્લેષ્મકર લઘુ રુક્ષમુદીરિતમ્ ।

વૃહણ ગુરુ વાતમ્ તેવામવ પલાશિનામ્ ॥૯૨॥

અન્ય - સર્વેષાં પશિણામ્ અઞ્ઞાનિ ચ પ્રોવા ગુરુણિ (સતિ) તથા ઉર સ્ફુલ્લોદર કુક્ષી પાદો પાણી કટી

પૃષ્ઠવ્યવૃદ્ધિનિ ગુરુણીહ વયોત્તરમ્ ॥

ધાન્યચારિણા રગાના માંસ લઘુ (સત્) વાતકર (કથિતમ્) મત્સ્યાશિના (રગાના માંસ) પિત્તવર વાતમ્ ગુરુ કીર્તિતમ્ ફલાશિના (રગાના માંસ)

શ્લેષ્મકર લઘુ રુક્ષમ્ વડીરિતમ્ પલાશિના ત્વામ્ એવ (માંસ) વૃહણ ગુરુ વાતમ્ (ભવતિ) ।

સઘળી જાતના પક્ષીઓના ઈડા અને ડાકા ભારે છે, છાતી ખલા, પેટ, કુખ, યગ, હાથ, કેડ, પીઠ, ચામડી, જમણા પડખાની ગાઠ અને આતરડા-એઓમાં પહેલા પહેલાથી પછી પછીના ભારે હોય છે ધાન્ય ખાનારા પક્ષીઓનું માંસ હલકું છે અને વાયુ કર

નાર છે, માછલા ખાનારા પક્ષીઓનું માંસ પિત્ત કરનાર, વાયુને હણનાર અને ભારે છે, ફળ ખાનારા પક્ષીઓનું માંસ કંઈ કર

નાર, હૃતકુ અને રૂક્ષ છે, માસ ખાનારા પક્ષીઓનું માસ યુષ્ઠિ આપનાર, બારે અને વાયુને હાનનાર છે ૯૧, ૯૨

તુલ્યજાતિષ્ણવદ્વા મહાદરેપુ પૂજિતા ।
અભ્યગ્રહેપુ શસ્યન્તે તદંત સ્ફૂલ્પરહિન ॥૧૩॥
અન્ય-મહાદરુપુ તુલ્યજાતિષુ અન્યદદા પૂજિત, ત્યેવ અભ્યગ્રહુ તુ-ચજાતિષુ સ્ફૂલ્પરહિન શસ્યન્ત ॥

જેઓનો દેહ કદાવર અને બરો હોય છે એવા નરખી બલતા પ્રાણીઓમા ધાતગા દેહવાળાઓનું માસ ઉત્તમ છે, અને જેઓનો દેહ નાના કનો હોય છે એવા ચરખી બલતા પ્રાણીઓમા બા- દેહવાળાઓનું માસ ઉત્તમ હોય છે ૯૩

જળચર માછલાં

રાહિત મત્સ્યના લક્ષણ તવા યુષ્ઠે ।
સ્કોદ્રો રક્મુલો ર્કાક્ષો રક્પક્ષતિ ।
વૃષ્ણપુષ્ટો શ્વશ્ચેષ્ઠા રોહિત ફચિતો ધુષ્ઠ ॥૧૪॥
રોહિત સર્મસ્પ્યાતાં વરો વૃષ્યોઽદિતાતિજિવ્ ।
કપાવાનુરસ સ્વાદુવાતમ્નો નાતિપિત્તવૃત્ ।
ઋર્ચન્નુગતાનુ રોમાન્નન્યાદ્રોહિતમુળકમ્ ॥૧૫॥

અન્ય-પ્રકાર રક્મુગ ર્કાક્ષ રક્પક્ષતિ વૃષ્ણપુષ્ટ શ્વશ્ચર યુષ્ઠે રોહિત કચિત ॥ સર્વમત્સ્યાનાં રોહિત વર વૃષ્ય અદિતાતિજિવ્ કપાવાનુરસ સ્વાદુ વાતમ્નો અતિપિત્તવૃત્ ન (અસ્તિ) રોહિતમુળકમ્ ઋર્ચન્નુગતાનુ રોમાન્નુ દ્યન્ત ॥

રાતા પેટવાળો, રાતા મોઢાવાળો, રાતી આખોવાળો, રાતી પાખોવાળો અને કાળા પૂછડાવાળો જે ઉત્તમ મત્સ્ય તને વિદાનાએ શોધિત ક્ષો છે અથગા માછલાઓમા શોધિત ઉત્તમ હોઈ મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અદિતરોગને મટાડનાર, પરિભ્રુએ તૂરો, મધુર, વાયુને હરનાર અને બહુ પિત્ત કરનાર નથી શોધિતનું માથુ ડાઠની હાસડીથી ઉપરના ભાગના શેગોનો નાશ કરે છે ૯૬, ૯૫

૧ રોહિત ની ચુલ્પતિ પ્રથમ અપાઈ છે શિશુ મત્સ્યના યુષ્ઠે ।
સિલ્પ્થ શ્લેષ્મલો યલ્યો વિપાકં મધુરો ગુરુ ।
વાલપિત્તહરો હૃષ આમવાતકરશ્ચ સ ॥૧૬॥
સિલ્પ્થ કકંકારી, બળ આપનાર, પાકમા મધુર, બારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર,

હૃષ્યને ત્રિય લાગે એવો અને આમવાતને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૯૬

૧ શિશુવ ચમ્ દેરવ-સાધુત છે, તેનું વલ્કન રાગવલ્કન શિશુવ લખે છે, તેમજે આ ૯૬ મા નો- એવો જે મત્સ્યના યુષ્ઠે ગતાવતો આ મોક પોતાના નિવંધુમા ઉતાયી ૯-શિશુવ મ્લષ્મગ વચ્ચે વિપાક મધુર ગુરુ । આમવાતકરા હૃષ્ય વાલપિત્તકરા મત્સ્ય ॥-આ ઉપરથી-શિક્કિ દદાતિ इति શિક્કિન્દ, રૂદામ્ વન-માગેડ-નુષ્ઠગૈક, વૃષાદરહિ-કરને જે નધારે છે, તે શિક્કિન્દ મ્લ્કયાનું માછલું બહુ મત્સ્યના યુષ્ઠે ।

મકુરો મધુર શીતો વૃષ્ય શ્લેષ્મરરા ગુરુ ।
વિદમ્મજનરશ્ચાપિ રક્પિત્તહર સ્મૃત ॥૧૭॥
ભકુર મત્સ્ય મધુર, ઠાઠો, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કકં કરનાર, બારે, મગને રોકનાર અને શ્વપિત્તને મટાડનાર મનાય છે ૯૭

૧ નં દતિવળુક કુક વા નાતિ-इति મકુર-કુર શ્વ-પથ્યે કલિધાનમ્-જે પોતાના નામમા 'ન' અક્ષરપુષ્ઠ મ્લ્કયા છે, તેથી અર ૩૩વાનું એક બલતું માછલું

મોચિકા માત્સ્યના યુષ્ઠે ।
મોચિકા ધાતહૃદ્યવા વૃહણી મધુર ગુરુ ।
પિત્તહૃત્કફકૃતુચ્યા વૃષ્યા દીતામ્નય હિતા ॥૧૮॥
મોચિકા મત્સ્ય વાયુને હરનાર, બળ આપનાર, યુષ્ઠિ આપનાર, મધુર, બારે, પિત્તને હરનાર, કકં કરનાર, રુચિ ઉપ તવનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર અને પ્રતીક્ષ જરસાચિવાગાને હિતગારી છે ૯૮

૧ મુચ્ચત બનવા વાતાદિરોગેભ્યાં જન મુષ્ઠ મોચને-ધન વદામુચતિ માધુર્યવલ્કનુગાન્ પુરુ વર્, અત્ત ક્વ ચ-જેનાથી માપુસ વાયુ વ રોના રોગોથી હરે છે અથગા મધુરતા વીવ શ્કિ વરો યુષ્ઠેને જે પ્રકટ વે છે તથી મોચિકા નામની માછલી

પાઠીન મત્સ્યના ગુલ-દોવ ।
પાઠીન શ્લેષ્મલો યલ્યો નિદ્રાલુ પિશિતાશન ।
દૂપયેદુધિરે પિત્ત-કુટુરોમં કરોતિ ચ ॥૧૯॥
અન્ય-પાઠીન શ્લેષ્મલ કલ્પ નિદ્રાલુ વિશિત-વન (શ્વ) દધિર દુષ્ઠવે વ મિત્કુટુરોમ કરતિ ॥
પાઠીન મત્સ્ય કકં કરનાર, બળ આપનાર, ઉપવાના સ્વભાવવાળો હોઈ નિદ્રા આપનાર,

માંસને તોડનાર, લોહીને ખગાડનાર અને પિત્ત તથા કોઠના રોગને કરનાર છે. ૯૯

૧. પાઠી-શુભ નમયતિ, ણમ પ્રહવત્વે-પ્યન્તાત 'અન્યે-મ્યોડપિ-' इति उ- 'अन्येषामपि-' इति वीषध, यद्वा अवश्य पठति, पठ व्यक्तार्थं वाचि- 'आपश्यके गिनि -' पाठी-द्विजः, तस्य इव इव अपेक्षित, हृद्यकर्मयो. प्रशस्तत्वात्-ने पीडने नभावे છે, તેથી પાઠીન; અથવા અવશ્ય વેદ જાણનાર યાત્રિક બ્રાહ્મણોનો જાણે રાજા કે સ્વામી હોય તેવો છે, કેમકે તેઓના યજ્ઞકાર્ય તથા પિતૃકાર્યમાં તે માહબાનો હવિષ તરીકે તથા પિતૃનાથ તરીકે તે બ્રાહ્મણોને તેની વચ્ચે પડે છે, તેથી પાઠીમધન-પાઠીન કહેવાતુ એક માહબુ.

શૂંગી મત્સ્યના ગુણો

શૂઙ્ગી તુ વાતશમની ક્ષિગ્ધા શ્લેષ્મપ્રકોપની ।
રસે તિક્ષ્ણ કપાયા ચ લઘ્વી કચ્યા સ્મૃતા વૃધેઃ ॥

અન્ય - શૂઙ્ગી તુ વાતશમની ક્ષિગ્ધા શ્લેષ્મપ્રકાપની રસે તિક્ષ્ણ કપાયા લઘ્વી ચ કચ્યા વૃધેઃ. સ્મૃતા ॥

શૂંગી^૧ માછલી વાયુને શમાવનારી, સિન્ધ, કફને કોપવનારી, રસમા કડવી, તૂરી, હલકી અને રુચિ ઉપજાવનાર તરીકે વિદ્વાનોએ કહી છે.

૧. શુગાતિ-હિનસ્તિ ક્ષુદ્રાન્ જલજન્મન્ વાયુ વાપિ, શુ હિસાયામ્-' શુગાતેર્લ્લસ્વધ' (ડગા. ૧-૧૨૬) इति मन्, हृस्वत्व किल्लं नुडागमिध, 'पुयोगादि'ति, 'जातेरि'ति वा डीप्-ने क्षुद्र जणश्रवेनो तथा वायुनो पशु नाश करे છે, તેથી શૂંગી નામની એક જાતની માછલી, જે મહ્યુ મત્સ્યની સ્ત્રી ગણાય છે.

ધલ્લોસના ગુણો

इह्लोसो मधुरः क्षिगधो रोचनो वह्निवर्धन ।
पित्तहृत्कफकृत्किञ्चिद्विषुर्व्युषोऽनिलापहः ॥१०२॥

ધલ્લોસ^૧ માછલી મધુર, સિન્ધ, રુચિ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હરનાર, કફને કરનાર, કાર્ષક હલકી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને વાયુને હણનાર છે. ૧૦૧

૧. આ ધલ્લોસ નામ કોઈ પ્રાકૃત-દેસ જાણાય છે; હીંદીમાં 'ધલ્લા' કહેવાય છે; આનું સંસ્કૃત ઉચ્ચાર 'હલીશ' લખ્યું છે, એ ઉપરથી-હલી શ્વ શોભતે ચ આહત્યા-હતિ હલીશ, શ્વમ રીસો-ક પ્રત્યય-ને આકારથી કટાર જેવું શોભે છે, તેથી ઠલીશ કહેવાતું એક જાતનું માહબુ.

શબ્કુલીના ગુણો

शक्कुली ग्राहिणी ह्या मधुरा तुवरा स्मृता ।

શબ્કુલી^૧ માછલી ઝાડાને રોકનારી, હૃદય-ને પ્રિય લાગે એવી, મધુર અને તૂરી કહી છે.

૧. શપતિ-હિનસ્તિ ક્ષુદ્રાન્ જલજીવાન્, સ્વય ચ શપત-હિલ્યત અન્યેર્માસાહારિમિથેતિ શક્કુલી, શપ હિસા-યામ્-ડગાદિ. કુલ્લ પ્રત્યય, જાતિત્વાદ્ ડીપ્-ને ઉલકા જણાવેનો નાશ કરે છે અને પોતે પશુ ખીજ માંસાહારીઓથી ઉચ્ચ છે, તેથી શબ્કુલી નામે કહેવાતી-માહબી

ગર્ગરના ગુણો

गर्गरः पित्तल. किञ्चिद्वातजित्कफकोपनः ॥१०३॥

ગર્ગર^૧ માછલું પિત્ત કરનાર, કાર્ષક વાયુને મટાડનાર અને કફને કોપાવનાર છે.

૧. 'ગર્ગ' इति शब्दं राति, ए दाने-'अतोऽनुपसर्गे' क-ने गर्ग' એવી અનાજ કરે છે, તે એક જાતનું માહબુ ગર્ગર કહેવાય છે.

કવિકાના ગુણો

कविका मधुरा क्षिगधा कफघ्नी रुचिकारिणी ।
किञ्चित्पित्तकरी वात-नाशिनी वह्निवर्धनी ॥१०३

કવિકા^૧ માછલી મધુર, સિન્ધ, કફને હણનારી, રુચિ કરનારી, કાર્ષક પિત્ત કરનારી, વાયુનો નાશ કરનારી અને અગ્નિને વધારનારી છે.

૧. કવત-શબ્દ કરોતિ, કૃયત-વર્ધ્યતે વા તત્સ્વા-વક્ષે, -કુદ્ શબ્દ-' કુનાદિમ્યો બુન્' (ડગા ૫-૩૫) इति बुन्, दान्, अत इव च-ने अनाज करे છે, તેથી અથવા જેનો ગ્વાદ જાણ્યતા લોકો જેને વખાણે છે, તેથી કવિકા-નામે કહેવાતી માહબી

વર્મિ મત્સ્યના ગુણો

वर्मिमत्स्यो हरेद्रातं पित्त रुचिकरो लघु ॥१०४॥

અન્ય - વર્મિમત્સ્ય વાત પિત્ત હરેત, રુચિકર લઘુ (મવતિ) ॥

વર્મિ^૧ માછલુ વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકું છે.

૧. ત્રિયત-સ્વીક્રિયત મત્સ્યાશિર્ભિર્વિશેષાદ્ રુચિકર-ત્વાન્, વુન્ વરણ-વાહુલ્કાત મિન્-ને રુચિકારક દેવાથી મત્સ્ય ખાનારાઓ વડે ખાસ પસંદ કરાવ છે, તેથી વર્મિ કહેવાતું એક જાતનું માહબુ.

દંડ મત્સ્યના ગુણો

दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं फलं हरेत् ।
वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो वलवर्धनः ॥१०५

દણ્ડમત્સ્યો રસે તિક્તઃ પિત્તરક્તં ફલં હરેત્ ।
વાતસાધારણઃ પ્રોક્તઃ શુક્રલો વલવર્ધનઃ ॥૧૦૫

અન્ય - રુગ્મત્સ્યઃ સ્થે તિષ્ઠ. (સન્) પિત્તરુક
ક્રમ (ચ) હરંત (તથા) વાતસાધારણઃ શુક્લઃ. વક્ર-
વર્ધનઃ પ્રોક્તઃ ॥

૬૩^૧ મરત્ય રસમાં કડવો હોઈ પિત્તયુક્ત
લોહીવિકાર તથા કંઈને મટાડનાર, સાધારણ
વાયુ કરનાર અને વીર્યને તથા બળને
વધારનાર છે. ૧૦૫

૧. રુગ્મ-રુગ્મકારઃ અસ્તિ અસ્ય-અસંગ્રાહચ્-
રેનો આગર લાકડી જેવો હોય છે, તેથી ૬૩
કહેવાતું એક બતતું માહણું.

એરંગ મરત્યના ગુણો

પરહ્નો મધુરઃ ક્ષિપ્તો વિષ્ટમ્બી શીતલો લઘુઃ ॥૧૦૬

એરંગ^૧ માહણું મધુર, સિન્ધ, મળને
રોકનાર, ટાંડું અને હલકું છે. ૧૦૬

૧. આ સમન્તાત્ રીરયતિ-પ્રેરયતિ-મદ્યશ્ચિત્ મત્સ્યા-
શિન. માપુર્યાત્, આદ્યુલ્લેક-ફર ધાતોઃ અગ્નિ-રુગ્મ-રુગ્મ-
(૧-૧૧૮)-'નિઝાદિભ્યઃ કિત્' -રે મધુર હોવાથી
મત્સ્ય ખાનારાઓને ચોપાસ ખાવાની પ્રેરણા કરે
છે, તેથી એરંગ કહેવાતું માહણું.

મહાશકર મરત્યના ગુણો

મહાશકરસહસ્તુ તિષ્ઠઃ પિત્તકફાપહઃ ॥

શિશિરો મધુરો રુચ્યો વાતસાધારણઃ સ્મૃતઃ ॥૧૦૭

મહાશકર^૧ મરત્ય કડવો, પિત્ત તથા કંઈને
હણનાર, ટાંડો, મધુર, રુચિ ઉપબવનાર અને
સાધારણ વાયુ કરનાર છે. ૧૦૭

૨. સ્વ-મગ્ધાવીના પુરાકાર રાતિ-રા ધાને 'અભાંડ
વુપસર્ગે ક.'-શકર, મહોંખાલી શકર. મહાશકર-ગાય
વજેરની ખરી જેવા આકારને ધારણ કરતુ મોહુ
માહણું મહાશકર કહેવાય છે.

ગરમી માહલીના ગુણો

ગમ્પી મધુરા તિક્તા તુવરા વાતપિત્તહત્ ॥

કફમ્બી રુચિહૃદ્યઃ વૈપની વલવીર્યહત્ ॥૧૦૮

ગરમી^૧ માહલી મધુર, કડવી, તૂરી, વાયુ
તથા પિત્તને હરનારી, કંઈને હણનારી, રુચિ
કારક, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને
બળ તથા વીર્યને વધારનારી છે. ૧૦૮

૧. ગ-વિપ દ્વિત્- 'અમતુષ્યત્' કે વ' 'હિતિ દર્-
દિત્વાદ્ દીપ્-રે વિપ અથવા એરનો નાશ કરે છે,
તે માહલી ગરમી કહેવાય છે.

મંશુરી મરત્યના ગુણો

મદ્ગુરો વાતહૃદ્યો વૃષ્યઃ કફકરો લઘુઃ ॥૧૦૯

મંશુરી^૧ મરત્ય વાયુને હરનાર, બળ
આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કંઈ કરનાર
અને હલકો છે. ૧૦૯

૧. મન્નિતિ-મન્નિતિ વૃષ્ટાવદિશુળ, મન્નિ મત્તો-
મદ્ગુર, યદ્વા-માયતિ પ્રમૂત વલ પ્રાપ્ત, યદ્વા મન્વતિ જલા-
ન્તરે વિશેવાત્ इति મદ્ગુરઃ-'મદ્ગુરોદયથ'-(રુગ્મ-
૧,૪૧) इति નિર્વાતિત. -રે વીર્યવધક આદિ ગુણને
ધારણ કરે છે, તેથી મંશુર અથવા પુષ્કળ પાણી
મેળવીને આનંદ પામે છે અથવા આશ્ર કરી પ્રાણીની
અંતર રૂપ્યું રહે છે, તેથી મદ્ગુર અથવા મંશુર
કહેવાતું એક બતતું માહણું.

પગવાળાં માહલાંના ગુણો

સપાદમત્સ્યો મેઘાહુન્મેદ-ક્ષયકરઃ સઃ ॥

વાતપિત્તકરશ્ચાપિ રુચિહૃત્પરમો મતઃ ॥૧૧૦

અન્યઃ-સપાદમત્સ્ય. મેઘાહુન્ મેદ ક્ષયકરઃ સ વ
વાતપિત્તકરઃ અપિ ચ પરમઃ રુચિહૃત્ નત્ ॥

સપાદમત્સ્ય^૧-પગવાળું માહણું ધારણ-
શક્તિવાળી શુદ્ધિને વધારનાર, મેદને ઓછો
કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર અને બહુ
જ રુચિ ઉપબવનાર મનાય છે. ૧૧૦

૧. પારિ. સહ વર્તે इति સપાદ, સપાદશર્વો
મત્સ્ય.-રે માહલાંને પગ હોય છે, તે સપાદમત્સ્ય
કહેવાય છે.

પ્રોષ્ઠી માહલીના ગુણો

પ્રોષ્ઠી તિક્તા કટુઃ સ્વાદુઃ શુક્લા કફવાતજિત્ ॥

ક્ષિપ્તધાસ્યકન્ડરોગમ્બી રોચની ચ લઘુઃ સ્મૃતા ॥

પ્રોષ્ઠી^૧ માહલી કડવી, તીખી, મધુર, વીર્ય-
ને વધારનાર, કંઈ તથા વાયુને મટાડનાર,
સિન્ધ, મોઢાના તથા કંઈના રોગને મટાડનાર,
રુચિ ઉપબવનાર અને હલકી મનાય છે.

૨. પ્રદર ઓષ્ઠાડ્યા.-પ્રાદિવદ્મીહિ-'જાંત્યોષ્ઠ્યોઃ
સમાર્થો' -इति પરુષ્યમ્, 'નાશિકોદરોષ્ઠિ' 'જાતરિ તિ વા
દીપ્-રેના યેઃ મોઢા હોય છે, તેથી પ્રોષ્ઠી કહે-
વાતી એક બતતી માહલી.

ઝીણું માહલાંના ગુણો

શુદ્ધા મત્સ્યાઃ સ્વાદુરસા વૈપવ્યવિનાશનાઃ ॥

લઘુપાકા રુચિકરા વલવાસ્તે હિતા મતાઃ ॥૧૧૨

ઝીણું માહલાં મધુર રસવાળાં, તણું
દોષને મટાડનાર, તરત પચી બળ એવાં,
રુચિ ઉપબવનાર, બળ આપનાર અને હિતકારી
મનાય છે. ૧૧૨

ખહુજ ઝીણા માછલાના ગુણો

અતિસૂક્ષ્મા પુસ્તકવહારુચ્યા કાસાનિલાપહા ॥
ખહુજ ઝીણા માછના પુરુષાતનને હરી
લેનારા, રુચિ ઉપભવનારા અને ઉધરસ તથા
વાયુને મટાડનારા છે ૧૧૩

માછલાના ઈંડાના ગુણો

મત્સ્યગર્ભો મૃશ વૃષ્ય ક્ષિગ્ધ પુષ્કરો લઘુ ।
ક્ષમદ પ્રદો વલ્યો ગ્લાનિક્ષ્મ મેહનાશન ॥૧૧૪॥

માછલાના ગર્ભાંતર-ઈંડા મૈથુનશક્તિને
ખહુજ વધારનાર, સિનધ પુષ્ટિ આપનાર,
હલકા, કંદ તથા મેહને વધારનાર, બળ
આપનાર, ગ્લાનિ કરનાર અને પ્રમેહનો નાશ
કરનાર છે ૧૧૪

મુખયેલા માછલાના દોષો

શુષ્કમત્સ્યા ન વલ્યા સ્યુર્વુર્જરા વિદ્વિવિવન્ધિન ॥
અન્વય-શુષ્કમત્સ્યા વલ્યા ન સુ (પ્રત્યુત)
દુગ્ધ વિદ્વિવિવન્ધિન (સુ) ॥

સુકાર્ઠ ગયેલા માછલા બળ માટે હિત
કારી નથી, ઊવટા માંડ પચે એવા અને
આડાને રોકનારા છે ૧૧૫

બળેલા માછલાના ગુણો

દગ્ધમત્સ્યો ગુણે શ્રેષ્ઠ પુષ્કિદ્વલ્લવર્ધન ॥૧૧૬॥
બળેલા માછના ઉત્તમ ગુણવાળા પુષ્ટિ
આપનાર અને બળને વધારનારા છે ૧૧૬

ફૂના વારે પાણીમા ઉપભ થયેલા

માછલાના ગુણો

ફોપમત્સ્યા ૧ શુક્મૂત્રકુષ્ઠેષ્પાવિવર્ધના ।
સરોજા ૨ મથુરા ક્ષિગ્ધા વલ્યા વાતવિનાશના ॥
નાદયા વૃહ્ણા મત્સ્યા ગુર્યોડનિલનાશના ।
રક્ષપિત્તકરા વૃષ્યા ક્ષિગ્ધાષ્ણા સ્વલ્પવચસ ॥
ચૌજ્ઞા ૪ પિત્તકરા ક્ષિગ્ધા મથુરા લઘના હિમા ।
તાડાગા ૫ ગુરવો વૃષ્યા શીતલા ત્લમૂત્રદા ॥
તાડાગા વા નિર્હરજા ૬ વલ્યાયુમતિદક્ષરા ॥૧૧૭॥

ફૂવાના માછલા વીર્ય, મૂત્ર, કોઠ અને
કંદને વધારનારા છે, છૂટા તળાવના માછલા
મથુર, સિનધ બળ આપનાર અને વાયુને
નાશ કરનારા છે, નદીના માછલા પુષ્ટિ આપનાર,
ભારે, વાયુને નાશ કરનારા, રક્ષપિત્ત કરનારા,
મૈથુનશક્તિને વધારનારા, સિનધ તથા ગરમ

હોઈ ખાધાથી ઘણી જ થોડી વિષા કરનારા છે.
હોજના માછલા પિત્ત કરનાર, સિનધ, મથુર,
હલકા અને ટાઢા છે, બાધેલા તળાવના
માછલા ભારે, મૈથુનશક્તિ આપનારા, ટાઢા
અને બળ તથા મૂત્રને વધારનારા છે, પાણીના
ઝરણામા થયેના માછલા તળાવના માછલાની
પેઠે બળ, આયુષ્ય, બુદ્ધિ તથા નેત્રની શક્તિને
વધારનારા છે ૧૧૭-૧૧૮

૧ કૂપે મવા મત્સ્યા કૌગ -મવાર્થેડળ, કૌગાથ તે
મત્સ્યા -ફૂવામા થયેના માછલા-મૈપમત્સ્ય

૨ સરસિ તાતા સરોજા -સમ્પન્થા તનડ -પુલ્લા
સરોવરમા થયેલા માછલા-સરોજ

૩ નથા મવા મવાર્થે-નથારેદક-નદીમા થયેલા
માછલા-નાદેય

૪ ચોષ મવા-ચોજા -મવાર્થેડળ ફોજના માછલા
ચોજ કંકેરાય છે

૫ તડાગે મવા મવાર્થેડળ તાડાગા - માથેના તળા
વમા ઉત્પન થયેલા માછલા તાડાગા કંકેરાય છે

૬ નિવરેણુ તાતા નિવરવા સમ્પન્થા તનડ -
પાણીના ઝરણામા થયેલા માછલા નિઝરવ કંકે
રાય છે

**કઈ ઋતુમા કયા માછલાઓને
ઉપયોગ હિતકારી છે?**

હેમન્તે કૂપજા મત્સ્યા શિશિરે સારસા હિતા ॥
વસન્તે ત તુ નાદયા ગ્રાપ્મ ચૌજસમુદ્રવા ॥૧૨૦॥
તડાગજાતા વર્ષાસુ તાસ્વપથ્યા નદીમવા ।

નૈર્હરજા શરદિ શ્રેષ્ઠા વિશેષોડ્યમુદાહૃત ॥૧૨૧॥

અન્વય-હેમન્ત કૂપજા મત્સ્યા હિતા શિશિર
સારસા હિતા વસન્ત તુ નાદયા ત હિતા ગ્રાપ્મ
ચૌજસમુદ્રમા હિતા વર્ષાસુ તડાગજાતા હિતા તામુ
નદીમવા નવપથ્યા શરદિ નક્કા યદ્યા અવિશેષ
વ્દાહૃત ॥

હેમતઋતુમા ફૂવાના માછલા, શિશિર
ઋતુમા છૂટા તળાવના માછલા, વસન્તઋતુમા
નદીના માછલા, નીષ્મઋતુમા હોજના માછલા
અને વર્ષાઋતુમા બાધેના તળાવના માછલા
હિતકારી છે, પણ વર્ષાઋતુમા નદીના માછલા
હિતકારી નથી, અને શરદઋતુમા ઝરણાના
માછલા શ્રેષ્ઠ છે, આ ખાસ વિશેષતા કહી છે.

૧૧ : કૃતાન્નવર્ગ

રાંધેલાં અન્ન વિષે પરિભાષા કે સૂચના

સમવાયિનિ હેતૌ યે મુનિર્ભિર્ગણિતા ગુણાઃ ।
કાર્યે'પિ તે'હિલા જ્ઞેયાઃ પરિભાષેતિ ભાષિતા ॥૧

અન્યથા-સમવાયિનિ હેતૌ યે ગુણાઃ મુનિભિઃ ગણિતાઃ
તે અરિતાઃ કાર્યે અપિ જ્ઞેયાઃ, इति परिभाषा भाषिता ॥

મૂળ કારણરૂપ પદાર્થોમાં જે શુભો મુનિ-
ઓએ કહ્યા છે, તે સઘળા શુભો, તેઓનાં
કાર્યમાં એટલે તે પદાર્થોમાંથી બનાવવામાં
આવેલી વાનીઓમાં પણ સમજવા, એ
સામાન્ય સૂચના કહી છે. ૧

કચિત્સંસ્કારમેદન ગુણમેદ્નો ભવેચતઃ ।

મક્કં લઘુ પુરાણસ્ય શાલેસ્તચિપિટો ગુરુઃ ॥૨॥

અન્યથા-કચિત્ સંસ્કારમેદન ગુણમેદઃ ભવેત, યતઃ
પુરાણસ્ય શાલેઃ મક્કં લઘુ (સ્વાત્), તદ્ચિપિટઃ ગુરુઃ
(ભવેત) ॥

કોઈક અન્નમાં સંસ્કારોની જુદાઈને લીધે
શુભોની પણ જુદાઈ થાય છે; જેમ કે જૂની
ડાંગેરનો ભાત હલકો થાય છે, પણ તેના
પૌઆ ભારે થાય છે. ૨

કચિદ્યોગપ્રભાવેણ ગુણાન્તરમપેક્ષતે ।

કદ્દરં ગુરુ સર્પિશ્ચ તદ્ યુક્તં સુપચં ભવેત ॥૩॥

અન્યથા-કચિત્ યોગપ્રભાવેણ ગુણાન્તરમ્ અપેક્ષતે,
(યથા-) કદ્દરં ચ સર્પિ. ગુરુ (અસ્તિ, કિંતુ) તત્
યુક્તં સુપચ ભવેત ॥

કોઈક સ્થળે સંયોગના પ્રભાવથી પણ
શુભોને ફેરફાર થાય છે; જેમ કે ખરાબ અન્ન
અને ઘી (બત્તે) ભારે છે, પરંતુ તે જ ખરાબ
અન્ન અને ઘી બન્ને ભેગાં ખાધાં હોય તો, (હલકો
થઈ) સહેજે પચી જાય તેવાં થાય છે. ૩

રાંધેલા ચોખા કે ભાતનાં નામો

મક્કમચં તથાન્ધશ્ચ કચિત્કૂરં ચ કીર્તિતમ્ ।

મોદનો'સ્ત્રી ક્ષિયાં મિસ્તા દીદ્રિયઃ પુંસિ ભાષિતઃ ૪

અન્યથા-મક્કમ્ અન્ન તથા ચ અન્ધઃ કચિત્ ચ
કૂર કીર્તિતમ્, મોદનઃ અન્નો, મિસ્તા ક્ષિયાં, સીદ્રિયઃ
પુંસિ ભાષિતઃ ॥

ભક્ત,^૧ અન્ન,^૨ અંધસૂ,^૩ કોઈક અંધમાં
કૂર,^૪ ઓદન^૫-પુલિંગે તથા નપુંસકલિંગે
છે, બિસ્તા^૬-સ્ત્રીલિંગે છે અને સીદ્રિય^૭-

પુલિંગે છે; એટલાં ભાતનાં સંસ્કૃત નામો છે.
(ભાત-ખોરાક.) ૪

૧. મજ્યતે-સેવ્યતે સમ વુમુક્ષિતેઃ-મજ સેવાયામ્-
કર્મણિ ક્ષઃ-જેને જૂખ્યાં લોકોએ એવેલ છે, તેથી
બક્ત-ભાત-ખોરાક.

૨. અવતે-મદ્યતે શુભિત્વારણાર્થે જનૈઃ, અદ મદ્યતે-
કર્મણિ ક્ષ -'અપ્રાણ્યઃ' इति निपातनात्, 'बहुलवणि'
इति वा न जग्धिः-જેને લોકો જૂખ મટાડવા ખાય છે,
તેથી અન્ન-ભાત-ખોરાક.

૩. અવતે-મદ્યતે પ્રાણિભિઃ, અદ મદ્યતે-અંદતુંમ્-
ધૌ ચ' (उणा. ४-२-६) इत्यमुन्, यद्वा-अन्धयति-
विना स्व प्राणिनां दृष्टिमुपपन्नयति इति अन्ध-अन्ध
दृष्ट्युपपाते-अमुन् (उणा. ४-१८९)-જેને પ્રાણીઓ
ખાય છે તેથી અંધવા પોતાના વિના જે પ્રાણી-
ઓની દૃષ્ટિને નાથ કરે છે-જેના વિના લોકોની
આંખે અધારાં આવે છે, તેથી અન્ધસૂ-ભાત-
ખોરાક.

૪. વચને કઃ-વેન્ તન્તુસંતાને-સપદાદિત્વાત્ માવે
ક્ષિ, તતઃ કૌ-પૃથિવ્યાં ઉવં-વચન-મૂલ્તાન્તુસંતાને લાભિ
રાતિ વા-આતોડ્યુપસર્ગે ક'-જમીનની અંદર પોતાનાં
મૂળિયાની પરંપરાને જે ગ્રહણ કરે છે, તે કૂર-
અનાજ, અથવા કૌતિ-ગદ્ગદ કરોતિ અસ્ય મહર્ષેન
પ્રાણી, ક્ષ ક્ષન્દે-ગુરુશુરુ- (હમ ઉણા. ૩-૧૬) इति
रान्तो निपायते-इति कूरम्-इति हेम.-જેને ખાવાથી
પ્રાણી મોલે છે-શબ્દ કરી શકે છે-જેને ખાધું ન
હોય તો મોલી શકાય પણ નહિ, તેથી કૂર-ભાત-
અનાજ, જેમ હૈમ શબ્દકોશમાં વ્યુત્પત્તિ લખી છે.

૫. ઉનતિ-ક્ષિયતિ-જલમૂતાલગાલેપુ ક્ષેત્રે પાકકાલે,
તતથ પાવનકાલે સ્વાલ્યામયિ, ડન્ઠી ક્ષેત્રે-ડન્ઠનંકોપ-
ધ -इति युत्, यद्वा ऊर्ध्व-કોઈક પ્રાણી અથવા મહર્ષેન,
કુદ્ ક્રોડાયામ્-કર્ણે સ્પુકુ, કુપોદરાદિ-ખેતરમાં પાકતી
વેળા પાણીથી બરેલા કારાઓમાં રહી જે બીનાસ
ધરાવે છે, તેમ જ રધાતી વેળા પણ તપેલી વગેરે-
મા રહી પાણીની બીનાસ ધરાવે છે, તેથી ઓદન;
અથવા જેને ખાવાથી પ્રાણી રમે-આનંદી બને
છે, તેથી ઓદન-ભાત-રાંધેલા ચોખા.

૬. વમસ્તિ-વીપ્યતે યલ્લવીચંતજસા, મલ વૌતૌ-
વાહુલક્રાત્ સઃ-વહુલ છન્દસિ' હૃતીતમ્-વામ્પ-
મિસ્તા' इति सन् भाष्यप्रयोगाद्भोक्त्रेण; यद्वा मेदने भिद्-
સંપદાદિત્વાત્ કિન્, તતો મિદ ઘરીસ્ય, સ્યતિ-નાશયતિ-
મહર્ષદ્વારા યલ્લવીચંતજસા, વોડન્તકર્મણિ-આતોડ્યુપ-
સર્ગે ક', કુપોદરાદિઃ-બળ તથા વીર્યના પ્રકાશથી જે

પ્રકાશે છે, તેથી બિરસા; અથવા જેને ખાવાથી ખળવીય' પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી શરીરનું ભાંગવું-વટવું અટકે છે-મૂખથી થતી શરીરની કળતર કે વટને જે નાશ કરે છે, તેથી બિરસા-ભાત-ખોરાક.

૭. દૈવ્યતિ-ક્રીડતિ પ્રાણી અય મહાનાત, દિવુ ક્રોવાયામ્- 'દિવો દ્વે વૈષ્ણાઃ' અથવા ' (ઉળા. ૪-૫૫) 'ઈતિ ક્લિન્ પ્રત્યય.-જેને ખાવાથી પ્રાણી રમે-આનંદી બને છે, તેથી દાહિવ-ભાત-ખોરાક.

ભાત રાંધવાની રીત

સુધોતાંસ્તળ્લાનુ સ્ફીતાંસ્તોયે પચ્ચગુણે પચેત્ ।
તદ્ધકં પ્રસ્તુતં ચોષ્ણં વિશદં ગુણવન્મતમ્ ॥૫॥

અન્યથ-સુધોતાનુ સ્ફીતાનુ તળુલાનુ વચગુણે તોયે પચેત્, તદ્ ડણ પ્રસ્તુત મક્ક વિશદ ગુણત્ મતમ્ ॥

સારી રીતે ધોયેલા ઉત્તમ ચોખાને પાંચ-ગણ્યા પાણીમાં રાંધવા. તે ગરમ ગરમ ભાત રવન્થ, ગુણકારી અને વખાણવા યોગ્ય થયેલો મનાય છે. ૫

ભાતના ગુણો તથા રોપો

મક્કં વદ્ધિકરં પથ્યં તર્પણં રોચનં લઘુ ।
અષોતમધુતં શીતં ગુર્વકચ્યં કફપદ્મમ્ ॥૬॥

અન્યથ-મક્ક વદ્ધિકર પથ્ય તર્પણ રોચન લઘુ (અસ્તિ, તદ્ એવ) અષોતમ્ અહુત શીત (સત્) ગુરુ અકચ્ય કફપદ્મમ્ (ભવતિ) ॥

ભાત અગ્નિ કરનાર, પથ્ય, તૃપ્તિ આપ-આપનાર, રુચિ ઉપભવનાર અને હલદો છે; છતાં તેજ ભાત નહીં ધોયેલો, ઓછો ચડેલો અને ટાલો થઈ ગયો હોય તો ભારે, અરુચિ કરનાર અને કફ કરનાર થાય છે. ૬

દાળનાં નામે, રાંધવાની રીત તથા ગુણરોપ વલિતં તુ શમીધાન્યં દાલિર્દાલી સ્ત્રિયામુમે ।
દાલી તુ સલિલે સિદ્ધા લવણાર્દ્રકહિદ્ગુમ્ભિઃ ॥
સંયુક્તા સૂપનાન્ની સ્યાત્કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ॥૭
સૂપો વિષ્ટમ્ભકો રુક્ષઃ શીતસ્તુ સ વિશેષતઃ ।
નિસ્તુપો ઘ્રષ્ટસંસિદ્ધો લાઘવ સુતરાં વ્રજેત્ ॥૮॥

અન્યથ-શમીધાન્ય વલિત તુ દાલિ દાલી ડમે સ્ત્રિયા (કવિતે), દાલી તુ સલિલે સિદ્ધા લવણાર્દ્રકહિ-દ્ગુમ્ભિ સયુક્તા સૂપનામ્ની સ્યાન્, અથ તદ્ગુણા કથ્યન્ત-થઃ સૂપ વિષ્ટમ્ભકઃ રુક્ષઃ (અસ્તિ), શીત તુ વિશેષત (અસ્તિ), નિસ્તુપ ઘ્રષ્ટસિદ્ધ સુતરા લાવવ વ્રજેત્ ॥

શી ગમાંથી થતા ધાન્યોને ભરડવામાં

આવે એટલે તે દાળ કહેવાય છે; દાલિ^૧ અને દાલી^૨-બન્ને સ્ત્રીલિંગે દાળનાં સંસ્કૃત નામે છે. દાળને પાણીમાં રાંધવામાં આવે અને પણ તેમાં લૂણ, આહુ અને હિંગ યોગ્ય રીતે નંખાય ત્યારે તે તૈયાર થયેલ સૂપ^૩ કહેવાય છે. સૂપ મળને રોકનાર અને રૂક્ષ છે; અને તે ટાલી તો વધારે મળ રોકનાર તથા રૂક્ષ બને છે. ફોતરાં કાઢી નાખી શેકીને રાંધેલી દાળ બહુ જ હલકી થાય છે.

૧. દાલ્યતે-વિશયંતે, દલ વિશરણે-ગ્નિજન્તાત 'અચ ઈ' (ઉળા. ૪-૧૩૯) ઈતિ ઈઃ પ્રત્યયઃ-જે શી ગમાન્ય-કહેાળને ભરડી નાખવામાં આવે છે, તે દાલિ કહેવાય છે.

૨. ઉપરના જ દાલિ શબ્દથી 'કૃદિવારવક્ત્રિન' ઈતિ ના ડીપ્-સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય વધવાથી દીર્ઘ દાલી શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને તેનો અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.

૩. સવતિ સ્યાન્ ઈતિ સૂપ, ડુ પ્રસવારો 'સુશુભ્યાં નિષ'-(ઉળા. ૩-૨૬) ઈતિ ય. પ્રત્યયો વૈષ્ણ-જે યથા રસોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સૂ-દાગ.

ખીચડી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો તળુલા દાલિસંમિધા લવણાર્દ્રકહિદ્ગુમ્ભિઃ ।
સંયુક્તાઃ સલિલે સિદ્ધાઃ કુસરા કથિતા બુધેઃ ॥૯
કુસરા શુકલા વલ્યા ગુરુઃ પિક્કરુકપદ્મમ્ ।
ડુર્જરા બુદ્ધિવિષ્ટમ્ભમલમૂત્રકરી સ્મૃતા ॥૧૦॥

અન્યથ-દાલિસમિધાઃ તળુલા લવણાર્દ્રકહિદ્ગુમ્ભિ-સયુક્તાઃ સલિલે સિદ્ધા (સન્ત) બુધે કુસરા કથિતા ॥ કુસરા કુમ્ભજ વલ્યા ગુરુ. પિત્તકફપ્રરા ડુર્જરા (સતી) બુદ્ધિવિષ્ટમ્ભમલમૂત્રકરી સ્મૃતા ॥

દાળ અને ચોખા ભેગા કરી તેમા લૂણ, આહુ અને હિંગ નાખી પાણીમાં રંધાય, એટલે તે તૈયાર થયેલ કુસરા^૧-ખીચડી કહેવાય છે. ખીચડી વીર્ય વધારનાર, બળ આપનાર, ભારે, કફ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, માંડ પચે એવી, બુદ્ધિને અડચણ કરનાર અને મળ તથા મૂત્રને વધારનાર છે. ૯, ૧૦

૧. કરોતિ દુઃક વલ પિત્ત કફ મલ મૂત્ર વાપિ-કુકુમ્ કરણે-'કુમુદિભ્ય કિન્ત' (ઉળા. ૨-૭૩) ઈતિ ઇરઃ પ્રત્યય, વાહુલ્યાન પલ્લવમ્, તત. ધીલે ડાપુ-જે વીર્ય, બળ, પિત્ત, કફ, મળ તથા મૂત્રને પણ કરે છે, તેથી કુસરા-ખીચડી

તાપહરી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

પુત્રે હરિદ્રાસંયુક્તે માપજાં મર્જયેદ્વદીમ્ ।
તળ્કુલાંશ્ચાપિ નિર્ધોતાન્ સહૈવ પરિમર્જયેત્ ॥૧૧॥
સિદ્ધયોગ્યં જલં તત્ર પ્રક્ષિપ્ય કુશલઃ પચેત્ ।
લવણાન્નંરુહિઙ્ગુનિ માત્રયા તત્ર નિઃક્ષિપેત્ ॥
પ્યા સિદ્ધિ સમાયાતા પ્રોક્તા તાપહરી યુધ્ધઃ ॥૧૨
મવેત્તાપહરી વલ્યા વૃષ્યા શ્લેષ્માળમાચરેત્ ।
વૃંહણી તર્પણી રુચ્યા ગુર્વાં પિત્તહરી સ્મૃતા ॥૧૩॥

અન્ય-હરિદ્રાસયુક્તે પૂત્રે માપજાં વટી મર્જયેત્,
(તથા) ચ નિર્ધોતાન્ તળ્કુલાન્ અપિ સહૈવ પરિમર્જયેત્ ॥
તત્ર સિદ્ધયોગ્યં જલં પ્રક્ષિપ્ય કુશલઃ પચેત્, (તથા ચ)
તત્ર લવણાન્નંરુહિઙ્ગુનિ માત્રયા નિઃક્ષિપેત્, પ્યા સિદ્ધિ
સમાયાતા વૃંહે તાપહરી પ્રોક્તા । તાપહરી વલ્યા વૃષ્યા
મવેત્, શ્લેષ્માળમ્ આચરેત્, વૃંહણી તર્પણી રુચ્યા ગુર્વાં
પિત્તહરી સ્મૃતા ॥

ધીમા હળદર નાખી તેમાં અડકની વડીઓ
શેડી લેવી અને સારી પેકે ઘોડેલા ચોખા
પણ સાથે જ શેડી લેવા; પછી તે રંધાઈ
બધ તેટલુ પાણી નાખી સમભુ પુરુષે રંધવા
અને તેમા યોગ્ય અંશે લૂણુ, આદુ તથા
હિંગ નાખવાં. એ બરાબર રંધાઈ રહે
ત્યારે હાથ માણસો તેને તાપહરી^૧ કહે છે.
તાપહરી વૃષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપબવનાર,
બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કંક
કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બારે અને પિત્તને
હરનાર કહેલ છે. ૧૧-૧૩

૧. તાપ હરતિ શૈલ્યગુણયુક્તવાત્. इति तापहरी-
'हृत्तेलुधमनेऽङ्'—इति अन्व प्रत्यय, गौरदित्वाद् डीप्-
ने शीतल गुणुवाणी दोराथी ताप अथवा पित्तने
हर करे छे, તેથી તાપહરી—અડવડી.

દૂધપાકનાં નામો, બનાવવાની રીત અને ગુણો
પાયસં પરમાન્નં સ્વાત્ક્ષીરિકાપિ તદુચ્યતે ।
શુદ્ધાડ્વૈપકે દુગ્ધે નુ પૃતાકાંસ્તળ્કુલાન્પચેત્ ॥૧૪
તે સિદ્ધાઃ ક્ષીરિકા ચ્યાતા સસિતાજ્યયુતોત્તમા ।
ક્ષીરિકા ડુર્જના પ્રોક્તા વૃંહણી વલવર્ધિની ॥૧૫॥

અન્ય-પાયસં પરમાન્નં સ્વાત્, તત્ ક્ષીરિકા અપિ
ઉચ્યત્ । શુદ્ધાડ્વૈપકે દુગ્ધે નુ પૃતાકાંસ્તળ્કુલાન્ પચેત્ ॥
તે સિદ્ધાઃ (ઇન્ત.) સસિતાજ્યયુતા ઉત્તમા ક્ષીરિકા
વ્યાતા । ક્ષીરિકા ડુર્જના વૃંહણી વલવર્ધિની પ્રોક્તા ॥

પાયસ,^૧ પરમાન્ન^૨ અને ક્ષીરિકા^૩ એટલાં

દૂધપાકનાં સંસ્કૃત નામો છે. અરધા પાકેલા
શુદ્ધ દૂધમાં ઘીથી મોવેલા ચોખા નાખવા;
એ ચોખા પાકી બધ ત્યારે તેમાં સાકર તથા
ઘી નાખવાં, એટલે તે ઉત્તમ દૂધપાક કહેવાય
છે. દૂધપાક માંડ પચે એવો, પુષ્ટિ આપનાર
અને બળને વધારનાર કહેલ છે. ૧૪,૧૫

૧. પયસિ સ્મૃતં પાયસમ્—સંસ્કૃત મક્ષા. 'ઇલ્યન્-
દૂધમાં જે રંધેલ ડોય છે, તેથી પાયસ—દૂધપાક.

૨. પરમ ચ તન્ બ્રત્ પરમાન્નમ્—'સન્નહત્.'—इति
समाप्त, यद्वा परमाणाम्—उत्तमानाम् अन्नम् परमाणम-
ने अत्र अन्न गणाय छे अथवा उत्तम श्रीमंत
दोकोना ने जोराक गणाय छे, તેથી પરમાન્ન—દૂધપાક.

૩. ક્ષીરમ્ ઝસ્તિ ચ્યા મુલ્ય પાસાધનમ્—
'અત્ ઇન્નિત્તી' इति टन्, टस्यैक, वाप्, अत इत् च-
नेने पक्ववामां मुष्य साधन इध डाय छे, તેથી
ક્ષીરિકા—દૂધપાક.

નાળીએરનો દૂધપાક બનાવવાની રીત
નાલિકેરં તનુકૃત્ય ચ્છિદ્રં પયસિ ગોઃ ક્ષિપેત્ ।
સિતાગવ્યાજ્યસંયુક્તે તત્પચેન્મૃદુનાડ્ઝિના ॥ ૧૬॥

અન્ય-નાલિકર ઇત્ર તનુકૃત્ય સિતાગવ્યાજ્યસંયુક્તે
ગોઃ પયસિ ક્ષિપેત્ । (તતથ) તન્ (પયઃ) મૃદુના અઝિના
પચેત્ ॥

નાળીએરના ટોપરાને બહુ જ ઝીણું
છીણી, સાકર તથા ગાયનું ઘી નાખેલા ગાયના
દૂધમાં નાખવું; એમ કથો પછી કોમળ
અઝિથી તેને રંધવું. ૧૬

નાળીએરના દૂધપાકના ગુણો
નાલિકેરોદ્રવા ક્ષીરિ ક્ષિન્ધા શીતાતિપુષ્ટિદા ।
ગુર્વાં સુમધુરા વૃષ્યા રક્ષિત્તાનિલાપહા ॥૧૭॥
અન્ય-નાલિકેરોદ્રવા (સા) ક્ષીરિ ક્ષિન્ધા શીતા
અતિપુષ્ટિદા ગુર્વાં સુમધુરા વૃષ્યા રક્ષિત્તાનિલાપહા
(કચ્યત ॥

નાળીએરનો તે તૈયાર થયેલો દૂધપાક
સ્નિગ્ધ, ઠાઠો, બહુ જ પુષ્ટિ આપનાર, બારે,
ઘણો જ મધુર, ધીર્યને વધારનાર અને રક્ત-
પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૭

સેષ અને તેનો દૂધપાક બનાવવાની રીત
સમિતાવર્તિકાઃ કૃત્વા સુસ્ક્ષ્મા યયસદિમાઃ ।
ગુષ્કાઃ ક્ષીરેણ સસાધ્યા મોઝ્યા પૃતાસિતાન્વિતાઃ ॥

અન્ય-યવસદિમા ગુષ્કાઃ સમિતાવર્તિકાઃ વૃત્વા
શુન્ન. (તાઃ) ક્ષીરેણ સસાધ્યા., (તત.) પૃથક્વિતા-

નિતા (તા) માજ્યા ॥

પરસુની-મે દાની જવ જેવી બહુ જ ઓછી વાટે કરી સૂચીને રૂધમા સાધવી અને ધી તથા સાકર સહિત (રૂધપાકરૂપે થયેલી તેને) જમવી ૧૮

સેનના ગુણો

સેવિકા તર્પણી વલ્યા ગુર્વી પિત્તાનિલાપહા ।
પ્રાહિણી સન્ધિદ્વુચ્યા તા લાદેજાતિમાત્રયા ॥૨૧

અન્ય -(તા) સેવિકા તર્પણી વન્યા ગુર્વી પિત્તા નિગ્રહવા પ્રાહિણા સન્ધિદ્વુચ્યા (અસ્તિ તથાપિ) તામ્ અતિમાત્રયા ન પાવેત્ ॥

એ સેવિકા કે એવ તૃપ્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને તોડનાર, આડાને રોકનાર, ભાગે નાને સાધનાર અને રુચિ ઉપબવનાર છે, છતાં એને વધારે પ્રમાણુમા ખાવી નહી ૧૮

૧ સેવ્યત તૃપ્તિક્રમમે પિત્તવલુનાશાર્ધિમિશ્ર નાતિ માત્રયા પેટુ ટેવાયામ્-ક્વુન્ (ઉણા ૨-૩૪) ઇતિ કમળિ ક્વુન્ યમ્ અત ઇલ્લ ચ-તૃપ્તિ તથા ૧૭ ધૃત્વનારા તથા પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરના ધૃત્વતા લોકો જેને માપસર સેવે છે, તેથી સેવિકા-સવ

પરસુની કે ઘઉંના મેદા બનાવનાની રીત ગોધૂમા ધરલા ઘોંતા કુદ્ધિતા શાપિતાસ્તત ।
પ્રોક્ષિતા યત્ર નિષ્પિષ્ટાશ્ચાલિતા સમિતા સ્મૃતા ૨૦

અન્ય -ધવલા ગાધૂમા ઘોંતા કુદ્ધિતા શાપિતા તત પ્રોક્ષિતા યત્ર નિષ્પિષ્ટા ચાન્તિ સમિતા સ્મૃતા ॥

ઘોળા ઘઉંને ઘોઈ, ખાડી, સૂકવી અને પાણી છાટીને ઘટીથી દળવામા આવે અને પછી ચાળી લેવામા આવે, તે લોટ પરસુની કે મેદા કહેવાય છે ૨૦

મે દાના મડ કે માડા બનાવનાની રીત વારિણા કોમલા કૃત્વા સમિતા સાયુ મર્દયેત્ ।
હસ્તાલલનયા તસ્યા લોન્ની સમ્યક્ પ્રસારયેત્ ૨૧
અધોમુલઘટસ્યૈતા વિસ્તૃતા પ્રક્ષિપદ્વહિ ।
મૃદુના વહ્નિતા સાધ્યા સિદ્ધો મળ્ડક ઉચ્યેત્ ॥૨૨॥

અન્ય (તાં) સમિતા વારિણા કોમલા કૃત્વા સાયુ મર્દયેત (તત) હસ્તાલલનયા તસ્યા લોન્ની સમ્યક્ પ્રસારયેત્ ॥ વિસ્તૃતામ્ એતામ્ અધોમુલઘટસ્ય વહિ વિસ્તૃતા પ્રક્ષિપેત્ (તત) મૃદુના વહ્નિતા સાધ્યા સિદ્ધ (સન્) મળ્ડક ઉચ્યેત્ ॥

પરસુનીને પાણીથી કોમળ કરી સાગી

પેડે દૂધવી, પછી હાથ વડે તેના લૂઆને સારી રીતે પ્રસારી મોટી રોટની કરી બધા વાળેના ઘડાની બહાર પીઠ ઉપર પાથરી નાખવી, અને કોમળ અગ્નિથી પકાવવી, એટલે ત પકવ થયેલ મડક કહેવાય છે ૨૧, ૨૨

૧ મળ્ડક-મૃદયતિ શારર વૃહણત્પ્યનલ્યલાવિગુર્ણે વર્ગત્રયાપહારક્રત્નેન ચ મરિ મૃગયામ્-સ્વાદન્ તત સજ્ઞાયાં કન્-પૌષ્ટિક વીધ વધક બનન્દ આર્ઠિ ગુણે ૧૧નાથી ગ્ણે દોાને રૂ કરીને તરીરને જે મુગોબિત બનાવે છે તેથી મડક કહેનાતુ એક ખાદ્ય દીઘ-લોપ્ના લોદ્દ ઇતિ ગ્રન્ ॥ અર્થ ઉપર છે

એ મડક કોની સાથે ખનાય ?

દુષ્પેન સાજ્યલખ્ણેન મળ્ડક મધ્યેનર ।
અથવા સિદ્ધમાસેન સતક્રમટકેન વા ॥ ૨૩ ॥

અન્ય -નર સાજ્યલખ્ણન દુષ્પેન મળ્ડક મધ્યત્, જયા સિદ્ધમાસેન વા સતક્રમટકેન (સદ મળ્ડક મધ્યત્) ॥

માણુસે ધી તથા ખાડ નાખેલા રૂધની સાથે અથવા પકાવેલા માસની સાથે અથવા છાશવડાની સાથે તે મડકને ખાવા ૨૩

મડના ગુણો

મળ્ડકો વૃહ્ણો વૃષ્યો વલ્યો રુચિકરો મૃશમ્ ।
પાકઽપિ મધુરો પ્રાહી લઘુર્દાપિત્રયાપહ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય -મળ્ડક વૃહ્ણ ગૃષ્ય વલ્ય મૃશ રુચિકર પાકે અપિ મધુર લઘુ (સન્) દોપત્રયાપહ (અસ્તિ) ॥

એ મડક પુષ્ટિ આપનાર મૈથુનશક્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, બહુ જ રુચિ ઉપબવનાર, પાકમા પહુ મધુર, આડાને રોકનાર અને હલલા હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે ૨૪

પોળી બનાવનાની રીત, નામ તથા ગુણો કુર્યાત્સમિતયાત્તીવ તર્વીં પપટિકા તત ।
સ્વેદયેત્તત્કે તા તુ પોલિકા જગદુર્ધા ।
તા લાદેહૃપ્સિકાયુક્તા તસ્યા મળ્ડકવદ્ ગુણા ॥ ૨૫ ॥

અન્ય -સમિતયા અતીવ તર્વીં પપટિકા કુર્યાત્ તત તા તત્ક સ્વેદયેત તા તુ વુથા પોલિકા જગદુ તા રુસિકાયુક્તા લાદેત્ તસ્યા ગુણા મળ્ડકવદ્ (અસ્તિ) ॥

પરસુનીની અત્યંત પાતળી પાપડ જેવી પોલિકા-રોટલી બનાવવી, અને તેને લોટી ઉપર શેકવી, એટલે હાથા માણુસે તેને

(તૈયાર થયેલી) પોળી કહે છે; એ પોળી લાખસીની સાથે ખાવી; તેના ગુણે મંડકના જેવા છે. ૨૫

૧. પાલતિ પુલતિ પોલયતિ વા-મહત્ત્વમૌન્યત્વ ચ પ્રાપ્નોતિ વહિસયોગાત્, યદ્ધાર ચ વ્રોતિ મધિના વૃહત્વાદિગુણે શરીરસ્ય, પુલ મહત્ત્વે-પચાયન્, જ્વલાદ-ત્વાત્ ણો વા, તતો ગૌરાદિત્વાદ્ ઢીપ્, સ્વ્યાયા કન્, 'હયાપોરિ'તિ હ્રસ્વત્વ ચ-અશિનો સયોગ થતા જે કૃત્તે છે, મોટી ધાય છે અને ખાનાથી શરીરને પુષ્ટ બનાવી તેના પશુ ઉદ્ધાર કરે છે, તેથી પોલિના-પોળી લાખસી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણે સમિતાં સર્પિયા મ્મથાં શર્કરાપયસિ ક્ષિપેત્ । તસ્મિન્ ધનીકૃત લવણમરિચાદિકમ્ ॥ ૨૬ ॥ સિદ્ધેયા લ્પ્સિકા ઘ્યાતા ગુણાંસ્તસ્યા વદામ્યહમ્ । લ્પ્સિકા વૃહણી વૃષ્યા વલ્યા પિત્તાનિલાપહા ॥ ક્ષિગ્ધા મ્લેપ્મકરી ગુર્વી રોચની તર્પણી પરમ્ ॥ ૨૭

અન્ય-સર્પિયા મ્મથા સમિતા શર્કરાપયસિ ક્ષિપેત્, તસ્મિન્ ધનીકૃત લવણમરિચાદિક ન્યસેત્ ॥ ૨૬ ॥ આ સિદ્ધા લ્પ્સિકા ઘ્યાતા, તસ્યા ગુણાન્ અહ વદામિ-લ્પ્સિકા વૃહણી વૃષ્યા વલ્યા પિત્તાનિલાપહા ક્ષિગ્ધા મ્લેપ્મકરી ગુર્વી રોચની પર તર્પણી (ભવતિ) ॥

પરસુલીને ઘીમાં શેકી સાકરના પાણીમાં નાખવી; એ અશ્નિથી ઘાટું થઈ બાય, ત્યારે તેમાં લવિગ અને મરી આદિ નાખવા, એટલે તે લ્પ્સિકા-લાખસી તૈયાર થઈ કહેવાય છે; હવે તેના ગુણે હુ કહું છું: લાખસી પુષ્ટિ આપનારી, મૈથુનશક્તિને વધાર નારી, બળ આપનારી, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનારી, સિન્ધ, કંક કરનારી, બારે, રચિ ઉપબવનારી અને બહુ જ તૃપ્તિકારક છે.

૧. લ્પ્વત-વપ્યેત્ વૃહણીત્વાદિગુણયુક્તા પાક શાભપક્ષિતે, લ્પ્ વ્યકાયાં વાચિ-ઓગદિ સ પ્રત્યય, તતો ગૌરાદિત્વાદ્ ઢીપ્, સ્વ્યાયાં ચ કન્, ટાપ્. 'હયાપોરિ'તિ હ્રસ્વત્વ ચ-પાન્શાત્વના પડિતો જેને પૌષ્ટિક આદિ ગુણોનાથી વર્ણવે છે, તેથી લ્પ્સિકા-લાખસી કે લાખસી.

રોટલી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણે શુષ્કગોધૂમચૂર્ણેન કિચ્છિત્પુષ્ટાં ચ પોલિકામ્ । તતકે સ્વેદયેત્કૃત્યા મૂયંજ્જારેડપિ તાં પચેત્ ॥ ૨૮ ॥ સિદ્ધેયા રોટિકા પ્રોચા ગુણાંસ્તસ્યા: પ્રચક્મહે ।

રોટિકા વલકૃદ્વૃચ્યા વૃંહણી ધાતુવર્ધની । વાતર્ષી ક્ષ્ણકૃદ્ ગુર્વી દીતાર્મીનાં પ્રપૂજિતા ॥ ૨૯ ॥

અન્ય:-શુષ્કગોધૂમચૂર્ણેન (વલ્યુચેન) ક્ષિચિત્ પુષ્ટ પોલિકા કૃત્વા તતકે સ્વેદયેત્, તાં ચ મૂયંજ્જારે અપિ પચેત્ ॥ ૨૯ ॥ આ સિદ્ધા રોટિકા પ્રોચા, તસ્યા. ગુણાન્ પ્રચક્મહે-રોટિકા વલકૃત્ રચ્યા વૃહણી ધાતુવર્ધની વાતર્ષી ક્ષ્ણકૃત્ ગુર્વી (સતી) દીતાર્મીના પ્રપૂજિતા ॥

સૂકા ઘઉંના લોટમાં પાણી નાખી કાઈક બીડી પોળી બનાવવી, અને પછી તેને લોટી પર શેકી ઝાઝા અંગારા પર નાખી દેવી; એ પાકી રહે ત્યારે રોટલી કહેવાય છે. રોટિકા-રોટલી બળ આપનારી, રચિકારક, પુષ્ટિ આપનારી, ધાતુને વધારનારી, વાયુને હલુનારી, કંક કરનારી, બારે અને પ્રદીપ્ત નરકરાશિવાળાઓ માટે આરી છે. ૨૮, ૨૯

૧. રાટ્ટે-રીપ્યત્ વલકૃત્વાદિગુણે, કૃત્ દીર્ઘા પ્યુન્-ક્તરિ, ક્ષીત્વાત્ ટાપ્, અત્ ઇત્વ ચ-મળકારક-પક્ષે આદિ ગુણોથી જે પ્રકારે છે, તેથી રોટિકા-રોટલી.

ખાટી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણે શુષ્કગોધૂમચૂર્ણે તુ સામ્યુ ગાઠં વિમર્દયેત્ । વિધાય ઘટકાકારં નિર્ધૂમેડ્ગો શનૈ: પચેત્ ॥ ૩૦ ॥ અન્નાસ્કર્કંટી હોગા વૃંહણી શુક્લો લઘુ: । દીપની ક્ષ્ણકૃદ્વૃચ્યા પીનસમ્બાસકાસજિત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્ય-સામ્યુ શુષ્કગોધૂમચૂર્ણ ગાઠ વિમર્દયેત્, વટનાકાર વિધાય નિર્ધૂમે આઠો શનૈ: પચેત્ ॥ ૩૦ ॥ આ હિ અવાકર્કંટી વૃહણી શુક્લો લઘુ દીપની ક્ષ્ણકૃત્ વલ્યા પીનસમ્બાસકાસજિત્ (કચ્ચતે) ॥

સૂકા ઘઉંના લોટમાં પાણી નાખી પૂજ દૂંધી, વડાં જેવો આકાર કરી તેને ધુમાડા વગરના અશિમા ધીરે ધીરે પકાવવો, એટલે તે અંગારકર્કંટી-ખાટી કહેવાય છે. એ ખાટી પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકી, અશિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કંક વધારનાર, બળ આપનાર અને સુણેખમ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. ૩૦, ૩૧

૧. અન્નારેપુ અન્નારાગા વા કર્કંટી ઇવ, ત્વપરિ પાચ્ય-માનત્વાત્-અંગારા ઉપર પકવાતી લાનાથી બણે અંગારાની કાકડી હોય. તેવી તૈયાર કરાય છે, તેથી અંગારકર્કંટી-ખાટી.

જનની રોટલીના ગુણે

યજ્ઞા રોટિકા રુચ્યા મધુરા વિશદા લઘુ ।
મલગુફાનિલકરી વલ્યા હન્તિ કફામયાન્ ॥૩૨॥
અન્ય-યજ્ઞા રોટિકા રુચ્યા મધુરા વિશદા ગુ
મન્ગુફાનિલકરી વલ્યા (સતી) કફામયાન્ હન્તિ ॥

જનની રોટલી રુચિ ઉપત્તવનાર, મધુર,
સ્વ-છ, હલકી, બળ આપનાર, મળ તથા
વીર્યને વધારનાર, વાયુને ઠરનાર અને કફ
સખધી રોગોને મટાડનાર છે ૩૨

**અડદને યોગ બનાવવાની રીત
અને તેનું નામ**

માયાળાં દાલયસ્તોયે સ્થાપિતાસ્લકકચ્ચુકા ।
આતપ શોષિતા યન્ત્રે પિષ્ટાસ્તા ધૂમસી સ્મૃતા ॥૩૩॥
અન્ય-માયાળા દાલય તાય સ્થાપિતા સ્લક
કચ્ચુકા આતપે શોષિતા યન્ત્રે પિષ્ટા (ભવન્તિ) તા
ધૂમસી સ્મૃતા ॥

અડદની દાળને પાણીમા પથાળી ફેાતરા
ઉતારી નાખવા, પછી તડકામા સૂકવી ઘટીથી
દળીને તેનો જે લોટ કરાય, તેને ધૂમસી
વહેલ છે ૩૩

૧ ધૂમ ધૂમવર્ણ સ્યતિ-અન્ત્યતિ તિરસ્કરોતિ વા
ધૂમવર્ણાં વહત્વાત્, ધા-અન્તઃક્રમણિ-આતોડનુપસર્ગે ક -
ગૌરાદિ -જે મૂખરો વર્ણ ધાત્ય કરે છે તથા
ધુમાડના રંગનો તિરસ્કાર કરે છે માટે ધૂમસી-
અડદની છડી દાળનો નામ

અડદના લોટની રોટલીના ગુણે

ધૂમસી રચિતા ચૈવ પ્રાક્તા હર્ષણિકા બુધૈ ।
હર્ષણી કફપિત્તજ્જી શ્ચિદ્વિદ્વાતકરી સ્મૃતા ॥૩૪॥
અન્ય-(સા) ધૂમસી એ (રોટિકાસ્થેણ) રચિતા
(સતી) બુધ ચપ્રરિકા પ્રોષા (સા) વયતી કિંચિદ
શતકરી સ્મૃતા ॥

ધૂમસીમાથી જે રોટલી બનાવવામા આવે
તે અર્ઝરી કહેવાય છે, એ રોટલી કફ તથા
પિત્તને હણનારી અને કાઈક વાયુ કરનારી છે

૧ હમ્મ હમ્મ અબ્ધક શબ્દ રાતિ પચમાના મહિતા
ચાપિ વાતકરત્વાત્ રા શને-અત્તાડનુપસર્ગે ક -ગૌરાદિ
ત્વાન્ ડીવ્-રે ધારી વેળા જે અઝ એવે અપ્પ
અનાજ કરે છે અને આધા પડી પચ વાયડી
હોનાથી અપાનવાયુને તવે અનાજ-શબ્દ કરાવે
છ, તેથી અર્ઝરી-અડદની રોટલી

ચણાનો તથા તવનો રોટલીના ગુણે

ચણામ્યા રોટિકા રુક્ષા શ્લેષ્મપિત્તાશ્ચનુદ્ ગુહ ।
વિષ્ટમ્મિની ચ ચન્પુષ્યા તદ્ગુણા તિલ્લાપ્કુલી ॥૩૫॥
અન્ય-ચણામ્યા રોટિકા રુક્ષા (સતી) શ્લેષ્મ
પિત્તાશ્ચનુદ્ ગુહ વિષ્ટમ્મિના ચ ચન્પુષ્યા (ભવતિ) તિલ્લા-
શ્લેષ્મ (અપિ) તદ્ગુણા (વચ્ચત) ॥

ચણાનો રોટલો રુક્ષ, કફ, પિત્ત તથા
લોહીના બગાડને મટાડનારી, બારે મળને
રોકનારી અને નેત્રને હિતકારી છે તિલ
શબ્દની-તવનો રોટલી પણ તેના જેવા જ
શુભવાળી કહેવાય છે ૩૫

૧ શપ્તિ-હિન્તિ શ્લેષ્મપિત્તાશ્ચ શપ્તિ હિન્તિ
ઉપાદિ કુલ્લ્ ગૌરાદિ-તિન્નનાં શબ્દની-કફ, પિત્ત
તથા લોહીવિકારને જે નાશ કરે છે, તે તવનો
રોટલી-તિલશબ્દની કહેવાય છે

પિષ્ટિ-બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે
દાલિ સ્થાપિતા તોયે તતોડપહ્લતકચ્ચુકા ।
દિલાયા સાગુ સમ્પિષ્ટા પિષ્ટિકા કથિતા બુધૈ ॥૩૬॥
અન્ય-તાવ સ્થાપિતા તત અપહ્લતકચ્ચુકા
શિલાયા સાગુ સમ્પિષ્ટા દાલિ બુધૈ પિષ્ટિકા કથિતા ॥

પાણીમા પનાળી ફેાતરા ઉતારી નાખીને
પથરા ઉપર આરી રીતે વાટેલી દાળને વિદાને
એ પિષ્ટિકા કહી છે ૩૬

૧ પિષ્ટ-શિત્રયા સર્ચણમ્ અસ્તિ અસ્થા ઉત્પત્તિ
સાધનમ્-અત દ્વિત્તૌં દિતિ ટ્વ ટ્વચ્ચ ટ્વ, અત દ્વલ
ચ-દાળને પનાળી પથર પર વાટેવી એ જ જેનું
ઉત્પત્તિસાધન છે તેની પિષ્ટિકા-વાટેલી દાળ
વેદમિકા રોટલી બનાવવાની રીત અને
તેના ગુણે

માપપિષ્ટિકયા પૂર્ણગર્ભા મોધૂમચૂર્ણત ।
રચિતા રોટિકા સવ પ્રોક્તા વેદમિકા બુધૈ ॥૩૭॥
મહેદેદમિકા વલ્યા વૃષ્યા રુચ્યાડનિલાપહા ।
ઉષ્યા સન્તર્પણી ગુર્વી વૃહણી શુક્લા પરમ્ ॥૩૮॥
મિત્રમૂત્રમલા સ્તન્યમેદ પિત્તકફમદા ।
ગુદકોલાદિતશ્વાસપક્કિશ્ચુલાનિ નાશયેત્ ॥૩૯॥

અન્ય-માપપિષ્ટિકયા પૂર્ણગર્ભા મોધૂમચૂર્ણત રચિતા
(સા) રોટિકા સા એ બુધૈ વેદમિકા પ્રાક્તા । વેદ
મિકા વલ્યા વૃષ્યા રુચ્યા અનિગપહા ઉષ્યા સવળી
ગુર્વી વૃહણી પર શુક્લા મિત્રમૂત્રમલા સ્તન્યમેદ પિત્ત-
કફમદા ભવેત્ (તથા ચ) ગુદકાગદિતશ્વાસપક્કિશ્ચુલાનિ
નાશયત્ ॥

અડદની પિષ્ટિકાનું પૂરણ બરી ઘઉંના ઢોટની જે રોટલી બનાવવામા આવે, તે વેદમિકા રોટલી કહેવાય છે. એ રોટલી બળ આપનાર, મૈથુન શક્તિ વધારનાર, રુચિદારક. વાયુને હલનાર, ગરમ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યની ખૂબ વૃદ્ધિ કરનાર, આડો લગાડનાર, મૂત્ર કરનાર, ધાવણ તથા મેદને વધારનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને શુદ્ધીત, અર્દિત, શ્વાસ તથા પક્ષિશૂલ-એ રોગોનો નાશ કરે છે. ૩૭-૩૯

૧. વેદ-હિરરહિત પન વગ્ન અનતિ-પ્રાગ્ભિ-અમ ગત્યારો-‘ સર્વધાતુમ્બ ઇન્’, સજાયા કન્, ટ્રાપ્-વેડમિકા-૭૯ વગરના પૂર્ણ અધનને જે પામે છે, તેવી વેડમિકા-કૃદાદાદિત્વાદ દસ્ય દત્તે વેડમિકા-વેડમી. પાપડ બનાવવાની રીત, તેનું નામ તથા ગુણે ધૂમસી રચિતા હિહ્ગુહરિદ્રાલવૈયુંતા ।

જીરફસ્વજિકામ્યાં ચ તનુરૂત્ય ચ વેદિતા ॥૪૦॥
પર્પટાસ્તે સદાહારશ્રણાઃ પરમરોચકાઃ ।
દીપનાઃ પાચના રુક્ષા ગુરવઃ ક્ષિચ્ચિદીરિતાઃ ॥૪૧॥
મોદ્રાસ્તુ તદ્ગુણાઃ પ્રોક્તા વિશેષાલ્લઘવો હિતાઃ ।
ચળકસ્ય ગુણયુક્તાઃ પર્પટાશ્ચળકોદ્રવાઃ ॥
સ્નેહશ્રયાસ્તુ તે સર્વે ભવેયુર્મધ્યમા ગુણઃ ॥૪૨॥

અન્ય - હિહ્ગુહરિદ્રાલવૈયુંતા ચ જીરફસ્વજિકામ્યાં યુતા રચિતા ધૂમસી તનુરૂત્ય વેદિતા (સર્તા) પર્પટા (કષ્ટન્ત) । તે સદા અહારશ્રણ પરમરોચકા દીપના પાચના સ્થા (સન્ત) ક્ષિચ્ચિ ગુરવ ઈરિતા । મોદ્રા તુ તદ્ગુણા પ્રોક્તા વિશેષાલ્લઘવ હિતા (મગ્નિત), ચળકાદ્રવા પર્પટા ચળકસ્ય ગુણે યુક્તા. (સ્વ), સ્નેહશ્રયા તુ તે સર્વે ગુણે મધ્યમા ભવેયુ. ॥

(અડદની ઢાળને પાણીમા પતાળી, ફેાતરાં ઉતારી, તડકામા સૂકવી ઘંટીથી ઢળી તે ઢોટના) હિંગ, હળદર, લૂણ, છરું તથા સાછપારનાખી પાણીથી બાધી બહુ જ પાતળો પાતળો વણવામાં આવે, તે પાપડ કહેવાય છે. એ પાપડને હમેશ અંગારા પર શેકીને ખાવા. ૫૫૮-૫૫૯ ધણી રુચિ ઉપભવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, રૂક્ષ અને કાષ્ઠક ભારે છે. એ જ પ્રમાણે મગની ઢાળના પાપડ ક્ષાય તે તે પણ ઉપર કહેલાના જેવા જ શુભવાળા, વિશેષ કરી હલકા અને હિતકારી

ધાય છે. અણુની ઢાળના પાપડ ક્ષાય તે તે અણુના જેવા શુભવાળા ધાય છે; એ પાપડને તેલમાં તળવામા આવે તા તે મધ્યમ શુભવાળા ધાય છે. ૪૦-૪૨

૧. પવન્તિ-ગચન્તિ વૈદિક્તાન્મનવમ્, અહારશ્રણ્ય રોચકર્ણવળત્વાદિગુણયુક્તામ્, ૫૫ ગર્તા-‘શકાદિમ્યાંડ્યન્’ (હળા. ૪-૯૧) ઇતિ અદન્ પ્રત્યય-૫૫યા ૫૫ી જે ખૂબ પાતળા અને અને અગારા પર શેકવા ૫૫ી જે રુચિદારક તથા અગ્નિરૂપક આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેવી ૫૫૮-૫૫૯.

પૂરિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે માપાણાં પિષ્ટિકાં યુકગાલ્લઘનાર્દ્ધકહિહ્ગુમ્બિઃ । તથા પિષ્ટિકયા પૂર્ણાં સમિતાહ્લતાપોલિકા ॥૪૩॥ તતસ્તેન પકા સા પૂરિકા કથિતા મુષઃ । રુચ્યા સ્વાદી ગુરુઃ ક્ષિમ્બા વલ્યા પિત્તાશ્ચદૂષિકા ઇષ્ ચશુસ્તેજોહરી ચોષ્ણા પાકે વાતવિનાશિની । તથૈવ ઘૃતપન્નાપિ ચશુષ્યા રક્ષપિત્તહૃ ॥૪૫॥

અન્ય - માપાણા પિષ્ટિકા લગ્નાર્દ્ધકહિહ્ગુમ્બિઃ યુન્મ્યાદ, તથા પિષ્ટિકયા પૂર્ણાં સમિતાહ્લતાપોલિકા (યા ભવેવ) તત સા તેન પન્ના (સર્તા) મુષે. પૂરિકા કથિતા । (સા પૂરિકા) સ્વાદી રુચ્યા ગુરુઃ ક્ષિમ્બા વલ્યા પિત્તાશ્ચદૂષિકા ચશુસ્તેજોહરી પાકે ચ હળા (સર્તા) વાતવિનાશિની (અસ્તિ), ઘૃતપન્ના અપિ તથૈવ (ગુણયુક્તા સર્તા વિશેષાન્) ચશુષ્યા રક્ષપિત્તહૃ (ભવતિ) ॥

અડદની વાટેલી ઢાળમાં લૂણ, આડું તથા હિંગ નાખી તેનું પૂરણ બરી પરશુલીની પૂરી બનાવી તેને તેલમાં તળી લેવાય એટલે વિદાનોએ તેને પૂરિકા કહી છે. એ પૂરિકા મધુર, રુચિ ઉપભવનારી, ભારે, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારી, પિત્તને તથા ઢોહીને બગાડનારી, નેત્રના તેજને હરનારી, પાકમા ગરમ અને વાયુને નાશ કરનારી છે. એ પૂરિકા જે ધીમાં પકાવી હોય તે નેત્રને હિતકારી ધાય છે અને રક્ષપિત્તને મટાડે છે. ૪૩-૪૫

૧. પૂવત નાપાણા પિષ્ટિકા લગ્નાર્દ્ધકહિહ્ગુમ્બિઃ અસ્વા, સ્તથ તેલપૂતપકાયામસ્વા પૂવન્તે દરચત્વાદિ-ગુણા અપિ, સા પૂરિકા, પૂરી આપ્યાવને-‘વજાયામ્’ ઇતિ બ્યુર, ટાપ્ અત ઇત્ત ચ-લપ્થ, આડું તથા હિંગ નાખેલી અડદની ઢાળનું પૂરણ જેમાં બરાય છે, તે મેંદાની પૂણને તેલ કે ધીમાં તળી નાખવાથી

રચિકારક આદિ શુભોથી ભરપૂર બનાવાય છે, તે પૂરિકા કરનાય છે. ભોળનકૌતુહલ નામના ગ્રંથમાં આનું ઘણું આ રીતે આપ્યું છે : ' સમિતાયેતને જીરહિદ્ગુમારીતસંતુપ્ત, પૃતાકે જલસંયુક્ત પીઠસ્ત્રોપરિ વેદિતે, પૃતેન વાય તેલેન મંજિતા પૂરિકા મતા - છરું. હિંગ તથા મરિયાં નાખેલું અને ઘી તથા પાણીથી દૂરેલું સમિતાનું વેસણ આડણી પર વણી નાખી તેજ કે ઘીમાં તળી કાઢવામાં આવે, તેને પૂરિકા કહી છે. ' આમાં કંઈક ફરક છે, છતાં લગભગ મળતું જણાય છે.

અડદનાં વડાં બનાવવાની રીત
માપાણાં પપ્પિકાં યુક્તાં લવણાર્દ્રકહિહ્ગુમ્ભિઃ ।
કૃત્વા વિદધ્યાદ્દટ્કાંસ્તાંસ્તેલેપુ પચેચ્ચનઃ ॥ ૪૬ ॥
અન્વય. - માપાણાં પપ્પિકાં લવણાર્દ્રકહિહ્ગુમ્ભિઃ યુક્તાં કૃત્વા વટકાન વિદધ્યાત્. તાન્ તેલેપુ ચનૈઃ પચેત્ ॥

અડદની વાટેલી ઢાળમાં લૂણ, આદુ તથા હિંગ નાખી તેનાં વડાં કરવાં; અને તેને તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવવાં. ૪૬

વડાંનાં નામ તથા શુભે
વિશુષ્કા વટકા વલ્યા વૃંહણા વીર્યવર્ધનાઃ ।
વાતામયહરા રુચ્યા વિશેવાર્દિતાપહાઃ ॥ ૪૭ ॥
વિવન્ધમેદિનઃ શ્લેષ્મકારિણોઽત્યમ્નિપૂજિતાઃ ।
સંચૂર્ણ્યં નિશ્કિપેત્તક્રે ઇદ્રં જીરકહિહ્મુ ચ ॥ ૪૮ ॥
લવણં તત્ર વટકાન્ સક્લાતપિ મક્ષયેત્ ।
શુકલસ્ત્ર ત્ર વટકો યલરુદ્રોચનો ગુરુઃ ॥ ૪૯ ॥
વિવન્ધકૃદિદાહી ચ શ્લેષ્મલઃ પચનાપહઃ ।
રાજ્યકયાતિરોચિન્યા પાચન્યા તાંસ્તુ મક્ષયેત્ ॥ ૫૦ ॥

અન્વય - વિશુષ્કા. વટકા વલ્યાઃ વૃંહણા વીર્ય-વર્ધનાઃ વાતામયહરાઃ રુચ્યાઃ વિશેવાર્દિતાપહાઃ (મન્તિ, તથા ચ) વિવન્ધમેદિનઃ શ્લેષ્મકારિણઃ અત્યમ્નિપૂજિતાઃ (મવન્તિ), ઇદ્રં ચ જીરકહિહ્મુ સંચૂર્ણ્ય તંકં નિશ્કિપેત્, તત્ર સક્લાન્ અપિ વટકાન્ મક્ષયેત્, (એવં) તત્ર (ક્ષિપ્તઃ સઃ) વટકઃ શુકલઃ યલરુદ્રોચનઃ ગુરુ વિવન્ધકૃન્ વિદાહી શ્લેષ્મલઃ ચ પચનાપહઃ (સ્યાત્, કિંચ) તાન્ અતિરોચિન્યા પાચન્યા રાજ્ય-કયાતુ મક્ષયેત્ ॥

સુકાથેલાં વટકાં - વડાં ખૂબ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, વાયુના રોગને મટાડનાર, રુચિકારક અને ખાસ કરી અર્દિત (મોઢાના લકવા) નો નાશ કરનારાં છે; વળી તે આડાની કબજિયાત તોડનાર, કંઈ

કરનાર અને પ્રદીપ્ત અશિવાળાઓ માટે ઘણું સારાં છે. છરું તથા હિંગને ભૂકા કરી શેડીને તેને ખૂબ બાડી છાશમાં નાખવો; પછી તે છાશમાં લૂણ નાખી સઘળાં વડાં તેમાં ઘોળી દેવાં; એ વડાં વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપબવનાર, ભારે, મળ બંધ કરનાર, દાહ કરનાર, કંઈ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. તે વડાં અતિ રુચિ ઉપબવનાર અને પાચક એવાં સાર્થતાં સાથે પણ ખવાય.

વદન્તિ - વેચ્યન્તિ ગોલાકારેણ વૃહણત્વાદિગુણશ્ચ - ત્માનમિતિ વડાઃ, વટ વેચને - પચાયન્, તતઃ વડા એવ વટકા - સજ્જયા કન્ - જેઓ ગોળ આકારથી અને પુષ્ટિકારકપણ આદિ શુભોથી પોતાને વીરે - વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી વટકા - વડાં.

કાંછવડાં બનાવવાની રીત અને તેનાં નામ તથા શુભે

મન્થની નૂતના ધાર્યા કદુતૈલેન લેપિતા ।
નિર્મલેનામ્બુનાપૂર્યં તસ્યાં ચૂર્ણં વિનિશ્કિપેત્ ॥ ૫૧ ॥
રાજિકાજીરલવણહિહ્ગુશુષ્કીનિશારુતત્મ ।
નિશ્કિપેદ્દટ્કાંસ્ત્ર ભાણ્ડસ્યાસ્થં ચ મુદ્રયેત્ ॥
તતો દિનત્રયાદૂર્ધ્વમ્મલાઃ સુવૈટકા ધ્રુવમ્ ॥ ૫૨ ॥
કાશ્નિકાં વટકો રુચ્યો વાતપ્નઃ શ્લેષ્મકારકઃ ॥
શૂલ્કાઽજીર્ણદાહમ્નો નેત્રરોગેપુ નો દિતઃ ॥ ૫૩ ॥

અન્વય - નૂતના મન્થની ધાર્યા, (સા ચ) કદુ-તૈલેન લેપિતા (કાર્યા), તાં ચ નિર્મલેન અમ્બુના અપૂર્યં તસ્યાં ગાજિકાજીરલવણહિહ્ગુશુષ્કીનિશારુતત્મ ચૂર્ણં વિનિશ્કિપેત્, (તથા ચ) તત્ર વટકાન્ નિશ્કિપેત્, ભાણ્ડસ્ય આસ્થં ચ મુદ્રયેત્; તતઃ દિનત્રયાત્ ઊર્ધ્વં વટકાઃ ધ્રુવમ્ અન્થા સુ । (અર્થ) કાશ્નિકઃ વટક. રુચ્યઃ વાતપ્નઃ શ્લેષ્મકારક શૂલ્કા અજીર્ણદાહમ્નોઃ (અસ્તિ, કિન્) નેત્રરોગેપુ દિતઃ નો (મવન્તિ) ॥

નવું હાંડલું લઈ તેમાં સરસિયું તેલ ચોપડી નિર્મળ પાણી ભરી તેમા સાર્થ, છરું લૂણ, હિંગ, સૂઠ અને હળદરથી બનાવેલું ચૂર્ણ નાખીને તેમાં વડાં નાખવાં અને હાંડ-લાનું મોહું તદન બંધ કરી દેવું; એમ ત્રણ દિવસ રાખ્યા પછી તેમાંથી બહાર કાઢેલાં વડાં ખરેખર ખાટાં થઈ જાય છે; તે કાંચિકા - કાંછ-વડાં કહેવાય છે; એ કાંછવડાં રુચિકારક, વાયુને હણનાર, કંઈને કરનાર અને શૂન,

અછલું તથા દાહને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના રોગવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી. ૫૧-૫૩

૧. કુસ્તિતા અક્ષિમ્-અર્ધિર્ અમ્લત્વસ્યા અસ્તિ ભવ્યતિ વાધિક્રમ્, તદ્ અસ્તિ અસ્ય અમ્લત્વસાધનમ્
 इति काञ्चिक-अशोभाय-भद्रार्धरूपे नेत्रुं भूराभ
 ૨૪૩૫ પ્રકટ થાય છે, તે કાંચિક કહેવાય છે-નેને કાંચ કહે છે; એ કાંચ નેમાં ખદાઈ લાવવા સાધન બને છે, તેવી કાંચિક-કાંચવડાં કહેવાય છે.

આંખલીવડાંનું નામ તથા ગુણ

અમ્લિકાં સ્વેદયિત્વા તુ જલેન સહ મર્દયેત્ ।
 તદ્ગોરે કૃતસંસ્કારે વટકાન્મજ્જયેજ્જનઃ ॥ ૫૪ ॥
 અમ્લિકાવટકાસ્તે તુ રુચ્યા વહ્નિપ્રવીપનાઃ ।
 વટકસ્ય ગુણેઃ પૂરેતેડપિ ચ સમન્વિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

અન્વય-અમ્લિકાં તુ સ્વેદયિત્વા જલેન સહ મર્દયેત, કૃતસંસ્કારે તદ્ગોરે જન વટકાન્ મર્મયેત્ । તે તુ અમ્લિકા-વટકા-રુચ્યાઃ વહ્નિપ્રવીપના (ભવન્તિ), એતે ચ પૂરેઃ વટકસ્ય ગુણે અપિ સમન્વિતાઃ (સુ-) ॥

આંખલીના કાતરાને શેકીને પાણીમાં ચોળી નાખવા; પછી સંસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડાંને ઝોળી દેવાં, એટલે તે અમ્લિકા વટકા-આંખલીવડાં કહેવાય છે. એ વડાં રુચિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલાં વડાંના ગુણો પણ સંપૂર્ણ રહે છે. ૫૪, ૫૫

૧. અમ્લિકાસંસ્કૃતા વટકા-શામ્ભાર્યાદિ-આખથીથી સંસ્કારી કરેલ-આંખલીના પાણીમાં ઝોળેલા ને વડાં તે અમ્લિકાવટકા-આંખલીવડાં કહેવાય છે.

મગનાં વડાંના ગુણો

મુદ્રાનાં વટકાસ્તક્રે મજ્જિતા લઘ્વો હિમાઃ ।
 સંસ્કારજપ્રભાવેણ ત્રિદોષશમના હિતાઃ ॥ ૫૬ ॥

અન્વય-તક્રે મજ્જિતા મુદ્રગાનાં વટકા. લઘ્વ-હિમા સંસ્કારજપ્રભાવેણ ત્રિદોષશમના. (સન્ત) હિતા. (સુ) ॥

ઘાટી છાશમાં ઝોળેલા મગના વડાં હલકા ટાઠા અને સંસ્કારથી થયેલા પ્રભાવને લીધે ત્રણે દોષને શમાવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અડદની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માપાણાં પિષ્ટિકા હિસ્તુલવનાર્દ્રકસંસ્કૃતા ।
 તથા વિરચિતા વલ્લે વટિકાઃ સાયુશોપિતાઃ ॥ ૫૭ ॥
 મંજિતાસ્તપ્તતલે તા અથવા સ્પલેહિતાઃ ।
 વટકસ્ય ગુણૈર્યુક્તા ઘ્રાતવ્યા રચિદા મૃદામ્ ॥ ૫૮ ॥

અન્વય-માપાણાં પિષ્ટિકા હિસ્તુલવનાર્દ્રકસંસ્કૃતા (કિંચેત), તથા વલ્લે વિરચિતાઃ વટિકાઃ સાયુશોપિતા. તપ્તતલે મંજિતાઃ અથવા સ્પલેહિતાઃ તા વટકસ્ય ગુણેઃ યુક્તા. (સત્વઃ) મૃદાં રચિદાઃ ઘ્રાતવ્યાઃ ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં હિંગ, લૂણ તથા આદુ નાખી સંસ્કારી કરવી; પછી તેમાંથી વસ્ત્ર પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે સુકવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અથવા શધેલી દાળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાના જેવા ગુણવાળી હોઈ (ખાવામાં) ઘણુંજ રુચિ આપનારી થાય છે. ૫૭, ૫૮

ડોળાંની વડીઓના ગુણો

કૂપ્માળકવટી શ્લેષા પૂર્વાકવટિકાગુણા ।
 વિશેષાત્પિત્તરક્ષી લઘ્વી ચ કથિતા ભુષેઃ ॥ ૫૯ ॥
 અન્વય-કૂપ્માળકવટી પૂર્વાકવટિકાગુણા હેત, વિશેષાત્ પિત્તરક્ષી ચ લઘ્વી ભુષેઃ કથિતા ॥

ડોળાંની વડી પણ અડદની વડી જેવા જ ગુણોવાળી બાણવી. તે વડી વિશેષે કરી રક્ષાપિત્તને મટાડનારી અને હલકી વિદ્વાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણો

મુદ્રાનાં વટિકા તદ્વચિતા સાધિતા તથા ।
 પથ્યા રુચ્યા તથા લઘ્વી મુદ્રસપ્તગુણા સ્મૃતા ॥ ૬૦ ॥

અન્વય-તદ્વચિતા તથા સાધિતા મુદ્રગાનાં વટિકા પથ્યા રુચ્યા તથા લઘ્વી (સતી) મુદ્રસપ્તગુણા સ્મૃતા ॥

અડદની વડીઓની પેઠે જ બનાવેલી તથા શધેલી મગની વડીઓ પણ પથ્ય, રુચિ ઉપબવનાર અને હલકી હોઈ મગની શધેલી દાળના જેવા જ ગુણોવાળી કહી છે.

ખોટાં મીઠલાં બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માપપિષ્ટિકયા લિસં નાગવહ્લીવલં મહત્ ।
 તત્તુ સંસ્વેદયેદ્ યુક્ત્યા સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ॥
 તતો નિષ્કાસ્ય તત્તુ લખ્ણ્યં તતસ્તલેન મર્જયેત્ ॥ ૬૧ ॥

મલીકમત્સ્ય ડકોડ્ય પ્રકાર પાકપણ્ડિતૈ ।
 ત વૃન્તાકમટિત્રેણ વાસ્તુકૈન ચ મક્ષયેત્ ॥૬૨॥
 અન્વય -મહત્ નાગરદ્વીપક માપવિષ્ટિક્ષ્યા સ્થિત
 (સ્ત્વા) તન્નુ સ્થાન્યામ્ આસ્તારકોપરિ યુક્ત્યા સત્વેદયેત્,
 સત્ સખ્ય તત્ તત નિષ્કાશ્ય તૈલેન મુનયત્ । અય
 પ્રકાર પાનપણ્ડિત અત્રીકમત્સ્ય ડક, તે વૃતાક
 મટિત્રણ ચ વાસ્તુકૈન મક્ષયેત્ ॥

ખોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની
 ઘાળ ચોપડીને તેને તપેલામા ખડના માળા
 ઉપર યુક્તિથી પકાવવું એ પાન બ્યારે
 ઢુકડા થઈ શકે એવુ થાય ત્યારે તેને તેમાથી
 ખડાર કાઢી (સુધારીને) તેલમા તળવું, આ
 પ્રકારને પાઠશાસ્ત્રના પડિતોએ ખોટું માછલુ
 કહેલ છે, તેને રીગળાના બરડાની સાથે
 અથવા ટાકાની સાથે ખાવું ૬૧,૬૨

કઢી બનાવવાની રીત
 સ્થાલ્યા ઘૃતે વા તેલે વા હરિત્રાદિસ્તુ મર્જયેત્ ।
 અવલેહનસંયુક્ત તન્નુ તત્રૈન નિશ્ચિપેત્ ॥૬૩॥
 એવા સિદ્ધા સમરિચા કથિતા કથિતા બુધૈ, ॥૬૩॥
 અન્વય -સ્થાલ્યા ઘૃત વા તેલે વા હરિત્રાદિસ્તુ મજ
 મ્લ તન્નુ એ અવલેહનસંયુક્ત તન્નુ નિશ્ચિપેત્, સમરિચા
 એવા સિદ્ધા (સતી) બુધૈ કથિતા કથિતા ॥

તપેલીની અદર ધીમા કે તેલમા હળ
 દર અને હિંગનો વધાર મૂકવો પછી તે
 વધારમા વેસણવાળી છાશ નાખવી અને
 મરી નાખવા, એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્વાનોએ
 તેને કઢી કહેલ છે ૬૩

કઢીના ગુણે
 કથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહિપ્રદીપની ।
 કફાનિલવિવન્ધમ્નો કિચ્છિત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥૬૪॥
 અન્વય -કથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહિપ્રદીપની
 કિચ્છિત્ પિત્તપ્રકોપિણી કફાનિલવિવન્ધમ્નો (સ્વાત્) ॥
 કવથિતા^૧-કઢી પાચન, રુચિ ઉપબવનાર,
 હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર કાઈક પિત્તને
 પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના
 રોકાણુને મટાડનાર છે ૬૪

૧ કવચયતે નિષ્પાચતે સ્મ મજિતહસ્તિદિહુમિથ
 સમરિચમવલેહનયુક્ત તન્નુ સ્થાલ્યા વા સિદ્ધા-કથિતા કથે
 નિષ્પાચે-કમળિ ક્વ ટાપ્-હળદર તથા હિંગના વચાર
 વાળી અને મરિચા સાથે વેસણથી મિત્ર કરેલી ાશતે

તપેલીમા ઉકાળાને જે તૈયાર કરાય તે કવથિતા-
 કઢી કહેવાય છે
 ઉપયુક્ત ખોટા માછલાના કઢી સાથેના ગુણે
 મલીકમત્સ્યા શુષ્કા વા કિં વા કથિતયા મુતા ।
 વૃહ્ણા રોચના વૃથ્યા વલ્યા વાતગદાપહા ॥૬૫॥
 કોષ્ટપુદ્ગિક્ષા કિચ્છિત્ પિત્તપ્રકોપણા ।
 અદિતે સહનુસ્તમ્મે વિશેષણ હિતા સ્મૃતા ॥૬૬॥
 અન્વય -અત્રીકમત્સ્યા વા મુખા કિંચા કથિતયા
 મુતા (મક્ષિતા સન્ત) વૃહ્ણા રોચના વૃથ્યા વલ્યા
 (સન્ત) વાતગદાપહા (ભવન્તિ) ॥ શુષ્કા (ત)
 કોષ્ટપુદ્ગિક્ષા કિચ્છિત્ પિત્તપ્રકોપણા (સન્ત) અદિતે
 સહનુસ્તમ્મે વિશેષણ હિતા સ્મૃતા ॥

ઉપર કહેલા ખોટા માછલા નકરા બ
 ખાવા અથવા કઢીની સાથે ખાવા કઢીની
 સાથે ખાધેલા એ માછલા પુષ્ટિ આપનાર,
 રુચિ ઉપબવનાર, મેથુનશક્તિને વધારનાર
 તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસબધી રોગો
 ને મટાડનાર છે એ નકરા માછલા કોઠાને
 સાફ કરનાર, કાઈક પિત્તને પ્રકોપ કરનાર
 અને અદિત રોગમા તથા દાઢી અલાઈ
 બવાના રોગમા વિશેષે કરી હિતકારી
 કદા છે ૬૫,૬૬

મગના લીલા વડા બનાવવાની રીત
 મુદ્ગપિણ્ડિવિરચિતાન્ વટોસ્તૈલેન પાચિતાન્ ।
 વસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યન્ તસ્મિન્ચૂર્ણે વિનિ શિપેત્ ॥૬૭॥
 મ્રદ હિસ્વગાર્દ્રક સૂક્ષ્મ મરીચ જીરક તથા ।
 નિન્મૂલસ યવાનોંચ યુક્ત્યા સર્વ વિમિશ્રયેત્ ॥૬૮॥

અન્વય -મુદ્ગપિણ્ડિવિરચિતાન્ વટન્નુ તૈલેન પાચિતાન્
 (સ્ત્વા) વસ્તેન સન્નક્ ચૂર્ણયેત્ તસ્મિન્ ચૂર્ણ મ્રદ
 હિન્નુ સૂક્ષ્મમ્ આદ્રક મરીચ જીરક નિન્મૂલસ તથા ચ
 યવાન્ વિનિ શિપેત્ (તત્) સર્વ યુક્ત્યા વિમિશ્રયેત્ ॥
 મગની વાટીકાળતા વડા બનાવી તેઓને
 તેલમા પકાવી હાથ વડે સારી રીતને ભૂકો
 કરી નાખવો પછી તે ભૂકામા શેકેલી હિંગ,
 શેકેલુ ઝીણુ આદુ, શેકેલા મરી, શેકેલુ
 જીરુ, લીણુનો રસ તથા અબખે એ સઘળા
 પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા
 મુદ્ગપિણ્ડિ પવેત્સમ્યક્ સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ।
 તસ્યાસ્તુ મોલક કુર્યાત્તન્મયે પૂર્ણ ક્ષિપેત્ ॥૬૯॥
 અન્વય -(તત) મુદ્ગપિણ્ડિ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ

સમ્યક્ પચેત, તસ્યા તુ ગોલક કુર્યાત, તન્મયે પૂષ્ણ ક્ષિપેત્ ॥

પછી મગની વાટીદાળને તપેલામાં ખડ ના માળા ઉપર સારી રીતે પકાવી તેના ગોળા બનાવી, તે ગોળાઓની અંદર ઉપર કહેલા ભૂકાનું પૂરણ બરવું. ૬૯

મગનાં લીલાં વડાંના ગુણે

તેલે તાનુ ગોલકાનુ પક્તયા કથિતાયાં નિમજ્જદેત્ ।
ગોલકાઃ પાચકાઃ પ્રોકાસ્તે ત્વાદ્ર્ઠકવટા અપિ ॥૭૦॥
મુદ્રાદ્ર્ઠકવટા રુચ્યા લઘ્વો ઘલકારકાઃ ।

દીપનાસ્તર્પણાઃ પથ્યાસ્ત્રિપુ દોષેષુ પૂજિતાઃ ॥૭૧॥

અન્યથા:-(તત.) તાનુ ગોલકાનુ તેલે પરસ્વા ક્વચિ-
તાયા નિમજ્જયેત, તે ગોલકા. આદ્ર્ઠકવટાઃ અપિ પ્રોકા,
(ત ચ) મુદ્રાદ્ર્ઠકવટાઃ રુચ્યા પાચના. લઘ્વ ઘલ-
કારકા દીપના તર્પણા પથ્યા (ચન્ત.) ત્રિપુ દાપેષુ
પૂજિતા (કથ્યન્ત) ॥

પછી એ ગોળાઓને તેલમાં પકાવી કઢીમાં ઘોળવા, એટલે તે મગના લીલાં વડાં કહેવાય. એ વડા રુચિકારક, પાચક, હલકાં, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, વૃષ્ટિ કરનાર, પથ્ય અને ત્રણે દોષોમાં હિતકારી કહેવાય છે. ૭૦, ૭૧

વેસણ અને પકવડીની બનાવ તથા ગુણે

દાલપથ્થળકાનાં તુ નિસ્તુપા યન્ત્રોપેપિતાઃ ।
તચ્ચૂર્ણે વેશનં પ્રોકં પાકશાસ્ત્રવિશારદૈઃ ॥૭૨॥
વટિકા વેશનસ્યાપિ ક્વચિતાયાં નિમજ્જિતા ।
રુચ્યા વિષ્ણુમ્મજનની રહ્યા પુષ્ટિકરી સ્મૃતા ॥૭૩॥

અન્યથા-વપરના દાલ્ય તુ નિસ્તુપા યન્ત્રોપેપિતા
(ક્તંત્યા), તચ્ચૂર્ણે પાકશાસ્ત્રવિશારદૈ વેશન પ્રાકમ્ ॥
વેશનસ્ય વટિકા અપિ ક્વચિતાયા નિમજ્જિતા (સતી
લોકે પત્તવડી-પકવડી કથ્યત, સા ચ) રુચ્યા વિષ્ણુ-
મ્મજનની રુચ્યા પુષ્ટિકરી સ્મૃતા ॥

ચણાની દાળનાં ફેાતરા કાઢી નાખી તેને ઘંટીથી ઢાળવી; એનો જે લોટ થાય તેને પાકશાસ્ત્રીઓ વેશન (વેસણ) કહે છે. એ વેસણની વડીઓ કઢીમાં નાંખી સાથે ઉકાળવી, એટલે તે પકવડી-પકવડી કહેવાય છે. એ વડી રુચિકારક, મળતું રોકાણ કરનાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે. (એમ વેસણમાથી થતા ખંડન અને ખંડ આદિ બીજા પ્રકારે

પણ સમજી લેવા.) ૭૨-૭૩

૧. વિશતિ અન્ન મિશ્રમિત્રવસ્ત્રાપ્રગતિ, યદ્વા વિરયત એને વિમિશ્રવસ્ત્રાપ્રગતિ પ્રગતતયા इति વેશનમ્, વિશ પ્રવેશને-અધિવશ્ણે વા કર્તરિ સ્યુર્-વ્વત-વ્વતતી પકવાણની વાનીઓ જેમાં સમાય છે અથવા એને વ્વતતાં પકવાણોની વાનીઓ માં જેનો મુખ્યત્વે પ્રવેશ હોય છે, તેથી વેશન-ચણાની છડી દાળનો લોટ.

૨. (ક્વચિતાયા) પત્તવા વાસો વડી પત્તવડી-પત્તવડી इति પ્રાદ્વ-કઢીમા ઉકાળેલી ચણાના વેસણની જે વડી તે પકવડી અને પ્રાદ્વતમા તેને પકવડી કહે છે.

માંસના પ્રકારે

શુદ્ધ માંસ પકાવવાની રીત

પાકપાત્રે ઘૂતં દયાતેલ ચ તદ્માવતઃ ।
તત્ર હિલ્લા હરિદ્રાં ચ મર્જયેત્તદનન્તરમ્ ॥૧॥
છાગાદેરસ્તિચરહિતં માંસં તત્તલ્પિદ્ધતં ધ્રુવમ્ ।
ધીતં નિર્ગાલિતં તસ્મિન્પૂતે તદ્ગર્જયેચ્છર્નઃ ॥૨॥
સિદ્ધયોગ્યં જલં દત્ત્વા લઘ્વં તુ પચેત્કતઃ ।
સિદ્ધે જલેન સમિપ્ય વેશવાર પરિક્ષિપેત્ ॥૩॥
દ્રવ્યાણિ વેશવારસ્ય નાગવહ્નીદલાનિ ચ ।
તપ્તુલાઘ્ણ લઘ્વજ્ઞાનિ મરીચાનિ સમાસતાઃ ॥
અનેન વિચિના સિદ્ધં શુદ્ધમાંસમિતિ સ્મૃતમ્ ॥૪॥

અન્યથા:-પાકપાત્રે ઘૂત તદ્માવત. ચ તેલ દયાત, તત્ર હિલ્લુ ચ હરિદા મર્જયેત્, તદનન્તર અસ્તિચરહિત ત્ત (પૂર્વોક્ત) છાગાદેઃ માસ ધ્રુવ ધીત નિર્ગાલિત (ચ દત્ત્વા) તસ્મિન્ પૂતે યને તદ્ મર્જયેત્ ॥ તત. સિદ્ધયોગ્ય જલ દત્ત્વા (તત્ર) લઘ્વં તુ પચેત, સિદ્ધે (તર્મિન્) વેશવારજલેન સમિપ્ય પરિક્ષિપેત્ ॥ વેશવારસ્ય દ્રવ્યાણિ-નાગવહ્નીદલાનિ ચ તપ્તુલા લઘ્વજ્ઞાનિ મરી-ચાનિ સમાસતા (પ્રોક્તાનિ), અનેન વિચિના સિદ્ધ દ્દમાંસમ્ इति સ્મૃતમ્ ॥

પકાવવાના વાસણમા ધી અથવા તે ન મળે તો તેલ નાખવું. એમાં હિંજ તથા હળહરનો વધાર મૂકવો. પછી હાડકાં વગરના તથા દુકડા કરેલા બકરા વગેરેના માંસને અવશ્ય ઘોઈ ગાળી નાખીને તે ધીમાં અથવા તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવવું. પકાવવી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી તેમા લૂણને પણ પકાવવું. પાત્રી રહ્યા પછી તેમાં નીચે લખેલા વેશવાર-મસાલાના પદાર્થો પાણીમાં ઘાટીને નાખવા. મસાલાના પદાર્થો નાગરવેલનાં

પાન, ચોખા, લવિંગ અને મરી એટલા ટંકમાં કહ્યા છે. આ પ્રકારથી પકવેલું માંસ તે શુદ્ધ માંસ કહેવાય છે. ૧-૪

ટીના-વેશગાર વેગર इति लोके । (अथ ७५२ छ.)

શુદ્ધ માંસના ગુણો

શુદ્ધમાંસ પરં વૃષ્યં વલ્યં રુચ્યં ચ ચૂંતણમ્ ।

ત્રિદોષશમકં શ્રેષ્ઠં દીપનં ધાતુવર્ધનમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય - શુદ્ધમાંસ પર ગૃય વલ્ય રુચ્ય વૃદ્ધિ શ્રેષ્ઠ ત્રિદોષ-શમક શ્રેષ્ઠ દીપન ચ ધાતુવર્ધનમ્ (કથ્યત) ॥

શુદ્ધ માંસ મૈથુનશક્તિને ખૂબ વધારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, તબીબ દોષોત્તર શમન કરનાર, શ્રેષ્ઠ, અગ્નિને પ્રતીષ્ઠ કરનાર અને ધાતુને વધારનાર છે. ૫ સહદ્રવક માંસ પકાવવાની રીત અને તેના ગુણો

છાગાદેર્માસમૂર્વાદિઃ કુટ્વિતં લ્પિન્દ્રિતં પુનઃ ।

શુદ્ધમાંસવિધાનેન પચેદેતત્સહદ્રવકમ્ ।

સહદ્રવકં ગુણપ્રખ્યે શુદ્ધમાંસગુણે સ્મૃતમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વય - છાગાદે. કાઠાદે. માંસ કુટ્વિત પુનઃ લ્પિન્દ્રિત (કૃત્વા) શુદ્ધમાંસવિધાનેન પચેત્, પૃતત્ સહદ્રવક (વધ્યત), સહદ્રવકં શુદ્ધમાંસગુણ ગુણપ્રખ્યે સ્મૃતમ્ ॥

બકરા વગેરે જાનવરના સાથળ આદિ અવયવના માંસને ઘૂટી ટુકડા કરીને ઉપર કહેલી શુદ્ધ માંસની રીત પકાવવું, એટલે તે સહદ્રવક કહેવાય છે. સહદ્રવક માંસમાં શુદ્ધ માંસના જેવા જ ગુણો છે, એમ ગુણ્યથમા કહ્યું છે. ૬

૧. આ સહદ્રવક શબ્દ કોઈ પ્રાકૃત-દેવ્ય અરની ભાષાના જણાય છે, અથવા આર્યેન સહ વતેતે इति सहार्द्रकम्-મુખ્યત્વે આદિ સહિત જે હોય છે, તે સહાર્દ્રક-સરૂત ઉપરથી સહદ્રવક-પ્રાકૃત થાય ખરું. છાશયુક્ત માંસ રાંધવાની રીત અને તેના ગુણો પાકપાત્રે પૂલે દત્ત્વા હરિદ્રાહિહિયુ મર્જયેત્ । છાગાદે સક્લસ્યાપિ લ્પિન્દ્રિતમ્પિ ચ મર્જયેત્ ॥ ૭ સિદ્ધયોગ્ય જલં દત્ત્વા પચેન્મૃદુતરં યથા । જીરકાદિયુતે તક્રે માંસલ્પણ્ડાનિ ધારયેત્ ॥ ૮ ॥ તક્રમાસં તુ વાતપ્ત્રં લઘુ રુચ્યં ઘલપ્રદમ્ । ફક્ત્ત્વં પિત્તલં ક્ષિત્ત્વસર્વાહારસ્ય પાચકમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વય - પાકપાત્રે પૂલ દત્ત્વા હરિદ્રાહિહિ મર્જયેત્, અપિ ચ છાગાદે સક્લસ્ય (માંસસ્ય) લ્પણ્ડાનિ (તત્ર પૂલ) મર્જયેત્, સિદ્ધયોગ્ય જલ દત્ત્વા મૃદુતર યથા (સ્યાત્ તથા

તત્) પચેત્, (તત્) જીરકાદિયુત તક્રે માંસલ્પણ્ડાનિ ધારયેત્ ॥ (તત્) તક્રમાસ (વધ્યમાન) તુ વાતપ્ત્રં લઘુ રુચ્ય ઘલપ્રદકફક્ત્ત્વં ક્ષિત્ત્વં પિત્તલં સર્વાહારસ્ય પાચકમ્ (મરતિ) ॥ ૯ ॥

પકવવાના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં હળદર તથા હિંગનો વધાર મૂકીને સઘળાં બકરા આદિ જાનવરના માંસના ટુકડા તેમાં પકાવવા. પકાવતી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી અગ્નિની ધીમી આથ દેવી. પછી જીરું વગેરે નાખેલી ઘાટી છાશમા એ માંસના ટુકડા નાખી દેવા, એટલે તે તક્રમાંસ કહેવાય છે. એ માંસ વાયુને હણનાર, હલકું, રુચિકારક, બળ આપનાર, કફને તોડનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર અને સઘળા આહારને પચાવનાર છે. ૭-૯

ટીના-તક્રમાસમ્ 'જસની' इति लोके । आ मांसने दोषो 'अपनी' कते छं.

હરીસા માંસ પકાવવાની રીત

પાકપાત્રે તુ શૂદ્ધિતિ માંસલ્પણ્ડાનિ નિશ્ચિપેત્ । પાનીયં પ્રચુરં સર્પિઃ પ્રભૂતં હિદ્ગુ જીરકમ્ ॥ ૧૦ ॥ હરિદ્રામાદ્રકં શુષ્કીં લવણં મરિચાનિ ચ । તન્પુલ્કાંશ્ચાપિ ગોધૂમાન્ જમ્બીરાણાં રસાન્ વહન્ ૧૧ યથા સર્વાણિ વસ્તૂનિ સુપકાનિ ભવન્તિ હિ । તથા પચેત્ તુ નિપુણો વહુમાંસસ્થિતિર્યથા ॥ ૧૨ ॥

અન્વય - શૂદ્ધિતિ પાકપાત્ર તુ માંસલ્પણ્ડાનિ નિશ્ચિપેત્, (તથા ચ તત્ર) પ્રચુર પાનીય પ્રભૂત સર્પિઃ હિદ્ગુ જીરકં હરિદ્રામ્ આદ્રકં શુષ્કીં લવણ ચ મરિચાનિ તન્પુલ્કાન્ અપિ ચ ગોધૂમાન્ જમ્બીરાણા વહન્ રસાન્ (નિશ્ચિપેત્) । સર્વાણિ વસ્તૂનિ યથા સુપકાનિ ભવન્તિ, યથા હિ વહુમાંસસ્થિતિ (ભવેત્) તથા તુ નિપુણ પચેત્ ॥

પકાવવાના મોટા વાસણમાં માંસના ટુકડા નાખી તેમાં પુષ્કળ પાણી, આજી ઘી, હિંગ, જીરું, હળદર, આદું, સૂકું, લૂણ, મરી, ચોખા, ઘઉં તથા લીંબુનો ઘણો રસ નાખવો. સઘળી વસ્તુઓ સારી પેઠે જેમ પાકી બાય અને ઘણા માંસમાં બરાબર લાગી બાય, એ રીતે કુશળ મનુષ્યે તેને રાંધવું. (એ હરીસા કહેવાય છે.) ૧૦-૧૨

હરીસાના ગુણો

પથા હરીસા ઘલદૃદ્ વાતપિત્તપાપહા શુકઃ ।

શીતોષ્ણા શુક્રદા તિગ્ધા સરા સન્ધાનકારિણી ॥

અન્વય - પથા હરીસા ઘલદૃદ્ વાતપિત્તપાપહા શુકઃ

શીતા ઉષ્ણા શુદ્ધતા સ્થિતિઃ શરત સંગનકારિણી (કણ્ઠવત) ॥

એ હરીસા^૧ બળ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, બારે, ટાઢી, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, સ્તિગ્ધ, ઝાટો ઉતારનાર અને બાંગેલાને સાંધનાર પણ કહેવાય છે. ૧૩

૧. આ હરીસા શબ્દ પ્રાકૃત-ઉર્દૂ કે ફારસી ભાષાનો શબ્દ છે.

તળેહું માંસ બનાવવાનો રીત અને ગુણો શુદ્ધમાંસવિધાનેન માંસં સમ્યક્પ્રસાધિતમ્ ।
પુનત્તદાગ્ને સમ્પૂર્ણ તલિતં પ્રોચ્યતે વૃષેઃ ॥૨૪॥
તલિતં દત્તમેષાગ્નિમાંસોઽજઃશુક્રવૃદ્ધિકૃત્ ।
તર્પણં લઘુ સુક્ષિગ્ધં રોચનં દદતાકરમ્ ॥૨૫॥

અન્ય-શુદ્ધમાંસવિધાનેન સમ્યક્ પ્રસાધિત (વત) માસ (મવેત), તત્ પુન આગ્ને સમ્પૂર્ણ (સત) વૃષ્યઃ તલિત પ્રોચ્યતે ॥ (તત્) તલિત (મમ) તર્પણ લઘુ સુક્ષિગ્ધ રાચનં દદતાકર (સત) વર્ગમેષાગ્નિમાંસોઽજ શુક્રવૃદ્ધિકૃત (મવતિ) ॥

શુદ્ધ માંસની રીતિ પ્રમાણે સારી રહે માંસને પકાવી પાણુ તેને ઘીમાં તળી લેવાય, એટલે ડાઘા માણસો તેને તળેહું માંસ કહે છે. એ તળેહું માંસ તૃપ્તિ કરનાર, હલકું, ઘણું જ સ્તિગ્ધ, રુચિકારક અને થરીરની દેહતા કરનાર હોઈ બળ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, માંસ, ઓજ તથા વીર્યને વધારનાર થાય છે. ૧૪, ૧૫ માંસને સોઢાના સોયાથી પકાવવાની રીત

અને તેના ગુણો

કાલભગ્નપાદિમાંસાનિ પ્રથિતાનિ શલાકયા ।
ઘૂતં સલગ્ધનં વત્સ્યા નિર્ધૂમે દહને પચેત્ ॥
તત્તુ શૂલ્યમિદં પ્રોકં પાકકર્મવિચક્ષણેઃ ॥૨૬॥
શૂલ્યં પલં મુધાનુલ્યં રુચ્યં વદ્ધિકરં લઘુ ।
કફવાતહરં વલ્યં કિઞ્ચિત્પિત્તકરં દિતત્ ॥૨૭॥

અન્ય-કાલભગ્નપાદિમાંસાનિ શલાકયા પ્રથિતાનિ (કર્મણ, સત.) સલગ્ધન પુત વત્સ્યા નિર્ધૂમે દહને પચેત્, તત્તુ શૂલ્યમિદં પ્રોકં પાકકર્મવિચક્ષણેઃ શૂલ્ય પ્રોકમ્ ॥ શૂલ્ય તત્ પલ મુધાનુલ્ય રુચ્ય વદ્ધિકર લઘુ કફવાતહર વલ્ય (સત) કિન્વિત્ દિ પિત્તકરમ્ (મવતિ) ॥

જમણા પડખાની ગાંઠ વગેરેનાં માંસોને સોઢાના સોયામાં પરાવી ઘી તથા લૂણ નાખી નિર્ધૂમ અગ્નિમાં પકાવાય, એટલે તેને પાકકિયા બલુનાર પુરુષો શૂલ્ય^૧ માંસ કહે છે. એ માંસ

અમૃત જેવું હોઈ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, કંઈ તથા વાયુને હરનાર અને બળ આપનાર છે, છતાં કાઈક પિત્ત કરનાર પણ છે. ૧૬, ૧૭

૧. શૂલ્ય શબ્દ માસ શૂલ્યમ્-‘શૂલ્યવાદ વત્’-સોયામાં પરાવી પકવેતું માંસ થત્ય ઉદ્દેશાય છે.

શૂંગાટક માંસ પકવવાની રીત શુદ્ધમાંસ તનૂરુલ્ય કર્તિતં સ્યેદિતં જલે ।
લવણહિહુગુલવળમરિચાદ્રકસંયુતમ્ ॥૨૮॥
પલાઝીરકધાન્યાકાનિમ્મૂરસસમન્વિતમ્ ।
ઘૂતે સુગન્ધે તદ્ગ્રંથે માંસં શૂન્ઠાટકોચ્યતે ॥૨૯॥

અન્ય-શુદ્ધમાંસ તનૂરુલ્ય કર્તિત જલે સ્યેદિત લવણહિહુગુલવળમરિચાદ્રકસુતમ્ પલાઝીરકધાન્યાકાનિમ્મૂરસસમન્વિત (દત્વા) સુગન્ધે ઘૂતે ગ્રંથ તત્ માસ શૂન્ઠાટક ડચ્યતે ॥

શુદ્ધ માંસ ઝીણું કાપી પાણીમાં પકાવવું; પછી તેમાં લવિંગ, હિંગ, લૂણ, મરી, આડું, એલચી, છત્ત, ઘાણુ તથા લીંબુનો રસ નાખી સુગંધી ઘીમાં પકાવવું; એટલે તે માંસ શૂંગાટક^૧ કહેવાય છે. ૨૮, ૨૯

૧. શૂન્ઠ-પ્રાપાન્ચમ્ અદતિ સર્વેવન્વનાસંયુત, અદ ગતૌ-કમેભ્યન્, તતઃ સજ્ઞાયા કન્ઠ-૫ધાં રાધેલાં માંસોમાં જે મુખ્ય તથા યેદ્ય ગણાય છે, તેથી શૂંગાટક કહેવાતું રાધેતું માસ.

શૂંગાટક માંસના ગુણો

માંસં શૂન્ઠાટકં રુચ્યં વૃંદ્ધ્યં વલરુદ્ધ ગુહ ।
વાતપિત્તહરં વૃષ્યં કફજનં વીર્યવર્ધનમ્ ॥૨૦॥

અન્ય-શૂન્ઠાટક માસ રુચ્યં વૃંદ્ધ્ય વલરુદ્ધ ગુહ વાતપિત્તહર વૃષ્ય કફજન વીર્યવર્ધન (મવતિ) ॥

શૂંગાટક માંસ રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કંઈને તોડનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. ૨૦

રાધેલા માંસના રસના ગુણો

સિદ્ધમાંસરસો રુચ્યઃ ધ્રમધ્વાસક્ષવાપહઃ ।
મીઞનો વાતપિત્તમ્ઃ ક્ષીણાનામ્લપરેતસામ્ ॥૨૧॥
વિન્નિદ્રમ્મમ્નસન્ધીનાં શુદ્ધાનાં શુદ્ધિકાદ્ધિણામ્ ।
સ્મૃત્યોજોવલહીનાનાં જ્વરહીણશ્વેતોરસામ્ ।
શસ્પતે સ્વરહીનાનાં રુદ્ધગાયુઃશ્વવળાર્થિનામ્ ॥૨૨॥
પ્રકારાઃ કથિતાઃ સન્તિ ચદ્યો માંસસમ્ભવાઃ ।
પ્રત્યધિસ્તારમીતેસ્તે મયા નામ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૨૩॥

અન્ય-—હિદ્ગાસરસઃ રુચ્ચ. પ્રોબનઃ વાતપિત્તમ્
શ્રમશ્વસદ્વ્યાપદઃ (અતિ, તવા ચ) ક્ષીણાનામ્ અલ્પ-
રેતસા વિશ્લિઝમપ્રસ્તન્ધીનાં દુદ્ધિનાદ્દિશિણાં સ્મૃત્યોજોદલ-
હીનાનાં ધ્વરક્ષીણક્ષતોરસાં સ્વરહીનાનાં દૃગ્ચાચુ ધ્રુવાધિના
શુદ્ધાનાં ધસ્યત ॥ (શાસ્ત્રે) માતસમ્ભવાઃ વહવ. પ્રકારા
કથિતાઃ સન્તિ, તે(તુ) પ્રન્યવિસ્તારમીત' મયા અત્ર ન
પ્રકીર્તિતા ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રુચિકારક, તૃપ્તિ
આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હજીનાર અને
શ્રમ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે; તેમજ
ક્ષીણ થયેલા, અલ્પ વીર્યવાળા, વીંખાઈ ગયેલા
તથા ભાગેલા સાંધાવાળા, શરીરની સફાઈને
ધમ્બનારા, સ્મૃતિ વગરના, ઓજ તથા બળ-
વગરના, તાવથી ક્ષીણ થયેલા, છાતીમાં ક્ષત
વાળા, સ્વરબંધ થયેલા, નેત્રની શક્તિને
ધમ્બનારા, આયુષની સ્થિતિને ધમ્બનારા,
કાનની શક્તિને ધમ્બનારા તથા સ્વસ્થ શરીર
વાળાઓને પણ માંસનો એ રસ હિતકારી છે.
શાસ્ત્રોમાં માંસ સંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા
છે; પરંતુ તે પ્રકારો અંબુ લબાષુ થવાની
બીકથી મેં અહીં કહ્યા નથી. ૨૧-૨૩

શાક પકાવવાની રીત

હિદ્ગુજીરયુતે તેલે ક્ષિપેચ્છાકં સુલખિન્દતમ્ ।
લવણં ચામ્લચૂર્ણાદિ સિદ્ધે હિદ્ગુદકં ક્ષિપેત્ ॥
इत्येवं सर्वशाकानां साधनेऽभिहितो विधिः ॥२४
અન્ય-—હિદ્ગુજીરયુત તેલે સુલખિન્દત શાક ક્ષિપેત,
(તતઃ તસ્મિન્) સિદ્ધે (સતિ) લવણમ્ અમ્લચૂર્ણાદિ
હિદ્ગુદક ચ (તત્ર) ક્ષિપેત્ । इति सर्वशाकानां साधने
एवं विधिः अभिहित' ॥

હિંગ તથા જીર સાથે વધાર માટેના તેલમાં
આરી રીતે સમારેહું શાક નાખવું. તે પાકી
રહ્યા પછી તેમાં લૂણ, ખાટા ચૂર્ણ વગેરે
તથા હિંગનું પાણી નાખવું આપ સઘળાં
શાકો સઘવાનો આવો જ પ્રકાર કહેલ છે. ૨૪

મંડ બનાવવાની રીત

સમિતાં મર્દ્યેદાઝ્યેજ્જેનાપિ ચ સન્નયેત્ ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिणि नीरसाम् ॥२५
પલાલવઙ્ગકૂર્પૂરમરીનાથોરલક્રુતે ।
મઙ્ગલિપિત્વા સિતાપાકે તવસ્તાં ચ સમુદ્ધરેત્ ।
અર્થ પ્રકારઃ સસિદ્ધો મળ્ડ इत्यभिधीयते ॥ २६ ॥

અન્ય-—સમિતામ્ આઝ્યઃ મર્દયેત્ ચ જલેન અપિ
સન્નયેત્, તસ્યા. તુ વટિકાં કૃત્વા સર્પિણિ નીરસાં પચેત્ ॥
તા ચ ઇલાલ્વઙ્ગકૂર્પૂરમરીનાથઃ અલકૃત સિતાપાકે
મઙ્ગલિપિત્વા સમુદ્ધરેત્ । અર્થ સસિદ્ધઃ પ્રકારઃ મળ્ડઃ इति
અભિધીયતે ॥

પરસુદીને ધીથી તથા પાણીથી પણ ટૂં પધી;
પછી તેની વડીઓ કુરી ધીમા આકરી પકા-
વવી; પછી એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ,
કપૂર તથા મરી આદિ જેમાં નાખેલા હોય
એવા સાકરના પાકમાં (ચાસણીમાં) તે વડીઓ
ને બાળીને કાઢી લેવી. (એને મંડ કહે છે.)
મંડના શુણે

મળ્ડસ્તુ વૃંહણો વૃપ્યો વલ્યઃ સુમધુરો ગુઢઃ ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीताग्नीनां सुपूजितः ॥२७
સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિમિતા અપરેઽપિ ચે ।
પ્રકારા અમુના તુલ્યાસ્તેઽપિ ચેત્તદ્ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્ય-—મળ્ડ. તુ વૃહણ. રુચ્યઃ વલ્ય સુમધુર.
ગુઢ. પિત્તાનિહરઃ રુચ્ય વીતાગ્નીનાં સુપૂજિત (ભવતિ) ॥
સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિમિતા અપરે અપિ ચે પ્રકારઃ ચેત્ (શાસ્ત્રે
ઉક્તા) તે અપિ અમુના તુલ્યાઃ (સન્ત) તદ્ગુણાઃ સ્મૃતા ॥

તે મંડ પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, બળ આપનાર, ઘણો મધુર, ભારે,
પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રુચિકારક અને
પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે સારો છે. મેંદાનો
લોટ, સાકર અને ધીથી બનાવવામાં આવતા
બીજા પ્રકારો પણ બે (શાસ્ત્રમાં કહ્યા) હોય
તો તેઓ પણ આ પ્રકાર જેવા જ છે અને
શુણોમાં પણ એવા જ છે. ૨૭,૨૮

૧ મળ્ડયતિ-મૂળયતિ શરીર મશ્વિત સન્ વૃહણ-
લાદિપ્રેરણગુણુકલ્પત્, મઙ્ગિ મુખ્યામ-પલાલ-પૌષ્ટિક
આદિ ઉત્તમ શુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે
ખામાથી શરીરને સુશૌભિત બનાવે છે, તે પકવાત્ર-
મંડ કહેવાય છે.

સંપાત્ર બનાવવાની રીત અને તેના શુણે
પર્પત્યઃ સાઝ્યસમિતાનિમિતા ઘૃતમર્જિતાઃ ।
कुट्टिताक्षालिताः शुद्धशर्कराभिविर्मदिताः ॥२९॥
તત્ર ચૂર્ણે ક્ષિપેદેલાલવઙ્ગમરિચાનિ ચ ।
नालिकेरं सकपूरं चारथीजान्यनेकधा ॥ ३० ॥
ઘૃતાકસમિતા પુષ્ટોષ્ટિકા રચિતા તતઃ ।
तस्यान्त. पूरणं तस्य कुर्यान्मुद्रां दद्यां सुषीः ।
સર્પિણિ પ્રચુરે તાં તુ સુપચેન્નિપુણો જનઃ ॥ ૩૧ ॥

પ્રકારેણ: પ્રકારોઽયં સમ્પાદ્ય હિતિ કીર્તિતઃ ।
મખ્દકસ્ય સમો જ્ઞેયઃ સમ્પાવોઽપિ ગુણર્જનૈઃ ॥૩૨

અન્ય-ભૂતાશ્વમિતિર્જિતાઃ પરંતપઃ પૂતામરિતાઃ
વૃદ્ધિઃ પારિશા. શુદ્ધાદ્યોમિ. નિર્મરિતાઃ (કર્મજ્ઞા.) ॥
તપ્ર પૂર્ણમ્ અનન્યમ્ એવાકરણમરિવાનિ નારિકેન્દ્રે સમ્પૂર
ચ ચારણોઽનિ ક્ષિપે ॥ તપઃ પૂતાપસમિતા પુરોઽદિત્ત
રચિતા (ક્ષિપત), તસ્ય અન્ત. તસ્ય (અપ્યુકપૂર્ણસ) પૂર્ણ
ગુણી. કર્મોર, દદાં (ચ) ગુણી (પૂર્ણો); નિપુણઃ જ્ઞા
તા તુ પ્રચુરે કર્મણિ મુપચેત્ ॥ અથ પ્રદારઃ પ્રદાર
સમ્પાદ્ય હિતિ કીર્તિતઃ સમ્પાદ્યઃ અપિ જ્ઞેયઃ મખ્દ-
કસ્ય ગુણ. સમઃ જ્ઞેય ॥

મેઢાના લોકને ધીનું મોહુ દર્ષ પાપથી બનાવી ધીમા તરીને કૂટથી; તેને આળી નાખ્યા પછી શુદ્ધ આકરણ બૂરું તેમાં આળી ચોળીને લેખવવું; એ બુદ્ધિમા પુષ્પજ એલધી, લવિંગ, મરી, ટોપરું, ભીમસેની કપૂર અને આરોળીનાં ખીજ નાખવાં. પછી ધીના મોહુવાળી મેઢાની બાટી રોટલી કરી તેની અંદર પેલા ચૂર્ણનું પૂરણુ ભરી દઢ રીને મોહુ બંધ કરી દેવુ. એ રોટલીને સમઘુ મોહુસે ઝાઝા ધીમા પકાવવી; એટલે તે સપાવ થાય છે, એમ પાકશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે આ સંપાવના શુભેને લોકોએ મહકના જેવા જ બળવા. ૨૬-૩૨

૧. સમ્યક્ પુસ્ત અનંત મહિજન શરીર વૃદ્ધશરિ-
ગુણતુક્તવાદ, સપાવવાત પૂલ પને-શ્વસ્માત કરણે પન્-
ચોદિષ્ઠ આદિ ગુણોથી શુક્ર કોષાને લીધે જે આપાથી શરીર ખરાબર પવિત્ર એટલે બરાબર અર્ધ તેજની અને છે, તેથી સંપાવ કરેવાનું પદવાત.

કર્પૂરનાલી બનાવવાની રીત અને તેના શુભે
પૂતાશ્વમિતિયા સમિતયા લમ્યં કૃત્વા પુટં તતઃ ।
લવણોપજ્જકર્પૂરયુતયા સિતયાઽન્યિતમ્ ॥ ૩૩ ॥
પચેદાગ્ન્યેન સિદ્ધેયા જ્ઞેયા કર્પૂરનાલિકા ।
સમ્પાવસદરશી જ્ઞેયા ગુણેઃ કર્પૂરનાલિકા ॥ ૩૪ ॥

અન્ય-પૂતાશ્વમિતિયા સમિતયા લગ્નોપજ્જકર્પૂરયુતયા
સિતયા અન્યિત લમ્ય પુટ ત્વા આગ્ન્યેન પચેત્, એવા
સિદ્ધા કર્પૂરનાલિકા જ્ઞેયા, (શ્વ) કર્પૂરનાલિકા ગુણ.
સપાવસદરશી જ્ઞેયા ॥

ધીના મોહુવાળા મેઢામાં લવિંગ, મરી અને ભીમસેની ખરાસવાળી સાકર લેખવી તેનું લાળું નાખ કરી ધીમાં પકાવવુ, એટલે

તે તૈયાર થયેલી કર્પૂરનાલિકા સમઘવી. એ કર્પૂરનાલિકામાં સંપાવના જેવા જ શુભે બળવા. ૩૩,૩૪

૧. નાચ-નાચદાર અમિ અસ્વા-‘નમ્ દ્વિ-
ટ્યો’ દ્વિ ટ્વ, ‘ડચક’, ‘ટાર’, શા ઇન્દ્ર-નાલિકા, પશ્યુષા નાલિકા કર્પૂરનાલિકા-નેના આકાર નામ બધવા યોગી તરી રહેા કાય છે અને મુખપત્રે મસાલામાં બીમસેની કપૂર જેનાં વધારે કાય છે, એથી મેઢાની એક પદવાબની વાની કર્પૂરનાલિકા કરવાય છે.

કેનિકા બધવા સુતરેદેણી બનાવવાની રીત અને તેના શુભે
સમિતાયા પૂતાશ્વમિતિયા વર્તોર્દિશ્ઠાઃ સમાચરેત્ ।
તાસ્તુ સન્નિહિતા દીપ્તિઃ પાંચસ્યોપરિ ધારયેત્ ॥
વેદ્યેદેહનેતેના ચર્ચકા પપંદી મનેત્ ।
તતદચુરિકયા તાં તુ સંલગ્નામંચ ફલેયેત્ ॥ ૩૬ ॥
તતસ્તુ વેદ્યેદ્ય મૂચઃ સદ્દ્યેન ચ લેપયેત્ ।
શાલિચૂર્ણે પૂતં તોય મિશ્રિતં સદ્દ્યેન વેદેત્ ॥ ૩૭ ॥
તતઃ સંત્ર્ય તદ્દોષ્ણીં ચિદ્ધીન પૂષ્પક પૂષ્પક ।
પુનસ્તાં વેદ્યેદ્યોષ્ણીં યથા સ્યાન્નન્ટલાદ્યતિઃ ॥૩૮ ॥
તતસ્તાં મુપચેદાગ્ન્યે મનેયુઘ્ન પુટાઃ સ્ફુટાઃ ।
મુગન્ધવા શર્કરયા તદ્દલનમાચરેત્ ॥ ૩૯ ॥
સિદ્ધેયા ફેનિકાનાક્ષી મેખ્દકેન સમા ગુણેઃ ।
તતઃ ત્રિચિહ્નુચુરિયં વિશેષોઽપ્યનુદાહતઃ ॥ ૪૦ ॥

અન્ય-પૂતાશ્વમિતિયા સમિતાયા દીપ્તિઃ વર્તો સમાચરેત્, તા. તુ પીચસ ઉપરિ સન્નિહિતા દીપ્તિ ધારયેત્ ॥ તતઃ વચા મ્ખા પપંદી મનેત્ (તયા) એવા વેદ્યેન વેદ્યેત્, તત તા તુ સન્નિહિત એ ચુરિકયા ફલેયેત્, ॥ તતઃ મૂચઃ તુ વેદ્યેત્, સદ્દ્યેન ચ લેપયેત્. શાલિચૂર્ણે પૂત તોય મિશ્રિત (ક્ષિપત ત્) સદ્દ્યેન વેદેત્ ॥ તત સમ્યય પૂષ્પક લાગ્ણીં વિદધીત. તા લાગ્ણીં પુનઃ યથા સન્નિહિતઃ સ્વાત (તયા) વેદ્યેત્ ॥ તત તામ્ આગ્ય મુપચેત્, સ્ફુટા પુટાઃ ચ મનેતુ, મુગન્ધવા શર્કરયા તદ્દલનમ્ આચરેત્ ॥ એવા સિદ્ધા ફેનિકાનાક્ષી (વચ્ચા), ગુણે. મેખ્દકેન સમા (મરતિ), હૃદયે તતઃ ત્રિચિહ્નુ લઘુ (સ્વા), અથ વિશેષ સમુદાહતઃ ॥

ધીના મોહુવાળા મેઢાની લાળી લાળી વાટો બનાવી તેઓને લાકડાની આડણી પર પાસેપાસે લાંબી મૂકવી. અને તેઓમાંથી એક પાપટી યાચ એમ વેલણથી વણવી. પછી છરી વડે એ પાપટીને લેગી રહે તે રીતે જ

કાપવી, તેને પાછી વણીને તેના પર સગમણુ ચોપડવુ. ચોખાનો લોટ, ધી અને પાણી લેગા કરાય તેને સગમણુ કહે છે પરી તેને વીટીને બુદા બુદા લૂઆ કરી નાખવા તે લૂઆને પાછા વણી ગોળ શેટલી ખનાવી તેને ધીમા પકાવવી, એટલે બુદા બુદા પડ થાય છે, એ પડોને સુગધવાળી સાકરની ચાસણી ચડાવવી આ પ્રમાણે ખનેલી તે ફેનિકા કહેવાય છે તેમા પથુ મડકના જેવા જ શુષ્કો હોય છે, તેાપથુ તે કાર્ષક હુવકી થાય છે, એટલે તકાવત છે

૧ ફળ-ફનાસર અસ્તિ અભ્યા - અત ઇન્દિતૌ ઇતિ ટ્વ ઠ્ઠ્વેક યપ્, અત ઇલ્લ ચ-જેનેા આકાર ફીયુ જેવો હોય છે તેવી ફેનિકા-ફી નામનુ પકવાન સુવાળી ખનાવનાની રીત અને તેના ગુણુ સમિતયા ઘૂતાક્તયા લોર્ષી કૃત્વા ચ વેલ્લયેત્ । આજ્યે તા ભજયેત્સિદ્ધા શક્લુલી ફેનિકાગુણા ॥

અવચ-ઘૂતાકાયા સમિતયા મર્ષી કૃત્વા ચ વેલ્લયત્, તામ્ આજ્ય સિદ્ધા ભજયત્, (ઇય) શક્લુલી (કચ્ચત) ફનિકાગુણા (સ્મૃતા) ॥

ધીના મોણવાળા મેદાના લૂઆ કરી તેઓને વેલણથી વણવા અને ધીમા પકાવવા એટલે તે શબ્દુલી-સુવાળી કહેવાય છે એ સુવાળીમા ફેનિકાના જેવા જ શુષ્કો હોય છે

૧ શપતિ દિનસ્તિ પિત્તમ્ અનિત્ત વાપિ શપ હિસા ચામ્-કુલ્લ્ વ્રવચ ળગાદિ ગૌરાદિલાઢ ઢીપ-જે પિત્તને તથા વાયુને નાશ કરે છે તથા શબ્દુલી-સુવાળી

સેવના લાડુ ખનાવવાની રીત અને તેના ગુણુ ઘૂતાક્તયા સમિતયા કૃત્વા સૂત્રાણિ તાનિ તુ । નિપુણો ભજયેદાજ્યે ળગ્ગપાકેન યોજયેત્ ॥

યુક્તેન મોદકાન્ કુર્યાત્ તે ગુણેર્મદકા યથા ॥૪૨॥ અન્વચ-નિપુણ ઘૂતાક્તયા સમિતયા સૂત્રાણિ કૃત્વા તાનિ તુ આજ્ય ભજયત્ યુક્તન ળગ્ગપાકન યોજયત્ મોદકાન્ (ચ)કુર્યાત્ ત ગુણ યથા મળ્વા (તથા સુ) ॥

ચતુર માણસે ધીવાળી પરસુરીની સેવ ખનાવી તેને ધીમા પકાવવી અને સાકરની ચોગ્ય ચાસણીમા નાખવી, પછી તેના મોદક-લાડુ વાળવા, તે સેવના લાડુ કહેવાય છે, એ લાડુમા મડકના જેવા જ શુષ્કો હોય છે ૪૨

૧ મોદયન્તિ વનામા ચિત્ત નેશણત્ સ્વાદન

વૃહણ્ત્યાદિગુણે-વાપિ મુદહર્ષે ગિનન્તાન્ બ્યુલ-જે ખાવાથી રના વડે તથા પોષ્ટિપથુ આદિ શુષ્કો વડે લોકાના ચિત્તને આનદ પમાડે છે, તેની મોદક-લાડુ

મોતીચૂરના લાડુ ખનાવવાની રીત મુદ્રાના ધૂમસીં સમ્યગ્ ઘોલયેત્તિર્મલાડ્મ્બુના । કટાદ્વસ્ય ઘૃતસ્યોર્ષ્ણે દ્વર્ણર સ્થાપયેત્તત ॥૪૩॥ ધૂમસીં તુ દ્રવીભૂતા પ્રક્ષિપન્ દ્વર્ણરોપરિ । પતન્તિ વિન્દવસ્તસાત્તાન્ સુપક્વાન્ સમુદ્ધરેત્ ॥ સિતાપાકેન સયોજ્ય કુર્યાદ્વસ્તેન મોદકાન્ ॥૪૪॥

અન્વચ-મુદ્રાના ધૂમસીં નિમગ્મ્બુના સમ્યક્ ઘોલ યત્ તત્ત વચ્ચદ્વસ્ય પુતસ્ય કર્ષ્ણે ળમ્પર સ્થાપયત્ દ્રવી ભૂતા ધૂમસીં તુ ળમ્પરોપરિ સ્થાપયેત્ ॥ તસ્માદ્ (યે) વિન્દવ પતન્તિ તામ્ સુપક્વાન્ સમુદ્ધરેત્ સિતાપાકેન સયાજ્ય હસ્તન મોદકાન્ કુર્વત્ ॥

મગની છડેની દાળના લોગને નિર્મળ પાણીમા સારી રીતે ઘોળવો પછી કડાયાના ઘીની ઉપર આરો મૂકી તે ઘોળેલા રસને આરા ઉપર નાખવો આરામાથી જે ટીપા પડે તે સારી પેઠે પાકી બધ એટલે તેને કાઢી લેવા અને સાકરની ચાસણીમા નાખી હાથ વડે લાડુ વાળવા ૪૩ ૪૪

મોતીચૂર લાડુના ગુણુ લઘુર્ચાદી ત્રિદોષમ્ સ્વાહુ શીતો રુચિપ્રદ । ચત્રુષ્યો જ્વરહૃદ્વલ્યસ્તર્ષણો મુદ્રમોદક ॥ ૪૫ ॥

અવચ મુદ્રમોદક લઘુ મ્હા ત્રિદોષમ્ સ્વાહુ શીત રુચિપ્રદ ચત્રુષ્ય જ્વરહૃન્ વલ્ય તર્ષણ (ભવતિ) ॥

એ મુદ્રમોદક-મગના લાડુ હંતકા, આડા ને રોકનાર, તણે દોષને મટાડનાર સ્વાદિષ્ઠ, ટાઢા, રુચિ ઉપજાવનાર, નેત્રને હિતકારી, તાવને મટાડનાર, બળ આપનાર અને તૃપ્તિકારક છે

૧ મુદ્રગના મોદકા મુદ્રામોદકા, અથવા મુદ્ર ગાના ચૂર્ણ તસ્ય મોદકા મુદ્રગમૂળમોદકા-મગના લાડુ અથવા મગની છડીદાળના તેડના લાડુ તે મોતીચૂર નાડુ

બુદીના લાડુની ખનાવટ અને તેના ગુણુ પવમેષ પ્રકારેણ કાર્યા વેશનમોદકા । તે ઘલ્યા લઘવ શીતા કિંચિદ્વાતકરાસ્તયા ॥ વિળ્મિન્ના જ્વરપ્લાઘ્ પિત્તરુક્કફાપહા ॥ ૪૬ ॥

અન્વચ એમ એવ પ્રકારેણ વેશનમોદકા કાર્યા ત ઘલ્યા ળવ શીતા કિંચિદ્ વાતકરા વિળ્મિન તથા જ્વરપ્લા ચ પિત્તરુક્કફાપહા (ભવન્તિ) ॥

મેતીચૂરના લાડુની પેઠે જ અણાના વેસણના લાડુ કરવા, તે વેશનમોહક^૧-ખુંદીના લાડુ કહેવાય છે. ખુંદીના લાડુ બળ આપનાર, હલકા, ઠાઠા, કાંઈક વાયુ કરનાર, મળને રોકનાર, તાવને મટાડનાર અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. ૪૬

૧. વેશનસ-કમ્બુ રહિત વળધ્વાકીચૂર્ણસ્ય મોદરા વેશનમોદક-અણાની છડીદામને લોટ તે વેશન અને તેના લાડુ, તે વેશનમોદક-ખુંદીના લાડુ.

દુઃખકૂપિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે તળુલચૂર્ણમિમિશ્રિત, નરક્ષીરેણ સાન્નપિષ્ટે ।
 રુદ્ધકૂપિકાં વિદધ્યાત્, તાં ચ પચેત્સપિયા સમ્યક્ ॥
 અથ તાં કોનિતમર્ધ્યાં, ઘનપયસા પૂર્ણગર્ભાં ચ ।
 સદ્દકુમુદ્રિતવદનાં, તત્પૂતે પવ્યવદનાં ચ ॥૪૮॥
 અતિપાણ્ડુલ્ખણ્ડપાકે, સ્નાપયેત્કર્પૂર્યાસિતે કુશલઃ ।
 અથ દુગ્ધકૂપિકા સા, યલ્યા પિત્તાનિલાપહા ચાપિ ॥
 વૃષ્યા શીતા ગુર્વી, શુક્રકરી વૃહ્ણી રચ્યા ।
 વિદધાતિ કાયપુષ્ટિ, દષ્ટિ દૂપ્રસારિણીં સુચિરમ્ ॥

અન્વય-તાણ્ડુલચૂર્ણમિમિશ્રિતનરક્ષીરેણ સાન્નપિષ્ટેન રુદ્ધકૂપિકા વિદધ્યાત્, તાં ચ સપિયા સમ્યક્ પચેત્ ॥
 અથ કોનિતમર્ધ્યા ઘનપયસા ચ પૂર્ણગર્ભાં સદ્દકુમુદ્રિતવદના તત્પૂત ચ પવ્યવદના તા કુશલ કર્પૂર્યાસિતે અતિપાણ્ડુલ્ખણ્ડપાકે સ્નાપયેત્ ॥ અથ સા દુગ્ધકૂપિકા યલ્યા પિત્તાનિલાપહા અપિ ચ વૃષ્યા શીતા ગુર્વી શુક્રકરી વૃહ્ણી રચ્યા (સર્વી) કાયપુષ્ટિ સુચિર દૂપ્રસારિણીં (ચ) દષ્ટિ વિદધાતિ ॥

દૂધ નીકળી ન બંધ તે માટે ઘાટા લોટમાં ચોખાને લોટ મેળવી તેની દઢ કૂપી બનાવીને તેને ઘીમા સારી રીતે પકાવવી; પછી તેનો વચલો ભાગ કોરી તેમાં દૂધનો રેડ ભરી સટામણ્ણી મોહું બધ કરી તપેલા ઘીમાં પકાવવી. મોહું પાકી બંધ ત્યારે નિપુણ માણસે તેને કપૂરથી સુગંધી કરેલી ખાડુ જ ધોળી ખાંડની આસણીમાં ઘોળવી. આમ દુઃખકૂપિકા^૧ થાય છે. દુઃખકૂપિકા બળ આપનાર, પિત્ત તથા વાયુને હણનાર, કામનાને વધારનાર, ઠાઠી, ભારે, વીર્યને વધારનાર, ધાતુઓને પણ વધારનાર અને રુચિકારક હોઈ કાયાને પુષ્ટ કરે છે અને દષ્ટિને લાંબા કાળ સુધી દૂર પહોંચનારી કરે છે. ૪૭-૫૦

૧. દુગ્ધસ્ય કૂપી જ્વ કોનિતમર્ધ્યામો ઘનપયસા

પૂર્ણગર્ભાત્, દ્વાયે વન્, 'કેઝ'—इति हस्तः, यस्-
 नेनो मध्यभाग कोरीने तेमा धाडुं दूध भरवामां
 आवे छे, तेथी दूधनी नणे मूई अथवा शीशी
 देल तेरी नपुल छे, तेथी दुग्धकूपिका सेनातुं अडे
 पकवाव.

ગણેથી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે
 नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः ।

प्रस्थाधेपरिमाणेन दधाम्लेन प्रलेपयेत् ॥ ५१ ॥

द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्ले प्रस्थसम्मिमतम् ।

घृतमर्धशरायं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥ ५२ ॥

आतपे स्थापयेत्तावद्यद्यदाति तदम्लताम् ।

ततस्तत्प्रक्षिपેત્યાત્રે સચ્છિદ્રે ભાજને તુ તત્ ॥ ૫૩ ॥

परिधाम्य परिधाम्य तत्संतप्ते पूते क्षिपेत् ।

पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥ ५४ ॥

તાં સુપન્નાં પૂતાર્ણત્વા સિતાપાકે તનુદ્વયે ।

કર્પૂરોદિસુગન્ધે ચ સ્નાપયિત્વોદ્ધરેત્તતઃ ॥ ૫૫ ॥

एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिफलप्रदा ।

धातुवृद्धिकरी वृष्या रच्या च क्षिप्रतपणी ॥ ५६ ॥

અન્વય-કુશલ. જન નૂતન ધટ્મ આનીય તસ્ય

અન્ત. પ્રસ્થાધેપરિમાણેન ઝમ્લેન દધ્મા પ્રલેપયેત્ ॥ તત્

ઘટે દ્વિપ્રસ્થા સમિતામ્ અમ્લ પ્રસ્થસમિત દધિ અર્ધ-

શરાય ચ ઘૃત ઘોલયિત્વા ક્ષિપેત્ ॥ તત્ તત્ યાવત્

અમ્લતા યાતિ તાવત્ આતપે સ્થાપયેત્, તત્ તુ સચ્છિદ્રે

પાત્રે ભાજને પ્રક્ષિપેત્ ॥ પરિધામ્ય પરિધામ્ય સત્તે

પૂત તત્ ક્ષિપેત્, પુન પુન. તદાસ્ત્વા મ્ણ્ણાકૃતિં

વિદધ્યાત્ ॥ સુપન્નાં તાં પૂતાદ્ નાંત્વા તનુદને ચ

કર્પૂરોદિસુગન્ધે સિતાપાકે સ્નાપયિત્વા તત્. ઉદ્ધરેત્ ॥

एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिफलप्रदा धातुवृद्धिकरी

वृष्या रच्या च क्षिप्रतपणी (भवति) ॥

રાંધવામાં કુશળતાવાળા માણસે નવે

ઘડો લાવી તેની અંદર બત્રીસ રૂપિયાભાર

ખાડું દહીં ચોપડવું. પછી એડસે અઠ્યાવીશ

રૂપિયાભાર મે દો, ચોસઠ રૂપિયાભાર ખાડું દહીં

અને અરધો વાટકો ઘી ધોળીને પેલા ઘડામાં

નાખી ફેરફારીને ખાટો આઠો આવતા સુધી

તેને તઠકામાં મૂકી રાખવું. પછી એ આથાને

નીચે કાણ્ણાવાળા વાસણમાં નાખી ફેરવી

ફેરવીને તપાવેલા ઘીમાં નાખવો, આમ વાર-

વાર ફેરવી મંડલ જેવી ગોળ આકૃતિ બનાવવી.

એ સારી રીતે પાકી બંધ ત્યારે ઘીમાંથી

કાઠી લઈ કપૂર આદિથી સુગંધી કરેલી

સાકરની પાતળી આસણીમા નાખીને કાઢી લેવી, એટલે તે કુંડલિની^૧-જલેથી થઈ કહે વાય છે. જલેથી પુષ્ટિકારક, કાતિ આપનાર, ખળ દેનાર, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર, રુચિકારક અને તરત વૃષ્ટિ આપનાર હોય છે. ૫૧-૫૬

૧. ગુણક-તદાચાર અસ્તિ અસ્ત્યા - 'અત્ત ઇનિ' - ઇતિ ઇન્, નાન્તલાદ ડીપ-જેનો આકાર કુંડળ જેવો ગોળ થાય છે, તે કુંડલિની કહેવાતુ પકાના-જલેની

પાછળથી પીરસવાના પદાર્થો

શ્રીખંડ કે ગ્રીખંડ બનાવવાની રીત

માદો માહિપમમ્લમ્બુરહિતં વધ્યાઢક શર્કરાં, ગુચ્છા પ્રસ્થયુગોન્મિતા શુચિપટે

કિંચિદ્ધ કિંચિદ્ધિપેત્ ।

દુગ્ધેનાર્ધઘટેન મૃમ્મયનવસ્થાલ્યાં દઢ ધાવયેદ્ પલાવીજલવન્નચન્દ્રમરિંચ્યર્મિયૈશ્ચ તથોજયેત્ ॥૫૭॥

અન્ય - આદો અર્ધવટેન દુગ્ધેન મૃમ્મયનવસ્થાલ્યામ્ અમ્બુરહિતમ્ અન્નમ્ વધ્યાઢક (મીલયત્), પ્રસ્થ-યુગોન્મિતા ગુચ્છા શર્કરાં (તદ્ દધિ ચ) શુચિપટે કિંચિત્ કિંચિત્ ક્ષિપેત્ (તથ દ્વ મૃમ્મયનવસ્થાલ્યા) દઢ ધાવયત્, (તત) તત્ ચ થોયૈ ઇલાવીજલવદ્ ચન્દ્રનરિંચે યોજયેત્ ॥

પ્રથમ પાચસો ખાર તોલાભાર લેસતુ દૂધ લઈ તેને અરધો અરધ ખાળી નાખી માટીના નવા હાડલામા તેનું બસો છપત્ર તોલા ભાર દહી જમાવવું. એ દહી ખાટું, પાણી વગરનું અને કઠણ થાય ત્યારે તેને સ્વચ્છ લૂગડામા નાખી તેમા બસો છપત્ર તોલાભાર ધોળી સાકર લોળવવી, તે એવી રીતે કે દહીંમા થોડી થોડી સાકર નાખતા જવું અને સ્વચ્છ પાત્રમા તેનો ઘાટો રસ લૂગડામાથી ઝરાવતા જવું. પછી એ રસમા એલની, લવિંગ, ભીમસેની ઝરાસ અને મરી યોગ્ય અશે નાખવા, એટલે તે શ્રીખંડ તૈયાર થાય છે. ૫૭

શ્રીખંડના ગુણો

મીમેન પ્રિયમોજનેન રચિતા નામ્ના રસાલા સ્વય, શ્રીકૃષ્ણેન પુરા પુન પુનરિયં પ્રીત્યા સમાસ્વાદિતા । પપા યેન વસન્તવર્જિતવિને સસેવ્યતે નિત્યશ-સ્તસ્વ સ્વાદતિવીર્યવૃદ્ધિરનિર્ણ સર્વેન્દ્રિયાણા ધલમ્

અન્ય - ઇય નામ્ના રસાલા, પુરા પ્રિયમોજનેન મીમેન સ્વય રચિતા (બાસીત, તદા ચ) શ્રીકૃષ્ણેન સ્વય પ્રીત્યા પુન પુન સમાસવાદિતા (અમૂર) । પપા વસન્તવર્જિતવિને યન નિત્યશ દસેવ્યતે, તસ્ય અનિદ્રામ્ અતિવીર્યવૃદ્ધિ સર્વેન્દ્રિયાણાં (ચ) યત્કં સ્યાત્ ॥

પૂર્વે લોજનેનો પર પ્રીતિવાળા ભીમસેને પોતાના હાથથી આ શ્રીખંડ બનાવ્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતે પ્રેમથી વારવાર તેનો સ્વાદ લીધો હતો. જે માણસ વસત ઋતુ વગરના બીજા દિવસોમા નિત્ય આ શ્રીખંડનું સેવન કરે છે, તેને યામી અતિશય વીર્યની વૃદ્ધિ અને સઘળી ઇન્દ્રિયોતુ ખળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૮

ગ્રીષ્મે તથા શરદિ યે રવિશોપિતાહ્ન, ચે ચ પ્રમત્તવનિતાસુરતાતિલ્લિઘ્નાઃ ।

યે ચાપિ માર્ગપરિસર્પણેનાદીર્ગનાત્રા-સ્તેવામિય વપુષિ પોષણમાશુ કુર્યાત્ ॥૫૯॥

અન્ય - ય ગ્રીષ્મે તથા શરદિ રવિશોપિતાહ્ન (સુ), ચ ચ પ્રમત્તવનિતાસુરતાતિલ્લિઘ્ના (મહેવુ), અપિ ચ ય માર્ગપરિસર્પણેનાદીર્ગનાત્રા (મહેવુ), તેવા વપુષિ ઇય (રસાલા) આશુ પાપન કર્યાત્ ॥

જેઓના અંગ શ્રીખંડ ઋતુમા અને શરદ ઋતુમા સૂર્યના તાપથી તપી ગયા હોય, જેઓ મદોન્મત્ત ઓંઓના સલોગથી બહુ જ થાક્યા હોય અને જેઓના ગાત્ર સુસાક્રી કરતા માર્ગમા ચાલવાથી ઢીલા થઈ ગયા હોય તેઓના શરીરમા આ શ્રીખંડ તરત પોપણુ કરે છે. ૫૯

રસાલા શુકલા યલ્યા રોચની વાતપિત્તજિત્ । દીપની વૃહળી ક્ષિઘ્યા મધુરા શિશિરા સરા । રક્તપિત્તં ત્વાદાહ પ્રતિદ્યાર્ય વિનાશયેત્ ॥ ૬૦ ॥

અન્ય - રસાલા શુકલાલ્યા રોચની વાતપિત્તજિત્ દીપની વૃહળી ક્ષિઘ્યા મધુરા શિશિરા સરા (સતી) રક્તપિત્ત ત્વાદાહ પ્રતિદ્યાર્ય વિનાશયત્ ॥

રસાલા^૧-શ્રીખંડ^૨ વીર્યને વધારનાર, ખળ આપનાર, રુચિકારક, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર, ઠાઠો, ઝાઝો ઉતારનાર અને રક્ત પિત્ત, તરશ, દાહ તથા સળેખમને મટાડનાર છે.

૧. આ શ્રીખંડનું નામ મૂળ ત્રયમા 'રસાલા'

છે; તેની શ્યુત્પત્તિ આમ થાય છે- 'રસાન્-માપુચારીન્ આ-તમન્તાન્ લાતિ-આદતે, લા આરાને-મૂલનિમુજાદિ-વાન્ કઃ, યદ્વા રમૈર્માનુચંદિભિર્ અયત-ભૂચત, અલ ભૂવળાદૌ-ક્રમેણ ધ્વ, યન્-તે મધુરતા આદિ રમેાને ચોપાગ ધરાવે છે અથવા મધુરતા આદિ રમેા વડ તે શગુપારાય-મુગોભિત કરાય છે, તેથી રસાલા-પીખડ.

૨. ધ્રિયા-માપુચારિસાદસવત્વા ગચ્છમ્-ફલ-વિભાગ દ્વા પ્રત્યક્ષમિતિ ધ્રીયગ્ચમ્-મધુરતા આદિ સ્વાદસ પતિનેા નવે પ્રત્યક્ષ અમુક ભાગ હોય તેવો હોય છે, તેથી પીખડ-પ્રાટ-પીખડ

સાકરના શરબતની ખનાવડ અને તેના ગુણે।
જલેન શીતલેનૅવ ઘોલિતા શુભ્રશર્કરા ।
પલાલયજ્જકરૂર્મરિચેશ્ચ સમન્વિતા ॥ ૬૧ ॥
શર્કરોદકનામ્ના તત્પ્રસિદ્ધં વિદુષાં મુખે ।
શર્કરોદકમાપ્યાતં શુક્લં શિશિરં સરમ્ ॥ ૬૨ ॥
વલ્યં રુચ્યં લઘુ સ્વાદુ વાતપિત્તપ્રણાશનમ્ ।
મૂર્છાઞ્છદિતૃપાદાહજ્વરશાન્તિકરં પરમ્ ॥ ૬૩ ॥

અન્ય-શીતલેન એ જલેન ઘોલિતા ચ પલા-લયજ્જકરૂર્મરિચૈ સમન્વિતા શુભ્રશર્કરા શર્કરોદકનામ્ના વિદુષા મુખે તત્ પ્રસિદ્ધમ્ । શર્કરોદક શુક્લ શિશિર સર પ્રત્ય હચ્ચ લઘુ સ્વાદુ (સત્) વાતપિત્તપ્રણાશન પર મૂર્છાઞ્છદિતૃપાદાહજ્વરશાન્તિકરમ્ આહ્યાતમ્ ॥

ટાઢા પાણીમાં જ ઘોળી સાકરને ઘોળી તેમાં એલચી, લવિંગ, જીમસેની બરાસ તથા મરી નાખવા, એટલે તે શર્કરોદક-સાકરનું શરબત એ નામે વિદ્વાનોના મોઢે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. સાકરનું શરબત વીચને વધારનાર, ટાઢું, ઝાડો ઉતારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, હલકું, મધુર અને વાયુ, પિત્ત, મૂર્છા, ઊલટી, તરશ, દાહ તથા તાવને શાંત કરનાર છે. ૬૧-૬૩

૧. શર્કરના મિશ્રમ્ ઉદક-શર્કરોદકમ્-શાઠ્ઠા-સાકર તથા એલચી વગેરેથી મિશ્ર કરેલુ શીતળ પાણી-શર્કરોદક અથવા સાકરનું શરબત કહેવાય છે.

પ્રપાનકો અથવા ઉત્તમ પીણું
આંખાના ડૂળનું પ્રપાનક ખનાવવાની રીત અને તેના ગુણે।

આમ્રમામં જલે સ્વિત્રં મૃદિતં દહપાણિના ।
સિતાશીતામ્બુસયુક્ત કપૂર્મરિચાનિવિતમ્ ॥ ૧ ॥
પ્રપાનકમિદ્ શ્રેષ્ઠં મીમસેનેનિ નિમિતમ્ ।
સચો રુચિકરં વલ્યં શીઘ્રમિન્દ્રિયતર્પણમ્ ॥ ૨ ॥

અન્ય-આમ્ર આમ્ર ઝંડ સ્વિત્રં દહપાણિના મૃદિત વિતાશીતામ્બુસયુક્ત કપૂર્મરિચાનિવિત (ક્રિયેત) ॥
દહ શ્રેષ્ઠ પ્રપાનક મીમસેનેનિ નિમિતમ્ (આશીન્, તન્) ॥
૧. રુચિકર વલ્યં શાઠ્ઠમ્ મિન્દ્રિયતર્પણમ્ (ભવતિ) ॥

કાન્થી કેરી લઈ તેને પાણીમાં બાફી દહ હાથથી ચોળી નાખીને તેમાં સાકર, ટાઢું પાણી, બીમસેની બરાસ અને મરી નાખવાથી તે આંખાનું પ્રપાનક થયુ કહેવાય છે. આ પ્રપાનક જીમસેને ખનાવ્યુ હતું. તે શ્રેષ્ઠ છે, બળ આપનાર છે અને ઇન્દ્રિયોને તરત જ તૃપ્ત કરનાર છે. ૧, ૨

૧. પીયત્ત્વ ઇતિ પાનમ્, પા પાન-માવે લ્યુટ, પ્રહટ-હચ્ચ પાન યલ્પ તત્-શેવાદ્ વિભાષંતિ ક્ય-તે પીણું અતિશય ઉત્કૃષ્ટ અથવા ઘણું જ રચિકર તથા ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનાર હોય છે, તેથી પ્રપાનક અથવા ઉત્તમ પીણું કહેવાય છે.

આંખલીના ડૂળનું પ્રપાનક ખનાવવાની રીત અને તેના ગુણે।

અમ્લિકાયાઃ ફલં પક્કં મૃદિતં વારિણા દહમ્ ।
શર્કરામરિચૈર્મિશ્રં લવજ્જેન્દુમુવાસિતમ્ ॥ ૩ ॥
અમ્લિકાફલસમ્મૂતં પાનકં વાતનાશનમ્ ।
પિત્તપ્લેપ્મકર કિન્ચિત્ સુરુચ્ય વદ્ધિવોધનમ્ ॥ ૪ ॥
અન્ય-અમ્લિકાયાઃ પક્કં ફલ વારિણા દહ મૃદિત શર્કરામરિચૈ મિશ્ર લવજ્જેન્દુમુવાસિત (ક્રિયેત, તત્) અમ્લિકાફલસમ્મૂત પાનક વાતનાશન કિન્ચિત્ પિત્તપ્લેપ્મ-કર સુરુચ્ય વદ્ધિવોધનમ્ (ભવતિ) ॥

આંખલીના પાકા કાતરાને પાણીમાં ખૂબ ચોળી તેમાં સાકર, મરી, લવિંગ અને જીમસેની બરાસ નાખી સુવાસિત કરવું, એટલે તે આંખલીનું પ્રપાનક થયુ કહેવાય છે. એ આંખલીના કાતરાનું પ્રપાનક વાયુને નાશ કરનાર, કાંઈક પિત્તને તથા કફને કરનાર, બહુ જ રુચિકારક અને અગ્નિને વદ્ધ્યત કરનાર છે. ૪ લી'ણુ' પ્રપાનક ખનાવવાની રીત અને તેના ગુણે।

માગેકં નિમ્બુજં તોયં પદ્માગં શર્કરોદકમ્ ।
લવજ્જમરિચૈર્મિશ્રં પાનં પાનકમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥
નિમ્બુફલભવં પાનમત્યમ્લં વાતનાશનમ્ ।
વદ્ધિદીપ્તિકરં રુચ્ય સમસ્તાહારપાચકમ્ ॥ ૬ ॥
એક ભાગ લી'ણુના રસમાં છ ભાગ સાકર-

વાણુ પાણી નાખવું અને તેમા લવિગ તથા મરી નાંખવાં, એટલે તે લીળુતું પ્રપાનક થાય છે. આ લીળુના કૃણુ પ્રપાનક ઉત્તમ છે, બહુ જ ખાટું; વાયુનો નાશ કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને સઘળા આહારોને પચાવનાર છે. ૫,૬

ધાણુતું પ્રપાનક બનાવવાનાં રીત અને તેના ગુણે

શિલાયા સાધુ સમિષ્ટ ધાન્યકં ઘક્ષ્ણગાલિતમ્ ।
શર્કરોદકસયુક્ત કર્ણુપરિસુસંસ્કૃતમ્ ।

નૂતને મૃષ્ણમે પાત્રે સ્થિતં પિત્તહર પરમ્ ॥ ૭ ॥

ધાણુને ધીપર ઉપર ખૂબ વાટી લૂગડાથી ગાળીને તેમા સાકરતુ પાણી નાખવુ અને બીમસેની બરાસ આદિનો સંસ્કાર દેવો, એટલે તે ધાણુતુ પ્રપાનક થાય છે. એ પ્રપાનકને માટીના નવા વાસણુમા રાખી-સારી રીતે ઠંડુ કરીને પીવુ. આ પ્રપાનક પિત્તને ખૂબ નાશ કરે છે. ૭

કાંજીતું પ્રપાનક અને તેના ગુણે

કાઙ્ગિકં રોચન રુચ્યં પાચનં વદ્ધિદીપનમ્ ।

શૂલાઙ્ગીર્ણવિન્ધવ્ણ કોષ્ઠયુદ્ધિકરં પરમ્ ।

ન ભવેત્ કાઙ્ગિકં યત્ર તત્ર જાલિ. પ્રદીપ્યતે ॥ ૮ ॥

(કાંજીની બનાવટ વડા બનાવવાના વિષય મા લખી છે.) કાંજીતુ પ્રપાનક કાંતિ આપ નાર, રુચિકારક, પાચન, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂળ, અજીર્ણ તથા મજબાધને નાશ કરનાર તથા કોઠાને બહુ જ સાફ કરનાર છે. કાંજી ન મળે તો તેને બદલે નીચે લખેલી બલિનો ઉપયોગ કરાય છે. ૮

બલિ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે

મામમાન્નફલં પિષ્ટં રાજિકાલયણાન્વિતમ્ ।

ઞ્રપ્તદ્વિદ્ગુચુતં પૂતં ધોલિતં જાલિરુચ્યતે ॥ ૯ ॥

જાલિહરતિ જિહ્વાયાઃ કુણ્ઠત્વ કણ્ઠશાધિની ।

મન્દ મન્દં તુ પીતા સા રોચની વદ્ધિવાધિની ॥ ૧૦ ॥

આખાના કાચા કૃણને વાટી તેમા રાઈ, લૂણ તથા શેકેલી હિંગ નાખી ગાળી લઈ પાણીમા ઘોળવુ, એટલે તે બલિ કહેવાય છે. એ બલિ જીભના અટકવાને મટાડે છે અને કઠને સાફ કરે છે; તેમ જ ધીરે ધીરે

એ પીધી હોય તો રુચિ ઉપજવે છે અને અગ્નિને બંધત કરે છે. ૯, ૧૦

છાશ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે
તુર્યાંશોન જલેન સયુતમતિસ્થૂલં સદમ્લં દધિ,
પ્રાયો માહિપમમ્બુકેન વિમલે મુદ્ગાજને મીલીયેત્ ।
ઞ્રપ્તં દિદ્ગુ ચ જીરકં ચ લવણ રાજીં ચ ત્રિશ્ચિ-
ન્મિતાં, પિષ્ટાં તત્ર વિમિશ્રયેદ્ધવતિ તત્

તકં ન કસ્ય પ્રિયમ્ ॥ ૧૧ ॥
તક રુચિકરં વદ્ધિ, -દીપનં પાચન પરમ્ ।
ઉદરે ચે મદાસ્તેપાં નાશનં તૃપ્તિકારકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્ય - પ્રાય માહિપમ્ અતિસ્થૂલ સત્ ધમ્લ દધિ તુર્યાંશેન જલેન સયુત વિમલે મુદ્ગાજને અમ્બુકેન મીલીયત, તત્ર ચ ઞ્રપ્ત દિદ્ગુ જીરક ચ લવણ ચ કિંચિ-ન્મિતા પિષ્ટા રાજીં ત્રિમિશ્રયેત, તત્ તક કસ્ય પ્રિય ન ભવતિ ? (સર્વેસ્ય પ્રિય ભવતિ) ॥ તક રુચિકર વદ્ધિદીપન પર પાચન (સત્) ઉદરે ચે મદા (સુઃ), તયા નાશન તૃપ્તિકારક (ચ) સ્યાત્ ॥

ઘણું કરી લેસના ખૂબ બઠા, સારા અને ખાટા દહીંમાં તેના ચોથા ભાગતું પાણી નાખીને માટીના નિર્મળ વાસણમાં રવાઈથી વડોવવું અને પછી તેમાં શેકેલા હિંગ, જીરું, લૂણ તથા વાટેની થોડીક રાઈ મેળવવી, એટલે તે તક (છાશ) થાય છે, એ છાશ કોને પ્રિય ન થાય ? (સર્વને પ્રિય થાય.) એ છાશ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન, પેટના સઘળા રોગોનો નાશ કરનાર અને તૃપ્તિ કરનાર છે. ૧૧, ૧૨

૧. તથા તત્ચત વા સર્વેપાં પ્રિયત્વ વહ્નિદીપ-
નત્વપાચનત્વમ્ ઉદરોગનાશકત્વ તૃપ્તિકારવત્ત્વ ચ, તન્વુ
ગતો- 'સ્ફાથિતથિ' -ઠ્ઠિ (ઉળા. ૨-૧૩) રુ,
ન્યદ્વાદિત્વાત્ વૃત્તમ્-ને દરેકને પ્રિય થાય છે અને
અશ્નિપક, પાચન, પેટના રોગોનો નાશ કરનાર
તથા તૃપ્તિકારકપણ્ય-એ ગુણે ધારણુ કરે છે, તેથી
તક-છાશ

દૂધ શા માટે ને ક્યારે પીવું ?
વિદ્વાહીન્યન્નપાનાનિ યાનિ મુદ્ધુક્તે હિ માનવઃ ।
તદ્વિદ્વાહ્યપ્રશાન્વયયે મોજનાન્તે પયઃ પિવેત્ ॥ ૧૩ ॥
અન્ય - માનવ યાનિ વિદ્વાહીનિ અન્નપાનાનિ મુદ્ધુ-
ક્તે તદ્વિદ્વાહ્યપ્રશાન્વયયે મોજનાન્તે હિ પય પિવેત્ ॥
માણુસ જે જે બળતરા કરનારાં અન્ન-

પાનનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓની બળતરા શાંત કરવા જમી રહ્યા પછી તેણે અવશ્ય દ્વધ પીવું. ૧૩

દીઘ-દુષ્પચારે ગુણા ઉષ્ણા એ દુષ્પચારે ।
દ્વધમાં જે પીબ્ય ગુણો છે, તે તેના વચમાં કરવાના.

સાથેના ખનાવવાની રીત

ધાન્યાનિ ધ્રાપૂઘ્રણાનિ યન્ત્રપિણાનિ સક્તવઃ ॥૧૫॥
અન્યવ-ધ્રાપૂઘ્રણાનિ ધાન્યાનિ યન્ત્રપિણાનિ સક્તવઃ
(વ્યવન્તે) ॥

તાવદામા શેદીને ઘંટીથી દળવામાં આવેલા ધાન્યો સકતુ-સાથેના કહેવાય છે. ૧૪

૧. સચ્યન્તે-સમવેચન્તે-સદ્વ્યવન્તે જરૂર શીત્યાદિ-ગુણ સ્વચ્છાદિમિથેતિ સક્તવઃ; પચ સમવાય-‘સિતનિગમિ.’-
(ઉણા ૧-૬૯) ક્ષિતિનુ પ્રત્યય-એને પાણી, શીત-બતા આદિ ગુણો તથા સાકર વગેરેથી મિશ્ર કરાય છે, તેથી સકતુ-સાથેના.

જવના સાથેના ગુણો

યવજાઃ સક્તવઃ શીતા દીપના લઘવઃ સરાઃ ।
કફપિત્તહરા રુક્ષા લેહનાશ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૧૫॥
તે પીતા વલ્લદા ધૃપ્યા રૂંદળા મેવનાસ્ત્યા ।
તર્પણા મધુરા રુચ્યાઃ પરિણામે વલાપહાઃ ॥ ૧૬ ॥
કફપિત્તશ્મશ્ચુક્ત્ત્વદ્વચ્ચિન્તેત્રામયાપહાઃ ।

પ્રશસ્તા ઘર્મદાહાલ્લધ્યાયામાર્તશરીરિણામ્ ॥૧૫॥

જવનો સાથેના ટાઢો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકો, ઝાડો ઉતારનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, રુક્ષ અને મળને ઉખેડનાર છે. સાથેના પીવાથી તે બળદાયો, મૈથુનશક્તિ વધારનાર, પુષ્ટિકારક, મળ છૂટો કરનાર, વૃષ્ટિ કારક, મીઠાશવાળો અને રુચિકારક છતાં પરિણામે બળનો નાશ કરે છે અને કફ, પિત્ત, શ્રમ, ભૂખ, તરશનો વધારો, તથા નેત્રના રોગ મટાડે છે. ગરમીથી તપેલા અને કસતરથી થાકેલા શરીરવાળાઓએ સાથેના પીવેા સારી છે. ૧૫-૧૭

ચણા તથા જવના મિશ્ર સાથેના ગુણો
નિસ્તુવૈશ્વજનકૈર્ધ્રાંસ્તુર્યાંશોઃ યવૈઃ કૃતાઃ ।
સક્તવઃ શર્કરાસંપિંચુકા પ્રીપ્તે પતિપૂજિતાઃ ॥૧૮॥
અન્યવ-નિસ્તુવૈઃ ધ્રુષ્ટે વળકૈ વ તુર્થાશૈ (ધ્રુષ્ટે.)
યવૈઃ કૃતા ઘર્નરાસંપિંચુકા સક્તવઃ પ્રીપ્તે ધતિપૂજિતા.
(સુઃ) ॥

ફાનસં કાટી નાખેલા શેકેલા ચણા અને તેઓના ચોથા બાગના શેકેલા જવનો સાથેના કરી સાકર અને ઘીની સાથે ધીબજતુમાં (ખાવે) બાહુ જ ઉત્તમ છે. ૧૮

શાળના સાથેના ગુણો
સક્તવઃ શાલિસન્મૂતા વદિદા લઘવો હિમાઃ ।
મધુરા ગ્રાહિણો રુચ્યા, પથ્થાશ્ચ વલ્લજુક્તાઃ ॥ ૧૯ ॥
શાળનો સાથેના અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકો, ટાઢો, મધુર, આડાને રોકનાર, રુચિ-કારક, પથ્થ અને બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧૯

સાથેના સંખ ધે ખાસ સૂચન
ન મુન્ત્યા ન ર્દેદિદિદ્યા ન નિશાયાં ન વા યદ્દુન ।
ન જલાન્તરિતાન્ ન દ્વિઃ સક્તુનઘાઘ કેવલાન્ ॥ ૨૦ ॥
પૃથક્ પાનં પુનર્દાનં સામિપં પયસા નિશિ ।
વન્તચ્છેદનમુર્ણં ચ સત્ત સક્તુ પુ વર્જયેત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્યવ-મુન્ત્યા સત્તુ ન બદાત, ર્દે. છિલ્યાન, નિશાયા ન, યદ્દુન વાન, જલાન્તરિતાન્ ન, દ્વિ ન, (તથા) કેવલાન્ ન બદાત ॥ પૃથક્ પાનં, પુનર્દાનં સામિપ, પયસા (સહ), નિશિ, વન્તચ્છેદન, ચ ઉષ્ણ-સાં સક્તુ વર્જયેત્ ॥

જમ્યા પછી સાથેના ખાવે નહીં, દાંતથી ચાવીને ખાવે નહીં, રાતમાં ખાવે નહીં, ઝાડો ખાવે નહીં, પાણીમાં ઘોળીને ખાવે નહીં, જે વાર ખાવે નહીં, અને એકઢો પણ ખાવે નહીં. સાથેનાને નકરો જ ખાવે નહીં, જોણે એકવાર ખાધો હોય તેને બીજી વાર દેવો નહીં, માંસની સાથે ખાવે નહીં, દ્વધની સાથે ખાવે નહીં, રાત્રે ખાવે નહીં, દાંતથી ચાવવે નહીં અને બીનો બીનો ખાવે નહીં; આ સાત ક્રિયાઓ સાથેનામાં છોડવી.

જવની ધાણીના ગુણો
પવાસ્તુ નિસ્તુપા ધ્રાણાઃ સ્વૃતા ધાના ઇતિ ત્રિયામ્ ।
ધાનાઃ સ્યુદુર્જેષુ રુક્ષાસ્ત્વપદા મુરવશ્ચ તાઃ ॥
તથા મેહકફઞ્ઞૈર્દિનાશિન્યઃ સમ્પ્રકીર્તિતાઃ ॥૨૨॥
અન્યવ-નિસ્તુપા. ધ્રાણા યવા ધાના સ્વૃતા; ત્રિયામ્ (પ્રયુજ્યન્તે) । ધાના દુર્જેષુ રુક્ષા સ્ત્વપદા ચ મુરવ સ્યુ, તથા તા મેહકફઞ્ઞૈર્દિનાશિન્યઃ સમ્પ્રકીર્તિતા ॥
ફાનસં વગરના શેકેલા જવ ધાના-ધાણી કહેવાય છે. ધાણી માંડ પથે જોવી, રુક્ષ,

તરશ લગાડનાર, ભારે અને પ્રમેહ કફ તથા ઊલટીનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૨૨

૧. વધતિ-ધારયન્તિ દુર્જરતાસ્થાલવૃદ્ધપ્રદત્વગુરુ-
ત્વાદિ, ઝુખાન્ ધારણ- 'ધાપુનદ્વજિ- ' -ઈતિ (ઝળા.
૩-૬) નઃ પ્રત્યય, ટાપ્, મુન્નિ પ્રયોગ -> માડ પચે
એવી, રૂક્ષ, તરશ લગાડનાર તથા ભારેપણું વગેરે
ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ધાના-ધાણી.

લાજની ઝાળખ અને તેના ગુણો
યેપાં સ્યુસ્તગ્નહલાસ્તાનિ ધાન્યાનિ સતુપાણિ ચ ।
મ્રણાનિ સ્ફુટિતાન્યાહુર્લુગ્જાનિતિ મનીપિણઃ ॥૨૩
લાજાઃ સ્યુમંધુરાઃ શીતા લઘવો દીપનાશ્ચ તે ।
સ્વલ્પમૂત્રમલા રૂક્ષા યલ્પાઃ પિત્તકફચ્છિદ્રઃ ॥
હર્યતીસારદાહાસ્તમેહમેદસ્તુપાપહઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્ય-યેપાં તણુલા સુ, તાનિ સતુપાણિ ચ
મ્રણાનિ સ્ફુટિતાનિ ધાન્યાનિ મનીપિણઃ લાજાન્ આહુ ।
તે લાજા મધુરાઃ શીતાઃ લઘવઃ દીપના સ્વલ્પમૂત્રમલા.
રૂક્ષા. યલ્પા. પિત્તકફચ્છિદ્ર ચ હર્યતીસારદાહાસ્તમેહ-
મેદસ્તુપાપહા સુ ॥

જેઓમાંથી યાખા થાય છે તે ધાન્યોને
હૈતરાં સહિત શેકતાં કૂટી બધ ત્યારે લાજ^૧
કહેવાય છે; તે લાજ મધુર, ટાઠા, હલકા,
અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, મળ-મૂત્રને થોડાં ઉત્પન્ન
કરનાર, રૂક્ષ, બળ આપનાર અને પિત્ત,
કફ, ઊલટી, અતીસાર, દાહ, લોહીનો બગાડ,
પ્રમેહ, મેહ તથા તરશને મટાડનાર છે. ૨૩, ૨૪

૧. હર્યન્ત-મર્યન્તે સતુપા યે વ્રોહ્યન્ત લાજા-
લજ મર્યન્તે-કર્મણિ ધમ્, મુન્નિ પુલ્કિન્ન પ્રયોગ -> ધાન્યો
હૈતરા સહિત શેકતાં કૂટી બધ છે, તે લાજ-
યાખા વગેરેની ધાણી-નમરા વગેરે.

પૌઆની ઝાળખ, નામો તથા ગુણો
શાલયઃ સતુપા આર્દ્રા મ્રણા અસ્ફુટિતાશ્ચ તત્ ।
કુટિતાશ્ચિપિટાઃ પ્રોક્તાસ્તે સ્મૃતાઃ પૃથુકા અપિ ॥૨૫
પૃથુકા મુરયો વાતનાશના. સ્તુમલા અપિ ।
સક્તીરા વૃહ્ણા વૃષ્ટ્યા યલ્પા મિષ્મમલાશ્ચ તે ॥૨૬॥

અન્ય-સતુપા. આર્દ્રા શાલય મ્રણા ચ અસ્ફુ-
ટિતા. (તન્ત) કુટિલા. (કિંચરન્) તત્ તે વિવિધ
વૃદ્ધા. અપિ પ્રોક્તા ॥ વૃદ્ધા ગુરવ વાતનાશના. 'સ્તુમલા'
અપિ (સુ), તે ચ હક્ષીરા (મુકાધર) વૃહ્ણા
વૃષ્ટ્યા ચ મિષ્મમલા (મરન્તિ) ॥

હૈતરા સહિત બીની યાળને શેકી તે
કૂટી ન હોય ત્યાં જ કૂટી નાખાય, એટલે તે

ચિપિટ^૧ અથવા પૃથુક^૨ (પૌઆ) પણ કહેવાય
છે. પૌઆ ભારે, વાયુનો નાશ કરનાર અને
કફ કરનાર છે; તેઓને દૂધની સાથે ખાધા
હોય તેા પુષ્ટિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
બળ આપનાર અને મળને છૂટા કરનાર છે.

૧. નાસિકાયા નતમ્ દ્વ, 'દ્વન્ચિપિટ્ચિક્વિચ્ચ વ'
-ઈતિ પિટ્ત્વ પ્રત્યય; પ્રવૃત્તિથિ ઇત્યાદિશય-મણે ચીચું
નાક હોય તેવા ચીમડા કે ચપટા મને છે, તેથી
ચિપિટ-એટલે પૌઆ.

૨. પ્રચન્ત-વિસ્તાર પ્રાપ્નવન્તિ, આર્દ્રા એ વૃદ્ધ્યન્તે
હતિ હેતોઃ, પ્રથ પ્રલ્યાને- 'પૃથુકાયા' -(ઝળા. ૫-૫૩)
ઈતિ સાધુ->એને બીના જ કૃતવામાં આવે છે,
તેથી જેઓ પડેળા થાય છે, માટે પૃથુક-પૌઆ.

ઝાળાની ઝાળખ અને તેના ગુણો
અર્ધપક્કઃ શ્મીધાન્યેસ્તુણમ્રોષ્ટ્રશ્ચ હોલકઃ ।
હોલકોડ્વલ્પાનિલો મેદઃ-કફદ્રોપત્રયાપહઃ ॥
મવેદ્યો હોલકો યસ્ય સ ચ તત્તદ્ગુણો ભવેત્ ॥૨૭

અન્ય-શ્મીધાન્યૈ અર્ધપક્કૈ ચ તુણમ્રોષ્ટ્ર. હોલકઃ
(મવતિ,) હોલક અલગનિલઃ મેદ.કફદ્રોપત્રયા-
પહ સ્થાત્. ય હોલક યસ્ય મવેત્ સ ચ તત્તદ્ગુણઃ
મવેત્ ॥

શીંગ સંબંધી ધાન્યોને અરધાં કાચાં
તોડી ખડના અગ્નિમાં શેકવામાં આવે, એટલે
હોલક^૧ અથવા ઝાળા કહેવાય છે. ઝાળા
થોડા વાયુવાળા છે અને મેહ કફ, તથા ત્રણે
દોષને મટાડનાર છે. ઝાળા જે ધાન્યના હોય
તે ધાન્યના ગુણો તેઓમાં હોય છે. ૨૭

૧. હોલતિ-પ્રાપ્નોતિ તુણમ્રણામ્, હુન્ મતૌ-કર્તેદિ
પ્લુત્-હોલક -> અર્ધો પાકેલા ધાન્ય વાસથી બુનન્ય-
મેજાન છે. તેથી હોલક; તથા ચ હોલતિ-મગ્નતિ દોષ-
મ્રણમુણતામલ્યાનિલતાં ચ-તેમજ ત્રણે દોષોનો નાશ
કરનાર ગુણો તથા થોડા વાયુ કરનારપણું પણ
જે ધારણ કરે છે, તેથી પણ હોલક-ઝાળા.

ધાંકનું નામ તથા ગુણો
મધુરી ત્વર્ધપક્વા યા યદનોધુમયોમ્ભવેત્ ।
તુણાનેલેન સંમ્રણા વુષૈરુર્ચતિ સા સ્મૃતા ॥૨૮॥
ઝની કફપ્રદા યલ્પા લર્ધ્યા પિત્તાનિલાપહા ॥૨૯॥
અન્યઃ-વવગોધુમયોઃ યા તુ અપવદા મધુરી
મવેત્, યા તુણાનેલેન સમ્રણા (યતી) હુધ 'લર્ધ્યા'
ઈતિ સ્મૃતા ॥ ઝની કફપ્રદા યલ્પા લર્ધ્યા પિત્તાનિલાપહા
(અભિ) ॥

૧૫ અથવા ઘઉંની અર્ધા પાકેલી મજરી-ફૂંટી લઈ ધાસના અગ્નિમાં શેકાય, એટલે તે ગ્રમી-પોંક કહેવાય છે. પોંક કંઈ કરનાર, બળ વધારનાર, હલકો ને પિત્ત તથા વાયુને હણનાર છે. ૨૮, ૨૯

૧. ઉચ્ચત મનવંચત અર્ધવસ્ત્રા, ઉચ સમાવંચ-વદા ઉચ્યંતે-વપ્યંત વૃષે. કપપ્રદનચ્યંતકારિણુષા, વચ પરિભાષણ-વાનુભવાત્ કિ, ધૃતોદરાદિઃ, 'કૃદિકારાન્' इति च वा हीम्-नेने अर्धा પાકેલી ૧૬ લઈ લેવાય, તેથી અથવા જેને વિદાને કંઈકારક. બલપ્રદ આદિ ગુણોવાળી વર્ણવે છે, તેથી ગ્રમી-૧૫ કે ઘઉંનો પોંક.

ધૂધરીનું નામ તથા ગુણો

અર્ધસ્વિન્નાસ્તુ ગોધૂમા અન્યેઽપિ ચળકાદયઃ ।
કુલ્માયા इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः ॥
કુલ્માયા ગુરવો રુક્ષા વાતલા મિત્રવચ્સંસઃ ॥૩૦॥
અન્ય-અર્ધસ્વિન્ના ગોધૂમા, અન્યે અપિ ચળ-કાદય. શબ્દશાસ્ત્રે પણ્ડિતૈ કુલ્માયા કથ્યન્તે ।
કુલ્માયાઃ ગુરવઃ. રુક્ષા વાતલા મિત્રવચ્સઃ (સન્તિ) ॥
ઘઉં અથવા ચણા આદિ ખીલા ધાન્યો અર્ધા રધાય કે બકાય એટલે તે કુલ્માય-ધૂધરી કહેવાય, એમ શબ્દશાસ્ત્રના પડિતો કહે છે. ધૂધરી ભારે, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને આડો છુટો કરનાર છે. ૩૦

૧. કુલ-મહત્ત્વ ગૌરવં વા મસ્યતિ-પરિણમતિ-વહિજલસયાગત, મસી પરિણામે, કમળ્યજ, ધૃતોદરાદિત્યાત્ પદમ્-અગ્નિ તથા પાણીના યોગથી જે ફૂટે છે, અને બારે થાય છે, તેથી કુલ્માય-આકરા-ધૂધરી.

તલવટનું નામ તથા ગુણો

પલલં તુ સમારયાતં કૈશ્વં તિલપિષ્ટકમ્ ।
પલલં મલકુદ્ધૃત્યં વાતમ્ કપપિત્તદૃત્ ॥ ૩૧ ॥
વૃહણ ચ ગુરુ સ્નિગ્ધં મૂત્રાધિન્યનિવતંકમ્ ॥૩૨॥
અન્ય-તૈશ્વ તિલપિષ્ટ તુ પલલ સમાક્યાત, પલલ મલકુદ્ધૃત્ય વૃથ વાતમ્ કપપિત્તદૃત્ વૃહણ ગુરુ સ્નિગ્ધ ચ મૂત્રાધિન્યનિવતંકમ્ (અસ્તિ) ॥

તલને વાટી તેમા ગોળ ભેળવવામાં આવે, એટલે પલલ-તલવટ કહેવાય છે. તલવટ વિદાને આડી કરનાર, વીથવૃદ્ધિ કરનાર, વાયુને હણનાર, કંઈ તથા પિત્તને કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, સિન્ધ અને મૂત્રના અધિકપણને મટાડનાર છે. ૩૧, ૩૨

૧. પલતિ-પ્રાપ્તિ અનેમ વૃહણત્વ વૃથ્યત્ત્વં ચ જન-પોષ્ટિત્વાન્, પલ ગતો-‘શર્વાદન્યચિન્’ (ઉષા. ૧-૧૦૬) इति कश्च प्रसव. -રોનાથી માણસ પુષ્ટતા અને વીથ-વૃદ્ધિ ભેળવે છે, તેથી પલલ-તલવટ.

તલના ઝોળનાં નામો તથા ગુણો

તિલકિટ્ટં તુ પિષ્પાકસ્તથા તિલલલિઃ સ્મૃતા ।
પિષ્પાકો ગ્લપનો રુક્ષો વિષ્મ્મી દષ્ટિદૂષણઃ ॥૩૩
તિલકિટ્ટ, ૧ પિષ્પાક, ૨ અને તિલખલિ ૩ એટલા ઝોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઝોળ ગ્લાનિ કરનાર, રૂક્ષ, મળને રોકનાર અને દષ્ટિને ખરાબ કરનાર છે. ૩૩

૧. તિલાનાં કિટ્ટ-સેદ્ધરહિતો નિ સારમાળ-તલનો પિલકુલ તેલ વિનાનો નિ સાર ભાગ તે તિલકિટ્ટ-તલનો ઝોળ.

૨. પળત-વ્યવહિયંતે ગરાદિવયોરૂદ્ધપર્મ, પળ વ્યવહારે-‘પિનાકાદયથ’-(ઉષા. ૪-૧૫) इति सधु-गाय वजरेतुं द्वय वधारवा नेना ઉપયોગ કરાય છે, તેથી પિષ્પાક-તલનો ઝોળ.

૩. તિલાનાં ચલિઃ-વિ.સેદ્ધઃ શ્રેય-તલનો તેલ વિનાનો-નિ સાર માટી રહેલો ભાગ તે તિલખલિ-તલનો ઝોળ.

ચોખાના ગુણો

તળ્ડુલો મેહજન્તુમ્ઃ સ નવસ્વતિદુર્જરઃ ॥ ૩૪ ॥
ચોખા પ્રમેક તથા ધૂમિને મટાડનાર છે; જે ચોખા નવા હોય તે માંડ પચે છે. ૩૪ ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં કૃતાન્નવર્મ સમાપ્ત

૧૨ : વારિવર્ગ

પાણીનાં નામો

પાનીયં સલિલં નીર કીલાલં જલમન્યુ ચ ।
આપો વાર્યારિ કં તોયં પયઃ પાદસ્ત્યોદકમ્ ॥
જીવન વનમમ્મોઽર્ણોઽમૃત ઘનરસોઽપિ ચ ॥૧॥
અન્ય-પાનોય સલિલ નીર કીલાલ જલ, ચ અમ્બુ આપ. વાર વારિ ક તોય પયસ પાયમ્ તયા ઉદકં જોડને વનમ્ અમ્મમ્ અનમ્ અમૃતમ્ અપિ ચ ઘનરસઃ (इति नामानि ॥

પાનીય, ૧ સલિલ, ૨ નીર, ૩ કીલાલ, ૪ જલ, ૫ અપુ, ૬ અપ, ૭ વાર, ૮ વારિ, ૯ ક, ૧૦ તોય, ૧૧ પયસ, ૧૨ પાયસ, ૧૩ ઉદક, ૧૪ જીવન, ૧૫ વન, ૧૬ અંબસ, ૧૭ અણ્સ, ૧૮ અમૃત ૧૯ અને

ધનરસ, એટલાં પાણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧

૧. પીયતે સર્વેઃ પ્રાણિભિઃ, પા પાને-અનીયદ્, યદ્વા શોષ્યતે વહ્નેસ્તાપેન, પૈ શોષણે-અનીયદ્, બધાં પ્રાણીઓ નેને પીએ છે, તેથી અથવા અગ્નિના તાપ વડે ને શોષાય છે, તેથી પાનીય-પાણી.

૨. સ્વલતિ-ગચ્છતિ નીચે પ્રદેશં નિય ચ હિસા-વહતામ્, પલ ગતૌ-‘સલિકલિ’-(ઉળા. ૧-૫૪) ઇતિ ઇન્ચ-ને નીચાણુ તરફ ટળી બન્ય છે, તથા કાયમ હિતકારીપણુ ધારણુ કરે છે, તેથી સલિન-પાણી.

૩. નીચેતે યત્ કુત્રાપિ નીચે પ્રદેશ, ધીનુ પ્રાણે-‘સ્ફાવિ’-(ઉળા. ૨-૧૨) ઇતિ રક્, યદ્વા નિગત રાત-એ-‘એરેપ’ ઇતિ તૈત્તિરીયયુતેઃ, ‘મિરાદવ’-ઇતિ સમાસઃ, ‘દ્વલોપ’ ઇતિ લીધંધ, યદ્વા નિચ્ચન્તો રોડમિયં-સ્માન-‘અદ્ય્યોડમિ રિતિમુત્તેઃ, ‘પ્રાદિબ્યો ધાતુજસ્યે’તિ સમાસ, યદ્વા નિચ્ચન રાતિ-દદાતિ સુસ સવન્ધઃ હ્ય-તવંગદાદિગુણયુક્તવાત, રા દાને-‘આત્કોપમમો’તિ ક.-નેને હરકોર્ક નીચાણુ તરફ લઈ જઈ ચકાતુ ડોવાથી અથવા અગ્નિમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયુ છે, એ તૈત્તિરીય શ્રુતિના આધારે-અગ્નિમાંથી નીકળ્યુ ડોવાથી, અથવા પાણીમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, એ સ્મૃતિના આધારે નેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો ડોવાથી, અથવા હવ્યને પ્રિય અને તૃપ્તિકારક ડોવાથી ને સર્વ પ્રાણીઓને અવસ્ય મુખદાયી છે, તેથી નીર-પાણી.

૪. કીલામ્ અગ્નેર્ગાલામ્ અસ્તિ-વારયતિ, અલ મૂળપાદૌ-કમખ્યણુ, યદ્વા ઔર્વામ્ કીલાં લાતિ-ગુહાતિ-લા આદાને-‘આતોડનુપસમો’તિ ક.-અગ્નિની જ્વાળાને ને અટકાવે છે અથવા વડવાનલની જ્વાળાને ને સ્વીકારે છે, તેથી કીલાલ-પાણી.

૫. જલતિ-અપવારયતિ તુષામ્, જલ અપવારણે-પચાયન્-ને તરશને મટાડે છે, તેથી જલ-પાણી.

૬. અન્વતે-શ્વદ્ કરોતિ આહત સત્, અધિ શ્વદે-વાહુલ્લાદ્ ડ-ને હરકોર્ક સાથે અધઘાતાં અનાજ કરે છે, તેથી અંબુ-પાણી.

૭. આનુચન્તિ-આનુચન્તિ સવેત્રાપિ, યદ્વા-આવ્યન્તે-આવ્યન્તે ચ સર્વે પદાર્થો યામિ, આપ્ત્વ વ્યાપ્તા-‘અપ્રા-તેફ્લ્લ્લ્લ’-ઇતિ ક્ષિપ્ દ્વલ્લ્લ-‘(ઉળા. ૨-૫૮)-આપ. છૌ મૂજિ, અનુચિ-‘(ઉળા. ૪-૨૦૮) સાન્ત શ્રોવ ચ-‘આગોભિમર્જિને વૃત્વા’ ઇતિ સ્મૃતેઃ-ને સર્વમા વ્યાપી બન્ય છે અથવા જેનાથી દરેક પદાર્થો વ્યાપેલા છે, તેથી આપ-પાણી; આ અર્ શબ્દ કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત હોય તો આર્લિંગે બદ્ધવચનમાં વપરાય છે, પરંતુ ‘અનુ’ પ્રત્યયાન્ત હોય તો નપુંસકલિંગે

વપરાય છે; તેમાં ‘આગેભિ.’-એ સ્મૃતિ પ્રમાણુ છે.

૮. વારયતિ તુષાં મૂર્છાં શ્રમ ક્લમ ચ, વૃનો પ્યન્તાત્ કિપ્, ‘વસિવપિ’-(ઉળા. ૪-૧૨) ઇતિ ઇન્ પ્રત્યયે વારિ ચ-ને તરશને, મૂર્છાને, ક્લમને તથા અકળામણુ કે લીલાશને દૂર કરે છે, તેથી વાર અને વાર-પાણી.

૧૦. અયતિ-શન્દં કરોતિ આહત સત્, યદ્વા કચન્તિ-લીપ્યતે સ્વચ્છસ્વાન ધન્નાતિ ચાપિ શૈલ્ય સુસ જીવને ચૂર્ગારિ ચ, કે શબ્દે, કવ ધીતૌ વધને ચૈતિ ધાતુબ્યો ‘અન્યેબ્યોડપિ દ્વયત’ ઇતિ ડ-ને કોર્ક પણુ સાથે અધઘાતાં અનાજ કરે છે અથવા ને સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકારે છે અને શીત ગતાણુ ગુણુ ધારણુ કરે છે, તેમજ છવનને તથા યોડ વગેરે બુકાને આધે છે, તેથી ક-પાણી.

૧૧. તૌતિ-આટુણોતિ સર્વે પ્રદેશ રવસ્પત્વાત, તુઃ સૌનો ધાનુસારણાર્થ. (ઉળા. ૪-૧૧૨) ઇતિ વઃ પ્રત્યય-ને રસરૂપ હોવાથી બધા પ્રદેશને દાંકી દે છે-અધેય ફેલાય છે. તેથી તૌય-પાણી.

૧૨. પયતિ-ગચ્છતિ શૈલ્યમાધુર્ચાદિગુણ, યદ્વા પીયતે સર્વે પ્રાણિભિઃ, પય ગતૌ, પીડ પાને વેત્યાન્થામ્ અમુન્ (ઉળા. ૪-૧૦૯)-ને શીતગતા અને મધુ-રતા આદિ ગુણોને ધારણુ કરે છે, તેથી અથવા સર્વ પ્રાણીઓ નેને પીએ છે, તેથી પયસુ-પાણી.

૧૩. પાનિ-રક્ષતિ સર્વજીવાન્, પ્રાણસ્ય અમ્મય-ત્વાત, પારક્ષે ‘લકે ધુટ્ ચ’ (ઉળા. ૪-૨૦૪) ઇત્યનુન્, ધુટ્ ચ-દરેક પ્રાણીઓના પ્રાણ જળમય ડોનાથી દરેક પ્રાણીઓનાં ને રક્ષણુ કરે છે, તેથી પાથમ-પાણી.

૧૪. અનતિ-ક્લેદયતિ સર્વપદાર્થાન્, અન્વી વલ્લેદને-‘લક’-(ઉળા. ૨-૩૫) ઇતિ સાધુ-ને બધા પદાર્થોને જીના કરે છે, તેથી ઉલ્ક-પાણી.

૧૫. જીવ્યતે ગનેન સર્વે, જીમ પ્રાણ ગરણે-કરણે ત્યુટ્-નેના વડે બધાં પ્રાણીઓ ઇવે છે, તેથી છવન-પાણી.

૧૬. વન્ચતે-સમચ્યતે-સૈવ્યતે વાન્ચતે સર્વેમૃત્વાસૈ-ર્જિવિનાશિર્મિર્શાં દન સમચ્ચૌ. વનુ ચાચન, વમણ દચ, સત્રપ્તરંકાદ્ રુદ્ધમભાવ-તઃ-શયી પીડાતાં બધાં પ્રાણીઓ નેને સારી રીતે સેવે છે અને માગે છે, તેમાં વન-પાણી.

૧૭. અપ્નોતિ આપ્યતે વા સર્વં આપ્ત્વ વ્યાપ્તૌ-‘લકે તુમ્ભૌ’ ચ્ દ્વયનુન્ દરુગે ભાગ્તાદેશો તુમાગમધ (ઉળા. ૪-૨૧), યદ્વા અમ્મતે-શ્વદ્ કરોતિ આહત સત્, અમિ શ્વદ-અનુન્ (ઉળા. ૪-૧૦૯)-ને બધે વ્યાપે છે અથવા જેના વડે બધું વાસ થાય છે,

તેથી અથવા કેઈ સાથે અથગતાં અવાજ કરે છે, તેથી અંબુ-પાણી.

૧૮. ઋગ્દત્તિ-ગ્દત્તિ નોંચે પ્રદેશમ્, ઋગતો-‘ઉદ કે નુદ્ ચ’ (ઉળા. ૪-૧૧૭) હ્યયુનુ, નુઙાગમ્ય-ને નીચાણ તરફ જાય છે, તેથી અર્ધાસુ-પાણી.

૧૯. ન વિદતે મૃતે-માળમ્ અરાલમ્ અરિમનુ સેવિતે, જલમયવાત્ પ્રાણાનામ્-પ્રાણ એ જળમય છે, તેથી જેને સેવતાં અકાળ મરણ થતું નથી, તેથી અમૃત-પાણી.

૨૦ ધનસ્ય-મેવસ્ય સ્સ-ને મેધના રક્ષય છે, તેથી ધનરસ-પાણી.

પાણીના શુભે

પાનીયં ધ્રમનાશતં ક્લમહરં મૂર્છાંપિપાસાપદં, તન્દ્રાચ્છદિવિચન્ધહૃદ્વલકરં નિદ્રાહરં તર્પણમ્ । દૃષ્ટં ગુપ્તરસં હૃજીર્ણશમકં નિત્યં દિતં શીતલમ્, લઘ્વચ્છં રસકારણં નિગદિતં પીડ્યુપવઙ્ગીવનમ્ ॥૨૧॥

પાણી પરિશ્રમને મટાડનાર, જેદને હરનાર, મૂર્છાને તથા તરશને ટાળનાર; આળસને, ઊલટીને તથા મળખંધને હણનાર, બળ દેનાર, નિદ્રાને હરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, ઉદયને પ્રિય લાગે એવું, શુભ રસવાળું, અછળુંને શમાવનાર, સર્વકાળ હિતકારી, શીતળ, હલકું, સ્વચ્છ, રસના કારણરૂપ અને અમૃતની પેઠે જીવન આપનાર કહેલ છે. ૨

પાણીના ભેદો

પાનીયં મુનિભિઃ પ્રોક્તં દિવ્યં ભૌમમિતિ દ્વિધા । દિવ્યં ચતુર્વિધં પ્રોક્તં ધારાજં ફરકાભયમ્ ॥૩॥ તૌગારં ચ તથા હૈમં તેષુ ધારં ગુણાધિકમ્ ॥૪॥

અ-વચ-વિષય ભૌમમ્ એટલે દ્વિધા પાનીય મુનિભિઃ પ્રોક્તમ્, (તત્ર) દિવ્ય-ધારાજ કરવામય તૌગાર તથા ચ હૈમમ્ (એટલે) ચતુર્વિધ પ્રોક્તમ્, તેષુ ધાર ગુણાધિક (મવતિ) ॥

દિવ્ય (આકાશતું) અને ભૌમ (પૃથ્વી-તું) એ રીતે બે પ્રકારતું પાણી મુનિઓએ કહ્યું છે; તેમાં દિવ્ય ધારાજ, કરકાભય, તૌગાર અને હૈમ એમ ચાર પ્રકારતું છે. દિવ્ય જળના ચાર પ્રકારોમાં ધારાજ અધિક શુભ-વાળું છે. ૩, ૪

ધારાજ પાણીનું લક્ષણ ધારાભિઃ પવિતતે તોયં ગૃહીતે સ્ફીતવાસસા । શિલાયાં વસુધાયાં વા ધૌતાયાં પવિત ચ તત્ ॥૫॥

સૌવ્યં રાજતે તામ્ને સ્ફાટિકે કાચનિમિત્તે । માજને મૃગ્મયે વાપિ સ્થાપિતં ધારમુચ્યતે ॥૬॥

અન્ય-ધારાભિઃ પવિત (યત્) તોય (કૈત્વલસા ગૃહીતે, ચ ધૌતાયાં શિલાયાં વા ધરયા પવિત (મવતિ) તત્ સૌવ્યં રાજતે તામ્ને (સ્ફાટિકે કાચનિમિત્તે અપિ વા મૃગ્મયે માજને સ્થાપિતં ધારમ્ ઉચ્યત ॥

વરસાદની ધારાઓ દ્વારા પડેલું જે પાણી જાડા લૂગડાથી ઝીલી લીધું હોય, અથવા સ્વચ્છ શિલા ઉપર કે ધાવાયેલી ધરતી પર પડેલું હોય તેને સુવર્ણના, રૂપાના ત્રાંખાના, સફ્ટિકના, કાચના અથવા માટીના વાસણમાં રાખી મૂક્યું હોય તે ‘ધારાજ’ પાણી કહેવાય છે. ૫, ૬

૧. મેધનાં ધારાભિઃ જાત ધારાજમ્-‘અન્દેમ્બોડપિ-ઈતિ જનેદેઃ-વરસાદની ધારા વડે ઉત્પન્ન થયેલું પાણી-ધારાજ કહેવાય છે.

ધારાજ પાણીના શુભે

ધારં નીરં ત્રિદોષખન્નિદેશ્વરસ લ્પુ । સૌમ્યં રસાયનં દત્ત્યં તર્પણં હ્વાદિર્જીવનમ્ ॥૭॥ પાચનં મતિક્કમૂર્છાંતન્દ્રાદાહશ્મન્નમાન્ । તૃણાં હરતિ તત્પચ્યં દિદેષાપ્રાગ્વૃષિ રિદ્દતમ્ ॥૮॥

અન્ય-ધાર નીર ત્રિકોષકમ્ અન્દિદેશ્વરસ લ્પુ સૌમ્ય રસાયન દત્ત્ય તર્પણ હ્વાદિર્જીવને પાચન મતિક્કમૂર્છાંતન્દ્રાદાહશ્મન્નમાન્ તૃણાં હરતિ, તત્ પ્રાગ્વૃષિ સ્વિત વિદેષાત્ પચ્યમ્ (મવતિ) ॥

ધારાજ પાણી ત્રણે દોષને હરનાર, અપૂર્વ રસવાળું, હલકું, સૌમ્ય, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, તૃપ્તિ આપનાર, આનંદ કરનાર, નિવાડનાર, પાચન, શુદ્ધિને વધારનાર અને મૂર્છા, આળસ, દાહ, પરિશ્રમ-થાક, ગડાનિ તથા તરશને હરનાર છે. એ ધારાજ પાણી વર્ષા ઋતુમાં લીધું હોય તો વધારે પચ્ય છે. ૭, ૮ ધારાજ પાણીના બે ભેદોમાંનું ગાંગજળ ધારાજલં ચ દ્વિવિધં ગાહ્નસામુદ્રમેદતઃ । આકાશગઙ્ગાસમ્યન્ધિ જલમાદાય દિગ્ગજાઃ ॥૯॥

મેઘસ્તરિતા વૃષ્ટિ કુર્વન્તિ વચઃ સત્તામ્ । ગાહ્નમામ્યયુજે માસિ પ્રાયો વર્ષતિ વારિદઃ ॥૧૦॥ અન્ય-ગાહ્નસામુદ્રમેદતઃ ધારાજલ ચ દ્વિવિધે (મવતિ) ॥ દિગ્ગજાઃ આકાશગઙ્ગાસમ્યન્ધિ જલમ્ આદાય મેઘઃ અન્તરિતાઃ (સન્તઃ) વૃષ્ટિ પ્રવન્તિ ઇતિ સત્તા વચઃ

(અસ્તિ), પ્રાય આશ્વયુજે માસિ વારિદ ગાજ વર્ષતિ ॥
 ગાગ અને સામુદ્ર એવા બેદથી ધારાજ
 પાણી પણ બે પ્રકારનું હોય છે, દિશાઓના
 હાથીઓ આકાશગગાનું જળ લઈ વાદળા
 ઓથી ઢકાયેલા રહી (તે જળની) વૃદ્ધિ
 કરે છે, એમ મહાત્માઓનું કહેવું છે. ઘણું
 કરી આસો મહિનામા વાદળા આકાશગગાનું
 પાણી વર્ષે છે, (તે ગાગ સમજવું.) ૯,૧૦
 સર્વથા તજ્જલં દેય તથેન ચરકે વચઃ ।
 સ્વાપિતં હમજે પાત્રે રાજને મૃષ્મયેડપિ વા ॥૧૧॥
 અન્વય-હૈમજે રાજત મૃષ્મયે વા અપિ પાત્ર
 સ્વાપિત તદ્ જલ સર્વથા દેય, ચરકે અપિ તથા એ વચ
 (ઉક્તમ્) ।
 સોનાના, રૂપાના અથવા માટીના વાસ-
 ણુમા રાખી મૂકેલું તે ગાગજળ સર્વથા
 (રોગીઓને) દેવું, ચરકમા પણ એમ જ
 કહેવું છે. ૧૧
 ગાગજળનું લક્ષણ તથા ગુણો
 શાલ્યગ્ર યેન સસિક્ક મ્ભેદ્વલ્લેદિ વર્ણવત્ ।
 તદ્ગ્રાજ સર્વદોષમ્ જ્ઞેય સામુદ્રમન્યથા ॥૧૨॥
 અ વચ-યેન સસિક્ક શ્લકમ્ અસ્લેદિ વળત્
 મ્ભેત્ તદ્ ગ્રાજ સંદોષમ્ જ્ઞેયમ્, અન્યથા સામુદ્રમ્ ॥
 જેથી પડાયેલા ઓખા સારા રગવાળા
 અને છૂટા છૂટા થઈ બંધ તે ગાગજળ
 (સમજવું, એ જળ) સઘળા દોષોને હણનાર
 છે, એવા શુભ જેમા ન હોય તેને સામુદ્ર-
 જળ બાણુ ૧૨
 સામુદ્રજળનું લક્ષણ તથા ગુણો
 તત્ સક્ષારલવમ્ શુક્રદષ્ટિવલાપદમ્ ।
 વિદ્મ ચ દોષલ તીક્ષ્ણ સર્વકર્મસુ ગર્હિતમ્ ॥૧૩॥
 અન્વય-તત્ સક્ષારલવમ્ વિદ્મ દાપલ ચ તીક્ષ્ણ
 (સત્) સ્વકમ્નુ ગર્હિત ઉક્રદષ્ટિવલાપદમ્ (અસ્તિ) ॥
 સામુદ્રજળ દ્વારભાગને લીધે ખારુ,
 દુર્ગંધવાળું, દોષને વધારનાર અને તીક્ષ્ણ
 હોઈ સઘળા કામોમા નિહિત અને વીર્યને,
 દષ્ટિને તથા બળને નુકસાન કરનાર છે ૧૩
 સામુદ્ર ત્વાશ્વિને માસિ ગુણેર્ગાન્નયદાદિશેત્ ।
 પતોડગસ્પયસ્ય દિવ્યગરુદયાત્સક્લ જલમ્ ।
 નિર્મલ નિર્વિચ સ્વાદુ શુક્લ સ્વાદ્વોપલમ્ ॥૧૪॥
 અન્વય-આશ્વિન માસિ સામુદ્ર નુ ડુષ્ણ ગાજત

આદિશેત, યત દિવ્યે અગત્યસ્ય ઉદયાત સક્લ
 જલ નિમલ નિર્વિચ સ્વાદુ શુક્લમ્ અદાપલ સ્વાત્ ॥
 આસો મહિનામા (પડેલું) સામુદ્રજળ
 પણ ગાગજળના જેવા જ ગુણોવાળું સમજવું,
 કારણ કે દિવ્ય ઋષિ અગત્ય મુનિના તારાને
 ઉદય થવાથી સર્વ જળ નિર્મળ, ઝેર વિનાના
 મધુર, વીર્યને વધારનાર અને દોષરહિત થાય છે.
 ફૂલકારવિપવાતેન નાગાના વ્યોમચારિણામ્ ।
 વર્ષાસુ સર્વિયં તોયં દિવ્યમપ્યાશ્વિન વિના ॥૧૫॥
 અન્વય-(અત એવાહ-) વર્ષાસુ દિય તોયમ્ અપિ
 વ્યામચારિણાં નાગાના ફૂલકારવાતન સવિપમ્ (ભવતિ, કિં
 તુ) આશ્વિન વિના ॥
 (એટલા માટે જ કહ્યું છે કે) 'વર્ષાઋતુમા
 દિવ્ય જળ પણ આકાશમા દૂરતા નાગલોકોના
 કૂકાડાના ઝેરી વાયુથી ઝેરી થઈ બંધ છે,
 પણ આસો મહિનામા પડતું દિવ્ય જળ ઝેરી
 થતું નથી' ૧૫
 ઋતુ વગર થયેલા વરસાદનું જળ ખરાબ
 અનાર્તવ પ્રમુચ્ચન્તિ વારિ વારિધરાસ્તુ યત્ ।
 તન્નિદોષાય સપ્તા દેહિના પરિકીર્તિતમ્ ॥૧૬॥
 અન્વય-વારિધરા યત્ વારિ અનાર્તવ પ્રમુચ્ચન્તિ,
 તત્ સર્વથા દેહિના ત્રિદોષાય (ભવતિ શ્ચિ મહાતમમિ))
 પરિકીર્તિતમ્ ॥
 વાદળા જે પાણીને ઋતુ વગર વર્ષે છે, તે
 સઘળા પ્રાણીઓને ત્રણે દોષ ઉત્પન્ન કરનાર
 થાય છે, એમ મહાત્માઓએ કહેલું છે.
 (ઋતુ વગર પડેલા જળની જે આ નિદા
 કરી, તે યોષ આદિ ચાર મહિનામા પડેલા
 માવકાના જળની સમજવી) ૧૬
 ટીકા-અગતઃ પૌવાદિમાસવતુશ્ચવિપયમ્ । (અર્થ
 ઉપર આપ્યો છે)
 કરકાસન જળ અને તેના ગુણો
 દિવ્યવાશ્વમ્નિસયોગાત્સહતાઃ લાત્પતન્તિ યાઃ ।
 પાયાણલ્પજ્વલ્લાપસ્તાઃ કરકયોડમૃતોપમા ॥૧૭॥
 કરકાજ જલ રુદ્ધ ત્રિશદ્ ગુરુ ચ સ્વિયમ્ ।
 દારુણં શીતલ સાન્દ્ર પિત્તહૃત્કફચાતરત્ ॥૧૮॥
 અન્વય-દિવ્યવાશ્વમ્નિસયોગત્ પાયાણલ્પજ્વલ્
 (મૂત) યા અમૃતામા આર સાત્ પતન્તિ, તા કરકય
 (અપ્યન્તિ) । કરકાજ જલ રુદ્ધ વિશદ ગુરુ સ્વિયં
 દારુણ રીતઃ ચ સાન્દ્ર (સન્દ્ર) પિત્તહૃત્ કફનાતરત્

(ભવતિ) ॥

દિવ્ય વાયુના અને દિવ્ય અગ્નિના સંયોગથી પથરાના ટુકડા જેવાં થયેલાં જે અમૃત તુલ્ય જળ આકાશમાથી પડે છે, તે કરકાલવ^૧-કરા કહેવાય છે. કરાનું જળ રૂક્ષ, સ્વચ્છ, ભારે, સ્થિર, ખડું જ ટાકું અને ઘાટું હોઈ પિત્તને હુનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે. ૧૭, ૧૮

૧ ટુપ્પન્તિ-હિવન્તિ પતિત્વા પાપાગવત્ મેષેભ્ય. પ્રાણિનામહારીની ધાન્નાદિ ચેતિ કરતા, જ્ઞ્ હિમાયામ્- 'જ્ઞાદિભ્ય સજ્ઞાયા વુન્' (उणा. ૫-૩૫), સિપ્ચા-દિત્વાદ્ ઇન્ચાન્તવ, મગતિ इति भवम्-વચાવ્, કરકાલ્ય મવ શાકપાથિવાદિઃ-તે વાદ્યાનાથી પથરાએાની પેઠે પડી પ્રાણીઓના અંગે વગેરેનો તથા ધાન્ય વગેરેનો નાશ કરે છે. તે કરકા-કરા-કાંકરાએ ખતુ પ્રાણી કરકામવ કલ્યાય છે.

તૌપાર જળ અને તેના ગુણે

અપિ નચાઃ સમુદ્રાન્તે વહિરાવસ્તદુદ્રવાઃ ।
ધુમાધ્યવનિર્મુક્તાસ્તુપારાપ્યાસ્તુ તાઃ સ્મૃતાઃ ॥
અપથ્યાઃ પ્રાણિનાં પ્રાયો મૂહહાણાં તુ તા હિતાઃ ।
તુપારામ્બુ હિમ રૂક્ષ સ્યાદ્વાતલમપિત્તલમ્ ।
કર્કારસ્તમ્મકળ્ડાગ્નિમેદોગળ્ડાદિરોગનુત્ ॥૨૦॥

અન્ય-નચા સમુદ્રાન્ત અપિ વહ્નિ (આસ્ત), તદુદ્રવાઃ ધુમાધ્યવનિર્મુક્તા તાઃ આપ તુ તુપારાપ્યા સ્મૃતાઃ । તા પ્રાણિનામ અપથ્યા મૂહહાણાં તુ પ્રાય હિતા (ભવન્તિ) । તુપારામ્બુ હિમ રૂક્ષ (મત્) વાતલમ્ અપિત્તલ કન્કરેસ્તમ્મકળ્ડાગ્નિમેદોગળ્ડાદિરોગનુત્ (અસ્તિ) ॥

નદીથી માઠી સમુદ્ર સુધી જે અગ્નિ રહે છે, તે અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા અને જેઓમા ધુમાડાનો લેશ પણ હોતો નથી એવાં જગ તૌપાર^૧ કહેવાય છે. (નદીઓની તથા સમુદ્રની આસપાસ જે જળ ઝાકળરૂપે થાય છે, તે) તૌપાર જળ પ્રાણીઓને અપથ્ય છે, પણ વૃક્ષોને લગભગ હિતકારી છે. તૌપાર જળ ટાકું અને રૂક્ષ હોઈ વાયુ કરનાર છે, પિત્તને વધારનાર નથી અને કફ, સાથળનુ ઝલાર્થે જર્વું, કંઠરોગ, ગરમી, મેદ તથા ગંડ આદિ રોગને મટાડનાર છે. ૧૯, ૨૦

૧. તોપયતિ મૂહહાન્, ન્તુ પ્રાણિન, તુપેઃ અન્ત-ભાવિતપ્થ્યાત્ 'કમ કિલ્' શર્યનુરૂતૌ 'તુપારાદયઃ'

(उणा. ૩-૧૩૧) इति आगन् किञ्च, तत तुपारमेव-
તૌપારમ-તે વૃક્ષોને સંતોષ પમાડે છે, પણ પ્રાણીઓને હિતકારી નથી, તે તુપાર (ઝાકળ)રૂપે ખતુ પ્રાણી તૌપાર કહેવાય છે.

टीक्ष्ण-अपि नचाः समुद्रान्तं नदीमाभ्य समुद्र-
पयन्तं वहिरात्तं तदुद्रगा । वहिर्भवा धुमावध्वनिर्मुक्ता
धुमांतरदिता आपस्तुपाराप्या । तुप इति लोके । तुपार
इति च ॥ (अर्थ) आपातरर्भा समानं न्ययं छे.)

હેમજળ અને તેના ગુણે

हिमवच्छिखराद्विभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ।
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविषघ्नम् ॥ २१ ॥
हिमं तु शीतलं रूक्षं दाहणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं न च पित्तं न वा कफम् ॥ २२ ॥

અન્ય-હિમવત્શિખરાદિવ્યો દ્રવીભૂય અર્થ હિમમ્ અભિવર્ષતિ તદ્ એવ મનીષિણ. હૈમ જલમ્ આહુ, હિમામ્બુ શીત પિત્તઘ્ન ગુરુ (સત્) વાતવિષઘ્નમ્ (ભવતિ) । તદ્ હિમં તુ શીતલં રૂક્ષ દાહણં સૂક્ષ્મમ્ શર્યપિ (સત્) વાત ન દૂષયતે, પિત્તં ચ ન, કફં વા ન (દૂષયત) ॥

હિમાલયના શિખર આદિ પરથી જે હિમ પીગળીને જળરૂપે વરસે છે, તેને જ વિદ્વાનો હૈમજલ^૧ કહે છે. એ જળ ટાકું, પિત્તને હુણુનાર તથા ભારે હોઈ વાયુને વધારનાર છે. (બીજા વિદ્વાનો કહે છે કે 'વડવાનલ ના ધુમાડાની પ્રેરણાથી ઘાટું થયેલું અને પવને ઉત્તર દિશામાં આવેલું સમુદ્રનું જે જળ તે જ 'હિમ' કહેવાય છે.) હિમ ટાકું, રૂક્ષ, દારુણ અને સૂક્ષ્મ પણ છે. છતા તે વાયુને, પિત્તને કે કફને દૂષિત કરતુ નથી.

૧. હન્તિ-હિન્તિ સત્વાદિક પ્રાણિજાતમપિ, ગ-ઉત્તિ પવનાનીતમુદીર્યાં દિશિ તદ્ હિમમ્. હન હિસાગત્યો- 'હન્તિ'ઈ ચ' (उणा. ૧-૧૪૦) इति मक्, यद्वा हिनोति-वर्षते द्वीभूय गच्छति चोदीर्या, हि गतिरुद्रपी-मन् (उणा. ૧-૧૪૧ માહુલકેન) તત્ હિમમેવ હૈમ-ચ તદ્ જલ-તે લીલાં ધાન્ય આદિ નો તથા ધણાં પ્રાણીઓનો પણ નાશ કરે છે અને પવનથી પ્રેરાર્થને ઉત્તર દિશા તરફ ન્યય છે; અથવા પીગળીને વધે છે, તે હિમરૂપ જળ-હેમજળ.

टीक्ष्ण-हैमं जलं-तदुद्रगजलम् । अन्ये तु और्वानल-

ધૂમરિતમ્બુ સમુદ્રસ્ય યદ્ ધનોન્નતમ્ । પવનાનીતમુરીચ્યા
તદ્દિમમિતિ કથ્યત સદ્ધિ । હિમ વુદેષ્ઠિત્ત્વે હિત્તે લોકે ।
(અર્થ નાનાતરમા આપ્તો))

પૃથ્વી સપ્તધી-ભૌમ જળના ૧૭ ભેદા

ભૌમમમ્બો નિગદિત પ્રથમ ત્રિવિધ વુધે ।
જાહ્નલ પરમાનૂપ તત સાધારણ ક્રમાત્ ॥૨૩॥

અન્ય પ્રથમ જાહ્નક પરમ આનૂપ તત સાધારણ
(જ્વલ) ક્રમાત્ વુધ ભૌમમ્ અમ્બ ત્રિવિધ નિગદિતમ્ ॥

પહેલુ બગલ, બીજુ આનૂપ અને
પછી ત્રીજુ સાધારણ એવા ક્રમથી વિદ્વાનોએ
પૃથ્વીના-ભૌમ જળને ત્રણ પ્રકારનુ કહ્યુ છે

૧ ભૂમી મવ ભૌમ-ભવાર્થેણ યદ્દા ભૂરેરિદ
ભૌમમ્ હૃમર્થેણ-પૃથ્વી પર ડેનાર-૧ના અર્થના
પૃથ્વી સપ્તધી તે ભૌમ ચ તત્ જત્ત્વ ભૌમ જળ

ત્રણે ભૌમ જળના લક્ષણા

અલ્પોદકાડ્વપગુક્ષ્ણ પિત્તરક્તામયાવિત ।
શ્વાતય્યો જાહ્નલો દેશસ્તત્રય જાહ્નલ જલમ્ ॥૨૪॥
વહમ્બુરુહુગુક્ષ્ણ વાતશ્લેષ્મામયાવિત ।
દેશાડ્વનૂપ્ ઇતિ ર્યાત આનૂપ તદ્વચ જલમ્ ॥૨૫॥
મિશ્રચિદ્વસ્તુ યો દેશ સ હિ સાધારણ સ્મૃત ।
તસ્મિદ્દશ યદુદક તત્ સાધારણ સ્મૃતમ્ ॥૨૬॥

અન્ય-અલ્પોદક ચ અલ્પગુક્ષ્ણ (સન્) પિત્ત
રક્તામય પિત્ત દશ જાહ્નલ જ્વલ ત્રય તલ
જાહ્નલ (કથ્યત) ॥ યન્મ્બુ ચ યદુદક (સન્)
વાતશ્લેષ્મામયાવિત દશ અનૂપ ર્યાત તદ્વચ જલમ્
આનૂપ (ડવ્યત) ॥ ય દેશ તુ મિશ્રચિદ્ (ભવત્)
સ હિ સાધારણ સ્મૃત તસ્મિન્ દશે યદુદક તત્ તુ
સાધારણ સ્મૃતમ્ ॥

થોડા પાણીવાળો તથા થોડા વૃક્ષવાળો
હોઈ પિત્ત તથા લોહીના દરબાળો દેશ
બગલ બાણુવો, એવા દેશનુ જળ પશુ
બગલ કહેવાય છે ધણુ જળવાળો અને
ધણુ વૃક્ષવાળો હોઈ વાયુ તથા કંઈના દરબ
વાળો દેશ આનૂપ બાણુવો, એવા દેશનુ જળ
આનૂપ કહેવાય છે જે દેશમા બગલના
અને આનૂપના મિશ્રિત લક્ષણો હોય તે દેશ
સાધારણ કહેવાય છે, એવા દેશનુ જળ
પશુ સાધારણ કહેવાય છે ૨૪-૨૬

ત્રણે ભૌમ જળના ગુણદોષ

જાહ્નલ સલિલં રુક્ષ લ્વળ લઘુ પિત્તનુત્ ।
વદ્ધિરુક્ત્કફરુત્પથ્ય વિકારાહરતે વહન્ ॥ ૨૭ ॥
આનૂપ વાયુમિપ્વિદિ સ્વાદુ સ્નિગ્ધ ઘન ગુરુ ।
વદ્ધિરુક્ત્કફરુત્પથ્ય વિકારાનુકરતે વહન્ ॥ ૨૮ ॥
સાધારણ તુ મધુર દીપન શીતલ લઘુ ।
તપણ રોચન તૃણાદાહદોષત્રયપ્રણુત્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ-જાહ્નક સલિલ રુક્ષ લ્વળ લઘુ (સન્)
પિત્તનુત્ ગદ્ધિરુક્ત્ કફરુત્ પથ્ય (સન્) યન્મ્બુ વિગરાન્
હરતે ॥ આનૂપ વરિ ગુરુ (સન્) અમિપ્વિદિ સ્વાદુ
સ્નિગ્ધ ઘન વદ્ધિરુક્ત્ કફરુત્ હૃય (ભવતિ) વહન્
વિકારાન્ વુદ્ધતે ॥ સાધારણ તુ (જલ) મધુર દીપન
શીતલ લઘુ (સન્) તપણ રોચન તૃણાદાહદોષત્રય-
પ્રણુત્ (ભવતિ) ॥

બગલ જળ રુક્ષ ખારુ તથા હલકુ હોઈ
પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિ કરનાર, કંઈને વધાર
નાર છતા પથ્ય હોઈ ધણુ વિગરાને ટાળનાર
છે આનૂપ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાદીઓને
રોકનાર, મધુર, સ્નિગ્ધ, ખાદુ અગ્નિ કરનાર,
કંઈને વધારનાર હૃદયને મિત્ત લાગે એવુ છતા
ધણુ વિગરાને ઉત્પન્ન કરનાર છે સાધારણ જળ
મધુર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ટાદુ ને હલકુ
હોઈ તૃપ્તિ કરનાર રસિ ઉત્પન્નનાર અને
તરલ, દાહ તથા ત્રણ દોષન મટાડનાર છે

નદીના જળના ગુણદોષ

નદ્યા નદસ્ય વા નીર નાદેયમિતિ કીર્તિતમ્ ।
નાદેયમુદક રુક્ષ વાતલ લઘુ દીપનમ્ ॥
અનમિપ્વિદિ વિશદ્ કટુરુ કફપિત્તનુત્ ॥ ૩૦ ॥
નદ્ય શીઘ્રવહા લચ્ચ્ય સર્વા યાશ્ચામલોદકા ॥
ગુર્વ્ય શ્વલસંચના મન્દગા કલુપાશ્ચ યા ॥ ૩૧ ॥
હિમવપ્રભવા યાસ્તુ નવોડ્દમાહતપાયસ ।
ગજ્જાતત્કુસરયૂપમુનાયા ગુણોત્તમા ॥ ૩૨ ॥
સહ્યશ્લભવા નવો વેણાગોદાવરીમુલા ।
કુવતિ પ્રાયશ કુષ્ઠમીપદ્માતરુકાવહા ॥ ૩૩ ॥
નદીસરસ્તઢાગસ્યે કૃપપ્રસ્રવણાદિજે ।
ઉદરુ દશમેદેન ગુણાન્વોપાશ્ચ લક્ષયેત્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ-નદ્યા વા નદસ્ય નીર નાદેયમ્ ઇતિ
કીર્તિત । નાદેયમ્ ઉદક રુક્ષ વાતલ ત્રયુ દીપનમ્ અન
મિપ્વિદિ વિશદ્ કટુરુ કફપિત્તનુત્ (ભવતિ) ॥ યા
નદ્ય શીઘ્રવહા ચ અમલોદકા (સુ તા) સર્વા

લખ્ય: (જ્ઞેયા), યા: ધારણસંક્રા: મન્દગા: ચ કટ્ટપા:
(સુ: તા:) ગુર્થ: (જ્ઞેયા.) ॥ ગત્રાશતદમલ્યુવગુનાવા:
યા: નવ: તુ દિમાપ્રભગા: અરમાપદતગધવ: (સન્તિ, તા.)
ગુણોત્તમા. (જ્ઞેયા:) ॥ વેળાગોદાવરીમુચા. સમ્પ્રસાલમવા:
નવ: પ્રાયશ: ડુષ્ટ વૃષ્ઠિન્તિ, ઈવદ્વાતકકાવહા: (ચ સન્તિ) ॥
નદીસરસ્તશામ્ધે કૃપપ્રવગ્નાદિજે ઉદકે ગુણાન્ ચ
દોપાન્ દેશમેદન લક્ષ્યન્ત ॥

નદીતું અથવા નદતું જળ 'નાદેય' કહેવાય છે. નાદેય જળ રૂક્ષ, વાયુને વધારનાર, હલકું અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ રસવાદી નાદીઓને રોકતું નથી; તેમજ સ્વચ્છ તથા તીથું હોઈ કંઈને તથા પિત્તને મટાડનાર હોય છે. જે નદીઓ પ્રબળ વેગવાળી અને નિર્મળ જળવાળી હોય છે, તેઓના જળને હલકાં સમજવા. જે નદીઓ શેવાળથી ઠંડાયેલી, ધીમા વેગવાળી અને ભલિત હોય છે, તેઓનાં જળને ભારે સમજવા; પણ ગંગા, સતલજ, સરયૂ અને યમુના વગેરે નદીઓ હિમાલયથી ઉત્પન્ન થયેલી અને પથરાઓ પર પછાડાતા જળવાળી છે, તેઓને ઉત્તમ ગુણોવાળી સમજવી. વેણા અને ગોદાવરી આદિ જે નદીઓ સહ્યાદ્રિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેઓ ઘણું કરી કોઠને ઉત્પન્ન કરે છે અને જરાક વાયુ તથા ઠંડે ને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. નદી, સરોવર, તળાવ, કૂવા કે અરણ્યા આદિનાં પાણીના ગુણહોય તે તે દેશના અનુસારે સમજી લેવા. ૩૦-૩૪

૧. નવા નદે વા મવ નાદેય-મવાર્થે 'નવાદિઓ ઢક' ને પાણી નદીમાં કે નદમાં હોય છે, તે 'નાદેય' કહેવાય છે.

ઔદ્ભિદ્: જળતું લક્ષણ અને તેના ગુણો વિદ્યાર્થે ભૂમિ નિસ્રાં યન્મહત્યા ધારયા સ્ત્રવેત્ । તત્તોયમોદ્ભિદ્ નામ વદન્તીતિ મહર્ષય: ॥ ૩૫ ॥ ઔદ્ભિદ્ વારિ પિત્તમ્પ્રવિદાહાતિશીતલમ્ । પ્રીણન મધુરં સ્વ્યમીપદ્માતકરં લઘુ ॥ ૩૬ ॥

અન્યથ-યત્ નિસ્રા ભૂમિ વિદ્યાર્થે મહત્યા ધારયા સ્ત્રવેત્, તત્ તોય મહર્ષય 'ઔદ્ભિદમ્' इति नाम वदन्ति ॥ ઔદ્ભિદ વારિ પિત્તમ્પ્રવિદાહિ અતિશીતલં પ્રીણનં મધુરં સ્વ્યમ્ ઈવદ્વાતકરં લઘુ (અતિ) ॥

જે પાણી નીચાણવાળી જમીનને ચીરી મોટી ધારાથી વહેતું હોય, તેને મોટા ઋષિઓ

'ઔદ્ભિદ' નામે કહે છે. ઔદ્ભિદ જળ પિત્તને હલુનાર, ઠાંક કરનાર નથી, અત્યંત શીતળ, તૃપ્તિ કરનાર, મધુર, બળ આપનાર, જરાક વાયુ કરનાર અને હલકું છે. ૩૫, ૩૬

૧. (મુમ્) ઉદ્ભવતિ-વિદ્યાર્થિ इति उद्भिमिदम्-उत्पूर्वमाद् भिदिर् विदारणे इत्यस्माद् 'द्युवये'ति कः, तत्. उद्भिमिदमेव औद्भिमिदम्-प्रशक्तिरान् स्वोऽण्-जमीनने चोरी नाभी तेनांरी ने पदार नीकणे છે, તે ઉદ્ભિદ કે ઔદ્ભિદ-જળ.

નૈર્ઝરં જળતું લક્ષણ અને તેના ગુણો શેલસાનુસ્રવદ્વારિપ્રવાહો નિર્ઝરો ઘર: । સ તુ પ્રસ્તવળાપિ તત્ત્વં નૈર્ઝરં જલમ્ ॥ ૩૭ ॥ નૈર્ઝરં રુચિકૃત્તરં કફજ્ઞં દીપનં લઘુ । મધુરં કટ્ટપાકં ચ વાતલં સ્યાદ્પિત્તલમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્યથ-શેલસાનુસ્રવદ્-વારિપ્રવાહ: નિર્ઝર: ઘર: अपि व स. तु प्रसवण. (कथयत). तत्रत्य जलं नैर्झरं (उच्यत) ॥ નૈર્ઝર નીર રુચિકૃત્ કફજ્ઞ દીપનં લઘુ મધુર કટ્ટપાકં વાતકં ચ અપિત્તલં સ્યાત્ ॥

પર્વતના શિખરોમાંથી ઝરતો પાણીને પ્રવાહ, નિર્ઝર, ઝર અને પ્રસ્તવળ પશુ કહેવાય છે; અને એ પ્રવાહતું જળ નૈર્ઝર કહેવાય છે. નૈર્ઝર જળ રુચિ ઉપલબ્ધનાર, કંઈને હલુનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, મધુર, પાકમાં તીથું, વાયુ ઉપલબ્ધનાર છે અને પિત્તને વધારનાર નથી. ૩૭, ૩૮

૧. નિર્ઝર શેલસાનો: જોયેતે-મૂલસ્પિરવા હીયત-પ્રસ્થે-इति निर्झर, निरूर्वक-मृप वयोहावो-‘शरोरु’-पर्वतना शिखरमांथी नीज्जाने पौताना मृण स्थानेथी ने धृष्टं पडे અને પડારના ભાગમાં જે વડે છે. તે નિર્ઝર-ઝરણું.

૨. ઘર નામની વ્યુપત્તિ તથા અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, કેવળ નિર્ ઉપસર્ગ નથી

૩. પ્રસ્તવિત્ત ઝર. અસ્માદ-સ ગર્ત-‘મીનાદવ:’ इत्यनेन, ‘कथयत्युद्’-इति वा अगदाने वृद्-नेमांथी પાણી ઝરે છે. તે પ્રસ્તવળ-ઝરણું.

૪. નિર્ઝરે મર્વે નસ્રમ્-ઝરણુમાં જે હોય છે. તે પાણી નૈર્ઝર કહેવાય છે.

સરોવરતું લક્ષણ અને તેના જળના ગુણો નવા: शलादिरुद्धाया यत्र संख्यतिष्ठति । तत्सरो जलजच्छत्र तदम्भ: सारसं स्मृतम् ॥ ૩૯ ॥

સારસં સલિલં વલ્ય તૃણાન્નં મધુરં લઘુ ।
 રોચનં નુચરં ક્ષુદ્રં યદ્મૂત્રમલ સ્મૃતમ્ ॥૪૦॥
 અન્વય - શલાદિવદ્વાયા નયા (જલ) મધુલ્ય ચત્ર
 સિદ્ધિ, સત્ જલજગ્દ્રમ સર (કમ્પત), તદમ્મ સામસ
 સ્મૃતમ્ ॥ સારસ સલિલ વલ્ય તૃણાન્ન મધુર લઘુ રોચન
 નુચર ક્ષુદ્ર યદ્મૂત્રમલ સ્મૃતમ્ ॥

પર્વત આદિથી રાકાયેલી નદીનું જળ
 સ્વીપી સ્વીપીને વ્યા એકકુ થતું હોય અને વ્યાનું
 જળ કમળોથી ઢકાયેલું હોય તે સરમ્-સરો-
 વર કહેવાય છે. એવા સરોવરનું જળ સારસ
 કહેવાય છે. સારસ^૨ જળ બળ આપનાર, ત-
 થને મટાડનાર, મધુર, હલકુ, રુચિ ઉપ
 આપનાર, વૃદ્ધ, રૂક્ષ અને મળમૂત્રને બાધ
 નાર કહેવાય છે. ૩૬, ૪૦

૧. ક્ષિવત્ જલમત્ર નવારીનામ્, ય ગતૌ-કમ્પ્ય
 મુરં (ઊળા ૪-૧૮૧)-ગતી ની આદિનું જળ
 એકકુ વધી સ્થિર થઈ, તે સરસ-સરોવર
 વ સરસિ મ્ભ, સરસ દ્વિમિતિ વા સારસમ્-મગર્વે
 દ્વિમય વા અળ-જે સરોવરમા હોય અથવા તેના
 મનધરાણુ-તેનું દેખ, તે સારસ-સરોવરનું પાણી
 તાડાગનું લક્ષણ અને તાડાગ જળીના ગુણો
 પ્રશસ્તભૂમિભાગસ્યો વહુસવત્સરોપિત ।

જલાશયસ્તડાગઃ સ્યાત્તાડાગં તજ્જલ સ્મૃતમ્ ॥૪૧॥
 તાડાગમુદ્કં સ્વાદુ કમ્પાય કટુપાકિ ચ ।
 વાતલ યદ્ગ્નિમૂત્રમ્સ્ફુપિત્તરુક્ષાપહમ્ ॥૪૨॥
 અન્વય - યદુસવત્સરાવિત પ્રશસ્તભૂમિભાગસ્ય જગ્ર
 શય તડાગ સ્યાત, તજ્જલ તાડાગ સ્મૃતમ્ ॥ તાડાગમ્
 ઉદક સ્વાદુ કમ્પાય કટુપાકિ વાતલ દ્વિવિમૂત્ર ચ
 યદુસ્ફુપિત્તકમ્પાગમ્ (અસ્તિ) ॥

ધણા પર્વત અને પૃથ્વીના ઉત્તમ ભાગ
 પર રહેલું જે જળાશય હોય તેને તાડાગ^૧
 સમજવું, અને એ જળાશયનું જળ તાડાગ^૨
 કહેવાય છે. તાડાગ જળ મધુર, વૃદ્ધ, પાડમા
 તીથુ, વાયુ કરનાર, વિધાને તથા મૂત્રને
 બાધનાર અને લોહીવિહાર, પિત્ત કે રક્તપિત્ત
 તથા કફને મટાડનાર છે ૪૧, ૪૨

૧ તદ્વપત-આસમન્તાત્ દ્યન્યત-અન્યતે લાકે પ્રાણિ
 મિથારિ, તદ્ આવાત-તડાગાદયથ-અયથ પિનાકાદય
 (ઊળા ૪-૧૫) દ્વિતિ નિવસિત-જેને લોહીએ મોપાસ
 ઓવુ દેખ અને રણુ પ્રાણીઓ પશુ જેને મોષા કરતા

૧૫-વસારો આપ્યા કરતા કૌપ, તે તડાગ-ત નાવ.
 તડાગ મ્ભ, તડાગાસ્યદ વા જલ-મ્ભવર્થે.
 દ્વિમયે વાળુ-જે પાણી તળાનામા કૌપ અથવા તળાવનું
 ૧૫ તે તાડાગજલ કહેવાય છે

વાપીનું લક્ષણ અને વાપ્ય જળીના ગુણો
 પાપાળરિપુત્રાભિર્વા યદ્ઃ કૂપો વૃદ્ધત્તર ।
 સસોપાનો મ્ભેદ્વાપી તજ્જલ વાપ્યમુચ્યતે ॥૪૩॥
 વાપ્યં વારિ યદિ ક્ષારં પિત્તકૃત્કમ્પગતહૃત્ ।
 તદેવ મિદ્ કમ્પકૃદ્વાતપિત્તહર મ્ભવેત્ ॥૪૪॥

અન્વય-પાપાળ વા શ્વકામિ વૃદ્ધત્તર. કૂપ વદ્
 (સત્) સસાપાન (ક્રિયત ચેત્ તર્હિ) વાપી મ્ભવેત્,
 તજ્જલ વાપ્યમ્ ઉચ્યત ॥ વાપ્ય વારિ યદિ ક્ષાર (ચેત્
 તર્હિ) પિત્તકૃત્ત કમ્પગતહૃત (અસ્તિ), તદ્ એવ મિદ્
 (ચેત્ તર્હિ) કમ્પકૃત્ ગતપિત્તહર મ્ભવેત્ ॥

પથરાઓથી અથવા ઇટોથી બહુ મોટો
 કૂવો બાધી તેમા (ઊત્તરવા માટેની નાળ
 તથા) પગથિયા કયાં હોય તે વાપી-^૧
 વાવ કહેવાય અને તે વાવનું જળ વાપ્ય^૨
 કહેવાય છે એ જળ બે ખારુ હોય તો
 પિત્ત કરનાર અને કફને તથા વાયુને
 હરનાર છે બે મીઠું હોય તો કફ કરનાર
 અને વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે ૪૩, ૪૪

૧ ઉચ્યતે અસ્થા વગ્રાદિક સાંપાનપદ્ધિર્જા, કૂપ
 વીજતન્તુવન્તાને-વસિવપિયત્રિરાત્રિ-(ઊળા ૪-૧૨૫)
 દ્વિતિ દ્વિ, 'કૃદિકારાત્'-દ્વિતિ વા કૌપ-જેમા કમળ વગેરે
 વનાય અથવા પગથિયા બાધના કૌપ, તે વાપી-નાવ

૨ વાપ્યાં મ્ભ વાપ્ય-મ્ભવર્થે યત્-વાનનું પાણી
 વાપ્ય કહેવાય છે

કૂપનું લક્ષણ અને કૌપ જળીના ગુણો
 મૂર્મા છાતોડ્વલવિસ્તારો ગમ્મીરો મ્ળડલાકૃતિ ।
 વદ્ધોડ્વલ્લ સ કૂપ સ્પાત્તદ્મ્મ કૌપમુચ્યતે ॥૪૫॥
 કૌપ પયો યદિ સ્વાદુ ત્રિદોષધ્ન હિતં લઘુ ।
 તત્ક્ષાર કમ્પગતધ્ન દીપન પિત્તકૃત્તરમ્ ॥૪૬॥

પૃથ્વીમા થોડા વિસ્તારવાળો, ઊંડો અને
 ગોળ આકારવાળો જે ખાડો ખોદ્યો હોય તે
 પથરા આદિથી બાધેલો હોય કે ન હોય
 તે કૂપ^૧ (કૂવો), અને તેનું પાણી કૌપ^૨
 કહેવાય છે કૂવાનું પાણી બે મીઠું હોય
 તો ત્રણે દોષને હરનાર, હિંગારી અને
 હલકું છે, બે ખારુ હોય તો કફને તથા

વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રતીપ્ત કરનાર અને બહુ જ પિત્ત કરનાર છે. ૪૫, ૪૬

૧. કૌંતિ-પ્રતિષ્ઠાદ્યનિ કર્યોનિ, યદ્વા કુવન્તિ મેઘ-
દયોર્દરિમન્-કુ શર્દ્દ-કુતુબ્યા ચ' (ઉળા. ૩-૨૭)
હતિ યો સીર્ષેઘ, યદ્વા કુલિત્તા ર્શ્વદ વા આગ્નૈર્દમિમન્-
'પ્રકુપૂર્'-હતિ જ સમાસાન્તઃ-ને પદ્મા૩૫ અચાળ
કરે છે અથવા દેડકાં વગેરે જેમાં અચાળ કર છે,
અથવા ખીન-જૂતાં જળ કરતાં જેમાં ખરાય
કે શેકું જળ થાય છે, તેવી કૃપ-કૃપે.

૨. રૂપે નવે કૌંપ-કૃવાનું પાણી કૌંપ કહેવાય કે
ચૌંચયનું અને તેના જળનું લક્ષણ

શિલાકીર્ણં સ્યયં દ્યમ્ન નીલાઙ્ગનસમોદકમ્ ।
લતાવિતાનસંછયં ચૌંષ્ઠ્યમિત્યભિવીયતે ॥ ૪૭ ॥

અદમાદિભિર્યજ્ઞં યત્તચૌંષ્ઠ્યમિતિ યા પરે ।

તત્રત્સ્યમુદકં ચૌંષ્ઠ્યં મુનિભિસ્તદુદાહૃતમ્ ॥ ૪૮ ॥

અન્ય-ન (ત) દ્યમ્ન સ્વય શિલાકીર્ણ નીલાઙ્ગન-
સમોદક લતાવિતાનસંછય ચૌંષ્ઠ્યમ્ હતિ અભિવીયત,
વા યદમાદિભિઃ ક્ત્ અપદ્ તત્ ચૌંષ્ઠ્યમ્-હતિ પરે
(કષયન્તિ), તત્રત્સ્યમ્ ઉદક તત્ ચૌંષ્ઠ્ય મુનિભિ
ઉદાહૃતમ્ ॥

જે ખાડો આપોઆપ શિલાઓથી વ્યાપ્ત,
આજણુ જેવા કાળા પાણીવાળો અને અનેક
લતાઓના જળાંથી ઢકાયેલો હોય તે ચૌંડ્ય
કહેવાય છે; અથવા 'એવો જે ખાડો પથરા
ઓથી બાધેલો ન હોય તે ચૌંડ્ય કહેવાય,'
એમ ખીનઓ કહે છે. ચૌંડ્યનું જળ પશુ
મુનિઓએ ચૌંડ્ય કહેલું છે. ૪૭, ૪૮

ચૌંડ્યના જળના ગુણે
ચૌંષ્ઠ્ય ચદ્ધિકરં નીરં રૂદ્ધં કફહરં લઘુ ।
મધુરં પિત્તનુદ્રચં પાચન વિદારં સ્મૃતમ્ ॥ ૪૯ ॥

અન્ય-ચૌંષ્ઠ્ય નીરં ચદ્ધિકરં રૂદ્ધં કફહરં લઘુ
મધુરં પિત્તનુદ્ર ચં પાચન વિદારં સ્મૃતમ્ ॥

ચૌંડ્ય જળ અગ્નિ કરનાર, રૂક્ષ, કંકને
હરનાર, હલકું, મધુર, પિત્તને ટાળનાર, રુચિ
ઉપબલનાર, પાચન અને વ્વન્ધ હોય છે. ૪૯
પાદ્યલયું લક્ષણ અને પાદ્યલ જળના ગુણે
મલ્યં સરઃ પલ્લલં સ્યાદ્યત્ત ચન્દ્રશંગે સ્વી ।
ન તિષ્ઠતિ જલે કિઞ્ચિત્તત્ત્યં વારિ પાલ્લલમ્ ।
પાલ્લલં વાર્યભિષ્યન્દિ ગુરુ સ્વાહુ ત્રિદોષરત્ ॥ ૫૦ ॥
અન્ય-સ્વી ચન્દ્રશંગે (સતિ) યત્ કિચિન્ જલં

ન તિષ્ઠતિ (તત્) અપ્ સરઃ પલ્લલં સ્યાત્, તત્રત્યં વારિ
પાલ્લલં (વચ્યત), પાલ્લલં વારિ ગુરુ અભિષ્યન્દિ સ્વાહુ
ત્રિદોષરત્ (ગતિ) ॥

સ્વી મૃગશિર નક્ષત્રમાં જાય ત્યારે જેમાં
જરા પશુ પાણી નહેતું ન હોય એવું નાતું
તળાવ પદ્મલ' કહેવાય છે અને તેનું જળ
પાદ્યલ કહેવાય છે. પાદ્યલ' જળ બારે, રસ
વાદી નાદીઓને રોકનાર, મધુર અને ત્રણે
દોષોને કરનાર હોય છે. ૫૦

ક્રીકા-ચન્દ્રશ-શ્ચમિસરત્તગ્ને ॥ (અર્થ ઉપર
અપાયા છે)

૧. પટ્ટિ પલ્લત વા અલ્પસરાલ્લમ્, પલ ગતી-
'સાનલિપણ્ણિ-(ઉળા. ૪-૧૦૭) હતિ ગલ્લ-ને નાના
સરોવરરૂપે કોલ છે, તે પલ્લત નાનું તળાવ.

૨. પલ્લતે મવં પલ્લલ્લવેદ વા પાલ્લલમ્-મવાર્થે
વા હદમર્થેઙ્ગ-પ વધનું પાણી પાદ્યલ કહેવાય છે.

વિકિર જળનું લક્ષણ
નયાદિનિકટે ભૂમિર્વા ભવેદ્વાહુકામયી ।

ઉદ્ગાવ્યતે તતો યસુ તજ્જલં વિકિર વિદુઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્ય-નયાદિનિકટે યા વાહુસામયી ભૂમિ. મવંવ
તઃ યન્ જલમ્ ઉદ્ગાવ્યં, તત્ તુ વિકિર વિદુઃ ॥

નદી આદિની સમીપમાં જે રેતીમય
જમીન હોય, તેમાંથી (કેટલોક રેતીનો ભાગ
ઠાલી નાખી) જે જળ પ્રકટ કરાય, તે જળ
વિકિર' કહેવાય છે. ૫૧

૨. વિનીચે-નિશિગ્ધત સિદ્ધતાદિકમ્ અસ્માત્ હતિ
વિકિરઃ, વિકુલિયે-વન્યે ક-નેની વ્યાસપાસ રેતી
રેતી વગેરે કાઠી દૂર કરવામાં આવે કે, તે વિકિર-
વીરડો.

વિકિર જળના ગુણે
વિકિરં શીતલં સ્વચ્છં નિર્દોષં લઘુ ચ સ્મૃતમ્ ।
નુવરં સ્વાહુ પિત્તજ્ઞં ક્ષારં તત્પિત્તલં મનાક ॥ ૫૨ ॥

અન્ય-સ્વ-સ્વ વિકિર શીતલ સ્વચ્છ ત્રિદોષ લઘુ
નુવરં સ્વાહુ પિત્તજ્ઞ, ક્ષાર ચ મનાક પિત્તલ સ્મૃતમ્ ॥

તે વિકિર જળ ઠાકું, સ્વચ્છ, નિર્દોષ,
હલકું, વૃક્ષ અને મધુર હોય તે પિત્તને
હણનાર છે; પશુ એ જળ જે ખાડે હોય તે
કાંઈક પિત્તને કરનાર છે. ૫૨

કેદારનું લક્ષણ અને કેદાર જળના ગુણે
કેદારં ક્ષેત્રમુદ્ધિદં કેદારં તજ્જલં સ્મૃતમ્ ।
કેદારં વાર્યભિષ્યન્દિ મધુરં ગુરુ દોષરત્ ॥ ૫૩ ॥

અન્વય -કેદાર ક્ષેત્રમ્ ઉદિય, ત્વલ્લ વેદાર સ્મૃતમ્, કેદાર વારિ ગુહ અભિવ્યન્દિ મધુર વોપટ્ટ (ભવતિ) ॥

કેદાર એટલે ખેતર કે ક્યારો, અને તેનું જે જળ હોય તે ઉદાર કહેવાય છે, એ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોડી દેનાર, મધુર અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે ૫૩

૧ કે-જલે શિરસિ યા દારા યસ્ય સ, 'હલ દન્તાન' -હતિ સમમ્યા અનુન્ યદ્વા વેન-જલેન હીયત-દ્ વિદારણ-કર્મણ ઘ્નુ. 'વદારાદ યથ હતિ નિદશાદ્ એન્મ-નેના પાણીમા અથના ઉપરના ભાગમા ચિરાદ હોય છે, અથના પાણી વડે જે ચિરાય છે, તે કેદાર-ખેતર કે ક્યારો

વરસાદના જળના ગુણો

વાર્ષિક તદ્દહર્ષ્ટં ભૂમિસ્વમહિત જલમ્ ।
ત્રિરાત્રમુપિત તત્તુ પ્રસન્નમ્મૃતોપમમ્ ॥ ૫૪ ॥

અન્વય -ભૂમિસ્વ વાર્ષિક જત તદ્દહર્ષ્ટમ્ અહિત, તત્તુ ત્રિરાત્રમ્ ઉપિત પ્રસન્નમ્ અમૃતોપમ (ભવતિ) ॥
જમીન પર પડેલું વરસાદનું પાણી પડેલા દિવસે અહિતકારી છે, પણ તે જ ત્રણ દિવસ પીત્યા પછી સ્વસ્થ થઈ અમૃત સમાન થાય છે. ૫૪

હેમંત અને શરદમાં કયું પાણી સારું ?
હેમન્તે સારસ તોય તાટાગ વા હિત સ્મૃતમ્ ।
હેમન્તે ત્રિહિતં તોય શિશિરેઽપિ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૫ ॥

અવય -હેમન્ત સાગ્સ વા તાટાગ તોય હિત સ્મૃતમ્
હેમન્ત વિહિત તોય શિશિરે ઓપ પ્રશસ્યત ॥

હેમત ઋતુમા સરોવરનું તથા તળાવનું જળ હિતકારી છે, વળી હેમત ઋતુમા કહેલું તે જ પાણી શિશિર ઋતુમા પણ વખણાય છે

વસત અને શ્રી મમા કયું પાણી સારું ?
વસન્તપ્રીમ્મયો કૌપ વાપ્યં વા નર્હર જલમ્ ।
નાદેયં વારિ નાદેય વસન્તપ્રીમ્મયોયુષ્ઠૈ ।
વિપવદ્વનદૃશ્ણામા પત્રાદર્શમૂપિત યત ॥ ૫૬ ॥

અન્વય -વસન્તપ્રીમ્મયા કૌપ વાપ્ય વા નરહર જલ (હિતમ્), યુષ્ઠૈ વસન્તપ્રીમ્મયા નાદેય વારિ ન નાદેયમ્, યત વિપવદ્વનદૃશ્ણામા પત્રાવ (તદ્ દૂપિત ભવતિ)
વસત ઋતુમા અને શ્રીભમ ઋતુમા કૂવાનું, વાવનું તથા પર્વતના ઝરણાનું જળ હિતકારી છે સમજી લોકોએ વસતમા તથા શ્રીભમા નદીનું પાણી પીવું નહી, કારણ કે તે સ્વગમમા

વનના ઝેરી આડોના પાઠા આદિથી તે દૂપિત થયેલું હોય છે. ૫૬

પ્રાવૃપ અને શઙ્ઘ ઋતુમાં કયું પાણી સારું ?
ઔન્દ્રિદ વાન્તરિક્ષ વા કૌપ વા પ્રાવૃપિ સ્મૃતમ્ ॥
શસ્તં શરદિ નાદેયં નીરમશ્દક પરમ્ ॥ ૫૭ ॥

અન્વય -પ્રાવૃપિ ઔન્દ્રિદ વા જાન્તરિક્ષ વા કૌપ વા (જત શસ્ત) સ્મૃતમ્, શરદિ નાદેય નીર (વા) અશ્દક પર શસ્તમ્ (સ્મૃતમ્) ॥

પ્રાવૃપ ઋતુમા ઔદ્ભિદ, અતરિક્ષનું અથવા કૂવાનું જળ સારું ગણાય છે, શરદ ઋતુમા નદીનું પાણી તથા અશ્દક ત્રણ કહેવાય છે.

અશ્દક જળનું લક્ષણ અને ગુણો
દિવા રવિકરૈર્જુષ્ટં નિશિ શીતકરાશુમિ ।
જેયમશ્દક નામ ક્ષિગ્ધ દોપત્રયાપહમ્ ॥ ૫૮ ॥
અનભિવ્યન્દિ નિદાપમાન્તરિક્ષજલોપમમ્ ।

વર્ણ્યં રસાયનં મેઘ્ય શીત લઘુ સુધાસમમ્ ॥ ૫૯ ॥
અન્વય -દિવા રવિકરૈ નિશિ શીતકરાશુમિ જુષ્ટ (જલ) અશ્દક નામ જેયમ્, (તત્) ક્ષિગ્ધ દોપત્રયા પહમ્ અનભિવ્યન્દિ નિદાપમ્, જાન્તરિક્ષત્રયામ વ્યય રસાયન મેઘ્ય શીત લઘુ સુધાસમ (જેયમ્) ॥

જે જળાશય ઉપર આખો દિવસ સૂર્યના કિરણો અને રાત્રે ચંદ્ર રહેતો હોય તેટલી વાર ચંદ્રના કિરણો પડતા હોય તે જળાશયનું પાણી અશ્દક કહેવાય છે તે અશ્દક ક્ષિગ્ધ, ત્રણે દોષોને હરનાર, રસવાહી નાડીઓને નહિ રોકનાર, નિદોષ, અતરિક્ષના જળ જેવું, ઘળ આપનાર, રસાયનરૂપ, પવિન, ઠાંડું, હલકું અને અમૃત સમાન છે ૫૮, ૫૯

ટીકા-રવિકરૈર્જુષ્ટમિલ્યુક દિવાપદ સમસ્તદિવસ-પ્રાવૃપ, શીતકરાશુમિજુષ્ટમિલ્યુક નિશીતિવદ સમસ્ત-રાત્રિપ્રાવૃપયમ્ । અન્વય-શરદિ 'સ્વન્ડમુદયદગસ્તયસ્યા સ્થિત હિતમ્' આદિ ૫૮ માં નોકમા સૂચના કિરણો કલા છતાં 'દિવા' ૫૬ મુદ્ધી આખો દિવસ સૂર્યના કિરણોનો સંબધ જેના પર થતો હોય એમ સૂચવે છે અને તેજ પ્રમાણ ચંદ્રના કિરણો કલા છતાં નિશિ ૫૬ મુદ્ધીને રાતમા ચંદ્ર હોય તેને કાળ પણ ચંદ્રના કિરણોનો સંબધ જેના પર થતો હોય, એમ જણાવવા માટે છે વળી બીનું શરદમા અગસ્ત્યના તારાનો ઉત્વ થયા પછી બધા પાણી સ્વસ્થ બની હિતકારી થાય છે, એમ પણ સમજવું ૫૮, ૫૯
શ્દયધુતલ્લ-શ્દ સુશુત તો કકે છે

અમુક મહિનામાં અમુક જ પાણી હિતકારી
 પોંચે ધારિ સરોજાત માંચે તત્ત્વ તદાગજમ્ ।
 ફાલ્ગુને કૃપસમ્ભૂતં ચંત્રે ચૌઞ્ચ્ય હિત મતમ્ ॥૬૦
 વૈશાખે નૈશ્વર નીર જ્યેષ્ઠે શસ્ત તચોદ્ભિદમ્ ।
 આષાઢે શશ્યતે કૌંપ ધ્રાવણે દિવ્યમંચ ચ ॥૬૧
 માઢ્રે કૌંપ પયઃ શસ્ત્ર આદિને ચૌઞ્ચ્યમંચ ચ ।
 કાર્તિકે માર્ગદ્રીર્યે ચ જલમાત્ર પ્રશસ્યતે ॥૬૨॥

અન્ય - પોંચ સરોજાત ધારિ, માપ નુ તદાગત તત્ત્વ,
 ફાલ્ગુન કૃપસમ્ભૂત, ચંત્રે ચૌઞ્ચ્ય હિત મતમ્ । વૈશાખે
 નવર નીર તમા જ્યેષ્ઠે ઔદ્ભિદ શસ્ત્રમ્, આષાઢ કૌંપ
 શસ્યત, ધ્રાવણ ચ દિવ્યમ્ એવ (શસ્ત્ર), માઢ્રે કૌંચ્ય
 પય ચ ભાષિન ચૌઞ્ચ્યમ્ એવ શસ્ત્રમ્, કાર્તિક ચ
 માગશાયે જલમાત્ર પ્રશસ્યત ॥

પૌષ મામમા મરોપરતુ માધમા તપ્તપતુ,
 ફાગલુમા કૃવાતુ, ચૈત્રમા ચૌઞ્ચ્યતુ, વૈશાખમા
 અરણ્યતુ, જ્યેષ્ઠમા ઔદ્ભિદતુ, આષાઢમા
 કૃવાતુ, ધ્રાવણમા દિવ્યજળ, ભાદરવામા કૃવાતુ,
 આનોમા ચૌઞ્ચ્યતુ અને કાર્તિકમા તથા
 માગશરમા બધા જળાશયતુ જળ હિતકારી છે.

જળ લેવાના સમય

મૌમાનામમ્મસા પ્રાયો પ્રહળં પ્રાતરિચ્યતે ।
 શીતત્વ નિર્મલત્વ ચ યતસ્તેપા પ્રતા ગુણ ॥૬૩॥
 અન્ય - મૌમાનામ્ અમ્મસા પ્રાય પ્રાતર પ્રહળમ્
 ક્ષ્યતે, યત તપાં (તત્સમય) ક્ષયિત્વ ચ નિર્મલત્વ
 ગુણ મત ॥

જમીન ઉપરતુ પાણી લગલગ સવારમા
 ભરી લેવું ઉત્તમ છે, ડારણ કે (તે સમયે)
 તેતુ શીતળપણ તથા નિર્મળપણ શુભ
 મનાય છે ૬૩

જળપાનવિધિ

અત્યમ્બુપાનાત્ર વિપચ્યતેડગ્ર-
 મતમ્બુપાનાચ સ પવ દોષ ।
 તસ્માત્રો વદ્ધિવિવર્ધનાય
 મુહુર્મુહુર્વારિ પિત્રેદમૂરિ ॥૬૪॥

અન્ય - અત્યમ્બુગનાત્ અગ્ર ન વિપચ્યત, ચ
 અનમ્બુગનાત્ સ એવ દોષ (અતિ), તસ્માત્ નર
 વદ્ધિવિવર્ધનાય મુહુર્મુહુર્ અમૂરિ ધારિ પિવેન્ ॥

ધણુ પાણી પીવાથી જોરાક બરાબર પચતો
 નથી અને પાણી ન જ પીવાથી પણ એ જ દોષ
 છે-એટલે જોરાક બરાબર પચતો નથી, માટે
 માણસે અગ્નિને બરાબર વધારવા વારવાર થોડું

થોડું પાણી પીધા કરવું લેઈ એ. ૬૪

રોગ પ્રમાણે શીતળ જળના ગુણ-દોષ
 મૂર્છાપિત્તોષ્ણવદાહેષુ ત્રિપે રક્તે મદાત્પયે ।
 શ્રમે શ્રમે ત્વગ્ધેડગ્રે તમકે વમયો તથા ।
 ઊર્ધ્વે રક્તપિત્તે ચ શીતમમ્બુ પ્રશસ્યતે ॥૬૫॥
 પાદ્યંશૂલે પ્રતિદયાયે વાતરોગે ગલગ્રહે ।
 આધ્માને સ્તિમિતે કોષ્ટે સ્વયગુરોં ત્વચ્ચરે ॥૬૬॥
 અરચિગ્રહનીગુલ્મદગ્ગસકાલેષુ વિગ્રહો ।
 હિક્ષાયા ક્ષેહપાને ચ શીતામ્બુ પરિચ્ચયેત્ ॥૬૭॥

મૂર્છામા, પિત્તમા, ગરમીમા, દાહમા,
 એર ઉપર, લોહીવિકારના દરદમા, મદાત્પયમા,
 શ્રમમા, શ્રમમા, ખેનડ બરાબર પચે ત
 હોય તેથી ખાટો ધર્ક જેમા ધુમાડાવાળા
 ખાટા એડકાર આવે છે તે વિદગ્ધ
 અશુભમા, બળેલા અગ્ર ઉપર, તમક
 નામના શ્વાસમા, પિત્તમા તથા ઉર્ધ્વગામી
 એટલે જાની ગતિ કરતા રક્તપિત્તમા ઠાઠા
 જળને ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ છે, (પરતુ)
 પડખાના શુભમા, સળેખમા, વાયુઅધી
 રોગમા, ગલગ્રહરોગમા, આક્રમા, બધડાક
 મા, રેવ વગેરે તરતની શુદ્ધિ ઉપર, નવા તાવ
 મા, અરચિમા, શુદ્ધિરોગમા, જોખાના રોગ-
 મા શ્વાસ તથા ઉધરસમા, વિદ્રધિનામના અદર
 ના ગૂમડામા, હેડક્રીમા અને ધી કે તેલ
 પીવાનો પ્રયોગ ઠીક હોય ત્યારે ઠાઠા પાણીના
 ત્યાગ કરવો ૬૫-૬૭

ક્યા રોગમા પાણી થોડું પીવું ?

બરોચકે પ્રતિદયાયે મન્દેડગ્રો દ્વયયો ક્ષયે ।
 મુલ્મપ્રતેકે જકરે કુષ્ટે નેત્રામયે જ્વરે ॥

બળે ચ મધુમેહે ચ પિત્રેત્પાતીયમત્પચમ્ ॥૬૮॥

અરચિમા, સળેખમા, મદાત્પયમા,
 સોબમા, ક્ષયમા, મોઢેથી ડાળ વદ્ધા કરે છે તે
 દરદમા, પેટના રોગમા, દોહમા, નેત્રના
 રોગમા, તાવમા, મલુમા, અને સાકરિયા
 પ્રમેહમા પાણી થોડું પીવું. ૬૮

જળ પીવાનો અત્ય ત નિબંધ ન જ કરાય
 જીવન જીવિના જીવો જગત્સર્વે નુ તન્મયમ્ ।
 અતોડ્યન્તનિપેયેન ન ક્ષિદ્ધારિ વાયંતે ॥૬૯॥
 તુગા ગરીયસી ચોરા સ્વપ્રાણવિનાશિની ।
 તસ્માદ્દેવે તુપાત્તરિયા પાતીયા પ્રાણચારણમ્ ॥૭૦॥

વૃષિતો મોહમાયાતિ મોહાત્પ્રાણાન્વિમુચ્ચતિ ।
 મતઃ સર્ગાસ્વયસ્વાસુ ન કચિદ્ધારિ વર્જયેત્ ॥૭૧॥
 અન્યય -જીવન જીવિના જીવ (અસ્તિ), સર્વ જગત્
 તુ તનમય (વિદયતે) . મત ક્વચિત્ અત્યન્તનિષેધેન વારિ
 ન વાચંતે ॥ ગરીયઠી ત્વા પોરા (સતી) સઘ પ્રાણ
 વિનાશિની (ભવતિ) , તરમાત્ વૃણાત્તય પાનોય વેય, (યત)
 પ્રાણધારણમ્ (સ્યાત્) ॥

જળ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ છે અને આખું
 ય જગત એ જળરૂપ જીવનમય જ છે, માટે
 કોઈપણ સમયે જળ પીવાની અત્યંત મનાઈ
 કરવી નહી. (હારીતમુનિએ પણ કહ્યું છે કે)
 ' ઘણી તરશ અત્યંત ભય કર કોઈ તરત જ
 પ્રાણનો નાશ કરનારી થાય છે, માટે તરસ્યા
 માણસને અવશ્ય જળ દેવું જ બેઈએ, જેથી
 પ્રાણ રહે છે. ' તરસ્યો માણસ મોહ (મૂર્છા)
 પામે છે અને મોહથી તે પ્રાણ ત્યજે છે,
 માટે કોઈ પણ સ્થિતિમા જળનો ત્યાગ કદી
 કરવો નહિ. ૬૬-૭૧

ગુણકારી જળ ક્યું ?

અગ્ન્યમયકરસં સુશીતં તર્પનાશનમ્ ।
 અચ્છં લયું ચ હૃદ્ય ચ તોયં ગુણવદુષ્પતે ॥૭૨॥
 જે જળ ગધવગરતુ, અસ્પૃષ્ટ રસવાળું,
 બહુ જ ઠાંડું, તરશને મટાડનાર, સ્વચ્છ, હલકું
 અને મનને ગમે એવું હોય તે ગુણકારી
 કહેવાય છે. ૭૨

નિહિત જળ ક્યું ?

પિચ્છિલ્લં કૃમિલં ક્લિન્ન પર્ણશેવાલકર્દમૈ ।
 વિયર્ણં વિરસં સાન્દ્ર ઘર્મન્યં ગર્હિત જલમ્ ॥૭૩॥
 ફલુયં છન્નમ્મોજપર્ણનીલીતુગાદિભિઃ ।
 દુર્દેશજપ્રસસ્પૃષ્ટં સૌરચાન્દ્રમરીચિભિઃ ॥ ૭૪ ॥
 અનાર્તમ વાર્ષિકં તુ પ્રથમં તચ ભૂમિગમ્ ।
 વ્યાપન્નં પરિહૃતંવ્ય સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ॥ ૭૫ ॥
 તત્કુર્યાન્સ્નાનપાનાભ્યાં તૃણાધ્માનચિરજ્વરાન્ ।
 કાસાપ્પિમાન્દ્યામિષ્યન્દકળ્મ્બગ્ઙ્ઙાદિક તથા ॥ ૭૬ ॥
 અન્યય -પિચ્છિલ કૃમિલ પર્ણશેવાલકર્દમ ક્લિન્ન
 વિયર્ણ વિરસ સાન્દ્ર ઘર્મન્ય જલ ગર્હિતમ્ (અસ્તિ
 તથા) ફલુયમ્ અમ્મોજપર્ણનીલીતુગાદિભિ છન્ન
 દુર્દેશજ સૌરચાન્દ્રમરીચિભિ અસસ્પૃષ્ટમ્ અનાર્તમ પ્રથમ
 ઇ વાર્ષિકં તત્ત્વ ચ ભૂમિગ વ્યાપન્નમ્ પરિહૃતંવ્યમ્ (યત
 તત્) સર્વદોષપ્રકોપનમ્ (ભવતિ) ॥ તથા તત્ સ્નાન-

પાનાભ્યા તૃણાધ્માનચિરજ્વરાન્ (ચ) કાસાપ્પિમાન્દ્યા-
 મિષ્યન્દકળ્મ્બગ્ઙ્ઙાદિકકુર્વાત્ ॥

જે જળ ચીકણું, કીડાવાળું, પાદડાથી,
 શેવાલથી કે કાદવથી ખરાબ થયેલું, સારા
 રગવગરતુ, રસવગરતુ, ઘાંટું કે ઘર્મન્યવાળું
 હોય તે નિઘ હોઈ હિતકારી નથી, તેમ જ
 ઠાંડું, કમળોથી, પાંદડાથી, શેવાલથી કે ખડ
 આદિથી ઢકાયેલું, ખરાબ જગ્યાતુ, સૂર્ય
 નાં તથા ચંદ્રના કિરણોના સ્પર્શ વગરતુ,
 માવડાતુ, વરસાદ પડ્યા પછી જેને ત્રણ
 દિવસ ન થયા હોય એવું અને ખગડી ગયેલું
 જળ છોડી દેવું બેઈએ, કારણ કે તે સઘળા
 દોષોને અત્યંત રોપાવનાર હોય છે. એવા
 જળમાં નાહવાથી અને એવું જળ પીવાથી
 તરશ, આક્રેરા, જીર્ણવર, ઉધરસ, અગ્નિતુ
 મદપણું, રસવાહી નાડીઓતુ રોડાણ, યજ્ઞ
 તથા ચૂમડા આદિને તે ઉત્પન્ન કરે છે ૭૩-૭૬

દૂષિત જળને નિર્દોષ કરવાના ઉપાયો
 નિન્દિતં ચાપિ પાનીય કથિતં સૂર્યતાપિતમ્ ।
 સુવર્ણ રજત લોહ પાપાણ સિન્ધતામપિ ॥૭૭॥
 શુદ્ધં સન્તાપ્ય નિર્વાપ્ય સતપ્થ સાધિતં તથા ।
 કર્પૂરજાતિપુત્રાગપાટલાદિસુવાસિતમ્ ॥ ૭૮ ॥
 શુચિસાન્દ્રપટલાવે શુદ્ધજન્તુવિવર્જિતમ્ ।
 સ્વચ્છં કનકમુક્તાકે-શુદ્ધ સ્વાદોપવર્જિતમ્ ॥૭૯॥
 પર્ણમૂલવિપ્રમ્નિયમુક્તાકનકશૃંગૈ ।
 ગોમેદેન ચ ઘક્ષ્ણ કુર્યાદમ્બુપ્રસાદનમ્ ॥ ૮૦ ॥

અન્યય -નિન્દિત પાનીયમ્ અપિ ક્વચિત્ સૂર્યતાપિત,
 સુવર્ણ રજત લોહ પાપાણ સિન્ધતામ્ અપિ મૃશ સતાપ્ય
 સત્પથ નિર્વાપ્ય તથા સાધિત, કર્પૂરજાતિપુત્રાગપાટલાદિ-
 સુવાસિત શુચિસાન્દ્રપટલાવે શુદ્ધજન્તુવિવર્જિત કનક-
 મુક્તાકૈ સ્વચ્છં (હૃત સર્વ) શુદ્ધ દોષવર્જિત સ્યાત્ ॥
 (અપિ ચ) પર્ણમૂલવિપ્રમ્નિયમુક્તાકનકશૃંગૈ ગોમેદેન
 ચ ઘક્ષ્ણ અમ્બુપ્રસાદન કુર્વાત્ ॥

ખરાબ જળને પણ ઉકાળી લેવાય
 અથવા સૂર્યના કિરણોથી તપાવાય અથવા
 સોનાને, રૂપાને, લોહાને, યથારને કે રેતીને
 ખૂબ તપાવી તપાવી સાતવાર તેથી ગ્રામ
 વામા આવે; અથવા કપૂર, નાયકળ, પુત્રાગ
 તથા પાડલા આદિથી સારી પેઠે સુવાસિત
 કરાય અથવા સ્વચ્છ બડા લૂગડાથી ગાળી

ત્રીણા જીવડા કાઢીને સાફ કરાય અથવા
મોના ઢે મોતી વગેરેવી સ્વચ્છ કરાય તો
શુદ્ધ અને નિર્દોષ થાય છે. પાદડાવી, મૂળિયા
થી, ઝેરની ગાઢથી, મોતીવી, મોનાથી,
શેવાલથી, ગોમેઠવી અને વચ્ચાં પણ જળને
૨૧૨૭ ૨૧૭ ૭૭-૮૦

પીધેલું પાણી પચ્યાના મમય
પીત જલ જીવંતિ યામયુગ્મા-
ધામૈકમાત્રાત્વત્શીતલં ચ ।
તદર્ધમાત્રેણ સૂતં કલુષ્ય,

પચ પ્રપાકે ત્રય એવ કાલા ॥૮૧॥

અન્ય-પીત (આમ શીત) જલ યામયુગ્માત
જીવંત, સ્તવીલ યામૈકમાત્રા (જીવંતિ), ચ યન
કલુષ (પીત જલ) તદર્ધમાત્રણ (જીવંતિ, સ્તવેવ)
પચપાકે ત્રય એવ કાલા (સ્તિત) ॥

પીધેલું (કાચું) ઠાડું જળ બે પહોરે પચે
છે, ઉકાળ્યા પછી ઠંડું કરીને પીધેલું પાણી
એક પહોરે પચે છે અને ઉકાળી ત્રણ ઊંચું
પીધેલું પાણી માત્ર અર્ધા પહોરે પચે છે, એમ
જળ પચ્યાના ત્રણ જ સમયો છે. ૮૧

ધૃતિથી ભાવપ્રકાશમાં વારિવર્ગ તમાસ

૧૩ : દુગ્ધવર્ગ

દૂધનાં નામો તથા ગુણ

દુગ્ધ ક્ષીર પચ સ્તન્ય ચાલજીવનમિત્યપિ ।
દુગ્ધ સુમધુર ક્ષિપ્ધ વાતપિત્તહર સરમ્ ॥ ૧ ॥
સઘ શુક્રર શીત સામ્ય સપ્તશરીરિણામ્ ।
જીવન વૃદ્ધ્ય વલ્ય મેધ્ય વાજિકર પરમ્ ॥ ૨ ॥
વય સ્થાપનમાયુષ્ય સન્ધિકારિ રસાયનમ્ ।
ચિરેક્રાન્તિવસ્તાના તુલ્યમાજાવિચર્ધનમ્ ॥ ૩ ॥
જીર્ણજ્વરે મનારોગે શોષમૂર્ઝાધ્રમેષુ ચ ।
મહણ્યા પાણ્ડુરોમે ચ વાદ્દે ત્વિ હૃદામયે ॥ ૪ ॥
શૂલોદાવત્તંગુલ્મેષુ વસ્તિરોગે ગુદાબકુરે ।
સ્કાંપિસ્તેતિસારે ચ યોનિરોગે ધ્રમે કૌમે ॥
મર્મસ્નાયે ચ સતતં હિત મુનિવરે સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥
ચાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણા ક્ષુદ્રવાયકૃશાશ્ચ ચે ।
તેષ્ય સદાતિશયિત હિતમેતદુદાહૃતમ્ ॥ ૬ ॥

અન્ય-દુગ્ધ ક્ષીર પચ સ્ત ય ચાલજીવનમ્
દયપિ (કથ્યતે), દુગ્ધ સુમધુર ક્ષિપ્ધ વાતપિત્તહર સર
સઘ શુક્રર શીત સર્વશરીરિણાં સામ્ય જીવન વૃદ્ધ્ય

વલ્ય મેધ્ય વર વાજિકર વય સ્થાપનમ્ યાયુષ્ય સન્ધિ-
કારિ રસાયન (સ્ત) ચિરક્રાન્તિવસ્તેના તુલ્યમ્
આજાવિચર્ધનમ્ (અસ્તિ) ॥ જીર્ણજ્વર મનારોગે શોષમૂર્ઝા
ધ્રમેષુ ચ મહણ્યા ચ પાણ્ડુરોમે વાદ્દે ત્વિ હૃદામયે શૂલો-
દાવત્તંગુલ્મેષુ વસ્તિરોગે ગુદાબકુરે ર્ષયિત ચ અતિસારે
વાનિરોગે ધ્રમ કૌમે ચ યોનિરોગે સતત હિતમ્ (અસ્તિ
સ્તિ) મુનિવરે સ્મૃતમ્ ॥ ય ચાલવૃદ્ધક્ષતક્ષીણા ચ
ક્ષુદ્રવાયકૃશા (સ્ત) તન્ય વત્ત સદા અતિશયિત
હિતમ્ ઉદાહૃતમ્ ॥

દુગ્ધ,^૧ ક્ષીર,^૨ પચસ,^૩ સ્તન્ય^૪ અને

ખાલજીવન^૫ એટલા દૂધના સંસ્કૃત નામો છે.
દૂધ અત્યંત મધુર, સ્નિગ્ધ, વાયુને તથા પિત્તને
હરનાર, ઝાંઝા ઉતારનાર, વીર્યને તરત ઉત્પન્ન
કરનાર, ઠાડું, મર્વ પ્રાણીઓના શરીરને
અનુકૂળ, ત્રિવાડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ
દેનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર, મૈથુનશક્તિને
બૂધ વધારનાર, જીવાનીને સ્થિર રાખનાર,
આયુષ વધારનાર, ભાગેલાને સાધનાર તથા
સ્નાયનરૂપ હોઈ રેચ, વમનક્રિયા તથા બસ્તિ
ક્રિયાની ચેદે જ ઓજ (સામર્થ્ય)ને વધાર
નાર છે. જીર્ણજ્વરમા, માનસિક રોગમા,
શોષમા, મૂર્ધામા, વ્રમમા, ચંદ્રણીરોગમા, પાડું
રોગમા, દાહમા, તરશમા, હૃદયના રોગમા,
શૂળમા, ઉદાવર્ત નામના રોગમા, ગોળામા,
નાભિની નીચેના રોગમા, અરશમા, રક્તપિત્ત
મા, અતિસારમા, યોનિના રોગમા, શ્રમમા,
ગ્લાનિમા અને ગર્ભસ્ત્રાવમા દૂધ કાયમ હિત-
કારી છે, એમ મુનિઓએ કહ્યું છે. જેઓ
ખાણક, વૃદ્ધ, ક્ષતવાળા, ક્ષીણ થયેલા, ભૂખથી
દુર્બળ થયેલા કે મૈથુનથી દુર્બળ થયેલા
હોય તેઓને દૂધ સર્વકાળ અત્યંત હિત
કારી કહેલ છે. ૧-૬

૧ દુગ્ધ સ્ત મગદિન્ન્ય, દુદ પ્રપૂરણે-કમળિ ક-
ગાય વગેરેમાથી જે દોહવાય છે, તેથી દુગ્ધ-દૂધ.

૨ ક્ષીરતે ક્ષયણ વા ક્ષી-સપ્તશરીરિણાં કિન્,
કિન્મ્યં ફરવતિ-કમ્પયતિ ફર મ્તો કમ્પને જેતિ પ્યન્તાવ
કમ્પયન્, ચ્દ્વા પચતે-અવત સર્વેપિ સવં હિતકરત્વાત,
પરત્ત અદને-પષ્ટે કિષ્ (રુણા. ૪-૨૪) इति
ફરવ, ગમદને-સ્તુપગરોપ, 'સરિ જે તિ ચલ્યમ્, કાસિ-
વરી તિ પર-ચ-ક્ષીણપચાને અથવા ક્ષપરોગને જે

કંપાવે-મટાડે છે, તેથી અથવા ફેરકને હિતકારી ધેવાત્રી દરેક લોકો જેને ખાય-પીએ છે, તેથી ક્ષીર-દૂધ.

૩. પીયત સર્વે; યદ્વા પયત-ગન્ઠતિ સર્વેવા સામ્ય માત્ર, પીટ્ટ પાન, પય ગતી વેલ્યસ્માત્ અનુન્- (લગા. ૪-૧૮૧)-પયત્-જેને સર્વ લોકો પીએ છે અથવા જે દરેકને અનુદૂળ તથા હિતકારી થાય છે, તેથી પયત્-દૂધ.

૪. સ્તનેષુ ભવ-ભવથે-શરીરાવયવાદ્ યત્-જે સ્તનોમા કે આચરો કે અડાણુમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્તન-દૂધ.

૫. જીવ્યત અનેન જીવનમ્-કરણે સ્તુટ, યદ્વા જીવ્યતીતિ જીવન-નન્યાદેલ્લુ, યાગના જીવનમ્-જેનાથી જિવાય અથવા જે જિવાડે તે જીવન, બાળકોતું જે જીવન છે, તેથી આલ-જીવન-દૂધ.

ગાયના દૂધના ગુણો

ગવ્યં દુગ્ધ વિશેષેણ મધુરં રસપાકયો. ।
શીતલં સ્તન્યકૃત્તિગ્ધ વાતપિત્તાહ્નનાશનમ્ ॥૭

દોષધાતુમલહોત.-કિંચિદ્દેકરં ગુરુ ।
જરાસમસ્તરોગાણાં શાન્તિકૃત્સેવિનાં સદા ॥૮॥

અન્ય-ગવ્ય દુગ્ધ રહ્યાક્રયા વિશેષેણ મધુર શીતલ સ્તન્યકૃત્ ક્ષિધ વાતપિત્તાહ્નનાશન દોષધાતુ-મલહોત-ફિચિત્-કલેદકર ગુરુ (સત્) સદા સેવિનાં જરાસમસ્તરોગાણાં શાન્તિકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ગયતું દૂધ રસમા તથા પાકમા વિશેષે કરી મધુર, શીતળ, ધાવણને વધારનાર, સ્ત્રિધ; વાયુને, પિત્તને તથા રુધિર અબંધી રોગોને અથવા વાતપ્રધાન રક્તપિત્તને ટાળનાર; દોષોને, ધાતુઓને, બળને તથા નાડીઓને કાર્ષક આદ્ર (ભીના) કરનાર તથા ભારે હોઈ સર્વકાળ સેવન કરનારાઓના ધડપણુને તથા સઘળા રોગોને મટાડનાર છે. ૭, ૮

ગાયના રંગ પ્રમાણે તેના દૂધના ખાસ ગુણો કૃષ્ણાયા ગોમંવેદ્ દુગ્ધં વાતહારિ ગુણાધિકમ્ ।
પીતાયા હરતે પિત્તં તથા વાતહરં ભવેત્ ।
શ્લેષ્મલ ગુરુ ગુહ્યાયા રક્તચિત્રા ચ વાતહૃત્ ॥૯॥

અન્ય-કૃષ્ણાયા ગો દુગ્ધ વાતહારિ ગુણાધિકમ્ (ભવતિ), પીતાયા (દુગ્ધ) પિત્ત હરત તથા વાતહર ભવેત્, શુક્રાયા (દુગ્ધ) શ્લેષ્મલ ગુરુ (ભવતિ), ચ રક્તચિત્રા વાતહૃત્ (સ્વાત્) ॥

કાળી ગાયતુ દૂધ વાયુને હરનાર અને

અધિક ગુણવાળું છે; પીળી ગાયતું દૂધ પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે; ધોળી ગાયતું દૂધ કંક કરનાર અને ભારે છે; સતી તથા કાળરી ગાયતું દૂધ વાયુને હરનાર છે. ૮, ૯

ગાયના દૂધના દોષ-ગુણો

બાલવન્સવિવત્સાનાં ગવાં દુગ્ધ ત્રિદોષકૃત્ ।
વર્ષાયિણ્યાહ્નિદોષમ્ તર્પણ વલ્કૃત્પયઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય-બાલવન્સવિવત્સાના ગવા દુગ્ધ ત્રિદોષકૃત્ (ભવતિ), વર્ષાયિણ્યા પયઃ ત્રિદોષમ્ તર્પણ વલ્કૃત્ (સ્વાત્) ॥

નાના વાછડાંવાળી તથા વાછડાં વિનાળી ગાયોતું દૂધ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મોટા વાછડાંવાળી ગાયતું દૂધ ત્રણે દોષને હરનાર, તૃપ્તિ કરનાર અને બળને વધારનાર છે.

દેશો પ્રમાણે ગાયના દૂધના ગુણો

જાદ્ગલાનુપર્શલેષુ ચરન્તીનાં યયોત્તરમ્ ।
પયો ગુરુતરં સ્નેહો યથાહારં પ્રવર્તતે ॥ ૧૧ ॥

અન્ય-જાદ્ગલાનુપર્શલેષુ ચરન્તીના પય યયોત્તર ગુરુતર (સ્વાત્, યત) યથાહાર સ્નેહ પ્રવર્તતે ॥

બ ગલદેશ, અનુપદેશ અને પહાડોમા અરતી ગાયોતું દૂધ એક એકથી વધારે ભારે હોય છે. કારણ કે (ગાયોમા કે હરકોઈ મનુષ્યાદિમા) જેવો ખોરાક તેવી ચીકાશ વાય છે. ૧૧

આહારથી દૂધના ગુણોને ફેરફાર

સ્વલ્પાન્નમક્ષણાજ્ઞાતં ક્ષીરં ગુરુ કફપ્રદમ્ ।
તન્નુ વલ્પ પર વૃષ્ણ સ્વસ્થાના ગુણદાયકમ્ ॥ ૧૨

પલાલતૃણકાર્પાસવીજજાતં ગુણહિતમ્ ॥ ૧૩ ॥
ગાયોને ખૂબ થોડોક જ ખોરાક-ચારો

ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ભારે, કંક કરનાર, બળ વધારનાર, મૈથુનશક્તિને અત્યંત વધારનાર અને સ્વરથ માણુસોને શુભદાયક થાય છે. પરાળ, ઘાસ અને ડપાસિયા ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ગુણેથી હિતકારી છે.

ભેંસના દૂધના ગુણો

માહિરં મધુરં મધ્યાત્તિગ્ધં શુક્રકર ગુરુ ।
નિદ્રાકરમભિષ્યન્દિ ક્ષુધાધિષ્યકર હિમમ્ ॥ ૧૪

અન્ય-માહિર (દુગ્ધ) મધ્યાત્તિ મધુર ક્ષિધ શુક્રકર ગુરુ નિદ્રાકરમ્ અભિષ્યન્દિ ક્ષુધાધિષ્યકર હિમમ્ (અસ્તિ) ॥

લે સતુ દૂધ ગાયના દૂધથી વધારે મધુર,
સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, ભારે, નિદ્રા કર
નાર, રનવાહી નાડીઓને રોકનાર ભૂખને
વધારનાર અને ઠાંડુ હોય છે ૧૪

બકરીના દૂધના ગુણો

છાગ કપાય મધુર શીત ગ્રાહિ તથા લઘુ ।
રક્તપિત્તાતિસારદ્ય ક્ષયઝાસજ્જરાપહમ્ ॥ ૧૫ ॥
અજાનામલ્પકાયત્વાત્કટુતિક્કનિપેવળાત્ ।

સ્તોરમ્બુપાનાદ્વયાયામાત્સર્વરોગાપહ પય ॥ ૧૬ ॥

અન્વય-છાગ (પય) કપાય મધુર શીત ગ્રાહિ
લઘુ (સત્) રક્તપિત્તાતિસારદ્ય તથા ક્ષયઝાસજ્જરાપહમ્
(ભવતિ કિંચ) અજાનામ્ અલ્પકાય વાત્ કટુતિક્કનિપે
વળાત્ સ્તોરમ્બુપાનાદ્ વ્યાયામાત્ (તાસા) પય સવ
રોગાપહમ્ (ભવતિ) ॥

બકરીનું દૂધ તૂરુ, મધુર ઠાંડુ આડાને
રોકનાર અને હનકુ હોઈ રક્તપિત્ત અતિ
સાર, લય, ઉધરન તથા તાવને મટાડનાર છે
બકરીઓ કદમા નાની હોય છે, તીખા તથા
કડવા પદાર્થોને ખાય છે, પાણી થોડું પીએ
છે અને ફરવાનો પરિશ્રમ ઘણો કરે છે, તેથી
તેઓનું દૂધ સઘળા રોગોને મટાડનાર છે

હરણીનું દૂધ

મૃગાણા જાહ્નલોત્થાનામજાક્ષીરગુણ પય ॥ ૧૭ ॥
અન્વય-જાહ્નલાત્યાના મૃગાણા પય અજાક્ષીરુણ
(સ્વાત) ॥

બાગન પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થયેલી હર ॥
ઓના દૂધ બકરીના દૂધના જેવા જ શુભવાળા
હોય છે ૧૭

ગાડરના દૂધના ગુણો

આવિક લગ્ન સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણ ચાન્મરીપ્રણુત્ ।
અહ્ય તર્પણ ઘૃપ્ય શુક્રપિત્તકાકપદ્રમ્ ।

શુક્ર કાસેન્નિલોદ્ભૂત કેવલે ચાનિલે વરમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વય-આવિક (દુગ્ધ) લગ્ન સ્વાદુ સ્નિગ્ધ
ચ અન્મરીપ્રણુત્ અહ્ય તર્પણ ઘૃપ્ય શુક્રપિત્તકપદ્રમ્
(સત્) અનિલાદ્ભૂતે કાસે શુક્ર, ચ કવલે અનિલે વરમ્
(અસ્તિ) ॥

ગાડરનું દૂધ ખારુ, મધુર, સ્નિગ્ધ ગરમ,
પથરીને મટાડનાર, હૃદયને પ્રિય ન લાગે એવું
વૃષ્ટિ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
વીર્યને, પિત્તને તથા કફને કરનાર હોઈ વાયુથી

થયેની ઉધરસમા ભારે પડે છે, છતા કેવળ
વાયુ ઉપર હિતકારી છે ૧૮

થોડીના દૂધના ગુણો

રુક્ષોષ્ણ વડવાક્ષાર વલ્ય શાપાનિલાપહમ્ ।

અમ્લ કટુ લઘુ સ્વાદુ સર્વમકશક તથા ॥ ૧૯ ॥

અન્વય-વર્વાષીર રુક્ષોષ્ણ વલ્ય શાપાનિલાપહમ્
અમ્લ કટુ યુ સ્વાદુ (ભવતિ) એવમ્ક સર્વ (દુગ્ધ)
તથા (વર્વાક્ષાર સ્વયુગ્ધ જ્ઞેયમ્) ॥

થોડીનું દૂધ ઉષ્ણ ગરમ, બળ આપનાર
શે પને તથા વાયુને હણનાર, ખાટું, તીખું,
હનકુ અને મધુર છે એક ખરીવાળા સઘળા
પશુઓના દૂધના ગુણો થોડીના દૂધના જેવા છે

ઊંડીના દૂધના ગુણો

ઔષ્ઠુ દુગ્ધ લઘુ સ્વાદુ લવળ દીપત તથા ।
કૃમિકુષ્ઠકાનાહશાથોદરહર સરમ્ ॥ ૨૦ ॥

ઊંડીનું દૂધ હલકું મધુર ખારુ, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, કૃમિ, ખાંડ, મ્ક પેટનો આફરો,
સોજા તથા પેટના રોગોને હરનાર અને આડો
ઉતારનાર છે ૨૦

હાથણીના દૂધના ગુણો

બૃહ્ણ હસ્તિનીદુગ્ધ મધુર તુવર મુક ।
વૃપ્ય વલ્ય હિમ સ્નિગ્ધ ચમુપ્ય સ્થિરતાકરમ્ ॥ ૨૧ ॥

હાથણીનું દૂધ ગુણિ કરનાર, મધુર,
તૂરુ ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ
આપનાર, ઠાંડુ, સ્નિગ્ધ નેત્રને હિતકારી
અને શરીરની સ્થિરતા કરનાર છે ૨૧

સીના દૂધના ગુણો

નાયા લઘુ પય શીત દીપત વાતપિત્તજિત્ ।
ચન્ધુ શ્લામિથાત્તમ્ નસ્યાશ્ચયોતનયોવરમ્ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય-નાર્ચા પર ચન્ધુ શીત દીપત વાતપિત્તજિત્
ચન્ધુ શ્લામિથાત્તમ્ નસ્યા-આથગેતનયા વસ્મ (મતમ્) ॥

સીનું દૂધ હલકું, ઠાંડુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર અને વાયુને, પિત્તને, નેત્રરોગને,
શુક્રને તથા પછાડતે મટાડનાર તેમ જ નરથ
દેવામા તથા શેડ નાખવામા સારુ છે ૨૨

રોડ ઢયા વાર દૂધના ગુણો

ધારોષ્ણ ગોપયા વલ્ય લઘુ શીત સુધાસમ્મ ।
દીપત ચ ત્રિદાપ્ત તજ્ઞારાશિશિર લ્યજેત્ ॥ ૨૩ ॥

ધારોષ્ણ શસ્યતે ગવ્ય ધારોદીત તુ માહિપમ્ ।
શૃતોષ્ણમાવિક પથ્ય શૃતશીતમ્નાપય ॥ ૨૪ ॥

આમ ક્ષીરમભિષ્યન્દિ ગુરુ શ્લેષ્મામવર્ધનમ્ ।
 હ્રેય સર્વમપથ્યં તુ ગવ્યમાહિપવર્જિતમ્ ॥ ૨૫ ॥
 નારીક્ષીર ત્વામમેવ હિત ન તુ શૃત હિતમ્ ।
 ગૃતોષ્ણ કફવાતપ્ન શૃત શીત તુ પિત્તનુત્ ॥
 અર્ષાદિક ક્ષીરશિષ્ટમામ્લધુતર પય ॥ ૨૬ ॥
 જલેન રહિત દુગ્ધમતિપન્થ્ય યથા યથા ।
 તથા તથા ગુરુ ક્ષિગ્ધં ઘૃષ્ય ચલવિવર્ધનમ્ ॥ ૨૭ ॥

અન્ય - ધારાણ ગાય વસ્ય લઘુ ક્ષીત તુષાસમ
 ઈપન ચ ત્રિદાપન્નં (મવત્) તદ્ ધારાશિશિર ત્વજનત્ ।
 ગવ્ય ધારોણ શસ્યત માહિપ તુ ધારાશીત (શસ્યત)
 ઝાવિક શ્લેષ્મામવર્ધનમ્ અનાવય શ્લેષ્મામવર્ધનમ્ (પથ્યમ્) ।
 ગવ્યમાહિપવર્જિત સવમ્ આમ ક્ષીર તુ ગુરુ અભિષ્યન્દિ
 શ્લેષ્મામવર્ધનમ્ અપથ્ય હ્રેયમ્ । નારીક્ષીર તુ ગામમ્ એવ
 હિત શૃત તુ હિત ન, શ્લેષ્મામવર્ધન (પીત પય) કફવાતપ્ન
 શ્લેષ્મામવર્ધન (પીત) તુ પિત્તનુત્, અર્ષાદિક ક્ષીરશિષ્ટ પય
 આમાત્ લઘુતર (મવતિ) । જલેન રહિત દુગ્ધ યથા યથા
 અતિપન્થ્ય (સ્યાત્) તથા તથા ગુરુ ક્ષિગ્ધ ઘૃષ્ય (ચ)
 ચલવિવર્ધનમ્ (મવત્) ॥

ગાયતુ શેડડહ્યુ દ્ધ બળ આપનાર,
 હૃદયક, ઠંડું, અમૃત જેવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
 કરનાર અને ત્રણે દોષને હણનાર છે ગાયતુ
 દ્ધ દોહ્યા પછી ઠંડું થઈ ગયું હોય તો
 ત્યજવું, (ગરમ કરીને જ તને ઉપયોગ
 કરવો) ગાયતુ દ્ધ શેડડહ્યુ હોય તો વખાણવા
 લાયક છે, પણ ભેશનું દ્ધ તા દોહ્યા પછી ઠંડું
 થઈ ગયું હોય તે જ વખાણવા લાયક છે
 ગાડરતુ દ્ધ ઉકાળેલું ૧૨૫ હોય તે જ હિત
 કારી છે અને બકરીતુ દ્ધ ઉકાળેલું ૨૫
 થયા પછી હિતકારી થાય છે ગાયના
 અને ભેસના દ્ધ સિવાય સઘળું કાચુ દ્ધ
 ભારે હોઈ રસવાહી નાહીએને રોકનાર, કંઈને
 તથા આમને વધારનાર અને અપથ્ય બાણુવું
 ઓતુ દ્ધ તો કાચુ જ હિતકારી છે, પણ
 ગરમ કરેલું હિતકારી નથી ગરમ કર્યા
 પછી ભીતુ ભીતુ દ્ધ પીવાથી કંઈ તથા વાચુને
 નાશ થાય છે, ગરમ કર્યા પછી કારીને પીધેલું
 દ્ધ પિત્તને નાશ કરે છે અને દ્ધમા અરધો
 અરધ પાણી નાખી ગરમ કરી પાણી બાળી
 નાખ્યા પછી તે જે પિવાય તો કાચા દ્ધથી
 વધારે હલકું થાય છે પાણી નાખ્યા વગરતુ

દ્ધ જેમ જેમ વધારે પડવાય તેમ તેમ ભારે,
 ક્ષિગ્ધ, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળ
 આપનાર થાય છે ૨૩-૨૭

દ્ધની લુદી લુદી બનાવટોની બાળબ
 ક્ષીર તત્કાલસૂતાયા ઘન પીયૂષમુચ્યતે ।
 નષ્ટદુગ્ધસ્ય પક્વસ્ય પિન્ડ પ્રોક્ત કિલાટક ॥ ૨૮ ॥
 અપક્વમવ યદ્દ્ય ક્ષીરશાક હિ તત્પય ।
 દગ્ધા તક્ષેણ વા નષ્ટ દુગ્ધ વદ્ધ સુવાસસા ॥ ૨૯ ॥
 દ્રવ્યભાગેન હીન યત્તકપિન્ડ સ ઉચ્યતે ।
 નષ્ટદુગ્ધમવં નીર મોસ્ટ જેજટોડ્રવ્યવીત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્ય - તત્કાલસૂતાયા ઘન ક્ષીર પીયૂષમ્ ઉચ્યત,
 પક્વસ્ય નષ્ટદુગ્ધસ્ય પિન્ડ કિલાટક પ્રોક્ત ॥ અપક્વમ્
 એવ નષ્ટ યત્ પય તત્ હિ ક્ષીરશાક (વચ્યતે) ॥ યત્
 દુગ્ધ દગ્ધા વા તક્ષણ નષ્ટ સુવાસસા વદ્ધ (સત્) દ્રવ
 ભાગેન હીન (મવતિ) સ તદ્-પિન્ડ ઉચ્યત ॥ નષ્ટ
 દુગ્ધમવ નીર મારટમ્ (હિત) નષ્ટ અમ્રવીત્ ।

તરત જ વિધાયેવીતુ ઘાટું દ્ધ પીયૂષ^૨
 (ખીરુ) કહેવાય છે ખૂબ ગરમ કરી કરી
 દ્ધને ભાવ ટાળી નાખીને જે પિ ડો કરવામા
 આવે તે કિલાટક^૨ (માવો) કહેવાય છે.
 કાચુ છતા જ બગડીને દડબા થઈ ગયેલું દ્ધ
 ક્ષીરશાક^૩ કહેવાય છે જે દ્ધને દહી થી
 અથવા છાશથી ફાટી નાખી સારા લૂગડામા
 બાધી પ્રવાહી ભાગ વગરતુ કરાય છે, તે
 તકપિન્ડ^૪ કહેવાય છે ફાટી ગયેલા દ્ધમાથી
 જે પાણી ની બે તેને જૈજટ પડિતે મોસ્ટ^૫
 કહ્યું છે ૨૮-૩૦

૧ પીયતિ-તપયતિ પીયત-તૃપ્યત વા અનન્તિ
 પીયૂષમ્- પીયૂ પ્રોતૌ હિતિ સૌંઠા ધાહુ તસ્માત્ પીય
 સ્વપ્ન્ (ડગ્ધા ૪-૧૬)-જે તૃપ કરે છે અથવા
 જેનાની તૃપ થવાય છે તથા પીય-પીયુ દ્ધ-
 ખીરુ

૨ વિરતિ-વિક્ષિપતિ ધુષ ગુહ વાત્ કુ વિક્ષેપે
 વિરોલ્લ્હવા (ડગ્ધા ૧૪૭) હિતિ આટ પ્રત્યય
 લથતિ કિલાટ (હિતિ હૈમ) તત સ્વાયં કન્ ને મારે
 પીવાથી બૂખને મટાડી દે છે તે કિલાટક-માવો

૩ ક્ષીરસ શાકમિવ ક્ષીરશાકમ્ દ્ધતુ બાણુ
 શાક હોય તેવ જે બાણુ છે તે ક્ષીરશાક-કાચુ જ
 ફાટી બઈ દ ધુ થયેલું દ્ધ

૪ તકનિબપ્ત પિન્ડ તકપિન્ડ-દ્ધને દહી કે

પાશથી ધારી નાખી કપામા આધી પ્રવાહી વગરનું
કરાય તે-તકપિંડ કહેવાય છે

૫ મુરતિ-ઠયતિ નય દુગ્ધમ, મુર વચ્ચે-‘શકાદિ
ન્યાડટ્ટ’ (અગ્નિ ૪-૮૧)-મગરી ગયેલા દૂધને જે
વીની વળ છે, તે તેનું પાણી-મોરટ કહેવાય છે
ટીકા-વીયૂપ પેવસ इति શકે ॥ કિલાટક મિતિરી
इति લોકે ॥ ક્ષીરશાક તુપિમરા इति લોક ॥ (અર્થ
ઉપર આપ્યો છે)

દૂધની ઉપયુક્ત બનાવટોના ગુણો

વીયૂપ ચ કિલાટક શ્વીરશાક તથય ચ ।
તકપિંડ હમે વૃષ્ટ્યા ધુંહણા વલવર્ધના ॥૩૧॥
ગુરવ પ્રલેપ્મલા દ્વયા વાતપિત્તવિનાશના ।
વાતામ્નાના વિનિદ્રાણા વિદ્રઘ્નો ચામિપૂજિતા ॥૩૨॥
મુલ્લશોપતૃપાદાહરકપિત્તજ્વરપ્રણુત્ ।

લયુર્લકરો રુચ્યા મોરટ સ્યાત્સિતાયુત ॥૩૩॥

અન્વય-વીયૂપ ચ કિલાટ ચ ક્ષારશાક તથા
અ ચ તકપિંડ-હમ વૃષ્ટ્યા વૃહણા વચ્ચેના ગુર
પ્રલેપ્મલા દ્વયા વાતપિત્તવિનાશના (સન્) વીતામ્ના
વિનિદ્રાણા ચ વિદ્રઘ્નો અમિપૂજિતા (સન્તિ) । સિતા
યુત મોરટ ઋષુ વલ્લર રુચ્ય (સન્) મુલ્લશોપતૃપા-
દાહરકપિત્તજ્વરપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

ખીર, માવો, ક્ષીરશાક અને તકપિંડ, એ
સઘળા મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ આપ
નાર, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, ભારે, કંઈ ડર
નાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવા અને વાયુને
તથા પિત્તને નાશ કરનાર હોઈ પ્રદીપ્ત અગ્નિ
વાળાઓને, જેઓને નિદ્રા ન આવતી હોય
તેઓને તથા અહરના વિદ્રધિ ગૂમડાવાળાઓ
માટે બહુ જ ઉત્તમ છે જેમા સાકર નાખી હોય
એવો મોરટ હલકો, બગ આપનાર તથા રુચિ
ઉપજાવનાર હોઈ મોઢાનો શેાપ, તરશ, ઠાંક,
રક્તપિત્ત તથા તાવને મટાડનાર છે ૩૧-૩૩
દૂધની તરના ગુણો

સન્તાનિકા ગુરુ શીતા વૃષ્ટ્યા પિત્તાન્નવાતનુત્ ।
તર્પણી વૃહણી ક્ષિગ્ધા વલાસવલગુન્નલા ॥૩૪॥

દૂધની સત્તાનિકા-તર ભારે, ટાઢી,
મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પિત્તને, ઢોઢીના
બગાડને કે રક્તપિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર,
તૃપ્ત કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને ત્રિગ્ધ હોઈ
કંઈને, બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે ૩૪

૧. સત્તાના-વિસ્તાર અસ્તિ અસ્ત્યા વજાવસ ઉપરીતિ-
સતાનિકા, ‘અત્ત ઇનિઠનો-इति ઠ્ઠ, ઠ્ઠયક, ઠ્ઠ-
ઠિકાગીને પાકેલા દૂધ ઉપર જેનો ‘વાવ થાય ઠ, તે
સત્તાનિકા-દૂધની તર

ખાડ, સાકર કે ગોળ નાખેવ દૂધના ગુણો
લખંદેન સહિત દુગ્ધ કફરૂપવનાપહમ્ ।
સિતાસિતાપલાયુક્ત ગુન્નલ ત્રિમલાપહમ્ ॥
સગુડ મૂનલુચ્છમ્ પિત્તપ્રલેપ્મકરં પરમ્ ॥૩૫॥

ખાડ નાખેલુ દૂધ ઠંઈ કરનાર અને વાયુને
મટાડનાર છે, સાકર કે ખડીસાડ નાખેલુ
દૂધ વીર્યને વધારનાર અને ઋષુ દોષ મટાડનાર
છે, ગોળ નાખેલુ દૂધ મૂનકૃન્ધને મટાડનાર
છતા પિત્તને તથા ઠંઈને અત્યંત કરનાર છે ૩૫

પ્રભાત આદિ અમયના દૂધના ગુણો
રાત્રી ચન્દ્રગુણાધિન્યાઘ્યાયામાકરણાત્તયા ।
પ્રાભાતિકપય પ્રાય પ્રદોપાદ્ ગુરુ શીતલમ્ ॥૩૬॥
દિવાકરકરાઘાતાઘ્યાયામાનલસેનનાત્ ।

પ્રાભાતિકાન્ન પ્રાદોપ લયુ વાતસ્ફાપહમ્ ॥૩૭॥
રાત્રિમા ચંદ્રના ગુણુ અધિઠ હોવાથી
અને કરવાનો પરિશ્રમ નહી પડવાથી પ્રભાત
ઠાળનુ દૂધ ઘણુ કઠીને સાજના દૂધ કરતા
ભારે અને ઠાડુ હોય છે દિવસે સૂર્યના
ઠિરણોનો સબધ થવાથી અને પરિશ્રમની
ગરમી સેવ્યાથી સાજનુ દૂધ પ્રભાતના દૂધ
કરતા હવકુ હોઈ વાયુ તથા ઠંઈને હણે છે

દૂધ સેનનાના સમય
વૃષ્ટ્ય મુહળમમિદીપનકર પૂર્વાહ્નિકાલે પયો,
મધ્યાહ્ને તુ વલાવહ કફહર પિત્તાપહ દીપનમ્ ।
યાલે વૃદ્ધિકર ક્ષયે ક્ષયકર વૃદ્ધેષુ રતોવહ,
રાત્રી પથ્યમને રુદ્રોપશમન ક્ષીર સદા સેયતે ॥૩૮॥
વદન્તિ પય નિશિ કેન્નલ પયો,

મોવ્ય ન તેનેહ સહોદનાદિકમ્ ।
ભવત્યર્જોનં ન શયીત શર્વરી-

શ્વોરસ્ય પીતસ્ય ન શેષમુત્તરજેત્ ॥૩૯॥
વિદાહીન્યન્નપાનાનિ દિવા મુદ્કે હિ યન્નર ।
તદ્વિદાહપ્રશાન્ત્યર્થે રાત્રી ક્ષીર સદા પિનેત્ ॥૪૦॥
દીતાનલે રુદ્રો પુસિ યાલે વૃદ્ધે ચ યૂનિ ચ ।
મત્ હિતતમ પથ્ય સઘ ગુન્નકર પય ॥૪૧॥

અન્વય-પૂર્વાહ્નિકાલે (પીત) પય વૃષ્ટ્ય મુહળમ
અપિદીપનકર (ભવતિ), મધ્યાહ્ન તુ (પીત પય)
વલાવહ કફહર પિત્તાપહ વીપનં (ભવતિ), રાત્રી સદા ક્ષીર

(ચેત્) સેવ્યતે (તર્હિ તત્) વાલે વૃદ્ધિકર ક્ષયે ક્ષયકર વૃદ્ધેષુ રેતોવહ પથ્યમ્ અનેકદોષશમન (સ્યાત્) ॥ નિશિ કેવલ પય પેય, તેન સહ ઓદનાદિકમ્ રૂદ્ધ ન મોજ્યમ્, (યત) અજીને ભવતિ (સતિ) ન શયીત, પીતસ્ય શર્વેદીક્ષીરસ્ય શેપ ન ઉત્સજેત્ ॥ દિવા વિદાહીનિ ઘ્ન પાનાનિ નર યદ્ મુદ્કે, તદ્દિવાહપ્રશાન્ત્યર્થે રાત્રીં સદા ક્ષીર પિવેત્ ॥ દીપ્તાન્તે કૃશે વાલે ચ વૃદ્ધે ચ યૂનિ પુસિ પય હિતતમ પથ્ય સ્ય શુક્રકર મતમ્ ॥

દિવસના પહેલા ભાગના સમયે પીધેલુ દૂધ વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિદારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર થાય છે. બપોરે પીધેલુ દૂધ બળ આપે છે, કફને તથા પિત્તને તોડે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. રાત્રિના સમયે હમેશા સેવેલુ દૂધ બાળકને વૃદ્ધિ આપનાર, ક્ષયનો નાશ કરનાર, વૃદ્ધ લોકોને વીર્ય આપનાર, ખંડુ જ પથ્ય તથા અનેક દોષોને શમાવનાર છે. રાત્રે નકરુ જ દૂધ પીવું, પણ તેની સાથે ભાત વગેરે જમવા નહીં, એમ વિદ્વાનો કહે છે. રાત્રે દૂધની સાથે ભાત વગેરે જમવાથી અલ્પુ થાય છે, તેથી નિદ્રા આવતી નથી. રાત્રે પીવા માટે વાસણમાં લીધેલુ સઘળું દૂધ પી જવું, પણ તેમાંથી વધારવું નહીં. દિવસે બળતરા કરનારા જે અન્નપાન માણસો ખાય છે, તેઓથી થતી બળતરા શાંત કરવા કાષ્ઠમ રાત્રે દૂધ પીવું જોઈએ. પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાને, શરીરમાં દુબળાને, બાળકને, બુવાનને અને વૃદ્ધ પુરુષને પણ દૂધ અત્યંત હિતકારી, પથ્ય અને તરત વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર મનાય છે. ૩૮-૪૧

મથેલા દૂધના ગુણો

ક્ષીર ગવ્યમયાજ વા ક્ષોણ દળ્ડાહતં પિવેત્ ।
લઘુ વૃષ્ય જ્વરહર વાતપિત્તકફાપદમ્ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય-ગવ્યમ્ અથ વા આજ ક્ષીર દળ્ડાહત (કૃત્વા) કાષ્ણ પિવેત્, (યતસ્તત્) લઘુ (સત્) વૃષ્યે જ્વરહર વાતપિત્તકફાપદમ્ (ભવતિ) ॥

ગાયત્રુ અથવા બકરીનું દૂધ સ્વાર્ધથી વડોલી જરા ઊનું ઊનું પીવું, કારણ કે તે હલકું થઈ મૈથુનશક્તિ વધારનાર, તાવ

મટાડનાર અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનાર થાય છે. ૪૨

ગાયના કે બકરીના દૂધના ફીણના ગુણો મોદુગ્ધપ્રમવં કિવા હાગીદુગ્ધસમુદ્ભવમ્ ।
ભવેત્કેન ત્રિદોષધં રોચન વલ્યર્ધનમ્ ॥ ૪૩ ॥
વદ્ધિવૃદ્ધિકર વૃષ્યં સંધસ્તુતિકર લઘુ ।
અતીસારેડ્ગ્નિમાન્થે ચ જ્વરેડ્ગ્નિજે પ્રશસ્યતે ॥ ૪૪

અન્વય-મોદુગ્ધપ્રમવં કિવા હાગીદુગ્ધસમુદ્ભવં પેન ત્રિદોષત્ર રોચન વલ્યર્ધન વદ્ધિવૃદ્ધિકર વૃષ્ય સ્ય તૃપ્તિકર લઘુ ભવેત્ (તયા તત્) અતીસારે અગ્નિમાન્થે જ્વરે ચ અગ્નિજે પ્રશસ્યતે ॥

ગાયના અથવા બકરીના દૂધનું ફીણ ત્રણે દોષને હણનાર, રુચિ ઉપબવનાર, બળને વધારનાર, અગ્નિનો વધારો કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, તરત તૃપ્તિ કરનાર અને હલકું છે. એ ફીણ અતીસારમાં, અગ્નિની મંદતા ઉપર તથા અલ્પજ્વર ઉપર ખંડુ વગણાય છે. ૪૩, ૪૪

કેવું દૂધ ન પીવું ?

વિવર્ણે વિરસ ચામ્લં દુર્ગન્ધ પ્રથિત પયઃ ।
વર્જયેદ્મલ્લવળ, -યુક્ત બુદ્ધગાદિહૃદયત ॥ ૪૫ ॥
અન્વય-વિવર્ણે વિરસ ચ અમ્લ દુગ્ધ પ્રથિતમ્ અમ્લવળયુક્ત પય વજયત્, યત (તત્) બુદ્ધગાદિહૃદ (ભવતિ) ॥

બગડી ગથેલા રગવાળું, રસ વગરનું, ખાડું, દુર્ગંધવાળું, ગાઠાગાઠાવાળું થઈ ગયેલું અને ખાટા કે ખારા પદાર્થના સંયોગવાળું દૂધ છોડી દેવું (ન પીવું), કારણ કે તે યુદ્ધિ વગેરેનો નાશ કરનાર હોય છે.

ધૃતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં દુગ્ધવર્ગ સમાપ્ત

૧૪ : દધિવર્ગ

દહીના ગુણો

દધ્યુષ્ણ દીપન સ્નિગ્ધ કમગાયનુરસ ગુરુ ।
પાકેડમ્લ વ્રાહ્મિ પિત્તાશ્ન-શોથમંદ કમ્પ્રદમ્ ॥૨॥
મુજરુચ્છે પ્રતિદ્યાયે સીતમે વિપમજ્વરે ।
અતીસારેડ્ગ્નિજે કાર્દ્યે શસ્યતે વલ્કનુકૃત્ ॥૨॥
દધિ^૧-દહી ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, વૃશાચના સળધવાળું, ભારે, પાકમાં ખાડું, આડાને રોકનાર અને પિત્ત, લોહીને

ખગાડ કે રક્તપિત્ત, સોજા, મેદ તથા કંકને કરનાર છે. મૂત્રકૃન્ધમાં, સળેખમમા, ટાઢિયા વિપમનવરમા, અતિસારમા, અરુચિમાં અને ડુર્બળપણા ઉપર દહી વખણાય છે અને બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧,૨

૧. વધાતિ-ધારયતિ દોષન્યાદિગુણ પાપયતિ ચ શરીર વ્યજ્જકૃત્વાત્ इति दधि, दुधाम् धारणपोषणयो - 'भग्यायां धाम्' इति नातिरेन कि प्रत्यय, स च लिङ्गवत्-? अग्निप्रदीपकपण्य आदि शुषु धारणु કરે છે અને ખાવાથી બળ તથા વીર્ય વધારી તરીરનું પોષણ કરે છે, તેથી દધિ-દહી.

દહીના પાંચ પ્રકારો

આદૌ મન્દં તતઃ સ્વાદુ સ્વાદ્મલ્લ ચ તતઃ પરમ્ ।
અમ્લં ચતુર્થમત્યમ્લં પચ્ચમં દધિ પચ્ચઘા ॥૩॥
મદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્મલ, અમ્લ અને અત્યમ્લ એ રીતે દહીના પાંચ ભેદો છે. ૩

એ પાંચ ભેદોનાં લક્ષણો તથા શુભો મન્દં દુગ્ધવદ્યક્ષરસ મિચ્છિદત્તં ભવેત્ ।
મન્દં સ્વાત્સ્વૃષ્ટવિષ્ણૂત્તં દોષનયવિદાહૃત્ ॥૪॥
યત્સમ્યગ્ ધનતા યાત વ્યક્તસ્વાદુરસ ભવેત્ ।
અવ્યક્તમ્લરસ તત્તુ સ્વાદુ વિદ્વેષ્વદાહૃતમ્ ॥૫॥
સ્વાદુ સ્વાદત્યભિષ્પ્યન્દિ વૃષ્યં મેદ-કફાવહમ્ ।
વાતઘન મધુર પાકે રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥૬॥
સ્વાદ્મલ્લ સાન્દ્રમધુરં કપાયાનુરસં ભવેત્ ।
સ્વાદ્મલ્લસ્ય ગુણા જ્ઞેયાઃ સામાન્યદધિવજ્જનૈઃ ॥૭॥
યત્તિરોહિતમાધુર્યં વ્યક્તમ્લત્વં તદ્મલ્લકમ્ ।
અમ્લં તુ દીપનં પિત્ત-રક્તપ્લેષ્મવિવર્ધનમ્ ॥૮॥
તદત્યમ્લં દન્તરોમહર્ષકળ્પાદિદાહૃત્ ।
અત્યમ્લં દીપનં રક્તવાતપિત્તકરં પરમ્ ॥૯॥

અન્ય - (યદ્ દધિ) દુર્બલત્ અવ્યક્ષરસ કિચિદ્ ધન (ચ) ભવેત્ (તદ્) મન્દ સ્યાત્, મન્દ સ્વૃષ્ટવિષ્ણૂત્ત દોષનયવિદાહૃત્ (સ્યાત્) ॥ યત્ સમ્યક્ ધનતા યાત, વ્યક્તસ્વાદુરસ (ચ) અવ્યક્તમ્લરસ ભવેત્, તત્તુ વિદ્વે સ્વાદુ ઉદાહૃતમ્ ॥ સ્વાદુ અતિ અભિષ્પ્યન્દિ વૃષ્ય મેદ કફા વદ વાતઘન પાકે મધુર (સત્) રક્તપિત્તપ્રસાદનં સ્યાત્ ॥ (યત્) સાન્દ્રમધુર કપાયાનુરસ ભવેત્ (તત્) સ્વાદ્મલ્લ (જ્ઞેયમ્) ॥ સ્વાદ્મલ્લસ્ય ગુણા જનૈ સામાન્યદધિવત્ જ્ઞેયા ॥ યત્ તિરોહિતમાધુર્યં (સત્) વ્યક્તમ્લત્વ (સ્યાત્) તદ્ અમ્લક (જ્ઞેયમ્) ॥ અમ્લ તુ દીપન (ચ) પિત્તરક્તપ્લેષ્મવિવર્ધનમ્ (ભવેત્) ॥ (યત્) દન્તરોમહર્ષ-કળ્પાદિદાહૃત્ (સ્યાત્) તદ્ અત્યમ્લ (જ્ઞેયમ્), અત્યમ્લ

દીપન (સત્) પરં રક્તવાતપિત્તકર (ભવેત્) ॥

જે દહી દૂધની પેઠે અસ્પષ્ટ રસવાળું અને કાંઈક ઘાટું હોય તેને મંદ સમજવું. મંદ દહીં વિષા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, ત્રણે દોષને કરનાર અને દાહને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે દહી સારી રીતે ઘાટું થયેલું, સ્પષ્ટ થયેલા મધુર રસવાળું અને અસ્પષ્ટ ખટાશવાળું હોય, તેને વિદ્વાન લોકો સ્વાદુ કહે છે. સ્વાદુ દહી રસવાહી નાડીઓને ખૂબ રોકનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મેદને તથા કંકને કરનાર, વાયુને હલુનાર, પાકમા મધુર અને રક્તપિત્તને સાક કરનાર છે. જે દહીં ઘાટું, મીઠું અને તૂરાશને અનુસરતું હોય તે સ્વાદ્મલ બાલુષુ; સ્વાદ્મલ દહીના શુભો સાધારણુ દહીંના જેવા સમજવા. જેમા મીઠાશ ઢકાઈ જઈને ખટાશ સ્પષ્ટ થઈ હોય તે દહી અમ્લ કહેવાય છે. અમ્લ દહી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ પિત્તને, લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને તથા કંકને વધારનાર છે. જે ખાવાથી દાંત અભાઈ બાય, રૂવાડા ભિસાં થઈ બાય અને કઠ આદિમાં બળતરા થાય, તે દહી અત્યમ્લ કહેવાય છે. અત્યમ્લ દહીં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ લોહીનો બગાડ, વાયુ તથા પિત્તને બહુ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪-૯

ગાયના દહીંના શુભો

ગવ્ય દધિ વિશેષેણ સ્વાદ્મલ્લં ચ રુચિપ્રદમ્ ।
પવિત્રં દોષન હૃષ્ટં પુષ્ટિરુત્પલનાપહમ્ ॥
ઉક્ત દધ્નામશેષાણાં મધ્યે ગવ્યં ગુણાધિકમ્ ॥૧૦॥
અન્ય - ગવ્ય દધિ વિશેષેણ સ્વાદુ ચ અમ્લ (સત્) હૃષ્ટિપ્રદ પવિત્ર દોષન હૃષ્ટ પુષ્ટિરુત્પલનાપહ (સ્યાત્) અશેષાણાં દધાં મધ્યે ગવ્ય ગુણાધિકમ્ ઉક્તમ્ ॥

ગાયનું દહીં વિશેષે કરી મધુર, ખાટું, રુચિ આપનાર, પવિત્ર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય થાય એવું, પુષ્ટિ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. સઘળા દહીંમાં ગાયનું દહીં અધિક શુભોવાળું કહ્યું છે. ૧૦

ભેંસના દહીંના શુભો

માહિષં દધિ મુસ્તિગ્ધં શ્લેષ્મલં ઘાતપિત્તનુત્ ।
સ્વાદુપાકમભિષ્પ્યન્દિ વૃષ્યં ગુર્યંસૂરૂપકમ્ ॥૧૧॥

લે સતું દહીં ખહું જ સિંગધ, કદ્દ કરનાર, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, ભારે અને ક્ષોભીને ખગાડનાર છે. ૧૧

ખડરીના દહીંના ગુણો

આજં દધ્યુત્તમં પ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહમ્ ।
શસ્યતે ધ્વાસકાસાર્શઃશ્વપકાર્યૌ વોપનામ્ ॥૧૨॥
અન્ય - આજં દધિ ઉત્તમ પ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહ
રૂપન (ભર) શ્વાસકાસારો ધ્યમદાર્યૌ શસ્યતે ॥

ખડરીનું દહીં ઉત્તમ, આડાને રોકનાર, હલકું, ત્રણે દોષને હણનાર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ, સ્ત્રય તથા દૂબળાપણા ઉપર વખણાય છે. ૧૩

પાકા દૂધમાંથી થયેલા દહીંના ગુણો
પશ્વનુમ્ધમવ ઠ્ઠ્યં દધિ સ્નિગ્ધં ગુણોત્તમમ્ ।
પિતાનિલાપહં સર્વેષાત્વામ્નિવલવર્ધનમ્ ॥૧૩॥

પકાયેલા દૂધનું દહીં રુચિકારક, સિંગધ, ઉત્તમ ગુણવાળું, પિત્તને તથા વાયુને હણનાર અને સઘળી ધાતુઓના તથા અગ્નિના ખળને વધારનારું છે. ૧૩

નિઃસાર દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણો
અસારં દધિ સંપ્રાહિ શીતલં વાતલં લઘુ ।
વિણ્મિ વૌષત્તં ઠ્ઠ્યં મ્હૃણીરોગનાશનમ્ ॥૧૪॥

નિઃસાર (દૂધનું) દહીં આડાને રોકનાર, ઠાંડું, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, હલકું, મળને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપ બળનાર અને યદ્દહીં નામના રોગને મટાડનાર છે. ૧૪

ગાળેલા દહીંના ગુણો
ગાલિતં દાઘ સુસ્નિગ્ધં વાતપ્ત કફહૃદ્ મુરુ ।
વલગુપ્તિરુતં ઠ્ઠ્ય મધુરં તાતિપિત્તહરુ ॥૧૫॥

ગાળેલું દહીં ખહું જ સિંગધ, વાયુને હણનાર, કદ્દ કરનાર, ભારે, બળ વધારનાર, યુષ્ટિ કરનાર, રુચિકારક, મધુર અને પિત્તને ખહું કરનાર નથી. ૧૫

સાકર કે ગોળા નાખેલા દહીંના ગુણો
સારકરં દધિ શ્રેષ્ઠે ત્વળાપિત્તામ્હદાહજિત્ ।
સગુહં વાતનુદૂધ્યં દુર્ઘર્ણં તર્પણં મુરુ ॥૧૬॥

સાકરવાળું દહીં શ્રેષ્ઠ હોઈ તરશ, પિત્ત, ક્ષોભીને ખગાડ કે રક્તપિત્ત તથા કાહને મટાડનાર છે. ગોળ નાખેલું દહીં વાયુને મટાડનાર, શેતુનશક્તિને વધારનાર, યુષ્ટિ કરનાર, તૃપ્તિ પમાડનાર અને ભારે છે. ૧૬

રાત્રે દહીં ન ખવાય, છતાં કયા પદાર્થો સાથે ખવાય ?

ન નક્કં દધિ મુજ્જીત ન વાપ્યઘૃતશર્કરમ્ ।
નામુદ્રસૂપં નાદ્યોત્ત્રં નોષ્યં નામલકૈયિના ॥૧૭॥
શસ્યતે દધિ નો રાત્રો શસ્ત્ર ચામ્બુઘૃતાન્વિતમ્ ।
રક્તપિત્તકફોત્થેપુ વિકારેપુ તુ નૈવ તત્ ॥૧૮॥

અન્ય - નક્ક દધિ ન મુજ્જીત, અપિ ચ અઘૃતશર્કરં ન, ગમુદ્રમણ ન, અદ્યોત્ર ન, ઉષ્ણ ન, આમલકઃ વિના ન (મુજ્જીત) । રાત્રો દધિ ન શસ્યતે અમ્બુઘૃતાન્વિતમ્ ચ શસ્ત્ર, રક્તપિત્તકફોત્થેપુ વિકારેપુ તુ તત્ (અપિ) ન એવ (શસ્ત્રમ્) ॥

રાત્રે દહીં ખાવું નહીં; (ને ખાવું હોય તો) ધી-સાકર વગરનું, મગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, ગરમ કરેલું કે આમળાં વગરનું ખાવું નહીં. (ધી-સાકર વગેરે સહિત દહીં રાત્રે પણ ખાવાની છૂટ છે; કહ્યું છે કે) 'રાત્રે દહીં ખાવું સારું નથી; (ખાવાની જરૂર હોય તો) પાણી તથા ધી નાખીને ખાવું; રક્તપિત્ત તથા કદ્દસ બધી વિકારોમા તો તે દહીં ધી તથા પાણી સહિત પણ ખાવું સારું નથી.

ટીકા-અવગવં - રાત્રી દધિ ન મુજ્જીત । મુજ્જીત વેતદા અઘૃતશર્કરમ્મુદ્રસૂપમ્કોદ્રમુણ વિનામલકૈઃ દધિ ન મુજ્જીત । તેન ઘૃતામ્બુઘૃતિવુક દધિ રાત્રાપિ મુજ્જીતેત્યવં । (અર્થ ઉપર આવી બાપ છે.) ૧૭, ૧૮

દહીં કઈ ઋતુમા સારું ને ખરાબ ?
હેમન્તે શિશિરે ચાપિ વર્ષાસુ દધિ શસ્યતે ।
શરદ્ઘ્રોષ્ણવસન્તેપુ પ્રાયશસ્ત્રિગહિતમ્ ॥૧૯॥
અન્ય - હેમન્ત શિશિરે અપિ ચ વર્ષાસુ દધિ શસ્યત, (ફિલ) શરદ્-ઘ્રોષ્ણ-વસન્તેપુ પ્રાયશ તત્ વિગહિતમ્ ॥

હેમત, શિશિર અને વર્ષા-એ ત્રણ ઋતુઓમા દહીં ખાવું સારું છે, પણ શરદ, ઘ્રોષ્ણ અને વસન્ત-એ ત્રણ ઋતુઓમા દહીં ખાવું તે લગભગ ખરાબ છે. ૧૯

વિધિ વિના દહીં ખાવાથી ટોપ
જ્વરાચ્છૂપિત્તવીસર્પકુછપાણ્ડ્યામયધ્રમાનુ ।
પ્રાપ્તુયાત્કામલાં ચોગ્રાં વિધિં ત્રિતા રૂધિમિયઃ ॥૨૦
અન્ય-‘રૂધિમિય’ (જન.) વિધિ દિવા (યથેષ્ટં
રૂધિ મુસતા) જ્વરાચ્છૂપિત્તવીસર્પકુછપાણ્ડ્યામયધ્રમાનુ ન
ઉમો ધામત્ર પ્રાપ્તુયાત્ ॥

દહીં ઉપર પ્રેમ ધરાવતો માણસ (દહીં
ખાવાની) વિધિ ત્યજીને (પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
દહીં ખાય તો,) તાવ, લોહીનાં દરદ, પિત્ત
કે રક્તાપિત્ત, રતવા, કોઠ, પાંડુરોગ, બ્રમ અને
ભયંકર કમળો-એ રોગોને પામે છે. ૨૦

૨૨ તથા મસ્તુનું લક્ષણ તથા ગુણ
દ્વધસ્તુપરિ યો ભાગો યનઃ સ્નેહસમન્વિતઃ ।
સ લોકે સર રત્યુકો વધ્નો મળ્ડસ્તુ મસ્તિવતિ ॥૨૧
સરઃ સ્વાદુર્ગુરુવ્યુષ્યો વાતવહ્નિપ્રણાશનઃ
સામ્લો યસ્તિપ્રશમન પિત્તશ્લેષ્મવિવર્ધનઃ ॥૨૨॥
મસ્તુ ક્ષમહરં વલ્યં લઘુ મ્કામિલાપદ્મત્ ।
સ્રોતોવિશોધનં હ્વાદિ કફવૃષ્ણાનિલાપદ્મત્ ।
અટુપ્યં પ્રીણનં શીઘ્રં મિનત્તિ મલસચ્ચયમ્ ॥૨૨॥
અન્ય-વદ્મ ઉપરિ તુ સ્નેહસમન્વિતઃ ય યન
ભાગ સ સર રતિ ઉક્ક , વદ્મ મળ્ડ તુ મસ્તુ રતિ
(કચ્ચત) ॥ સર સ્વાદુ ગુરુ વૃષ્ય વાતવહ્નિપ્રણાશનઃ
સામ્લ યસ્તિપ્રશમન પિત્ત-શ્લેષ્મવિવર્ધન (અસ્તિ) ॥ મસ્તુ
ક્ષમહર વલ્ય લઘુ મ્કામિલાપદ્મત્ સ્રોતોવિશોધન હ્વાદિ
કફવૃષ્ણાનિલાપદ્મત્ અટુપ્ય શીઘ્ર પ્રીણન મલસચ્ચય મિનત્તિ ॥

દહીંની ઉપર ચીકાશવાળો જે ઘાટો ભાગ
થાય છે, તે સર-તર કહેવાય છે અને
દહીંનાં દહ્યાથી છટું પડેલું પાણી મસ્તુ
કહેવાય છે. સર મધુર, ભારે મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, વાયુને તથા અગ્નિને નાશ કરનાર,
ખટાશવાળો, અસ્તિરોગને શાત કરનાર
અને પિત્તને તથા કફને વધારનાર છે;
મસ્તુ-દહીંનું પાણી ગ્લાનિને મટાડનાર, બળ
આપનાર, હલકું અગ્નની ઇચ્છા કરાવનાર,
નાડીઓને સાફ કરનાર, આનંદ પમાડનાર;
કફને, તરશને તથા વાયુને મટાડનાર છે,
મૈથુનશક્તિને વધારનાર નથી; તરત પૃથિત
કરનાર અને મળના સમૂહને તોડનાર છે.

૧. સરતિ-મચ્છતિ વદ્મ ઉપરિ સ્નેહયુક્ષયનભાગ-
રૂપેભેતિ સર, ઘ ગતો-પવાયન્-દહીંની ઉપર ચીકાશ-

વાળા ઘાટો ભાગરૂપે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર-
દહીંની તર.

૨. મચ્છત-ગણિનમતિ ર્વજ્નો મચ્છરૂપેભેતિ મસ્તુ
યિનિનિ’-(ઉપા. ૧-૬૧ રૂધિ મુ-દહીંનાં દહ્યાંથી
છટું પડી તેના પાણીરૂપે જે પરિધુમે છે, તે મસ્તુ-
દહીંનું પાણી.

૩. ધતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં રૂધિવન્ સમાશ

૧૫: તકવર્ગ

હાશના પાંચ પ્રકાર તથા પાંચેના ગુણ
ઘોલં તુ મથિતં તન્મુદ્વિવચ્છિચ્છિન્નાપિ ચ ।
સસરં નિર્જલં ઘોલં મથિતં ત્વસરોદ્કમ્ ॥ ૧ ॥
તર્કં પાદજલં પ્રોક્તમુદ્વિવચ્છિચ્છિન્નાપિ ॥ ૨ ॥
છ્ચિચ્છિન્ના સારહીના સ્વાત્વચ્છા પ્રચુસ્વારિકા ॥ ૨ ॥
ઘોલં તુ શર્કરાયુક્તં ગુણેશ્યં રસાલવત્ ।
વાતપિત્તહરં હ્વાદિ મથિતં કફપિત્તનુત્ ॥ ૩ ॥
તર્કં ગ્રાહિ કયાયામ્લં સ્વાદુપાકરસં લઘુ ।
વીર્યાણં દીપનં વૃષ્યં પ્રીણનં વાતનાશનમ્ ॥ ૪ ॥
મ્દહ્વ્યાદિમતાં પથ્ય ભવેત્સગ્રાહિ લાઘવાત્ ।
કિન્ચ સ્વાદુવિપાકિત્વાન્ન ચ પિત્તપ્રકોષ્ણમ્ ।
કયાયોષ્ણવિપાકિત્વાન્નૌક્ષ્યાન્નાપિ કફાપદમ્ ॥ ૫ ॥
ન તકસેવી ધ્યયતે કદાચિન્
ન તકદગ્ધાઃ પ્રમથન્તિ રોગાઃ ।
યથા સુરાણામમૃતં સુલાય,
તથા નરાણાં મુચિ તકમાહુઃ ॥ ૬ ॥

ઉદ્વિચ્છિન્નાફફદ્વલ્યમામર્ગ પરમં મતમ્ ॥
છ્ચિચ્છિન્ના શીતલા લઘ્વી પિત્તધ્રમતુપાહરી ॥ ૭ ॥
વાતનુત્કફક્ત્સા તુ દીપની લગ્નાન્વિતા ॥ ૮ ॥

અન્ય-ઘોલં તુ મથિત તકમ્ ઉદ્વિચ્છિન્ અપિ ચ
છ્ચિચ્છિન્ના (રૂધિ નેદપચકમ્, તાલકળાનિ તુ-) નિર્જલ
સસર ઘોલ, અસરોદક તુ મથિત, પાદજલ તકમ્,
અર્થવારિકં તુ ઉદ્વિચ્છિન્ પ્રોચમ્, સાહીના પ્રચુસ્વારિકા
સ્વચ્છા છ્ચિચ્છિન્ના સ્યાત્ ॥ શર્કરાયુક્ત ઘોલ તુ ગુણે
રસાલવત્ જ્વેમ્, મથિત વાતપિત્તહર હ્વાદિ કફપિત્તનુત્
(અસ્તિ), તર્ક ગ્રાહિ કયાયામ્લ સ્વાદુપાકરસ લઘુ વીર્યાણ
દીપન વૃષ્ય પ્રીણનં વાતનાશન લાઘવાત્ સગ્રાહિ (સર્વ)
મ્દહ્વ્યાદિમતાં પથ્ય ભવેત્, કિં ચ સ્વાદુવિપાકિત્વાન્
પિત્તપ્રકોષ્ણમ્ ચ ન (ભવેત્), અપિ ચ કયાયોષ્ણવિપા-
કિત્વાન્ રૌક્ષ્યાત્ (ચ) કફાપદ (સ્યાત્) ॥ તકસેવી
કદાચિન્ ન વ્યથત, તકદગ્ધા રોગાઃ ન પ્રમથન્તિ,
યથા અમૃતં સુરાણાં (દિવિ) મુસાય (ભવતિ) તથા તક

નાળાં મુરિ (મુરગ્ય ભાતિ દ્વિતિ વૈયા) આહુ ॥ ઉદચ્ચિત્
કફચ્ચત્ વચ્ચમ્ મામત્ (યત્) ધમ મતમ્ । છચ્ચિત્
શીતલા લ્પ્યાં વિષ્ણમત્પાદશી વાતનુન્ કફચ્ચત્ (સતી
અર્પિ) સા તુ લગ્નાચ્ચિત્વા દીપની (મવતિ) ॥

યોલ, મથિત, તક, ઉદચ્ચિત્ અને છચ્ચિકા,
એટલા છાશના લેહો છે. પાણી નાખ્યા વિના જ
ઉપરના ચીકાશવાળા ઘાટો ભાગ સહિત વડોવેલું
હલીં યોલ^૧ (યોળવું) કહેવાય છે. ઉપરના
ચીકાશવાળા ઘાટો ભાગ કાઢી નાખી પાણી
વગર જ વડોવેલું હલીં મથિત^૨ કહેવાય છે.
ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વડોવેલું હલીં
તક^૩ કહેવાય છે. બરાબર અધું^૪ પાણી નાખી
વડોવેલું હલીં ઉદચ્ચિત્^૫ કહેવાય છે અને
વડોવીને જેમાંથી માખણ કાઢી લીધું હોય
તથા ઘણું પાણી નાંખીને ખૂબ આછું કરેલ
હોય તે હલીં છચ્ચિકા^૬ કહેવાય છે. સાકર
નાખેલ યોલના શુષ્કો આંખાના રસના જેવા
યાય છે. મથિત વાયુને તથા પિત્તને હરનાર,
આનંદ પમાડનાર અને કફને તથા પિત્તને
તોડનાર છે. તક આડાને રોકનાર, તૂકું, ખાકું,
પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકું, ઉબ્જવીર્ય,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
વૃષ્ટિ આપનાર, વાયુને નાશ કરનાર અને હલકું
હોવાથી આડાને રોકનાર હોઈ ગ્રહણી આદિ
રોગવાળાઓને પચ્ય થાય છે; વળી તે પાકમાં
મધુર હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરતું નથી
અને તૂકું, ઉબ્જવીર્ય તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને
તોડે છે. તકનું સેવન કરનાર માણસ (રોગથી)
કઠી પીડાતો નથી અને તકથી બળી ગયેલા
રોગો પાછા કઠી ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ
અમૃત દેવતાઓને (૨૪૧) ગા) સુખ આપનાર
છે, તેમ તક પૃથ્વી પર માણસોને સુખ
આપનાર થાય છે, એમ (વૈદો) કહે છે.
ઉદચ્ચિત્ કફ કરનાર, બળને વધારનાર અને
અજીર્ણશને નાશ કરનાર હોઈ અતિશય
ઉત્તમ છે. છચ્ચિકા ટાઢી, હલકી; પિત્તને,
શ્રમને તથા તૃષ્ણને મટાડનારી; વાયુને મટાડ
નારી અને કફને કરનારી છે, છતાં લૂલ
નાખેલી છચ્ચિકા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર

થાય છે. ૧-૮

૧. ઘુડપતે-આલોચ્યતે મથ્યત વા સતર નિર્જલમેવ
યત્, ઘુડ પ્રતિપાતે-કર્મણિ પત્, ડચ વ ડ, વદ્વા હન્યત
મથા દ્વિતિ ધોલ, (દેમ-ઉપા ૪૧૫) દ્યલોલે નિપાત્યતે-
નેને પાણી નાખ્યા (વના જ તર સાથે વડોવી
નાખાય તે યોલ; અથવા રવ્યયાથી નેને હણી નાખાય
છે, તે યોલ-ઉંમટોપના આધારે)-હલીંનું વેરવું.

૨. મથ્યતે-વિલોચ્યત રમ અસર નિર્જલમેવ, મથે
વિલોચ્ને, કર્મણિ જ્ઞ-મથિતમ્-નેને તર કાઢી નાખી
પાણી નાખ્યા વગર જ મથિ વડોવાય છે, તેવું
હલીં મથિત કહેવાય છે.

૩. તથતિ તચ્ચત વા પાદજલમ્, ઉખ્ણવીચ્ચવાદિગુણ-
જાત ચેતિ તચ્ચ, તચુ જ્ઞો-સ્ફાયિતચિ૦-(ઉખા.
૨-૧૨) દ્વિતિ ર્જ્-નેમા એક અતુર્થો શ પાણી પડે છે
અને જે ઉખ્ણવીર્ય આદિ શુષ્કોને પામે છે, તેથી તક-
ચોથા ભાગ પાણીવાળું હલી-જાસ.

૪. ગર્ધમોગન ઉદકેન ધચતિ-વર્ષત, 'દુઓષ્ઠિ
ગતિદ્વદ્વો-જિર્-અધ'બાગે પાણી નાખનાથી જે
વધે છે, તેવું હલી વડોવેલી છાશ-ઉદચ્ચિત

૫. છચ્ચતે-વલવાન્ ક્રિચત વહ્નિરજયા, અપવાચ્યતે
ચ વસુધેયા, છદિરુ કર્જને અપવારણે ચેતિ ધાતો-'વસુન્
શ્લિપ્તિસઙ્ગોઃ-દ્યલોળાદિ વસુન્, વાહુલવાદ દચ્ચ છઃ-
જે અગ્નિને બળવાન કરે છે, તથા વાયુને મટાડે
છે, તે પૃથ્કળ પાણીવાળી અને માખણ વિનાની
૨૪૨ છાશ-છચ્ચિકા.

ટીકા-મથિત મહવા દ્વિતિ લોકે । છચ્ચિકા-છાછ
દ્વિતિ લોકે । મથિતને લોકમાં મડા કહે છે અને
છચ્ચિકાને છાશ કહે છે.

બુદ્ધી બુદ્ધી જાતની છાશના શુષ્કો
સમુદ્ગતવૃત્તં તક્કં પથ્યં લઘુ વિશેષતઃ ।
સ્તોકોદ્ગતવૃત્તં તસ્માદ્ ગુરુ વૃથ્યં કફાપહમ્ ॥૨॥
અનુદ્ગતવૃત્તં સાન્દ્રં ગુરુ પુષ્ટિકફપ્રદમ્ ॥ ૧૦ ॥
જ-વચ-સમુદ્ગતવૃત્ત તક પથ્ય (ચ) વિશેષતઃ
લઘુ (મવતિ), સ્તોકોદ્ગતવૃત્ત તસ્માદ્ ગુરુ વૃથ્ય કફા-
પહ (સ્વાત), અનુદ્ગતવૃત્ત (વૃ) સાન્દ્ર (સત્) ગુરુ
પુષ્ટિકફપ્રદ (ચ મવેન્) ॥

જેમાંથી સઘણું માખણરૂપ ઘી કાઢી
લીધું હોય એવું તક (છાશ) પચ્ય અને
અત્યંત હલકું છે; જેમાંથી થોડુંક ઘી કાઢી
લીધું હોય એવું તક ઉપરના તક કરતાં
બારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને કફ કર-

નાર છે, જેમાલી ધી ગિલકુલ ઠાટી લીધું
 ન હોય એવું તક ધાડું તથા બારે હોઈ
 પુષ્ટિ આપનાર અને કંઈ ડરનાર છે ૯,૧૦
 બુદ્ધ બુદ્ધ રાગ ઉપર તે તે ધ્યાનને ઉપયોગ
 યાતેન્દ્રિય શસ્યતે તક ઇન્દ્રિયસંધવસયુતમ્ ।
 પિત્તે સ્વાદુ સિતાયુક્ત સન્ધવમધિકં વક્ર ॥૧૧
 હિદ્ગુજીરયુત ઘોલ સંધવેત ચ સયુતમ્ ।
 મધેદતીય યાતમ્મર્શાડ્વીસાદ્ધત્પરમ્ ॥૧૨॥
 ઠ્ઠિદ પુષ્ટિદે વલ્ય ઘસ્તિશુઠ્ઠિવિનાશનમ્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રે તુ સગુહ પાણ્ડુરોગે સચિત્રકમ્ ॥૧૩॥
 અન્ય - રાત અમ્લ પુષ્ટિસંધવસયુત તક શસ્યત,
 પિત્તે સિતાયુત સ્વાદુ (શસ્યત) વક્ર અધિક સન્ધવ
 (શસ્યત) । હિદ્ગુજીરયુત ચ મેન્ધવન સયુતે ધાતે
 અર્તાય વાતમ્મર્શાડ્વીસાદ્ધત્ પર ઠ્ઠિદ પુષ્ટિદે વલ્ય
 ઘસ્તિશુઠ્ઠિવિનાશન મવત્ સગુહ તુ (પાત) મૂત્રકૃચ્છ્રે
 (શસ્યત) સચિત્રક (તુ પાત) પાણ્ડુરોગ (પ્રસસ્યત) ॥

વાયુ ઉપર ખાડું અને સૂઠ તથા સેધવ
 નાખેલું તક ઉત્તમ છે પિત્ત ઉપર સાકર
 વાળું મીઠું તક ઉત્તમ છે કંઈ વધેા હોય
 તો સૂઠ, મરી અને પીપરવાળું તક ઉત્તમ
 છે. હિંગ, છુરુ તથા સેધવથી મિશ્રિત
 કરેલું દહીંનું ઘોળવુ વાયુને અત્યંત તોડનાર,
 અરથને તથા આંતસારને મટાડનાર, ખૂબ
 ઝચિ આપનાર પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધાર
 નાર અને નાભિથી નીચેના ભાગના શૂળને
 મટાડનાર છે ગોળથી મિશ્ર કરેલું ઘોળવુ
 મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ઉત્તમ છે અને ચીતરાથી મિશ્ર
 કરેલું ઘોળવુ પાડુરોગ ઉપર શ્રદ્ધ છે ૧૧,૧૩
 કાચી તથા પાકી ઘાશના શુણે

તક્રમામ કર્ક કોષ્ટે હન્તિ કળ્ઠે કરોતિ ચ ।
 પીનસશ્વાસકાસાદૌ પન્નમય પ્રયુજ્યતે ॥૧૪॥
 અન્ય - આમ તક કાષ્ટે વક્ર હન્તિ કળ્ઠે ચ (વક્ર)
 કરોતિ । પીનસશ્વાસકાસાદૌ વક્રમ્ એ (તક) પ્રયુજ્યતે ॥
 કાચુ તક કોઠાના કંઈને તોડે છે અને
 કંઠમા કંઈ કરે છે સળેખમ શ્વાસ અને
 ઉધરસ આદિ દરદોમા પાકા તકને બ
 ઉપયોગ કરાય છે ૧૪

તકસેનના નિપથો અને શુણે
 શીતકાલેડમિમાન્ઢે ચ તથા યાતામયેપુ ચ ।
 અરુચી સ્રોતસા રોધે તક સ્યાદમૃતોપમમ્ ॥૧૫॥

તત્તુ હન્તિ મરચ્છરિદિ, - પ્રસેમધિપમજ્વરાન્ ।
 પાણ્ડુમેદોપ્રહૃણ્યશ્ચા, - મૂત્રપ્રહમગન્દરાન્ ॥ ૧૬ ॥
 મેહ ગુલ્મમતીસાર શૂળ્લોહોદ્ધરાચ્છી ।
 દિવપ્રકોષ્ટગતવ્યાધીન્કુષ્ઠશોથત્વાટમીન્ ॥ ૧૭ ॥
 અન્ય - શાતઠાટ ચ બ્રિમાન્ઢે તથા ચ વળા
 મયુત બહો ઠાતર્લા રોધે તકમ્ અમૃતાપન સ્યાન્ ॥
 તન્ તુ મરચ્છરિદિવપમજ્વરાન્ પાણ્ડુમેદાપ્રહૃણ્યશ્ચો
 મૂત્રપ્રહમગન્દરાન્ મેહ શુન્મ અર્તાયાર શૂળ્લોહોદ્ધરાચ્છી
 દિવપ્રકોષ્ટગતવ્યાધીન્ કુષ્ઠશોથત્વાટમીન્ હન્તિ ॥

ગીતકાળના, અગ્નિ મદ ધરેા હોય ત્યારે,
 વાયુના દરદોમા, અરુચિમા અને નાડીઓતુ
 રાકાણુ વયુ હોય ત્યારે તક અમૃત જેવું કામ
 કરે છે તક ઝેરને, ઊલટીને, લાળના અરવાને,
 વિષમ-વરને, પાડુરોગને, મેહને, ચક્રણીરોગને
 અરથને, મૂત્રકૃચ્છ્રને, બળ દરને, પ્રમેહને,
 ગોળાને, અતિઆરને, શૂળને, ખરલને, પેટના
 રોગને, અરુચિને, ધોળા કોઠને, કોઠાના બરદો
 ને, કોઠને, સોબને, તૃપાને અને કૃમિઓને
 મટાડે છે ૧૫-૧૭

ઘાશના નિપેના વિપથો

નય તક ક્ષતે વ્યાજોષ્ણકાલે ન દુર્બલે ।
 ન મૂર્છાંધ્રમદાહેપુ ન રોગે રક્તપિત્તજે ॥૧૮॥
 અન્ય - ક્ષત તક નેય દવાત્ ઉષ્ણકાલે ન દુર્બલે
 ન મૂર્છાંધ્રમદાહેપુ ન રક્તપિત્તે રોગ ન (દવાત્) ॥
 ક્ષતવાગાને, ઉનાળામા, દુખળાને, મૂર્ચ્
 મા, બ્રમમા, હાહમા અને રક્તપિત્તના રોગમા
 તક ઠ્ઠી ન દેવાય ૧૮

દહીના પ્રકાશ પ્રમાણે ઘાશના શુણે
 યાન્યુકાનિ દષીન્યષ્ટો તદ્ગુણ તક્રમાદિશેત્ ॥૧૯॥
 અન્ય - (દષીન્યષ્ટો) યાનિ અર્થે દષીનિ ઉષ્ણનિ
 તદ્ગુણ તક્રમ્ ગદિશેત્ ॥

(દષીન્યષ્ટોના) જે આઠ પ્રકારના દહી
 કદ્ધા છે, (અને તેઓમા જે શુણે ઠ્ઠ્યા
 છે,) તે તે દહીના તકમા પશુ તે તે જ
 શુણે બાણવા. ૧૯

હતિથી ભાવપ્રકાશમા તકવર્ગ અગ્રસ

૧૬ : નવનીતવર્ગ

માખણના નામે તથા ગાયના માખણના ગુણે

પ્રક્ષણ સરજ હૈયજ્ઞવીન નવનીતકમ્ ।
 નવનીત હિત ગવ્ય વૃષ્ય ઘર્ણયલામિદ્રત્ ॥૧૥॥
 સપ્રાહિ વાતપિત્તાચ્ચુક્ર-ક્ષયાર્શાઙ્ગિતકાસહત્ ।
 તદ્વિત વાલકે વૃદ્ધ વિશેવાદ્મૃત શિશા ॥૨૦॥

અન્ય - પ્રક્ષણ સરજ હૈયજ્ઞવીન નવનીતકમ્ (ક્ષિતિ નામાનિ ગુણાથ-) ગવ્ય નવનીત હિત વૃષ્ય ૫નગમિ દ્યુ સપ્રાહિ વાતપિત્તાચ્ચુક્રયાર્શાઙ્ગિતકાસહત્ (ભર્તિ) તદ્ વાલક (ચ) વૃદ્ધ હિતમ્ (અસ્તિ) શિશો વિશેવા અમૃતમ્ (ભવતિ) ॥

પ્રક્ષણ, ૧ સરજ, ૨ હૈય જ્ઞવીન અને નવનીત એટલા માખણના સંસ્કૃત નામે છે ગાયનુ માખણ હિતકારી, મૈથુનચક્રિતને વધારનાર વર્ણને સારો કરનાર, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રીત કરનાર, આડને રોકનાર અને વાયુ, પિત્ત, લોહીના બગાડ કે વાત પ્રધાન રક્તપિત્ત, અરશ, અદિત વાયુ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે એ માખણ બાળકને તથા વૃદ્ધને પણ હિતકારી છે અને તેમાય બાળકને તા ખાત અમૃતરૂપ છે ૧, ૨

૧ ક્ષયત-મિત્રીક્રિવત અનાદિના યત્ ઉપદિષ્ઠ વા યનાદિ તત્ પ્રક્ષણમ્ પ્રક્ષ સપાત ઉપદહે ચ કમણિ કણે વા સ્તુત-એને અનાદિ સાથે મિત્ર કરાય છે અથવા જેના વડે અનાદિ આપડાય છે તે પ્રક્ષણ માખણ

૨ પચસાં દમ્નો વા સરાન્ જાતમ્-પચમ્યા જને દૂધની કે દહીની તરમારી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેની સરળ માખણ

૩ ઉચ્ચત્ ક્ષિતિ વાદ-કમણિ ઘન મ્વા વાદ ગોદોહ ણા ગાદાહ-દ્વાગાદાહ દ્વાગવાહસ્વ વિકાર હૈયજ્ઞવીનમ્ હૈયજ્ઞવીન સજ્ઞાયમ્ ક્ષયનન નિવાલ્યત ગર્ભ કાનના ગાનના દૂધમારી બનેલા દહીનો જે નિકર તે ઉપજવીન તાવ્યુ માખણ

૪ નવ ચ તન્ નીત દ્યોગોદોહાત્ ક્ષિતિ નવનીતમ્-અઠ ગાલના દૂધના વહી માથી તાવ્યુ વનોથી કાઢેલ માખણ તે નવનીત

જે સના માખણના ગુણે
 નવનીત મહિષ્યાસ્તુ વાતશ્લેષ્મકર ગુરુ ।
 વાહપિત્તપ્રમહર મેદ યુકવિવર્ધનમ્ ॥ ૩ ॥

અન્ય - મહિષ્યા નવનીત તુ વાતશ્લેષ્મકર ગુરુ વાહપિત્તપ્રમહર મેદ યુકવિવર્ધનમ્ (ભવતિ) ॥

જે સતુ માખણ વાયુને તથા વડેને ઠરનાર, ભારે, દાડને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મેદને તથા વીર્યને વધારનાર છે ૩

દૂધમાથી કાઢેલા માખણના ગુણે

કુમ્બોલ્ય નવનીત તુ ચમુષ્ય રકપિત્તનુત્ ।
 વૃષ્ય ઘલ્યમતિસ્ત્રિગ્ધ મધુર ગ્રાહિ શીતલમ્ ॥૪

દૂધમાથી પરબારબ કાઢેતુ માખણને ત્રને હિતકારી, રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૈથુનચક્રિતને વધારનાર, બળ આપનાર, બહુ બરિગ્ધ તથા મધુર હોઈ આડને રોકનાર અને ટાડું છે ૪

તાજ માખણના ગુણે

નવનીત તુ સઘસ્ક સ્વાડુ ગ્રાહિ હિમ લઘુ ।
 મધ્ય કિશ્કિન્કવાયામ્લમોષ્પક્તકાશસકમાત્ ॥૫॥

અન્ય - સઘસ્ક નવનીત તુ સ્વાડુ ગ્રાહિ હિમ લઘુ (સત્) મધ્ય (તથા) સ્વપ્ત તન્નસકમાત્ કિષ્કિન્કવાયામ્લમ્ (ભવતિ) ॥

તાણુ માખણ મધુર, આડને રોકનાર, ટાડું તથા હલકું હોઈ યુદ્ધિને હિતકારી છે અને જરાક તકનો અશ આપવાથી કાઈક વૃક્ષ તથા ખાડું હોય છે ૫

નાસી માખણના ગુણે

સક્ષારકદુકામ્લત્વાચ્છર્ચા કુષ્ઠકારકમ્ ।
 શ્લેષ્મલ ગુરુ મેદસ્ય નવનીત ચિરતનમ્ ॥ ૬ ॥

અન્ય - ચિરતન નવનીત સક્ષારકદુકામ્લત્વાચ્છર્ચા કુષ્ઠકારક શ્લેષ્મલ ગુરુ મેદસ્ય (ભવતિ) ॥

ઘણુ વખતન (વાસી) માખણ ખારાશથી, તીખાશથી તથા ખટાશથી યુક્ત થવાને લીધે જિનટી, અરશ તથા કોઠને કરનાર, કફ વધારનાર, ભારે અને મેદની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે ૬

દ્યુતિથી ભાવપ્રકાશમા નવનીતવર્ગ સમાસ

૧૭ : ધૃતવર્ગ

ધીનાં નામો તથા સામન્ય ગુણો
 ધૃતમાર્ગ્યં હ્રિવિઃ કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
 ધૃતં રસાયનં સ્વાદુ ચક્રુષ્યં વદ્ધિવીપનમ્ ॥૧॥
 શીતવીર્યં વિપાલક્ષ્મી, -પાપપિત્તાનિલાપહમ્ ।
 અભ્યામિપ્યન્દિ કાન્ત્યોજસ્તેજોલાઘ્ન્યશુદ્ધિદત્ ॥૨॥
 સ્વરસ્મૃતિઠ્ઠરં મેષ્યમાયુષ્યં વલકૃદ્ ગુરુ ।
 ઉદાવત્તજ્વરોન્માદઃ, -શૂલાનાહનનાન્દરત્ ।
 ક્ષિપ્તં કફકરં રક્તઃ, -ક્ષયવીસંપરંકનુત્ ॥ ૩ ॥
 અન્યથ - ધૃતમ્ આજ્યં હ્રિવિઃ સર્પિ (રૂતિ નામાનિ),
 અથ તદ્ગુણા વધ્યન્તે-ધૃત રસાયનં સ્વાદુ ચક્રુષ્યં વદ્ધિ
 વીપનં શીતવીર્યં (સત્) વિપાલક્ષ્મીપાપપિત્તાનિલાપહમ્
 અભ્યામિપ્યન્દિ કાન્ત્યોજસ્તેજોલાઘ્ન્યશુદ્ધિદત્ સ્વરસ્મૃતિઠ્ઠર
 મેષ્યમ્ આયુષ્યં વલકૃદ્ ગુરુ ક્ષિપ્ત કફકર (સત્)
 ઉદાવત્તજ્વરોન્માદઃશૂલાનાહનનાન્દરત્ (તથા ચ)
 રક્ત ક્ષયવીસંપરંકનુત્ (ભવતિ) ॥

ધૃત, ^૧ આન્ય, ^૨ હ્રિવિપૃ ^૩ અને સર્પિપૃ
 એટલા ધીના સરકૃત નામો છે. ધી રસાયન,
 મધુર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર
 તથા શીતવીર્યવાળુ હોઈ જેર, અલક્ષ્મી,
 પાપ, પિત્ત અને વાયુને મટાડનાર, રસવાહી,
 નાહીએને થોડી રોકનાર, ક્ષાતિ, બળ, તેજ,
 લાવણ્ય, યુદ્ધિને કરનાર; સ્વરતુ નિર્મલપણું
 તથા સ્મરણશક્તિ ઉપબલનાર, પવિત્ર, આયુષને
 વધારનાર, શક્તિ આપનાર, ભારે, સિન્ધ તથા
 કદ્દ કરનાર હોઈ ઉદાવત્ત નામનો રોગ, તાવ,
 ઉન્માદ, શૂળ, આદરો, મધુ, રાક્ષસ, ક્ષય,
 રતવા તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧. ક્ષિપ્તિ-સિઘ્વતિ તજોવગ્વીર્યાદિ વેદે. ક્ષિપ્ત-
 સિઘ્વત ચ હ્રિવિ સ્વરૂપેણ કહ્નો-રૂતિ ધૃતમ્, ધૃ રોચન-
 ' અહિપુષ્ટિમ્બ ક.' (ઉગા. ૩-૮૧)-જે શરીરમા
 તેજ, બળ તથા વીર્ય વગેરેને સિઘ્વે છે. તેમ જ
 દેવાદિના પાલિદાનરૂપે જેને અગ્નિમાં સિઘ્વવાના-
 હોમવામા આવે છે, તેથી ધૃત-ધી.

૨. આ-પ્રમાન્તાત અન્યતે અનેન અભાવિકમ્, બજ
 વ્યક્ત્યાદૌ-અહં સન્નાયામ્' इति कथय-नेनाथी अत्र
 વગેરે ચોપાસ ખરડાય-હી પાય-ચોપાસ કે તરબોળ
 કરાય છે, તેથી આન્ય-ધી.

૩. હૃયતે-પ્રવીર્યત વેગતાદુરંદોન વહો શાશ્વિકાદિમિ,
 હુ રાનાદનયો -જેને યાચિએ વગેરે દેવાદિના નિમિત્તે

અગ્નિમાં અપે-ગમે છે, તેથી હ્રિવિપૃ-ધી.

૮. સર્પિતિ-મલ્લનિ ક્ષિપ્તવાગ્નિગુણાત્, ચક્ષુ મ્નો-
 સ્મ પ્રત્યય. (ઉગા. ૩-૧૦૮)-તે ચીકાત વગેરે
 ગુણોને ધાવ્ણ કરે '૩, તેથી સર્પિપૃ-ધી.

આયુના ધીના ગુણો
 ગચ્ય ધૃતં વિદોષેણ ચક્રુષ્યં વૃષ્યમશ્નિદત્ ।
 સ્વાતુપારુઠ્ઠરં શીત વાતપિત્તરુકાપહમ્ ॥ ૪ ॥
 મેધાલાઘ્ન્યકાન્ત્યોજસ્તેજોવૃદ્ધિદરં પરમ્ ।
 અલક્ષ્મીપાપરક્ષોઘ્નં વયસઃ સ્થાપકં ગુરુ ॥ ૫ ॥
 વલ્યં પવિત્રમાયુષ્યં સુમદ્ભ્યં રસાયનમ્ ।
 સુગન્ધ રોચનં ચારુ સર્વાંગ્યેષુ ગુણાધિકમ્ ॥ ૬ ॥

આયુ ધી વિશેષે કરી નેત્રને હિતકારી,
 મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
 પાકમા મધુર, ટાહું; વાત, પિત્ત તથા કદ્દને
 મટાડનાર; યુદ્ધિની, લાવણ્યની, ક્ષાતિની,
 સામર્થ્યની તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર;
 અલક્ષ્મીને, પાપને તથા રાક્ષસોને હણ
 નાર, લુવાનીને સ્થિર રાખનાર, ભારે, બળ
 આપનાર, પવિત્ર, આયુષને વધારનાર, મગ-
 લરૂપ, રસાયન, સુગંધયુક્ત, રચિ ઉપબલનાર,
 સુદર અને ધીની સઘળી બતોમા ગુણોધી
 અધિક છે. ૪-૬

મેંસના ધીના ગુણો

માહિપં તુ ધૃતં સ્વાદુ પિત્તરક્તાનિલાપહમ્ ।
 શીતલ ય્લેપ્મલ વૃષ્ય ગુરુ સ્વાદુ વિપચ્ચયતે ॥ ૭ ॥
 અન્યથ - માહિપ ધૃત તુ સ્વાદુ શીતલ ય્લેપ્મલ
 વૃષ્ય ગુરુ (સત્) સ્વાદુ વિપચ્ચયત (તથા) પિત્તરક્તા
 નિલાપહમ્ (ભવતિ) ॥

લેસનુ ધી મધુર, ટાહું, કદ્દ કરનાર,
 મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ભારે તથા પાકમાં
 મધુર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા
 વાયુને મટાડનાર છે. ૭

બકરીના ધીના ગુણો

આજમાર્ગ્યં કલોત્યાગ્નિ ચક્રુષ્યં ઘલવર્ધનમ્ ।
 કાસે શ્વાસે ક્ષયે ચાપિ હિત પાકે મલેત્કદુ ॥ ૮ ॥
 અન્યથ - આજમ્ આર્ગ્યમ્ અગ્નિ કરોતિ, ચક્રુષ્ય
 ઘલવર્ધનમ્ અપિ ચ પાકે કદુ (સત્) કાસે શ્વાસે ક્ષયે
 હિત ભવેત્ ॥

બકરીનુ ધી અગ્નિ કરનાર, નેત્રને હિતકારી,
 બળને વધારનાર અને પાકમાં તીખું હોઈ

ઉધરસ, શ્વાસ તથા ક્ષય ઉપર હિતકારી છે. ૮

ઊંટડીના ધીના ગુણે

આષ્ટ કટુ ધૃત પાકે શોષક્રમિવિપાપહમ્ ।

દીપન કફનાતમ્ન કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥૧૧॥

અન્વય—આષ્ટ ધૃત પાકે કટુ (સત્) દીપન શોષ
ક્રમિવિપાપહ કફનાતમ્ન વૃષ્ટગુલ્મોદરાપહમ્ (સ્યાત્) ॥

ઊંટડીનું ધી પાકમા તીખું હોઈ અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર અને શોષ, કૃમિ, ઝેર, કંક, વાયુ,
કોઠ, ગોળો તથા પેટના રોગને મટાડનાર છે ૯

ગાડરના ધીના ગુણે

પાકે લઘ્વાયિક સર્પિ સર્વરોગવિનાશનમ્ ।

વૃદ્ધિ કરોતિ चास्थीनामश्मरीशर्करापहम् ।

चक्षुष्यमग्निउलद वातदोषनिवारकम् ॥ ૧૦ ॥

અન્વય—આયિક સર્પિ પાકુ લઘુ (સત્) સર્વરોગ
વિનાશન ચ અસ્થીનાં વૃદ્ધિ કરાતિ (તથા) અશ્મરી-
શર્કરાપહ ચક્ષુષ્યમ્ અગ્નિવલદ વાતદોષનિવારકમ્ (ભવતિ) ॥

ગાડરનું ધી પાકમા હલકું હોઈ સર્વ
રોગોનો નાશ તથા હાડકાની વૃદ્ધિ કરે છે,
તેમ જ પથરીને તથા કાડરીને મટાડનાર,
નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને
વાયુના દોષનું નિવારણ કરનાર છે ૧૦

શ્ચીના ધીના ગુણે

કર્ફેનિલે યોનિદોષે પિત્તે રક્તે ચ તદ્વિતમ્ ।

ચક્ષુષ્યમાજ્યં સ્ત્રીણા વા સર્પિ સ્યાદમૃતોપમમ્ ॥

અન્વય—સ્ત્રીણામ્ આજ્ય કર્ફ અનિતે યોનિદોષે
પિત્ત ચ રક્ત હિત, તત્ સર્પિ ચક્ષુષ્ય વા અમૃતાપમ સ્યાત્ ॥

શ્ચીઓનું ધી કંક, વાયુ, યોનિદોષ, પિત્ત
અને લોહીના બગાડ ઉપર હિતકારી છે,
અને તે ધી નેત્રને હિતકારી હોઈ અમૃત
સમાન છે ૧૧

ધોડીના ધીના ગુણે

વૃદ્ધિ કરોતિ વહાગ્નેલેષુ પાકે વિપાપહમ્ ।

તર્પણ નેત્રરોગ્ન વાહનુદ્વચ્ચાષુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય—વહ્વાષુત વહાગ્ન વૃદ્ધિ કરોતિ પાકે લઘુ
વિપાપહ તર્પણ નેત્રરોગ્ન વાહનુત્ (સ્યાત્) ॥

ધોડીનું ધી શરીરના અગ્નિને વધારે છે,
પાકમા હલકું, ઝેરને હલુનાર, તૃપ્તિ આપ
નાર, નેત્રના રોગને હલુનાર અને દાહને
મટાડનાર છે. ૧૨

દૂધમાથી કાંટેલા ધીના ગુણે

ધૃત દુग्ધમવ ગ્રાહિ શીતલ નેત્રરોગહૃત્ ।

નિહન્તિ પિત્તદાહાશ્મદમૂર્છાધ્મમાનિલાન્ ॥૧૩॥

અન્વય—દુગ્ધમવ ધૃત ગ્રાહિ શીતલ (સત્) નેત્ર
રોગહૃત્, પિત્તદાહાશ્મદમૂર્છાધ્મમાનિલાન્ નિહન્તિ ॥

દૂધમાથી બનાવેલું ધી આડાને રોગનાર
અને ટાહું હોઈ નેત્રના રોગને મટાડનાર
અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો બગાડ, મદ, મૂર્છા,
બ્રમ તથા વાયુને હણે છે ૧૩

ગઈ કાલના દહી માથી કરેલા ધીના ગુણે

હૃવિર્હાસ્તનદધ્યુત્ય તત્સ્પગાઢ્યૈયજ્ઞવીનકમ્ ।

હૈયજ્ઞવીન ચતુષ્પ દીપન ચચિષ્ટવરમ્ ।

યલકુદ્ વૃહણ વૃષ્ય વિશેષાજ્જ્વરનાશનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય—ઘસ્તનદધ્યુત્ય હૃવિ હૈયજ્ઞવીનક સ્યાત્,
તદ્ હૈયજ્ઞવીન ચતુષ્પ દીપન પર ચચિષ્ટ વલકુદ્
વૃહણ વૃષ્ય વિશેષાત્ જ્વરનાશન (સ્યાત્) ॥

ગઈ કાલના-વાસી દહી માથી કરેલું
ધી હૈયગવીનક કહેવાય છે, એ ધી નેત્રને
હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઘણું રુચિ
કારક, બળ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુન
શક્તિને વધારનાર અને વિશેષે કરી તાવનો
નાશ કરનાર છે ૧૪

બૂના ધીના ગુણે

વર્ષાદૂર્ધ્વે ભવેદાજ્ય પુરાણ તત્ત્રિદોષનુત્ ।

મૂર્છાકુષ્ઠવિયોગ્માદાપસ્મારતિમિરાપહમ્ ॥ ૧૫ ॥

યથા યથા પ્રચિલ્લ સર્પિ પુરાણમધિક ભવેત્ ।
તથા તથા ગુણ સ્વૈ સ્વૈરધિક તદુદાહતમ્ ॥૧૬

અન્વય—વર્ષાત્ ઝર્ષમ્ આજ્ય પુરાણ ભવેત્, તત્
ત્રિદોષનુત્ મૂર્છાકુષ્ઠવિયોગ્માદાપસ્મારતિમિરાપહ (ચ
સ્યાત્) । અચિલ્લ સર્પિ યથા યથા અધિક પુરાણ
ભવેત્ તથા તથા સ્વૈ સ્વૈ ગુણ અધિક તદ્ ઉદાહતમ્ ॥

એક વર્ષથી ઉપરનું ધી બૂનું થાય છે,
એ ધી ત્રણે દોષને મટાડનાર અને મૂર્છા,
કોઠ, ઝેર ઉન્માદ, વાઈ તથા આખે આખ
પડવારૂપ-તિમિર રોગને મટાડે છે સર્વ
પ્રકારનું ધી જેમ જેમ વધારે બૂનું થાય,
તેમ તેમ પોતપોતાના વધારે શુભવાળું તે
કહેવાય છે ૧૫,૧૬

૨૥ા ઉપર તાલુ જ ધી ત્રાપરવું ?

યોજયેન્નવમેવાજ્યં મોજને તર્પણે શ્રમે ।

યલક્ષયે પાણ્ડુરોમે કામલાનેત્રરોમયોઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્યથ - મોજને તણ શ્રમે વલક્ષયે પાણ્ડુરોમે કામલાનેત્રરોમયોઃ નમ્ એ શાજ્ય યોજયેત્ ॥

સોજનમા, તર્પણપ્રયોગમા, પરિશ્રમ

ઉપર, બળના ક્ષય ઉપર, પાંડુરોગ ઉપર,

કમળા ઉપર અને નેત્રના હરકોઈ રોગ ઉપર

તાલ જ ધીનો જ ઉપયોગ કરવો. ૧૭

ધી કોને તથા ક્યા રોગ પર ન દેવું ?

રાજયક્ષમણિ ઘાલે ચ વૃદ્ધે શ્લેષ્મકૃતે ગદે ।

રોમે સામે વિપૂચ્યા ચ વિચન્ધે ચ મદાત્વયે ।

જ્વરે ચ દહને મન્દે ન સર્પિર્ધનુ મન્યતે ॥ ૧૮ ॥

અન્યથ - ઘાલે ચ વૃદ્ધે રાજયમણિ શ્લેષ્મકૃત ગદે સામે રોગે ચ વિપૂચ્યા ચ વિચન્ધે મદાત્વય જ્વરે ચ મન્દે દહને સર્પિ ધનુ ન મન્યત ॥

બાળકને, વૃદ્ધને, ભારે ક્ષયરોગ ઉપર,

કેદના દરદ ઉપર, આમવાળા રોગ ઉપર,

કોલેરા ઉપર, મળબધ ઉપર, મદાત્વય ઉપર,

તાવ ઉપર અને મદાત્તિ ઉપર ધી (દેવું)

સારું નથી. ૧૮

ધૃતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં પૂતવર્ગ સમાસ

૧૮ મૂત્રવર્ગ

ગોમૂત્રના ગુણે ।

ગોમૂત્રં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણ ક્ષારં તિક્ત કપાયકમ્ ।

લઘ્વગ્નિદીપન મધ્યે પિત્તકૃત્કફવાતહત્ ॥ ૧ ॥

શૂલગુલ્મોદરાનાહ, -કળ્કવશિમુખરોગજિત્ ।

ક્લિલાસગદવાતામ, -ચસ્તિફકુકુષ્ઠનાશનમ્ ।

કાસશ્વાસાપહં શોથ, -કામલાપાણ્ડુરોગહત્ ॥ ૨ ॥

કળ્કક્લિલાસગદશૂલમુલાશિરોગાન્,

ગુલ્માતિસારમ્લદામયમૂત્રરોગાન્ ।

કાસ સકુષ્ઠજડરશ્મિપાણ્ડુરોગાન્,

ગોમૂત્રમેકમણિ પીતમપાકરોતિ ॥ ૩ ॥

સર્વેષ્વપિ ચ મૂત્રેણુ ગોમૂત્રં ગુણતોઽધિકમ્ ।

અતોઽવિશેષાત્કથને મૂત્રં ગોમૂત્રમુચ્યતે ॥ ૪ ॥

હોહોદરશ્વાસનાસ, -શોથચંચંમહાપહમ્ ।

શૂલગુલ્મરુજાનાહ, -કામલાપાણ્ડુરોગહત્ ॥ ૫ ॥

કપાય તિક્તતીક્ષ્ણં ચ પૂરણાત્કળ્કશૂલજુત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથ - ગોમૂત્રમ્ એકમ્ અપિ પીત (ચેત્ તર્હિ

તદ્ એ) કળ્કક્લિલાસગદશૂલમુલાશિરોગાન્ ગુલ્માતિ-
તારમલ્દામયમૂત્રરોગાન્ વાહ મટુષ્ઠજડરશ્મિપાણ્ડુરોગાન્
નગસત્તિ ॥ અપિ ચ સર્વેણુ મૂત્રેણુ ગોમૂત્ર ગુણ અધિ-
કમ્ (નવતિ), અ. અવિશેષા કથન મૂત્ર ગોમૂત્રમ્
ઉચ્યત ॥ (ગામૂત્ર) કપાય ચ તિક્ષ્ણા, ણ (વત્)
પૂરણાત્ કળ્કશૂલજુત્ પ્લાહોદરશ્વાસનાસગદવર્ગપ્રહારહ
શૂલગુલ્મરુજાનાહકામલાપાણ્ડુરોગહત્ (નવતિ) ॥

ગોમૂત્ર તીક્ષ્ણ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખારું,
કડવું, તૂરું, હલકુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
પવિત્ર, પિત્ત કરનાર અને કફ, વાયુ, શૂળ,
ગોળો, પેટનો આક્રોશ, ચળ, નેત્રના રોગ, મોહા-
ના રોગ, રહેજ શુલાળી જણાતા કોદનો રોગ,
વાયુ મળ ધી આમ, પેડુના રોગ, હરકોઈ કોદ,
ઉપરસ, શ્વાસ, મોહ, કમળો તથા પાંડુરોગને
મટાડનાર છે. ગોમૂત્ર એકલુ પક્ષ પીધું હોય
તો તે જ ચળને, લગાર શુલાળી જણાતા કોદને,
શૂળને, મોહાના દરદોને, નેત્રનાં દરદોને, ગોળા-
ને, અતિચારને, વાયુ મળ ધી રોગોને, મૂત્રના
અટકાવને, ઉપરસને, કોદને, પેટના રોગને,
કૃમિઓને અને પાંડુરોગને મટાડે છે.
સઘળાં મૂત્રોમા ગોમૂત્ર અધિક શુભોવાળું
છે, આથી ન્યા અમુકલું મૂત્ર એમ વિશેષ
કહ્યું ન હોય, ત્યા મૂત્ર શુભથી ગોમૂત્ર જ
સમજવું. ગોમૂત્ર તૂરું, કડવું, તીક્ષ્ણ, કાનમાં
રેડવાથી કાનના શૂળને મટાડનાર અને બરલનું
દરદ, પેટના દરદ, શ્વાસ, ઉપરસ, મોહ,
આડાની કળજિયાત, શૂળ, ગોળાનું દરદ, પેટનો
આક્રોશ, કમળો અને પાંડુરોગને મટાડે છે. ૧-૬

૧. મૂત્ર્યત - પ્રલ્યત મહનમાર્ગ્ય તીક્ષ્ણાણક્ષાર-
જત્સેપને, મૂત્ર પ્રસવળ - ક્ષમણ વન્ - ગુ ચ બાળના માર્ગ-
માથી તીક્ષ્ણ ગરમ અને ખારા જળરૂપે જે
બહાર નીકળે છે, તે મૂત્ર.

માણસના મૂત્રના ગુણે ।

નરમૂત્રં ગરં હન્તિ સેપિત તદ્રસાયનમ્ ।

રક્તપામાહરં તીક્ષ્ણં સક્ષારલવળં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યથ - નરમૂત્ર સક્ષારલવળ તીક્ષ્ણ (સત્) મ્

હન્તિ, રક્તપામાહર તત્ સેપિત (ચેત્) રસાયન સ્મૃતમ્ ॥

માણસનું મૂત્ર ક્ષારવાળું હોઈ ખારું અને

તીક્ષ્ણ હોઈ ઝેરને હરનાર, રાતી ખસને

મટાડનાર અને સેવન કહ્યું હોય તો રસા-

૫૧ જેવા શુષ્ક કરે છે ૭

મૂત્રના પ્રિયમા સામાન્ય સૂચન

ગોડ્જાડવિમહિવીણા તુ સ્ત્રીણા મૂત્ર પ્રશસ્યતે ।

હરોપ્તેમનરત્વાના પુસા મૂત્ર હિત સ્મૃતમ્ ॥૮॥

ગાય, બકરા, ગાડર (ઘેટા) અને કોચ એ પ્રાણીનું મૂત્ર લેવા કહ્યું હોય, ત્યાં તેઓમા નારીબલિતનું મૂત્ર ઉત્તમ ગણાય છે, અને ગધેડા, ઊંટ, હાથી, માણસ અને ઘોડા એ પ્રાણીનું મૂત્ર લેવા કહ્યું હોય, ત્યાં તેઓમા નરબલિતનું મૂત્ર હિતકારી મનાય છે ૮

ઘટિથી ભાવપ્રકાશમા મૂત્રવર્ગ સમામ

૧૯ તેલવર્ગ

તેલનું સ્વરૂપ અને તેના સામાન્ય શુભે:

તિલાદિક્ષિગ્ધવસ્તૂના સ્નેહસ્તલમુદાહતમ્ ।

તત્તુ વાતહર સર્વે વિરોપાત્તિલસમયમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ - તિલાદિક્ષિગ્ધવસ્તૂના સ્નેહ તલમ્ ઉદાહતમ્, તત્તુ સર્વ વાતહર (મવતિ), તિલસમવ વિરોપાત્ વાતહર (સ્વાત્) ॥

તલ વગેરે સ્નિગ્ધ વસ્તુઓનો જે સ્નેહ ભાગ કાઢી લેવામા આવે, તે (તેલ કે તેલ) કહેવાય છે સઘળી બલતુ તેલ વાયુને હર નાર છે, તેમા પશુ તલનું તેલ વિશેષે કરી વાયુને હરનાર છે ૧

તલના તેલના શુભે:

તિલતૈલ ગુરુ સ્થૈર્યં-ચલવર્ણકર સરમ્ ।

વૃષ્ય વિકાશિ વિશદ મધુર રસપાકયો ॥ ૨ ॥

સૂક્ષ્મ કપાયાનુરસ તિક્ત વાતકફાપહમ્ ।

વીર્યોષ્ણ હ્રિમ સ્પર્શ વૃહણ રક્તપિત્તૃત્ ॥ ૩ ॥

લેહન ચદ્ધવિષ્મૂત્ર ગર્ભાશયવિશોધનમ્ ।

દીપન બુદ્ધિ મૈથ્ય વ્યવાયિ ઘ્રણમેહનુત્ ॥ ૪ ॥

શ્રોત્રયોનિશિર શૂલ-નાશન લઘુતાકરમ્ ।

ત્વચ્ચ કેદ્ય ચ ચક્ષુષ્ય-મમ્યન્ને મોજનેડન્યયા ॥ ૫ ॥

હિન્નમિન્નચ્યુતોત્પિદ્ય-મચિતક્ષતપિચ્ચિતે ।

મમ્સફુટિતવિદ્વાન્નિ-દગ્ધવિશ્કિન્નપ્રારિતે ॥ ૬ ॥

તયામિહતનિમુંમ, -મૃગવ્યાપ્રાદિવિક્ષતે ।

વસ્તો પાનેડનસસ્કાર નસ્યે કર્ણાક્ષિપૂરણે ॥

સેકામ્યજ્વાલગાદેપુ તિલતૈલ પ્રશસ્યતે ॥ ૭ ॥

અન્યથ - તિત્તૈલ ગુરુ સ્થૈર્યચલવર્ણકર સર વૃષ્ય વિકાશિ વિશદ રસપાકયો મધુર સૂક્ષ્મ કપાયાનુરસ તિક્ત વાતકફાપહ વીર્યેણ ઉષ્ણ સ્પર્શે હ્રિમ વૃહણ રક્ત પિત્તૃત્ લેહન ચદ્ધવિષ્મૂત્ર ગર્ભાશયવિશોધન દીપન બુદ્ધિ મૈથ્ય વ્યવાયિ ઘ્રણમેહનુત્ શ્રાન્નગોનિશિર શૂલનાશનમ્ અમ્યન્ને લઘુતાકર ત્વચ્ચ કેદ્ય ચ ચક્ષુષ્યમ્ (અસ્તિ), મોત્તને (ત્વ) અન્યથા । હિન્નમિન્નચ્યુતોત્પિદ્યમચિતક્ષતપિચ્ચિતે મમ્સફુટિતવિદ્વાન્નિદગ્ધવિશ્કિન્નપ્રારિતે તથા અમિહતનિમુંમ મૃગવ્યાપ્રાદિવિક્ષત વસ્તો પાને બનસસ્કાર નસ્યે કર્ણાક્ષિ પૂરણે સેકામ્યજ્વાલગાદેપુ તિલતૈલ પ્રશસ્યતે ॥

તનનું તેલ બારે સ્થિરતા કરનાર, બળ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, ઝાડો ઉતા નાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સઘળા બગોના સાધાઓને ઢીલા કરી રસ આદિ ધાતુઓના બેરને નરમ પાડનાર, સ્વચ્છ, રસમા તથા પાકમા મધુર, પાતળું, પુરાશને અનુસરતું, કડવું, વાયુને તથા કફને મટાડનાર, ઉષ્ણવીર્ય, ઠાલ સ્પર્શવાળું, યુદ્ધિ આપનાર રક્તાપિત્તને કરનાર, દોષોને ઉખેડનાર, વિકાસને તથા મૂત્રને બાધનાર, ગર્ભાશયને સારું કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિ દેનાર, પવિત્ર, સઘળા શરીરમા તરત જ વ્યાપ્ત થનાર, વ્રણને, પ્રમેહને કાનના શૂલને, ચૌનિના શૂલને અને માથાના શૂલને મટાડનાર, શરીર પર ચોળવાથી હલકાર્થ કરનાર, આમડી ને, કેશને તથા ચક્ષુને હિતકારી અને ખાવાથી (ત્વચ્ચાને, કેશને તથા ચક્ષુને હાનિ કરનાર) છે, તેમજ છેદાયેલ, લોદાયેલ, ખરી ગયેલ, ભીસાયેલ, મથાયેલ, ઘવાયેલ, ચગદાર્થ ગયેલ, ભાગેલ, કૂટેલ, વીધાયેલ, અગ્નિથી બળેલ, મૃગ કે વાઘ આદિથી ઘવાયેલ, પછડાયેલ, વળી ગયેલ, તૂટી ગયેલ અને ચિરાઈ ગયેલા ઉપર તનનું તેલ બહુ હિત કારી છે અસ્તિકર્મમા, પીવામા, અન્નને સરકાર દેવામા, નાકમા ટીપા નાખવામા, કાનમા દેડવામા, આખમા દેડવામા, સીચ વાગા, ચોળવામા અને નાહવામા તલનું તેલ ખૂબ વખણાય છે ૨-૭

નવું વૃહણલેપનવા ક્ય સામાનાધિકરણમિલ્યત

આદિ અહીં શંકા થાય કે તદના તેવને પુષ્ટિ આપનાર કર્તું અને દોષોને ઉખેડનાર પણ કર્તું; તો એક જ પદાર્થમાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો કેમ સંભવે? તેનું સમાધાન કહે છે :

તેલના પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોનો સમન્વય
રુદ્ધાદિદુષ્ટઃ પવનઃ સ્રોતઃ સદ્ગોચયેદદા ।
રસોઽસમ્યગ્વહન્કાર્યે કુર્યાદ્રકાઘવર્ધયન્ ॥૮॥
તેપુ પ્રવેષ્ટું સરતા-સૌક્યમ્ભિગ્ધન્યમાર્દવઃ ।
તૈલં ક્ષમં રસં નેતું કૃશાનાં તેન વૃહ્ણમ્ ॥૯॥
વ્યવાયિ સૂક્ષ્મતીક્ષ્ણોણાસરત્વૈમંદસઃ ક્ષયમ્ ।
શનઃ પ્રકુચ્ચતે તૈલં તેન લેખનમીરિતમ્ ॥ ૧૦ ॥
દ્રુતં પુરીષં વદ્માતિ સ્વલિતં તત્પ્રવર્તયત્ ।
ગ્રાહકં સારકં ચાપિ તેન તૈલમુદીરિતમ્ ॥૧૧॥
ઘૃતમન્દ્રાત્પરં પન્થં હીનરોયં પ્રજાયતે ।
તૈલં પક્ષમપન્થં વા ચિરસ્વાયિ ગુણાધિકમ્ ॥૧૨

અન્ય - રુદ્ધાદિદુષ્ટ પવન યદા સ્રોત સકાંચેત્, (તદા) ભગમ્યન્ વહન્ રસ રજાદિ અવર્ધયન્ કાર્યં કુર્યાત્, (તસ્મિન્ સમય) સરતાશૌક્યમ્ભિગ્ધન્યમાર્દવ. તેપુ રસ પ્રવેષ્ટું (ચ) નેતું તૈલ ક્ષમ (ભવતિ), તન વૃશાના વૃહ્ણ (મતમ્) । (કિંચ) વ્યવાયિ (સત્) સૂક્ષ્મતીક્ષ્ણોણમસૈવ શનં મેદસ ક્ષય ક્ષરત, તન તૈલ લેખનમ્ હીરિતમ્ । અપિ ચ (તત્) દ્રુત પુરીષ વદ્માતિ, સ્વલિત તત્ પ્રવર્તયત્, તેન તૈલ ગ્રાહક સારક ચ ઉદીરિતમ્ । પક્ષ ઘૃતમ્ અન્દ્રાત્ પરં હીનરોયં પ્રજાયતે તૈલ (તુ) પન્થ વા અન્થ ચિરસ્વાયિ, (તત્) ગુણાધિકમ્ (અલિ) ॥

૩૬ આદિ પદાર્થોથી દુષ્ટ થયેલો પવન સ્રોતસુ નામની નાડીઓનો સંકેત કરે છે, ત્યારે બરાબર નહીં ચાલતો રસ, રુધિર વગેરેને નહીં વધારતા દ્રવ્યોપલબ્ધ કરે છે; એ સમયે પોતાના સરકી પેશી જવારૂપ શુભને લીધે, પાતળાપણાને લીધે, સ્નિગ્ધપણાને લીધે તથા દામણપણાને લીધે, સ્રોતોમા રસનો પ્રવેશ પ્રાપવાને તથા તેઓમા તેની સારી રીતે પ્રતિ કરાવવાને તેલ સમર્થ થાય છે, તેથી તેલ દ્રવ્યોઓને પુષ્ટિ આપનાર છે, એમ કહ્યું છે, તેમ જ તેલ સધળા શરીરમાં તરત આપ્ત થતું હોવાથી, પાતળાપણાથી, તીક્ષ્ણ પણાથી, ઉષ્ણપણાથી અને સરકી પેશી જવાના શુભને લીધે ધીરે ધીરે મેદનો ક્ષય કરે છે,

તેથી તેલ દોષોને ઉખેડનાર છે, એમ કહ્યું છે; વળી તેલ પાતળા આડાને બાંધે છે અને ખસેલા આડાને બહાર કાઢે છે, તેથી આડાને રોકનારપણું તથા આડાને લગાડનારપણું એ બંને ગુણો તેમાં રહ્યા છે. પાકું ઘી એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થઈ બંધ છે; પણ તેલ તો પાકું હોય કે કાચુ હોય છતાં લાંબા કાળ સુધી હીનવીર્ય થતું નથી, તેથી અધિક શુભવાળું છે. ૮-૧૨

સરમયના, કાળી રાઈના તથા રાતી રાઈના તેલના ગુણો

દીપનં સાર્પણં તૈલં કટુગાકરસં લઘુ ।
લેખન સ્પર્શવીર્યાણં તીક્ષ્ણં પિત્તાસ્રદૂષકમ્ ॥૧૩
કફમેદોઽનિલાશર્ષણં શિરઃકર્ણામિયાપહમ્ ।
કળ્કુકુટુમિદિગ્ગ્નકોટકુટુમિપ્રણુત્ ॥ ૧૪ ॥
તદ્દ્રાજિકયોસ્તૈલં ત્રિદોશાન્મૂનકુચ્છત્ ॥૧૫॥
સરસવતું તેલ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રમમાં તથા પાકમાં તીક્ષ્ણ, હલકુ, મળોને ઉખેડનાર, સ્પર્શમાં તથા વીર્યમાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પિત્તને તથા રુધિરને ખરાણ કરનાર, અને કફ, મેદ, વાયુ, અરથ, માથાના રોગ, કાનના રોગ, અળ, કોઠ, કુમ્ભિ, ઘેળોકોઠ, કોઠ નામનો શીળસનો લેદ અને દુષ્ટ મળને મટાડનાર છે. કાળી રાઈના તથા રાતી રાઈના તેલ પણ એ જ ગુણોવાળું છે અને એ બંને રાઈના તેલ વિશેષે કરી મૂનકુચ્છને કરનાર છે. ૧૩-૧૫

દીકા-રાજિકયો-વૃષ્ણરાજિકારકરાજિકનો: ।

તુવરના તેલના ગુણો

તીક્ષ્ણોણં તુવરીતલ લઘુ ગ્રાહિ ક્ષાન્નજિત્ ।
વહ્નિકુટુમિપહન્કળ્કુકુટુકોટકુમિપ્રણુત્ ॥
મેદોદોપાપહં ચાપિ ઘ્ણશોષહરં પરમ્ ॥૧૬॥

અન્ય - તુવરીતલ તીક્ષ્ણોણ લઘુ ગ્રાહિ વહ્નિકુટુ વિપહન્ ક્ષાન્નજિત્ કળ્કુકુટુકોટકુ મિપ્રણુત મેદોદોપાપહમ્ અપિ ન પર ઘ્ણશોષહરમ્ (ભવતિ) ॥

તુવરના તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકુ, મળને બાધનાર, અગ્નિને કરનાર, ઊરને હરનાર અને કફ, લોહીનો ખગાડ, અળ, કોઠ, કોઠ નામનો શીળસનો લેદ, કુમ્ભિ, મેદનો દોષ, મળ તથા સોબને સારી પેઠે મટાડનાર છે. ૧૬

અળસાના તેલના ગુણે

અતતીતેલમાદ્રેયં સ્તિગ્ધોષ્ઠં કફપિત્તરૂત્ ।
 કટુપાકમચન્નુપ્ય ઘર્લ્યં વાતહર ગુરુ ॥ ૧૭ ॥
 મલ્દ્રસત. સ્વાદુ ગ્રાહિ ત્યદોપદ્ધનમ્ ।
 વસ્તૌ પાનં તયાઅપ્ને નસ્યે કર્ણસ્ય પૂરણે ।
 અનુપાનવિધો ચાપિ પ્રયોજ્ય વાતશાન્તયે ॥૧૮॥

અળસીનુ તેલ અગ્નિના અધિક અશ
 વાણુ, સિનગ્ધ, ગરમ, ઠંદને તથા પિત્તને
 કરનાર, પાકના તીષુ, નેત્રને હિતકારી નથી,
 બળ આપનાર, વાયુને હરનાર, ભારે, મળને
 ડરનાર, મધુર રસવાણુ, આડાને રોકનાર,
 આમડીના દોષને હરનાર અને ઘાટું હોય છે.
 ણસ્તિદર્ભના, પીવામા, અભયગમા, નાડમા
 દીપા નાખવામા, કાનમા રેડવામા અને
 વાયુની શાન્તિ માટેના અનુપાન કરવામા એ
 તેલનો ઉપયોગ કરવો ૧૭,૧૮

કસુખાના તેલના ગુણે

કુસુમ્બતેલમ્મલ સ્વાદુષ્ણ ગુરુ વિદાહિ ચ ।
 ચન્નુપ્યર્માહિત ઘર્લ્ય રક્તપિત્તકફપ્રદમ્ ॥૧૯॥
 અન્વય -કુસુમ્બતેલમ્ અન્નમ્ ઊર્ણમ્ ગુરુ ચ વિદાહિ
 (સત્) ચન્નુપ્યર્મા અહિત ઘર્લ્ય રક્તપિત્તકફપ્રદમ્
 (ભવતિ) ॥

કસુખાનુ તેલ ખાટું, ગરમ, ભારે તથા
 બળતરા કરનાર હોઈ નેત્રને અહિતકારી, બળ
 આપનાર અને રક્તપિત્ત તથા ઠંદને ઠર
 નાર છે ૧૯

ખસખસના તેલના ગુણે

તલ તુ લસવીજાના ઘર્લ્ય વૃષ્ય ગુરુ સ્મૃતમ્ ।
 વાતહૃત્કાફહૃત્ક્રીત સ્વાદુપાકરસં ચ તત્ ॥૨૦॥
 અન્વય -લસવીજાનાં તૈત્ત તુ ઘર્લ્ય વૃષ્ય ગુરુ વાત
 હૃત્ કાફહૃત્ શીત સ્મૃતમ્, તત્ ચ સ્વાદુપાકરસમ્ (ભવતિ) ॥
 ખસખસનુ તેલ બળ આપનાર, મૈથુન
 શક્તિને વધારનાર, વાયુને તથા ઠંદને હર
 નાર અને ટાઢું કહેવાય છે, અને તે પાકમા
 તથા રસમા મધુર ધાય છે. ૨૦

એરંડાના તેલના ગુણે

પરણ્ડતેલ તીક્ષ્ણોષ્ણ દીપન પિચ્છિલ્લ ગુરુ ।
 વૃષ્ય ત્વચ્ચં ઘવ સ્થાપિ મેધાકાન્તિવલ્પપ્રદમ્ ॥
 કવાપાનુરસં સૂક્ષ્મ યોનિશુકવિશોધનમ્ ।
 વિઘ્ન સ્વાદુ રસે પાકે સત્તિક કટુકં સરમ્ ॥૨૨॥

વિપમજ્વરહૃદ્રોગપૃષ્ઠગુહાદિશ્લભુત્ ।

હન્તિ વાતોદરાનાહગુલ્માઘ્રીલાકટિપ્રહાન ।
 વાતશોણિતવિઙ્ગધન્નપ્રશોધામવિદ્રધીન ॥૨૩॥
 શામવાતગજેન્દ્રસ્ય શરીરવનચારિણ ।
 એક એવ નિહન્તાયમેરણ્ડસ્નેહકેસરી ॥ ૨૪ ॥

અન્વય -પરણ્ડતૈલ તીક્ષ્ણોષ્ણ દીપન પિચ્છિલ્લ ગુરુ ત્વચ્ચ
 વય સ્થાપિ મેધાકાન્તિવલ્પપ્રદમ્ કવાપાનુરસં સૂક્ષ્મ યોનિ-
 શુકવિશોધનમ્ વિઘ્ન કટુક રસે સ્વાદુ પાકે સત્તિક સર
 (સત્) વિપમજ્વરહૃદ્રોગપૃષ્ઠગુહાદિશ્લભુત્ વાતોદરાનાહ-
 ગુલ્માઘ્રીલાકટિપ્રહાન વાતશોણિતવિઙ્ગધન્નપ્રશોધામવિદ્ર-
 ધીન હન્તિ અયમ્ પરણ્ડસ્નેહકેસરી એક એવ શરીર
 વનચારિણ શામવાતગજેન્દ્રસ્ય નિહન્તા (અન્તિ) ॥

એરંડિયાનુ તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિને
 પ્રદીપ્ત કરનાર, ચીકણુ, ભારે, મૈથુનશક્તિને
 વધારનાર, આમડીને હિતકારી, બુવાનીને
 સ્થિર રાખનાર, શુદ્ધિ, ક્ષાતિ તથા બળને
 વધારનાર, તૂરાશવાણુ, સૂક્ષ્મ, યોનિને તથા
 વીર્યને સાદું કરનાર, ડુર્ગધવાણુ, તીષુ,
 રસમા મધુર, પાકમા કડવુ અને આડા લગાડ
 નાર હોઈ વિષમજ્વર, હૃદયના રોગ, વાસાના
 શુળ, શુદ્ધભાગ વગેરેના શુળ, વાયુસબધી પેટ
 ના રોગ, આક્રંશ, ગોળા, અધીલા નામનો
 રોગ, કેડવું ઝલાઈ જવુ, વાયુ, લોહીનો
 બગાડ, આડાની કબજિયાત, બદગાઠનો રોગ,
 સોજા, આમ અને અદરના ઝૂમડાને મટાડ
 નાર છે આ એરંડિયા તેલરૂપી સિદ્ધ એક
 જ, શરીરરૂપી વનમા ફરનારા આમવાતરૂપી
 મોટા હાથીને મારનાર છે ૨૧-૨૪

રાણના તેલના ગુણે

તેલં સર્જરસોદ્ભૂતં વિસ્કોટમ્ગનાશનમ્ ।
 કુપ્પામારુમિહર વાતશ્લેપ્મામયાપહમ્ ॥૨૫॥
 રાણનુ તેલ વિરંદેટડ, મજ્જુ, કોઈ, ખસ,
 કૃમિ, વાયુના દરદ અને કંઈના દરદનો નાશ
 કરનાર છે ૨૫

સઘળી અતના તેલના ગુણે

તેલં સ્વયોનિગુણઠ્ઠામ્બદેનાશિલં મતમ્ ।
 અત શેપસ્ય તલસ્ય ગુણા જ્ઞેયા સ્વયોનિવત્ ॥
 અન્વય -અશિલ તૈલ સ્વયોનિગુણઠ્ઠ વામ્બદેન
 મતમ્, અત શેપસ્ય તૈલસ્ય ગુણા સ્વયોનિવત્ જ્ઞેયા ॥
 સઘળા તેલ, પોતાનુ ઉત્પત્તિસ્થાન જે

પદાર્થ હોય તેના જ શુભોને કરનાર છે, એમ વાગમદ્રે માન્યું છે; આથી બાકીના તેલના શુભો, જે પદાર્થમાંથી તે કયું હોય તેના જેવા સમજવા. ૨૬

ધૃતિથી ભાવપ્રકાશમાં તેલવર્ગ સમાસ

૨૦ : સંધાનવર્ગ

સંધાન—આથા : તેમાં કાંઈતુ લક્ષ્ય તથા ગુણો સંધિત ધાન્યમણ્ડાદિ કાઝિકં કથ્યતે જનઃ । કાઝિક મેદિ તીક્ષ્ણોષ્ણં રોચન પાચનં લઘુ ॥ ૧ ॥ દાહજ્વરહરં સ્પર્શાતપાનાદ્વાતકમ્પાપહમ્ । માપાદિવટકેર્ષત્ ક્રિયતે તદ્ગુણાધિકમ્ ॥ ૨ ॥ લઘુ વાતહરં તત્તુ રોચન પાચનં પરમ્ । શૂલાઝીર્ણવિવન્ધામનાશનં વસ્તિશોધનમ્ ॥ ૩ ॥ શોથમૂર્છાધ્રમાર્તાનાં મદ્કણ્ડવિશોષિણામ્ । કુષ્ઠિનાં રક્ષિત્તીનાં કાઝિક ન પ્રશસ્યતે ॥ ૪ ॥ પાણ્ડુરોગે યક્ષ્મણિ ચ તથા શોપાતુરેષુ ચ । ક્ષતક્ષીણે તથા શ્રાન્તે મન્દજ્વરનિષીઢિતે । પ્તેપાં તુ હિતં પ્રોક્તં કાઝિક દોષહારકમ્ ॥ ૫ ॥

અન્ય—ધાન્યમણ્ડાદિ સંધિત જન કાઝિક કથ્યત, કાઝિક મેદિ તીક્ષ્ણોષ્ણ રોચન પાચન લઘુ (સત્) સ્પર્શાત દાહજ્વરહર પાનાત્ વાતકમ્પાપહમ્ (અસ્તિ) । માપાદિવટકે તુ યત્ ક્રિયતે તદ્ગુણાધિક લઘુ વાતહરમ્ (ભવતિ), તત્તુ રોચન પર પાચન (સત્) શૂલાઝીર્ણ વિવન્ધામનાશન વસ્તિશાપન (ભવતિ) । (તથાપિ) શોથમૂર્છાધ્રમાર્તાનાં મદ્કણ્ડવિશોષિણા કુષ્ઠિના રક્ષિત્તીનાં કાઝિક ન પ્રશસ્યત । (પરતુ) પાણ્ડુરોગે ચ યક્ષ્મણિ તથા શોપાતુરેષુ ચ ક્ષતક્ષીણે તથા શ્રાન્તે મન્દજ્વર-નિષીઢિત—એવા કાઝિક હિત દોષહારક પ્રોક્તમ્ ॥

ધાન્ય અને મંડ-પાતળુ ઓસાસણુ આદિ આથ્યા હોય તેને લોકો કાણ કહે છે. કાણ મળનેછૂટો પાડનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રચિ ઉપ જવનાર, પાચન, હલકી, સ્પર્શમાત્રથી બળ તરાવાળા તાવને મટાડનાર અને પીવાથી વાણુ તથા કફને મટાડનાર છે. અડદ આદિના વડંઓથી જે કાણ કરાય છે, તે અધિડ શુભવાળી, હલકી, વાયુને હરનાર, રચિ ઉપજવનાર અને બહુ પાચન હોઈ શૂળ, અણુર્ણુ, મલબધ તથા આમનો નાશ કરનાર હોઈ નાભિની નીચેના ભાગને સાફ કરનાર

છે; છતાં સ્નેહ, મૂર્છા, ભ્રમ, મદ, ચળ, શોષ, કોઠ અને રક્તપિત્તના દરહવાળાને કાણ હિત કરી નથી; પણ પાણ્ડુરોગમા ક્ષયના, શોષથી આતુર થયેલાઓને, ક્ષતથી દુર્બળ થયેલાને, પરિશ્રમથી થાકેલાને અને ઝીણા તાવની પીડાવાળાને—એટલાને કાણ હિતકારી અને દોષોને હરનાર કહેલ છે. ૧-૫

તુપોદકતુ લક્ષ્ય તથા ગુણો
તુપોદકં યવેરામઃ સતુપૈઃ શક્લીકૃતેઃ ॥ ૬ ॥
તુપામ્નુ દીપન દ્વયં પાણ્ડુરુમિગદાપહમ્ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણં પાચન પિત્તરક્કણ્ડ વસ્તિશૂલનુત્ ॥ ૭ ॥
અન્ય-સતુપં ઘક્લીકૃતે આધે. યવે તુપોદક (સ્વાત્), તુપામ્નુ દીપન દ્વય પાણ્ડુરુમિગદાપહ તીક્ષ્ણોષ્ણ પાચનં પિત્તરક્કણ્ડ વસ્તિશૂલનુત્ (અસ્તિ) ॥

કૈાતરા સહિત કાચા જવને ટુકડા ટુકડા કરી પાણીમા જે આથ્યા હોય તે પાણી તુપોદક કહેવાય છે. તુપોદક અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય થાય એણુ, પાણ્ડુરોગને તથા કૃમિ રોગને હણનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચન, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને કરનાર અને નાભિથી નીચેના ભાગતુ શૂળ મટાડનાર છે. ૬, ૭

કીકા-યવે—ઉદક સહિત સંધાનવર્ગોક્તવાત્ । અહીં સંધાન વર્ગમા કહેલા હાનાથી પાણીમા આથેવા જ્ય સમજવા

સૌવીરતુ લક્ષ્ય તથા ગુણો
સૌવીરં તુ યવેરામૈઃ પક્ષૈર્વા નિસ્તુપૈઃ કૃતમ્ ।
ગોધૂમૈરપિ સૌવીરમાચાર્યાઃ કેચિદ્કિરે ॥ ૮ ॥
સૌવીર તુ બ્રહ્મણ્યર્શ-કમ્પનં મેદિ દીપનમ્ ।
ઉદાયર્તાન્નમર્શસ્યિ-શૂલામાહેષુ શસ્યતે ॥ ૯ ॥

અન્ય-નિસ્તુપૈ માને વા પક્ષે યવ કૃત તુ સૌવીર (કથ્યત) । કેચિત્ આચાર્યા ક્ષિરે—(એ) ગોધૂમે અપિ સૌવીરમ્ (ભવતિ) ॥

કૈાતરા કાઠી નાળેલા કાચા અથવા પાકા જવના ટુકડા કરી પાણીમા આથ્યા હોય તે પાણી સૌવીર કહેવાય છે; કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'એ રીતે ઘઉંના ટુકડા આથવાથી પણ સૌવીર થાય છે.' સૌવીર ગ્રહણી રોગ, અરથ, તથા કફને મટાડનાર,

મળને છૂટો પાડનાર તથા અગ્નિને પ્રવીણ કરનાર હોઈ ઉદાવર્ત,^x અંગમર્દ, હાડકાનાં શૂલ, તથા આક્રમ ઉપર વખણાય છે. ૮,૯

આરનાલતુ^૧ લક્ષણ તથા ગુણ

આરનાલ તુ મોધુર્મરામૈઃ સ્યાત્રિસ્તુવીકૃતેઃ ।
પપ્તૈર્વા સન્ધિતૈસ્તન્તુ સૌવોરસદશ ગુણૈઃ ॥૧૦॥

અન્ય - નિસ્તુપે આને તા પક્કે સન્ધિતૈ મોધુર્મ તુ આરનાલ સ્યાત, તત્તુ ગુણૈ સૌવીરસદશ (સેચમ) ॥

દેાતરાં વગરના કાચા અથવા પાકા આથેલા ઘઉં વડે તેો આરનાલ થાય છે, એ આરનાલ પછુ ગુણોમાં સૌવીરના જેવું જ સમજવું. ૧૦

ધાન્યામ્લતુ^૨ લક્ષણ તથા ગુણ

ધાન્યામ્લં શાલિચૂર્ણં ચ કોદ્રવાદિકૃત મ્ભવેત્ ।
ધાન્યામ્લં ધાન્યવૌનિત્વાત્પ્રોગતં લઘુ દીપતમ્ ।
અરુચીં વાતરોગેષુ સર્વ્યાસ્થાપને હિતમ્ ॥૧૧॥

અન્ય - શાલિચૂર્ણં ચ કોદ્રવાદિકૃત ધાન્યામ્લ મ્ભવેત્ । ધાન્યામ્લ ધાન્યવૌનિત્વાત્ પ્રોગત લઘુ દીપત (સત્) અરુચીં સર્વેષુ વાતરોગેષુ આસ્થાપને (ચ) હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

ચોખાતું ચૂર્ણ તથા કોદરા આદિને આથીને જે કચું હોય તે ધાન્યામ્લ થાય છે. ધાન્યામ્લ ધાન્યોથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોય છે, તેથી તૃપ્તિ કરનાર, હલકુ તથા અગ્નિને પ્રવીણ કરનાર હોઈ અરુચિ ઉપર, વાયુ સબધી બધા રોગો ઉપર અને નિરૂહબાનિત નામની પિચકારી મારવામા હિતકારી છે ૧૧

શિ ડાકીતુ^૩ લક્ષણ તથા ગુણ

શિણ્ડાકી રાજિકાયુક્ત સ્યાનમૂલકદલદ્રવં ।
સર્વપસ્વરસૈર્વાપિ શાલિપિષ્કસંયુતે ॥ ૧૨ ॥
શિણ્ડાકી રોચની ગુર્વા પિત્તજ્વેષ્પકરી સ્મૃતા ॥૧૩॥

અન્ય - રાજિકાયુક્ત મૂલકદલદ્રવં અપિ વા શાલિ પિષ્કસયુતૈ સર્વપસ્વરસૈ (સન્ધિતૈ) શિણ્ડાકી સ્યાત ॥ શિણ્ડાકી રોચની ગુર્વા (સતી) પિત્તજ્વેષ્પકરી સ્મૃતા ॥

રાઈ અને મૂળાના પાઠકાને રસ આથ વાથી અથવા ચોખાને લોટ અને સર્પંધને રવરસ આથવાથી શિ ડાકી થાય છે. શિ ડાકી

^x ઉદાવર્ત અને અંગમર્દ એ રોગોનાં લક્ષણો રોગના પ્રકરણમા કહેવાશે

રુચિ ઉપબવનાર તથા ભારે હોઈ પિત્તને તથા કફને કરનાર મનાઈ છે. ૧૨,૧૩

શુક્રતુ^૪ લક્ષણ તથા ગુણ

કન્દમૂલફલાદીનિ સ્નેહલવણાનિ ચ ।
યત્ દ્રવ્યેઽભિપૂયન્તે તચ્ચુક્કમભિધીયતે ॥૧૪॥
શુક્રં કફઞ્ચ તીક્ષ્ણેષ્ણ રોચનં પાચનં લઘુ ।
પાણ્ડુહમિહરં રૂક્ષ મેદનં રક્તપિત્તહૃત્ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય - સ્નેહલવણાનિ કન્દમૂલફલાદીનિ યત્ દ્રવ્યે અભિપૂયન્તે, તત્ શુક્રમ્ અભિધીયતે ॥ શુક્રં કફઞ્ચ તીક્ષ્ણેષ્ણ રોચન પાચન લઘુ પાણ્ડુહમિહર રૂક્ષ મેદનં રક્તપિત્તહૃત્ (અસ્તિ) ॥

તેલ અને લૂણ નાખેલા કઠ, મૂળ અને ફળ આદિને જે દ્રવમા આથવામાં આવે તે દ્રવ કે પ્રવાહી રસ શુક્ર કહેવાય છે. શુક્ર કફને હણનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપબવનાર, પાચન, હલકુ, પાડુરોગને તથા કૃમિને મટાડનાર, રૂક્ષ, મળ છૂટો પાડનાર અને રક્તપિત્તને કરનાર છે ૧૪,૧૫

આસુતતુ^૫ લક્ષણ તથા ગુણ

કન્દમૂલફલાદ્યં યત્ તત્તુ વિશેયમાસુતમ્ ।
તદ્રુચ્યં પાચનં વાતહરં લઘુ વિશેયત્ ॥૧૬॥

અન્ય - યત્ કન્દમૂલફલાદ્ય (સન્ધિત મ્ભવતિ), તત્તુ આસુતે વિશેયમ્, તદ્રુચ્ય પાચન ગતહર (સત્) વિશેયત લઘુ (મ્ભવતિ) ॥

કઠ, મૂળ અને ફળ આદિ જે આથા હોય તેને આસુત બાણુ, તે આસુત રુચિકારક, પાચન અને વાયુને હરનાર હોઈ વિશેય કરી હલકુ હોય છે. ૧૬

મઘનાં નામે

મઘં તુ શીધુ મેચમિરા ચ મદિરા સુરા ।
કાદમ્બરી વારુણી ચ હાલાપિ યલવલ્લમા ॥૧૭॥

અન્ય - મઘ તુ શીધુ મેચમ્ દ્રા ચ મદિરા સુરા કાદમ્બરી વારુણી હાલા અપિ ચ યલવલ્લમા (વચ્યતે) ॥

મઘ,^૧ શીધુ,^૨ મૈચ્ય,^૩ ધરા,^૪ મદિરા,^૫ સુરા,^૬ કાદમ્બરી,^૭ વારુણી,^૮ હાલા^૯ અને બલવલ્લમા^{૧૦} એટલા મઘના સસ્કૃત નામે છે.

૧ માચન્તિ-દર્પે પ્રાપ્નન્તિ મુચન્તિ ચ જના અનંતસિમઘમ્, મરી હર્ષે-ગદમદચર-દન્તિ યત્-જ્ઞેનાથી લોકો હર્ષ પામે છે તથા નરાથી એનાન થાય છે, તેથી મઘ

૨. મોતે જના અનેન, શોહ સ્વખે-‘શીલો ધુક્’-
(જળા. ૪-૨૯), અર્ચનાદિઃ-એનાથી માથુસ ગેમાન
થઈ સૂઈ બપ છે, તેથી શીધુ-મધ.

૩. મિરાયા-દેશવિશેષે દ્વશુશાસાઓપધિવિશેષે વા
મધં મૈરેયમ્-‘નવાદિઓ ઢક’-એ મિરા નામના કાઈ
દેશમાં અથવા શેલડી, શાઁ વગેરે ઓપધિમાંથી
યાપ છે, તેથી મૈરેવ-મધ.

૪. દ-કામ રાતિ-દ્વાતિ-માદકવાદ ઈપનત્વાચ,
રા દાને-‘આતોડુપસર્ગે ક’, તતઃ ટાપ્-એ માદક તથા
દીપક હોનાથી કામદેવને આપે-માથુસને કામાતુર
પનાવે છે, તેથી ધરા-મધ.

૫. માયતિ અનયા જનઃ, મયી હર્ષે-‘ઈપિમદ્મિમુદિ’-
(જળા. ૧-૫૧) ઈતિ કિરુ, ટાપ્-એનાથી માથુસ
નશામા ગેમાન બને છે, તેથી મદિરા-મધ.

૬. મુતરાં રાતિ-દ્વાતિ યા મદમ્, યદ્વા મુતરાં રાય-
ન્તિ-શબ્દકુવેન્ત્યનેયેતિ મુરા, રા દાને, રે શબ્દે ચેલસ્માત્
‘અન્વેમ્યોડપિ દર્યત’-ઈતિ ઢ, યદ્વા ‘આતથોપસર્ગે’
ઈત્યદ્-એ ખૂમ નશો આપે છે, અથવા જેને વીધે
માથુસ ખૂમ બકે છે, તેથી મુરા-મધ.

૭. કુત્સિતમ્ અમ્બર કદમ્બર-‘કુમતિ.’-ઈતિ
સમાસ, ‘કો કન્ તસ્યુરુપેડ્ચિ’, કદમ્બર-નીલામ્બરમ્
અસ્તિ અર્થેતિ કદમ્બર-વલદેવ’, અર્થાગ્રાયચ્, કદમ્બર-
સ્વય પ્રિયા કાદમ્બરી-‘તસ્યેદમિત્વણ્, અળ્ળન્તત્વાચ ઈપ્,
યદ્વા કદમ્બે જાત સ્વ કાદમ્બ-’તન્ જાત’ ઈત્યણ્-
કાદમ્બ રાતિ-દ્વાતિ-‘આતોડુપસર્ગે ક’, ગોરાદિ-
ખરામ-કાળા વસ્ત્રો જે પકેરે છે, તે કદંબર-
બળદેવછને જે પ્રિય છે. તેથી કાદબરી, અથવા
કદબ વૃક્ષના જેવા માદક રસ જે આપે છે, તેથી
કાદબરી-મધ.

૮. વરુણસ્ય દેવસ્ય વા તત્ત્યાનમૂતજલસ્ય સંપાની-
કૃતસ્ય હ્ય કન્વા-વારુણી-દ્વમર્થેડ્ણ, યદ્વા વરુણો દેવતા
અસ્યા-દેવતાર્થે અળ્-અળ્ળન્તત્વાચ ઈપ્-એ વરુણ-
દેવની અથવા આશાર્થે કરેલા બળાની કન્વા
ગણાય છે અથવા જેનો દેવ વરુણ છે, તેથી
વારુણી-મધ.

૯. હલતિ-વિલિહતિ અન્ન મેદિત્વાદ તીરુણત્વાચેતિ
હાજા, હલ વિલેહને-જ્વલાદિત્વાદ ણ, યદ્વા હલ્યતે-વિલિ-
હ્યતે અન્નમનયા-‘હલથે’તિ ષઙ્, તતઃ ટાપ્-એ બેદન તથા
તીક્ષ્ણ હોવાથી આખા અંગને ખોતરી કાઢે છે,
તેથી હાલા-મધ.

૧૦. યલસ્ય વહ્નમા ફલવાહમા-એ બળદેવછને
પ્રિય છે, તેથી બલવહ્નલા-મધ.

મધનું લક્ષણ, ભેદો તથા ગુણો
પેયં યન્માદકં લોકેન્સ્તન્મદમધિમધીયતે ।
યથારિષ્ટં મુરા શીધુ, -રાસવાઘમનેકથા ॥૧૮॥
મધં સર્વે ભવેદુર્ણં પિત્તહૃદ્વાતનાશનમ્ ।
નેદનં શીત્રપાકં ચ રુક્ષં કફહરં પરમ્ ॥૧૯॥
અમ્લં ચ દીપન રુચ્યં પાચનં ચાગ્રુકારિ ચ ।
તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મં ચ વિશદં વ્યવાયિ ચ વિકાશિ ચ ॥

અન્વય.-પેય માદક (સ્વાત્) તન્ લોકેઃ
મદમ્ અધિમીયતે, યથા અરિષ્ટ મુરા શીધુઃ આસવાઘમ્
અનેકથા (તદ્ ભવતિ) । સર્વ મદમ્ ઉષ્ણ પિત્તહૃદ્
વાતનાશનં નેદન શીત્રપ્રાકં ચ રુક્ષ પર-કફહરમ્ અમ્લ ચ
દીપન રુચ્ય પાચનં ચ આગ્રુકારિ ચ તીક્ષ્ણ સૂક્ષ્મ ચ
વિશદં ચ વ્યવાયિ ચ વિકાશિ ભવેન્ ॥

જે પીણુ નશો ઉપબ્ધવનાર હોય તેને
લોકો મધ કહે છે; તે અરિષ્ટ, મુરા, શીધુ
અને આસવ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું થાય છે;
સઘળા પ્રકારનાં મધો ગરમ, પિત્ત કરનાર,
વાયુનો નાશ કરનારાં, મળને છૂટો પાડનારાં,
તરત પાકનારા, રુક્ષ, કઠને અત્યંત હરનારાં,
ખાટાં, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, રુચિ
ઉપબ્ધવનારાં, પાચન, તરત કામ કરનારાં,
તીક્ષ્ણ, પાતળાં, સ્વસ્થ, આખા શરીરમાં પ્રથમ
વ્યાપીને તે પછી પચનારાં અને શરીરના
સાંધાઓને ઢીલા કરનારાં છે. ૧૮-૨૦

અરિષ્ટનું લક્ષણ તથા ગુણો
પક્ષીપદામ્બુસિદ્ધં યન્મદ તત્ત્યાદરિષ્ટકમ્ ॥૨૧॥
અરિષ્ટં લઘુ પાકેન સર્વતઃશ્ચ ગુણાધિકમ્ ।
અરિષ્ટસ્ય ગુણા જેવા વીજદ્રવ્યગુણેઃ સમાઃ ॥૨૨

અન્વય.-પક્ષીપદામ્બુસિદ્ધં વત્ મદ તત્ અરિષ્ટકં
સ્વાત્ ॥ અરિષ્ટ પાકે લઘુ ચ સર્વતઃ ગુણાધિકં (ભવતિ) ।
અરિષ્ટસ્ય ગુણા. વીજદ્રવ્યગુણેઃ સમાઃ જેવાઃ ॥

રાધેલાં ઔષધોથી અને પાણીથી કરેલું
જે મધ તે અરિષ્ટ કહેવાય છે. (લોકો
અરિષ્ટને મધ જ કહે છે; જેમકે દ્રાક્ષનું અરિષ્ટ,
દશમૂલનું અરિષ્ટ, બાવળનું અરિષ્ટ ઇત્યાદિ.)
અરિષ્ટ પાકમાં હલકું અને સર્વથી અધિક
ગુણોવાળું છે. અરિષ્ટના ગુણો, જે પદાર્થનું
અરિષ્ટ બનાવ્યું હોય તે પદાર્થના ગુણો
જેવા બાલુવા. ૨૧, ૨૨

૧. ન વિષયે રિષ્ટમ્-અન્નમમસ્માત્ સર્વગુણાધિ-

વ્યાત-ને સર્વ પ્રકારના ગુણોથી અધિક હોવાને લીધે
નેનાથી અશુભ કે કોઈ રોગ રહેતા નથી. તેથી
અરિષ્ટ-એક જાતનું મધ.

દીકા-અરિષ્ટ મયમિતિ લોકે । ગયા દ્રાક્ષરિષ્ટમ્ ।
વશમૂલારિષ્ટમ્ । વન્દૂલારિષ્ટમિતિ । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

સુરાતું લક્ષણ તથા ગુણો

શાલિપિષ્ટકપિષ્ટાદિકૃતં મધં સુરા સ્મૃતા ॥૨૩॥
સુરા ગુર્વો વલસ્તાન્યપુષ્ટિમેદઃકફપ્રદા ।
પ્રાહ્ણિણી શોથગુસ્માશોપ્રહ્ણીમૂત્રકૃચ્છ્રનુત્ ॥૨૪॥

અન્યવ-શાલિપિષ્ટકપિષ્ટાદિકૃતં મધં સુરા સ્મૃતા ।
સુરા ગુર્વો પ્રાહ્ણિણી (સતી) વલસ્તાન્યપુષ્ટિમેદઃકફપ્રદા
(વ) શોથગુસ્માશોપ્રહ્ણીમૂત્રકૃચ્છ્રનુત્ (અસ્તિ) ॥

ચોખાના અથવા સાઠી ચોખાના લોટ
આદિથી કરેલું મધ સુરા કહેવાય છે. સુરા
બારે તથા ઝાડાની કષાજિયાત કરનાર છે;

તેમજ બળને, ધાવણને, પુષ્ટિને, મેદને તથા
કફને વધારનાર અને સોબ, ગોળો, અરથ,
સંત્રહણી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે. ૨૩, ૨૪

વારુણીતું લક્ષણ તથા ગુણો

પુનર્નવાશાલિપિષ્ટિ-વિહિતા વાહુણી સ્મૃતા ।
સંહિતેસ્તાલર્જૂરસૈર્વા સાપિ વાહુણી ॥
સુરાવદ્વાહુણી લઘ્વી પીનસાધ્માનશ્શલનુત્ ॥૨૫॥

અન્યવ-પુનર્નવાશાલિપિષ્ટિવિહિતા વાહુણી સ્મૃતા,
(તથા) તાલવર્જૂરસૈ. સંહિતે ચા (વિહિતા) સા અપિ
વાહુણી (સ્મૃતા) । વાહુણી સુરાવત્ (ગુણુક્તા) લઘ્વી
(સતી) પીનસાધ્માનશ્શલનુત્ (મવતિ) ॥

સાટોડીના રસને અને ચોખાના લોટને
આથો કરીને તૈયાર કરી હોય તે વારુણી કહે-
વાય છે અને તાડી તથા ખજૂરીના રસને

આથો કરી જે બનાવી હોય તે પણ વારુણી
કહેવાય છે. વારુણી (મદિરા) સુરાના જેવા જ
ગુણુવાળી હોય છે, છતાં સુરા કરતાં હલકી

હોઈ સળેખમ, આશ્રેા તથા શૂળને
મટાડનાર છે. ૨૫

એ જાતના શીધુનાં લક્ષણ તથા ગુણો
દક્ષોઃ પન્વૈ રસૈઃ સિદ્ધઃ શીધુઃ પન્વરસશ્ચ સઃ ।
આમૈસ્તૈરેવ યઃ શીધુઃ સ ચ શીતરસઃ સ્મૃતઃ ॥૨૬॥

શીધુઃ પન્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ સ્વરામિચલવર્ણકૃત્ ।
વાતપિત્તકરઃ સઘઃ સ્નેહનો રોચનો હરેત્ ॥૨૭॥
વિચન્ધમેદઃશોથાશો.શાફોદરકામયાન્ ।

તસ્માદ્વલ્પગુણઃ શીતરસઃ સ્નેહલનઃ સ્મૃતઃ ॥૨૮

અન્યવ-દક્ષોઃ પન્વૈ રસૈઃ સિદ્ધ શીધુઃ સઃ પન્વરસઃ
સ્મૃતઃ, યૈઃ એવ આમૈઃ યઃ (સિદ્ધઃ) સ ચ શીતરસઃ
(સ્મૃતઃ) ॥ પન્વરસઃ શીધુઃ શ્રેષ્ઠઃ (સન્) સ્વરામિ-
ચલવર્ણકૃત્ વાતપિત્તકરઃ સઘઃ સ્નેહનઃ રોચનઃ (ચ સન્)
વિચન્ધમેદઃ.શોથાશો શોફોદરકામયાન્ હરેત્ । શીતરસઃ
(શીધુઃ) તસ્માત્ અલ્પગુણઃ સ્નેહલનઃ સ્મૃતઃ ॥

શેરડીના પાકા રસથી જે મધ કરાય છે,
તે 'પન્વરસ શીધુ' કહેવાય છે અને શેરડીના
કાચા જ રસમાંથી જે મધ કરાય છે, તે 'શીત-
રસ શીધુ' કહેવાય છે. પન્વરસ શીધુ શ્રેષ્ઠ
હોઈ સ્વને સારો કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નાર, બળને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર,
વાયુને તથા પિત્તને કરનાર, તરત સ્તિગ્ધપાણું

કરનાર અને રુચિકારક હોઈ મળબધ, મેદ,
સોબ, અરથ, પેટના સોબરૂપ રોગ તથા
કફ સંબંધી રોગ મટાડનાર છે. એ શીધુ કરતાં
શીતરસ શીધુ ઓછા ગુણુવાળો અને ધાતુ-
ઓને તથા મળોને ખોતરનાર છે. ૨૬-૨૮

આસવતું લક્ષણ તથા ગુણો
યદપન્વૌપધાન્વુભ્યાં સિદ્ધં મધં સ આસવઃ ।
આસવસ્ય ગુણા જ્ઞેયા વીજદ્રવ્યગુણૈઃ સમાઃ ॥

અન્યવ-અપન્વૌપધાન્વુભ્યાં સિદ્ધ યત્ મધં સ આસવઃ
(કથ્યતે) । આસવસ્ય ગુણાઃ વીજદ્રવ્યગુણૈઃ સમા. જ્ઞેયા. ॥

કાચાં ઔષધ અને કાચાં પાણીથી જે
મધ તૈયાર કરાય તે આસવ કહેવાય છે.
(જેમકે લોહાસવ-લોહાનો આસવ વગેરે.)

આસવના ગુણો જે પદાર્થને આસવ કયો
હોય તે પદાર્થના ગુણો જેવા બહુવા. ૨૯

૧. આસવ-અમિપૂર્વે અપન્વૌપધાન્વુભ્યાં સ
આસવ, પુત્ર અમિપૂર્વે- 'કરોરુ' इति अ् कर्मणि-
જે કાચાં ઔષધો તથા પાણી આપીને તૈયાર કરાય
છે, તે આસવનામે મધ.

નવા તથા બૂના મધના ગુણો
મધં નવમમિપ્યન્દિ ત્રિદોષજનકં સરમ્ ।
અહ્યં વૃદ્ધ્યં દાહિ દુર્ગન્ધં વિશદં ગુહ ॥૩૦॥

જીર્ણં તદેવ રોચિષ્ણુ ઠમિશ્લેષ્માનિલાપહમ્ ।
દ્ર્યં સુગન્ધિ ગુણવલ્લુપુ દ્યોતોવિશોધનમ્ ॥૩૧॥

નવું મધ રસવાહી નાહીઓ રોડીને
શરીરમાં ભારેપણું કરનાર, ત્રણે દોષને ઉત્પર
કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, હૃદયને અપ્રિય, પુષ્ટિ

અહ્યં વૃદ્ધ્યં દાહિ દુર્ગન્ધં વિશદં ગુહ ॥૩૦॥

જીર્ણં તદેવ રોચિષ્ણુ ઠમિશ્લેષ્માનિલાપહમ્ ।
દ્ર્યં સુગન્ધિ ગુણવલ્લુપુ દ્યોતોવિશોધનમ્ ॥૩૧॥

નવું મધ રસવાહી નાહીઓ રોડીને
શરીરમાં ભારેપણું કરનાર, ત્રણે દોષને ઉત્પર
કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, હૃદયને અપ્રિય, પુષ્ટિ

અહ્યં વૃદ્ધ્યં દાહિ દુર્ગન્ધં વિશદં ગુહ ॥૩૦॥

આપનાર, દાહ કરનાર, હુર્ગંધવાળું, સ્વચ્છ અને ભારે છે. બાલુ તેજ મધ રચિ ઉપજાવનાર; કૃમિને, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, હૃદયને ગમે એવું, સુગંધવાળું, શુભકારી, હલકું અને નાડીઓને સાફ કરનાર છે. ૩૦,૩૧

મધ પીવાથી થતી ચેષ્ટાઓ

સાત્ત્વિકે ગીતહાસ્યાદિ રાજસે સાહસાદિકમ્ ।
તામસે નિન્દ્યકર્માણિ નિદ્રાં ચ મદિરાચરેત્ ॥૩૨

અન્ય - (પીતા) મદિરા સાત્ત્વિકે ગીતહાસ્યાદિ, રાજસે સાહસાદિક, તામસે નિન્દ્યકર્માણિ ચ નિદ્રામ્ આચરેત્ ॥

(પીધેલી) મદિરા, સર્વશુભી માણુ સમા ગીત-હાસ્ય આદિને, રજ્જેશુભીમાં ગાહસ વગેરેને તથા તમોશુભીમાં નિઘં કમો તથા નિદ્રા ઉપજાવે છે. ૩૨

મધ અમૃત જેવું છતાં રોગકારી ક્યારે ?
વિધિના માત્રયા કાલે હિતૈરર્થૈર્યાવહલમ્ ।
પ્રહૃષ્ટો ય પિત્તેન્મદ્યં તસ્ય સ્યાદમૃતં યથા ॥૩૩
કિન્તુ મદ્યં સ્વભાવેન યથૈવાદ્યં તથા સ્મૃતમ્ ।
અયુક્તિયુક્તં રોગાય યુક્તિયુક્તં યથાસ્મૃતમ્ ॥૩૪॥

અન્ય - ય પ્રહૃષ્ટ (સન્) યથાવત્ વિધિના માત્રયા કાલે હિતે અર્થે (સહ) મદ્ય પિત્તેન્ તસ્ય અમૃતં યથા સ્વાત્ ॥ મદ્ય સ્વભાવેન યથા અન્ન તથા એન સ્મૃતમ્, કિન્તુ અયુક્તિયુક્તં રોગાય, યુક્તિયુક્તં યથા અમૃતં (તથા હિતં ભવતિ) ॥

જે માણુસ પ્રસન્ન થઈ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક માપસર, નિયમિત સમયે અને હિતકારી અન્ન સાથે મધ પીએ, તે માણુસને મધ અમૃત જેવું થાય છે. અન્નનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ મધનો સ્વભાવ કહ્યો છે, છતાં યુક્તિરહિત-અયોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે રોગ કરનાર થાય છે અને યુક્તિથી-યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કર્યો હોયતો અમૃત જેવું હિતકારી થાય છે.

મધની ગંધ નાશ કરવાનો ઉપાય

મુસ્તૈલાલગદ્જીરકપાન્યકેલા, યઘ્ધર્ષયન્સ-
વસિ વાચમભિવ્યનકિ । સ્વાભાવિક મુલજમુ-
ઝ્ઝતિ પૂતિગન્ધં, ગન્ધં ચ મદલજુનાદિભવં ચ
નૂનમ્ ॥ ૩૫ ॥

અન્ય - ય. મુસ્તૈલાલગદ્જીરકપાન્યકેલા. ચર્વયન્
વસિ વાચમ્ અભિવ્યનકિ, (ય) મુન્નજ સ્વાભાવિકં
પૂતિગન્ધં ચ મદલજુનાદિભવં ચ ગન્ધં નૂનમ્ ઝ્ઝતિ ॥

જે માણુસ નાગરમોઘ, કાળો વાળો, ઠંઠ, છરું, ધાણુ, અને એલચી ને ચાવતાં ચાવતાં સભામાં વાતચીત કરે, તેના મોઢાની સ્વાભાવિક હુર્ગંધ તેમ જ મધ પીધાથી કે લસણ વગેરે ખાધાથી થયેલી હુર્ગંધ અવરથ જતી રહે છે. ૩૫

ઉત્તિથી ભાવપ્રકાશમાં સંધાનવર્ગ સમાપ્ત

૨૧ : મધુવર્ગ

મધનાં નામો તથા ગુણો

મધુમાશિકમાષ્ઠીકક્ષૌદ્રસારઘર્મીરિતમ્ ।
મક્ષિકાવરટામૃદ્ધવાન્તં પુષ્પરસોદ્ધવમ્ ॥ ૧ ॥
મધુ શીતં લઘુ સ્વાદુ રુક્ષં ગ્રાહિ વિલેચનમ્ ।
ચતુષ્પ વીપને સ્વર્યે ઘ્નશોધનરોપણમ્ ॥ ૨ ॥
સૌકુમાર્યકરં સૂક્ષ્મં પરં સ્ત્રોતોવિશોધનમ્ ।
કપાયાનુરસં હ્વાદિ પ્રસાદજનકં પરમ્ ॥ ૩ ॥
વર્ષ્યં મેધાકરં વૃષ્યં વિશદ રોચન હરેત્ ।
કુદ્ગાર્શઃકાસપિત્તાક્ષકમેહહ્નમહર્મીન્ ॥ ૪ ॥
મેદસ્તુષ્ણાવમિદવાસહિદ્ધાતીસારવિઙ્ગમ્ ॥
દાહક્ષતક્ષયાંસ્ત્તુ યોગવાહ્યલવાતલમ્ ॥ ૫ ॥

અન્ય - મધુ માશિક-માષ્ઠીક-ક્ષૌદ્ર-સારઘ મક્ષિકા-વરટા-મૃદ્ધ-વાન્તં પુષ્પરસોદ્ધવમ્ હૈરિતમ્ । મધુ શીત લઘુ સ્વાદુ રુક્ષ ગ્રાહિ વિલેચન ચતુષ્પ વીપને સ્વર્યે ઘ્નશોધનરોપણ સૌકુમાર્યકરં સૂક્ષ્મ પર સ્ત્રોતોવિશોધન કપાયાનુરસ હ્વાદિ પર પ્રસાદજનક વર્ષ્ય મેધાકર વૃષ્ય વિશદ રોચન (સન્) કુદ્ગાર્શઃકાસપિત્તાક્ષકમેહહ્નમહર્મીન્ મેદસ્તુષ્ણાવમિદવાસહિદ્ધાતીસારવિઙ્ગમ્ દાહક્ષત-ક્ષયન્ હરેત્, તત્ યોગવાહિ (સન્) અલવાતલમ્ (ગ્ઠિતિ) ॥

મધુ,^૧ માશિક,^૨ માષ્ઠીક,^૩ ક્ષૌદ્ર,^૪ સારઘ,^૫ મક્ષિકાવાત,^૬ વરટાવાત,^૭ ભુગવાત^૮ અને પુષ્પરસોદ્ધવ^૯ એટલા મધના સંસ્કૃત નામો કહ્યા છે. મધ ટાડું, હલકું, મધુર, રૂક્ષ, ઝાડાને ખાધનાર, મળને ખોતરનાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્વરને હિતકારી મણુને સાફ કરનાર છે. રૂક્ષ લાવનાર, કોમળપણું કરનાર, સૂક્ષ્મ, નાડીઓ

ને અત્યંત સાફ કરનાર, તુરાથને અનુસારતું, હર્ષ પમાડનાર, અત્યંત સ્વચ્છપણું કરનાર, પણુંને સારો કરનાર, બુદ્ધિની ધારણાશક્તિને વધારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સ્વચ્છ અને રુચિકારક હોઈ હોઈ, અરથ, ઉધરસ, પિત્ત, લોહીને બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, પ્રમેહ, ગ્લાનિ, કૃમિ, મેદ, તરથ, ઊલટી, ધાસ, હેડકી, અતિસાર, મળબંધ, ફાહ, ક્ષત અને ક્ષયને મટાડનાર છે; પણુ તે સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને થકુણુ કરનાર હોઈ જરાક વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧-૫

૧. મન્યતે-જાયતે શૈત્યસ્વાદુસ્વાદિગુણયુક્ત, મન જાને- 'ફલિપાદિ.'-(રુણા. ૧-૧૮)-इति साधु-એ શીતળતા, મીઠાથ વગેરે ગુણોવાળું જણાય છે, તેથી મધુ-મધ.

૨. મશિકામિ કૃતં માશિકમ્-'સજ્ઞાયમ્'-इत्यण्-માખીઓએ કરેલું હોવાથી માશિક-મધ.

૩. મધુન વિકાર. માખી-વિકારેણ 'ટિહ્દે'તિ ડીપુ, તત. સ્વાયે કન્-મીઠાથને એક વિકાર છે, તેથી માખીક, યદ્રા માધત્યનયેતિ માખીકમ્-'સજ્ઞિકાસ્તોક'- (હૈમરુણા. ૫૦) इतीके निपात्यते-અથવા જેનાથી માણસ આનંદ પામે છે, માટે માખીક-મધ.

૪. શુદ્રામિ મશિકામિ કૃત શૌદ્રમ્-'શુદ્રામ્રમર.'-इत्यण्-નાની માખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી શૌદ્ર-મધ.

૫. સરથામિ-મધુમશિકામિ: કૃત સારથમ્-'શજ્ઞાયમ્'-इत्यण्-મધમાખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી સારથ-મધ.

૬. મશિકામિ: વાન્તે મશિકાવાન્તમ્-માખીઓએ એાકી કહેલું હોય છે, તેથી મશિકાવાન્ત-મધ.

૭. વરદામિ-ગન્ધોલીમિ. વાન્તે વરદાવાન્તમ્-ગંધાતી માખીઓએ એાકેલું મધ-વરદાવાન્ત કહેવાય છે.

૮. સૂદ્રે. વાન્તે સૂદ્રવાન્તમ્-ભમરાઓએ એાકી કહેલું જે મધ તે જૃગવાન્ત કહેવાય છે.

૯. પુણાણ સસ. પુષ્પરસઃ, પુષ્પસ્લાદ ઉદ્ભવતિ-વચાચન્-ફૂલના રસમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પુષ્પરસોદ્ભવ-મધ

મધના ભેદો

માશિકં ખ્રામરં શૌદ્રં પૌતિકં છાત્રમિત્યપિ ।
આર્ચ્યમૌદાલકં દાલમિત્યપી મધુજાતયઃ ॥ ૬ ॥

માશિક, ખ્રામર, શૌદ્ર, પૌતિક, છાત્ર, આર્ચ્ય, ઔદાલક અને દાલ એ આઠ મધની જાતો છે. ૬

માશિક મધનું લક્ષણ અને ગુણો
મશિકા: પિત્તવર્ણસ્તુ મહત્વો મધુમશિકા: ।
તામિ: કૃતં તૈલવર્ણે માશિકં પરિકીર્તિતમ્ ॥૭॥
માશિકં મધુપુ શ્રેષ્ઠં નેત્રામયહરં લઘુ ।
કામલાર્જ-ક્ષતશ્વાસ-કાસક્ષયવિનાશનમ્ ॥ ૮ ॥

અન્ય:—પિત્તવર્ણા (યા:) મહત્વ: મશિકા: (તા.)
તુ મધુમશિકા (કલ્પન્તે), તામિ. કૃત તૈલવર્ણ માશિકં પરિકીર્તિતમ્ ॥ માશિક મધુપુ શ્રેષ્ઠ નેત્રામયહર લઘુ વામ-લાશી ક્ષતશ્વાસકાસક્ષયવિનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

પીળા રંગની જે થોટી માખીઓ થાય છે, તે મધમાખીઓ કહેવાય છે, તેઓએ જનાવેલું તેલના જેવા રંગતું જે મધ હોય છે તે માશિક કહેવાય છે; એ માશિક સઘળા મધમાં શ્રેષ્ઠ, નેત્રના રોગને હરનાર, હલકું અને કમળો, અરથ, ક્ષત, ધાસ, ઉધરસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૭,૮

ખ્રામર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો
કિચ્ચિત્સૂક્ષ્મૈ: પ્રસિદ્ધેભ્ય: પદ્મપદ્મ્યોઽલિમિશ્ચિતમ્
નિર્મલં સ્ફટિકાકર્મં યત્તન્મધુ ખ્રામરં સ્મૃતમ્ ॥૯॥
ખ્રામરં રક્તપિત્તપ્રં મૂત્રજાઙ્ગકરં ગુરુ ।
સ્વાદુપાકમમિષ્યન્દિ વિરોપાત્પિચ્છિલં હિમમ્ ॥

અન્ય-પ્રસિદ્ધેભ્ય પદ્મપદ્મ્ય. કિચ્ચિત્ સૂક્ષ્મ અલિમિ: ચિત સ્ફટિકાકર્મં નિર્મલં યત્ મધુ તત્ ખ્રામર સ્મૃતમ્ ॥ ખ્રામર રક્તપિત્ત પ્ર મૂત્રજાઙ્ગકર ગુરુ સ્વાદુ પાકમ્ અમિષ્યન્દિ વિરોપાત્ પિચ્છિલં હિમમ્ (અસ્તિ) ॥

પ્રસિદ્ધ ભમરા કરતાં કાઈક ઝીણા ભમરાઓએ જનાવેલું અને સ્ફટિકમણિ સરણું નિર્મળ જે મધ હોય તે ખ્રામર (ખમરિયું) કહેવાય છે. ખ્રામર મધ રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૂત્રમાં શીતળતા કરનાર, ભારે, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વધારે ચીકણું અને ટાડું હોય છે. ૯,૧૦

શૌદ્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો
મશિકા: કપિલા: સૂક્ષ્મા: શુદ્રાધ્યાસ્તત્કૃતં મધુ ।
મુનિમિ: ક્ષૌદ્રમિત્યુક્તં તદ્વર્ણાત્કપિલં મવેત્ ।
ગુણે માશિક સ્વત્કોદ્રં વિરોપાન્મેહનાશનમ્ ॥ ૧૧ ॥
અન્ય:—કપિલા: સૂક્ષ્મા: મશિકા: શુદ્રાધ્યા: ,

તત્કૃત મધુ મુનિભિઃ ક્ષૌદ્રમ્ इति उक्तम्, तत् क्षौद्रं वर्णात्
 कफिलं दुर्ग. माक्षिकवत् विशेषात् मेहनान्न (भवेत्) ॥

પીંગળા રંગવાળી ઝીણી માખીએ કુદ્રા
 કહેવાય છે, એ માખીએએ કરેલા મધને
 મુનિએએ ક્ષૌદ્ર કહેતુ છે; તે ક્ષૌદ્ર મધ
 પીંગળા રંગવાળું, માક્ષિકના જેવા જ ગુણો-
 વાળું અને વિશેષ કરી પ્રમેહનો નાશ
 કરનાર છે. ૧૧

પૌતિક મધનુ લક્ષણ તથા ગુણે
 कृष्णा या मशकोपमा लघुतपः प्रायो
 महापीडिका, लोकानां तर्कोट्रान्तरगता.
 पुष्पासवं कुर्वते । तास्तज्ज्वरेदि पूतिका निगदि-
 तास्ताभिः कृतं सर्पिपा, तुल्यं यन्मधु तद्भनेचर-
 जनैः समीतितं पौतिकम् ॥ १२ ॥

પૌતિકં મધુ કૃષ્ણોષ્ણ પિત્તદાહાસ્પવાતકૃત્ ।
 વિદાહિ મેહકૃષ્ણમ્ પ્રન્યાવિશ્વતશોપિ ચ ॥ ૧૩ ॥
 અન્ય - પ્રાય મશકોપમા લઘુતપ કૃષ્ણા લોકાનાં
 મહાપીડિકા તર્કોટ્રાન્તરગતા યા (મક્ષિકા) પુષ્પાસવ
 કર્વતે, તા તજ્જૈ રૂઢ પૂતિકા નિગદિતા, તામિ કૃત
 સર્પિપા તુલ્ય યત્ મધુ તદ્ બનેચરજનૈ પૌતિક સમીતિત્મ ॥
 પૌતિક મધુ સ્થોષ્ણ પિત્તદાહાસ્પવાતકૃત વિદાહિ મેહ
 કૃષ્ણમ્ ચ પ્રન્યાવિશ્વતશોપિ (ભવતિ) ॥

લગભગ મચ્છર જેવી અત્યંત ઝીણી,
 કાળી, લોકોને બહુ પીડા કરનારી અને
 વૃક્ષોની કોતરોમા રહેનારી જે માખીએ મધ
 બનાવે છે, તેએને તેના બહુકાર વિદોનો
 પૂતિકા કહે છે, તેએએ બનાવેલુ ધી જેવુ
 જે મધ હોય તેને વનમા કરનારા લોકો
 પૌતિક^૧ કહે છે પૌતિક મધ, રૂક્ષ તથા ગરમ
 હોઈ પિત્ત, બળતરા, લોહીવિકાર તથા વાયુને
 કરનાર, પ્રમેહને તથા મૂત્રકૃન્દ્ધને મટાડનાર
 અને ગાંઠ આદિનુ તથા ક્ષતનું શોષણ
 કરનાર છે. ૧૨,૧૩

૧. પૂતિકા. કૃષ્ણા મશ્કા મશકોપમા મક્ષિકા
 સ્તામિ કૃત પૌતિકમ્ - સ્ત્રાયામા - સ્વળ્ - મચ્છરો જેવી
 ઝીણી અને કાળી માખીએ પૂતિકા કહેવાય છે
 અને તેએએ કરેલુ જે મધ તે પૌતિક કહેવાય છે.

છાત્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણે
 वरटाः कफिला पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्वन्ति छत्रकारं तत्र छात्रं मधु स्मृतम् ॥ १४ ॥

छात्रं कफिलपीतं स्यात्पिच्छलं शीतलं गुण ।
 स्यादुपाकं कृमिभ्रिनरकपित्तप्रमेहजित् ।
 भ्रमतृणमोहविपहृत्तर्पणं च गुणाधिकम् ॥ १५ ॥

અન્ય - પ્રાય હિમવત. વને કફિલા પીતા વરટ
 (મક્ષિકા) છત્રકાર કર્વન્તિ, તત્ર મધુ છાત્ર સ્મૃતમ્ ॥
 છાત્રં કફિલપીત પિચ્છલ શીત ગુરુ સ્વાદુપાક તર્પણ
 ચ ગુણાધિક (વન) કૃમિભ્રિનરકપિત્તપ્રમેહજિત્,
 ભ્રમતૃણમોહવિપહૃત્ સ્યાત્ ॥

ધણુ કરી હિમાલયના વનમા પીંગળી
 અને પીળી વરટા નામની માખીએ છત્ર
 જેવા આકારવાળા જે મધપૂડાને બનાવે છે,
 તે મધપૂડાનું મધ છાત્ર કહેવાય છે. છાત્ર
 મધ પીંગળું, પીળું, સ્વીકણુ, ટાકુ, બારે,
 પાકમાં મધુર, વૃષ્ટિ કરનાર તથા અધિક
 ગુણોવાળું હોઈ કૃમિ, ધોળો કોઠ, રક્ત-
 પિત્ત, પ્રમેહ, બ્રમ, તરશ, મોહ તથા એરને
 મટાડનાર છે. ૧૪,૧૫

૧ છત્ર-હિમવદને વરટામિ કૃત્છત્રસ્વાકાર,
 તત્ર જાત છાત્રમ્-જાતર્યે અળ-હિમાલયના વનમા
 વરટા નામની પીળી માખીએએ છત્ર જેવા
 આકારનો જે મધપૂડા બનાવ્યો તેવ છે, તેમા તે
 માખીએએ કરેલુ જે મધ તે છાત્ર કહેવાય છે.

આર્ધ્ય મધનું લક્ષણ તથા ગુણે
 मधुकवृक्षा निर्यासं जरत्कार्याध्रमोद्द्रवा ।
 स्रवन्त्यार्ध्यं तदाप्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥ १६ ॥
 तीक्ष्णतुण्डास्तु या पीता मक्षिका. पटपदोपमाः ।
 अर्च्यास्तास्तकृतं घत्तदार्यमित्यपरे जगुः ॥ १७ ॥
 आर्ध्यं मन्वतिचक्षुष्य कफपित्तहरं परम् ।
 कपायं कटुकं पाके तिक्तं च यलपुष्टिकृत ॥ १८ ॥

અન્ય - જરત્કાર્યાધ્રમોદ્દ્રવા મધુકવૃક્ષા (વ)
 નિર્યાસ સ્રવન્તિ, તદ્ જાત્યમ્ બાહ્યાતમ્, માલવે પુન
 (તત્) શ્વેતકમ્ (ઉચ્યતે) । પટપદોપમા તીક્ષ્ણતુણ્ડા
 યા પીતા મક્ષિકા તા અર્ચ્યા (કષ્યન્ત), તત્કૃત
 યત્ (મધુ) તદ્ આર્ધ્યમ્ इति अपरे जगुः । આર્ધ્ય
 મધુ અતિચક્ષુષ્ય કફપિત્તહર પર કપાય પાકે કટુક
 તિષ્ક ચ યલપુષ્ટિકૃત (ભવતિ) ॥

વરટકારે મુનિના આશ્રમમાં ઉત્પત્ત થયેલા
 મહુડાનાં વૃક્ષોમાથી જે ગુદર ઝરે છે, તે
 આર્ધ્ય^૧ કહેવાય છે, તે માળવા દેશમા શ્વેતક
 કહેવાય છે. 'બ્રમરા જેવી અને તીક્ષ્ણ મોહા

વાળી જે પીળી માખીઓ થાય છે, તેઓનું નામ 'અર્ધ' છે, તેથી તેઓએ બનાવેલું જે મધ તે આર્ધ કહેવાય છે, જેમ પીળા વિદાને કહે છે. આર્ધ મધ નેત્રને ધણુ હિતકારી, કંઈને તથા પિત્તને હરનાર, ઉત્તમ, પૂરુ, પાકમા તીસુ, કડવુ અને બળને તથા યુષ્ટિને કરનાર છે. ૧૬-૧૮

૧. અર્ધામિ - તીક્ષ્ણતુષ્ટવીતમક્ષિકામિ વૃત 'સજ્ઞા યામ્' इत्यण-તીક્ષ્ણ મોહાવાળી પીળી માખીઓએ કરેતું જે મધ તે આર્ધ કહેવાય છે

ઔદાલક મધનું લક્ષણ તથા યુષ્ટિ પ્રાયો વલ્મીકમધ્યસ્થા કપિલા. સ્વલ્પકીટકા । કુર્ચન્તિ કપિલ સ્વલ્પં તત્સ્યાદાહાલક મધુ ॥૧૯॥ ઔદાલકં રુચિકર સ્વર્યં કુષ્ટવિવાપહમ્ । કયાયામુષ્ણામ્બલં ચ કદ્મુપાકં ચ પિત્તકૃત્ ॥૨૦॥

અન્વય - પ્રાય વલ્મીકમધ્યસ્થાઃ કપિલ સ્વલ્પ-કીટકા (યત્) કપિલ સ્વલ્પ મધુ કુચન્તિ, તત્ ઔદાલક સ્વાત્ ॥ ઔદાલક રુચિકર સ્વર્યં કુષ્ટવિવાપહમ્ કયાયામ્ ઉષ્ણામ્ અમ્લ ચ કદ્મુપાક ચ પિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ધણુ કરી રાફડાઓમા રહેનારા પીગળા ઝીણા કીડાઓ, જે પીગળા રગવાળુ થોડુંક મધ બનાવે છે, તે મધ ઔદાલક કહેવાય છે ઔદાલક મધ રુચિકારક, સ્વર માટે સારુ, કોદને તથા ઝેરને મટાડનારુ, પૂરુ, ગરમ, ખાટું, પાકમા તીસુ અને પિત્ત કરનાર હોય છે. ૧૯, ૨૦

૨ ઉદ્દશાચન્તિ ભૂમિ વલ્મીકરુષેણ, ઉત્-દલ વિશ રણે-ગિજન્તાત્ પ્શુલ્-ઉદાલકા સ્વલ્પકીટકા વલ્મીકસ્થા, તે વૃત સ્વલ્પ મધુ ઔદાલકમ્-સજ્ઞાયામ્' इत्यण-બનીને ફોડી જેઓ રાફડાએ બનાવે છે, તે રાફડામા રેતા ઝીણા ફી । ઉદાલક કહેવાય છે અને તેઓએ કરેતું થોડું જે મધ તે-ઔદાલક કહેવાય છે

દાલ મધનું લક્ષણ તથા યુષ્ટિ સન્નૃત્ય પવિતં પુષ્પાદ્યતુ પત્રોપરિ સ્થિતમ્ । મધુરામ્લકપાયં ચ તદ્દાલ મધુ કીર્તિતમ્ ॥૨૧॥ દાલ મધુ લઘુ પ્રોક દીપનીય કફાપહમ્ । કયાયાનુરસં રુક્ષ રુચ્ય છર્દિપ્રમેહજિત્ ॥ અધિક મધુર સ્નિગ્ધ વૃહણ ગુકભારિકમ્ ॥૨૨॥ અન્વય - યતુ પુષ્પાત્ સન્નૃત્ય પત્રોપરિ પવિત (તત્)

ચ) સ્થિત ચ મધુરામ્લકપાય (ભવતિ) તદ્ મધુ રાલ કીર્તિતમ્ । દાલ મધુ લઘુ દીપનીય કફાપહ કયાયાનુ-રસ રુક્ષ રુચ્ય છર્દિપ્રમેહજિત્ અધિક મધુર સ્નિગ્ધ વૃહણ ગુકભારિક પ્રોકમ્ ॥

પુષ્પોમાથી ઝરીને પાદડા ઉપર પડેલો જે મધુર, ખાટો અને તૂરા મકરદ (રસ) તે દાલ મધ કહેવાય છે દાલમધ પાકમા હલકુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કંઈને તોડનાર, તૂરા રસને અનુસરતું, રૂક્ષ, રુચિકારક, ઊલટીને તથા પ્રમેહને મટાડનાર, બહુ જ મીઠું, સ્નિગ્ધ, યુષ્ટિ આપનાર અને વજનમા ભારે હોય છે.

૨ દલે ભવ-પુષ્પાત્ સન્નૃત્ય પવિત તત્ ચ સચિત્-દાલમ્-મગર્થેડણ-ફૂનમાથી ઝરી પાદડા પર પડીને તેના પર એકઠું થયેતું મધ-દાન કહેવાય છે નવા તથા બૂના મધના યુષ્ટિ

નથ મધુ ભવેતુષ્ટૈ નાતિશ્લેષ્મહર સમ્ । પુરાણં પ્રાહક રુક્ષ મેદોમ્મતિલેખનમ્ ॥૨૩॥ મધુન શર્કરાયાશ્ચ ગુહસ્વાપિ વિશેષત । એકસવસરેડતીતે પુરાણત્વ સ્મૃત્તુ બુધે ॥ ૨૪ ॥ અન્વય - નથ મધુ પુષ્ટ્યં ભવેત્, ન અતિ શ્લેષ્મ-હર સ (ચ ભવતિ) । પુરાણ પ્રાહક રુક્ષ મેદોમ્મ અતિલેખન (સ્વાત્) । મધુન શર્કરાયા ચ ગુહસ્વ અપિ વિશેષત એકસવસરે અતીતે બુધે પુરાણત્વ સ્મૃતમ્ ॥

નવું મધ યુષ્ટિકારક હોય છે, કંઈને બહુ તોડનાર નથી અને મળને પ્રવર્તીવનાર છે. ઝૂંટું મધ મળના પાતળાપણાને મટાડનાર, રૂક્ષ, મેદને તોડનાર અને મળોને બહુ જ ઉખેડનાર છે મધને, સાકરને તથા મળને વધારામા વધારે એક વર્ષ વીતી બસ, ત્યારે તેઓને વિદાને બૂના કહે છે ૨૩, ૨૪

ઝેરી મધના યુષ્ટિદોષ વિવપુષ્પાદપિ રસ સવિવા ભ્રમરાદય । ગૃહીત્વા મધુ કુર્ચન્તિ તચ્છીતં મુણવન્મધુ ॥૨૫॥ વિવાન્વયાન્તુષ્ણા તુ દ્રવ્યેયોષ્ણેન વા સહ । ઉષ્ણાત્સ્યોષ્ણકાલે ચ સ્મૃત્ત વિપસમ મધુ ॥૨૬॥ અન્વય - સવિવા ભ્રમરાદય વિવપુષ્પાત્ અપિ રથ ગૃહીત્વા મધુ કુર્ચન્તિ, તત્ મધુ ક્ષીત મુણવત્ (ભવતિ) ॥ તત્તુ વિવાન્વયાત્ વા ઉષ્ણત્ દ્રવ્યં સહ ઉષ્ણ (ભવતિ તત્તવ) ઉષ્ણાત્સ્ય ચ ઉષ્ણકાલે (તત્) મધુ વિપસમ

સ્મૃતમ્ ॥

ઝેરવાળા ખમરા વગેરે ઝેરી કૃલોમાથી પણ રસ લઈને મધ બનાવે છે, તે મધ શીતળ અને શુભકારી હોય છે, પરંતુ તેમા ઝેરી પદાર્થનો સબધ હોવાથી અથવા ગરમ પદાર્થ મળવાથી તે ગરમ થાય છે અને તે કારણે ગરમીથી પીડાયેલાને કે ગરમીના કાળમા તે મધ ઝેરના જેવું કામ કરે છે.

મીપુનાં નામો તથા ગુણો

મયત તુ મધુચ્છિદં મધુદોષં ચ સિન્ધવક્ષમ્ ।
મધ્વાધારા મદનક મધૂપિતમપિ સ્મૃતમ્ ॥૨૭॥
મયતં મૃદુ સુક્તિગ્ધ મૂતમ્ન ઘ્નરોપણમ્ ।

મદ્મસન્ધાનકુદ્ધાત, -કુદ્ધનીસર્પરક્તજિત્ ॥ ૨૮ ॥
મયન, ^૧ મધુચ્છિદ, ^૨ મધુદોષ, ^૩ સિન્ધક, મધ્વાધાર, ^૪ મદનક અને મધૂપિત એટલા મીષુના સંસ્કૃત નામો છે મીષુ કોમળ, ખૂબ સિન્ધ, ભૂતને હણુનાર, મણુને રોગાવનાર, ભાગેલાને સાધનાર અને વાયુને, કોદને, રતવા રોગને તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧ મયતે-મચ્છતિ મૃદુવાદિગુણ વાતાદિજવાય વ-મય મતો-‘વહુલમન્યત્રાપિ’-(ઉણા ૩-૨૩૬) इति युच्-ને કોમળપણ વગેરે ગુણને ધારણ કરે છે અને વાયુ વગેરેને મટાડે છે, તેથી મયન-મીષુ

૨ મધુન ઉચ્છિદમ્ મધુચ્છિદમ્-મધુન એડુ-મધ કાઠી લીધા પછી માકી રડેનું તે મધુચ્છિદ-મીષુ

૩ મધુન શેષ મધુદોષમ્-અર્થ ઊપર પ્રમાણે છે

૪ ષિચતિ મધુ ષિચ્યતે વા મધુ અસ્માદ, ષિચ ક્ષણે-‘માતૃવુદિ’-(ઉણા ૨-૭) इति यक् તત સ્તાર્ષે કન્-ને મધને ઝેર છે અથવા જેમાથી મધ આગી લેવાય છે, તેથી સિન્ધક-મીષુ

૫ મધુન આધાર મધ્વાધાર-ને મધનો આધાર ગણાય છે, તેથી મધ્વાધાર-મીષુ.

૬ માચતિ અનેન મ્હાતૃન્ વિનાશ્ય, મદી હર્ષે-કરણે લ્યુટ. તત ઘજાયા કન્-નેના વડે ભૂતના વગેરેનો નાશ કરી લોકો આનંદ પામે છે, તેથી મદનક-મીષુ

૭, મધુના ઉપિત વા મધુ ઉપિતમત્રેતિ મધૂ પિતમ્-મધ વડે વસાયેતુ અથવા જેમા મધ રહુ હોય છે તેથી મધૂપિત-મીષુ

૬તિથી ભાવપ્રકાશમાં મધુવર્ગ સમાસ

૨૨ : ઇક્ષુવર્ગ

શેરડીનાં નામો તથા ગુણો

इक्षुर्वीर्घच्छद. प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च ।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृण स्मृत ॥૧॥
इक्षुवं रक्तपित्तमा यस्या वृष्या कफप्रदा ।
स्वादुपाकरसा क्षिग्धा गुर्वो मूत्रला हिमा ॥૨

અન્વય-ઇષુ વીર્ઘચ્છદ પ્રાક તવા ભૂનિસ્સ અપિ ચ ગુડમૂત્ર ચ અસિપત્ર તથા મધુતૃણ સ્મૃત ॥

ઇક્ષુ, ^૧ દીર્ઘચ્છદ, ^૨ ભૂમિરસ, ^૩ ગુડમૂલ, અસિપત્ર, ^૪ અને મધુતૃણ, ^૫ એટલા શેરડીના સંસ્કૃત નામો છે. શેરડીએ રક્તપિત્તને, મટાડનાર, બગ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ડંડ ઠરનાર, પાકમા તથા રસમા મધુર, સિન્ધ, ભારે, મૂત્રને વધારનાર અને ટાઢી છે.

૧ इष्यत सर्वत्रपि माधुर्यादिगुणयुक्त्वात्, इष इच्छायाम्- इषे षु (उणा ३-१५७), 'यडा क'-भीमास वगेरे शुष्येथी युक्तं दीवाने वीधि सर्वा योडा न्नेने धञ्छ છે, તેથી ઇષુ-ઝેરડી

૨ વીર્ઘચ્છદ યસ્ય સ-નેના પાદ્ય લાખાં પાય છે, તેથી વીર્ઘચ્છ-શેરડી

૩ ભૂમો ભૂમર્વા રસો યસ્ય સ-નેનો રસ જમીનમા રાય અથવા જમીનમાથી આવે છે, તેથી ભૂમિરસ-શેરડી

૪ ગુડસ્ય મૂત્ર-આદિદેહુમૂત-ગોળનું ને પડેલું કારણ હોય છે, તેથી ગુડમૂત્ર-ઝેરડી

૫ અસિ इव तीक्ष्णम पत्र मत्स्य स-તરવારની ધાર જેવું જેવું પાદ્યુ તીવ્ર અશ્વોવાણુ અને તરવાર જેવા આકારનું પણ રાય છે, તેથી અસિ પત્ર-ઝેરડી

૬ મધુ તૃણેષુ, મધુવાસો તૃણવેતિ વા-ને ધાનમા મધુર છે અથવા મીઠા ધાસડપ ગણાય છે, તેથી મધુતૃણ-શેરડી

શેરડીની બંતો

पौण्ड्रको भीरुश्चापि वशक शतपोरक ।
कान्तारस्तापसेभुक्ष काण्डेभु स्त्रिपत्रक ॥૩॥
नेपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशरू ।
मनोगुप्ता च इत्येता जातयस्तत्र कीर्तिता ॥ ४ ॥

પૌંડ્રક, ભીરુક, વશક, શતપોરક, કાતા-રેલુ, તાપસેષુ, કાંડેલુ, સ્ત્રિપત્રક, નેપાલ, દીર્ઘપત્ર, નીલપોર, કોશક અને મનોગુપ્તા

એટલી શેરડીની બતો કહી છે. (૬વે તેઓના ગુણ કહુ છું.) ૩,૪

પૌંડ્રકના તથા ભીરુકના ગુણ

વાતપિત્તપ્રશમનો મધુરો રસપાકયોઃ ।

સુસીતો વૃહ્ણો વલ્યઃ પૌંડ્રકો મીરુકસ્તથા ॥૫

અન્વય - પૌંડ્રક તથા મીરુક વાતપિત્તપ્રશમન રસપાક્યો મધુર સુસીત વૃહ્ણ વલ્ય (ભવતિ) ॥

પૌંડ્રક^૧ અને ભીરુક^૨ શેરડી વાયુને તથા

પિત્તને શમાવનાર, રસમા તથા પાકમા મધુર,

પૂખ ઠાઠી અને પુષ્ટિ તથા બળને કરનાર છે.

૧ પુષ્ટિ-રખ્ધયતિ વાયુ પિત્ત ચ, પુષ્ટિ ચખ્ધને-

‘સ્થાયિ’-(ડળા ૨-૧૬) इति रू, तत पुण्ड्र एव

पौण्ड्र-स्वार्थे अणु कन् च-ने वायुनो तथा पित्तनो

नाश करे छे, तेथी પૌંડ્રક-ધોળી શેરડી

૨ વિમેતિ વાતાદિન્ય इत्येवशील-‘मिमी भये-

‘मिय हुकुन्तो’ ‘कुक्मपि’ इति कुक्म-ने मदारना

पवन वगेरेथी अयणीत रई छे, તેથી ભીરુક

કહેવાતી શેરડી

કોશકારો મુઠઃ સીતો રુકપિત્તક્ષયાપહ ।

કોશકૃત^૧-દોડા જેવો આકાર ધારણ

કરતી શેરડી ભારે, ઠાઠી અને રક્તપિત્તને

તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

૧ કોશ-કોશાકાર કરોતિ, હુલ્લ કરણે-ક્ષિપ્-

ને દોડા જેવો આકાર ધારણ કરે છે, તેથી કોશ

ફળ કહેવાતી એક શેરડી

કાન્તારેશુના ગુણ

કાન્તારેશુર્ગુરુશૃંગ. શ્લેષ્મલો વૃહ્ણો સર. ॥૬॥

કાન્તારેશુ^૧-જ ગલી શેરડી ભારે, મૈથુન

શક્તિને વધારનાર, કંક કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર

અને ઝાઝા ઉતારનાર છે. ૬

૧ કાન્ત-સુન્દર રસમ રુચ્છિતિ-પ્રાપ્તિ, જ ગતો-

ક્મશ્વળ-કાન્તારવાતો ઇશુ કાન્તારેશુ -ને સુદર રસને

ધારણ કરે છે, તેથી કાન્તારેશુ કહેવાતી શેરડી

વંશકના ગુણ

દીર્ઘવોર મુકઠિન. સ્પશારો વશકઃ સ્મૃતઃ ॥૭

અન્વય -વશક દીર્ઘવોર મુકઠિન સ્પશાર સ્મૃત ॥

વંશક^૧-વાસ જેવા આકારવાળી શેરડી

લાંબી કાતરીઓવાળી, બહુ જ કઠણ અને

ખારાશવાળી હોય છે. ૭

૧. વશ इव कयति, वश इवाकुर्येति वा वशक -

ने वास नेवा आकारनी होय છે, તેથી વશક

કહેવાતી શેરડી.

શતપેરકના ગુણ

શતપર્વા भवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वित. ।

વિરોગાત્કિચ્છિદુષ્ણશ્ચ સક્ષાર. પવનાપહ. ॥૮॥

અન્વય -શતપર્વા કિચિત્કોશકારગુણાન્વિત ભવેત્,

વિરોગાત્ કિચિત્ ઉષ્ણ ચ સક્ષાર (સન્) પવનાપહ

(ભવતિ) ॥

શતપેરક^૧-ધણી કાતરીઓવાળી શેરડી

કાઈક કોશકાર શેરડીના જેવા ગુણવાળી, વિશેષ

મા કાઈક ગરમ, ખારાશવાળી અને વાયુને

મટાડનારી હોય છે. ૮

૧ શત પેરા પર્વાણિ-विभग्ना यस्य स-नेने

सकठे। कतरीओ। होय છે, તેથી શતપેરક કે

શતપર્વી ગરડી

તાપસેશુના ગુણ

તાપસેશુર્ભવેન્મૂઢી મધુરા શ્લેષ્મકોપની ।

તર્પणी रुचिकृत्वापि वृष्या च बलकारिणी ॥९॥

અન્વય -તાપસેશુ મૂઢી મધુરા (સતી) શ્લેષ્-

મ્કોપની તર્પણી અપિ ચ રુચિકૃત્ વૃષ્યા ચ બલકારિણી

ભવેત્ ॥

તાપસેશુ^૧ નામની પાતળી શેરડી ઢૂલી,

મધુર, કંકને પ્રકોપ કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર,

રુચિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળ-

કારક હોય છે. ૯

૧ તાપસપ્રિયા इष्ट, यद्वा तापसमाना कृशा मुद्गी

वासो इष्ट -तपवीओने प्रिय अथवा तप-रीना જેવી

પાતળી તથા કોમળ-પોચી શેરડી તે તાપસેશુ

કહેવાય છે

કાંડેશુના ગુણ

पवगुणेस्तु काण्डेशु. स तु वातप्रकोपन. ॥१०॥

અન્વય -કાણ્ડેશુ ગુણે સુ એવ, (કિ) તુ ચ

વાતપ્રકોપન (ભવતિ) ॥

કાણ્ડેશુ-બાડી શેરડી પણ ઉપર કહેલી

પાતળી શેરડીના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે,

પણ તે વાયુને પ્રકોપ કરનાર હોય છે. ૧૦

૧ કાણ્ડમ इव स्थल इशु -काण्डेशु -धोका જેવી

બાડી ગરડી-કાંડેશુ કહેવાય છે.

ચાર બાતની શેરડીના ગુણે
સૂચિપત્રો નીલપોરો નૈપાલો દીર્ઘપત્રકઃ ।

વાતલાઃ કફપિત્તાગ્નાઃ સક્રવાયા ત્રિદાહિનઃ ॥૧૧॥

સૂચિપત્ર,^૧ નૈપાલ,^૨ દીર્ઘપત્ર,^૩ અને
નીલપોર,^૪ એ ચાર બાતની શેરડી વાયુ
કરનાર, કફને તથા પિત્તને હણુનાર, તૂરાશ
વાળી અને બળતરા કરનાર હોય છે. ૧૧

૧. સૂચ્ય દ્વ પત્રાણિ યસ્ય સ - જેના પાદડા મોય
જેની આહીવાળા હોય છે, તેથી સૂચિપત્ર-કહેવાતી
શેરડી.

૨. નૈપાલદેશે મન નૈપાલ -> શેરડી નૈપાલ
દેશમાં થાય છે, તે નૈપાલ કહેવાય છે

૩. સીર્ષાણિ પત્રાણિ યસ્ય સ - જેના પાદડા
લાંબા હોય છે, તે દીર્ઘપત્ર શેરડી કહેવાય છે.

૪. નીલઃ પોરો યસ્ય સ - જેની કાતરી કાળા
રંગની હોય છે, તે નીલપોર-શેરડી કહેવાય છે.

મનોગુપ્તાના ગુણે

મનોગુપ્તા વાતહરી છુપ્તામયવિનાશિની ।

સુશીતા મધુરાતીવ રક્તપિત્તપ્રણાશિની ॥૧૨॥

મનોગુપ્તા^૧ શેરડી વાયુને હરનાર, તરશ
સબધી રોગોને મટાડનાર, ખૂબ ટાઢી, બહુ
જ મીઠી અને રક્તપિત્તને નાશ કરનારી
હોય છે. ૧૨

૧ મનસા-મન શબ્દન મન સકલ્પને મનોવિકારેણ
વા ગુપ્તા, યદ્વા મનો ગુપ્ત યયા વાતહરસ્વાત ગુણોત્ત-
મધુરત્વાત્ રક્તપિત્તાસાક્ત્વાચ-જે મન શબ્દથી
અથવા મનના સંકલ્પ કે વિચારથી યુક્ત હોય છે
અથવા જે વાતનાશક, અતિથીતળ તથા પિત્તને
નાશ કરનાર નૈવાધી જેણે મનની રક્ષા કરી હોય
છે, તેથી મનોગુપ્તા કહેવાતી શેરડી.

બાળક, બુવાન અને ઘરડી શેરડીના ગુણે

વાલેભુસ્તુ કફ કુર્યાન્મેદોમેહકરચ્ચ સ ।
યુવા તુ વાતહત્સ્વાદુરીપત્તીક્ષ્ણાચ્ચ પિત્તનુલ્ ।

રક્તપિત્તકરો વૃદ્ધઃ ક્ષતદહલ્લવીર્યકૃત્ ॥૧૩॥

અન્ય - વાલેભુ તુ કફ કુર્યાત્, ચ સ મેદોમેહ
કર (અસ્તિ), યુવા તુ વાતહત્ સ્વાદુ ચ હૃંપત્ તીક્ષ્ણ
ચ પિત્તનુલ્ (સ્વાત્), વૃદ્ધ (સ) રક્તપિત્તક ક્ષતદહત્
લલવીર્યકૃત્ (ભવતિ) ॥

બાળક (જેને બેગ્યાને ધણા દિવસ ન
થયા હોય તે) શેરડી કફ કરનાર અને
મેદને તથા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે,

બુવાન શેરડી વાયુને હરનાર, મધુર, કાંઈક
તીક્ષ્ણ અને પિત્તને મટાડનાર હોય છે; ઘરડી
શેરડી રક્તપિત્તને મટાડનાર, ક્ષતને મટાડ
નાર અને બળ તથા વીર્યને કરનાર હોય છે. ૧૩

શેરડીનાં અંગમાં બુદ્ધા બુદ્ધા ગુણા

મૂલે તુ મધુરોડ્વચ્ય મન્યેડપિ મધુરઃ સ્મૃતઃ ।
અગ્ર પ્રન્થિયુ વિજ્ઞેય દ્વ્યુઃ પટુરસો જર્ત ॥૧૪॥

અન્ય - દ્વ્યુ મૂલે તુ બચ્ય મધુર, મન્ય બધિ
મધુર સ્મૃતઃ, અગ્રે (અ) પ્રન્થિયુ જર્ત પટુરઘ વિજ્ઞેય ॥

શેરડી મૂળમાં અત્યંત મધુર, મધ્ય
ભાગમાં પણ મધુર અને અગ્ર ભાગમાં તથા
ગાઠામાં લોઠાએ તેને ખારી બહુથી. ૧૪

હાંતે ચૂસેલી શેરડીના ગુણે

દન્તનિર્પીઢિતસ્યેશ્વો રસઃ પિત્તાહ્નનાશનઃ ।

શર્કરાસમવીર્યઃ સ્યાદવિદાહી કફપ્રદઃ ॥૧૫॥

અન્ય - દન્તનિર્પીઢિતસ્ય શ્વો રસ. પિત્તાહ્નનાશન-
શર્કરાસમવીર્ય બવિદાહી કફપ્રદ સ્યાત્ ॥

હાંતે ચૂસેલી શેરડીને રસ પિત્તને તથા
લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને નાશ કરનાર,
સાકરના જેવી શક્તિવાળો, બળતરા નહિ કરનાર
અને કફ કરનાર થાય છે. ૧૫

ધંત્રમાં પીલેલી શેરડીના ગુણે

મૂલાગ્રજન્તુપ્રન્થ્યાદિપીઢનામ્લસઙ્કરાત્ ।

કિન્ચિત્કાલવિપૃથ્વા ચ વિહૃતિ યાતિ યાન્ત્રિકઃ ॥

તસ્માદ્દિદાહી વિદમ્ની ગુરુઃ સ્યાચાન્ત્રિકો રસઃ ॥

અન્ય - યાન્ત્રિક રસ મૂલાગ્રજન્તુપ્રન્થ્યાદિપીઢનાત્
મ્લસઙ્કરાત્ ચ કિન્ચિત્ કાલવિપૃથ્વા વિહૃતિ યાતિ, તસ્માત્
યાન્ત્રિક (રસઃ) વિદાહી વિદમ્ની ગુરુ સ્યાત્ ॥

અત્રથી પીલેલી શેરડીને રસ મૂળ,
આગલો ભાગ, છવડા તથા ગાંઠો પિલાવા
થી, મેદ આવી જવાથી અને કાંઈક વધારે
વખત રહેવાથી વિકાર પામેલો હોય છે,
તેથી બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે, મળને રોડે છે
અને બારે થાય છે. ૧૬

શેરડીના વાસી રસના ગુણે

રસઃ પર્યુપિતો નેષ્ટો હમ્લો વાતાપહો ગુરુઃ ।

કફપિત્તકર શોષી મેદનશ્ચાતિમૂનલઃ ॥૧૭॥

શેરડીને વાસી રસ સારો લાગતો નથી,
કારણ કે તે ખાટો ઘર્ષ બધ છે, અને
વાયુને હણુનાર, બારે, કફને તથા પિત્તને

કરનાર, શોષ કરનાર, મળને તોડનાર અને મૂત્રને બહુ વધારનાર હોય છે. ૧૭

શેરડીના પકવેલા રસના ગુણો

પક્વો રસો ગુરુઃ ક્ષિગ્ધઃ સુતીક્ષ્ણઃ કફવાતનુત્ ।
ગુલ્માનાહ્રપશમન કિચ્છિત્તિક્કરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૮॥

શેરડીનો પકાવેલો રસ બારે, સિન્ધુ, બહુ તીક્ષ્ણ, કંકને તથા વાયુને મટાડનાર, ગોળાને તથા આંદરાને શાત કરનાર અને કાષ્ઠક પિત્ત કરનાર મનાય છે. ૧૮

શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોના ગુણો

શ્લેષ્મીકારાસ્તુઙ્ગદાહમૂર્છાપિત્તાક્ષનાશના ।
ગુરવો મધુરા વલ્યાઃ ક્ષિગ્ધા ઘાતહરાઃ સરાઃ ॥

વૃષ્ટ્યા મોહહરાઃ શીતા શૂંહણા વિપહારિણઃ ॥૧૯॥

શેરડીના રસમાંથી થતા પદાર્થો તરશને, બળતરાને, મૂર્છાને, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને રક્તપિત્તને મટાડનાર; બારે, મધુર, બળ આપનાર, સિન્ધુ, વાયુને હરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મોહને હથુનાર, ટાઢા, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝેરને હરનારા છે. ૧૯

શેરડીના રસની પાતળી રાખતું

લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

શ્લેષ્મી રસસ્તુ યઃ પક્વ કિચ્છિદ્રાહો વહુદ્રવ ।
સ પવેશ્વવિકારેષુ ક્ષ્યાતઃ ફાણિતસંજ્ઞયા ॥૨૦॥

ફાણિત ગુરુઃ ક્ષિગ્ધો વૃંહણ કફશુક્રવૃત્ ।
વાતપિત્તશ્રમાન્ હન્તિ મૂત્રવસ્તિવિદોષનમ્ ॥૨૧॥

અન્ય - શ્લેષ્મી ય મુરસ પક્વ કિચ્છિદ્રાહ વહુદ્રવ (મવેત્) સ એ શ્લેષ્મીકારેષુ ફાણિતસંજ્ઞયા ક્ષ્યાત ॥ ફાણિત ગુરુ અભિપ્યન્દિ વૃંહણ કફશુક્રવૃત્ વાતપિત્તશ્રમાન્ હન્તિ, મૂત્રવસ્તિવિદોષનમ્ (વાસ્તિ) ॥

શેરડીને જે રસ પકાવેલો, કાષ્ઠક ઘાટો અને જેનો રેલો ચાલે એવો હોય તે ક્ષણિત નામે કહેવાય છે. ક્ષણિત બારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને ઠાંડી ઠેનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કંકને તથા વીર્યને વધારનાર, વાયુને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મૂત્રને તથા નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોય છે. ૨૦, ૨૧

૧. પાણ્યત સ્મ-પ્રાણ્યત સ્મ વક્ષતા કિંચિદ્ ગાઠતા શુક્રવતા ચ ગ્નિ, ક્ષ્ણ ગત્તી-બ્ધન્તાત્ કર્મણિ ક - જેને શ્રેયોને પરિપક્વ, કાષ્ઠક ઘાટો અને બુધ

પ્રવાહી કર્મો હોય તે શેરડીના રસ ક્ષણિત કહેવાય છે.

શેરડીના રસની ઘાટી રાખતું

લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

શ્લેષ્મી રસો યઃ સમ્પકો ઘનઃ કિચ્છિદ્રવાન્ધિતઃ ।
મન્દ વત્સ્યમન્દતે તસ્માત્તમત્સ્યળ્લી નિગધતે ॥૨૨॥

મત્સ્યળ્લી મેદિની વલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા ।
મધુરા શૂંહણી વૃષ્ટ્યા રક્તદોષાપહા સ્મૃતા ॥૨૩॥

અન્ય - શ્લેષ્મી ય. રસ સપક્વ ઘન કિચ્છિદ્ર વ્રવાન્ધિત (સન્) યત્ મન્દ સ્યન્દત તસ્માત્ તત્ મત્સ્યળ્લી નિગધતે ॥ મત્સ્યળ્લી મેદિની વલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા મધુરા શૂંહણી વૃષ્ટ્યા રક્તદોષાપહા સ્મૃતા ॥

શેરડીના જે રસ સારી રીતે પકાવેલો, ઘાટો અને કાષ્ઠક રેલો ચાલે એવો થઈને ધીમે ધીમે ઝરે છે, તે કારણે (વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ) મત્સ્યળી^૧ કહેવાય છે. મત્સ્યળી મળને છૂટા કરનાર, બળ આપનાર, હલકી, પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને લોહીના ડોષોને મટાડનાર છે. ૨૨, ૨૩

૧. મન્દ મદ મુદ વા સ્યન્દતે-પ્રલવતેત્તેત્તે મત્સ્યળ્લી, સ્યન્દ પ્રલવણ-વર્મણ્ય, 'દિલ્લે'તિ લીપ્, પ્રયો-દરાદિષ-એ ધીમેધીમે ઝરે અથવા આનદ તથા હારને ઝરે છે, તેથી મત્સ્યળી કહેવાતા શેરડીના પકવ રસ.

ગોળતું લક્ષણ નામ તથા ગુણો

શ્લેષ્મી રસો યઃ સમ્પકો જાયતે લોષ્ટવદ્ દદઃ ।
સ ગુહો ગૌડદેશે નુ મત્સ્યળ્લયેવ ગુહો મતઃ ॥૨૪॥

ગુહો વૃષ્ટ્યો ગુરુ ક્ષિગ્ધો વાતપ્રો મૂત્રશોધનઃ ।
નાતિપિત્તહરો મેદ.કફકૃમિરલપ્રદઃ ॥૨૫॥

અન્ય - શ્લેષ્મી સપક્વ રસ લોષ્ટવદ્ દદ જાયતે સ ગુહ (કખ્યત), ગૌડદેશે વુ મત્સ્યળ્લી એવ ગુહ મતઃ ॥

શેરડીનો સારી રીતે પકાવેલો જે રસ ઠંડાની રીંદે દઢ થઈ બાય, તે (ગુહ)^૧ ગોળ કહેવાય છે. ગોડ દેશના લોકો તેા એ રસની ઘાટી (મત્સ્યળ્લી) રાખને જ ગોળ માને છે. ગોળ વીર્યને વધારનાર, બારે, સિન્ધુ, વાયુને હથુનાર, મૂત્રને સાફ કરનાર, પિત્તને અત્યંત હરનાર નથી અને મેદને, કંકને, કૃમિને તથા બળને વધારનાર છે. ૨૪, ૨૫

૧ ગુહતિ-પર્યતિ સ્વિમિશ્મુલ્-માધુર્યાદિમિ. રા-

કોવેધ રતનન્દરવિ-ગુડ વેચ્ને-‘શુભપે’તિ ક-ને શેલ-
ડીના સંપૂર્ણ ગુણો વડે તથા પોતાના પશુચરતંત્ર
યુગોવડે પોતાને વીટે-વ્યામ કરે છે, તેથી ગુડ-ગોળ.

બૂના ગોળના ગુણો

ગુડો જીર્ણાં લઘુઃ પથ્થોડનમિપ્યન્યગ્નિપુષ્ટિટ્ટુ ।
પિત્તગ્નો મધુરો વૃષ્યો વાતગ્નોડચુક્રપ્રસાદતઃ ॥૨૬

બૂનો ગોળ હલકો, પથ્થ, સ્ત્રીકાશથી
નાડીઓને રોકી શરીરમાં ભારેપણું કરતો
નથી, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હજારનાર,
મધુર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુને હજુ-
નાર અને લોહીને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૨૬

નવા ગોળના ગુણો

ગુડો નવઃ કફદવાસકાસહમિકરોડગ્નિકૃત્ ॥૨૭

નવો ગોળ કઠને, શ્વાસને, ઉધરસને
ક્રમિઓને અને અગ્નિને વધારનાર છે. ૨૭

લુદા લુદા અનુપાનના ગોળના પશુ

લુદા લુદા ગુણો

સ્ત્રેષ્માણમાશુ વિનિહન્તિ સહાર્દ્રકેણ પિત્તં
નિહન્તિ ચ સ એવ હરીતકીભિઃ । શુષ્ઠયા સમં
હરતિ વાતમદોષમિત્યં દોષત્રયક્ષયકરાય નમો
ગુઢાય ॥ ૨૮ ॥

અન્ય-આદ્રકેણ સહ (મશિતઃ ગુઢ.) આશુ
સ્ત્રેષ્માણં વિનિહન્તિ, હરીતકીભિ સ એવ ચ પિત્તં
નિહન્તિ, શુષ્ઠયા સમમ્ અદોષ વાત હરતિ । હ્ય
દોષત્રયક્ષયકરાય ગુઢાય નમ (મસ્તુ) ॥

આહુની સાથે ખાધેલો ગોળ તરત
કઠને મટાડે, હરડેની સાથે ખાધેલો તે જ
ગોળ પિત્તને મટાડે અને સૂઠની ખાધેલો
ગોળ સઘળા પ્રકારના વાયુને મટાડે છે.
એમ ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર ગોળને
નમસ્કાર હો. ૨૮

ખાંડના ગુણો

લ્પ્વં તુ મધુરં વૃષ્યં ચક્રુષ્યં વૃહ્ણં હિમમ્
વાતપિત્તહરં સ્નિગ્ધં ઘર્લ્યં વાન્તિહરં પરમ્ ॥૨૯॥

ખાંડ પશુ મધુર, વીથને વધારનાર,
નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ આપનાર, ટાઢી, વાયુ-
ને તથા પિત્તને હરનાર, સિનગ્ધ, બળ આપ-
નાર અને ઊલટીને અત્યંત મટાડનાર છે.

૧. લ્પ્વયતિ લગ્ગયતે વા વાન્તિ-વાતપિત્તમનેનેતિ
લ્પ્વમ્-વચાગ્ચ-ચન્ વા-ને ઊલટીનો, વાયુનો તથા

પિત્તનો નાશ કરે છે, તે ખાંડ-ખાંડ.

સાકરિયા ખાંડના ગુણો

લ્પ્વં તુ સિન્ક્રાક્રુપં મુદ્દેતં શર્કરા સિતા ।
સિતા મુમધુરા કચ્યા વાતપિત્તાશ્વદાહહત્ ॥
મૂર્છાઈદિજ્વરાન્ હન્તિ મુરીતા શુક્રકારિણી ॥૩૦

અન્ય-સિન્ક્રાક્રુપ મુદ્દેત લ્પ્વં તુ શર્કરા સિતા
(કચ્યતે) ॥
જે ખાંડ રેતી જેવી અને બહુજ ઘોળી
થાય છે તે શર્કરા,^૧ અને સિતા^૨ કહેવાય
છે. સાકરિયા ખાંડ બહુ મધુર, સ્વિકારક,
વાયુને, પિત્તને, લોહીના બગાડને, બળતરા-
ને, મૂછાને, ઊલટીને તથા નવરને મટાડનાર,
બહુ ટાઢી અને વીથને વધારનાર છે. ૩૦

૧. શુનાતિ-દ્વિનસ્તિ વાતપિત્તાશ્વદાહં મૂર્છાઈદિ-
જ્વરોઽધાપિ-શુ હિસાયો ‘ધ કરન્’ (ડળા. ૪-૩)-
જે વાયુ, પિત્ત, લોહીવિકાર, દાહ, મૂર્છા, જેલટી
તથા તાવનો પશુ નાશ કરે છે, તેથી શર્કરા-
સાકરિયા ખાંડ.

૨. વિનોતિ-વન્ધાતિ મુમાયુર્થે શર્કિ શુક્ર વાપિ-
પિન્ વન્ધને-’અહિષુસિમ્બ્યઃ કઃ (ડળા. ૩-૮૧),
યદ્વા સિત્ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યા અર્શોભાગ્ચ, ટ્વ-ને
અત્યંત મધુરતા, રચિ તથા વીથને પશુ કરે છે,
તેથી અથવા જેનો રંગ ખૂબ ઘોળો હોય છે, તેથી
સિતા-સાકરિયા ખાંડ.

ઘોળી તથા ખડીસાકરના ગુણો

મ્બેત્પુષ્પસિતા શીતા રક્ષપિત્તહરી લઘુઃ ।
સિતોપલા સરા લઘ્વી વાતપિત્તહરી હિમા ॥૩૧॥

અન્ય-પુષ્પસિતા શીતા રક્ષપિત્તહરી લઘુ. મ્બેત્ ।
સિતોપલા સરા લઘ્વી વાતપિત્તહરી હિમા (સ્વાત્) ॥

ઘોળી સાકર ટાઢી, લોહીના બગાડને
તથા પિત્તને મટાડનારી અને હલકી છે.
ખડીસાકર દ્રવ ઉતારનાર, હલકી, વાયુને
તથા પિત્તને મટાડનારી અને ટાઢી છે. ૩૧

૧. પુષ્પમ્ દ્વ સિત વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યા.-અર્શો-
ભાગ્ચ, ટ્વ-જેનો રંગ સફેદ ફૂલના જેવો હોય છે,
તેથી પુષ્પસિતા-ઘોળી સાકર.

૨. સિતા-વેતવર્ણા. ઉપલાઃ (દ્વ આકારો)

વાસ્યાઃ સા-જેના ગાગડા ઘોળા પથરા જેવા ખૂબ
સફેદ હોય છે, તેથી સિતોપલા-ખડીસાકર.
મંથની ખાંડના ગુણો
મધુજા શર્કરા રુક્ષા કફપિત્તહરી ગુરુઃ ।
છયંતીસારત્કૃદ્વાહરકઠ્ઠુચુવરા હિમા ॥ ૩૨ ॥

અન્વય-મધુજા શર્કરા દૃશ્યા કફપિત્તહરી ગુહ
 ઘુવરા હિમા (સતી) ઘર્વતીસારવૃદ્ધાહરફહૃત (અસ્તિ) ॥

મધમાથી કરેલી ખાંડ રૂક્ષ, કઠને તથા
 પિત્તને હરનારી, ભારે, તૂરી અને ટાઢી હોઈ
 બિલટી, અતિસાર, તરશ, દાહ તથા લોહીના
 ખગાડને મટાડનારી છે. ૩૨

ખાંડ અને સાકરની નિર્મળતામાં જ
 તેના ગુણે

યથા યથા સ્યાઘ્નેર્મલ્યં મધુરત્વં તથા તથા ।
 સ્નેહલાઘવશૈત્યાદિ સરત્વં ચ તથા તથા ॥૩૩॥

અન્વય-(સ્વચ્છશર્કરયો) યથા યથા નૈર્મલ્ય તથા
 તથા મધુરત્વ તથા તથા ચ સરત્વ સ્નેહલાઘવશૈત્યાદિ
 (અધિક) સ્યાત્ ॥

ખાંડ અને સાકર જેમ જેમ વધારે નિર્મળ
 હોય, તેમ તેમ તેઓમા વધારે મધુરપણું,
 આડાને વધારે સાફ ઉતારનારપણું, સ્નિગ્ધપણું,
 હલકાપણું અને ટાઢાપણું આદિ ગુણે પશુ
 વધારે હોય છે. ૩૩

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ઇશુવર્ગ સમાપ્ત

૨૩ : અનેકાર્થ નામવર્ગ

તત્ર દ્વયર્થાનિ નામાનિ યથા-

એ અર્થપાળાં નામે

‘અદમન્તક’-અમલલોણિકા કોવિદારથ ॥
 ‘કઠિલ્લક’-કારવેહો રક્તપુનર્નેવા ચ ॥ ‘કુલ
 ફ.’-પટોલ કુપીલુથ (‘કુચિલા’ ઇતિ લોકે
 પ્રસિદ્ધ) ॥ ‘કોશાતકી’-મહાકોશાતકી રાજ-
 કોશાતકી ચ ॥ ‘દાંપ્યક’-યથાન્યજમોદા ચ ॥
 ‘મરુચક’-ફણિજ્વલ પિષ્ડીતસ્રથ (ફણિ-
 જ્વલ. ‘મરુઆ’ ઇતિ લોકે) (પિષ્ડીતક ‘મૈનફલ’
 ઇતિ લોકે) ॥ ‘મધૂલિકા’-મૂર્વા જલયષ્ઠી ચ ॥
 ‘વચ્ચકમ્’-સૌચર્ચલ વીજપૂરક ચ ॥ ‘લોણિકા’
 લોણીશાકં ચાણ્ઠીશાકં ચ । ‘વસુક’-
 મન્દારઃ ક્ષારલયણથ ॥ ‘વાલીકમ્’-કુરુકુર્મ
 હિચ્ચુ ચ ॥ ‘વિતુપ્રકમ્’-ધાન્યકં તુલ્ય ચ ॥
 ‘સ્વાદુકપ્પક’-ગોધુરી ત્રિકદુતથ ॥ ‘અગ્નિ-
 મુરુતી’-મહાતકી લાઠીલી ચ । ‘અગ્નિશિપમ્’-
 કુરુકુર્મ પુસુમ્મથ ॥ ‘અજગૃહી’-મેવગૃહી કફટ-
 ગૃહી ચ । ‘પ્રિયચ્ચુ’-ફલિની કસ્મૃથ ॥
 ‘શુદ્ધ’-શુદ્ધરાજસ્ત્વક ચ । ‘સમપ્તા’-માથિષ્ઠા

લજ્જાલુથ ॥ ‘અમોઘા’-વિદહ્નં પાટલા ચ ।
 ‘મોઘા’-કદ્દલી શાલ્મલિથ ॥ ‘કુટખટ.’-
 શ્યોનાક. કૈવર્તીમુસ્તં ચ । ‘કુનડી’-ધનિકા
 મનઃશિલા ચ । ‘ઘોષ્ટા’-પૂગો વદરી ચ ।
 ‘ત્રિપુટા’-ત્રિવૃત્સક્ષ્મૈલા ચ । ‘શટી’-કચુંરો
 ગન્ધપલાશી ચ । ‘દન્તશટ.’-જમ્બીર. કપિ-
 ત્યથ ॥ ‘દન્તશટા’-અમ્લિકા ચાણ્ઠી ચ ।
 ‘અરુણ’-મહિષ્ઠા અતિવિયા ચ । ‘કળા’-
 પિપ્પલી જીરક ચ । ‘તાલપર્ણી’-મુસલી મુચા
 ચ । ‘પીલુપર્ણી’-મૂર્વા વિન્દી ચ । ‘બ્રાહ્મણી’-
 ભાગી સ્પૃક્કા ચ । ‘અપરાજિતા’-વિપ્પુજાન્તા
 શાલિપર્ણી ચ । ‘આસ્ફોતા’-અપરાજિતા
 સારિવા ચ । ‘પારાવતપદી’-જ્યોતિષ્મતી કાક-
 જ્ઞા ચ । ‘શારદી’-સારિવા જલપિપ્પલી ચ ।
 ‘ઉમ્રગન્ધા’-વચા યવાની ચ । ‘પરિલ્યાઘ’-
 ફળિકારો જલવેતસથ ॥ ‘અજ્ઞનમ્’-ઘ્નોતોજ્ઞન
 સૌવીર ચ । ‘અગ્નિ’-ચિત્રકો મહાતથ ॥
 ‘કૃમિમ્ર’-વિદહ્નો હરિદ્રા ચ । ‘તેજનઃ’-
 શરો વેણુથ ॥ ‘તેજની’-તેજસ્વતી મૂર્વા ચ ।
 રોચનઃ’-કમ્પિલો રોચના ચ (‘રોચના’ ગોરો-
 ચના) । ‘રાજાવનમ્’-ક્ષીરિકા પ્રિયાલથ ॥
 ‘શકુલાદની’-કટુકા જલપિપ્પલી ચ । ‘ગો-
 લોમી’-શ્વેતદૂર્વા વચા ચ । ‘પદ્મા’-પદ્મ-
 ચારિણી ભાગી ચ । ‘શ્યામા’-સારિવા પ્રિય-
 ચ્ચુથ ॥ ‘ઉત્તમા’-ત્રિફલા સર્વતોમદ્રા ચ ।
 ‘ધાન્યમ્’-ધાન્યાકં શાલ્યાદિ ચ । ‘સહચવી-
 ર્યા’-નીલદૂર્વા મહાશાતાવરી ચ । ‘સેવ્યમ્’-
 ઉશીરં લામ્બકં ચ । ‘ઉદુમ્બરઃ’-જન્તુફલં
 તામ્ર ચ । ‘વેન્દ્રી’-શ્વેતવારુણી શ્વેત્રાણી ચ ।
 ‘કટમ્બરા’-કટુકા શ્યોનાક ચ । ‘ક્ષાર’-વચ-
 ક્ષારઃ સ્વજિકા ચ । ‘ગળ્ડીર.’-ગળ્ડારી મહિષ્ઠા
 ચ (ગળ્ડારી-શામ્લિશેષો ગળ્ડિનીતિ લોકે) । ‘ગ-
 ન્ધારી’-દુરાલભા ગન્ધપલાશી ચ । ‘ચિત્રા’-
 શ્વેતવારુણી શ્વેત્રાણી ચ । ‘તુણ્ડિકેરી’-કાર્પા-
 સી વિન્દી ચ । ‘ધારા’-ગુરૂચી ક્ષીરકાનોલી
 ચ । ‘વાલપથ.’-પદિરો યથાસથ ॥ ‘વારિ’-
 વાલકમુદકં ચ । ‘અપ્પારવહી’-ભાગી ગુચા
 ચ । ‘અનૂનાલમ્’-લામ્બકમ્ ઉશીર ચ ।
 ‘કુણ્ડલી’-ગુરૂચી કોવિદારથ ॥ ‘ગન્ધફલો’-
 પ્રિયચ્ચુથમ્પરલિકા ચ । ‘દીર્ઘમૂલઃ’-યચાસઃ
 શાલિપર્ણી ચ । ‘પિચ્છિલા’-શાલ્મલી શિશા-
 પા ચ । ‘પુષ્પફલઃ’-કપિત્થઃ રૂપ્માણ્ડથ ॥

‘પોટગલ:’-નલ: કાશાશ્વ । ‘વવફલ:’-કુટજો વંશાશ્વ । ‘દેવી’-મૂર્ધા સ્વૃકા ચ । ‘વિદ્યા’-ગુણ્યવિવિગા ચ । ‘શીતશિયમ્’-સિન્ધવં મિથ્રેયા ચ । ‘કર્કશ:’-કામ્પિલ્ય: કાસમદંશ્વ । ‘ચર્મકયા’-શાતલા માંસરોહિણી ચ । ‘નન્દિ-વૃક્ષ:’-અદ્રવ્યમેદો ગોમુલપવગ્ગાલ: (‘વેલિયા-પીપર’ इति लोके) ત્વિશ્વ । ‘પય:’-શ્રીરમુદ્કં ચ । ‘ઘ્ઘા’-દૂર્વા માંસરોહિણી ચ । ‘સિંઘી’-વૃહતી વાસા ચ । ‘કતકમ્’-ચિડલવળં નિર્મલી-ફલં ચ । ‘કણ્ઠકાઢ્ય:’-કુબ્જક: શાલ્મલી ચ । ‘યક્ષધૂપ:’-સરલનિર્યાસ: રાલશ્ચ ‘દ્રા-ચિણી’-શાટી સૂક્ષ્મલા ચ । ‘હૃદયિલાસિની’-હરિદ્રા નક્ષી ચ । ‘તિલપર્ણમ્’-રક્તચન્દનં પ્રન્થિ-પર્ણ ચ । ‘મધુર:’-જીવક: જીવનીયગણશ્ચ । ‘લોહદ્રાવણી’-ગણ્ઠદૂર્વા અમ્લવેતસશ્ચ । ‘ના-ગિની’-તામ્બૂલી નાગપુષ્પી ચ । ‘મૃદુરેચની’-નિઝૂત માર્કેણ્ઠિકા ચ । ‘નટ:’-દ્યોનાક: અ-શોમ્શ્ચ ‘ઘનસ્પતિ:’-ઘટ: નન્દિવૃક્ષશ્ચ । ‘મન્દાર:’-સ્વેતાર્ક: મહાનિમ્બશ્ચ । ‘અમ્બુજ:’-કમલમ્ ર્જલ-લશ્ચ । ‘કયરી’-યર્વરી હિહ્ગુપત્રી ચ । ‘કુમારી’-ઘૃતકુમારિકા શતપત્રી ચ । ‘વરતિકકઃ’-પાઠા અનલનામા ચ । ‘યત્રિવ:’-હરિર: પલાશશ્ચ । ‘રક્તવીજ:’-અરિષ્ટક: કન્દુરી ચ । ‘ક્ષારશ્રેષ્ઠ:’-પલાશા મોક્ષકશ્ચ । ‘સ્વેતપુષ્પ:’-સ્વેતાર્ક: ઇન્દ્ર-વારુણી ચ । ‘તુવરી’-સૌરાષ્ટ્રી આઢકી ચ । ‘કુમ્ભિકા’-પૂગફલા વારિપર્ણી ચ । રાજપુત્રિ-કા’-રેણુકા જાતી ચ । ‘રક્તપુષ્પ:’-રક્તાર્ક: કન્દુરી ચ । ‘સત્તલા’-શાતલા વાસન્તી ચ । ‘વિપમુષ્ટિકઃ’-મહાનિમ્બો વિપતિન્દુલકશ્ચ । ‘રક્ત-ફલા’-સ્વર્ણવહ્ની વચ્ચ । ‘ચન્દ્રહાસા’ ગુરૂચી લક્ષ્મણા ચ ।

બે અર્થવાણાં નામે

અશ્મંતક-ખાટી લૂણી અને કચનાર.
કેઠિલ્લક-કારેલી અને રાતી સાટોડી.
કુલક-ધિસોડી અને ઝેરકેચલું.
કોશાતકી-બુમખડાં અને મોટાં ધિસોડાં.
દીપ્પક-યવાન અને અજમોઠ.
મરુખક-મરવો અને મીટાળ.
મધુલિકા-પીલુડી અને પાણીનું જેડી મધ.
રુચક-સંચળ અને ખિલેરું.
લોહિલિકા-શાકની લૂણી અને બડી ખાટી લૂણી.

વમુક-રાતો આકડો અને ક્ષારલવણ-ખારો.
ખાલ્લીક-કેસર અને હિંગ.
વિતુન્નક-ધાણા અને મોરશૂથુ.
સ્વાદુકેટક-ગોખરુ અને વીકલો.
અગ્નિસુખી-બિલામો અને કલગારી.
અગ્નિશિખ-કેસર અને કચુબો.
અજશુંગી-મરડાશીંગી અને કાકડાશીંગી.
પ્રિયંગુ-ઘઉંલા અને કાંગ.
ભુંગ-ભાંગરો અને તળ.
સમંગા-મલક અને રિસામણી.
અમોઘા-વાવડિંગ અને પાડલા.
મોચા-કેળ અને શીમળો.
કુટશ્ચ-અરલુ અને કેવડીમોઘ.
કુનટી-ધાણા અને મણશીલ.
ઘોંટા-સોપારી અને ગોરડી.
ત્રિપુટા-નસોતર અને ઝીણી એલચી.
શાટી-કૃશો અને ગંધપલાશી.
દંતશઠ-લીધુ અને કોઠ.
દંતશઠા-આખલી અને બડી ખાટી લૂણી.
અરુણુ-મલક અને અતિવિખ.
કેણુ-લીંડી પીપર અને છરું.
તાલપર્ણી-કાળી મુસળી અને મુરામાંચી.
પીલુપર્ણી-પીલુડી અને ધીલોડાંના વેલો.
પ્રાક્ષણી-ભારંગી અને કપૂરી મધુરી.
અપરાજિતા-કાળો કુપો અને સમેરવો.
આસ્કેતા-કાળો કુપો અને સારિવા.
(જેમાંથી સારસાપરીલા નામનું ઔષધ થાય છે.)
પારાવતપદી-માલકાંકણી અને રાતી અઘેડી.
શારદી-સારિવા અને રતવેલીઓ.
ઉગ્રગંધા-વજ અને યવાન.
પરિવ્યાધ-કલ્પેર અને જળભાંગરો.
અજન-રસવંતી અને સુરમો.
અગ્નિ-ચિત્રો અને બિલામો.
કૃમિદ્વ-વાવડિંગ અને હળદર.
તેજન-ખરુ અને વાંસ.
તેજની-તેજખલ અને મોરવેલ.
રોચન-કપીલો અને ગોરોચના.
રોચના-ગોરોચન અને રાતું કમળ.

રાબદન-દુધેલી અને રાણ.
 શકુલાદની-કડુ અને રતવેલીઓ.
 ગોલોમી-ધોળી ધો અને વજ.
 પદ્મા-કમલિની અને ભારંગી.
 શ્યામા-સારિવા અને ઘઉંલા.
 ઉત્તમા-ત્રિકુળા અને સર્વતોભદ્રા-ગંભારી
 ધાન્ય-ધાણા અને ચોખા વગેરે ધાન્ય.
 સહસ્રવીર્યા-કાળી ધો અને મહાશતાવરી.
 સેવ્ય-વાળો અને કાળો વાળો.
 ઉદુંબર-ઉબરાનું ઝાડ અને ત્રાંખું.
 ઐંદ્રી-ઇંદ્રવારુણી અને મોટાં ત્રુસડાં.
 કટંભરા-કડું અને અરકુ.
 ક્ષાર-જવખાર અને સાણખાર. [મજકું.
 ગંડીર-એક બાતનું શાક અને સીલિંગે.
 ગંધારી-ધમાસો અને ગંધપલાશી.
 ચિત્રા-ઇંદ્રવારુણી અને મોટો નેપાળો.
 તુંડિકેરી-કપાસનો છોડ અને ઘીલોડી.
 ધારા-ગળો અને ક્ષીરકાકોલી.
 વાલપન્ન-ખેર અને જવાસો.
 વારિ-વાળો અને પાણી.
 અંગારવહલી-ભારંગી અને ચણોડી.
 અમૃણાલ-કાળો વાળો અને ધોળો વાળો.
 કુંડલી-ગળો અને કંચનાર.
 ગંધફલી-ઘઉંલા અને ચંપાની કળી.
 દીર્ઘમૂલ-જવાસો અને સમેરવો.
 પિરિછલા-શીમળો અને શીસમ.
 પુષ્પફલ-કેહ અને કોણું.
 પોટગલ-બરુ અને કાસડો.
 યવફલ-ઇંદ્રજવનું ઝાડ અને વાંસ.
 દેવી-મોરવેલ અને કપૂરી મધુરી.
 વિશ્વા-સૂંઠ અને અતિવિખ.
 શીતશિવ-ત્રૈધવ અને વરિયાળી.
 કર્કશ-કપીલો અને કાસમર્દ.
 ચર્મકંપા-હાયલો અને કડુ.
 નંદિવૃક્ષ-વેલીયો પીપળો અને ખારસપીપળો.
 પયસ્-રૂઘ અને પાણી.
 રોહા-ધો અને કડુ.
 સિંહી-જીળી લોંચરીગણી અને અરકુસો.

કેતક-ખિડલણ અને નિર્મળીનું ફળ.
 કેટકાદય-કુંજડો અને શીમળો.
 યક્ષધૂપ-દેવદારનો શુદ્ધ અને રાજ.
 દ્રાવિણી-કપૂર કાચલી અને ઝીણી એલચી.
 હટ્ટવિલાસિની-હળદર અને નખલી.
 તિલપણું-રતાંજળી અને તગરની ગાંઠ.
 મધુર-શુષ્ક અને શુવનીચગણુ.
 લોહદ્રાવણી-ગાંડાવાળી ધોખડ અને અગ્લ-
 વેતસ.
 નાગિની-નાગરવેલ અને નાગપુષ્પી.
 મૃદરેચની-નસોતર અને ધોળી ચીંદીઆવળ.
 નટ-અરકુ-મોટો અરકુસો અને આસોપાલવ.
 વનસ્પતિ-વડનું ઝાડ અને વેલીયો પીપળો.
 મંદાર-ધોળો આકડો અને ખકાનનું ઝાડ.
 અંબુજ-કમળ અને સસુદ્રકેળ કે સસુદ્રશીષ.
 કખરી-જગલી તુલસી અને હિંચુપત્રી.
 કુમારી-કુંવાર અને મોસમી શુલાખ.
 વરતિકેતક-કાળીપાડ અને પિતપાપડો.
 ચત્રિક-કાળીપાડ અને ચિતરૈ.
 ખન્નિય-ખેર અને ખાખરો.
 રકાખીજ-લીંબડાનું કે અરીઠાનું ઝાડ
 અને કંદુરી વનસ્પતિ.
 ક્ષારશ્રેષ્ઠ-ખાખરો અને જધરીઓ ખાખરો.
 શ્વેતપુષ્પ-ધોળો આકડો અને ઇંદ્રવારુણી.
 તુવરી-સોરઠી માટી અને તુવેર..
 કુંલિકા-કાચફલ અને પાણી ઉપર થતો વેલો.
 રાજપુત્રિકા-રેણુકા અને ચંબેલી.
 રકાપુષ્પ-રાતાં ફૂલવાળો આકડો અને કંદુરી.
 સમલા-થાતલા-ધૈર અને બટમોગરો.
 વિપસુષ્ટિક-અકાન-લીંબડો અને ઝેરકોચનું.
 રકાફલા-સોનવેલ અને વજ.
 ચન્દ્રહાસા-ગળો અને લક્ષમણા.
 અવ-અર્વાણિ નામાન્યાહ-
 હવે ત્રણ અર્થોવાળાં નામે
 'ક્રમુક'-'પૂગસ્તુદ'-'પટ્ટિકાલોધધ્વા' 'શુરુક'-'
 ફોકિલાક્ષો ગોશુરસ્તિલ્લ-ક્રનામપુષ્પવિરોધધ્વા ।
 'પ્રિયક'-'પ્રિયકુમુ'-'કન્દમ્બો'-'સનધ્વા' 'પૃથ્વીકા'-'
 કાલાજાજી વૃદ્ધલો દિગ્મુપત્રી ચ । 'મૃતીકમ્'-'
 મૃનિમ્બ'-'કત્તૃણ' મૂર્ચ્ણાં ચ । 'સોમવલ્ક'-'કદ્-

ફલ: શ્વેતાવિરો વૃતપૂર્ણકરચુથ । 'સૌમન્થિકં'-
 ફલદાર ફલ્લુર્ણ ગન્ધકં ચ । 'મૃદ્ધ':-મૃદ્ધરાજસ્વાન્
 ધમરથ । 'અરિષ્ટ':-નિમ્બો રસોન મઘં ચ ।
 'મકંટી'-ફપિકચ્છરપામાર્ગ: ફરણીચા 'અમ્બઘા'-
 પાઠા ચાદ્ધેરી માચિકા ચ । 'કૃષ્ણા'-પિપ્પલી
 કાલાજાજી નીલી ચ । 'ક્ષીરિણી'-ગુન્ધિકા
 ક્ષીરફાકોલી શ્વેતસારિવા ચ । 'મધુપર્ણી'-
 ગુરૂચી ગમ્મારી નીલી ચ । 'મન્દૂરુર્ણ':-
 ર્ણનાક: સ રિયાં તુ મધિષ્ઠા પ્રહ્નમાન્દુકી
 ચ । 'ધ્રીપર્ણી'-ગમ્મારી ગર્ણિકારિકા
 ફરફલં ચ । 'અમૃતા'-ગુરૂચી હરીતકી ધારી
 ચ । 'અનન્તા'-દુરાલભા નીલદુર્વા લાક્ષ્ણી
 ચ । 'ઋણ્યપ્રોક્તા'-અતિચલા મહાશતાતરી
 ફપિકન્દુરુથ । 'કૃષ્ણાવૃન્તા'-પાટલી ગમ્મારી
 માપપર્ણી ચ । 'જીવન્તી'-ગુરૂચી શાકવિશેયો
 વન્દા ચ । 'લતા'-સારિવા પ્રિયઋગ્યંતિપતી
 ચ । 'સમુદ્રાન્તા'-દુરાલભા ફાપાંતી સૂકા
 ચ । 'હૈમવતી'-હરીતકી શ્વેતવચા પીતદુગ્ધ:
 સેહુન્દથ (યસ્ય મૂલં ચોરુ ઇતિ પ્રસિદ્ધમ્) ।
 'અલ્યયા'-હરીતકી મહાધાયણી પદાચારિણી
 ચ । 'પદ્મન્થા'-વચા ગન્ધપલાશી કરણી
 ચ । 'વરદા'-સુવર્ચલા (હુરહુર ઇતિ લોકે)
 અદ્યગન્થા વારાહી (ગેઠીતિ લોકે) । 'શ્ચુગન્થા'-
 ફાશ: કોઠિલાક્ષ:ક્ષીરવિદારી ચ । 'કાલસ્કન્થ':-
 તમાલસ્તિન્દુર્કં કાલલવિરથ । 'મહાંયધમ્'-
 ગુળ્લી રસોનો વિપં ચ । 'મધુ'-ક્ષોદ્રં પુષ્પરસો
 મઘં ચ । 'ફપીતન':-આપ્રાતક: શિરીષો ગદ્-
 માન્દથ । 'મદ્ન':-પિન્ડીતકો ધત્તર: સિન્થક
 ચ । 'શતપર્વો'-વંશો દુર્વા યચા ચે । 'સહસ્ર-
 વેધી'-અન્દ્રેતસો મૃગમદો હિન્નુ ચ । 'તામ્ર-
 પુષ્પી'-ઘાતકો પાટલા ઇયામા ત્રિવૃચ । 'સદા-
 પુષ્પ':-શ્વેતાકાં રક્તકાં: કુન્દથ । 'સુરભી'-
 સહકી મુરૈલાલુકં ચ । 'લક્ષ્મી':-ઋવિદુન્દિ:
 શમી ચ । 'કાલાનુસાર્ધમ્'-કાલીયકં તગરં
 શૈલેયં ચ । ચામ્પેય':-ચમ્પકો નાગકેસર: પદ્મ-
 કેસરથ । 'નાદેયી'-ગણકારિકા જલજન્મ્લિ-
 લવેતસથ । 'પાપ્પ્યમ્'-વિડં સૌવર્ચલં યવ-
 ક્ષાથ । 'વિશાલ્યા'-લાક્ષ્ણી ગુરૂચી લઘુવન્તી
 ચ । 'હન્દ્રદ્ર': કકુમ્બો દેવદાર કુટજથ ।
 'ફાક્ષીરમ્'-'ફાક્ષીરી'-કુડ્કુમં પુષ્પરમૂલં
 ગમ્મારી ચ । 'ગુન્દ્ર':-પટેરક: મુલ્લ: શરથ ।
 'ગુન્દ્રા'-પ્રિયઋગ્ય: ફલિની મદ્ધમુસ્તકં ચ ।

'ચુકમ્'-ગુરૂમન્દ્રયેતસં વૃક્ષાન્દથ । 'પારિ-
 મદ્ધ':-નિમ્બ: પારિજાતો દેવદારથ । 'પીત-
 દારુ'-હરિદ્રા દેવદાર સરલથ । 'વીરુ'-
 કકુમ્બો વીરણં ફાકોલી ચ । 'વીરનરુ':-કકુમ્બો
 વીરણં શરથ । 'મયુર':-અપામાર્ગો'જમોદા તુલ્ય
 ચ । 'રક્તસારુ'-રક્તચન્દનં પત્તન: પારિથ ।
 'વદરા'-સુવર્ચલા અદ્યગન્થા વારાહી ચ । 'વશિર'
 રક્તાપામાર્ગો ગજપિપ્પલી સમુદ્રલવણં ચ । 'સૌ-
 વીરમ્'-અન્નમદોવદરં સન્ધાનમદેશ્ચા 'વન્નુલુ'-
 અશોકો વેતસસ્તિનિશથ । 'શિલા'-મન:શિલા
 શિલાજતુ ગૈરિકં ચ । 'સોમવૃલી'-ગાકુચી
 ગુરૂચી પ્રાહી ચ । 'અક્ષીય':-શોભાક્ષનો મહા-
 નિમ્બ: સમુદ્રલવણં ચ । 'ફારવી'-કાલાજાજી
 શતાદ્રાજમોદા ચ । 'ધામાર્ગવ':-રક્તાપામાર્ગો
 રાજકોશાતકી મહાકોશાતકી ચ । 'દુ:સ્પર્શ':-
 યવાસ: ફપિકચ્છુ: કળ્પકારી ચ । 'પલાશ':-
 ફિન્દુકો ગન્ધપલાશી પત્રં ચ । 'કાલમેષી'-
 મધિષ્ઠા યાકુચી ઇયામા ત્રિવૃચ । 'પરુક્ષ્યા'-
 ગુગ્ગુલુર્ગંધુરો લાક્ષા ચ । 'મધુરસા'-દ્રાક્ષા
 મૂર્વા ગમ્મારી ચ । 'રસા'-રાક્ષા શહુદ્રી
 પાઠા ચ । 'શ્રેયસી'-હરીતકી રાક્ષા ગજપિપ્પલી
 ચ । 'લોહમ્'-અય: કાંસ્યમશુરુ ચ । 'સહા'-
 મુદ્ધપર્ણી યલામેદ: (કરુહા ઇતિ લોકે)-શત-
 પત્રી (સેંતી ગુલાય ઇતિ લોકે) । 'સુવહા'-
 રાક્ષા તાકુલી નીલપુષ્પ: સિન્દુવારથ ।
 'ફટિલુકુ'-ફારવેલ્લં રક્તપુનર્નવા કૃષ્ણવર્ણી
 ચ । 'મધુલિકા'-મૂર્વા યદ્ધી મધુરથ । 'વિતુ-
 વરુ'-ધાન્યકં તુલ્યકં ગોતર્દથ । 'દેરી'-સૂકા
 મૂર્વા કરુઠી ચ । 'વલુરુ'-શિવમહ્લી શ્વેતારુ-
 રોમકં ચ । 'ગન્ધીર':-શાકવિશેય: મધિષ્ઠા
 ગન્દુર્વા ચ । 'લાક્ષ્ણી'-કલિહારી જલપિપ્પલી
 નારિકેલથ । 'પિન્ચિલા'-શિશાપા શાલ્મલિ:
 મૃતવૃક્ષથ । 'મહાસહા'-માપપર્ણી અલ્લાતક:
 કુન્જકથ । 'ચન્દ્રિકા'-મૈષી ચન્દ્રશૂર: શ્વેત-
 કળ્પકારી વેતિ ।

કુંકુમ્-ગોપારી, શેહેતુર, અને પાટીઆ
 લોદર. [મતું એક કૂલ.
 ધુરક-એખરો, ગોખરુ અને તિલક ના
 પ્રિયકે-ઘડેલા, કદળ અને બીખલો.
 પૃથ્વીકા-કાળીશૂરી, મોટી એલચી અને
 બહુકળી. [વૃષ્ટ નામતું ખડ.
 ભૂતીકે-કરિયાતું, શેહિસ ખડ અને જુ

સોમવદક-કાયકળ, ઘોળો ખેર અને પર બડિયાંવાળો કરંબ.

સૌગંધિક-કલ્હાર નામનું કમળ, રેહિંસ ખડ અને ગધક.

ભૃંગ-લાંગરો, તજ અને ભમરો.

અરિષ્ટ-લીમડો, લસણ અને મધ.

મકંટી-કૌચાં, અથેડો અને નાની કરંબ.

અંબુષ્ટા-કાળીપાટ, ખાટી લૂણી અને પીલુડી.

કૃષ્ણા-લીંડીપીપર, કાળી છરી, અને ગળી.

ક્ષીરણી-દુધેલી, ક્ષીરકાકોલી અને ઘોળી સારિવા.

મધુપણી-ગળો, શીવણ અને ગળી.

મંડૂકપણી-અરણુ, મણક અને પ્રાક્ષી.

(મણક અને પ્રાક્ષીને કહેનારો મંડૂક-પણી સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે.) [કાયકળ.

શ્રીપણી-સીવણ, મોટી અરણી અને

અમૃતા-ગળો, હરડે અને આમળી.

અનંતા-ધમાસો, કાળી ધો અને કલગારી.

[અને કૌચાં.

ઋષ્યમોક્રા-અતિળલા, મહાશયાતવરી

કૃષ્ણચૃતા-પાડલા, સીવણ અને જંગલીઅડદ.

જીવંતી-ગળો, મીઠી ખરખોડી અને વન્દા

ઝાડ ઉપર થતું ધીળું ઝાડ.

લતા-સારિવા, ઘઉંલા અને માલકાંકણી.

સમુદ્રાંતા-ધમાસો, કપાસનો છોડ અને કપૂરી મધુરી.

હૈમવતી-હરડે, ઘોળી વજ અને નાગ ધંતૂરો-દારુડી; આ દારુડીના મૂળને ચોક કહે છે. [કમલિની.

અવ્યથા-હરડે, મોટી ગોરખમુંડી અને પડ્મંથા-વજ, કપૂરકાચલી અને નાની કરંબ. [ગાડ-વારાહીકંઠ.

વરદા-તલવણી, આસોંઠ અને કૃશીઆની

ધંધુગંધા-કાસડો, એખરો અને ક્ષીરવિહારી.

કાલરકંઠ-તમાલ, ટીબરુ અને કાળો ખેર.

મહોપધ-સૂંક, લસણ અને ઝેર.

મધુ-મધ, ફૂલનો રસ અને મધ.

કર્પીતન-જંગલી આળો, સરસડીઓ અને પારસપીપળો.

મદન-મીંદળ, ધંતૂરો અને મીણ.

શતપર્વા-વાંસ, ધ્રો અને વજ.

સહસ્ત્રવેદી-અમ્લવેતસ નામનું લીણુ, કરતૂરી અને હિંગ.

તામ્રપુષ્પી-ધાવડી, પાડલા અને કાળું નસોતર.

સદાપુષ્પા-ઘોળો આકડો, રાતો આકડો અને ડોલર.

સુરભી-શરુ, સુરામાંસી અને કાળો વાળો.

લક્ષ્મી-ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, અને ખીજડી.

કાલાનુસાધ્ય-દારુહળદર, તગર અને શિલા-જિત. [કેસરા.

ચાંપેય-ચપો, નાગકેસર અને કમળના નાદેયી-મોટી અરણી, જલજળુ અને જલ-મા થતું નેતર.

પાકય-ખીડલૂણુ, સંચળ અને જવખાર.

વિશદયા-કલગારી, ગળો અને નાનો નેપાળો. [ઝાડ.

ધંદ્રદુ-આસુદરો, દેવદાર અને ધંદ્રજવનું

કાશ્મીર-કેસર, કમળનું મૂળ, અને સીવણ.

(સીવણનું નામ કાશ્મીરી પણ છે.)

ગુન્દ્ર-ચુંદ્રખડ, મુંજ અને કાસડો.

ગુન્દ્રા-ઘઉંલા, ઇન્દ્રપુષ્પી અને નાગરમોથ.

ચુક-ચુકો, અમ્લવેતસ નામનું લીણું અને કોકમ. [દાર.

પારિભદ્ર-લીંગડો, પારિજાત અને દેવ-

પીતદારુ-હળદર, દેવદાર અને શરુ.

વીર-આસુદરો, વાળો, અને કાકોલી.

વીરતરુ-આસુદરો, વાળો અને ખરુ.

મધુર-અથેડો, અજમોઠ અને મોરધૂયુ.

રક્તોસાર-રતાંજળી, પતંગ અને ખેર.

ખદરા-તલવણી, આસોંઠ અને વારાહીકંઠ.

[લૂણ.

વશિર-રાતો અથેડો, ગજપીપર અને દરિયાઈ. સૌવીર-સુરમો, ગોર અને એક ભતનો આળો.

વંલુલ-આસોપાલવ, નેતર, અને તિનિય.

શિલા-મનશીલ, શિલાજિત, અને ગેર.

સોમવદ્ધી-બાવચી, ગળો અને પ્રાક્ષી.

અક્ષીવ-સરગવો, બકાન અને દરિયાઈલુણ.
કારવી-કાળીશરી, મુવા અને અન્નમોહ.
ધામાર્ગવ-રાતો અઘેડો, ઝુમખાડાં અને
ધીસોડાં.

દુઃસ્પર્શ-જવાસો, કૌચાં અને લોંચરીંગણી.
પલાશ-ખાખરો, કપૂરકાચલી, અને પાંદડાં.

[નસોતર.

કાલમેથી-મણક, ખાવચી અને કાણું
પલંકેપા-ગૂગળ, ગોખડ અને લાખ.

મધુરસા-ધ્રાખ, પીલુડી અને કપૂર-
રસા-સારના, શરુ અને કાળીપાડ. [કાચલી.
શ્રેયસી-હરડે, રાત્રા અને ગજપીપર.

લોહ-લોહું, કાંચું અને અચુર.
સહા-જંગલી મગ, અપાટની એક બલ
અને શુલાખ. [વાળી નગોડ.

મુવાહા-રાત્રા, નોરવેલ અને કાળા કૂલ-
કઠિલક-કારેલું, રાતી સાટોડી અને કાળી
જંગલી તુલસી.

મધૂલિકા-મોરવેલ, જેડીમધ, અને મહુડો.
વિતુન્નક-ધાણા, મોરચુથુ અને ગોનદં-મોથ.
દેવી-કપૂરી મધુરી, પોરવેલ અને કંકોડી.
વસુક-મોટી બોલસરી, ધોળો આકડો અને
સાંભરલુણ.

ગંડીર-એક શાક, મણક અને ગાંડાવાળી
ધ્રોખડ.

લાંગલી-કલિહારી, જળપીપર અને તાળીએર.
પિચ્છિલા-શીશમ, શીમળો અને બૂલવૃક્ષ.
મહાસહા-જંગલી અડદ, અગ્લાતક અને
કુંજડો.

ચન્દ્રિકા-મેથી, અશેરીયો અને ધોળી
લોરીંગણી.

અથ જગુર્થવાનિ નામાન્યાદ-

ચાર અર્થવાળાં નામો

'શ્વેતપુષ્પા'-દન્દ્રવારુણી, સિન્દુવાર શ્વેતા-
ર્કઃ સૈરેયકમ્બ । 'કારવી'-વૃષ્ટ્યોક્તા, શતપુષ્પા
કાલાજાજી મજમોદા ચ । 'મમ્મણા'-પાઠા,
ચાન્નેવો, માચિકા, યૃષ્ટિકા ચ ॥

શ્વેતપુષ્પા-દન્દ્રવારુણી, નગોડ, ધોળો
આકડો અને કાંટાબશેળિયો.

કારવી-હીચુપત્રી, મુવા, કલોલુ છરું
અને અન્નમોહ.

અખંધા-કાળીપાટ, ખાટી લૂણી, નાની
પીલુડી અને સોનેરી બૂઈ.

ઘણાં અર્થવાળાં નામો

મકશબ્દઃ સ્મૃતોડગ્રાસુ સૌવર્ચલચિમીતકે ।
કર્મપદ્માક્ષરદ્રાક્ષશક્ટેન્દ્રિયપારાકે ॥ ૧ ॥
કાકાલ્યઃ કાકમાત્રી ચ કાકોલી કાકગ્નિકા ।
કાકજજ્ઞ કાકનાસા કાકોદુમ્બરિકાપિ ચ ॥
સમસ્વયંપુ કથિતઃ કાકશબ્દો વિચક્ષણઃ ॥ ૨ ॥
સર્પદ્વિરદમેપેપુ સીસકે નાગકેસરે ।

નાગવલ્લ્યાં નાગવલ્લ્યાં નાગશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ॥
માંસે દ્રવે ચેન્નુરત્તે પારવે મધુરાદિપુ ।
સ્વાદે રોગે વિપે નીરે રત્તો નવસુ વર્તતે ॥ ૪ ॥

અમ્બવ-કર્પ-પદ્માક્ષ-દ્રાક્ષ-શકટ-રન્દ્રિવ-ગદ
સૌવર્ચલ-વિમીતકે અગ્રાસુ અક્ષરશબ્દઃ સ્મૃતઃ ॥ ક્ષક્રાવ
ચ કાકમાત્રી કાકોલી કાકગ્નિકા કાકજજ્ઞવા ક્ષ
નાસા અપિ ચ કાકોદુમ્બરિકા-સત્તમુ અર્થેપુ વિચક્ષર્ણ
કાકશબ્દઃ કથિતઃ ॥ સર્પદ્વિરદમેપેપુ સીસકે નાગકેસ
નાગવલ્લ્યાં નાગવલ્લ્યાં નાગશબ્દઃ પ્રયુજ્યતે ॥ માંસે દ્ર
ચ શ્ચુસ્વે પારવે મધુરાદિપુ સ્વાદે રોગે વિપે નીરે નવ
સઃ વર્તતે ॥

તોલો, પદ્માક્ષ, દ્રાક્ષ, ગાડું, ઇન્દ્રિય
પાશ, સંચળ અને બેહેડાનું આદ એ આ।
અર્થોમાં 'અક્ષ' શબ્દ વપરાય છે. કાગડો,
પીલુડી, કાકોલી, રાતી ચણોડી, રાતી અઘેડી,
મોટી દન્દ્રવારુણી અને કાળો ઉખરો એ સાત
અર્થમાં વિદોનોએ 'કાક' શબ્દ (વપરાતો)
કહેલ છે. સર્પ, હાથી, ઘેટો, સીસું, નાગકેસર,
નાગરવેલ અને નાનો નેપાળો એ સાત
અર્થમાં 'નાગ' શબ્દ વપરાય છે. માંસ, દ્રવ,
શેલડીનો રસ, પારો, મધુર આદિ રસ, સ્વાદ,
રોગ, ઝેર અને પાણી એ નવ અર્થમાં 'રસ'
શબ્દ વપરાય છે. ૧-૪

હતિ શીભાવપ્રકાશમાં અનેકાર્થ નામ-
વર્ગ સમાસ

ઔષધિઓના ૫૦ ગણો (દર્શેમાની)

અનનીય ગાનાં ઔષધો : જીવક, ઋષભક, મેઢા, મહામેઢા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણી, ડાડી અને જઠીમધ.

પુંડ્રુ (શરીરને પુષ્ટિ આપનાર) ઔષધો : શીરવિહાગી, નાગલાદુષેલી, આસન, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ખપાટ, બળબીજ, હિટકંબલ, કૂગિયો અને વર્ધારો.

લેખન ઔષધો (શરીરને પાતળું કરનાર દ્રવ્યો) : મોથ, ઉપદેટ, હળદર, દારહળદર, વજ, અતિવિષની કળી, ઠઠ, ચિત્રો, ચરલ અને સફેદ વજ.

લેહન ઔષધો (મળતું મેહન કરનાર દ્રવ્યો) : નસોતર, આકડો, એરડો, દ્વિધિયો વછનાગ, ચિત્રો, ચિત્રક, ચરલ, આખકુટામર્ણી, ઠઠ અને હીરવી.

સંધાનીય ઔષધો (મેડનારા દ્રવ્યો) : જઠીમધ, ગળો, પીકવણુ, વેણીનેલ, રિસામર્ણી, શીમળાનો ગુહર, ધાવડી, લોધર, ધઉલો અને કાયકળ.

દીપનીય ઔષધો (અત્રિ પેઢા કરનારાં દ્રવ્યો) . લીંડી પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, આકુ, અમ્લવેતસ, મરી, બોડી અજમો, સિલામો અને હિંગ.

ખટ્ય ઔષધો (બળવધક દ્રવ્યો) . ઐન્દ્રી, કૌચા, શતાવરી, કૂગિયો, ઋષ્યપ્રોક્તા, આસન, શાલપર્ણી, રોહણુ બળબીજ અને ખપાટ,

વડ્ય ઔષધિઓ (આમડીનો રંગ સુધારનાર દ્રવ્યો) : સફેદ ચદન, લાલ નાગકેસર, પચક, વીરણુનો વાળો, જઠીમધ, મજક. સારિવા, કૂગિયો, સફેદ ધ્રો અને શ્યામ દુર્વા.

કંઠ્ય ઔષધિઓ (ગળાને માટે હિતકારી દ્રવ્યો) . સારિવા, શેરડીના મૂળ, જઠીમધ, લીંડી પીપર, દ્રાક્ષ, કૂગિયો, મીઠો લીમડો, હસરાજ, હોષી ભેરી ગણી અને બેડી ભેરિ ગણી.

દ્વેષ ઔષધો (હૃદયને માટે હિતકારી દ્રવ્યો) આખો, અખાડો, સિકુચ, કરમઢા, કોકમ, અમ્લવેતસ, મોટા બેર, ચણીબેર, દાડમ અને ચકોતરું.

તુષ્ણિ ઔષધો (તુષ્ણિનો નાગ કરનાર) સૂક, ચવક, ચિત્રક, વાવડિંગ, મેરવેલ, ગળો, વજ, મોથ, લીંડી પીપર અને પરવળ.

અશોધ ઔષધો (મસાનો નાશ કરનાર) કડો, ખોલુ, ચિત્રક, સક, અતિવિષ, હગ્ડે, ધમાસો, દારહળદર, વજ અને ચવક.

કુષ્ઠ ઔષધો (કોઠ તથા તનચાના રોગોનો નાશ કરનાર) . ખેર, હગ્ડે, આમળા, હળદર, સિલામો, સાતવીન, ગરમાળો, કરંજુ, વાવડિંગ અને જૂર્ણના કુમળા પાન.

કંઠુ ઔષધો (ખૂજલીનો નાશ કરનારાં દ્રવ્યો) ચદન જટામાસી, ગરમાળો, કરંજ, લીમડો, કડો, સરસ, જઠીમધ, દારહળદર અને મોથ.

કૃમિઠ ઔષધો (કૃમિઓનો નાશ કરનાર દ્રવ્યો) સરગવાના બીજ, મરી, ગંડીર, કેણુક, વાવડિંગ, નગોડ, સફેદ શિંગીય, ગોખરુ, વૃષપર્ણીકા અને હેંદરકની.

વિપઠ ઔષધો (વિપનો નાશ કરનાર દ્રવ્યો) હળદર, મજક, નસોતર, નાની એલચી, કાણું નસોતર, ચદન, નિર્મળી, સરસ, નગોડ અને જૂદો.

સ્તન્યજનન ઔષધો (સ્તનમાં દૂધ પેઢા કરનાર દ્રવ્યો) વીરણુનો વાળો, શાળ, સાઠી ચોખા, એખરો, હર્લ, કુશ, કાચડો, ધાખાજરિયુ, ઈકડ અને રોહિષ ધાસના મૂળ.

સ્તન્યરોધન ઔષધો (દૂધને દોષ વગરનું કરનાર દ્રવ્યો) . પાકા, સૂક, દેવદાર, મોથ, મેરવેલ, ગળો, કડાની શીંગ, કરિયાણુ, ઠઠ અને સારિવા.

શુક્રજનન ઔષધો (વૃદ્ધને ઉત્પન્ન કરનારાં દ્રવ્યો) જીવક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણી, મેઢા, શતાવરી, જટામાસી અને કોટી ગણુ.

શુક્રદોષન ઔપધો (વીરના દોષને દૂર કરનાર) : કઠ, એલુવા, કાયફળ, સમુદ્રફીલુ, કઠંબનો શુક્ર, નાની શેરડી, મોટી શેરડી, એખરો, વસુક અને વીરલુનો વાળો.

સ્નેહોપગ ઔપધો (સ્નેહનમાં સહાયતા દેનારાં દ્રવ્યો) : દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો, મેદા, કૂંગિયો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જવક, ઠોડી અને શાલવલુ.

સ્વેદોપગ ઔપધો (પરસ્વેદો લાવવામાં ઉપયોગી દ્રવ્યો) : સરગવો, એરડો, આકડો, ઘોળી સાટોડી, સાટોડી, જવ, તલ, કળથી, અડદ અને ભેર.

વમનોપગ ઔપધો (જીલટીમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો) : મધ, જેઠીમધ, સ્વેત કાંચનાર, ચિત્ર-વિચિત્ર ફૂલનો કાંચનાર, કઠંબ, સમુદ્રફળ, કડવી ધિલોડી, ધૂલરા, રાતાં ફૂલનો આકડો અને અઘેડો.

વિરેચનોપગ ઔપધો (ઝાંડો લાવવામાં ઉપયોગી દ્રવ્યો) : કાળી દ્રાક્ષ, શીવલુ, ફાલસાં, હરડે, આમળાં, ખડેડાં, કલમી ભેર, મોટાં ભેર, ચણીભેર અને પીલુ.

આરુધાપનોપગ ઔપધો (મૂત્રાશયમાં બસ્તિ આપવામાં મદદરૂપ થતાં દ્રવ્યો) : નસોતર, બીલું, પીપર, કઠ, સરસવ, વજ, ઇદ્રજવ, સુવા, જેઠીમધ અને મીંઢળ.

અનુવાસનોપગ ઔપધો (સ્નિગ્ધ બસ્તિમાં સહાયકૃત દ્રવ્યો) : રાસ્ના, દેવદાર, બીલું, મીંઢળ, સુવા, ઘોળી સાટોડી, રાતી સાટોડી, ગોખરુ, અરણી અને ટેંદું.

શિશોવિરેચનોપગ ઔપધો (માથાના દોષ કાઢવામાં મદદરૂપ દ્રવ્યો) : માલકાંકણી, નાકઠીકણી, મરી, ક્ષીંડી પીપર, વાવડિંગ, સરગવો, સરસવ, અઘેડાનાં બીજ, ઘોળી ગરણી અને સકેદ શિરીષ.

છર્દિનિગ્રહણ ઔપધો (જીલટીને રોકનાર દ્રવ્યો) : બંજુ, આંબાનાં પલ્લવ, ચકોતરું, ખાટાં ભેર, દાડમ, જવ, સાઠી ચોખા, વીરલુનો વાળો, માટી અને શાળની ધાણી.

તૃપ્ચાનિગ્રહણ ઔપધો (તરસને રોકનાર દ્રવ્યો) : ચૂંક, ધમાસો, મોથ, પિત્તપાપડો, ચંદન, કરિયાતુ, ગળો, સુગંધી વાળો, ધાણુ અને પરવળ.

હિક્કાનિગ્રહણ ઔપધો (હેડકીને રોકનાર દ્રવ્યો) : ષટકચૂરો, પુષ્કરમૂળ, ભારનાં બીજ, જેઠી ભેરોગણી, જીભી ભેરોગણી વાંદા, હરડે, પીપર, ધમાસો અને કાકડાશીંગી.

પુરીપસંગ્રહણીય ઔપધો (ઝાડાને બાંધનાર દ્રવ્યો) : ઘઉંલા, સારિવા, આંબાની ગોટલી, અરલુ, લોધર, મોચરસ, રિસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, ભારંગમૂળ, અને પન્કડેસર.

પુરીપવિરજનીય ઔપધો (ઝાડાના દોષોને દૂર કરનાર દ્રવ્યો) : બંજુ, શાલેડીની છાલ, કીચા, મહુડાં, શીમળો, ગંધબિરોળ, શેકેલી માટી, કૂંગિયો, નીલ કમલ અને તલના દાણા.

મૂત્રસંગ્રહણીય ઔપધો (મૂત્ર રોકનાર દ્રવ્યો) : બંજુ, આંબો, પીપર, વડ, પારસ-પીપળો, ઉંખરો, પીપળો સિલામો, આસોતરો અને સકેદ ખેર.

મૂત્રવિરજનીય ઔપધો (મૂત્રના દોષોને દૂર કરનાર દ્રવ્યો) : પન્ક, નીલ કમળ, નલિન, કુસુદ, સૌગંધિક, પુંડરીક, શતપત્ર, જેઠીમધ, ઘઉંલા અને ધાવડીનાં ફૂલ.

મૂત્રવિરેચનીય ઔપધો (મૂત્રને લાવનાર દ્રવ્યો) : વાદો, ગોખરુ, વસુક, અઘેડો, પાધાલુમેદ, હર્ષ, કુશ, કાશ, ઘાખાજરિયું, અને ઈકેડનાં મૂળ.

કાસહર ઔપધો (ખાંસીને દૂર કરનાર) : દ્રાક્ષ, હરડે, આમળાં, પીપર, ધમાસો, કાકડા-શીંગી, જેઠી ભેરોગણી, ઘોળી સાટોડી, સાટોડી અને ભોંચઆમલી.

શ્વાસહર ઔપધો (શ્વાસને દૂર કરનાર ઔપધો) : ષટકચૂરો, પોખરમૂળ, અમ્લવેતસ, નાની એલચી, ડિંગ, અગર, વૃલસી, ભોંચઆમલી, હોડી અને ચેરક.

શોથહર ઔપધો (સોબને ઉતારનાર દ્રવ્યો) : પાટલા, અરણી, ટેંદું, બીલી, શીવલુ, જેઠી ભેરોગણી, જીભી ભેરોગણી, શાલવલુ, પીકવલુ અને ગોખરુ.

જ્વરહર ઔપધો (જ્વરને ઉતારનાર દ્રવ્યો) : સારિવા, સાકર, પાંડા, મજક, દ્રાક્ષ, પીલુ, ફાલસાં, હરડે, આમળાં અને ખડેડાં.

અમહુર ઔપધો (અમને ઉતારનાર દ્રવ્યો): દ્રાક્ષ, ખજૂર, ચરિાળી, ખેર, ઢાડમ, અંજીર, ફાલસાં, શેરડી, જવ અને સાઠીચોખા.

દાહપ્રશમન ઔપધો (દાહ-બળતરાને શમાવનાર દ્રવ્યો): શાળની ધાણી, ચંદન, શીવલુનાં ફૂલ, મહુડો, સાકર, નીલોત્પલ, વીરણુનો વાગો, સારિવા, ગજો, અને સુગંધી વાગો.

શીતપ્રશમન ઔપધો (કંડીનું શમન કરનાર દ્રવ્યો): તગર, અગર, ધાણા, આદુ, અજમો, વજ, બેઠી ભેરીગણી, અરણી, ટેંકુ અને પીપર.

ઉદ્દશમન ઔપધો (ઢીમચાં-ઢીમણુને શમાવનાર દ્રવ્યો): ટીંબરવો, ચરિાળી, ખેર, ખેર, સફેદ ખેર, સાતનીન, શાલ, અજુન, અસાના(મ) અને હરમો ખાવળ.

અંગમદ્દપ્રશમન ઔપધો (અંગમરોડને શાંત કરનાર દ્રવ્યો): શાલવણુ, પીંકવણુ, જીભી ભેરીગણી, બેઠી ભેરીગણી, એરંડો, કાકોલી, ચંદન, વીરણુનો વાગો, એલચી અને જીમખ.

શૂલપ્રશમન ઔપધો (શૂલને શાંત કરનાર દ્રવ્યો): પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, આદુ, મરી, બેઠી અજમો, ખાફી, જીરું અને ગંડીર એ દશ.

શોષિતસ્થાપન ઔપધો (લોહીના ત્રાવને રોકનાર દ્રવ્યો): મધુ, જીમખ, કેસર, મોચરસ, માટીની ઠીકરી, લોખર, જેરુ, ઘઉંલા, સાકર અને શાળની ધાણી.

વેદનાસ્થાપન ઔપધો (પીડાને નાશ કરનાર ઔપધો): શાળ, કાયફળ, કઠંબ, પન્નક, તેજફળ, મોચરસ, કાળિયો સરસ, વાજુંજ, એલુવા અને અશોક.

સંજ્ઞાસ્થાપન ઔપધો (ભાનમાં લાવનાર દ્રવ્યો): ઢિંગ, મીંડા લીમડો, હરમો ખાવળ, વજ, ચોરક, બ્રાહ્મી, ભૂતકેશી, જટામાસી, ગુગળ અને કકડ.

પ્રજ્ઞસ્થાપન ઔપધો (સંતાનઉત્પાદક દ્રવ્યો): અન્દી, બ્રાહ્મી, સફેદ ઘો, રયામ ઘો, આમળાં, ગજો, હરડે, કકડ, કાંસકી અને ઘઉંલા.

વયસ્સ્થાપન ઔપધો (આયુષની સ્થિરતા કરનાર દ્રવ્યો): ગજો, હરડે, આમળાં, રાસના, ઘોળી ગરણી, ઢોડી, શતાવરી, ખડબ્રાહ્મી, શાલપણી અને સાટોડી.

આલુ સરળ ને સૌ કોઈ સહેલાઈથી સમજીને ઉપયોગ કરી શકે એવું વર્ગીકરણ છોડીને સ્થૂળ પૃથક્કરણની માહિતી પાછળ સમય અને નાણાંનો વ્યય થાય છે તે ખરેખર જોયનીય હકીકત છે.

—ચરકસંહિતામાંથી

શુદ્ધિ પત્ર

પાન	કોલમ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧	૧૫	પીપર	પીપર
૧૫	૧	૫	દરતને રોકનાર	દરતને મુક્તવનાર
૨૧	૧	૭	પુરસાણી	પુરસાણી
૨૫	૧	૫	અટ્ઠવર્ગ	અટ્ઠવર્ગ
૩૩	૧	૩૧	પીડીતક	પિડીતક
૩૬	૧	૩૮	જ્યોદરના	ઉદરના
૪૧	૨	૫	પ્રમેહને	મેહને
૪૩	૨	૩	પ્રમેહ	મેહ
૪૫	૨	૨૨	પ્રમેહ	મેહ
૫૯	૧	૨૬	ખીલને મટાડે છે.	બંબરોગને મટાડે છે.
૬૪	૨	૫	પ્રમેહ	મેહ
૭૨	૨	૪	કાચાંને	કાચાં ને
૭૫	૨	૨૮	(ખાતરમાં) માંસની આશા રહે છે	કપુરકાચીને માંસનું ખાતર ન બાધએ.

६५	२	२६	टाडुं	टाडो
६५	२	२६	डडयुं	डडवो
१००	१	३१	अष्टीलिका नामनो मूत्राघात रोग	अष्टीला नामनी वायुनी गांढनो रोग
१०६	१	१८	(३२६६)	(३५७)
११२	१	३३	आंजां	वेलानां
११२	१	३४	आऽ	वैला
११४	२	१०	समुद्रगोपनां	निर्मणीनां
१२७	२	८	धसातुं	धयंजु
१२८	२	५६	पित्तरक्तरोग	रक्तपित्तरोग
१३०	१	६	परलनुं द्रव, चेटना रोग	पियरोर
१३०	१	११	गर्भसंभंधी	मृदगर्भ
१३०	१	३२	वातरक्त	पित्त
१३१	१	६	ज्मल्या पडभानी गांढ	काणजनुं
१३५	२	५	ज्मल्या पडभानी गांढनुं द्रव	काणजनुं द्रव
१३८	२	२२	भृंगरोग	भृंगराज
१४८	१	३५	तमकुरोग, श्वास	तमकश्वास
१५१	२	२१	गणज्मला	गणज्मनी
१५०	१	२७	नागेकसरना	नागडेसरना
१५०	२	३६	वातरक्त	पत
१६६	१	१३	वीछा	वीछी
१७२	१	११	भन्ध	स्निग्ध
१८४	२	३	वातरक्त	पत
१८४	२	१७	वयो जतो जाडो	मरडो
१८५	१	११	ज्मल्या पडभानी गांढनु द्रव	वीयर-जाणजनुं द्रव
१८६	२	२५	वातरक्तरोग	पत
१९५	१	२	प्रमेहने	मेहने
२११	०	१०	वातरक्त	पत
२०६	०	४०	ज्मल्या पडभानी गांढनी पीडा	काणजनी पीडा
२३१	१	१६	अरे छे	अमे छे
२३१	२	१४	प्रमेह	परमिशो
२४३	१	२३	प्रहर नामनो स्त्रीनो रोग	रक्तप्रहर
२५१	१	३४	(दाडिडभाना)	(लास मोभा)
२५४	१	२२	तालासुभ	शानीसुभ
२६१	१	२१	खेदसमाह्वी	खेदसमाह्वी
२६७	०	३	पित्त के रक्त पित्त	पित्त के रक्तपित्त काडी नाभनुं
२६७	०	३६	रक्तपित्त	रक्तपित्त
२७२	२	३०	रोकनार	सुकनार
२७३	२	१५	रोकनार	सुकनार
२७७	२	३३	जुमभडी के तूरिया	तूरिया
२७८	१	३	जुमभडीना	तूरियानां
३४६	१	१६	रोकनार	सुकनार
३५४	२	११	नाडीजोनुं शोकायु ययुं डोय त्यारे,	छिद्रो पुराया डोय त्यारे
३५६	१	२२	नाडीजोने बोडी रोकनार	शोतोना छिद्रोने पूगी देनार
३६१	२	२२	नामनो रोग	नामनी गांढ

ग्रंथोक्तं सूचिपत्र

धर्मग्रंथो

रामायणो-पुराणो

तुलसीदत्त रामायण	
(जे भागमा)	१०)
वाल्मीकि रामायण	
(जे भागमा)	११)
जिस्वधरदत्त रामायण	११)
श्रीरामचरितमानस-भूषण	२)
तुलसी रामायणना मंडावाक्ये	०११
भगवती (देवी) भागवत	६)
श्रीराममंडापुराण	
(जे भागमा)	१२)
ऐकनाथी भागवत-ऐकदश	
२४ ध-श्रीमद् भागवतने	५)
मंडातारत-आपातर	
(सात त्रयोमा)	५२)
शातिधर्म-मंडातारतनु	८११
श्रीमद् भागवत	
(जे भागमा)	१०)
विष्णुपुराण	४)
वचनभूत-स्वामी सडलनद	५)
उपनिषदो	
ऐकदश उपनिषद	३)
शुद्धदशरथ उपनिषद	२)
सो उपनिषदो	५)
तेत्तिरीय उपनिषद (आमो)	०)
धर्मग्रंथो	
मोडमुद्गर अने भीम	
दश स्तो	१)
शतस्तोत्रो अने भीम	
चार स्तो	०११
स्तोत्रसंमूह	०११
सर्ववेदात-सिद्धात-	
सारसंमूह	११
विवेकचूडामणि	०११
दस्तावेजस्तोत्रने वाक्यसुधा	०)
मौल्यस्तोत्रने अथ-सुधा	०)
आनंदवदरी	०)

श्रीमद् भगवद्गीताओ

भगवद् गीता-पुरुषार्थ-	
गोविन्दी-टीका	१२११
श्रीमद् भगवद्गीता-	
शांकरभाष्य	४)
श्रीमद् भगवद्गीता-	
नीलकंठी टीका साधे	३)
श्री ज्ञानेश्वरी भगवद्गीता	१११
पथरलभगवद्गीता (सगीक)	२)
श्रीमद् भगवद्गीता	
(मोटा अक्षरमा)	०११
ज्ञानसंगीता	११
ज्ञानसंगीता (शुद्धि)	११
श्रीमद् भगवद्गीता-शुद्धको	०११
पथरलगीता-भूषण भूषण	०११
गीतासार (आमत्रेष्ठी)	०१
गीतातोथी	" ०१२
गीतासंक्षेप	" ०)
उत्तरगीता	" ०१२
श्रीमद् भगवद्गीता-	
१२ अने १५ अध्याय	०)

नीतिग्रंथो

सुबोधनीतिग्रंथो	१)
भगवान अने	०११
दृष्टांतरात	११
विदुस्नीति	१)
आर्थधर्मनीति अने	
बालुधर्मनीतिसार	०११
भद्रसूति	१११
द्वितीयादश (सर्वो) श्रेष्ठी	११
तत्रकथा (सचित्र)	१११
तत्रकथा (अचित्र)	११

परवाणो (आमत्रेष्ठी)	०)
पेशाग्रशातक	" ०१
व्यवहारमाणा	" ०११
नीतिशातक	" ०१
विज्ञानशातक	" ०१२
परमादस श्री रामकृष्णदेवना	
वचनभूतो	" ०१२
विवेक-विचार	" ०१२

धर्मकथा-प्राथना

श्रीपुत्रोत्तममासमांडात्म्य	२)
श्री ऐकदशरीमांडात्म्य	१११
श्री सत्यनारायणजी कथा	०११
नित्यपाठ (साडू पृष्ठ)	०११
नित्यपाठ (पाडू पृष्ठ)	१)
७५ अने नामरमरसु	१)
तुलसीसतसर्ग	१११
अवधूतगीता	११
अष्टावक्र गीता	०११
उत्तराम गायो (जे त्रयोमा)	६)
आभ्यासमाणा (भा १)	३)
सतनी वातो	१११
धर्मकथाओ (सर्वो) श्रेष्ठी	१११
प्रलभय अथवत् २४२५	१)
प्रलभय अथवत्	०११
नारायणसुख (आमत्रेष्ठी)	०११
शिवमड्डिन स्तोत्र	" ०११
विष्णुसडलनाम	" ०१
गणेशस्तोत्र	" ०१२
भगवत्-साह	" ०१
कण्ठावरसुग्	" ०)
५ स्तीमा अथवाने शुं गायुं	०)
ग गाभाता	" ०१२
हस्तानेय अथवत्	" ०१
भक्तिरत्नमाणा	" ०)-११
गीताजलि	" ०१२
द्वितीय अथवत्	" ०१

उत्साह-चेतनाप्रेरक अने प्रकीर्ण ग्रंथो

मुप, सामर्थ्य ने समृद्धि अने विचाराना यमकार ३)	
शुभस मज्जा-ना १ रत्ने ३)	
" , भाग ह्यो ३)	
स्वामी रामतीर्थ-उपदेशो (१) ३)	
स्वामीश्री अणु जान हल्या पयो ११	
साष्टि य प्रवेशिका २११	
आमरचना ११	
सोनीनो सूत्र ११	
शुद्ध शिष्टी अने शुद्धस्थ १११	
शुवननी कथा ०११	
छिद्रस्थानी सगीत ०११	
लोकसाहित्यना रचने (आमश्लो) ०१	

नवलकथा-वार्तासंग्रहो

लापेष्ठी व तो २)	
शुवाणसिद्ध ४)	
वनराज आवडो-नवलकथा २११	
कलकामातु ३)	
कमण्डुमार ०११	
रान् जोण अने कवि कालिदास १)	
कथासरित्सागर (संक्षिप्त) १)	
सगवान पुष्पनी वातो १)	
पराकमी दश कुमार २११	
आणा डैया वार्तासंग्रह २)	
माथुसाष्टीनी वातो (७ आ) ३११	
रगमेयो १११	
वडीलोनी वातो ०११	
आदर्श दशावतमाणा जे अ बो ४)	
हकी वार्ताओ (त्रय अ बोभा) ७११	
मोहिनी अने भीष्म वातो १)	
हेराक्षीनो कलद अने भीष्म वातो १)	

गरीबाछेना सार अने भीष्म वातो १)	
नव्यायुधो देर अने भीष्म वातो १)	
सत अणुतम अने पतिता ०११	
भरतीओट २)	
सगम २)	
शुवनरग १११	
अनावडी हूलो १)	
अत्तरना दीवा १११	
" उत्तम आवृत्ति २११	
रग अने दीवा १११	
माटीनी भूर्तिओ ०१११	
अक्षयपान १११	
उत्तम आवृत्ति २११	
अपारी रातो ०१११	
उत्तम आवृत्ति १११	
राभनी दगळी ०११	
आमडु जोले छे ०११	
शुवनपरिवर्तन ०११	
छन्सान मिटा हू जा अने भीष्म वातो ११	
छतिदासने अणुवाजे ०१११	
अहासतने आणजे १११	

जीवनचरित्रो

वीर दुर्गादास ११	
श्री रामलू मदधि २)	
मदधि दयानंद १११	
उस मडाराज २११	
स्वामी वास्करानंद ११	
सिधु अणु जानंद ३)	
चैतन्य मडाराज (त्रय अ बो) ८)	
स्वामी रामतीर्थ-४ ३११	
सत तुकाराम ३)	
आदर्श चरित्रसंग्रह (२) ३)	

स्वामीश्री यशवानंद ने विमानंद ११	
द्वितीय छत्रपति अकबर ११	
जेन्ममिन के म्लिन १)	
सद्भीषाई ११	
पुंडर ही योगिगुण ०११	
योगीश्वर याज्ञवल्क्य १११	
स्वामीश्री नित्यानंद ०११	
श्री नामधर दत्त ने नामदाय ०११	
महात्मा सरयूदास १)	
महात्मा दाई दयाल ०११	
श्रीमन् सकराचार्य ०११	
तौतम पुष्प ११	
महा मा योद्धरदास ११	
परम हून्य आतु १)	
सत-युक्ते परियय २)	
सतोनी हूलवाडी ०११	
देवधि नाराज ०१	
आणभना विवेकानंद ०१	
विश्वामित्र ने छरिष्यद्र ०१	
सत भूषदास ०१	
श्रीस्वामी तुलसीदास ०१	
चंद्रस ०)	
नानसद आषा ०१	
श्री शुक्रदेवछ ०१	
न भरत ०)	
नानक ०१	
स्वामी रामतीर्थ ०१	
श्री रामकृष्ण परमहंस ०१	
श्री तैलंग स्वामी ०१	
सक अणुदीप ०१	
सक मडाराज ०१	
सुहाभावचित्र (काव्य) ०)	
महात्मा भस्तरामछ ०१	
कपीर साठेण ०१	
रोहीदास ०)	
सक लखाराम ०१	
छरिजन सतो ०१	

वध विगत भाग विस्तृत सूचिपत्र मगावेत :